

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXII.

ÉVFOLYAM

1976.

1.szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

† BÁRCZI GÉZA, IMRE SAMU, NYÍRI ANTAL,
SZATHMÁRI ISTVÁN és TOMPA JÓZSEF

TARTALOM

<i>Szabolcsi Miklós—Benkő Loránd—Szathmári István—Lőrincze Lajos—Nyíri Antal— Sebestyén Árpád—Papp László—Schiller Judit: Búcsú Bárczi Gézától</i>	1
<i>Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van</i>	11
<i>Bencédy József: Az iskolai anyanyelvi nevelés programja</i>	27
<i>Benkő Loránd: A magyar szótörténeti kutatások kiemelkedő eseményéről</i>	39
<i>Rásonyi László: Azonos földrajzi nevek a baskír és a magyar földön</i>	48
<i>Rác Endre: Kongruencia és redundancia</i>	53
<i>Wacha Balázs: Az igeaspektusról</i>	59
<i>Kozma Endre: Az intonáció és a szórend kapcsolatáról</i>	69
<i>Lengyel Zsolt: Magyar gyermeknyelvi kutatások a XIX. században</i>	81
Kisebbségi közlemények. <i>Antal László: Gondolatok a magyar névmásokról</i>	90
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Kiss Jenő: Magyar szavak a svédben. — Palkó István: A Sabaria—Savaria elnevezés latin-e?</i>	94
Nyelvjárárok. <i>Szabó József: Megfigyelések a nagykovácsi nyelvjárási változásáról, különös tekintettel a köznyelvi hatásra</i>	100
Szemle. <i>Kálmán Béla: Pais Dezső, A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. — Nagy Ferenc: Társadalom és nyelv. — Ruzsicszky Éva: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből</i>	114
Külföldiek. <i>Kovalovszky Miklós: Lőrincze Lajos hatvan éves. — Kázmér Miklós: Vladimir Šmilauer nyolcvan éves</i>	123
Nyelvtörténeti adatok: <i>Sugár István: Az egri várszámadások magyar szavai 1548 és 1564 között</i>	126

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó*, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010.

A folyóirat előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL: 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

Az AKADÉMIAI KIADÓNÁL: 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21.; telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488.

Az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban: 1368 Budapest V., Váci u. 22.; telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 44 Ft.

A folyóirat külföldi címre küldését a „*Kultúra*” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (1011 Budapest I., Fő utca 32.; telefon: 159—450, MNB. Budapest 54, No. 024) bonyolítja le.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál*: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. I. III. em. 9. sz.

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXII. ÉVF.

1976. MÁRCIUS

1. SZÁM

Búcsú Bárcki Gézáól*

A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége és Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya nevében fájdalommal búcsúzómal Bárcki Géza akadémikustól.

Bárcki Géza 36 évig volt tagja Akadémiánkna, 1939 óta levelező, 1947 óta rendes tagja. Még gyakorló gimnáziumi tanár korában választották levelező taggá; egyike volt azokna, akik kezdettől fogva áldozatkészen, szívvel-lélekkal vettek részt tudósteületünk munkájában. Van, akinek rangja, híre akkor nő meg, ha az Akadémia tagjai sorába választja, és van, akinek neve ad díszet az Akadémiának. Bárcki Géza az utóbbiakhoz tartozott. Korábbi évtizedekben csak szűk szakmai körök ismerték, — Szófejtő Szótára megjelenése óta azonban már egy ország tartotta számon. Tekintélye, híre nőttön nőtt, az utóbbi évtizedekben a Magyar Tudomány „nagy öregjei” közé számított. Annak a nagy sornak tagja volt, amely még a századelőn szerezte meg alaplűveltségét, képzettségét, akkor kötelezte el magát az egyetemes és magyar tudomány szolgálatára. Mindvégig őrizte a tudományba, a megismerhetőségbe vetett hitét, és azt a meggyőződését, hogy a tudósnak kötelessége ismereteit érthető és világos módon továbbadni.

Ez is magyarázza, hogy buzgón és áldozatosan vett részt az Akadémia munkájában, — még késő öregségében sem volt olyan osztályulás, amelyen nem jelent meg, ahol higgadt, lényegét érintő felszólalásával ne segítette volna munkánkat. Fontosnak tartotta a tudományos közélet demokratizmusát, ugyanakkor éberén őrködött a színvonal megőrzésén, lényegesen tartotta, hogy részt vegyen a tudományos bizottságok munkájában; már fáradtan és betegen az utolsó ciklusban is új munkabizottságot alakított meg és vezetett.

Amikor az Akadémia nevében búcsúzómal tőle, nemcsak a nagy tudóstól, nemzedékek nevelőjétől, hanem jóbarátunktól, a szerény, bölcs és ironikus embertől, fiatalabbak segítőkész kollégájától veszek búcsút. Halálával a magyar nyelvtudomány egyik nagy fejezete zárult le. És ez a búcsú figyelmeztet kötelességünkre is: a nemzeti tudományok és közte a magyar nyelvtudomány ápolásának, fejlesztésének, megőrzésének és folytonos megújításának kötelességére int. Így leszünk méltók Bárcki Géza emlékéhez.

SZABOLCSI MIKLÓS

Az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya nevében a magyar nyelvészek, kollégák, barátok, munkatársak utolsó köszöntését tolmácsolom a már nem élő, felelni nem tudó Bárcki Gézának. A nyelvészekét, akiknek az

* Búcsúbeszédék Bárcki Géza temetésén, 1975. november 17-én.

utóbbi idők példátlan veszései következtében legjobbjaik egész sorától kellett megválniuk. E szomorú sorozat, mely nem is olyan régen egy Pais Dezsőtől — most elhunytunk legrégebb barátjától — fosztott meg bennünket, immár újra elérte számunkra csúcsát. Úgy állunk itt megint, mint egy család, mely annyi megpróbáltatás után elvesztette a neki legdrágább és legfontosabb lényt, a családfőt; a család, mely a döbbenet kábulatából éppen ocsúdva inkább még csak érzékeivel sejti, mint tudatával fogja, mint jelent számára e halál megmásíthatatlan ténye; mely egyszerre siratja az eltávozottat és hátramaradt sajátmagát. Mint család siratjuk Bárczi Gézát, akinek — szeretett hitvese elvesztése óta — nem volt szó szerinti családtagja, s nem maradt hátra egyetlen vér szerinti hozzátartozója sem, de akihez mégis annyian tartoztak közülünk szinte a hozzá tartozás erejével.

Nem túlzunk, ha azt mondjuk, hogy nyelvtudományunk művelői között talán senki sincs, aki valamilyen szállal ne kötődött volna hozzá, s ne érezné magában most a végső elválás személyes fájdalmát. Gyászolja őt az az egyre fogyó idősebb nyelvész-nemzedék, amely együtt nőtt föl, élt, dolgozott, küzdött vele. Gyászolják nála fiatalabb barátai, legközelebbi munkatársai, akiket nemcsak az azonos szakma művelése és szeretete hozott össze vele, hanem bensőséges, meleg emberi kapcsolatok is. Gyászolják tanítványai, több nemzedékből, akik mindig féltő gonddal vették körül, s akik felé oly megkülönböztetetten sugárzott a mester szeretete, figyelme, támogatása. Gyászolják azok is, akik nem tartoztak közvetlenebb környezetéhez, de adandó alkalmakkor megkapta őket személyiségének varázsa vagy az a kimagasló tudás, mely műveiből áradt. És gyászolja a nyelvészek szűkebb családján kívül, szélesebb körben is mindenki, aki anyanyelvünk dolgai, múltja és jelene iránt érdeklődve nevével, szellemiségével találkozott.

Nem ez a szomorú hely, nem ez a megrendítő alkalom való arra, hogy Bárczi Gézának, a nyelvtudósnak életművét érdemeinek megfelelő arányokban méltassuk. Valóban tudománytörténeti jelentőségű működését nyelvtudományunk történetének jövődjéé bűvárai tudják és fogják majd gondosan lemérni. Mégsem múlhatnak el e fájdalmas percek anélkül, hogy fel ne idézzük, amit közelebbről a magyar nyelvtudományért, tágabb értelemben a magyarság szellemi műveltségének emeléséért tett. Hiszen a tudóst alkotó tevékenysége, annak jellege, minősége, mennyisége, megnyilvánulási tényei és módjai jellemzik elsősorban, amíg él, s műveibe foglalt eredményei tartják meg az utókor számára akkor is, amikor az idő előrehaladásával személyes emléke halványodni kezd, majd az új nemzedékek számára már el is enyészik.

Bárczi Géza több mint fél évszázadot töltött el szeretett tudománya aktív művelésében. Első közleménye 1923-ban jelent meg, s egyre terebélyesedő munkássága még a most folyó évben is nem egy gyümölcsöt hozott. Sokszáz cikkében és igen számos önálló művében nemcsak mennyiségileg alkotott sokat, hanem mélyen átgondolt és átélt, az idők múlásával sem elévülő eredményeket ajándékozott nyelvtudományunknak. Érdeklődése páratlanul sokrétű, a nyelvtudománynak legtöbb területét átfogó volt; rendkívül nagy konkrét anyagismerete mély elméleti tudással párosult; mestere volt az analízisnek, még inkább a szintézisnek; s utolérhetetlen készséggel rendelkezett hatalmas tudásának közlésében, másokba való átültetésében.

Tudományos működését romanistaként kezdte, de a francia—magyar nyelvi-művelődési kapcsolatok vizsgálatán keresztül hamar eljutott a speciális magyar nyelvtudomány műveléséhez, s alkotó géniusza e területen lelt igazi

otthonra. „Magyar szófejtő szótár”-a (1941.) a maga nemében klasszikus alkotássá emelkedett, s a szótörténeti—etimológiai kérdésekkel foglalkozó kutatók körében ismertté tette nevét szerte a világon. Tudománytörténeti jelentősége van „Régi magyar nyelvjárások” című, viszonylag rövid összefoglalásának (1947.) is, mellyel új részdiszciplínát, új iskolát teremtett a magyar nyelvtudományban. „A Tihanyi Apátság Alapítólevele mint nyelvi emlék” című műve (1951.) az első jelentősebb nyelvemlék-feldolgozás szakirodalmunkban, melyből egy ómagyar nyelvtan számos eleme bontakozik ki. A magyar nyelvtörténet oktatását szolgáló egyetemi tankönyvei: „A magyar szókincs eredete” (1951.), „Magyar hangtörténet” (1954.), „Magyar történeti szóalaktan I. A szótövek” (1958.) máig használt kézikönyvei a nyelvtudomány aktív művelőinek is, mint ahogy „A magyar nyelv történeté”-nek (1967.) tőle írt jelentős részeiből tanulnak ma is magyar szakos tanárjelöltjeink. Ő foglalta össze az egyetemi oktatás számára a nyelvtörténet szemszögéből az akkori idők általános nyelvészeti ismeretanyagát „Bevezetés a nyelvtudományba” címen (1953.). Nagyobb egységeket átfogó, összefüggő munkásságára „A magyar nyelv életrajza”-val (1963.) tette fel a koronát, melynek éppen napjainkban megjelent harmadik kiadása jelzi azt az osztatlan elismerést, amelyet ez a teljesítmény mind a szakemberek, mind a művelt nagyközönség körében keltett.

Következéseten nyelvtörténésznek vallotta magát, s az is volt egész nyelvészleletében. Ez azonban magától értetődően járt együtt nála azzal, hogy fogékony volt a közelmúlt és a jelen nyelvi problémái iránt is. Ide irányuló érdeklődése megmutatkozott nyelvjárási bűvárlataiban éppen úgy, mint a városi nyelv kérdéseiről szóló műveiben vagy abban a nagy figyelemben, amellyel a nyelvhelyesség gyakorlati problémái felé fordult, s amelynek még legutóbb is nagyszerű tanújelét adta „Nyelv művelésünk” című könyvecskéjében (1974.).

És e véghezvitt, kész alkotások mellett is mennyi tudás, mekkora ismeretanyag maradt még Bárczi Gézában! Ezt csak azok a közelállók tudják igazán, akik személyes élményekből ismerték univerzális tudását, képességeit, s akiknek beszámolt azokról a lehetőségekről, tervekről, amelyeket már nem tudott megvalósítani.

Az utolsó évtizedek hazai nyelvtudományának szinte nem volt egyetlen olyan nagyobb szabású, kollektív vállalkozása sem, amelyben jelentékeny vagy éppen vezető szerepet ne vitt volna. Vezetője volt „A magyar nyelvjárások atlasza” gyűjtői—szerzői közösségének; egyik irányítója „A magyar nyelv értelmező szótára” munkálatainak; általános lektora „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-nak. Kongresszusok, konferenciák hosszúságú sorában hallhattuk forma és tartalom magasrendű egységét képviselő előadásait, megnyitóit, zárszavait. Több akadémiai és egyetemi bizottságot irányított bölcsen és problémalátóan, s ott volt általában mindenütt, ahol a magyar nyelv vagy a magyar tudomány ügyéért valamit is tehetett.

Tudományos örökségeként — munkáinak konkrét eredményein kívül — egész életművében olyan tanulságokat s egyszersmind útmutatásokat hagyott ránk, amelyeket bizvást tekinthet eszményének a ma és a jövő magyar nyelvűvára.

Örökül hagyta ránk a nyelv komplex szemléletét, melyben egységbe ötvöződött nála a nyelvnek a társadalommal: a beszélő emberrel, a közösséggel és az egyénnel, annak körülményeivel és gondolkodásával való elszakíthatatlan kapcsolata; a nyelv szerepének a pusztá közlésnél jóval szélesebb értel-

mezése, főként művészi anyagként, esztétikumként való tekintése; a nyelv bűvárlatában a történetiségnek az alapvető szemléleti—módszertani követelménye, valamint a konkrétól az elvont felé haladásnak az igénye. Szellemi örökségének egyik alaptétele az anyanyelv kivételes szerepének tudatosítása, a hozzá kötődő érzelmi szálak erejének felismerése, a nemzeti múlthoz, a nemzeti művelődéshez való kapcsolatainak hangsúlyozása. Példát mutatott arra, miként viszonyuljon szaktudományához művelője: hogyan állítsa azt életének középpontjába, hogyan öröködjön féltő gonddal fölötte, hogyan dolgozzon tehetségét, ismereteit, erejét fölhasználva érette; s miként törekedjék arra, hogy eredményeit a szűkebb szaktudományon kívül minél szélesebb körben megismertesse. Munkássága és egész tudósi magatartása követendő eszményként állítja elénk a tudományos etika magasrendű megnyilvánulásait, mások munkájának elismerését, a maga tevékenységének folytonos felülvizsgálatát.

Az én emlékező szavaimnál azonban rövidegében is sokkal többet mond tudósi hitvallásáról, valamint az őt követő nyelvésznemzedék magatartásával kapcsolatos igényéről, ami nemrégiben, a nyolcvanadik születésnapján tartott, bensőséges hangulatú megemlékezésen az ő ajkairól hangzott el: „... legyen szabad — mondotta Bárzi Géza — itt, életem alkonyán örökségül hagynom az ifjabb nemzedékeknek azt a feladatot, hogy hűen sáfárkodjanak anyanyelvünkkel és tudományával, tanulmányozzák gondosan a nyelv múltját és jelenét egyaránt. Mert kultúrált életre méltó magyarság csak addig van, amíg nyelvére nemzetünk gondot visel, mert miként egy nemzetnek, akként a nyelvnek is csak akkor van jövője, ha múltját kutatja, feltárja és megbecsüli.”

Amikor sokunk fájdalmas emlékeit idézem, hadd szóljak végül legalább néhány szót a magam nevében is. Személyesen is gyászolom benne a tudóst, akitől — bár nem voltam tanítványa — annyi mindent kaptam művein kívül kötetlen beszélgetéseinkben is. Siratom az atyai barátot és jóakarót, akihez nemcsak a tudomány, de az emberi élet minden más vonatkozásában is tanácsért fordulhattam. Siratom a kollégát, az egykori tanszékvezető társat, akivel — elsősorban az ő érdeméből — mindenkor felhőtlen együttműködésben dolgoztunk. És gyászolom mint a Magyar Nyelv szerkesztője a régi és hűséges munkatársat, aki annyira szívén viselte a folyóirat sorsát, s annyi szép írással gazdagította annak tartalmát. Azt az úrt, melyet távozásával bennem személyesen hagyott, csak Pais Dezső elvesztéséhez tudom mérni.

Drága Bárzi tanár úr, mindnyájunk szeretett, tisztelt, féltett Géza bácsija, Benő bácsija, nyugodj békében! Nyugodj azzal a tudattal, hogy akit szeretted s akik Téged szerettek, tőlük telhetőleg igyekeznek úgy sáfárkodni szellemi örökségeddel, nyelvünk és nyelvtudományunk jövőjébe vetett hiteddel és reményeiddel, ahogy azt Te elvártad. Nyugodj azzal a tudattal, hogy neved, emléked, tanításod, szellered élni fog nemcsak közöttünk, a Tőled most végső búcsút vevők között, de mi utánunk is még sokáig, a nyelvünk kutatásában fáradozó, ügyéért buzgolkodó jövőző nemzedékekben.

BENKŐ [LORÁND

1. Néhány éve még ő búcsúztatta örökre a nagyon szeretett barátot, Pais Dezsőt, minden írás nélkül, előszóval, mint hajdan a rétorok, és mintaszerűen, mindnyájunknak tanulságul . . . Október elején még a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kaposvárotti megrendezendő vándorgyűlését tervezgettük, a rá jellemző felelősséggel, körültekintéssel, hozzáértéssel . . . Néhány hete

még hallatlan lelkierővel és élni, dolgozni akarással alávetette magát a szemoperációnak . . . És tíz nappal ezelőtt jött a mindnyájunkat kifejezhetetlenül leverő hír: Bárczi Géza, a ritka eredményességű nevelő, tanár; a kiváló tudós, alkotó; a példaképnek odailleső ember, kolléga és vezető — nincs többé.

A halálnak, a megmásíthatatlan végzetnek a híre mindig szíven üti az embert. Bárczi Géza elvesztése azonban messze több ennél. A nyelvészek nagy családjában valahogy ő jelentette számunkra az életnek, benne a tudománynak a mindenkori reális felmérését, a biztonságot, a rendíthetlenséget. Csoda-e hát, ha e koporsó mellett állván olyan talajtalannak, elárvultnak, elhagyatottnak érezzük magunkat?!

2. Most, amikor az Eötvös Loránd Tudományegyetem és Bölcsészeti Kara, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében veszek kimondhatatlanul fájdalmas búcsút szeretett professzorunktól, hadd idézzem meg — ha csak egy pillanatra is — Bárczi Gézának, a tanárnak, a nevelőnek, az élete minden tétével, mindig tanító kollégának a felejthetetlen alakját, egyéniségét.

Bárczi professzor elismerten kiemelkedő, európai hírű tudósa volt a magyar nyelvészetnek, az egész magyar tudománynak. Aki ma a magyar hangtan, szókinés és alaktan bármilyen — elvi vagy gyakorlati, átfogóbb vagy a részletekbe vágó — kérdésével akar foglalkozni; aki szavaink eredete után kíván nyomozni, mindenekelőtt Bárczi Géza összefoglaló munkáit veszi kezébe. A magyar helyesírás, a mondattan, továbbá a magyar nyelvjárások, az irodalmi nyelv, valamint a nyelvművelés, a stilisztika, a névtudomány, a lexikográfia, a nyelvtudomány-történet, a nyelvtörténeti módszertan stb. vizsgálója szintén nem nélkülözheti az ő — gyakran az egyes részdiszciplínák alapjait feltáró és mindig távlatokat nyitó — idevágó eredményeit, dolgozatait. Mégis azt mondom, Bárczi Géza mindenekelőtt tanár és nevelő volt: műveinek nagyobb hányada — ha nem mindegyik — egyetemi és egyéb előadásából nőtt ki, és munkái — még a látszólag nehezebben megközelíthetőek is — felépítésükben, megfogalmazásukban, hatni akarásukban tanító, nevelő jellegűek.

És hogy milyen életre szóló élményt jelentett a Bárczi Géza előadása, az általa vezetett szeminárium, arra vonatkozólag — immár elszorult szívvel — harminc, húsz, tíz évvel ezelőtti emlékeimben kutatok . . .

1945 márciusa . . . az első Bárczi-előadások a debreceni egyetemen a magyar névmások történetéről és a nyelvföldrajz kérdéseiről . . . Mint ijedt elsőévesek megilletődéssel hallgattuk professzor úrnak mindig logikus és mégis színes okfejtéseit, és ha valamelyik névmás történetének sokszor bonyolult problémaláncolatában ki is maradt számunkra valamelyik láncszem, egyet biztosan éreztünk: ezeken az előadásokon a tudománnyal találkoztunk . . . Aztán következtek az első prozeminárium órák és az úgynevezett önkéntes beszámolók, amelyekben gyakran alig esett szó a tőlünk kiválasztott Magyar Nyelv- vagy Nyelvőr-cikkről, de annál több a mi személyes kérdéseinkről: olvasmányainkról, érdeklődési körünkről, terveinkről . . . Majd megírtuk az első szemináriumi dolgozatot, amelynek az volt a legmaradandóbb haszna számunkra, hogy egyszer s mindenkorra megismerkedtünk a nyelvészeti könyvtárral, az egyes művekkel, a folyóiratokkal, és megtanultuk — vagy egyelőre inkább csak megpróbáltuk — professzorunk jelenlétében élőszóban előadni mindazt, amit 4–5 heti, sokszor keserves, de mindig izgalmas munka során összeszedtünk . . . És azok a közvetlen beszélgetések: amikor késő dél-

után vagy már este professzor úr átjött a szobájából a szemináriumi helyiségbe, és szó esett mindenről: nyelvtudományról, a világ eseményeiről, egyéni problémáinkról . . . Mindezek az emberi közelséget, a velünk való igazi törődést jelentették. — Igazi tudomány, emberi közelség: ezt kaptuk Bárczi Gézától. Csoda-e hát, ha sokan vonzódtunk hozzá és a nyelvészeti tanszékhez, és mint ahogy néhány évvel ezelőtt Debrecenben, díszdoktorrá avatása alkalmából mondtam: szinte eszményképnek tekintettük, akiben — most már véglegesen bevallhatjuk — sohasem csalódtunk.

A következő egyetemi évek? Az eddigieket mélyítették tovább. Miközben a szemünk láttára — pontosabban a fülünk hallatára — formálódtak Bárczi Géza kitűnő jegyzetei, illetőleg egyedül álló tankönyv- vagy inkább kézikönyv-sorozatának egyes darabjai, még mélyebben és még többet láttunk meg a magyar nyelv és a nyelvek múltjának és jelenének a problematikájából, és még jobban megvilágosodtak előttünk azok a módszerek, amelyekkel ezek a problémák megközelíthetők, megoldhatók. A nagyerdei szemináriumi kirándulások, a tanszékhez immár hivatalosan is közelebb kerültek tartott franciaórák és a gyakori beszélgetések révén — amelyeket az egyetemről hazamenet az akkori Libakerten keresztül a Kollégiumig folytattunk —, ha lehet — még közelebb kerültünk Bárczi Gézához.

Lényegében nem változott semmi akkor sem, amikor a pesti Eötvös Loránd Tudományegyetemre kerülve tanszékvezetőm lett. Szigorú követelményei — csak persze most már az egyetemi oktató számára — megmaradtak: végigtanítani (előadáson, szemináriumon és gyakorlaton) minden kollégiumot; olvasni, tanulni minél többet; dolgozni, írni, publikálni . . . De megmaradt a segítő kéz is! Nemcsak azokra a megbeszélésekre gondolok, amelyeken a tanszék tagjai beszámoltak az éppen akkor folyó kutatásaikról, az oktatással kapcsolatos problémáikról, a legújabb folyóiratcikkekről stb., hanem elsősorban arra, hogy Bárczi Géza szobájának ajtaja szüntelenül nyitva állt előttünk (és mindenki előtt), hogy nagy és kis ügyekben, átfogó és apró tudományos és egyéb kérdésekben kikérhessük mindig tanulságos, meggondolkoztató véleményét.

Az a rendkívül eredményes oktató módszer, amely Bárczi Gézának már a középiskolai működését sokak számára olyan emlékezetessé tette, a debreceni egyetemen kitejlesedett, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen pedig — 1952-től úgyszólván a szeptemberben indult tanévig — még gazdagabbá, még sokoldalúbbá, illetőleg árnyaltabbá vált. Nemzedékek hosszú sorát nevelte az anyanyelv múltjának és jelenének alapos megismerésére, valamint a nyelvi és anyanyelvi műveltség eredményes terjesztésére. Nevelői hatását mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a mai magyar nyelvészek közül szinte mindenki — ki kevesebb, ki nagyobb mértékben; ki közvetlenül, ki közvetve — a tanítványának mondhatja magát.

3. A nevelői hivatáson kívül nyelvünknek és az azt beszélő magyar népek, valamint a nyelvtudománynak a határtalan szeretete vitte minden biznnyal Bárczi Géza professzort a Nyelvtudományi Társaság felé is. Az ő több mint másfél évtizedes elnöksége alatt kristályosodott ki és vált igazán teljessé a Társaság létalapját jelentő hármas feladatkör: rendszeres felolvasó ülések a nyelvtudomány legújabb eredményeiről; konferenciák, vándorgyűlések a legidősebb nyelvészeti kérdésekről; a nyelvtudományt előbbre vivő dolgozatok, forráskiadványok megjelentetése. Vajon ki áll a helyére, aki hasonló bölcses-séggel, körültekintéssel és áldozatvállalással kormányozza majd az anyanyelvi

műveltség terjesztésében oly fontos szerepet betöltő Nyelvtudományi Társaságot?

4. Tevékeny, gazdag, mindnyájunkat gyarapító élet volt a Bárczi Gézáé. Nem felejtjük, mert nem felejthetjük. Itt marad nemcsak műveiben, hanem mibennünk is, akiknek megadatott őt hallgatni, tőle tanulni, a közelében élni . . .

SZATHMÁRI ISTVÁN

A Magyarok Világszövetsége elnökségének és az Anyanyelvi Konferencia Védnökségének nevében veszek búcsút Bárczi Gézától.

Néhány hónappal ezelőtt még együtt voltunk Vele az Anyanyelvi Konferencia Védnökségének ülésén, együtt mérlegeltük az elmúlt évek eredményeit, s készültünk bizakodva a jövő feladataira. S most már nélküle kell tovább terveznünk, nem támaszkodhatunk bölcs tanácsaira, nem meríthetünk erőt bizakodásából, töretlen hitéből, sugárzó egyéniségéből.

Bárczi Géza nem tartozott a szokványos filológusok, nyelvtudósok közé. Szenvedélyes érdeklődés fűzte kutatásának tárgyához, a nyelvhez, de mindig tovább is tekintett: a nyelvnek az étellel, az emberrel való kapcsolatára. A nyelv elemeinek mélyreható vizsgálatán túl az is érdekelte, mit jelent a nyelv, az anyanyelv a népnek, a nemzetnek az életében, hogyan kötődik össze életkörülményeinek változásával, kultúrája alakulásával; mi a nyelv szerepe a társadalomban, az emberi kapcsolatok létrehozásában, szervezésében.

Emberi egyéniségének, tudós alkatának ezekből a vonásaiból következik, hogy ő, nyelvünk történetének bűvára, a Szófejtő Szótár megszerkesztője, jeles nyelvtörténeti monográfiák szerzője, a mai magyar nyelv gondjait is vállára vette, s nyelvünk ápolásának, védelmezésének, gazdagításának élharcosa lett. S benne találta meg leghivatottabb vezetőjét, irányítóját az a mozgalom is, amely öt évvel ezelőtt Debrecenben az első Anyanyelvi Konferenciával bontott zászlót.

Fájdalmas szívvel, a pótolhatatlan veszteség érzésével búcsúzunk Bárczi Gézától, a Magyarok Világszövetsége elnökségének tagjától, az Anyanyelvi Konferencia Védnökségének elnökétől, aki hatalmas ismereteivel, megértő bölcsességével, nemes emberségével, vonzó egyéniségével a legalkalmasabb volt ennek a nagyszerű mozgalomnak a vezetésére. Búcsúzunk Tőle, aki fenntartás nélkül, szívvel-lélekkel, erejét, idejét nem kímélve küzdött azért, hogy a világban szétszórt magyarság megtarthassa, megőrizhesse nyelvét, magyar kultúráját, hogy megőrizze, ápolja, generációkon át megtartsa ehhez a néphez, ehhez a földhöz való tartozásának tudatát. Bárczi Géza ennek az ügynek a szolgálatát nagyon fontosnak, a legfontosabbnak tartotta. Testi erejének gyengülése után is vállalta napokig tartó értekezletek fáradalmait, mindig készen volt arra, hogy gazdag tapasztalataival, óriási szakmai tudásával, kifinomult pedagógiai érzékével támogassa, előre segítse a nyelvmegőrzés nemes ügyét. S ha munkánknak hatása, eredménye mutatkozott, ha megjelent egy új tankönyvünk, megszerveztünk vagy befejeztünk egy hasznos tanfolyamot, hírt hallottunk egy hétvégi magyar iskola megnyitásáról — az ő öröme volt a legnagyobb, s hitének, bizakodásának tüze átáradt azokra is, akik hamarabb elfáradtak.

Szeretetét, önzetlen segítőkészségét, lelkes érdeklődését, együttérzését mindenkor tapasztalták azok is, akiket a közös gondolat, a közös ügyért, anyanyelvünkért való aggodalom határainkon túlról közénk hozott. Az ő

nevükben s a közös ügyért velünk együtt küzdők táborának nevében is búcsúzom Bárczi Gézától. Az ő nevükben is, akiket minden alkalommal olyan bizalommal várt, olyan szeretettel köszöntött. Mert hitte, tudta, hogy nemes érzés, nagy gondolat vezette ide őket. Mint öt évvel ezelőtt mondta: elhozta őket közénk „az anyanyelv olthatatlan szeretete, és az a magasztos hivatástudat, hogy órájuk vár az új hazájukban élő magyarok anyanyelvi öntudatának ébresztése, ápolása, fenntartása, mert az ő munkájuk nyomán remélhető, hogy világszerte a magyar lélek kicsiny fényei nemzedékeken át fennmaradjanak, világítsanak. Nekik nem kell mondanunk, hogy az anyanyelv a leghatásosabb kapocs, mely az embereket összefűzi, s amely gondolataik, érzelmeik kifejezésének ösztönös eszköze. E nyelv szilárd épületének szerkezeti kapcsolatai meglazulhatnak a hosszú elszigeteltség alatt, de a lélek mélyén mégis e nyelv marad legbelsőbb tulajdonunk, énünk egy része. Ez kovácsolja egységbe az öt világ-részbe szétszóródott magyarságot, ez ad neki szellemi múltat, hozzá építve a magyarság viszontagságos története évezredeinek az emlékét.”

LŐRINCZE LAJOS

A József Attila Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszéke nevében búcsúzom Bárczi Gézától, akiben nemcsak a nagy magyar nyelvtudóst gyászoljuk, hanem a szegedi egyetem egykori magántanárát is. Mert a miénk is ő, és jóleső érzés tölt el bennünket, hogy a mi egyetemünk is hozzájárult Bárczi Géza tudós pályájának megindulásához, kiterelvényesedéséhez.

Bárczi Géza nemcsak a magyar nyelvtörténet részleteinek kutatásában ért el kiváló eredményeket, volt ereje és ideje a részkutatások szintézisére is, így jutott el az élő magyar nyelv legégetőbb kérdéseiben való állásfoglaláshoz: a helyes magyar kiejtés normáinak szinte végrendeletszerű felvázolásához, reánk hagyományozásához.

Történeti és leíró nyelvészeti kutatásainak summáját „A magyar nyelv jelleme” című legutolsó értekezésében foglalta össze, amely életműve zárókövének tekinthető.

Hirtelen távozása nagy fájdalom mindenkinek, aki őt ismerte, tisztelte és szerette.

Különösen nekünk, akik az ő eredményeit és azok útmutatását is felhasználjuk nyelvünk története még ismeretlen mozzanatainak feltárását célzó törekvéseinkben, és a nyelv művelés felelősségteljes munkáját is az ő szellemében szeretnénk végezni, hasonlóképp nyelvünk szépségeit is megláttatni és tudatosítani.

Búcsúunk Bárczi Gézától, de nem válunk el tőle, mert életművében mindig velünk lesz, kedves egyéniségének tünékeny, de el nem feledhető vonásait is szívünkbe zártuk és mindig megőrizzük.

Isten Veled!

NYÍRI ANTAL

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem tanácsának, Bölcsészeti Karának és Magyar Nyelvtudományi Intézetének képviselőjében, régi barátainak, munkatársainak, egykori és mai debreceni tanítványainak nevében megrendülten, mély fájdalommal búcsúzom Bárczi Géza akadémikustól, egyetemünk díszdoktorától, Bölcsészeti Karunk volt dékánjától, a Magyar Nyelvtudományi Intézet igazgatójától, felejthetetlen, kedves professzorunktól.

Az 1941 és 1952 közötti debreceni éveket maga Bárczi Géza nevezte élete legtermékenyebb évtizedének. Az akkor tartott egyetemi előadásaiából nőttek ki későbbi tankönyvei, kézikönyvei. Ekkor virágzott kis tudományos iskolaformáló tevékenysége, magával ragadó nevelőereje is. Akkori tanítványainak egész sora vált a későbbi és mai magyar nyelvtudomány neves művelőjévé, megbecsülést és elismerést szerezve a kibocsátó fészeknek és a felnevelő mesterek egyaránt.

Szobája a szemináriumra nyílt, de nem várta meg, míg hallgatói beko-pognak hozzá: egy-egy könyvért maga jött ki hozzánk, megnézte, ki mit olvas, érdeklődött, tanácsot adott, beszélgetett, tréfálgozott, együtt élt, együtt dolgozott velünk, hallgatóival, munkatársaival. Az intézet bensőséges, családias légköre mágnesként vonzotta elsősorban azokat, akik vidékről, faluról kerültek az egyetemre, idegenkedve a városi életformától, de nyílt szívvel, tudásra szomjasan, áldozatra is készen a szülőföld, az ország, a nép szolgálatában.

Bárczi Géza hatalmas tudása, végtelen szerénysége, mély humánuma, kitűnő emberismerete érdeklődést keltett a tudomány iránt, példát mutatott a magatartásra, megtanított minden tiszta emberi szándék és törekvés tiszteletére, kötelességtudatot ébresztett saját képességünk kibontakoztatására, a közösség szolgálatába állítására.

Legutóbb — két éve —, amikor Debrecenben járt, hogy a Kossuth Lajos Tudományegyetem díszdoktorává avassuk, úgy nyilatkozott: szerencséje volt, hogy Debrecenben olyan sok, tehetséges tanítvány gyűlt köréje, hogy a mostoha, háborús és egyéb nehézségekkel terhelt években is megadatott neki az alkotó munka öröme. Mi úgy érezzük: nekünk, azoknak volt szerencsénk, akik egy ilyen nagyszerű tudós és csodálatos, tiszta ember tanítványai, tisztelői, követői lehettünk.

Debrecen nagyon sokat köszönhet Bárczi Gézának. Szelleme eddig is ott élt, most is ott munkál közöttünk. Emlékét kegyelettel, híven őrizzük meg ezután is.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

A tanítványok nevében búcsúzom Professzor Úrtól, és még most sem tudom elhinni, hogy ez a végső búcsú, hogy azt az eleven emberi kapcsolatot, amely megvolt Professzor Úr és tanítványai között, eltépte a kegyetlen halál. Még szinte közvetlenül halála előtti beszélgetésünk során is az egyik fő beszédtema három kedves, fiatal tanítványának a doktori szigorlata volt. S most itt állunk, s bármennyire nem tudjuk, mégis kénytelenek vagyunk elhinni, hogy többet élő szóban nem beszélgethetünk egymással semmiről.

Bárczi Géza, a világszerte ismert tudós pedagógusnak is kiváló volt. A nagy tudós sohasem zárkózott be könyvei közé, a professzor sohasem zárkózott el tanítványai elől a katedra magasságában; eleven kapcsolatot tartott mind az élettel, mind tanítványaival. Mindnyájan megtanultuk tőle, hogy a tudomány nem pusztán az igazság keresése, hanem erkölcsi magatartás is. Igen magas színvonalú előadásait mindig a rendszerező elme tiszta logikája világította át. Ezek az előadások olyan formában hangzottak el, hogy szinte minden változtatás nélkül nyomdába is kerülhettek volna. Mi, akik első egyetemi tanítványai voltunk, tanúsíthatjuk, hogy számos könyvének, monográfiájának a szövege ott hangzott el előttünk előadás formájában vagy szemináriumi órák megbeszélésein. Különösen sokat tanultunk a szemináriumi órákon: a problémalátásnak, a válaszkeresésnek, a nyelvészeti gondolkodásnak az elsajátítása és

gyakorlása tanárunk vezetésével történt, aki bölcsen, szükség esetén ironikusan terelte mindig helyes irányba az igazság felé vezető úton a vitát. Ez nemcsak a mi időnkben volt így. Nyugalomba helyezése után is tartott előadásokat az egyetemen, s nemcsak a maga speciálkollégiumát tartotta meg, hanem a fiatal kollégák — egykori tanítványai — kérésére szívesen tartott egy-egy előadást a különböző csoportok számára olyan kérdésekről, amelyek különösebben érdekelték őket. Szívesen eljárta a Bokorba, a fiatal nyelvészek baráti társaságába, kapcsolatban volt a tudományos diákkörrel, sőt a legutóbbi időig a nyelvjárásgyűjtő kirándulásokon is részt vett. Ennek már vége. De ha a személyes kapcsolat nem is lehetséges tovább, elevenen él bennünk egyénisége, tanítása, tudományos munkásságának nyomtatásban is megjelent eredménye, amelyből azok is ismerik és a jövőben is megismerik a nagy tudóst, akik nem ismerték az életben. De mi, akik tanítványai voltunk, nemcsak a nagy tudóst tiszteljük Bárczi professzor úrban, hanem a nagy tanárt is tiszteljük és szeretjük. A szeretet pedig soha el nem fogy.

PAPP LÁSZLÓ

Megrendülten búcsúzzunk Bárczi professzor úrtól mi is, legifjabb tanítványai, a nyelvtudományt még csupán egy-két éve ízlelgető bölcsészhallgatók.

Mélységes hálával és köszönettel tartozunk a Professzor úrnak, hogy életünknek jövőnket tervező, előkészítő, célokat és lehetőségeket kutató szakaszában utat nyitott nekünk e tudományág felé, feltárva előttünk annak hihetetlenül gazdag világát, s belénk oltva annak vágyát, hogy majdan mi is részesei lehessünk még megoldásra váró kérdései feldolgozásának.

Szomorú kiváltságunk, hogy az utolsók vagyunk azok sorában, akik nemcsak könyveiből, cikkeiből, tankönyveiből ismerik Bárczi Gézátt, hanem személyesen is hallgathatták előadásait.

A legutóbbi években a nyelvemlékek magyarázatával foglalkozó speciális kollégium kínálkozott — sajnos, már csupán egyetlen lehetőségként — arra, hogy diákjaiként Bárczi professzor úrtól magától hallhassuk kutatásaiban elért régebbi és legfrissebb eredményeit. Csöndes szóval, szerényen, de rendkívül széles anyagot átfogó tudásával és lelkesedésével magával ragadva vezetett bennünket azon az úton, amelyen egyre mélyebbre hatolhattunk a nyelvtudomány által felvetett számos kérdésbe.

Különösen nehéz búcsúznunk, ha felidézzük sok kedves személyes emlékünket is, melyeket abból az időből őrzünk, amikor Bárczi professzor úr még gyakori vendége volt magyar nyelvészeti diákkörünk rendezvényeinek. Nemcsak munkánk eredményességét emelte hasznos tanácsival, kitűnő ötleteivel, hanem szelíd humorával, emberséges szavaival csodálatosan meleg atmoszférát is teremtett maga körül.

Ez a bensőséges légkör fog mindannyiszor átölelni bennünket, amikor kedves tanárunk emlékét fel-felidézzük majd, de nemcsak szívünkben őrizzük meg ezeket az emlékeket, hanem megjegyezzük a Professzor úr tanításait is, s átadjuk azokat utánunk jövő diáktársainknak s leendő tanítványainknak is.

SCHILLER JUDIT

A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van*

Bárcei Géza emlékének

Jó száz éve annak, hogy a magyar szókészlet török elemeinek tudományos kutatása elkezdődött. A szorgos, botladozásoktól nem mentes munka árán gyűjtött anyag szemlátomást gyarapodott, a merész ötletek mellett bőven akadtak kifogástalan etimológiák is, de a legtöbbször a helyes a helytelennel elegyítve jelentkezett. A felgyülemlett etimológiai anyagot kritikailag megrostálta GOMBOCZ ZOLTÁN, először magyarul (MNY. III, 1907.; MNYTK. 7 sz. 1908.), majd németül (BTLw.), végül az egészet vázlatosan összefoglalta egyetemi előadásként (NytudÉrt. 24. sz. 1960.). Külföldön máig a német kiadás jelenti az utolsó szót ebben a kérdésben.

Am az első szintézis után sem állt meg a kérdés további firtatása; ebben GOMBOCZ járt elől jó példával, s az azóta eltelt több mint félszáz év óta sokan mások követték a részletek újabb, tüzetesebb vizsgálatában. Jelentős szerepet játszottak ebben a tekintetben etimológiai szótáraink. Igaz, a teljes szókészletből úgy kell kimazsolázni a török etimológiákat, de aki ezt a munkát nem sajnálja, érdekes tapasztalatok birtokába jut. A torzóban maradt EtSz. minden török eredetű szóról új, magas színvonalú kis monográfiát nyújt. A SzófSz. terjedelme miatt távirati stílusban a korábbi eredményeknek (beleértve a legfrissebbeket is) a lényegét adja; új benne egy turkológiai ismeretekkel is rendelkező szerzőnek józan, mértéktartó, magasra emelt, de mindenütt azonos mércével mérő kritikája. A TESz. mint középszótár, terjedelme miatt sem teljességre, sem az egyes etimológiák eddig megoldatlan problémáinak tisztázására nem vállalkozott; új benne: a török etimológiákban jelentkező fogyaté-kosságok szigorú kritikája.

Mindez természetesen hasznos, sőt nélkülözhetetlen az immár régen esedékes második szintézis elkészítéséhez.

Milyen legyen ez a szintézis? Nyilván nem elégedhetünk meg GOMBOCZ régi munkájának egyszerű kibővítésével, hiszen a feladat nemcsak a régi kutatások lezárása, hanem útmutatás keresése is a további tennivalók számára.

Szélesebb perspektívából látható csak helyesen, hogy milyen szerepet töltött be a kutatott korban a török nyelv (és nép) a magyar életében, annak a magyar nyelvnek és népnek az életében, amely a törökön kívül más nyelvekkel és népekkel is érintkezésbe került, amelyeknek hatását olykor befogadva, máskor eltaszítva alakította a maga életét.

Ugyanezt kell mondanunk a törökről is. Felhasznált és felhasználandó török adatainkat csak akkor tudjuk helyesen értékesíteni, ha a török népek és nyelvek életét teljes összefüggésükben ismerjük. Erre az egészre közvetve kutatásaink teljes folyamata alatt szükségünk van, közvetlenül, a kérdéses korszakban — időszámításunk kezdetétől a XV. századig bezárólag — a törökség nyugati ága szolgáltatná a szükséges információkat, az az ág, amelynek minden lényeges képviselője elpusztult, ami megmaradt belőle, az a kevésbé lényeges hajtások ránkmaradt csökevénye. Amire valóban szükségünk van, azt a rendelkezésre álló egyéb török anyagból próbáljuk magunknak rekonstruálni — több-kevesebb sikerrel.

E kérdések szolgálatában legyen szabad néhány gondolatot felvetnem.

* Előadás, elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1975. jún. 17-én tartott közgyűlésén.

I.

I. Mint arra korábban már utaltam, török nyelvi kapcsolataink régi szakaszát az ugor kortól számítjuk egészen a kunokig bezárólag; az oszmán-török hatást ezúttal is figyelmen kívül hagyjuk (Quelques problèmes étymologiques des anciens mots d'emprunt turcs de langue hongroise: AOH. XXIX, 1975. 279—88). Térben és időben a nyelvünkre gyakorolt legnagyobb idegen hatással van tehát dolgunk. Ha meggondoljuk, hogy szókészletünk honfoglalás előtti török elemeinek a száma kétszáz körül mozog mai nyelvünkben, s ha figyelembe vesszük, hogy az idegen elemek száma az idő múltával jelentékeny mértékben csökken (gondoljunk csak az oszmán-török példára), akkor aligha kételkedhetünk abban, hogy a magyar nyelv török elemeinek a száma eredetileg lényegesen magasabb volt, mint ma.

Jelen esetben azonban nem is a török elemek számbeli nagysága a döntő. Ma közelebről meg nem határozható helyen és időben a magyar nép társadalmi és gazdasági struktúrájában történnie kellett valami lényeges változásnak (ezt tükrözi a török szókészleti hatás), amelynek következtében a finnugor nyelvet beszélő magyar nép lóra szállt, s régi életmódjáról áttért valamilyen nomád életformára. Hangsúlyozom, nem a török szókészleti hatásról van egyedül szó, hiszen a cseremisze gyakorolt török nyelvi hatás ennél jóval nagyobb volt (s máig tart), mégis a cseremisze megmaradt cseremiszek apái, ősei földjén.

Szándékosan mondtam „valamilyen nomád életformát”. Napjainkig tart a vita arról, vajon nomád vagy félnomád volt-e a honfoglaló magyar nép. Vagy harminc éve rámutattam arra, hogy az i. sz. VII. századi kínai források éles különbséget tesznek keleti és nyugati (török és nem török) lovas nomád népek között. A keletieket e forrásokra támaszkodva nagy nomádoknak nevezném: rengeteg a lovuk, innen a gazdag lovasmetők, innen a kínaiakra óriási mennyiségben ráerőszakolt lovak, amikkel azok nem tudtak mit kezdeni, de amelyek temérdek selymükbe, brokátjukba és más adóba illő anyagi javukba került. A nyugati, szerintem kis nomádokat, akik közt a kínaiak különben az alánokat név szerint is megemlítik (a többi nagyszámú törzsnévvel ez idő szerint nem tudunk mit kezdeni), így jellemzik: „azok, akik közülük a nyugati határ közelében élnek (Bizánc szomszédságáról van szó), bizonyos fokig értenek a művészetekhez (értsd: mesterségekhez) és a földműveléshez, sok a szarvasmarhájuk és juhuk, de kevés a lovuk (ti. a nagy nomádokhoz képest)”. Vö. LIGETI LAJOS (szerk.), *A magyarság őstörténete*. Bp., 1943. 69.

Kis nomádok lehettek a magyarok is, de voltak lovaik. Bölcs Leó szerint a magyarokra „hátrányos a legelő hiánya, tekintve a magukkal vitt lovak sokaságát. [A magyarok] lovasok és lóról le nem szállnak, mert gyalogosan nem képesek helytállni, minthogy lóháton nőttek fel” (MORAVCSIK GYULA fordítása: GYÖRFFY GYÖRGY, *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Gondolat, 1958. 75).

Lóháton jöttek a honfoglalók, lóháton mentek kalandozni később nyugati tájakra. Régóta ismeretes, hogy ezek a kalandozások, portyák gazdag letelepedett népek földjére nem kalandkeresés, nem bátorság fitogtatása okából, hanem gazdasági szükség nyomására jöttek létre. A hadi kalandra induló csapat biztos helyen hátrahagyott — néhány bátor vitéz oltalma alatt — mindent, amire az úton nem volt szüksége. Ezt a táborot törzstábornak vagy málha-tábornak nevezhetjük.

E tábor intézményét jól ismerjük a mongol korból: az asszonyokon, gyerekeken, öregeken kívül itt tartották az élelmiszer-tartalékokat, az aranyat,

ezüstöt, gyöngyöt, ékszert. A tábor mongol neve *a'uruq* vagy *auruq* (így fordul elő A mongolok titkos történetében [= MTT.], így a kínai szövegek mongol glosszái közt), ill. *ayuray*, *ayuruy* (ez utóbbi uigur-mongol írásos lejegyzésekben olvasható). E szó nem más, mint a tör. *ayruq* átvétele, s eredeti jelentése 'málha', ebből fejlődött az 'értékes málhák megőrzésére szolgáló megerősített hely, tábor' jelentése; ez utóbbi értelemben gyakran találkozunk vele a mongol kori perzsa nyelvű történeti szövegekben is. E tábor őrzője, illetőleg parancsnoka az *auruqči* (mong.), illetőleg *ayruqči* (tör.). A szóval több ízben foglalkoztam magam is (AOH. V, 319, IX, 236); vö. még DOERFER, TMEN. II, 76–77; CLAUSON, Etym. Dict. 90.

A kincseket a nomádok nem tartották a jurták pusztja földjén, hanem záras kocsikban őrizték. A mongolok az ilyen kocsit *čorqan ger*, illetőleg *čo'orqatai tergen* névvel illették; az előbbi záras jurtát, az utóbbi záras kocsit jelent. A mongoloknál a kettő közt nem volt valami nagy különbség, ugyanis a záras kocsi mindenképpen fedett volt, a legtöbbször azonban kocsira szerelt, zárral ellátható jurtáról volt szó. A nomád törökök szintén ismerték a záras kocsikat, a kipc sakok ilyen jellegű járműveiről arab útleírásokban olvashatunk; vö. LIGETI, A mongolok titkos története. Gondolat, 1962. 150. l., 115. jegyz.; a mongol szövegre l. L. LIGETI, Histoire secrète des Mongols: Monumenta I, Bp., 1971. 73: 115; 81: 124.

Z. V. TOGAN (Ibn Fadlān's Reisebericht. Leipzig, 1939. 118–22) kommentárjában részletesebben foglalkozik a középkori törökök jurta-kocsijaival. Tanulságos fejtegetéseihez néhány megjegyzés kívánkozik.

A *küterme* (helyesen *köterme*) *ev* kis vagy nagy nemezjurta, vándorlaskor két- vagy négykerékű kocsira kerül. Vö. Kāšy. *kötür-* 'transportieren' (BROCK. 114), kirg. *kötörmö* 'der Kommissionshandel der Kirgisen (dieselben übernehmen von den Kaufleuten Waren, um sie in der Steppe zu verkaufen)' (RADL. II, 1278), kaz. tat. *kütärmä* 'die Erhebung, der Absatz, die Treppe vor dem Hause', *kütärmä satuvi* 'der Hausierhandel, das Hausieren' (RADL. II, 1483).

A *telegen* két- vagy négykerékű taligára erősített jurta. Nagyon díszes ez a típus, és TOGAN kellő bizonyíték nélkül a kazár kagánnak és egy kazár hercegnőnek tulajdonítja. A tör. *telegen* név az érdekes itt; igazolásául csak egy 1586-os *telege* adatra hivatkozik. Ez a török szó volna az or. *telega* forrása. A szó előfordul a MTT.-ben *telege* és *telegen* alakban (mongol szöveg 165: 199. §; 258: 280. §; ford. 87, 138 és 168 jegyz.). POPPE nyomán VASMER, ÉSRJa. IV, 38, a pótló megjegyzésben TRUBAČEV az orosz szót a mongol *telege(n)*-ből származtatja. Kronológiai nehézségeken kívül a mongol szó javasolt etimológiája is védhetetlen. A mongol szó a törökből való, bár ott nem mutatható ki, viszont az ujjurban jól van igazolva a vele kétségtelenül összefüggő *tilgän* (olv. *telgän*) 'kerék', *qangli telgäni* 'kocsikerék' (CLAUSON, Etym. Dict. 499).

A *küimeli araba* 'fedeles kocsi' szintén két- vagy négykerékű, rajta deszkából összerótt bódé az eladásra szánt áru tartalékolására szolgál. Ilyent használtak a horezmi kereskedők; használták az Arany Horda korában is. Vö. kzk. *küimö* 'das Verdeck des Wagens', *küimölü arba* 'ein gedeckter Wagen' (RADL. II, 1422).

A magyarok is nyilván málhás táborban tartották záras szekerekben, taligákban kincseiket, Gardizī szavaival: ezüsttel kivert és gyönggyel berakott fegyvereiket, cobolyból, hermelinből, mókusból, nyestből, rókamálból és brokátból készült ruháikat stb. (Vö. CZEGLÉDY KÁROLY fordítását a GYÖRFFY GYÖRGY szerkesztette „A magyarok elődeiről és a honfoglalásról” című műben.

Gondolat, 1958. 54.) A magyarok málhás táboráról BölcS Leó ezt mondja: „Málhájuk a csatasor mögött a közelben van, a csatasortól jobbra vagy balra egy vagy két mérföldnyire, s csekély őrseget is hagynak vele” (MORAVCSIK GYULA fordítása: GYÖRFFY, A magyarok elődeiről 75).

A kevés védőre bízott málhás táboron rajtaütni mindig csábító vállalkozás volt az ellenséges nomád törzsek számára. Egy alkalommal pl. Dzsingisz kán Hariltu tavánál felütött törzstáborára rontottak a dzsürkinek, az ott maradtak közül ötvenet kiraboltak, tízet pedig megöltek. A véres megtorlás nem maradt el (LIGETI, MTT., ford. 46). Hasonló rajtaütésekről, amelyek a tábor teljes elpusztításával jártak olykor, bőven tudósítanak a mongol kori perzsa források (DOERFER, TMEN. II, 76).

Ismeretes, hogy a bolgárok ellen hadrakelt magyarok törzstáborára zúduló besenyő támadás szintén meglehetősen katasztrofális következményekkel járt.

2. Ha a magyar őstörténet török nyelvi kapcsolatainak felderítésében új eredményekre akarunk jutni, akkor új módszerek alkalmazásához kell folyamodnunk. A magyar nyelvészet eszközeivel aligha jutunk tovább, a kérdést turkológus oldalról kell megközelítenünk, és itt a figyelmet elsősorban azokra a régi és mai török nyelvekre kell fordítani, amelyeket a kelet-európai steppe-övezetben beszéltek egykor és beszélnek ma.

Mindenekelőtt azt a sajátos török nyelvcsoportot kell tüzetesebb vizsgálat alá vetni, amelyből honfoglalás előtti jövevényszavaink zöme származik. E csoportnak egyetlen élő leszármazottja, a csuvas ma mondhatatlanul könnyebben megközelíthető, megismerhető, nyelvjárásaiban pontosabban feltárható, mint bármikor korábban. Örvendetes, hogy csuvas-kutatásunk az utóbbi években váratlanul fellendült és további jó eredményeket ígér.

Nehezebben megoldható kérdés a mai csuvas előzményeinek a felderítése. De e téren is vannak új eredményeink. Így hasznosnak bizonyult a régóta ismert ún. volgai bolgár sírfeliratok revíziója. Nemcsak a szórványok egyikének-másikának új értelmezésére nyílt lehetőség, de eddig ismeretlen feliratokat is sikerült feltárni. Különösen jelentős az egyik, egész mondatot tartalmazó feliratnak a megfejtése, melyet eddig nem sikerült helyesen magyarázni, s amely nem várt fényt derített a sírfeliratoknak a szórványokból meg nem állapítható nyelvi struktúrájára (A. RÓNA-TAS, A Volga Bulgarian Inscription from 1307: AOH. XXX, sajtó alatt).

A kazár szórványok helyes magyarázatának sem értünk a végére. Korábban többször is rámutattam, hogy GOMBOCZ negatív álláspontjával szemben a magyarok (vagy besenyők?) elleni védelmül épített vár kazár neve, a *Šarkel* 'Fehér ház' hangtani, jelentéstani és szóképzleti csuvasos sajátosságot tartalmaz. Ehhez a példához ma újabbat csatolnék.

A kazárok Volga-menti fővárosát GOMBOCZ (BTLw. 200, 1. jegyz.) VÁMBÉRY és MARQUART emendációját követve *Sarıyşar*-nak ('Sárga város') olvasta. NÉMETH (HonfMagyKial. 212) helyesen rámutatott arra, hogy az erőszakolt emendációra nincs semmi szükség, s hogy a név helyes olvasata *Sarıyşın*. Egy lényeges körülményre azonban eddig nem ügyelt senki: a név jelentése nem 'Sárga' vagy 'Sárgás (város)', hanem egyszerűen és világosan 'Fehér', mint ezt az *Al-Baidā* 'A Fehér' is bizonyítja. Ez a jelentés szintén kétséget kizáróan a csuvas felé mutat, a szó tudniillik csak ott jelent 'fehér'-et a köztörök 'sárgá'-val szemben. (Hasonló érvelést találunk: PELLIOR, Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. Paris, 1949. 214—5. Érdekes, hogy PELLIOR is úgy

véli, hogy nem okvetlenül a bolgár-török a magyar nyelv csuvasos típusú jövevényszavainak a forrása, mert „le hazar pourrait avoir été, lui aussi, une langue à -r- et il y aurait lieu par suite de le faire entrer en ligne de compte”: i. m. 223. Ebből következik, hogy a szó helyes olvasata *Šariyššin*, ebből vagy íráshibából (az arab *s* és *š* a másoló tolla alatt könnyen összecserélődik), vagy disszimilációval lett *Sariyššin*. A törökben a *-šin* (*-čín*) ritka melléknév-képző (BROCKELMANN, Osttürkische Grammatik 139: *kökšin*, *kökčín* 'grau'; oszm. *saričin* 'fair: haired, blond' < *sarı* 'yellow; fair-haired; pale' HONY 306); a mongolban viszont e képző *-yčín*, *-gčín* alakban jól ismeretes: *qarayčín* 'fekete' < *qara*, *sirayčín* 'sárga' < *sira*, *alayčín* 'tarka' < *ala*; stb. (POPPE: KSz. XX, 115). A kazár *šariy* (*Šariyššin*-ban) a *šar*-hoz (*Šarkel*-ben) úgy viszonylik, mint a magyar *sárog* (> *sárga*) a *sár*-hoz (ebben: *sár-arany*).

Csuvasos típusú (bolgár-török, kazár) jövevényszavaink körül is akad még bőven tisztázni való.

Mindenekelőtt jó volna végre dűlőre vinni: milyen szerepe volt e jövevényszavak átadásában a kazároknak, azoknak a kazároknak, akiktől — többek között — a szakrális királyság intézménye is származik (CZEGLÉDY KÁROLY, A szakrális királyság a steppei népeknél: a kazároknál és a magyaroknál: MNy. LXX, 1974, 11–7), vagy a bolgár-törököknek, akiknek a kultúrájáról az a vélemény, hogy „legszebben tükröződik ez a kultúra a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavaiban” (HonfMagyKial. 119). A vagy-vagy a kérdésnek szimplista megoldása volna; nagyon meglehet, hogy mindkét nyelvvel számolnunk kell, s hogy a kettő között nyelvjárási különbség volt. Ezek a kérdések olyan korba visznek bennünket, ahová a mai csuvas pislákoló fénye már nem hatol el, s amelyeket más oldalról, kerülővel lehet csak megközelíteni.

Ugyanakkor nem éretlen, hogy a csuvasnak nem is a köztörökhöz, de általában a törökhöz való viszonyának a megítélésében kiváló altajisták közül nem is egy „eretnek” nézeteket vall. Így pl. KARL H. MENGES (The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies. Wiesbaden, 1968. 56–7, 61) véleménye szerint az altaji nyelvek csoportja eredetileg nem három, de négy tagból állott. Ezek közül az elsőt a hun ág alkotta volna, ennek maradványa a bolgár-török, illetőleg a mai csuvas. Ez utóbbit azonban az idők folyamán olyan intenzív török hatás érte, hogy megszűnt korábbi önálló ágjellege, és a török nyelvek peremére került. Figyelemreméltó, hogy N. POPPE (Zur Stellung des Tschuwaschischen: Central Asiatic Journal XVIII, 1974. 35–46) szükségesnek tartotta nyomatékosan felújítani régi nézetét, amely szerint a csuvas a törökhöz közeli rokonságban álló, de önálló ágat alkotó altaji nyelv; korábbi nézetét újabb, elgondolkoztató érvekkel próbálja meg támogatni.

3. „Mongolos jövevényszavaink” című cikkemben (NyK. XLIX, 190–271) arra jutottam, hogy nyelvünkben mongolos jövevényszó-rétegről nem beszélhetünk; a „mongolos” műszó már korábban is azt kívánta jelezni, hogy nem mongol, hanem olyan török jövevényszavakról beszélünk, amelyek mongolos sajtáságokat tartalmaznak. MOÓR ELEMÉR visszajára fordította a dolgot, s a magyar állítólagos mongol jövevényszavaival kívánta bizonyítani, hogy a vándorlások korában Kelet-Európában voltak mongolul beszélő népelemek; mint BÁRCZI (Szók.² 257) helyesen rámutatott, MOÓR azzal bizonyított, aitm bizonyítani kellene.

Persze a cikkem megjelenése óta eltelt idő alatt felgyülemlett török és mongol anyag birtokában érvelésemet szorosabbra lehetne fogni, de végső

következtetésem nem szorulnak lényeges módosításra. Záró észrevételeimhez ma azonban volna néhány kiegészítemem, közülük íme egy-két példa.

Akkori egyik megjegyzésem szerint (i. m. 270) a mongolosság feltevését nem vethetjük el fenntartás nélkül három szóval kapcsolatban: *dél, ige (igér), ölyű*. Maradjunk most csak a *dél* szónál.

4. GOMBOCZ (EtSz. I, 1303—5) nem kételkedett: a *dél* forrásául egy bolg.-tör. *dül alakot vett fel; ezen a nyomon jár a TESz. (I, 606—7) is: a magyar szó forrását egy „csuvasos jellegű régi török nyelv” *dül alakjában keresi. Mindkét szótár említi a mong. *düli* adatot (az EtSz. a rokonságával együtt), ezzel szemben egyik helyen sem kísérlik meg megmagyarázni a magyar szó rendhagyó szókezdőjét, amely különben *döl* szavunkban is jelentkezik.

Nos, a mong. *düli* nem tartozik a magyar *dél* megfelelői közé. A szó a mongolban igen régi, megvan a XIII. századi forrásokban (a MTT.-ben és egy kínai—mongol szójegyzékben), megvan a XI—XV. századi kínai és arab írásos szójegyzékekben, soha nem önállóan, hanem az *üür düli* 'dél' és *söni düli* 'éjféli' kifejezésekben, amelyekben a *düli* jelentése 'közép; fél'; az idézett kifejezések pontos fordítása tehát 'nap-fél', illetőleg 'éj-fél'. A mongol szó átment a mandzsuba is, ahol *dulin* alakban található meg, jelentése: 1. 'Mitte'; 2. 'Hälfte' (HAUER 221). Itt még megvan — mongolból kölcsönzött tükörszavakként — az *inenggi dulin* 'Mittag' és *dobori dulin* 'Mitternacht', de a dzsürsiben (a XV. és XII. században) csak *dulila* 'középen' és a *dulimba* < *dulin-ba* 'közép[ső hely]' található, ezek az eredeti *düli-n* 'közép; fél' alakot és jelentést tükrözik. A mandzsun és a dzsürsin kívül megvan a szó ugyanebben az alakban és jelentésben még a nanajban, az olcsában, udéban, orocsban, negidálban, evenben vagy lamutban, szolonban és az evenkiben vagy tkp.-i tunguzban; vö. V. I. CINCIVS és mások, Sravnitelnyj slovarj tunguso-manjčžurskich jazykov I, Lgd. 1975, 222—3.

Ebből következően a mong. *düli*-nek a m. *dél* forrásául felvett török szavakhoz sincs semmi köze. Valóban, RAMSTEDT (Einführung in die altaische Sprachwissenschaft: MSFOu. 104 1: 52) a mong. *düli*-t egészen más (különben elfogadhatatlan) tunguz és török megfelelőkhöz próbálja kapcsolni.

A török legrégebbi adata Käsjarinál található: *tüş* 1. 'dél', *tüş ödi* 'dél-ido'; 2. 'megállás, pihenés helye, ideje a déli hőségben' (DTS. 600; BROCK.-nál ez a nem lényegtelen adat hiányzik), *tüşlük ödi* 'Ruhezeit auf dem Marsche' (BROCK. 225), megvan a szó egyéb karahánida nyelvemlékekben (pl. QB), megvan a csagatájban (*tüş* 'midday when the sun begins to get hot'), a kipszak emlékekben, így a kunban (Cod. Cum.), a Leideni Névtelennél, mégpedig *düş* alakban (HOUTSMA 73; mellette másodikként *öylen*, szintén 'Mittag' jelentésben), Abu Hayyānánál (csak az arab írásos szövegben: 39); a mai török nyelvek közül ismeri a szót: karaim T (*tüş*), kumük (*tüş vaqti*) nogaj (*tüs*), kazáni tatár, baskír (*tös*), toboli (*tüş*), kirgiz (*tüş, түш maali, чаг түш*), kazak (*tüş, талтүс*), karakalpak (*tüs uaqit, tal tüs*), özbeg (*tüş vaqti*), tarancsi (*tüş*), modern uigur (*čüş* 'ebédidő; dél'), tuvai (*düş, dal düş*), altaji török vagy ojrot (*tüş, tal түш*), teleut, sór, kacsba, küerik (*tüş*). Nem ismerik a szót az oguz nyelvek. Nincs meg a csuvasban sem (EGOROV, Étim. slov. čuv. jaz. 245; a csuv. *těl* 'hely, cél, idő, lehetőség, viszony; körülbelül' a tör. *tüş* megfelelője, melynek van ugyan magas hangrendű alakja is, de semmi köze tárgyalt szavunkhoz).

Miért kezdődik *dél* szavunk *d*-vel? Ugyanazért, amiért a *döl*. Ez utóbbit is egy „bolgár-török”, illetőleg egy „csuvasos jellegű régi török” *dül alakból vezetik le (EtSz. I, 1403 és TESz. I, 669). A magyarban fennakadás nélkül

megmagyarázható, hogy ugyanabból a régi török *dül-ből miért lett egyszer *dél*, másszor *döl*; a szókezdő alakulásához azonban a magyarnak semmi köze. A magyarázatért a törökhöz kell fordulnunk.

A m. *döl* csuvas megfelelője ezúttal is hiányzik, a köztörök nyelvekben általánosan elterjedtnek mondható ez az ige. Megvan már a legrégebb emlékekben is, megvan a mai nyelvekben is, fonetikailag egyszerű az eset: *tüş* (a volgai törökségben *töš-*), *tüs-* található a nyelvek zömében, *düş-* az oguz nyelvekben. Jelentésanilag bonyolult a dolog, nálunk nem is foglalkoztak a kérdésnek ezzel az oldalával, mert a magyar szó szempontjából valóban elég kiemelni az 'esik, összeomlik' magyarázatot.

A tör. *tüş-* számtalan jelentéstani árnyalata abból vezethető le, hogy eredeti jelentése 'lefelé való mozgást végez, szándéktalanul vagy szándékosan: leesik és leszáll'. Ebben a jelentésben ismeretes a szó a XV. századi ujburban: *küriyen tüšti* 'dresser, établis le camp'; az itt idézett példák közül csak egyre utalnék: turki *tüş-* 'to alight, to descend, to dismount, to go down, to fall, to put up for the night, to encamp, to pitch one's camp, etc.' (LIGETI: AOH. XIX, 1966. 272). CLAUSON a 'leszáll' értelmezéséből kiindulva a *tüş* 'dél [= a déli pihenés helye és ideje]' és a *tüş-* 'leszáll [pihenés céljából vagy más okból]' névszó és ige közt összefüggést lát (Etym. Diet. 559). Ez valóban nem lehetetlen.

Úgy látszik, mindenesetre számolhatunk egy oguz nyelvi *düş* 'dél' (ennek emlékét csak a Leideni Névtelen adata őrzi) és *düş-* 'leszáll stb.' kettősséggel, talán nomen-verbummal.

Most messze vezetne annak a firtatása, vajon az oguz szókezdő *d* (tudva-levőleg nem minden *t* helyén jelentkezik) és a két magyar szó szókezdője közt van-e (valami távoli) összefüggés. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy a *d* a többségben jelentkező *t*-vel szemben legrégebb csuvasos típusú jövevényszavaink közt eddig számon nem tartott nyelvjárási különbség, amelynek — nem ez az egyetlen eset — nem maradt nyoma a csuvasban.

5. Mongolos jövevényszavainkról írt dolgozatomhoz fűzött záró észrevételeim közt megemlítettem, hogy mongol nyelvekkel érintkeztek köztörök jellegű nyelvek is, s hogy a magyar nyelvnek lehetnek mongol eredetű vándorszavai is.

Nos, ma legalább egy mongol eredetű vándorszórol adhatok számot. Ez a *daku* 'ködmönféle meleg kabátka, rövid télikabát'. A TESz. (I, 588) szerint ismeretlen eredetű. Elődje, az EtSz. (I, 1258) ennél többet tud, mert helyesen csak annyit állapít meg, hogy „eredete nincs tisztázva”, de — szintén helyesen — már idézi a vele összefüggő csagatáj, mongol, mandzsu és orosz szót. Nyelvméleki adat nincs, hisz nyelvjárási szó. Kunsági származású személytől hallván világosodott meg számomra, hogy kun nyelvből ránk maradt nyelvjárási szóval állunk szemben, amely a kunoktól terjedt el az Alföld egyéb, nem kunok lakta területein is.

A kun nyelvben nem ez az egyetlen mongol eredetű szó. A Codex Cumanicus kun nyelvi anyagából egy csokorra valót — 49 szót — gyűjtött össze és magyarázott meg N. POPPE (Die mongolischen Lehnwörter im Kommanischen: Németh Armğanı. Ankara, 1962. 331—40). A kun tájszó mongol eredetére már korábban utaltam (A mongolok titkos története 148, 96. jegyz.), de talán nem árt, ha itt is ejtek róla néhány szót.

A szó régi a mongolban, megvan a MTT.-ben *daqu* 'Pelz' alakban és jelentésben (HAENISCH 31). A szövegből kiderül, hogy a ruhadarabnak volt

drága és silány változata is. Így Csotan (Temüdzsin, a későbbi Dzsingisz kán feleségének, Börtének az anyja) egy fekete cobolyprémből készült daku-köd-mönt (*qara buluqan daqu*) vitt veje anyjának nászajándékba (MTT. ford. 27); ezzel szemben Ong kán hétéves korában merkit fogságba esvén szolgálai munkát végzett, és fekete-tarka bakkecske dakuban (*qara alaq ešige daqu*) járt (MTT. ford. 56). Megvan ezeken kívül a mongol kori kínai szövegek mongol glosszái közt, továbbá az akkori mongol—kínai szójegyzékben is, szintén *daqu* alakban. Továbbá adataink: irod. mong. *daqu* 'fourrure retournée à l'envers', *imayan daqu* 'fourrure de chèvre', *ünegen daqu* 'fourrure de renard', *qonin daqu* 'fourrure de mouton', *čino-a daqu* 'fourrure de loup' (KOW. III, 1570); halha *daχ* 'доха' (LUV. 148); ord. *daχu* 'tunique courte (*k'ürme*) en fourrure dont le poil est à l'extérieure' (MOST. 113a); üdzs. *daχ* 'pelisse, manteau de fourrure' (KARA 7); kalm. *daχv* 'Pelz mit dem Fell nach aussen, Oberpelz' (RAMST. 72), ojr. nyj. D, Dz *daχ* 'pelisse, manteau en peau de chèvre dont le poil est à l'extérieur' (KARA 132); burj. *daχa* 'szörmebunda, téli bunda' (ČER. 207); mgr. *dāχu* 'habit court et sans manches porté jadis par les femmes mongoor' 41). Mongolból való jövevényszó: csag. *daqu* 'pelisse' (PDC 316), 'ein Pelz mit den Haaren nach aussen' (RADL. III, 1610), továbbá orosz *doxa* 'Art Pelz aus dem mit den Haaren nach aussen gewendeten Fell der Steppenantilope', *daχa*, *doxa* 'doppelseitig mit Renntierfell gefüllter Pelz' (VASMER, REW. I, 365, 329; V. szerint az orosz szó a kalmükből való). A mongol szó megtalálható még: ma. *daχó* 'mit dem Pelzwerk nach aussen getragenen Pelzmantel' (HAUER 171), nanaj *daχo* 'köpeny, amelyet a menyasszony apja ajándékoz a vőlegénynek a leánykérés után' (PETROVA, Lgd. 1960. 43); tung. (evk.) *daku* 1. 'szük női prémes mellény'; 2. 'köntös (prémmel befelé)' (VASILEVIČ, Evk.-russ. sl., M., 1958. 105). A *daku* szolon és lamut megfelelőire vö. még CINCIUS, Sravn. slov. 192. Megtaláljuk a mongol szó pontos megfelelőjét a törökségben is: Kāšy. *yaqu* (aus *yaχqu*; ez a szó jelentésére támaszkodó népetimológia) 'Regenmantel' (BROCK. 78); bar. *yayī* 'ein Pelz, der mit dem Felle nach aussen getragen wird' (RADL. III, 41); alt., tel. *yaqqī* 'ein Pelz aus Rehfell, der mit den Haaren nach aussen getragen wird'; (alt.) 'ein Pelz mit Shawlkrage, gewöhnlich aus Murmeltierfell' (RADL. III, 32); tel. 'yaqqī 'ua.' (uo.). Vö.: RAMSTEDT, Einführung: MSFOu. 104 1: 50; CLAUSON, Etym. Dict. 898.

Egy másik mongol eredetű kun szót elegendő csak említeni; ez *nöger* 'társ, katonai bajtárs', mely a mai magyar nyelvben már nincs meg, csak tulajdonnévként *Nyögér*, *Nyögér* alakban maradt fenn. A szóval behatóan foglalkozott NÉMETH GYULA, Kun László nyögerei: MNy. XLIX, 304—18 (németül: AOH. III, 1—23). Ez a szó történetesen előfordul a Cod. Cum. mongol elemei közt is, mégpedig mint *nöger* 'Genosse, Kamerad', ez a mong. *nökör* átvétele; a *g* < *k* sajátos kun (kipcsak) fejlemény, ugyanúgy a a második szótagban az *e* [*ä*] < *ö* változás. Vö. még POPPE i. m. 336. A mongol korban a *nökör* 'katonai segítőtárs, bajtárs' nevezetes intézmény; vö. VLADIMIROV, Le régime social des Mongols (Paris, 1948.) 110—1. A XV. századi ujj. *nökür* 'camarade'-ra és a legfontosabb mongol adatokra vö. LIGETI: AOH. XIV, 58—9 és XIX, 185—6; a mongol szóról és más nyelvekben való elterjedéséről I. DOERFER, TMEN. I, 521—6.

6. Voltak-e mongol nyelvű népek Kelet-Európában a XIII. századi mongolok megjelenése előtt? Az eddigi zsákutcába torkolló feltevések ellenére sem venném le a kérdést a napirendről. Felmerült korábban a szláv mongol kor előtti mongol elemeinek a kérdése, jóval bátrabban vetette fel ennek a lehető-

ségét az óroszban PELLIOU. Az eddigi magyarázat-kísérletekkel szemben magam tartózkodó álláspontot foglaltam el (L'étymologie mongole du slave *chorqgy* 'drapeau': Études Slaves et Roumaines II, Bp., 1949. 46—7). De egy mongolo-szlavistának e téren még lehet új mondanivalója.

Kevés figyelmet érdemel az a „mongolosság”, amit Z. V. TOGAN (Ibn Fadlān 68, 191—3) *Baranĵār* (és *Balanĵār*, *Balangār*) kapcsán a kazároknál keres, még akkor is, ha elméletével végső soron a bolgár-török nyelv állítólagos mongolosságához csatlakozik. (A javasolt *barān-γar* 'jobb szárny' kései alakulat a középmongol *bara'un γar*-ral szemben, ilyen alakot feltenni csak a mongol nyelv történetének teljes ignorálása árán lehetséges).

7. Marad azonban a pannóniai avarok nyelvének problémája. Nálunk VÁMBÉRY óta ezt a nyelvet töröknek tartják, PELLIOU mongolnak vélte. („J'ai dis à diverses reprises que je considérais les Avar comme des Mongols”: PELLIOU, Notes sur l'histoire de la Horde d'Or 232, jegyz. Az avar nyelv törökségéről: GOMBOCZ, A pannóniai avarok nyelvéről: MNy. XII, 1916, 97—102; MIKKOLA, Avarica: Arch. f. Slav. Phil. XLI, 1927; NÉMETH, Honf. Magy. Kial. 103—5). Figyelembe véve az avarok antropológiai, valamint tárgyi kultúrájának emlékei terén jelentkező kettősséget, könnyen meglehet, hogy nyelvi téren is megvolt ez a kettősség. A mongolosság gyanúja mindenestre fennáll a zsuan-zsuanok (ázsiai avarok) és az eftaliták eredeti nyelvét illetően. E feltevés a lehetőségek katarán belül áll, de csak feltevés, mint ahogy az e népeknek a pannóniai avarokkal való kapcsolata is.

Bármint álljon a dolog, az eddiginél mindenképpen nagyobb figyelmet érdemelne az avar nyelv szórványemlékeinek a vizsgálata. A honfoglaló magyarok találtak-e még az új hazában avarokat, ha igen, beszéltek-e azok még nyelvüket (mind a kettőt?). Jó negyven éve sokat töprengtünk KNIEZSA ISTVÁNNAL ezeken a kérdéseken, amelyekre ő határozott igennel felelt, sőt figyelembe ajánlott egy-két nyugat-magyarországi kifizető-nevet is, amely megítélése szerint avar lehet. Erdembeli híján nem jutottunk tovább (méltságnevek vallomása ismeretlen nyelvek azonosításához nem elegendő). Újabban régészeink avarkori tárgyi emlékeken rovásírás-szerű jeleket találtak. Egyelőre kicsiny ez az anyag és — néma. Megszólal-e valaha?

II.

1. Súlyos hiba volna a török nyelvek vallomását elszigetelten értékelni. A török nyelvek nem légüres térben éltek és fejlődtek, hanem más, nem török nyelvekkel közvetlen vagy közvetett érintkezésben alakították ki formájukat. Ugyanezt kell mondanunk természetesen a magyar nyelvről is.

Nincs most mód arra, hogy az itt felmerülő problémákat mégoly vázlatosan is áttekintsük. Úgy véljük azonban, hogy egy nyelvről mégis szólnunk kell — ezúttal kissé talán bővebben —, amely ebben a térségben ugyanolyan, ha nem nagyobb szerepet játszott, mint a török. Ez az iráni.

Ismeretes, hogy már az i. e. századokban élénk kereskedelmi kapcsolat alakult ki a pontusi görög—szkíta gyarmatok és a mai Mongólia nagy nomád népei között. Ez a kereskedelem a prém útján bonyolódott le. Ezen az úton kerültek értékes görög—szkíta szőttesek a hiung-nukhoz, illetőleg az ázsiai hunokhoz; e becses tárgyi emlékek maradványai néhány évtizeddel ezelőtt láttak napvilágot a hiung-nu fejedelmi sírok feltárása során. Bajos volna ma már megmondani, hogy a kereskedelmi emlékekkel együtt jutottak el azok

szkíta nevei e távoli vidékekre, vagy pedig ettől függetlenül a Dél-Szibériában ez idő tájt (ha nem korábban) megtelepedett iráni lakosság műveltségszavai találtak utat az ázsiai hunokhoz. Mindenesetre a 'csizma' kínai forrásokban megőrzött hiung-nu neve, a *sayday*, *sakdak*, amely egy paleoszibériai nyelvben, a jéniszeji osztjálkban vagy ketben a mai napig megőrződött *sāgdi*, *sāgdi* alakban, úgy látszik, iráni eredetű. Vö. L. LIGETI, Mots de civilisation de Haute Asie en transcription chinoise: AOH. I, 141—9; E. G. PULLEYBLANK, The Consonantal System of Old Chinese II: Asia Major IX, 1963. 141—2 (SIR HERALD BAILEY feltevése).

Tárgyi emlékek és korai kínai szövegek alapján joggal feltehető, hogy Dél-Szibériában iráni lakossággal kell számolnunk (B. LAUFER, Sino-Iranica. Chicago, 1919; R. GROUSSET, L'empire des steppes.² Paris, 1948. 47—9). Bőséges forrásanyag tájékoztat bennünket a szogd vándorkereskedők manicheus miszcionárius-tevékenységéről (P. PELLIOU, Les influences iraniennes en Asie Centrale et en Extrême-Orient: Revue d'Histoire et de Littérature religieuses 1911. 1—25; vö. Le Cha-tcheou tou-tou-fou t'ou-king et de la colonie sogdienne de la région du Lob-Nor: Journ. As. 1916. I, III-23.) De nem feladatunk, hogy az iráni népek dél-európai, belső-ázsiai kapcsolatairól szóló forrásokat most sorra számba vegyük.

Ismeretes az is, hogy a finnugor, ugor, obiugor nyelvek iráni jövevényszavairól szóló szerteágazó vita ma sem tekinthető lezártnak (HARMATTA JÁNOS, Munkácsi Bernát mint a finnugor—iráni kapcsolatok kutatója: MTA. I. OK. XVI, 1960. 392—7). A kaukázusi nyelvek iráni elemeinek felfolgozása a jövő feladata. (Fehér holló számba mennek az olyan kis monográfiák, mint: G. SCHMIDT, Die ossetischen Lehnwörter im Karatschajischen: Annales A. Sc. Fennicae B XXVII, 1931. 364—95; Uő., Über die kaukasischen Lehnwörter des Karatschajischen: MSFOu. XVII, 1933. 465—71.) A török nyelvek óiráni elemeinek még csak a bizonytalan körvonalai vehetők ki; e téren az úttörő nálunk szintén MUNKÁCSI, az ő nyomán próbált válogatni NÉMETH GYULA (BOH. V, 90 s köv.; ilyenek látszik pl. *tana* 'tehén'). A török közép-iráni, elsősorban szogd, szaka elemeiről már bővebben vagyunk értesülve, sok hasznos részlet ellenére még mindig nem számíthatunk az első összefoglaló tájékoztatóra.

Mindezen nyelvek iráni elemeinek pontos ismereteire pedig égető szükségünk volna nyelvünk török jövevényszavainak a magyarázatához is.

Utoljára, de nem utolsósorban említsem a magyar nyelv iráni elemeit. BÁRCZI GÉZA az eddigi kutatásokat összegező-értékelő megállapítása szerint a magyar szókészletben vannak régi iráni jövevényszavak (ilyenek: *tehén*, *tej*, *tíz*; *nemez*, *bűz*, *hús*, *öszvér*, *szekér*, *vászon*, *özvegy*), vannak korábbi iráni elemek (*ing*, *kard*), vannak alán (*asszony*, *vért*, *gazdag*, *verem*, *zöld*, *méreg*, *üveg*, *rég*, *hűg*, *egész* stb.), és vannak perzsa [kronológiai okokból nyilván középperzsa értendő] jövevényszavak (*vásár*, *vám*, *vár*, *hang*); vö. BÁRCZI, Szók. 251 és MNYÉletr. 43, 48. A felsorolt példák közt alig van egy-két szó, amelynek magyarázata ne ütköznék valamelyes, olykor lényegét érintő nehézségbe. Sajnálatos, hogy iráni jövevényszavaink kutatása gyakorlatilag hosszú évek óta szünetel. Pedig új mondanivaló e téren is bőven akadna.

2. A szkíta és szarmata nyelvre vonatkozólag ugyan még mindig a régi forrásanyagra vagyunk utalva, de azok nyelvjárási szétválasztására figyelemreméltó kísérletek történtek. HARMATTA JÁNOS (Studies in the Language of the Iranian Tribes in South Russia: AOH. I, 1951. 261—314) a pontusi görög fel-

iratok szkíta neveit hangtani kritériumok alapján négy nyelvjárásból származtatja. L. SGUSTA (Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste. Prága, 1955., főleg 266–8) szerint az iráni névanyag többsége szarmata hangtani tulajdonságokat tartalmaz; véleménye szerint különben az egyik szarmata nyelvjárás leszármazottja a mai oszét.

Ezzel szemben egyéb régi, kihalt iráni nyelvekre vonatkozó forrásanyag az elmúlt évtizedekben tetemesen megnövekedett. Egy részük a korábbi szerény terjedelmű anyagot gyarapította jelentős mértékben, más részük régebben teljesen ismeretlen nyelveket tárt fel. Az előkerült emlékek főképpen a bennünket különösen érdeklő középiránit gyarapították. Közülük most a következőket emelnénk ki: 1. a horezmi (jogi szörványemlékek, egy szójegyzék, egy szótár; közel áll a szogdhoz, bizonyos vonatkozásban a mai oszétéhoz); — 2. a szogd (manicheus, buddhista, keresztény emlékek a VIII–IX. századból, világiak az i. sz. körüli időkből); — 3. szaka (VIII–X. század); — 4. baktriai (főleg feliratok, nemrég fejtették meg; e munkában nagy érdemeket szereztek HANSEN, HENNING, MARICQ és HARMATTA); — 5. középperzsa (szaszanida feliratok, manicheus szövegek, világi pehlevi, pehlevi zsoltárok, a turfáni manicheus szövegek egy része); — 6. párthus (I–III. század és a III. végétől, valamint a IV. századból manicheus szövegek). Vö. E. BENVENISTE: Les langues du monde² 228–30; Handbuch der Orientalistik I. Abt. IV. Bd. Iranistik: I. Abschn. Linguistik. Leiden–Köln, 1958. (a középiráni nyelvekről szóló rész W. B. HENNING műve); I. M. ORANSKIJ, Vvedenie v iranskuju filologiju. Moszkva, 1960.: A. GHILAIN, Essai sur la langue parthe. Louvain, 1966. (főleg 35–7).

Jelentős haladás történt az újperzsa nyelv feltárása terén is. Az arab írás polyphon jegyeivel, bizonytalan magánhangzó-jeleivel rögzített nyelv történetében az eligazodás valóban nem könnyű. Mégis ezen a téren is biztos útmutatást jelentenek olyan művek, mint G. LAZARD-é (La langue des plus anciens monuments de la prose persane. Paris, 1963.). E nyelv története kutatóinak a figyelme itt is (akárcsak az oszmán-török esetében) a latin betűs emlékek felé fordult. A mongol korban a perzsa kezdettől fogva lingua franca-nak számított, ezzel a nyelvvel éltek Marco Polóék is Kínába vezető útjukon. (Marco Polo gyakran még a kínai földrajzi neveket is perzsa alakban közli; vö. P. PELLIOT: Journ. As. 1913. II, 185 és T'oung Pao 1927. 164–8; R. GROUSSET, L'empire des steppes² 377.) Nem véletlen, hogy a Codex Cumanicusban a kun mellett, az olasz részben, a perzsa játssza a főszerepet. A perzsa nyelv története iránt megnövekedett érdeklődésnek köszönhető, hogy a Codex Cumanicus perzsa anyagának a kiadására szinte egyidőben ketten is vállalkoztak: DAOUĐ MONCHI-ZADEH, Das Persische im Codex Cumanicus. Uppsala, 1969. és A. BODROGLIGETI, The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus: BOH. XVI, Budapest, 1971. Ez a perzsa nyelvemlék egyszerre tartalmaz megőrzött régiségeket és nyelvjárási sajátosságokat: CC *belx* 'levél', kl. *barg*, LAZARD *balg* és *barg* (199, § 63); *puškšeu* 'dér', kl. *pašk-i šab*, XV. sz.-i kínai–perzsa szójegyzék *pušk* (Hy 2b: n° 9).

3. Legrégibb iráni elemeink problémája gyakran egybefonódik a közös, ugor koriakéval. A kérdés kutatásának új lendületet adott KORENCHY ÉVA érdemes monográfiája az obiugor nyelvek iráni elemeiről (Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen. Bp., 1972.). A tárgyalt szavak közé KORENCHY is (i. m. 75–7) felvette *tál* szavunkat MUNKÁCSI (ÁKE. 586–7) nyomán, aki azt a vog. *tul* 'fatál'-hoz kapcsolta, és ugor-kori iráni elemnek magyarázta.

KORENCHY jelentéstani fenntartásaival szemben JOKI (Zur Herkunft einiger ugrischen Wörter: FUF. XL, 60—2) rámutatott arra, hogy a két szó hitelesen iráni eredetű az iráni (afg., szangl., jidga, mundzsi) és indiai nyelvekben (szkr., páli, beng., hindi), jelentése eredetileg (az indiaiban) 'cintányér'; ebből fejlődött az iráni nyelvekben a 'fémtaal; főzőedény' jelentés, az iráni nyelvekben az eredeti jelentés is megtalálható (magam a szót az afganisztáni mongolból *tāl* 'cintányér' jelentésben jegyeztem fel, ide az afgánból vagy a helyi tádzsikból került). JOKI szerint a vogul és a magyar szó egymástól független, mindegyik nyelvbe kereskedelem útján jutott el valamely kései középiráni nyelvből; a magyarba a honfoglalás előtti vándorlások során, a vogulba jóval korábban, mégpedig nem Európában, hanem a Dél-Szibériában egészen az Altajig beszélt középiráni nyelvek egyikéből, amelyekből az obi-ugoron kívül a szibériai törökök és a szamojédok is merítették iráni elemeiket. Bármennyire is csábító, nem folytatom a további példák bemutatását.

Iráni jövevényszavainknak két olyan csoportját kell számontartanunk, amely mögé biztosnak tűnő történeti háttér kínálkozik.

4. Az egyik az alán. Ezt a népet és nyelvet a szármatak egyik ágának tartják. A kínai források szerint az alán (*a-lan*) az időszámításunk kezdete körüli időkben került az Aral-tó környékén hatalomra. Ugyane források szerint i. sz. 600 körül Bizánctól (*Fu-lin*, azaz *Frum*) keletre élnek. A hun népvándorlás elűzi őket a kelet-európai steppe-zónában elfoglalt korábbi helyükről. Egy részük germán törzsekkel együtt nyugatra került, és Galliában, Itáliában telepedett le, s beolvadt az ottani lakosságba (BERNARD S. BACHRACH, *History of the Alans in the West*. Minneapolis, 1973.). Más részük a Kaukázusba és az attól északnyugatra fekvő területekre szorult. A hun birodalom bukása után is itt találjuk őket, kissé talán északabbra vonulnak. (PELLIOT, *Notes on Marco Polo I*, 16—24; GROUSSET, *L'empire des steppes*² 116.)

A vándorlás korában itt — pontosan máig meg nem határozható területen — találkoztak 700—800 körül a magyarok az alánokkal; ebből az időkből származnak nyelvünk alán jövevényszavai.

Fentebb már említettem BÁRCZI alán jövevényszó-példáit, ezekre most nincs mód részletesebben kitérni; egy tanulságos határesetet azonban szóvá kell tennem. A *sajt*-ot bolgár-török eredetű szavaink közt szokás számon tartani, és a csuv. *tšəgət* 'sajt-féle' (PASS. 183), *čəkät* 'sajt (falusi)' (SIR. 527) adattal vetik egybe. A magyarnak ez az alak azonban nem lehet a forrása, mert a csuvasban szókezdő *s*-t várnánk; valóban a csuv. szó tatár eredetű. A tatár köznyelvben ugyan nincs meg, de megvan az egyik nyelvjárásban: *čiyüt* 1. 'vörös túró'; 2. 'különleges módon készített túró'; 3. 'sajt' (Tatar telenen dialektologik süzlege. Kazan, 1969. 494). A tat. szó (esetleg csuv. közvetítéssel) átment a cseremiszebe (*čəgət*, *čəget* 'Käse': Räs., TLT 231). A mai török nyelvek közül csak a karaimban találjuk meg a szót (T *čiyüt* 'Käse': Kow. 179; L (*cihüt* 'ua.': MARD. 20), továbbá a velük szorosan összefüggő örmény-kipcsakban (*čiyüt*: *čihüt*; TRYI. 189). Két XIV. századi kipcsak szótárból ismerjük még: *čiyüt*: HOUTSMA 71; ATALAY 162). A török *čiyüt* szűk kipcsak területre korlátozódik, nincs etimológiája; nem kétséges, hogy jász—alán eredetű; vö. oszét *cyxt*, *ciğd* 'sajt'. Az oszét szónak van iráni etimológiája, mely végső soron az óind *tikta-* 'csípős, keserű' szóhoz kapcsolódik (ABAEV, IÉSOJa. I, 328). A törökbe a szó — az adatokból ítélve — a mongol korban (XIII—XIV. század) kerülhetett, mégpedig a török fonetizmushoz igazodva *čiyüt* alakban. Nincs semmi alapunk annak feltevésére, hogy a *čiyüt* a törökségben már a

IX. század előtt meglelt volna. Nagyon lehetséges tehát, hogy a *saft* nem török közvetítéssel került a magyarba, hanem közvetlenül az alánból, nem *čiyt*, hanem *čixt*, *čiyt* alakban; az egytagú alakból lényegesen egyszerűbb a magyar szót magyarázni, mint a kéttagúból (a szóvégi *jt* csak *yt*, *yt*-ből keletkezhetett).

5. A mongol hódítás újra megmozgatta az alánokat; Möngke (ill. *Mängü*) kán, majd Kubiláj alatt 30 000 alán élt Pekingben. Görög szertartású keresztények voltak, katonáskodtak, s javarészüket a nagykán testőrségében szolgált (BRETSCHNEIDER, *Mediaeval, Researches* II, 90; PELLIOR, i. h.). Egy részük a mongol hódítás következményeként, ha nem is olyan messzire, mint IV. századi elődeik, a kunokkal együtt Magyarországon telepedett meg. Ezek a jászok, akiknek nyelvéből nemrégén került elő egy rövid XV. századi szójegyzék. Egyes törzseik leszármazottai mai napig fennmaradtak, s mint oszétek megőrizték nyelvüket.

Az alánokat a mongol korban *ász*-oknak [*as*] is nevezik. Plano Carpini szerint *Alani sive Aasi* (WYNGAERT, *Sinica Franciscana* I, 89). Rubruck 1253-ban a Dontól délnyugatra jártában írja: „venerunt ad nos quidam Alani qui ibi dicuntur As, Christiani secundum ritum Greacorum et habentes litteras graecas et sacerdotes graecos”, majd azt mondja, hogy az „Alani sive Aas” a déli magas hegyekben élnek a cserkeszekkel együtt (WYNGAERT 191, 199; az *alán*-nak *ās*-szal való egyeztetésére vonatkozó fontosabb helyeket összegyűjtötte ZGUSTA i. m. 52—5). A MTT.-ben *asut* a nevük (ez az *as* többese), a fővárosuk *Meket* [= *Magat*] néven ismeretes, szomszédságunkban élnek a cserkeszek (mongolul *serkes-üt*, a *serkes* 'cserkesz' többes száma); vö. MTT. ford. 184, 187; mongol szöveg 235: 269 és 247—8: 274. Az *ās* névből lett orosz közvetítéssel a *jasi* alak, ebből nálunk a *jász* (a magyarországi latinságban a *Iazonos*); ugyancsak az *ās*-b-ől grúz, onnan orosz közvetítéssel keletkezett az *oszét* elnevezés.

Ez az egyszerű terminológiai egyenlet-sor nem kevés félreértés és félremagyarázás forrása lett. Nem kétséges, hogy a ma élő oszét nyelvi anyag felbecsülhetetlen segítséget nyújt a jász, az alán, sőt a szarmata, szkíta nyelv magyarázatához, éppúgy, mint a csuvas a bolgár-török (kazár), a jagnóbi az egyik szogd dialektus, a jidga-mundzsi a baktriai értelmezéséhez. Az azonban már súlyos tévedésekhez vezethet, ha valaki a jászt vagy az alánt az oszétal azonosítja, illetőleg megfordítva: ami az oszétból nem mutatható ki, az nem lehet alán vagy jász. Jogosan hibáztatható tehát SKÖLD, hogy a magyar nyelv alán jövevényszavait az oszétból (annak keleti nyelvjárásából) próbálta eredeztetni (HARMATTA: MTA. I. OK. XVI, 494).

Viszont attól tartok, hogy a merev terminológiai szétválasztás is hibás történeti következtetésekre csábíthat. Aligha kétséges, hogy a XV. századi jász szójegyzék esetében azoknak az alán-ászoknak a nyelvével (annak esetleg egyik nyelvjárásával) van dolgunk — két évszázad távlatából —, akikkel Rubruck a Dontól nyugatra találkozott, akiket az oroszok már akkor jászoknak nevezhettek. Ugyanúgy nem lehet kétséges az sem, hogy az MTT.-ben említett *asut* nép (*Meket* fővárosával, cserkesz szomszédaival) a kaukázusi oszétek elődeivel azonos. Nem eshettek tőlük valami messze a Kínába keveredett alánok sem, akik egy idő múltán a görög felekezetről áttértek a rómainra, és Monte Corvino halála után ők voltak azok, akik a pápától új püspököt kértek. A kínai források egy sor Kínában élő alán nevét feljegyezték, sőt a dinasztia történetében életrajzukat is megörökítették. Ezek közt találunk (Jüan-si 135: 7b—8a) egy *K'ou-rh-ki* [= Keurgi = Georgius] nevű *a-si* [= *ās*]-t, akinek az életrajzából megtudjuk, hogy az apját *Fu-tö-la-si*-nak (alán név!)

hívták, a fiát pedig *Ti-mi-ti-rh*-nek, vagyis *Dimidir*-nek. Nos, a magyarországi jászoknak a XIV. század elején — GOMBOCZ szerint — fiatalabb generációja (Osseten-Spuren in Ungarn: ÖM. I, 81) keresztény neveket viselt, e nevek közt több ízben is előfordul a *Demetrius*, amelyről megállapítja, hogy mint kereszt-név a keleti egyházban gyakoribb. Nem voltak a Magyarországra bevándorolt jászok eredetileg szintén keresztények, mégpedig „görög rítusú” keresztények?

A jász szójegyzék orosz kiadásában (JU. NEMET, Spisok slov na jazyke jasov, vengerskích alan. Ordžonikidze, 1960. 23. l.) АВАЕВ arra a végső következtetésre jut, hogy jászaink nem a délorosz vagy krími alánok leszármazottai, minthogy a szójegyzék két szava (*gal* 'ökör' és *bah* 'ló') az oszétban kaukázusi eredetű. Az oszét kaukázusi elemeiről eddig is esett már szó. MUNKÁCSI (ÁKE. 242—3, 347 482) az iráni *hazār* 'ezer', oszét *χēd*, *χīd* 'híd', perzsa *namād* 'nemez' kapcsán beszél e szavak kaukázusi megfelelőiről. Hasonlóképpen АВАЕВ oszét etimológiai szótárában (I, 84—5, 186—7, 287—8) szintén felsorolja a kaukázusi megfelelőket, pl. osz. *ārzū* 'ezer', *avg* 'üveg', *calx* 'kerék' kapcsán. Most már csak az a kérdés: milyen régiek az alán nyelv kaukázusi elemei? Az alán nyelv mely területeire terjedt ki a kaukázusi nyelvek hatása?

Az alán szójegyzék kaukászi elemeinek megítélése szempontjából talán nem közömbös, hogy a kunban is akad kaukázusi eredetű szó. Ilyen mindenesetre a Codex Cumanicus német részében *kesena* 'der toden huw' (160: 23r), amit RADL. (II, 1174) helytelenül *kāzānā* 'Grabhügel'-nek olvasott; GRÖNBECH helyesen *kešene* 'Gabhügel' (?)-t ad, de nem tud vele mit kezdeni. A szó megvan a karacsáj-balkárban is (*kešene* 'склеп; 'sírbolt, kripta': RKBS 575), ahol kaukázusi eredetű. Ez utóbbi szóról I. G. SCHMIDT, Über die kaukasischen Lehnwörter des Karatschajischen: MSFOu. LXVII, 468. Hasonló szó található az oszétban is, amely sem fonetikai, sem jelentéstani okból nem lehet a kun szó forrása (a kaukázusi adatokkal azonban kétségtelenül összefügg). Vö. АВАЕВ, Ist. êtim. slov. I, 594 (teljesen tarthatatlan az a nézet, amely szerint az etimológia nélküli és a törökségben elszigetelt kun szó volna mindezen adatok forrása).

A jász szójegyzék kapcsán most már jogosan felvetődik a kérdés (eddig ez merész feltevésnek tűnt csak, mert a jászokat beköltözésükkor kun nyelvűeknek tartották): vannak-e jász jövevényszavaink? Erre a kérdésre csak akkor várhatunk többé-kevésbé megnyugtató feleletet, ha honfoglalás előtti alán jövevényszavaink kérdését a mainál lényegesen pontosabban sikerül majd meghatároznunk.

6. Meg kell emlékezni még egy iráni népről és nyelvről, amellyel történetük bizonyos szakaszaiban intenzív kapcsolatban álltak törökök és magyarok. Ez a horezmi.

Horezm magja az Aral-tótól délre fekvő terület, két fővárosa Kat és Urgendzs (Gurgendzs, Dzsordzsánija), kapcsolatban állottak déli iráni szomszédaiokkal, közöttük a baktriai kusánokkal is (az i. sz. I—II. században a Kusán birodalomhoz tartoztak). A VIII. században az arab hódítás gyökeres változások elindítója. A XI. században a törökök (oguzok) uralma alá kerülnek. A XII. században újra függetlenek, e függetlenségnek a XIII. században a mongol hódítás vet véget. (Vö. EI II, 947—9). Bennünket történetük VIII—XIII. század közti szakasza érint közelebbről.

A kínai források szerint a VIII. századtól kezdve délnyugatról szomszédosak Perzsiával (*po-si*; *puá-siek* = *pāsik* (szogd közvetítéssel) < *pārsik*),

északnyugatról a türk kazárokkal (*ko-sa: kát-sát = qasar*). Nekik maguknak a nevük *huo-siün: xuár-siám = Xwārzem*, illetőleg *Hua-li-si-mi: huá-lji-ziap-mie = a. m. Xwārzem* és *Kuo-li: kuá-lie[d] = Kwāriz[m](?)*; vö.: Sin T'ang-szu 221: B, 3b4—6; CHAVANNES, Documents 145; BRETSCHNEIDER, Med. Res. II, 91—4; PELLIOU, Le nom du Xwārizm dans les textes chinois: TP XXXIV, 1938. 146—52. A kazár szomszédság egyre szorosabb kapcsolatot jelent a két nép között: a horezmiek mint kereskedők, aztán majd mint katonák egyre nagyobb szerepet játszanak Kazáriában, ahová később mint menekültek is nagyobb számban érkeztek. (Z. V. TOGAN, Ibn Faḍlān's Reisebericht. Leipzig, 1939. 217.) A szoros kazár—magyar kapcsolatok arra engednek következtetni, hogy e kapcsolatokból nem hiányozhattak a horezmiek sem.

Nem gondolnám azonban, hogy a honfoglalás előtt a magyarokhoz csatlakozó kabar törzsek egy része éppen a horezmiek közül került volna ki, mint azt GYÓNI MÁTYÁS vélte (Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok: MNY. XXXIX, 1938, 86—96 és 159—68; különösen 164—6); lényegében ezt vallja GYÖRFFY is (A magyarok elődeiről 221, 406. jegyz.). Ez a feltevés tarthatatlan nyelvészeti „érvekkel” kiélezve megtalálható Sz. P. TOLSZTOV egyébként kitűnő könyvében, az „Ősi Chorezm”-ben is (Bp., é. n. 233).

A horezmiek neve bekerült krónikáinkba is, mégpedig *gens Corosmina* alakban. GOMBOCZ (A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány: NyK. XLV, 159—60) összegyűjtötte e név legfontosabb nyugati előfordulásait; a felsorolásból világosan kiderül, hogy a név a mongolkori földrajzi nomenklatúrából került krónikáinkba, ugyanúgy mint számos más név (vö. LIGETI, Pordenonei Odoricus budapesti kézírata: MNY. XXXII, 160—8). Bár nem tartozott e név a nemzeti hagyomány által megőrzött adatokhoz, a krónikaírók a maguk módján megpróbálták azt oda beilleszteni. A hun krónika szerzője szerint Csaba korozmin nőt vett feleségül, fiai Ed és Edümen viszont „kun” kapitányokként szerepelnek másutt. Ezeket a „kunokat” egyesek a kabarokkal szokták azonosítani, e feltevés a kabar—horezmi kapcsolat egyfajta megerősítésének látszik. A kései, mesterségesen gyártott legendák azonban nem ronthatják le a valóságos történeti érintkezések hitelét. A kérdés mai állását kitűnő kritikai megvilágításban mutatja be CZEGLÉDY KÁROLY, Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről: NytudÉrt. 70. sz. (1970.), 254—9.

Volt-e a honfoglalás előtti horezmi—magyar érintkezésnek nyelvi nyoma?

A közép-iráni nyelvek közé tartozó horezmiről korábban nem sok szó eshetett, mert hiszen ma sem túlságosan nagy terjedelmű emlékyaga nem régóta ismeretes, sőt a ránk maradt emlékek sincsenek még mind kiadva. A horezmi nyelv különben az arab hódítás óta visszavonulóban volt, majd a törökkel való intenzív kapcsolata (XI—XII. század) synbiosis következtében kétnyelvűséghez vezetett, amelyből végül is a horezmi török nyelv került ki győztesen. Ez az oguz és kipszak sajtárságokat tartalmazó török nyelv irodalmi nyelvként a XIII—XIV. században virágzott (JÁNOS ECKMANN, Das Chwarezm-türkische: Fundamenta I, 113—37).

A kétnyelvűség korában nyilván nem kevés török szó került az iráni horezmi nyelvbe. Ezt a hatást utólag, megfelelő emlékyag hiányában feletébb nehéz, ha ugyan nem lehetetlen lemérni. Mindenesetre érdekes, hogy a régi, iráni horezmi nyelv egyik emlékében a török rabszolgához intézett kedveskedő megszólításként „*är uylum [= är oylum]* ’fiam!’” olvasható (A. A. FREJMAN, Chorezmijskij jazyk. M.—L., 1951. 80).

A török nyelvek horezmi jövevényszavainak a kutatására sem került

eddig még sor. Aligha tévedünk azonban, ha horezmi eredetűnek tartjuk a törökben: Kāšγ. *aχšam* 'naplemente, este' (Broek. 16), horezmi tör. *aqšam* 'evening' (BODROGL., Gulistan 201), IMuh. *aχšam*, *ašγam* 'ua.' (K. RIF. 184); csag. *aqšam* (Sang. CLAUSON 35); kipcs. *aqšam* 'ua.' (HOUTSMA 50), *aχšam* (Bulg., ZAJ. 7; Tuhfat, ATALAY 136), kun Cod. Cum. *aqšam* 'Abend' (GR. 39); osm. *akšam* 'ewening' (HONY 10), az. *aχšam* (HÜS. 24), tkm. *aχšam* HAB (26); egyéb előfordulásokat I. SEVORTJANNÁL (Étimologiceskij slovarj tjurkiskich jazykov I, Moskva, 1974. 207); ezekhez még: kalm. *ašγm* 'Abend, abends, spät' (RAMS. 16). CLAUSON, Etym. Dict. 96 a török szót egy szogd 'γš'm alakból eredezteti (vö. pers. *šām* 'evening; supper', STG. 724). Tekintettel azonban a török nyelv szogd jövevényszavainak térben és időben való egészen más jellegű elterjedésére, a szogdhoz közel álló horezmire kell gyanakodnunk. SEVORTJAN (i. h.) szintén iráni eredetre gondol, azonban szemantikai nehézségek miatt az általa idézett alakok aligha jöhetnek szóba (bár a két iráni alak nyilván összefügg egymással): av. *χšāniya* 'éjszaka', szogd 'γšp-, 'γšph 'ua.', újper. *šab* 'ua.'; vö. még oszét *āxsāv* 'éjszaka'. Érdekes, hogy az 'éjszaka' jelentésű szó kimutatható a horezmi emlékekből, mégpedig *biyāri* alakban, iráni nyelvekben meglevő megfelelői viszont 'este' jelentésben ismeretesek: jagnóbi *viyōra* < *apa-ayar*, oszét *izār* < *uz-ayar*, tkp. 'a nap vége'; vö. FREJMAN 94.

7. A horezmiakkal a honfoglalás után sem szakadt meg a kapcsolat. Valóságos történeti magja van annak, amit Anonymus mond: „Bulárföldről nagyon sok izmaelitával jöttek némely fölötté nemes urak: Billa [Bylla] és Baks [Bocsu]” (PAIS, Magyar Anonymus 100, 106; GYÖRFFY, A magyarok elődeiről 219, 369, 370 jegyz.).

Ismeretes ugyanis, hogy a X. századtól kezdve egy újabb keleti népelem érkezik hazánkba, amelyet forrásaink izmaelitának, böszörménynek, káliznak neveznek. Az ő kezükben volt a pénzverés (úgy látszik, a kazár pénzveréssel is foglalkoztak korábban a horezmiek), ők voltak a királyi pénzváltók, vámosok és a sókamara tisztviselői (KARÁCSONYI, Kik voltak a mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták?: AKTörtÉrt. XXIII, 7; RÉTHY LÁSZLÓ, A magyar pénzverő izmaeliták. Arad, 1880.; CSINOS ALBIN, Az Izmaeliták Magyarországon. Esztergom, 1913.). A magyar pénzügyek intézéséből csak jóval a tatárjárás után tűntek el.

A történész szemével értékeli az eddigi kutatásokat SZÉKELY GYÖRGY, Les contacts entre Hongrois et Musulmans aux IXe—XIIe siècles: The Muslim East. Studies in Honour of Julius GERMANUS (Bp., 1974.), 53—74.

Mindezen elnevezések mögött a horezmieket kell keresnünk. E vázlatos áttekintésből is jól látható, mennyire szövevényes, többszörös áttétellel terhes a horezmi probléma.

Ezt tükrözik különben a nevek is. A *káliz* végső soron iráni eredetű, pontosan megfelel — nyelvjárási alapon — a *hvárezm*, *horezm* alaknak, de van benne — legalább most úgy látszik — egy iráni és egy török hangtani jellegzetesség. A *böszörmény* valóban az ar.-per. *musulmān* alakra megy vissza, itt sem hiányzik a török közvetítés; vö. különben a horezmi *musurmān* alakot is (FREJMAN 117). A *böszörmény* a TESz. I, 365 szerint török, közelebről talán kazár vagy besenyő eredetű (az itt idézett 1247: *bisermini* adat Plano Carpinié, a hozzáfűzött megjegyzés GYÖRFFYÉ). Az *izmaelita* a TESz. (II, 253) szerint a magyarban latin eredetű szó, legrégibb előfordulás 1799, eredeti jelentése 'arab', és csak másodlagosan 'mohamedán'. Itt azonban nem erről van szó, hanem egy mohamedán, síita szektáról; vö. The Cambridge History of Iran 5.

Cambridge, 1968. 422—82. E nevek részletesebb megvitatást érdemelének. Kinnamos kálizokról szóló rövid tudósítása (melyet már KARÁCSONYI is félreértett) arra bírta GYÓNIT, hogy a korábbi nézetekkel szemben (KOSSÁNYI) a kálizokat ne mohamedánoknak, hanem zsidóknak tekintse, mégpedig karaitáknak, minthogy „Kazáriában a khvalisz nép képviselte a karaita vallást” (i. m. 159). E teljesen téves premisszákra épült feltevésnek a taglalásába most nem bocsátkozhatunk.

Mindenképpen érdemes elővinnünk a (honfoglalás előtti) horezmi és (honfoglalás utáni) káliz jövevényszavak kérdését. BÁRCZI (Szók.² 70) kálizizmaelita közvetítésű arab szavaknak tartja *maszlag*, *tözsér*, *majom*, *díj* szavunkat. Már most szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a régi horezmibe és a vele egykorú török nyelvekbe valóban sok arab elem került, de az élő nyelvben azok hozzáidomultak az átvevő nyelvhez, s a legtöbbször nem közvetlenül az arabból, hanem perzsa közvetítés útján jutottak tovább; e közvetítés során az arab szavak eredeti hangalakja kisebb-nagyobb „szabálytalanságot” szenvedett. Példaképpen hadd utaljak egy frissen megfejtett — nem is arab — „szabálytalanság”-ra: a per. *kadžudā* az egyik perzsiailkán mongol nyelvű oklevelében *kajxvva* alakban jelentkezik; vö. G. DOERFER, *Zu mongolisch „keyenüwe”*: AOH. XXVIII, 1974. 99—110.

(Folytatjuk.)

LIGETI LAJOS

Az iskolai anyanyelvi nevelés programja

1. Az Országos Pedagógiai Intézetben elkészültek az új tantervi javaslatok, melyeket megvitatásuk és végleges formába öntésük után évtizedünk végétől (a mai javaslatok szerint 1978-tól) kezdve készül fokozatosan életbe léptetni az Oktatási Minisztérium. Ezek közt vannak az általános iskola alsó és felső tagozatának, valamint a gimnáziumnak anyanyelvi tantervei is. A ma még érvényben levők a 60-as évek elején készültek,¹ az 1958. évi pécsi nyelv-művelő konferencián kialakult elgondolások, tantervi elvek alapján.² Végrehajtásuk során korszerűbbé és eredményesebbé vált az anyanyelvi képzés, mégis ugyanúgy eljárt felettük az idő, mint a többi tantárgy tanterve felett is, sőt bizonyos tényezők következtében még inkább korszerűtlenné váltak, mint mások. Így többek közt: A) a pécsi nyelv-művelő konferencián a többség által elfogadott elvek csak többé-kevésbé valósultak meg a tantervekben, még kevésbé a tankönyvekben és csak sok fogyatékossgal az iskolai gyakorlatban. B) A pécsi konferencián és a nyomában megindult tantervi munkálatokban a mindennapi nyelvhasználat bizonyos területei (beszédművelés, fogalmazás, szerkesztés, stilisztika) nem kaptak megfelelő hangsúlyt, s ezért nem is jutottak elégséges képviselőkhöz a tantervekben. C) A nyelvtudományban, a pszichológiában és a pedagógiában lényegesen új felismerések születtek, mind a nyelvleírás és -elemzés módszereiben, mind a tanulás mibenlétének, a tudás, a képességek kialakulásának-

¹ Tanterv és utasítás az általános iskolák számára. Tankönyvkiadó (1962. nov. 15.). — Tanterv és utasítás a gimnáziumok számára. Tankönyvkiadó (1965. ápr. 3.). — Tanterv és utasítás a szakközépiskolák számára. Tankönyvkiadó (1965—68.).

² Anyanyelvi műveltségünk. Szerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1960.; e kötetben: BENCÉDY JÓZSEF, Az anyanyelvi műveltség és az iskola: 139—54.

kialakításának értelmezésében és megértésében. D) A társadalom mozgásában, fejlődésében jól megragadható mozzanatok és tendenciák, a belőlük fakadó szükségletek élesen kiugratták az előzőkben vázolt fogyatékoságokat, hiányokat, s ezért egyre többen sürgetik a felismert lehetőségek alapján történő korszerűsítést. A felsorolt pontokat részletezve:

A) A pécsi nyelvemelő konferencián középpontba került az a gondolat, hogy a tanárainktól túlzásba vitt grammatizálás helyébe a nyelv elsajátítására törekvő képzést kell állítani; gondolni kell a társadalom jogos igényének kielégítésére, a tanulók szóbeli és írásbeli kifejezőkészségének, helyesírási ismereteinek és készségének fejlesztésére, de mindenekelőtt arra, hogy a nyelven keresztül csiszolódik a gyermek értelme, s így az anyanyelv biztos kezelése mindennemű művelődésnek, a marxista világnézet elsajátításának alapja. (I. m. 148—9.) A téma első részében nem is volt semmi újság, a tantervek már száz éve hirdetik, hogy a nyelvtan tanítása nem lehet öncél. Mégis e gondolat tantervi és tankönyvi megvalósításában — a magam gyengeségét is beleértve, mert akkor e munkálatoknak egyik irányítója voltam — számottevő mértékben elmaradtunk a lehetőségektől: a nyelvemelés, a nyelvhelyesség témaköre megjelent ugyan a tantervekben, de a magukért való grammatikai kategóriák, meghatározások, a formális hangtani, szófaji, mondattani elemzések uralkodó helyzetben maradtak. Általános iskolai magyar nyelvtanainkban „az 5—8. osztályban feldolgozott 196 anyagegységből 133 nyelvtani, 51 helyesírási fejezettel szemben csak 3 nyelvhelyességi és 9 szókincsfejlesztő, fogalmazási anyagegység van... (A) tipográfiailag kiemelt meghatározásszerű megállapítások, szabályok száma összesen 474; ebből nyelvtani (grammatikai) jellegű 235, helyesírási 163, nyelvhelyességi 48, kiejtési... 28... Valamivel kedvezőbb tankönyveink gyakorlatainak és feladatainak ilyen szempontú megoszlása, tudniillik az összességében 1424 gyakorlatból és feladatból 529 nyelvtani, 501 helyesírási, 80 nyelvhelyességi és 314 szókincsfejlesztő jellegű”. (TEMESI MIHÁLY, Anyanyelvünk az általános iskolában [cikkcím]: Anyanyelvünk az általános iskolában [kiadványcím]; az 1972. április 6—8. között megrendezett nyíregyházi vándorgyűlés anyaga. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Tankönyvkiadó, Bp., 1974. 37—8.) Sajnos jogosan állapíthatják meg számosan, hogy többet tanítunk a nyelvről, és kevesebbet tanítjuk, gyakoroltatjuk a nyelvhasználatot, vagy más szóval: csak mondjuk, hogy nyelvhasználatot tanítunk, a tanítási órákon azonban túlteng a nyelvtan és a helyesírás. „A megszilárdítás, gyakorlás, alkalmazás formái gazdagodtak az utóbbi időben, de alkotó jellegű megoldások (átalakítások, fogalmazások, önálló feladatok) csak az órák 27%-ában fordultak elő.” (SZATHMÁRI LAJOS, Az anyanyelvtanítás helyzete Pest megyében: i. m. 64.)

Hozzá kell még ezekhez tennünk (csak felsorolásszerűen, mert számtalanszor elsorolt tények) az irodalmi és az anyanyelvi tanterv ellentmondásait, a koncentrikus és lineáris tananyagelrendezés problémakörét, ebben egy 12 évi megszakítatlan képzési folyamat hiányát, a magyartanár személyén belül „az irodalmár” és „a nyelvész” állandó harcát, a nyelvtanórák sűrű elhagyását, a pedagógusképzés és -továbbképzés hiányosságait és fogyatékoságait. Nem meglepő, de mindenképpen fájdalmas tény, hogy diákjaink nagy része nem szereti az „unalmas, száraz” nyelvtanórákat. Azzal sem vigasztalhatjuk magunkat, hogy ez — az 1968. évi genfi közoktatási konferencia vitájának tanúsága szerint — szinte világjelenség, sem azzal, hogy szép számmal vannak itthon kivételek. Sokan és többször megfogalmazták már, hogy a jelenlegi helyzethez

képest az is nagy előrehaladást jelentene, ha az anyanyelvi órákat mindenütt rendszeresen megtartanák, s ezeken megvalósulnának a mai tantervi előírások és módszertani utasítások.

B) Az új tantervek bevezetését éppen hogy megkezdtük, mikor 1965-ben az egri kiejtési konferencián már kellett állapítanunk, hogy a helyes beszéd és kiejtés gyakorlására nem gondoskodtunk elégséges térről, illetőleg óraszámról. (BENCÉDY JÓZSEF, A kiejtés és az iskola. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Tankönyvkiadó, Bp., 1967. 80—1.) Ekkor már kibontakozóban volt ugyan a szép magyar beszéd országos mozgalma a középiskolákban, valamint a szakmunkásképző-intézetekben, de ez mégsem fogja át — ma sem — a középfokon tanulók egészét, az általános iskolát pedig nem érinti.

Hasonló helyzet állt elő a fogalmazástani tanítással és a stilisztikával. Jelentős újsága volt tanterveinknek, hogy a középiskolák III. osztályában egy félévet szántunk a szerkesztés tanra, a IV. osztálynak pedig csaknem az egészét a nyelvünk rétegződésével s a stílusrétegekkel való foglalkozásra, stílusgyakorlatokra állítottuk be. Csakhogy ez a pozitívum még élesebbre rajzolta az árnyékok kontúrait; rávilágított arra, hogy a fogalmazástani tanításnak, a stilisztikának nincs átgondoltan felépített tematikája az általános iskola alsó tagozatától a középiskola végéig, s ami van, az is megosztottan szerepel irodalmi és nyelvi órákon.

Rá kellett ébrednünk arra is, hogy a szó- és írásbeli kifejezőképesség fejlesztésében jobbra csak az írásbeliséggel törődtünk, a szóbeli műfajok a t elhanyagoltuk. A felsorolt hiányok pótlását régóta sürgetik a nevelők, a magyartanárok, szorgalmazza a pongyola beszéd, a bürokratikus nyelv szürkesége miatt aggódó közvélemény. Legutóbb „A mai magyar nyelv állapotának vizsgálata, tekintettel nyelvhasználatunk jellemző hibáira, visszásságaira” című középtávú tervtanulmány összegezésében mutattak rá nagy erővel a teendőkre: „A beszédfejlesztésnek napjainkban kulcsszerepe van. Az ókorban a szóbeliség volt a kommunikáció uralkodó formája, a könyvnyomtatás óta az írás lett azzá, napjainkban azonban, a tudományos-technikai forradalom, a modern tömegkommunikáció korszakában ismét mind nagyobb szerephez jut a szóbeliség. Ez tervszerű, hatékony, a nevelés minden fokán és változatában megfelelő helyet kapó beszédfejlesztést tesz szükségessé.” (Kézirat, 1973. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. 179. l.)

Egyre több szó esik az utóbbi években nyelvhelyességi gyakorlatok és fogalmazástani tanítás további közelítésének, egymásba ötvözésének szükségességéről. A nyelvművelő (beszédfejlesztő és nyelvhelyességi) gyakorlatokban eddig eljutottunk a hangoktól a mondatig, s már ez is eredmény volt; a mondat szerkesztés, mondatépítés és mondatátalakítás változatos, célszerű gyakorlati formáinak kidolgozásában persze még fontos feladataink vannak. De előttünk áll már a következő fokozat: a beszéd mű, a szövegösszefüggés megragadásának céljából a mondatoknál nagyobb közvetlen és távolabbi egységek megformálására irányuló nevelés. Ebben sincs semmi vadonatúj dolog. Évtizedek óta figyelmeztetnek a szövegösszefüggés fontosságára NÉGYESSY LÁSZLÓ, ZLINSZKY ALADÁR, KOSZTOLÁNYI DEZSŐ és mások írásai, most néhány éve pedig a kommunikáció-, az információ-elmélet, az újabb nyelvleíró és -elemző módszerek terjedése, illetőleg olyan kutatók, mint DEME LÁSZLÓ, BÉKÉSI IMRE, akik tanulmányaikkal, cikkeikkel figyelmünk előterébe tolták a témát.

C) Az V. Nevelésügyi Kongresszusnak a korszerű általános műveltséggel foglalkozó bizottsága — BÁRCZI GÉZA írásban benyújtott javaslatát követve — alapvető megállapításokat tett a nyelvnek a tanuló személyiség formálásában betöltött szerepéről: „Az általános műveltség nélkülözhetetlen alapja az anyanyelv. Az anyanyelv a személyiség legbensőbb sajátja: a beszéd a gondolkodásnak (egyben az érzelmi életnek) nemcsak tükré és közvetítője, hanem szervezője és fejlesztője is. Az anyanyelvi képzés tehát a személyiség nevelésének lényeges eszköze, magában foglalja a nevelés legfőbb formai lehetőségét. Sok tanuló hátrányos iskolai helyzetének egyik fő előidézője a család hiányos anyanyelvi nevelése. A beszéd (a kifejezés) bizonyos fokig jelzője az ember erkölcsi magatartásának, elsőrendű fejlesztője a szépérzéknek, finomítója és gazdagítója az emberi érzelmeknek, kibontakoztatója az értelmi képességeknek. Az anyanyelvi képzés bőven nyújt alkalmat különféle értelmi műveletek végzésére; a valóság mind differenciáltabb összefüggéseinek felfogására és kifejezésére képesít; a beszéd- és írásművek megszerkesztésében az alkotás lehetőségei nyílnak meg a tanulók előtt.” (Ötödik Nevelésügyi Kongresszus. Budapest, 1970. szeptember 28–30. Bp., 1972. I, 58.) Azt mondjuk, a nyelv mint társadalmi jelenség ideológiailag közömbös. Igen, de nekünk a személyiség formálásában már nem közömbös az egyes tanulók nyelvének gazdagsága vagy szegénysége, árnyaltsága vagy differenciálatlansága, alkotó egyéni megjelenése vagy sablonossága, mert ezekben — az idézetek szerint is — a személyiség lényeges vonásai, a valósághoz való más-más viszonyulásai tárulnak fel. Nem is beszélve olyan további, a marxista világnézet formálásában fontos szerepet betöltő nevelési lehetőségekről, mint pl. a valóság differenciált összefüggéseinek megragadása és kifejezése, nyelv és társadalom összefüggése, a nyelv mozgásának bemutatása.

Nem egészen újkeletű gondunk az anyanyelvi képzésben az indukció eluralkodása és a módszeres apró lépésekben való haladás fetisizálása. Sok minden nyelvi jelenséget úgy mutogatunk, úgy bizonygatunk a tanulóknak, mintha még sohasem találkoztak volna velük, illetőleg a másik oldalról: sok mindenre nem adunk szabadságot nekik, amivel különben mindennapi nyelvhasználatukban természetesen élnek. Újabban az általános nyelvészet, a fejlődéslélektan eredményei alapján hazai szakembereink is rámutattak az anyanyelv elsajátításának folyamataira, a tanulók implicit tudása és a tanterveink közti feszültségre: „A gyermek... anyanyelve rendszerének nem tudatos ismeretével, de e nyelvi rendszer fejlett grammatikájával és használatának meghatározott szintű készségével rendelkezik iskolába lépése pillanatában. A jelenlegi tantervi elképzeléseink alapján mi mégis egy összehasonlíthatatlanul töredékesebb, sőt a valóságos nyelvi rendszer összetevőinek alig megfelelő, sajátosan rendezett, kisebb-nagyobb részekre bontott nyelvtant tudatosítunk benne.” (TEMESI MIHÁLY, Anyanyelvünk az általános iskolában: i. m. 31.)

A lélektani kutatások feltárták az anyanyelv elsajátítása folyamatának összefüggéseit az önkifejezés igényével: a gyermek a nyelvet és az egyéb kifejezési lehetőségeket alkotó módon sajátítja el, és személyiségét kifejtő törekvéseiben igénybe veszi az ének, a zene, a rajz, a mozgás kifejező lehetőségeit is. Kapcsolatban van ez a felismerés azzal az ugyancsak mostanában előtérbe került pedagógiai elvvel, hogy ismeretek csak aktív és konkrét cselekvéssel, a tanulói aktivitás megvalósulásával alakulnak ki, szilárdulnak meg és fejlődnek. Ez a felfogás mind az oktató-, mind a nevelő-

munkában, így az anyanyelvi nevelésben is az eddigénél lényegesen nagyobb terepet szán a gyakorlásnak, a gyakorlatnak s annak, hogy a meghatározásokat, megállapításokat, szabályokat a felvetett problémákból elindulva, a valóság jelenségeit elemezve maguk fogalmazzák meg a tanulók. Ez az eljárás, a belülről folyó építkezés, a problémamegoldó foglalkozások — a megfelelő szituációt megteremtve — bizonyára javítani fogják a ma erősen fogyatékos tanulói motiválást. SZATMÁRI LAJOS elgondolkodtató tanári „célkitűzéseket” idézett a nyíregyházi tanácskozáson: „Irjuk fel: A szavak alakja és jelentése; A mai órán az igei személyragokról tanulunk; Továbbmegyünk. A birtokos személyragozást fogjuk tanulni.” (I. m. 65.)

A nyelvi elemzés és a nyelvelírás újabb irányai, módszerei új lehetőségeket keresnek nemcsak a nyelv további, mélyebb megismerésére, hanem az iskolai anyanyelvi képzésben is. Abban kutatók és anyanyelvi képzésért felelős szakemberek általában egyetértenek, hogy az új, a hagyományostól eltérő grammatikai rendszert (vagy rendszereket) még ki kell dolgozni, helyességét (helyességüket) meg kell védeni; de abban is kialakulni látszik az általános egyetértés, hogy az újabb törekvésekben használhatónak mutatkozó módszereket máris alkalmazni kell. A különféle típusú nyelvi szerkezeti elemek és átalakítások alkalmazása az idegennyelv-tanításban hasznosnak, eredményesnek bizonyult. Gondolni lehet az aktuális mondattagolás átvételére, a rendszeresség jobb, szélesebb körű érvényesítésére. RÁCZ ENDRE nyíregyházi felszólalásában bemutatta, a generatív grammatikában szokásos *transzformáció* milyen segítségünkre lehet a névszói—igei állítmány felismerésében, az állapothatározó és a módhatározó megkülönböztetésében. Ugyanő utalt azonban arra is, hogy ez a módszer „nem teljesen idegen a klasszikus, a hagyományos grammatikától sem; szórványosan ez is felhasználja. Sőt, felbukkan a nyelvtan általános iskolai oktatásában is, gondoljunk csak a mellékmondatnak mondatrészévé való átalakítására!” (I. m. 76—9.)

A *szociolingvisztikai* irányzat nemcsak abban jelent gazdagodást, hogy ráirányította figyelmünket a szituációhoz kötött megnyilatkozás részleteinek, finomságainak kutatására, illetőleg tanítására, hanem sokkal inkább a hátrányos iskolai helyzet nyelvi összetevőinek felmutatásában. Ezzel olyan eszközt adott a kezünkbe, mellyel a pedagógia, a nevelés körén belül maradván, az eddigénél többet tehetünk a munkás—paraszt tanulók tanulmányi felzárkóztatása érdekében.

A *kontrasztív nyelvészet*, a *nyelvi tipológia* egyre több segítséget nyújt az idegen nyelvek tanításának az anyanyelv oldaláról történő megalapozásában, de hozzájárul az anyanyelv mélyebb megismeréséhez s az összetevések révén a szocialista hazafiság, proletár internacionalizmus gondolkörének elmélyítéséhez is.

D) Már a felszabadulás után frontáttörést jelentett a nyelv mindennapi használatában, hogy sok százezren szólaltak meg olyanok, akiknek korábban nem volt módjuk és joguk a társadalom egészét és kisebb-nagyobb részét érintő témákban való véleménynyilvánítás. A *demokratizmus* szélesítése, mélyítése kiemelt hangsúlyt kapott az MSZMP XI. kongresszusának határozatában és programnyilatkozatában: „Az elmúlt évek jelentős eredményeire építve, további lehetőséget látunk a demokrácia növelésére az intézményekben, a tanácsokban, az üzemekben és a szövetkezetekben. Különös jelentőséget tulajdonítunk az üzemi, munkahelyi demokráciának, ennek fejlesztését előtérben álló feladatnak tekintjük.” (A Magyar Szocialista

Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 466—8. és 500—1.) A demokratizmus kibontakozásának lényeges feltétele az anyanyelv szóban és írásban való biztos, célra irányítható kezelése, ezen belül is a szóbeli megnyilatkozás készsége és biztonsága. Ismét „A mai magyar nyelv állapotának vizsgálata . . .” című tervtanulmány tanulságainak összegezéséből idézek: „Az élőszó szerepe napjainkban sokkal nagyobb, mint valaha is volt. Nem szólva arról, hogy a technika vívmányai következtében az élőszó ereje hatósugarát tekintve ma már hihetetlenül nagy, szinte korlátlan, köztudomású, hogy soha annyi szónok — azaz előadó, felszólaló, kisebb-nagyobb nyilvánosság előtt beszélő ember — nem volt Magyarországon, mint a felszabadulásunk utáni évtizedekben és ma is. Ennek megfelelően a szónoklástannal, retorikával foglalkozást, a jelen és főleg a jövő előadónak képzését . . . a jelenleginél sokkal szervezettebbé, sokkal rendszereztebbé kell tenni.” (181—2.)

E megnyilatkozásokban, a tömegekben kiszélesedett, korosztályukban megifjodott beszélők nyelvhasználatában a korábbi nyelvi norma feszségének megbomlásával, illetőleg egyszerűen szólva: jellemzőinek fokozatos váltózásával találjuk magunkat szemben. Itt természetesen nem a változatlanul helytelenítendő, hibáztatandó artikulációs lazaságokról, kiejtésbeli, frazeológiai és mondat szerkesztési pongyolaságokról és más effélékről van szó, hanem szójelentések újabb árnyalatairól, a formánsok gyarapodásáról, a szóösszetétel, szintagmaalkotás és mondatfűzés új vagy differenciálódó módozatairól, továbbá a kifejezés hatékonyságát, őszinteségét és célszerűségét előtérbe helyező stíláris megoldásokról. (Ez utóbbira vö. SZENDE ALADÁR, SZÉPE GYÖRGY, Az anyanyelvi képzés társadalmi jelentősége: Társadalmi Szemle 1975. február 96. l.) E gondolatkörben utalhatok LŐRINCZE LAJOSnak az elavult tilalomfákat, az idejétmúlt nyelvi hibáztatásokat döntőgató álláspontjára, BÁRCZI GÉZÁnak az argó megítélésében több helyütt is tett nyilatkozataira (vö. Köznevelés 1975. jan. 10. 31. l.; Nyelvművelésünk. Gondolat, Bp., 1974. 45—6) vagy távolabbi analógiaként a franciáknak a beszélt nyelv javára tett „engedményeire” értelmező szótárunk anyagának mintegy tíz évvel ezelőtti átdolgozásakor. — Hogyan kerül ide ez az elvi és messzemenően tudományos téma? Azzal a kitekintéssel, hogy az iskolában olyan nyelvi nevelést valósítsunk meg, melynek révén a felnövekvő nemzedékek képesek lesznek jól és árnyaltan is beszélni, de a nyelv szakadatlan mozgásában különbséget is tenni hasznos és káros, szokásostól eltérő és „csak” új közt, megválasztani a célszerűt a (különben helyes, de itt és most) célszerűtlennel szemben.

Benne vagyunk a permanens tanulás korszakában. A fejlett szocialista társadalom építésének, a tudományos—technikai forradalom hazai kibontakozásának időszakában a szüntelen megújulás szükségszerűség, az általános és a szakmai műveltségben is, az anyanyelvi ismeretekben és készségekben is. A megújulás képessége nemcsak az egyedekre vonatkozik, hogy tudniillik alkalmazkodni tudjanak a változó szituációkhoz és orientálódni a nyelvi változásokban, hanem az iskolai nyelvi, anyanyelvi képzésre is. Ez ma azt jelenti, hogy megnőtt az érzékenységünk az általános nyelvészet témái iránt, több figyelmet fordítunk a kontrasztív nyelvvizsgálatra, a hazafiság és internacionalizmus kérdéseire, a szocialista táboron belüli nemzetközi kapcsolatok nyelvi megalapozására. Az ismeretszerzési módok, eszközök gyarapodásával kezdünk oda figyelni a rajzos, képi megoldásokban, matematikai és más szimbólumokban megjelenő kommunikációs vagy a nyelvi kommunikációt ki-

egészítő formákra. Ha úgy van, hogy kép és hang, ábra és szöveg együttese erősíti egymás hatását, akkor foglalkoznunk kell egyrészt ezen nem nyelvi közlések „olvasásával”, másrészt létrehozásuk, „megfogalmazásuk” technikájával.

2. Az első pontban szóltam az elmúlt 10–12 év tapasztalataiból összegezett hibákról, hiányokról, s egyben igyekeztem számba venni számos más, tudományos és társadalmi tényezőt, melyek együttesen, mind az iskolai anyanyelvi képzés megújítását kívánják. A megújítás igénye szinte egyidejű a ma érvényben levő tantervek kidolgozásával és bevezetésével, s ez természetes, mert egy ilyen átfogó munka, erőfeszítés végén törvényszerűen kiugranak azok a további igények, melyekre akkor és ott még nem lehetett megoldást találni. Miután a felsorolt tényezők hatására az ellentmondások kiéleződtek, a Központi Bizottság 1972. évi határozatában a többi tantárggyal együtt az anyanyelvi nevelés korszerűsítésére, új tantervének kidolgozására is döntést hozott. A határozat megkülönböztetett figyelemmel szól az anyanyelvi nevelésről: „A matematika és az anyanyelv oktatásának jelentősége nő. Világszerte hozzákezdtek korszerűsítésükhöz, illetve meg is valósították azt; mi eddig csak a kísérletek megindításáig jutottunk.” (Az állami oktatás helyzete és fejlesztésének feladatai. Kossuth Könyvkiadó 1972. 81.)

Az elmaradás gyors felszámolására az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya és a Művelődésügyi Minisztérium 1973 végén úgy határozott, hogy létrehozza a két testület közös Anyanyelvi Oktatási Munkabizottságát.¹ A bizottság elnöke Bencédy József és Szépe György kandidátus, titkára Szende Aladár; tagjai egyetemi, tanárképző főiskolai, tanító- és óvónőképző intézeti tanárok, a közoktatásban működő pedagógusok, az Országos Pedagógiai Intézet és más intézmények dolgozói. A bizottság 1974. január 28-án megtartott alakuló ülése óta 14 ülést tartott, ezeken megvitatta és elfogadta az új tantervek alapelveit, állást foglalt olyan kapcsolódó témákban, mint az irodalmi, az idegen nyelvi tantervekkel való koncentráció, a pedagógusképzés és -továbbképzés. A bizottság munkájáról, a vitákban kialakított elgondolásokról több közlemény jelent meg (SZENDE ALADÁR, Az anyanyelvi oktatás megújítása: PedSz. 1974. május 389. l.; SZENDE ALADÁR, SZÉPE GYÖRGY, Az anyanyelvi képzés társadalmi jelentősége: i. h.; SZÉPE GYÖRGY, Nyelvi, kommunikációs nevelés: Magyar Tudomány 1975. 3. sz. 130). A következőkben — mint már helyenként eddig is tettem — a bizottságban megvitatott sokszorosított formájú előterjesztésekre s a vitákról készült emlékeztetőkre is támaszkodom.

Az Anyanyelvi Bizottság jogállása szerint az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának és (ma már, a bizottság megalakulása óta létrejött) Oktatási Minisztériumnak koordináló, konzultatív testülete; állást foglal a tantervi alapelvek kialakításában, véleményt mond a tantervi tervezetekről és más olyan témákról, melyekben erre felkérlik. Tantervek kidolgozása nem

¹ Ezt megelőzően az MTA Alkalmazott Nyelvészeti Bizottsága keretében egy munkacsoport alakult, s 1972-ben széles körű tudományos tájékozódást végzett, melynek eredményeit „Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének tervezete” címmel összegezte. (Kézirat.) A jelentést megtárgyalta az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya, Magyar Nyelvtudományi Munkabizottsága, további testületek és intézmények. A bizottság tagjai voltak: Hernádi Sándor, Szende Aladár, Szépe György, Takács Étel, Temesi Mihály; valamennyien tagjává váltak az Anyanyelvi Oktatási Munkabizottságnak is. E bizottságot a továbbiakban a rövidség kedvéért Anyanyelvi Bizottságnak említem.

tartozik a hatáskörébe, ez az Országos Pedagógiai Intézetnek, mint ezzel a feladattal megbízott intézménynek a dolga.

Az Anyanyelvi Bizottságban kialakított és elfogadott tantervi alapelveket követve készültek el 1975 őszére a bevezető sorokban említett tantervi javaslatok. (A szakközépiskolák számára — hasonló előkészítés alapján — ugyanezen időre végleges tantervek készültek, a szakmunkásképző-iskolák tanterve pedig már nyomtatásban is megjelent, mivel ezekben az iskolatípusokban az új tantervek bevezetésének üteme gyorsabb. Ezért cikkemben — az általános alapvetésen, a tantervi célokon kívül — ezekkel a tantervekkel külön nem foglalkozom.)

A tantervek vitája még folyik,¹ de már figyelembe tudtam venni egyetemi, főiskolai vitákon, az Anyanyelvi Bizottság ankétján, az MTA Nyelvtudományi Bizottságában elhangzott véleményeket, megjegyzéseket. Általános összegezeként azt is mondhatom, hogy a tantervi tervezeteket okos, megfontolt, realista előrelépésnek tartják, szemléletükben korszerűnek, alapelveikben jól kidolgozottak, de kisebb és közepes nagyságrendű részleteikben több javítást, módosítást, terminológiai és szövegezésbeli pontosítást javasolnak. A hozzászólók nagy többsége egyetértéssel fogadta, hogy alapjuk a megújított, korszerűsített klasszikus (hagyományos) magyar grammatika, illetőleg nyelvtan. Más oldalról, a nyelvtudományban folyó viták, továbbá egyes iskolai kísérletek felől nézve már némileg megoszlanak a vélemények, hangot kapnak bizonyos fenntartások és félelmek. Az újabb nyelvtudományi elméletek és bontakozó gyakorlat képviselői úgy látják, az új tantervek bátortalanok az előrelépésben, kevesebbet valósítanak meg a nyelvi anyag tárgyalásának átrendezésében, mint amire elvi lehetőség volna, ami a (még szűk körben folyó) kísérletekben célravezetőnek mutatkozik. Mások attól óvnak, hogy ne tegyünk elhamarkodott lépéseket újabb, bár tetszetős, részvontakozásban hasznos irányzatok kedvéért. Magam is azt tartom, a hagyományos nyelvtannal, grammatikával való szakítás ma ártana, nem előre vinné az iskolai anyanyelvi képzés ügyét, hanem zavart keltené, ezért visszavetné a fejlődést. Sokakkal egyetértésben úgy gondolom, a megújított klasszikus (hagyományos) magyar nyelvtan távolról sem az a vaskalap, aminek egyesek minősítik, képes volt és marad is a fejlődés új irányainak, módszereinek — illetve mindannak, ami ezekből célszerű és időtálló — magába fogadására, integrálására.

Szólni kellett e véleménykülönbségről először, mert van, másodsor, mert a következő korszerűsítés, a mostani szakasz lezárása után is permanensen folyó továbbfejlesztés során e csomó nélkül maradt szálakat nem lehet nem figyelembe venni.

Az Országos Pedagógiai Intézet 1974. évi kimutatása szerint mintegy 40-féle kísérlet folyik az országban, kb. 1240 osztályban, a közoktatás minden fokán és iskolatípusában. Irányítóik közt ott találjuk a pedagógiai intézeten kívül a Nyelvtudományi Intézetet, a Pszichológiai Intézetet, a Pedagógiai Kutatócsoportot, tudományegyetemeinket, tanárképző főiskoláinkat, tanító- és óvónőképző intézeteinket. Jelentős részük 1970—74 között indult, de nem egy közülük a hatvanas évek második felében kezdődött. Hosszadalmas felsorolásuk helyett csak néhány példát említek: a kifejezőképesség fejlesztése integrált anyanyelvi képzés keretében (1—4. o.); komplex anyanyelvi nevelés (5—8. o.); a nyelvtan, a helyesírás és a fogalmazás tanításának eredményes-

¹ A kézirat nyomdába adásának ideje 1975. december eleje volt.

sége (5–8. o.); követelményrendszer-modell kidolgozása (5–8. o.); a mai nyelvészet eredményeinek alkalmazása a gimnáziumban; eredményfelmérés a szakközépiskolában; a feladatrendszeres oktatás hatása az ismeretek elsajátítására és a gondolkodásra; intenzív anyanyelv-oktatás az általános és a középiskolában. Több téma esetében lehetséges volt, hogy a kísérlet végleges vagy részeredményeit figyelembe vegyük a tantervi alapelvek, illetőleg a tantervek kidolgozásában. A kísérletek nagy része — ma már a köznevelés fejlesztését szolgáló országos kutatási főirányhoz kapcsolva — tovább folyik, de mód van rá és kívánatos is, hogy újabbakkal kiegészüljenek.

3. A következőkben sorra veszem azokat az alapelveket, feladatokat, melyek az Anyanyelvi Bizottságban a tantervek alapvetéseként kialakultak. Egy-egy iskolai tantárgy feladatainak meghatározásában a következő tényezőket szoktuk figyelembe venni: a társadalom igényei, a tantárgy mögöttes szaktudományi területének állása, ismeretei és módszerei, az ezekből kibontható képzési, nevelési lehetőségek, pedagógiai és lélektani megfontolások. Ma már pedagógiai közhely, hogy az iskola művelődési anyagát lényegében a társadalom igényei határozzák meg, azaz a szaktudományi ismeretek alá vannak rendelve a társadalom által támasztott nevelési—képzési céloknak, feladatoknak. Ezért a tantárgyak sohasem egy vagy több szaktudomány kicsinyített másai, hanem pedagógiailag szervezett struktúrák (melyeknek természetesen semmiképpen sem szabad ellentétben állniuk a tudományos ismeretekkel).

Az is közgondolkodásunk részévé kezd válni, hogy az általános műveltséget nem statikusan fogjuk fel, hanem dinamikusan értelmezzük, úgy, hogy a műveltség: a megszerzett alapokon és készségeken épülő szakadatlan (permanens) továbbfejlődés, kiegészülés igénye is. A műveltségnek korszerű, mai értelmezése magában foglalja ismeret, világnézet és magatartás hármasságát, ahogy az V. Nevelésügyi Kongresszus I. sz. bizottsága megfogalmazta (i. m. I, 57—61). Mindhárom összetevőnek megvannak a maga konzekvenciái a nevelési, képzési feladatok meghatározásában. Mik tehát az anyanyelvi műveltség összetevői, illetőleg kialakításának feladatai?

A) Az anyanyelvi műveltség dinamikus felfogása szerint az iskolának úgy kell foglalkoznia az anyanyelvvvel, mint a tanulók számára elsőrendűen fontos közlésszerkezettel, a társadalmi feladatok ellátásának alapvető feltételével, amely: az általánosan használt nyelv konkrét megjelenési formája; — kapcsolatban áll más nyelvekkel, megalapozza az idegennyelvtanulást; — szüntelenül változik, mozgásban van, fejlődik; jelen állapotába is egy előzőből érkezett, és most is útban van egy újabb állapot felé; — kiegészül, körül van véve más, ugyancsak változó (képi, ábrázoló, szimbolikus stb.) jelrendszerekkel; — véget nem érő egyéni fáradozással, tanulással, gyakorlással válik ösztönös (implicit) tudásból tudatos (explicit) készséggé.

Az így felfogott és kialakított anyanyelvi műveltség nem zár sem az egyénben, sem a társadalmi tudatban, hanem fejlődik, gazdagodik, és nyit más, rokon területek irányában. Kialakítása érdekében általános ismereteket kell nyújtani a nyelvről, tudatosítani kell a nyelvi rétegeket, érzékennyé kell tennünk a tanulókat a nyelvi mozgásra, változásokra, a változatokban való válogatásra, felkészíteni a vitás kérdésekben való állásfoglalásra.

B) Az anyanyelv — az I. pontban részletesebben kifejtettek szerint — lényeges feltétele az egyéni képességek kibontakoztatásának, mivel a nyelvhasználat kívánatos fejlettségi foka feltétele a

tanulók szellemi mozgékonyságának, érzelmi élete gazdagodásának. Nyelv és gondolkodás szoros kapcsolata következtében mondatok és szövegrészek elemzése lehetővé teszi a gondolkodás formáinak és nyelvi kifejezőinek feltárását és gazdagítását. A nyelvi (és más) megnyilatkozások adják érzelmi életünk, képzeletvilágunk, esztétikai élményeink objektívációját is, velük e nehezen hozzáférhető tartalmak megismerhetővé, elemezhetővé és tovább differenciálhatóvá válnak. Célunk eléréséhez foglalkoznunk kell a stílusrétegekkel, az egyéni kifejezőmód nyelvi-stiláris eszközeivel, hogy tanítványaink a sémákba merevített gondolkodásmód sablonos kifejezéseit, a közhelyeket, a színtelen, szürkítő zsargont elkerülhessék. A témakör magatartásbeli, sőt világnézeti vonatkozásai kézenfekvők.

C) Az előbbi gondolatkörhöz kapcsolódva, azt tovább építve foglalkoznunk kell a nyelvvel mint a művészi kifejezés, megnyilatkozás eszközeivel. A nyelv — BÁRCZI tanár úr emlékezetesen szép szavai szerint — nem egyszerűen a gondolatok közlésének eszköze, hanem esztétikum hordozója is: alkalmas gondolataink, érzelmeink, akarataink legfinomabb rezdüléseinek hajlékony, árnyalt kifejezésére. A nyelv művészi funkciójának megismerésével közelebb kerülünk az irodalmi alkotások teljes gazdagságának feltárásához, elsajátításához, meg bennük további forrásra találhatunk különben nehezen fellelhető, megteremthető helyzetek, motívumok belső átéléséhez is.

D) A nyelv az egyén számára a szocializáció eszköze, biztos kezelése a közéleti tevékenységnek lényeges feltétele (l. részletesebben az 1. pontban). Ebből következően a tantervek eddigi tematikáját ki kell egészítenünk a beszédtechnika, beszédművelés, a szóbeli műfajok (hozzászólás, előadás, szónoki beszéd), a rendszeresen végigvitt fogalmazás fejezeteivel.

E) Az anyanyelv alapos ismerete, tudatos alkalmazása minden nemű ismeretszerzés feltétele. Ezért foglalkoznunk kell az iskolában mindkét összetevőjével: állományával és grammatikájával, az elemek, morfémák, szintagmák, mondatok, szövegek alakí és tartalmi (jelentésbeli) tulajdonságaival, ide értve szinonimikus változataikat, nyelvi és stiláris réteghez való kötöttségüket, helyesírásukat. Az anyanyelv ismerete, biztos kezelése segíti elő a tankönyvi, szakmai és irodalmi szövegek megértését, alapozza meg a többi iskolai tantárgy anyagának feldolgozását. Az anyanyelv központi változatának, az irodalmi vagy köznyelvnek elemeire épül a szaknyelvek műszókészlete, sőt sajátos jelölésrendszere is, így ezeknek elsajátítása feltételezi az anyanyelvi készségek kellő szintű fejlettségét.

A nyelvre vonatkozó ismeretek tanítása nem jelenthet öncélú grammatizálást (l. 1. pont), de nem is válik azzá, ha gyakorlatok, életszerű helyzetek alapján a gyermekek, a tanulók ösztönös nyelvtudásából bontjuk ki, és benne fedeztetjük fel őket. Ugyanakkor szükségesnek tartjuk, hogy a tanulmányok során fokozatosan bemutassuk a nyelv rendszerszerűségét, nyelvünknek más nyelvekkel való egyezéseit, tőlük való eltéréseit, és végezetül felvázoljuk és meg is tanítsuk anyanyelvünk elemeinek és jeleinek rendszerét, rendszerbeli összefüggését, beleértve helyesírásunk alapelveit és logikáját.

F) A nyelv történeti-társadalmi produktum; nyelvünk a nemzeti kultúra értékeinek hordozója és teremtője, telve van múltunk, történelmünk, harcaink, küzdelmeink és építőmunkánk megannyi emlékével. Ezt megismerni, ápolni hazafiúi kötelességünk, szeretni, büszkén magunkénak vallani a hazához tartozásunkból eredő természetes jogunk.

E témakörhöz tartozóan tanítanunk kell nyelvünk eredetét, nyelvrokonainkat, az irodalmi nyelv kialakulását, nyelvünk fejlődésének főbb állomásait; szókincsünk, szólásaink gyarapodásáról szólva utalunk a múlt szokásainak, eszközeinek, technikai kultúrájának stb. nyelvi emlékeire; az irodalmi művek elemzésében a nyelvi, grammatikai, stiláris változásokra.

A felsorolt elvek és feladatok számos ponton igénylik a jelenlegi tantervek kiegészítését, új témákkal, fejezetekkel történő gazdagítását, a megmaradó egységek kisebb-nagyobb átrendezését, de az anyanyelvi nevelés jövőbeli megvalósítása mindenekelőtt alapvető szemléleti változást kíván: a nyelvtanközpontú tárgyalás helyett (ugyanakkor megtartva a nyelvtani rendszer alapjait és kereteit) egy nyelvhasználatközpontú tárgyalás- és gyakorlási, fejlesztési módot, melynek révén mindazzal, amit a nyelvről tudunk és tanítunk, a tanulók nyelvi készségének fejlesztését, tudatossá tételét szolgáljuk. E funkcionális szemlélet jegyében adott szituációkban meghatározott, azokból kiemelt, azokra vonatkozó feladatokat, feladatrendszereket végeztetünk a tanulókkal, s ezeket elemezve, értékelve tanítjuk meg a szükséges nyelvi, grammatikai ismereteket. „Így tehát nincs éles határ a fogalmak kialakítása és alkalmazása között: a gyakorlatok és feladatok tervszerűen felépített sorozata közvetíti a tanulók számára mindazokat a tanulásokat, amelyeket egyrészt a nyelv elemeiről, másrészt ezeknek az elemeknek a beszédben és írásban betöltött szerepéről, használatáról meg kell szerezniük.” (Magyar nyelv 5–8. osztály. Tantervi javaslat az általános iskola részére. Módszerek c. rész; úgy Magyar nyelv I–IV. osztály Tantervi javaslat a gimnázium részére. Módszerek c. rész; kézirat.) A funkcionális szemlélet jegyében további gazdag lehetőségeket nyerünk a tanulói kreativitás nagyon szükséges és időszerű kibontakoztatására.

4. Az új tantervek mai formájukban még nem véglegesek, erre utal a javaslat vagy tervezet kitétel is. A vitákon elhangzottak figyelembe vételével 1976 közepére készül el végleges megfogalmazásuk, akkorra várható minisztériumi jóváhagyásuk is. A névváltozást (*magyar nyelv* helyett *anyanyelvi nevelés*) az eddig elmondottak alapján nem szükséges külön indokolni. Egységes alapelvek szerint, egységes felfogásban, egy megszakítatlan folyamatot igényelve készültek az óvodától elindulva a 6–18 éves korú tanulók, illetőleg iskolafokozataik, iskolatípusaik számára. A többé-kevésbé kialakulnak vehető óratervek szerint az általános iskola 1. osztályától a középiskola IV. osztályáig a következő heti óraszámokban fogjuk őket tanítani: 10, 10, 10, 8 | 3, 2, 2, 2 || (gimnázium) 2, 2, 1, 1 ~ (szakközépiskola) 1, 1, 1, 1. Ezekben az óraszámokban a gimnázium II. osztályában heti egy többletóra foglaltatik a korábbi eggyel szemben. E megnövekedett lehetőség természetesen öröndetes. Azt is tudjuk, hogy más tantárgyak nem részesülhettek hasonló kedvezményben, sőt egyikük-másikuk óraszámja még csökkent is. Mégis kötelességünk ezúttal is megjegyezni, hogy a szakközépiskola s még inkább a szakmunkásképző iskola órásszáma kevésnek tartjuk. Szinte bizonyos, hogy az itt végzett szakmunkások, szakmai középkáderek anyanyelvünk tudatos, biztos használatát tekintve hátránnyal indulnak munkahelyükre a gimnáziumban érettségizett fiatalokkal szemben.

A tantervek részletes ismertetésére e cikk kereteiben nincsen mód, de ez nem is szükséges, mert az érdeklődők úgyszólván elolvassák őket. Könnyebb áttekintésüket még azzal próbálom elősegíteni, hogy az elmondottakon túl, illetőleg azokat részben összegezve és konkretizálva kiemelem néhány újdonságukat.

Az általános iskola alsó tagozatának tanterve megszünteti az eddigi résztantárgyak (olvasás, írás, fogalmazás, beszédművelés, nyelvtan, helyesírás) különállását, s egy, a jelenleginél egységesebben szervezett anyanyelvi foglalkozásrendszertervez. Az olvasás és az írás — az óvodai előkészítésre, de nem írás, olvasás tanítására alapozva — hamarabb ér el egy olyan technikai szintet, melyen a tanulók mint eszközt tudják használni tartalmak megragadására és közvetítésére. A nyelvtan fogalmait és kategóriáit, a helyesírás alapjait a nyelvhasználatból kibontva, a nyelvi tevékenységformák támogatásának szándékával taníttatja. Nagy gondot fordít az óvoda és az iskola, az alsó és a felső tagozat közti átmenetre, a tanulók nyelvhasználatában megfigyelt szintkülönbségek kiegyenlítésére, módszereiben pedig a játékoságra, öntevékenységre.

Az általános iskola felső tagozatának tanterve a most érvényben levővel összehasonlítva négy irányban javasol változtatásokat: új témák bevezetésével; a nyelvtani és helyesírási anyag célszerűbb elrendezésével; a szóbeli és írásbeli nyelvhasználat szempontjainak fokozottabb érvényesítésével; a fogalmazás műfajainak és témaköreinek meghatározásával. Új témák a nyelvre vonatkozó általános ismeretek, pl. a beszéd keletkezése, a nyelvek elkülönülése, a szókincs rétegei; miben hasonlítanak a világ nyelvei?; a nyelvtan; az emberi nyelv működésének szabályrendszere; nyelvünk élete; nyelvünk történetének vázlatos áttekintése, a szókincs változékonysága, a mai magyar nyelv rétegei. — A nyelvtani anyag osztályokra bontása arányosabb és homogénabb. A helyesírási gyakorlatok a három alapelv megtanítására épülnek; a komplikáltabb témakörökben egyszerűsítésekkel élünk. A helyesírási készség fejlesztésében új helyzetet teremt egy iskolai használatra készülő helyesírási szabályzat-változat bevezetése. — A szóbeli és az írásbeli nyelvhasználat fejlesztésének feladatait a tanterv valamennyi fejezete tételesen, anyagszerűen megfogalmazza. Új terület a megértéses olvasás (szövegmegértés) gondozása, megfelelő gyakorlatokkal megvalósuló fejlesztése. — A fogalmazás-tanításban munkamegosztás jön létre az irodalmi órákkal; az anyanyelvi nevelés feladatának tekinti a szövegformálást, szövegelemzést, továbbá a nyelvtani kategóriákhoz kapcsolódó s a társas, társadalmi érintkezést szolgáló fogalmazási témák, formák, műfajok gyakoroltatását. — A vitákon elhangzott, hogy a tanterv végső kialakításakor erősödjen a beszéd-, a szövegműből való kiindulás; a tankönyvek íróinak, szerkesztőinek legyen gondja a transzformációk, a szinonimikai variációk beiktatására; s ugyancsak a tankönyvekben, a tanári magyarázatokban több utalás szerepeljen a nyelv múltjára, fejlődésére, a mai magyar nyelv többirányú mozgására.

A gimnáziumi terv szerint az I. osztály első félévében és a IV. osztály második félévében — és másutt — az eddiginél bővebb helyet kapnak az általános nyelvészeti és a nyelvtörténeti ismeretek. Témaköreik: a nyelv jellemzői; a nyelvi jelrendszer; a nyelv funkciói; a nyelvi változások okai, módjai; a nyelv rétegződése; nyelvrokonaink; nyelvünk története, nyelvemlékeink, nyelv és művelődés kapcsolata; régi magyar és nyelvjárási szövegek olvasása. Többten úgy vélik, az I. osztályban alighanem túlméretezett az általános nyelvészeti anyag, kárára lehet a tanulók felzárkózásának, az osztály fontos szintkiegyenlítő funkciójának. — A fogalmazástanítás, szövegszerkesztés-elemzés és beszédművelés át- meg átszövi az egész tantervet. A tematika kitérít a műfaji kereteket, felöleli az informális beszédműveket is (a riportot, beszámolót, kiselőadást, vitát stb.). — A kontrasztív nyelvi vizsgálatok bizo-

nyos eredményei is beépültek a tervbe, — részben az anyanyelv rendszerének pontosabb megismertetése, részben az idegen nyelvek tanításának megkönnyítése érdekében. — Hangot kapott a vitákon, hogy nem megnyugtató a tervezetben a grammatika súlya, elhelyezése és jellege; a célokban előrevetített „fejlettebb szemlélet”-et és „újraszervezett” jelleget bővebb kifejtéssel kellene igazolni.

Az új tantervekhez nem kapcsolódik módszertani utasítás. Ez a „hiány” az iskolákban működő szakemberek megbecsülését, a nevelők módszertani szabadságát fejezi ki, de egyben óriási felelősséget ró az irányító szervekre, a képző intézményekre, a nyelvtudomány műhelyeire, művelőire és a nevelőkre. Sokan kérdezik, képesek lesznek-e a pedagógusok az új szemlélet jegyében, eredményesen ellátni feladatukat, megvalósítani az újjászervezett követelményeket. (Itt jegyzem meg, hogy a követelményrendszer kidolgozása is folyamatban van, s beépül a végleges tantervbe.) A pozitív válaszhoz nekünk, az érintetteknek, az említetteknek kell megadnunk a segítséget. Lesznek a tantervben módszertani ajánlások; készül a pedagógusképző intézmények új programja (bizonyos intézmények részére már az új jegyzeteken, tankönyveken dolgoznak); meg kell oldani a pedagógus-továbbképzés szervezett és hatékony formáját; 1976-ban és a következő években a Magyar Nyelvtudományi Társaság és az Oktatási Minisztérium megszervezi a nyíregyházi anyanyelvoktatási tanácskozást; a tantervek végrehajtását tankönyvcsalád fogja szolgálni. Mindezek fontosak, de egy bizonyos, a döntő ütközet az osztályban, a tanítási órák sorozatában zajlik, s ezt csak felkészültséggel, hivatástudattal, rendszeres munkával, a tanulókkal együttesen végzett erőfeszítéssel lehet sikerre vinni.

BENCÉDY JÓZSEF

A magyar szótörténeti kutatások kiemelkedő eseményéről

I. Akik SZABÓ T. ATTILA közelében voltak, régóta tudták, hogy a szenvedélyes gyűjtő dolgozószobájában a magyar nyelv múltjának milyen méretű és értékű kincstára halmozódik föl. Akik figyelemmel kísérték azokat a közleményeket, amelyekben a szerző hírt adott, problémákat, elgondolásokat jelentett készülő művéről, biztosak voltak abban, hogy a közlétevés nem mindennapi eseményt fog jelenteni a magyar nyelvtudomány életében. És mégis, akik most — akár az előzmények pontos ismeretében is — kezükbe vették az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” 1975 nyarán megjelent első kötetét, ámulattal szemlélik azt, hiszen kezdő részéből is a maga teljes valóságában vetül ki az egész lenyűgöző teljesítmény.

Bármennyire kötelezőnek tartom is a tudományban az egzakt, hűvös tárgyilagosságot, annyi nyelvész társammal együtt én is ennek az ámulatnak a hatása alatt állok. Sőt be kell vallanom, hogy egyébként sem tudnék e témáról teljesen érzelmektől mentesen írni. Személyes hajlandóságomat a nyelvviség oldaláról csak fokozza, hogy az a szó- és kifejezésanyag, amely e műben oly csodálatos rendben sorakozik föl, legközelebbi anyanyelvemet, egykori környezetem, családom nyelvhasználatát idézi, gyermek- és részben diákkorom sajátos nyelvi emlékeit eleveníti föl előttem. Az emberi kapcsolatok felől meg azért nézek e műre megkülönböztetett vonzalommal, mert szerzője egykori mesterem, kezdő tudományos pályám egyengetője, majd később atyai barát-

tom, kinek fáradhatatlan munkálkodását nemcsak annak idején néztem szinte borzongató tisztelettel és csodálkozással, hanem aki azóta is mindig elbűvöl emberi és tudósi nagyságával. De ha nem is tudok e tárgyban elfogulatlan lenni, úgy gondolom, amit e munkáról a továbbiakban mondandó vagyok, érzelmi töltés nélkül is körülbelül ugyanúgy vetném papírra, s tenné ezt helyemben más is. Az a teljesítmény ugyanis, ami előttünk kitarul, nem a méltatók véleménye által lesz azzá, ami, hanem önmagában hordja, objektíven tartalmazza értékeit.

2. Akármilyen nagy múltra tekint is vissza a magyar szótörténeti kutatás, s akármennyire széles keretűek és változatos jellegűek is műfaji megnyilvánulásai, nagyon nehéz volna meghatározni azt a vonalat, amelynek az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” egyenes, szerves folytatója volna. A mű előszavában ugyan Szabó T. Attila a SZAMOTA—ZOLNAI-féle „Magyar oklevél-szótár”-t jelöli meg legközvetlenebb elődjének, s elsősorban a levéltári kutatásra alapozás tekintetében valóban fön is áll a két munka bizonyos rokonsága. Ennek ellenére a Tár jellegében annyira egyedi, előzményeihez annyira nem fogható, formájában és tartalmában annyira minden hasonló műfajú munkát túlhaladó, hogy teljesen külön elbírálást igényel. Ilyen mennyiségben és ilyen színvonalon senki, sem egyén, sem közösség nem adott még a magyar szótörténeti vizsgálatok számára kutatási alapanyagot. Az egyén és a közösség tevékenységének viszonya e tekintetben különös súllyal merül föl, hiszen hasonló műfajban nagyobb szabású munkát már sok évtizeddel ezelőtt sem volt képes egy ember elvégezni (lásd többek között a „Magyar nyelvtörténeti szótár” példáját), ma meg az ilyenféle műveken egész kutató kollektívák szoktak mind a gyűjtés, mind a közreadás terén munkálkodni. Szabó T. Attila viszont az egész szótár anyagát — több mint egymillió adatot — sajátmaga gyűjtötte, s habár a közlétevében az utóbbi évek folyamán segítő társakra talált, az összeállítás, egybeszerkesztés fő gondja, felelőssége, de aprómunkája is mégis csak az ő vállán nyugodott. Szinte képtelenség utánaszámolni, mennyi időt és energiát érezhetett föl mindez, és szinte nem is lehet elképzelni, hogy egyetlen ember véghez tudta vinni. S ha még azt is meggondoljuk, hogy Szabó T. Attila közben évtizedeken át tanított, nevelt, hogy a szépen megformált és gazdag tartalmú könyvek sorozatát, cikkek, tanulmányok százait adta ki kezéből, hogy szótörténeti anyagával párhuzamosan ugyanilyen gazdag helynévtörténeti adattömeget bányászott ki a levéltárakból, hogy az élő nyelvi anyag gyűjtésében is mennyit fáradozott, — akkor ezt a teljesítményt valóban semmihez sem lehet mérni. Ilyenre csak az az ember lehetett képes, aki e tevékenységre egy teljes életet tett föl, akit — mint maga mondja — rabul ejtett a kutató munka „bűvölete”, aki nemcsak a gyűjtés módjait, technikáját emelte tökélyre, hanem látta annak célját, a nemzeti múlt megismerését előmozdító magasztos eszmei tartalmát is. Az ilyen életműre éppen ezért a csodálat mellett nem lehet meghatottság, szívet melengető érzések nélkül tekinteni.

3. Az első kötet anyagának néhány jellemző adata tájékoztatást nyújthat nemcsak a megjelent résznek a mennyiségi mutatóiról, hanem némi hozzávetőleges átszámítások alapján a teljes műnek a várható anyagáról is.

Az 1225 lapos első kötet az *A*, *B* és *C* kezdőbetű anyagát tartalmazza. A kötetből csupán kb. 40 lapot foglal le a lakonikus rövidegű Előszó és az ugyanilyen erényű Tájékoztató három (magyar, román, német) nyelvű szövege. A kötet többi része sűrű soros petit szedésben mind a szókikkekbe rendezett

nyelvtörténeti anyag közreadására szolgál. Magának a szerzőnek a közlése alapján (Tájékoztató 15) az első kötet anyaga mintegy 114 000 cédula alapján állt egybe. Mivel több mennyiségi mutatót a szerző nem ad meg pontosabb számokkal, a mű egyes lapjairól vett mintákra támaszkodva, becslés alapján még a következőket mondhatom: A kötetben kb. 7000 címszó van, változatos nagyságrendben, a két-három sorosaktól a több lapra kiterjedőig, illetőleg az egy adatot tartalmazóktól az adatok tucatjait vagy éppen százait magukban foglalóig. A kötetbe a cédulaanyag válogatása után végül is bekerült nyelvtörténeti adatok száma 45 000 körül mozog; egy-egy „adatot” természetesen az esetek túlnyomórésztében nem egyetlen szóalak, hanem mondat-nagyságrendű, több sorra is kiterjedő szöveg képvisel. Mindez csak alátámasztja a szerzőnek azt a vélekedését, hogy „az I. kötet szerkesztése alkalmával . . . a rendelkezésre álló adalékanyagunk legfeljebb felét, a gazdagabb adatolású címszók esetében sokszor csak egynegyedét—egyötödét használta fel” (Tájékoztató 16).

A Tájékoztatóban (16. l.) egyébként Szabó T. Attila részletes megokolással közli azokat a szempontokat, amelyek alapján az adatok közlésre válogatását elvégezte. Minden elvével, kritériumával messzemenőleg egyet lehet érteni. S ha a közlési, kiadási szempontokat — mint igen fontos tényezőket — nem is szabad figyelmen kívül hagyni, némi nosztalgiával kell tudomásul venni a szerzőnek azt a megjegyzését, hogy „az I. kötet terjedelmét látva, kénytelen-kelletlen az adalékkihagyásban még szigorúbban kell a továbbiakban eljárnia” (uo.). Nosztalgiával, mert az első kötetben láthatólag minden adat a „helyén van”, bármelyiknek az elhagyása valamilyen szempontból szegényítené a közlési tartalmat.

De ha a kényszerű szelektálás már az első kötetben jelentékenyen meggyérítette is a közölt adatok számát, nem befolyásolta a szövegyedek közlésének teljességre törekvését, vagyis nem járt együtt semmiféle önkényes típusválogatással. A szerző ugyanis a szókészletnek a maga egészében való bemutatására törekedett, semmiféle mellékes megfontolásból nem hagyott ki egyetlen szó-kategóriát vagy szövegyedet sem, melyet forrásaiban magyar szövegkörnyezetben feltalált (a tulajdonnevek kérdéséről l. alább). E tényt elsősorban az úgynevezett idegen szavak vonatkozásában kell kiemelni. Szabó T. Attila e tekintetben is szakított régebbi szótörténeti kutatásainknak azzal a sajnálatos gyakorlatával, mely e szótípust a gyűjtésből, illetőleg a közlésből szinte teljességgel kirekesztette, s a magyar szótörténeti bűvárlatoknak azzal az újabb elvével azonosította eljárását — s adott rá egyszersmind kiteljesedett példát is —, mely e szavakra minden más szótípussal egyenlő értékű, „jogú” nyelvi elemként figyel. Ennek a helyes elvnek megfelelően a Tárban sokszor lapokon keresztül találunk olyan „idegen” szavakat tartalmazó címszó-sorozatokat, melyeket hiába keresnénk a korábbi szótörténeti közlésekben. Például a 168. és a 172. lap közti részen egymás után jönnek ilyen címszók: *akcedál, akcedálhat, akcelebrál, akceptál, akceptálás, akceptálhat, akceptálható, akceptálódik, akceptáltat, akceptálható, akceptálódik, akceptáltat, akceptálttathatik, akcesszorium, akcesszus, akcidencia, akció, akcionált, akcionáltat, akcionálttatik*. Az efféle — ma már jórészt nem vagy csak kevésbé használatos — nyelvelemeknek a szótörténeti fontossága abban van, hogy jelentékeny mártékban meghatározták, jellemezték az egykori magyar nyelvű írásbeliségben tükröződő nyelv- és stílusbeli törekvéseket. — Beveszi a szerző a közlésbe az egyadatos, továbbá a valamilyen szempontból bizonytalan jellegű (pl. meg nem határozható jelentésű)

szóelemeket is. Mindezen eljárásával jól példázza, hogyan viszi át a gyakorlatba is a szókészletbeli teljesség elvét.

A közölt anyag tér- és időbeli határai a következőképpen alakulnak: A gyűjtés, illetőleg a közlés több mint négy évszázadot fog át, körülbelül a XV. század közepétől a XIX. század végéig terjedő időt, vagyis a magyar írásbeliségnek a ránk maradt szövegemlékek számbeli megszorodásától a még nyelvtörténeti távlatokban értékelhető részéig számítható szakaszát. A területi határok Erdélyt, a Partium egy részét és Máramarost fogják történetileg és nyelviileg is indokolható egységbe, tehát a régi magyar nyelvterület jó egyharmadára vonatkoznak.

4. A Tár fentebb számbavett szóanyagának közlétevéését két alapvető szempont jellemzi. Az egyik a szerző rendkívüli filológiai érzéke, pontossága, amely a felhasználót a legnagyobb megnyugvással, biztonságérzettel töltheti el az adatok értéke tekintetében. A másik a mélyen átgondolt, kimerült szerkesztési elvek logikus, harmonikus összessége; ezek az elvek kitűnően szolgálják a munka használhatóságát, messzemenően biztosítva egyrészt az áttekinthetőséget, a keresett adatok könnyű, gyors megtalálhatóságát, másrészt mindazon információk beszerezhetőségét, amelyekre a szótörténészeknek szüksége lehet.

Fenntartás nélkül helyeselhető a szerzőnek az a törekvése, hogy — amennyiben nincs rá egyéb természetű kényszerítő körülmény (pl. sok jelentés, nagy adatbőség stb.) — ne alkosson túlságosan hosszú szócikkeket, azaz hogy a közölt anyagot minál inkább önálló címszókra, illetőleg szócikkekre tagolja. Ezt az elvileg és gyakorlatilag egyaránt helyes címszó-, illetőleg szócikkszaporítást — az összetételek és szókapcsolatok ilyenmű, alább tárgyalandó kezelésén kívül — a származékszók bokrosítási lehetőségeinek kerülésével, vagyis minden származék önálló címszóvá tételével éri el. Ennek az eljárás módjának alkalmasint csak az igenévi alakulatoknál vannak bizonyos elvi egyenetlenségei (pl. a melléknévi igenek minden fajtájának címszavasítása a főnévi és a határozói igenek nem szerepeltetésével szemben) és gyakorlatilag problematikus következményei (az alapigéhez lényegesen új tartalmi jegyeket nem adó melléknévi igenévi származékok számának nagy mértékű földuzzadása). Vitatni lehetne továbbá az igen gyakran szereplő *-hat*, *-het* képzős igealakok (*állhat*, *állíthat*, *állathat* stb.) címszavasítását, illetőleg alapigéiktől való elválasztását, tekintve, hogy itt a képző jelentésmódosító szerepe még az igenévképzőkénél is csekélyebb, s bizonyos szempontból inkább a módjelek grammatikai szerepe felé mutat. De ezek nem generális elrendezési problémák, s a használatban semmi nehézséget nem okoznak.

Az önálló szócikkekre tagolás másik hathatós eszközeként a szerző az összetételeknek, illetőleg a szorosabb, összetételszerű szókapcsolatoknak az önálló címszóvá emelését használta föl. Tehát e viszonylatban sem bokrosít, mint annyi előzménye teszi (l. pl. NySz., OklSz. stb.), hanem a használó, kereső érdekeit szolgálva a külön egységek felé törekszik. Például a *bokály* címszó adataitól elválasztva, azzal egyenértékű önálló címszó alatt közli a *bokálycsésze*, *bokálycsészecske*, *bokálycsupor*, *bokálydedény*, *bokályfazék*, *bokályfindzsa*, *bokályház*, *bokálykályha*, *bokálykályha-kemence*, *bokálykancsó*, *bokálykanna*, *bokálykemence*, *bokálykorsó*, *bokálymázú*, *bokály-mosómedence*, *bokály-szegeletkályha*, *bokálytál*, *bokálytálacska*, *bokálytányér*, *bokálytartó*, *bokály-üvegpalack*, *bokályvizeskorsó* adatait (a *bokályos*, *bokályocska*-féle származékokhoz hasonlóan). E tagolásba azonban magától értetődően nem kerülnek be a laza szókapcsolatok, szerkezetek; ezeket a szerkezeti alaptag címszava alatt, *Szk:* jelzéssel

elkülönítve, alcímszószerű megoldásokkal adja közre. Így a *bokály* címszóban az *Szk*: jelzés után ilyen alcímszók következnek: *ajakos* ~, *apró* ~, *aradi* ~, *capás* ~, *csónakos* ~ stb., még több tucat *bokály* utótagú szókapcsolat. Ugyancsak az egyes címszókban belül helyezkednek el *Sz*: jelzéssel azok a szólások is, amelyek egyes vezérszavakhoz kapcsolódnak. Így az *ártatlan* szócikkében *Sz*: jelzés vezet be az *ártatlan mint a mai (szült) gyermek* szólás adatait. E példákból is kitetszhet, hogy milyen gazdagon adatolt a Tárban minden szó, s hogy mennyire gondot fordít a szerző a kontextusok, kapcsolatok, frazeológiai egységek szerinti bemutatásra.

Böles mérséklettel, meggondolással hagyta ki Szabó T. Attila a címszók közül a tulajdonneveket. Ilyenmő óriási méretű gyűjteményének még a lecsökkentett adatszámú bedolgozása is teljesen szétfeszítette volna munkájának kereteit. A szócikkek anyagába azonban természetesen nagyon sok tulajdonnév is bekerült, de nem mint ilyen, hanem mint köznévi eredetű vagy jellegű szóelem, mely vagy önállóan, vagy szerkezet, összetétel tagjaként történetesen tulajdonnévként realizálódott. Ezeket a helynevek esetében *Hn.*, a személynevek esetében *Szn.* jelzéssel elkülönítve közli (pl.: *aszó*, *bongor*, *ciher* stb.; *asztalos*, *borbély*, *cimbalmos* stb.). A tulajdonnevek ilyen típusainak kihagyása elvileg is teljesen indokolatlan lett volna, meg a konkrét adatokat illetően is nagyon szegényítette volna a művet; például az *aszó* helynévi adatainak elhagyása az egész címszó törlését vonta volna maga után; a *borbély* személynévi adatainak elhagyása az adatoknak körülbelül a felétől, köztük a legkorábbiaktól s néhány jellegzetes alakváltozattól fosztotta volna meg a Tárát; stb.

Az egyes szócikkekben az adatok közlési rendjének fő egysége a jelentéstagolás. Voltaképpen ebbe illeszkednek bele az előbb tárgyalt jelzések (*Szk*: *Sz*., *Hn.*, *Szn.*) alatt közölt adategybeállítások is. A jelentéstagolásokban a szerző józan középutat tart: nem apróz túl, de nem is von össze túlzott mértékben. Valóban úgy van, ahogy a Tájékoztatóban maga mondja: „A háromnyelvű: magyar, román és német értelmezés a TESz-énél valamivel árnyaltabban, az ÉrtSz-énél viszont szegényebben, de egyben kevésbé bonyolultan igyekszik tisztázni a régiségbeli szóanyag összes számba jöhető jelentéseit, illetőleg jelentésárnyalatait.” (17–8.) Sok fölösleges nehézségtől, bonyolult spekulációtól kímélte meg magát a szerző azzal, hogy a jelentéseket nem igyekszik logikai, fejlődési, hierarchiai viszonyba állítani, fő- és altípusokra bontani, hanem egyenrangú egységeként tagolja őket, csupán a több szófajú szavak esetében menve bele egy másik síkba, a szófajiság megjelölésébe. Jelentésmegadásai egyébként mindig lakonikus rövidségűek, szinonimaszerűek, mégis rendkívül pontosak és kifejezők; szerintem általában jobbakként, mint akár az ÉrtSz.-éi, akár a TESz.-éi.

Maguk a nyelvtörténeti adatok az egyes jelentések alatt az időrendet követve sorakoznak fel. Legtöbbnyire pontos évszám, némely esetben hozzávetőleges időmegjelölés vezet be őket. Általában minden szó bő kontextusban, a szó helyzetét, jelentését, stílári értékét megvilágító környezetben kerül bemutatásra; e szövegrészletek legtöbbször túlmennek az egy soron, sőt gyakran több sort is elfoglalnak. A szöveggörnyezetekben a címszót a hamarabb megtalálás érdekében talán nem ártott volna kurziválni, de a közlésnek természetesen a szótárban megvalósított módja sem kifogásolható. — A szöveggörnyezetek mindenütt abszolút betűhív, egypár olyan ésszerű egyszerűsítéssel (*3* helyett *z*, *β* helyett *sz*, *ó* helyett *ő* stb.), amelyről a szerző pontos listát ad (Tájékoztató 15). Az adatokat racionálisan rövidített forrásjelzések zárják le. E jelzésekben

gyakoriak a lokális és a személyes utalások, melyek szótörténeti jelentőségére alább még visszatérek.

Az anyagközlés értékét igen nagy mértékben emelik azok a meglehetősen nagy számú, nonpareille-jel szedetett jegyzetek, amelyeket a szerző az egyes szócikkek vagy az egyes adatok valamilyen problémájának a megvilágítására használ föl. Ezek a jegyzetek számos típust képviselnek. A *bajnokszeg* címszó alatt például a jelölt tárgy szakszerű leírását kapjuk meg. A *berzel* szócikkében a szerzőnek a szó egyetlen adata iránti kételyei fogalmazódnak meg. A *berzsény* adataihoz fűzött jegyzetben a korábbi jelentésmeghatározások bizonytalanságaira utaló figyelmeztetés található. A *bor-dolgosia* alatt a fogalom gazdaság- és műveltségtörténeti vonatkozásairól olvashatunk. A *bölykös*-nél a szó etimológiai problematikája van röviden összefoglalva. A *cibere* jegyzetében a kapcsolódó jelentésszavak sorakoznak. A *citálópecsét* címszó alatt annak a jogi helyzetnek a leírása szerepel, amelyben az így nevezett idéző cédulát alkalmazták. A *cók* szócikkének végén a szó nyelvi helyzetére utaló megjegyzésekkel találkozunk. Stb. Ezek a használó számára sokrendbelileg gyümölcsöztesztető adalékokat szolgáltató jegyzetek nemcsak Szabó T. Attila széleskörű nyelvtudományi, történeti, néprajzi, irodalmi stb. ismereteit tanúsítják, hanem jelzik a szerkesztési munkának a szakszerűségét, mélységét, idő- és munkaerő-igényességét, valamint a használónak mind jobban segíteni akaró igyekezetét is.

A szótár időbeli és területi jellegzetességeit: archaikus és erdélyi hangulatát természetesen mindenképp a benne közölt szavak, illetőleg szövegrészek biztosítják. De maga a szerző is jól láthatóan törekszik arra, hogy a sajátos ízt, hangulatot szerkesztési eljárásaiban is tükröztesse. Ezt a célt szolgálja például az a megoldása, hogy azokat a címszavakat, amelyeknek hangalakja, írásmódja az erdélyi régiségben következetesen eltér a közmagyar szokástól, illetőleg a mai magyar normától, az eredeti változatban adja meg, illetőleg abban is megadja. Ezért szerepel nála — többek között — *atlasz* címszó (*atlasz* csak utalószóként); ezért van a *barázda* mellett ott a *borozda* alak is a címszóban, sőt feltűnik egy külön *brázda* címszó is; stb. Ugyancsak az erdélyi régiség ízét érezni jelentésmegadásaiban, szinonima-használatában is. E tekintetben még olyan sajátosságokra is felfigyelhetünk, mint az, hogy a *bükkfa* címszó jelentése nála *bikkfa*, vagy hogy az *ázalék* értelmezésében a *véres gömböc*, az *alutalék* értelmezésében pedig a *majorság* megfelelőt is szerepelteti. Az ilyenfajta, valószínűleg részben tudatos, részben spontán transzilvanizmusok a legcsekélyebb mértékben sem zavarják senki számára sem a megértést, érdekes, sajátos színfoltot képeznek viszont a magyar szótörténeti szakirodalomban.

5. Előjáróban már jeleztem, hogy véleményem szerint az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” minden hasonló típusú előzményét túlhaladta. Így van ez még akkor is, ha a mű tartalmi jellegzetességeinek és szerkezeti-formai megoldásainak jó része nem ismeretlen az eddigi — főként az újabb időkből való — magyar szótörténeti közleményekben. Így van tudniillik azért, mert a modern szótörténeti közlésnek a tartalmi és formai kellékeit ilyen együttes harmóniában és ilyen hatalmas méretű munkában eddig még sehol sem találhattuk.

Ha röviden össze akarjuk foglalni a Tár legjellemzőbb vonásait, kiemelve egyszermind mindazt, ami benne korszerű és előre mutató, a további kutatásokat segítő, a következőket mondhatjuk:

A régi típusú, szemelgető, érdekességeket mazsolázó szótörténeti gyűjtésekkel és közlésekkel szemben a mai szótörténetben alapvető fontosságra van a teljességre törekvésnek, ezen a teljességen minden viszonylatát (a szótípusok ösz-

szességét, az egyes szavak életét élénk állító adatok minél nagyobb számát, a szavak nyelvenszerbeli, időbeli, területi helyzetét megvilágító tényezők összességét stb.) értve. Csak ez a minden viszonylatra kiterjedő gyűjtési és közzétételi teljesség szolgálhatja ki ugyanis a használatnak azt az igen szerteágazó igényrendszerét, amelyet a mai és a jövőbeli szótörténeti kutatások megkívánnak, csak ez adhat elegendő felvilágosítást a gyakran előre nem is látható problémák megválaszolására. Szabó T. Attila anyagfeltárása e teljességkívánalomnak — még ha az abszolút teljesség természetesen utópia is az ilyen természetű munkában — a lehetőséghez képest maximálisan megfelel. Szótárának használója biztos számíthat arra, hogy aligha sikkad el az anyagban egyetlen olyan szá is, amely a régi erdélyi írásbeliségben — nem az egyéni, hanem a szociális használatot tekintve — számbaveendő szerepet játszott. Közlésében a minimálisra csökken a lehetősége annak, hogy a szóegyedekben ne találjunk meg a használati helyzetekre, kontextusbeli szerepekre, más szóelemekkel való kapcsolódási lehetőségekre utaló legfontosabb tudnivalókat, hogy az egyes szavak fonológiai értékű alakváltozatai, lényegesebb jelentésárnyalatai, időbeli és területi szóródásai ne kerülnének elő, hogy ne tárulna ki előttünk az a társadalmi, politikai, gazdasági, művelődési háttér, amely e szóelemek létrejötté és mindenkorai alkalmazása mögött áll.

Rendkívüli tudományos jelentősége van annak, hogy a Tár anyaga túlnyomó nagy részben levéltári kutatásokra épül. Nem lehet ugyanis kétséges, hogy a nyelvtörténeti kutatások felfrissítésének, továbbfejlesztésének alapvető tényezője a „vissza a forrásokhoz” elv gyakorlattá válása, s ennek keretében az eddig föl nem tárt, a tudomány vérkeringésébe be nem kapcsolt adatok minél nagyobb tömegben való közzététele. Nos, Szabó T. Attila e tekintetben olyan munkát végzett el, amelyet — lehet — más nem cselekedett volna meg, illetőleg olyan anyagot hozott felszínre, amely nélküle — ki tudja meddig — levéltárak poros aktáinak csupán holt tartozéka lett volna. Hogy kéziratot, levéltári anyagot közvetlenül tett át a szótörténeti felhasználás színterére, annak a filológiai pontosság és ennek folyományaképpen a nyelvészeti következtetések megbízhatósága tekintetében is különleges jelentősége van. Elég sokat bajlódnak, bosszankodnak ugyanis a magyar szótörténészek olyan szóadatokkal, amelyek gyenge filológiai alapvetésű, nem a betűhívség elvi alapján álló nyomtatott kiadásokból kerültek bele a felhasználás sodrába, s ennek a nem szerencsés áttételnek egyes területeken (pl. a hang- és helyesírástörténetben) nagyon megéreződnek a káros tudományos következményei. Olyan tömegű friss, filologikus anyagnak tehát, mint amit a Tárnak már az első kötete élénk hozott, s amit a közeljövő remélhető folytatásai megsokszoroznak majd, szinte felbecsülhetetlen a nyelvtörténeti jelentősége. Mindenképpen bizonyos, hogy a magyar szótörténészeknek ez a mű a filológiai értékeket, megbízhatóságot tekintve is egyik alapvető forrásuk lesz.

De friss és hiányt pótló a Tár anyaga az időbeliség és a területiség eddig még nem taglalt vonatkozásaiban is. Bár a magyar szótörténeti kutatás egészében nem panaszkodhatik a szakszerűen, gyűjteményekben, közleményekben előkészített és elrendezett anyag hiányára, ilyenrel való ellátottsága nem eléggé egyenletes. Elsősorban a későbbi korokra, különösen a XVII—XIX. század közötti időszakaszra nincs elegendő és főként nincs — az előzőekben már érintett — filológiaiilag megbízható, szótárszerűen rendezett anyagunk. Gyengéje ez az időszak olyan gyűjteményeinknek is, mint a „Magyar nyelvtörténeti szótár” és a „Magyar oklevél-szótár”; s habár a Magyar Nyelv — különösen az

utóbbi évtizedekben — éppen ezekre az időszakaszokra rendszeresen közölt szótörténeti adalékokat, ezek lényegében elaprózott, sok közleményben szét-szórt voltuk miatt nem egykönnyen hasznosíthatók. Szabó T. Attila műve viszont éppen az említett évszázadokra vonatkozóan nyújtja a leggazdagabb anyagot, ott töltve be az űrt, ahol arra a legnagyobb szükség van. — Talán még ennél is lényegesebb anyagának területi helyzete, mégpedig több szempontból is. Mindenekelőtt azért, mert eddigi szótörténeti közléseinkben a magyar nyelvterület keleti része mennyiségileg is kissé lemaradt a többi mögött (l. pl. a Magyar Nyelv előbb emlegetett szótörténeti adalék-sorozatának területi vonatkozásait). Figyelemre méltó a Tár területisége továbbá azért is, mert a keleti magyar nyelvjárásoknak, még közelebbről az erdélyi magyar regionális köz- és irodalmi nyelvnek tudvalevően fontos szerepe volt a magyar nemzeti nyelv megalapozásában: kezdeteiben és továbbfejlődésében. Az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” tehát hozzásegít bennünket egyrészt ahhoz, hogy együtt lássuk egy művelődési szempontból viszonylag egységes terület eddig még ilyen egységben nem szemlélhető szókincsét, hogy hatalmas szóanyagot kísérhessük nyomon egy regionális nyelvi részleg frazeológiájának fejlődési törvényeit, csak rá jellemző, belső alakulását, tájszóanyagának formálódását, más nyelvekkel való érintkezéseinek helyi jellegzetességeit stb. (pl. felbecsülhetetlen értékű adatanyaggal látja el a magyar nyelv román jövevényszavainak kutatóit). Lehetővé teszi a Tár másrészt azt is, hogy a magyar irodalmi nyelv különféle szintjeinek kutatói abszolút megbízható adattömegre támaszkodva vizsgálják, mi az erdélyizmusok helyzete a közmagyar írásbeliségben, illetőleg milyen frazeológiai viszony áll fent a magyar irodalmi írásbeliség egésze és az erdélyi magyar írott nyelv között.

A nyelv területiségét illetően van a Tárnak még egy olyan jellegzetessége, melyet külön is ki kell emelni. Ez az egyes adatok pontos helyhez rögzítésének ténye. Régebbi szótörténeti közléseink egyik alapvető hiányossága, hogy az adatok területi problematikájának feltűntetésére szinte semmi gondot nem fordítottunk, s olyan nagy gyűjteményeinkben is, mint a NySz. meg az OklSz., legtöbbszörre hiába keresnénk az adatot tartalmazó forrás földrajzi helyzetére való utalásokat. Szabó T. Attila adatainak helyhez kötésével, mégpedig ezeknek rendszerint a települési egységig (városig, faluig) elmenő pontosságával olyan anyagot adott a kutatók kezébe, amely a történeti nyelvjáráskutatás, közelebből a történeti szóföldrajz új távlatait nyithatja meg az egész hatalmas keleti magyar nyelvterület viszonylatában. Igen jó volna, ha kutatóink ezzel a lehetőséggel — a többi kötet megjelenése után — mihamarabb élnének majd, mert munkájukból nagyon szép, új eredmények sarjadhatnak ki.

Bizonyos mértékben e problémához kapcsolódik a Tár közlési rendszerének az a szintén rendkívül pozitív sajátossága, hogy az adatok területi rögzítésének mintegy a tartozékaként, kiegészítéseként nagyon gyakran megkapjuk a személyhez kapcsolás jelzéseit is. Megtudjuk például, hogy a kérdéses adat, illetőleg szövegrész kinek kihez írott leveléből, mely összeíró tollából, mely vallomástevő szavainak rögzítéséből stb. való. Sőt nemegyszer meg tudjuk még az illető személyek társadalmi helyzetét, foglalkozását, életkorát stb. is. Nyilvánvaló, hogy mindezzel a szerző a nyelvészológiai vizsgálatok történetisége számára nyit utat, s ezek szintén teljesen új lehetőségek, hiszen eddig ilyesféle közléseink még kis adatmennyiségre vonatkozóan is alig-alig voltak, itt meg óriási adattömegben lehet majd búvárkodni.

Nem vitás, hogy Szabó T. Attila munkája elsősorban nyelvtudományi mű, s mi nyelvészek, közelebbről nyelvtörténészek örülhetünk neki leginkább. Ez azonban nem jelenti azt, hogy számos más társadalmi—történeti, sőt részben természettudományi ágazat ne látná hasznát, ne találna benne a maga számára is becses adalékokat. E munkából ugyanis tulajdonképpen feltárul egy olyan — nyelvi síkon realizálódó — anyag, amely a régi erdélyi magyar művelődésnek szinte a teljességét felöleli, amely bepillantást ad a keleti magyarság évszázadokra visszanyúló életének minden lényeges mozzanatába. A szótár anyagának ez a komplex művelődéstörténeti jellege természetesen amellet, hogy számos tudományág kincsbányájává válhat, a magyar nyelvtörténet számára is felbecsülhetetlen jelentőségű, hiszen a nyelvtörténészt nemcsak az egzakt nyelvi jelenségek érdeklik, hanem azok mögé is látnia kell, a szókészlet fejlődésének és mindenkori helyzetének tanulmányozását a társadalom mindenkori anyagi és szellemi műveltségébe beágyazva.

6. A magyar tudományosság a legnagyobb elismeréssel adózhat a romániai magyar könyvkiadásnak, közelebbről a Kritérium Kiadó vezetőségének, hogy felismerte az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” tartalmának tudományos és közművelődési jelentőségét, sőt az évszázadokon át együtt élt magyar és román nép nyelvi kölcsönhatásainak feltárása folytán becses politikai szerepét is, s az első kötet megjelentetésével útjára bocsátotta ezt a további kutatások számára alapvető fontosságú, tudománytörténeti jelentőségű művet. Nagyon reméljük, hogy a további kötetek nem túl nagy időbeli közökkel követik majd egymást, hiszen bármennyire becses így külön is az első kötet tartalma, a mű természeténél fogva a mihamarabbi teljességet igényli, csak a maga egészében tudja a további kutató-feldolgozó munka számára hatását igazán kifejteni.

A Tár belső tartalmához lényegében véve méltók formai kellékei is. Szép és tartósnak látszó a papírja (a munka jellegéből folyóan az utóbbi tulajdonsága különösen fontos), az apró betűk ellenére is igen jól, világosan olvasható a szedése, tiszta a tükre, szépek a betűformái, ízléses, mértéktartó a tipográfiája. Talán csak külső kötésének megoldásán lehetne problémázni, azon tudniillik, hogy „A magyar nyelv értelmező szótára” küllemének nagyfokú követése helyes volt-e, avagy sem, pontosabban hogy megfelel-e a mai kor kívánalmainak, ízlésének (szerintem az ÉrtSz. kötése már a maga idejében sem volt eléggé korszerű és célszerű), illetőleg ad-e másrésről a tartalomhoz vágó, igazi korhú jelleget. Esetleg egy szép, kifejező, régi korok hangulatának visszaadására is törekvő és mégis a mai igényekhez illő borítólapon elkelt volna a kötet. De ez már az ízlések különbözőségének örök vitatémájához kapcsolódó probléma, s jelentősége különben is eltörpül a mű sokkalta fontosabb dolgai mögött.

Az egyetlen igazán lényeges dolog az, hogy a Tár első kötetét már kezünkben tarthatjuk, s jó reménnyel várhatjuk a következőket. Amikor e művet nemcsak a magam részéről, hanem a magyar nyelvészek összességének véleményét, érzéseit is kifejezve mint tudománytörténeti becsú teljesítményt értékelem, kívánok egyúttal a szerzőnek mindnyájunk nevében erőt, egészséget, munkakedvet e nagy alkotás teljes véghezviteléhez.

BENKŐ LORÁND

Azonos földrajzi nevek a baskír és a magyar földön

Miután NÉMETH GYULA „A honfoglaló magyarság kialakulása” című közismert, úttörő munkájában ráterelte a figyelmet arra, hogy a honfoglaló magyar törzsek nevei közül kettőnek a párja a baskír földön is kimutatható, arra gondoltam, hogy esetleg földrajzi nevek is őrizhetik ott a magyarok emlékét. Jóval később valóban találtam két olyan forrást, amelyben — úgy hiszem — néhány magyar név akad: *Materialy po Istorii Baskirskoj ASSR.*, I—V., Moskva—Leningrad, 1936—1962. = MIB.; és A. A. RECHENBERG, *Statističeskie opisanie lesnago prostranstva meždu rekami Uralom i Ikom: Zapiski Imp. Russk. Geogr. Obšč.* 1851. 353—502 = RECHENB.

1963-ban az ankarai nyelvtudományi kongresszuson előadást tartottam. Török címe: *Başkurt ve Macar yurtlarındaki ortak coğrafi adlar üzerine.* (Közös földrajzi nevek a baskír és a magyar földön.) Megjelent a kongresszus *Bilimsel Bildiriler* című kiadványában, Ankara, 1964. 105—12. Bár az elmúlt évtizedben is gyakran izgatták történészeinket és régészeinket a Magna Hungaria-t, vagyis a mai baskír földet vagy legalábbis annak egy részét érintő problémák, mégis a földrajzi nevek alig keltettek figyelmet, ezért célszerűnek gondolom előadásomat némi bővítéssel, kiegészítéssel, magyarul is közölni.

Tudjuk, hogy a X. századból ismert magyar törzsek nevei közül NÉMETH GYULA a *Jenő* és a *Gyarmat* név baskírföldi meglétére utalt (HonfKial. 261—4, 253—5 stb.). Azóta LIGETI LAJOS is igen alapos vizsgálat tárgyává tette a két törzsnévet, és új megállapításokat hozott (Bárczi-Eml. 230—9). Egy évvel később LIGETI LAJOS egy másik cikkében finom elemzését adta a magyar—baskír kapcsolatot érintő perzsa és különösen a mongol krónikáknak (A magyar nép mongolkori nevei (*magyar, baskír, király*): MNy. LX, 385—404). Legújabban NÉMETH GYULA még öt-hat magyar törzsnév baskíriai megfelelőjét találta meg nagy valószínűséggel, amit a neveknek itt is, ott is együttes megléte is alátámaszt; közülük kettőt *-man* képzős származékalakban: *Nyék* (*Negman*), *Megyer*, *Kér*, *Gyula* (*Yulaman*), *Keszi*, *Kürt* (J. NÉMETH, *Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren: ALingu.* 1966: 1—21). Mindehhez hozzáfűzök két megjegyzést. A *Jenej* név, mint személynév is előfordult a baskíroknál a XVIII. század első felében; egy meščerjajknak a neveként (V. N. VITEVSKIJ, I. I. Neplujev i Orenburgskij kraj v prežnem ego sostave do 1758 g. Istoričesk. monogr. Kazan'. 1897. 430). *Jurmat* is előfordul személynévként: 1779: *Jurmat* Bartjukov (MIB. V, 96). Még sok fejtörést igényelnek az alábbi adatok: 1760: cholop *Ungar* (MIB. III, 30); 1751: derevnja *Ungarovo* (MIB. IV/1, 43); 1760: derevnja *Ungarovo* (MIB. IV/2, 35).

De térjünk át tulajdonképpeni tárgyamra. A század elején JANKÓ JÁNOS fontos nyelvtörténeti tények figyelmen kívül hagyásával azt hitte, hogy a baskír földön magyar helynevekre bukkant (JANKÓ JÁNOS, *A magyar halászat eredete.* 1902. 624). Ezzel a feltevésével már MUNKÁCSI BERNÁT és MÉSZÁROS GYULA is foglalkoztak (MUNKÁCSI BERNÁT, *Baskír helynevek: Ethn.* XIII, 169—70; MÉSZÁROS GYULA, *Magna Hungaria.* Budapest, 1910. 139—41). JANKÓ JÁNOS a magyar eredetűnek hitt helyneveket IGNATIEVNEK egy cikkéből (*Nazvanija vod, uročišč i proč., kak pamjatniki Jugrov v Ufimskoj gubernii: Zapiski Orenburgsk. Otdel. Imp. Russk. Geogr. Obšč.* IV [1881.], 118—69) és BEZSONOVNAK ahhoz írt jegyzeteiből merítette. Az IGNATIEV által használt átírás, valamint BEZSONOV jegyzetei nem voltak kellő mértékben

tudományos értékűek. Emellett IGNATIEV anyagát Baskíria északi részéből vette. Azok a nevek meg, amelyek engem e cikk megírására ösztönöztek, az Urál hegységnek délebben fekvő részéből, a hajdani Orenburgi kormányzóság keleti vidékéről valók. Mint említettem, itt RECHENBERG 1838-ban gyűjtött földrajzi neveket, különösen vízneveket. Ennek az anyagnak különösen a hidrológiai része értékes.

A baskírok történetére vonatkozó oklevelek még az előzőnél is fontosabb forrásunk: MIB. I—V. Ennek az oklevél-gyűjteménynek az öt kötetében a XVII. század végétől a XVIII. század közepéig regisztrált nevei között 5—6 név még az olyan kutatót is elgondolkoztatja, aki JANKÓ eredménytelen kísérlete után kételkedővé és habozóvá vált. Ezek a nevek főleg a Sakmar ~ Hakmar (oroszul Sakmara) folyónak a környékéről valók. Ezeket a neveket sem a baskírok, sem pedig a kissé nyugatabbra itt-ott kisebb területekben élő csuvasok, tatárok és mordvinok nyelvéből nem lehet megmagyarázni. Bár e nevek száma kicsi, növeli fontosságukat az a körülmény, hogy nem lakott helyek, hanem vizek nevei.

Vizsgálatomat egy nagyon régi magyarországi névcsoporttal kezdem. Ezeknek a tőszava *qundur*.

A váradi tüzesvaspróba-lajstromban (Regestrum Varadiense. Ed. J. KARÁCSONYI 290) „pristaldum Micou de villa *Cundur* in parochia Bekes” említik. Ugyanez a név 1469-ben már a mai *Kondoros* alakban fordul elő (CSÁNKI I, 652). A *Kundur* > *Kondoros* falunév mindenestre az ottani *Kundur* ér (későbbi *Kondoros* ér) nevéből keletkezett. Békés megyében több, medrét változtató, ma már csak a helynevekből ismert vízfolyás létezett. Például *Ides-* (vagyis *Édes-*) ér. Az 1572-ben említett „praedium *Balkan*” és „praedium *Hodos*” nevek is eredetüket *Balkan* és *Hodos* ér-ről vették (HAÁN LAJOS, Békés vármegye hajdana. Pest, 1870. II, 53, 190). Egy másik *-s, -us* > *-os* képzőjű *Kundur* név 1387-ben Pozsony megyében, a Csallóközben létezett, ahol egyébként is sok folyó és állóvíz volt (ZsigmOkI. I, 4). 1404-ben ez a név már mint „*Kondoros* in districtu Challokuz” szerepelt (ORTVAY, Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig. Bp., 1882. II, 241). A Csallóközben — mint másutt is — sok lakott hely nevét a mellette elfolyó víztől kapta. Egy régi, *-a* kicsinyítő képzővel alkotott név is szembeötlik már 1075-ben a garamszentbenedeki apátság alapító oklevelében: „terra Sapi . . . quem circumtenet aqua que nominatur *Cundura*” (ORTVAY i. m. II/1, 402). Ez a *Kundura* a főntebb említett alföldi *Kundurus* közelében, a mai Szolnok megye déli részében volt. Az 1239/1349-ben Erdélyben, Szolnok — Doboka vármegyéből feljegyzett *Kundurmart* név is egy *Kundur* nevű patak-nak a meglétét bizonyítja (HazOkm. VII, 20; ÁÚO. VI, 486).

Tudjuk azt, hogy a XIV. század után az ómagyar *u* nyíltabbá, *o*-vá lett. Ezt a hangfejlődést mutatja még a hajdan Kunszentmiklós határából feljegyzett „*Kondor* szikes álló víz”, továbbá a Fülöpszállás határában *Csopán*, *Kara ere*, *Daga hegy*, *Korhány* nevek szomszédságában megvolt „*Kondori* dülő és kaszálló” is (PESTY, Hntár. XXII).

A fent említett neveket a következő török szóval kapcsolhatjuk össze: középtör. M. Kášg. *qunduz* 'Biber' ~ kazáni tatár Bál. *kondiz* 'hód; Biber' ~ baskír AHMEROV *qondod* ~ csuv. *χándár* 'Biber' és Zolotnitskij 'Xundur'.

A magyarországi sok *Kundur*, *Kundura*, *Kundur* adatból úgy látszik, hogy a török eredetű tőszó a köznyelvben is honos volt, annak ellenére, hogy nagyobb mértékben használták a finnugor eredetű és hasonló jelentésű *hód*

szót, amely víznevekben is előfordul: XIII. századi „lacus *Hód*” (GYÁRFÁS I., A jászkunok története II, 355); 1429: „aqua *Hodos*” (Oklsz. 382); stb. Ehhez hozzáfűzhetjük, hogy mind a török *qunduz*, mind a finnugor *hód* szó közös urál-altaji eredetű (NÉMETH Gy., Az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolata: NyK. XLVII, 77–8 és Probleme der türkischen Urzeit: Analecta Orientalia 76).

Az ócsuvas, illetve volgai bulgár rotacizmussal fejlődött *qundur* szó mind a cseremisze (*undur, undər*), mind pedig a votjákba (*kudir*) átment (RÁSÄNEN, Die tschuwassische Lehnwörter im Tscheremissischen 236). Bár a kipszaki török nyelvek a szót nem ismerik, annak hajdani meglétét egy magyarországi kun név igazolja: 1509: „Dyonisius *Konduz*” (GYÁRFÁS i. m. III, 728).

Még egyszer összefoglalva az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy az ómagyarban létezett egy bolgár-török jövevényszó, a *qundur*. Kézenfekvő, hogy ennek a szónak a megfelelői a Magyarországon kívüli török víznevekben is szerepelnek. Utalok az özbeg nyelvterületen, Észak-Afganisztánban korán említett és az Amu-Darjába ömlő *Qunduz* folyó és a partján fekvő *Qunduz* város nevére. A név már Firdauszi Šāhnâmejében előfordul (ed. VULLERS. 1883. 217). Szerepel a név Rašideddinnél (Sbornik Letopisej: Perevod. Izd. CHTAGUROV—SMIRNOV. M.—L., 1952. 1/2, 191) és a Bâber-nâmejében is (Vekâyi. Bâbur'un hâtrasi. Çeviren R. R. ARAT. Ankara, 1943–46. I–II.). MARKWART (Über das Volkstum der Komänen. Berlin, 1917. 196), LE STRANGE, (The Lands of the Eastern Caliphate 428) és MINORSKY (Hudūd al-cÂlam. Ed. MINORSKY: Gibb Mem. Ser. N. S. 340) a város és a folyó nevét a perzsa *Quhandiz* 'vár' szóból magyarázzák ugyan, azonban valószínűleg tévednek, mert miért nem váltak a Herat és Kabul környéki *Quhandiz*-ok is *Qunduz*-zá? Azokon a helyeken *Qunduz* folyó nincs. A bokharai özbegek területén kicsinyítő képzőjű *Qunduzaq* téli szállás is volt (Zapiski Imp. Russk. Geogr. Obšč. Otd. Stat. IV.).

Anatóliában Eskişehir-től délre is van egy *Kunduzlu* nevű patak és mellette egy *Kunduzlu* falu. Ugyanilyen nevű helyek találhatók még Anatólia több vidékén. (Köylerin Nüfusu. Ankara, 1937.).

A történeti forrásokból még egy idetartozó nevet idézek. A mai Kujbisev várostól északra a Volgába ömlő Sok folyónak legnagyobb ága *Qundurča* (-ča kicsinyítő képzővel). Ezt a nevet már a XIV. századi Šeref-ed-din al-Yazdi is említi (Z. V. TOGAN, Ibn Fadlân's Reisebericht 34). Abban az időben a volgai-bolgár eredetű *qundur* szót mind az iráni (SCHWARZ, Iran's Hist. Geogr. VIII, 835), mind az arab világ jól ismerte. Ennek oka nem csupán a prémkereskedelem volt, hanem a 'castoreum', vagyis a hód mirigyéből készült orvosság, középkori aphrodisiacum kereskedelme is. AD-DAMÍRÍ (1359–1405.) a híres arab zoológus szerint a castoreumot adó állat neve *qundur*, és ez az állat — szerinte — Kipszakon és Turkesztánon kívül sehol a világon nem található (Hayât al-hayavân. Transl. YAYAKAR I, 481). AD-DAMÍRÍ *z* vagy inkább *s* végű alakban közölte (*z* ~ *s* fejlődés a kipszak nyelvjárásokban meglevő sajtáság volt). A *qundus* szónak a jelentése szerinte 'vízi kutya'. De a vízi kutya a perzsa *säg-i âb*, illetve az arab *kelb-al-mâ* 'vidra' megfelelői.

A kazak steppén az Išim és az Abuga folyók között egy kis folyónak a neve *Qaraqundur* (CHANIKOV, Karta Zemelj Kirgizov). Mint folyó és falunév *Aqqundur* is van (RECHENB. 455, 471). *Qundur-qatyn* meg szintén egy kazak steppei folyó (Pamjatnaja Knizka Semipalatinskoj Oblasti. II, 40). A *Qun-*

duzlu folyó az Emba felső szakaszába ömlik (CHANIKOV i. m.). Egy másik idetartozó helynév is van: *Qunduzdy* (Kirgizskoe Chozjajstvo v Akmolinsk. Obl. III. Spb., 1910. 122). Egy *Qunduzdy* folyó meg Akmolinsktól délre van (KRASOVSKIJ, Materialy dlja Geogr. i Stat. Rossii Oblasty Sibirsk. Kirgizov, Spb. 1868. III. karta). *Qondustu* tavat meg GMELIN a Tara folyó táján talált (GMELIN, Reise IV, 128). Egy 1714. évi oklevél a baskír földön Ufa vidékén *Qunduzly* nevű tavat említ (MIB. III, 113). 1764-ből egy oklevél a baskír-földi *Kunduzle* patakot említi (MIB. IV/2, 99).

Bármennyire is módomban lenne a *Qunduz* nevű folyókra vonatkozó példákat szaporítani, csupán a Belebey környéki *Qunduzva* folyót említem meg (MUNKÁCSI: Ethn. XIII, 166). A név harmadik, *va* tagja a zürjén (komi) nyelvben meglévő *wa 'váz'* (W. B. SCHOSTAKOVITSCH: UngJahrb. VI [1926.], 87 és STEINITZ, Zur Toponymik des nördlichen Obgebietes: Vortr. d. Internat. Tagung der Finnougrieten in Budapest, 1960. 3).

Az, hogy a csuvas földön a nevet *r*-rel végződő alakban látjuk, természetes. A XVIII. század elején Civiljszk vidékén egy pataknak a neve *Khondurla* (eredetileg *Qundurly*), Jadrinszk vidékén meg egy falunak a neve *Qondur* volt (KORSAKOV, Sbornik materialov po istorii Kazansk. kraja: IOAEK. XVII–XVIII, 303, 323, 324).

Most térjünk rá végre a tárgyunk szempontjából legfontosabb adatokra. Egy 1713-ból való oklevél a baskír földön levő Eldatsz vidékén folyó *печка Кундуруш* nevű patakot említi (MIB. III, 93). Ettől délre, a Sakmar folyóba ömlő Yalan-Zilair folyónak is egy *Kunduruš* nevű ága van (RECHENB. 426, 427). Ez a patak az Üsergen nevű törzsnek a területén folyik (lásd: Rodoplemennoj sostav baškir v XVIII. veke című térképet: R. KUZEEV, Očerki istoričesk etnografii baškir. Ufa, 1957.). Nem messze, Ufa várostól délkeletre egy 1692-ből keltezett jegyzőkönyv Tanikey fia (Tanikejev) nevű baskír birtokának a határában egy *Kundurušma* nevű patakot említ (MIB. I, 80). A név végén levő *ma* szótag Észak-Oroszországban sok folyónévben előfordul (SCHOSTAKOVITSCH: UJB. VI, 88). A névnek a töve itt is *Kunduruš*. Valószínű, hogy a baskírföldi *Kunduruš*-ok nem okvetlenül egyeznek a magyarországi két ómagyar *Kundurus* névvel, amelyekben az *-s*, *-us* valamivel való ellátottságot kifejező magyar képző található.

Egy névnek az egyezése még nem sokat bizonyít. Sok esetben a véletlen műve is lehet. De vannak még egyéb nevek is!

Egy 1758. évi oklevélben egy Ufától délre levő *печка Бекаш* nevű patakról esik szó (MIB. IV, 165). Ezt a nevet a környéken hajdan ismert nyelvekből megmagyarázni nem lehet. Azonban mind a régi, mind a mai magyarból sok *Békás* patak- és tónevet ismerünk: pl. 1401: „lacus wlgo *Bekasthou* dictum”, Csík megyéből pedig jól ismert a régiségben is a *Békás* patak (Oklsz. 58; ORBÁN BALÁZS, A Székelyföld leírása II, 132). A *béka* szó török eredetű ugyan, de mind az *-s*, mind az *-us* (*-š*, *-uš*) képző csak a magyarból látszik könnyen megmagyarázhatónak.

A harmadik etimológia az előzőeknél talán kevésbé világos. Az Üsergen vidékén a Kašmar (oroszul Kašmarka) folyóba ömlő *печка Идяш* (RECHENB. 435.) és a Belebeyhez közel folyó másik *Идяш* patakot (MUNKÁCSI: Ethn. XIII, 165) *Ides*-nek olvassuk, és mert a baskírból nem ismerünk ilyen szót, az ómagyar nyelvből magyarázhatjuk meg. Egy 1290. évi oklevélnek 1536. évi átírásában „rivulum *Ydesvyz*”-et olvashatunk (Oklsz. 165). Mint fentebb láttuk, a középkorban Békés megyében a *Kundurus*, *Balkan* és *Hodos* víz-

nevekkel együtt az *Ides er* (*Édes ér*) víznév is szerepelt (HAÁN LAJOS, Békés vármegye hajdana. Pest, 1870. II, 53, 190). Ebben a névben is a magyar -s melléknévképzőt látjuk. Ami az orosz források я betűjét illeti, ezzel igen gyakran az e hangokat jelzik. Erre a jelenségre sok példát idéztem már a XI. századtól a XVIII. századig, kun, baskír és tatár nevek átírásában (RÁSONYI, Macarca „gyermek” kelimesi ve „Ermyak” adí: Türk Kültürü, 1966. 385—6). Pl. *Ермак* — *Yermek*, 1180: kumán *Бякоба* — *Bekaba*; 1185: kumán *Кобяк* — *Köpek*; 1202, 1213: *Котях* — *Köten* (RÁSONYI: ALingu. VII [1957.], III, 114); 1759: bask. *Бякуп* — *Bekir*; stb.

Figyelembe véve azt, hogy az orosz források által használt cirill ábécében az ö és ü jelölésére nincsen betű, s hogy az u betű, amint azt a török onomastikonomban foglalt sok ezernyi török tulajdonnév átírásában látjuk, az u hangon kívül ö-t és ü-t, de még hosszú ú-t is jelölhet, még egy negyedik víznevet is az előzők mellé sorolok. Ez az 1758-ban keltezett baskír földi orosz oklevélben található: озеро *Укурушту* (MIB. IV/1, 166). Lássunk néhány példát a cirill u használatára: 1649: kazáni tatár *Удеков* (*Ödek*) (Aktı Istoricskie IV, 101); 1753: baskír *Умер*, *Ömer* helyett (VZB. 16); 1779: baskír *Умутбаев*, *Ümütbájev* helyett (MIB. V, 96); stb.

Az ómagyarban és vonatkozó latin okleveleinkben sem volt külön betű az ö és ü jelölésére, erre az u betű szolgált (BÁRCZI, Htört. 26). Ezért a baskír földi *Ukuruštu* nevet *Ököröstu*-nak olvasom. A magyar *ökör* szó a bolgár-török *ökür* szó átvétele (GOMBOCZ, BTLw. 111). A szó legrégebb ómagyar alakjai között a leggyakoribb az *ukur*, *wkur* (GOMBOCZ i. h.; OklSz. 722). Volt 1417-ben (ma is van) továbbfejlődött *Ewkurytho*, illetve *Ökörítő* nevünk is (OklSz. i. h.). Vö. még 1171: *Urumes* személynév *Örömes* helyett (OklSz.).

Az egybevethető baskír és magyar földrajzi nevek között hegy neve is akad. Egy 1738-ból való oklevél a Kírkajlínsk kerületben folyó Kuguš vidékén levő birtok határleírásában ha *Magaui* ropy van említve (MIB. III, 378). Ugyanabban az évben egy másik oklevélben ugyanennek a hegynek a neve *Магыш* (MIB. III, 378), itt velaris *š*-ra kell gondolnunk! A hegyeknek a nevei néha az onnan eredő folyókra is átmennek. RECHENBERG 1838-ban a Sakmar folyó környékén két *Magaui*, *Магыш* nevű pataknak nevét jegyezte fel (RECHENB. 419, 435, 450). *Magaui* szót a baskírban, a csuvasban, a tatárban és a mordvinban nem találtam. Viszont a magyarban már a XI. században is használatos mint földrajzi név. SZAMOTA—ZOLNAI Oklevél-szótára sok adatot sorol fel; pl.: 1171: „ad montem . . . *mogos*”; „. . . montem *Mogusd*”; stb. Mint a TESz. (II, 813) megállapítja: „Bizonytalan eredetű. Talán származékszó: a *mag* főnévből keletkezett -s melléknévképzővel.” Tehát itt is a többi egyezésben látott -s melléknévképzővel állunk szemben. Nem akarok az opinio praejudicata hibájába esni, ezért csak kételkedve számolok azzal a lehetőséggel, hogy az esetleg ott maradt magyarok nyelvében ment végbe még elbaskírosodásuk előtt az *o* > *a* hangfejlődés. (Vagy talán később odahurcolt magyar töredéktől származik?) A baskír nyelvjáráásokat meg — mint erre BENZING is panaszkodik — nem ismerjük eléggé (Phil. Turc. Fundamenta I, 421 kk). Viszont a toponymiai adatoknak az orosz nyelvű átírása éppen az *o* — *a* szempontjából sokszor ingadozik; pl.: 1717: *Борцыш* (*Szurkevizű?*) és *Барцыш* (MIB. III, 164); 1729: *Бозубаи* és *Базубаи* (MIB. III, 261); stb.

A kétségek ellenére is, ha számbavesszük azt, hogy a *Magaš* nevet az e tájon számbajöhető népek egyikének a nyelvéből sem tudjuk meg-

magyarázni, továbbá azt, hogy szemantikai szempontból a magyar jelentés nagyon jól illik bele a toponymiába, azt kell mondanunk, hogy a név magyar eredete valószínű.

Hangsúlyozom, hogy mind az öt itt tárgyalt név szemantikai szempontból kifogástalanul beleillik nemcsak a középkori magyar, hanem a baskír-földi toponymiába is. És ami ott pataknak (reka, rjecska) a neve, az nálunk is pataknév, a tó (ozero) neve nálunk is tó, és végül a *magas*, amely ott eredetileg *gora*, azaz hegynév, nálunk is hegyekre illő név. Az öt név tehát hasonló funkció révén egymás mellett is bizonyít. Nem győzőm eléggé hangsúlyozni a tárgyalt neveknek mind baskír, mind magyar földön látható *c o e x i n t e n t i á j á t*.

Az a benyomásom, hogy a baskír—magyar egyezéseket talán még szaporítani lehetne. Látásom elégtelensége miatt én már nem tudom folytatni idevágó kutatásaimat. Nyelvészeinkre vár, hogy az itt fölvetett fonalat elvágják vagy tovább fűzzék. Régészeinkre meg az, hogy szerencsés körülmények között, esetleg a fent jelzett egyezésekkel harmonizáló leletekre bukkanjanak.

RÁSONYI LÁSZLÓ

Kongruencia és redundancia

1. Az egyeztetés problémakörében rendkívül érdekesen fonódik össze a nyelvi jelekkel történő kommunikációnak két — egymással ellentétes — hatékony tényezője. A beszélő ugyanis egyrészt arra törekszik, hogy minél kevesebb jel felhasználásával, minél gazdaságosabban formálja meg közleményét, azaz kerülje a redundanciát, másrészt azonban igyekszik eleget tenni annak a követelménynek is, hogy közleménye a hallgató által könnyen felfogható, világosan áttekinthető és félreérthetetlen legyen.

Az egyeztetés, tehát ugyanannak a nyelvtani kategóriának (személynek, számnak, esetnek stb.) az összetartozó tagok mindegyikén való megjelölése kétségtelenül a redundancia körébe vág, ugyanakkor azonban éppen az összefüggő tagok együvé tartozásának a megjelölésével elősegíti a közlemény könnyebb felfogását és az egyértelműséget. Ezért mondja KAINZ a klasszikus latinban eluralkodó „egyeztetés-orgiákkal” („Kongruenzorgien”) kapcsolatban: „Aber das Minus an Ökonomik hat ein Plus an syntaktischer Durchsichtigkeit im Gefolge” (Psychologie der Sprache V/1, 180).

Különös jelentősége van az egyeztetésnek az úgynevezett szabad szórendű nyelvekben (vö.: KÁROLY, Jelt. 31; KÁLMÁN, Értelmi és alaki egyeztetés. Akadémiai székfoglaló előadás. Kézirat.), ahol a szerkezetileg vagy értelmileg összefüggő tagok jórészt elszakadhatnak, sőt nagyon távolra kerülhetnek egymástól, mint például a magyarban az alany és az állítmány (ez a némileg kötöttebb szórendű SOV típusú nyelvekben is megtörténhet). A kötelező szórend viszont kevésbé kedvez az egyeztetésnek, illetőleg nem teszi szükségessé: a magyarban ezt illusztrálja a minőség- és mennyiségjelzős szerkezetek esetbeli inkongruenciája (l. bővebben a 4. C) pontban).

Éppen a magyar egyeztető szerkezetek néhány típusával kapcsolatban írja SZÉPE a következőket: „Információelméleti szempontból egyenes szórend és általában egyszerű szerkezetű mondatok esetében az ismétlődés »redun-

dans«-nak tekinthető. Ez azonban a redundanciának hasznos típusa; úgynevezett szabad szórendű nyelvek esetében bonyolultabb szórendi változatok esetén gyakran csak az egyezés »tartja össze« a mondatot. Vannak a grammatikában »rejtett tartalékok«, vagyis nem mindig feltétlenül szükséges, de néha fontossá válható lehetőségek.” (NytudÉrt. 40. sz. 357–8.)

A nembeli egyeztetésnek a szórend viszonylagos szabadságát is biztosító, hasonlóképpen mondat-, sőt szövegszervező erejét emeli ki a németre vonatkozóan KAINZ: „Wenn auch der ursprüngliche Sinn der Generaluntercheidung fast verloren ist, so bleibt die auf dem grammatischen Geschlecht beruhende Übereinstimmung zwischen zusammengehörigen Haupt-, Bei- und Fürwörtern ein wichtiges Mittel für den Aufbau unserer Sätze, die Abwandlungsmöglichkeiten deutscher Wortstellung, die Fortführung eines Gedankengangs von einem Satz zum andern” (i. m. V/1, 180; vö. még V/2, 300, 567).

PAUL még nem ismeri fel az egyeztetésnek ezt a kommunikációbeli fontosságát, s — legalábbis az alany és az igei állítmány viszonylatában — csaknem teljesen értéktelen, fölösleges jelenségnek tekinti, illetőleg másban látja a jelentőségét, de ott is erős megszorítással: „Die Kongruenz des verbalen Prädikates mit dem Subjekte hat übrigens an sich gar keinen Wert. Unsere Personalendungen würden daher ein ganz überflüssiger Ballast sein, wenn sie nicht einerseits dazu dienen das Verbum als solches erkennen zu lassen und anderseits in einigen Fällen den Unterschied des Modus auszudrücken, was aber beides sehr unvollkommen und in unnötig komplizierter Weise geleistet wird.” (Prinz.⁴ 311.)

2. Az egyeztetés redundáns voltát ki lehet használni — s egyúttal a redundanciát világosan ki lehet mutatni — olyan esetben, mikor a gazdaságosságra való törekvés lesz az elsőrendű cél, így például a nyelvi jeleknek a gyorsírás jeleivé való átformálásakor. A beszédfokú gyorsírás egyik rövidítési eljárása az egyeztetésbeli redundancia kiküszöbölésén alapszik. Vö.: „Nyelvtani törvény például az, hogy bizonyos ragok ismétlődnek, és ha az egyik szóban jelzem a ragot, a másik szóban már nincs szükség feltüntetésére; a gyorsíró elhagyja az ismétlődő ragot. Az alany és az állítmány számban megegyezik, tehát az utóbb álló szó többesragja, illetőleg -jele elhagyható. Például: *Az emberek sétál. Már elmentek a munkás. A személyes névmás után az állítmány személyragja elhagyható. Például: Én sétál. Te sétál. Mi sétál. Ti sétál. Ők sétál.* A mutató névmás után a főnév azonos ragját ki lehet hagyni. Például: *Ezeket az ember. Ebben a fiú.*” (BIHARI: Nyr. XCI, 134.)¹

3. Az egyeztetésnek ezt az ellentmondásos — alapjában véve redundáns s a szabatosabb információközvetítésben mégis szükségessé váló — jellegét az a megfigyelés is igazolja, hogy számos nyelv történetében az uralkodó fejlődési irányzat az összetartozás jeletlenségének, az inkongruenciának a kongruenciával való felváltása (vö.: PAUL i. m. 304—12; RAVILA: FUF. XXVII, 68). Igaz ugyan, hogy KAINZ megfigyelése szerint az úgynevezett kezdetlegesebb nyelvek rendszerében jóval több kongruenciatípus figyelhető meg, mint például a mai indoeurópai nyelvekben (i. m. II², 188, 228). A sok kongruenciajelenség azonban a grammatikai osztályok bonyolultságának a következménye, a bonyolultság viszont az elvonóképeség, az absztraháló

¹ Ugyancsak redundanciajelenséget aknáz ki a gyorsírás rövidítés céljára akkor, mikor elhagyja a kettős tagadás *sem* vagy *se* tagadószavát: *Senki akar megérteni. Soha tagadtam. Semmi tarthat vissza.* (Uo.)

gondolkodás alacsonyabb fejlődési fokával van összefüggésben (vö. még i. m. V/2, 295). A kongruencia a grammatikai osztályok kialakulásához képest itt is másodlagos jelenség lehet, bár nem tagadjuk, hogy maga a kongruencia is részt vehet grammatikai kategóriák, például nyelvtani nemek, esetek, esetragok és képzők kialakításában (BALÁZS, Funktionswerte der Pronominalität, passim; különösen 219 kk.; vö. még: MNy. LXV, 160).

A magyar nyelv története is az egyeztetésnek egyre több típusra való kiterjedését mutatja. Bizonyos, hogy az igei állítmány sem egyezett az alannyal eleinte, a személyragok kialakulása előtt (BERRÁR, TörtMondt. 49). Magát az agglutinálódást megelőző folyamat, tudniillik a személyes névmások appozíciószerű használata egyébként szintén a kongruenciára való törekvés szülötte lehet (E. ITKONEN, Kieli ja sen tutkimus 319). A névszói állítmány szintén csak később vette fel maga mellé az egyeztetést is hordozó segédigét (KLEMM: Pais-Eml. 224), de névszói részének — főleg a melléknévnek — számbeli kongruenciája sokáig nem vált általánossá (KLEMM: Nyr. LXXVIII, 167), s ennek nyomai még mai nyelvünkben is föllelhetők (vö.: TOMPA: MMNyR. II, 142; MMNy. 250). Ismeretes, hogy több más nyelvben — például a németben és az angolban — ma sem kongruál a melléknévi állítmány az alannyal.¹ Az állapotféle határozók számbeli egyeztetése is csak újabban terjed ki a melléknévre (TOMPA: NytudÉrt. 46. sz. 93).

Az a gondolat is fölmerült, hogy a *Fáj a lábaim* típusú nyelvjárási mondatok inkongruenciája szintén az eredeti állapotot őrizte meg (PAPP ISTVÁN: MNyj. III, 25). Ennek az inkongruenciának azonban más magyarázatai is lehetségesek (vö.: RÁCZ: NytudÉrt. 83. sz. 476; HETZBON: Foundations of Language X, 493).

Ugyancsak az egyeztető tendencia erősödését mutatja a határozó számbeli egyezésének mai gyakorisága a régebbi nyelvallappal szemben (TOMPA: NytudÉrt. 46. sz. 93), valamint az a tény is, hogy az értelmi egyeztetést több típusban az alaki kongruencia váltja fel (így gyűjtőnévi, mennyiségnévi, mennyiségjelzővel vagy társhatározóval bővült főnévi irányító tag esetén; vö.: RÁCZ: NytudÉrt. 83. sz. 476; HETZBON: Foundations of Language X, 493).

Mindamellett — szórványosabban — az is megeshet, a magyarban is, másutt is, hogy a már kifejlődött kongruencia ismét inkongruenciába csap át (E. ITKONEN: i. h.); ennek oka azonban éppen a szabályos egyeztetésnek az elhomályosulása is lehet (például a *magam dolga*, illetőleg a *hallja kendtek*-félékben), bár ettől függetlenül is létrejöhet (így az igenevek — a határozói, sőt részben a főnévi igenevek — személyragozásának a visszaszorulásával). Párhuzamos jelenségnek tekinthető az értelmi egyeztetésnek az alaki fölé való kerekedése némely típusban (ha az irányító tag halmozott főnév vagy *Egyesült Államok*-féle plurale tantum; vö. NytudÉrt. 83. sz. 482).

Megemlítjük még, hogy a kongruencia kialakulásában, a vele kapcsolatos redundanciajelenségek elszaporodásában az egyértelmű, világos, könnyen felfogható mondat szerkesztésre való törekvésen kívül — véleményem

¹ A melléknév éppen a kongruencia révén kaphat olyan morfológiai jegyeket, amelyek eredetileg csak a főnéven voltak meg. Ezzel a történeti folyamattal párhuzamos az a generatív grammatikai szemlélet, mely szerint a francia melléknév morfológiai jegyei (a szám- és nemjelölés) másodlagosak, a főnévnek hasonló — de lexikális-inherens — jegyeiből vezethetők le, éppen a kongruenciaszabály segítségével (KIEFER, Generative Morphologie des Neufranzösischen 10–3).

szerint másodlagosan — egyéb tényezők is közrejátszhattak. PAUL (i. m. 304) a kongruencia kialakítását az analógiának tulajdonítja, melynek hatása az azonos függésű mondatrészek végződésének alaki összcsengéséből indul ki, s kiterjed az eredetileg ilyen összhangban nem levő mondatrészek kapcsolataira. E. ITRONEN (i. h.) szerint a kongruencia keletkezésében a szókapcsolat alaki harmóniájára, az egyensúlyra való törekvés nyilvánul meg, s ez a jelenség az asszimilációval van rokonságban.

4. Mindamellett a kongruenciával kapcsolatosan is megmutatkozhat a redundancia elkerülésére való törekvés. A magyar nyelvben ebből a szempontból különös figyelmet érdemelnek egyrészt a birtokos jelzős, másrészt a mennyiség- és a minőségjelzős szerkezetek.

A) Ismeretes, hogy a szoros birtokos jelzős szerkezetben, ahol a birtokos jelző megelőzi a birtokszót, s ez nem kap külön hangsúlyt, ma a számbeli inkongruencia érvényesül akkor, ha a birtokos jelző többes szám 3. személyű. Ha a birtokos jelző többes szám 3. személyű főnév, a birtokszón egyes szám 3. személyű személyrag utal rá: *az emberek háza* (nem pedig: *az emberek házuk*; ez az egyeztető szerkezet azonban előfordul a régi nyelvben és ma is egyes nyelvjárásokban). Ha viszont a birtokost nem főnév, hanem személyes névmás jelöli, akkor fordítva áll be az inkongruencia: *az ő házuk* (nem pedig: *az ők házuk*; egyes nyelvjárásokban ez utóbbi egyeztető szerkezettel is találkozni). A bemutatott számbeli inkongruencia mindenekelőtt a redundancia elkerülésére való törekvésből fakad: a szoros birtokos szerkezetben fölösleges a birtokos többségét kétszeresen megjelölni. Még arra nézve is ésszerű magyarázatot kapunk, miért jelentkezik kétféle formában az inkongruencia. LÖTZ JÁNOS így nyilatkozik erről: „A névmási szerkezeteknél [tehát *az ő házuk-féléknél*] a személyragos alak az alapalak és a névmási jelző a hozzáadott, nem szükségszerű elem. Tehát a *k* elem a nem kötelező helyzetben nem ismétlődik meg. A főnévi szerkezeteknél [vagyis *az emberek háza-féléknél*] a birtokos száma mindenképpen megjelölendő, itt meg a birtokszón válik feleslegessé a *k* morféma megismétlődése.” (MNYTK. 122. sz. 7.)

Érdekes tanulságokkal szolgál ebben a kérdéskörben a magyar nyelvnek és a magyar nyelvtanírásnak a története. Bár nyelvtörténezeink egy része az egyeztető szerkezetet vélte ősibbnek (így: BALOGH PÉTER: Nyr. XX, 497; SIMONYI, Jelz. 178), elsősorban MELICH (MNY. XIV, 247) idevágó vizsgálatai meggyőzően bizonyítják a nem egyeztető szerkezet eredetibbségét (hasonlóképpen: KLEMM, TörtMondt. 361 és Nyr. LXXVIII, 174; BERRÁR, TörtMondt. 130 és A magyar nyelv története 455). A nem egyezés prioritása a több birtokot kifejező szerkezetekben (pl. *az emberek házai*) adatszerűen is bizonyítható. Kétségtelen azonban, hogy az egy birtok kifejezésében a nem egyeztető *emberek háza* és az egyeztető *emberek házuk*-féle szerkezetek már a legrégebb forrásoktól kezdve váltakozva használatosak; ez utóbbiak csak a múlt század közepére koptak ki az irodalmi nyelvből (vö.: TOMPA: RefNy. 392; BÁRCZI, MNyÉ. 244, 334 és a Magyar nyelv története 572); ma már — a nyelvjárási használaton kívül — csak archaizmusként fordulnak elő (TOMPA: MMNyR. I, 34 és A művészi archaizálás 142 j., 164, 255, 259).

A két szerkezetfajta küzdelmét a XVII—XVIII. században végigkísérte az a vita, amelyet grammatikusaink folytattak a helyességükről, s amely azután leglátványosabban Révai és Verseyhy szembenállásában csúcsozott ki. Nincs terünk itt e vita ismertetésére (vázlatos összefoglalását l. KLEMM, TörtMondt. 353—61; vö. legújabbban: SZATHMÁRI, Régi nyelvtanaink...,

passim). Most csupán annyit jegyzünk meg, hogy néhány olyan érv, amelyet a nem egyeztető szerkezetek pártolói felhoztak, a mai leíró vizsgálatban, az említett inkongruencia rendszertani és információelméleti szempontú megvilágításában is hasznosítható, mindenekelött annak a felismerése és hangsúlyozása, hogy a szoros birtokviszonyban fölösleges kétszeresen jelölni a birtokos többségét (vö.: DebrGramm. 55–6, 71; VERSEGHY, MagyGramm. 132 kk.; PÁPAY SÁMUEL, Észrevételek 51; stb.). Természetesen egyéb tényezők is elősegíthették a nem egyeztető szerkezet végleges győzelmét; így az egyeztető szerkezet rossz hangzása és a predikatív szerkezettel való homonimája (ez különösen gyakori volt addig, míg a birtokos személyrag *k*-ja előtt középzárt magánhangzó állott; vö. *ördögök ördögök*), sőt a több birtokot kifejező szerkezettel való hajdani homonimia is (ti. az *emberek házak* nemegyszer ezt jelentette: 'az emberek házai').

Hozzátenném a vitában is szereplő említett tényezőkhöz, hogy az inkongruenciának van még egy előnye. Kötelező volta miatt a szoros birtokos szerkezetben egyes számú gyűjtőnévi stb. irányító tag esetén ma föl sem merülhet az alaki és az értelmi egyeztetés dilemmája, s nem kísért a kétféle egyeztetés az *Egyesült Államok* típusú többes számú irányító tag esetén sem (nem lehetséges ez: az *Egyesült Államok kormányuk*). Ugyancsak könnyedebbé válik általa a szerkesztés akkor is, ha az irányító tagok számbelileg eltérnek egymástól (pl. *a fiú és a lányok iskolája*).¹

A vizsgált szerkezetfajtának és a körülötte dúló vitának a története egybevág azzal a megállapítással, hogy egyrészt a kongruencia igyekszik behatolni az eredetileg inkongruens szerkezetekbe, másrészt azonban valóban szükségtelennek mutatkozik abban az esetben, ha a világos információ követelményének a nyelv másképpen is eleget tesz (például a kötött szórenddel).

Ha azonban a birtokos és a birtok viszonya kilép a szoros szerkezetből, akkor egyeztetni kell a birtokszót a birtokossal (ami most már nem birtokos jelző): „Az *emberek* felépítették a *házukat* [nem pedig: *házát*]”; ill.: „*Ők* [nem pedig: *ő*] felépítették a *házukat*”. Igaz, a többségnek a birtokoson, illetőleg a birtokon való kifejezése itt sem hordoz új hírértéket, mégsem fölösleges: megjelöli a szerkezetből kilépett, egymástól elszakadt — s ráadásul külön hangsúlyozási szakaszba kerülő — elemeknek az összetartozását, megkönnyíti a mondat áttekintését. Jellemző, hogy a szoros birtokos szerkezethez legközelebb álló formákban, ahol a birtokos birtoklást jelölő részeshatározóval, illetőleg a részeshatározó és a birtokos jelző között átmeneti állapotban levő mondatrészrel van kifejezve, a szerkezet átmeneti jellegének megfelelően a kongruencia és az inkongruencia váltakozhat egymással: „Az *embereknek* van *házuk* vagy *háza*”; „Az *embereknek* itt a *házuk* vagy *háza*” (vö. TOMPA: MMNyR. I, 44). Mindamellettt nyelvművelőink ilyen esetekben a kevésbé szoros szintagmatikus viszonyban levő birtokos és birtok kapcsolatának a pontosabb kifejezését, tehát az egyeztetést ajánlják (BERRÁR: Nyelvtan, stílus, szónoklás 401; GRÉTSY, SzaknyKal. 264; KOSSA, Magyarán, magyarul 107; IMRE: Nyelv. 4 278; FERENCZY: ÉdAny. 3 343; stb.). Még a valódi birtokos jelzős szerkezetben is fölléphet a kongruencia akkor, ha a szerkezet szokatlan, fordított szórendű, s így a birtok külön hangsúlyt kap: *házuk* (vagy *háza*) az *embereknek*. Sőt a birtokszónak a hangsúlyszakaszból való kilépése, ön-

¹ Hasonló könnyedséget eredményez a *maam* stb. melletti kötelező inkongruencia a személyben eltérő irányító tagok mellett: *a magam és a lány iskolája*.

állósulása még az egyenes szórendű birtokos jelzős szerkezetben is előidézhetheti az egyeztetést: „Az embereknek a házuk (vagy háza) égett le, nem a csűrjük (vagy: csűrje)”. (Vö. mindezzel: KLEMM: Nyr. LXXVIII, 175; S. HÁMORI: MMNyR. I, 539 kk.).

Az a körülmény, hogy az irányító és az egyeztetett tag más-más szintagmába tartozik, nemcsak a szerkezeten kívüli birtokviszony esetén kedvez az egyeztetés kialakulásának. Egyéb tényezők — így a predikatív szerkezetbeli egyeztetés analógiája — mellett ugyancsak a szintagmatikus össze nem tartozás, a szoros szerkezeten való kívülállás, illetőleg az emiatt szükséges pontosabb információra való törekvés magyarázza „A fiúk tanároknak készülnek”; „Őket megfelelőknek tartom” típusú határozói egyeztetés gyakoribbá válását „A fiúk tanárnak készülnek”; „Őket megfelelőknek tartom”-féle hagyományos inkongruens szerkezetekkel szemben (TOMPA: NytudÉrt. 46. sz. 96, 102, 109 s különösen 112–3).

A birtokos jelzős szerkezetbeli inkongruenciával teljesen egybevág az alanyos szerkezetben fellépő inkongruencia: az emberek említette, az ő említették (eset). Itt azonban a szoros szerkezet nem is lazulhat fel, s így az egyeztetésre csak kivételesen kerülhet sor. SIMONYI „pontoskodó szóegyeztetés”-nek nevezi az efféléket: a jó urak álmodták jövő, az egyházatyák hangoztatták igazság (Nyr. XXXVI, 40); ezek ugyanolyanok, mint az emberek házuk típusú egyeztető birtokos szerkezetek, tehát sértik a mai köznyelvi normát.

B) Nyelvünknek ősi sajátossága, hogy a többséget kifejező mennyiségjelző után egyes számban hagyja a jelzett szót (három ember, sok ember). Ezáltal gazdaságosabban fejezi ki magát, mint azok a nyelvek, amelyek ilyenkor többes számba teszik a jelzettet. A magyar nyelvnek egyesszámkedvelő jellegén kívül ez az ökonomizmus játszhat szerepet abban, hogy a három emberek, sok emberek típusú szerkezetek, amelyek a régi nyelvben — akár az idegen hatás, akár az értelmi egyeztetés következtében — elég gyakoriak voltak, később fokozatosan visszaszorultak, s ma már csak egyes nyelvjárásokban élnek (ott is inkább csak a határozatlan számnévvvel kapcsolatban). Az említett tendencia erősödését mutatja az a körülmény is, hogy ritkul a többes szám használata a többi és az összes jelző mellett, ahol egyébként nem volt hagyománytalan (vö. TOMPA: MúszNyr. 29).

Arra, hogy a többséget kifejező jelző után voltaképpen fölösleges dolog a jelzettet többes számba tenni, már SYLVESTER JÁNOS is rámutatott, összehasonlítva a magyar és a latin mennyiségjelzős szerkezeteket (CorpGramm. 24; vö. BALÁZS, Sylvester János és kora 221). Kiemeli a magyar szerkesztésmód gazdaságosságát PAUL (i. m. 273), JESPERSEN (Mankind, Nation and Individual 117–8); újabban pedig LOTZ, aki így ír róla: „... a magyar nem az indogermán nyelvekből ismert egyes és többes számot állítja szembe. A magyar gazdaságosabb, mert a számbeli kifejezésekben nincsen redundancia.” (NytudÉrt. 83. sz. 347.)

Azoknak, akik GELEJI KATONÁTÓL kezdve (CorpGramm. 314) a logika nevében a jelzett szó többes számba tétele mellett kardoskodnak, KÁROLY SÁNDOR adja meg a legfrappánsabb választ: „A nyelv mint a nyelvtudomány vizsgálati tárgya és a logika viszonyának a megítélésében el szoktak felejtkezni arról, hogy a nyelvben nemcsak a tárgyi összefüggések logikáját kell keresni, hanem a »kommunikáció logikáját« is. A magyarban a számnév után a főnévi jelzett szó egyes számban áll, a németben többes számban. A német logika ez esetben a tárgyi összefüggések logikája... A magyarban

a kommunikáció logikája érvényesül: ha már egyszer jelöltem a többes számot a számnévvel, felesleges még egyszer jelölnöm.” (Jelt. 31—2.)

A „kommunikáció logikáját” élesen megvilágítja az a körülmény is, hogy míg a mennyiségjelző melletti jelzett szó egyes számát a hagyományon kívül a gazdaságosság igénye is támogatja, addig a halmozott főnévi jelzők után a — szintén hagyományos — egyes szám helyett nemegyszer többes számba kerül a jelzett szó, mert a *Tóth és Horváth mérnök* típusú szerkezet félreérthető, a *Tóth és Horváth mérnökök* típusú viszont egyértelmű. A gazdaságosság tehát itt a megértés rovására menne (vö.: TOMPA: MűszNyr. 29; SZENDE, Szórol szóra 132—4; IMRE, Nyelvh.⁴ 277).

C) Ismeretes, hogy a magyarban — akárcsak a többi finnugor nyelvben, a finnségi nyelvek és a lapp kivételével — az elől álló minőségjelző (és mennyiségjelző) nem egyezik a jelzett szóval. Elsősorban azért nem szükséges itt az egyeztetés, mert a jelző és a jelzett szó viszonyát enélkül is szorosra fűzi a kötött szórend (vö. KÁLMÁN: i. h.) s rendszerint a hangsúly is. Ellenben az értelmező — bár szintén a szintagmán belül marad — a fordított szórend és az önálló hangsúly következtében elveszti szoros kapcsolatát az értelmezett szóval, s ez a körülmény is indokoltá teszi szám- és esetbeli egyeztetését. Igaz, az elől álló jelző is egyezhet a jelzett szóval, mégpedig az *ezek az emberek, ez az ember* típusú kijelölő jelzős szerkezetben. Ez azonban minden valószínűség szerint értelmezős szerkezetből fejlődött át elől álló jelzőjű szerkezetté (vö. BERRÁR: A magyar nyelv története 453). Egyeztetését már csak azért is megőrizte, mert a jelző és a jelzett kapcsolatát megszakítja a köztük ékelődött névelő, s így — a régi nyelvben és egyes nyelvjáráásokban egyébként föllelhető — *ez az embert látta, az a gyermeknek adott*-féle inkongruens szerkesztésmód félreérthető lenne (vö. KÁROLY: NytudÉrt. 16. sz. 67; ő egyébként némileg másképp látja e szerkezet típus történetét).

Jelzős szerkezetünk egyeztetésének e futólagos áttekintése is azt mutatja, hogy nyelvünk elsősorban akkor él az egyeztetéssel, ha a benne rejlő hasznos redundancia elősegíti a kommunikáció egyértelműségét, világosságát (így az értelmezős, valamint az *ezt az embert* típusú kijelölő jelzős szerkezetben); ha azonban az egyeztetés merőben redundáns lenne, akkor mellőzi (a *jó embert, három embert* típusú szerkezetben).¹

RÁCZ ENDRE

Az igeaspektusról

1. Dolgozatomban a magyar igeaspektus olyan fogalmát igyekszem kialakítani, mely elősegíti az igei szerkezetek — SZABÓ ZOLTÁN terminusát használva — történésminőségi viszonyainak áttekintését. Céлом megvalósítása érdekében a tárgyalt jelenségek körében mozgó leglényegesebb szakszavakat meghatároztam. Ez az általam reálisnak látott rendszer leírásának, úgy tűnt, alkalmas eszköze lehet; erre készített azonban némely szakszavunk

¹ A finnben a jelzős szerkezetbeli egyeztetés valószínűleg ugyanúgy jött létre, mint a magyarban az *ezt az embert* típusú, azaz a finn jelzős szerkezet az értelmezős szerkezetből fejlődött ki (vö.: PAPP ISTVÁN: NyK. LVIII, 98 és MSFOu. CXXV, 399; RAVILA: Sananjalka II, 28; erre és egyéb magyarázó lehetőségre nézve vö. E. ITKONEN: i. h.). Megjegyzendő, hogy a jelzős szerkezetbeli kongruencia más típusú a finnségi (agglutináló), mint az indoeurópai nyelvekben (HAVAS: NytudÉrt. 85. sz. 74).

egységes használatának hiánya is. Végül, néhány esetben, a rendelkezésemre álló egyértelmű terminológia szükségességén segítettem oly módon, hogy eddig tágabb jelentésben használt teljes szinonímákat foglaltam le szűkebb jelentés-tartalommal. Mindezt tettem és teszem megegyezéssel jelleggel, az érvényesség dolgozatom határain belüli igényével.

Némelykor utalni fogok a ma is fennálló jelentésviszonyok feltételezhető történeti előzményeire; a kérdéses viszonyokat azonban nem eredetük alapján értékelem. Így felosztásomra nem hat az a kérdés, mennyiben aspektuális eredetűek maguk a magyar igeidők, ha azóta ilyen szempontból közömbössé váltak. Gondolok itt arra, hogy például ugyanannak a *-t*, *-tt* időjelnek a segítségével alkothatunk mind befejezett, mind folyamatos igei szerkezeteket: *Vett egy új cipőt és elment a bálba. Aludt egyet, összepakolta a táskáját, aztán elment a nagymamához. — Ült és gondolkodott. Feküdt, és nézte a mennyezetet.*

Az aspektus problémája igen gyakran előkerül az orosz nyelv oktatása során. Sok tanár azt mondja, hogy a magyarban ilyesmi nincs, esetenkénti pozitív transzferről mondván így le. Mások az orosz befejezett igt akarva-akaratlanul a magyar perfektívvel kapcsolják össze, aminek számtalan hibás mondat az eredménye. — Jelen dolgozatomban nem törekszem a két aspektuális rendszer részletes összehasonlítására. Mivel azonban a kérdés elkerülhetetlenül fölmerül, szögezzük le, hogy ha az elhatárolandó folyamatos, illetve befejezett alakulatoknak alapul vett vagy alapjelentései párhuzamosak is a megfelelő (elnevezésű) orosz igealakkal, ez semmiképp sem vonatkozik minden használati lehetőségre, a teljes jelentésrendszerre; másrészt az orosz aspektus hordozója mindig maga az igei lexéma vagy annak morfológiai konstrukciója, ellentétben a magyarral, ahol a finit ige lehetséges értékei sokszor szintaktikai szerkezetekben válnak megállapíthatóvá.

Perfektív, befejezett, mozzanatos, kezdő, bevégez; imperfektív, folyamatos, gyakorító ige stb. — kategóriák, melyeknek egymáshoz való viszonyáról kevés szó esik. — A kategóriák helyes kijelöléséhez és használatához tudnunk kell, hogy ha egy adott terjedelmet kitöltő kategória látszólag két esettel rendelkezik, de a két „eset” határa két egyeden vizsgálva más és más, már legalább három esetet, alkategóriát kell felvennünk. Ha például az orosz főnévi esetrendszert csak a hímnemű, keménytövéű főnevek alapján akarnánk megállapítani, a *O* morfémás és az *-a* végű alakok használati határának eltérése aszerint, hogy élőt vagy élettelen jelentő főnévről van-e szó, a nőnem tanúsága nélkül is kimetszené az alany- és a birtokos eset „között” elkülönülő tárgyesetet:

<i>malcsik</i>		<i>malcsika</i>
<i>sztol</i>		<i>sztola</i>
alanyeset	tárgyeset	birtokos eset

Persze ugyanezt a részrendszert kapnánk például a kemény tövéű, élettelen jelentő hímnemű főnevek és az *-a* végű nőneműek kizárólagos alapulvétele esetén is, mert az esetek egy részében formailag elkülönülő kategória már létezik, s rávetül a formaosztály azon tárgyaira is, ahol nincs megkülönböztető jele.

2. Célszerű megkülönböztetni az igeinek közlő és elbeszélő használati módját. A „közlő” módon használt ige csak egy időmetszethez viszonyít

(például a jelenhez), az egyes cselekvések (történések stb.) közti időviszonyoktól, egymásutániségüktől vagy egyidejűségüktől eltekint, a nyelvtani időt tovább nem tagolja. Ezzel szemben az elbeszélő használati mód egyidejűséget vagy egymásutániséget érzékeltet. — A konkrét igei konstrukciókat e használati módokban való szereplésük szerint három csoportba oszthatjuk. Kettő ezek közül mind elbeszélő, mind közlő használati módban szerepelhet; szembeállításukat az elbeszélő használati módon belüli funkciókülönbség indokolja. A harmadik csoport jellemzője az, hogy az igeidőn belüli időviszonyokra sosem utal, e csoport igei és igei szerkezetei tehát, ellentétben az előzők vaglyagos értékével, mindig közlő módon használatnak.

Folyamatos szemlélet. — Tágabb értelemben folyamatosaknak vagy potenciális folyamatosaknak nevezem azokat az igealakokat, igei szerkezeteket, amelyek, egymást követvén, egyidejűségű viszonyt fejezhetnek ki anélkül, hogy ezt speciális határozóval jelölnénk. — Szűkebb értelemben folyamatosnak, folyamatos használatúaknak nevezem az imént meghatározott igealakokat, szerkezeteket, ha elbeszélő használati módban szerepelnek. Mindkét értelemben folyamatosak a következő mondatok igei: *Ütem és gondolkodtam. Jött¹ le a lépcsőn, és fűtyörészett. Állt és várt.* Az egyidejűségben szereplő másik vagy többi cselekvést olykor a tágabb szöveggörnyezet jelzi, vagy a szituáció foglalja magában: *Szedte össze a holmiját. — Jött haza a mezőről.* Potenciálisan — tehát tágabb értelemben — folyamatosak, de konkrét környezetekben közlő használati módúak a következő mondatok igei: *Vártál? Vártalak. — Tegnap dolgoztam.*

A folyamatos igéknek van egy olyan csoportja, amely nem használatos közlő módon. Példáinkban ilyenek voltak: *szedte össze; jött le; jött haza.*

Befejezett szemlélet. — Tágabb értelemben befejezeteknek vagy potenciális befejezeteknek nevezem azokat az igealakokat, igei szerkezeteket, melyek, egymást követvén, elő-utóidejűséget, egymásutániséget érzékeltethetnek anélkül, hogy erre speciális — utóidejűséget jelző — határozó utalna. — Szűkebb értelemben befejezettnak, befejezett használatúnak nevezem az előbbi meghatározásnak eleget tevő igealakot vagy igei szerkezetet, ha az adott szöveggörnyezetben elbeszélő használati módban szerepel. — Az így meghatározott befejezettség-fogalom szűkebb is, tágabb is, mint a perfektivitás fogalma, akár az eddigi jelentések valamelyikét, akár az általam meghatározandó s a befejezettségétől megkülönböztetett perfektivitás-fogalmat vesszük figyelembe. Befejezett szemléletűek a következő mondatok igei, igei szerkezetei: *Megvacsorázott és lefeküdt. Leült és rágyújtott. Lejött és megszólított. Főlkelt, gyorsan megmosakodott, és elindult a buszmegeálló felé. Bement, piszmogott kicsit, (aztán egyszerre rázendített). Ment egyet a szomszéd fiú biciklijén, elbúcsúzott, (aztán bejött).*

E meghatározások úgy tekinthetők, mint az adott szemlélethez való sorolás próbái, formális eljárásai. Nem jelentik például azt, hogy folyamatos igéket egyidejűséget, befejezett szemléletű igéket utóidejűséget kifejező határozóval nem kapcsolhatnánk össze. Inkább azt hangsúlyoznám, hogy ezen időviszonyok kifejezésére az igei szerkezetek önmagukban is képesek.

Hangsúlyos közlő igék, igei szerkezetek. Közlő szemlélet. — Bármely befejezett ige, igei szerkezet, a folyamatos igék és szerkezetek elég nagy része használatos közlő módon is: *Megjött. Vártalak.*

¹ A példamondatokban a félkövér dőlt szedés az aspektuális szempontból lényeges — jelentésmegkülönböztető — hangsúlyokat jelzi.

Biciklivel jött. Van azonban az igéknek (szerkezeteknek) egy csoportja, amely semmiféle szövegkörnyezetben sem fejez ki egymásutániségot, mint a befejezett, sem egyidejűséget, mint a folyamatos igék. Ezeket az emfatikus eredetű alakokat egy harmadik szemléletként tarthatnánk számon: **Jött át hozzánk éjjélkor is** 'előfordult, hogy éjjélkor jött át hozzánk; volt olyan, hogy éjjélkor jött át hozzánk'.

Folyamatos és befejezett szerkezetek egymás mellett való, stilisztikailag semleges használata is egyidejűséget érzékeltet: **Szedtem össze az üveget, és megszártam a kezemet.**

Perfektív igék. — Elképzelésem szerint nem minden befejezett ige, igei szerkezet perfektív is. A szemléletet, mint kiderült, időcentrikus kategóriának tartom. A perfektivitás—imperfektivitás szembenállását összefoglaló kategória nem a szemlélet, ha azt a dolgotatomban eddig használt jelentésben vesszük, hanem a megvalósulás teljessége vagy részlegessége (foka). — Az ige, igei szerkezet perfektív, azaz a megvalósulás teljes, ha teljes (egyedi) az alany, ha — tranzitív ige esetén — a cselekvés teljesen átfogja az ige szintén egyedi tárgyát; az időben kifejlődőnek, cél felé közeledőnek, lineárisan kibomlóknak fölfogott igtartalom esetén az ige által jelölt cselekvés „folytatása” nem jelölhető meg ugyanazzal a szóval. — O-valenciás igék esetében ez utóbbi kritérium az egyetlen és döntő. — Mondatok perfektív igékkel: *Elolvasta a könyvet. Megvolt a sapkám. Belátott a szobába. Beesteledett, majd eljött az éjjél.* (Nem pedig: *tovább esteledett.)

Az elmondottak értelmében az *Elővette a füzetét és írt egy verset* mondat mindkét igéje befejezett szemléletű, de csak az *elővette* perfektív. — Perfektív és imperfektív ige gyakori és legegyszerűbb alaki megkülönböztetője az igekötő, mely a perfektív igének, állító és kiemelés nélküli kijelentő mondatban (szerkezetben), az élén áll, az imperfektív igét viszont vagy követi — itt a ma is lativusi jelentésárnyalatú igekötőkre gondolok, melyek tudvalevőleg lexiko-szemantikai többletet is adnak —, vagy teljesen elmarad: *meg-, el-*.

Imperfektív igék. — Imperfektívnek nevezem az igét, ha alanya, tárgya nem egyedi (*Szedtünk virágot. Jöttek Óvárról ismerősök.*), ha a cselekvés folytatása megnevezhető ugyanazzal vagy rokonértelmű szóval. Példák ez utóbbira: *Ment, ment, mendegélt. Nézte, bámulta, sehogy sem értette.*

Az imperfektivitásnak két típusát különböztethetjük meg: az egyik az emfatikus eredetű részelő imperfektív alakoké, amely, lényegében az ige kiemelése révén, jelölheti az alany, a tárgy vagy a cselekvés stb. létezését, előfordulását, e hangsúlyozással azonban kétségbe vonja a megfelelő mondatrész „teljes”-ségét. A *Volt pénzem* mondat, bár nem zárja ki, megkérdőjelezi a *Megvolt a pénzem* mondat jogosságát. — Az imperfektív alakulatok tárgyalt alcsoportja tehát egy többféle mondatrészhez is tartozható nem-egyesiséget, indetermináltságot fejez ki. E mondatrészek közül minél több válik névelő, ragozásfajta, határozó révén meghatározottá, annál körülhatároltabb a nem-egyesiség vonatkozása:

a) Minden determinálatlan, egyedítlen: **mentek el** (két összetevős: alany + idő); — **vittek el** (három összetevős: alany + idő + tárgy).

Ilyen esetben érthető nem egyedinek az alany ('volt, aki elment'; 'volt, aki elvitt', pl. egy széket), az „idő” ('volt, amikor elmentek', ti. *ők*, az alany egyedi), a tárgy ('volt, olyan (szék), amit elvittek'), illetve ezek variációi ('volt, amikor volt, aki elment'; stb.).

b) A nem-egyediség vonatkozási köre szűkülhet nem többes szám 3. személyű személyranggal vagy egyéb módon determinált alany révén. Például a *mentél el* szerkezetnek már nem transzformációja a *volt, aki elment*, csak a *volt, amikor elmentél*. Hasonló az eredmény, ha determináljuk a tárgyat: *vitték el*, s csak az időre vonatkozhat a kétféleképpen korlátolt *vitted el* alakulat nem-egyedisége. Látjuk tehát, hogy a közlő szemlélet a kifejezés eszközték tekintve az imperfektivitásnak egy sajátos esete.

Az imperfektív igei szerkezetek másik csoportjában az alany, az esetleges tárgy stb. egyedi, teljes, konkrét, de nincs utalás a cselekvés teljes kibontakozására. Ebbe a csoportba tartoznak a folyamatos igék.

A k c i ó m i n ő s é g. — El kell választanunk e kategóriát mind a megvalósulás fokának kategóriájától (perfektivitás—imperfektivitás), mind az aspektusétól. Akcióminősége szerint az ige lehet tagolatlan lefolyású, gyakorító, mozzanatos, kezdő, bevégző. Az akcióminőség valószínűsítheti — mozzanatos, kezdő, gyakorító és bevégző minőség esetén —, de önmagában nem szabja meg az aspektust. Például: *jött be* — *bejött*; *fordult be* — *befordult*; *indult* — *elindult*; *kezdet elvirágozni* — *elvirágzott*. — Az akcióminőség kategóriájának az előzőekénél több köze van a lexikához.

A z a s p e k t u á l i s k ü l ö n b s é g e k f o r m a e s z k ö z e i r ő l. — Befejezett, folyamatos és közlő szemléletű ige szembenállhat tisztán perfektiváló igekötő élenállása: hiánya: hátravetett, hangsúlytalan helyzete révén, különösen, ha a mondat tárgya és/vagy alanya határozott, tehát a befejezett alakulat egyúttal perfektív is. — Érdekesebb a lativusi jellegű igekötővel rendelkező igék ilyen irányú vizsgálata. Itt a következő szupersegmentális változatokkal találkozunk: a) *bementem*; *letted*; *megvártál*; *fölhoztad*; stb. Élen álló hangsúlyos igekötő + ige(tó + -rag). — b) *hoztál föl szemet*; *vettem fel ásót*; stb. Hangsúlyos ige az élen, utána hangsúlytalan igekötő, hangsúlyos tárgy vagy alany. — c) *mentem*¹ *be*; *tetted* | *le*; *hoztál* | *föl*; *vettem* | *fel a cipőt*; stb. Hangsúlyos ige + rövid szünet + hangsúlyos igekötő. — d) *mentem be*; *tetted le*; *hoztál föl . . . t*; *vetted fel*; stb. Hangsúlyos ige + (hátravetett) hangsúlytalan igekötő (+ hangsúlytalan tárgy vagy alany).

Ezen alakok szembeállításában szerepet játszik az intonáció és a beszédritmus is: különösen a „c”-féle konstrukciók tűnnek ki a két erősen hangsúlyozott szótag közötti hangszinteséssel s a tagmondaton belül szokatlan szóközi szünettel az ige és az igekötő között. Hogy az intonációt nem jelöltem, és a szünet (beszédrítmus) jelöléséhez sem feltétlenül ragaszkodom, annak a technikai nehézségeken túl az is oka, hogy a három eszköz itt egymást kíséri, erősíti, s így egy nem kifejezetten fonetikai jellegű, csak az aspektuális oppozíciókat felmutatni kívánó vizsgálat lényegében megelégedhet a megkülönböztető eszközök valamelyikének konstataálásával. Nem volna ez így, ha célunk volna a stiláris különbségek felmérése vagy akár csak vázolása, esetleg a kérdés minden jelentősebb kihatásának számbavétele.

Az „a”-féle formák lineárisan kibomló (= akként felfogott) igitartalom esetén befejezettek. Például: *belépett* — befejezett; de folyamatos — gyakran közlő használati módú — a *belátott* alak. — Lineárisan kibomló képzetűnek, lineárisan kibomlónak nevezem az igitartalmat, ha a cselekvés a nyelv tükrében az idővel párhuzamosan halad valamely cél, eredmény, állapot felé, ha az ige nem állapotot, hanem — a legtágabb értelemben vett — változást fejez ki. Lineárisan kibomló tartalmú például a *megy haza*, *szedi*

¹ A szünet jelzésére a | jelet használtam.

össze, viszi be, hordja el, vagy a **takarítja** ige, de statikus az **ül** vagy az **ütögeti**. (Az adott szempontból ugyanígy minősülnek a felsorolt igék befejezett megfelelői.)

A „b” csoport szintén befejezett értékű szerkezeteket tartalmaz. Különbség: itt az alany vagy a tárgy nem egyedi, a szerkezet tehát imperfektív.

A „c”-féle szórend—hangsúly—hanglejtés kombináció folyamatos szemléletű, és csak folyamatos használatú szerkezeteket ad.

A „d”-féle alakulatok közlő szemléletűek.

3. Az aspektusok használati szabályának kiterjesztése. — Egy forma feltehetőleg több funkciót is betölt, de lehetséges, hogy a funkciók egyike is meghatározza a formát. Ezen elképzelés alapján kiválasztott funkciókból határoztam meg a szemlélet egyes változatait. Miután így megkaptuk a (potenciális) befejezett, folyamatos és a (hangsúlyos) közlő aspektusú igék csoportjait, feltehetjük a kérdést: milyen funkciókat tölthetnek be e csoportok a meghatározás alapjául vettekén kívül?

Milyen esetleges megszorításokra van szükség? Az orosz vagy egyéb szláv nyelv ismerőiben felmerülhet: módosítja-e ezeket az alapszabályokat a cselekvés egyszerűsége vagy többszörisége, kap-e szerepet a modalitás, hogy hat a kijelentő, állító alakokra a kérdő vagy a tagadó transzformáció stb.

A magyarban az aspektus kiválasztásának nem kritériuma az egyszerűség vagy többszöriség, ismétlődés. Azt mondhatnánk, hogy — míg az oroszban ez az elsődleges, és az „ismétlődés kifejezésének oltárán” feláldoztatik esetenként az egymásutánosság vagy egyidejűség (aspektuális) kifejezése — a magyar egy ismétlődő cselekvéssor belső időviszonyait is feltűnteti, kockáztatva, hogy maga az ismétlődés ténye marad észrevétlen, vagyis ez utóbbi tényező kifejezésével a kontextust terhelve meg. Figyelmen kívül hagyva a magyar közlő, illetve az orosz „konsztatacija fakta”-ként fellépő folyamatos alakokat, mondhatjuk, hogy mindkét nyelvben két alak oszlik meg négy funkció betöltésére, s az „alakváltás” határa más és más:

egymásutánosság	egymásutánosság	egyidejűség	egyidejűség
<i>bement</i>	<i>bement</i>	<i>ment be</i>	<i>ment be</i>
<i>voszol</i>	<i>vhodil</i>	<i>vhodil</i>	<i>vhodil</i>
egyszeriség	ismétlődés	egyszeriség	ismétlődés

Már ötkor fölkeltem, gyorsan megmosakodtam, felöltöztem, s fél hatkor már el is indultam. — Ha ezt a mondatot megtoldjuk a *hétfőnként* határozóval, magyarul semmin sem kell változtatnunk. Az oroszban az összes — befejezett — igét folyamatosra kell váltani.

A csak adott időmetszethez (jelenhez) viszonyító, közlő használati módú alakulatok gyakran valamely szempontból hangsúlyosak. A közlő aspektusú alakok esetében a mondat állító vagy tagadó jellege, a (múlt-, jelen- vagy jövőbeli) cselekvés „léte” vagy „nemléte” emeltetik ki. Ha az ige a maga fogalmi tartalmában lényeges, ha az implicit szembeállítás nem saját tagadására, hanem valamely más jelentésű igére vagy igékre vonatkozik, ezt az *úgy* szó hozzáadásával szoktuk kifejezni vagy nyomatékosítani. Erre különösen gyakran eredménytárgyat tartalmazó vagy „létesítő” (= a

nem egyedi eredménytárgyas szerkezetek analógiájára épülő) konstrukciókban kerül sor; például: *A gyümölcsöt úgy szedtük. A kiskutyát úgy vettem.* Stb.

A közlő használati módú alakoknál az az élen álló igekötő, amely elbeszélő használati mód esetén bizonyos vonzatok egyediségére, teljességére és az elő- és utóidejűségi viszonyokra utal, azt hangsúlyozhatja, hogy egy szándék, melyről a mondat hallgatója tudott, megvalósul(t), hogy egy várt cselekvés bekövetkezett vagy (eredményesen) befejeződött. Például: *Na, elolvastad a Háború és békét?* — Az általánosabb, imperfektív — mert körülményeiben kevésbé elhatárolt, de nem folyamatos *Olvastad a háború és békét?* mondat igéjéhez képest emez alkalmilag egy konkrétabb közelmúltat is érzékeltet. — Két utolsó példamondatom szembenállását egy szokatlan, de sokat eláruló transzformációval lehet jellemezni. Az első mondat megközelítő jelentése: történt-e olvasás; ezzel szemben a második mondat arra kérdez, hogy megtörtént-e az olvasás.

Az orosz igeaspektus modális kihatásainak gazdagsága mellett a magyaréi jelentéktelenek. E különbség okai között megjegyezhető, hogy míg az eszközszegényebb magyar igeaspektus sokszor már az alapvető transzformációkat sem bírja, az oroszban a kifejezés következetessége általában olyan redundanciához vezet, mely eleve lehetővé teszi az aspektualis eszközök eseténkénti más célú felhasználását. De ha kisebb számban is — vagy inkább: szűkebb alkalmazási területtel — vannak a magyar igeaspektus területén is a szinkrón grammatikai jelentésmozgásnak példái.

A folyamatos igealakok sajátos jelentéseiről, stílusárnyalatairól. — Elsősorban a folyamatosságot hangsúlyosan és minden esetben kifejező „c” szórend—hangsúly—hanglejtés konstrukcióról van szó, de egyszerű igekötőtlen igék is használatnak egyane funkciókban. — Kezdet kifejezése: mivel az alakulat eredetileg be nem fejezettségre utal, nyitva áll az út, mint alkalmi jelentésszűkülés, a kezdet jelentése felé. Többnyire valamely cselekvést követő azonnali kezdésre utal: *Ahogy megjön, én pakolok össze, s már az ötös vonattal elmegyek.* — Hogy itt némiképp a szándék is odaértődik, az abból tűnik ki, hogy nem fejezzük ki a jövő időt ez alakkal, ha az „alany” nem tud még jövendő cselekedetéről, nem akarja — a cselekvés bekövetkezése a szokottnál bizonytalanabb. Nem mondjuk: **Pista, bár ő maga még nem tudja, jön fel a hét végén Pestre.*

Szintén a kezdet → azonnali kezdet → gyors egymást követés jelentésszűkülés eredményeképp válhatott a folyamatos ige a különösen élénk elbeszélés stílárís eszközévé; ebben a minőségben egymásutániséget fejez ki: *Rohantam le, vettem elő, rúgtam be a motort, s már robogtam is Győr felé.*

A szituatív elbeszélés ideje a magyarban a jelen. Itt rendszerint együtt használunk folyamatos és befejezett alakokat: a múltat ültetjük át jelenbe úgy, ahogy van — egyidejűség esetén folyamatos, egymásutániség esetén befejezett formával. Példa: *Ahogy megyek le, meglátom, hogy itthon van a szomszéd fiú; bemegyek hozzájuk, elkezdünk játszani...* — Meg nem valósult közeljövőt, heves szándékot, óhajtást fejezhetnek ki a folyamatos szerkezetek feltételes alakjai — múlt időben is. A *Mire megjöttek, mi már mentünk volna fel* nem feltételeséget, hanem óhajt tükröző folyamatos szerkezete világosan áll szemben a *Mire megjöttek, mi már fölmentünk volna, ha...*-szerű, előidejű feltételt visszaadó mondat igéjével.

Néhány transzformációról. — Az ige tagadása lehet

teljes vagy módosító. Példa az elsőre: *Pista nem jött meg*. Ugyanazon állító mondat módosító tagadása: *Pista nem megjött, hanem csak meg fog jönni ~ megjött volna ~ jött hazafelé ~ hazaröpült ~ meghozták*. — *Nem megjöttem, hanem megjöttünk*. — A módosító tagadás bevezetheti az igeidő, -mód, szám, személy, történésmínőség vagy a fogalmi tartalom (igei lexéma) módosítását.

A lexikális jelentést is módosító igekötőjű igék tagadásának aspektualis problémáiról. — Az „a”-féle szórend—hangsúly—hanglejtés kombinációjú befejezett alakok tagadásának szerkezete: a hangsúlyos *nem* módosítószó + hangsúlytalan ige/tő + jel + rag + többé-kevésbé hangsúlyos igekötő: *Bementem — Nem mentem be; Letetted — Nem tetted le*. Módosító tagadás: mellékhangsúlyos tagadószó + főhangsúlyos igekötő + hangsúlytalan ige/tő, jel, rag. Például: *Nem bementem, hanem...* — A „c”-féle folyamatos konstrukció (példa: *ment be*) teljes tagadással nem rendelkezik. A *ment befelé* változatnak, ha a hangsúlyozásban való különbségekre nem ügyelünk, úgy tűnik, van teljes tagadása: *nem ment befelé*; de ha alaposabban megvizsgáljuk, ez az alak is közlőnek minősül: semmiféle egyidejűséget nem érzékeltet, csak a jelenhez viszonyít. Az egyenértékű tagadás itt mindig módosító jellegű: *Mikor találkoztunk, éppen ment be az irodába*. — *Szerintem nem ment be, hanem tuszkolták befelé*. — Ilyenkor is gyakoribb az állító alakot lehetővé tevő körülírás: *Nem igaz, hogy ment be, sokkal inkább... Nem úgy volt, hogy stb.*

4. Érintenék néhány történeti kérdést. A megvalósulás fokának kategóriája valószínűleg megelőzte az aspektus kategóriáját; megelőzte és hozzájárult kialakulásához. Nézzük őket fejlődésük feltételezett sorrendjében:

A megvalósulás foka. A kategória kialakulásáról. — A lativusi jellegű határozók jelentése elég széles területen mozgott: az elért célt — a mozgás végpontját — és az irányt egyaránt jelenthették. Kiemelésükre azonban inkább akkor kerülhetett sor, ha a cselekvés eredményességére utalván, hangsúlyosak voltak értelmileg. Innen lehet az élen álló igekötők mai perfektiváló szerepe. (*Bementem, hazajöttem, kivettem stb.*)

Eredményig nem jutó cselekvés, illetve nem az eredményre koncentrálnak megnyilatkozás esetén a nem elért célt, végpontot, hanem csak irányt jelölő lativusi határozó — határozóragos névszó, kialakuló határozó, igekötő — hiányos mondatként, „hozzátoldásképpen” jelentkezhettek, az értelmezőére hasonló ritmikával: *Mentem. Mentem, be. Mentem | be. Mentem | be, a szobába. Mentem | be | a szobába*. (A vessző a példákban még egy-egy hiányos mondatot választ le. A vesszőt felváltó szünetjel a már egy szerkezetbe tapadt elemek között van.) — Erre a folyamatra emlékeztet a hátravetett igekötő hasonló helyzetben ma is fennálló nyomatékosága és maga az ige—igekötő közötti rövid szünet.

Perfektivitás és befejezettség történeti összefüggése. — Perfektivitás és lineárisan kibomló igitartalom együttes előfordulása önmagában megadja a befejezett szemlélet alapját. Ha ugyanis az ige eredményéhez közeledő változást (ideértve annak tudatos, aktív és kiható változatát is) fejez ki, akkor például a tárgy teljes átfogása a cselekvés megszüntét, következésképp a következő igével kifejezett másik cselekvés utóidejűségét eredményezheti. Az időviszony kifejeződése így, történetét tekintve, másodlagosnak mondható. — Ma, egyedi vagy határozott tárgy esetén, a perfektivitás anyagi kifejezője a befejezettségnek is kritériuma: a *Megírta a levelet: Írta a levelet* mondatok szilárd aspektualis oppozíciót alkotnak.

Határozatlan tárgy mellett eleve ritkábban szerepel perfektiváló igeikötő, hiszen a határozatlan tárgy ritkábban, s kevésbé egyértelműen egyedi. Ennek s a kiemelt tárgyú szerkezetek folyamatos értékének (*levelet írt* kontra *írt egy levelet*) következtében itt nem jött létre perfektivitás és befejezettség olyan elválaszthatatlan kapcsolata, mint az előzőleg példázott esetben. Az *Írt egy levelet a nagybátyjának* és a *Megírt egy levelet* . . . kifejezések stilsztikainak mondható célzattal fölcserélődhetnek; a határozatlan egyedi és nem egyedi tárgy közötti különbség gyakran lényegtelennek minősül, s az igealak másodlagos jelentést vesz föl, mely aztán előtérbe is kerülhet; így például a *megírok* alak tűnhet könnyednek, határozottnak, gyorsnak a következő mondatban: *Megírok egy levelet a nagybátyámnak, aztán mehetünk is*. Ilyenkor az igeikötő sokszor az egyes cselekvések közti időrend kifejezését segíti elő s így — másodlagosan és nem kötelező jelleggel — ugyancsak a befejezett aspektus hangsúlyozójává válik; igaz, nem annyira a másképp szerkesztett folyamatos, mint a semlegesebb közlő alakokkal szemben: *Mit szólsz hozzá, írtam egy gyönyörű levelet Jánosnak : Megírtam egy lapot, aztán elmentem sétálni*.

Hogy a perfektivitás és befejezettség történeti kapcsolatát, de nem azonos voltát is alátámasszuk, vegyünk most egy „negatív” példát. Ha az ige, már jelen idejű alakjában is, cselekvésállapotot fejez ki, befejezettségről nem beszélhetünk. Nem befejezett például *A szekrény eltakarta a képet, így nem láthattam meg* mondat *eltakarta* igéje. Nem lineárisan kibomló igeartalomról van szó, így a tárgy teljes átfogását jelző *el-* igeikötő nem jelzi egyúttal az igeartalom végét, megszűntét is. — Hasonlóképpen, míg a csak „lineárisan” használható *megfőzők* és *elmegegyek* igeik határozó nélkül is kötelezően egymásutániságot adnak, s jelen idejű formájukban is „jövő” jelentést, addig a — nemcsak kezdő igeiként használt — *megértem* vagy *átérzem* jelenre és egyidejűségre utalhatnak: *Megfőzők és elmegegyek a bátyámékhoz : Én megértem őket, és teljes egészében átérzem a helyzetüket*.

Létesítő szerkezetek. — Láttuk, hogy az eredmény képzetének jelenléte építheti a befejezettség kategóriáját. Eredményre pedig a határozókon—igeikötőkön kívül a tárgy (fogalmi tartalma: minősége) is utalhatott és utalhat. Ugyanazon ige mellett gyakran állhat mind iránytárgy, mind eredménytárgy. A *Köveket rakott egymásra* mondat igei szerkezete imperfektív és potenciális folyamatos; a ***Rakott egy házat** mondatot viszont, tekintve, hogy tárgyában a cselekvés végeredményét jelezzük, korán kezdhettek a perfektív, lineáris kibomlású szerkezetek valamelyes rokonaként értékelni. A nem folyamatos jelleget elősegíthette a nyilvánvaló összefüggés az imperfektivitás részelő (emfatikus, közlő) jellegű típusával: ***Rakott egy házat** < ***Rakott egy házat**. — Ez utóbbi, közlő szemléletű alakulattól viszont, mint látjuk, a tárgy vagy az alany újrhangsúlyozása választja el az újabb, egyszerű közlőként vagy befejezettként használt változatot.

A **Köveket rakott házá* → **Kövekből rakott egy házat* transzformáció-típus eredményeként kapott létesítő szerkezet analogikusan terjedhetett át nem eredménytárgyat vonzó igékre is, a befejezettség kifejezésére való törekvés egy mozzanataként. A *Vettem egy cipőt* 'van cipóm', *Hoztam kenyeret* 'van kenyér' és hasonló szerkezetek eredményhangsúlyossága ezt a feltevést erősíteni látszik.

A szemlélet kategóriájának további erősödését jelzi, hogy egyrészt analogikusan kialakultak olyan szerkezetek, melyek célra nem törő, nem lineárisan kibomló cselekvést jelölve is az iménti szerkezetekhez hasonultak,

hogy a relatív időviszonyokat kifejezzék vagy hangsúlyozzák: *Aludtam egy jót. Aludtam egyet. Sétáltunk egyet.* — másrészt az, hogy a **ment** | **ki**-féle („c”) szerkezetek (a többértékű *ment*-től elszakadva) kötelezően csak folyamatossá értékelődtek.

Az aspektus kifejezőeszközeit történetileg vizsgálva különbséget kell tenni az aspektuális különbségek kifejezésére is szolgáló, általánosabb érvényű eszközök és a (később kialakult) speciálisan aspektuálisak között. Láttuk, hogy a „d” szórend—hangsúly—hanglejtés kombináció (*mentem be, jöttek el, tettek le*) emfátikus eredetű részelő imperfektív, s az időviszonyok mellett kevésbé konkrétá, nem egyedivé teheti az alanyt vagy a tárgyat is. Kevésbé általános, speciálisan aspektus-kifejező eszközökkel találkozunk a visszafolyamatosító „c” konstrukciókban (*mentem be*), valamint az általánossá vált létesítő szerkezetekben.

A határozóragos névszók és az aspektus kapcsolatairól. — Vegyük fel a három jellegzetes „lativusi” szerkezet-típust:

a) <i>Győrbe mentem.</i>	(A) <i>boltba ment.</i>	<i>Pestre vitted.</i>
c) <i>Mentem Győrbe,...</i>	<i>Mentem a boltba,...</i>	<i>Vitted Pestre,...</i>
(A „b” konstrukció nem ide tartozik.)		
d) <i>Mentem Győrbe...</i>	<i>Mentem boltba...</i>	<i>Vitted Pestre...</i>

Az „a”-féle formák egyeznek igekötős párhuzamukkal (*bementem, odavitted*) abban, hogy lehetnek befejezettek. Ugyanakkor különböznek abban, hogy folyamatosként is használhatók, például, ha a lativusragos névszó nem egyedi, határozatlan. Közlő használati módban nagyon produktív a forma. — A „c”-féle formák mind szerkezetükben, mind funkciójukban követik a tárgyalt igekötős megfelelőiket (*Ment be* stb.) A lativusragos névszót itt valamiképp mindig egyedítjük — legtöbbször határozott névelővel. A „d”-féle konstrukciókban is teljes a párhuzam.

Az igekötős és a lativusragos főnevekkel operáló lativusi szerkezetek ilyen összevetése, azon kívül, hogy megállapítja bizonyos konstrukciók aspektuális értékeit, lehetőséget ad az igekötők és határozók—határozóragos névszók esetenként való, nem önkényes elválasztására. A megkülönböztetés az „a”-féle formák alapján lehetséges. Ha a lativusi határozó egyértelműen perfektívál, tulajdonképpen már igekötővé vált. (Például: *tönkrement*; folyamatos körülírása: *kezd tönkremenni*; *megy tönkre.*)

Felmerül a kérdés: ha a lativusi jellegű s jelentésű, elől álló igekötővel rendelkező ige lineáris kibomlású és perfektív, és ha az igekötő helyén határozóragos névszó is perfektíválhat, mi dönti el, hogy adott helyzetben melyik formát használja a beszélő?

Természetesen lehet szó egyszerű kiemelésről, de ilyenkor az igekötő nem tűnik el, csak az ige mögé kerül: *Bementem a boltba: A boltba mentem be.* Ezzel szemben: *Boltba mentem* — *Mentem a boltba*). A *boltba mentem* szerkezetben az igekötő eltűnése nem aspektuális különbséget rejt; egyszerűen a *bemegy* ~ *megy be a* -*BA* szerkezetek körülhatároltabb cselekvések jelölésére használatosak, mint a -*RA*, -*BA*, -*HOZ megy* ~ *megy vhová* típusú szerkezetek. Ez utóbbi esetben az egyértelmű perfektíválás (főleg befejezett, elbeszélő használati módú előforduláskor) gyakran nem is e szűkebb jelentésű igekötőkkel történik, hanem általánosabb módon: *boltba ment* — *elment boltba*.

Az egyéb határozóragos névszók közül itt még az ablativusként szerep-

Perfektív lineáris	Perfektív lineáris	Perfektív nem lineáris	Hangsúlyos közlő (perfektív párhuzamú)	Hangsúlyos közlő (imperfektív párhuzamú)	Imperfektív	Perfektív nem lineáris	Imperfektív	Csak folyamatos
<i>megérkezett, megérkezik, elutazott, bement, leszállt, átküldte, leírta a verset, megírta a leckét,</i> stb. Pl.: <i>Leszállt, s elindult a város felé.</i> BEFEJEZETT (használatú)	<i>megérkezett, megérkezik, elutazott, bement</i> stb. Pl.: <i>Megérkezett a vendég.</i>	<i>állát, megvan, megért, megér, átérez, átlátott, megvolt</i> stb. Pl.: <i>Ő legalább megért.</i>	<i>látott át, érkezett meg, utazott el, érezte át</i> stb. Pl.: <i>Utazott el hétfő reggel is.</i>	<i>ment, biciklizett, járt, tanult</i> stb. Pl.: <i>Biciklizett az viharban is.</i>	<i>ment, biciklizett, járt, tanult</i> stb. Pl.: <i>Te mentél? Most én megyek.</i>	<i>állát, megvan, megéri, átérez</i> stb. Pl.: <i>Ő megértett, s én nyugodt voltam.</i>	<i>ment, biciklizett, járt, tanult</i> stb. Pl.: <i>Ment az úton, és énekelt.</i> FOLYAMATOS (használatú)	<i>ment be, jött föl, szállt fel</i> stb. Pl.: <i>Mikor szálltunk fel, még féltem.</i>
	K	Ö	Z	L	Ó			

(POTENCIÁLIS) BEFEJEZETT				(POTENCIÁLIS) FOLYAMATOS				
Al-létesítő	Létesítő (imperfektív lineáris)	Létesítő (imperfektív lineáris)	(Csak közlő)	(Hangsúlyos közlő)	Egyedi (határozott) tárgyú	Nem egyedi tárgyú	Egyedi (határozott) tárgyú	Nem egyedi tárgyú
<i>ment egyet, aludt egyet</i> stb. BEFEJEZETT (használatú)	<i>vett egy cipőt, írt egy verset</i> stb. Pl.: <i>Bement a városba, vett egy cipőt, és meglátogatta Jánost.</i>	<i>vett egy cipőt, írt egy verset</i> stb. Pl.: <i>Vettem egy cipőt.</i>	<i>írt verset, vett cipőt, hoztak szemet, jött szerelő</i> stb. Pl.: <i>Hoztak szemet.</i>	<i>írt verset, vett cipőt, hoztak szemet</i> stb. Pl.: <i>Írt verset az öccse is.</i>	<i>írta a leckét, csinálta a hajót</i> stb. Pl.: <i>Képzeld, ma csinálta a hajót.</i>	<i>leckét írt, bélyeget rakosgatott</i> stb. Pl.: <i>Pista bácsi, ma bélyeget rakosgatott.</i>	<i>írta a leckét, lopta a napot</i> stb. Pl.: <i>Nézte a házat, és ábrándozott.</i>	<i>leckét írt, tüzet vizet</i> stb. <i>munkát keres</i> stb. Pl.: <i>Bújj, bújj, itt megyek, tüzes lapátot viszek.</i> (Gyermekdal)

A táblázat a befejezett, közlő és folyamatos alakok összefüggéseit példázza; az itt kiemeltéken kívül valamennyi címszó megjegyzésnek, emlékeztetőnek minősül, nem célozza az alatta felsorolt alakok leírását vagy a funkciókülönbségek címszó-oppozícióként való kifejezését.

Jelmagyarázat:

BEFEJEZETT: A függőleges oszlop egészére vonatkozó címszó.

..... : Az így aláhúzott megjegyzések vagy a **=====** jel fölött, vagy ezen jel alatt érvényesek, elhelyezkedésük szerint.

..... : A jelhez tartozó szöveg a jellel átfogott oszlopokra érvényes, a **=====** alatt vagy fölött, a **.....** jel elhelyezkedése szerint.

..... : A jel két-két olyan oszlopot köt össze, melyben azonos igei lexémát tartalmazó és azonos szerkesztésű alakulatok szerepelhetnek, ahol tehát egy forma két funkcióban való használatáról van szó. Ezt a jelet mellőztem, ha a két oszlop szomszédos, s így a rokonság már az elhelyezés révén kifejeződött.

írt : A példa-szerkezetekben a félkövér dőlt szedés erősebb hangsúlyt jelöl.

leckét : A vonal ebben a helyzetben gyengébb (az erősebbtől funkcionálisan különböző) hangsúlyt jelöl.

lőket említeném meg. Ezeknek a lativusiakkal szembenálló sajátosságuk, hogy önmagukban nem teszik befejezetté a szerkezetet, még ha annak élén állnak is. *A szobából jöttem* vagy *Győrből jöttem* szerepelhet folyamatosként vagy közlőként, de nem egy elbeszélés befejezett alakjaként.

Lativusi példa

*Egy ideig falun tanítóskodtam,
aztán Győrbe költöztem.*

Vagy: ... *beköltöztem Győrbe.*
... *elköltöztem Győrbe.*

Ablativusi példa

**Egy ideig tanítóskodtam,
aztán Győről költöztem.* —

rossz mondat, a helyes:
... *elköltöztem Győről.*

WACHA BALÁZS

Az intonáció és a szórend kapcsolatáról

I. Bevezetés

I. A szórend és az intonáció a külföldiek magyartanításának azon problémái közé tartozik, amelyek megoldását — e kérdések jelentőségének késői felismerése következtében — nemcsak a témát érintő kutatási eredmények összegezésének és a belőlük levonható módszertani következtetéseknek a hiánya, hanem gyakran az elméleti tisztázatlanság is akadályozza. E két problémakör közül egy korábbi dolgozatomban az intonációval foglalkoztam: BRIZGUNOVA intonációs elméletének magyar nyelvi alkalmazása során megkíséreltem felvázolni a magyar intonációs vizsgálatok újabb lehetőségeit. Közben igyekeztem szem előtt tartani egy olyan rendszer kidolgozását is, amely lehetővé tenné a magyar intonáció megtanítását a külföldieknek (KOZMA ENDRE, A magyar intonáció funkcionális vizsgálatának újabb lehetőségei Brizgunova elmélete alapján: Nyr. XCVIII, 476–88). Az intonációval kapcsolatos vizsgálódásaim során gyakran voltam kénytelen elgondolkozni bizonyos szórendi problémákon: egyes esetekben úgy tapasztaltam, hogy az intonáció jelentésmegkülönböztető szerepe és a szórend funkciói egymással határosak, — ott kezdődik az egyik, ahol a másik végződik. Máskor arra figyeltem föl, hogy e két nyelvi jelenség párhuzamosan vagy egymást kiegészítve funkcionál.

Mindez arra készítetett, hogy megkíséreljem tisztázni az intonáció és a szórend viszonyát, meghatározni kölcsönös összefüggésüket, valamint kölcsönhatásuk leglényegesebb vonásait. Dolgozatomban olyan gondolatokat szeretnék kifejteni, amelyek a szórend és az intonáció kapcsolatáról az intonáció vizsgálata közben, az intonációval kapcsolatosan és intonációs szempontból merültek fel. S mivel a további céloom is az intonáció vizsgálata, amelynek keretében a szórend problémája csupán az egyik — igaz, lényeges — szempontja a funkcionális elemzésnek, nem töreksem a szórend kérdéskörének rendszeres, részletekbe menő, sőt még önálló tárgyalására sem. Ugyanezért s mert e dolgozat kereteit ez különben is szétfeszítené, nem vállalkozom a szórendi vizsgálatok történetének vagy a jelenleg létező véleményeknek az áttekintésére sem. Munkám során „A mai magyar nyelv rendszere” DEME LÁSZLÓ által készített szórendi fejezetét, ELEKFI LÁSZLÓnak az aktuális tagolásról írt tanulmányát

(NyK. LXVI, 331–70), valamint DEZSŐ LÁSZLÓnak „A magyar szórend strukturális vizsgálata” című cikkét (ÁltNyTan. III, 43–62) használtam elsősorban, s ez utóbbi cikket alapul véve, azt kiegészítve, megállapításaival vitatkozva próbálom meg tisztázni a témához tartozó kérdéseket.

Mielőtt áttérnék a szórend és az intonáció kapcsolatát érintő fejtegetésekre, röviden össze kell foglalnom azokat az intonációval kapcsolatos alapelveket és meghatározásokat, amelyekről említett dolgozatomban írtam részletesebben, és amelyekre a továbbiakban szükségünk lesz.

2. I n t o n á c i ón azt a hangzó mondatokban megjelenő artikulációs-akusztikai komplexumot értem, amelynek főbb komponensei a beszéddallam, a hangsúly, a hangszín és a beszédiram, illetőleg ezek változásai. E komponensek együttesen alkotják az intonáció jelentésmegkülönböztető szerepe alapján meghatározott funkcionális alapegységeknek, intonációs invariánsoknak, az **i n t o n á c i ó s k o n s t r u k c i ó k n a k** (rövidítve: **IK**) a fonetikai oldalát. Az intonáció fonetikai összetevői funkcionális szempontból nem egyenrangúak: közülük csak a beszéddallam és a hangsúly releváns a jelentésmegkülönböztetés szempontjából. Az intonációs konstrukciók funkciói az intonációnak és a mondat lexikai-grammatikai készletének (a mondat grammatikailag megformált lexikai elemeinek összessége) kölcsönhatásában valósulnak meg. E kölcsönhatás során az intonáció konkretizálhatja a legtöbbször (különböző szempontból) többértelmű lexikai-grammatikai készletet, s ezzel befejezetté teszi a mondatformálás folyamatát. Másrészt, a lexikai-grammatikai készlet meghatározza, alakítja, az adott konkrét mondatban is érvényessé teszi az intonációs konstrukciónak és egyes komponenseinek a funkcióit. **T ö b b é r t e l m ű n e k** nevezzük az olyan lexikai-grammatikai készleteket, amelyek a kommunikációban potenciálisan egynél több felhasználást tesznek lehetővé, például: *Anna s ét ál a kertben. ? A n n a s ét ál a kertben. ?* És fordítva, azok a lexikai-grammatikai készletek, amelyek csak egyféleképpen használhatók fel, e **g y é r t e l m ű n e k**, például: *Anna bizony s ét ál a kertben.* Az intonáció funkcionális vizsgálata során elengedhetetlen annak a tisztázása, hogy a lexikai-grammatikai készlet egyértelmű vagy többértelmű-e; ha egyértelmű a készlet, akkor elemeznünk kell azokat a lexikai-grammatikai eszközöket, amelyek a többértelműséget korlátozzák, többértelműség esetén viszont ennek fajtáját és konkrét feltételeit kell tisztáznunk. A többértelműség valamely lexikai-grammatikai megkülönböztető jegy neutralizálódásának a következménye. Az egyértelműség ezzel ellentétes, a többértelműséget korlátozó folyamat eredménye. Példánkban a többértelműséget a *bizony* szó lexikai jelentése (a mondat kérdő vagy közlő jellege szempontjából) és szórendi helye (a mondat nyomatékának szempontjából) korlátozza. Az intonáció mind az egyértelmű, mind a többértelmű lexikai-grammatikai készlettel kölcsönhatásba lép, de míg ez utóbbi egymással föl nem cserélhető értelmi szembenállásokat eredményez, az egyértelmű lexikai-grammatikai készlet és az intonáció kölcsönhatása csak értelmi vagy emocionális árnyalatok létrejöttéhez vezet, amelyek kölcsönösen fölcserélhetők a szövegkörnyezet vagy dialógus értelmi egységének megsértése nélkül.

A lexikai-grammatikai készlet többértelműségének több fajtáját különböztethetjük meg, s közülük mindegyik az intonáció egy-egy jól elhatárolható funkciójával hozható kapcsolatba. A magyar nyelvben például a leggyakrabban előforduló többértelműség abban nyilvánul meg, hogy a potenciálisan közlő, kérdő vagy értékelő mondatot mint lexikai-grammatikai készletet az intoná-

ciós konstrukciók különböző típusai (IK—1, 2, 3, 4, 5) konkretizálhatják a hangzásban. A többértelműségnek egy másik fajtája (ez a magyar nyelvben ritkábban fordul elő) a lexikai-grammatikai készletnek mint közlő vagy kérdő mondatnak a különböző hangsúlyozását teszi lehetővé a realizálódó intonációs konstrukció centrumának más és más elhelyezkedésével. A fentebb idézett példa mind a két többértelműségi típust szemlélteti. A többértelműségnek más fajtái is meghatározhatók, de ezúttal csupán e kettőt fogom érinteni.

3. A szórend és az intonáció kapcsolatának vizsgálatakor a szórendet úgy értelmezem, ahogyan ezt „A mai magyar nyelv rendszere” teszi. Alapvető funkcióját én is abban látom, hogy megjelöli az egyes beszédrészeknek a beszéd-folyamatban betöltött fontosságát, valamint az előzményeknek egymáshoz viszonyított fontossági rendjét. (Vö. MMNyR. II, 471.) A szórendet érintő többi alapfogalom értelmezését vagy DEZSŐ LÁSZLÓ említett kitűnő cikkéből fogom idézni, vagy vitatkozva vele s DEME LÁSZLÓ meghatározásaihoz közeledve (de általában vele sem azonos módon) kísérelem meg saját álláspontom kifejtését.

II. A szórend és az intonáció kapcsolata a két- és háromtagú névszói, illetőleg igei (igekötős igei) állítmányú mondatokban

1. A magyar nyelvben a mondat logikai súlypontjának kijelölésére, az aktuális tagolás kifejezésére kétféle nyelvi eszköz is rendelkezésre áll: a szórend és az intonáció (s ezen belül elsősorban az intonációs centrum, a hangsúly elhelyezkedése). Ez a közös funkció teszi lehetővé e két, hierarchikusan is más-más szinthez tartozó, minőségileg is különböző nyelvi jelenség együttes elemzését. S hogy van mit összevetnünk, az annak köszönhető, hogy e közös funkció a szórend és az intonáció esetében nem azonos: nemcsak különböző módon realizálják a közös funkciókat, hanem különbözőek e realizáció feltételei és korlátozói is. Az itt következő, DEZSŐ szórendi vizsgálatain alapuló intonációs elemzés ezeknek a különbségeknek (esetleg azonosságoknak) a kiderítését célozza.

Mindenekelőtt vegyük szemügyre a DEZSŐ által meghatározott és a továbbiakban szükséges alapfogalmakat! „A nyomaték — mint DEZSŐ írja — valamely morfémanak azon sajátossága, amelynél fogva a mondatból »értelmileg« kiemelkedik.” „Nyomatékos mondat az, amelyben valamelyik tagon nyomaték van, ezt nyomatékos tagnak nevezzük.” „A prozódiai hangsúly — mondja az előzőekkel szembeállítva DEZSŐ (i. h. 45) — a mondat valamely tagjának »akusztikai« kiemelése. A prozódiai hangsúly eshet mind a nyomatékos, mind a nyomatéktalan tagra. . . . Prozódiailag hangsúlyos mondat az, amelyben valamely tagon prozódiai hangsúly van, ezt prozódiailag hangsúlyos tagnak nevezzük.” Véleményem szerint is feltétlenül szükséges megkülönböztetni a nyomatékot, amely a tartalom síkjához tartozik, a hangsúlytól (a továbbiakban így nevezem azt, amit DEZSŐ prozódiai hangsúlynak nevez), amely a kifejezés síkján jelenik meg a szórenddel együtt. Lényegében a nyomaték az, amitől a hangsúly és a szórend együttesen függ, s ha a nyomatéktól nem határoljuk el a hangsúlyt, lehetetlenné válik a szórend és a hangsúly viszonyának elemzése is. Más kérdés az, hogy a nyomaték kifejezésében a magyar szórend és hangsúly nem egyenrangú: a szórend nyelvünkben szemmel láthatóan bizonyos elsőbbséget élvez.

De kölcsönös viszonyuk nem érinti a nyomatéktól mint kifejezendő tartalomtól való közös függésüket. A nyomatéktól természetesen nemcsak a hangsúly függ az intonációs komponensek közül. Már az előzetes tájékozódásomból is világos volt, hogy a nyomaték mennyiségi kifejeződésében is szerepet kap az intonáció. Itt azonban egy másik intonációs komponensnek, a beszéddallamnak és a szórendnek a közös funkcióját kell majd szemügyre vennünk.

Amennyire jogosnak látszik a nyomatékos tag és a nyomatékos mondat fogalmának bevezetése, annyira elhibázottnak tűnik a hangsúlyos tag mellett „prozódiailag hangsúlyos mondatról” (DEZSŐ: i. h.) is beszélni. Ha hangsúlyon most már valóban csak akusztikai kiemelést értünk, akkor a hangsúlyos mondat fogalma tartalmatlan: nem képzelhető el ugyanis olyan mondat, amelyben egyik tag sem kap hangsúlyt. (Más a helyzet a nyomatéktalan vagy neutrális mondatnál, amelyben „egyik tagon sincs nyomaték”.) „Hangsúlytalan mondatra” természetesen DEZSŐ sem gondol, s ezt a meghatározandó fogalmak közé sem veszi föl. Az elemi (nukleáris) mondatokkal kapcsolatban mégis ezt írja: „A z e m e l i m o n d a t a z e g y s z e r ű m o n d a t o k k é p z é s é n e k a l a p j á u l s z o l g á l , s m i n t i l y e n n e u t r á l i s m o n d a t . (P é l d á u l : *A hajó úszik.*) Ha a neutrális mondat szórendjét megváltoztatom, a mondat nyomatékos lesz, (pl. *Úszik a hajó*), sőt, ha a n u k l e á r i s m o n d a t o t p r o z ó d i a i h a n g s ű l l y a l e j t e m , m á r i s e l v e s z t h e t i n u k l e á r i s m o n d a t j e l l e g é t (pl. *A hajó úszik.*)”. (DEZSŐ: i. h. 45 — 6; az én kiemelésemmel.) Más szóval ez azt jelenti, hogy bizonyos neutrális mondatok, az elemi mondatok nemcsak nyomatéktalan szórendűek, hanem szükségképpen hangsúlytalanok is. Ahhoz persze, hogy a hangsúlyos mondat fogalma tartalmassá váljék, a „valamelyik tag” hangsúlyosságát a „több tag” (többé-kevésbé egyenlő mértékű) hangsúlyosságával is szembeállíthatnánk. Ehelyett azonban — önmagának is ellentmondva — így fogalmaz DEZSŐ egy másik helyen: „Kijelentő mondatban a PH [ti. a prozódiai hangsúly] kerülhet a neutrális mondat b á r m e l y i k t a g j á r a , a n e m n e u t r á l i s m o n d a t b a n p e d i g a n y o m a t é k o s t a g v i s e l i ” (i. h. 55; az én kiemelésemmel). Ugyanígy, a permutációs sorokat bemutató táblázatban is nyomatéktalannak nevezi azokat a mondatokat, amelyekben a szórend nem köti meg a hangsúly helyét, vagyis amelyekben „bármelyik” tag lehet hangsúlyos (i. h. 58).

Úgy tűnik, éppen a hangsúlyosság problémájának megoldatlansága, a hangsúlytalan mondat burkolt és a szabadon váltakozó hangsúlyú mondat nyílt feltételezése okozza azt, hogy a helyes meghatározásokat követően a konkrét mondatok elemzésekor DEZSŐ LÁSZLÓ ellentmondásosan használja a nyomatéktalan mondat fogalmát is. DEZSŐVEL ellentétben én úgy gondolom, hogy a táblázat $N_N V$ struktúrájú permutációs tagja, az idézett „elemi mondat”, *A hajó úszik* „prozódiai hangsúly nélkül” nem is mondat, csupán egy többértelmű lexikai-grammatikai készlet, amelyet a hangsúly különböző elhelyezkedése több különböző mondatként konkretizálhat, befejezve ezzel a mondatalkotás folyamatát: *A hajó ú s z i k* és *A h a j ó ú s z i k*. Neutrális mondatként ez a lexikai-grammatikai készlet akkor konkretizálódhat, ha mindkét tagja (és nem bármelyik tagja) többé-kevésbé azonos hangsúlyt visel, s ezzel a hangsúly nyomatékokat megjelölő funkciója neutralizálódik: *A h a j ó , ú s z i k*.

A mondat nyomatékosága (mint minőség) tehát a hangsúlyos tagok számával (mint mennyiséggel) van kapcsolatban. A nyomatékos mondatban egy (elsődleges, kiemelkedő) hangsúlyt figyelhetünk meg, ezzel szemben a neutrális mondatban (ahol egyik tag sem nyomatékos) több (egymástól lény-

gesen nem különböző) hangsúlyt találunk az egyes tagokon. (Vö. MMNyR. II, 466, 487—8.) Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az, amit mi hangsúlynak nevezünk, fonetikai szempontból nem mindig a hang intenzitásával azonos. Lényegében csak az intonációs centrumot halljuk ilyenkor, amelyet az intenzitáson kívül (vagy néha helyette) a beszéddallam jellegzetes változása is jelez. Ami pedig a kettős nyomatékú (és ezért több hangsúlyos taggal rendelkező), valamint a nyomaték nélküli (és szintén több tagon hangsúlyos) mondat elhatárolását illeti, ebben fonetikai síkon az intonációs tagolás jut szerephez, amelynek lényeges, de minden bizonnyal nem egyedüli eszköze a kettős nyomatékú mondatot realizáló két intonációs szintagma közötti nagyobb lélegzetű beszédszünet.

2. Visszatérve a szórend problémájára megállapíthatjuk, hogy a hangsúly fentebb vázolt nyomatékjelölő funkciója csak az alany + állítmány szórendű lexikai-grammatikai készletekben érvényesül. Hangsúlytalan mondat ugyan fordított szórend esetén sem volna lehetséges, de ekkor a hangsúly helye kötött, a nyomatékot jelzi a szórend is, tehát a hangsúly a nyomaték helyének megjelölése szempontjából irreleváns: *Úszik a hajó*. Ugyanezért nem konkretizálódhat ez a lexikai-grammatikai készlet neutrális mondatként sem. A kétféle szórend szembenállása tehát nem a nyomatékos és a nyomaték nélküli mondatot különbözteti meg — mint DEZSŐ mondja —, hanem az egyértelmű és a többértelmű lexikai-grammatikai készletet, amelyek közül az első csak nyomatékos mondatként, a másik pedig — a hangsúlyos tagok számától, illetőleg a hangsúly helyétől függően — nyomaték nélküli mondatként, vagy több, nyomatékos mondatként konkretizálódhat (s ezek a mondatok abban különböznek egymástól, hogy különböző mondatrészek nyomatékosak bennük). (Vö. a 72. lapon az elemi mondattal kapcsolatos idézetet.)

A nyomatékosság — nyomaték nélkülség, illetőleg a szórend és a hangsúly viszonyát az idézett példákban a következőképpen foglalhatjuk össze: Nyomatékos mondat: a) a szórend V + N (a hangsúly irreleváns); b) a szórend N + V és N hangsúlyos vagy V hangsúlyos. Nyomaték nélküli mondat: a szórend N + V és N is, V is hangsúlyos. — A szórend szempontjából ez azt jelenti, hogy: az N + V szórendű mondat lehet a) nyomatékos (alanyi vagy állítmányi nyomatékú) vagy b) nyomaték nélküli; a V + N szórendű mondat csak nyomatékos lehet (a kettős hangsúlyozás kettős nyomatékú, feltételesen helyes mondatot realizál).

3. Az intonáció és a szórend viszonyáról szólva eddig csak a hangsúly és a szórend viszonyát érintettem. A Bevezetőben ismertetett alapelvekkel összhangban most a másik lényeges intonációs komponens, a beszéddallam és a szórend viszonyáról is szót kell ejtenem. Ha a nyomatékviszonyok kapcsán tárgyalt példamondatokat a beszéddallam szempontjából is megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy ezek többféle intonációs konstrukcióval realizálódhatnak. *A hajó úszik*, *A hajó úszik* és az *Úszik a hajó* mondat abban is különbözik egymástól, hogy az első kettő IK—1-el és IK—2-vel egyaránt hangozhat, a harmadik mondat tipikus intonációja azonban az IK—2.¹

¹ Az IK—1 dallama leggyakrabban a logikai és mondattani szempontból egyaránt befejezett, közlő értelmű intonációs szintagmákban hallható. Az IK—2 a kiegészítendő kérdést, kérdő módosító szót tartalmazó eldöntendő kérdést megjelenítő intonációs szintagmákban is hallható. (Vö. KOZMA ENDRE: i. h. 484—7.)

Az $N + V$ szórendű lexikai-grammatikai készletben a kétféle intonációs megoldás értelmi-árnyalati (egymással fölcserélhető) szembenállást eredményez: az $IK-1$ centruma csupán megjelöli a mondat értelmileg kiemelt helyét, a közlés „új” elemét, az $IK-2$ élesen szembeállítja egy feltételezett, potenciálisan létező, de kimondatlan ellentétes közléssel: 'A hajó úszik, és nem a vonat', 'A hajó úszik, és nem repül'. A $V + N$ szórend — mint látjuk — nemcsak a nyomaték helye szempontjából teszi egyértelművé a lexikai-grammatikai készletet, hanem még e korlátozott, értelmi árnyalatot megkülönböztető funkciójától is megfosztja az intonációt.

Ha összehasonlítjuk a $V + N$ és az állítmányi nyomatékú $N + V$ szórendű mondatokat, közöttük csak értelmi árnyalati jellegű különbséget találunk: $N + V$ szórendben az alany mint az „adott” közlés az aktuális tagolásban elkülönül, és ennek következtében nagyobb önálló hangsúlyt kap, míg $V + N$ szórendben teljességgel beleolvad az „új” közlésbe. Az állítmány szempontjából ez azt jelenti, hogy a V relatív nyomatéka $N + V$ szórend esetén kisebb, mint amikor $V + N$ a szórend. Az így realizálódó szórendi variánsok szembenállása hasonló ahhoz, amit az $IK-1$ és az $IK-2$ hoz létre $N + V$ szórendben.

Az eddig vizsgált egyetlen lexikai-grammatikai készlet is világossá teszi: a szórendnek az intonációhoz (a hangsúlyhoz és a beszéddallamhoz) fűződő viszonya kettős természetű: egyfelől lehetővé teszi (vagy korlátozza) az intonáció nyomatékot és annak árnyalati fokozatait megjelölő funkciójának érvényesülését, másfelől (többé-kevésbé egyenrangú nyelvi elemként) osztozik vele ebben a funkcióban. Az intonáció és a szórend e kettős természetű viszonya a különböző számú tagokat tartalmazó és eltérő összetételű mondatokban nem azonos módon és mértékben érvényesül. A továbbiakban ennek néhány fontosabb fajtáját vizsgálom DEZSŐ LÁSZLÓ szórendi alaptípusai segítségével.

4. A) A kéttagú egyszerű mondatok szórendje és az intonáció. — A kéttagú nominális és igei mondatok szabályszerűségei nagyjából azonosak, csupán azzal kell számolni, hogy a nominális mondatok permutációjakor a névelőtlen alanyú mondatok hiánya miatt kevesebb a variációs tag (vö. DEZSŐ: i. h. 47, 48, 58.). Az eddigi elemzés tulajdonképpen az ide tartozó állító és kijelentő mondatok alapján történt, s a következtetéseket főlegesen volna megismételni. A kérdő mondatokról szólva azonban az elmondottak némi kiegészítésre szorulnak. Mint a permutációs sor mutatja, e mondatok szórendi és nyomatékviszonyai abban különböznek a kijelentő mondatokétól, hogy a kérdő névmást, kérdő módosító szót nem tartalmazó lexikai-grammatikai készlet csak $IK-3$ -mal realizálódhat kérdésként a beszédben.¹ Ezért itt a szórend és a beszéddallam nyomaték szerinti párhuzamos funkciója hiányzik, s a kérdés logikai kiemelése csak szórendi eszközökkel lehetséges. A nyomaték szempontjából egyértelmű $V + N$ szórendű lexikai-grammatikai készletnek egy sajátos kölcsönhatását figyelhetjük meg: az $IK-3$ centrumának áthelyezése a nyomaték nélküli alanyra emocionális változatot, csodálkozó-kételkedő jelentésárnyalatú kérdést eredményez.

A kérdő névmást tartalmazó kéttagú kérdő mondatokat, mivel ezek szórendileg kötöttnek tekintendők, DEZSŐ nem vizsgálja. Ezekben a mondatokban a hangsúly sem változtathatja a helyét, ezért a szórend és az intonáció szempontjából is érdektelen a vizsgálatuk.

¹ Az $IK-3$ dallama az eldöntendő kérdésekben hangzik leggyakrabban (vö. KOZMA ENDRE: i. h. 484–5).

A negatív mondatok tekintetében DEZSŐ álláspontja nem világos. Míg az $N + V$ szórendű állító mondatokat neutrálisnak nevezi (ezzel a felfogással fentebb vitatkoztam), az ugyanilyen szórendű mondatokban az állítmány tagadása esetén állítmányi nyomatékot és zárójelben (talán, mint másodlagos lehetőséget) nyomatéktalan mondatot jelöl. DEZSŐ LÁSZLÓ itt újra ellentmond önmagának, a nyomatékról vallott felfogásának. A tagadás tudniillik mindig együtt jár valamelyik (rendszerint a tagadott vagy másodlagosan valamely más) mondatrész nyomatékosságával, „értelmi kiemelésével”. Neutrális tagadó mondat tehát nem létezhet. A valóságban ezek a lexikai-grammatikai készletek, akárcsak a tagadó szó nélküliek, lehetnek állítmányi nyomatékúak (pl. *Úszik a hajó? Nem. A hajó n e m ú s z i k.*), de alanyi nyomatékúak is: *Mi nem úszik? A hajó, vagy a csónak? A h a j ó n e m ú s z i k.*

Az intonáció és a szórend viszonyát a kéttagú mondatokban a következőkben foglalhatjuk össze: a) A szórend nem korlátozza az intonáció jelentésmegkülönböztető funkcióját, ha a szórend alany + állítmány. Az IK-1, 2, illetőleg kérdésnél az IK-3 centruma a többértelmű lexikai-grammatikai készlet mindkét tagjára kerülhet, s alapvető megkülönböztető jegyként konkretizálja a nyomaték helyét. — b) Ha a mondatot két intonációs konstrukció (IK-4, 5 + IK-1) realizálja, nyomatéktalan mondat hangzik.¹ — c) Az állítmány + alany szórendű lexikai-grammatikai készlet a nyomaték helye szempontjából egyértelmű, a szórend itt korlátozza az intonáció jelentésmegkülönböztető funkcióját. Kijelentő mondatban az IK-2 centruma az állítmányon helyezkedik el, kérdő mondatban az IK-3 centrumának mozgása egymással fölcserélhető szembenállásokat eredményez (kérdés — csodálkozó, kételkedő kérdés). — d) Az állítmányi nyomatékú, állítmány + alany szórendű, valamint az IK-2-vel hangzó állítmányi nyomatékú, alany + állítmány szórendű mondatok a nyomaték helye, erőssége (szembeállító logikai tartalma) szempontjából egymás ekvivalensének tekinthetők. Ezekben a mondatokban az intonáció és a szórend egymással fölcserélhető, fakultatív nyelvi elem.

B) A háromtagú (igekötő nélküli) egyszerű mondatok szórendje és az intonáció. — DEZSŐ (i. h. 48–9, 59) tíz mondatot vizsgált meg, amelyek alanyból, állítmányból és állítmányi bővítményből állnak. A szórend és az intonáció viszonyának szempontjából lényeges megállapításai a következők voltak: 1. Az alanyra esik a nyomaték, ha az alany az állítmány előtt áll, a mondat első vagy második helyén. 2. Az állítmányi bővítmény ugyanilyen szórendi pozícióban lehet nyomatékos. 3. Az állítmány csak a mondat első helyén nyomatékos.

Ha ezt a tíz mintamondatot alaposabban szemügyre vesszük, kitűnik, hogy DEZSŐ nyomatékszabálya — megint a hangsúlyozási lehetőségek hiányos számbavétele miatt — fogyatékos. Több mintamondat is bizonyítja például, hogy a mondat második helyén is lehet nyomatékos állítmány: *Péter i s m e r i Kovácsot. A tanuló o l v a s s a Jókait. A tanuló írja a levelet.* A második helyen álló állítmány nyomatékosítása a hangsúly segítségével a helyhatározói bővítményű mondatokban is lehetséges: *Péter ír a szobában* és *Péter megy az iskolába.* Az, hogy a második mondat nem tűnik eléggé tipikusnak, nem a mondat szerkezetével, hanem a *megy* ige sajátos aktuális szemantikai helyzeté-

¹ Az IK-4 és IK-5 az intonációs szempontból tagolt mondatok nem mondatzáró intonációs szintagmáinak két tipikus intonációja. (Vö. KOZMA ENDRE: i. h. 486, 487.)

vel kapcsolatos ebben az izolált mondatban. A nyomatékosságnak (és esetünkben a hangsúly mozgásának) ugyanis az az egyik feltétele, hogy az adott szó rendelkezze a szembeállításnak az adott mondatban is aktuális szemantikájával ('éppen ezt csinálja, és nem mást csinál'). S míg a *szobában ír* esetében ez a szembeállítás kézenfekvő, a *megy az iskolába* csak akkor válik elfogadhatóvá, ha feltételezzük (a szituáció vagy mondatelőzmények alapján), hogy repülhetne is, szaladhatna is stb., illetőleg ha a beszédelőzményben kétségbe vontuk a cselekmény megtörténését. Hasonló a helyzet a példaként szereplő időhatározói bővítményű mondatokkal is: *Péter ír ma*. Sőt, itt még a mondat végén is állhat az (IK-2-vel hangzó) nyomatékos állítmány: *Péter ma ír*. És végül, nem igazolják DEZSÓ nyomatékszabályát a *van* + helyhatározó összetételű mondatok sem. A példamondatok alanya DEZSÓNél mindig tulajdonfőnév, amely mellett — ha eredeti, egyedi értelemben használjuk — valóban nem lehet nyomatékos az állítmány: *Péter van otthon*. Ha viszont a tulajdonfőnévet „fajta” megjelölésére használjuk (például azoknak a tanulóknak a megjelölésére, akiknek közös vonásuk, hogy Péter-nek hívják őket), vagy ha (első-sorban névelőtlen) közös főnévvel helyettesítjük, akkor a *van* állítmány is lehet nyomatékos, függetlenül attól, hogy az első vagy a második helyen áll-e a mondatban: *V a n Péter az osztályban*. *Péter v a n az osztályban*. *V a n kávé itthon*. *Kávé v a n itthon*.

A 10 mintamondat nyomatékviszonyainak elemzése tehát csak egy jóval óvatosabb nyomatékszabály megfogalmazását teszi lehetővé: az igeikötő nélküli háromtagú mondatokban a nyomaték vagy az állítmányon, vagy az állítmány előtti szón helyezkedik el, s ennek felel meg a hangsúlyozás is.

Ha az állítmány az első helyen áll, akkor tehát egyértelmű a lexikai-grammatikai készlet, ha másutt, akkor többértelmű, feltéve, hogy a többértelműséget a lexikai-grammatikai készlet más elemei nem korlátozzák. Többértelmű szórendi pozícióban az állítmány tagadása esetén is többértelmű marad a lexikai-grammatikai készlet, az alany vagy az állítmányi bővítmény tagadása azonban korlátozza a nyomaték mozgását: *Péter n e m e g y i s k o l á b a*. *P é t e r n e m m e g y i s k o l á b a*. *N e m P é t e r m e g y i s k o l á b a*. Két szórendi tag tagadása esetén szintén egyértelmű a lexikai-grammatikai készlet.

Kiegészítendő kérdésekben a kérdő névmás nyomatékossága és elsődleges hangsúlyozása mellett lehetséges az intonációs centrum áthelyezése az állítmány utáni tagra: *K i ír levelet?* *K i ír l e v e l e t?* Mivel azonban a kiegészítendő kérdést tartalmazó lexikai-grammatikai készletek a nyomaték szempontjából egyértelműek, az intonációs centrum mozgása ilyenkor csak értelmi árnyalatokat különböztet meg. Az intonációnak ezt a másodlagos funkcióját a szórend korlátozhatja: ha a nem kérdő névmási és nem állítmányi tag a mondat élére kerül, akkor a hangsúlyozás csak egyféle lehet: *Levelet k i ír?*

A háromtagú mondatok szórendi pozícióit DEZSÓ a nyomaték erőssége szerinti sorokba rendezte, amelyekből kitűnik, hogy a mondat első helyén levő alany kevésbé nyomatékos, mint a második helyet elfoglaló, s a mondat második helyén található állítmányi bővítmény gyengébben nyomatékos, mint a mondat elején elhelyezkedő. Mivel az állítmány is lehet nyomatékos a mondat különböző szórendi pozícióiban, hozzá kell tennünk, hogy a mondat elején (és, ha állhat ott, a végén) az állítmány nyomatéka erősebb, mint a második helyen. (Ezért áll az eldöntendő kérdés állítmánya — ha a kérdés az állítmányra vonatkozik — rendszerint az első helyen.) Lehet azonban erős a nyomaték a gyengébben nyomatékos helyen is. Ekkor az IK-1 helyett az

IK—2 centruma hallható a nyomatékos szón. Az erősebben nyomatékos helyen azonban csak az IK—2 centruma képviseli tipikusan a hangsúlyt: *Péter levelet ír* (IK—1); *Péter levelet ír* (IK—2) = *Levelet ír Péter* (IK—2).

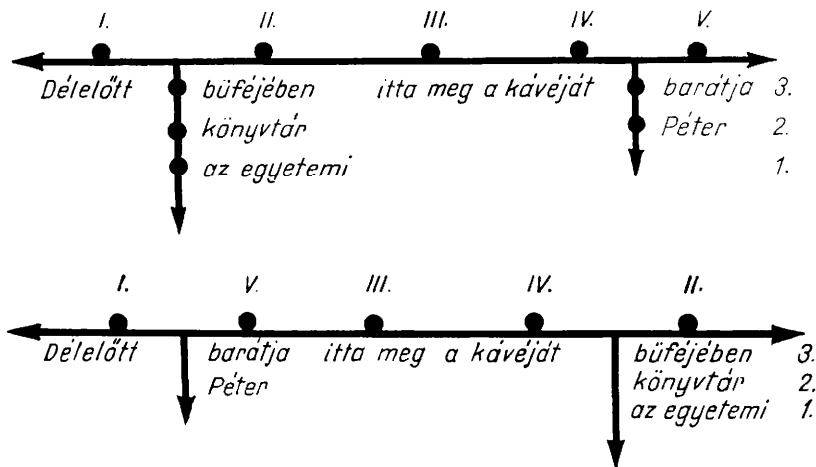
A háromtagú mondatokban a kéttagú mondatokhoz képest viszonylag csökken az intonáció jelentésmegkülönböztető szerepe: míg ott (ha a lexikai-grammatikai készlet s benne a szórend ezt lehetővé tette) az intonációs centrum a mondat bármelyik szaván elhelyezkedhetett, a háromtagú mondatokban (még a hangsúly mozgását megengedő szórendi változatban is) csak két helyen lehet a hangsúly: az állítmányon vagy az állítmány előtti szón. (Különböző módosító lexikai elemek bevezetésével a nyomatékszabály gyakran eltér az itt bemutatott esetektől. Ezek vizsgálatára azonban most nem térek ki.)

Az intonáció és a szórend viszonyát a háromtagú mondatokban a következőkben foglalhatjuk össze: a) A szórend részben korlátozza az intonáció jelentésmegkülönböztető funkcióját az alany/bővítmény + állítmány + bővítmény/alany és az alany/bővítmény + bővítmény/alany + állítmány szórendű mondatokban. Ha azonban a lexikai-grammatikai készlet más komponensei nem korlátozzák a többértelműséget, az IK—1, 2 és eldöntendő kérdésnél az IK—3 centruma az állítmányon vagy az állítmány előtti szón konkretizálhatja a nyomaték helyét. — b) Az állítmány + alany/bővítmény + bővítmény/alany szórendű lexikai-grammatikai készlet a nyomaték helye szempontjából egyértelmű, azaz a többértelműséget a szórend teljes mértékben korlátozza. A másik négy szórendi pozícióban is korlátozza a szórend a többértelműséget, amennyiben az állítmány után álló tag (a nyomatékszabály itt nem tárgyalt módosulásait leszámítva) nem lehet hangsúlyos, legfeljebb kérdő mondatban, sajátos emocionális változatként. — c) A kérdő névmás + állítmány + alany/bővítmény szórendű lexikai-grammatikai készletben az intonációs centrum áthelyezése az állítmány utáni helyre értelmi árnyalatok létrejöttét eredményezi. Az ilyen lexikai-grammatikai készlet egyébként egyértelmű. Ha a szórend alany/bővítmény + kérdő névmás + állítmány, a hangsúly helye teljesen kötött. — d) Az alanyi nyomatékú alany + állítmány + bővítmény szórendű, valamint a bővítményi nyomatékú alany + bővítmény + állítmány szórendű mondatok a nyomaték erőssége, szembeállító logikai tartalma szerint az erősebben nyomatékos bővítmény + alany + állítmány, illetőleg bővítmény + állítmány + alany szórendű mondatok ekvivalensének tekinthetők, ha IK—2-vel realizálódik a hangsúly. A szórendi és az intonációs eszközök tehát a háromtagú mondatoknál is fakultatív módon használhatók fel a nyomaték helyének és erősségi fokozatainak a kifejezésére.

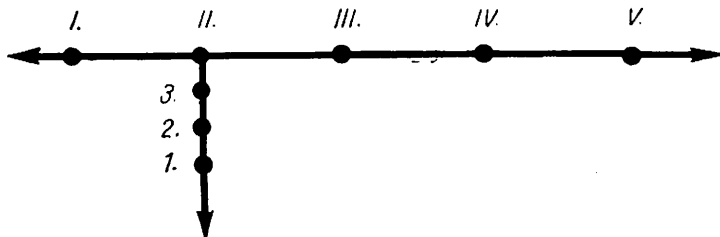
C) Az ige kötős igékkel alkotott mondatok. (Vö. DEZSŐ: i. h. 52—4.) — Az ige kötős igét tartalmazó lexikai-grammatikai készletek a nyomaték szempontjából az előzőeknél sokkal gyakrabban egyértelműek, mert az ige kötő szórendje rendszerint konkretizálja a nyomaték helyét. Például: *Péter bemegy a szobába. Péter megy be a szobába.* Az első mondat annyiban mégsem egyértelmű, hogy intonációs tagoltság esetén nyomatéktalan is lehet: *Péter bemegy, a szobába* (IK—5 + 1). Ha nem egy szórendi tag, hanem egy egész szószerkezet áll az ige előtti nyomatékos helyen, s a szószerkezet tagjai csak együtt változtathatják meg mondatbeli helyüket, az ige kötő szórendje mint a nyomaték helyét konkretizáló megkülönböztető jegy neutralizálódhat, s funkcióját a szószerkezeten belül mozgatható intonációs centrum veszi át: *Tegnap a délután ment el Péter a barátjához. Tegnap délután ment el Péter a barátjához.* Ez a jelenség természetesen nemcsak az ige kötős mondatok

sajátja. Érvényes minden olyan mondatra, amelyben a nyomaték csak az ige előtti helyen lehet, s ott a nyomatékos tag a fent leírt szó szerkezet. Az ige azonban ilyenkor úgy viselkedik, mintha hátul álló igekötős ige lenne.

A szórend és az intonáció nyomatékot megjelölő funkcióját ezekben a mondatokban két, egymásra merőleges egyenesre felírt szórendi tagokkal ábrázolhatjuk, s a vízszintes vonalra rajzolhatjuk a szórend által megjelölt nyomatékú szórendi tagokat (itt az intonáció jelentésmegkülönböztető szerepét a szórend korlátozza), a függőleges vonalra az intonációs centrum által megjelölt szórendi tagok kerülnek (s ezen a vonalon a szórend megkülönböztető funkciója neutralizálódik):

A szórend korlátozza az intonáció jelentésmegkülönböztető szerepét.

A szórend jelentésmegkülönböztető szerepe nem érvényesül, az intonációs centrum jelöli meg a nyomaték helyét.

Ha a szórendi egységet alkotó szó szerkezetet nem vesszük figyelembe, az igekötős igei állítmányú mondatoknál a szórend és az intonáció viszonyának azt a fokát figyelhetjük meg, amikor a szórend teljes egészében megfosztja az intonációt a nyomatékot megjelölő funkciótól. S mivel a hangsúly mozgása egészében véve korlátozott, ezekben a mondatokban a hangsúly a nyomaték erősségének megjelölésében sem osztozhat a szórenddel. Az intonáció tehát csak a nyomatékos és nyomatéktalan mondat megkülönböztetésében, illetőleg a beszéddallam révén a nyomaték erősségi fokozatainak kifejezésében marad releváns.

III. A szórend és az intonáció hierarchikus viszonya. Összefoglalás

1. A szórendet BRIZGUNOVA a lexikai-grammatikai készlet részének tekinti, s a szórend és az intonáció viszonyát az intonáció és a lexikai-grammatikai készlet kölcsönhatásának keretei között tárgyalja munkáiban. Minthogy azonban a szórend funkciói a különböző nyelvekben nem feltétlenül azonosak (így a magyarban és az oroszban sem), ennek az eljárásnak a jogosságát az egyes nyelvek szempontjából külön-külön is ellenőrizni kell.

Azokban a nyelvekben, ahol a szórend alapvetően szintaktikai-mondattani funkciókat tölt be (mint például a vietnami nyelvben, ahol meghatározza az egyes lexikai elemek mondattani értékét; hasonlóan gyakran az angolban is), a szórend és a lexikai-grammatikai készlet összetartozása magától értetődő és egyértelmű. Kevésbé egyértelmű, de még mindig természetesnek tűnő a szórend és a lexikai-grammatikai készlet összetartozása azokban a (szintén „kötött szórendű”) nyelvekben (ilyen például a német, a francia stb.), amelyekben a szórend állandó, de irreleváns kísérő jegye az egyes mondatformáknak. (Vö. V. E. SEVJAKOVA, Aktualnoje cslenyenyije voproszityelnogo predlozsenyija: Voproszi Jazikoznanyija 1974. 5. sz. 107–17.) Az oroszban ellenkezőleg, a szórend (különösen a beszélt nyelvben) szinte teljesen „szabad”, ami azt jelenti, hogy nemcsak grammatikai (és mondattani) szempontból kötetlen, de még az aktuális mondattagolás, a mondatnak a szöveggörnyezetbe való beillesztése, a nyomaték megjelölése szempontjából is gyakran csak variatív szerepe van a szórendnek. Ebben az értelemben itt a szórend már nem is tekinthető teljes egészében a lexikai-grammatikai készlet szerves részének. Mégis, oda tartozónak kell számítanunk, mert ha egy adott mondatban fakultatív is egy bizonyos jelentés szórendi vagy intonációs kifejezése, a mondat pozicionális megformálásának mindenképpen meg kell előznie az intonációs megformálást. Értelmetlen volna ugyanis egy szórendileg megformálatlan mondat intonációját vizsgálni (hangoztatni pedig lehetetlen), másrészt az intonáció akkor is függhet a szórendi variációtól, ha a lexikai-grammatikai készlet egyébként egyértelmű. A szórend hierarchikus státusát e három alap-típusban a következőképpen ábrázolhatnánk:

A	B	C
intonáció	intonáció	intonáció
szórend	szórend	szórend
lexikai-grammatikai készlet	lexikai-grammatikai készlet	lexikai-grammatikai készlet

A magyar nyelv a „szabad” szórendű nyelvek közé tartozik, ami azt jelenti, hogy az alapvető mondatrészek (az állítmány, alany, valamint a tárgy és határozók) a mondatban szórendileg szabad tagok. További bővítéssel vagy halmozással azonban olyan szószerkezetek alaptagjaivá válhatnak, amelyek belső rendjét szigorú — grammatikai jellegű — szabályok kötik. Minél teste-sebb egy mondat, annál nagyobb a szórendileg kötött szószerkezetek való-színűsége és részaránya a mondat lexikai-grammatikai készletében. Így az alapvetően C típusú mondatok jelentős mértékben közeledhetnek a B típu-súakhoz, és sokszor egyszerre képviselik mind a két modellt. Figyelembe véve

az aktuális tagolásnak, a mondat nyomatékviszonyainak szigorú szórendi jelöltségét is, valamint azt, hogy (kivéve az egytagú és az alanyi nyomatékú kéttagú mondatokat) minden magyar mondatban van legalább egy elem, amelynek a szórendi variálása a mondat értelmét megmásítja (esetleg értelmetlenné teszi a mondatot), megállapíthatjuk, hogy a magyar szórend, még sokkal inkább, mint az orosz, elszakíthatatlanul kötődik a lexikai-grammatikai készlethez. Másrészt, míg a szórendileg kötött szószerkezetek grammatikai megformálásának a szórendi megformálás szerves része, a szabad tagok szórendi megformálása követi a grammatikai megformálást, s ezért ez viszonylag önálló folyamat. Ezért vizsgálhattuk a szórendet a lexikai-grammatikai készlet önálló elemeként, s ezért elemezhettük az intonációval való kapcsolatát is önállóan, mint az intonáció és a lexikai-grammatikai készlet kölcsönhatásának egy sajátos részesetét.

2. Korábban említettem, hogy a tartalom síkján megjelenő nyomaték-nak a kifejezés síkján a szórend és az intonáció (a hangsúly, illetőleg a beszéd-dallam) egyaránt megfelelelhet. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szórend és az intonáció egyenrangú a nyomaték kifejezésében. Mint ahogy azt sem mondanánk, hogy az intonáció a szokásos lexikai megkülönböztető jegyekkel egyenrangúan fejezi ki a kötőszó és a kérdő névmás különbségét, amikor a következő példában eldönti a *kik* szó szófaji hovatartozását: „*tudom, hogy merre mennek, k i k m e n n e k az úton...*” (Radnóti Miklós; a hangsúlyos *kik* kérdő névmás, a hangsúlytalan kötőszó). Mind a két esetben arról van szó, hogy az egyébként irreleváns, kíséző jegyként szereplő intonáció az alapvető, elsődleges megkülönböztető jegy neutralizálódása miatt releváns megkülönböztető értékre tesz szert, miközben az adott nyelvi szinten kívül állóként általánosságban véve megtartja másodlagos, „tartalék” jellegét. A különbség csupán annyi, hogy a lexikai megkülönböztető jegyeknek a példa szerinti neutralizálódása viszonylag ritka jelenség a magyarban, a szórend nyomatékot megjelölő funkcióját viszonylag gyakran veheti át az intonáció. Ennek azonban mindig lexikai-grammatikai – szórendi feltételei vannak a mondatban. Az intonáció nyomatékot megjelölő funkciójának a határát tehát a szórend szabja meg, azaz valóban ott kezdődik az intonáció jelentésmegkülönböztető szerepe, ahol a szórendé végződik.

DEZSŐ LÁSZLÓ szórendi mintamondatait vizsgálva lényegében a nyomaték szórendi megkülönböztető jegyének a neutralizálódását tekintettük át, ennek három fokozatát a teljes neutralizálódástól a részben többértelmű lexikai-grammatikai készleten keresztül az egyértelműig, amelyben csak kötött belső rendű szószerkezetek bevezetése okozhat újabb neutralizálódást. Közben — bár ennek szórendi feltételeire nem tértem ki — megfigyelhettük az intonáció nyomatékos és nyomaték-talan mondatokat megkülönböztető funkcióját, valamint azt a képességét, hogy a szórenddel párhuzamosan különböző értelmi árnyalatokat is kifejezzen. S végül, úgy igyekeztem interpretálni a szórendet és a nyomatékot érintő alapfogalmakat, hogy azok formájukat és tartalmukat tekintve egyaránt alkalmassá váljanak a további intonációs vizsgálatokban való felhasználásra.

KOZMA ENDRE

Magyar gyermeknyelvi kutatások a XIX. században

E század sokféle publikációját kell átvizsgálni, mert a tudományok szakosodása még csíráiban él. A cédulaanyag „hullámszámból” az tűnik ki, hogy a múlt századi kutatásokat három részre oszthatjuk. Az egyes periódusok határai egy-egy gazdaságilag, politikailag és kulturálisan is markánsan elváló korszak határa mentén húzódnak: a század elejétől kb. az Akadémia megalapításáig, a Bach-korszak, a század utolsó négy évtizede. Az utolsó korszak válik el legkevésbé élesen a megelőző és következő korszaktól.

I. A XIX. század elejének kutatásai. — A XVI–XVII. századi nyelvtaníróinknál nem kerül elő a gyermeknyelv kérdése (vö. TOLDI FERENC, A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig. Bp., 1866.). A XVIII. században bizonyos pszichológiai, pedagógiai munkákban már történnek utalások e témára. A XIX. század elején egyfelől a megpezsdülő fonetikai kutatások teszik vonzóvá e témát néhány pedagógiai és nyelvészeti tehetséggel és műveltséggel rendelkező apának. Másfelől a meginduló irodalmi élet, a romantikus triász működése, az Akadémia formális (1825.) és tényleges (1830.) megalapítása, a nemzeti kultúra és a nemzeti hagyományok ápolásának fokozott igénye — röviden: a reformkorszak előkészítése, beindítása közvetlenül hat a tudományok fejlődésére, így a nyelvészetre is.

A legelső művek egyike, mely nagyobb teret szentel a gyermek nyelvi fejlődésének, FALUSI MIHÁLY könyve, melyet Pozsonyban jelentetett meg a szerző 1805-ben („Okos Gyermekek Nevelés Példája, a' köz-nép hasznára”). A műveltebb falusi gazdálkodó, a debreceni Református Kollégium volt diákja a saját gyermekének szellemi-testi fejlődését írja le egészen a fiú nősüléséig. Műve a józan empirián alapul, tárgyilagos hangvételű. Számot ad az első gyermeknyelvi szavakról; falusi gyermekről lévén szó, természetes, hogy először az állatok neveit tanulja meg (*pipi* vagy *tyutyu, tubu, boci, cocó* stb.). A gyermeki nyelvtanulásban kissé merev szenzualista álláspontot vall. Néhány feljegyzett adata következetes megfigyelésre utal (pl. a gyerek következetesen nem ejti a szó végén a likvidákat, és az előttük álló magánhangzót megnyújtja).

Az 1817-ben meginduló tudományos folyóiratban, a *T u d o m á n y o s G y ű j t e m é n y*ben is találunk utalásokat a gyermeknyelvre. A magyar nyelv pallérozását sürgető és a süketnémák nyelvvel foglalkozó cikkek csak kevés és főleg általános megállapítást tartalmaznak idevágóan. Az első évfolyamban megjelent, Y aláírású, „A' Nemzeti Culturáról közönségesen” című cikk (I, 13–42, II, 3–27, III, 3–45) leszögezi: „A' Nemzetek Culturája a' nyelvvel serken fel, mint a' leendő emberé a' szólással. Belőlről érdekeltetéseit, fájdalmának, örömeinek, álmélkodásának, szörnyülködésének, megvetésének, utálásának 's t. e. 'f érzéseit tulajdon hangokon észrevétlenül is kijelenti: kivülről a' hangzó, és a' fülben csendülést szerző tárgyakat követőségből önként is kizeng; másokat érzelme és esze jegyzeteihez képest szülő eszközeinek (szájnak, nyelvnek, fognak, inynek, toroknak, ajaknak) módosításánál; a' hangoknak magasról mélyre, a' hasszsról rövidre, vastagról vékonyra; gyorsról lassúra 's t. e. 'f. szállingatásánál; a' hang-tagoknak egyesítésénél vagy másolásánál fogva: képeit, ideáit saját formáiban közli: egyebeket tanulás által kölcsönöz másoktól annál bővebben, minél hathatósabban ingereltetik a' másokkal közöskedésre.” (III, 3.)

Míg az igen gyakori pedagógiai, a nyelvújítást támogató vagy azt ellenző cikkekben alig akadni gyermeknyelvi anyagra, addig a magyar általános

nyelvészet egyik korai előfutára, HERDER tanainak magyarországi propagálója, GUZMICS IZIDOR a TudGy.-ben megjelent cikkében, „A’ nyelvnek hármias befolyása az ember emberesítésébe, nemzetisítésébe és hazafiasításába” (VIII, 3–36, 1822.) megtalálja az utat, hogy a pedagógiai és nyelvújítási gondolatok mellett a gyermeknyelvet is megemlítsse, annak legfontosabb, a korabeli köz-tudatban is élő, HERDER tanításaira épülő jellemzőit papírra vesse. A gyermek születésekor — GUZMICS szerint — nincs birtokában a „legemberibb” tulajdonságoknak: a nyelvnek és az észnek, de roppant fejlődés áll előtte, és ebben a lehetőségben különbözik az állattól. A gyermeki fejlődés szakaszos, különböző eszközei vannak: öngyakorlás, tapasztalás, „mímelés” vagy utánzás. Az első eszközt — számunkra már érthetetlen módon — veszedelmesnek tartja GUZMICS (azonosítja a magára hagyott gyermek valóban önvészélyes próbálkozásaival). Az utánzásról azt írja: „A’ mímelés nagy mértékben tulajdona ugyan embernek, és különösen a’ gyermekben tapintható ki, melly által majd a’ majomhoz hasonló.” (Uo. 8.) A környezet utánzását a serdülőkor ideál eszméjével azonosítja: „Azonban a’ mímelés sem fogható eszköze ember’ emberesítésének.” (Uo. 9.) Bizonyító példája: egyszer a gyerekek utánzásból disznóölést játszottak, és az egyik társukat valóban meg is ölték. Az utolsó eszközt, a nevelést tartja egyedül célra vezetőnek.

A fejlődés fiziológiai-anatómiai feltételeiről megállapítja, hogy először a szem, a fül kezd működni, a gyerek figyelni kezd környezetére. „A’ nemesebb nevelés azonban csak a’ nyelvvel kezdődik.” (Uo. 10.) A gyermek szómondó korszaka előtti szóértő korszakot nem tartja érdekesnek, hasznosnak. A nyelv fokozatosan alakul. Mikor a gyerek beszélni kezd: „Ekkor kezdenek a’ már beszívott képek, gondolatok fogatok lelkében életre kapni, felvilágosodni.” (Uo. 13.) Leszögezi, hogy a nyelv és a kezdeti absztrakt gondolkodás megjelenése szinkronban van, a nyelv összeköt a társadalommal, bekapcsolja abba a gyereket.

Közismertek a század első felében dúló, később az ugor — török háborúvá szélesedő viták a magyar nyelv eredetéről. Nem egy, a magyar nyelvet „napkeletinek” valló szerző kitér a gyermeknyelvre is, pl. N. A. KISS SÁMUEL „A’ nyelvnek származásáról” (TudGy. XI, 18–31, 1825.) című cikkében, de sem ennek, sem a többi hasonló közleménynek a színvonala nem haladja meg GUZMICS fentebbi cikkének színvonalát.

Differenciáltan közelíti meg a gyermeknyelv problémáját „A’ nyelvnek eredete, kifejlése, elágozása” című, A. J. aláírású cikk (TudGy. XI, 3–38, 1827.), ha csak mellékesen is érinti ezt a témát. Szubjektív és objektív nyelvet különböztet meg, az elsőt „azon tehetséget jelenti, melly által valami való az ő érzéseit és képzetait másokkal érthetőképen közölheti” (uo. 3), a másodikon „az érzetek’ és képzetek’ kijelentő eszközeinek és módjainak öszveségét” (uo. 3) érti a szerző. A címből is következően az ősnyelvet kutatja. „Igen természetes hinnünk, hogy az első nyelv, a’ mennyire képzetek, ideák valának tárgyai, tsupa tag-jártatási nyelv volt, nyilván bizonyítván ezt a’ kisdedeknek és némáknak példájai.” (Uo. 4.) Nincs olyan vitacikk a nyelv eredetéről, amelyben ne találunk meg a gyermeknyelvet bizonyító vagy cáfoló adatként. A cikk szerzője a monogenezis híve, de azt az érvet, hogy az ősnyelv meglétét a ma is létező gyermeknyelvre hivatkozva döntsük el, elutasítja. VOLTAIRE Filozófiai lexikonában az egy nyelvűség kérdését a különböző népek azonos gyermeknyelvi szavaival bizonyítja. Ezt nem fogadja el az említett cikk írója, mert ugyanazon jelentésű gyermeknyelvi szó különböző-eltérő hangalakban is szerepelhet az egyes nyelvekben.

A nyelvrokonság és nyelveredet problémáját tárgyaló cikkében VÖRÖSMARTY is szól a gyermeknyelvről: „Gondolatok a 'Magyar nyelv' eredetéről” (TudGy. XII, 45–61, 1828.). A nyelv hangutánzó eredetét elveti, véleménye szerint az ősnyelvről biztossággal csak annyit állapíthatunk meg, hogy szavai egytagúak voltak és „tág értelműek”. A nomen és a verbum még nemigen különülhetett el, mintahogy a személyre, számra és a különböző relációkra utaló eszközök sem igen voltak használatban. Ebben lát a filogenetikussal és ontogenetikussal között párhuzamot. A gyerek önmagáról is 3. személyben beszél (*Pista sír* vagy *Pali megy* = *sír* + *ok*, *megy* + *ek*). Tehát a gyermek számára az *-ok* és *-ek* a *Pista* és *Pali* szavakkal egyenlő.

2. A z 1830–1860 közötti időszak. — A magyarországi orvostudományok megerősödése a gyermeknyelvi vizsgálatokra is serkentőleg hat. LAKATOS ÁDÁM O. D. ITARD nyomán vizsgálja a beszéd keletkezését, melyet — MONTESQUIEU földrajzi kultúrnívó elméletével szemben — az állandó ingereknek tulajdonít (TudGy. XII, 87–98, 1835.). Az ingerek és az ezekre adott reakciók dinamikus egységben vannak, az objektum, melyre az ingerek hatnak, irányulnak, és amely a választ megadja, egyre tökéletesedik, és ez teremti meg a civilizációt. Az „agyvelő munkálatai” és tökéletesedése vezetnek el a nyelvhez, tehát a nyelv és a gondolkodás szorosan összekötött. A szellemileg csökkent képességű egyén beszéde és gondolkodása eltér a normától, akárcsak a gyerek beszéde, mivel a gyerek sincs a szellemi képességek teljes birtokában.

A TudGy. pedagógiai vonatkozású cikkei ez időben már többször hivatkoznak a gyermeknyelvre. GRESKOVICS ÁGOSTON így nyilatkozik a gyermek nyelvvelsajátító tevékenységéről „A' rendes kifejlődés, és a' czélirányos nevelés alapvonatai” című cikkében: „A' beszéd utánzási ösztönből tanulódik, s' gyakorlat által tökélesítetik meg.” (X, 75, 1836.). NAGY LEOPOLD több írásában foglalkozik a süketnémák oktatásával, miközben a normális gyermek beszédképességét is érinti futólag („A' Süketnémák oktatásáról”: TudGy. III, 10–29, 1836.; „A' süket' s' némák' oktatásáról”: uo. VIII, 73–84, 1837.).

A folyóirat utolsó évfolyamában találjuk az egyik legérdekesebb cikket — „Az emberi életkorok” címmel (IX, 3–51, 1841.) —, melyet egy névtelen szerző írt BURDACH nyomán. Legfontosabb, nagyjából ma is helytálló megállapításai: a) A szófajok gyermeknyelvi kialakulása meghatározott sorrendet követ (1. névszók, 2. igék, 3. melléknévek). b) A szavakat asszociáció-sorok kiépítése segítségével tanulja meg a gyerek, miközben nagyban támaszkodik az utánzásra és a „tagmozgatásra”. c) Megfelelő fiziológiai-anatómiai fejlődésnek, változásnak kell megelőznie a beszéd kialakulását.

A Magyar Tudós Társaság Évkönyveiben publikált írások közül szempontunkból legfontosabb ALMÁSI BALOGH PÁL cikke: „A' nyelv 's annak a' lélekhez való viszonyai” (1834–36. évf. III, 23–70). Fontosabb témái: a nyelv eredete, a nyelvek genetikus összefüggése, a nyelv és a társadalom, a nyelvállomány. A nyelveredet kapcsán — mint ez várható — a gyermeknyelvet is vizsgálódásai körébe vonja. Arra a megállapításra jut (BELL, BURDACH és JENISCH nyomán), hogy a nyelv kifejlődése, megjelenése az idegrendszer munkájával van összefüggésben, a gyermek az öröklött (anatómiai-fiziológiai) képességek révén sajátítja el a nyelvet. Az onto- és filogenetikussal párhuzamos voltának a híve. A belső beszéd kapcsán felhívja a figyelmet a nyelv és a gondolkodás elszakíthatatlanságára.

A rövid ideig fennálló Tudománytárban (1837–1844.) BIEDL (BEÉLY) FIDÉLNEK — a már említett GUZMICS IZIDOR kézírata alapján közölt-

cikke (4. évf. VII, 143—57 és 222—36, 1840.) érdemel figyelmet: „Philosophiai (észteni) nyelv”. A gyermeknyelvről egy megjegyzése van, mivel a cikk célja — lévén GUZMICS Kazinczy barátja és feltétlen híve — a magyar filozófiai nyelv megteremtése, a görög kifejezések magyarosítása: „... a’ gyermek’ nyelve egyszerű visszhangja a’ természetnek... játszva ad vissza mindent, a’ mit hall, a’ mit lát, és érez... Ez tehát a’ természet’ nyelve, az érzelmeké, és az önkénytelen képzelgésé...” (Uo. 144.) A gyermeknyelvi irodalom egyik — teljességgel még ma sem tisztázott — vitájának túlzóan sarkalatos megfogalmazása: a gyermeknek semmi aktív szerepe nincs a nyelv elsajátításában, pusztán utánzás révén veszi azt birtokába.

Az ugyancsak 1837-ben induló, 1843-ban megszakadó *A t h e n a e u m* folyóirat egyetlen idevágó cikke OSVÁT LAJOS tollából származik: „Az ember’ szellemi fejlődése, ’s mivelődése’ lépcsői” (7. évf. 493—7, 1843.). OSVÁT az onto- és filogenetikus fejlődés párhuzamosságának meggyőződéses híve.

A legelső nyelvészeti folyóiratunk — a *M a g y a r N y e l v é s z e t* (1856—1861.) — egyetlen ilyen témájú cikket sem közöl.

Az 1857-ben induló *B u d a p e s t i S z e m l é b e n* HUNFALVY PÁL cikke — „A nyelvtudomány jelen állása” (III, 87—140, 1858.) — a gyermeknyelv egyik érdekes kérdését veti fel STEINTHAL nyomán: öröklődik-e az artikulációs bázis nemzedékről nemzedékre, vagy nem. Ha az egyik angol gyerek franciák, a másik oroszok közt nő fel, az illető nyelvet sajátítja el anyanyelv-ként — hangzik HUNFALVY példája —, de „mindeniknek másképp fejlett szóoló szervei lennének, mintsem az angolnak, de különbek egyszersmind francia és orosz szerveinél.” (Uo. 123.)

Önálló, könyvalakban megjelent nyelvészeti, pedagógiai, lélektani munkák alig-alig foglalkoznak a gyermeknyelvvvel. Ebből az időszakból jószerével egyetlen könyvet említhetünk, ez sem eredeti alkotás, hanem H. J. BARTHES könyvének fordítása (a fordítók Dienes Lajos és Kempelen Győző, a fordítás 1857-ben jelent meg Pesten). A fordítók csak esetenként térnek el az eredeti szövegtől, így járnak el a gyermeknyelv esetén is. A gyermeknyelviszavakra magyar példákat adnak, kárhóztatják ezeket a szókat, a nyelvelsajátítási folyamatban semmi önállóságot nem tulajdonítanak (a gyakorlásán kívül) a gyermeknek.

3. 1860-tól a század végéig. — Egy előzetes megjegyzés a korszakról: a 60-as években a gyermeknyelv kutatásában főleg PONORI THEWREW EMIL vizsgálatai, a 80-as években SIMONYI ZSIGMOND és a *M a g y a r N y e l v ő r*, a 90-es években BALASSA JÓZSEF munkái a legjelentősebbek.

Az 1864-ben megjelent CzF. II. kötete „Gyermekszók” címmel tárgyalja az 1191. lapon a gyermeknyelv kérdését. A szerzők WUNDTra támaszkodnak véleményükben. Ennek megfelelően a gyermeknek igen csekély aktivitást tulajdonítanak a nyelv elsajátításában. Újnak nevezhető a szótárnak az a megállapítása, hogy inkább csak dajkanyelvről beszél. Az egyes — tőle is izoláltan vizsgált gyermekszókat — dajkai vagy anyai „csinálmánynak” véli. Némi hangtani rendszerszerűséget igyekszik megállapítani (szócsonkítás, szótag-kettőzés, metatézis stb.). Felsorol néhány magyar gyermekszót.

NAGY MÁRTON a fentebbi szótár megjelenése után pár évre adja ki könyvét „A gyermek fokozatos fejlődése” címen (Pest, 1868.). Rövid művében igyekszik a gyermek fejlődését minden oldalról (anatómiai-fiziológiai, lélektani, morfológiai stb.) megvilágítani. A nyelvelsajátítás folyamatának NAGY MÁRTONTól adott periodizálása nagyjából napjainkig megőrzi érvényét. Többször közöl adatokat, megfigyeléseket az időpont megjelölése nélkül. A CzF.-val

szemben a gyermek aktivitását hangsúlyozza a nyelv megszerzésében, nem feledkezve meg eközben az utánzás szerepéről. Az utóbbit kontrolláló erőnek tartja, mely segítségével a gyermek nyelve fokozatosan „idomul” a felnőtt nyelvéhez. Fontosnak tartja a beszédes korszak előtti szakaszt. „A gyermek érti atyja, anyja és dajkájának szavát, mielőtt beszélni tudna. Néha azt hisszük, hogy míg a gyerek érthetően nem beszél, beszélő tehetsége is még mindig szunnyad, de ez nem áll. Hogy miképp művelődik ez a gyerekekben, azt voltaképpen nem tudjuk, de hogy művelődik, azt tapasztaljuk.” (13. l.) Említ egy esetet: egy gyerek a beszédes kor előtt kerül új helyre, és az új városban az előző táj nyelvjárásán szólal meg. Sajnos nyelvi adatot nem közöl a szerző, így egyet kell értenünk VIKTOR GABRIELLÁVAL, aki fenntartással fogadja az esetet (A gyermek nyelve. Nagyvárad, 1917. 39). A fentebbi két kor viszonya ma sincs teljességgel tisztázva. Jól értelmezi NAGY MÁRTON az első szavak, mondatok szerepét, a szófajok fellépésének sorrendjét is helyesen állapítja meg. A hangtani részt tárgyalja utoljára — hézagosan és csak futólag. Felveti az „elvonat” szavak jelentésének megtanulását, mely során fokozottan jelentkezik a gyermek aktivitása. Megemlíti a nemek közt mutatkozó különbségeket a nyelvelsajátításban.

A korai kutatók közül PONORI THEWREWK EMIL szerezte a legnagyobb érdemeket. „A nyelvészet mint természettudomány” (Pest, 1869.) című munkájából kiderül a szerzőnek a SCHLEICHER-féle nyelvelmélethez fűződő elvazonosság, bár végső soron HUMBOLDT nyelvelméleti álláspontját fogadja el. A nyelvészetet „történelmi természettudománynak” tekinti. A gyermeknyelvet ekkor még PONORI THEWREWK is csak segédeszköznek tartja; a nyelv-eredet megfigyeltetésének legfőbb forrása, dokumentuma: „... a természettudomány okvetlenül észleletre való objectumot kíván, már pedig a nyelv eredete az észlelet körén kívül esik; ezért tehát egy más objectumot kell keresnünk, melyről a nyelv eredetéről biztos következtetést vonhassunk, és ez meggyőződésem szerint a gyermeknyelv.” (18. l.) Ma talán azt mondanánk: a nyelv eredetének kérdését egy működő, beszédtevékenységet imitáló modell segítségével kívánja megragadni. Óriási érdeme: egy hagyományos téma (a nyelv-eredet) szolgálatába állítja ugyan a gyermeknyelv kutatását, de határozott célkitűzései vannak és egységes nyelvelméleti háttere a vizsgálódásainak. Az itt megfogalmazott program következetes kivitelezője jónéhány publikációt szentel később a gyermeknyelvnek. „A nyelv optikája” című értekezésében, melyet 1869. dec. 15-én olvasott fel, és 1870-ben jelentetett meg Pesten, PONORI THEWREWK fentebbi téziseinek további elméleti alapozását végzi el. Megfigyeléseit, gyakorlati munkáját az 1870 decemberében felolvasott és 1871-ben megjelentetett értekezése, „A gyermeknyelvről” tartalmazza. Az utóbbi értekezés legfontosabb tételei:

a) Megállapítja, hogy a gyermeknyelv kutatásának fejletlensége annak köszönhető, hogy „nem tekintik egyébnek, mint dajkatalálmánynak, mely a valódi nyelvet a kisded ajkára idomítja, szóval romlott nyelvfélének” (3). Vitára kel CzF.-val, mely szerint „a kisdednek semmi része benne [ti. a nyelv és a szavak elsajátításában — L. Zs.], ha nem készen kapja, s csak úgy tanulja, a gyermeknyelvet tökéletesen félreismeri [ti. az említett szótár — L. Zs.], s éppen ezáltal érdekét is tetemesen csökkenti” (3—4). Közben PONORI THEWREWK viszont abba a hibába esik, hogy eltúlozza a gyerek nyelvteremtő képességét, így torzítja az öröklött képességek, egyéni aktivitás és környezeti hatás együttes dinamizmusát. A nyelvelsajátítás PONORITÓL adott periodizálása

nehézkés; itt érződik legjobban, hogy az empirikus kutatások még csíraállapotban vannak.

b) VÉRTES JÓZSEF büszkén említi (A gyermeknyelv hangtana. Bp. 1905.) — bár magát a tételt nem fogadja el —, hogy a legkisebb fiziológiai megerőltetés elvének érvényesülését a gyermeknyelvi hangok fellépési sorrendjében PONORI THEWREWK hamarabb fogalmazta meg SCHULTZÉNÁL. Ismeretes, hogy e tételről megoszlanak a vélemények. A magyar szakirodalomban többnyire azt a hiányosságot tapasztaljuk e kérdés kapcsán, hogy nem különítik el, mikor melyik kor hangtanáról beszélnek. A funkcióba állított hangok fellépése (azaz a közlés igényével ejtett első szómondatok, szavak, mondatok hangjai, építőkövei) esetén valószínű jogosult a SCHULTZE-féle törvényről beszélni, míg a legelső hangok fellépési sorrendje nem jogosít erre a megállapításra.

c) A gyermek ejtésében jelentkező „hibákat” („dadosság”, „fonák ejtés” stb.) nyelvtörténeti jelenségekkel próbálja párhuzamba állítani. Erre a tévedésre DEME LÁSZLÓ hívja fel a figyelmet (A hangátvetés a magyarban: MNy. XL, 33 — 50). A gyermeknyelv és a nyelvtörténet közötti konkrét egybeesések a hangtan, alaktan vagy mondattan területén csak külső azonosságoknak, párhuzamos jelenségeknek tekinthetők.

d) A morfológiában a legfontosabb hatóerőnek az analógiát tartja. MÜLLER nyomán azt vallja, hogy a szabálytalan alakok és nyelvi formák kipsztlulásának egyik oka éppen a gyermeknyelv.

Az 1872-ben induló Magyar Nyelvőr korai számai jó szolgálatot tesznek a gyermeknyelv kutatásának. Ez időszakban nincs is olyan szám, mely ne közölne gyermekszókat. Egyelőre ezek pusztán felsorolások, listák. Gyakran nem tesznek különbséget, így e szavakat a gyermekversikékkal és mondókákkal veszik egy kalap alá. Leggyakoribb beküldők: BORCSA MIHÁLY (Bácsfaluból), VOZÁRI GYULA (Debrecenből), PAVLAVSZKI SÁNDOR, LINTNER LAJOS, TAPODY GERŐ, SZIVÁK JÁNOS és FERENCZI GYULA (valamennyien az V. kötetben, 1876.). Az utóbbi ezzel a megjegyzéssel: „E szavak készítésében különösen nagy részük van az anyáknak és különösen a dajkáknak” (uo. 38). SIMONYI ZSIGMONDNak egyik korai megjegyzését idézhetjük ezekből a számokból (IX, 77, 1880.): a T. NAGY IMRÉTől beküldött tájszólítán (uo. 43) szereplő *nanagy* alakot gyermeknyelvi szónak minősíti SIMONYI; „eredetileg alig lehetett egyéb, mint a *Nagy nagy* szavak összevonása”.

1880-tól SIMONYI egyre többet szól a gyermeknyelvhez. Az Értkezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből kötetiben megjelent dolgozatai egyre több gyermeknyelvi példát hoznak egy-egy nyelvi, nyelvészeti kérdés kapcsán. Előnye ennek az, hogy a gyermeknyelvvvel — ha akadozva is — egyre többet foglalkoznak, törődnek. Hátránya viszont, hogy pusztán illusztratív szerepet ad a gyermeknyelvnek. Egy-egy, gyermeknyelvből idézett szólás, szó csak adalékul szolgál a felnőtt nyelv anomáliás, vagy történeti, vagy más alakulataihoz. „Az analógia hatásaitól, főleg a szóképzésben” (Értekezések... IX. kötet, 1881.) című munkájában a hibás, analógia hatására megjelent *futnák*, *futnál* alakokról értekezve, megállapítja: „Igy halljuk továbbá [ti. az Ehrenfeld-kódex is így írja — L. Zs.] ez alakokat gyakran a gyermekek nyelvében, mely különben is számos tárgyunkba vágó jelenséget mutat.” (Uo. 7.) A belső analógiás alakulatokra nem felnőtt nyelvi, hanem gyermeknyelvi példákat ad: *sok* — *sokabb* (a németből: *méhr* helyett *vieler*), a múlt idő képzése: *eszik*, *iszik* — *eszett*, *iszott*, a szóképzésben: *dömlik* (az *ömlik*, *önt* hatására a *dönt* igéből).

„A jelentéstan alapvonalai” (Értekezések... X. kötet, 1881.) című értekezésében SIMONYI leszögezi: a mondat alkotása a nyelv végső célja, de kezdete is. Így a gyermek első tökéletlen hangmegnyilatkozásai már mondatoknak tekintendők.

A gyerekek többnyire a leggyakoribb formákat jegyzik meg, pl. *keze, lába* stb. birtokragos alakok szerepelnek a beszédükben „alapformaként” — mondja „A magyar szótók” című dolgozatában (Értekezések... XIV. kötet, 1888.)

SIMONYI „A magyar nyelv” (Pest, 1889.) című művében a gyermeknyelvnek marginális szerepet juttat. Megállapításai WUNDT és az újgrammatikus iskola elméleti nézeteit tükrözik. A gyermeki nyelvelsajátítás és az emberi nyelv keletkezése, fejlődése között párhuzamot lát: „... úgy hihetjük, hogy pl. az altáji népek ősei a *kala* hangcsoportot valamely természetes ok miatt, akaratlan tették kapcsolatba a hallal és halászattal. Ez az ok lehetett véletlen is, a mennyiben e hangcsoport esetleg fűződhetett valamely alkalommal a hal képzethez. De lehetett olyan is, hogy a halnak valamely sajátja, cselekvése stb., pl. lubiczkolása folytán az ősember önkénytelen ezt a hangcsoportot ejtette ki. Hisz beszélőszerveinknek ezt az önkénytelen működését látjuk a gagyogni kezdő kisdedeknél is...” (Uo. 4.)

A nyelv életét SIMONYI szerint két „nagy hatalom” szabályozza: a hagyomány és az analógia. A gyerek a hagyomány révén sajátítja el a nyelvet: „... úgy hogy a fiatalabb nemzedék ejtése észrevétlenül különbözik az öregektől, de a különbség néhány emberöltő alatt annyira fokozódik, hogy a régi hangot egészen más hang helyettesíti” (uo. 11). A gyermek nem tanul meg minden egyes szót, hanem bizonyos képzetsorokat állít össze, így az analógia érvényesül a gyermeknyelvben. Ez többek között a szabálytalan alakok egy részének pusztulásához vezet. A népetimológiának nevezett jelenség a gyermekek körében is ismert. Egy-egy ritkábban előforduló szó jelentését igyekeznek a már ismert szó (szavak) jelentéséhez kötni, így keletkeznek az ilyen alakok: *czimbora* (*czimbalom, czitera*). Egy-egy, a magyar nyelv történetében is lejátszódott (főleg hangtani) változást gyermeknyelvi adatokkal is igazolni próbál. A gyerek gyakran eltéveszti a *k-g, t-d* hangokat, ilyen nyelvtörténeti változásnak tekinti a *bazár-gazár, berkenye-derkenye* alakokat. „Megeshetik, hogy a gyermekkorból egyes ilyen alakok megmaradnak a fölnőtt ember kiejtésében is, és legalább is lehetséges, hogy részben ilyen eredete van az efféle hangváltozásoknak, ... hogy a régi *mevet* ige ma *nevet*, ... hogy a *sugár* és *sudár* váltakoznak...” (Uo. 49–50.) A gyermeknyelv nagyon szereti a kettőzést. „Vajjon nem egészen ilyen hangváltozás, ha a *szolozsmá*-ból *szolozsma* lesz, ha az *uborká*-t néhol *buborká*-nak, az *ibolyá*-t *bibolyá*-nak hívják...” (Uo. 50.) A metatézis is gyakori jelenség a magyar nyelvtörténetben. „Ugyanazon okból gyakori jelenség a gyermeknyelvben: nem *szükséges* e h. nem *szükséges, nemeckske* e h. *menyecske*...” (Uo. 53.)

Nem meggyőző e fejtegetésekben a konkrét változások párhuzama, mert a gyermeknyelvi hangtani jelenségek (legalábbis bizonyos korig) feltehetőleg univerzális jellegűek, tehát anyanyelvtől független jelenségek, míg az egyes nyelvek történeti változásai az egyedi nyelvek rendszereinek strukturális „eltolódása” (emellett vö. DEME idézett munkáját). Példákat hoz a gyermeknyelvből a metaforára, metonímiára. A szófejtés fejezetben, a szavak eredetéről értekezve, közszavaink egy részének gyermeknyelvi eredetét vallja.

A SIMONYI ZSIGMONDRÓL írottak teljesebbé tétele kedvéért említjük meg, hogy SIMONYI „A Nyelvtudományi Közlemények a múltban s jövőben”

(NyK. XXIII, 14) címmel írott programadó cikkében az általános nyelvészet művelésének fontosságát is hangsúlyozza. Talán nem a véletlen játéka, hogy éppen ebben a számban jelenik meg BALASSA JÓZSEF cikke a gyermeknyelvről „A gyermek nyelvének fejlődése” címmel (uo. 60–73, 129–44). Mielőtt BALASSA említett cikkét megvizsgáljuk, vessünk egy pillantást a külföldi gyermeknyelvi kutatások eredményeinek hazai interpretálására, valamint BALASSA korábbi munkáira.

A külföldi eredmények hazai ismertetéséből — ebben az időben — leginkább az 1877-ben induló *Egyetemes Philológiai Közönlöny* veszi ki a részét. Szempontunkból legérdekesebb SPITKÓ LAJOS „Az újgrammatikusok s alapelveik” cikke (VII, 913–4, 1883.). Közli a szerző, hogy az említett iskola a nyelvi (főleg hangtani) változás okát a gyermek tökéletlen utánzásában látja és keresi. Oroszlánrész hárul a gyerekekre — az újgrammatikusok szerint — a szabálytalan alakok megszüntetésében is. E nézeteket, mint már korábban említettük, PONORI THEWREWK is elfogadta és vallotta.

BALASSA — egyik jeles gyermeknyelv-kutatónk — az 1886-ban kiadott, 1904-ben átdolgozott és cím szerint is megváltoztatott művében — „A phonetika elemei”-ben még csak közvetve foglalkozik ezzel a témával. A nyelvi változás külső (hangtani) okául, az újgrammatikus iskola tanításainak megfelelően, ő is a gyermeknyelvet jelöli meg, bár jóval árnyaltabban és óvatosabban fogalmaz. A Függelékben a beszédhibákról is beszél.

BALASSA „A gyermek nyelvének fejlődése” című cikkében a PREYER kidolgozta biográfiai („életlírói”) módszert érvényesíti. Ez a cikk az első olyan munka a magyar irodalomban, mely hosszabb időszak nyelvének megfigyelésén alapszik (3 és fél éves korig írja le a gyermek nyelvi fejlődését). Cikkének első része e leírás: a 4. hónaptól 2 éves korig részletező, a további másfél év viszont elnagyolt. A második részben az empirikus megfigyelés elméleti általánosítását végzi el a szerző. Vizsgáljuk meg e rész fontosabb következtetéseit: a) A gyermeknyelvi hangok fellépési sorrendjében — a korai szakaszban, az „értelem”, a nyelvi funkció nélküli hangok kialakulási sorrendjében — semmiféle rendszert nem lát. PREYER nyomán a véletlennek tulajdonítja a döntő szerepet. A későbbi korszakra sem vonatkoztatja a már említett SCHULTZE-féle törvényt. — b) A szókincs elsajátításában a környezetet tartja az aktív félnek. A gyermeki aktivitást az utánzásban, de főleg az analógiás szóalkotásokban látja. — c) A gyermeknyelv mondattanáról állapítja meg: „Tehát a gyermeknek első értelmes hangja már egész mondat, s ezért felesleges azon vitatkozni, vajjon az első szavak, melyeket a gyermek használ, főnevek-e vagy igék. . .” (Uo. 140.)

A BALASSA-cikk jelentősége: az első, megfelelően általános-összegző leírás a magyar gyermeknyelvről, a külföldi irodalom és az empirikus anyag alapján a legfontosabb elméleti kérdéseket is tisztán látja. A gyermeknyelv tanulmányozása nála nem valamilyen más feladat segédeszköze, hanem egy önmagában véve is rendkívül izgalmas, eddig feltáratlan, önálló törvényekkel rendelkező tudományos terület.

A Magyar Nyelvőrben folytatódik a gyermekszavak közlése, gyűjtése. KARDOS ALBERT a „Szárashíd, utcaház” című rövid közleményében (XXV, 466) a „nyelv ősi teremtő erejét” fedezi fel a gyermeknyelvben. Fia a *viaduct*-ot *szárashíd*-nak, a *Durchhaus*-t *utcaház*-nak nevezi („neológias újítások”). A következő évfolyamban KIMNACH ÖDÖN (XXVI, 333–4) kb. 120 gyermekszót sorol fel, majd SOMSSICH SÁNDOR (XXVII, 383) küld be Ózdról kb. 40 szót. Elméleti kérdések tisztázására-megvitatására is vállalkozik a

folyóirat. GOMBOCZ ZOLTÁN „A jelenkori nyelvészet alapelvei” cikkében (uo. 6–13, 53–62, 97–104, 193–201, 339–43. l.) az újgrammatikus iskola (elsősorban PAUL és STEINTHAL) munkásságának, tételeinek bemutatására vállalkozik. A cikk legfontosabb gyermeknyelvi vonatkozásai: a) A HERBERT-féle lélektan nyelvészeti interpretálása azt diktálja, hogy a gyermek megfelelő asszociációs sorok kiépítésével sajátítja el a nyelvet. — b) A gyermek kiejtése (= mozgásérzet) változik, ingadozik, a hangképzés emlékezetben való tárolása sem mindig jó, az utánzás sem pontos (SETÄLÄ egyik dolgozatára hivatkozik, aki lejegyezte, hogy a labializáció foka nemzedékenként eltérő a liv nyelvben); ezek a legfontosabb tényezők, melyek a nyelv „fizikai” változását okozzák. — c) A jelentésváltozásokat az alkalmi és szokásos (a gyerek csak az előbbivel találkozik!) jelentés viszonylagos eltérése okozza. „Az asszociáció-viszonyok... megváltozása több nemzedéken keresztül a jelentés teljes megváltozását vonja maga után.” (Uo. 101.) — d) Az alaktani jelenségek köréből az analógiát emeli ki: „Tegyük fel, pl. hogy a gyermek megtanulta, hogy a ház szó genitivusa *háznak*; ha most pl. a *láz* szó genitivusára volna szükség, ez ebből az arányból: *ház : háznak = láz : X* önként következik a lélek legegységesebb kombináló tehetsége segítségével : $X = \textit{láznak}$, ami az arányt kielégíti.” (Uo. 195.) — e) Elveti az onto- és filogenetikus fejlődés párhuzamos elvét, mivel a gyerek társadalomban született, megfelelő nyelvi minta adott számára, az ősember előtt azonban nem volt ilyen.

Az 1892-be induló *Athenaeum* szerepe a gyermeknyelvi kutatásokban hasonló az Egyetemes Philológiai Közleményekéhez: a külföldi szakirodalom ismertetése. Kiemeljük ezek közül a *Revue Philosophique*-ban 1896-ban megjelent MÜNZ cikk ismertetését (*La logique de l'enfant*), mivel az ekkor ismert és általánosan elfogadott nézetekkel szemben más álláspontot foglal el a gyermeki beszédelsajátítást illetően. Hogyan tanulja meg a gyermek a szavak értelmét, jelentését és általában a beszédet? — teszi fel a kérdést. Semmiképpen sem az utánzás révén (hiszen hogyan utánozhatná a hangszalag működését). „A gyermek, mint ember, magától is beszélne, nem mi adjuk meg neki a képességet, mert ez mind benne gyökerezik.” (V, 662–82, 1896.). Az ismeretében jelentős helyet kap a belső beszéd és a gondolkodás viszonya.

PARÁDI KÁLMÁN „A lélektani kutatás mai feladata; módszerei és eszközei” dolgozata módszertani vonatkozásban ad újat: felhívja a figyelmet a biografikus módszerre PREYER (*Die Seele des Kindes*. 1882.) és PEREZ (*Le trois premières années, de l'enfant*. 1888.) művei nyomán.

A fentebbi igényt szolgálja BALASSA ez időben írott recenzióival is a *NyK*-ban. A gyermeknyelv kapcsán vitába száll SWEETTEL: BALASSA tagadja a filogenetikus és ontogenetikus fejlődés párhuzamát. A gyermek nem nyelvteretítő — szögezi le kategorikusan BALASSA.

Csak a filológiai pontosság kedvéért említünk meg még néhány könyvet a múlt századi kutatásokból. GIESWEIN könyvét, „Az összehasonlító nyelvészet fő problémái” (Győr, 1890.), már a korabeli kritika is egyértelmű elutasítással fogadta a benne kifejtettek avultsága és tarthatatlansága miatt (l.: MISTELLI recenzióját: *NyK*. XXVI, 303–5, POZDER KÁROLY kritikáját: *EgyPhilK*. XIV. kötet). DONNER LAJOS „A gyermek értelmi fejlődése” (Békéscsaba, 1898.) és PETHES JÁNOS „Gyermekepsychológia” (Bp., 1901.) munkái, bár kronológiailag e századhoz tartoznak, de a bennük tárgyalt gyermeknyelvi anyag és a feldolgozás színvonala nem „tudománytörténeti” értékű, hanem napjaink kutatásában is felhasználandó és felhasználható. Így e két utóbbi

munkát a XX. századi — és ezzel napjaink — kutatásának kiindulópontjaként kell kezelnünk.

4. Összegezve a múlt század gyermeknyelvi kutatásairól írottakat:

a) A század első harmadában fel sem vetődik tudományos igénnyel a gyermeknyelv vizsgálata. Közös tárgya a különböző aspektusú pedagógiai, lélektani, esetleg nyelvészeti munkáknak.

b) A század második harmadában bizonyos alkalmazott jelleget nyer: elsősorban a nyelvújítási és a magyar nyelv származtatásának (ezzel szoros kapcsolatban általában a nyelv eredetének) kutatása révén.

c) A század utolsó harmadában tudományos igényű feldolgozása kezdődik: 1. PONORI THEWREWIK EMIL és BALASSA JÓZSEF hosszabb-rövidebb megfigyeléseket tesznek. Megfigyeléseiket általánosítják, és valamilyen egységes nyelvelméletbe ágyazzák. 2. A hazai és külföldi elméleti munkák, kutatások alapján — ekkor — egymással szemben kizárólagosan fellépő koncepció uralkodik: a gyermeket a nyelvelsajátításban teljes passzivitásra ítélő, másfelől az aktivitását eltúlzó nézetek. Az egyes álláspontokon belül további eltérésekre, árnyaltabb fogalmazásokra is találtunk példát.

LENGYEL ZSOLT

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Gondolatok a magyar névmásokról

1. A magyar személyes névmás (*én, te* stb.) ragozása köztudottan eltér a „rendes” névragozástól, illetve a főnév birtokos ragozására emlékeztet, legalábbis a végződéseiben (*velem—kezem, veled—kezed* stb.). A főnévi birtokragok viszont az igeragokra hasonlítanak (*kezem—veszem; kezed—veszed* stb.), s így nem teljesen alaptalan azt latolgatni, hogy leíró szempontból azonosíthatók-e. Ezért először két kérdést szeretnék érinteni: a) Azonosíthatók-e szinkrón szempontból az igeragok a főnév birtokragjaival? — b) Azonosíthatók-e a főnév birtokragjai a ragozott személynévmási alakokban megjelenő végződésekkel?

Pontosabban: tekinthető-e a *viszem*, a *kezem* és a *nekem* alak *-em* szegmentuma ugyanannak az elemnek, vagy legalább két különböző *-em* morfémat kell feltételeznünk (mikoris elméletileg több eset lehetséges, pl. az, hogy a *kezem* és a *nekem* alak *-em* része áll szemben a *viszem -em-jével*, vagy a *viszem* és a *kezem -em szakasza* a *nekem -em szegmentumával* stb.), vagy pedig a nagyfokú formai hasonlóság, sőt azonosság ellenére mindhármát külön elemnek, külön ragnak kell tekintenünk.

Nézzük először az a) kérdést. Mindennél többet mond, ha igei és birtokos főnévi paradigmákat állítunk egymás mellé:

<i>ad-om</i>	<i>kar-om</i>	<i>véd-em</i>	<i>kez-em</i>
<i>ad-od</i>	<i>kar-od</i>	<i>véd-ed</i>	<i>kez-ed</i>
<i>ad-ja</i>	<i>kar-ja</i>	<i>véd-i</i>	<i>kez-e</i>
<i>ad-unk</i>	<i>kar-unk</i>	<i>véd-ünk</i>	<i>kez-ünk</i>
<i>ad-tok</i>	<i>kar-otok</i>	<i>véd-tek</i>	<i>kez-etek</i>
<i>ad-júk</i>	<i>kar-júk</i>	<i>véd-ik</i>	<i>kez-ük</i>

Természetesen azonnal szembetűnik, hogy mindkét igei paradigma kevert, egyes esetekben tárgyias, más esetekben tárgyatlan alakokat idéztünk, mindig azt, amelyik a

legjobban hasonlított a névszó megfelelő személyű és számú birtokragjára. A legnagyobb hasonlóságot az általunk választott szavak esetében úgy értük el, hogy az egyes számban tárgyias igeragokat választottunk. Az *ad* egyes számú tárgyias végződése teljesen egybeesnek a *kar* megfelelő birtokragjaival, a *véd* és a *kéz* esetében a 3. személyben már nem volt egyezés, hisz az *-i* igeraggal *-e* birtokrag áll szemben.

A többes szám 1. és 2. személyének igeragja ugyan csaknem teljesen egybeesett a megfelelő birtokragokkal, de ezt a „megfelelést” csak úgy tudtuk biztosítani, hogy — szemben az egyes számú tárgyias alakokkal — itt tárgyatlan igeragokat választottunk, a 3. személyben viszont ismét tárgyiasat, de teljes azonosságot itt még így sem tudtunk biztosítani, csak hasonlóságot.

Teljes fizikai azonosság tehát nem áll fenn az igeragok és a megfelelő birtokos személyragok között, s még ott is, ahol azonosság van, ez hol a tárgyias, hol a tárgyatlan igeragok tekintetében található meg. Ez pedig arra figyelmeztet bennünket, hogy leíró szempontból az azonosítás problematikus. A funkcionális megfontolások az azonosítást még inkább megnehezítik.

Az *adom -om* szegmentuma három funkcionális jeggyel bír, kifejezi az egyes számot, az 1. személyt és a tárgyasságot. A *karom -om*-ja szintén három jeggyel bír, kifejezi az egyes számot, az 1. személyt és a birtokosságot. Az azonosítás tehát nem megy, mert ez esetben a *karom* nemcsak egyes számú, 1. személyű és birtokos alak lenne, hanem tárgyias is, az *adom* pedig nemcsak egyes számú, 1. személyű és tárgyias alak lenne, hanem birtokos is. Mindenesetre a hasonlóság nemcsak fizikailag nagyfokú, hanem funkcionálisan is, elvégre mindkét *-om* szegmentum három-három jegye közül kettő — a személy és a szám — azonos. Később látni fogjuk: annak, hogy az *adom—karom, védem—kezem* stb. típusú párokat olyan egymáshoz közel állóknak érezzük, nos annak még egyéb fontos és eddig talán kellően nem hangsúlyozott strukturális párhuzam is az okát képezi. De arról később.

Vessük most egybe a személyes névmások végződéseit, vagy ha úgy tetszik, azokat a végződéseket, amelyek a személyes névmások paradigmatis alakjain jelennek meg, egyfelől a megfelelő számú és személyű igeragokkal, másfelől a főnév birtokos személyragjaival:

<i>kér-em</i>	<i>nek-em</i>	<i>kez-em</i>	<i>től-em</i>
<i>kér-ed</i>	<i>nek-ed</i>	<i>kez-ed</i>	<i>től-ed</i>
<i>kér-i</i>	<i>nek-i</i>	<i>kez-e</i>	<i>től-e</i>
<i>kér-ünk</i>	<i>nek-ünk</i>	<i>kez-ünk</i>	<i>től-ünk</i>
<i>kér-tek</i>	<i>nek-tek</i>	<i>kez-etek</i>	<i>től-etek</i>
<i>kér-ik</i>	<i>nek-ik</i>	<i>kez-ük</i>	<i>től-ük</i>

A baloldalon ugyanazokkal a nehézségekkel találkozunk, mint fentebb. Sikerült igeragok és névmási ragok között nagyfokú hasonlóságot „kimutatni”, de megint csak „kevert” igeragokkal: az egyes számban és a többes szám 3. személyében tárgyias, a többes szám 1. és 2. személyében tárgyatlan alakokkal tudtuk ezt a hasonlóságot előidézni. Azonkívül fennállnak mindazok a funkcionális aggályok is, amelyekről már fentebb beszéltünk: a *kérem em*-je — többek között — tárgyasságot fejez ki, a *nekem em*-jében azt hiába keressük. Az azonosítás tehát itt sem kecségtet semmivel.

Többet ígér a *kezem—tőlem, kezéd—tőled* stb. alakok párhuzama. Nemcsak azért, mert — legalábbis az idézett példáink esetében — a két paradigma végződése fizikailag teljesen azonosak. Hanem azért, mert az egyik esetben főnévi, a másik esetben névmási szerkezetéről van szó, s főnév és névmás sokkal közelebb áll egymáshoz, mint ige és főnév, illetve ige és névmás.

A *kezem* alak *-em*-jéről fentebb azt mondtuk, hogy az három értékjeggyel vagy

funkcióival bír: kifejezi a számot, a személyt és a birtokosságot. A *tőlem* esetében az *-em* e háromból kettőt szintén felmutat: kifejezi a személyt és a számot. Birtokos értéket azonban aligha kereshetünk benne. Más szóval: a *kezem* és a *tőlem -em-jét* csak akkor tekinthetnénk azonosnak, ugyanannak az elemnek, ha ki tudnánk mutatni, hogy a *tőlem -em-je* kifejezi a birtokosságot is, illetve hogy a *kezem -em-je* nem fejezi ki a birtokosságot. Nos, megkockáztatom az állítást, hogy a *kezem -em* szegmentuma, noha emberemlékezet óta birtokos személyragnak nevezik, nem fejez ki birtokosságot, possesszivitást, csak személyt és számot, ugyanúgy, mint a *tőlem -em* porciója. Ha pedig ez így van — s ezt menten bizonyítani próbáljuk —, akkor a *kezem*-ben és a *tőlem*-ben leíró szempontból is ugyanaz az *-em* elem található. S így módon a három (igei, főnévi és névmási) paradigma esetében két szegmentumot kell felvennünk: *-em*₁ a megfelelő tárgyias igei személyrag; *-em*₂ pedig a „birtokragos” főnév és a ragozott névmási alak azonos, közös végződése. (S így lenne természetesen a többi személyben és számban is.)

Nézzük tehát az alapvető kérdést: a szóvégi személyrag fejezi-e ki a birtokosságot a birtokos főnévi paradigma esetében, vagy pedig valami más?

2. A *kezem, kezéd, keze; házam, házad, háza* stb. sorok nyilván nyelvtani absztrakciók, az *a házam, a házad, a háza* stb. sorok pedig rövidítések. A teljes, nem rövidített alakokat így kell elképzelnünk:

<i>az én házam</i>	<i>a mi házunk</i>
<i>a te házad</i>	<i>a ti házatok</i>
<i>az ő háza</i>	<i>az ő házuk</i>

Ha elfogadjuk, hogy a *házam* típusú szerkezetek az *én házam* típusú teljes alakok rövidítései, akkor annyit már most le kell szögeznünk, hogy a „birtokragos” alakok mindig tartalmazzák a megfelelő személyes névmást. Persze ez még nem magyarázat a birtokos értékre, illetve attól, hogy a teljes szerkezetben jelen van a személyes névmás, a birtokos érték forrása még lehet a végződés.

Már korábban szóba hoztam (MNy. LX, 67), hogy nem hagyhatjuk figyelmen kívül az ilyen grammatikai párhuzamokat: *az én házam — a ház az enyém; a te házad — a ház a tied* stb. Az *én*, a *te* az elől álló szerkezetben jelző, a hátul állóban predikátum. Amennyiben elfogadjuk, hogy a jelzős szerkezetek többnyire predikatív szerkezetekre mennek vissza, abból erednek, akkor az *a ház az enyém* vagy az *enyém a ház* szerkezetet kell az *én házam* szerkezet alapjának tekintenünk. Ez a megfelelés pedig már magyarázza az *az én házam* szerkezet birtokos értékét. Az *az én házam* típusú szerkezetek birtokosságának, birtokos értékének az az alapja, a forrása, hogy e szerkezetek olyan szerkezetekre mennek vissza, olyan szerkezetekre alapszanak, amelyben mindig birtokos névmás van: *a ház az enyém* stb. Ez esetben viszont a birtokos érték nem a ragra támaszkodik, nem azon alapszik, hanem azon a személyes névmáson, amelyik egy birtokos névmás helyett áll, amelyik egy birtokos névmást képvisel, helyettesít. Elvégre az *a ház az enyém* szerkezetben a birtok (*a ház*) végéről a „birtokrag” el is tűnik. Ez pedig a mellett látszik szólni, hogy a birtokos főnévi alak végződése közvetlenül nincs kapcsolatban a birtokossággal, csak a személyt és a számot jelöli, ugyanúgy, mint a *tőlem* esetében.

A becület persze úgy követeli, hogy az aggályokat se hallgassuk el. Viszonylag könnyű elfogadni azt a feltevést, hogy az *a házam*-féle konstrukciók az *az én házam* típusú teljes alakokra mennek vissza, azok alkalmi lerövidítései, ugyanúgy, ahogy a közbeszédben erre a kérdésre: *Mit olvastál egész délután olyan elmerülten?*, esetleg csak azt felelem: *Újságot*, és nem ismétlem meg körülményesen a teljes kérdést állító formában.

Vannak azonban olyan esetek, amikor a birtokrag, pontosabban az, amiről éppen azt szeretnénk bizonyítani, hogy nem is birtokrag, megjelenik, de már egy lappangó sze-

mélyes névmást (még hozzá olyat, amelyik egy birtokos névmás helyett áll) nem olyan könnyű kimutatni.

Itt van pl. az *egy barátom* típusú szerkezet, pl. *Éppen egy barátom lakására igyekeztem*. Nos, ennek esetében az *egy barátom* szerkezet birtokos értékét csak az *én egy(ik) barátom* szerkezetből vezethetnénk le, amelyik a maga részéről az *egy barát az enyém* szerkezetre menne vissza, s végső fokon ebből merítené birtokos értékét. Az első pillanatra még kacifántosabbnak tűnik a *barátom*, *házam*-féle alakok magyarázata, pl.: *Barátom mostanában elkerül*. Ha viszont a *barátom* alakot úgy fogjuk fel, hogy az elől a névelő alkalmilag lett törölve, akkor a *barátom* konstrukciót kapjuk, az pedig — mint láttuk — az az *én barátom* szerkezetre, ez utóbbi pedig az *a barát az enyém* alakulatra megy vissza. Ha ez helytálló, akkor a *barátom*-féle alakok igencsak bonyolult úton jönnek létre, az alábbi lépéseken keresztül: *a barát az enyém* → *az én barátom* → *a barátom* → *barátom*.

Érdeemes egy pillantást vetni az *a házam*, *az enyém* és az *a házam*, *az én házam* szemantikailag tautologikus képződményekre is. Fentebbi elképzelésünk szerint az *a házam*, *az enyém* szerkezetnek az az alapja, hogy *a ház az enyém*, *az enyém* míg az *a házam*, *az én házam* szerkezeté az, hogy *a ház az enyém*, *a ház az enyém*. S az alapul szolgáló szerkezetnek ez az ismétlődése jól magyarázza a rövidített szerkezet tautologikus voltát.

Összefoglalva elmondhatjuk, sok minden látszik amellett szólni, hogy a *kezem*-féle alakok birtokos értékét ne a végződésnek tulajdonítsuk, hanem a végső fokon a megfelelő birtokos névmás helyett álló személyes névmásnak, amit sokszor elhagyunk, törölünk.

S végül még egy apróság: fentebb, ott ahol igerag és a főnévi birtokrag esetleges azonosítási lehetőségét boncolgattuk, említettük, hogy az ösztönös azonosítási szándékot támogatja egy sajátos strukturális párhuzam. Nos ez a párhuzam mostmár egyszerűen felvillantható: Ugyanúgy, ahogy a *kezem*, *kezed*, *keze* stb.-féle alakok rövidítések, a *viszem*, *viszed*, *viszi* stb.-féle alakok is rövidítések. Az igealak mellett a személyes névmás mindig elő van, legfeljebb rövidítésből nem mondjuk ki, elhagyjuk, ahogy sokszor a „birtokragos” alakok mellől is. S így áll elő a párhuzam: *én visze m* — *az én keze m*; *te visze d* — *a te keze d* stb. Később látni fogjuk, hogy ezt a párhuzamot megerősítik a személyes névmások bizonyos ragozott alakjai is.

3. Személyes névmásaink egyes ragozott alakjai a megfelelő főnévi esetragos alakokhoz képest radikálisan eltérő szerkesztésmódot mutatnak. A magyar főnév esetében tudvalevően ez a szerkesztési sorrend: *tő* + („birtokrag”) + esetvégződés: *házamnak*, *kezemtől* stb. Ezzel szemben személyes névmásaink teljes ragos alakjai ilyenek: *énnekem*, *teőled* stb. (Nyilvánvaló, hogy a *nekem*, *tőlem* stb. alakokat az *énnekem*, *éntőlem* stb. teljes alakok rövidítéseinek kell felfognunk, ellenkező esetben az az abszurd helyzet állna elő, hogy a *nekem*-féle alakoknak nincs tövük, csak toldalékot tartalmaznak.) Ez pedig azt jelenti, hogy a főnévtől eltérően elől áll a *tő*, utána következik az esetrag, s utána a személyrag. Ez pontosan a fordítottja a birtokos névszói paradigma szerkezetének. Ugyanakkor azonban névmási alakjainknak ez a „finnes” szerkezete nem áll olyan elszigetelten. Ha a személyes névmás után névutó következik, a szerkesztésnek ugyanez a módja érvényesül: Tehát egyfelől: *ház-am-nak* és *ház-am mögött*; viszont: *én-nek-em* és *én-mögött-em*. — Itt közbevetőleg megjegyezzük, hogy személyes névmás és személyrag fentebb említett párhuzamát az *énneke m* és az *énmögötte m* párhuzamok tovább erősítik.

Névmásaink közül persze korántsem mindegyik követi ezt a főnévhez képest szokatlan szerkesztésmódot (*tő* + esetrag + személyrag) mintát. Pl. visszaható névmásunk, a *magam*, *magad* stb., mely esetben egyértelműen kielemezhető egy *mag-* *tő*, ugyanolyan szerkesztésmódot mutat a ragos alakok esetében, mint a főnév: *ház-am-nak* és *mag-am-nak*.

Persze szép számban találunk rendellenességet a személyes névmás paradigmáján belül is. Az ott szabálynak tekinthető *énvelem*, *énhozzám* stb.-féle szerkesztésmódhoz

képest elütő az *engem* és *téged* alak szerkezete. „Szabályosan” *éntem, *teted lenne várható. Nos az *engem*, *téged* alakokkal kapcsolatban az látszik a legkézenfekvőbbnek, hogy megpróbáljuk mindkettőt párhuzamba hozni az *énvelem*, *teveled* típusú alakokkal. Ez esetben tagolásuk *en-g-em* és *té-g-ed*. Persze az így létrejövő párhuzamnak az az ára, hogy a tárgyeset *-t* ragjának megjelent egy *-g* alternánása; méghozzá valószínűleg az egész magyar nyelvi rendszerben csak ezen a két ponton.

Az egyes szám 3. személy *öt* alakja azért hiányos, mert nincs a végén 3. személyű rag: a *nekem*, *neked*, *neki* vagy a *tőlem*, *tőled*, *tőle* sorok analógiájára azt várnánk, hogy egy *öte vagy *öti, sőt egy *öge vagy *ögi alakot kapunk.

Tanulságos az *ő háza* és az *ő házuk* szembeállítás. Az utóbbi, valamint az *őnekik*, *ővelük* stb. alakok is azt mutatják, hogy a személyes névmás többes szám 3. személyű alakja sokszor nem *ők*, hanem az egyes szám 3. személyével homonim, *ő*. De nem azonos vele, mint olykor nyelvtanaink állítják. Ha az *ő házuk* szerkezetben az *ő* egyes számú 3. személyű névmás lenne, akkor a kérdéses szerkezet egyeztetési hibát tartalmazna.

Külön nehézséget okoz a *bennünket* és *benneteket* alak. Ha nem lehetne kiegészíteni (de lehet: *mibennünket*, *tibenneteket*), akkor a *benn-* morfémát a *mi*, illetve *ti* névmások alternánsának kellene felfognunk. De mert a kiegészítés lehetséges, olyan szerkezetet kapunk, amelyben van egy „főlsleges” *benn-* morféma, aminek a funkcióját nem tudjuk megadni. Ugyanis a többes számú személyes névmások ragozása, hogy a dolog még bonyolultabb legyen, esetenként elüt az egyes számban megfigyelhető szerkezeti rendtől, és ismét a főnevekéhez hasonló: *ház-unk-at* és *mi-nk-et*. A *mibennünket* alak ezt a szerkeztésmódot követi, de a *benn-* paradigma többi tagjában nem fordul elő, s így rendszertanilag értelmezhetetlen.

ANTAL LÁSZLÓ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Magyar szavak a svédben. 1. A magyar nyelv közvetítésével több szó is elterjedt és vált ismertté az európai nyelvekben. Közöttük vannak a magyarban létrejött szavak (pl. *gulyás*, *kocsi*) s az ősi, öröklött szókincsbe tartozók (*magyar*). Egy részük más nyelvekből került hozzánk, s nyelvünk adta őket tovább, ahogy például a török eredetű *tolmács* és a szerb-horvát eredetű *huszár* szót (l.: SIMONYI, Die ungarische Sprache 87–95; BACH, Geschichte der deutschen Sprache. Heidelberg, 1961. 154, 228, 260; BÁRCZI, Szók. 97; C. J. HUTTERER, Deutsch—ungarischer Lehnwortaustausch. In: W. MITZKA (szerk.): Wortgeographie und Gesellschaft. Berlin, 1968. 654; KISS LAJOS: MNy. LXII, 181–2, AnnalesUnivBp. Sectio Linguistica 1973: 3–12; TESz. *atilla*, *csákó*², *dolmány*, *gulyás*, *hajdú*, *huszár*, *kantár* a.; stb.).

E szavak európai elterjesztésében fontos szerepet játszott a német. A magyarból átvéve közvetítette őket a szélrózsa minden irányába. Skandináviába is. A skandináv nyelvek között a svéd játszotta azt a szerepet, amelyet a magyar a Kárpát-medencében és a német Nyugat-Európában: közvetítő gócpont volt. Ezért megokolt a svéd nyelv azon szavait számba vennünk, amelyek az említett értelemben „magyar” szavaknak tekinthetők.

2. A svéd nyelv „magyar” szavait a nagy svéd értelmező szótár (Ordbok öfver svenska språket. Lund, 1903—; az utolsó, 283. füzet a *skräpig* szóval zárul, s 1973-ban jelent meg) alapján állítottam össze. Kiindulópontul a német nyelv magyar jövevényszavai szolgáltak: ezek megfelelőit kerestem a svédben. Összeállításom következőképpen nem tarthat igényt teljességre. A svéd jelentésmegadásokat — bizo

nyos, számunkra nem fontos részeket mellőzve — magyar fordítás kíséretében közlöm. A fordítás ellenőrzésében SZIGETI SÁNDOR és HANS-HERMANN BARTENS volt segítségemre.

attila 'kort med snören besatt husarrock; rövid, zsinórral díszített huszárdolmány'.

dolma (dolman) 'till magyarernas nationaldräkt hörande plagg bestående af en med korta skört försedd, åtsittande lifrock, rikt besatt med snören; a magyar nemzeti öltözethez tartozó ruhadarab: rövid, szárnyal bevont, testhez feszülő, zsinórral gazdagon díszített kabátféleség'.

dolmetsch '(numera bl. ngn enstaka gg i skildring af äldre l. österländska förh.) öfversättare, tolk; (ma csak ritkán és régebbi, illetőleg keleti viszonyok leírásában) fordító, tolmács'.

gulasch 'benämning på ett slags starkt kryddad ragu (under världskriget 1914—1918 nyttjad för utspising vid centralmakternas härar); egy fajta erősen fűszerezett ragu neve (az 1914—1918-as világháborúban a központi hatalmak seregeinek az étkeztetésénél használták'. (Vö. ZOLNAI: MNy. XXXII, 171—8.)

hajduk (R. *hajduk*) 'om ungerska fribytare, kända särskilt från striderna med turkarna under femton- o. sextonhundratalen; om ungerska legosoldater (fotfolk) i främmande tjänst; särsk. om de av konung Sigismund från Polen till Sverige medförda legoknektarna; (förr) (ungersk l. i ungersk dräkt klädd) betjänt l. drabant hos förnäm person; magyar rabló, ismertté különösen a 15. és 16. században a törökökkel vívott harcokban vált; magyar zsoldoskaton (gyalogos) idegen szolgálatban; különösen Zsigmond király Lengyelországból Svédországba vezényelt zsoldosai; (korábban) előkelő személyek (magyar vagy magyar viseletbe öltözött) szolgálója vagy lakája'.

husar 'urspr. benämning på soldat tillhörande vissa ungerska ryteriavdelningar (i nationell ungersk dräkt med tofsar o. snören) samt efter mönstret av dessa i andra länder uppsatta avdelningar l. regementen; i Sv. benämning på ryttare tillhörande vissa kavalleriregimenten; eredetileg bizonyos (csákós és zsinóros, magyar nemzeti viseletű) magyar lovascsapatokhoz és annak példája nyomán más országokban is felállított csapatokhoz vagy regimentekhez tartozó katona megnevezése; Svédországban egy bizonyos lovasregimenthez tartozó lovaskatona neve'.

kalpach 'benämning på till formen varierande, vanl. o. urspr. av fårskinn förfärdigade huvudbonader (urspr. av mer l. mindre konisk forma) som tillhöra (tillhört) olika turkiska folks klädedräkt l. som med nämnda huvudbonader ss. ursprungligt mönster förekomma (förekommit) hos icke turkiska folk; särsk. om av tatarer m. fl. använda, mer l. mindre höga pälsmössor, ävensom om huvudbonader (av pälsvärk l. filt l. plysch) för vilka dessa pälsmössor ytterst varit mönster, särks. den till de ungerska magnaternas högtidsdräkt hörande, höga pälsmössan med dyrbara spännen samt (till formen varierande, ofta med plym försedda) (päls)mössor tillhörande vissa äldre (kavalleri)uniformer i ett flertal europeiska länder; változó formájú, általában és eredetileg (eredetileg többékevésbé kúp alakú) fejfedő megnevezése, amely különböző török népek öltözkééhez tartozik (tartozott) vagy amely az említett fejfedőkkel együtt mint eredeti minta található (volt található) nem-török népeknél is; különösen a tatárok és mások használta, többékevésbé magas csákók, illetőleg más fővegek is (szőrméből, nemezből vagy plüssből), amelyek számára ezek szolgáltak mintául; különösen a magyar mágnások ünnepi öltözkééhez tartozó magas csákó drága veretekkel és (formáját tekintve különböző, gyakran struccetollal felszerelt) csákók, amelyek bizonyos régebbi (lovassági) egyenruhához tartoztak több európai országban'.

kandar 'betsel . . . med bade stang- o. träsbett; zablás és pofaszíjas kantár'.

karbas '(numera ngt álderdomligt) urspr.: piska flätad av läder l. med skaft överdraget med läder; numera (i sht vard.) allmännare: ris l. spö l. rotting o. d. som an-

vändes ss. prygelrodskap, särsk. vid agande av barn; (ma már meglehetősen régies) eredetileg: bőrből font, bőrrrel bevont nyelű ütleg; ma (különösen hétköznapi értelemben) általánosabb: vessző, virgács, nádpalca, amely verésre, különösen gyerekek fenytésére használatos'.

madjar 'manlig individ tillhörande ett folk av finsk-ugrisk stam som utgör huvudbefolkningen i Ungern, ungrare; i pl. om medlemmar av detta folk utan hänsyn till kön; egy finnugor eredetű néphez tartozó férfi egyén, amely nép Magyarország lakosságának zömét alkotja, magyar; az e néphez tartozó személyek nemre való tekintet nélkül'.

pallassch '(förr) tung (bred, en- l. tvåaggad) med sabelfäste försedd, rak (hugg- o. stöt)-värja för kavallerist; stundom äv. om andra liknande vapen med breda o. kraftiga klingor (o. utvecklat handskydd); (korábban) nehéz (széles, egy vagy kétélű), markolat- tal ellátott (vágó és szűrő) kard huszárok számára; alkalmasint más hasonló, széles és erős pengéjű fegyverek is (kifejlesztett kézvédővel)'.

pandur '(förr) soldat tillhörande ett slags milis vid Donaumonarkins gräns mot Turkiet; i sht om soldat tillhörande ett urspr. av baron F. von der Trenck i Kroatien 1741 bland dylik milis värvat förband, som sedermera kom att ingå i den reguljära österrikisk-ungerska armen o. som gjorde sig kända för stor brutalitet; (korábban) a dunai monarchia Törökországgal érintkező határainál levő egy fajta polgárőrség katonája; különösen az eredetileg Trenck bárótól Horvátországban 1741-ben hasonló polgárőrségbe rekrutált egységekhez tartozó katonák, akik később a reguláris osztrák—magyar hadsereg katonái lettek, és akik nagy kegyetlenségeikről voltak ismertek'.

papríka 'benämning på frukten l., koll., frukterna av växten Capsicum annum Lin. l., i utvidgad anv., av vissa andra till släktet Capsicum Lin. hörande växter, spansk peppar; särsk. ss. ämnesnamn, om krydda framställd gm pulverisering av dylika frukter; egy gyümölcs neve, vagy összefoglalóan a Capsicum annum Lin. l. növénynek a gyümölcssei. Tágabb értelemben bizonyos más, ehhez a növény családdhoz tartozó növények, spanyol bors; különösen mint anyagnév, amelyet különböző gyümölcsök porosítása útján fűszerből készítenek'.

primas 'ledare för ett zigenarkapell; cigányzenekar vezetője' (l. a 3. jelentés a.).

pusta 'ungerskt stäppområde; oftast . . . ss. benämning på det stora stäppområde i östra Ungern, nordöstra Jugoslavien o. västra Rumänien; magyar szteppeterület; leggyakrabban . . . Kelet-Magyarország, illetőleg Észak-Kelet Jugoszlávia és Nyugat-Románia nagy síkvidéke'.

sabel 'om vapen samt i anv. som nära ansluta sig härtill; fegyverekről és hasonló használatú, idetartozó eszközökről'.

schabrack '(numera nästan bl. i skildring av ä. förh.) stort, oftast mer l. mindre praktfullt färgat o. utstyrt tygstycke l. täcke anbragt l. avsett att anbringas på hästs rygg (under l. över sadeln), (praktfullt) hästtäckel l. sadeltäckel; (ma már csak régi viszonyok leírásában) nagy, leggyakrabban, többé-kevésbé gazdagon kiszínezett ruhadarab vagy takaró, lóhátra készítve vagy szánva (a nyereg alá vagy fölé), (pompás) lótakaró vagy nyeregtakaró'.

schakál '(om ä. l. utländska förh.) cylindrisk, upptill vidgad, militär huvudbonad, vanl. utförd av läderskodd filt o. försedd med skärm, hakrem, mössplåt, kokard, pompong o. tagelståndare: stundom äv. om annan liknande militär huvudbonad (särks. dels om káppi, dels om husarmössa); (régii vagy külföldi viszonyokról szólva) cylinder formájú, fent szélesülő, általában bőrbevonatú nemezzel, ellenzővel, állszijjal, kokardával, bojtjal és forgóval ellátott katonai főveg; néha más hasonló katonai fejfedők is (különösen: részint sapka [keppi], részint huszáresákó)'.

3. Valamennyi, a fenti listában közölt szó német közvetítéssel került a svédbe.

ezek a szavak tehát német jövevényszavak a svédben (eredetmagyarázataikat l. HELLQUIST: SvEtOrdb.³; nem szerepelnek itt: *kandar*, *madjar*, *paprika*, *pusta*). Nem vettem föl a listába a *kusk* 'kocsis' és *tokajer* 'tokaji' szót, mert bár végső soron magyar forrásra mennek vissza, németben létrejött származékszavak átvételei.

Használatosak-e a tárgyalt szavak ma is? LAKÓ svéd—magyar szótárában (Bp., 1972.) a következőket találjuk: *gulasch*, *hejduk*, *husar*, *karbas*, *madjar* ~ *magyar*, *paprika*, *pusta*, *sabel*, *schabrak*, A svéd 9 osztályos általános iskola számára készült szótár (E. LAGMAN—G. BERGMAN—CH. HULTMAN, Bergvalls ordlista för grundskolan. Stockholm, 1964.) a következőket tartalmazza: *gulasch*, *hejduk*, *husar*, *karbas*, *paprika*, *pusta*, *sabel*, *schabrak*. A svéd szinonimaszótárban (S. C. BRING, Svenskt ordförråd. Ordnat i begreppsklasser. Stockholm, 1930.¹, 1964.²) a *dolmetsch*, *kalpack*, *kandar*, *madjar*, *pan-dur*, *paprika* kivételével mind megtalálható. Arra a kérdésre, hogy ma a svédnek melyeket ismerik és használják is, nem lehet egyértelmű feleletet adni, mivel e szavak ismerete, illetőleg használata műveltségi foktól, érdeklődési területtől, olvasottságtól is függ. BO WICKMAN szíves levélbeli és INGRID NERLUND szóbeli közlése alapján (1975.) általánosan ismertnek a *gulasch*, *husar*, *paprika*, *pusta*, *sabel* szót tekinthetjük.

Érdeemes volna ezeknek a szavaknak svéd nyelvbeli történetét pontosan földeríteni. Ezt a munkát azonban csak svéd kollégáink tudnák megnyugtató módon elvégezni (vö. erre DE BARTOLOMEIS cikkét, aki *hajdú* szavunk olasz nyelvbeli útjáról írt: MNy. LXX, 451—8). Ennek megtörténtével fontos támpontot nyernénk e szavak norvég, finn, észt, lett, litván, orosz nyelvi történetének, illetőleg vándorlásuk irányának a vizsgálathoz is.

KISS JENŐ

A Sabaria ~ Savaria elnevezés latin-e? „Szombathely latin neve” címmel VAS JÓZSEF tanulmányt tett közzé a Magyar Nyelv LXIV. évf. 1. számának 83—6. lapján, eggyel ismét növelve a többszáz év óta folyamatosan gazdagodó, *Sabaria*-ra vonatkozó szakirodalmat. A névtudományi kutatásnak régóta tárgyát képező kérdésről szóló írást nagy érdeklődéssel vettem kézbe, és tanulmányoztam azt remélve, hogy végre bebizonyosodik az, amit a tanulmány címe oly kategorikusan kimond, megállapít. *Sabaria* ~ *Savaria* nevérol ugyanis eddig még senkinek sem sikerült véglegesen sem azt bebizonyítania, hogy latin eredetű elnevezés-e, sem azt, hogy milyen más nyelvű eredetre vezethető vissza, pedig a nagyszombati tudósoktól (Eruditi Tyrnav. in celebr. Hung. Urb. Part. I. p. 21.) kezdve BÉL MÁTYÁS *Hungarie novae notitia. Membrum III. De Sabaria-ján*, SCHOENVISNER, *Antiquitatum et historiae Sabariensis ab origine usque ad praesens tempus libri novem. 1791.* művén át napjainkig szinte már megszámlálhatatlan írás ostromolta ezt a megoldásra váró problémát.

Sajnos, a probléma megoldatlan maradt VAS JÓZSEF írása után is még. Éppen ezért kell néhány észrevételt tennünk írásával kapcsolatban, nemcsak azért, hogy félreérthetőségeket küszöböljünk ki, vagy téves megállapításokat korrigáljunk, hanem azért is, hogy a további vizsgálódásnak, kutatásnak, megoldási törekvéseknek az útját ne zárjuk el, mert a probléma koránt sem tekinthető lezártnak.

Kezdjük mindjárt az észrevételezést VAS írásának a címével. A cím azt állítja ebben a formájában, hogy *S z o m b a t h e l y n e v e l a t i n*. Az ilyesféle megfogalmazás a hétköznapi, laikus életben talán még elfogadható, de egy etimológiai megvilágításra vállalkozó tanulmánytól már nem. A cím korrektül csak az lehetett volna: *S z o m b a t h e l y ó k o r i n e v e*.

VAS azonban adós marad a címében tett megállapítása bizonyításával. Helyesbítést kívánó megállapítása a következő is: „A *Savaria* nevet alapítótól, a rómaiaktól kapta.” (83. lap) Ez sem egyéb laikus felfogásnál. Tény az, hogy a rómaiak használták

mind a *Sabaria*, mind a *Savaria* névalakokat — a *Sabaria* névalak használata a zöm —, de ez egyáltalában nem jelenti azt, hogy ők is alkották meg ezeket. Az igazság az, hogy sem a *Sabaria*, sem a *Savaria* név a latin nyelvből nem fejthető meg, s így semmi valószínűsége sincs annak, hogy az elnevezés a rómaiaktól származik.

Tévedése a szerzőnek az is, hogy SCHOENVISNER művét „Antiquitetes”-ként idézi, holott a mű címe úgy hangzik, ahogy az előbb leírtam. Ennél még lényegbe vágóbb tévedése az, hogy SCHOENVISNER „az ásatások anyagából” azt állapította meg, hogy „a *Savaria* nevet kell eredetinek tartanunk, és *Savaria*-ból a *Sabaria* úgy keletkezett, mint *Danavius*-ból a *Danubius*, SZENDY LÁSZLÓ (l. alább) szerint a görög betű téves olvasása folytán.” (83.)

Mi az igazság ebben a kérdésben? Azt, hogy a „*Savaria* nevet kell eredetinek tartanunk”, SCHOENVISNER sem az ásatásokból, sem másunnan nem állapította meg, hisz már ő előtte BÉL hivatkozott munkájában mindkét alakváltozat forgalomban volt a korabeli szakirodalom alapján is. Az, hogy a *Sabaria* vagy *Savaria* alakot tekintsük-e elsődlegesnek, nem eldöntött kérdés a mai napig sem, sőt még talán az sem, hogy van-e közük egymáshoz, hogy egymásból származnak-e. SCHOENVISNER valóban foglalkozott a *Sabaria* ~ *Savaria* névalakok és eredetük problémájával, s érvelése alapján inkább a *Sabaria* alakot tekinthetjük ősbibnek, amelynek etimonját az illyr-kelta *sabaium*, *sabaia* szóban vélte rejleni, de a tudós óvatosságához illően nyitva hagyta a *Savaria* alak jogosságát és helyességét is.

Ez a látszólag igen egyszerű „alak”-probléma ugyanis sokkal bonyolultabb, semmint azt VAS véli cikkében. E probléma tüzetesebb megvilágítására itt azonban nem térhetek ki, de más tanulmányomban érdemben foglalkozom vele. Itt csak annyit kívánok megjegyezni, hogy hangtörténetileg-nyelvtörténetileg a *Sabaria* ~ *Savaria* névalakok levezethetők egymásból ugyan, mint sok analóg párjuk: *Savus* ~ *Sabus*, *Dravus* ~ *Drabus*, *Danavius* ~ *Danubius*, *Scarabantia* ~ *Scaravantia*, *Sabardun* ~ *Savardunum*, *Alinoba* ~ *Alinova* stb., akár a digamma teória alapján, akár más megközelítéssel, de a *Sabaria* ~ *Savaria* esetében mégsem erről van szó, és még kevésbé arról, amit VAS JÓZSEF SZENDYRE utalással erről mond. SZENDY ugyanis láthatólag már másod-, sőt harmadkézből dolgozik, s ez esetben úgy látszik, filológiai hitelesség nélkül is, mert ezt a „téves olvasási” teóriát az antiquitas egyik nagytekintélyű európai szakemberénél, MOMMSENNÉL már megtalálhatjuk.

Erről az idézetről egyelőre elég ennyit mondanunk.

A szerző cikkének 3. pontjában ugyancsak megalapozatlan megállapítását olvashatjuk így: „Szerintem a kelta eredetű italnév [*sabaio*, *sabaia*, ahogy korábban említi] csak a hangalakja miatt, mint népies fogalom került bele a város latin nevéreől szóló magyarázatokba.” (83.)

A *sabaium*, *sabaia* szópár nemcsak „hangalakja” miatt jöhetett számításba a *Sabaria* név eredetének magyarázatában, hanem hangalakja és jelentés-tartalma alapján egyaránt, mert e szópárnak és a *Sabaria* névnek ugyanaz a nyelvi gyök képezheti az alapját. Ezt azonban itt nem feladatunk bizonyítanunk. Nem tudok mit kezdeni VASnak a „mint népies fogalom” megfogalmazásával sem. Ha netán valamiféle „népetimológiai” megoldásra kívánna a szerző ezzel utalni, úgy erre azt az ellenvetést kellene tennünk, hogy ezt az etimológiai összefüggést és magyarázatot ez esetben nem a nép fantáziája produkálta, hanem koruk legképzettebb szakemberei, tudósai.

Nincs különösebb szerencséje a szerzőnek *Savaria* nevének másik lehetséges etimonjával kapcsolatban sem, amit KUNCRA hivatkozva (de nevét ugyancsak tévesen KUNCZ-nak írva!) a *savar(us)* népnévből, illetve kelta-törzs nevéből eredeztetve tévedésnek ítél, SZENDYvel egyetemben.

A kérdés itt sem ennyire egyszerű. Nyelvtörténetileg ugyanis a *savaros* ~ *savarus* szóból a *Savaria* alakú név pontosan származhat egy egész sereg ókori nyelvben: görögben, trákban, illyrben, keltában és latinban egyaránt. Itt tehát nem is az etimológiai összefüggés képezi a lényegi problémát, hanem az, hogy létezett-e ilyen nevű nép vagy néptörzs, s akik vitatkoznak róla, ezt vitatják.

Végül a cikk írója azt tartja kétségtelennek, „hogy a város latin neve a kelta eredetű *Savaria* folyónévből származik” (84.).

A szerzőnek ez a megállapítása két szempontból is pontatlan: 1. Ha „kelta eredetű” ez a név, akkor miért nevezi latinnak, hisz ez esetben a rómaiak csak átvették a nevét, de nem ők alkották meg, s valóban — ahogy erre már utaltunk is — a latin nyelvből etimonját eddig senkinek sem sikerült megfejtenie. 2. E második pontatlansága pedig az, hogy a város „latin” nevét a *Savaria* folyónévből származtatja. Itt az az igazság, hogy a *Savaria* ~ *Sabaria* városnév azonos a *Savaria* ~ *Sabaria* folyónévvvel, de lévén ugyanazon szók, egyikük sem származik a másiktól, hanem mindketten egy eddig még fel nem derített gyökből származnak.

A szerző erre a kérdésre, hogy mi lehet ez a gyök, keres ugyan választ, de kielégítőt nem talál. Válaszkeresésében az ókori és újkori földrajztudományhoz fordul. PTOLEMAIOS Geographiája XV., XVI. századi kiadásainak térképein a *Savaria* város- és *Savarias* ~ *Savaria* alakú folyóneveket, továbbá *Savus* ~ *Saus* folyóneveket találja egymástól meglehetősen nagy távolságban. Így azonosításukat csupán a nevek „elő-részeinek” az azonossága miatt nem tartja lehetségesnek.

A *Savarias* név néha *Savius*-ként is szerepel a Geographia egyes kiadásainak térképein. VAS a *Savius*-t a *Savarius* név rövidítésének tekinti, de ez utóbbi ismét más név-változat, amiről azonban semmi közelebbit nem tudunk meg a cikkéből. Ezek az azonosítási problémák a maguk nemében és saját illetékes szaktudományi területükön fontosak ugyan, de esetünkben mellőzhetőek. MOMMSEN nyomán még azt is felveti a szerző, hogy PTOLEMAIOS *Savaria*-ja a *Drava* ~ *Dravus*-sal, ez pedig a *Mura* ~ *Mora* — *Murus*-sal azonos.

VAS szerint ezek az azonosítási problémák abból fakadnak, idézem: „hogy PTOLEMAEUSnál a *Savaria* folyó kétféle értelemben fordul elő”. Egyszer a Drávától északra eső vizeket gyűjtőnévként mind jelöli; „vocantur *Sabaria*”. A másik „értelme” a *Sabaria* névnek egyedi folyómegjelölés, amely folyó PTOLEMAEUS térképén „a *Sala* és *Savaria* városnevek között húzódik át. Nem azonosítható tehát sem a Murával, sem a Szávával.” (84.)

A *Sabaria* ~ *Savaria* névalakok többszörös előfordulása Pannonia térségében egészen más problémát takar, mint amire VAS utal, s amivel próbálja megmagyarázni „kétféle értelmét.” Erre a valóban nem könnyű identifikációs problémára azonban ezen a módon nem találunk magyarázatot, nem találhatunk megoldást. A megoldást az jelenti, ha megfejtjük, hogy a *Sabaria* ~ *Savaria* nevek gyökükben mit jelentenek, s akkor rögtön világossá válik az is, hogy miért szolgáltak több folyó, patak, forrás, mocsár stb. megnevezésére, mint ahogy pl. itt, közvetlenül az ókori *Sabaria* térségében is szolgált a mai Gyöngyös-folyó, a melléje telepített város, a mai Burgenlandban levő *Zöbernbach* (*Sicca Sabaria*) és az ugyancsak burgenlandi *Dürnbach* (*vadum Sabariae*) megnevezésére). A *Sabaria* név tehát magában ebben a szűk földrajzi térségben is n é g y f ö l d r a j z i f o g a l o m m e g n e v e z ő j e k é n t maradt ránk, méghozzá okleveles formákban (Urkundenbuch des Burgenlandes. I. B. Graz—Köln, 1955. 4—6; 158; Ethnos 13; ZIMMERMANN, F., Historisch-ethnographische Analyse der Besiedlungsgebiete Westungarns 1974. 158).

Itt nem feladatunk ennek a bonyodalomnak a teljes tisztázása, csupán azt kívántuk észrevételeinkkel érzékeltetni, hogy VAS megoldási kísérlete korántsem vezet-

tett eredményre. A *Sabaria* ~ *Savaria* etimológiai, identifikációs és lokalizációs problematikájáról írt tanulmányomban — vélhetőleg — már tisztáztam ezt a kérdést.

A *Sabaria* ~ *Savaria* már önmagában is eléggé bonyolult problémája mellett még további bonyodalomba keveri magát a szerző, a *Sibaris* név bonyodalomába. Sabariában a IV. század elején vízbefojtott siseiai püspöknek, Szent Quirinusnak a passiójában valóban szerepel a *Sibaris* név a *Sabaria*-án átfolyó vizek, mai nevükön: Gyöngyös és *Perint* egyikének a neveként. Hogy a kettő közül valóban melyiket is nevezték *Sibaris*-nak, ma sem véglegesen eldöntött, a valószínűség inkább a *Perint* mellett szól, de számunkra most nem ez a döntő. Érinteni is csak azért érintjük, mert VAS ezzel kapcsolatban is megalapozatlant állít, amikor azt mondja, hogy a Gyöngyös „jóval mélyebb” a *Perint*-nél. Ennek éppen a fordítottja igaz, hiszen a *Perint* medre a Gyöngyösének legalább a három-négyszerese.

VAS a *Sibaris* nevet a *Sabaria* név „képzettársítással létrehozott változatának” minősíti, amely elírással keletkezhetett. Ezt bizonyítani is próbálja a bollandisták korrekciója alapján, akik a *Sibaris* alakot *Sabaris*-ra javították, ez az alak ugyanis közelebb áll a *Sabaria*-hoz, mint a *Sibaris*. VASnak ez a névalak-kiegyenlítő kísérlete egyelőre csak kísérletnek, ötletnek tekinthető, semmint megoldásnak. A kérdés tehát még nyitott, annak ellenére, hogy többen is vallják ezt az elírási magyarázatot.

Tanulmányképpen és összegezésként azt állapíthatjuk meg, hogy VASnak nagy filológiai apparátussal vértezett tanulmánya a probléma lényegét nem tisztázta, mert a *Sabaria*, *Savaria*, *Sibaris* neveknek sem az egymáshoz való viszonyát, sem ezek etimológiáját, sem azonosítási, sem lokalizálási kérdését nem oldotta meg megnyugtató módon, legfeljebb — és ez érdeme — újból ráirányította a kutatás figyelmét e megoldásra váró kérdéshalmazra, s ez nem lényegtelen.

PALKÓ ISTVÁN

NYELVJÁRÁSOK

Megfigyelések a nagykovácsi nyelvjárás változásáról, különös tekintettel a köznyelvi hatásra

1. Ha Toldy Ferenc már a múlt században a nyelvjárások pusztulásáról, a köznyelv előretöréséről beszélt, a mi korunkban sokkal inkább elmondhatjuk ezt. (Idézi CSÜRY BÁLINT nyomán DEME LÁSZLÓ: *Nyelvünk a reformkorban*. Bp., 1955. 80; szerk. PAIS DEZSŐ; továbbá IMRE SAMU is: Néhány megfigyelés nyelvjárásaink mai változásáról: *Nyr.* LXXXVI, 321). A felszabadulás óta, de talán a 60-as évek elejétől fogva még jobban megerősödött a köznyelvi hatás nyelvjárásainkban. A köznyelvi hatásnak a fokozódása, előretörése azért is végbement, mert csökkenőben van a korábbi évtizedekben jelentősebb mértékben érvényesült környező nyelvjárási hatás. Úgy vélem, ebből a szempontból nem elhanyagolható tényező az, hogy napjainkban, kb. 10–15 év óta ritkábban érintkezik a szomszédos falvak lakossága, mint korábban. A falusi búcsúk némileg még ma is alkalmat jelentenek az érintkezésre, de nincsenek meg az egykori népes vásárok, amelyek a környékbeli falvak lakóinak nem is ritka érintkezését lehetővé tették. Ezenkívül nagy változáson megy keresztül a hagyományos parasztszalád is. Nemcsak az egykori munkafolyamatok merülnek a feldés homályába, nemcsak az új technikai eszközök kerülnek be a parasztházba is (pl. autó, motor stb.), hanem megszűnőben vannak a hagyományos szomszédolások, a hagyományt és nyelvjárást is jobban őrző téli esti összejövetelek, hosszan tartó beszélgetések. Mindezen tényezők mellett természetesen a nagykovácsi nyelvjárás változására is nagy hatással volt és van a művelődés térhódítása, az

iskoláztatás szerepe, a köznyelvet terjesztő eszközök növekvő népszerűsége (a tv, rádió, sajtó) és ugyancsak a köznyelv térhódítását elősegítő egyéb alkalmak (gyűlés, kulturális rendezvények stb.) számának növekedése is. Általában mindazon okok közrejátszanak a köznyelv előretörésében, amelyekről már korábban többen is hírt adtak (vö. pl.: DEME LÁSZLÓ i. h. 80—1; IMRE SAMU, Megfigyelések a magyar nyelvjárások változásáról: *ÁltNyTan.* VIII, 87—90; VÉGH JÓZSEF, *Órségi és hetési nyelvatlasz.* Bp., 1959. 75; legutóbb pedig KISS JENŐ, *A nyelvjárások változásáról és az anyanyelvjárási gyűjtésről:* *Nyr.* XCVII, 217—28). Anélkül, hogy részletesebben foglalkoznék a kb. 2000 lakosú Nagykónyi kulturális helyzetével, a községben végbement változással, fejlődéssel, jellemzően csak néhány adatot említek meg. 1973-ban a tv-előfizetők száma 350, a rádió-előfizetőké 426 volt, és 824 különböző újságot járattak. A világ jobban kitágult — ezzel a köznyelv hatása erősödött — a nagykónyiak számára is, s ilyen szempontból az sem elhanyagolandó tényező, hogy 79 a falu autótulajdonosainak száma.

A köznyelvi elemek térhódítására Toldi Ferencről napjainkig sokan fölfigyeltek, és ami több ennél — különösen az 50-es években — megkezdődött ennek a hatásnak a tüzetesebb vizsgálata (az ilyen céllal készült vizsgálatok elemzését-értékelését l. ÓHA. 77—8). A köznyelvi hatás elemzésében, a nyelvjárások változásának vizsgálatában dialektológiai irodalmunk sokat köszönhet többek között a nyelvatlasz munkatársainak, akik gazdag nyelvjárásgyűjtő tapasztalataik alapján tettek nagyon hasznos megfigyeléseket ebben a kérdéskörben (pl.: DEME LÁSZLÓ: *Nyr.* LXXXII, 481—4; IMRE SAMU: *Nyr.* LXXXVI, 321—5; uő.: *ÁltNyTan.* VIII, 85—104; VÉGH JÓZSEF: *Nyr.* LXXVII, 426—8, valamint uő., ÓHA. 74—8). Legutóbb KISS JENŐ foglalkozott ezzel a kérdéssel a mihályi nyelvjárás anyagán (i. h.). A köznyelvi hatás vizsgálatakor a nyelvi szociológia szempontjából kísérem meg a község nyelvjárási sajátosságait feltárni aszerint, ahogy IMRE SAMU megfogalmazta (*Nyr.* LXXXVI, 321): „Elsősorban azt szeretném felvázolni, hogy tapasztalataink szerint egy-egy falu nyelvi rendszerében melyek azok az elemek, amelyek hajlamosabbak a változásra, s melyek azok, amelyek jobban ellene állnak a köznyelv hatásának.” A kérdés tüzetes vizsgálata azért is szükségesnek látszik, mert a helyi nyelvjárásról belül is eltérések figyelhetők meg a köznyelvi hatást illetően a legkülönbözőbb nyelvjárási jelenségek között. Természetesen az sem elhanyagolandó szempont, hogy az egyes nyelvjárási elemeknek kik a használói elsősorban. Ennek megjelölésében a szokásos fiatalabb nemzedék, középkorú és idősebb generáció megkülönböztetést használom. Igaz ugyan, hogy ez némi leegyszerűsítést jelent, magában rejt a sematizálás veszélyét, hiszen ebben a vonatkozásban nagyon is fontos a foglalkozás, a művelődés, társadalmi állás stb. szempontja is. Hogy csak egy példát említek: napjainkban egy olvasottabb brigádvezető vagy tsz-elnökhelyettes — legyen bár idősebb ember — többet érintkezik idegenekkel, többet kell kisebb-nagyobb közösség előtt szerepelnie stb., s ez nyilvánvalóan nem marad hatás nélkül szóhasználatára, kiejtésére sem. Nem kevés ma már falunkban sem azoknak az idős embereknek a száma, akik hasonló vagy egyéb okok következtében egyre inkább a köznyelvi normákhoz közelednek. Ez azért — úgy vélem — még mindig inkább csak bizonyos beszédhelyzetben, szituációhoz kötötten: idegenek előtt, tsz-közgyűlésen stb. eredményezi a köznyelvhez való nagyobb fokú közeledést. (A beszédhelyzetekre vonatkozóan részletesebben l. pl.: DEME BÁRCZI-EML. 71; KISS JENŐ: *Nyr.* XCVII, 222—3). Az elmondottakból következik, hogy a továbbiakban is hasznosnak látszik a három nemzedék szerinti kategorizálás azzal a megkötéssel, hogy nem mereven kell értelmezni ezt a fajta felosztást, hiszen egyéni különbségek lehetnek és természetesen vannak is. Valamely jelenségnek a nemzedékek szerinti használata tendenciaszerűen mégis jelezheti a köznyelv hatásának mértékét, az adott jelenség visszaszorulásának várható alakulását is. Hogy ez a hatás miként megy végbe nyelvjárásainkban, azt — ahogy VÉGH JÓZSEF kifejti — nem lehet egységes szem-

pontok szerint vizsgálni. Idézem: „A köznyelvi hatás vizsgálatában nem lehet minden nyelvjárássra egységes szempontot kijelölni. Egyes helyi nyelvjárásokban más és más hangtani vagy alaktani jelenségek tűnnek el vagy szorulnak vissza a köznyelv hatására” (Magyar nyelvjárási magnetofon-felvételeink elemzése: MNy. LXVIII, 100). Az alábbiakban bemutatott anyanyelvjárásombeli jelenségeket részben magnetofonszalagra rögzített szövegek vizsgálata alapján állítottam össze, részben pedig passzív, megfigyelő módszerrel gyűjtöttem.

2. A) H a n g t a n i t é r e n mindenekelőtt az állapítható meg, hogy nyelvjárásunk fonémaállományában — a magánhangzók és a mássalhangzók rendszerében egyaránt — nyoma sincs a változásnak. Nyelvjárásunk megkülönbözteti a kétfajta *e*-t, az *ë*:*e* fonológiai ellentéte határozott, a zárt *ë* pusztulása — a magánhangzó-rendszer előnyös vonásaként — egyáltalán nem várható.

B) Az egyes fonémák realizációi tekintetében alig-alig érzékelhető változást lehet megfigyelni. Különösen a nyílt *e* nyelvjárásunkbeli nyíltabb variánsa (*ɛ*), valamint a köznyelvinél zártabb *ɛ̄*-s megoldás látszik olyan vonásnak, amely mindegyik nemzedék ejtémódjára jellemző, sőt a regionális köznyelvi szintre is. Ennek okát egyrészt abban látom, hogy *e* realizációk bármilyen fonetikai helyzetben előfordulhatnak (különösen hangsúlyos helyzetben tűnnek gyakoribbnak), másrészt a környező nyelvjárások hatása is az *ɛ* és *ɛ̄* megőrzését elősegítő tényezőként vehető számításba (vö. IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere 282, 289). — A zártabb *ɛ̄*, illetőleg a nyíltabb *ɛ* viszont főleg az ún. „*a* utáni *o*-zás” esetében fordul elő, és az *o*-zás visszaszorulásával — különösen az *ɛ* változat — egyre ritkábban hallható. Hasonlóképpen háttérbe szorulóban van az *ó*, *ő*, *é* fonémáknak — egyébként is ritka és bizonyos fokig emfatikus kötöttségű — záródó jellegű diftongusos realizációja és a zárt *ë* nagyon ritkán jelentkező nyíltabb megoldása (*ɛ̄*). Ugyanez mondható el továbbá a nazalizáció és a szóvégi zöngétlenülés jelenségéről (pl. *asszɔ*, *kormá*; *haB* ~ *hap*, *rozS* ~ *ros* stb.), amelyek ma már inkább a középkorú és az idősebb generáció ajkán hallhatók. Az egyes fonémarealizációknak köznyelvhez való közeledése tehát nyelvjárásunkban fonémaként, jelenségenként eltérő képet mutat, ezért a hangszínárnyalatok vizsgálata is szükségesnek látszik.

C) Kétségtelenül jobban kitapintható a köznyelv hatása az egyes fonémák funkcionális megterheltségének változásában nyelvjárásunkban is. Alighanem igaza van IMRE SAMUNAK, amikor azt mondja: „Alapvetően más a helyzet a nyelvjárásokban az egyes fonémák megterhelését illetően. Úgy gondolom, hogy a köznyelv hatása nyelvjárásainkban ezen a téren mutatkozik meg legerőteljesebben, nyelvjárásainkban ezen a téren van folyamatban a legerősebb változás.” (Nyr. LXXXVI, 323.) Az egyes magánhangzók megterheltségét illetően, sőt ugyanannak a magánhangzónak a megterhelésében a köznyelvi hatás különböző mértéke tapasztalható némelykor jelenségenként, fonetikai helyzetként, esetleg szavanként is eltérő módon. Nézzük ennek eseteit nyelvjárásunkban!

a) Időtartam vonatkozásában (illetőleg állományi szempontból, hiszen az *ú*, *ű*, *i* szabad fonémaként csak néhány szóban van meg) a felső nyelvvállású rövid magánhangzók jelentkezése a köznyelvi és más nyelvjárásokbeli hosszú *ú*, *ű*, *i* helyén (pl. *kut*, *lud*; *gyűrű*, *sűrű*; *síp*, *víz* stb.) azok közé a jelenségek közé tartozik, amelyek életkortól, nemtől, foglalkozástól, beszédhelyzettől függetlenül jellemzőek a község lakóinak beszédére. Még a más vidékre költözött — egyébként nagykovácsi születésű, gyermek- és ifjúkorát ott töltő — értelmiségiek kiejtésére is annyira jellemző ez a sajátság, hogy ha a köznyelvi normának megfelelően akarnak beszélni, akkor — ezt magamon is megfigyeltem — állandóan ügyelniük kell a helyes (*kút*, *lúd*; *gyűrű*, *sűrű*; *síp*, *víz*; stb.) ejtémódra. Tapasztalatom szerint ez a jelenség tartja magát a legszilárdabban.

b) Valamivel gyengébben tartják magukat az *-l* igeképző előtti zártabb igealakok (pl. *hajull*, *harcull*; *könyöküll*, *püfüll*; *felesüll*, *hengერüll*; stb.), valamint a köznyelvi *-ból*,

-ból, -ról, -ről és -tól, -től ragoknak nyelvjárásunkbeli -bu, -bü; -ru, -rü és -tu, -tü realizációja (pl. *udvarbu, keméncébü; udvarru, keméncéru; udvartu, keméncétü*; stb.) is. A *hajol, harcol; könyököl, püföl; felesél, hengérel*; stb. igeformákat és az *udvarból, keméncéből; udvarról, keméncérről; udvartól, keméncétől*; stb.-féle toldalékos alakokat a helyi lakosság zöme — még a fiatalok is — „finomkodónak” ítéli. Ha ezek a formák mégis néha-néha előfordulnak, akkor elsősorban az olvasottabb emberek — főként a fiatal generáció — nyelvhasználatában, s nem is az egymás közti érintkezésben, hanem sokkal inkább hivatalos helyen vagy idegenekkel (esetleg műveltebbeknek vélt személyekkel) való beszélgetés során, mégpedig általában rövid (o-s, ö-s) megoldásban (pl. *ablakból, házról, kuttól, erdőből, kertről* stb.).

c) Hasonlóan erősen tartja magát az ö-zés mind független hangtani helyzetben (pl. *böcsület, csöngő, föcske, fösték* stb.), mind az illeszkedéses és az l előtti ö-zés (pl. *bögyös, böléndék, lölkeszakadva* stb.) esetében. Az ö-zés viszonylag szilárd megőrzésében — tapasztalatom szerint — az játszik döntő szerepet, hogy az ö-ző alakokat (kisebb fokú ö-zés jellemző nyelvjárásunkra) sokan nem érzik különösebben nyelvjárásiasnak. Például a *böti, gyöpös, öspörös, pörög, pörös, töpörtő* stb. ö-ző alakokkal szembeni köznyelvi e-zős formákat általában „urraddzónak” tartják, még a köznyelvhez jobban közeledők is viszonylag ritkán használják az e-ző szóalakokat. Ha mégis előfordul, akkor meglehetősen gyakori a zárt e-s alakok kissé labialis ejtése (pl. *kéllött, kéřeszt* stb.). Adatközlőim majdnem kivétel nélkül úgy vélik, hogy Nagykovácsiban nincs is ö-zés. A szegediek ö-znek — hivatkoztak pl. egy-két Szegedről a községünkbe költözött családra.

d) Nemigen tér el a fentiekben (a b) és c) pont alatt) kifejtett jelenségektől a háttérbe szorulás tekintetében a köznyelvi ó, ő nyelvjárásunkbeli u, ü szembenállás sem. A *furu, réguta, tülu; büggő, gyeplü, kü, tüle*; stb.-féle szóalakok melletti *fúró, régóta, tülö; bögd, gyepld, kő, töle* köznyelvi formákkal — fiatalok és idősebbek egyaránt — eléggé ritkán, inkább csak idegenek előtt vagy hivatalos helyen élnek.

e) A köznyelvi o-val szembeni zárt u-zás és az ő helyén jelentkező zárt ü-zés általában visszaszorulóban van a nyelvjárásban. Mindkét jelenségről, amelyek voltaképpen párhuzamos megfelelések, meg kell azonban jegyezni, hogy az ide tartozó szóalakok használatában, gyakoriságában is különbségek mutatkoznak. Megfigyelésem szerint a főként az idősebbek szóhasználatában élő *buritték, csukoládé, fuhászokdik, muzi; üejje* (~ *züejje* ~ *üvejje* ~ *züvejje*) 'öv' szóalakok mellett pl. a *burhós* 'borús', *csurdótig, durung, fujt, hunnan* ~ *hunmand, kuffér* 'katonaláda', *sunka; cüek* ~ *cüjek* 'cövek', *küed* ~ *küjed* 'megfő (szalonna, sonka, disznórészek); köved', *kües* ~ *küjes* 'köves', *tüirü hegyire* 'töviről hegyire' stb. formák általánosan járatosak az egymás közötti beszélgetésben a különböző nemzedékek körében (idegen előtt több-kevesebb sikerrel kerülni igyekeznek ezeket a nyelvjárásias alakokat), ugyanakkor azonban a fiatalok és az olvasottabb emberek sem igen kerülik vagy tudják elkerülni még hivatalos helyen sem: *buritt, fujtóra köt* 'csomóra köt', *pucok* 'vakond', *summás; büfög, gyün, gyütmént, türköz, türiüll*-féle nyelvjárás formákat. A jelenség vizsgálata megerősíti azt a tényt, hogy bizonyos nyelvjárás jelenségek szavanként terjednek (l. részletesebben: BENKŐ LORÁND, Magyar nyelvjárástörténet 20–3; KÁLMÁN BÉLA, Nyelvjárásaink 16).

Szórványos jelenségeként és némi ingadozással hallhatók — főleg a középkorúak és idősebbek szóhasználatában — a köznyelvi u-val szembeni nyílt o-zást mutató szóalakok (pl. *fođbal, kolláncs, lobicskull* 'lubickol' stb.) és a köznyelvi ü helyén jelentkező egy-két ö-ző forma (*csötörtök, földik és öldöz*).

f) Nincs semmi jele annak, hogy a köznyelvi é helyén jelentkező i-ző alakok (pl. *cidrusfa, íppen* stb.), főleg a birtokos személyragos relatív tövek toldalékos alakjai (pl. *eszit, fülire, kedvire, szemibe* stb.) visszaszorulnának. Ez azzal magyarázható, hogy ez a jelenség nemcsak nyelvjárásainkban, hanem még a pongyolább köznyelvben is előfordul.

g) Az ellentétes jellegű megfelelések közül a köznyelvi *ü, ű* : nyelvjárási *i, í* (pl. *innep, izen, kúsd ~ kúsd, nyigéz* stb.), illetőleg a köznyelvi *i, í* : nyelvjárási *ü, ű* megfelelések (pl. *fügyelém, fűzetés, szünös, szüveskédik, üdö, ügyekszik* stb.) némileg eltűnőben vannak, s napjainkban elsősorban az idősebbek és archaikus alakokat jobban őrző asszonyok (főleg a középkorúak és az idősebbek) szóhasználatára jellemzők.

h) A másik ellentétes jellegű megfelelés, a köznyelvi *a* : nyelvjárási *o*, illetőleg a köznyelvi *o* : nyelvjárási *a* hasonló, de a labialis : illabialis viszonyban megfigyelhető ellentétes szembenállás valamivel differenciáltabb képet mutat. A független zárt *o*-zás (pl. *boroc ~ borock, boronyai, lugos, magos, pizsoma, vëronda, zuzmora* stb.), valamint az alaktani kötöttségű *o*-zás (pl. *ágyom, ágyod, ágyotok; házom, házod, házotok; lábom, lábod, lábotok; ujjom, ujjod, ujjotok* stb.) viszonylag szilárdan tartja magát még a fiatalok szóhasználatában is, ezzel szemben az asszociatív zárt *o*-zás, elsősorban abszolút szóvégi helyzetben (pl. *agárcó, drágo; ágo, mágo; házbo, kárbo; kapájjo, várgyo; stb.*) kiveszőben van, csak ritka változatként él még, főként az idősebb nemzedék ajkán. Ugyanakkor azonban az asszociatív zárt *o*-zás — nem kis ingadozással — járatos még a közép-korúak és a fiatalok körében is szó belseji helyzetben (pl. *árom, lábos, szároz, váloszt* stb.) és toldalék előtt is (pl. *ágyot, házot; gátok, kádok; házonkén, lányonkén; lázos, vállos; ágyoz, nyáloz; stb.*).

Ami a köznyelvi *o* : nyelvjárási *a* megfelelést illeti, kevésbé van megkopóban toldalékok előtt (pl. *farall; harmadikas, másodikas* stb.) és néhány esetben hangsúlyos helyzetben is (pl. *bag'gya ~ bagla 'boglya', barbé, calstok, pakróc, partéka, pazdërgya 'pozdorja'*); a többi esetben azonban jobban eltűnőben van, pl. *adu, farcéroz ~ farcéruul 'forszíroz', kantárkodik, klatt* stb.

i) Kis hatású, szórványosan jelentkező ellentétes jellegű megfelelés a köznyelvi *a (al)* : nyelvjárási *u*, illetőleg a köznyelvi *u* : nyelvjárási *a* szembenállás. Mindkét irányú megfelelés, tehát az *a (al)* : *u* (pl. *májjus hurka, mujszull, maskura házull, táhull* stb.) és az *u* : *a (alaménium, bagyuláll és gabancull)* viszonylag szilárdan tartja magát. Főképpen a *fajtu, szomgyus 'szomjas'* és a *vátulat 'vállalat'* szavak rovására terjednek jobban — beszédhelyzettől függően — a köznyelvi szóalakok.

j) A kevésbé visszazoruló jelenségek közé tartozik a köznyelvi *i* (ritkábban *i*) rovására mutakozó nyílt *é*-zés jelensége (pl. *bébic, késér, létánya 'litánia', rén; fasérozott, mesztéláb ~ mezétláb, staféung; kopéroz ~ kopéruul, planéroz ~ planéruul* stb.). A köznyelvi és más nyelvjárási *ó* helyén jelentkező illabialis *é*-zés viszont (pl. *dézsüll 'dözsöl', réf, redény)* az *ápullóné, ovóné, véddóné* stb.-féle szóalakokkal együtt már a nyelvjáráson belül is régiesnek, „parasztosnak” tetszik, ezért sokan kerülnek a használatát, s inkább csak az idősebbek élnek még ezekkel a formákkal.

k) Az egyes fonémák megterhelésénél a szórványos megfeleléseket is felsoroltam. Ezeknek a ritka adatoknak a használatára általában jellemző, hogy nincsenek erősen megkopóban. Ilyenek pl.: *ludvérc 'lidéro'; kémüll 'kímél', szürü 'szerű'; kódís 'koldus', lík 'lyuk'; hosszú, tik 'tyúk'; abríncs, lapicka; könnyig 'könnyű'; porcolán; hértelen, ösmer, őroz; gélészta, vëlla; bërëfta, lajtërgya; szankó; stb.* Ha azonban választékosabban akarnak beszélni, akkor a köznyelvi alakokat mondják ma már az idősebbek is. Ezek között a szórványos adatok között olyan szóalakok is vannak, amelyek erősen kiveszőben vannak: *kökönje; brázda ~ bërázda, ésszes, éssze-vissza, vësárnap; essés 'esés', hetfe; té 'tej', dolok-ténap 'munkanap', gyü hétën 'jövő héten'* stb.

A változatokkal feltüntetett szóalakokat (pl. *mutizsd ~ mutazsd, gyömiszüll ~ gyömiszüll ~ gyömösüll, bogya ~ bogyó, hërmunika ~ hermonika ~ harmunika ~ harmonika, nevendék ~ növendék, könyék ~ könyök* stb.) az jellemzi, hogy a köznyelvtől eltérő formák erősen visszazorulóban vannak.

D) A mássalhangzó-fonémák hangszínárnyalatai tekintetében eltérés nem mutat-

ható ki — legfőljebb gépi elemzéssel — a nyelvjárásunkbeli és köznyelvi mássalhangzók realizációjában. A fonémaállomány sem tér el, pusztán az egyes mássalhangzók megterheltsége. Ezt azonban mássalhangzó-fonémánként körülményes lenne vizsgálni, és nem is célravezető, hanem inkább mássalhangzó-jelenségek szerint. A köznyelvi hatás vizsgálatát is ezek alapján végeztem el. Lássuk e szempontból az egyes mássalhangzó-jelenségeket!

a) Az *l-e-z-és* azok közé a mássalhangzó-jelenségek közé tartozik, amelyekre egyre erősebben hat a köznyelvi *j-z-és*. Nehéz lenne hangtani helyzethez kötni azokat az adatokat, amelyekben az *l-e-z-és* szilárdabbnak látszik. A *lök, foló, góla, gombolag, gömbölü, hel, hólag, ibola, korcsola, selém, süllel, vállu; akadálóz, csökélség, erdéli, homálos, mélség, osztálóz, szabálóz, veszélés; engedél, homál, mol, mosol, seregél, veszél* stb. különböző fonetikai helyzetű *l-e-z* alakokat a középkorúak is, de elsősorban az idősebbek mondják. A fiatalok szóhasználatában ritkán fordulnak elő ezek és a többi *l-e-z* forma (l. részletebben: MNyj. XVI, 20). A *j-z-és* erősödését mutatja, hogy még az idősebbek ajkán is csak *j-z* formában használatos pl. a *béjeggző, gojva, hájog, kájha, komoj, mijen, pojva, székéj* stb., de a fenti *l-e-z* formák mellett a *j-z*ók (pl. *juk, fojó, gója, gombojag* stb.) kezdenek teret hódítani.

b) A *p a l a t a l i s n y e z é s* hangkörnyezettől függően különbözőképpen kezd a köznyelvi hatására visszaszorulni. Szó elején (*nyóll, nyóstény* és *nyukli* 'núdli') kevésbé van jele a visszaszorulásnak, szó belsejében (pl. *csatornya, csinyáll, keszkenyő, mostanyi, röggönyöz ~ röggönyüll, viszonyoz, zsinyor*) már nagyobb fokú ingadozás figyelhető meg, mert az *ny-e-z* alakok inkább az idősebb, a nyelvjárási formákhoz jobban ragaszkodó emberek szóhasználatában élnek, az *n-es* formák pedig inkább a fiatalokéban. Meg kell azonban jegyezni, hogy szó belsejében sem lehet mindig pontosan meghatározni az egyes szóalakok használatát. Megfigyelésem szerint pl. a *ganyé, kalányos* 'fából faragott, rendszerint a mestergerendára erősített kanáltartó', *kenyőcs ~ kenyőcse, lasponya* 'naspolya', *szudányi* 'fűfélé', *teknő, vonyitt, vonyogó* 'szalmahúzó szerszám', *vonyókés* és *vonyószék* szóalakokban az *ny-e-z*es eléggé általános. Ingadozás mutatkozik az *-ik* végződésű mozzanatos igékben (pl. *csőppenik ~ csőppenyik, dobbanik ~ dobbanyik, röppenik ~ röppenyik* stb.), paradigmatis okok következtében az egyes és többes szám 3. személyű birtokos személyragos alakokban (pl. *paplana ~ paplannya — paplanuk ~ paplannyuk, sész-lona ~ sészlonnya — sészlonuk ~ sészlonnyuk* stb.) és a *-tlan, -tlen; -talan, -telen* képzős melléknévben, ha *-ul, -ül* határozórag járul hozzájuk (pl. *bátortalanu ~ bátortalanyu, leveletlenül ~ leveletlenülü* stb.). Hasonló ingadozással az *n-es* alakok kezdenek előtérbe kerülni szó végi helyzetben is (pl. *aszpirin ~ aszpiriny, börtön ~ börtöny, ken ~ keny, rokon ~ rokony; hibátlan ~ hibátlanly, lelketlen ~ lelketleny* stb.), de talán még nagyobb intenzitással, mint szó belsejében. A zöngétlen zárhangok (*p, t, k*) és az *sz* előtti, *ny*-el szembeni depalatalizált *n-es* formák (pl. *lám-pajtás; báránt, féntelen; asszonka, fénkép; bársonszoknya, hánszor*; stb.) elsősorban az idősebbek beszédére jellemzők, a fiatalok szóhasználatában ritkábban fordulnak elő.

c) Valamivel egységesebb kép rajzolódik ki a *g y -z é s* és *t y -z é s* esetében, mert ez a jelenség (pl. *gyel, gyut; borgyu, szomgyus; dobgya, kérgye; gyaptyu; csaptya, löktye; aptya, kalaptya; kéktyebb*; stb.) viszonylag szilárdan tartja magát a különböző hangtani helyzetekben (l. részletebben: MNyj. XVI, 23—7). Megfigyelésem szerint a *j-s* szóalakok jelentkezése a *gy-s* és *ty-s* formák rovására szó elején és toldalékokban (pl. *jön ~ gyün, jut ~ gyut; dobjak ~ dobgyak, kapja ~ kaptya; ablakja ~ ablaktya, hangja ~ hang'gya; gazdagabb ~ gazdag'gyabb, kékebb ~ kéktyebb*; stb.) valamelyest gyakoribb, mint szó belsejében, különösen *r* utáni helyzetben (pl. *borgyu, epérgye, gerébgye* 'gereblye', *pazdér-gya* 'pozdorja', *szédér-gye* 'az eperfa termése', *szomgyus* 'szomjas' stb.). A spirans *j-s* formákat (pl. *jel, jut; borjú, szomjas, tanárja*; stb.) még a fiatalok is kissé választékos-

nak tartják. A köznyelv hatására azonban bizonyos származékokban csak a *j*-s forma használatos az idősebbek körében is (pl. *gyel*, *gyelés* 'jellel ellátott', de: *jelés diák*, *jelölő-gyűlés*, *jelölt*, *jeléz* stb.; *gyut* 'jut', *gyuttat* 'juttat', de: *jutalék*, *jutalom*, *jutalmaz* stb.), más esetekben viszont — többnyire akkor, ha a nyelvjárásunkbeli szóval nem állítható szembe megfelelő köznyelvi szóalak — a fiatalabb nemzedék nyelvhasználatában is a *gy*-zõ forma járatos: *gyegyruha* 'az egyezségkor megállapodás szerint a völegényre íratott ruha (gatyá, ing)' (kihalóban levõ szó), *anyagyel* (ritka változataként az *anyajegy* is használatos), *pökgyel* 'pontatlan megjelölés, szemmérték', *gyuss*, *gyussull* 'örököl' és *gyütmént* 'jöttment'. — Az *sz* helyén jelentkező *c* (pl. *bajca*, *cvétter*, *ti incport* stb.) és a *z* rovására mutatózó *dz*-s szóalakok (pl. *bëndzin*, *péndz* stb.) kevésbé állnak ellen a köznyelv hatásának, mint a *gy*-zés és a *ty*-zés.

d) Ismeretes, hogy a magyar nyelv nem kedveli a mássalhangzó-torlódást. Nyelvünk történetének vizsgálatakor erre nem kevés példát találunk, de így van ez ma is, főleg nyelvjárásainkban. A köznyelvi hatás ezen a téren abban nyilvánul meg, hogy nyelvjárásunkban — főleg a fiatalok beszédében — a torlódásos alakok is megfigyelhetők. Így pl. a *katula* (és csak a legidősebbek használta *iskátula*) mellett a *skatula* ~ *skatuja* 'skatulya' változatok, a *krumpi*, *miha*, *pogram*, *porhelt* stb. mellett a *krumpli*, *míntha*, *program*, *sporhelt* változatok egyre gyakoribbak.

e) A mássalhangzók kiesése nyelvjárásunkban elég nagy hatású jelenség. Különösen az *l* elmaradása gyakori. Az *áku*, *óma*, *zöd*; *éjjé*, *nappá*, *körü*; *ásó*, *fekszó*; *csókúsz*, *énektúnek*; *késsé*; stb. *l* nélküli formák melletti *alku*, *alma*, *zöld*; *éjjel*, *nappal*, *körü*; *ásol*, *fekszél*; *csókolsz*, *énekelnek*, *késsel*; stb. *l*-es változatok inkább a fiatalok szóhasználatára jellemzőek, főleg az idegenekkel való beszélgetésben. Egyébként az *l* kiesése hangtani helyzettől függően elég változatos képet mutat (l. ezt részletesebben: MNy. LXVIII, 482—6), s ezt a viszonylagos tarkaságot csak nehezen, nagyon lassan kezdi a köznyelv némileg egységesíteni.

A *j* hiánya — főleg az *-ejt*, *-öjt*, *-üjt* — hangkapcsolatokban van rá adat (pl. *büt*, *gyütt*, *lött* stb.), de az *r* kieséséhez hasonlóan (pl. *ára*, *fór*, *vár* stb.) szórványos jelenség és viszonylag szilárdnak látszik. Nem mondható ez el viszont az *m* hiányáról, amely a még igeikötővel kapcsolatos (pl. *églátta*, *égmarták*, *égrázzuk*; *nézd ég*, *rugd ég*, *várd ég* stb.), és csak az idősebbek és középkortiak szóhasználatában figyelhető meg ritka változatként.

A *z* hiánya az előbbieknél némileg differenciáltabban valósul meg. Amíg szó elején és szó belsejében (pl. *acskó*, *álog*, *ápfog*; *aok*, *aután* stb.) csak az idősebbek beszédében figyelhető meg, addig a *-hoz*, *-hez*, *-höz* ragnak, amely nyelvjárásunkban csak palatalis—velaris változatban él, *z* nélküli formája elég gyakori még a fiatalok és a műveltebbek szóhasználatában is. Kétségtelen, hogy pl. a *borhó* ~ *borhol*, *ecethó* ~ *ecethöl*, *sörhó* ~ *sörhöl* változatok mellett — főleg hivatalos helyen és idegenek előtt — a *z*-vel hangzó változatok is hallhatók, többnyire azonban labialis-illabialis illeszkedés nélkül: *borhoz*, *ecethöz*, *sörhöz*.

f) A hasonulásos jelenségek közül érdekesen alakul a *v* viselkedése. Amíg a *v* hasonító hatása (az előtte álló zöngétlen mássalhangzót zöngéssé teszi) szó belsejében (pl. *kébvissell*, *nyidva*, *szándva* stb.), szóösszetétel határán (*csondváz* ~ *csondvájz*, *édvagy* stb.), sőt mondatfonetikai helyzetben is (pl. *hajlod vót*, *od van*, *sározs vót* stb.) eléggé gyakori, és nemigen van megkopóban még a fiatalok kiejtésében sem, addig a *v* hasonulásos alakjai (pl. *hatfan*, *hitfány*, *köszfény* stb.) a nem hasonult *v*-s formák melletti változatként élnek, és jobban visszaszorulnak a szóhasználatban. Hasonló nagy mértékű ingadozás van a *gy*-re végződő *égy*, *hogy*, *így*, *nagy* és *ugy* szavak esetében, valamint az *ez*, az mutatónévmás *z*-jének hasonulásában. A teljes hasonulásos formák (pl. *éd darab*, *éh hete*; *dehonnem*, *hot tud*; *id danút*, *if fokta*; *nacs csomó*, *nad darab*; *ub beszéll*, *uk kaszáll*; *ab bontotta*, *acs csókúta*; *eb bolondozott*, *eh hoz*; stb.) egyre ritkábban előforduló változatok

már az idősebbek ajkán is; a zöngés mássalhangzó előtt a hasonulás elmaradása (pl. *egy darab, dehogynem, így danút, nagy darab, úgy beszél; az bontotta, ez bolondozott; stb.*), a zöngétlen mássalhangzók előtt pedig a részleges hasonulásos szóalakok (pl. *éty hete, hoty tud, ity fokta, naty csomó, uty kaszáll; asz csókúta, esz hoz stb.*) kerülnek előtérbe, a fiatalok szóhasználatára pedig elsősorban ezek a formák jellemzőek, a teljes hasonulásos szóalakok ritkán figyelhetők meg.

A többi, szórványosan jelentkező hasonulásos jelenségre (l. részletesebben: MNy. LXVIII, 487—9) az jellemző, hogy a hasonulásos formák (pl.: *allak 'adlak', pallás; dicsekenni, öregenni; ténnap; lüttet; stb.*) elsősorban középkorúak és az idősebbek beszédében fordulnak elő, a hasonulás nélküli, kissé „uraddzónak” tartott szóalakok (*adlak, padlás, dicsekédni stb.*) a fiatalok ajkán már gyakoribbak.

g) A z ö s s z e o l v a d á s r a, amely egyébként is alig-alig tér el a köznyelvtől, az jellemző, hogy egyre inkább közelebb kerül a köznyelvi formákhoz. Ez abban nyilvánul meg, hogy az affrikációs összeolvadást mutató szóalakok (pl. *eccer, imaccsag, írccség stb.*) mellett a zöngéesség szerinti részleges hasonulásos formák (*étyszér, imátság, írítység stb.*) is gyakoribbá válnak.

h) A n y ú l á s esetében egységesebb kép rajzolódik elénk a köznyelvi hatás tekintetében. Az abszolút szövégen megfigyelhető *fejell, pírułl; csinosított, szépített; falonn, lapátonn; stb.*-féle szóalakok, a magánhangzóközi helyzetben jelentkező *fejellés, pírułlás; csinosítottás, szépítettés; meséjje — meséjjük, vezetőjje — vezetőjjük; stb.*-féle formák és a nyúlás jelenségének vizsgálatánál részletesebben felsorolt esetek egyaránt előfordulnak a fiatalok és az idősebbek nyelvhasználatában. A nyúlás is azok közé a jelenségek közé tartozik, amelyek nemigen kezdenek még kopni a köznyelvi hatás ellenére sem. (Vö. MNy. LXVIII, 489—90.)

i) A h i á t u s jelensége keletkezésének módjától és fonetikai helyzettől függően (nemegyszer szavanként is eltérően) jelentkezhet, vagy a köznyelv hatására elmaradhat. Az etimologikus hiátusnak *j* hiátustöltővel történő megszüntetése szó belseji helyzetben (pl. *díjő, fíja, híjába stb.*) a köznyelvhez hasonlóan a fiatalok kiejtésében is előfordul, de a toldalékolt formákban (pl. *lovaji, odájig, szomorujak stb.*), különösen pedig mondatfonetikai helyzetben (pl. *monta ja napának, nézi ja lovát stb.*) csak az idősebbek körében járatos. Hasonlóképpen eltűnőben van a *piharc, piharcull* 'piacra jár árulni' szóalakok kivételével a mindössze egy-két szóra kiterjedő, *h*-s hiátustöltős megoldás (*csihatag* 'fiatal hajtás', *kalahuz, mihatta, rēhoma* és *tēhendő*). Az elfzióval megszüntetett hiátus (pl. *kátt 'kiált', mé ~ mér, jóccakát, hál istennek, konyhajtó stb.*) azonban a fiatalok szóhasználatában sem ritka.

A mássalhangzó kiesésével (elsősorban a *v*, ritkábban a *d*, *gy* vagy *z*) keletkezett hiátusos alakok (pl. *cüek, kües, üeg, lüés, szüés; gyüök, szüök, hiok, szio; peig; mēek; aok, eék stb.*) napjainkban elsősorban az idősebbek kiejtésében őrződnek meg, és főképpen az egymás közötti beszélgetéskor fordulnak elő. A fiatalabb nemzedék inkább a hiátus nélküli alakokat használja (pl. *cövek, köves, üveg; lövés, szövés; gyüvök ~ jövök, szövök; hívok, szivok; pedig; mēgyék ~ mēnök; azok, ezék; stb.*), de a *v* kiesésével létrejött hangűr megszüntetésére a *j* hiátustöltős formák (pl. *cüjek, küjes, üjeg: lüjés, szüjés; gyüjök, szüjök; híjok, szíjok; stb.*) a fiatalok ajkán is hallhatók, sőt az egymással való társalgáskor néhány szóban a hiátus nélküli *v*-s formákkal szemben valamelyest gyakoribb változatként élnek. Ilyenek pl.: *füje, füüjet, füjes; küje, küjet, küjes; tüje, tüjet, tüjes; stb.* — Egy-két ígének — nagyon ritka változatként — *l* hiátustöltős formája is megfigyelhető nyelvjárásunkban (pl. *hílok, hílunk, hílod; szílok, szílunk; stb.*). Megfigyelésem szerint ezek az igealakok azonban eléggé kiveszőben vannak, már csak az idősebbek szóhasználatában fordulnak elő.

j) A m á s s a l h a n g z ó - m e g f e l e l é s e k e t a köznyelvi hatás szempontjából

nehéz összefoglalóan értékelni, mert nemcsak a különböző megfelelések között, hanem ugyanazon megfeleléshez tartozó szavak visszaszorulásának mértékében is vannak eltérések. Úgy tetszik, hogy a legerősebben az *l : r* (pl. *csűrök*, *szandár*, *verő* stb.), illetőleg az *r : l* (pl. *áplilis*, *kelepüll*, *kóblog* stb.) megfelelés tartja magát. Ezzel szemben pl. a köznyelvi *-om*: nyelvjárásunkbeli *-ony*, egyébként is csak néhány szóban jelentkező megfelelés (pl. *atony*, *citrony*, *paradicsony* stb.) erőteljesebben megkopóban van, főként az idősebb generáció beszédére jellemző. A többi, eléggé szórványos megfelelés esetén általában azok a jelenségek használatosak valamivel nagyobb mértékben, amelyeket változatok nélkül közlök, azok a jelenségek pedig kevésbé szilárdak, amelyek változatokkal állnak (pl. *dufla*, *kujcs*, *pamuk*; *iszén* ~ *hizsén*, *recept* ~ *recept*; stb.).

k) Lényegében ugyanezt állapíthatjuk meg a *z ö n g é s ü l é s* eseteiről. A változatokban élő formák (pl. *dákull* ~ *tákull* 'tákol', *guborog* ~ *kuporog*, *vindzsa* ~ *findzsa* stb.) kevésbé szilárdak, mint az elsősorban zöngésült alakban használatos szóalakok (pl. *agárca* 'akác', *bicigli*, *gibicüll*, *plagát*, *trigó* stb.).

l) A változatokkal felsorolt szavak kivételével a *h a n g á t v e t é s e s* formák (pl. *kalány*, *szlimpa*, *viaksz*, *zsurma* 'morzsa' stb.) általában a középkorúak és az idősebbek körében gyakoribbak, de néhány ezek közül nem ritka még a fiatalok ajkán sem. Ezek a következők: *infuléndza*, *kalányos* 'kanáltartó, kanalas', *zsurmall* 'morzsál', *zsurmull* 'morzsol' és *zsurmulló* 'morzsolásra használt eszköz'.

m) Ami a köznyelvi hatás tekintetében az *i n e t i m o l o g i k u s h a n g o k a t* illeti, a mássalhangzó-megfelelések zöméhez és a zöngésülés eseteihez hasonlóan viselkednek. Az anyagomban változatokkal jelzett szóalakok közül (pl. *báld* ~ *bál*, *kombinét* ~ *kombiné*, *légvárt* ~ *légvár*, *ripacsos* ~ *ripacsos* stb.) az inetimologikus hangot tartalmazók jobban megkopóban vannak, mint a változat nélküli szavak (pl. *arasz*, *blujz*, *bugyborék*, *korbáncs*, *penészlés* stb.).

Ha röviden összegezni próbáljuk a nagykoványi nyelvjárás hangtani jelenségeinek változását, akkor e változás, fejlődés irányát — az alaktani sajátosságokra vonatkozó megállapítással együtt is — a legtalálóbban VÉGH JÓZSEF szavaival jellemezhetjük: „Ha azt vizsgáljuk, hogy mely hangtani sajátosságok tűnnek el leghamarabb, azt látjuk, hogy elsősorban azok, amelyek nincsenek meg a környező nyelvjárásokban. Ezek ugyanis a helybeliek számára hamarabb feltűnnek. Másodsorban azon sajátosságok, amelyek nagyon eltérnek a köznyelvi alakoktól. A hangtan terén tehát lassú alkalmazkodást találunk a környező nyelvjárásokhoz és a köznyelvhez. Alaktan terén az egyszerűsítő törekvés érvényesül, a köznyelvben meglevő nyelvi rendszerszerűség irányában (ŐHA. 76.) Nyelvjárásunkban is azok a már említett (vö. pl. 2. A), B), C) a), f), D) h)) hangtani sajátosságok őrződnek meg legtovább, amelyeket a falu idősebb és fiatalabb nemzedéke egyaránt használ; mindazok, amelyek a szomszédos községekben is — megfigyelésem szerint — szilárdan tartják magukat. Éppen ezek a nagy hatású jelenségek jellemzőek pl. a szomszédos, egyre inkább városiasodó Tamási regionális köznyelvére is.

3. A) Ismeretes, hogy az *a l a k t a n b a n* általában kisebb eltérések vannak a köznyelv és a nyelvjárások, valamint az egyes nyelvjárástípusok között, mint hangtani vonatkozásban. Ez nyelvjárásunkban és a köznyelv viszonyában is így van. Nemegyszer az is előfordul, hogy az egyes alaktani jelenségek közötti különbségek hangtani jellegű eltérésekben gyökereznek. Ilyen pl. a más vonatkozásban már említett, a köznyelvben háromalakú *-hoz*, *-hez*, *-höz* ragoknak nyelvjárásunkbeli *-hó* ~ *-hol*, *-hő* ~ *-höl* hangalakú megfelelője (l. erről részletesebben: MNy. LXVIII, 487). Ez a hová? kérdésre felelő, lazább külviszonyt kifejező rag nyelvjárásunkban csak kétalakú, mert a tőhöz csak palatalis, illetőleg velaris hangalakú változata illeszkedik, labialis—illabialis irányú illeszkedés nincs.

B) Az *i g e t ö v e k* terén jól megfigyelhető az a változás, hogy a hangzó-

hiányos változatú ikes igéknél a hagyományosabb nyelvjárási, nem torlódásos tőváltozat (pl. *ugorsz, ugortok, ugornak*) mellett a hangzóhiányos formák (*ugrasz, ugrotok, ugranak*) is terjedőben vannak, főleg a fiatalabb nemzedék szóhasználatában. — Az *sz-szel* bővülő *v-tövű* igéknél pl. a *-gat, -get* gyakorító képző előtti *v-s* tőváltozat (pl. *évéget, ivogat, vivéget*) rovására föltűnedezik már az *sz-s* tőváltozat is (*észéget, iszogat, viszéget*). — Az *sz-szel* és *d-vel* bővülő *v-tövű* igéknek nyelvjárásunkban az *sz* előtt *u-t* vagy *ü-t* mutató variánsa (*aluszom, aluszik; feküsztök, feküsznek; stb.*) gyakoribb, a hangzóhiányos változatok (*alszom, alszik; fekszeték, fekszenek*) napjainkban terjednek. — Az *sz-et d-vel* váltakoztató igékben pl. a *melegéennek ~ melegédnek ~ melegésznek ~ ~ melekszenek* változatok közül köznyelvi hatásra a *melegédnek* és ritkábban a *melekszenek* formák is hallhatók. — A *j-* tövű igéknek (pl. *hij, küjeszt* 'kifőz (sonkát, szalonnát, disznórészeket); abál', *szij* stb.) újabban — főleg a fiatalok beszédében — a köznyelvvel megegyező *v-s* tőváltozata (*hiv, köveszt, szív*) is jelentkezik. A tiszta *j-* tövű *bujik* és *fuj* igéknek azonban még ritka változatként sincs *v-s* tőváltozata. — Az *n-es* és *j-s* változatú igéknek (pl. *lűj ~ lün* 'lő', *szűj ~ szün* 'sző') az *n-es* variánsai (*lün, szün*) kipurisztulóban vannak.

C) A névszótöveknel az *ó-t a-vel*, az *ő-t e-vel* váltakoztató hagyományosabb nyelvjárási formák (pl. *dizsnaja, hintaja; sőpreje, úszeje* stb.) hareban állnak a változatlan tövű (*dizsnója, hintója; sőprője, úszója*) alakokkal. A változás a mihályi nyelvjáráshoz hasonlóan (vö. Nyr. XCVII, 220) nyelvjárásunkban is az egyalakúság irányában következik be. — Bizonyos névszótípusokban hasonlóképpen az egyszerűsödés irányába halad a többes szám I. személyű birtokos személyragok használata. A korábban általános és az idősebbek ajkán ma sem ritka négyalakú ragok (*-ank, -enk, -unk, -ünk*) helyett inkább a köznyelvvel megegyező kétalakú ragok (*unk-, -ünk*) használata jellemzi a fiatalabb nemzedék beszédét. A *kutank, ludank, madarank; kezenk, levelenk, tülenk* 'tőlünk' szóalakok az őrségi és hetési nyelvjáráshoz hasonlóan (I. ВЭГН, ŐHA. 76) Nagykönyiban is eltűnőben vannak, helyettük egyre inkább a *kutunk, keziünk* stb. formák használatosak.

D) A köznyelvi hatás az igeképzők rendszerében egyrészt abban nyilvánul meg, hogy a fiatalabb nemzedék ritkábban használja pl. a gyakorító igék változatos, árnyalatnyi eltérések kifejezését lehetővé tevő különböző képzőket, másrészt pedig abban mutatható ki a köznyelvi behatás, hogy kezdenek terjedni az idősebbek által eddig alig használt igeképzők is (pl. a *-dos, -des, -dös*), kissé háttérbe szorítva a nyelvjárásban általános, gyakran használt igeképzőket (l. részletesebben: Népr. és Nytud. XV—XVI, 163). A nyelvjárás igeképző-rendszerében az a változás is jól kirajzolódik, hogy egy-két kisebb megterheltségű képző (pl. a deverbális *-cull, -cüll; -szull, -szüll; kavarcull, kevercüll, kupercull* 'hosszasan guggol' stb.; *-isztráll; gyenisztráll* 'piszkál, nyugtalanít'; stb.) a vele alkotott származékszó ritkább előfordulása miatt eltűnőben van, és így a képzők állományában is lassan-lassan némi egyszerűsödés, szegényedés várható. Természetesen a képzők hangalakjában is végbemehet változás. Ebből a szempontból figyelemre méltó a köznyelvi *-íröz* képzőnek megfelelő *-éroz ~ -érull* hangalakú igeképző használata nyelvjárásunkban. A vele alkotott származékok (pl. *maséroz ~ masérull, paszéroz ~ paszérull, trancséroz ~ trancsérull* stb.) közül ugyanis a hagyományos nyelvjárási *-érull* képzősek inkább az idősebbek ajkán élnek, az *-éroz* hangalakúak, amelyek már köznyelviessébb formák, főképpen a fiatalok beszédében hallhatók.

E) Érdekes ingadozás mutatkozik a főnévi igenévképző használatában. A legtöbb igéhez újabban egyre gyakrabban *-ni* vagy az idősebbek (és főleg az asszonyok) szóhasználatában *-nyi* hangalakban sem ritkán kapcsolódik, pl. *bántani ~ bántanyi, látni ~ ~ látnyi, mosni ~ mosnyi, zárni ~ zárnyi* stb. Ha a főnévi igenévképző *-d* vagy *-gy* tövű igéhez járul, akkor — megfigyelésem szerint — a *-nyi* hangalakú változat még az

idősebbek ajkán is valamelyest ritkábban hallható; legáltalánosabb a hasonulásos *-nni* megoldás, de előfordul — szintén ritkábban — a köznyelvvel egyező alak is. Például: *alunnyi ~ alunni ~ aludni, hannyi ~ hanni ~ hagyni, verekännyi ~ verekenni ~ verekędni* stb. Néhány igéhez *-nya* hangalakú főnévi igenévképző járulhat (l. MNyj. XVI, 23). Ezeknek az igealakoknak a ritkább és inkább az idősebb nemzedék körében használt *-nya* formája mellett (pl. *hijnya, innya, írnya, nyaliznya, rénnya* stb.) a köznyelvvel megegyező *-ni* képzős alakjai (pl. *hijni, inni, írni, nyalizni, rénni* stb.) egyre gyakoribbak, *-nyi* megoldás viszont egyáltalán nem fordul elő.

A denominalis névszóképzés területéről megemlíthetők elsősorban a fiatalabb — főként az iskoláskorú — gyerekek körében használt *-i*, illetőleg *-csi* képzős származékok (pl. *csoki, diri, ovi*; *bizszi* 'bizonyítvány', *pulcsi* stb.), amelyek csak a legutóbbi időben kezdtek elterjedni.

Már a nyelvjáráson belül is régiesnek, elavultnak tetszik a határozói igenév *-val, -vel* képzős formája (pl. *el lett hozval, oda van vivel* stb.), amelyet idősebb emberektől lehet még hallani, a fiatalok ajkán azonban már csak ritkán használatos.

F) Az *igeragozás*ban bizonyos igéknél jellemző sajátosság az, hogy az alanyi ragozás egyes szám 2. személyben az *-l* ragot, amely nagyon gyakran hiányzik és pótlónyújtásként hosszú *-ó-t, -ő-t* eredményez, egyre inkább visszaszorítja az *-sz* személyrag. A *hijó ~ hijsz ~ hívsz, mondó ~ monc* (mondsz) ~ *mondasz, váró ~ vársz; kérő ~ kérsz, mēnő ~ mész, pőrüllő ~ pőrűsz* 'pörölsz' alakváltozatok közül a *hijó, váró, kérő* stb. igeformák napjainkban főképpen az idősebb nemzedék szóhasználatára jellemzők.

4. A *mondattan* vonatkozásában eddigi — még további megfigyelésekre szoruló — tapasztalataim szerint kevesebb változás ragadható meg. — A *-nak, -nek* irányhatározórag használata is egyre ritkább nyelvjárásunkban. A *bürünek gyüüttünk haza, a Csiripnek* (utcanév) *mēntek ki* stb. kifejezésmód helyett jóval gyakoribb — főleg a fiatalabbak ajkán — a *bürü felé gyüüttünk haza, a Csirip fele mēntek ki* megoldás. A határozószói funkciójú *hēgynek 'fölfelé'* és a *vōgynek 'lefelé'* szavakban azonban általános elterjedt a nyelvjárásban. — A cselekvés, történés kifejezésére a határozói igenévből és a létigéből (*lesz, van* stb.) alakult szerkezetek (pl. *be van iva 'részeg, berúgott', ē vótak pilledbe 'fáradtak voltak', ki lēszték kodúvā 'megéheztek', lē vót má kaszavā, mēg lett neki mondva, ónussá vótak eszve 'kétségbeestek'* stb.) továbbra is szilárdan tartják magukat. — A korábban általános használatú *mēg* kötőszó a köznyelvből behatoló és kötőszóval szemben — főleg a fiatalok ajkán — sokat veszít gyakoriságából. Az időhatározói mellékmondatokban az utóidejűség kifejezésére szolgáló *mielőtt* kötőszó csak az utóbbi időben van terjedőben. Érdekes, hogy az előidejűség kifejezésének a köznyelvben legjellemzőbb kötőszava, a *miután* kevésbé hatolt be a nyelvjárásba. — A tárgy, illetőleg a határozó a mihályi nyelvjáráshoz hasonlóan (vö. Nyr. XCVII, 221) bizonyos kifejezésekben jelöletlen marad (pl. *nēm sok érő embēr 'nem dolgoz, gyenge, tehetetlen', jó termő föld 'jól termő'* stb.), de ez még a középkorúak nyelvhasználatára is jellemző. — Az a jelenség is tapasztalható, hogy a köznyelvi formákhoz némelykor mindenáron közelíteni szándékozó — egyébként több szempontból kiváló — adatközlő a nyelvjárásra nem jellemző, szokatlan, nehézkes, sőt hibás szerkesztésű mondatokkal fejezi ki magát. Magnetofonszalagra rögzített beszélgetésből idézek néhányat: *Akkor dopszó uttyán kidobúták, hoty holnap pedig favágás lēszz. A tagosítást fojtán lēt legellő hagyval. A közbirtokosság, hogy mikor alakút mēg, ēre uan pozitív választ nēm tudok annyi. Szerettem rámēnni a teljesítményre is, de a minőségre is.* Stb. Talán nem tévedünk, ha ebben a rádió- és televízióbéli nyilatkozatok, gyűlések stb. hatására gondolunk elsősorban.

5. A szó k i n c s — mint ismeretes — a nyelvnek azon része, amely a legerzékenyebben, leggyorsabban reagál az élet, a társadalom minden változására. A nyelvjárási szókincs változása, rétegződése szoros kapcsolatban van azzal a nagy gazdasági-társadalmi átalakulással, amely 1945 után, de különösen a tsz megalakulásával (1960.) ment végbe a községben. A hagyományos paraszti gazdálkodás megszűnése, a paraszti szemlélet, a régi életmód fokozatos megváltozása stb. például nemcsak a földrajzi nevek egy részének a feledés homályába merülését vonta maga után, hanem a hagyományos gazdálkodás és életmód gazdag szókincsének a visszaszorulását, pusztulását is. A megváltozott életforma, a kibontakozó új életszemlélet, a tömegtájékoztatási eszközök térhódítása és egyéb, már említett tényezők a nyelvjárási szókészlet új elemekkel történő bővülését eredményezték. A pusztulás és fejlődés jól érzékelhető jegyei — mint a nyelv életében mindig — ma is a szókincs területén mutatkoznak meg a legélesebben nyelvjárásunkon belül is. Nem ritka az a jelenség, hogy a köznyelvből a nyelvjárásba kerülő szó szinonimája lesz valamely tájszónak, közöttük esetleg jelentésbeli különbség vagy pusztán hangulati, használatbeli eltérés alakul ki. (Erről a kérdésről Szegeden a magyar nyelvészek II. Nemzetközi Kongresszusán részletesebben is szóltam „Rokon értelmű szavak vizsgálata Nagykönyi község nyelvjárásában” címmel tartott előadásomban, ezért itt csak néhány, egyéb esetet említek.) Lássunk néhány példát a nyelvjárás szókincsének a változására!

Napjaink változó, fejlődő világában egyre inkább elfelejtődnek az olyan szavak és a velük jelölt fogalmak, mint pl. a *mécs*, *pipics* és *palimécs*. A *mécs*-ről ugyan még mindenki tudja, hogy a *pétrőléumlámpa* nyelvjárásunkbeli szinonimája, de a *pipics*-re és a *palimécs*-re, a köztük levő eltérésre községünkben is már csak az idősebbek emlékeznek. Mindkettő olyan világító eszköz, amely bádogból készült és a beletöltött olajban vagy más zsiradékban kanócként rendszerint vékony pargetot égettek benne. Különbség abban van, hogy a palimécset általában a bádogos készítette, ezért ez jobb méceses volt, a pipicset pedig rendszerint otthon, a háznál fabrikálták össze valamilyen bádogdobozból. Nem kevés azoknak a szavaknak a száma, amelyeket elsősorban a legidősebb nemzedék használ még; sőt egy részüket már nemigen mondják, ezek jobbára a passzív szókincs területére szorultak. Ilyenek pl.: *ápátus* 'étvágy', *bocskás* 'moslékos edény', *gádor* 'pitvar', *gífli* ~ *grífli* 'palavessző', *gyántár* 'gyanta', *kökönye* 'kökény', *kusztora* 'rossz, elkopott kés', *'pilinga* (kés)penge', *piskura* 'núdli', *pili* 'kb. 10–15 literes faedény', *tislér* 'asztalos' stb.; továbbá ide tartozik ma már több úrmérték neve is (pl. *fölöntő*, *merce*, *mérő*; *icce*, *pint*), néhány ételnév (*keszöce* 'kukoricalisztből készített étel' és a *kudari*), a *székrény* korábbi elnevezései (*fönnálló*, *ómárium*, *sifonér*; közülük az *ómárium* valamivel gyakrabban használatos még). Főleg idősektől hallható, de már némileg tréfás árnyalattal a *fölöstököm* 'reggeli' és a *cájj* 'élesztő'. E szavak egy részét a szó jelölte fogalom pusztulása, más részét pedig a köznyelvből bekerült azonos értelmű szóalak szorította vissza. Különösen az ún. jelentés szerinti tájszókra jellemző, hogy mellettük — főként a fiatalok szóhasználatában, de a szituációtól függően már az idősebbek körében is — kezdenek teret hódítani a köznyelvi formák (pl. a *bogár* mellett a *légy*, a *borsó* mellett a *bab*, a *csimbók* mellett a *csrebogár*, a *lóher* mellett a *lucérna* stb.). Közülük a köznyelvi változat választékosnak minősül a nyelvjárást beszélők tudatában. A 'mezsgye' jelentésű *mégye* szavunk mellé viszont — megfigyelésem szerint — nem terjed napjainkban sem a *mezsgye* szóalak, amelyet legfőljebb néhány, más nyelvjárás-területről ideköltözött vagy más vidékeken is járt falubeli ember ismer, de sohasem használ.

A valódi tájszók — érthető okokból, hiszen a köznyelvben nincs megfelelőjük — szívesen tartják magukat. Ilyenek pl.: *biling* 'kis szőlőfűrt', *bubolaitók* 'sütőtök', *csuma* 'a kokorica borítólevele; csuhé', *csuta* 1. 'kukoricaszár', 2. 'lemorzolt kukoricacső; csutka', *favágító* 'farakás, favágó hely az udvarban', *fődiszédérgye* 'szeder', *kaputuzsár*

'kapufélfa', *kaszirva* 'szőlőművelésre használt szerszám; saraboló', *kupa* 'tarkó' (csak birtokos személyragos alakjai használatosak), *mosztra* 'esetlenül nagy, otromba', *ragadánacs* 'bogánacs', *rétümög* 'egy szál ingben, kabát nélkül', *sükebóka* 'nagyot halló; nehéz felfogású', *szörszöny* 'mohó, kapzsi', *szuktéros* 'másokkal szemben takarékos, sóher', *szütyő* 'kisméretű zsák', *unokasargyu* 'harmadik kaszálású fű', *vágó* 'szőlőpászta', *véndő* 'zsirosbődön', *vonyogó* 'szalma- és szénahúzásra használt vaskampó', *zsiba* 'kisliba', *zsufa* 'tömszi, zömök' stb.

Az ún. alaki tájszókra viszont az jellemző, hogy az egyes hangtani jelenségektől függő mértékben (vö. 2.) általában jobban ki vannak téve a köznyelv hatásának, mint a valódi tájszók. Az alaki tájszóknak a köznyelvi formákhoz való közeledését jól tükrözik a MNyA. Nagykönyvből (D—18) közölt adatai is, pl.: 88. *óma* (*alma*); 188. *szóma* (*szalma*); 258. *késsé* (*késsel*); 333. *bivā*, *bival* (*bivaj*); 524. *tükszēm* (*tyukszēm*) stb. Itt jegyzem meg, hogy hasonlóképpen pontos adatokat, jó megfigyeléseket találunk a MNyA. eddig megjelent első három kötetében a köznyelvi hatásra, illetőleg a tájszóknak a nyelvjárásbeli társadalmi elterjedtségére, használatára vonatkozóan is. Például: 7. *fej*, *fej* (*kalász*); 107. *tüskęribizli* <*tüskeszöllő*> (*ęgręs*); 109. *himpęr* (*málna*); 372. *réceę*, *réce* <*réice*> (*kacsa*); 401. *süttojas*, *süttojas* (*ręntotta*); 432. *tőpörtő*, *tőpörtő* (*tőpörtü*) (*pőrc*); 557. *kęheül*, *kehül* (*kőhőę*) stb. — A nyelvjárások változásának irányára nagyon találó ВЕГН ЖОЗЕР megállapítása: „Érdekes azonban megfigyelni, hogy a köznyelvi alakok közül is azok terjednek gyorsabban, amelyek nincsenek ellentétben a nyelvjárás rendszerével. Ha pedig ellentétben vannak, akkor a nyelvjárás legalábbis hangtanilag magához hasonítja őket.” (ÖHA. 33—4.) Így terjed Nagykönyvben is a tipikusan nyelvjárásias *tik*, *tükszēm*, *tőpörtő* stb. helyett a már köznyelvisébb, de hangtanilag még a nyelvjárásra jellemző megoldással a *tyuk*, *tyukszēm*, *tőpörtü*, vagy pl. 'a fiatalabb lánytestvére' jelentésben még szórványosan jelentkező *őccse* szó helyett — szintén rövid *u-s* megoldásban — a *huga* szóalak, valamint a *pirosító* szóalak mellett a szintén rövid *u-val* hangzó *ruzs* szó. Ugyancsak ilyenféle — a még jellegzetesen nyelvjárásias és a köznyelvi forma közötti — átmeneti megoldás, relatív köznyelviség mutatkozik meg pl. az újabban terjedő (vö. 2. c), b) *erdőből*, *házbol*, *mezőről*, *kutrol*, *rétől*, *uttol*; *gyępęs*, *kęllętt*, *kęręszt*; stb. szóalakokban a tipikusan nyelvjárásias *erdőbü*, *házbu*, *mezőrü*, *kutru*, *rétü*, *uttu*; *győpös*, *kőllött*, *kőrszt* szavakkal szemben. Hasonlóképpen a köznyelvhez való közeledés, a köznyelvisébb forma figyelhető meg pl. a *cęruzávā*, *kapávā*, *labdávā* stb.-féle megoldásban, vagy pl. a *mezęlláb* szóban a nyelvjárásunkban is már kissé régiesnek, „parasztosnak” tartott *cęruzávó*, *kapávó*, *labdávó*, illetőleg a *mezętláb* 'mezıtláb' szóalakokhoz viszonyítva. — Az alak szerinti tájszók esetében jellemző vonása a nyelvjáráson belüli — főként a köznyelv hatásával magyarázható — változásnak, hogy a fonéma értékű és a hangszínbeli alakváltozatok számát egyaránt megnöveli (pl. *csępęnyü* ~ *csępęni* ~ *csępęlnyi* ~ *csępęlni*, *füzetnyü* ~ *füzetni* ~ *fızetnyü* ~ *fızetni*, *ręnnya* ~ *ręnni*, *sırnya* ~ *sırni*; *házbo*; *házbo* ~ *házbg* ~ *házba*; stb.). Az is jellemző sajátossága e változásnak, hogy olyan, szokatlan, átmeneti jellegű szóalakok is használatosak (pl. *csępęlnyi*, *dolgoznyü*, *jőnnyi*; *szajręznya*, *szotyiznyia* 'napraforgómagot enni'; *havęrgya*; *fęlhő*, *kęręszt*; *kádrę* ~ *kádręd* stb.), amelyek újítók és archaikusak is egyszerre, és más jelenségeknél minden bizonnyal hamarabb fejlődnek a köznyelv irányába. Akadnak olyan beszélők is, akik — főleg idegenek előtt és a nyelvjárásiaságot szégyellve — mindenáron finomkodva szeretnék magukat kifejezni, hogy lehetőleg műveltebbeknek látszszanak. Ilyenkor hallhatók a túlkompensáció jelenségét mutató szavak, mint pl. *balha*, *kalbász*, *úthol*, *otthol* a nyelvjárásias *bóha*, *kóbász*, *úhun*, *othun* helyett.

A szókinés területén nagy változás tapasztalható abban is, hogy a tudományos-technikai forradalom természetes velejárójaként, a falu gazdasági, kulturális arculatának nagymértékű átalakulása következtében nagyszámú új fogalom és ennek meg-

felelő elnevezés vált a nyelvjárás szókészletének elemévé: *aktív, brigádvezető, elnök, erőgép, értékezlet, gépállomás, géppark, klubszoba, kombányull ~ kombájnoz, közgyűlés, kulturház, magnó, magnózik, munkaegység, negatív, pozitív, prësszó, taggyűlés, talajmunka, tanácsház* stb. A nép nyelvi leleménye, szóalkotó kedve, amely a köznyelvből bekerülő elnevezések mellé a nyelvjárásban szavakat teremtett (pl. *harkály ~ jakopogtató, kalauz ~ jegyliggálló, rézgálic ~ kékkü* stb.), az utóbbi évtizedben sem kopott meg. Amikor pl. az 50-es évek elején községünkben is elterjedt a vezetékes rádió, majd nem sokkal később dobszó helyett hangosbemondóval tájékoztatta a tanács a falu lakosságát, akkor az előbbire hamarosan a tréfás-gúnyos árnyalatú *kefetartó*, az utóbbira pedig a *bádógembër* elnevezés ragadt rá. Hasonlóképpen terjedt el a többfelé is ismert *nyakkendős bika* 'inszeminátor' és a *máborgyu* 'mesterséges megtermékenyítéssel született borjú' elnevezés is. — Megemlítendő még, hogy az 'evőeszköz', illetőleg 'mezőgazdasági eszköz' jelentésű nyelvjárásunkbeli *vëlla* szó napjainkban a köznyelv hatására *villa* hangalakban is egyre gyakrabban hallható. Megfigyelésem szerint a két hangalak között — többek beszédében — bizonyos fokig jelentésmegoszlás, szóhasználati különbség kezd kirajzolódni: a *villa* inkább 'evőeszköz', a *vëlla* pedig 'mezőgazdasági eszköz' jelentésben tűnik gyakoribbnak.

6. Ha a bemutatott hangtani, alaktani, mondattani jelenségeket és a szókinés terén bekövetkezett változásokat, azok irányát röviden jellemezni akarjuk, akkor azt látjuk, hogy „a változás, bomlás közvetett vagy közvetlen módon a köznyelv irányába mutat; azaz: az újabb forma vagy azonos a köznyelvvél, vagy jóval közelebb áll hozzá, mint a régi tipikusan nyelvjárási alak” (IMRE: ÁltNyTan. VIII, 93). Az előzőekben ismertetett jelenségek — bár az alaktani és még inkább a mondattani sajátságok vonatkozásában vázlatosabban vannak kidolgozva — talán érzékeltetni vagy legalábbis jelezni tudták a nagykönyvi nyelvjáráson belüli mozgást, az alakváltozatok gazdagságát és a közöttük levő harcot: a régi (a még tipikusan nyelvjárásias) és az új (a köznyelvből bekerült) összecsapását, amely tendenciájában ugyan többnyire a régi megkopásával jár, mégsem vezet feltétlenül nyelvjárásunk elszíntelenedéséhez. A vizsgálatból az is kitetszik, hogy a nyelvjárási jelenségek visszaszorulása csak bizonyos esetekben nagyobb fokú; a nyelvjárás belső rendszere és a környező nyelvjárások hatása következtében szinte jelenségenként különbözőképpen vannak eltűnőben, és kerül helyettük előtérbe a köznyelvi forma. Az is többé-kevésbé jól kirajzolódik, hogy kik az őrzői még a régi nyelvjárási sajátságoknak, s kik hajlamosak jobban az új elemek, a köznyelvi hatás befogadására. Ez a nyelvhasználatbeli megoszlás általában nemzedékek szerint is megragadható, de az kétségtelen, hogy nagyon is az egyénre jellemző, hiszen az olvasottság, a foglalkozás, a nyelvi-nyelvjárási tudat fejlettségi foka stb. döntően meghatározzák a köznyelvhez való közeledés mértékét. A vizsgálatok során az is kiviláglott, hogy melyek a nagyobb hatású, nagy megterheltségű, magukat erősebben tartó vagy legalább viszonylag szilárd nyelvjárási jelenségek. Nyilvánvalóan ezek a nyelvjárásunkbeli sajátságok — amint azt némelykor alkalmam volt megfigyelni — élnek, hatnak tovább a környékbeli nagyobb települések (pl. Dombóvár, Tamási) regionális köznyelvében is. Ennek feltárása azonban újabb, tüzetes vizsgálatot kívánna, és minden bizonnyal sok érdekes és hasznos tanulsággal szolgálna a további kutatások számára.

SZABÓ JÓZSEF

SZEMLE

Pais Dezső, A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 345 l.

Hogy PAIS DEZSŐ nemcsak a tudománytörténet egyik fejezetének szereplője, hanem ma is nyelvtudományunknak — elhunytá után több évvel is — elevenen ható tényezője, arról tanúskodik többek közt ez a szép kiállítású kötet, amely KÁZMÉR MIKLÓS gondozásában és BENKŐ LORÁND lektorálásával a közelmúltban hagyta el a sajtót. Pais Dezső emberi, tanári és tudományos működésének állít emléket az ismertető könyvvel szinte egyidőben megjelent „Pais Dezső emlékülés Zalaegerszegen” (szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN és ÖRDÖG FERENC: MNyTK. 140. sz.). Ez utóbbi kötetben jelentek meg az 1974 májusában a nagy tudós szülővárosában megtartott emlékülésen elhangzott előadások.

Akármilyen furcsán hangzik is, Pais Dezsőnek életében nem jelent meg könyve. Nagyobb dolgozatai közül több különnyomat olvasható a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozatban, de terjedelmük rendszerint alig haladja meg a néhány ívet. A most megjelent tanulmánygyűjtemény volt az egyetlen, amelyet a szerző maga is könyvnek szánt, mert lapalji jegyzetben egyes részeinek közlésekor utalt „készülő könyvére”. Nagy szolgálatot tett a magyar nyelvtudománynak a kötet szerkesztője és lektora, hogy megvalósította a szerző szándékát, az első Pais-könyvet, amelynek végleges kéziratát azonban Pais Dezső nem készítette el, bár összegyűjtötte idevágó megjelent és kéziratot cikkeit, kiegészítéseit.

A tanulmánygyűjtemény azonban így is kerek egész, noha különböző időkben megírt (több, mint egy fél évszázad termése) szótörténeti és etimológiai cikkek sorozata. De — mint ahogy ezt előszavában KÁZMÉR MIKLÓS írja: „ezek . . . Pais Dezső-i etimológiák: bőséges, olvasmánynak talán fárasztó, de annál megbízhatóbb adattáraknak szigorúan módszeres, ugyanakkor leleményes, a teremtő fantáziát sem nélkülöző, sokoldalú nyelvi elemzései. Szerzőjüket nemcsak a szó eredete izgatja, további sorsukkal is törődik, nemcsak a hangtani, hanem az ennél is igen gyakran bonyolultabb jelentéstani változásokat is szívósan igyekszik kideríteni, a nyelvi problémák mellett sohasem feledkezve meg a társadalom- és gazdaságtörténeti, néprajzi, tárgytörténeti vonatkozásokról sem.” (5.)

A kötet felöleli Pais Dezső etimológiai cikkeit, amelyek a sámánizmus, totemizmus és egyéb néphit nyelvi emlékeiből bogozgatják ősi hitvilágunk nyomait. A szigorú filológiai módszer jelentéstani árnyalatokra kiterjedő vizsgálatai — ha helyenként csak de-rengő fényvel is —, de bevilágítanak a kereszténységtől a babona szintjére süllyesztett ősvallás emlékeiről, a középkorban a felszín alatt tovább élő tiltott, lenézett bájolás, népi gyógyítás és varázslás világába, a sámáni hagyomány folytatásaira a népi mulattatók szemfényvesztéseiben. A szétszórt adatokat teremtő fantáziával egyesíti, és így minden misztikumot kikerülve, szigorúan racionális alapon is kirajzolódnak az ősvallás egyes részeinek körvonalai.

A kötet első cikke 1914-ben jelent meg, az utolsó 1967-ben, de némely előadásának szövege és kéziratot cikke itt lát először napvilágot, és ez a kötet nagy többlet-értéke. Számos, a tárgyhöz szorosan tartozó tanulmányt (A néző és a látó, Manó, Boldog, Török bus 'gőz, köd' vagy 'varázsol' — magyar *bűsz* és *bosszú*, Isten és ördög), tanulmányrészletet és kiegészítést először itt kap kézbe az olvasó.

Már a gondos és részletes adattárak is izgalmas olvasmányok az értő számára, de még érdekesebbek talán a nem nyelvész olvasóknak az adatokból levont szűkszavú,

óvatos, de szellemes következtetések, a nyelvi adatok logikus kapcsolása, az összefüggések felfedezése. Vitatkozik az ellenkező véleményekkel, gyakran saját korábbi nézeteivel is.

Török és finnugor etimológiái közül némelyek vitathatók, talán túlságosan merészek, de akkor is meggondolkoztatók.

Néhány kisebb részletmegjegyzésem:

10. l. A *eszefurt* (Faludi) és *fúrt-eszű* (CzF.) adat a szerző szerint „nyilván az *agy* vagy *fej* szónak az elvont értelmű *ész-szel* való helyettesítése útján keletkezett, miután az eredeti képzet a kifejezésből kiveszett.” Az *agy* szó eredeti jelentése ’koponya’, később és máig is ’agyvelő’. Hasonló jelentése kifejlődött *ész* szavunknak is (TESz. 1785-ös adat), de ismerjük nyelvjárásainkból is a disznó, tyúk *esze* ’agyveleje’ elnevezéseket. Noha a jelentésváltozások gyakoribb iránya a konkrét → absztrakt, de az ellenkezőjére is van több példánk más nyelvekből is (pl. lat. *anima* ’lélek’ → román *inimă* ’szív, gyomor’).

14. l. A vogul *tur* szónak is két fő jelentése van, nemcsak az osztják megfelelőjének: 1. ’torok’; 2. ’(emberi, állati) hang’.

36. l. Ma már nem szokás az uráli alapnyelvben (a szamojéd alapján) szókezdő * η mássalhangzót feltenni. Sietek megjegyezni, hogy Pais cikke 1952-ben jelent meg.

38. l. Az *áld* ~ *átkoz* jelentéspárhuzamra kitűnő példa volna (a TESz. sem említi) az azonos tövű finn *siunaa* ’áld’ és az észti *siunama* ’szid, káromkodik’.

46. és 168. l. A *haj*, *hej*, *huj* indulatszavak vogul megfelelőivel és a magyar indulatszavak finnugor származtatásával két nehézségre is rá kell mutatnom: 1. hasonló hangalakú indulatszók nagyon sok rokon és nem rokon nyelvben előfordulnak, és így etimológiai bizonyító erejük vajmi kevés; 2. ha az északi vogulban és osztjákban szókezdő *k* van, akkor a szabályos megfelelés a magyarban is *k*, de csak akkor, ha a magyarban palatalis hangrendű a szó (pl. vog. *kät* ~ m. *kéz*). Az északi vogulban ugyanis az * $\bar{a}$ és * $\bar{a}$ velarizálódott. Csak ott felelhet meg az északi vogul és osztják szó a magyar *h* kezdetűnek, ahol ezekben a nyelvjárásokban χ található (pl. vog. $\chi\bar{u}l$ ~ m. *hal*), mert eredeti velaris hangrendű szavakban megtörtént a szókezdő *k* > χ hangváltozás.

89. kk. A *táltos* szónak van újabb finnugor etimológiája (ERDÉLYI: NyK. LXII, 328–31), ez azonban később (1960.) jelent meg, mint Pais cikke (1958.).

121. l. Pais Dezső jól sejtette, hogy a *részeg* szó nem alán jövevényszó, éppúgy, mint a *kert* sem az, hanem mindkettő finnugor eredetű, és egy-egy nagy szócsalád tagja (*révül*, *rejt*, *rekken* stb. és *kerül*, *kerül*, *kerek* stb.), míg az osztétban társtalan névszók. A magyar—alán nyelvi érintkezés eredményei nemcsak iráni jövevényszók a magyarban, hanem az osztétban föllelhető magyarral egyező szavak egy része a magyarból került alánba. Ugyanez vonatkozik *ezüst* szavunkra is (284).

Kéziratban maradt dolgozatai közül egyesek talán teljesen, mások inkább vázlatosan vannak kidolgozva. Így némelyik új vagy részben új etimológiája, mint például az *őz* (317), *csimasz* (331), *bogár* (332), más magyarázatot keres Gyula lányainak nevére (327) és Kötöny kun vezérére (329).

A kitűnő kötetet hasznos jegyzetek zárják (339–42). Csak a szó- és névmutatót hiányolom, hiszen a Pais-etimológiáknak éppen az a jellegzetességük, hogy a címszón kívül számos új ötlet, megoldás található bennük.

Teljesen egyetértek, és ebben a véleményben aligha maradok egyedül a szerkesztővel, hogy a kötet „közzététele semmiképpen sem kegyeleti aktus, hanem a hazai nyelv-tudomány örömmel vállalt feladata” (6). Mivel tudomásom szerint Pais Dezső hagyatékában még több kész vagy majdnem kész etimológia és talán egyéb cikk is lappang, ezeknek közzétételét is várjuk akár hagyományos folyóiratában, a Magyar Nyelvben, akár a már megjelent, de nehezen hozzáférhető folyóiratokban és emlékkönyvekben található cikkeivel együtt. Ugyancsak megszívlelendő a HADROVICS LÁSZLÓ javasolta (MNYTK. 140. sz. 29–31) Pais-breviárium.

A mai magyar nyelvész-nemzedék szinte teljes egészében Pais Dezső közvetlen vagy közvetett tanítványa, és hagyatékának kiadásával továbbra is tanulunk tőle tényeket, ötletet, módszert és stílust.

KÁLMÁN BÉLA

Társadalom és nyelv

Szociolingvisztikai írások. A válogatást készítette PAP MÁRIA és SZÉPE GYÖRGY. A bevezető tanulmányt írta SZÉPE GYÖRGY. Gondolat Kiadó, Bp., 1975. 530. lap.

A Gondolat Kiadó szép vállalkozásba kezdett azzal a szöveggyűjtemény-sorozattal, amellyel napjaink külföldi nyelvtudományát mutatja be a szakembereknek és az érdeklődőknek (A nyelvtudomány ma, A jel tudománya).

A mostani kötet a magát szociolingvisztikának nevező irányzatot tárja az olvasó elé bőséges életrajzi, tudománytörténeti és terminológiai megjegyzésekkel. A „Szerkesztői bevezetés”-ben SZÉPE GYÖRGY e fiatal tudományterületet járja körül. A nyelv és a társadalom kapcsolatát régóta vizsgálják, az amerikai antropológiai nyelvészet, az etnolingvisztika, a régebbi nyelvszociológia és más nyelvtudományi irányzatok tervszerűen kutatták a kölcsönös hatásokat. A szociolingvisztika úgy különbözik a megelőző társadalmi nyelvészettől, mint a pszicholingvisztika a hajdani nyelvélektantól, az amerikai deskriptív nyelvészet a hagyományos leíró nyelvtudománytól, vagyis az eltérés a sajátos módszerekben, kérdésfeltevésekben keresendő.

A tanulmánykötet első fejezete („Szociolingvisztika és társadalomfilozófia”) a szociolingvisztika általános kérdéseit vázolja. R. GROSSE és A. NEUBERT írása („Tézisek a marxista szociolingvisztikáról: 29—46) a filozófiai háttérrel hangsúlyozza. A társadalmi szempontoknak át kell hatniuk a nyelvéleírás és a nyelvtörténet minden egyes szintjét. Ugyanilyen tömörségű J. SUMPF tanulmánya is („Nyelvészet és szociológia”: 49—59), amely e tudományágat elhatárolja más hasonló területektől, ugyanakkor összefogja a legkiválóbb szociolingvisztikát (HYMES, BERNSTEIN, LABOV és mások) legfontosabb tanításait. Igen meglepő kijelentéssel zárul a tanulmánya, azt állítja ugyanis, hogy „a szociolingvisztika tárgya tulajdonképpen az interferencia jelenségében van” (58).

„A szociolingvisztika problémái” fejezetbe került A. D. SVEJČER-cikk szinte feleslegessé teszi a megelőző két írást. SVEJČER szemléletmódja közel áll a magyarországi lexikológia szempontjaihoz („A szociolingvisztika néhány időszerű kérdése”: 65—88). A magyar olvasó e folyóiratcikk útmutatásai nyomán könnyen egybevetetheti a szókészleten kategóriáit a szociolingvisztika témáival. Érdekesekek a nyelv(réteg)ek osztályozásai is; öt nyelvi alaptípust és hét funkcionális nyelvtípust különböztet meg. D. H. HYMES tanulmánya viszont néprajzi (pontosabban: amerikai értelemben vett antropológiai) ihletésű problémavázlat („A beszéles néprajza”: 91—146). A nyelvi viselkedés számos jellemzőjére hoz példákat: milyen beszéd szokások jellemzik az egyes népeket, milyen funkciói vannak a beszédeseeményeknek, hogyan sajátítja el az anyanyelvét a gyermek a különböző kulturális, társadalmi és családi körülmények között.

A nyelvi változatok fajtáiról három tanulmányt olvashatunk. J. G. GUMPERZ tipológiailag tárgyalja e kérdéskört („A nyelvi közösségek típusai: 151—68). A közösség társadalmi rendszere meghatározza a nyelvi elkülönülés módjait, mértékét. A vadászó—gyűjtögető törzsek tagjainak beszéde csekély mértékben különbözik egymástól, s minél nagyobb mértékű a társadalom gazdasági rétegződése, annál inkább növekszik az egyes rétegek nyelvhasználata közti távolság. V. M. ZSIRMONSZKIJ ismert germanista elsősorban a német nyelvterület társadalmi és nyelvi rétegződését vizsgálja („A nyelv társadalmi differenciálódásának problémája”: 171—94). Érdeklődésre tarthat számot az a fejtege-

tése, amely a német féldialektusok megerősödését tárja elénk. E nyelvrétegben fokozatosan tűnnek el az igazi nyelvjárásra jellemző úgynevezett primer jegyek, és a megértést szolgáló nyelvjárási jelenségeknek adják át a helyüket. W. BRIGHT viszont arra hoz példákat, hogy a tamil nyelv brahmin és nem brahmin használói a vallási hovatarozásukból következően másként nevezik meg a rokonsági kapcsolatokat, az élelmet és a vizet. A szemantikai különbségek nyelvtani eltérésekkel is párosulnak („Társadalmi rétegződés, nyelv és kognitív orientáció”: 197–204).

A nyelv társadalmi, időbeli rétegződése és ezek kölcsönhatása árnyalt elemzésekben jelenik meg a kötetben. „A nyelvi változás” című fejezet két terjedelmes tanulmányt tartalmaz. M. WEINREICH „A jiddis kialakulása és változása az askenázi zsidóság körében” című írása módszertanilag nem ad újat a magyar nyelvtörténet ismerőjének (209–51). W. LABOV munkája viszont figyelemreméltó eljárásokat vonultat föl („A nyelvi változás mechanizmusáról”: 255–85). Arra próbál feleletet adni, hogy a hangváltozásokat milyen körülmények indítják el, hogyan terjed a hangváltozás az egyes osztályok, a fiatalok és idősek, a nők és a férfiak, a bevándorlók beszédében.

CH. A. FERGUSON tanulmánya a „Diglosszia” címet viseli, amelyet a magyar szakirodalomban DEME LÁSZLÓ, IMRE SAMU és mások szóhasználata szerint „regionális köznyelv”-nek fordíthatnánk (291–317). FERGUSON az arab, a svájci német, a haitibeli kreol, és a görög nyelvterület diglossziáit jellemzi igen körültekintően. Csak néhány szempontját soroljuk fel: milyen beszédhelyzetekben használják az igényes normatív köznyelvet és a regionális változatot, melyik nyelvtípus a tekintélyesebb, milyen grammatikai különbségek figyelhetők meg a két nyelvtípus között. A tanulmány után ismét elméleti fejtegetésekre épülő írás következik, J. A. FISHMANÉ, amelyben az egy néphez, az egy nyelvhez való tartozás objektív és szubjektív tényezőiről olvashatunk („Az etnicitás és a nyelvi tudatosság változatai”: 321–34).

A tiszteliség kifejező formáival foglalkozik S. R. MARTIN tanulmánya („A beszéd szintjei Japánban és Koreában”: 339–56). Grammatikailag is elkülönülő megszólítási formulákat tárgyal R. BROWN és A. GILMAN közös cikke („A hatalom és a szolidaritás névmásai”: 359–88). E nyelvi jelenség nyelvünkre nem jellemző, nyelvtudományunkban viszont nem ismeretlen e téma (vö. MÁRTONFI FERENC, A tiszteliség kifejezési formáiról a kelet- és délkelet-ázsiai nyelvekben: *ÁltNyelvTan.* VIII, 159–79).

Ugyanez mondható el a szociolingvisztika sokszor idézett szerzőjének, B. BERNSTEINNEK a tanításairól is. A BERNSTEIN által bevezetett nyelvpedagógiai fogalmakról, a kidolgozott és a korlátozott kódról, a nyílt és a zárt szereprendszerekről, a családtypusokról olvashatunk a lefordított könyvrészletben („Nyelvi szocializáció és oktathatóság”: 393–431). D. LAWTON neve ismerősként csenghet a magyar nyelvészek körében. A kötetben szereplő könyvrészlete mesterének tanait foglalja össze, és bizonyos pontokon azokat helyesbíti („Bernstein nyelvvel és társadalmi osztállyal kapcsolatos munkásságának bírálata”: 435–69).

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az antológia írásai jól tükrözik a szociolingvisztikaként számontartott irányzat törekvéseit. A szerkesztők jegyzetei is segítik a tájékozódást. A magyarországi nyelvészeti kutatásokban kevésbé járatos olvasót azonban félrevezethetik az eredeti szakkifejezések, hiszen a szemelvények idegen szakszavainak magyar megfelelőire helyenként nincs utalás. A nagy felfedezésnek tűnő *szociolektus*, *idiolektus*, *publikus nyelv*, *diglosszia* stb. fogalmakat nyelvészetünk *rétegyelv*, *csoportnyelv*, *egyéni nyelv*, *társalgási nyelv*, *regionális köznyelv* megnevezésekkel illetve és kutatta. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy csupán az idegen szavak magyarításának elmáradását kifogásoljuk. A kötet szerzői sok szállal kapcsolódnak az elődök munkáihoz, nem egy tanulmány csak azért kerülhetett az antológiába, mert a szerzőjét a szociolingvisztika követőjeként tartják számon, jóllehet az alkalmazott módszerei a hagyományos

(európai) szókészlettanban egytől-egyig ismertek voltak. A „Társadalom és nyelv” című gyűjteményt tehát úgy kell olvasnunk, hogy fel kell tárunk az előremutató, újszerű eljárásokat, eredményeket. Helyenként e vizsgálódás fáradságos lesz. Talán hasznosabb lett volna, ha a szerkesztők nem a szociolingvisztikát mutatják be, hanem olyan tanulmánykötetet szerkesztettek volna, amely a nyelv és társadalom kölcsönhatásait régen és most, Európában és másutt figyelemreméltó módszerekkel vizsgálta. Ezáltal világosabban láthatnánk, hogy a nyelvtudomány e területén hol tartunk mi, magyarok.

NAGY FERENC

Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből

Szerk. RÁCZ ENDRE és SZATHMÁRI ISTVÁN. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 1974. 160 l.

Amint a szerkesztők az Előszóban is írják, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai magyar nyelvi tanszékének leíró nyelvtani csoportja — külső munkatársak bevonásával — 1970 végétől hónapról hónapra összeül, és sorra megvitatja „A mai magyar nyelv” címmel RÁCZ ENDRE szerkesztésében megjelent egyetemi tankönyv különféle fejezeteit. A megbeszélésekhez különféle vitás kérdéseket, sőt kérdésköröket vizsgáló referátumok szolgálnak alapul. Ezeket a referátumokat — egy-két más céllal készült dolgozattal megtoldva — három leíró nyelvtani tárgyú tanulmánygyűjteményben kívánják közzétenni. Ennek első darabjaként kaptuk most kézbe ezt a szófajtani és alaktani kérdéseket taglaló tanulmányokat tartalmazó kötetet. A szerzőknek és egyáltalán a vitaülések résztvevőinek mindenekelőtt az említett egyetemi tankönyv új, átdolgozott kiadása lebegett szemük előtt: ehhez kívántak az elmúlt években mások vagy maguk által elért eredmények összefoglalásával, bírálataikkal és javaslataikkal hozzájárulni. Ezen túlmenően azonban a magyar nyelv kérdései iránt behatóbban érdeklődő egyetemi hallgatók szélesebb körben való tájékozódását és a tárgyalt kérdések további vizsgálatát is elő kívánták mozdítani.

A kötet élén SZATHMÁRI ISTVÁNNAK „Leíró nyelvészet — leíró nyelvtani tankönyv” című tanulmánya áll (5—20. l.). Ebben a szerző a módszertani kérdések ismertetésére vállalkozik, ennél azonban jóval többet nyújt, kivált a kitűnően tagolt tanulmány 2. pontjában. Itt sorra veszi, hol, milyen tekintetben ajánlatos továbblépni, ha a) azt a képet, amelyet a „hagyományos” nyelvészet nyelvünkről rajzolt, a „modern” nyelvészet alkalmazta módszerek és elérte eredmények révén teljesebbé kívánjuk tenni; ha b) nyelvünk rendszerének leírását a leíró nyelvtannal érintkező más nyelvészeti diszciplínák tanulságainak felhasználásával szélesebb alapra kívánjuk helyezni; ha c) a szinkroniát nem kívánjuk a diakroniával mereven szembeállítani. Így kirajzolódik előttünk, hogyan vívja harcát a régi és az új, hol mutatkoznak túlzások, mi az, amit a modern irányzatoktól várhatunk, mi az, amit a múltból nem szabad feladnunk. A 3. és 4. pontban a didaktikai és szervezési kérdéseket tárgyalja a szerző. Minthogy magának nem volt alkalma e téren tapasztalatokat szerezni, úgy gondolom, nem vagyok illetékes a részletekhez hozzászólni. Mégis, mivel nem csupán a leíró nyelvtani tankönyvet érinti, hadd említsem meg: a szerzőnek a terminusok szabatos körülírására, tartalmuk kifejtésére vonatkozó kívánalmát — azt hiszem — csak üdvözölni lehet. Ezen a téren azonban a modern módszerek alkalmazóinak, az új irányzatok képviselőinek is vannak adósságaik, pótolni valóik: többen valósággal elárasztják írásaikat, előadásait új, szokatlan terminusokkal, anélkül, hogy megmagyaráznák őket. Rádásul nemegyszer kiderül, hogy a merőben új kifejezések évszázadok óta ismert jelenségeket

takarnak, anélkül, hogy magyarázatot kapnánk rá, mi teszi megolkottá a régítől való eltérést. Ez annál sajnálatosabb, mivel nem válik világossá: mi az, ami csakugyan új, hogyan kapcsolódik az új a régihez, miben viszi előre a régít az, ami valóban új.

A második tanulmány (A mai magyar nyelv című tankönyv és a kvantitatív nyelvészet: 21—32. l.) szerzője, NAGY FERENC azért száll síkra, hogy a „kvantitatív ismeretek” helyet kapjanak a leíró nyelvtani tankönyvben s egyáltalán: a leíró nyelvtan oktatásában. A szerző egzaktabb ismeretek nyújtására irányuló törekvéseit csak helyeselni lehet, annál inkább, mivel kvantitatív szemléletével több olyan részletkérdésre ráirányítja figyelmünket, amely eddig nem került előtérbe. Így például a 3. pontban javasolja, hogy a szófajokat „mondattani aktivitásuk szerint” is rangsoroljuk (22. l.). Más kérdés az, hogy — a minta kis terjedelme miatt — adatai jelentős részét egyelőre maga sem tartja relevánsnak (22. l.). Vagy hogy — főleg megvalósíthatóságuk szempontjából — vitatható, illetőleg nem túl világosan megfogalmazott ötletekkel, javaslatokkal is találkozunk a tanulmányban. A szerző például kívánatosnak tartaná a tankönyv szóképzéstan fejezetének megállapításához hozzáfűzni: a produktivitás fokát egy-egy képzőre vonatkozóan szinkrón szempontból úgy állapíthatjuk meg, „ha a [képző] meglévő származékainak a számát viszonyítjuk az elvileg létrehozható származékainak a számához” (27. l.). De vajon meg tudjuk-e a valóságban számolni egy képzőnek az összes meglévő és létrehozható származékát? Vagy: a mondatban körében nem derül ki világosan, mit értsünk a mondattípusok „lexikális” gyakoriságán és valószínűségén (28. l.). Megjegyzendő: NAGY FERENC maga is elismeri, hogy vannak „fehér foltok”. „indokolt aggodalmak” (32. l.). Kár azonban, hogy ebből nem azt a következtetést vonja le, hogy ezek kiküszöbölésére minden erőnket meg kell feszítenünk, ehelyett „be nem fogadás”-t panaszol, és más tudományágak példájára hivatkozik (32. l.), jóllehet egy új diszciplína számára ilyen szubjektív érvelési móddal aligha lehet híveket szerezni.

A következő hét tanulmány szerzője egy-egy konkrét kérdés, illetőleg kérdéskör elemzésére vállalkozik. Ez azonban korántsem jelent elvi-módszertani állásfoglalástól való elzárkózást. Ellenkezőleg, kivétel nélkül minden cikkről elmondható: keresi az új, hatékonyabb módszereket, és elméletileg is igyekszik megalapozni mondanivalóját, mégpedig korszerűen.

SIMON GYÖRGYI „A szófaji felosztás problémái” című tanulmányában (33—57. l.) először a szófajtan terén megoldásra váró feladatokat vázolja, majd az egyes szófajok tipikus toldalékolhatóságát, fő szófaji értékét és jellemző mondatbeli szerepét vizsgálja, egyfelől a nyelv, másfelől a beszéd síkjáról. A főnév szófaji helyéről vallott eddigi felfogásokat elemezve arra a következtetésre jut, hogy az a felosztástól függ, amikor pedig a főnévvel kapcsolatban a többszófajúság kérdését taglalja, akkor azt állapítja meg, hogy annak szemantikai oka van, így a szófaj megítélésében a szintaktikai szerep nem lehet egyedül döntő (37. l.). A melléknév — minthogy fogalmi tartalmuk lényegében azonos — nem a főnévvel, hanem a számnévvel tartja a szerző egy kategóriába sorolhatónak (37—9. l.). A névmásokról alkotott véleményét viszont abban foglalja össze, hogy mint szóképzési egység valószínűleg önálló, külön szófaj, de mondatépítő elemként a főnév, melléknév/számnév, határozószó alcsoportja (40—41. l.). Az igenevek toldalékolhatóságának és mondattani szerepének részletes elemzéséből az derül ki, hogy az igenevek nem annyira a főnévvel, a melléknévvel és a határozószóval mutatnak közös vonásokat, sokkal inkább egymással vonhatók egy — külön szófajnak tekinthető — kategóriába (47—52. l.). A határozószókkal kapcsolatban azt említi ki a szerző, hogy közös bennük a viszonyjelentés, és toldalékolhatók ugyan, de csak korlátozott mértékben, a mondatbeli — határozói — szerepet pedig viszonyító elem nélkül töltik be (53—4. l.). Az igekötőt és a módosítószót SIMON GYÖRGYI nem sorolja a határozószók

közé. Ezeket önálló szófajként sorolja be a befejezésül igen szemléletes módon, kör alakban ábrázolt tizenkét szófaj közé.

A következő tanulmány szerzője, G. VARGA GYÖRGYI néhány nem tiszta szófaji kategória vizsgálati módjáról (59–73. l.), közelebbről a kettős és hármas szófajúság, az alkalmi szófajváltás és a szófaji átcsapás kérdéseiről ír, s azokat a módszereket keresi, amelyekkel meg lehet a nem tiszta szófaji kategóriák közt a határt vonni. A szakirodalomból ismert ide vágó állásfogalások ellentmondásainak, következetlenségeinek vizsgálása után úgy gondolja, hogy a szófajváltás a „szó mondattani viselkedésében észlelhető a legszembetűnőbbben”, éppen ezért azt ajánlja, a szó alaktani viselkedésén túl vizsgáljuk meg: a kérdéses szó milyen mondatrész szerepét töltheti be, s milyen szófajra jellemző bővítmények kapcsolódhatnak hozzá. E grammatikai jellegű vizsgálati mód bemutatására először főnévi-melléknévi szavakat, majd négy fokozható főnevet, végül néhány határozószói-főnévi és igei-névszói kettősséget elemez. Befejezésül hangsúlyozza: a választott grammatikai szempontú vizsgálati mód „nem helyettesítheti, legföljebb kiegészítheti a szemantikai jellegű vizsgálatot” (73. l.).

Míg G. VARGA GYÖRGYI „egy jó hagyományt” kívánt folytatni, addig RADICS KATALIN — „A névmások egy csoportjáról” című tanulmányában (75–89. l.) — a transzformációs generatív grammatika módszerét választja, és szigorúan formális mondattnai (szintaktikai) alapon a névmásokat tartalmazó jó („grammatikális”) magyar mondatok szabályainak megállapítására és — ha csak melléktermékképpen is — az úgynevezett „egyirányulású” névmások elkülönítésére vállalkozik. A transzformált példamondatok — ezt érdemes kiemelni! — nem mesterkélték, s még ha kitaláltak is (forrást nem közöl a szerző!), akkor is az élő nyelv természetességével hatnak. A gondolatmenet imponálóan logikus, s a megállapított transzformációs szabályok a generatív grammatika körén túl kívül állók számára is világosak, sőt a maguk határain belül, azaz anélkül például, hogy a tárgyalt névmások használatának minden részletét megragadnák, meggyőzők is. Azt mégis sajnálhatjuk, hogy a tanulmány végén összegezésül közölt, „korreferencia-feltétel” és „lexikai azonosság” alapján működő transzformációs szabályok inkább csak azt mutatják be, hogy a két referenciálisan azonos főnévi csoportot mikor töröljük és mikor írjuk át személyes, visszaható vagy kölcsönös névmássá, vagy hogy a funkcióváltó transzformációnak mikor lesz eredménye birtokjeles névszó s mikor birtokos névmás, az egyirányulású névmások sajátos vonásaira azonban valójában nem világítanak rá, így elkülönítésükhöz sem adnak — legalábbis *expressis verbis* megfogalmazva — kellő fogódzkodat.

„Az ige-tövek kvantitatív vizsgálata” (91–7. l.) című tanulmány szerzője, KESZLER BORBÁLA az ÉrtSz. és a VégSz. adatait (7002 ige-tő) veszi számba, mégpedig nem a „hangzó alak”, hanem az eddigi hagyományokat követve az „írott kép” alapján, s arra a következtetésre jut, hogy a magyar ige-k 94,61%-a egyalakú, és a töveknek csupán 5,39%-a, azaz könnyűszerrel listába foglalható, kis töredéke tartozik valamilyen több változatú tőtípusba.

VELCSOV MÁRTONNÉ a magyar nyelv *verbum finitum*ainak néhány kérdését taglalja értekezésében (125–33. l.), a klasszikus morfológia alapján és elsősorban a grammatikai jelentés szempontjából. Bevezetőül ismerteti a magyar nyelv *verbum finitum*ai alaki oldalról való megközelítésének módjait: a tő felélt és az igei személyragrendszerből kiindulót. Az igealakosorok elkülönítésével kapcsolatban szóba hozza az alanyi és tárgyias ragozás elnevezésének kérdését, és a terminológiai vitában az *alanyi* (általános) ragozás — *határozott tárgyias ragozás* terminusok mellett foglal állást. A továbbiakban a *-lak*, *-lek* ragos igealak hovatarozása kérdését elemzi, s a tárgy föltétlen (implikált) jelenlétére való tekintettel a tárgyias ragozás körébe utalja a magyar nyelv e sajátos igealakját. — „A mai magyar nyelv kézikönyve” (Kriterion, 1971.)

többes számú 1. és 3. személyű (-uk, -ük és -ák, -ék) személyragpárokban csak a -k elemet tekinti személyragnak. VELCSOVNÉ ezt a nyelv, pontosabban a személyragrendszer rendszer voltának hangsúlyozása érdekében határozottan elutasítja. Ez annál érthetőbb, mivel a szerző — DEME LÁSZLÓVAL — úgy látja, hogy a „rendszereszerű szembenállások érvényre juttatása hatékony törekvésnek mutatkozik” grammatikai kifejezőeszköz-készletünk alakulásában. A továbbiakban a cikkíró az egyszerű és az összetett igealak alapképleteit mutatja be. Szimbólumaihoz a mintát a formális nyelvleírástól kölcsönzi, s úgy látja, hogy szimbólumaival bármely magyar igealak jellemezhető. — Befejezésül a hagyományos alaki elemzés fontosságát és szükségességét hangsúlyozza a szerző.

BERRÁR JOLÁN „Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában” című tanulmányában (99—124. l.) bevezetésképpen a szóképzés elhelyezésének kérdéseit vizsgálja, majd a transzformációs elemzés típusait (egyszerű, generalizált, elliptikus transzformáció), illetőleg szabályait mutatja be, és a produktivitás fogalmának pontosabb körülírására tesz kísérletet. Úgy látja — számomra nem minden kétséget kizáróan —, hogy a képzett szavak „tekintélyes részét a beszélő napról napra újra alkotja meg”, ezért „az automatikus képzés”-t részesíti előnyben „a hagyományozott alakok leltárával” szemben. — Most a szerző részint a saját korábbi vizsgálatainak, részint mások (mindenekelőtt KÁROLY SÁNDOR) kutatásainak eredményeire támaszkodva a szóképzés három típusát mutatja be, igen meggyőző érvelés alapján, nevezetesen a szintaktikai, a lexikai és a szemantikai szóképzést, és azt tartja célszerűnek, ha „osztályozásunkban a transzformációkra támaszkodunk” (113., 114. l.). A transzformációt az elvégzésre váró, sőt — mint hangsúlyozza — az okvetlenül elvégzendő hatalmas munka jó eszközének tartja (113. l.). — A következő fejezetben a képzett szó elemezhetőségét és automatikus újraképezhetőségét vizsgálja a szerző a beszélő, illetőleg a hallgató szempontjából, mégpedig fokozataik szerint, majd a képző sajátos nyelvi szerepéről kialakított véleményét ismerteti a toldalékok sorrendi szabályaiból kiindulva, funkcionális sajátosságait keresve. A képzőnek a többi toldaléktól való megkülönböztetésére BERRÁR csak a morfológiai és szófaji sajátosságokat tartja alkalmasnak. Ilyen alapon szófajváltó, szófajtartó és szófajjelző képzőket különböztet meg egymástól. — Befejezésül a szóképzés egyetemi oktatásához nyújt a szerző hasznos szempontokat.

RÁ CZ ENDRE a birtok többségét kifejező birtokos személyragos alakok rendszerének egyik legfőbb vitás kérdését elemzi (135—49. l.), disztribúciós szempontokat is érvényesítve, igen világos, élvezetes előadói stílusban (a tanulmány egyetemi előadásul készült, és el is hangzott!), mintaszerű okfejtéssel és bátor kritikával. Nevezetesen azt, hogy a birtok többségét kifejező birtokos személyragok miképpen elemezhetőek, hogyan szegmentálhatóak. Az eddigi főbb állásfoglalások közül az úgynevezett kötőhangzós megoldásnak, a birtokviszony általános jelével operáló felfogásnak, valamint az infixumos felfogásnak sorra kimutatja a gyengeségeit, sőt tarthatatlanságát. A toldalék-tömbös felfogást szükségéből éppen elfogadhatónak tartja, de azért keresi a jobb megoldást, és a többesjel alternánsaival (*ház-ai/hajó-i*) operáló felfogásban meg is találja. Ez a felfogás a birtok többségét jelölő szóalakok rendszerét zárt egységként szemléli, és így annak olyan igen egyszerű, világos leírásához jut el, amelynek segítségével valamennyi szóalak egységesen elemezhető, mindegyik jelentésmozzanat külön morfémához kapcsolható, és ezen túlmenően még a birtokos személyragok rendszere is leegyszerűsödik.

Összefoglalásul elmondható: A tanulmányok arra vallanak, hogy a munkaközösség tagjai nagy odaadással munkálkodnak nyelvünk jobb, hitelesebb-korszerűbb leírása érdekében, és őszintén keresik az új utakat-módokat kérdéseik mélyebb és elméletileg is megalapozottabb vizsgálatára, megoldására. Hogy javaslataikból,

elért eredményeikből mi kerül, illetőleg kerülhet majd bele a leíró nyelvtani tankönyv átdolgozott változatába, az — úgy látom — egyelőre még nyitott kérdés. Egy biztos: a szerkesztőknek nem lesz könnyű a dolguk. Először is: a fölmerült ötletek, javaslatok elbírálásakor mérlegelniük kell, mi valósítható meg belőlük az adott lehetőségek határain belül, mit lehet a rendelkezésre álló idő alatt elvégezni, mi telik a munkaközösség tagjainak erejéből (I. SZATHMÁRI cikke 17. l.) stb. De ami még ennél is fontosabb: gondosan meg kell vizsgálniuk, hogy vajon meddig tágítható, vagy hogy tágítható-e eléggé az adott koncepció, s a beépítendő új részletek, elvek, módszerek nem feszítik-e szét a kereteit. Ez utóbbival kapcsolatban hadd említsem meg: a kötet szerzői közül VÉLCSOVNÉ úgy látja, hogy „a hagyományos nyelvtan beosztását és a legújabb vizsgálati módok szintakszis-központúságát ma még szempontkeveredés veszélye nélkül nem lehet megnyugtatóan megoldani” (125. l.). NAGY FERENC először fölteszi a kérdést: „Nem hozunk-e létre eklektikus nyelvtant és jelentéstant, ha a hagyományos módszerek közé strukturális vagy éppen strukturalista eljárásmodokat vegyítünk”, de aztán vigaszt talál abban, hogy „a magyarországi strukturális kutatások többsége ma már nagyra értékeli és magába olvasztja a hagyományosnak nevezett nyelvtudomány eredményeit”, másrészt hogy a hallgatók nagy része „hajlandó” befogadni „az ágrajzos, képletes, statisztikai táblázatos kutatásokat” (21. l.). Hadd valljam meg: szerintem a koncepció kérdése kulcskérdés, amit az említett két „tény”-re való hivatkozással nem lehet elintézni, annál kevésbé, mivel az nem függhet sem a strukturalista kutatók tudományetikai magatartásától, sem az egyetemi hallgatók „hajlandóság”-ától.

A kötetet JUHÁSZ JÓZSEF-nek „Módszer és szemlélet próbája a nyelvtanírásban” című tanulmánya (151—8. l.) zárja, amelyben a szerző az 1970-ben megjelent, újabb orosz akadémiai nyelvtant mutatja be, módszertani oldalról. Mindenekelőtt azt emeli ki, hogy a szovjet szerzők munkájukban, amely felfogását, módszereit tekintve valójában nem átdolgozás, hanem eredeti, önálló mű, a nyelv rendszer voltának minél hívebb tükröztetésére törekedtek. Szinkrón szemléletük a terminológiában is tükröződik, így például nem tőszóról és származékszóról, hanem motiváló és motivált szavakról beszélnek. Mindazáltal a szinkroniát nem tekintik statikusnak: nyelvreírásukban fontos szerepet kap a produktivitás, a nyelvtani normákhoz való viszony szempontja is. — A nyelvi jelenségek „a maguk kétarcú mivoltában” jelennek meg a könyvben. A szerkesztők a régebbi moszkvai iskola követőinek, a formalistáknak a szemléletét fejlesztették tovább a strukturalista szemlélet irányában. Ennek megfelelően fontos szerep jut az alakrendszernek, a forma elsőbbsége azonban nem jelenti a tartalmi oldalnak, a funkciónak a ki-, sőt még a háttérbe szorulását sem. A nyelvtan nem generativista szemléletű, a transzformációs módszert a szerkesztők nem alkalmazzák. Jelentős újdonság a nyelvtanban, hogy a szerzők a nyelvi jelenségek leírásakor nem csupán az írott alakokat, hanem a nyelv „hangzó” oldalát is tekintetbe veszik, továbbá, hogy külön fejezetet szentelnek a szóelemek tanának, a szóalkotásnak, a hangsúly és az alakképzés összefüggéseinek. Ezek és a hozzájuk hasonló igen tanulságos észrevételek, megfigyelések sokban segítségére lehetnek a magyar leíró nyelvtani tankönyv átdolgozóinak és szerkesztőinek és egyáltalán a magyar leíró nyelvtan munkásainak feladataik megoldásában, különös tekintettel éppen a koncepció és a vizsgálati módok kimunkálására.

RUZSICZKY ÉVA

K Ü L Ö N F É L É K

Lőrincze Lajos hatvan éves

Amikor leírtam e címet, önkéntelenül kérdőjelet akartam utána tenni, s bizonyára sokan meglepetve, ezzel a láthatatlanul is odatolakodó kérdőjellel olvassák. Pedig 1975. november 24-én, amikor intézeti körben köszöntöttük, Lőrincze vállalta a „tényt”, s nem tiltakozott a „leleplezés” ellen.

Sem a fiatalság, sem az öregség nem érdem, de — mondjuk így — meglett korban is fiatalnak maradni: ehhez kell valami tehetség, ebben van valami rendkívüli: fölébekerelkedés, fittyethányás a természet rendjének. Mozgékonyság, eleven érdeklődés, szenvedélyes munkakedv, tréfára és játékra mindig kész kedély, józú humor: úgy látszik, ezek az adományok, amelyek a test és a szellem frissességét megőrzik, és láthatatlanná teszik az évek nyomát.

Pedig ha az időt a teljesítménnyel mérjük, Lőrincze Lajos ugyancsak „kiszolgálta” egy férfiélet kötelező munkaidejét. Igaz, korán is kezdte: az a siker indította el nyelvészi pályáján, hogy mint egyetemi hallgató 1939-ben megnyerte az első jó magyar ejtési versenyt, s ezt elsősorban a szülőfalujából hozott nyelvi örökségnek köszönheti. (Nem is mulasztja el az alkalmat, hogy hálás büszkeséggel Szentgálra ne hivatkozzon.)

Vidéki származása kezdetben a népnyelv felé irányította kutatói érdeklődését: a népi személynévadástart és a földrajzi nevek kérdéseit dolgozta föl (tájnevek, határnevek gyűjtése), majd a magyar nyelvatlasz hatalmas vállalkozásában vett részt. Nyelvjárásainknak egyik legkitűnőbb ismerője: megfigyelő képessége és fonetikai készsége folytán híven utánozza bármelyiket, akár szemléltetésül, akár tréfából.

A felszabadulás utáni első évek nyelvvédő próbálkozásai jelezték a nyelvi műveltség új alapokon való fejlesztésének és kiterjesztésének igényét. Lőrincze felismerte a kérdés jelentőségét, s józan, határozott útkeresése, a tudomány elveit és a gyakorlat szempontjait rugalmasan egyeztető fölfogása, széles körű anyagismerete, kitűnő nyelvérzéke és szervezőkészsége csakhamar öt állította az ötvenes években kibontakozó új nyelv-művelő mozgalom élére. Köréje tömörülő fegyvertársaival a régebbi, hibákat nyesegető vagy magyarkodó nyelvhelyességi törekvésekkel szemben megalapozta a pozitív, emberközpontú, nem a nyelv ért magáért űzött, hanem a t á r s a d a l o m legfőbb érintkezési eszközének tökéletesítéséért végzett nyelv-művelést. Ennek alapelvei: a nyelv rendszerével összhangot találó szükségesség, illetőleg hasznosság és a stilisztikai árnyalatosság.

Az országos érdeklődést és hatást keltő mozgalom gazdag nyelv-művelő irodalmat hozott létre, amelyben Lőrincze is az élen jár. Nevét azonban elsősorban az ötvenes évek elején Halász Gyula hasonló sorozatát felújító rádióelőadásai tették fogalom-má, szinte az egész világ magyarsága előtt. Az „Édes anyanyelvünk” egy-egy ötperce — számuk negyedszázad alatt elérte az ezres „nagyágrendet” — a hírek és az időjárásjelentés mellett talán „a legtöbbet hallgatott magyar szöveg”. Népszerűségüknek alapja a csiszolt, de izes előadásmód és a természetesség: az okfejtés világossága, amit a sokrétű példanyag gazdagít, és többnyire irodalmi szemléltetés is színez. Hogy a nyelvi népművelésnek és ismeretterjesztésnek ezek a mintaképei mennyire hatnak: más kérdés; mindenestre százezrekben keltenek érdeklődést, tudatosítják a nyelvhasználat fontosságát, és így ébren tartják a nyelvi lelkiismeretet. Hogy Lőrincze példájára mi is valami csattanóval zárjuk ezt az „ötperces” köszöntőt, kívánjuk, hogy sorozatának ötvenedik évfolyamát ezzel fejezze be: „Kedves hallgatóim! Feladatomat elvégeztem, nyelvünk olyan tökéletes lett már, hogy nincs több javítani, csiszolni való rajta.”

Mindéz persze tréfa: a nyelv örök változása mindig ad munkát a nyelv-művelőnek, s tudjuk, hogy Lőrincze Lajos sem fogy ki egyhamar a mondanivalóból. Vele együtt örü-

lünk tehát, ha sikerül megvalósítania további szép terveit, s megkapjuk tőle több évtizedes gyakorlati munkájának hatalmas élő anyagon alapuló elvi összefoglalását is.

KOVALOVSKY MIKLÓS

Vladimír Šmilauer nyolcvan éves

Vladimír Šmilauer, a prágai Károly Egyetem nemzetközi híru tudósát, a szláv onomasztika nesztorát az utóbbi évtizedben — születésnapjának kerek évfordulóin — emlékkönyvek, tanulmányok egész sorával ünnepelték a nyelvtudomány, illetőleg névtudomány fórumai. 80. születésnapján hadd köszöntsük mi is, a Magyar Nyelv munkatársai és olvasói. Szívesen és örömmel tennénk ezt akkor is, ha Šmilauer professzor életművét nem fűzné több szál is a magyar névtanhoz, ha nem tartaná szemmel és ismeretné rendszeresen a magyar onomasztika minden eredményét. Így köszöntésünk köszönet is egyben.

Vladimír Šmilauer fontosabb életrajzi adatai a következők (I. IVAN LUTTERER, Prof. Dr. Vladimíru Šmilauerovi k pětasedmdesátým narozeninám: Onomastické práce 3. k. 5—10). Pilzenben született 1895. december 5-én. Egyetemi tanulmányait a prágai Károly Egyetem Bölcsészkarán (bohemisztikai és germanisztikai szakon) végezte. 1922-től Zsolnán, 1926-tól Pozsonyban működött gimnáziumi tanárként. 1933-tól a prágai egyetem Bölcsészkarának magántanára (habilitációs munkája a számunkra is oly fontos Vodopis starého Slovenska), 1938-tól rendkívüli tanára. 1939-ben választják meg a Cseh Tudományos és Művészeti Akadémia tagjának. 1951-től a Károly Egyetem cseh nyelvi tanszékének professzora, 1954-ben a Bölcsészkar prodékánja. 1957-ben kapja meg a filológiai tudományok doktora címet. 1961-ben Csehszlovákia állandó képviselőjévé választják a leuveni Nemzetközi Névtudományi Bizottságban, majd 1963-ban elnökhelyettesé a Szláv Onomasztika Nemzetközi Bizottságában. 1964-től elnöke a Csehszlovák Tudományos Akadémia Helyrajzi Bizottságának.

Šmilauer hatalmas életművének bemutatására itt nem vállalkozhatunk (az 1919-től 1966-ig publikált műveinek bibliográfiáját I. Slavica Pragensia VIII, 381—413 és Onomastické práce III, 11—3), hadd méltassuk csak azokat a műveit, amelyek a magyar névtudomány szempontjából is fontosak, sőt nélkülözhetetlenek. Ezek között az immár klasszikussá vált nagy munkájáról, a „Vodopis starého Slovenska” [A régi Szlovákia vízrajza] (Práce Učené společnosti Safaříkovy v Bratislavě 9. k. XLIII + 564 l., Praha—Bratislava, 1932.) című művéről kell szólnunk. A cseh és általában a szláv onomasztika korszakalkotó teljesítményként tartja számon, „které je jedním ze základních kamenů moderní slovanské onomastiky [amely a modern szláv névtudomány egyik alapköve]” (LUTTERER i. h.). A Vodopis a régi Felső-Magyarország vízrajzát rekonstruálja, illetőleg tisztázza a víznevek eredetét hatalmas okleveles anyag kritikai feldolgozásával. Šmilauer mind az adatok értékelésében, mind etimológiáiban és a névtípusok elhatárolásában korszerű, mindmáig érvényes módszertani szempontokat alkalmaz. Jól tudja, hogy a kiválasztott terület névanyagának vizsgálatához nemcsak a szláv, de a magyar nyelvtörténet eredményei is nélkülözhetetlenek, s így nem véletlenül kap helyet művében egy magyar hangtörténeti vázlat is. A nyelvtörténeti módszer következetes érvényesítésében a szerzőre nyilván hatott MELICH JÁNOS és általában a magyar helynévkutatás metodikája, maga az elkészült Vodopis viszont a várhatónál kisebb hatással volt a mi névtanunkra. Igaz, hogy a művet — bár ma már nehezen hozzáférhető — a magyar nyelvészek és történészek gyakran idézik, mégis hasonlóan tüzetes — ekkora területet felölelő és a határjárásokat is feldolgozó víznévi monográfiát a régi Magyarországon más területeiről máig

sem találunk. (MELICH és KNEZSA ismert műveikben a relatíve nagyobb vizek neveit dolgozták fel.) Habent fata sua libelli. A Vodopis kívánatos hatása másutt is elmaradt. ERNST EICHLER 1965-ben állapítja meg (Onomastica XI, 12): „Es ist eigentlich kaum verständlich, warum die indoeuropäische Forschung, z. B. die Untersuchung der indoeuropäischen bzw. alteuropäischen Hydronymie dieses Werk bisher kaum berücksichtigt hat. (Offensichtlich ist es in den Bibliotheken außerhalb der ČSSR eine Seltenheit, zumal es in geringer Auflage erschien.)” Nyilvánvaló, hogy a mű újabb kiadása — esetleg valamely világnyelven — nagyon esedékes lenne.

A másik, a magyar kutatást is érdeklő fontos könyve egy általános névtani munkája: „Úvod do toponomastiky (nauky o vlastních jménech zeměpisných)” [Bevezetés a toponomasztikába (a földrajzi tulajdonnevek tudományába)]. Praha, 1963. 2. kiad. 1966. A szerző több évtizedes kutató és oktató munkájának eredményeit, a toponomasztika elvi és gyakorlati kérdéseit foglalja össze egy igen világos fogalmazású és jól megszerkesztett kézikönyvben. Részletes bemutatására e helyütt nincs szükség, alapos ismertetését és értékelését elvégezte már KISS LAJOS 1964-ben (Nyt. LXXXVIII, 486), mégis egy-két lényeges tanulságot hadd hangsúlyozzunk itt is. Azt például, hogy Šmilauer mennyire fontosnak tartja a helynevek vizsgálatában a nyelvi (nyelvtörténeti), történet-tudományi, földrajzi, néprajzi szempontok érvényesítését, az adatok feltárásában és értékesítésében a pontos filológiai aprómunkát. Jónak látja — nálunk sem ártana — többször is figyelmeztetni a dilettantizmus veszélyeire.

Šmilauer nagyobb művei közül még egy érdeklő közelebbiről a magyar névkutatást, a „Příručka slovanské toponomastiky” [A szláv toponomasztika kézikönyve] Praha, 1963—1964. I, 264 l., II, 265—538 l. A mű második kiadása — az első sokszorosítás — 1970-ben jelent meg. A munka célja azoknak a fontosabb közneveknek az összeállítása, amelyeket az egyes szláv nyelvek a földrajzinév-alkotásban felhasználnak. Egy-egy szócikk a következő adatokat tartalmazza: a címszót a földrajzi köznévi ósszláv alakjában (BERNEKER, illetőleg MACHEK szótárának alapján), a jelentést vagy jelentéseket német nyelven, a köznévi alakváltozatait, illetőleg a belőlük alkotott földrajzineveket az egyes szláv nyelvekben. Šmilauer e munkáját azoknak a fiatalabb kutatóknak szánta — nemcsak nyelvészeknek, hanem történészeknek, geográfusoknak is —, akik névtani kérdésekkel kívánnak foglalkozni. Segédkönyve egyszerűen fontos állomása a szláv helynév-atlasz előkészítő munkálatainak. Hasznosan forgatható természetesen a magyar helynevek szláv rétegének vizsgálatában is, hiszen MIKLOSICH PON.-ja fölött már meglehetősen eljárt az idő.

Szólni kell végül a Csehszlovák Tudományos Akadémia Helyrajzi Bizottságának „Zpravodaj Mistopisné Komise ČSAV” című folyóiratáról, amelynek megindulásától, 1960-tól kezdve Šmilauer a szerkesztője. (A folyóirat alapos bemutatását és méltatását l. KISS LAJOS: MNY. LVII, 370—3 és JÓZEF REČEK: Onomastica XI, 34—41.) A ZMK. legfontosabb feladatának a tájékoztatást tekinti, s ezt Šmilauer és társai mintaszerűen oldják meg. Szemmel tartják a cseh és szlovák, valamint a nemzetközi névtani szakirodalmat, s ezekről viszonylag gyorsan — a leuveni Onománál fűrgébben — informálják a szláv nyelveken olvasókat. A folyóirat szemléjében jelentős helyet kapnak a magyar névtudomány eredményeit bemutató ismertetések is. Ezért Šmilauer professzornak tartozunk köszönettel, aki a hazai kutatás egész termését — a könyvektől a legapróbb cikkekig — számontartja. Külön is örömet jelent számunkra, hogy a szláv onomasztika legnagyobbja a magyar nyelvtudományt s ezen belül a névtudományt oly sokra értékeli, nem egy eredményét mintaszerűnek tartja, követendő példaként emlegeti.

Nem szoltunk e kurta méltatásban az ünnepeltnek több fontos művéről (Osídlení Čech ve světle místních jmen. Praha, 1960., Atlas místních jmen v Čechách. Praha, 1969., PROFOUS nagy művének, a „Místní jména v Čechách” című munkának V. kötete), tanul-

mányainak, cikkeinek száairól. Ezek között több is akad, például a névatlasz, amely elvégzendő feladatainkat juttatja eszünkbe.

Egy nagy tudós portréja műveiben is kirajzolódik. Vladimír Šmilauer munkáiban mindenütt ott érezzük az ideális kutatót — hatalmas tárgyi tudásával, lényeglátásával, szigorú, de mindig tárgyilagos kritikájával, tudománya iránti szenvedélyével, de alázattal is —, aki sosem felejt el, hogy minél több kérdést oldunk meg, annál több megoldandó bukkan fel. Munkatársai, tanítványai tudják, távolabbi tisztelői is tapasztalhatták, hogy embernek is olyan, mint az igazi tudósok legtöbbször. Sugárzó humánus, derű, nem a protokollra, csak az emberre, az eredményre figyelő őszinte érdeklődés; e tulajdonságait azok sem felejtik el, akik csak egyszer találkoztak vele.

A Vodopis megalkotójának 80. születésnapja nemcsak a szláv onomasztika számára ünnep, ünnepe a magyar nyelvtudomány, névtudomány is. Hadd kívánjunk további munkájához jó egészséget, töretlen alkotókedvet.

KÁZMÉR MIKLÓS

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Az egri várszámadások magyar szavai 1548 és 1564 között

Méltán tarthatnak nyelvészeti érdeklődésre számot az egri várszámadások 1548-tól 1564-ig terjedő részeinek latin szövegbe ágyazottan előforduló magyar szavai. A levéltári történeti kutató munka kapcsán ezeket a szavakat gondosan kigyűjtve, témánként — s azon belül ábécérendbe állítva — szigorúan betűhűen közlöm az alábbiakban. Egyes szavak értelmezésének teljesebb értékű differenciálhatósága céljából ezeknek latin nyelvű változatát is megadom. A szavak után zárójelben pedig az előfordulás éve szerepel.

Szerszámok. — Bárdok: 1. *Bard*, „securis” (1555.); 2. *Heyalo bard*, „ascia” (1554.); 3. *Szynleo* ~ *Zynlew* ~ *Zinlew bard* ~ *baard* ~ *barda*, „ascia” (1553., 1555., 1558., 1560.) | *Beles* ~ *belews methew* (rézből készült konyhai felszerelés) (1553., 1555.) | *Chiga*, „trochus aeneus” (1555.) | *Csakan* ~ *Chakan*. 1. Kőfejtők: „Acuti ligones pro succindendis lapidibus” (1551.); „Sarculi ad effodendos lapides” (1564.) 2. „Ligones ex una parte lati et altera acuti” (1555.); 3. „Ligones ex utraque parte acuti” (1555.) | *Ket-felöl valo öreg csakan* (1562.), kétségtelenül az előző 2. és 3. típus. — Fejszék: 1. *Feyze*, „securis pro scindendis lignis” (1554.); 2. *Farago feyze*, „securis fragmentariae” (1564.); 3. *Kewthwefeyze*, „securis” (1560.) | *Fekwas*, „instrumenta ferrea ad scindendos lapides parvi et lati” (1554., 1555.), kőfejtő szerszám | *Franzolo*, kovács szerszám, vasból (1555.) | *Gyalw* (1553., 1555.) | *Horogh*, „instrumentum hamus pro trahendis scandulis eum manubriis”, zsindelevonó horog (1560.) | *Hwzo was* ~ *Hwzowas*, „instrumentum ferreum tractorium” vagy „instrumentua tractoria pro paranda vasa”, bodnárszerszám (1553., 1555., 1560.). — Kapák: 1. *Gyker waghó kapa* ~ *Gyker wago*, „ligones latae” (1553., 1560.); 2. *Hewiteo kapa*, „ligones latae” (1555.); 3. *Kewago kapa* (1551.); 4. *Kwkapa*, „ligones unci ferrei” (1551., 1555.); 5. *Themethew kapa*, „ligones latae” (1554.); 6. *Zéles kapa* (15553.). — Kések: 1. *Dely*, „culter”, faragókés, bodnárszerszám (1558.); 2. *Vago kes*, „culter culinarius”, konyhakésféleség (1553., 1555.); 3. *Vono kes*, „culter tractorius”, konyhakésféleség (1553., 1555.) | *Ket kez vono* ~ *Keet kez wono* ~ *Kethkezwono* ~ *Kethkezwonyo*, „instrumentui ferrei duabus manibus trahendis”, vagy „scalpra sive cultra”, bodnárszerszám (1553., 1555., 1554.) | *Konya* ~ *Konia*, „securis asciae similes”, vagy

csak „secures” (1554., 1555.) | *Palazk verew*, „malleolus”, kovácsszerszám (1555.). — Szekercék: *Hayazo ~ Heyazo zekercze ~ zekerche*, „secures tecturales” (1554., 1555.). — Egyéb szerszámok: *Wasrud*. 1. kőfejtő szerszám: „instrumentum ferreum ad effringendos lapides” (1560.); 2. azonos a *zytho was*-sal: „ferree furculi ignariae cum manubribus” (1560.) | *Was willa* (1555.) | *Wesew ~ wezew* (1553., 1555.) | *Zytho was*, „fuscina ferrea”, konyhai felszerelési tárgy, azonos a *wasrud*-dal (1555.).

Fegyverek: *Chyathlo was*, ágyúkhöz való vas alkatrész (1555.) | *Chyettneky*, szakályas puskafajta (1560.) | *Darda*, „cuspides militares” (1554., 1555., 1560.) | *Furko*, „clavus”, vagy „ignariae ignitae cum parvis pixidibus”, az ún. tüzes szerszám egy fajtája: a tüzes furkó (1554., 1555., 1560.) | *Dereg zezh ~ Dereg zeg*, „clavi ad flaconetas” (1555.) | *Kanoth*. Gyújtózsínór: kanóc (1551., 1554., 1555.) | *Kechkelab*, a prágai szakályások részére (1560.) | *Küha ~ Kytha*, kenderkóc a tüzes szerszámokhoz, „canabis ligaturae” (1555., 1560.) | *Marok was*, ágyúkhöz való vas eszköz (1555.) | *Merewja*, „hastae militaris”, koplya (1555.) | *Mosar pattanthyw*, „mortarium ferreum”, mely kőgolyókat vet (1554., 1555.) | *Seregbotho*, különböző számú szakályas puskából összeszerelt lövőfegyver, rendkívül találó meghatározása: „Machina bellica instar organi facta” (vö. a szovjet hadseregben a második világháborúban használt hasonló alapelven működő, de természetesen nagyobb kaliberű *Sztálin orgoná*-val (1551—54., 1560.) | *Tharack*, „falconeta” (1551.) | *Tyzes lapta ~ laptha*, „pile seu sphericum ignitum”; tüzes szerszám (1554.) | *Zytha*, „cribra setacea”, a lőporkészítéshez (1555.).

Ágyúk nevei: *Baba* (bombarda) (1551.) | *Beka* (bombarda) (1551.) | *Koma* (bombarda) (1560.) | *Orozlan* (falconeta) (1560.) | *Sarkan* (falconeta) (1560.).

Mesteremberek készítményei: *Oskola zewgh*, „claviculi capitali” (1551.) | *Panth was*, az ajtóra való vasalás (1555.) | *Pleh*, zár az ajtóra (1551., 1553., 1555.) | *Sindel* (1551.).

Közlekedési és szállító eszközök, lószerszámok: *Faruud*, vasalt (1560.) | *Hamja*, vasalt (1560.) | *Kisefa ~ kiseffa ~ kesepha*, „pertica ferrea”, az ágyúvontató-kocsinál használva (1552., 1553., 1554., 1555., 1560.) | *Nyaklo*, „cum funibus et circulos ferreos” (1560.) | *Panth*, „instrumentua ferrea ad rotas bombardarum”, az ágyúkerekék vas abroncsa (1560.) | *Pewsseol ~ pewssewl*, „instrumenta ferrea circa rotas” (1554., 1555.) | *Taliga ~ thalyga*: 1. egykerekű taliga a föld szállítására (1553.); 2. kétkerekű taliga; 3. „Currulis”, kis szekérféleség (1553.) | *Tharoglya*, „curriolus”, kis szekér, melyet az árokások használtak (1553.).

Ruházati anyagok: *Abba*, abaposztó (1556.) | *Barazlay ~ Brazlay*, posztóféleség (1552—1560.) | *Gyapoth*, vászon (1553.) | *Karasia ~ karasye*, posztóféleség (1553., 1560.) | *Kisnyczer ~ kyzmicher* posztóféleség (1556.) | *Neremberi*, posztóféleség (1552.) | *Purgamal*, posztóféleség (1552.) | *Stameth*, posztóféleség (1552.) | *Trwppay*, vászonféleség (1551.).

Ruházati cikkek: *Dolman* (1552—1560.) | *Fekewthew*, „peplum” (1552.) | *Mente ~ menthe* (1557., 1560.).

Edények, tartályok: *Csoban ~ Tsoban*, „vasculum” (1553., 1555.) | *Gyanthar parvo vajolo*, szurkot tartottak benne (1555.) | *Roczka*, „idria” (1553.) | *Szwszek*, liszt tárolására (1560.) | *Veder*, „idria” (1560.).

Élelmiszer, bútor, építési anyag, asztali edény, pince-felszerelési tárgy, gyógyszer: *Árpa kasa* (1560.) | *Azokfa* (1552., 1556., 1557.) | *Babyr*, babérlevél, mint sebészeti gyógyszer (1552.) | *Bronza* | *Korchohya*, a boroshordóknak a pincébe le-, illetve fel való szállítására szolgáló eszköz (1560.) | *Leecz* (1551.) | *Nozolia*, ágy (1555.) | *Kwpa* (1553.).

Halászat és vadászat: *Morothwa ~ Morothwa*, „piscinum” a Tiszán (1548—1551.) | *Reche*, vadfogó háló (1553.) | *Thok*, „sturio” (1550.) | *Zegye ~ Zewgye*, „clausura” a Tiszán (1548—1551.).

Mértékek: *Erdey singh*, a várarak ásásánál használatos mértékegység (1552.) | *Motring*, a kanoth vásárlási mértékegysége (1551.) | *Pinth* (1560.).

Katonák, várbeliek: *Dobos* (1551.) | *Huzar* ~ *Hwszar* ~ *Hyuzar* (1549., 1555., 1560.) | *Pattantus* (1554.) | *Porkolab* (1555.).

Mesteremberek és alkalmazottak: *Ach* ~ *Alch* (1553.) | *Aztalgyarho* (1556.) | *Barbay* ~ *Borbely* (1552.) | *Diak* (1556., 1557.) | *Fazekas* (1551.) | *Iwegh ablak jarho*, üveges (1553.) | *Kalmar* (1560.) | *Kardwasgyarho* (1557.) | *Korcholas* ~ *Korcholyas*, a várba szállított boros hordóknak a pincébe való szállítását végezte | *Kowach* (1552.) | *Keomywes* ~ *Keomyes* (1553., 1554., 1558.) | *Lakatgyarho* (1553.) | *Molnar* (1552.) | *Paller* (1550., 1553.) | *Pinter* (1552.) | *Zekeryarho* (1560.) | *Tapaztho*, a vár fonott palánkjait sárral tapasztották be és simították le (1555., 1560.)

SUGÁR ISTVÁN

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

56. Hegedűs József: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykori európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. Magay Tamás: Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.
58. A Magyar nyelv története és rendszere. (A debreceni nemzetközi nyelvészkonferencia előadásai.) Szerkesztette Imre Samu és Szathmári István. 1967. 95,— Ft.
59. Szabó T. Attila: A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. 1968. 17,— Ft.
60. H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. Fabricius-Kovács Ferenc: A konkrét→absztrakt jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. E. Abaffy Erzsébet: XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. Keszler Borbála: A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. N. Dely Zsuzsa: A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette Király Péter. 1969. 52,— Ft.
66. Márton Gyula: A moldvai csángó nyelvjárás román kölesönszavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette Pais Dezső és Benkő Loránd. 1969. 26,— Ft.
68. Fehértői Katalin: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. Kiss Jenő: A rábaközi Mihályi igeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Szerkesztette Kázmér Miklós és Végh József. 1970. 64,— Ft.
71. Kiss Lajos: Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. Imre Samu: A felsőőri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. Meggyes Klára: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. Farkas Vilmos: Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette Benkő Loránd és Szépe György. 1971. 21,— Ft.
76. Dezső László: A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. K. Szoboszlay Ágnes: A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. Hutás Magdolna: Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. Penavin Olga: A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. Gregor Ferenc: Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. Szilágyi Ferenc: Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. Jelentés a stilsztika. (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István és Szűts László. 1974. 69,— Ft.
84. Velcsov Mártonné: Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. Havas Ferenc: A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. Kemény Gábor: Krúdy képalakítása. 1974. 19,— Ft.
87. Hajdú Mihály: Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. Hadrovics László: Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1052 Budapest V., Váci utca 22.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

125. Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás. Közzétette **Pelle Béláné**. 1970. 60,— Ft.
126. **Püspöki Nagy Péter**: A felsőszermerédi rovás emlék. 1971. 8,— Ft.
127. **Bálint Sándor**: Szegedi példabeszédek és jeles mondások. 1972. 60,— Ft.
128. **Hajdú Mihály**: Sopron környékének magyarbecézőnevei (1700—1970.). 1972. 24,— Ft.
129. **Benkő Loránd**: Tudnivalók a Magyar Nyelv alakításmódjához. 1972. 16,— Ft.
130. **Eder Zoltán**: A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970.) 20,— Ft.
131. **Sajnovics János**. Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozion. Szerkesztette **Gulya János** és **Szathmári István**. 1974. 40,— Ft.
132. XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Concriptiones” gyűjteményében. Közzétette **Schram Ferenc**. 1973. 60,— Ft.
133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette **Szathmári István**. 1973. 24,— Ft.
134. **Kiss Lajos**: Melich János emlékezete. 1973. 10,— Ft.
135. **Vekerdí József**—**Mészáros György**: A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondattana. 1974. 40,— Ft.
136. **Szathmári István**: A százóves Magyar Nyelvőr és a stilisztika. 1974. 12,— Ft.
138. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerkesztette **Szathmári István**. 1974. 20,— Ft.
140. **Pais Dezső** tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerkesztette **Szathmári István** és **Ördög Ferenc**. 1975. 60,— Ft.
141. **Király Péter**: A magyarok említése a Konstantin- és a Motód-legendában. 1974. 20,— Ft.
142. **Rácz Endre**: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. **Sallai János**—**Szende Tamás**: A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.

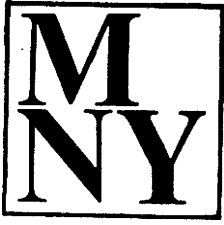
Kapható továbbá:

Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította **Jakubovich Emil** és **Pais Dezső**. (1971.) 100,— Ft.
Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. 100,— Ft.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

1. **Zilahi Lajos**: A zárt *i*-zés esetei Püspökladány nyelvjárásában. 1970. 122 lap.
2. **Mátrai Mária**: A határozószók, névutók és igekötők rendszere a Müncheneri Kódeksben. 1971. 206 lap.
3. **Suhajda Ágnes**: A föld és a világ keletkezése a Kalevalában meg a vogul énekekben, mondákban. 1971. 106 lap.
4. **Jánosik Zsuzsa**: A tömörítés eszközei Németh László prózájában (az *Iszony első* fejezete alapján.) 1971. 88 lap.
5. **Szabó Géza**: Szempontok az *e-zés* vizsgálatához. Doboz község *e-zése*. 1971. 135 lap.
6. A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései. Tanulmánygyűjtemény. 1971. 242 lap.
7. **Hajdú Mihály**: Az orosházi méhészkedés szakszókincse. 1972. 133 lap.
8. **Zelniczky Erzsébet**: A magyar fonóipar szakszókincse. 1972. 149 lap.
9. **Sz. Erdi Éva**: Anyos Pál szóképei. Adalékok a magyar szentimentális stílus vizsgálatához. 1972. 180 lap.
10. **Bencze Lóránt**: Pázmány Péter és Kosztolányi Dezső prózastílusa. 1973. 103 lap.
11. **Hunyadi Györgyné**: Hagyományok és újabb törekvések a helyesírástanításban. 1973. 136 lap.
12. **Posgay Ildikó**: Rábacsanak személynevei. 1973. 146 lap.
13. **Szalontay Gabriella**: A Tudományos Gyűjtemény nyelvtudományi jelentősége. 1973. 114 lap.
14. Adalékok a magyar nyelv életrajzához. 1973. 200 lap.
15. **Mészárosné Varga Mária**: Bazsi község mai névanyagának vizsgálata. 1975. 140 lap.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kaphatók, illetőleg utánvétellel megrendelhetők az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszékén (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállítást esetén + 2 Ft portóköltiséget számíttunk fel.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXII.

ÉVFOLYAM

1976.

2.szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

† **BÁRCZI GÉZA, IMRE SAMU, NYÍRI ANTAL,**
SZATHMÁRI ISTVÁN és TOMPA JÓZSEF

TARTALOM

<i>Ligeti Lajos</i> : A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van	129
<i>Király Péter</i> : A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában . . .	136
<i>Balázs János</i> : Czuczor Gergely emlékezete	149
<i>Ladó János</i> : Idegen szó, magyar szó, világnézet	155
<i>Tompa József</i> : Egy „szakállas” pör legmaibb tanulságai	172
<i>Bánhidai Zoltán</i> : A magyar mint idegen nyelv és a magyar orvosi nyelv	183
<i>Vidra Klára</i> : Mondategészek elhatárolása beszélt nyelvi környezetben	197
<i>Raisz Rózsa</i> : Mondatgyakorisági vizsgálatok néhány századforduló kori szépprózai szövegben	202
Kisebblébb közlemények. <i>M. Korchimáros Valéria</i> : Két megfigyelés a Halotti Beszéd névmáshasználatáról	210
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bálint Sándor</i> : Babarci. — <i>Erdődi József</i> : <i>Nélkül</i> . Egy azonos tureizmus néhány finnugor nyelvben. — <i>Kálmán Béla</i> : <i>Aliga</i> . <i>Somosma</i> . — <i>Kovács Imre</i> : <i>Torreáador</i> és <i>torero</i> (<i>torrero?</i>). — <i>Takács Lajos</i> : Nyargaló — foglaló	213
Nyelvművelés. <i>Fabián Pál</i> : Helynévgyűjtés és helyesírás. — <i>Földi Ervin</i> és <i>új. Hőnyi Ede</i> : A földrajzi nevek helyesírásáról	223
Szemle. <i>Kiss Jenő</i> : A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. — <i>D. Mátai Mária</i> : Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. — <i>Szabó Törpényi Ádám István</i> : Új finn hangtörténeti monográfia (Kaimuu tájszólásainak hangtörténete). — <i>Vajta Vilmos</i> : Soome-ugri ja samojeedi keeletandus Nõukogude Liidus Bibliográfia. — <i>Fiers Márta</i> : Nemes Zoltáné — Gálffy Mózes — Márton Gyula, Torjai szójegyzék	228
Különfélék. <i>Imre Samu</i> : Szabó T. Attila hetven éves. — <i>Ruzsiczky Éva</i> : Tompa József születésének 70. évfordulójára. — <i>H. Tóth Imre</i> : Asbóth Oszkár kapcsolata bolgár nyelvészekkel. — <i>Vértesy Miklós</i> : Nyelvrokonaink-e a lappok?	245
Nyelvtörténeti adatok. <i>Reuter Camillo</i> : Egy XVII. századbeli népies orvosi kézirat ismertetése. — <i>Németh K. Bódog</i> : A Répce gútjainak megrogulása 1642-ben	252

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó*, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010.

A folyóirat előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL: 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*, közvetlenül vagy *postautalványon*, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

Az AKADÉMIAI KIADÓNÁL: 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21.; telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488.

Az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban: 1368 Budapest V., Váci u. 22.; telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 44 Ft.

A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (1011 Budapest I., Fő utca 32.; telefon: 159—450, MNB. Budapest 54, No. 024) bonyolítja le.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál*: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. sz.

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXII. ÉVF.

1976. JÚNIUS

2. SZÁM

A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van*

III.

1. **Nyelvcseré.** — A magyar nyelv intenzív török kapcsolatai látán a kívülállóban óhatatlanul felmerül a kérdés: melyik az igazi, melyik az eredeti? Végső soron ez vezette a szükséges nyelvészeti ismeretekkel kellően fel nem vértezett VÁMBÉRYT arra a feltevésre, hogy a magyar nyelv (és nép) török eredetű. A nyelvész BUDENZ rögtön helyesen látta, hogy a magyar nyelv finnugor eredetű, mert finnugor a nyelvtani rendszere és alapszókinccse; a sok török szó pedig jövevény a nyelvünkben.

A török hatásnak ez a lenyűgöző mértéke bírta arra ZICHY ISTVÁNT, hogy új formában prezentálja VÁMBÉRY régi téziséét. Ő már tudta, hogy a mai magyar nyelv finnugor eredetű, ezt nem vonta kétségbe, helyette kétségbevonta török eredetű szavaink jövevényező voltát. Más szóval azt állította, hogy a magyar nép eredetileg törökül beszélt, és csak csere útján jutott mai finnugor nyelvéhez.

ZICHY elmélete védhetetlen. Annak idején már NÉMETH GYULA utalt arra, hogy az elmélettel összeegyeztethetetlen az állítólagos török nép finnugor eredetű *magyar* neve. Magam korábban két ízben is foglalkoztam a kérdéssel (A magyarság eredete és a nyelvcseré kérdése. Előadás a Nyelvtudományi Társaság XXXIX. közgyűlésén; vö. MNy. XXXVIII, 138 és A magyarság őstörténete 57, 63—5). Korábbi érvelésem kiegészítéseként talán nem árt egy-két szót szólni ezúttal is a nyelvcseré kérdéséről.

2. A hozzánk közel álló anyagból legalább három (A—C) típusal kell számolnunk.

A) A török nyelvű bolgárok meghódítanak a Dunától délre egy szláv népet. Az felveszi a *bolgár* nevet, a török nyelvű vezetőréteg egy-két évszázad alatt beleolvad a szlávokba, a régi török nyelvnek jóformán nem marad kitapintható nyoma. Mindenesetre a régi nyelvből szokás magyarázni: *bélég*, *belég*, *bilég* 'jel, bélyeg', *belčug* 'karkötő', *doçtor* 'párna', *kap* 'kép', *san* 'méltóság, rang'. Az úgynevezett bolgár fejedelmi lajstrom MIKKOLA-féle magyarázata utólagos toldozgatás-foldozgatás ellenére is tele van problémával; OMELJAN PRITSAK, *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*. Wiesbaden, 1955.

A mongol korban Dzsöcsi, illetőleg Batu kán mongoljai hatalmuk alatt egyesítik az Arany Horda török népeit. A vékony mongol hódító réteg egy-két évszázad alatt eltörökösödik, az egykori alattvalókra hagyja a maga tatár nevét és valamennyi (nem túl sok) mongol jövevényezőt.

* L. MNy. LXXII, 11—27. — A JOKI, *Uralier und Indogermanen* című művének egy-nemely iráni—magyar egyeztetésére alkalomadtán kívánok visszatérni.

Az Arany Horda kancelláriájában a mongolt hamarosan felváltotta a török (B. SPULER, *Die Goldene Horde*. Leipzig, 1943. 285—93). A fővárosban az irodalmi nyelv a kipszak volt (olykor a horezmi török is jelentkezik). A kancellária nyelvében kevés a mongol elem (ilyen pl. *baurči* 'szakács', *šüsün* 'úti ellátás'). Maga a beszélt nyelv kipszak típusú, annak nem is egy változatában. E változatok között kezdettől fogva jelentős szerepet játszott a kazáni tatár, a bolgár birodalomnak a csuvas mellett második fontos nyelve. A bolgár csuvasos sírfeliratok mellett kezdettől fogva ott találjuk a tatárt is; a kazáni kánság megalakulásával ez a kancellária nyelve. Vö. T. HALASI KUN, *Monuments de la langue tatare de Kazan*: BOH. V, 1942—47. 138—55. A *Codex Cumanicus* német részében a kun nyelv tatárként szerepel (*tatar til* 'tatár, kun nyelv', *tatarča* 'tatárul, kunul': GRÖBECH 237); ez a különös meghatározás nyilván a Sarai közelében fekvő Szt. János kolostorban került a kódexbe.

A kazáni tatár mindenesetre jelentős szerepet játszott a mongol elemeknek a baskírba, csuvasba és a közeli finnugor nyelvekbe való közvetítésében. Ezeket a jövevényszavakat főleg az jellemzi, hogy a mongol nyelv nyugati, kipszak hatás alatt kifejlődött változatát tükrözik, amelyre — többek között — a második szótagban található *o*, *ö* > *a*, *e* változás jellemző (vö. a *nögär*-rel kapcsolatban mondottakat). Íme néhány példa: tat. *busaga* 'küszöb', csuv. *pusaxa* < ny. mong. *bosaya* (k. mong. *bosoya*, ir. mong. *bosuya*); tat. *büdüne* 'fürj', bask. *büdüne*, csuv. *putene* < mong. *bödene* (*bödöne*; *bödüne*); tat. *sarana* 'ehető hagyma; *Lilium tenuifolium*', bask. *harina*, csuv. *sarana* < mong. *sarana*. (Kissé más értelmezéssel l. RÓNA-TAS ANDRÁS, Középmongol jövevényszavak a csuvasban: *Néprajz és Nyelvtudomány* XV—XVI, 1971—72. 77—98 és XVII—XVIII, 1973—74. 125—42; röviden angolul: BOH. XX, 1975. 201—11).

Megjegyzendő, ugyane mongol szavak egy sor más török nyelvben is megjelennek, anélkül azonban, hogy közvetlen közük volna az előbbiekhöz. A nagy szórás magyarázata egyszerű: a mongol hódítás után biztonságos a közlekedés Európa és Ázsia között, a „pax Mongolica” jegyében a kereskedelem és a kulturális javak cseréje korábban nem látott méretekben fellendül.

Talán mondani sem kell, hogy nem minden jövevényszó-réteg származik a mongol korból. Nem onnan való a jakutban (ST. KAŁUZIŃSKI, *Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache*. Warszawa, 1961.), a dél-szibériai török nyelvekben (HASAN EREN, *Sibiriya türk dillerinde moğol unsurları*: *Türk Dili Belleten* III, 14—5, 1950, 35—43); stb.

ZICHY feltevése csak ebbe a kategóriába illenék, ha tudniillik egy török nyelvű hódító réteg kerítette volna hatalmába a finnugor magyarokat, s egy-két évszázad alatt azokba beolvadt volna. Erről azonban nem lehet szó, a honfoglaláskori (és az azt megelőző idők) magyar vezetőrétege finnugor nyelvű. A turkológus NÉMETH GYULA így ír: „nem lehet a magyarságnál egy »uralkodó török rétegről« és egy alacsonyabb sorban levő »finnugor rétegről« beszélni” (*HonfMagyKial.* 298). Más kérdés aztán az, hogy a finnugor magyar nép török módra szervezte meg törzsszövetségét, ebbe a szövetségbe törököket (kabárokat) és más idegeneket is befogadott.

B) Mi történt a vezető rétegtől megfosztott hadinéppel, ha az jelentős létszámban az egykor hódoltatott földön maradt? Két példával illusztrálnám ezt az esetet, mind a kettőt Perzsia mongol hódoltságának idejéből, pontosabban az abból napjainkra maradt fejleményből venném.

Elsőnek az afganisztáni mongolok esetét említeném. Zömükben az ország északnyugati területén, Herát tartományban élnek. Minden településükön a

kétnyelvűség állapotába jutottak. A mogolt csak a családban, az egynyelvű asszonnyal és az apró gyerekekkel használja a férj, aki munkájában a helyi perzsa vagy tádzsik nyelvjárást beszél anyanyelvi fokon. Ha valamely különös oknál fogva a perzsa behatol a családba, elhal a mogul. Így jött létre az eliranizálódott mogul törzsek egyre gyarapodó sora. A folyamatot sem iskola, sem más tömegkommunikációs eljárás nem segíti, egyedül a munkavállalás meg a nem túlságosan gyakori összeházasodás, de ami hosszú távon mégis meghozza gyümölcsét. Vö. LIGETI: I. OK. II, 1952. 355—8. (Merőben más a helyzet a Szovjetunió kétnyelvű kis népeinél. Vö. A. A. DARBEEVA, *Dvujažyčie v izolirovannyh jazykach i dialektach: Problemy dvujažyčija i mnogojazyčija*. Moszkva, 1972. 191—7.)

A másik példa a hazaráké. Elég rejtélyes ez az eset, mert nincs kétséget kizáró bizonyítékunk arra, hogy eredeti nyelvük csakugyan a mongol lett volna. Mindenesetre igen sok köztük a mongoloid típus, feltűnő, hogy az afganisztáni szunnita tengerben ők siíták, mint perzsiai szomszédai. Helyi perzsa (tádzsik) nyelvjárást beszélnek. Az afganisztáni perzsa nyelvjárásokban sok a török, sőt mongol (és egyéb) elem. A hazara mongol elemei azonban nem azonosak ezekkel, feltűnően nagy számúak, és a legtöbbjük még a mongolul beszélő mogulok nyelvéből is hiányzik. A mongol elemek tárgyköre: növények, állatok, eszközök, (másodlagos) testrészek nevei és igék. Ilyenek: *bēlei* 'bőrkesztyű' (ir. mong. *begelei*), *čēji* 'mell, kebel' (ir. mong. *čegeji*, MTT. *če'eji*), *đerda* 'vörösderes ló' (ir. mong. *jeđerde*, MTT. *je'erde*), *duta kardan* 'elfut' (ir. mong. *dutaya-*, MTT. *duta'a-*; per. *kardan* 'csinál') stb. Vö. LIGETI, *Afganisztán török és mongol nyelvei*: I. OK. III, 231—43 és *Mongoljskie élementy v dialektach chazara v Afganistane: Kratkje soobščenija Instituta narodov Azii* 83. Moszkva, 1964. 5—22.

C) A nyelvcsere harmadik típusa voltaképpen rokon a másodikkal, a különbség köztük csak annyi, hogy ide azokat a kisebb-nagyobb törzseket, néptöredékeket soroljuk, amelyek szövetségesként vagy oltalmat kereső menekülésként cseréltek hazát, majd nyelvet. Itt magyar példák is vannak: kabarok, úzok, besenyők, kunok, jászok stb. Kétségtelen adataink vannak arra, hogy ők is átmentek a kétnyelvűség állapotán. Mi került régi nyelvükből a magyarba?

Régóta ismeretes, hogy szláv jövevényszavaink egy része az egész magyar szókészletben polgárjogot nyert, más része viszont helyi kölcsönzések lévén, csak a helyi magyar nyelvjárásokba hatoltak be. Kun jövevényszavakról eddig is tudtunk, pontosabban talán minden „középső rétegbe” tartozó török szót kun jövevényszónak tekintettünk. A magyar nyelvjárásoknak történelmi viharok által kiváltott mozgása, bizonytalan helyváltoztatása miatt bajos teljes bizonyossággal meghatározni, mi belőlük a besenyő, mi a kun, vagy — megfelelő hangtani kritériumok híján — mi az úz (a jász és alán réteg szétválasztásának más természetű nehézségeiről fentebb szoltunk). Öröndetes módon MÁNDOKY ISTVÁN legújabb kutatásai során fény derült egy sor kun eredetű, csak a Kunságban élő nyelvjárási kun jövevényszavunkra.

Mindezek a nyelvcserek — talán mondani sem kell — mindenkor együttélés és nem egymás mellett élés eredményeként jöttek létre.

3. A magyar nyelv állítólagos nyelvcsereje ellen van még egy el nem hanyagolható fontosságú érv. Ha ugyanis összeállítjuk a magyar nyelv török megfelelőinek teljes anyagát, vagyis miután a török megfelelőket kronológiai és genetikus rendbe raktuk, össze kell gyűjtenünk gondosan azt, hogy a kérdéses török szavak a magyaron kívül még milyen más nyelvekben találhatók meg.

E teljes szóösszeállítás meglepő és felettébb hasznos tanulsággal szolgál: nyelvünk török elemei nem egy, de több török nyelvből, nem azonos, de különböző időkben kerültek nyelvünkbe. Az átvett szavak tekintélyes része a törökben is jövevény; egy részük régi időkből származik (ez esetben széles török területen honosodtak meg), más részük aránylag kései korból való (ilyenkor csak szűk, a magyar őstörténet szempontjából jelentős területen lelhető meg). Végül — s ez a legfontosabb — török jövevénytörzseink túlnyomó része jellegzetesen vándorszó, amely a magyaron kívül sok más nyelvbe is behatolt. Néhány példa: *oroszlán* < *arīslan*: mongol, mandzsu, cseremis, szlovén, bulgár, szerb, román, macedo-román, albán, grúz, abház, lak, abaza, adige, perzsa, afgán, kurd, zaza; *árok* < *arīq*: mongol, perzsa, afgán, kurd, oszét, cseremis, orosz, ukrán, fehér-orosz, szerb, román, kabard, grúz, udi, dargva, lezg, ingus, avar, cahur, agul, tabaszarán, buduh, dzsek, hinalug, kajtak, lak; *árpa* < *arpa*: mongol, mandzsu, szamojéd, ket, arin, aszán, buduh, dzsek, szerb, román, perzsa, végső soron indoeurópai, közelebbről alighanem óiráni eredetű; *bika* < *buqa*: mongol, mandzsu, evenki, barguzin, ket, kott, arin, aszán, szamojéd, vogul, mordvin, perzsa, tádzsik, kurd, oszét, vahi, jagnóbi, orosz, ukrán, lengyel, szerb, bolgár, macedo-román, albán, grúz, avar, lak, dargva, ingus, ubih, sapszug, hürkilin, kabata, kubacsi, cahur, akusa, buduh, dzsek, hinalug, csecsen. Vö.: DOERFER, TMEN. II, 39—40, 52—3, 24—5, 299—301; CLAUDON, Etym. Dict. 238, 214, 198, 312.

IV.

1. Nyelvtípus-módosulás. — Talán nem elég pontos e kifejezés. A magyar nyelv az elmúlt kétezer év alatt sok lépcsőfokos életmód-, műveltség-váltást hajtott végre. E váltások minden szakaszára nyelvében is reagált, szókészletével, egyéb nyelvi eszközeivel egyaránt. Mennyi ebből a török hatás? Mennyi az, amit egyéb nyelvekkel való érintkezés következtében fogadott be? Mi az, amit a kétezer évvel ezelőtti állapotához képest szemmel láthatólag módosított?

A nyelvünkre gyakorolt török hatás természetét vizsgálva felmerül a kérdés: ez a hatás csak a szókészletre terjedt ki? Szélesebben fogalmazva: a magyart ért idegen hatások csak a szókészletet érintették?

A csuvas fonetizmus a környező finnugor nyelvek hatása alatt annyira megváltozott, hogy — nagyszámú finnugor eredetű szókészlet elemei által is befolyásolva — RADLOFF a csuvaszt egyszerűen kirekesztette a török nyelvek sorából. Az afganisztáni mogol ugyanilyen mértékű iráni hatásról tanúskodik. Az Északnyugat-Kínában beszélt szalar és sera-jögur fonetizmusra gyakorolt tibeti, illetőleg kínai hatás szintén számottevő.

A török hangrendszer hatott-e a magyarra? Kétségtelen, hogy olyan mértékben, mint azt az imént felsorolt esetekben láttuk, semmiképpen sem. Az eddigi kutatások azt látszanak igazolni, hogy azokat a török mássalhangzókat és magánhangzókat, amelyek a magyarban nem voltak meg, hozzájuk közel állókkal helyettesítették.

Mindenesetre megvolt a zöngés velaris spirans γ a magyarban is, a törökben is. Arról azonban eddig még nem esett szó, mi történt az átvételekben jelentkező zöngés bilabialis spirans (β) és a zöngés dentalis spirans (δ) helyettesítésével, melyek meglehetősen talán bizonyos török jövevénytörzsekben, de mindenesetre számolni kell velük középiráni eredetű átvételekben. A magyarban hiányzó $\check{j}$ -t *gy*-vel helyettesítették. Arról viszont szintén nem beszéltünk,

hogyan helyettesítették az ősmagyar kor végén az idegen ž-t, a c-t, a z-t (tudjuk, hogy a c és z megvolt a jászban, a horezmiban s nyilván a kései alánban is; vö. a fentebb a *sajt*-tal kapcsolatban mondottakat). Az sem bizonyos, hogy a hanghelyettesítő *gy* mögött nem búvik-e meg az ismert *ǰ*-n kívül más idegen mássalhangzó is. Mindez a jövő kutatások gondja.

Az ősmagyar magánhangzórendszer finnugor talaja máig sem elég szilárd, mégsem gondolnánk, hogy fejlődését török elemeink oly mértékben befolyásolták volna, hogy hatásukra új magánhangzókkal gazdagodott volna magánhangzórendszerünk. A hanghelyettesítés itt is minden esetben kielégítő magyarázatot ad. Legföljebb a török magánhangzórendszer *ö*, *ü*, *e* és *i* hangja szorul némi magyarázatra (török elemeink feltehető hosszú magánhangzóinak kérdését most nem érinteném). BÁRCZI szerint (Htört.² 34) az ősmagyarban egyes nyelvjárásokban már megvolt az *ü*, pontosabban: „török jövevényszavaink átvétele idején kétségtelenül volt már a magyarságnak olyan nyelvjárása, mely ismerte az *ü*-t” (i. m. 51). Az eredeti (első szótagbeli) *ö*-t a magyarban *ü*-vel helyettesítették (esetleg *i*-vel vagy *e*-vel). A zárt *e* sem okoz különösebb problémát. Egyedül a veláris *ī* körül dúltak (és gondolom, még mindig dúlnak) viharok. A kérdésnek valóban több magyarázata lehetséges, egy azonban nem, az tudniillik, amelyet végső érvként egyik jeles magyar nyelvészünk a vitába bevetett, amely szerint az átadó török nyelv nem ismerte volna a veláris *ī*-t (vö. P. HIDVÉGI ANDREA: MNYj. I, 109). BÁRCZI (Htört.² 29) úgy véli, hogy honfoglalás előtti török jövevényszavaink átvétele idején egyes magyar nyelvjárások nem ismervén az *ī*-t azt *a*-val helyettesítették (*sajt*, *gyalom*, *karvaly*); emellett azonban az egyes nyelvjárásokban mutatkozó *a* ~ *ī* váltakozás analógiáját sem tartja kizártnak. Bármint álljon is a dolog, a sorvadó szóvégi magánhangzók eltűnése utáni időkből való török (kun) jövevényszavainkban a szóvégi *ī* > *a* helyettesítés egyértelműen jelentkezik: *dara* < *darī*, *káka* < *qaqī*.

A nyelvtani szerkezetre gyakorolt idegen hatást talán a rendkívüli mértékben iranizált afganisztáni mongolon figyelhetjük meg a legjobban. Az alaktan, pontosabban a név- és igeragozás területén ennek a hatásnak még csak nyomai sincsenek: érintetlenül megőrződött az eredeti mongol állapot (a fonetikai módosulásokról most nem szólva), legfeljebb csökkent terjedelemben jelentkezik, így pl. a funkcióvesztett igei adverbiumok nagy része eltűnt. A mondattanban viszont egészen más a helyzet. Az eredeti nominalis alárendelés nem maradt meg, helyét az iráni stb. kötőszavas igei alárendelés foglalta el; a mongolra (és törökre) oly jellemző oratio recta helyett oratio obliqua jelentkezik.

A magyar nyelv név- és igeragozásából szintén hiányzik a török (de gondolom, minden más idegen) hatás: finnugor örökségünknek ez a legtisztább tartománya. A név- és igeragozás ősi elemeinek egy része persze itt is a perifériára szorulhatott, sőt el is tűnhetett. A finnugor és a török közötti tipológiai rokonság következtében a nominalis alárendelés mindkét nyelvben megvolt. Az ősmagyar korban tehát külön török hatás nélkül is teljes lehetett e tekintetben az egyezés. Más kérdés azonban, vajon az ősmagyar kor végére — a jelentős körzépírási hatás következményeként — nem mutatkoztak-e már a kötőszavas verbális alárendelésnek első nyomai; nem ártana, ha magyar nyelvészeink a kérdésnek is figyelmet szentelnének. A honfoglalás után latin, szláv stb. hatásra — mint ismeretes — fokozatosan ugyanúgy módosult ez a helyzet, mint a mogulban.

2. Az idegen nyelvi hatásnak a jövevényszavak mellett másik fontos csoportját a szófordítások (Lehnübersetzungen, calques linguistiques) alkotják; l.: GOMBOCZ: NytudÉrt. 24. sz. 6; BÁRCZI, Szók.² 45. ECKHARDT SÁNDOR a magyarra fordított idegen szavakat *tükörszavak*-nak, *tükörkifejezések*-nek nevezte el (MNY. XXXII, 45, jegyz.); az új elnevezések bekerültek az ÉrtSz.-ba is (VI, 854; a *pincér* nem tükörszó, de nyelvújítási szó a *Kellner*-ből, SZILY 262). Megtartva ECKHARDT műszavait, hozzájuk csatolnám még a *tükörszólás* műszót is.

A tükörszó — úgy látszik — sohasem egyszerű tőszó fordítása, azt legfeljebb jövevényszóként átveszik. Lefordítására csak akkor kerül sor, ha valami toldalékot is tartalmaz (ragot, képzőt, igeötöt), s ez lényeges jelentésmódosulással jár. A *kedd* 'a hét kettedik, második napja' csak látszólag kivétel, mert mint sorszámnév képzett szó, ugyanakkor hozzáértendő a 'nap' is; nem kétséges, hogy ez szlávból fordított tükörszó (TESz. II, 421). Ilyen a *házas*: tör. *evli* (nem bizonyos, hogy ez a magyar tükörszó forrása). Mindenesetre ilyen a németből fordított *kiállhatatlan*: *unausstehlich*, *túlszárnyal*: *überflügeln*, *rájön* [vmire]: *daraufkommen*, *melléfog*: *daneben greifen*, *megszívvel*: *beherzigen*, *fennmarad* [= nem fekszik le]: *aufbleiben*, *felsír*: *aufweinen*; egy részüket a nyelvújítás kapja szárnyra.

Tükörszavaink nagy része összetétel. Régi összetett tükörszavaink közé tartozik: *egyház*, tkp. 'szent ház'. Sajátságos módon török, közelebből kunhoz kapcsolódó példáink vannak: kun *yix-öv* 'Tempel, Kirche; templom' (GRÖNB. 132), kar. T. *žegwó* 'Kirche'; örm.-kipcsak *ixov*, *ixov* 'temple, église' (TRYJ. 142), *yix* < *iyix idug* 'szent' (CLAUSON, Etym. Dict. 46), *öv* stb. < *áb* 'ház'. *Ünnep* < *idnap*, tkp. 'szent nap'; vö. kar. L. *yixkin* 'Sonntag' (MARD. 35), örm.-kipcsak *iyk'un*, *iyk'un* 'dimanche' (TRYJ. 341), karacs.-balk. *iyix kün* 'воскресение; vasárnap'; *iyix* 'szent', *kün* 'nap'. Lehet, hogy az *ünnep* eredetileg a magyarban is a vasárnap neve volt. *Vasárnap*, tkp. *vásár-nap*, vö. oszm. *pazar günü*, *pazar 'sunday'* (HONY 285), az. *bazar günü* 'vasárnap' (RAS 53), gagauz *pazar*, *pazar günü* (GRMS 357); *bazar* 'vásár', *gün* 'nap'; vö. ÁKE. 627 (kaukázusi nyelvekben is). Németből fordított összetett tükörszavak: *Fiastyúk* TESz. I, 903 szerint — tévesen — m. összetett szó; a fr. *poussinière* nem 'tyúkborító kas', hanem 'csibeketrec') a német *Gluckhenne* 'kotlóstyúk; Fiastyúk' fordítása (a német szó ritka, de vö.: HALÁSZ, MNSz. I, 678; BALLAGI, 267; főleg GRIMM, DWb., 1958. 305). A magyarban a *Fiastyúk* név régi (1405. körülről való első adatunk), így legrégebbi német tükörszavaink közé tartozik, és élesen elválasztandó a többi, aránylag igen kései német tükörszavaktól. (Vö. még ERDŐDI: MNYTK. 124. sz. 93–8.)

További német példák: *lépcsőház*: *Treppenhaus* (a TESz.-ben hiányzik), *felhőszakadás*: *Wolkenbruch*, *taposómalom*: *Tretmühle* (fr. *le train-train*), *vakbél*: *Blinddarm*, *árvízvédelem*: *Hochwasserschutz*, *vérfürdő*: *Blutbad* (a nyelvújítás idejéből; SZILY 372, 608), *véreb*: *Bluthund* (nyú.; SZILY 372), *tükörtojás*: *Spiegeleier*, *szarvasmarha*: *Hornochse*, *mellkas*: *Brustkorb*, *futótűz*: *Lauffeuer*, *csodagyerek*: *Wunderkind*; *sokoldalú*: *vielseitig*, *villámgyors*: *blitzschnell*, *holtbiztos*: *todsicher*, *nyílegyenes*: *pfeilgerade*, *püspöklila*: *bischoflila*, *méregzöld*: *giftgrün*, *kenetteljes*: *salbungsvoll* (nyú.; SZILY 167).

Tükörkifejezéseink közt török eredetűt csak néhányat tudnék egyelőre említeni: *nyelvet fog*: oszm. *dil almak* (MNY. XXXII, 45), *kiment az eszemből*: *esimnan čəqtā* (kipcsak-özbeg, afganisztáni gyűjtéséből). Német példák: *beképzelt majom*: *eingebildeter Affe*, *legfőbb ideje*: *es ist höchste Zeit*, *a szélrózsa*

minden irányába: in alle Richtungen der Windrose, derült égből villám: Blitz aus heiterem Himmel, körmére ég: es brennt ihm auf die Nägeln, légvárakat épít: Luftschlösser bauen, arcába nevet: ihm ins Gesicht lachen, az időt lopja: die Zeit stehlen, gyökeret ver: Wurzel schlagen, kötelet ver: Tau (Seil) schlagen, hidat ver: Brücke schlagen, készpénznek vesz: für bare Münze nehmen, bakot lő: Bock schießen, ölébe hull: in den Schoss fallen, a csorbát kiköszörüli: auswetzen die Scharte, fejét elcsavarja: den Kopf verdrehen, felmondja a barátságot: kündigen die Freundschaft, színt vall: Farbe bekennen.

A tükörszólások egyfelől szorosan csatlakoznak a tükörkifejezésekhez (néha nehéz köztük határvonalat vonni), másfelől a közmondásokba torkollanak. Biztos példáim ez idő szerint csak a németből vannak: *ég a lába alatt a talaj: der Boden brennt unter den Füßen, orra alá dörzsöl: unter die Nase reiben, ragyog a tisztaságtól: blitzen for Sauberkeit, üres szalmát csépel: leeres Stroh dreschen, kemény próbára tesz: auf harte Probe stellen, savanyú képet vágott: er schnitt ein saures Gesicht, nem ad rá semmit: er gibt darauf nichts, mérget vehet rá: darauf können Sie Gift nehmen, verd ki a fejedből: das schlage dir aus dem Kopf, él-hal vmiért: er lebt und stirbt für etwas, hadilábon áll: auf Kriegsfuss stehen, szabadlábra helyez: auf freien Fuss setzen, nagylábon él: auf grossem Fusse leben, megfojt egy kanál vízben: ertranken in einem Löffel Wasser, móresre foglak tanítani: ich werde dir Mores lehren, sorsa meg van pecsételve: sein Schicksal ist gesiegelt, hallgat mint a sir: er schweigt wie das Grab, iszik mint a kefekötő: trinken wie ein Bürstenbinder, mintha elnyelte volna őt a föld: als hätte ihn der Erdboden verschluckt, mint gombostű a szénakazalban: wie Stecknadel in einem Heuschober, fején találja a szöget: den Nagel auf dem Kopf treffen, sok volt neki a rováson: er hatte viel auf dem Kerbholz, halálra unja magát: sich zu Tode langweilen, nem kötötte az orromra: das hat er mir nicht auf die Nase gebunden, ezért nem fogják a fejét leharapni: deshalb wird man ihm den Kopf nicht abbeissen, kell nekem mint egy falat kenyér: ich brauche ihn wie einen Bissen Brot, nem tudja már, hogy fiú-e vagy lány: er weiss nicht mehr ob er ein Junge oder ein Mädchen ist, az eget bögőnek nézi: den Himmel für einen Bassgeige ansehen, vak tyúk is talál szemet: eine blinde Henne findet auch mal ein Korn, szegény ember vízzel főz: arme Leute kochen mit Wasser.*

Most mellőzném a török és mongol nyelvek idegenből sajátjukra fordított hasonló kategóriáinak a tárgyalását, mert a fentiekből anélkül is világos tanulság kínálkozik. A tanulság kettős.

Az egyik az, hogy a magyar szókészlet idegen elemeinek vizsgálata során a jövevényszavak mellett az eddiginél nagyobb figyelmet kell szentelni a tükörszavaknak. Örvedetes módon újabban ismét napirendre került a kérdés, megkülönböztetett figyelmet érdemel egy rövid, de velős közlemény: KISS LAJOS, Szláv mintára alkotott tükörszók a magyarban: *NytudÉrt.* 83. sz. 309—12. Itt az ideje, hogy a kérdéses területek mindegyikéről külön monográfia készüljön, e területek adva vannak. Már MELICH helyesen rámutatott, hogy ugyanazokból a nyelvekből, amelyekből jövevényszavaink vannak, vannak „átfordítások, utánzások is”. Előbb gondosan ki kell dolgozni e munka módszerét. Az egybevetett szavak tartalmi egyezése korántsem elegendő (a magyarból is kerültek tükörszavak stb. a környező nyelvekbe), a pusztá egyezésre támaszkodó következtetés a tévedéseknek éppen úgy forrása lehet, mint meggondolatlanul az „azonos szemlélet” kényelmes, de könnyelmű elméletéhez folyamodni. A szláv, latin, német tükörszók összegyűjtése és feldolgozása — úgy látszik — nem ütközik számottevő akadályokba.

A másik az, hogy tükörfelfedéseink és tükörszavaink alapos és rendszeres feldolgozása olyan kérdésekre adhat választ, amelyekre sem a nyelvtan, sem a szókészlet nem képes felelni: a nyelv és gondolkodás hogyan alakult és módosult az elmúlt két évezred során? A kutatásnak ezúttal nem kis nehézségekkel kell megbirkóznia. A szótárak itt nem segítenek, szövegekre, élőbeszédre van szükség. A lefordított kifejezések és szólások terén a régi idegen nyelv hatását gyorsabban és alaposabban fékezi az újabb idegen nyelvi hatás, mint az a szókészletben tapasztalható.

Van-e a turkológusnak e téren tennivalója? A saját házatáján mindenestre, de olykor-olykor akadhat mondanivalója akkor is, amikor a magyar nyelv török kapcsolatairól kell beszélni.

LIGETI LAJOS

A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában

1. 1974 végén született meg az elhatározás, hogy időszerű lenne elkészíteni a magyar honfoglalás írott forrásainak új kiadását. CZEGLÉDY KÁROLY biztatására elvállaltam a szláv rész megírását, noha ilyen jellegű kutatásokat régebben nem folytattam, de a MNy. 1974. évi 1—4. számában megjelent tanulmányom (A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában) tulajdonképpen már ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódott.

Bevezetőben azt szeretném megemlíteni, hogy a hazai forráskritika a múltban nem szentelt kellő figyelmet a szláv historiográfiai forrásoknak. Feladatunk most ennek a hiánynak a pótlása. A szláv források feltárása hosszú kutatómunkát igényel, egyrészt azért, mivel egy-egy kézirat némelykor sok másolatban maradt fenn az utókorra, másrészt azért, mivel a kéziratok sok országban vannak szétszóródva, s a kéziratok nagy része még kiadatlan. A feltáró munka eredményeképp várható, hogy új, eddig ismeretlen források is előkerülnek.

Jelen dolgozatomban azokról a kutatásokról szeretnék beszámolni, amelyek a 811. évi bizánci-bolgár események *Ēgre — Vegre — Ugre* adatára vonatkoznak. A 811. év bizánci-bolgár eseményeivel kapcsolatosan az óbolgár forrásokban felbukkanó *Ēgre* stb. népnév a külföldi szlavisták előtt eddig sem volt ismeretlen, hazánkban viszont csak néhány szakember tudott erről az adatról.

A külföldi irodalomra vö.: В. И. Ламанскій, О нѣкоторыхъ славянскихъ рукописяхъ въ Бѣлградѣ, Загребѣ и Вѣнѣ. Спб., 1864. 108—9; Собрание сочинений А. Гильфердинга. I. Исторія Сербовъ и Болгаръ. Спб., 1868. 39; Поповъ, Описание рукописей и каталогъ книгъ церковной печати библиотеки А. И. Хлудова. Москва, 1872. 381, № 189.; [Л. Каравеловъ,] Соколь. Сборникъ отъ разни списания за прочитание. I. Букурештъ, 1875. 144; П. Сырку, Къ исторіи исправленія книгъ въ Болгаріи въ XIV вѣкѣ: Время и жизнь

патриарха Евѡимія Терновскаго. Спб., 1898. 462; В. И. Златарски, История на българската държава през средните векове. I/1. София, 1918/1970. 408—9/529—30; И. Дуйчевъ, Нови житийни данни за похода на имп. Никифора I въ България презъ 811 год.: Списание на БАН, кн. LIV. Ист.-фил. 26. София, 1937. 147—88, 162—3 (rövid.: ДУЉЕВ vagy ДУЉЕВ, Нови); Б. Ст. Ангелов, Разказ за избитие византийци при похода на Никифор срещу Крум: Из старата българска, руска и сръбска литература. София, 1958. 119—24; I. ДУЉЕВ, La chronique byzantine de l'an 811: Travaux et Mémoires. 1. Paris, 1965. 205—54 (rövid.: ДУЉЕВ, Chron.).

Miról van szó a 811. évi eseményekben? I. Nikéforos bizánci császár 811-ben megtámadta Bulgáriát. Krum bolgár fejedelem serege vereséget szenvedett, ezért Krum békét kért Nikéforostól, de ez nem hajlott erre. Krum emiatt összegyűjtötte maradék seregét, a Haemus (Stara Planina — Balkán) hegység átjáróit elreteszelte, éjjel rátört Nikéforosra, ennek fiára, Staurikiosra és főembereire, s magát Nikéforost meg is ölte. Az ütközet Theofanes szerint július 26-án zajlott le, míg a Vatikáni kézirat szerint július 23-án (vö.: ZLATARSKI i. m. I/1, 257—9; ДУЉЕВ i. m. 147—9; Извори за бълг. ист. XIV: Гръцки извори VII. София, 1968. 163). Nagy győzelme volt ez Krumnak és a bolgár seregnek! Érthető tehát, hogy sok bizánci és bolgár forrásban — elbeszélő forrásokban és hagiográfiai iratokban egyaránt — megtalálható ennek az eseménynek a leírása.

2. A Krum 811. évi győzelmét leíró bizánci forrásokban a bolgárok segítőiként, szövetségeseiként — név szerint — csak az avarok és a szlávok szerepelnek, de emellett találunk ilyen általánosító meghatározásokat is, mint „Krum összeszedte a seregét”, „hatalmas sereget gyűjtött egybe”, „összegyűjtötte és felbélte a szomszédos népeket”. Ezzel szemben az esemény leírását tartalmazó három bolgár kéziratban a bolgárok szövetségeseiként az *Ėgre—Vegre—Ugre* nevű nép fordul elő, míg a többi bolgár kéziratban semmilyen népnév sincs megemlítve.

A 811. évi bizánci-bolgár harcok leírását az elbeszélő forrásokban és a hagiográfiai iratokban egyaránt megtaláljuk. A b o l g á r n y e l v ű h a g i o g r á f i a i i r a t o k b a n, pl. a prologokban, július 23-ánál szerepel az esemény említése „a Bulgáriában vértanúságot szenvedett testvéreink emlékezete” címmel.

Hogy összességében hány szláv kéziratban található meg ez esemény hosszabb-rövidebb leírása, s hogy ezek a kéziratok mely könyvtárakban rejtőznek, azt ma még pontosan nem tudjuk, ezt az elkövetkezendő évek feltáró munkája során kell tisztáznunk. СЕРГИЈ érseknek például öt kézitról van tudomása, amelyek közül az egyik a Chludov-gyűjteményből való, míg a másik a Troickaia Lavra Prologja (vö. Архимандритъ Сергій, Полный мѣсяцословъ Востока. II. Святой Востокъ. Москва, 1876./ Владимиръ, 1901. 221; I. ДУЉЕВ i. m. 175). СЫРКУ négy kéziratot említ meg, ezek: az 1338. évi Mitro-

fan-féle Prolog (vö. Ламанский, О некоторых слав. рук.: i. m. 108—23), az 1340. évi Prolog, a Rumjancev-Múzeum XIII/XIV. századi Prologja (jelzete: № CCCXIX; ez az 1340. évi Prologhoz hasonló, vö. А. Востоковъ, Описание русских и словенскихъ рукописей Румянцевскаго музеума. Спб., 1842. 447—52, l. СУВКУ i. m. 461—2) és a Chludov-gyűjtemény XIV. századi Prologja (ez szerb szerkesztésű és a Rumjancev-Múzeum Prologjával mondható azonosnak; vö. А. Поповъ, Опис. рук. . . библ. Хлудова i. m. № 189., p. 378—80; l. СУВКУ i. m. 463).

B. ST. ANGELOV az alábbi változatokat különbözteti meg: a) a XIII—XIV. századi Prolog (ennek néhány szláv másolata ismeretes, ilyen az 1330. évi Stanislav-féle Lesnovski Prolog; vö. ЛАМАНСКИЈ i. m. 109; lelőhelye: Szerb Tud. Akad., № 53., vö. P. J. ŠAFAŘÍK: Гласник Срп. Уч. Др. XVI; Љ. Стојановић, Каталог рукописа . . . збирка Срп. Краљ. Акад. Београд, 1901. бр. 83., стр. 40—2; П. Лавровъ, Палеографическое обозрение кирилловскаго письма: Энц. слав. фил. IV/1. Петроградъ, 1915. 138—41; l. VL. MOŠIN, Ćirilski rukopisi Jugoslavenske Akademije. I. Zagreb, 1955. 158); — b) az 1338. évi Mitrofan-Prolog (a Publična Biblioteka Pogodin-gyűjteményében, № 58.; vö. GIEFFERDING i. m. I, 39; benne orosz szentek és russzizmusok; vö.: СУВКУ i. m. I/1, 457—64; КАРАВЕЛОВ i. m. 144; ЗЛАТАРСКИ i. m. I/1, 408—9/528—9); — c) a Chludov-gyűjtemény Prologjai a XIV., XV., XVI. századból (№ 189., 191., 193.; vö. РОПОВ i. m. 378—9, 381, 384); — d) a XVII. századi Prolog (szerb szerkesztés, lelőhelye: a Rilai Kolostor, jelzete: № 2/20/24., vö. E. Спространов, Опис на ръкописите в Библиотека при Рилския Манастир. София, 1902. 40—2); — e) a XVI. századi Prolog (szerb szerkesztés, lelőhelye: Збирка на Архивния Институт при БАН, № III, 428., vö. Б. Ст. Ангелов, Старобългарски текстове: Известия на Архивния Институт I [1957.], 271—4); — f) az arab Szinakszárium (jelzete: № 417.; vö. А. Васильев, Арабский синаксарь о болгарском походе имп. Никифора I.: Новый сборникъ статей по славяноведению в честь проф. В. И. Ламанского. Петроградъ, 1905. 361—2; Zlatarski i. m. I/1, 409/529). Vö. ANGELOV, Razkaz i. m. 119—24.

S hogy hány további szláv nyelvű kéziratban olvasható még megemlékezés a 811. július 26-án Bulgáriában elpusztult bizánci keresztényekről? Ilyenek az alábbi kéziratok: egy XVI. századi Prolog (szerb szerkesztés, lelőhelye: a szófiai Szinódus Egyházi-Régészeti Múzeuma, № 295., vö. И. Гошев, Стари записки и надписи. II.: ГСУ Бог. Фак. VI (1928—29.), 31—5; l. ДУЉЕВ i. m. 186); egy Pamet' — szt. Nikolai Voin emlékezete (ez a Római Szinakszárium szó szerinti fordítása; vö. H. DELENAУЕ, Synax. Eccl. Constantinopolitanae. Bruxelles, 1902. coll. 846—8; l.: GOŠEV i. m. 32—3; ДУЉЕВ i. m. 186); az 1566. évi verses Prolog (jelzete: Cod. Коритар. 4.; vö. Вл. Мошин, Ђирилски рукописи у повијесном музеју Хрватске и Копитарева Збирка. Београд, 1971. 160; az 1572. évi Lesnovski Prolog (szerb szerkesztés, jelzete: III c 14. — МИНАНОВИЋ 13; vö. А. Яцимирский, Описание южнославянских и русских

рукописей заграничных библиотек: Сборник Отд. рус. яз. и слов. АН, 98. (1921.), 397—402); a XIV—XV. századi berlini Prolog (vö. ЈАСИМИРСКИЈ i. h.); a XVI. századi prágai Prolog (jelzete: IX C 1; vö. ЈАСИМИРСКИЈ i. m. 707—26). A régebbi irodalomra vö.: Н. Ружичић, Стари српски рукописи у књижности Југославенске Академије у Загребу. III. бр. 6.: Споменик Срп. Краљ. Акад. XXXVIII (1900.), 143; Б. Цоневъ, Кирилски рѣкописи и старопечатни книги въ Загребъ: бр. 74.: Сборникъ на Бълг. Акад. на Наукитѣ, кн. I. София, 1912. 33. L. MOŠIN, Ćirilski rukopisi i. m. № 116., p. 184.

De nemcsak hagiográfiai iratokban, hanem elbeszélő forrásokban is megtaláljuk a 811. évi ütközet leírását. Iyenek: Georgios Hamartolos, Zonaras, Manasses és Symeon Logothetes krónikáinak szláv nyelvű fordításai; vö. e dolgozat 10—13. pontjait.

Összességében azonban ezideig csak három olyan szláv kéziratról van tudomásom, amelyben a 811. évi események kapcsán az *Qgre* népről is szó esik. Vö. ehhez az 5. pontban mondottakat.

Lássuk most azokat a kéziratokat, amelyekben az *Qgre* népnév előfordul: 1. A XV. századi Prolog (Chludov-gyűjtemény, № 189.): *ѡ ѡѡрѡ Бл'гарѡ* (közzétette A. Попов); — 2. Az 1338. évi Szinakszáríum (Pogodin-gyűjtemény, № 58., Publična Biblioteka, Petrográd-Leningrád): *ѡ Блгарѡ Блвгарѡ* (közzétették SYRKU, GIEFERDING, KARAVELOV, ZLATARSKI, ANGELOV); — 3. Az 1340. évi Szinakszáríum (a belgrádi Szerb Akadémia Könyvtára, № 83.): *при Оугрѣхъ Блвгарѡ* (közzétette LAMANSKIЈ, ZLATARSKI).

Szövegkritikai vonatkozásban figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a most említett három kézirat szövege lényegében egyezik egymással.

SYRKU a Prologok nyelvének és helyesírásának egybevetése alapján arra a következtetésre jut, hogy a déli szláv Prologok alapszövegét a Publična Biblioteka 1338. évi Prologja őrzi a leghívebben, s ennek alapján — ha nem is közvetlenül az 1338. évi Prolog szövegének felhasználásával — készült az 1340. évi Prolog, s majd ez után íródott a Chludov-gyűjtemény Prologja, valamint a Rumjancev-Múzeum Prologja (SYRKU i. m. I/1, 463—4).

A fentiekhez azonban azt is hozzá kell tenni, hogy a 811. évre vonatkozó különféle egyházi és világi tartalmú szláv nyelvű források szövegkritikai elemzése még nem történt meg.

Az előzőkben már több alkalommal használtam a *Prolog* és a *Szinakszáríum* kifejezést. Az 1338. évi Prolog szerint ez a két terminus technicus azonosnak veendő; vö.: *ѡзи синаксарѡ рекоми прологъ...* (Publična Biblioteka Pogodin-gyűjteménye, № 58., l. SYRKU i. m. 457—8). A valóságban azonban e kettő között bizonyos különbség áll fenn. Vö.: A *συναξάρια* egy kötetben lerövidítve beszéli el az egyes napok mártírjainak és szentjeinek életét (l. MORAVCSIK, Bevezetés a bizantinológiába. Budapest, 1966. 86); *прологъ 'церковная книга, заключающая въ себѣ чтенія по днямъ изъ житій святыхъ, дѣбанія святыхъ мученикъ и твореній св. отцевъ церкви'* (SREZNI., Mat. II, 1542);

синаксарь 'сборникъ краткихъ повѣствованій о житіяхъ святыхъ, сѣгаго памать' (i. m. III, 355); памать 'день памяти святыхъ, воспоминаніе церковное; церковная служба въ память святыхъ; μνήμη' (i. m. II, 872—3); *synaxář* 'sobornik, mēsjeseslov, liturgický kalendář' (vö. Soupis staroslavanských rukopisů Národního musea v Praze. Sost. J. VAŠICA—J. VAJS. Praha, 1957. 514).

Nézzük meg most részletesebben azt, hogy a három említett kézirat szövege hogyan viszonylik egymáshoz. Lássuk először az 1338. évi Szinakszáríum és a XV. századi Prolog közötti szövegeleltéréseket.

Egybevetve a két szöveget megállapítható, hogy két szó — a же partikula és a въ praepositio kivételével (mindkettő a XV. századi Prologban) — a két szöveg szóról szóra megegyezik egymással.

Az 1340. évi Szinakszáríum és a XV. századi Prolog között viszont már több eltérés figyelhető meg. A legfontosabb különbség közöttük az, hogy a szöveg második fele — bár tartalmilag ugyanazt az eseményt mondja el: a bolgár győzelem következményeit és a legyőzött bizánciak magatartását — lexikálisan különbözik egymástól. A szöveg első, bevezető része viszont itt is egyezik egymással; e rész egymáshoz viszonyított eltérései: a XV. századi Prologban a пѣма(т)и, ѿ., же 2 х, съ megléte, az 1340. évi Szinakszáríumban a дѣбатое, възь(прилежащюу), оу(стабльшеса), при előfordulása.

Összefoglalóan: az 1338. évi Szinakszáríum és a XV. századi Prolog szövege szóról-szóra megegyezik egymással; az 1340. évi Szinakszáríum szövege viszont (a befejező rész) már tíz szóval hosszabb az előző kettőénél, emellett egyéb szövegbeli és lexikális eltérések is vannak közöttük. Ezt a nagyfokú szövegegyezést, illetőleg ezt a figyelemre méltó hasonlóságot igen fontos mozzanatnak tartom, mert ennek alapján — s a később említendő szempontokat is figyelembe véve — közös bolgár alapszövegre lehet következtetni.

A további szövegkritikai tanulságok levonása érdekében vessük egybe az 1572. évi Lesnovski Prolog szövegét a XV. századi Prolog szövegével, annak ellenére, hogy az *Qgre* név a Lesnovskiban nem fordul elő. Ennek az egybevetésnek az a célja, hogy megtudjuk, van-e valami eltérés azokhoz a kéziratokhoz viszonyítva, amelyekben az *Qgre* népnév nem fordul elő. S most lássuk a vizsgálódás eredményét: a cím hasonló (пѣмать иже въ Българѣхъ скончавших се христианъ); a Lesnovski Prologban a Pамет szövege július 25-énél van bejegyezve; a szöveg néhány mondata, így a kezdő (при Никвфорѣ цари), a befejező (моученію вѣнци оувѣзоше се) és a középső rész egyik mondata (и въ единому ноци нападше на гръчьска воинства) azonosnak mondható, de a többi rész csak tartalmilag fedi egymást; a Lesn. Pr. szövege hosszabb, mint a XV. századi Prologé. Ha viszont a Lesn. Pr. szövegét a Rilai Kolostor XVII. századi kéziratának hasonló részével vetjük egybe, amelyben az *Qgre* népnév hasonlóképp nem szerepel, úgy megállapíthatjuk, hogy e két kézirat szövege szóról szóra megegyezik egymással (vö. ANGELOV, Razkaz

123—4). Vagyis úgy látszik, hogy a kéziratok aszerint is képeznek egy-egy csoportot, hogy szerepel-e bennük az *Qgre* népnév vagy sem.

Tanulságos lenne azt is megvizsgálni, hogy a szláv elbeszélő forrásokban, a krónikákban (Georg. Hamartolos, Zonaras, Manasses, Symeon Logothetes) található 811. évi leírások hogyan viszonylanak egymáshoz, illetőleg hogy ezek szövege milyen eltéréseket mutat a Prologok szövegéhez viszonyítva. Ezt a szövegkritikai elemzést az elkövetkezendő kutatások során kell majd elvégezni.

Térjünk rá a három kézirat nyelvi és helyesírási elemzésére. A közlendő adatok sorrendje az alábbi: először a XV. századi Prolog, utána az 1338. évi Szinakszáríum, majd az 1340. évi Szinakszáríum adatait közlöm; kerek zárójelben a rövidítések feloldását adom meg, míg szögletes zárójelben az óbolgár alakot közlöm.

A jerek: $\text{z} > \text{z}$ l. az $\text{z} > \text{h}$ -nél; $-\text{z} > \text{h}$: $\text{bъ тѣж(дѣ)} - \emptyset - \text{bъ тѣж(дѣ)}$; вз Българѣхъ — вѣ Бл'гарѣхъ — въ Българѣхъ; вз — въ — въ ; сз ключиса — $\text{съ} \dots - \text{съ} \dots$; Гръкамь съ Бл'гары — Гръкомь съ Българь — ua. ; дръжавѣ — $\text{дрь} \dots - \text{дръ} \dots$; $\emptyset - \emptyset$ — при Оугрѣхъ ; възнесшоуся — ua. — ua. ; съ ѿгры — с Вагры — $\emptyset$; смръти — смрти — смръти ; $-\text{z} > \emptyset$: с[з]кон[ь] -чавшихса — $\text{ск} \dots \text{ск} \dots \text{stb.}$; $-\text{h} > \text{h}$, illetőleg vokalizálódás: д[ь]нь — $\emptyset$ — ден ; посемь — ua. — ua. ; в'ѣнець [ньць] — ua. — ua. ; $-\text{h} > \emptyset$: памат[ь] — пама — $\emptyset$; с[з]кон[ь] чавшихса — $\dots \text{нч} \dots - \text{ньч} \dots$

Az orrhangúak: $\text{a} > \text{a}$: памат — пама — $\emptyset$; са(вх) — ua. — ua. ; а — ua. — дѣбатюѣ ; $\emptyset - \emptyset$ — на гръчкына боя ; ашж ($< \text{jēti}$) — ua. — ашж ; $\emptyset - \emptyset$ — $\text{въ различнына и злына}$ (pl. Acc. fem.); $-\text{a} > \text{ж}$: на гръцкыж [а] вога[ж] (pl. Acc.) — $\dots \text{ыж}$ бож — на гръчкына боя ; исѣкошж[а] (aor. pl. 3) — ua. — $\emptyset$; дроугыж [-я] (pl. Acc. masc.) — ua. — $\emptyset$; изкодошж (aor.) — ua. — $\emptyset$; ашж (aor.) — ua. — ашж ; с[з]творишж (aor.) — ua. — сътворишж ; вѣжашж — ua. — $\emptyset$; на горы гжцьшжа — $\dots \text{шжж}$ — $\dots \text{гжстжя}$; избешж — ua. — ua. ; а'к[т]о [$< \text{jēti}$] — жто — жто ; въ различныж[а] смръти — $\dots \text{ыж}$ — $\text{въ различнына и злына} \dots$; бышж (aor.) — ua. — ua. ; пришж ($< \text{jēti}$) — пригашж — примашж ; $-\text{a} > \text{га}$: $\text{на} \dots \text{вога}$ — $\emptyset - \emptyset$; $\emptyset - \emptyset$ — пригашж ($< \text{jēti}$) — $\emptyset$;

$\text{ж} > \text{ж}$: прилежшоу (part. praes. act. masc. sg. Dat.) — ua. — ua. ; ноциж (sg. Instr.) — $\dots \text{ѣж}$ — $\dots \text{ия}$; гжцьшжа — $\text{гж} \dots - \text{гж} \dots$; нждими вѣхж — $\text{ноу} \dots - \text{нж} \dots$; $-\text{ж} > \text{а}$: повѣдоа[ж] (sg. Acc.) — $\dots \text{ож}$ — $\dots \text{оя}$; съ ѿ[ж]гры — с Вагры — при Оугрѣхъ ; $\dots \text{ноциня}$ (lásd fent); $\text{ж} > \text{оу}$: $\dots \text{при Оугрѣхъ}$ (l. fent); $\dots \text{ноудими вѣхж}$ (l. fent); $-\text{ж} > \text{а/ва/оу}$: съ ѿгры — с Вагры — при Оугрѣхъ .

A ja hang (ѣ) mind a három kéziratban minden esetben megőrződött.

A га , a helyett ѣ található az alábbi esetekben: скончавшихса — $\dots \text{чѣв} \dots - \dots \text{чав} \dots$; самого црѣ (sg. Acc.) 2 х — ua. — ua.

Másolási hibák, elírások: Ставрикиевѣ — $\dots \text{вра} \dots - \dots \text{ро} \dots$; црства

нѣго — ...тво... — ...тва...; Гръкамь (pl. Dat.) — ...омь — ua.; а'ко — што — што (< *jeti*); по дрѣжавѣ — ua. — по дрѣжзвѣ.

Hibás végződés: ПАМАТ СКОНЧАВШИХСА... ВРАТИЖ НАШЖ (pl. Gen.) — ua. — ВРАТИИ НАШЕИ (helyesen: ВРАТИИ НАМИХ, vö. Rilski prepis, l. ANGELOV, Razkaz 123).

Lexikális sajtáság: Ø — Ø — самого же црѣ и синьглитѣ всего и божа ..
нашж.

A fentiek alapján nyelvi és helyesírási vonatkozásban az alábbi állapítható meg: A kemény jer a XV. századi Prologban 3-szor, az 1338. évi Szin.-ban Ø-szor, az 1340. évi Szin.-ban 3-szor fordul elő, míg a többi esetben helyette lágy jer található. — A páros helyzetű lágy jer vokalizálódására két adatunk van: ДЕН (1340. évi Szin.) és вѣнецъ (mind a három kéziratban). — Az orrhangú *ɛ* a legtöbb esetben az 1340. évi Szin.-ban őrződött meg. — Az *л-ж* jel felcserélése mind a három kézira-ra jellemző, de megfigyelhető, hogy az *ж* jóval több esetben szerepel az *л* helyett, mint az *л* az *ж* helyett. — Figyelmet érdemel a *л* feltűnése az *л* helyett: на ... бога (XV. sz. Pr.), принашж (1338. évi Szin.). — Az *q* helyett két esetben találunk *u*-t: при Оугрѣхъ (1340. Szin.), ноудими (1338. Szin.). Az érdekes tehát az, hogy az 1340. évi Szin.-ban, amelyben a при Оугрѣхъ szerepel, nincs több adatunk az *q* > *u* változásra, vagyis az eredeti *q* megőrződött; a rövidítéses мчнина szóról viszont — vö. мчнина 1338. Szin. — nem lehet tudni, hogy a másoló *q* vagy *u* magánhangzóra gondolt-e. — A szóleji *q*-ra (съ мгы — с Вагры — при Оугрѣхъ) nincs több adat a három kéziratban.

Ha már most a fenti jegyeket a nyelvi hovatarozás (a redakció, a szerkesztés) szempontjából akarjuk osztályozni, akkor kimondhatjuk, hogy a fenti sajtáságok közül az *ж* és az *л* jel váltakozó használata, valamint a szókezdő *q* hármas változatának jelentkezése (*л*, *в*, *оу*) mondható meghatározónak. S ezek a jegyek egyértelműen bolgár sajtáságok, a középbolgár nyelvemlékeknek (a XII. századtól kezdődően) jellemzői. Vö. КУЛБАКИН, Š., Mluvnicka jazyka staroslověnského. V Praze, 1948. 208; Мирчев К., Историческа граматика на българския език. София, 1958. 100—6.

De a jerek használatának módja, valamint a páros helyzetű *ь* vokalizálódása *e*-vé, továbbá az *л* helyett kétszer feltűnő *л* jel is középbolgár sajtáságnak minősülhet (vö. MIRČEV i. m. 103, 114).

Vö. még az alábbiakat: GIEFERDING (i. m. I/1, 39) az 1338. évi Szinakszáríumot „Bolgár Szinakszáríum”-nak mondja; hasonlóképp nyilatkozik KARAVELOV is (i. m. 144): e Szin.-ot ő is „Bolgár Szin.”-nak nevezi, s megjegyzi, hogy helyesírása „középbolgár”. SYRKU szerint az 1338. évi Prolog Tzrnovoban (V. Tzrnovo) készült a Szűzanya kolostorban Mitrofan igumen kérésére (i. m. I/1, 459). РОПОВ (i. m. 381) a XV. századi Prologról a következőket írja: helyesírása középbolgár, a másoló az *ж* és az *л* jeleket felváltva használja, de az *ь* általános használatában már a szerb szerkesztés nyoma fedezhető fel.

A három bolgár nyelvű kézirat másolásának (tehát nem keletkezésének) az időpontja — a kéziratok nyelvi és helyesírási sajátosságai alapján — a középbolgár korra, azaz a XII—XIV. század közötti időszakra tehető. De az 1338. évi Szinakszáríum írásának időpontjáról a kéziratban található alábbi bejegyzés is felvilágosítást ad: „íródott . . . Ioann Aleksandър bolgár cár idejében” (GIEFERDING i. m. I/1, 39; SYRKU i. m. I/1, 458), azaz 1331—71 között. Az 1340-re datált Prologról viszont nem világos, hogy LAMANSKIJ (i. m. 108—23) minek az alapján helyezi keletkezését az 1340. évre (vö. SYRKU i. m. 461).

3. A szakemberek egy részének véleménye szerint e bolgár kéziratok görög források alapján készültek. LAMANSKIJ például (i. m. 108) az 1340. évi Szinakszáríumról azt írja, hogy görög eredetije 880 körül készülhetett, mivel az utolsó szent, akit a Szin. megemlíti, az szt. Ignátius konstantinápolyi pátriárka (867—878.).

A 811. évi eseményeket leíró szláv szövegek forrásaként a Cod. Vatic. Gr. 2014. jelzetű kéziratot (fol. 119^v—122^v) tartják számon. Az eredeti görög szöveg a IX. század elején készülhetett, szerzője a 811. évi események résztvevője vagy az egyik kortárs lehetett, de a kéziratot a IX. század második felében, a bolgárok 865. évi megkeresztelkedése után átszerkesztették. Feltehető, hogy a bolgárok megkeresztelkedésére utaló részt talán a másoló vitte be az eredeti szövegbe. Tisztázatlannak tekintendő még a görög szövegnek a Scriptor Incertushoz és a Malalas Continuatushoz való viszonya. A vatikáni kézirat különben a XII—XIII. századból származó másolat. Vö.: H. GRÉGOIRE, Un nouveau fragment du „Scriptor Incertus de Leone Armenio”: Byzantion XI (1936.), 417—27; I. DUJČEV, Анонимен ватикански разказ: GrIzv. IV, 10—5; DUJČEV, Chron. 205—10, 231, 254.

Ezideig IVAN DUJČEV foglalkozott a legrészletesebben a 811. évi események görög és óbolgár forrásainak kérdésével. DUJČEV kutatásai szerint (Novi 147 kk.) a Codex Vaticanus Graecus 2014. görög szövege hasonló a legjobban az 1338. és az 1340. évi Prolog szláv szövegéhez. Ennek igazolásaként megemlíti, hogy a részlet, amely szerint a bolgárok a görögök elleni harcukhoz az avarokat [ἄρρη] nyerték meg szövetségeseiként, csak a már idézett Cod. Vat. Gr.-ban és a két szláv nyelvű kéziratban található meg (i. m. 175). Nem tartja lehetetlennek, hogy a szláv Prologoknak és a Vatikáni kódexnek közös görög forrása volt. Megemlíti, hogy a két szláv kéziratban bizonyos részletek erősen le vannak rövidítve. Úgy véli továbbá DUJČEV, hogy a Vatikáni kézirat szerzője Theophanestől nem meríthetett (i. m. 176). A Vatikáni kézirat másolásának az idejét a IX. század második felébe helyezi. Indokai: e görög kéziratban még nem található legendaszerű elem; a bolgárokról mint „isten-telen, ebben az időben még keresztesetlen” bolgárokról van szó (ὕπο τῶν ἀθέων Βουλγάρων οὐπω τότε βαπτισθέντων); ez utóbbi részlet alapján egyrészt arra lehet következtetni, hogy a görög szöveg szerzőjének tudomása volt a bolgárok

865. évi megkeresztelkedéséről, másrészt, hogy a szerző e görög szöveget 865 után írhatta (i. m. 176—7, 179).

ДУЈЉЕВ a Vatikáni kéziratot és a két szláv emléket hagiografikus műnek tartja (*ἡ μνήμη, ἡ ἀνάμνησις; ПАМЯТЬ*: i. m. 148, 167).

Összefoglalóan ДУЈЉЕВ arra a következtetésre jut, hogy a Cod. Vat. Gr. 2014. nem tekinthető az eredeti görög kéziratnak, hanem csak ennek későbbi, XI. századi másolatának (i. m. 176—7, 147—8), míg maga az eredeti kézirat nem sokkal a 811. évi események után készülhetett el (i. m. 177).

Valóban, ДУЈЉЕВnek igaza van abban, hogy a két szláv kézirat szövege erősen le van rövidítve a Vatikáni görög kézirathoz viszonyítva, amit a kettőjük közötti terjedelmi arány is szemléltet: 1 : 12. De hangsúlyoznunk kell azt is, hogy a görög forrás és a szláv (óbolgár) kéziratok közötti egyezés inkább tartalmi vonatkozású, míg szövegegyezés tulajdonképpen csak a bevezető részben („... Nikifor uralkodásának 9. évében...”) és a befejező mondatban („... a legyőzött görögök sok szenvedésen estek át, és vértanú halált haltak...”) mutatható ki. Sőt, ha a szláv (óbolgár) kéziratok szövegét összehasonlítjuk a többi olyan görög forrással, amelyben a 811. évi eseményről — pontosabban a 811. július 23-án Bulgáriában mártíromságot szenvedett bizánci keresztények emlékezetéről — szó esik, megállapíthatjuk, hogy az 1340. évi Szinakszáríum forrása nemcsak a Vatikáni görög kézirat, hanem az úgynevezett Nagy Szinakszáríumban található 811. július 23-i *μνήμη* is lehetett. Erre lehet ugyanis következtetni a Nagy Szinakszáríum alábbi részlete alapján: Nikéforoszt s vele együtt a „szinklíteket” is a bolgárok élve elfogták, s a bizánci császárt maga Krum ölte meg. (Vö. *Κ. Χ. Δουκάκης, Μέγας Συναξαριστής... Ἐν Αθήναις*. 1893. 339—40; l. még: A. Кирпичниковъ: ЖМНПр. 343. [1902.], окт., 354—78; ДУЈЉЕВ i. m. 171—2.) S a „szinklítek”-re vonatkozó részlet (*τῆς συγκλήτου*) csak az 1340. évi Szinakszáríumban lelhető fel, míg az 1338. évi Szin.-ban és a XV. századi Prologban ez a részlet hiányzik. De meg kell említeni azt is, hogy a szinklítekről szóló részlet egy további kéziratban is (Cod. Bibl. Civit. Lipsiensis: R. II, 25, a[nn]o] 1172., l. ДУЈЉЕВ i. m. 173) fellelhető. — *синьклитъ ’совѣтъ, собраніе’* (SREZN.: Mat. III, 357, Дополн. 245), *’болгарски свѣтъ’* (ZLATARSKI, Istoria I/2, 798). — Ugyanakkor fontos rámutatnunk arra, hogy a Nagy Szinakszáríumban a bolgárok szövetségeseiként név szerint egyetlen nép sincs megemlítve (vö. ДУЈЉЕВ i. m. 172).

A Cod. Vatic. Gr. 2014. görög szövegének (fol. 119^v—122^v) több kiadása ismeretes: ДУЈЉЕВ, Нови; В. Бешевлиев, Новият извор за поражението на Никифора I в България през 811 година: ГСУИФФ. XXXIII/2. (1936.); H. GRÉGOIRE, Un nouveau fragment; ДУЈЉЕВ, Анонимен ватикански разказ. De e fontos forráson kívül még sok olyan görög forrás (hagiografikus vagy epikus) ismeretes, amelyben a 811. évi bizánci—bolgár harcokról, illetőleg a július 23-án Bulgáriában mártíromságot szenvedett bizánci keresztényekről szó esik. De ezek egyrészt rövidebbek, másrészt szövegük néhány részletben

különbözik a Vatikáni kézirat szövegétől, emellett nem eléggé tisztázott e kéziratok szövegösszefüggésének kérdése sem, s végül nem bizonyított, hogy e görög források (valamint a latin szövegek) egy közös alapforrásra vezethetők-e vissza (vö. DUJČEV, Novi 168; Uő., Chron. 252, 202. jegyz.).

Láthatjuk tehát, hogy a kéziratok, a források szövegkritikai vonatkozásai még nincsenek kellően tisztázva.

4. A 811. évi bizánci—bolgár események kapcsán a már említett három kéziratban az *Q g ǝ r e* népnévek három változata fordul elő: *Ēgre*, *Vēgre*, *Ugre*. Nézzük meg most közelebbről az *Qgǝre* népnév eredetét és történetét.

Mint ismeretes, az *Qgǝre* népnév a türk *onoğur* 'tíz nyíl' törzsnévből származik. Vö.: MELICH, Über den Ursprung des Namens *Ungar*: AfSIPh. XXXVIII (1922.), 244—50; Uő., HonfMg. 29, 13; NÉMETH, HonfMagyKial. 181; MORAVCSIK, Az onogurok történetéhez: MNyTK. 27. sz. 1—37; Uő., Zur Geschichte der Onoguren: UngJb. X (1930.), 53—90; Uő., ByzTurc. II, 189—90; ZSIRAI, Finnugor népvnevek. I. Jugria: NyK. XLVII—XLVIII.; Uő., FgrRok. 142—6; A. BRÜCKNER, Słownik etymologiczny języka polskiego.² Warszawa, 1957. 609; A. VASMER, Russisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1953.; P. SKOK, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. III. Zagreb, 1973. 538; Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969. 367 (*on oq* 'народ десяти родовых подразделений, десяти стрел').

A keleti szlávok elei és általában valamennyi szláv nép ősei ezzel az etnikumot jelölő névvel még akkor ismerkedtek meg, amikor a szláv nyelvekben még tartott a nazalizálódási folyamat, tehát amikor a szókezdő türk *on* (*onogur*) a szláv nyelvekben nazális *o*-ná (*Qgǝrǝ*) fejlődhetett. Ezzel kapcsolatosan meg kell említenem, hogy az ósszláv *o* nazális körülbelül a X. századig őrződött meg a szláv nyelvekben, s így például a csehben és az oroszban is az *o* csak a X. század folyamán vesztette el orrhangúságát; a szláv nyelvemlékekben a XI. századtól kezdődően kezdenek feltűnni az *o* változását (denazalizációját) tükröző grafikai jelölések. Vö.: K. HORÁLEK, Úvod do studia slovanských jazyků. Praha, 1962. 130—2; KULBAKIN, Mluvnicka jaz. stsl.² 18—22. Helyesen következtet tehát SOBOLJEVSKIJ az óorosz *Угрь* alak alapján arra, hogy ennek régebbi, IX. századi alakja *Жгрь* lehetett. Az ósszláv orrhangúak óorosz megfelelői kapcsán SOBOLJEVSKIJ ugyanis a *Варягъ* (a *Рагъгъ*-ból) és a magyarok *Угрь* nevéből levonható tanulságokra is hivatkozik: Название *Угрь* могло явиться въ русскомъ языкѣ приблизительно въ началѣ IX в., когда русскіе славяне впервые встрѣтились съ мадьярами; очевидно, тогда въ русскомъ языкѣ еще существовалъ носовой звукъ и слово *Угрь* произносилось *Жгрь*. Въ концѣ X в. носовыхъ гласныхъ, повидимому, уже не было. Vö.: A. И. Соболевскій, Лекціи по исторіи русскаго языка.² Спб., 1891. 20; А. Преображенскій, Этим. словарь русскаго языка. Москва, 1910—14. 71/1958. 109.

Láttuk azonban, hogy e népnév néhány adata a grafémával van írva. Ezzel kapcsolatosan meg kell említeni, hogy a középbolgár helyesírás egyik jellemzője az ж és az a grafémák felcserélése, váltakozó használata volt (vö. MIRCĚV i. m. 103—4). Ebből azonban az is következik, hogy az ѡгрѣ — ѡгрѣ alakok helyes ejtése, olvasata: *Qgre ~ Vqgre*.

A fent említett változatok közül különösen a prothetikus *v* nélküli ѡгрѣ alakra érdemes felfigyelnünk. Ennek alapján ugyanis — mint már említettem — egy ѡгрѣ alakra lehet következtetni (ugyanígy jár el különben A. ПОРОВ is: „... съ ѡгрѣ (т. е. съ ѡгрѣ) ...”: i. m. 381), s ez a szókezdő n a z á l i s *q* viszont e népnév igen régi, X. század körüli hangállapotát tükrözi!

A szókezdő *q*-ra ezideig csak egy adat áll rendelkezésünkre, a Konstantín rövidebb életírását tartalmazó XVII. századi moldovai kódexben: КАРЛОУСА КРАЛА НѢМЕЧЬСКАГО И ДОУНАА ГОСПОДАРА ЖГОРСКАГО ... (vö. A. ЯЦИМИРСКИЙ, Изв. Отд. рус. яз. и слов. Имп. АН, томъ V. (1900.), кн. 4., I. ММФН. II, 310, 313; F. GRIVEC—F. TOMŠIČ, Const. et Meth. Fontes. Zagreb, 1960. 165). S bár ebben az emlékből az ж jel nemcsak az eredeti orrhangú *q* jelölésére használatos (vö. KIRÁLY: МНУ. LXX, 420—1), mégis figyelmet érdemel e más kéziratokban nem szereplő ж jel alkalmazása. Annál is inkább, mivel e kézirat szerzője nyilvánvalóan a ŽK és a ŽM szövegére, valamint a régebbi Prologok életírásaira is támaszkodott (vö. ММФН. II, 310). A fent idézett részletet néhány szlavista a ŽM. XVI. 1. sorának alábbi mondatával hozza összefüggésbe: пришьдъшю же на странѣ доунаискѣиа королю оугръскому ... Vö.: T. LEHR-SPLAWIŃSKI, Żywoty Konstantyna i Metodego. Poznań, 1959. 119; ММФН. II, 313; ГН. МИХАИЛĂ, Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi. București, 1972. 34. A Konstantín rövidebb életírását tartalmazó szöveg egyébként az alábbiakat mondja el: Konstantín szlovien ábécét állított össze, görögből oroszra fordított könyveket, Metod morva püspök lett, s mindez Mihály bizánci, Boris bolgár, Rostislav morva, Koceľ balatoni, Zambria kazár, Károly német, Dunaj ugor és Rurik novgorodi uralkodó idejében (vagyis 863—887 között).

Mint érdekességet megemlítem még, hogy a 943. évi dobrudzsai cirillbetűs felirat első szavát GOŠEV így olvassa: [Ж]гърѣ (vö. И. Голев, Старобългарски глаголически и кирилски надписи. София, 1961. 78), más olvasatát — [вз] Гърѣѣх — adja viszont F. MAREŠ, Dva objavy starých slovanských nápisů: Slavica XX (1951.), 497—514; ugyanilyen olvasatát közli D. P. BOGDAN, Добруджанская надпись 943 года: Romanoslavica I (1958.), 88—104.

A bolgár nyelvjárásokban viszont az óbolgár nyelvemlékekben megőrzött változatoknál jóval színesebb képet találunk. A szóeleji *q*-ra kezdődő szavak csoportjához tartozó *qglb* 'szén' szót véve példaként az alábbi variánsok bukannak fel: *vzqlen* (a nyelvterület legnagyobb részén, azaz az északi, keleti, délkeleti és a középső területen), *vöqlen* (a középső rész déli felén), *vaglen* (a

délnyugati csücsökben), *uglen* (az északnyugati részen), *vęglen* (két szigetben az északi és a keleti területen). IVAN KOČEV szíves közlése a bolgár nyelv-atlasz anyaga alapján. Vö. még: Б. Цоневъ, Ист. на бълг. езикъ. I.² София, 1940. 408—19; Ст. Стойков, Българска диалектология.² София, 1968. 131—2.

Az itt elmondottakból tehát látható, hogy a mai bolgár nyelvjárásokban is ismeretes a *vъ-re* (*vęglen*) és az *u-ra* (*uglen*) kezdődő változat, míg a régebbi *q-ra*, *vq-ra* és *vu-ra* kezdődő alakok már ismeretlenek.

Annak is utánajártam, hogy az óbolgár *Qgre* — *Vqgre* — *Vęgre* — *Ugre* népnév megfelelői élnek-e a mai bolgár nyelvjárásokban. Az eredmény negatív volt. A mai bolgár nyelvjárások ezt a népnevet nem ismerik, mivel a századok folyamán egyrészt a *Маджаре*, *Маджере*, másrészt az *Унгарци*, *Унгури* népnév kiszorította. (IVAN KOČEV szíves közlése a bolgár nyelvjárás szótár anyaga alapján.) DÉCSY GYULA e kérdéssel kapcsolatosan némiképp más eredményre jutott: A bolgár nyelvben — írja — a magyarok jelölésére az alábbi kilenc tőszóból képzett különféle származékok mutathatók ki: *въгре-*, *угр-*, *вугр-*, *маджар-*, *унгр-*, *унгур-*, *венгер-*, *унгор-*, *унгар-*. A felsorolt szavak közül csak a *въгр-* az eredeti (autochton) hangalak. A többi szó jórészt a szomszéd népek (görög, szerb, román, orosz, török) nyelvéből került át a bolgárba. Bulgáriai nyelvjárásgyűjtő úton tett megfigyelései szerint az *унгар-* és származékai ma már a nyelvjárásokban szinte teljesen kiszorították a *маджар* szót (НУК. LVII, 282—3, 292). De kellett lenni olyan időszaknak is, amikor mindkét népnév egyaránt használatos volt. Ezzel kapcsolatosan idézhető E. KOČEVA megfigyelése, aki a bolgár Damaskinok XVII. századi szövegei alapján arra mutat rá, hogy a görög *οἱ Οὔγγροι* megfelelőeként e bolgár kéziratokban az alábbi változatok fordulnak elő: *Оугрѣи*, *Маџаре*, *Маџѣре*, *Оунгѣри* *и скѣти Маџере*, *Маџаре* (E. Кочева, За някои особености на жителските и народностните названия в Дамаскините: Славистичен сборник по случай VI-международен конгрес на славистите в Прага. София, 1968. 131—8).

Összegezésként kimondható, hogy a vizsgált három kézirat *ŋgrę* — *ǃgrę* adatainak, de különösen a protheticus *v* nélküli *ŋgrę* alaknak nyelvtörténeti elemzése alapján az a l a p s z ö v e g igen régi, a X. s z á z a d körüli keletkezésére lehet következtetni. A kéziratok elemzése alapján kitűnt továbbá az is, hogy a vizsgálódásunk fő tárgyát képező három kézirat nyelvészeti és szövegkritikai vonatkozásban a legnagyobb rendben van, semmi gyanús mozzanat nem hozható fel velük kapcsolatosan.

(Folytatjuk.)

KIRÁLY PÉTER

Czuczor Gergely emlékezete*

A mai ünnepélyes alkalommal nemcsak arról illik megemlékeznünk, hogy éppen 175 évvel ezelőtt, 1800. december 17-én született Andódon, Érsekújvár mellett CZUCZOR GERGELY, az első nagy, akadémiai értelmező szótár főszerkesztője, hanem arról is, hogy miután e nagy műnek VI., befejező kötete, CZUCZOR időközben történt elhunya miatt, csak a társszerkesztőnek, FOGARASI JÁNOSnak a gondozásában 1874-ben megjelent, kereken 100 évvel ezelőtt, 1875. június 6-án szülötte földjének lelkes polgárai márvány emléktáblával jelölték meg Czuczor Gergely szülőházát. Ezen a Czuczor-emlékünnepen, amelyen — mint olvassuk — az Akadémia képviselőjében maga Fogarasi János is jelen volt, Pulszky Ferenc adta át a rendező bizottságnak Érsekújvárott az Akadémia nevében a szótár elkészültének emlékére vert aranyérmét. Ez a bizottság ekkor határozta el, hogy Czuczornak Érsekújvárott szobrot is fognak emelni.

Bizonyos, hogy Czuczor Gergely ezt a nagy ünneplést és megtiszteltetést mint szótáríró is mindenképpen megérdemelte. Ha majd szótáriródmunk történetének Czuczor és Fogarasi korát is felölelő, igen jelentős szakaszát is ugyanolyan hivatottsággal elemzik a kutatók, mint ahogyan MELICH JÁNOS vizsgálta volt a legrégebb szójegyzékeinktől Pápai Páriz szótáráig terjedő periódust, majd pedig GÁLDI LÁSZLÓ értékelte az 1779—1839 közti évtizedeknek, a magyar szótáriródmunk egész európai fejlődéséről is lesz kellő áttekintésünk, csak akkor tudjuk majd megfelelően és igazán méltányolni Czuczor szótárírói munkásságát. Annyit azonban már jelenlegi, hézagos ismereteink alapján is bizvást megállapíthatunk, hogy az andódi jobbágyfiúból lett tudós költő mint lexikográfus nemcsak magyar, hanem kelet-európai, sőt európai mértékkel mérve is jelentőset alkotott, s nevét együtt kell és lehet említenünk az olasz CALEPINUSnak, a francia LITTRÉnek, vagy a szintén jobbágyivadék cseh JUNGMANNNak, valamint a lengyel LINDÉnek a nevével.

Akadémiánk 1844. december 16-án tartott nagygyűlésén határozta el egy magyar értelmező szótár elkészítését, amelynek a tervek szerint az első „valóban akadémiai magyar szótár”-nak kellett lennie, s amely „egyszersmind részét teendi a majdan elkészülendő Nagy Szótárnak” (CzF. I. Előbeszéd 11—2).

Az említett nagygyűlési határozat helyesen utalt arra, hogy olyan jellegű szótár elkészítéséhez, amely a „legnehezebb részeket”, a származtató, hasonlító és nyelvtörténeti fejtegetéseket tartalmazná, a „szükséges előkészületek” még nincsenek meg. Ezért az Akadémia csupán értelmező szótár kiadatására gondolt, amely a „magyar nyelvnek egyetemes szókincsét” öleli fel, nem zárván ki belőle semmit, ami „nyelvtanilag helyesen készült s bár mely ágán az életnek és tudománynak él és használtatik”. Előírta a határozat a helytelenül képzett, de a használatban már meggyökeresedett szók felvételét is, nem zárkozva el a nyelvújítás szilárd eredményeinek rögzítésétől sem. Ugyanígy megkövetelte a szabályzat a szavak régebbi jelentéseinek számbavételét is, éppúgy, mint az egyes írók jeles műveiben előkerülő, de „nem helyeslendő” kifejezések regisztrálását. A határozat azonban megköveteli, hogy a szerkesztők nyomatékosan hívják fel a figyelmet az ilyen

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság együttes Czuczor-emlékülésén, 1975. december 16-án.

kifejezések képzésmódjában vagy jelentésében észlelhető hibákra, mivel így „e szótár gyakorlati használatossága nevedektével egyszersmind a nyelvtisztítására is üdvös hatást fog gyakorolni”. Az újra felélesztett régi szók felvételét is szorgalmazta az Akadémia, továbbá a tájszók közül is mondazokat, amelyek a rugalmas utasítás szerint „bármely tekintetben magokat ajánlják”. Mai szemmel nézve szokatlan az a kíváncsi, hogy „felveendőek egész kiterjedésükben a *ragok* és *képzők* minden lehető viszonyaikban”.

A határozat szerint az értelmezések magyarul készítenők, de akár és németül vagy más nyelven csak akkor, ha az „a magyarázandó szó értelmileg bővebb felvilágosítására, élesebb és szabatosabb meghatározására szolgál”. A szükséghez képest az értelmezéseket példák világítják meg, szokott mondatok és szólásformák, sőt példabeszédek is, KRESZNERICS és DUGONICS műveinek felhasználásával. Jelezni kell, hogy a szavak mely beszédrészhez (vagyis szófajhoz) tartoznak, s hogy ragozásuk eltér-e az általános paradigmáktól. Feljegyzendők ezenkívül a szavak szókötési (vagyis szintaktikai) tulajdonságai is, mik ismét „példák által legjobban kitüntethetők”.

Világosan kimondta e határozat azt is, hogy a megírandó szótárnak ezek szerint a nyelvet „*nyelvtani és lexicographiai jelen állapotja szerinti*” kell tükröznie, s mivel mellőznie kell a nyelv belső történetére, a szavak eredetére és a nyelvhasználatra vonatkozó tudnivalókat, voltaképpen csak egy részből kell állnia.

A Társaság (vagyis az Akadémia) a maga kebeléből választandó szerkesztőt bízta majd meg a munkával, aki időnként egy hasonlóan választandó vizsgálóval lesz majd köteles végzett munkáját közölni. A szóanyagot a Társaság zseb-, táj- és műszótárain kívül „tekintélyesb szó- és tankönyveinkből” kell majd egybegyűjteni.

Mint újabban kiderült, ennek a határozatnak a közvetlen előzménye minden bizonnyal az a terv volt, amelyet BAJZA JÓZSEF, BALOGH PÁL, VÖRÖSMARTY MIHÁLY, BUGÁTH PÁL, FOGARASI JÁNOS és SCHEDEL FERENC 1844. december 7-én készített a Tudós Társaságnak, és hat nap múlva, vagyis 1844. december 13-án terjesztett elő egy akadémiai ülésen. A tervnek a megfogalmazói korábban már mindnyájan részt vettek az Akadémia első szótári munkálataiban, különösen az 1838-ban és 1843-ban megjelent Magyar–Német Zsebszótárnak a szerkesztésében. Ennek az Akadémia irattárából előkerült fogalmazványnak közlétevéje, GÁLDI LÁSZLÓ megjegyzi, hogy „aligha tévedünk, ha valamennyi tervkészítő munkatárs közül az Akadémia akkori legbuzgóbb »nyelvészének«, Vörösmartynak részvételét tartjuk a legjelentősebbnek” (Nyr. LXXXI, 87).

Már ez a javaslat is világosan kimondja, hogy a készítenő munkának csupán értelmező szótárnak kell lennie, s nem szabad vállalkoznia sem a nyelvtörténeti, sem pedig az etimológiai szótár feladataira. Az ennek szellemében készült, fenti határozat lényegében ugyanezeket a kívánalmakat ismétli meg, megszabva ezenfelül azt is, eléggé nagy optimizmussal, hogy a főszerkesztő két év alatt készítse el a munkát. Jutalmául kétezer pengő forint tiszteletdíj megajánlását javasolja, a társul rendelendő vizsgáló részére pedig ezer pengő forint jutalmat irányoz elő.

A munkálatok előzményeit ismertette CZUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS a szótár 1862-ben megjelent első kötetének elején ezeket mondja: „Elhatározottat tehát 1844-ben, hogy . . . az Akadémia kiválóan két szakférfit bizzon meg az egésznek elkészítésével. S e nagyszerű bizodalommal leg-

kisebb igényünk és befolyásunk nélkül mi tisztelteténk meg” (CzF. I. Előbeszéd 1). Száz év távlatából visszatekintve, ha elfogulatlanul és méltányosan akarunk ítélni, megállapíthatjuk, hogy az Akadémia e két szerkesztőt jól választotta meg, mert vállalt feladatuknak legjobb tudásuk szerint becsülettel megfeleltek. Legfőleg azért marasztalhatjuk el őket, hogy többre is vállalkoztak, mint amennyit az akadémiai határozat előírt. Mint az Akadémiai Értesítő 1847. évfolyama közli, a két kijelölt szerkesztő, alig pár évvel megbízatásuk után, 1847. február 8-án egy kisgyűlésen bejelentette, hogy „túl menvén az utasításon, . . . az *etymológiát* is fel kezdék venni a munkába, s ennek felderítésére, hol szükségesnek látszik a szók más nyelvekkel *egybe-hasonlításába* is bocsátkoztak” (i. m. 12). Úgy látszik, tervüknek nem akadt ellenzője, mert mint ugyanott olvashatjuk, ez a tervbővítés, „miután több rendbeli, ekkép dolgozott szócikk felolvasatott, köz helyeslést nyervén, kinyilatkoztató a két megbízott tag, hogy e szerént közös munkával az eddig már elvégzett betűket kipótolandják, s az egészet így folytatandják, miáltal a nagy szótár nemcsak értelmező, hanem szónyomozó és öszvehasonlító is leszen. Az ülés kedvesen vevén a szerkesztők e dicséretes buzgóságát, melynél fogva feladásuknál teljesb és tökéletesb munkát adni vállalkoznak, azt, méltánylata mellett, a nagy gyűlésnek is bejelentetni rendelte” (uo.).

Egyelőre még nem tudjuk, hogy a két munkatárs közül melyik kezdeményezte ezt a többletmunkát, és a jelen ünnepi megemlékezés nem is a legjobb alkalom ennek feszegetésére. Mégis, aligha tévedünk, ha azt véljük, hogy FOGARASI szorgalmazta ezt a nem kívánt megduzzasztást. Azok a sajnós gyakran nagyon is korszerűtlen etimológiai és nyelvhasználati elvek ugyanis, amelyeknek követése miatt e két érdemes szótárírónkat olyan sok gáncs érte, lényegében véve már FOGARASINAK „Magyar Metaphysica vagy a’ betűknek eredeti jelentése. A magyar nyelvre alkalmaztatva” címen Pesten 1834-ben megjelent művében is föllelhetők. E könyvében a szerző azt bizonygatja, hogy a hangoknak, vagy ahogy ő mondja: betűknek a kanti metafizika értelmében vett a priori jelentései vannak, s ezek a világ legeredetibb nyelveinek, a magyarnak a gyökérszavaiban és származékaiiban lelhetők fel a legbiztosabban (i. m. 11). Az első nyelvalkotóra való hivatkozás végső forrása PLATÓN Krátülosza, a metafizikai alapvetésé pedig KANT filozófiájának WILHELM TRAUOGOTT KRUGTÓL népszerűsített formája. A szerzőnek a magyar nyelv felsőbbrendűségébe vetett fanatikus hitét viszont — nem nehéz kitalálnunk — HORVÁTH ISTVÁN romantikus történeteszemlélete táplálta.

Az etimológiai és nyelvhasználati fejtegetések beiktatását a szótárba tehát minden bizonnyal FOGARASI indítványozta. Czuczor azonban — úgy látszik — lelkesen pártolta ezt a tervet is. Hogy a két szerkesztő a jelek szerint lényegében mindig és mindenben egyetértett, kitűnik abból a kéziratban is fennmaradt jelentésből, amelyet Czuczor 1859-ben készített az Akadémia részére a szótári munkálatok haladásáról, vagy ahogy ő mondja, a „magyar nagy szótár mibenlétéről”. Ebben a jelentésében örömmel értesíti az Akadémiát arról, hogy a munka „lassúdad és vontatott, de . . . annál biztosabb léptekkel” halad a kitűzött cél felé. Említi itt azt is, hogy milyen nehézségekkel kellett megküzdeniük: „haladásunk lassú voltát nem szilárd akarat hiánya, de kivált és főleg azon nehézségek okozák, amelyek az akadékos töretlen, úgyszólván úttalan úton állottak elénk. Népies közmondás szerint, nagy fába vágtuk fejszénket, midőn oly munkára vállalkoztunk volt, melynek föladata édes nyelvünk egész birodalmát bejárni . . .”, majd miután részletesen számot ad a

címszavak kidolgozásában követett módszerükről, ezeket mondja: „Ez alkalommal nem fogok tiszt. szerkesztőtársamhoz gyöngédtelen lenni, ha a tek. Akadémia színe előtt tisztvársi vonzalomtól indítva méltányolom azon úgyszeretetet, melynél fogva ő nekem segédkezet nyújtani, kivált a nyelvhasznításban higgadt kutfőkből merített alapos ismeretivel támogatni s már az S betűig haladva az általam elébe terjesztett cikkeket számos toldalékokkal bővíteni rajta volt” (Ak. Irattár 537/1859).

KELEMEN JÓZSEF 1967 decemberében az Akadémián megrendezett nyelvtudományi konferencián alapos és jól dokumentált előadásában Czuczorék munkájának jelentőségét méltatva véleményem szerint helyesen állapította meg a következőket: „Ha figyelembe vesszük, hogy a kezdeti előkészületek gyűjtő munkáját, a próbaértelmezéseket és a próbaszófejtések rendkívül kezdetleges munkálatait nem tekintve, a szótár anyagának összehordása, értelmezése, a magukra vállalt szószármaztatás és nyelvhasznítás a kézirat elkészültéig két embernek igen nehéz körülmények közt végzett mintegy 14 évi munkája, a szótárt minden hiánya és hibája mellett is tiszteletre méltó teljesítménynek kell tartanunk” (Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. 1970. 84).

Úgy gondolom, hogy ma, egy évszázad tünetén, amikor már megvan a kellő történelmi távlatunk, sőt bizonyos tapasztalatunk is az ilyen méretű szótári vállalkozások megítéléséhez, ezt a józan és megfontolt értékelést mindenképpen méltányosnak tekinthetjük. Igaz, már a múlt század 60-as éveitől kezdve a szótár érdemeit eleinte lelkesen magasztaló és elismerő nyilatkozatok után HUNFALVY, FINÁLY, majd pedig SZARVAS GÁBOR kemény bírálatai következtek, s ezek nyomán egészen századunk kezdetéig, Czuczorékat szinte több gáncs érte, mint dicséret. Napjainkban azonban jól látjuk, hogy a szigorú bírálók egyről-másról azért többnyire megfeledkeztek. Nem vették eléggé figyelembe azokat a nehézségeket, amelyekkel e két szótárírónak meg kellett birkóznia. FOGARASI az utolsó kötet végén, 1874-ben, munkájuk elkészültéről ezeket mondotta: „A munkához 1845-ben fogtunk. S kivéve a zavaros forradalmi korszakot, és Czuczor társam fogsági idejét — összesen három évet — munkálatunk tizenkét év alatt kéziratban a körülményekhez képest elkészült” (CzF. VI. Végszó 1). Igen, a k ö r ü l m é n y e k h e z k é p e s t, amelyek — tegyük mindjárt hozzá — korántsem voltak a legkedvezőbbek. Mert ne feledjük, hogy hazai nyelvtudományunkban — mint jól tudjuk — BUDENZIG nem is volt igazi nyelvész „szakember”, hiszen a bencés paptanár és költő Czuczor, de még inkább a jogász FOGARASI, a nyelvtudomány területén inkább csak műkedvelők voltak (vö. Tanulmányok . . . 15). Igaz, Czuczor már a harmincas évek elején gyűjtött magyar szótári anyagot. Kézirati hagyatékában fennmaradt egy 1832-ből való szógyűjtemény, „Dunamalmok és részeik nevenként való leírása” címen, mely „Tóth Ignác komáromi molnár mester kézírata után” készült. (Ak. Irattár. MNyt. 2^r 23/II), valamint 1835-ből egy másik műve is, amelynek címe: „Lajstroma azon magyar szavaknak, melyek a diák nyelvvel közösek” (uo. Nyelvt. 2^r 23/Ia). VÖRÖSMARTYVAL közösen írt nagysikerű középiskolai magyar nyelvtanokat is, amelyek 1848—1851 között jelentek meg (vö. MNyTK. 18. sz. 47). Mégis — tudjuk — egyetlen akkori egyetemünkön, a pestin éppen ezekben az időkben, amikor a szótár készült, 1849-től 1861-ig, Toldy Ferenc kinevezéséig nem volt magyar nyelvészeti tanszék, s emiatt többen, köztük HUNFALVY is ismételten panaszkodtak (vö. NyK. LIX, 12). S amíg a nálunk szerencsésebb, gazdagabb és fejlettebb nyugati

országokban a múlt század közepén már egyetemek és akadémiák tucatjai nevelhették békésen a fiatal nyelvésznevezéseket, nálunk Czuczorra, egyetlen forradalmi verséért, három évi súlyos és megalázó börtön várt. De, mint életrajzából megtudjuk, titkos ellenségei haladó nézeteiért már előbb, pannonhalmi és győri pap-tanárkodása idején is többször följelentették, s kíméletlen hajsztát indítottak ellene. Czuczort Pálffy kancellár „politikai tekintetben megrovott”-nak minősítette (vö. Czuczor Gergely Összes költői művei I. Életrajzzal és jegyzetekkel ellátva sajtó alá rendezte ZOLTVÁNY IRÉN, 1899. 46), s az érzékeny lelkű költőt már ekkor, a 40-es évek elején „a folytonos betegeskedés okozta testi fájdalmak mellett, lelki szenvedések is gyötörték” (uo. 51). S miután 1848. december 21-én „Riadó” című forradalmi költeményét a Bajza szerkesztette „Kossuth Hírlapja” közölte, a vérszomjas császári hadseregnek Pestre vonulta után, már 1849. január 18-án elfogták és vasra verve Budára szállították. Börtönében számos szómagyarázatot írt, egészen 1849. május 21-ig, amikor Görgey csapatainak Budára érkeztek az elsők között szabadították ki bilincseiből.

A világosi fegyverletétel után azonban újabb börtön várt reá, s immár idegenben, Kufsteinben, hol előtte oly sokáig s oly sokan raboskodtak. Hűség és minden áldozatra és közbenjárásra kész barátjához, Toldy Ferenchez 1850. április 24-én Kufsteinből németül írt levelében arról számol be, hogy bár a legszükségesebb segédforrásoknak is híjával van, mégsem akarja drága idejét munkátlanul vesztegetni, s ezért csupán emlékezetből írja össze nyelvünk szógyökeit, képzett szavait, idiomáit és közmondásait (i. m. 73). 1850 szeptember havában pedig Toldyhoz intézett levelében azt jelenti, hogy etimológiai dolgozatai, sok-sok jegyzettel már 160 ívre terjedtek. 1851. január 4-én pedig lázas lelkesültséggel, HORVÁT ISTVÁN szellemében azt fejtegeti Toldynak, hogy „1. a magyar nyelv, még mai állapotában is, az ősi eredetnek több bélyegét viseli magán, semmint az indo-európai és a sémi nyelvek”, továbbá hogy „2. még a szanszkritot is fölülmúlja, mert ez mesterkél, tehát nem lehet oly eredeti”, valamint hogy „3. a magyar nyelv segítségével más nyelvek is könnyebben megfejthetők” (i. m. 74). Igaz, 1851. május 22-én végre visszanyeri szabadságát, s ettől kezdve másfél évtizedig, 1866. szeptember 9-én bekövetkezett haláláig már viszonylag nyugodtan és háborítatlanul dolgozhatott a nagyszótár szerkesztésén, mégis úgy érzem, egyik életrajzírója helyesen állapította meg, hogy Czuczor miért tartott ki haláláig oly rendületlenül kufsteini fogságának idején megfogalmazott etimológiai elvei mellett: „Czuczor erősen és meggyőződésből ragaszkodott etymológiai fölfedezéseihez, melyek börtöne homályában, úgyszólván minden tudományos segédeszköz nélkül s ezek eszméltető utbaigazító hatása híján fogamzottak meg lelkében” — írja ZOLTVÁNY — (i. m. 87). Arra is helyesen utalnak, hogy Czuczornak nyelvünk őseredetiségéről vallott nézetei HORVÁT ISTVÁN hatását tükrözik, akinek ő nem volt ugyan közvetlen tanítványa, mégis „alig volt nálánál a nemzeti büszkeség és majdnem fanatikus fajszeretet tekintetében Horvátnak lelkesebb követője” (i. m. 88).

Czuczorék művét — mint tudjuk — legtöbbször szófejtései miatt hibáztatták. SZARVAS GÁBOR 1880-ban írt kemény bírálatában egyebek közt azt emelte ki, hogy 1845-ben, amikor a két szerkesztő a szótár elkészítéséhez fogott, az európai nyelvtudomány már éppenséggel nem volt fejletlen: „Grimm korszakalkotó művének (Deutsche grammatik) első kötete 1819-ben jelent meg, s második kiadásban 1822-ben. A másik epochális mű, Bopp összehason-

lító nyelvtana megjelent 1833-ban; s vele csaknem egy időben Pott etimologiai buvárlatai; s bár e nyelvészhármassággal szemben a másokra való hivatkozás teljesen fölöslegessé válik, napvilágot láttak s 1845-ben már közkezen forogtak több más, kitűnő nyelvtudományi művek is; úgy hogy midőn a szótárírás kezdetét vette, a nyelvtudománynak már meg volt biztos alapja.” (Nyr. VIII, 13.)

SZARVAS elmarasztalása azonban mai megítélésünk szerint mégsem teljesen jogos. Mert a nevezettek műveit — mint a szótárból is kitűnik — Czuczorék természetesen ismerték, sőt használták is. Ők maguk az ógrammatikusoknak e három vezéregyénisége közül az 1801-ben született POTTnak a nemzedékéhez tartoztak. Könnyű kimutatnunk, hogy szótárunk előszavában kifejtett nézeteik gyakran szinte szó szerint visszhangozzák BOPPÉK nyilatkozatait. Czuczoréknak szinte minden bírálója fölemlíti, hogy a szerkesztők helytelenül határozták meg szótárunk főladatait, amikor előszavukban úgy nyilatkoztak, hogy „a tökéletes szótárnak a nyelv gyermekora, előmenetele, virágzása, s megromlásának philosophiai történeteit kell magában foglalnia” (CzF. I. előb. 2). E követelménynek eleget tenni — jól tudjuk — lehetetlen. De ne feledjük, hogy Czuczoréknak ez a nyelvfilozófiai elve teljesen egybevágott az ógrammatikusok nézeteivel, hiszen BOPP egyik, 1836-ban megjelent művében maga fejtette ki, hogy „a nyelvek mint igazi, organikus természeti képződmények” (organische Naturkörper) tekintendők, amelyek meghatározott törvények szerint képződnek, valamely belső életelv szerint fejlődnek és tökéletesednek, majd pedig „fokozatosan elhalnak” (idézi: H. ARENS, Sprachwissenschaft. München, 1955. 195). S hogy Czuczorék ezt az akkoriban nagyon divatos és olyan sokat hangoztatott elvet kritika nélkül idézték, azon nincs mit csodálkoznunk, hiszen még napjainkban is gyakorta tapasztaljuk, hogy külföldön szárnyra kelt nézeteket, nem kevésbé kritikátlanul, némelyek napjainkban is sűrűn idézgetnek, anélkül, hogy használhatóságukról meggyőződnének. Mint tudjuk, ezt a BOPPÉKTÓL megalkotott fiziológiai és biológiai fogantatású nyelvi modellt csak az újgrammatikusok rombolták le a múlt század 80-as éveitől kezdve, amikor Czuczorék szótára már régen megjelent, s szerkesztői is már mindketten elhúnytak.

Czuczorék szófejtéseit nyelvészeink csak GOMBOCZ és MELICH munkássága óta kezdik méltányolni érdemeik szerint, s GÁLDI LÁSZLÓ 1867-ben feltétlenül helyesen állapította meg, hogy e nagy szótárban sokkal több, mai mértékkel nézve is helyes szófejtés csírái rejlenek, mint sokan hiszik, s hogy éppen ezért „az eddigi kutatásnál több rendszerességgel kellene feltárnunk a CZUCZOR—FOGARASI szerkesztette első nagyobb akadémiai szótár szófejtési elveit”, kiszűrve belőlük mindazt, ami „sokszor napjainkig a további kutatás alapja maradt”. GÁLDI szerint bizonyos, hogy e mű „belső képzésű szavaink vizsgálata terén monumentális arányú kísérlet” (Tanulmányok . . . 108).

Mai szemmel tekintve kifogásolható, hogy a szerkesztők gyakran csupán csak kikövetkeztethető szógyököket is felvettek szótárukba, hogy a toldalékokat is földolgozták. De ne feledjük, hogy éppen ezáltal vált szótárunk egyben az első magyar morfematárrá is, amelynek korszerűsítését ma különösen időszerűnek érezzük. Nyilván túlzás volt a helynevek felvétele is a szótárban, de ne feledjük, hogy e területen is ez a mű a jelenleg készülő helynévi lexikonnak egyik korai előzménye.

Az is igaz, hogy a tárgyalta szók történetét a szerkesztők nem dokumentálták eléggé, de azt is tudjuk, hogy ez nem is lehetett kezdetben leíró jellegű-

nek szánt szótárunk feladata. Az viszont kétségtelen, hogy a szótárnak a szavak nyelvtani alakjaira és használatára vonatkozó megjegyzései majd mindig helyénvalók és korszerűek. Értelmezéseik pedig, amelyek sikeresen fejlesztették tovább azokat a kezdeményezéseket, amelyek ezen a téren, mint GÁLDI megállapította, nálunk FÁBCHICH JÓZSEF nevéhez fűződnek (vö. MNy. LI, 204 kk.), botladozásaik ellenére is kétségkívül korszakalkotók. S bár az is igaz, hogy a szerkesztők anyaggyűjtésük fogyatékoságai miatt nem aknázták ki eléggé a kortársi irodalmat, mégis a reformkor és a szabadságharc korának írói nyelve az ő szótárunkban türozódik először. Lehet, hogy koruk kialakulatlan irodalmi nyelvének újabb fejleményeit nem mindig ítélték meg helyesen, de ezen nem lepődhetünk meg, ha figyelembe vesszük, hogy irodalmi nyelvünk fejlődését nyelvészeink — elsősorban PAIS DEZSÓ kezdeményezése nyomán — korszerű módszerekkel csak az ötvenes években kezdték vizsgálni. Ma még azt sem látjuk világosan, hogy Czuczorék mit és mennyit vettek át elődeiktől, főleg KRESZNERICS és KASSAI műveiből. A későbbi kutatások nyilván számos ponton helyesbítik vagy kiegészítik majd azt a képet, amelyet e hatalmas műről ma alkothatunk. De bármiképpen módosul is majd az eljövendő idők ítélete, annyit bizvást állíthatunk, hogy Czuczor nevét századok múltán is mindaddig tisztelettel emlegetik majd, amíg lesz magyar nyelv és magyar nyelvtudomány.

Tisztelt emlékülés! 1973 novemberében, cseh barátaink kitüntető meghívása révén, alkalmam volt részt venni azon a tudományos ülészen, amelyet Akadémiájuk Prágában JOSEPH JUNGMANN születésének 200. évfordulóján rendezett. Egyik borongós napon ellátogattam velük JUNGMANNnak szeretettel őrzött, múzeumná alakított hudlicei falusi szülőházához is. S miközben mindnyájan tisztelettel adóztunk a cseh irodalmi nyelvet megújító és korszerűsítő tudós szótáríró emlékének, gondolataim Andód felé is szállottak, felidézve magamban azoknak a tudományos és politikai küzdelmeknek az emlékét, amelyeket JUNGMANNÉK és CZUCZORÉK vívtak, s remélve, hogy e harcot ott is, itt is, s szerte a világon „békévé oldja az emlékezés”.

BALÁZS JÁNOS

Idegen szó, magyar szó, világnézet*

Minden nyelv szókincsének, különösen tőszavainak egyik legfontosabb gyarapodási forrása a más nyelvből való átvétel. Az így átvett szavakat meghonosodásuk első szakaszában, vagyis amíg idegen eredetük még fölismerhető, *i d e g e n s z a v a k n a k*, alakilag magyarossá formálódásuk után pedig *j ö v e v é n y s z a v a k n a k* nevezzük. Valamikor az idegen szavak legfőbb vagy talán egyetlen forrása a kereskedelem volt. Mai életünkre viszont az jellemző, hogy az egyes országok társadalmi életének fejlődésével a nemzetközi kapcsolatok is erősödnek, a gazdasági, társadalmi és politikai élet változásai túllépnek az országhatárokon, a tudomány fejlődése pedig a szellemi és főként a műszaki élet szempontjából szinte egységessé teszi az egész föld-

* Ez úton mondok köszönetet GRÉTSY LÁSZLÓnak, aki kéziratom csiszolatása közben sok hasznos tanáccsal volt segítségemre, különösen a nyelvművelés kettős tagolásának elkülönítésében.

golyót. Mindez az idegen szavak egyre gyorsuló ütemű tömeges átvételével jár együtt. Ez a folyamat azonban csak addig nevezhető hasznosnak, amíg az adott nyelvi rendszer számára ellentmondástól mentes többletet jelent. Az idegen szavak egy része azonban fölösleges és gazdaságtalan eszköztöbbletnek minősíthető akkor, ha szembekerül az addigi szókészlet gazdaságosabb kifejezési lehetőségeivel. Az ilyen szavakat nevezzük *fölszavaknak*. Az effajta szavak a tudományos és az ismeretterjesztő irodalomban, a sajtó, a rádió és a tévé, valamint a közélet nyelvében a hatvanas évek második felétől újra szaporodnak. Ennek okai: 1. a műveltség, világlátottság vagy az idegen nyelv ismeretének fitogtatása; 2. hivataloskodás, szakszerűsége törekvés; 3. a magyar szakszókészletnek a tudományok nemzetközi fejlődésétől való elmaradása; 4. a szakfordítói rohammunkából származó nyelvi hibák; 5. a napisajtó színességre törekvése.

I. A nyelv művelés kettős tagolása

I. A nyelv művelés ideológiája

Az idegen szavak számának rohamos növekedéséhez képest felszabadulás utáni nyelv művelésünk aránylag keveset és nem eléggé elmélyülten foglalkozott az idegen szavak kérdéskörével. Ahhoz, hogy nyelv művelésünk idegenszószemléletének múltját és jelenét tisztán láthassuk, szét kell választanunk nyelv művelésünkben, különösen az idegen szavak megítélésében a nyelv művelés ideológiáját, vagyis a nyelvi eszközök értékelő megítélésének világnézeti jellegű mozgósító, vonzásra vagy taszításra készítő elemeit, és a magyarító szóajánlásoknak eszközkénti értékelését.

A nyelv művelés ideológiai részéhez tartozik a nyelv művelésben megnyilvánuló nyelvi öntudat, hazafiasság, szocialista hazafiság, nacionalizmus, paraszttromantika, városellenesség és a kozmopolitizmus.

A nyelv művelésnek eszköz szempontú megítélése a nyelvet közlési és művészi eszközként vizsgálja, és az eszközök összehasonlításának módszerével állapítja meg, mikor van szükség szómagyarításra, mikor tarthatjuk jobb és célszerűbb eszköznek az idegen szót, és mikor ilyenek a magyar megfelelőit.

A) Nyelvi öntudat, szocialista hazafiság. — A nyelv művelés ideológiájának leghaladóbb eleme a nyelvi öntudat és a szocialista hazafiság. Ezeket semmiképpen nem szabad a nacionalizmussal összetéveszteni. ACZÉL GYÖRGY erről így ír: „a magyar nyelv elismertetéséért, gazdagításáért folytatott küzdelem századokon át lényeges eszköze — nemegyszer fő formája — volt a nemzeti függetlenségért és a társadalmi haladásért vívott harcunk. A XVIII—XIX. század írói nyelv műveléssel politizáltak, és politikusaink a magyar nyelv fejlesztéséért (mint politikai célért) küzdöttek. A magyar nyelvnek ez a különös jelentősége történelmi fejlődésünk korlátozottságával, a haladó társadalmi és politikai erők gyengeségével függött össze. A »nyelvben él a nemzet« szállóigéje a hazaszeretet mellett társadalmi erőtlenséget is takar. A szocializmus... elsődlegesen már nem egyszerűen nyelv védelemmel kívánja őrizni a nemzetet, hanem gazdaggá, műveltté akarja tenni a népet, s így fejleszteni, éltetni a nyelvet. Nem a nyelv élteti a nemzetet, hanem a nemzeti társadalom függetlensége és szabadsága, a világ haladó erői közt elfoglalt helye élteti és bontakoztatja ki a nyelvet.” (Élet és Ir. 1971. máj. 1. 3.) Hozzászólásának „A reklám és a sajtó nyelve” című fejezetében ACZÉL

GYÖRGY a nyelvi öntudatról a következő megszívlelendő szavakat mondja: „Az idegen szavak szükségtelen átvétele mögött sokszor egyszerű lustaság, felületesség húzódik, a nyelvi öntudat hiánya; kényelemszeretetből használják az idegen szót, holott a megfelelő — az eredetnél esetleg szemléletesebb — magyar kifejezés rendelkezésre áll” (i. h. 3). BENKŐ LORÁND pedig így fogalmazza meg ezt a kérdést: „. . . az a szeretet, büszkeség, féltő gond és buzgalom, amely minket a magyar nyelv iránt eltölt, mélyről fakadó, természetes érzés, az igaz hazafiságnak a megnyilvánulása, és mint ilyen, alapjában véve távol áll a nacionalizmus, sovinizmus metelyétől. Az anyanyelv szeretetére maga Lenin tanít bennünket. »A nagyoroszok nemzeti büszkeségéről« című cikkében például így ír: »Idegen-e tőlünk, nagyorosz öntudatos proletároktól a nemzeti büszkeség érzése? Persze, hogy nem! Mi szeretjük nyelvünket és hazánkat . . .« (L. Művei XXI, 94.) . . . anyanyelvünket nem azért szeretjük, és nem azért vagyunk büszkéek rá, mert szebb, jobb más nyelveknél, hanem azért, mert ez kísér végig életünkön, számunkra — az egyén és a nemzet egésze számára egyaránt — nyelvi viszonylatban az összes nyelvek közül ennek van a legnagyobb fontossága, a legnagyobb társadalmi haszna. Ezt a szeretetet és büszkeséget azonban nem szabad társulni engednünk más nemzetek nyelvének bármilyen szempontú lebecsülésével . . .” (M. Tud. 1961: 405—6.)

A szocialista nyelvművelés hazafiasságáról BENKŐ ezeket mondja: „A nyelvművelés — mint ahogy az imént már volt róla szó —, ha helyes formák között és helyes tartalommal telítődve folyik, éppen nem nacionalista megnyilvánulás, hanem az igaz hazafiság lényeges eleme, tehát semmi ellentétben nincs a proletár internacionalizmussal. Nyelvünk tisztaságán, eredeti formái megtartásán akkor is örködnünk lehet, sőt kell, ha más nyelveket a legnagyobb mértékben megbecsülünk és elismerünk.” (I. h. 410.)

B) **N a c i o n a l i z m u s, p u r i z m u s.** — A nyelvi öntudat és a hazafiasság azonban szólamaiban és hasonlataiban gyakran közelít a nacionalizmus felé, sőt olykor át is lépi azt a határt. Ennek az okát BENKŐ szerint a következőkben kereshetjük: „. . . az anyanyelv a nemzet fontos jellemző jegyeinek egyike, sőt a kevésbé művelt emberek számára a nemzetnek szinte egyedüli kritériuma . . . Ezenkívül a nyelvtudomány, illetőleg az abban ható elvek, nézetek sokkalta szorosabb összefüggésben vannak a társadalom mindenkori gazdasági, politikai, művelődési körülményeivel, a társadalmat átható nézetekkel, mint maga a nyelv; következésképpen a társadalmi viszonyokban egy adott korban uralkodó állapotokra magánál a nyelvnél erősebben reagálnak, azokat jobban, élesebben tükröztetik. A mi korábbi társadalmi viszonyainkból kisarjadt és nyelvtudományunkba behatolt nacionalista-sovinszta nézetek természetesen magára a nyelvre is visszahatottak, s benne különböző káros jelenségeket eredményeztek.”

Tanulmánya III. fejezetében BENKŐ így folytatja ezt a gondolatsort: „. . . a magyar nyelvtudomány történetében — mint nyilvánvalóan más nyelvek tudományának történetében is — voltak, sőt alkalmasint nem is kis számmal voltak társadalmilag haladásellenes és ezekkel összefüggő nacionalista, sovinszta mozzanatok; ezek pedig még akkor is figyelmet érdemelnek, még akkor is tanulságul szolgálnak, ha az igazi tudományosság előbb-utóbb győzedelmeskedett is fölöttük. — Nacionalista jellegzetességgel bíró megnyilvánulások a magyar nyelvtudománynak már olyan korai időszakában, mint a felvilágosodás kora és a reformkor is, észlelhetők. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy ezek a mai szemmel sokszor erősen túlzó, helytelen

megnyilvánulások társadalmi-politikai fejlődésünknek olyan szakaszában történtek, amikor nálunk a nemzeti ébredés, a nemzetté válás folyamata zajlott; ezért, ha nem is takargatandók, a koruk körülményeibe való behelyezés folytán nem vehetők teljesen egy kalap alá a későbbiekkel, a reakció előre nyomulásának tudománybeli vetületeivel. Aligha lehet vitás, hogy a magyar nyelvtudománynak a nacionalizmus kérdéskörébe iktatható problémái legelősebben és a mi számunkra leginkább tanulságosan a szabadságharc leverése után, különösen pedig a két világháború közötti időszakra vonatkozóan vetődnek föl. E téren is teljes mértékben igaz tehát Leninnek az a tétele, hogy »szigorúan külön kell választanunk a kapitalizmusnak a nemzeti mozgalmak szempontjából merőben különböző két korszakát« (L. Művei XX, 411.)” (I. h. 408—9.)

Mivel a felszabadulás után a purizmust teljesen azonosították a nacionalista purizmussal, meg kell vizsgálnunk a *purizmus* szó jelentésének a történetét. A purizmus szó a Bécsben 1795-ben megjelent „Debreceni grammatiká”-ig csak az idegen (legtöbbször a fölösleges idegen) szók elleni küzdelmet jelentette. A „Debreceni grammatika” óta ezt a szót nemcsak az idegen szavak elleni küzdelemre, hanem az idegenszerűségek elleni harc megnevezésére is használják. Később ez a szó szerzőnként és koronként más-más jelentésben bukkan föl: hol a fölösleges idegen szavak elleni mérsékelt, máskor pedig a túlzó küzdelmet jelenti, hol pedig az idegenszerűségek elleni harcot is magában foglalja. A purizmust mint túlzó nyelvtisztítást nyelv művelőink többsége határozottan, sőt sokszor élesen elítélte. SZABÓ JÓZSEF például az 1861-i megnyilatkozásáról a következőket vallja: „Én 30 évvel ez előtt felléptem az Akadémiánál a purizmus ellen, melynek állandó jogosultságát távol vagyok kétségbe vonni, de a mely akkor a természettudományi nomenklaturában határt nem szabva terjengett.” (Az idegen szók használás módja. Bp., 1891. 15.) NAGY JÓZSEF erről a következőket írja: „Mi lehet most már a nyelvvédelmi szerepében serénykedő magyar szaktanár álláspontja az idegen szavak használatában? Csakis a nyelvtörténeti tanulságokból táplálkozó és nyelvérzékre hallgató józan mértéktartás. Az idegen eredet még semmiesetre sem ok arra, hogy kiebrudaljunk nélkülözhetetlen szavakat... Nem szabad tehát felesküdni felelős magyar nevelőnek az árkon-bokron keresztül gázoló szómagyarításra.” (Középiskoláink a magyar nyelvvédelem szolgálatában. Kolozsvár, 1941. 50—1.) TISZAMARTI ANTAL pedig a jövevényszavak kerülését és helyettesíteni akarását céges ostobaságnak tartja, a purizmust pedig határozottan túlzott és nyelvszegényítő magyarításnak minősíti. (Szeplőtlen magyarság. Budapest, 1943. 93.) A *purizmus* szó túlzó ideológiai minősítésével 1946-ban találkozunk: „... a purizmus világnézetet jelent. Az ellenforradalom világnézetét.” (Haladás című polgári lap, 1946. júl. 4.) Ez a vélemény, mely a nacionalista körítésű régebbi nyelv művelés visszahatásaként fogalmazódott meg, nem választotta el az ideológiát a nyelvi eszközrendszer tökéletesítésében elért tárgyi eredményektől, a *purizmus* szó jelentését nem történetileg, hanem új keletű sarkítottsággal szemlélte, és ezzel a fürdővízzel együtt a gyermeket is kiöntötte. Ma a *purizmus* szónak van még némi rosszízű hangulata. De már a „Magyar értelmező kéiszótár” 1972-ben a *purizmus* értelmezésében némileg enyhébb: „purizmus = Nyelvtisztaságra való (túlzó) törekvés.” A *purizmus* pozitív értékelésével találkozunk 1975-ben SZIJ REZSŐ „Delegáció, szituáció, tendencia” című cikkében: „Purizmus? Nem kell megijedni ettől a vádtól. Ha más népeknek megéri nyelvük tisztaságán ilyen értelemben őrködni, nekünk is érje meg! Az ilyen

vádról tudni kell, honnan jó s hova tart. Ha nagyritkán elkerülhetetlen az idegen kifejezés használata, azt e sorok írója sem vitatja. De ha elkerülhető, kerüljük is el! Különösen akkor, ha bőven akad miből válogatnunk. Ehhez azonban a magunk nyelvét is meg kell tanulnunk.” (Magyar Nemzet 1975. V. 11. 7, illetve Látóhatár 1975. augusztus 170.)

A purizmusnak nyelvművelésünk régebbi történetében alig voltak osztály-ideológiai elemei, hiszen Sylvester János, Geleji Katona István és Apáczai Csere János csupán nyelvünket akarta gazdagítani és finomítani, hogy ennek révén a nemzeti tudományosságért harcoljon. A nemzet és a nyelv közös sorsát emelte ki Bessenyei György is Magyarság című röpiratában (Bécs, 1778.): „Minden nemzet a maga nyelvéről ismertetik meg leginkább; . . . szomorú . . . sorsa lenne az egész Nemzetnek anya nyelv nélkül.” Kisfaludy Sándor a Himfy szerelmei 2. kiadásának előszavában (1807.) így ír: „. . . nyelv a lelke a nemzetnek”. Kisfaludy Károlynak „A kérők” című vígjátékát 1819-ben mutatták be. Ennek első felvonásában Baltafy kapitány ezt mondja: „Nyelv teszi a nemzetet”. Kölcsey Ferenc a Magyar Játékszín ügyében tartott beszédében (1827.) hasonlóképpen nyilatkozik: „Nemzeti életet nemzeti nyelv nélkül gondolni sem lehet”. Széchenyi István ugyanezt a gondolatot a Hitel (1830.) bevezetésében így fogalmazza: „Az egészséges nemzetiségnek . . . fő kísérője a nemzeti nyelv, mert míg az fennmarad, a nemzet is él.”

Sem elvi, sem gyakorlati purizmust nem találunk (rosszszálló értelemben véve) az idegen szavak megítélésében PONORI THEWREWK EMIL, A helyes magyarság elvei (Bp., 1873.), SIMONYI ZSIGMOND, Antibarbarus (Bp., 1879.), SZABÓ JÓZSEF, Az idegen szók használás módja (Bp., 1891.), TOLNAI VILMOS, Magyarító szótár a szükségtelen idegen szavak elkerülésére (Bp., 1900.), BERCSIK ÁRPÁD, A mi édes magyar nyelvünk (Bp., 1912.), SIMONYI ZSIGMOND, Helyes magyarság (3., jav. kiadás, Bp., 1914.), ZOLNAI BÉLA, Az idegen szavak (Bp., 1922.), BALASSA JÓZSEF, Helyes magyarság (Bp., 1923.), RÓZSÁS JÓZSEF, Magyarosan, katonásan (Bp., 1929.), A Pesti Hírlap Nyelvőre (Szerk. KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, Bp., 1932.), CSORBA FERENC, Nyelvünk és a nemzeti szellem (Bp., 1935.), ZOLNAI GYULA, Idegen szavaink és a nyelvújítás (Bp., 1937.), DENGL JÁNOS, Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus (Bp., 1937.), HALÁSZ GYULA, Édes anyanyelvünk (Bp., 1938.), KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, Erős várunk, a nyelv (Bp., 1940.), FEHÉR GÉZA, Magyarító szójegyzék (Bp., 1944.) című nyelvművelő munkákban, hogy csak példákat említsünk felszabadulás előtti nyelvművelésünk irodalmából a teljesség és rangsorolás igénye nélkül. Természetes, hogy felszabadulás utáni nyelvművelésünk még kevésbé nevezhető puristának, sőt a purizmus káros ideológiai szövődményei ellen erőles harcot folytatott. Régebbi nyelvművelőink közül kis mértékben puristának nevezhető GÁRDONYI GÉZA és még inkább SZÉCSI FERENC. GÁRDONYI a „Magyarul így!” című munkájában (Bp., 1938.) rendkívül szigorú, sőt merev az idegenszerűségek megítélésében. Szómagyarításai közül néhány ma is használható, de egy részük túlságosan népieskedő. Ilyenek például: *affaire* = ügy, sor, *petek*; *bokszer* = *dögönyeg*; *sintér* = Kecskeméten *csabangó*; *tablo* = *Képedj! Új a földre. Fogódkodj!* stb. GÁRDONYI olyan meghonosult szavakat is magyarítani kívánt, mint a *gáz* (szerinte = *pára*), *rakéta* (*szállótűz*) stb. SZÉCSI FERENC-nek sok valóban túlzóan purista nyelvművelő könyve jelent meg. Ezek közül talán a legszélsőségesebb az „Új magyar szavak szótára” Bp., é. n., 1926-ban). Ebben SZÉCSI ilyen meghonosult szavakat is magyarítani kíván, mint (könyve helyesírása szerint idézve) az *arzén*, *atóm*, *autogummi*, *árendás*, *bacillus*, *benzin*,

beton, cement, ceruza, cukor, datolya, elefánt, friss, gallér, gula, hiéna, kalauz, kanári stb. Nem vigasztalóbb SZÉCSI nyelvi anyagának másik oldala, a szómagyarítások megoldása sem. Ezek között vannak alig felismerhető, olykor továbbképzett szórövidítések: *amulet = bűvszer, lavina = hógör, laviroz = zezeg, plüs = bárs*; szabálytalan vagy szokatlan képzések: *adminisztrál = elűgyít, detailista = kisbenes, diszkvalifikál = versenybőllít, standardizál = egyformizál* stb.; ige-töves összetételek: *pensum = írfeladat, irdolgozat, post humus = hűnyutáni, pulárd = hízzérce, reverzális = ígérítés, ígérirat, tábla = rólap* stb.; mesterséges szóvegyítések: *bronz = baréz, impotens = nemetetlen, kosztüm = kabalj, nepotizmus = rokoncío, szimulál = tetebetegeskedik* stb.

Külön kell szólnunk a Magyarosan nyelv-művelő folyóiratról, mely 1932 és 1949 között jelent meg az MTA kiadásában. Szerkesztői voltak: NÉGYESI LÁSZLÓ, NAGY J. BÉLA és ZSIRAI MIKLÓS (1932—33.), SZINNYEI JÓZSEF, NAGY J. BÉLA és ZSIRAI MIKLÓS (1933.), SZINNYEI JÓZSEF és ZSIRAI MIKLÓS (1934—37.), PINTÉR JENŐ és PUTNOKY IMRE (1937—40.), SZINNYEI JÓZSEF és PUTNOKY IMRE (1940—44.), NAGY J. BÉLA és KOVALOVSKY MIKLÓS (1945—47.). A szerkesztők elvi útmutatásaikban és egyéb cikkeikben is mértéktartók voltak, írásaikat a nyelvi öntudat és a hazafias buzdítás jellemezte. Őket nacionalizmussal nem lehet vádolni. Még PINTÉR JENŐnek a nyelv-művelő kiadványai-ban is alig akad egy-két túlzó magyarítás. PINTÉRT puristának minősíteni tehát az idegen szavak tekintetében felülvizsgálatra szoruló túlzás volt. A folyóirat pártolta és művelte a szóajánlások hasznos mozgalmát. A SZÉCSI-féle szélsőségeket mindig elhárította magától (vö. KOVALOVSKY, Ön- és közveszélyes nyelvújítás: Msn. XI, 61—3 és RÓNAY MÁRIA, Közkiki, varangyol, kisbenes, tájár és más „új magyar szavak szótára”: Msn. X, 156—8). Nacionalizmus és túlzó purizmus inkább a műkedvelőket jellemezte. A korszak jellemző szólamai ma nacionalizmusként hatnak, ám az idegenszerűségeket és az idegen szavakat elítélő túlzó jelzők a korszak jellemző stilisztikai kifejezői voltak, és igen gyakran jó szándékú nyelv-művelői törekvést takartak. Ha a folyóirat nacionalista szólamait elvlasztjuk a megbírált és javasolt nyelvi anyagtól, akkor ez utóbbit nagyrészt ma is használhatónak minősíthetjük.

C) **Parasztromantika, városellenesség.** — A nacionalizmussal rokon megnyilvánulás a két világháború közötti nyelv-művelés parasztrromantikája, város- és fővárosellenessége is. Ilyen a Magyarosanban többször emlegetett „fővárosi magyarság”, „pesti utca magyarsága”, „aszfalt-on termett divatszók” stb. Ilyennel találkozunk már 1910-ben BORBÉLY GYÖRGY és BORBÉLY SÁNDOR „Nyelvünk védelme” (Vác. 1910.) című könyvében, amikor a szerzők az értelmiség megrendült nyelvérzékéről, a főváros nyelvi metelyező vegyességéről és a „budapesti magyarság”-ról beszél. E megjegyzések mögött azonban kétségtelen tényként kell megállapítanunk, hogy fővárosunkban a németajkúak megmagyarosodása századunk elején még olyan nagymértékű volt, hogy ez nyelvünkre is objektíven káros hatást jelentett az idegen szavak és az idegenszerűségek tekintetében egyaránt. NAGY JÓZSEF fentebb említett művének érvelésébe is keveredik némi parasztrromantika: „a magyar falu egészséges beszédével minél sűrűbben barátkozhasanak diákjaink” (i. m. 31.). Jellemző, hogy a szómagyarításairól hírhedt SZÉCSI FERENC-nél található a legerősebben a parasztrromantika és a városellenesség: „Árpádék magyarjainak igazi nyelvét nálunk elsősorban a parasztság, szegénység őrizte meg, mert nálunk az úri réteg, később a középosztály bizony többnyire idegen elemekből keletkezett . . . Az idegen eredetű közép-

osztályból származottak lehetnek jó magyarok, de általában ők azok, akik a nyelv ellen hibáznak. Hiába beszél magyar szavakkal a városi magyar, hiába használ ráadásul még magyaros mondat szerkezetet is, ejtése színtelen, üres, olyan, mint a párolt (desztillált) víz." (I. m. 6.) Mindezekhez azonban hozzá kell tennünk, hogy az ilyen vélekedéseknek tárgyi magjuk is volt. Hiszen a városokban és Budapesten valóban több idegen anyanyelvű olvadt be a magyarságba, és velük valóban több idegenszerűség került nyelvünkbe, mint a parasztságban. Ehhez járul a másik reális mag. A parasztság ugyanis foglalkozásánál fogva együtt él a növényekkel és az állatokkal, így nyelve, stílusa is szemléletesebb, életszerűbb, szívesebb. Mindez persze társadalmilag magyarázható, és így valamennyi nép parasztságára jellemző, de semmi összefüggésben nincs a nemzeti származással. Az idegenszerűségekkel való telítettség pedig városaink és fővárosunk nyelvének csupán átmeneti és történelmileg ma már meghaladott szakasza. (Budapest mai lakosságának 25%-a született csak a fővárosban, 50%-a pedig csak a felszabadulás után vált fővárosi lakossá!) Persze a nyelv művelésben is alapvető követelmény, hogy a hibát ítéljük el, ne a hibázót, pontosabban a hibázót hibájáért ítéljük el, amiről tehet, nem pedig származásáért, amiről nem tehet.

D) K o z m o p o l i t i z m u s. — A kozmopolitizmus a nyelv művelésben nem annyira közvetlenül megfogalmazott ideológiaként jelentkezett, hanem a nyelv művelés céljait tagadó, a demokratizmust, a hazafiasságot és a nyelvi öntudatot semmibe vevő ellenzéki ségként. A kozmopolita azért védi az idegen szavak korlátlan beáramlását, mert ez szerinte megkönnyíti az idegen nyelvek tanulását, kényelmesebbé teszi a fordító munkáját, és szerinte a „nemzetközi” szavakat állítólag világszerte megértik. De vajon szabad-e az idegen nyelvet tanulóknak és a fordítóknak a kényelmét a társadalom egészének az érdeke elé helyezni? Egyébként például az *andragógia* szó jelentését akkor is meg kell tanulnunk, ha azt magyar szövegbeli előfordulás esetén akarjuk magyarról idegenre fordítani. Ha pedig egy idegen nyelvű szöveg *andragógia* szavát csupán egy ékezzel teszünk magyarrá, kérdés, vajon „lefordítottuk-e”, vagyis lehetővé tettük-e ennek a szónak az olvasóval való megértését. Az idegen nyelvtanulás érdekeire hivatkozókat az idegen szavak nemzetköziségiének korlátlanságába vetett hit gyakran megrétfálja. A *milliárd* (10^9), *billió* (10^{12}), *trillió* (10^{18}), *kvadrillió* (10^{24}), *kvintillió* (10^{30}), *szeptillió* (10^{36}), *szeptillió* (10^{42}) stb. szavak más nyelvekben sem szenvedtek sok alaki változást, és angol–magyar viszonylatban a fordításuk is könnyű, teljes párhuzamosságuk következtében. (A latin név alapszámnevét megszorozzuk hattal, és így megkapjuk azt, hogy az illető számnévnek tíz a hányadikon a számjegyes megfelelője.) Az USA nyelvhasználatában azonban már hiányzik a *milliárd* alaki párja, náluk a $10^9 = \text{billion}$. Még egy kis magyar–USA-angol szótár: *billió = trillion*, *trillió = quintillion*, *kvadrillió = septillion*. A magyar *trillió* a franciáknak *quintillion*, a *kvintillió* pedig *nonillion* stb.

A munkásosztály és a parasztság kevesebb idegen szót ismer és használ, mint az értelmiség. Ez a köztük ma még meglévő műveltségi szintkülönbségnek természetes velejárója. Ám a kozmopoliták munkás- és parasztlenségüket nyilvánítják ki akkor, amikor osztály jellegű fölényeskedéssel, kárörömmel és lenézéssel fitogtatják műveltségi szintkülönbségük nyelvi bizonyítékait, beszédüket és írásaikat fölöslegesen idegen szavakkal tűzdelik tele, fölényesen lecsapnak a munkásosztály és parasztság tagjaira, de a munkás és paraszt származású értelmiségiekre is, ha egy-egy idegen szó jelentésének, helyesírásá-

nak vagy kiejtésének nem ismerésén sikerül őket rajtacsípní. A kozmopolitizmusnak ez a fajtája már nem passzív stíluskérdés és passzívan lappangó politikai vélekedés, hanem az aktív haladásellenességnek egyik ellenszenves túlélő formája! De általánosítani, sarkítóan ellenlakkozni még itt, a haladás irányvonalában sem szabad. Nem mindenki ellenség, aki fölöslegesen idegen szót használ. Lehet ez nyelvhasználati vélemény, egyszerű stíluszándék, megszokás vagy kényelemszeretet is. A közérdek szolgálata azonban itt is fegyelmet követel tőlünk. A nyelvművelés és a népművelés közös feladata, hogy a munkásságot és a parasztságot megtanítsuk a szükséges idegen szavak jelentésének, helyesírásának és helyes kiejtésének az ismeretére, az értelmiséget pedig leszoktassuk a fölösleges idegen szavak használatáról. A sarkítás persze itt sem mindig helyénvaló. Hiszen vannak a munkások és a parasztok között is olyanok, akik kényelemszeretetből vagy műveltségfitogtatásból fölösleges idegen szavakat használnak. Tudatosítsuk ezért széles körben, hogy az igazi műveltség nem a használt idegen szavak számával arányos. ACZÉL GYÖRGY ezt így fogalmazza: „ne az idegen szavak számát szaporítsuk nyakló nélkül a magyar nyelvben, hanem inkább az idegen nyelvet beszélő állampolgárok számát a magyar társadalomban.” (I. h. 4.)

2. A nyelvnek eszközkénti megítélése

A) A nyelv mint közlési eszköz. — A nyelvművelés világnézetétől teljesen el kell különítenünk a nyelvművelés által kifogásolt, elfogadott vagy ajánlott nyelvi elemek körét, jelen esetben az idegen szavakat, illetve ezek nyelvi eszközként való értékelését. SZTÁLIN például a következőket mondja az alap, a felépítmény és a nyelv viszonyáról: „Az alap: a társadalom gazdasági rendje, a társadalom fejlődésének adott szakaszában. A felépítmény: a társadalom jogi, vallási, művészeti és filozófiai nézetei és az ezeknek megfelelő politikai, jogi és egyéb intézmények . . . A nyelv nem egy vagy valamelyik osztály szükségleteinek kielégítésére jön létre, hanem az egész társadalom, a társadalom valamennyi osztálya szükségleteinek kielégítésére . . . A nyelv . . . elvileg különbözik a felépítménytől, nem különbözik azonban a munkaeszközöktől, teszem azt, a gépektől, amelyek egyaránt szolgálhatják mind a kapitalista, mind a szocialista rendet.” (A szovjet nyelvtudomány kérdései. Bp., 1950. 223—6.)

A nyelvművelés világnézetének és a megítélt nyelvi elemek körének az elkülönítése nem könnyű, mivel a nyelvművelés tárgyi és érzelmi eszközei és céljai bonyolultan kapcsolódnak egymáshoz. Egy rendkívül furcsa, analógiátlan szóajánlás vagy a sokak számára érthetetlen idegen szavak halmozása legtöbbször és elsősorban nem lepárolt szakvéleményt kelt, hanem érzelmeket, indulatokat, az érzelmekek és indulatok pedig szokás szerint politikai fegyvert ragadnak. A nyelvi elemek szakmai megítélése és általában az anyanyelvről való gondolkodás az érzelmi mozgatóerők felhasználása révén gyakran ölt olyan nyelvi formát, gyakran fogalmazódik meg olyan stílusban, ami már óhatatlanul átlép az ideológia területére. Ennek az lett a következménye, hogy a nyelvművelés bírálói később kiöntötték a vízzel együtt a gyereket is. Ezt ACZÉL GYÖRGY így fejezi ki: „A nyelvnek önmagában, mint a gondolatközlés eszközének valóban nincs ideológiai szerepe, de a használat során nem tekinthető pusztán formának.” (I. h. 3.)

Az a nyelvi megoldás, hogy az idegen szavakat idegen szavaknak nevezük, voltaképpen olyan nyelvi formalizmus, mely a lényeges fogalmi jegyeket

eltakarja, és egy lényegtelen fogalmi jegyre, a forrásnyelvi származásra utal. A lényegtelen fogalmi jegyre utalás egyébként nem ritka a szakszavaknál. Az sem ritka, hogy egy-egy ilyen elnevezés évszázadokra megszabja a szemlélet korlátait, eltereli a figyelmet a lényeges fogalmi jegyekről és a mélyebb összefüggésekről. Az idegen szavakban ugyanis nem az a lényeges az átvevő nyelv szempontjából, hogy ezek más nyelvből származnak, hiszen a jövevényszavakról ugyanezt el lehet mondani. Az sem egyértelmű, hogy az idegen szavak származása ma is felismerhető, hiszen ez voltaképpen a nyelvismerettől függ. Az idegen szavak eredete felszíni, formális, lényegtelen kérdés, mely eltakarja ezeknek a szavaknak a tartalmi, lényeges oldalát, azt, hogy rosszul illeszkednek be a meglevő anyanyelvi (vagyis a mi esetünkben: a magyar) tőszókincs rendszerébe. Nyelvünk tőszókincse ugyanis könnyen ejthető, tisztán hallható és nem túlságosan hosszú szavakból áll. Az idegen szavak serege állandóan új hangcsoportokkal, új hangrendi altípusokkal (pl. *manöken*) és egyre hosszabb szavakkal bővíti és színezi tőszókincsünket. Az utóbbi évszázadokban azonban nyelvünk hangtani áthasonító erejét a kiejtési készség általános fejlődése és a műveletlenség látszatától való félelem erősen megbénította. Így azután egyre növekszik a túlságosan hosszú és a hangtanilag nehézséget jelentő idegen szavak száma. Ez az idegen szavaknak a lényeges tulajdonsága. Ez az, ami elválasztja őket a hagyományos magyar tőszókincstől. Az idegen szavak túlzott hosszúsága azért figyelemreméltó, mivel az ilyen szavak a forrásnyelvet nem ismerők számára tőszóként hatnak, elemezhetőségük ismeretlen marad. Az ilyen szavakat nevezi a nyelvtudomány motiválatlannak. Ez a motiválatlanság a szó hosszúságával arányosan megterheli az emlékezőtehetséget, ezért a motiválatlan szók hosszúsága előnytelen tulajdonságnak tekinthető. (Vö. SAUSSURE, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Ford. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1967. 164 kk.)

Máig is legnagyobb magyar nyelvészünk, SIMONYI ZSIGMOND mindig bátran összekapcsolta az elméletet a gyakorlattal. Közéleti tevékenységével párhuzamosan ezért emelkedik ki demokratikus világnézetű nyelvész munkássága is. A magyar nyelvtudomány másik kitűnősége, az 1935-ben elhunyt GOMBOCZ ZOLTÁN már távol tartotta magát a nyelvészettől. „Nyelvhelyesség és nyelvtudomány” címmel 1931-ben megjelent cikkében a következőket írja: „A nagyközönség, a nem-nyelvész a nyelvet természetesen a beszélő ember szemszögéből tekinti; számára a nyelv a gondolatok kifejezésének eszköze. Elsősorban tehát az érdekli, hogy ez az eszköz helyes, szabatos-e, gondolataink adaequat kifejezője-e; minden nyelvi jelenséget értékkel, és nem a nyelv történeti fejlődésébe igyekszik beleállítani.

Ezzel szemben a nyelvészek érdeklődése nyelvhelyességi kérdésekkel szemben feltűnően csekély. A legtöbb nyelvész, ha nyelvhelyességi kérdésekben döntő bírónak felhívják, ha őszinte merne lenni, azt felelné: 'én a nyelv történeti fejlődését vizsgálom, törvényeket állapítok meg benne, de bírāja nem akarok lenni', vagy: 'magam is szeretném tudni, hogy mi a nyelvhelyesség'." (MNY. XXVII, 1.) GOMBOCZ a továbbiakban szellemes kételkedéssel boncolgatja a legfontosabbnak tartott nyolc nyelvi normát: 1. irodalmi norma, 2. nyelvtani—történeti norma, 3. a népnyelv mint norma, 4. a célszerűség mint norma, 5. a tekintély mint norma, 6. a földrajzi norma, 7. a logikai norma, 8. az esztétikai norma.

Bár GOMBOCZ távol maradt a nyelvészettől, gondolatébresztő cikke ma is értékes ösztönzés nyelvészeink számára a nyelvészeti megoldatlan

elméleti kérdéseinek további kutatására. KOSZTOLÁNYI így ír GOMBOCZRÓL: „Ő — legnagyobb alkotó nyelvészünk — nem vesz részt mozgalmunkban. De egyáltalán nem helyteleníti. Örvendetesnek tartja, hogy az írók — amint Gombocz mondja — az »egyedül illetékesek« véglegeznek néhány kérdést, a szépség és jóhangzás nevében. Nézete szerint a nyelvűbvár, akár a természet-tudós, minden jelenséget tudomásul vesz, úgy, ahogy van. Semmit se tart szépnek, se rúttnak, se helyesnek, se helytelennek, mert nincs rá föltétlen mérteke.” (Erős várunk, a nyelv. 185.)

Mindezekből világosan következik, hogy a közlő személy (a beszélő vagy író) érzelmi és eszmei indítékai, valamint a befogadó, a nyelvi jelvevő (a hallgató vagy olvasó) érzelmi és eszmei visszahatása a nyelvművelés ideológiai jellegű kérdéseire tartoznak és különös figyelmet érdemelnek. A fölösleges idegen szavak ellenszenvet keltenek a hallgatóban és az olvasóban. Ebből pedig a meg nem értésen kívül az a többletveszedelem is származik, hogy az egyszerű hallgató vagy olvasó az ellenszenvét nem a megnyilatkozás negatív os z t á l y j e l l e g e, hanem ettől elszakítva a n y e l v i f o r m a i d e g e n e r e d e t e ellen irányítja. Így szüli a kozmopolitizmus a nacionalizmust. Ezért írja ACZÉL GYÖRGY: „az minden »egyszerű« olvasót kihoz a sodrából, mikor újságíróink a *repülőgéptérítést hijackingnak* nevezik, ha *komputer*-ről írnak *számítógép* helyett, ha *slum*-ról vagy *smog*-ról beszélnek, holott a *nyomor-negyed* vagy a *füstköd* mint ezek érzékletes magyar megfelelői rendelkezésünkre állnak.” (I. h. 4.) A jelközlés (információ) és a jelcsere (kommunikáció) folyamatában tehát nem lényegtelen az sem, hogy a jeladó és a jelvevő között jó értelmi és érzelmi kapcsolat keletkezzen. De a nyelvhelyesség szempontjából még ez sem minden. Hiszen ha egy kutató fölösleges idegen szavakat használ mérnök hallgatói előtt, ettől még az értelmi és érzelmi kapcsolat közöttük esetleg nem romlik el. Ám a mérnök hallgatók fölösleges idegenszó-használati hajlama ezzel még erősebb lesz, és amikor ők a művezetőknek tartanak előadást, akkor már el fog romlani a jeladó és a jelvevők értelmi és érzelmi kapcsolata! A fölösleges idegen szavak használatát tehát akkor sem helyeselhetjük, ha az egy adott közönség megértését nem zavarja és ellenszenvét nem bolydítja. Ezzel a felfogással szemben ZOLNAI arra mutatott rá, hogy az egyéni stílus jogosultságát, valamint az egyéni szabadság jogát nem tagadja senki, csak hogy „ennek a jogosultságnak és szabadságnak is határai vannak. A nyelv a társadalmi élet folyamánya, úgyszólván intézménye, és a társadalmi intézmények két jellemző vonása, az egyéni n k i v ü l i s é g és a k é n y s z e r a nyelven is uralkodik. E két mozzanat bizonyos természetes határt szab az egyéni irány és általában a nyelvbéli egyéni szabadság elé. E határ áthágása pedig . . . visszahatást vált ki a nyelvközösség tagjaiból.” (Nyr. XLIX, 142.) ACZÉL GYÖRGY ugyancsak a nyelv eszköz jellegére és társadalmi szerepére utal, amikor ezeket írja: „Napjainkban, amikor a tudományok társadalmi szerepe megnövekedett, közvetlenebbé vált, amikor az előttünk álló gazdasági és társadalmi feladatok a tudományoknak az eddiginél is szélesebb elterjedését követelik, a szocialista tudománynak határozott törekvése, célja kell hogy legyen, hogy a tudományos eredmények tömeges elterjesztésének útjában álló minden akadályt — így a nyelvi akadályokat is — elhárítsa.”

A tudomány nyelve, a szakma nyelve — eltekintve az orvostudomány egy részétől, ahol ennek gyakorlati értelme van — ne legyen, ha nem lehet az elzárkózás és különválás kifejezése, a kiválasztottak és beavatottak titok-

zatoskodó tolvajnyelve.” A továbbiakban ACZÉL GYÖRGY az egyensúlyt kereső megoldásra hívja fel figyelmünket: „Nincs szükség az idegen kifejezések erőszakolt kerülésére. Minden nyelv — főként minden tudományos nyelv — szókincsének van egy természetes »nemzetközi« rétege. De az egyenértékű megoldások keresésére és megismertetésére itt is szükség van. Ez meggyőződésünk szerint nemcsak a magyar nyelv, hanem a tudomány érdekeit is szolgálja. Egy helyesen magyarított szakkifejezés az adott fogalom pontosabb megértésére vall, és lehetővé teszi — a tudomány körén belül is — egyértelmű használatát. A tudomány tekintélye pedig mindig csak formálisan táplálkozhatott a nyelvi elkülönítettségéből. Igazi tekintéllyé a történelem folyamán mindig akkor növekedett, mikor eredményei a tömegek életének és gondolkodásának szerves részévé váltak.” (I. h. 4.) Figyelemreméltó tanulmányát szintén a nyelv eszköz értékére utaló gondolattal fejezi be: „És ami nem elhanyagolható: a szocialista kultúra további kibontakoztatásához szükség is van anyanyelvünk tudatos és tömeges kultúrájára.” (Uo.)

A nyelv eszköz jellegére kell gondolnia a nyelvművelőnek, amikor az MSZMP KB XI. kongresszusi irányelveit olvassa: „A két kongresszus között is gyarapodott népünk műveltsége. Fokozódott az érdeklődés a korszerű társadalmi, természettudományos, műszaki ismeretek iránt. Mind szélesebb rétegek olvasnak rendszeresen. Szorosabbá vált a kultúra, a művészetek és a tömegek kapcsolata. — Erősítsük tovább a közművelődés világnézeti hatását, növeljük a társadalom tagjainak politikai műveltségét. Értjük el, hogy mind többen folyamatosan művelődjenek, vegyenek részt általános és szakmai oktatásban, továbbképzésben, önképzésben.” A nyelvművelés célja, hogy nyelvünket olyaná tegye, hogy valóban „mind többen folyamatosan művelődjenek”, olyanná, hogy ez a művelődés minél gazdaságosabb és minél hatékonyabb legyen. Sokan bevallották már, hogy az ismeretlen idegen szavak tömege milyen nagy gátat jelentett számukra a tanulásban, műveltség szintjük megszerzésében. Egyszerűsítve a kérdést: a *felnőttoktatás*-féle szavak megkönnyítik, az *andragógia*-féle szavak pedig éppúgy megnehezítik a felnőttoktatást, mint a fiatalok oktatását.

Az idegen és a magyar szónak tehát éppúgy, mint minden más nyelvi elemnek nemcsak jelcsere közbeni kölcsönhatása, hanem objektív nyelvi eszközértéke is van. Nem elég tehát ezt a kölcsönhatást elkülönülten és öncélúan vizsgálunk! Értékelnünk kell az idegen szót és a szómagyarítást nyelvi eszközként is, vagyis meg kell néznünk, milyen szerepet tölt be nyelvünk rendszerében. Ez a vizsgálat már nem ideológiai jellegű, és az sem elsősorban az, hogy mikor van szükség szómagyarításra. Újdonságával, szokatlanságával egy új magyar szó éppúgy felbolydíthatja a nyelvi jellevőket, mint egy idegen szó. Emlékszünk SZABÓ PÁL író nyilatkozatára: „Az *italbolt* pedig magyarul *kocsmá!*” Teljesen objektív mértékünk ugyan még nincs az idegen és a magyar szó közötti választásra és az ilyen irányú szóajánlások jövő sorsának megítélésére. Ám olyan ember alig van, aki szerint az *andragógia* jobb szó, mint a *felnőttoktatás*. Mindenki érzi, hogy a *felnőttoktatás* szó első hallásra érthető, önmagát magyarázza, ezért könnyen megjegyezhető. Ennek a szónak ugyanis nemcsak a jelcsere közbeni kölcsönhatása jobb a másikkal, hanem nyelvi eszközként, a nyelvi rendszerhez és az ezt használó társadalomhoz való általános viszonya is jobb. A szó ugyanis voltaképpen eszköz. De nem mindig olyan eszköz, mint a szerszám vagy a gép. Egy szakmunkás ugyanis nem válogathat abban, hogy ma ezen vagy azon a gépen fog-e dolgozni. De a szavak egy részét

a beszélő vagy a betűvető mással is fölcserélheti. Az *intelligens* szó helyett mondhatjuk ezeket is: *értelmes, eszes, okos, jóeszű, talpraesett, jó feje van* stb. A választás ízlést tükröz, az ízlés pedig a nyelvhasználó érzelmeit is kifejezheti, sőt a befogadóban is kelthet érzelmeket.

Már VERSEGHY FERENC kiemeli a nyelv eszköz jellegét a Magyar grammatika 7. lapján a 7. §-ban: „Hová kell tehát az olyan nyelvművelőknek tévedniük, kik a' nyelvet, nem elzököznek, hanem fő dolognak nézik, 's azt hitetik el magokkal, hogy mihelyt azt megrakják gyermekes czikornyákkal, és deákos, németes, francziás, vagy akármelly egyéb ízókötésekkel, és ízójárásokkal, mellyeket az idegen nyelvekben járatlan Magyar nem ért, azonnal el kell nemzetünkre terjedni a' deák, német, franczia, és anglus kultúrának is.”

Ugyanezt teszi LENIN, amikor ezt írja: „Rontjuk az orosz nyelvet. Idegen szavakat használunk szükségtelenül. Helytelenül használjuk ezeket a szavakat . . . Nem ideje-e már, hogy hadat üzenjünk az idegen szavak szükségtelen használatának? Bevallom, bosszant, ha szükségtelenül idegen szavakat használunk (mert megnehezíti, hogy a tömegekre hassunk) . . . Nem legfőbb ideje-e, hogy hadat üzenjünk az orosz nyelv eltorzításának?” (L. Művei XXX, 295.)

B) A nyelv mint művészi eszköz. — Külön szempont az idegen szavak egy részének negatív esztétikai értéke. Itt most elsősorban nem arra a szubjektív hangzásbeli értékelésre gondolok, ami egy adott nyelvközösség fonetikai, hangesztétikai ízlését jellemzi, hanem arra a többé-kevésbé objektív esztétikai értékelésre, amely mögött lényegében ejtéskényelmi szempontok húzódnak meg. De BENKŐ LORÁND intelmeit itt sem szabad figyelmen kívül hagynunk: „Különösen sikamlós területté válhat a nyelvestétikai problémák tárgyalása, azért itt fokozottan vigyáznunk kell, nehogy sovíniszta ízű megállapításokba tévedjünk, illetőleg nehogy másokban ilyen érzéseket keltsünk. A magyar nyelv vagy más nyelvek sajátságainak taglalása során gyakran előkerülő olyasféle kérdésekben, mint a magánhangzók sokasága vagy a mássalhangzók torlódása, a magánhangzók harmóniája vagy diszharmóniája, bizonyos hangok képzésének különlegességei stb., rá kell mutatnunk a nyelv-érzék szubjektív voltára: ami nekünk, a mi nyelvi beállítottságunknak szép, az még nem jelenti azt, hogy más nyelven beszélőknek, idegen anyanyelvűeknek is tetszik; és fordítva.” (M. Tud. 1961 : 407.) De az a felfogás, hogy a nem magyar anyanyelvűeknek például a mássalhangzó-torlódás iránti rokonszenvét tiszteletben tartjuk, nincs ellentétben nyelvművelésünknek azzal a törekvésével, hogy mássalhangzó-torlódásos szavaink számát nyelvünk sajátos jellegének megőrzése érdekében és népünk hangképzési beidegzésrendszerére (artikulációs bázisára) való tekintettel igyekezzünk korlátozni.

C) Mikor van szükség szómagyarításra? — Az is többé-kevésbé objektíven megállapítható, hogy mikor van szükség szómagyarításra. Minél idegenszerűbb és minél hosszabb egy szó, minél idegenebb helyesírású és ebből következőleg bizonytalan vagy több változatban jelentkező kiejtésű, annál inkább kell és annál inkább lehet helyette magyar szót ajánlani vagy alkotni. Kétségtelen, hogy az idegen szavakat csak ott lehet kerülendőnek minősíteni, ahol a magyar szó ugyanolyan jelentésű és ugyanolyan hangulatú. A *bakter* és a *tróger* tehát más, mint a *sorompóőr* és a *rakodómunkás* vagy a *lehordó*. A *laktanya* és a *kaszárnya* az *őr* és a *strázsa*, a *gyógyszertár* és a *patika* egyaránt jó a maga helyén. A szavak hangulatát tehát *patikamerlegre* kell tenni, a *gyógyszertári mérleg* azonban csak a *gyógyszertár* leltárába való. De rég-

óta óvnak minket nyelvművelőink attól, hogy fölöslegesen és mindenáron választékos hangulatot erőltessünk rá idegen szavainkra. A *generáció* és a *direktor* nem választékosabb és előkelőbb, mint a *nemzedék* vagy az *igazgató*, legföljebb előkelősködőbb.

Örvendetes, hogy napjainkban egyre több a szópályázat a rádióban, tévében, a „Tudományos és műszaki tájékoztatás” című időszakos OMKDK-kiadványban, a Műszaki Életben stb. ACZÉL GYÖRGY is hangsúlyozza fentebb említett hozzászólásában a szómagyarítások fontosságát: „A szaktudományok nyelvében — lévén a tudomány nemzetközi — kétségtelen, hogy a műszavak egy része indokoltan idegen szó. De egyrészt itt is hiányzik a lehetséges és szükséges magyarítás igénye. Még nagyobb baj, hogy némelyek a megfelelő magyar szakkifejezések helyett sokszor azért használnak idegen szavakat, hogy ezzel hangsúlyozzák a maguk tudós mivoltát, hogy ezzel különítsék el magukat a »laikusoktól«. Pedig, ahogy Kosztolányi joggal írta: »senki sem jobb európai és műveltebb ember az által, hogy a szerves vegytant organikus chemiának nevezi«. Hadd tegyük hozzá: nem is jobb tudós. Ellenkezőleg, az ilyen idegen szakkifejezésekkel dobálózó fogalmazás, lemondás az egyenértékű magyar kifejezések kereséséről és terjesztéséről, sokszor csak nyelvi tükre a tudomány arisztokratikus, — sőt misztifikáló — értelmezésének. Ami pedig a tudomány demokratizmusát illeti, arra elvileg máig érvényes, amit Bessenyei György mondott annak idején: »Minden nemzet a maga nyelvén lett tudóssá.«” (I. h. 4.) A továbbiakban a magyarítások szükségességét hangoztatja ACZÉL GYÖRGY: „Mindennek alapján úgy gondolom, nem túlzott követelmény, ha azt kérjük: a sajtó, a rádió, a televízió általában, de különösen ismeretterjesztő munkájában, ahol lehet, kerülje az idegen szaknyelvet, kötelezően törekedjék annak magyar értelmezésére, feloldására, egyenértékű magyar kifejezésekkel való helyettesítésére. Még az egyébként elkerülhetetlen idegen szakkifejezések értelmes — értelemmel teljes — meghonosításának, elterjesztésének is csak ez lehet az útja. S ez is fontos feladat.” (I. h. 4.)

A szóajánlások, szómagyarítások értékelésében meg kell különböztetnünk szubjektív és objektív elemeket. Szubjektívnak tekinthetjük az új nyelvi elem újdonsága, ismeretlensége miatt érzett ellenszenvet.

A szóajánlások objektív megítélése kétségtelenül nem könnyű. Nem ismerjük a szavak sorstényezőit, így azt sem tudjuk, hogy ezek mennyire szubjektívek és mennyire objektívek. De anyanyelvünk történetéből számos olyan példát említhetünk, amely a jóslás ilyen vagy olyan irányú eredménytelenségét bizonyította, vagyis olykor a kicsinyhitúséget, máskor pedig a túlzott bizakodást cáfolta. Maga a nyelvújítás számos példával bizonyítja, hogy milyen nehéz a szavak sorstényezőit felismerni. (Vö. TOLNAI, A nyelvújítás 9.) De nézzünk néhány konkrét példát! LOVÁSZ IMRE „Értekezés a magyar nyelvújításról, és annak némelly nevezetesebb hibáiról” címen 1835-ben kiadott kötetében a *gyógyszer*, *tanár*, *tzukrász*, *gyógyszertár*, *gyógyszerész*, *szemész*, *sebész* szavakat „idétlenségek”-nek tartja, a *vegytan* szót a *chemia* helyett pedig „sületlenség”-nek (i. m. 25, jegyz.). VERSEGHY FERENC a Magyar grammatikában ezt írja: „A *Százados*, és *Tizedes* nem serkentik fel bennünk tökéletesen azt a világos és mindenkép meghatározott ideát, avvagy gondolatot, mellyet a *Kapitány* és *Káplár* nevekkal ma már rég üdötül fogva minden kétkedés nélkül öfzvefüggefzteni fzoktunk.” (29.). A példákat még hosszan sorolhatnánk. Ám ha a szavak sorstényezői még nincsenek is földerítve, éppen az említett példák, a SZABÓ PÁLTól szidott *italbolt* szó, a *gyógyszer*, *gyógyszertár*,

gyógyszerész, tanár, cukrász, szemész, sebész, tizedes, százados szavak azt bizonyítják, hogy a szavak hivatalossá tétele milyen erősen segít a meghonosodásban. Persze van ellenpélda is: a *szivarka* és a *távbeszélő*, ami a beszélt nyelvben ma is *cigaretta*, illetve *telefon*. A *szivarka* szónál valószínűleg zavaró volt a *szivar* szó megléte és az, hogy a szivar a cigarettától külalakjában élesen elütött, s amellet a szivarozók és a cigarettázók társadalmi köre is alig keresztezte egymást. A felirat meghonosító ereje bizonyára érvényesülne a *citranacs* szónál is, így a sok helyesírási és kiejtési gondot okozó és nagyon idegenszerű *grapefruit* is kiszorulna a használatból.

II. Nyelvművelésünk mai helyzete és problémái ebben a témakörben

I. Az idegen szavak megítélése napjainkban

Hogyan ítéli meg mai társadalmunk az idegen szavak használatát? Vegyük külön a gyakorlatot és a véleménynyilvánítást.

Szépirodalmunk mindig példamutató volt a fölösleges idegen szavak kerülésében. Ebben csak írónként és stílusonként találhatunk ma árnyalati különbséget.

A szakirodalom nyelvhasználata annál több kívánnivalót hagy maga után. Ennek az oka nem szándékos kozmopolitizmus, legalábbis bizonyíthatóan nem az, sokkal inkább a nevet igénylő új fogalmak rohamos szaporodása és az ezzel járó fordítói többletmunka előidézte kényelemszeretet, a megértés közérdekű voltának figyelmen kívül hagyása. Van olyan szakfolyóiratunk, amelyben számos olyan mondat olvasható, ahol a névelőkön és a kötőszókon kívül úgyszólván minden más szó annyira idegen és zártkörűen szakmai, hogy egy más foglalkozású értelmiségi sem ért sokat belőle.

Az ismeretterjesztő irodalom nagy része rendkívül példamutató a fölösleges idegen szavak kerülésében és abban, hogy az érthetőség fokozása érdekében igen gyakran él a szükséges és lehetséges szómagyarítás eszközével. A nem egyedül álló példák közül kiemelhetjük az *Élet és Tudományt*, amely nemcsak a fölösleges idegen szavak közérthető szómagyarításaival, hanem idegenszerűségtől mentes, szabatos stílusával is példát mutat.

A napisajtó és a politikai szónoklatok nyelve alig használ fölösleges idegen szavakat. A tudományos ismeretterjesztő előadók beszédében sokkal kevesebb az idegen szó, mint a szakirodalom írott nyelvében.

Az idegen szavak használatáról alkotott vélemény tekintetében társadalmunk egyes rétegei között igen nagy a különbség.

Íróink, költőink mindig példát mutattak a nyelvi öntudat tekintetében, mindig ellene voltak a szükségtelen idegen szavak használatának, és nyelvművelőinknek mindig értékes szövetségesei voltak.

A szaktudósok írásban alig-alig nyilatkoznak az idegen szavak kérdéséről. Magánvéleményükben azonban elég sokan fordításmegnehezítő fényűzésnek, sőt akadékoskodásnak minősítik a fölösleges idegen szavak elleni küzdelmet. Ebben a tekintetben a nyelvészek sem mindnyájan kivételek és példamutatók, hiszen általános nyelvészetünk újabb irányzatainak hívei olykor olimpuszi (vagy olimposzi, sőt néha: olimposzi) fölénnyel hal-

mozzák a fölösleges idegen szakkifejezéseket, és úgyszólván teljesen elfelejtkeznek a lehetséges és szükséges szómagyarítás közérdeket szolgáló kötelességéről.

Nyelvművelőink már tudományos életünk felszabadulás utáni újjászervezésének első éveiben higgadt és megfontolt harcot kezdtek a nacionalizmus és a kozmopolitizmus ellen éppúgy, mint a fölösleges idegen szavak ellen. 1946-ban a Magyar Tudományos Akadémiának a szellemében is megújuló Nyelvművelő Bizottsága újra megkezdte működését, és újra megindította a Magyarosant, mely azután megváltozott világnézeti alapvetéssel továbbra sem szűnt meg a fölösleges idegen szavak kiszorításán fáradozni. 1949. december 9-én megalakult a Nyelvtudományi Intézet, mely a nyelvtudomány elméleti és gyakorlati munkájának, így a nyelvművelésnek is a legnagyobb bázisa. Az intézet munkatársai felkérésre gyakran részt vesznek vállalatok, intézmények, termékek névadásában vagy ilyen névadás, illetve szópályázat elbírálásában.

Az időközben átszervezett Akadémia új Nyelvművelő Bizottsága 1950-től kezdte meg a nyelvművelés újjászervezett irányítását. Ugyanebben az évben indult meg LŐRINCZE LAJOS nyelvművelő munkássága is. Kiemelhetjük ebből „A nyelvművelés elvi kérdései” címen tartott előadását, mely 1952-ben nyomtatásban is megjelent (I. OK. II, 401—49). Rendszeres rádió- és tévéelőadásában és nyelvművelő munkájában később értékes társat szerzett magának GRÉTSY LÁSZLÓ személyében. Az utóbbi harminc év nyelvművelő irodalma olyan gazdag, hogy sem a felsorolására, sem az ismertetésére nincs módunkban most vállalkozni. De LŐRINCZE és GRÉTSY nevén kívül kiemelhetjük az idegen szavak kérdéskörével foglalkozó nyelvművelők közül a következőket: BÁRCZI GÉZA, DEME LÁSZLÓ, NAGY J. BÉLA, SZABÓ T. ATTILA, FÁBIÁN PÁL, KOVALOVSKY MIKLÓS és FERENCZY GÉZA.

A nagyközönségnek az idegen szavak használatáról nincs egységes véleménye. Legtöbbször ugyan józan megfontoltsággal és nyelvi öntudattal egyetértenek nyelvművelőinkkel a fölösleges idegen szavak elleni küzdelem kérdésében. Ám kis számban akadnak közöttük szenvedélyes puristák, sőt kozmopoliták is. Az ilyen túlzó puristák széles körű, mélyreható és szigorú nyelvi ellenőrzést és beavatkozást követelnek nyelvművelőinktől. Legtöbbjük jó szándékú ember, aki nem ismeri eléggé nyelvünk életét, nyelvművelésünk hatáskörének és szervezeti lehetőségeinek korlátait. Az ilyen ember tevékenységi vágya kiélésére csupán egy lehetőséget lát, a műkedvelő purizmust, hiszen az idegen szavak a legkönnyebben fennakadnak a nyelvi megfigyelés szűrőjén, és szidásuk legalkalmasabb az indulatok kiélésére, sőt keltésére. Nagyon gyakran pótcselekvés az ilyen túlzott purista kifakadás, az életszerűség feszültségének egyetlen vélt levezetési lehetősége, krátere. Az ilyen túlzó puristát az ellenszenv kifejezésének fejletlenül egyszerű, de ma is gyakori módja jellemzi, amikor az idegen szavak közérthetatlensége okozta ellenszenvet önállósítva az idegen szavak idegen származására viszi át. Az ellenszenv mint ősi és nem összetett érzelem mindig szemléletes formába öltözteti szidalma tárgyát. Így kapnak azután sértő és nacionalistán ható jelzőt a fölösleges idegen szavak, holott e forma mögött csupán a közérthetatlenség és a nehezen kiejthetőség iránti ellenszenv rejlik egyedüli lényeges tartalomként.

Hasonló a lényegtelen és a lényeges fogalmi jegyek értékelésének az eltolódása a kozmopolita megnyilatkozásoknál is, de itt ellenkező irányban.

A kozmopolita a mások által kifogásolt szavaknak csak az idegen eredetét és a helyettük javasolt szavaknak csak a magyar eredetét veszi észre, mint egyetlen formai fogalmi jegyet, az idegen szó közérthetlensége és a szómagyarítás közérthetőbb volta ugyanakkor homályban marad előtte. Így azután nem csoda, ha a kozmopolita a szómagyarításban nem demokratizmust lát, hanem melléfogva mindenáron nacionalizmust keres.

2. Nyelvművelésünk további feladatai az idegen szavak kérdésében

Megújhodott nyelvművelésünknek az idegen szavak kérdéskörével foglalkozó eddigi munkásságát tovább kell fejleszteni, szélesíteni és elmélyíteni. Újabb nyelvművelésünk értékelhetően eredményes harcot folytatott a régi, sokszor nacionalizmusba torkolló nyelvművelés jobboldali világnézete ellen. Vizsgálta ezenkívül azt is, hogy melyek a szükséges és a fölösleges idegen szavak, milyen okai vannak az utóbbiak terjedésének, mikor és hogyan lehet és kell magyarítani stb. Sajnos, ez a vizsgálat elég általános volt, kevés példával volt megvilágítva. Túlságosan óvatos új nyelvművelésünk a szükséges és a fölösleges idegen szavak határainak a megvonásában is. BÁRCZI GÉZA Nyelvművelésünk című könyvében hasonlóan értékeli az idegen szavak elleni küzdelmet, vagyis keveselli azt, teljes joggal. Nyelvművelőink többsége ugyanis nem merte vállalni a nyelvi öntudat felélesztését és ápolását, félve a nacionalizmus vádjától. Ehhez persze ki kellene előbb fejleszteni a munka módszertanát, amihez BENKŐ idézett tanulmánya is segítséget jelenthet.

A legnagyobb baj az, hogy felszabadulás utáni nyelvművelő kiadványaink egyike sem ad tételesen választ arra, hogy egy-egy adott idegen szót szükségesnek vagy fölöslegesnek kell-e minősítenünk. „A magyar nyelv értelmező szótára”-nak hét kötete és a „Magyar értelmező kéziszótár” sok segítséget nyújt ugyan ebben is értelmezéseivel, helytelenítéseivel és stílusminősítéseivel. Ennek a sajátosan szűk körű feladatnak a megoldására azonban a szótárak beszerzése nem gazdaságos, és ilyen célból való használatuk is nehézkes. Hozzá kell tennünk még azt is, hogy ezek az értelmező szótárak nagyon csínjában bántak a fölösleges idegen szavak helytelenítésével.

A felszabadulás után az idegen szavak szótára műfajban több kiadvány is megjelent. Ilyenek: SÁNDOR KÁLMÁN, Idegen szavak marxista magyarázatokkal (Bp., 1948.); Idegen szavak szótára. Szerk. TERÉNYI ISTVÁN (Bp. 1953.); BAKOS FERENC, Idegen szavak kéziszótára (Bp., 1958.); BAKOS FERENC, Idegen szavak szótára 2. kiad. (Bp., 1966.); BAKOS FERENC, Idegen szavak és kifejezések szótára (Bp., 1973.) stb. Aránylag, könnyű kezelhetőségük miatt mégis ezek a legalkalmasabbak arra, hogy esetenként megállapíthassuk, van-e egy idegen szónak jó magyar megfelelője vagy nincs. Ezek a szótárak azonban voltaképpen nem erre vállalkoztak, és egyszavas értelmezéseik is inkább a gazdaságosságot szolgálják, mint a helyettesíthetőség kérdésének az eldöntését. Az idegen szavak szótárának és a magyarító szótárnak a típusa már régen elkülönült, és mindkét feladat oldaláról nézve gazdaságosnak bizonyult. SÁNDOR KÁLMÁN fentebb említett könyvének az előszavában határozottan így is nyilatkozik. Szükség volna tehát egy könnyen kezelhető, zsebkönyv alakú magyarító szótárra is, amely tételesen eldöntené, hogy melyik a fölösleges és melyik a szükséges idegen szó. Éppen ezért ennek a magyarító szótárnak azokat a szavakat is tartalmaznia kellene, amelyeknek idegen volta még közismert, de nem kell őket magyarítani. Ilyen címszavak lehetnének például:

cigaretta = régebben: *szivarka*; *telefon* = régebben: *távbeszélő*; *típus* (megjegyzés nélkül, ami azt jelölné, hogy szükséges); stb. A magyarító szótár másik szócikk-típusa az volna, amikor egy idegen szót lehet, de nem kötelező és nem is mindig célszerű magyar megfelelővel helyettesíteni. Ilyen szócikkek lehetnének: *autó* vagy *gépkocsi*; *volán* vagy *kormánykerék* stb. A főleg idegen szavak után megjegyzés nélkül megadnánk a magyar megfelelőt, például: *andragógia* = *felnevelés*. A több jelentésű idegen szavak esetén ezek a típusok jelentésenként váltakoznának, például a *bázis* szó esetében. Az idegen szavak készen átvett vagy magyar alkotású rövidüléseit vagylagosan adhatnánk meg, például: *autóbusz* vagy *busz*; *magnetofon* vagy *magnó*; *transzformátor* vagy *trafó* stb.

Bíráló bizottságok keretében vitákat kellene rendeznünk az egyes idegen szavak szükségessége vagy főleges voltánál a megítéléséről.

Ki kellene dolgozni a szómagyarítás alaktani, jelentéstani és stilisztikai követelményeit, vagyis módszertanát. Ebben különös gondot kellene fordítanunk azokra a jelentéstani babonákra, amelyek a szómagyarítások megítélésében sok helyen még ma is uralkodnak. Ha ezek helyesek volnának, akkor az *asztalos* szó helyett *bútorművelés*-t, a *lakatos* helyett *hidegvasműves*-t, a *tűzoltó* helyett pedig *szivattyús-létrás kárelhárító*-t kellene mondanunk. Hiszen az asztalos nemcsak asztalt, a lakatos nemcsak lakatot készít, illetve javít, a tűzoltó nemcsak tüzet olt stb.

Forráshelyutalással és szöveggörnyezettel együtt gyűjteni kellene az eddig szótározatlan idegen szavakat és az idegen szavak szótározatlan jelentéseit. Ezek főként szakfolyóiratunkban található nagy számmal. (Vö. TOMPA JÓZSEF: MNy. LXX, 144.)

Rendszeresen össze kellene gyűjteni — a jövőben is — valamennyi szópályázat anyagát és eredményeit, és kielemezni ezek tanulságait. Ilyen irányú tanulmányok eddig is megjelentek: GRÉTSY LÁSZLÓ, A szóalkotó pályázatok múltja, jelene és jövője: A magyar nyelv története és rendszere. 1967. 459—64; T. URBÁN ILONA, Szómagyarító pályázatok: Nyr. XCVIII, 286—9. Újabb szópályázatokat kellene meghirdetni a most felbukkanó angol szavak és kifejezések magyarítására a közgazdaságtudomány, a műszaki tudományok és minden más tudomány területén. Találunk erre jó példákat ma is, például a „Tudományos és műszaki tájékoztatás” című, időszakos OMKDK-kiadványban és a Műszaki Élet hasábjain.

Az idegen szavakat és a szómagyarításokat a nyelvi változások, illetve változáslehetőségek egyikeként kell szemlélnünk. Elemeznünk kell e változások okait, módját, lehetőségeit és irányvonalait. Ilyen tekintetben a nyelvművelésnek és az általános nyelvészettnek a határait mindkét irányban kölcsönösen nyitottnak kell tekintenünk.

Tudatosítani kell a tömegekben, hogy a nyelv voltaképpen a gondolatközlés, a jelközlés és a jelcsere eszköze, világnézeti vélekedéssel nem okvetlenül és nem közvetlenül függ össze. A nyelvművelésben és a szómagyarításban a nyelv eszköztékének a tökéletesítését kell látnunk, nem pedig politizálást keresnünk. A magyar nyelv népünk eszköze. Tökéletesítésével az egész népet szolgáljuk!

Befejezésül meg kell állapítanunk, hogy ez a dolgozat távolról sem jelenti a felvetett problémák megoldását. Sok olyan részlet van, például az idegen szavak megítélése mai társadalmunkban, amely önálló és bővebb kifejtést is

megérdemelne. Lehetséges, hogy a nyelv művelés kettős tagolásával sem ért mindenki egyet. De vizsgálatodjunk Einstein szavaival: „A kérdés fölvetése gyakran fontosabb, mint maga a válasz.”

LADÓ JÁNOS

Egy „szakállas” pör legmaibb tanulságai

1. A két világháború közti korszak népszerű nyelv művelője, HALÁSZ GYULA fejszóvalva idézte egy nyelvész ismerősének felfogását. Eszerint „a nyelv törvényeit a nyelvből szűrték le — nem a nyelvet törték hozzá a merev nyelvtanhoz —, az igazságot mégsem hajlandó népszavazásra bízni. Abból, hogy holnap talán megdől a tegnapi igazsága, nem következik, hogy ma ne szabhassunk semmiféle törvényt a nyelv szokásoknak”. HALÁSZ így ítélte meg ez álláspontot: „Ebben a kemény szigorúságban rejlik a veszély. Az emberek belefáradnak a folytonos résenállásba, kedvüket szegi a sok tilalomfa, tétovázóvá teszi járásukat. Meg-megtorpannak.” (Édes anyanyelvünk 244.) — Én magam bizony szintén inkább a rosszállott nyelvész felfogást vallom, legfőljebb nem „törvényt szabni” akarok a nyelv szokásnak, hanem csak hasznos tanácsokat szeretnék adni az anyanyelvünk választékos használatát, egészséges fejlődését szívükön viselő kortársaknak. Nem is röstellem, ha esetleg másként hangzik ez a tanács az 1970-es években, mint egy-két emberöltővel ezelőtt vagy még régebben. Csak legyen kellő oka a változtatásnak: vagy a nyelv szokás átalakulásában, vagy a nyelvtudomány újabban ismertté vált eredményeiben, vagy a nyelv művelésnek a társadalmi igények megszabta korszerűsödésében.

Alább főként az *után*, másodsorban a vele némileg párhuzamos *előtt* névutónak időtartamot kifejező, mennyiségjelzős főnévvel való időhatározói alkalmazását (*húsz év után*, illetőleg *előtt*) veszem újra vizsgálat alá. Egyrészt be akarom mutatni ezen az anyagon is nyelv művelésünk ötnegyed évszázados fejlődésének sajátos útját. Másrészt pontosabban kívánom ismertetni az említett kifejezőeszközök mai szinkrón használatát. Végül e kettős munka nyomán szeretném egy kissé újrarendszerezni a kortársainknak korunkban adható tanácsokat — ilyen felfogásban véve SYLVESTER JÁNOS nyelvtanának megcsontított kezdőmondatát: „Grammatica est ars recte loquendi . . .” (A nyelvtan a helyes beszéd és írás mestersége-művészete.) — Rögtön jelzem, hogy bár utóbb már nem hivatkozom rá, a szükséghez mérten figyelembe vettem PAPP FERENCNEK „Az *után* névutós szerkezetek transzformációs modell-jéről” című tanulmányát is (ÁNYT. I, 273—94).

2. Ismeretes, hogy a nyelvújítás egyik legfőbb célja a purizmus volt: a tanulatlanoktól alig érthető, nyelvünk belső fejlődését gátló (ellen-ségeinktől annyit emlegetett) idegen szavakat magyar morfémákból álló, közérthetőbb anyanyelvi alkotásokkal kívánta helyettesíteni. Csak később fordult a közfigyelem a nyelvünkbe férközött grammatikai idegenszerűségek irtogatására. Így a két hét után (magyarosan: *múlva*, *múltán*) kifejezést viszonylag korán a németességek közt találjuk: így említi már 1846-i „Magyar ékes szókötés” című stílustanában SZVORÉNYI JÓZSEF (133). Mikor pedig a kiegyezés táján szervezeten is gyomláni kezdtük a közben

mérhetetlenül elburjázott mondattani barbarizmusokat, az *után* és az *előtt* szinte állandó gondja lett szakirodalmunknak. Íme, a főbb állomások:

A Nyelvőr már 1873-ban közli MÁRTON IMRÉNEK egy idevágó megrovását: „*Hat nap előtt, hat nap után*. Ezeket a kifejezéseket ma már derűre borúra használjuk. Pedig ezt magyarosan így szoktuk mondani: „*hat nap ja, hat nap mulva*” (II, 455). — Ugyancsak 1873-ban IMRE SÁNDOR még szűkszavúbban foglal állást: „[Hibás:] hat hét után ([helyesen:] *mulva*)” (Idegen és hibás szólások bírálata 151; itt az *előtt*-ről nem esik szó). — 1875-ben főleg a megértőbb CzF.-val vitázva támadja az így használt *előtt*-öt KOMÁROMY LAJOS (Nyr. IV, 369—70). — SIMONYI ZSIGMOND már 1879-i, népszerű Antibarbarusában valamelyest bővebben nyilatkozik: „Hibás [időhatározó] kifejezések: fél óra után, öt nap u., egy év után. [!]; helyesen: *mulva*. Mindig ‚*mulva*’ használandó, ha egész időszakasz elmulását követi a cselekvés; *után* csak olyankor állhat, ha egyes időpontról van szó, melyre a cselekvés következik: dél u., 2 óra u. (2 és 3 óra közt), vasárnap u., husvét u., a második év u. Szintügy használandó ‚*előtt*.’” Stb. (17—8). — FÜHRER IGNÁCNAK 1880-ban kiadott, „Magyartalanságok betűrendben” című füzetében megint csak egész rövid rosszallás olvasható: „*Után* »*mulva*« h[elyett], pl. Egy hét u t á n eljövök” [!], hibás e h[elyett]: egy hét m u l v a” (48; az *előtt*-ről ez a forrás sem beszél). — FINÁLY HENRIK 1888-i műve (Hogy is mondják ezt magyarul?) aztán egész részletesen kifejti elítélő nézetét, bár igazi megokolás helyett csak az egyéni benyomásra épít: „irodalmunkban erősen kezd lábra kapni egy épen oly csúf mint helytelen szólam, a mely nem csak alakilag, hanem jelentésével is ellenkezik nem csak a nyelvszokással, hanem a józan észszel is; azt mondják és írják ugyanis: három hét *után* kész leszek a munkával, húsz nap *után* haza érkezem, egy hét *után* vissza hozom a könyvet, a mit helyesen így kellene: mához három hétre, elindulásom napjától húsz nap vagy huszad napra, mához egy hétre; vagy ha az illető nem kíván épen ilyen határozottan beszélni, így: három hét *mulva*, egy hét *mulva*” (171). Utóbb pedig indulatosan túloz és meggondolatlanul pattog: „feltétlenül helytelen és magyartalan az ily szólam: Két év *előtt* ismerkedtem meg vele, három év *után* megholt, mind a kettő észtanilag is képtelen, és csak a német nyelv engedi meg magának ezt a képtelenséget, csak németül lehet így beszélni: ich sah ihn vor acht Tagen, sem a franczia, sem az angol, sem a görög, sem a latin nyelv nem él e szólásformával, nekünk se szabad vele élnünk és mindenkinek kötelessége e képtelenség ellen irtó háborút folytatni. Egyike ez a legocsmányább kocsintásoknak.” (195—6.)

Határozóinkról írt, ma is tanulságos monográfiájának 1892-i, második kötetében SIMONYI végre igyekezett pontosabb adatokkal is hitelesítve tájékoztatni az olvasókat tárgyalt időhatározó névutóink régibb és újabb használatáról. Az *előtt*-nek „időfolyás nevéhez” való kapcsolását csak „Ujabb íróink”-ból ismeri, s így minősíti: „Ez a kifejezésmód talán [!] idegen hatás alatt kapott lábra (vor drei jahren stb.); legalább a régi nyelv nem igazolja [!]. Magyarosan ilyenkor az illető időfolyást [-*val*/-*vel* ragos] mértékhatározóval teszszük az *ezelőtt* adverbiumhoz”, pl. *ezelőtt húsz esztendővel* (Hat. II, 49—50). Az *után*-ról pedig így beszél: „Egyenes ellentéte . . . az *előtt*-nek . . ., s az ígét olyan eseménynel vagy idővel határozza meg, melynek utána következik csak be az ige jelölte cselekvés . . . a) Az állítmányban kifejezett cselekvés valamely e s e m é n y n y e l, illetőleg cselekménynel van meghatározva, amely után amaz következik: melyeket [= bűnöket] . . . g y ó n á s o d n a k

u t á n a töttél... b) A cselekvény ideje valamely időpottal van meghatározva, a mely után következik... K a r á c s o n u t á n való vasárnap... Az irodalmi nyelv sokszor az időmértéket is egyszerűen az *után* névutóval határozza meg: ... Az adósságát... bizonyos idő után [fizette meg a vitéz]... T i z e n k é t e s z t e n d ő u t á n hozjá jöve... Az imént idézetek az idegenszerűség gyanúja [!] alá esnek azért, mert magyarosan — ha kiemelendő az idő hossza — *vel*-ragos mértékhatározóval írjuk körül s hozzá tesszük az *azután* adverbiumot...; vagy pedig a *mulva* névutót alkalmazzuk... Tehát itt is [tudniillik: mint a *három óra előtt*: *három órával ez- vagy azelőtt* esetében] egészen mást jelent pl. *három óra után* s mást *három óra mulva*: amaz a. m. *nach drei uhr*, emez 'nach drei stunden'. — De nem hagyhatjuk említetlen, hogy néha az ilyen időfolyást kifejező időhatározót kétértelművé tenné a *mulva*. Pl. *Hat év mulva hívlak megint*: ez inkább annyit tenne, hogy a j ö v ő hat év elteltével, holott az imént idézett mondatban [Aranyánál] az van mondva, hogy 'most, a távollétem óta e l m ú l t hat év végével hívlak megint'. De még a következő mondatba sem igen illene bele a *mulva* névutó: Lelkületéhez, vágyaihoz oly jól illett volna a csendes átszenderülés h e t v e n b o l d o g é v u t á n ... Határozottan hibás az időmértéknek *után*-nal való kifejezése, ha j ö v ő r ő l van szó, ha mostantól számítjuk az eltelendő időt, a mely m u l v a fog történni valami; pl. K é t n a p u t á n husvét léssen ... Ez a szerkezet szerencsére nincsen irodalmunkban annyira elterjedve, mint a hogy hitték, a kik eddig is hibáztatták." (Hat. II, 64—8; a bekezdések határát itt sem, ezután sem jelzem.) — A *mulva*, *mulván* névutó tárgyalása hasonló felfogást tükröz, s itt szóba kerül a szinonim *elmulván*, *multán*, *multával*, *telve*, *betelve*, *eltelve*, *haladva*, *jártával* szó is, sőt némelyikükhöz stílusminősítést is csatol a szerző (281—3). — Hadd jegyzem meg rögtön, hogy a nem sokkal utóbb megjelent, SIMONYI társszerkesztésében készült NySz. több időtartam-kifejezéssel használt *után*-t idézett a kódexek korából is.

Az eddigi véleményekből kétségtelennek látszik, hogy a gondosan fogalmazó, kényes nyelvérzékű tollforgatók jó része már a múlt század derekától többé-kevésbé tudatosan megkülönböztette közléseiben a *négy óra után* 'nach vier Uhr' és a *négy óra mulva* 'nach vier Stunden', meg a *négy óra előtt* 'vor vier Uhr' és a *négy órája*, *négy órával ez- vagy azelőtt* 'vor vier Stunden' szerkezetet; ők arra is törekedtek, hogy általában jól elhatárolják egymástól a két-két, részben egymást kiegészítő időhatározót. De 1892-ben SIMONYI a többségtől eltérőleg azt is észrevette, hogy némelykor az „időfolyás” jelentésű, számjelzős névszó is egyértelműbb *után*-nal, mint *mulva*-val. Hiszen — mondjuk — a harmincéves háború tartamára vonatkoztatva csak nem rosszalható az *e* (vagy *az után a*) *harminc év után*, illetőleg *utáni* szerkesztés! — Az *után*, *előtt*-nek nem időhatárt (eseményt), hanem időtartamot kifejező szó utáni alkalmazását a szerzők egy része inkább csak „nem magyaros”-nak vagy „magyartalan”-nak mondta; FINÁLY azonban csúf és ríktó németességnek s egyben értelmetlenségnek tekintette. SIMONYI 1892-ben viszont a németesség vádját gyanúra csökkentette, s az *után*-nak ilyen használatát a nyelvtörténetből is igazolta.

A XX. század elején ugyancsak ez a felfogás uralkodik. SIMONYI a „Helyes magyarság”-nak mindhárom kiadásában (1903., 1906., 1914.) csak az *után*: *mulva*, *előtt*: *-val/-vel ezelőtt* stb. közti különbséget hangsúlyozza tömören (az időh a t á r o z ó pontjában). A *mulva* (helyesírása persze 1954 előtt mindig

rövid *u-s*!) eszerint időmértéket, az *után* „csak rákövetkezést jelent”. — Érdekes, hogy a Magyar Nyelv eleinte ugyanígy nyilatkozik, l. IFJ. KOMLÓSSY ARTHUR „*Egy év után megtalált holttest*” című cikkecskéjét (MNY. II, 336); sőt 1910-ben az áprilisi (?) szám hátsó borítóján az *ötven év előtt* névutós határozó a „gyakoribb hibák” bűnlajstromán is megjelenik.

Az adatszerű igazolásra, történeti igazságra kényesebb folyóiratban mégis hamar fölhangzik a „Lassabban a kitagadással!” (A szükségesnél talán némileg élesebben is.) 1912-ben az országos élőbeszéd ismert szakértője, a SIMONYIVAL kivált szívesen vitatkozó LEHR ALBERT fölényes gúnyval vagdalozó cikkében („*Tíz év előtt*”, „*tíz év után*”: MNY. VIII, 39—44 és 78—82) pörbe száll a szakirodalom szokásos állításaival. Azt elismeri, hogy a *tíz évvel ezelőtt* forma „a rendes, a szokott, a régi, minek bizonyítéka, hogy az élő nyelv, kivált a népnyelv aligha ismer ilyeneket: »négy nap előtt« . . . az íróknak is, s nem csak a régieknek, erre jár rá a tolluk” (40). Az *előtt*-ös időtartamnév eredetéről nem mond véleményt, illetőleg így beszél: „Ha barbarismus [értsd: latinosság vagy németesség], bizonyára nem oly czímeres, mint pl. a mostanában felkapott »tíz éven belül«, melynek »német a lelke is«” (41). Ha ugyanis a *dél előtt*, *aratás előtt* időhatározó helyes, akkor nem lehet értelmetlen a *tíz év előtt* sem, s nem rosszabb, mint a *tíz évvel ezelőtt*; sőt ez utóbbit ő nehézkesnek, terjedősnek itéli. Így — mondja — „nem látom méltó okát annak a jajgatásnak [!], melyet . . . a »tíz év előtt«-félék miatt elkövetnek”. Szerinte a *két hét előtt*, az *ezelőtt két héttel* és a *két hete* nagyjában egyformán jó: ezek egyaránt élő formák, s „szép testvériesen megférnek egy portán” (uo.). SIMONYIVAL különösen elégedetlenkedik amiatt, hogy e szerint a régi nyelv „sem igazolja” az időtartam-kifejezés utáni *előtt*-ös formát. LEHR valósággal meggyanúsítja SIMONYIT, hogy a NySz.-ből mint szerkesztő elhagyta a maga ellen tanúskodó régi *előtt*-öket! Idéz is rá jó néhány XVIII—XX. századi adatot, közte többet Petőfi, Arany, Tompa szövegeiből s az egyidejű sajtóból (42—4). — Az *után* dolgában „nehezebb igazságot tenni”, de ennek — ő így látja — kevesebb „ellensége [!]” is akadt. Elismeri, hogy régibb szótáraink, „ha világosan nem kárhoztatják is ezt a számjelzős *után*«-t, de a latin *post*-ot s a német *nach*-ot szinte egy értelemmel »mulva« névutóval teszik ki”, tehát „ezt tartják magyarosnak, helyesnek” (78); az *után* rosszallását ő mégis új keletűnek mondja, nem is eléggé világosnak. Szerinte SIMONYI 1892-i tanítása szintén „Mond igazat, nem igazat, féligazat, de nem vall színt” (79). Föltűnik LEHRnek, hogy az időtartamot jelölő szóhoz járuló *után* helyett a kárhoztatók sem ajánlanak *-val/-vel utána*-féle szerkezeteket, mint a hasonló *előtt* pótlására a *-val/-vel előtte* típust; s tagadja persze, hogy a *tíz év után* ellenkezik a józan ésszel. E kifejezés újabb terjedését sem tekinti helytelenségének jeléül, kivált, hogy szerinte a népnyelv is „sűrűn él vele” (80—2). Adataival cáfolja, hogy a *mulva* csak a *j ö v ő*, az *után* csak az *e l ő z ő* időre utalhat (79); úgy véli: a népi „két hét *mulva* nézz el” szerkezet inkább „a szoros terminust, az időpontot” jelöli meg, a „két hét *után* szólj be” ellenben választást enged: „jöhetsz akár *három hét mulva* is” (82).

LEHR tudvalevőleg SZARVAS irányítása alatt SIMONYIVAL együtt vett részt az új ortológia korai harcaiban, mikor VOLF GYÖRGY, SZARVAS és mások még élesen elítélték az irodalmi nyelv nemrég végbement megújítását, s a régi meg a népi használat tanúságtételét mindig többre becsülték a jelenkor művelt szokásáénál (vö. MNY. LXX, 134—6). Lehet, hogy LEHR — bár a nyelvújítás egészét ő sohasem utasította el — 1912-ben még valahogy ennek szellemében

nem akarta elfogadni a SIMONYITól is számba vett, kialakuló újabb művelt nyelvi szabályosságféléte?! Még azt sem ismerve el, hogy a *négy óra után (előtt)* s a *négy óra múlva (órával ezelőtt)* következetes megkülönböztetése gazdagabbá és pontosabbá teszi közléseinket? Vagy annyira bántották SIMONYI kisebb, adatszerűleg cáfolható megállapításai s szintelenebbül megfogalmazott mondatai, hogy önkéntelenül keményebb lett miattuk vitatkozó hangja? Vagy a két magyar nyelvészeti folyóirat törzsgárdájának akkor jól érezhető ellentéte homályosította el méltányosságát? Hiszen e cikk szerint SIMONYI-nak „nincs tökéletes [magyar] nyelvérzéke”, s „Ily kérdésekben tűnik ki leginkább Simonyi gyöngesége . . . Ha úgy ismerné Arany s más jóérezékű írók nyelvét, nem ütköznék meg [a vitás szerkezeteken]” (81). — Abban persze LEHRnek volt igaza, hogy a régi és a népi nyelv sokáig nem követte a két kettős lehetőség következetes megkülönböztetését, s a források SIMONYI-nak azt a nézetét sem igazolták, hogy a *hét év múlva* csupán a jövőre, a *hét év után* a múltra vonatkozólag él egyértelmű eszközként. (De szerintem LEHRnek az a sejtése sem igazolható, hogy a *két hét után* csak általános 'terminus post quem', a *két hét múlva* pedig okvetlen napra pontos időmegjelölés.)

A tízes évek további során a nyelvművelésben tudvalevőleg jóval erősebb maradt SIMONYI-nak s tanítványainak hatása, mint nyelvtudományunk egyéb ágaiban. Így jól érthető, hogy a nagy példányszámú tan- vagy nyelvművelő segédkönyvek — ha kitérnek rá — a mi kérdéses csoportunkban nem LEHR, hanem SIMONYI főbb tételeit hirdetik tovább. Elégedjünk meg KIS-ERŐS FERENC 1915-i, SIMONYI lektorálta „A magyar nyelv . . .” című nagy munkájának tanításával. Eszerint „Németes az ilyen beszéd: *Egy év előtt voltam itt*, e h. *egy évvel előbb voltam itt* . . . — *Három óra előtt* = vor drei Uhr; *három órával ezelőtt* = vor drei Stunden. Németes az ilyen is: *két hét után*, *két év után*, magyarosan: *két hét múlva*, *két év múlva*. — *Három óra után* = nach drei Uhr; *háromóra [!] múlva* = nach drei Stunden.” (504.)

A két világháború közötti szakértők egy kivétellel ugyanezt a felfogást követik, bár ez idő tájt már a nyelvművelésben is erősen gyöngül a SIMONYI-iskola hatása. Mint várható, BALASSA JÓZSEF „A Pesti Hírlap Nyelvőrre”-ben szinte szó szerint követi a HM.³ szövegét; „A magyar nyelv könyvé”-ben (1943.) pedig még azt a túlzó szabályt is fölmelegíti, hogy „a *múlva* mint névutó mindig a jövőre vonatkozik” (363). SIMONYI szellemében beszél KELEMEN BÉLA „Jó magyarság”-ának 1935-i kiadása is. De ugyanezt a felfogást vallja a PINTÉR JENŐ szerkesztette „Magyar nyelvvédő könyv” (1938 stb.) és sok más ekkori kézikönyvecske és tankönyv is. Még a SIMONYI-val hajdan szembeforduló Akadémiának új nyelvművelő folyóirata sem vélekedik másként 1933-ban, a nagy tudású NAGY J. BÉLA és ZSIRAI MIKLÓS szerkesztősége idején. A „*Múlva, után*” című, szerzőnév nélküli cikkben ez olvasható: „A németnek mind a kettő *nach*, de a magyarban nem lehet a kettőt össze-vissza használni. A *múlva* névutóval időmérést fejezünk ki, az *után*-nal csak rákövetkezést: . . . Egy év eltelte *után* nem érvényes. Ellenben: Egy év *múlva* nem érvényes . . . Nem magyaros tehát az ilyen beszéd: »Néhány nap *után* megérkezett«. Helyesen: Néhány nap *múlva* vagy néhány *nappal azután*. »Öt perc *után* grammofonlemezeket közvetítünk«. Helyesen: Öt perc *múlva*. De kifogástalan ez a mondat: »Rövid szünet *után* folytatjuk hangversenyünket«. Itt ugyanis nem időmérést fejezünk ki, hanem csak azt, hogy mi lesz . . . a szünettartás *után* . . . Az *előtt* névutó használatában is van efféle különbség.” Stb. (Msn. II, 116—7.) Egy évvel utóbb a klasszikus filo-

lókus és műfordító CSENGERY JÁNOS szintén hangsúlyozza: „A Rádió bemondójának is azt kellene mondania, hogy: a hangversenyt tíz perc *mulva* (nem: *után*) folytatjuk.” Ő persze ismét tesz némi kétes értékű engedményt, de az *előtt* alkalmazására: „A »két hét előtt«-féle kifejezést legfeljebb ebben az értelemben lehet használni: *két hétnél hamarább*” (Msn. IV, 47—8). — Egy utóbb elhangzott, túlzó rádióelőadás aztán a bemondók *rövid szünet után* szerkezetét is kikezdte, s emiatt lassan a hallgatók nézete szintén megoszlott. Azért az intézmény fölkérésére az MTA Nyelvművelő Bizottsága 1938 végén hivatalosan így nyilatkozott: „A Bizottság véleménye szerint a »rövid szünet után« az egyedüli helyes kifejezés” (Msn. VIII, 37).

A korszak nyelvművelői közül csupán DENGL JÁNOS nem áll szemben merőben LEHR szellemével (1937: M. nyelvhelyesség és m. stílus). Bár a német hatást ő is hangsúlyozza, utóbb így vélekedik: „Az *öt hét előtt*, *öt hét után*-féle szerkezetet azonban mégsem helyteleníthetjük már, mert legkiválóbb íróink is használják, s mert az *előtt*, *után*, [!] névutónak nem-számjelzős határozókban való használata általában járatos, pl. *délelőtt*, . . . a tárgyalás befejezése *után*”. Az *-i* melléknévképző *előtt* meg éppen a „száz év *előtt*” alakulatot (*előtt-i*) mondja „határozottan ajánlatosabb”-nak (nem: száz évvel *ezelőtt-i*). A *száz év utáni* formáról viszont nem szól, holott LEHR 1912-ben ezt védte. Mindamellet, „számjelzős időhatározók esetében” DENGL is „kétségtelenül . . . magyarosabb”-nak minősíti „az *öt héttel azelőtt*, *öt hét mulva* (*multán*, *elteltével*)-féle szerkezet”-eket, s fontosnak tartja az *öt óra előtt*, *után*, másfelől az *öt órával azelőtt*, *öt óra mulva* közti különbségtételt (i. m. 197—8).

Ez időben a nyelvtörténet is igyekezett valamivel több tájékoztatást adni a tárgyalt kifejezések múltja felől. KLEMM ANTAL szerint az időhatározó *után* egyrészt „Időbeli rákövetkezést fejez ki” (mint: *ebéd után* stb.), másrészt „Időmérték kifejezésére is szolgál . . . ; akár már eltelt, akár a jövőben eltelő időről van szó”. A *tizenkét esztendő után* mintájú kifejezéseket — mondja — szintén a kódexek óta ismerjük. E szerkezethez azonban hozzáteszi: „Szokottabb az időhatározónak *m é r t é k h a t á r o z ó v a l* vagy *mulva*, *multán* névutóval . . . való kifejezése”. A mértékhatározós *-val/-vel utána* stb. formát ő is csak Molnár Albert óta mutatja ki (TörtMondt. 228). A *mulva*-ról szólva szintén elmondja, hogy kódexeink óta él, s főleg „Időmérték meghatározására szolgál, még pedig már eltelt vagy még csak a jövőben eltelő időre vonatkozólag”. (Érdekes azonban, hogy a *multán*-ra idézett példái mind csak az utóbbi időjelentéshez tartoznak: uo. 251.) Az időhatározói *előtt*-öt ugyancsak a kódexek óta ismeri, ám csupán időpontot megnevező névszóval (*húsvét előtt*), s ehhez is hozzáteszi: „Ha oly mult időről van szó, melynek vége a beszélés idejére esik, akkor rendszerint mértékhatározós szerkezet használatos: *tíz évvel ezelőtt*, *ezelőtt tíz évvel*”, régi példát Molnár Albertból és Pázmányból idézve rá. Folytatása: „Újabb íróinknál azonban így is elfordul: *három esztendő előtt*” stb.; jelzőként — DENGLre is hivatkozva — az eddig tárgyalt lehetőségek közül csak a *száz év előtti* alakulatot említi (i. m. 226), tehát a *száz év utáni* és a *száz évvel későbbi*, illetőleg *korábbi*, *ezelőtti* típusról ő sem szól.

A *f e l s z a b a d u l á s u t á n* ugyancsak a korábban szokásos, kissé egyszerűsítő felfogást hangoztattuk tovább. Hadd idézzem erre mindenekelőtt a magam 1948-i írását: „Nyelvünk az *előtt* és az *után* névutót csak időpontot jelölő szóval kapcsolatban használja időhatározóként: *1848 előtt*, *a szabadságharc után*. Német mintára azonban mind gyakrabban halljuk időtartamot kifejező szó mellett is: *Egy év e l ő t t* állást kapott, *de egy hónap u t á n* már

otthagyta. (Helyesen: *Egy éve vagy egy évvel ezelőtt állást kapott, de egy hónap múlva vagy egy hónappal később . . .*)” (M. nyelvismeret 61; rövidebben 1954-ben a FÁBIÁN PÁL—KÖVES BÉLA szerkesztette Nyelvi segédkönyv 34. lapján; stb.). S nagyjában ugyanígy vélekedett sok más e korbéli nyelvűvelő munka; ezekből bő választékot idéz 1965-ben SEBESTYÉN ÁRPÁD (A m. nyelv névutó-rendszere 44, 88—9), megjegyezve, hogy „A nyelvűvelés egy évszázada küzd — kevés eredménnyel — az időtartamot jelölő kifejezések melletti” használat ellen. — A legutolsó ilyenféle rosszállást nemrég olvastam a *húsz év előtt-ről* (I. SZATHMÁRI ISTVÁN: MNY. LXXI, 281).

IMBE SAMU 1957-i értékelése az enyémnél mélyebbre megy (I. DEME LÁSZLÓ—KÖVES BÉLA szerk.: M. nyelvhelyesség 251—2). Szintén megkülönbözteti ugyan a közbeeső időtartam nevéhez járuló *múlva* és az eseményre, időpontra való rákövetkezést jelölő *után* használatát; de ő már arra is kitér, hogy a megelőző idő kifejezője lehet olykor az *után* tőszámnévi jelzős főnévvel is, s igazában ez sem kifogásolható. Ha ugyanis a *nyolc nap* „nem időtartamot, időmértéket fejez ki, hanem egy bizonyos eseményt: nyolc napi börtönt”, akkor helyes a *nyolc nap után* határozó. Majd utal egy-két ezzel a típussal érintkező, átmeneti jellegű példára is. — Az *előtt*-re ő sem közöl olyan megszorítást, hogy egy ’nyolcnapos esemény’ értékű *nyolc nap* szintén nem kifogásolható ilyen szerkezetben: „Még e *nyolc nap előtt* rendeztem a dolgaimat.”

3. Magam az utóbbi hónapokban igyekeztem régebbi — főként szépirodalmi — példaanyagomat sajtóolvasmányaimból kiegészíteni és fölfrissíteni, hogy világosabban lássam a m a i h a s z n á l a t o t. Így a következő típusok tűntek elő:

A) Az *után*, *előtt* elsődlegesen és leggyakrabban korunkban is időpontot jelentő vagy ilyen értékben vett — akár tartós — eseményt megnevező főnévvel, olykor csak szimbolikusan időpont értelemben használt szóval alkot mikor kérdésre válaszoló időhatározót. Íme, egy 1945 előtti pregnáns adatot sem zárva ki: „VIII. Henriket . . . a harmadik házassága után kezdtek nem kívánatos kérőnek tekinteni” (Móra Ferenc: *Egy cár, akit várnak* 46); „Párizsban a *megszállás* alatt és *után* . . . R. fordítgatta [költőinket]” (Gyergyai Albert: *ÉS*. 1961. nov. 25. 1); „Az Öreg *néhány oldal* [értsd: elolvasása] *után* ráébredt arra, hogy . . .” (Eörsi István: *ÉS*. 1975. aug. 30. 14); „Ö. L. ötévi *börtönbüntetés után* került az üzembe” (Vészi Endre: *Ember és árnyék* II, 100); „A smichovi *páncélos* [azaz: ’ennek megjelente, 1945. máj. 9-e’] *előtt és után*” (egy megemlékezés címe, *Esti Hírlap* 1961. máj. 9. 5). Mértékhatározóval szintén: „*Öt nappal trónra lépése előtt* a herceg közölte” (*Ország-Világ* 1975. júl. 16. 28). Természetesen élnek így e névutók határozóragosan (*a megszállás utánig, előttről*) és -i képzősen is (*utáni, előtti*).

Mint látjuk, ez a csoport megfelel a hagyományosan helyesnek mondott szerkezetnek, s mindenképpen párhuzamos a *három óra* (’Uhr’) *után*, *előtt*, illetőleg *evés után*, *előtt*, *délután*, *délelőtt*, *ezután*, *ezelőtt* stb. kifejezés-fajtával.

Nyelvtani szinonimául a *múlva* általában nem szokásos; az 1938 táján emlegetett *rövid szünet múlva*-ra mai írott példám nem akad, pedig régebből ilyen is kiírtam magamnak, vö. pl. Petőfi 1848-i levelében: „három esztendő leforgása *múlva* vagy *előtt* is . . . más szőrű követek fogják képviselni a nemzetet” (I. Arany: *ÖM.* [krit. kiadás] XV, 217). A beszélt nyelvből mindamellett följegyeztem egy ilyen s egy *némi pihenés múlva* szerkezetet is: ezeket

— ha nem táji háttérű archaizmusok — vagy téves analógiával, vagy túlzott pedánsággal magyarázám. A *múlván*-nal 1945 után ilyen szerepben sem talákoztam már. Alig valamivel gyakoribb a névutószerű *múltán* és elég ritka a nehezkesebb (*el*)*múltával*, *elteltével*, (*ezt*) *követően* stb. használata. Így mutatóba: „A jégkorszak elmúltával . . . megváltoztak az emberi élet addigi föltételei” (ÉT. 1975. nov. 28. 2268); „erélyes intézkedéseket léptetett életbe a . . . vezetés, *azt követően*, hogy súlyos összezsapások történtek” (MNemzet 1975. jún. 20. 1); stb. — Az említett szerepű *előtt* helyett ugyancsak jelentkezik elvétve a nehezkesebb (*ezt*) *megelőzően*; vö.: „Mark Spitz 1972-ben . . . hét aranyérmet nyert, többet, mint bárki *ezt megelőzően*” (Ország-Világ 1975. jún. 18. 11).

B) Jöcskán előfordul azonban az *után* névutó — az *előtt* alig! — olyan tőszámnévi jelzős, alapfokú főnév után is, amely általában *i d ő t a r t a m o t* szokott jelenteni.

a) Az esetek egy részében nyelvművelőink — magamat is beleértve — eddig csak a művelt, magyaros nyelv szokás sérelmét látták: az A) alatti forma vagy az idegen nyelvi praepositiók, legfőként a német *nach* és *vor* interferenciáját. Ilyenkor első pillantásra csakugyan jobban illenek — vagy legalább szintén megfelelne — az *után* helyett a hagyományosabb *múlva* vagy más eszköz; az *előtt* helyett is a pusztá egyes 3. személyű személyrag (*öt napja*) vagy a *-val/-vel* ragos mértékhatározós *előtte*, *az-* vagy *ezelőtt* stb. Pl.: „Nagy élvezet volt annyi év [kiesése?] *után* . . . [ennek] tervén bíbelődni” (Németh László i. m. 43); „két év [szünet?] *után* megint versek kezdtek fortyogni tőle” (uő.: Kortárs 1974/7: 1022); „Jó három *évtized* [hallgatás?] *után* a Kritika hasábjain bukkant fel először a neve” (Fekete Sándor: Kritika 1975/7: 12); „Öcsém két és fél év [bent fekvés?] *után* elhagyhatta a kórházat” (Devecseriné Guthi Erzsébet: Búvópatak 64); „Akiknek alig négy év [előkészület?] *után* a [szabályzati] 10. kiadás új lenyomatát kellett előkészíteniük” (Deme László: I. OK. XV, 382); „*Évek után* ott találkoztunk barátok, testvérek” (Ország-Világ 1975. ápr. 30. 6); „egy év [távollét?] *után* kerültem vissza” (Esti Hírlap 1975. szept. 24. 7); „Néhány *hónap* [eltelte?] *után* leállították ennek a . . . termelését” (Népszab. 1960. szept. 11. 4); „Ez a kiállítás . . . vakmerőség volt akkor, negyven év *előtt*” (Dutka Ákos: A Holnap városa 170); „Két év *előtt* egy riport keretében interjúrészetet közöltem” (Puruczki Béla: M. Nemzet 1975. jún. 15. 14). Folytathatnám. — Mégis elgondolható, hogy e szövegek némelyikének készítője annyira oda értette az *után* elé — mondjuk — az *eltelte*, illetőleg az *előtt* elé a *lefolyása*, *kezdeté* szót vagy valamely szinonimájukat, hogy nem — régi szóval — „kocsintást” vagy éppen szarvas hibát kell látnunk az idézett példában, hanem csupán az alábbi, b) típusnak egy-egy határesetét.

b) Kevésbé szabad elítélnünk ugyanis az *után* (*előtt*) alkalmazását, ha az *előtte* megnevezett időtartamra mint *egység*re, zárt időkörre (mint viszonylagos *i d ő p o n t r a*) vonatkoztatjuk a névutót; nyilván ilyenféle esetekre akart utalni SIMONYI ZSIGMOND is 1892-ben, IMRE SAMU pedig két évtizede hangoztatott főntartásával, s hihetőleg ezek lappangtak 1912-ben LEHR hümmögése mögött. Azért következő példáimban az *után* nem is igen volna helyettesíthető a nyelvművelőktől elsősorban ajánlott *múlva* névutóval, hanem csak más, a rákövetkeztetést szintén erősebben érzékeltető eszközzel.

Kivált dívik így az *után* ú j s á g c í m e k b e n és más effajta érdekeltő, tömör összefoglaló mondatokban. Persze egy-egy odaértett főnévvel itt méginkább számolhatunk: „Kilenc év [távollét?] *után* ismét Budapesten”

(Esti Hírlap 1964. szept. 30. 6); „Három év [bújkálás?] után lebukott a veszedelmes betörő” (uo. 1975. szept. 23. 12); „Ciprus — egy év [fegyverszünet?] után” (uo. 1975. júl. 17. 5); „Másfél év [hajszája?] után elfogták . . .” (M. Nemzet 1975. szept. 20. 2; de a hír szövegében már: „Egy óra múlva . . . csöngettek”; „akit két órával később bíróság elé is állítottak”); „Törökéknél, három év [eltelte?] után” (uo. 1975. márc. 11. 7; ám a cikk első mondata: „Három év múltán újra felkerestem Törökéket”); „Két év [tevékeny munka?] után” (a moszkvai béke-világkongresszus 2. évfordulójára írt megemlékezés fölirata: uo. 1975. okt. 25. 3). E g y é b helyzetekben nehezebb helyesen értékelnem a névutó jelentésbeli szerepét, vö.: „Japánban . . . tizenöt év [béke?] után még mindig . . . [öl] az atombomba” (Mesterházi Lajos: Népszab. 1960. aug. 20. 9); „S a két év [elszakítotttság?] után . . . nem beszélhetek nyíltan” (Cseres Tibor: Kortárs 1961/11: 661); „az egész nem érdekel. Több mint harminc év [kiesése] után” (Vézi Endre: ÉS. 1975. aug. 23. 14); „két év [tűrés? hallgatás?] után mégsem álltam meg” (Keszti Imre: A halhatatlanság számárfülei 117); „Abbahagytam a vésnökséget. Tizenkét év [munkája?] után” (Borsos Miklós: Visszanéztem félutamból 246; de vö. uo. 204: „harmincegy év múlva láttam viszont”); „hosszú időre elszakadtam a Tájszótártól is. Tíz év [más munka?] után . . . sodródtam csak vissza hozzá” (B. Lőrinczy Éva: ÉS. 1975. júl. 26. 3; de uo.: „néhány évtized múltán . . . ez a . . . szöveg egyszer csak felszínre kerülhet”; „[Ez adatokat] csaknem negyed század múltán újra . . . láttam”); „Az izolálást H. az állatok egyik csoportjánál három, másik csoportjánál hat, míg a harmadiknál tizenkét hónap [várakozása?] után szüntette meg” (Ranschburg Jenő: Félelem, harag, agresszió 31; de uo. 81: „a . . . félelem az első hónapok múltán sem csökken”); „Kilenc évet töltött [valaki] börtönben . . . Kilenc év [leülése?] után . . . szabadon bocsátották” (Ország-Világ 1975. jún. 18. 10); „A csikók 3 hétig . . . anyjukkal maradnak . . . Három [értsd: e három] hét után nappal külön istállóban tartják őket” (ÉT. 1975. jún. 27. 1236). — Jelzői szerepre avató -i képzővel: „Negyven év utáni újrafelfedezésének jogosságát csak aláhúzzák Basch Lóránd tanulmányának sorai” (Esti Hírlap 1965. jan. 11. 2); „Idézünk a harminc év előtti krónikákból” (MNemzet 1975. aug. 27. 1; ez elég szórványos alakulat!). Nem ritka azonban az (ennyi) évvel későbbi-féle s egészen szokásos az (ennyi) évvel ez- vagy azelőtti, korábbi-féle megfelelés. Érdekes kuriózum, hogy a két fajta kifejezés (változatoságul?) egyetlen mondatban is előfordul: „a 3000 év előtti [nyelv] . . . más volt, mint a 800 évvel ezelőtti” (az „Ember és nyelv” című 1973-i sokszorosított nyelvészeti kiadvány 59. lapján).

Nem szívesen teszem menthetőbbé egy idegenszerűnek mondott kifejezésünket azáltal, hogy fölteszem egy főnévi jelentés odaértését. Ám nemegyszer találkoztam a szövegnek előző vagy következő részében e teljesebb szerkesztéssel is. Így egy pszichológiai kísérlet szakaszairól ezt olvastam: „Két hónap után a . . . gyerekek [így viselkedtek]” (Mérei — Binét: Gyermeklélektan³ 49); utóbb azonban ezt: „Több hétig tartó gyakorlási idő után [más lett a feladat]” (uo. 50). Másutt ugyancsak: „Tíz hónap után . . . nem használtak ilyen kifejezéseket” (55); de ide értődött a gyerekek együtt tartása, s utóbb jött is a párhuzamos kifejtés: „Néhány hónapi különválasztás után”, illetőleg „arány a két testvér különválasztása előtt 2,8 és 1,6% volt, tíz hónap [különtartás] után pedig 21 és 27%” (uo. 55).

Viszonylag több példát idéztem e típusra, hogy világosabban szemléltessem a finom jelentésmegkülönböztetésre való kollektív törekvést; s szándéko-

san nem hivatkoztam verses szövegekre, amelyekben a szavak megválasztását egyéb szempontok is irányíthatják. Hangsúlyozom azonban, hogy *ellénpéldák* is találtam. Néhányukat már az imént idéztem is, ha azonos helyről írtam ki őket. Leginkább azonban nem a *múlva*, hanem a rákövetkezőst élesebben jelző egyéb kifejezőmódok állnak ilyenkor a megfelelő példákban; s mindezek használati aránya csak együttesen felel meg hozzávetőleg az alábbi fajta *után-ének*. Ízelítőül vö.: „*Harminc év múlva . . . én . . . egyet sem mertem ajánlani*” (Németh László i. m. 16; de uo. 35: „*egy évtized múltán*”; 51: „*harminc év múltán*”; stb.); „*Két év múlva* majd innen megy nyugdíjba” (Vészi Endre i. m. II. 92; de uo. 31: „*munkájából alig egy év után kiemelték*”; 65: „*Megecsik, hogy [memóriánk] évek múltán előhív a félhomályból egy arcot*”; stb.); „*csak negyedszázad múlva* tudtam meg” (Illés Endre: *Örvények között* 10); „*Negyven év múlva*” (cím; a cikkben egy negyven éve készült fölmérés mai tanulságairól van szó: *Esti Hírlap* 1975. júl. 25. 5; de alább: „*negyven évvel később*”; „*negyven év múltán*”); „*félszáz év múltán is de látom!*” (Zelk Zoltán: *Kortárs* 1974/7: 1022); „*most, húsz év múltán, a jobb kéz . . . mozdulata másfajta indulatot rejtett*” (Eörsi István: *ÉS*. 1975. aug. 30. 14); „*Harminc év múltán . . . a magyar nyelvtudomány fordulóponthoz érkezett*” (Balázs János: *MNy*. LXXI, 3); „*Harminc év múltán*” (a postdami szerződés 30. évfordulójára írt méltatás címe: *Szputnyik* 1975/7: 21). Még természetesebb így: „*Albert most, csaknem húsz évvel azután . . . kezdte érezni a hazátlanságot*” (Szabó Magda: *A szemlélők* 47); „*Pontosan [a] két hét elteltével az öregúr ismét megjelent*” (*Szputnyik* 1975/8: 147); „*A folytatásra két héttel később került sor*” (*MNemzet* 1975. aug. 27. 1). — *Múlvai, múltáni* névutómelléknevünk persze nincsen, csak *utáni*.

Fölösleges külön adatolnom az *ez után (előtt) a két hét után (előtt), az e két év után (előtt), az egyetem stb. négy éve után (előtt)* szerkezetet, amely helyett nyilván nem is igen használhatunk más egyszerű határozói eszközt. S megjegyzem még, hogy a valamelyest más *kis (némi, rövid, hosszabb stb.) idő múlva, múltán, után* sor tagjai ilyen szerepben tapasztalatom szerint ma ugyan még eléggé vegyesen használatosak, de közülük a *múlva* névutós kifejezés immár ritkulóban van. (A Gárdonyi szövegeiben gyakori *kis idő múltán* típusra pedig már egyáltalán nem találtam mai példát.) Viszont ellentétes jelenségként előfordul a frazeológiai egységként ránk maradt *nap nap után* is „*után-talanítva*”, láthatólag a nyelvművelő tanácsok félreértésének jeléül: „*Nap-nap múltán* azonban egyre nyugtalanabb lettem” (*MNemzet* 1975. szept. 5. 6).

Érdekes, hogy a *Harminc év után* típusú, gyakori címeknek megfelelő *Harminc év előtt, előtti-félék* egyáltalán nem ennyire szokásosak. Szöveg belsejében pedig méginkább a nyelvművelés ajánlotta szerkesztés dívik, akár jubileumi jellegű írásban is: „*Tíz évvel ezelőtt . . . hunyt el dr. Kocsis Ferenc*” (emlékező cikkben: *ÉT*. 1975. dec. 5. 2306); „*Háromszázhuszont esztendővel ezelőtt . . . Comenius így kiáltott föl*” (uo. 2313); „*Ötven évvel ezelőtt halt meg . . . Reymont*” (*MNemzet* 1975. dec. 5. 4); „*Mintegy száz évvel ezelőtt Pasteur . . . bebizonyította*” (*ÉT*. 1975. jún. 20. 1155); „*[Rádió]nk ötven évvel ezelőtt . . . kezdte el pályafutását*” (*ÉT*. 1975. nov. 28. 2259); *zárt időkorre utalva, ragoosan szintén*: „*Ezzel az öreg bölcsességgel meg is éltek három évvel ezelőttig*” (*Szabad Nép* 1956. jan. 20. 2); „*tíz évvel ezelőttről*” (*ÉS*. 1975. dec. 13. 4).

Örömmel állapítom meg, hogy a *három óra* ('Uhr') *után* : *három órával* ('Stunden') *utána* stb., illetőleg *három óra* ('Uhr') *előtt* : *három órája, három*

órával ('Stunden') *előtte* stb. különbségének megzavarodására én egyetlen modern nyomtatott szövegben sem találtam adatot.

4. Nyilvánvaló, hogy az *után* (elemei szerint a későbbi *út-já-n* párja) valaha a *kocsi után*-féle kifejezésekben jutott 'mögött, nyomában' helyhatározó névutói szerepéhez. E rákövetkezést kifejező értéke időre értve — a *múlva* névutóval kialakult szerepmegosztás miatt — főleg időpontot megnevező fővevekkel vált általánossá. Az elvont gondolkodás fejlődése során azonban — úgy látszik — nagyobb időbeli szakaszok utáni rákövetkezést is kezdtünk vele jelölni, s a korábbi megosztott használat többé-kevésbé zavarosabb lett, kivált, hogy közben némi német hatás is érezhetővé vált.

Az előző pontbeli leíró nyelvtani áttekintés után mint nyelvművelelők mégis elég kevés mondanivalóm van:

A) A legfontosabb hagyományos intelem ma is időszerű: általában tart-suk meg továbbra is az időpontra rákövetkezést kifejező *után* s a közbülső időtartam mértékére utaló *múlva* különbségét: az *egy óra* ('Uhr') *után* (*előtt*) s az *egy órával* ('Stunde') *előtte*, *korábban* stb. típusú időhatározás kettős rendjét. Ez a határozó mértékhatározóval is járhat: *percekkel tizenkét óra* (vagy: *dél*) *után*, *előtt*.

B) A tőszámnévi jelzős időegység név azonban, főként *után*-nal, szintén nem hibáztatható egy-két esetben. Így mindenekelőtt az *ez után* (*előtt*) *a két év után* (*előtt*), *a fogság négy éve után* (*előtt*) jellegű szerkezetekben, tehát amikor a jelzős főnév valójában valamely zárt időkört mint időpontot vesz számba, nem pedig igazi időtartamként. Ugyanígy jó az időegység értelemben vett hasonló folyamatmegnevezés: *két-három emberöltő után* (*előtt*), *egy miatyánk, két kör stb. után*, *rövid szünet után* (*előtt*), *a tízperc után* (*előtt*), *az első két óra után* (*előtt*) stb.

C) Az 'egy évtized, fél évszázad stb. eltelte' utáni időpontra értett, tömör *tíz év után*, *ötven év után* stb. formát mindamelllett — az esetek gyors felhalmozódása ellenére — még többnyire jól helyettesíthetjük a *múltán*, *múltával*, *elteltével* vagy a *-val/-vel utána*, *utóbb*, *később* stb. szós határozói alakokkal. Tehát ne igen terjesszük amazt, mert különben veszélyeztetjük az A) pontbeli fontos megkülönböztetést is! Folyamatos szövegben lehetőleg ne használjuk, legföljebb szemcsapdául szánt, hatásosan rövid címben. Ha az egyetlen, külföldön, egy intézmény alkalmazásában, kórházban, börtönben stb. töltött idő egészét fejezi ki a *négy év*, *hat hét*, *hársz év*, *hét hónap* stb., akkor általában inkább a *múltán*, *múltával* stb. következzenek utána. (Egyébként egyszer a *négy óra után* is érthetően előfordulhatna majd 'négy óra múlva' értékben.) — Az *előtt* hasonló alkalmazására nincs erős párhuzamos törekvés.

D) A *múlva* névutó érezhetően ritkul, még ha a rákövetkezést nem akarjuk is *után*-nal kiemelni. (Akkor — láttuk — nem is szólhatunk az elhagyása ellen egy szót sem.) Mindenekelőtt a *múltán* tolakszik így is a helyére. A *kis idő múlva*, *múlván* helyett már Gárdonyiból is van ilyen adatom: „Kis idő múltán kilép egy . . . leány is” (Láthatatlan ember⁶ 28). Mai tipikus példa: „ha ez így megy tovább, *évek múltán* [nem fürödhetünk a tóban]” (MNemzet 1975. aug. 13. 6). Mindezt nem tartom különösen örvendetesnek, mert így előbb-utóbb elhalványul a *múltán*-nak is befejezettséget, rákövetkezést kifejező jelentésárnyalata, ahogy a *múlva* szóban — úgy látszik — már korábban eltűnt. — Szerintem eléggé mesterkélta a *múltán* az *után*-nak *-val/-vel* ragos mértékhatározójával kombinált szerkezete: „Három nappal a temetés múltán, O. M. is . . . indult” (Tímár Máté: Szórtarisznya 277). A *nap nap után* helyére furakodó,

stílustalan *nap nap múltán*-ról pedig már a 4. pontban szoltam. — A *múlva* helyetti (*ezt*) követően, az *előtt* helyetti (*ezt*) megelőzően pedig valamicskét körülményessé teszi a fogalmazást.

E) Főntebb ismételt szóba került, hogy a korábban vizsgált adatok nem igazolták SIMONYINAK azt a BALASSÁTÓL is átvett tételét, hogy az *után* a legkésőbb most, a *múlva* ellenben a jövőben záruló időt fejezi ki. Nos, némely mai adatom szintén cáfolja e „szabály” kizárólagos érvényét; mindamelltt egy ilyenféle *tendenci*a erősödését én is tapasztalom, s ezt a nyelvművelésnek nincs oka helyteleníteni vagy éppenséggel gátolni.

F) Az a vád, hogy az *után* (*előtt*) névutó egészében német hatásra kezdett mennyiségjelzős időegységnevéhez kapcsolódni, mai ismereteink szerint aligha tartható fön. Hogy azonban utóbb az *után* : *múlva* és az *előtt* : *-val/-vel* *ezelőtt* stb. megoszlás következetessé válását zavarta a német *nach* (*vor*) szócskának szempontunkból kettős értéke, az valószínű. (Egyébként a mai művelt német nyelv a *nach*-ot csak a múltra szokta alkalmazni; a jövőre 'múlva' értékben az *in* felel meg neki.) — Másrészt viszont a német *nach* (*vor*) *drei Uhr* : *nach* (*vor*) *drei Stunden* különbségtétel nyilván éppen arra serkentette kétnyelvű hazánkfiait, hogy valamiféle magyar eszközzel szintén érzékeltessék az effajta fontos határozói jelentéskülönbséget. E tekintetben tehát inkább LEHRNEK, mint SIMONYINAK adhatunk igazat, bár az újabb nyelvművelői „közvéleményhez” az utóbbi állt közelebb.

Ezt a szempontot — megvallom — szándékosan hagytam utoljára: azt akarom vele hangsúlyozni, hogy a korszerű nyelvművelés legelsőbb is a közlés szabadságán, nyelvünk szükséges árnyaló erejének biztonságán akar örködni. A purizmust, az idegenszerűségek elleni küzdelmet ugyan szintén nem adja fel, de nem tekinti legeslegfőbb céljának, s felfogását igyekszik nem hiedelmekre, hanem a nyelvtörténet és a mai leíró nyelvtan adataira építeni.

TOMPA JÓZSEF

A magyar mint idegen nyelv és a magyar orvosi nyelv

1. A magyar orvosi nyelv az egyik legjelentősebb szakterülete az idegen ajkú egyetemi hallgatók magyaroktatásának. Orvosi egyetemeinken 1952 óta — a Központi Magyar Lektorátus létrehozásától — folyik a magyar nyelv oktatása rendszeresen és szigorlati kötelezettséggel. Évről-évre egyre növekvő számmal tanulják a magyar nyelvet a szóbeli és írásbeli közlés megértése végett, a szakismeretek eszközeként. A nyelvnek ez az ismeretszerző eszközjellege legvilágosabban szembeötlő volt az 50-es években, amikor a külföldi hallgatók magyar nyelvi előkészítés nélkül, közvetlenül kerültek az orvostudományi egyetemekre is. Az orvosi szakma, illetőleg az orvostudományi ismeretek megszerzése tehát párhuzamos feladatot jelentett a magyar nyelv alapvető szerkezeteinek és a legáltalánosabb idiómáinak fokozatos tanulásával; úgy is mondhatjuk viszont, hogy a szakmai tárgyismeretre épülő grammatikai (morfológiai, szintaktikai, szemantikai) és lexikai eszközök — azaz a nyelv belső tagolódásának tipikus fejleményei — követelték meg a fokozott figyelmet tanulótlól és tanártól egyaránt.

2. Az orvosi szakismeretek elsajátítása, illetőleg a szakterület kutatása a célja máig is az idegen anyanyelvű orvostanhallgatók magyartanulásának, azzal a lényeges különbséggel, hogy az időközben megszervezett egyetemi előkészítés (Nemzetközi Előkészítő Intézet) 6–10 hónapja egy általános magyar nyelvi alapszintet biztosít számukra, s ezzel indulhatnak neki a gyakorlati és elméleti orvosi szaknyelv elsajátításának, illetőleg a segítségével az orvosi szakma és az orvostudomány ismeretanyagának. Ezt az ismeretanyagot pedig kisebb részben a magyar nyelvű (egyetemi) előadásokból, nagyobb részben az ugyancsak magyar nyelvű szakírásokból (egyetemi jegyzetekből, szakkönyvekből, tudományos munkákból) kell megtanulniuk, s erről az írásbeli és a szóbeli szakvizsgákon magyarul — mindenekelőtt a szakmai nézőpontból értékelhetően — kell számot adniuk. Az orvosi szakismereti anyag (tárgyismeret) magyar nyelvű kiadványokban van rögzítve írott szaknyelven (lényegében ideszámíthatók az egyetemi előadások is), s ez sokszor azonos az illető szakanyag rész tudományos megfogalmazásával; vagyis az orvosi tárgyismerettel foglalkozó nyelvtanulónak a magyar orvosi szaknyelvet kell elsajátítania.

A magyart idegen nyelvként oktató nyelvtanárnak pedig feltétlenül tudomásul kell vennie, hogy a magyar orvosi szaknyelvet a fenti céllal tanulók — nemegyszer még a minimumként is alig elfogadható „nyelvtudással” — azonnal és egyedül a „tudományos nyelvet” akarják tanulni, jöllehet ez valójában csak a tudományos irodalomban használatos. És a magyar orvosi szaknyelv — mint a tudomány és a többi szakma nyelve — egyértelműsége, világossága, szabatosára s bizonyos értelemben egyszerűsége törekszik, mégis nagyon komplikált; s minthogy a tudósok is néha gondatlanul, elbizakodottan csak a szakmondanivalóra összpontosítva írnak, pongyola is. A magyar orvosi nyelv semmiképpen sem azonosítható a „magyar nyelv”-vel, csupán egy a magyar szakmai nyelvek között.¹

Az oktatási-tanulási céllal kapcsolatban rögtön két kérdés vetődik fel: először, hogy voltaképpen milyen nyelvi szint, illetőleg milyen fokú magyar nyelvismeret szükséges az idegen nyelvű hallgatóknak a szakmai információk megszerzéséhez és birtoklásához; másodsor, hogy a szakmai információk nyelve hogyan viszonylik a mai magyar köznyelvhez, vagy még inkább a tudományos közlő prózához, amely ma a művelt világban — sokak szerint — nyelvhasználati alaprétegnek tekinthető.

A nyelvi szintekről és a nyelvhasználat fokáról számos megnyilatkozást találhatunk mind a nyelvészeti, mind a módszertani szakirodalomban, nekünk azonban itt elegendőnek látszik annak a megállapítása, hogy az idegen anyanyelvű orvostanhallgatóknak el kell jutnia a magyar nyelvismeretben és nyelvhasználatban az alkotó — vagyis a fogalmi — gondolkodásig: csak így lehet ugyanis behatolni a magyar nyelv mondatalkotási rendszerébe és megszerezni a szükséges szakismereteket. FERENCZY GÉZA jegyezte fel erről: „csak az beszélhet, írhat helyesen, világosan, aki helyesen, világosan gondolkodik, s akinek elég és jól rendezett ismeretanyaga van a maga tárgyáról” (Nyr. LXXXIX, 417).

¹ Noha ez az írásom nyelvészeti cikkeknek készült, mégis utalnom kell arra, hogy a magyarnak mint idegen nyelvnek a módszertanát a szaknyelvekre külön-külön tanácsos kidolgozni.

Az idegen nyelvű egyetemi hallgatók magyar nyelvismeretének és nyelvhasználatának fokáról tanulmányjellegű adatszolgáltatás mindössze 1972-ben a Felsőoktatási Pedagógiai Kutató Központ kiadványaként jelent meg DÉRI MIKLÓSNÉTŐL „Külföldi Hallgatók Magyarországon” címmel, illetőleg ugyanezzel a lényegét összegező cikk a Felsőoktatási Szemle lapjain (XXI. 11. sz. 694—8). A kérdőíves (interjú-) módszerrel végzett felmérés egyik kérdéscsoportja „igyekezett fényt deríteni arra, hogy a magyar nyelv tanulása során fellépő problémák mennyiben befolyásolják a hallgatók munkáját”. De lényegében a Nemzetközi Előkészítő Intézet kérdéseivel foglalkozó kiadványnak nyelvészeti vonatkozása csak annyiban van, hogy több helyütt rámutat a nyelvismeret (nyelvtudás) és a szakismeret szerves kapcsolatára (i. h. 44—6, 49), és hangsúlyozza, hogy a szakmai előképzés nem választható el a nyelvi képzéstől a szakterminológia elsajátítása miatt sem (i. h. 77).

A szakmai információknak — azaz a szakismeretek átadásának és megszerzésének — a nyelve a jelen esetben az orvosi szakma és tudomány magyar szakmai nyelve: a magyar orvosi szaknyelv. A szaknyelv és a szakismeret (a szakma ismeretanyaga) két egymást feltételező, azonos fontosságú tényező: a tanulónak fogalmi definíciókat kell kapnia, s a definíciók pontos, szabványos megfelelőjét meg kell tanulnia magyarul. A fogalom és a kifejezés szigorú logikai összetartozásán kell alapulnia a szaknyelv oktatásának, mert „ha a fogalom és a kifejezés fontos viszonyát a kifejezés pontatlanságával, pongyolaságával és lapos körülírással összezavarjuk, akkor fogalomzavar keletkezik, és a mondanivaló, a gondolat ködös, félreérthető, zavaros formában” kerül embertársainkhoz (vö. Korunk. 1972. 6. sz. 834). A nyelvi nehézségek felszínessé, bizonytalaná teszik a szakismeretet, hiszen a nyelv a gondolkodás módszerét is jelenti.¹ Orvostudományi egyetemeink problémáinak egyik elemző cikkében pedig ez olvasható: „Oktatás: az ismeretek tudatos átadása meghatározott terv szerint, aminek eredményeként a jelölt bizonyos mennyiségű információ birtokába jut, s azt felhasználja munkája során” (FelsSz. XXI, 662). Az idegen ajkú hallgatónak, ha tehát „bizonyos mennyiségű” információ birtokába akar jutni, s el akarja érni a kitűzött célt, nélkülözhetetlen a magyar orvosi szaknyelv elsajátítása: „Csak a jelek valamilyen rendszerére lefordított dolgok válhatnak az emlékezet tulajdonává” (Nyr. XCVIII, 111).

Magáról a szaknyelvről itt csupán a legáltalánosabb jellemzés felidézésére van szükség: a szaknyelvek a köznyelvre épülnek, minden szaknyelv köznyelvi szavakból, valamint sajátos jelentésű szakkifejezésekből (terminusok) tevődik össze, nem tűr egyéni elnevezéseket és meghatározásokat, s általában nincs külön grammatikai kifejezési eszköze, viszont megköveteli a nyelvi forma alapjául szolgáló tárgyismeretet (vö. BÁNHIDI: NytudÉrt. 83. sz. 80). Azt is azonban már itt meg kell jegyeznünk, hogy minden szaknyelven belül differenciálódás tapasztalható; a nyelv mindenkori összetevőinek — a szókincsnek és a nyelvtani rendszernek — felhasználása ugyanis sok tényező függvényeként történik. Minden egyes nyelvközösségben a nyelv

¹ Ezért az idegen nyelv — s nem csupán az anyanyelv — elsajátítására is érvényesnek kell tartanunk RÁCZ ENDRE véleményét, amely szerint a nyelvoktatás célja: „a mondanivalóhoz és a helyzethez illő szóbeli és írásbeli kifejezés képességének a kialakítása, ami lényegbevágó feltétele mindennemű ismeretanyag eredményes birtokbavételének” (MNy. LXX, 385).

különböző stílusokban használható: az orvosi szaknyelvben is lényeges például a közlés tárgya és tartalma (elméleti vagy gyakorlati), a közlő szándéka (oktató-, népszerűsítő-, tudományos), a közlés körülményei (műfaja, stílusa, szóbeli vagy írásbeli volta). A külföldi hallgatók már fentebb jelzett oktatási célja leginkább a tudományos írott közlést kívánja meg. Egyébként is az írásbeliség jelentősége a kultúra terjedésével és a tudományok fejlődésével mindinkább növekszik, ahogyan erre újabban a nyelvészetben is gyakran figyelmeztetnek. LOTZ JÁNOS egyik utolsó írásából idézzük: „A beszélt nyelv a másodlagos szimbólumrendszerek szükségszerű alapja. Ezek között az írás a legelterjedtebb, amely a kifejezésnek állandóságot kölcsönöz, s az írásbeliség növekedése következtében a kommunikáció egyre jelentősebb eszköze lesz” (Nyelvészet: Szimbólum teszi az embert. Nyr. XCVII, 200).

3. Számunkra a következő fontos kérdés: milyen ismeretanyagon, milyen szakszövegen oktatható tehát a magyar orvosi szaknyelv az idegen nyelvűeknek? A válasz az eddigiekből tömören így adható meg: olyan ismeretanyagon kell a nyelvet oktatni, amely egyrészt tartalmazza az orvosi szakma és tudomány megkívánt mértékű tárgyismeretét, másrészt a szókészlet és a nyelvtani rendszer együtt funkcionál benne: a maguk természetes helyén vannak a nyelv összetevői, a nyelvi eszközök. E követelményhez „tan-szövegek” közzétételét jóideig nem tette lehetővé az oktatás célját és rendjét változtató rendeletek sora.

A magyar orvosi szaknyelv egyetemi oktatását szolgáló nyelvi „tan-szövegek” szakismereti anyagáról beszélni — minden más híján — csupán a magam készítette nyelvi jegyzetek alapján tudok. Az első ilyenfajta egyetemi jegyzet a Budapesti Orvostudományi Egyetem kiadásában 1962-ben jelent meg: Az orvosi nyelv — Magyar nyelvi jegyzet az orvostudományi egyetem külföldi hallgatói számára. I. rész. Kézirat. — Szakismereti vázát az orvosegyetem első évfolyamának tananyaga adta, elsősorban tehát biológiai, kémiai, anatómiai és élettani vonatkozású szövegek vannak benne; az 1963-ban megjelenő II. részben pedig a második évfolyam tananyaga került előtérbe, azaz a szövegek leginkább a biokémiával, anatómiával, élettannal és szövet-tannal kapcsolatosak. A jegyzet csak eredeti szakmai szövegeket tartalmaz, „de nem tankönyv-részleteket, hanem olyan olvasmányos, életszerű szövegeket, melyeknek szókészlete ugyan szakmára összpontosított, de mégis szoros kapcsolatban áll a köznyelvvel” (Előszó); a második rész kissé nehezebb, „tudományosabb”. A kiválogatott szakmai szövegek az orvosi terminusoknak egy jelentős hányadát felölelik, valamint számos példát nyújtanak az orvosi szaknyelv szokásos mondatfűzésére (morfológiájára, szintaxisára, szemantikájára). — A külföldi egyetemi hallgatók magyaroktatását nagymértékben módosító 1964. évi rendelet azonban az orvosegyetemi magyaroktatáshoz is új nyelvi jegyzet kiadását tette indokolttá: a grammatikai és a lexikai anyagot egyaránt át kellett rendezni, ki kellett egészíteni. Az új jegyzet: A magyar orvostudomány köréből — Haladó nyelvkönyv külföldieknek. Kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967. — Szöveggként továbbra is csak eredeti közlemények kerültek a jegyzetbe, de az újabb nyelvoktatási célokra tekintettel néhol lerövidített vagy kissé átírt változatban. A „leegyszerűsített” változatok egyrészt a módszertani fokozatosság megtartása miatt kerültek be, másrészt pedig a tanulók tényleges szókincsbeli és mondatszerkesztési ismeretei kívánták meg

őket. Minden esetben követelmény volt viszont, hogy a szöveg tartalmazza az eredeti információt és argumentációt, mert az orvostanhallgatónak erre kell koncentrálni és emlékezni.

Az orvosi szaknyelv oktatását célzó szövegek összeállítása és megfogalmazása — azaz a „szövegezés” — igen nagy figyelmet és gondosságot igénylő munka már pusztán a szakmai oldalról is: az ugyanis mindig vitatható valamiféleképpen, hogy a jegyzet mennyire tud alkalmazkodni az oktatási intézmény jellegéhez [intézményen itt elsősorban az orvostudományi egyetemet kell értenünk!], illetőleg mennyi olyan szakanyagot tartalmaz, amely felesleges; vagy éppen mennyire hiányoznak belőle a sajátosan szükséges vonatkozások. Az orvosi szakma és az orvostudomány meg emellett igen összetett tárgyismeretet követel, szoros kapcsolatban áll több tudománnyal. Az orvosegyetemek szakmai tananyagáról, illetőleg az egyes tudományszakok strukturális átadásáról — nevezetesen a biológia, fizika, kémia oktatási anyagáról —, valamint a tankönyvek és jegyzetek tartalmáról az orvosszakemberek véleménye igen megoszló (vö. Felsz. XXI, 662—8). Az orvosi nyelv oktatójának is azonban hasznos tudomást vennie az ilyenről: „Jelenlegi egyetemi könyveink voltaképpen kézikönyvek specialisták számára, az illető tudomány alapjaitól a legutóbbi eredményekig” (663), de a nyelvi tankönyvek vagy jegyzetek írójának és szerkesztőjének ezt a kitélt is meg kell szívlelnie: „Legyenek egyetemi jegyzetek, amelyekbe a tantárgy lényegének tűnő, letisztult képeit tegyük csak bele. Bátrabban kell a szerzőnek nyesni a történelmi visszapillantásokból, az első felfedezésekből és a legmodernebb — nem teljesen bizonyított — elméletek zűrzavarából” (667). És ha ehhez egy másik nézőpontból hozzátesszük az 'első jegyzetem' előszavából ezt a mai állapotokra is jellemző megállapítást: „bár külföldi hallgatóink leginkább a nyelvi előkészítőből kerülnek az egyetemre, képzettségük és nyelvi ismereteik igen különbözők” —, világos lesz előttünk, hogy a magyar orvosi szaknyelv oktatásához „központi tananyagot” az idegen anyanyelvűek kezébe adni ma sem egyszerű és könnyű; alapos szakmai megfigyelés és tudományos felkészültség szükséges hozzá.

4. A magyarnak mint idegen nyelvnek az oktatásában szinte már elmaradhatatlan annak az előtérbe helyezése, hogy a magyar nyelv csupán eszközt jelent a hallgatónak, s ez megszabja az elsajátítás mértékét is. Közelebb állunk azonban a valósághoz, ha azt hangsúlyozzuk, hogy egy kis nép nyelvét — tehát a magyart is — kiváltképp tudományos célokkal szokták tanulni. Ahhoz azonban, hogy a gondolati tartalmat el lehessen sajátítani, meg kell tanulni a tartalomnak megfelelő sajátos nyelvi formákat, — ha úgy tetszik — a nyelvet. A nyelvtanulás ilyen értelemben valóban nem cél, de mégsem lehet pusztán eszközzé, pontosabban fogalmazva: csak annyira eszköz, amennyire az anyanyelv is eszköz például éppen a szakmák és tudományok elsajátításakor (vö. már előbb a szakismeret és a szaknyelv kapcsolatáról elmondottakat): a magyar orvosi szaknyelvet a szakanyaggal együtt a magyar hallgatóknak is el kell sajátítaniuk. A tudományszakok terminológiájának megtanulása a szakembereknek az anyanyelven sem kis feladat: az idegennel való összevetéskor a leglényegesebb különbség a nyelvi alapstruktúrák ismeretének fokában mutatkozik. Ezért nyilatkozik így LOTZ JÁNOS: „Illúzió volna azt is hinni, hogy a tudományos nyelveket a természetes nyelvtől függetlenül lehet fejleszteni. Minden tudományos nyelv, amilyen például a matematikai szimbólumok nyelve, parazita képződmény a természetes nyelveken,

s az a pontosság, amit a jelentésszférájában értek el, a hatókör és a funkció korlátozottságával jár” (i. h. 214). Tárgyismeretet csak a „szakmabeliek” nyelvén lehet közölni: megérteni és megértetni; éppúgy igaz, mint az is, hogy a nyelvi forma alapjául szolgáló tárgyismeret nélkül lehetetlen a nyelvismeret. Az orvosi nyelv remekül példázza, hogy a nyelvet nem elegendő egyszerű kommunikációs eszköznek tekinteni, benne az ismeretszerzés és önkifejezés is nagyon lényeges.

5. A magyar orvosi szaknyelv oktatását — a szakismereti anyag nehézségein kívül — az nehezíti leginkább, hogy a magyar nyelvészeti szakirodalom (beleértve a magyar nyelvű általános nyelvészetit is!) nem sok elemző írást tud segítségül nyújtani a szaknyelvekről általában, az orvosi szakma és az orvostudomány magyar nyelvét pedig a nyelvészek a XX. században még részleteiben is alig-alig vizsgálták (csak kivételként lehet említeni FERENCZY GÉZA, HORVÁTH MÁRIA, KESZLER BORBÁLA nevét); az orvosszakemberek meg többnyire nem jutottak tovább a szakterminológia egységéről, illetőleg a helyesírásról szóló vitáknál vagy a legjobb esetben egy-egy részletkérdés gyakorlati feldolgozásánál (pl. szótárak, enciklopédiák): „Az egyes tudományágak szaknyelvezetének kialakítására és kodifikálására nem maradt sem idő, sem szakember” — állapította meg több, mint egy évtizede az egyik cikk (Orvosi Hetilap. 37. sz. 1759. lap). Noha „Orvosi nyelvünk helyessége” címmel 1965-ben volt egy szűkebb tanácskozás, de inkább csak kérdésfelvetésekre került sor (helyes szakkifejezés, helyesírás, helyes mondat szerkesztés); igaz ugyan, hogy közvetve ennek köszönhető a BRENCSÁN-féle orvosi szótár megjelentetése, avagy HORVÁTH MÁRIÁNAK igen tanulságos és gyakorlati hasznú cikke (Megfigyelések az orvosi nyelvhasználat köréből: Nyr. XCII, 263—78). E cikk tárgyköre és nyelvi anyaga azonban meglehetősen korlátozott, ahogyan arra HORVÁTH MÁRIA maga mutat rá a mintegy 450 cédula alapján végzett értékelésében: „A témakör változatossága miatt azonban egyes szakmai szók vagy sajátos szókapcsolatok csak alig néhányszor fordulnak elő... Adataimból semmiképpen sem akarok a mai orvosi nyelv egészére erőszakolt általánosító következtetéseket levonni” (263). A témakör „változatosságára” egyébként a debreceni tanácskozáson is gyakran utaltak: „Nem szabad az egész orvosi irodalmat egy kalap alá venni” (Nyr. LXXXIX, 415). Három felosztását emlegették az egész orvosi szakirodalomnak: tudományos, féltudományos, ismeretterjesztő a szerint, hogy milyen olvasóközönségnek szánták a kiadványt. E felosztásban főképp a görög—latin és a magyar szakkifejezések használati aránya kapott hangsúlyt. HORVÁTH MÁRIA figyelembe véve a stílári, fogalmazási, nyelvhelyességi szempontokat is, tudományos, ismeretterjesztő-tudománynépszerűsítő, munkabeszámoló értékű közleményeket különböztetett meg. Egyik felosztás sincs azonban tekintettel az orvosegyetemek tankönyveire, jegyzeteire, amelyek pedig már számarányuknál fogva jelentős helyet foglalnak el az orvosi szakirodalomban; a stílusban, „szövegezésükben” is többnyire jócskán elütnek a fentebb említett műfajoktól. A nyelvoktatásban pedig a „szövegezés” szinte a legnagyobb fontosságú: a nyelvtan és a lexika ugyanis egységben van, s így jelentkezik a nyelvtanulás, illetőleg a nyelvtanítás folyamán (vö. BÁNHIDI: A Magyar Nyelvért és Kultúráért. Szerk. IMRE SAMU. Kézirat gyanánt. Bp., 1971. 127. és 130. lap; Magyartanítás Külföldön. III. Kézirat. Kiadja a Művelődésügyi Minisztérium és a Nemzetközi Előkészítő Intézet. Bp., 1972. 120).

6. Az oktatáskor mindig szövegösszefüggésben kell vizsgálnunk a nyelv összetevőit: a szókészletet és a nyelvtani struktúrákat, hogy képesek legyünk a valóságnak megfelelő helyen értékelni, automatizálni, felhasználni őket. Ezek az orvosi szaknyelv több rétegében többféleképpen funkcionálhatnak. Az orvosi szaknyelv ugyanis több rétegre oszlik, mint bármely másik csoportnyelv, s ez már az „orvosi mesterség” kialakulásakor jól megfigyelhető (lásd: sebészet, gyógyszerstan, fogorvostan, belgyógyászat), vagy jól példázzák ezt az 1770-ben — Nagyszombatban — alakult orvosi kar „szakmái”: kórtan, élettan, vegytan, bonctan, sebészet. De az orvosi nyelv — már említettük — természetesen módon kénytelen érintkezni a biológia, a fizika — sőt mindinkább — a műszaki tudományok egyes szaknyelvi rétegeivel vagy egyes iparágak szaknyelvével is. Ugyanakkor tudnunk kell, hogy a magyar orvosi nyelv a görögre és a latinra épült, belőlük merítette a régebbi szókészlet egy igen jelentős részét: amikor ugyanis az orvostudományi kutatás elindult Európában, az orvosok és a tudósok még általában görögül és latinul írtak mindenütt, sőt többnyire így is beszéltek. Ennek következtében nem meglepő, hogy a magyar orvosi szaknyelvben is a terminus technicusok mintegy tradícióként ebből a két nyelvből alakultak, s máig sok megőrződött belőlük, megkönnyítve ezzel a nemzetközi érthetőséget a szaktudományon belül (annak ellenére, hogy időközben a görög és a latin holt nyelvvé vált).

A magyar orvosi nyelv kialakulásában még egy történelmi tényezővel kell számolnunk: Magyarországon az orvosképzés, illetőleg a rendszeres oktatás, valamint a vele járó tudományosság csupán a nagyszombati egyetem orvosi karának létrehozásával indulhatott meg, s ez éppen az „elnémetesedés” idejére esett. Az erős német nyelvi hatás megállítására, illetőleg a magyar orvosi szaknyelv megteremtésére viszont a múlt század nemzeti gondolata jegyében megindították a harcot, az elsők között BUGÁT PÁL (vö. Nyelvünk a reformkorban. Szerk. PAIS DEZSŐ. Bp., 1955.).

7. A nyelvi jel előszóban vagy írásban funkcionál: az idegen ajkú orvostanhallgató is egyrészt a fülével, másrészt a szemével kerül kapcsolatba vele. A kiejtés és a helyesírás a magyar orvosi nyelv tanulásakor tehát még nagyobb fontosságú, mint bármely más csoportnyelvben vagy magában a köznyelvben, hiszen az orvosi szókészlet rétegeiben kiváltképpen sok a nemzetközi klasszikus görög-latin eredetű szó; meg az újabb és más eredetű is. Található benne sok németes (jelöletlen vagy hosszadalmas) összetétel vagy pedig a természettudományos nyelvújítás hatására csonkított többől képzett terminus (vö. BUGÁT PÁL munkásságával). A magyar orvosi szaknyelv azonban az állandó változások élő nyelve is, amelyben időnként ma is újjáélednek régi görög-latin szavak, mivelhogy nem csupán az anatómiai nomenklatúra használ latin műszavakat, hanem latin például az az UNESCO-kiadású jegyzék is, amely a betegségek nemzetközi osztályozását foglalja magában.

A kiejtés és az írásforma helyes azonosítása az idegen nyelv tanulónak mindig sok gondot okoz — a helyesírás erősen visszahat a kiejtésre —, a nem magyar anyanyelvű hallgatónak pedig még az sem elegendő, ha jól megtanulja a magyar kiejtés szerinti írást a magyar szavakra: lásd a hosszúság és rövidség pontos megkülönböztetése, mint *kor* — *kór*, *ál* — *áll*; a minőségváltozások, mint *kar* — *kor*; *szár* — *zár*, *fok* — *fog*, *hossza* — *hossa*; avagy a magyar nyelv agglutináló természetének megfelelő szóelemző írás egyes példái, mint *szomszédja* (*szomszédgya*), *tanítsa*

(*tanácsa*), *köszönjük* (*köszönnyük*), *nézhet* (*nészhet*), *egyszer* (*eccer*); meg a hagyomány vagy az egyszerűsítés maradványai, mint *golyva* (*gojva*); *mindjárt* (*míngyárt*); *tollal*. A magyar orvosi nyelv sok különféle idegen szava és terminusa többet követel: hiszen rájuk a magyarban máig sincs egységesen kialakult helyesírási nyelvszokás. (Egyébként az úgynevezett világnyelvekben sincs!) — A magyar kiejtés szerinti (fonetikus) írás a magyar orvosi nyelv idegen szavaiban sokszor keveredhet az eredeti „latinos” (klasszikus) írásmóddal vagy ellenkezőleg éppen napjaink valamelyik átadó élőnyelvének írásképeivel. Ezért a nem magyar anyanyelvűek számára kiváltképpen nehéz a *c — k — ch*; *f — p — ph*; *s — sz — z*; *ae, oe* írásjeleknek megfelelő hangok helyes megalkotása: *virus* (olv. *virus*), *icterus* (olv. *ikterusz*), *pancreas* (olv. *pankreász*), *exsiccatio* (olv. *ekszikáció*), *oesophagus* (olv. *ezofágusz*), *pylorus-stenosis* (olv. *pilorusz-sztenóízisz*.)

Az eligazodást — a külföldi hallgatóknak is — megkönnyíti a BRENCSÁN-féle Orvosi Szótár 3. kiadása (1969.), amely helyesírási tájékoztatóval bővült, s benne az idegen címszavak kiválasztása és értelmezése „a mai magyar orvosi szakkönyveken és elsősorban a tankönyveken alapszik” (Előszó). A szótári tájékoztató azonban azt is elárulja, hogy az egységes helyesírás bevezetését szinte lehetetlenné teszi az elvek és a nézőpontok keveredése. De az idegen anyanyelvű hallgató éppen ezért sokszor szinte megoldhatatlan feladat előtt áll — s igen megnehezíti számára a szótanulást —, amikor a magyaros írásképből vagy nemegyszer a szakszó helytelen kiejtése alapján kell azonosítania az írásképet meg a kiejtést, mint *comás* (olv. *kómás*) és *comatosus* (olv. *kómatószusz*); vagy a gyakorlatban helytelenül ejtett *kollitisz-t* hallva megkeresnie a szótárbeli *colitis* ’vastagbélgyulladás’ címszót; a *stress* pedig nem a helyes kiejtés szerint található meg, mert élő nyelvből való mai kölcsönzés, s ezt az átadó nyelv szabályai alapján kell írunk; a latin *pulsus* írásforma a címszó, holott a köznyelvben meghonosodott kiejtés szerinti írása: *pulzus*, a latinos kiejtése pedig: *pulsusz*; a szótárban *diagnosis*, de a szakművek többnyire *diagnózis-t* írnak. A köznyelvben elterjedt *isiász* szót a görög származása alapján (*ischyas*) így szótárazzák: *ischias*, az eredeti kiejtése: *iszkiász*; az *achilles-in* (vagy *tendo calcaneus*) ’a lábszár hajlító izmok ina’ a görög *Akhilleus*-ból való; az ugyancsak görög *hygiéne* szaknyelvi hivatalos írása és ejtése: *higiénia*, de kiejtési nehézségek miatt többnyire csak rövidítve *higénia* formában hangzik. A csupán egy-két kiragadott példával bemutatott nehézségeket tetézi, hogy a latin és görög eredetű, illetőleg a latinosan képzett szavakat a latin nyelv szabályai szerint ragozzák és egyeztetik: *fundus oculi* ’szemfenék’. A latin végződésű melléknevek közül azonban meg kell tanulni, hogy a *-cus* magyaros szórendben *-kus* formában írandó, s nincs egyeztetve a főnévvel: *chronikus gastritis* (de latinosan: *gastritis chronica*) ’idült, lassú lefolyású, hosszan tartó gyomornyálkahártya-gyulladás, gyomorhurut’; az *-alis, -aris* végződésre pedig a szakemberek számára készült írásban akkor sem tesznek ékezetet, ha magyaros szórendben szerepelnek jelzőként: *essentialis hypertonia* ’ismeretlen kórokból, önállóan kifejlődő magas vérnyomás’. A latin szóból magyarosan képzett igék és főnevek képzőjét fonetikusán írják, illetőleg a magánhangzóra végződő idegen szó a magyar toldalék előtt minden esetben megnyúlik, még az alapszó eredeti írásának megtartásakor is: *decompenzál, sensibilizálás; comás*. — Mármost, hogy az egyik vagy a másik szó fonetikusán használható-e vagy sem, illetőleg hol használható, az legfőképpen függ a szót tartalmazó műfajtól (recept,

szakkönyv, tudományos értekezés, ismeretterjesztő előadás vagy írás), másrészt az idegen szó magyar nyelvbéli meghonosodottságának mértékétől. Más a szó hangalakja, ha orvosi szakkifejezésnek minősül, s megint más, ha közhasználatú szóként szerepel: azaz az orvosi szaknyelv rétegződését tükrözi, avagy a viszonyát a magyar köznyelvhez, mint a köznyelvi *mikroszkóp*, de a tüdőgyógyászatban használt fémeszköz: *bronchoscop*. — Ami azonban egy időben még szakkifejezés, az a következőkben már közhasználatúvá válhat, mint *prognózis* 'kórjósolat', *akut* 'heveny, éles, gyors lefolyású', *diagnózis* 'kórisme, a betegség felismerése és meghatározása' —, sőt a mindennapos használat vissza is hat, s teljesen megváltoztatja a szaknyelvi írást, mint az EKG (= *electrocardiographia*) szakkifejezés esetében. — Az orvosszakember számára még a nomenklatúra és a terminológia elemeinek szétválasztása is szükséges lehet, mint *alkohol*, de az orvosi rendelvényen (recepten) *alcohol*; a köznyelvben ismeretessé vált *jódtinktúra* a szakszövegben: *tinctura jodi*; a sokat vitatott köznyelvbéli *celofán* a szakmai nomenklatúrában csak *cellofán* (*cellophan*) lehet, mert a rendszerbeli helye ezt az írásmódot követeli meg (vö. *cella* 'fülke, sejt, lépsejt', *cellula* 'sejt'). Megint meg kell említenünk azt a jelenséget is, hogy például az anatómia, a kémia, a fizika stb. léptenyomon átszövi az orvostudományt és a szakmát, s a belőlük való szakkifejezésekre az átadó szaktudomány nyelvszokása is hat: a legtöbb vegyészeti szakírás fonetikusán írja az idegen szavakat, ezért ezt veszi át az olyan orvosi írásmű is, amelyben kevés számmal fordulnak elő vegyészeti kifejezések, mint *foszfor*, de: *phosphor-necrosis*; a fizika idegen eredetű kifejezéseit viszont — ha orvosi jelentése is van — latinosan szokás írni a köznyelvi használattól függetlenül, mint *focus-góc* (de *fókusz* 'gyújtópont'). Az anatómiai elnevezések írásmódjára pedig a New Yorkban módosított párizsi nomenklatúra érvényes — de nem anatómiai írásművekben ezek nem érvényesíthetők —, mint *esophagus* (régőbbi: *oesophagus*) 'nyelőcső, bázrsing', de *oesophagostomia* 'nyíláselőkészítés a nyelőcsövön'; *thyroidea* (régőbbi: *thyreoidea*) 'pajzsmirigy', de *thyroiditis* 'pajzsmirigy-gyulladás'.

A szakembernek a tudományszak terminológiáját el kell sajátítania, s ez — tudjuk — anyanyelven sem könnyű. Segítséget jelent — kivált az idegen nyelv tanulójának —, ha latinul véste be a szakszavakat, mint például az elemek nevét: *oxigén*, *hidrogén*, *arzen*, mert ezeket az idegen szövegben is megérti, s nem kell a másik nyelven külön megtanulni. Az orvostudományban meg kialakult egy mesterséges képzőrendszer is, amely megkönnyíti a tájékozódást a betegségek között: hasonló jellegű betegségek neve azonos szóelemmel végződik, mint *-id*, *-át*, *-itis*. Ezt az eljárást a magyar orvosi szaknyelvben kétségtelenül megzavarta a nyelvújítás, de például az elemek közül máig csak a *higany* — a 80. számú elem — maradt fenn (feltehetően a latin elnevezés — *hydrargyrum* — hasonlósága miatt).

Részletesen rá kellett mutatnunk ezekre a — főképp helyesírási — kérdésekre, mert mélyebbre nyúlnak vissza, s egyrészt szorosan hozzátartoznak a magyar orvosi szaknyelv szókincsének elemzéséhez,¹ másrészt pedig az oktatási módszertől megkövetelik, hogy a magyar szakkifejezés mellett az idegen elnevezéseket is — méghozzá lehetőleg valamennyi nemzetközi változatban — elsajátítsák a leendő szakemberek, mint *só*, *konyhasó*, *ipari só*,

Itt mindenekelőtt BRENCsÁN példáiból merítettem, hiszen az idegen nyelvű hallgatók is ezt a szótárt használják.

esetleg *marhasó, sósavas nátrium, nátrium klorid, nátrium chloratum*; de hozzá még azt is tudnunk kell, hogy idegen nyelven *sodium* vagy *potassium* névvel is említik a *nátrium*-ot. Mindez látszólag ellene mond a tudományos egyértelműségnek — s az eltérő szóhasználat, illetőleg megjelölés főként kezdő szakembert meg is zavarhat a fogalom azonosításában —, de a szöveg, amelyben a szót felhasználjuk, voltaképpen mindig egyértelműséget biztosít. A szakszó párhuzamos használatát követtem módszerként én is az orvosi nyelvi jegyzeteimben, mint például: *érelmeszesedés — arteriosclerosis* —, de: *pulzus — ütőér; érverés, érlökés* (A magyar orvostudomány köréből 23). Hasonló felfogás alapján állították össze később például az „Egészségügyi ABC” című kiadványt, ahogyan írják: „Magyar címszó mellett általában változatként közöljük az idegen elnevezést, az idegen címszó mellett pedig a vele egyértelmű magyar szót”. A fogalom leginkább használatos elnevezése áll elől — általában a magyar —, de már a meghonosodott idegen szó, ha az közismertebb a magyarnál, mint *prostatata (prostata) — dűlmirigy*; vagy ha nincs is rá magyar megfelelő, mint *humorális szabályozás* 'testnedvvel kapcsolatos'.

8. Az orvosi szakszókincs vizsgálatakor tehát magának a szaknyelvnek a rétegződését, illetőleg a szakirodalom műfaji változatait kell kiindulási alapul vennünk, hiszen a szakszókincs elsősorban a tárgyi valóság, azaz a szakma — s nem a nyelv — felől közelíthető meg legjobban: tárgyilag a szakember ért a terminológiához, csak ő tudja megmagyarázni a jelentést. Éppen ezért nem látom elég gyakorlati hasznát annak a módszernek, amely a magyar orvosi szaknyelv rétegeit és a szakirodalom műfajait az idegen és a magyar szakkifejezések felhasználási aránya alapján igyekszik megkülönböztetni és kategorizálni. Világos ugyanis, hogy a szakembereknek egyértelmű szakkifejezésekre, egységes nyelvhasználatra van szükségük; újabbak egyre több szakírásnak éppen ez a célja (vö. A magyar kémiai elnevezések és helyesírás szabályai. I—III. kötet. 1972—74.); de sem a gyakorló orvos, sem egyetlen magyar orvosszakíró sem mellőzheti teljesen a latin (és más idegen) kifejezéseket, nem lehet a „tudomány” szakembere pusztán az anyanyelvén. A való életben az orvosszakember sem tudja megvalósítani azt a követelményt, hogy egy fogalomnak mindig egyetlen elnevezése legyen: a beszédhelyzet, illetőleg a szöveg döntő tényezőként befolyásolja a szakszóhasználatot is. Erre nyomtatékkal kell utalnunk a szakszókincs elemzésének kérdései között: csak a sajátos szöveg az, amely megmutatja nekünk, melyik jelentést választotta a szóhasználója. És itt rejlik annak is az oka, hogy az orvosi nyelvre szógyakorisági összeállítás vagy egy ilyen jegyzék gyakorlati értéke — legalábbis az oktatásban — csak illuzorikus lehet: mert noha igaz HORVÁTH MÁRIÁNAK a megállapítása: „A betegségek, állapotok stb. megjelölésére az orvosi gyakorlat általában a latin—görög” (ritkábban más nyelvi) terminusokat alkalmazza” (i. m. 264), a terminológiában például az orvos igen gyakran hasznosabbnak ítéli a magyar szavakat, s csupán a nomenklatúrában ragaszkodik rendszerint a nemzetközi elnevezésekhez, amelyekkel jobban kapcsolódhat a világ tudományosságához. Ez magyar szó híján a köznyelvi idegen változatra is igaz, mint a köznyelvvé vált *influenza*, illetőleg a német *grippe* viszonyában is láthatjuk. A recepten az orvosnak görög helyesírással latinul kell írnia, hogy a gyógyszerész kiadja rá a gyógyszert, de a betegágnál éppen a beteg érdeke kívánja

meg a szakvélemény elrejtését az idegen szó mögé, illetőleg nem enged meg egy bizonyos fajta egyértelműséget. Az eufémizmusnak gyakran van jelentős szerepe az orvosi szóhasználatban. A hazánkban tanuló idegen ajkú orvos-tanhallgatók számára ezért csak a szakkifejezések párhuzamos elsajátítása marad célravezető. Az egyértelműség fogalmánál itt azt is meg kell jegyeznünk, hogy a különböző orvosi műfajokban (most az írott és a beszélt nyelvet is ide értjük!) többnyire nem lehet azonos értékkel felcserélni az idegen és magyar szakkifejezéseket (a túlzó szakmai zsargon, a „klinikai halandzsá”-t — amely szerint mindenütt kerülnek a magyar kifejezéseket — természetesen nem vesszük számításba).

9. A szó nem a szótárban, hanem a környezetében, azaz a szövegösszefüggésben kapja meg valódi jelentését, s ezért feltétlenül szükséges a szakszókincset megvizsgálunk a szintaxis, a jelentés és az idiomatikus tulajdonságok (állandó kapcsolatai) nézőpontjából egyaránt. Ehhez mindenképp elött a szófajtság vizsgálata nélkülözhetetlen, illetőleg az, hogy a tanuló fel tudja ismerni az egyes szófajtákat, s tisztában legyenek a főnév, melléknév, ige stb. felhasználhatóságának formai és tartalmi sajátosságaival. A szófajtság vizsgálatába — kivált az agglutináló magyarba — beleértendő a morfológia is (például a görögös-latinos átvételek vagy a latin alapszó magyar toldalékkal, a nyelvújítás jegyeit magán viselő képzés, a mai magyar zsargon-elemek stb.). A magyarban tehát nagy figyelmet kell fordítani például a nomenverbumok ragozatlan és ragozott alakjaira is, mint *nyomon: nyoma — nyomja, nyomot — nyomott; zár: zára — zárja, zárat — zárt*; de az orvosi szaknyelvből sok egyéb — és a magyar anyanyelvűek számára sem mindig könnyű, gyakran vitatott — példát lehet idézni, mint: fn. — hsz. *bemenet, átlag*; hsz. — fn. *visszajövet*; mn. — hsz. *érintetlen, gyermektelen, szüntelen, szakadatlan, haránt, rézsút, paralel*; mn. — szn. *számos, számtalan, tetemes*; szn. — fn. *zéró/zérus, nulla*; ik. — hsz. *bele, együtt, előre, tovább, hozzá, végig, végre, túl*; in. — hsz. *felváltva*; ksz. — msz. *hát*; — ragozott főnév névutóként, mint *folyamán, kapcsán, kapcsolatban, folytán, érdekében, révén, során*.

A magyar orvosi nyelv — valamennyi szaknyelvhez hasonlóan — első-sorban szókinésben viseli a sajátosságait, másfelől viszont éppen ebben üt el leginkább a többitől. A szakszókinés elemei között a főnevek az első hely: az orvosi nyelvben is jelentős helyet kapnak a dolognevek — azaz a főnevek —, hiszen belőlük kerülnek ki a tudományok elsődleges fogalmai.¹ Számos közülük a mindennapos használatban is benne van, de alapja a szakszókinésnek is; vannak viszont olyanok is, amelyek csak tudományos szövegekben fordulnak elő, s igen gyakran idegen eredetűek, mint *hidrogén* (görög), *molekula* (latin), *alkáli* (arab). Az idegen szavak rendszerint főnévként kerülnek a nyelvbe, s később magyar toldalékkal más szófajjúvá lesznek: így a cselekvések, történések nevei szintén gyakran lehetnek a magyar szóképzés alapjai, mint *adszorpció — adszorbeál, atrophia — atrophizál*.² A főneveket vizsgálva külön figyelmet kell fordítanunk a nyelvújításkori alkotásokra, amelyek között mind a képzésben, mind az összetételben számos szabálytalan él ma

¹ Csupán a kémiai szakszókinésben a vegyi elemek külön nevét milliós számúra becsülik a szakemberek: vö. CSÜRÖS ZOLTÁN, Anyanyelvi Műveltségünk. Szerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1960.

² Némelyik az eufémizmus miatt kap gyakori szerepet, mint *collapsus — collabál, exitus — exitál*.

is: a *lélegzés*-t lerövidítették *légzés*-re, csonka többől valók az ilyenek: *lob*, *heg*, de ugyancsak nem szabályos a *szűrlet*, *képlet*, a szakszóhasználatban pedig még az *orvos* szót is kiszorította a *gyógyász* (érdekes, hogy csak *foggyógyász* nincs). — Az összetételekben szintén kedvelik a csonkított alakokat (gyakran a német tükörfordítás miatt), mint *ismérv*, *kórisme*, *górcső*, *hordágy*, *láttelel*, *műtét*, *tápcsatorna*, *törvég*. Gyakori a vegyes, magyar—idegen összetétel, mint *szívizom-infarctus*, *csont-atrophia*. De újabb szabálytalan képződmények is akadnak: *beteganyag*, *alultápláltság*.

A melléknevek vizsgálatakor azt kell számba venni, hogy ezek leírnak dolgokat, jelzik a dolgok alakját, méreteiket, arányaikat, sajátosságait, tulajdonságait, állapotukat, helyzetüket stb. De az orvostudományban és szakmában a dolgok minél pontosabb leírása szükséges. Mindehhez gyakran nem elég az egyszerű melléknév, hanem rászorulnak a morfológiai eszközökre is, és sokszor olyan melléknévi képzők játsszák a főszerepet, amelyeket a köznyelvben jóval ritkábban használunk. Gyakran találhatunk ilyen alakokat, mint *elsődleges*, *elülső*, *közbülső*, *mellső*. Fontos a külföldi hallgatóknak, hogy a gyakori képzőket felismerjék és jól felismerjék, mint *-beli*, *-fajta*, *-féle*, *-szerű*, *-forma*, *-nemű* (főnévképző is!), *-réti*, *-rét* (határozórag is!), hiszen amint látjuk — több szófajra jellemző jelentésük van, és kapcsolhatóságuk szempontjából sem mindig egyértelműek. A nyelvújítás szabálytalan képződményei itt is gondot okozhatnak, mint *heveny*; az összetettek között is sok az idegenszerű: *-mentes*, *-képes*, *-képtelen*, *-dús* stb. utótaggal. A melléknevek felhasználásában is nagyfontosságú a jelentés; az egyik neves szakember említi példaként, hogy milyen zavart okozhat a szöveg helyes felfogásában a *fehér* és a *színtelen* melléknevek felcserélése (vö. Anyanyelvi Műveltségünk 82—3).

A határozóragok helyes felhasználásában is van bőven megtanulni való (s most nem a már említett, ragtalanul is használatos ilyen szavakra gondolunk, mint *részút*, *négyrét*, *hosszat*, *hosszant*); feltűnő, hogy a magyar orvosi nyelv egyes rétegeiben mennyire gyakoriak ma is az idegen főnévi és melléknévi határozók latin végződésével: *mikroszkópice/mikroskopice*, *objektíve/objective* stb. A szaknyelv pedig megkövetelné, hogy tisztán és határozottan fejezzük ki a tárgyak egymáshoz való viszonyát a térben, valamint a cselekvés irányát a térben és időben. Az összetett határozószókat — mint *szervelett*, *rendkívül* — elegendő szótári úton begyakoroltatni.

Az igék elemzésében leginkább a morfológiai jelenségekre, másfelől pedig a kapcsolási lehetőségekre kell figyelniünk: az orvostudományban — mint általában a tudományokban — gyakran nem a személyes aktivitáson (amely szubjektív) van a hangsúly, hanem a személytelen (amely objektív), vagyis azon, ami a dolgokkal történik, a dolgokon végbemegy; s az hangsúlytalan marad, amit az emberek csinálnak velük. Ennek a kifejezésére pedig — a mai magyarban nem lévén szenvedő ragozás — gyakran igeképző használatos, mint *felhígul*, *oldódik*. Az orvosi nyelvben különösen a visszaható és a ható igének lehet ilyen funkciója: *emelkedik* (a láz); *gyógyulhat* (a beteg). A műveltetés szintén fontos tényező, mint az ősi kauzatív *olt*, *lazít* vagy az újabb *köhögtet*, *altat*, valamint a deverbális *kábít*, *feszít*. A magyarban a cselekvés vagy folyamat időtartamát is képző jelzi (tartós, mozzanatos stb.), tehát az igeképzők ismerete nélkülözhetetlen. Az idegen főnevekből magyar képzővel alkotott igéket már fentebb említettük: bennük is az objektív cselekvés kerül előtérbe, amely a főnév kifejezte általános igazságban, moz-

dulatlanságban, eredményben tükröződik, mint: *dekompenzál, exítál*. Érdekes, amikor a cselekvés jelentése helyett a létezés kifejezésére használjuk az igét: „Az emésztésben és a felszívódásban nagy mennyiségű víz szerepel [= 'van']”. A nyelvújítás igeképzéséből említésre érdemes: *műt, rögzít, zömít, indokol* stb., vagy az összetételből: *láttelelez*.

Az igék kapcsolhatóságát először az igekötőkkel vizsgáljuk, s noha ezek is a magyar köznyelvi, megszokott funkciókban használatosak, egyes igekötők meghatározott alapigével sajátos szaknyelvi jelentést vesznek fel, mint *kivizsgál* (beteget, betegséget), *beáll* (állapot, pangás, halál), *fellép* (láz, pangás, fáradság), *ellazul* (izom), *félrebeszél* stb. Mellékesen mint érdekességet említjük, hogy az elválaszthatatlan *befolyásol, ellenőriz, kifogásol* sokszor előkerül az orvosi nyelvben. — Az igekötőkkel rokon kapcsolási kérdés az egyes gyakori határozós szerkezetek bemutatása: *létrehoz, létrejön, egybeolvad, végbemegy, végrehajt, karbantart, kárba vész* stb. A személytelenség érzékeltetésére nagyon népszerűek a főnévi-igés szerkezetek: *hatást|nyomást|gátlást gyakorol* vagy *fejt ki; gondot|figyelmet fordít valamire; megoldást|befejezést nyer*; stb.

Az orvosi szaknyelvnek is fontos kérdése az igék kapcsolása az állandó határozókhoz (az úgynevezett vonzatos igék), illetőleg ezeknek a szaknyelvi cseréje. A vonzatokkal az újabb nyelvészeti irodalomban sokan és sokat foglalkoztak (HADROVICS LÁSZLÓ, ZSILKA JÁNOS, H. MOLNÁR ILONA, HAVAS FERENC stb.); a nyelvoktatásban pedig például HEGYI ENDRE a középpontba igyekszik állítani a vonzatot. (Hogyan tanítsuk idegen nyelvként a magyart? A vonzatközpontú nyelvoktatás és módszere. Egységes jegyzet. Kézirat. Tankönyvkiadó, 1967.; A magyar mint idegen nyelv a felsőoktatásban. Bölcsészettudományi Karok. Egységes jegyzet. Kézirat. Tankönyvkiadó, 1971.). Az ige mondat szervező erejét már régen felismerték, mint a magyar nyelvészeti irodalomban SIMONYI, HORGER, CSÚRY, de a funkcionális vizsgálathoz csak a szöveggörnyezetnek, illetőleg a szituációnak — mint mondatalkotó komponensnek — a figyelembe vételével lehet eljutni. A kapcsolási lehetőségeket ugyanis nem pusztán az alapige hordozza magában, hanem a vonzatként álló névszó is belejátszhat, hogy tárgyként vagy határozóként kerülhet-e az egyik vagy a másik ige mellé. A vonzat elemzése is tehát csak a szövegből kiindulva végezhető, mert a vonzat mindenkor a szövegben realizálódik. A szöveg a döntő tényező az igehez (névszóhoz) járuló vonzat¹ kapcsolódásában, mint *nagyra|sokra tör* —, de: *életére tör, rátör vki/vmi vkire, rátöri az ajtót vkire*. Megfigyelhetjük, hogy számos állandó határozós igénk az orvosi szaknyelvben csupán vagy az egyik, vagy a másik vonzatával gyakori, vagy pedig tárgy- és határozócsere történik a használatában, mint az intranszitiv *jár* mellett az orvosi nyelvben szinte csak a *valamivel* vonzat használatos átvitt jelentésben: „a grippe gyakran *szövődménnyel jár*” (a *valakinek* vagy *valaminek valamiért* vonzatkomplexum nem fordul elő orvosi kifejezésként); az intranszitiv *kitör* a köznyelvben *-ból, -ből* ragos konkrét meghatározóval ismeretes, az orvosi nyelvben pedig *kitör a járvány|betegség valakin*. Jól megfigyelhető a tárgy és a határozó cseréje az idegen eredetű *operál* ige: az orvosok általában csak személyes tárggyal használják és a *-val, -vel* ragos határozóval, amely azonban nem konkrét eszközhatározó, hanem átvitt

¹ A vonzat kérdése a névszók elemzésébe is beletartozik, mint *méltó/érdemes vmire; elképzelhetetlen vkinek*.

jelentésű: 'vmilyen betegséggel': „A beteget *gyomorfekéllyel operálták*” —, vagy mód- és állapothatározói jelentést vehet fel: „*Altatással* vagy *fagyasztással operálták*”. A köznyelvvé vált orvosi szakszó viszont egyedül többnyire tárgyat vonz (de legtöbbször konkrét hely- és időhatározó van vele a mondatban): „Hol és mikor *operálták a beteget?*”; különösen a politika vagy a sport nyelvében meg tárgyatlan változatban, de *-val, -vel* ragos határozóval fordul elő: „Hosszadalmas *érvelésekkel operáltak*”; „Előrevágott *labdákkal operált* a csapat”. Efféle nyomaték-áthelyeződés vagy eltolódás okát a szaknyelvi gondolkodásban, illetőleg a nézőpontban kell keresnünk.

10. A magyar orvosi szaknyelv tárgyalásakor — kiváltképpen ha mint idegen nyelv oktatási anyagát vizsgáljuk — a nyelv másik összetevőjét, a nyelvtant sem hagyhatjuk egészen szó nélkül. Noha mondtuk, hogy a szaknyelveknek nincs külön grammatikájuk, s a magyar orvosi szaknyelv is az egységes magyar nyelv grammatikai eszközeit használja és belőlük merít, de bizonyos, hogy némelyik használata gyakoribb, mint például a köznyelvben vagy egy másik csoportnyelvben. Az orvosszakember is a céljának megfelelően nem csupán a szavak közül válogat, hanem választ a nemzeti nyelv nyelvtani eszközeiből, struktúráiból is: a válogatás viszont — a szóhasználatban és a nyelvtani struktúrák felhasználásában egyaránt — mindig feloleli a jelentéstant és a stilsztikát, ahogyan fentebb is már hivatkozunk az idegen szavak eufémizmusára (vö. még BÁNHIDI: NytudÉrt. 83. sz. 68—80). A grammatikai eszközök — a mondat szerkesztés — vizsgálatára azonban nekünk a cikk szabta korlátok nem adnak lehetőséget (egyébként is példatárak és összehasonlító táblázatok, részletes magyarázatok, stilsztikai mutatók stb. magának a magyar orvosi nyelvnek a kutatójától várhatók), mi csak legfeljebb megjelölni tudunk néhányat a nyelvhasználati jellegzetességekből.

Ha itt is a szófajtság elve alapján indulunk el, a névszók mondattani funkcióit vizsgálva (viszonyítás, dologszám, „eset”: vö. LOTZ JÁNOS: NytudÉrt. 83. sz. 346—7), elsősorban a névszói, illetőleg az összetett (névszói-igei) állítmány használatát kell kiemelni. Az egyszerű nominális mondat statikus-ságával és a tudományos nyelvhasználatot jellemző, tárgyismeretre támaszkodó egyértelműségével igen alkalmas az értékítéletre. És ez igaz a létezés és a birtoklás kifejezési formáira is.

Az ige mondattani funkcióiból az összetett mondatbeli használat olyan nehézségeire fontos rámutatni a szaknyelvben, mint az igemódok fő- és mellékmondati szerepe. Az összetett mondatok szerkesztéséből a kötőszók problémakörét lehet említenünk (*mint, pedig* stb.), vagy a mellékmondat cseréjét igeneves szerkezetekkel. Igeneves szerkezetekre a köznyelvnl jóval többször van szüksége az orvosi nyelvnek a statikus tényközlés és az állapot-leírás miatt. De az igeneves szerkezetek a jelzős szintagmákban is gyakran kaphatnak sajátos funkciót: az idegen anyanyelvűeknek is világosan meg kell különböztetniük például a létige két folyamatos igenévi alakját, a *levő* és *való* alaknak a funkcióját. A ható igék folyamatos igeneve meg állítmányi szerepben igen alkalmas az egyetemes érvényű, határozatlan alanyú vagy személytelen cselekvések kifejezésére: *megfigyelhető, tulajdonítható* —, sőt újabban aktív jelentésben: *bekövetkező*. Ezeknek az igenévi alakoknak az antonim képzőpárjára is figyelni kell, mert gyakran használatosak párhuzamosan: *elviselhető* — *elviselhetetlen*, de nincs meg mindig az igenévi alak: *tehetetlen, fáradhatatlan*. A beálló *-andó, -endő* végű igenév a szaknyelvben

jóval terheltebb, mint a köznyelvben, s az idegen nyelvekben többnyire csak hosszadalmas szenvedő szerkezetekkel lehet kifejezni őket.

II. Befejezésül annyit jegyzek meg, hogy nem törekedhettem teljességre vagy részletezésre, s csupán inkább azokra a buktatókra akartam figyelmeztetni és figyelmeztetni, amelyek az idegen anyanyelvűek előtt állnak, amikor az orvosi szakmát magyarul kell elsajátítaniuk. Ebbe a cikkbe mindenekelőtt az fért bele, amit az orvosszaknyelvi jegyzeteim írásakor, illetőleg a jegyzet-íráshoz szükséges — meglehetősen nagy és változatos — szakmai anyag feldolgozásakor összegyűjtöttem, vagy amelyek később oktatói gyakorlatomban megkülönböztető fontosságúakká lettek.

BÁNHIDI ZOLTÁN

Mondategészek elhatárolása beszélt nyelvi környezetben

I. B e v e z e t ő. — A mindennapi nyelvhasználat (regionális köznyelv, nyelvjárási szövegek, iskolai nyelvhasználat, gyermeknyelv stb.) elemzésének fő feladata föltárni, hogy milyen módon érvényesülnek a nyelv lehetőségei a beszédben, illetve milyen törvényszerűségek segítik elő, hogy a beszéd betöltse szerepét. A magyar beszéd tárgyú vizsgálatok között új szempontú az a megközelítés, mely szerint a közlésben a beszédmű, a szöveg felel meg az egységes egésznek, s a beszéd szintjei aszerint jönnek létre, hogy hol jelennek meg a nyelvi elemek és eszközök felhasználásával megalkotott kommunikációs egységek. (L. DEME LÁSZLÓ, Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971.) E felfogásban az egyes szintek elemei a szerepük szempontjából fontosak. Így például új megvilágításba kerül a mondat is, melyhez a beszédmű tagolódása révén jutunk el, s melyet szerkezeti oldalról szerkesztmény volta, funkcionális oldalról pedig közléselem jellege tesz egésszé.

DEME idézett munkájában a következőképpen határozza meg a mondatot: „A kommunikációnak funkcionális alapegysége, a beszédműnek láncszemnyi egysége a mondat. Ez a funkcióját tekintve kommunéma, kerek és önálló közlésrész. Mégpedig szükségszerűen az, különben nem alkalmas a szerepére. Konstrukcionálisan véve lehet konstrugma, azaz szerkesztmény. De nem szükségszerűen az: adott helyzetben teljes és lezárt kommunéma, azaz önálló értékű mondat az egyetlen morfémából álló, akár tagolatlan-szerkesztetlen egység is, ha betölti a kontextusban a láncszem szerepét.” (I. m. 72.) A mondategész és a mondategység közötti különbség tehát a következő: a mondategység konstrukcionálisan zárt alakulat, egység; a mondategész nem konstrukcionális, hanem funkcionális értelemben vett alapegység, egyes esetekben a mondategység többszöröse.

A mondatnál nagyobb beszédegységek vizsgálatához — módszertani szempontból — rendkívül fontos az a kérdés, hogy ki lehet-e tenni központozás nélküli szövegben a mondatot záró írásjelet. A magyar szakirodalomban eddig megjelent beszéd tárgyú munkák ismereteim szerint nem vállalkoztak erre a feladatra. Több tanulmány csupán a tagolhatóság kérdésében foglal állást (WACHA: NyK. LXXV, 77—102; FODOR—HAJDÚ: MNy. LXV, 51—69). Vizsgálatom során egy adott beszédműben a konstrukcionális, tartalmi-logikai sajátosságok és a mondatfonetikai, beszédfonetikai jellemzők kölcsönhatásának figyelembevételével megkíséreltem a mondategészeket elhatárolni egymástól.

Törekvésemet megerősíti a BRIZGUNOVA-féle intonációelmélet magyar nyelvre alkalmazható vonatkozásainak ismertetése (KOZMA: Nyr. XCVIII, 476—88). — A rendelkezésemre álló nyelvi anyag magnetofonra fölvelt riportsorozat és annak írásban rögzített formája. Ez a műfaj jellemző jegyeivel sajátos helyet foglal el a beszédben, mint számtalan megnyilatkozási formát magában foglaló kategóriában.

Beszédtypológiát állítottam föl aszerint, hogy a közlőnek és a befogadónak mi a szerepe a beszédben, mely esetben aktív az egyik vagy mindkettő, illetve az így elhatárolt lehetőségek alapján hova tartoznak az egyes beszéd-fajták: 1. Egy személy beszél. Jellemzői: a közlés tömör, szerkesztett, központjában egy téma áll, lezárt egész. A befogadó passzív, nincs visszacsatolás, nincs kommunikációs lehetőség. Terjedelme téma és idő által meghatározott beszédmű. A metakommunikációnak nincs szerepe. Műfajai: a tömegkommunikációs közlés, a monológ, az előadás, köszöntés, felszólalás, felhívás stb. — 2. Két személy beszélget. Lehetőségek: A) Adott témáról konkrét céllal. Ez esetben a téma kibontakozik, a visszacsatolás lehetséges. Terjedelme beszédmű, a metakommunikációnak szerepe van. Műfajai: vita, riport, megbeszélés stb. B) Bármely témáról előre kitűzött cél nélkül. Témaváltás lehetséges, a visszacsatolásra van lehetőség. Terjedelme beszédmű vagy mondat vagy mondat értékű, kisebb egység. A metakommunikáció átveheti a szóbeli közlés szerepét. A legnyitottabb kategória, a beszélgetések különböző formáinak széles skálája tartozik ide. C) Alkalmi szituációból fakadó közlés. Rövid, egyszavas, nem beszédmű értékű kisebb egységekből áll. A metakommunikáció a szóbeli közléssel egyenértékű lehet. Műfajai: helyeslés, tiltakozás, érzelmi megnyilvánulások stb.

A felállított tipológiában nem érvényesülnek tisztán, illetve bármely beszédfolyamatban átcsaphatnak egymásba az egyes esetek. Ezért a vizsgálat eredményei csak a beszédnek egy körülhatárolt típusára vonatkoznak.

2. A m o n d a t h a t á r t j e l z ő t é n y e z ő k s z á m b a v é t e l e.
— A tagolódást létrehozó jelenségek helyének megállapításához szerkezeti és funkcionális szempontú szövegelemzésre volt szükség. A magnetofonról lejegyzett beszédet mondategységekre bontottam szét, mivel a mondategész többnyire a mondategységek kerek többszöröse, így határa is egybeesik valamely mondategység lezáródásával (l. fentebb). Ez a tagolás a nyelvtani szabályok szerinti megszerkesztettség, az explicit vagy implicit predikatív szerkezet alapján történt. A mondategységek egymáshoz való viszonyainak feltárásával megállapítottam a kommunikáció szempontjából fontos beszéd szintű egységeket. A nem beszéd szintű mondategységnek a kommunikációban betöltött szerepe csak másodlagos; előfordul, hogy csak ez a nyelvi kifejtett, a hozzá szorosan kapcsolódó beszéd szintű pedig — hierarchikus mondatviszony esetén — a szituációban van jelen, vagy a közlés más formájában nyilvánul meg. — Az elhangzó szöveg akusztikai jelenségeit a mondatfonetikai elemeken (hanglejtés, hangsúly, beszédtempó, szünet) túl az egyéni orgánumból fakadó beszédfonetikai jellemzők alkotják. Valamennyi mondat- és beszédfonetikai tényező vizsgálatára műszeres lehetőség hiányában nem vállalkozom, csak azokat emelem ki, melyek a mondatelhatárolást elősegítik, s amelyek alapos megfigyeléssel föltárhatók. Az akusztikai jelenségek számbavételét a mondatfonetika területén kezdem. Mivel a mondatfonetikai elemeknek a szöveg egészét tekintve is szerepük van — például a beszédtempó és a szünet mondaton belüli és mondatok közötti relációban is előfordul —, ezek vizsgálata szükség-

szerű. Különösképpen fontos a hanglejtés, mert a magyar hanglejtés mondatoknak, illetve a szöveg egészében a mondategységeknek ad akusztikai formát. — Az eddigi hanglejtéskutatások szerint a „pont” hanglejtésének általában ereszkedő tendenciák felelnek meg. A mondategységben levő utolsó hangsúlyszakasz ereszkedéséből vagy eséséből akusztikailag lezáródásra következtethetünk, míg a „vessző” megjelenését az utolsó hangsúlyszakaszt alkotó szótágok lebegése vagy fölrántása jelzi (l. WACHA: i. h.). A pont helyét azonban számos más tényező is befolyásolja. Előfordulhat, hogy ott ér véget a mondat, ahol a hanglejtés szökő, vagy a szituációból fakadó okok miatt szakad meg a beszéddallam. Ezért kell megfigyelni azt, hogy a nyelvi-szerkesztésbeli tagoltságból származó mondategységekben melyik típusú hanglejtés realizálódik, s ezek gyakoriságából a mondathatár jelölésére vonatkozóan mire következtethetünk. Minden egyes riportban a beszéd — egyénekenként változóan — középfekvésű szinten, a beszélő természetes alaphangja és a beszéddallam csúcsa közötti tartományban észlelhető. Megfigyeléssel csak azt lehet megállapítani, hogy a beszélő mikor közelíti meg, éri el az alaphangot, vagy a hanglejtés mikor emelkedik, szökik az egyes egységek határain. Számolni kell azzal az esettel is, melyben emelkedő vagy ereszkedő tendencia nélkül a középfekvésben kapcsolódnak egymáshoz, ékelődnek egybe a mondategységek. A hanglejtés mellett a szünet feladata a beszéd tagolása (FÓNAGY: NyK. LXVIII, 311—43). A megvizsgált riportokban a szünet kizárólag akkor válik elhatárolóvá, ha a beszéd folyamatban a megállás lélektanilag indokolt. A hanglejtés és a szünet szerepe után szükséges még megemlíteni az elemzés során fölbukkanó kötőszókérdést. A hierarchikus és a különféle logikai viszonyban levő mondategységek közötti kötőszók egyúttal határjelző szerepet is betöltenek. A kötőszó jelenléte a mondategységek határain igen gyakori, illetve ha nincs jelen, többnyire pótolható. A konkrét beszédanyagban megfigyelhető, hogy a beszélőnek szinte szüksége van kötőszóra vagy kötőszó szerepű eszközre; például határozószók (*majd, aztán*) jelennek meg a mondategységek határain, az előrehaladás indítójaként, a beszéd folyamatosságát biztosítva. Számos eset előfordul, hogy valamely hanglejtés, hangsúlyszakasz vagy szünet közvetlenül a kötőszó közelében ér véget, ott jelenik meg. Ez a jelenség, valamint a gyakoriság és a mondategység határát jelző funkció kínálta a lehetőséget, hogy a kötőszókat a hanglejtéssel, szünettel együtt vegyem figyelembe. Indokolja ezt az a tény is, hogy a beszéd folyamatában a kötőszó sokszor elveszti viszonyjelölő vagy összekapcsoló szerepét, és kizárólag akusztikai megnyilvánulássá alakul át. Ebben az esetben a kötőszó kitöltő funkciót vesz föl, a beszélő időnyerésére szolgál, nyelvileg szervesen ékelődik a mondategységek közé.

3. A mondategyszek elhatárolása. — A rendelkezésemre álló körülbelül 760 mondategységnyi szövegben megállapítottam a mondat-egységek végén jelentkező hanglejtés, kötőszó, szünet, illetve ezek variációinak gyakoriságát. Számszerűen legtöbb az emelkedő és ereszkedő hanglejtés, a kötőszó jelenléte és az olyan esetek száma, melyekben a megfigyelt elemek egyike sincs jelen. Feltűnően magas a mondategységek határain megjelenő emelkedő hanglejtés, a hangsúlyszakaszok utolsó szótagjainak fölrántása. Legkevesebb a szünet. Ez utóbbi magyarázatát a műfaj adja. A beszéd folyamat megakadását több tényező hozhatja létre, például a kifejezésbeli zavar, a pillanatnyi lélektani állapot, a gondolkodás stb. A meglevő riportokban a kifejtés menete nem szakadt meg, a beszélők önmagukhoz közel álló, kézenfekvő témát fejtettek ki leíró elv szerint vagy történeti sorrendben. A szünet

különböző variációban jelenik meg a kötőszóval, hanglejtéssel együtt. A kötőszóval való kapcsolatban a szünet a kötőszó funkciójához igazodik, a hanglejtéssel együtt viszont a megnyilvánulóbban jelzi a mondategész határát. Külön kérdéseket vet föl a kötőszó, hakísérő jelenség nélkül szerepel. A) A mellérendelő kötőszó határolhat mondategészt is, de csak akkor, ha eredeti funkcióját elveszti, és csak a beszéd tényéből fakadó akusztikai megnyilvánulássá alakul át. B) Abban az esetben, ha a kötőszó bármilyen mellérendelő viszonyú tagmondatokat fűz egybe, éppen nem az a szerepe, hogy lezárja az előtte levő mondategységet, hanem jelzi a kettő összetartozását. A felvett beszédben gyakran előfordul, hogy más nyelvi elem (például határozószó: *majd, aztán*) kötőszó funkcióban szerepel. Ezekre szintén a fent említett kettős lehetőség vonatkozik. A mondategészek elhatárolása során először a jelenlevő kötőszó szerepét kell tisztázni. — A hanglejtés a vizsgálat szempontjából rendkívül fontos, a leggyakrabban előforduló akusztikai jelenség. Variációs eseteiben és önmagában is eldöntheti a mondat határát. A hanglejtés az egyéni hangadottságok, beidegződések, illetve műfaji tényezők alapján személyenként más-más módon alakul. Lehetséges, hogy egyik riportalanynál az emelkedő, a másiknál az ereszkedő jelent befejezettséget. Ezt így is vettem figyelembe az elemzés során. A szövegben magas azoknak a mondategységeknek a száma, melyek lezárhatóságát nem támasztják alá sem szünet, sem ereszkedő vagy emelkedő dallamvonal. A megfigyelések alapján szinte valamennyi „jelöletlen” eset mögött nyelvi-szerkesztésművi kérdések húzódnak, alárendelő viszonyú tagmondatok esetén például a mellékmondat kerül előre, vagy egybeékelődnek a tagmondatok.

A következőkben néhány példával igazolom a fenti tényezők létjogosultságát a mondatelhatárolásban, illetve a mondategységek összetartozásában. A szemléltetésre szánt nyelvjárási szöveget központozás nélkül, megközelítően fonetikus átírásban közlöm. Számjelzéssel láttam el a mondategységeket. A hanglejtésnek csak tendenciáit jelöltem a mondategységek végén, a függőleges vonal a szünetek helyét jelöli.

K ö t ő s z ó k c s a k a k u s z t i k a i s z e r e p b e n: „... lésúróljuk lélúgozzuk lakkozás után kerül a darabolóba igen útyhogy én a maratot táblát jobban szeretém bár jobb . . . munkaigényeseb mint a fényképezés ...”. Az *útyhogy* vagy következményes mellékmondatot bevezető kötőszó, vagy következtető mellérendelő viszonyú tagmondatok között szerepel. Mindkét esetben a mondategységek között ok-okozati összefüggésnek kell lenni; ez pedig a fentiekben nincsen meg. Nem annak következtében szereti az alany a maratott tábla elkészítését, mert a lakkozás után kerül a darabolóba. Az *útyhogy* előtt határozott akusztikai lezárás van ereszkedő hanglejtéssel. A kötőszó így pusztán akusztikai megnyilvánulás, mert még a szövegelméletben nincs meg annak az oka, amit a közlő a 60. mondategységben kifejt.

A z e r e s z k e d ő h a n g l e j t é s nagyon sokszor azonos típusú környezetben jön létre. Megfigyelésem szerint nagyobbbrészt a nem beszéd szintű mondategységek határán jelenik meg, de ez a határozott lezáró jelleg csak akkor érvényesül, ha a nem beszéd szintű mondategység a beszéd szintű után áll: „... tőbnyire csak ijen tanyaji iskolába ahol csak oan dészakábú öszeszégét padok vótak és nem tanított tanított hanem étyszzerű írástudó ember ...”.

A z á t h a j l á s j e l e n s é g é t a következő példában úgy értelmezem, hogy a beszélő egy mondategységnél nagyobb értelmi részt fog egybe,

de ez az ív a következő tagmondatból csak a kötőszót vagy utalószót éri át. Az ív végén megjelenő szünet azt jelenti, hogy a két mondategység összetartozik, később kereshető a lezáródás: „... és hát amikó aszt lëbombászták akkó eléggé jó hejën tuttam ëty hászhejet vënni ...”. A mellékmondat előre kerülése megváltoztatja az akusztikai viszonyokat. Az utalószó utáni tagolás jelzi, hogy nem lehet szétválasztani a két tagmondatot egymástól.

Az elemzés során fölbukkanó jellemző esetek pusztá felsorolása még nem bizonyítja, hogy a kérdések valóság-e, vagy a vizsgálat eredményességét szolgálják. Ezért célszerű az egyik részdrész elemzése, amelynek végén már mondategészekre tagolt szöveget hasonlíthatunk össze a központozás nélkülivel. A leírt és még tagolatlan szövegben jelöltem a hanglejtések tendenciáit, a szüneteket. Ezek helyének ismerete az elhatárolás szempontjából szükséges. Az elemzett beszédanyag témája önéletrajz, rendező elve a történeti egymásutániség.

„... hát születtem ezërnyócszászkilencvenkilencbe | maj öt-hat éves koromba má csirkét . . . pujkát és libákat örösztem | és néha ëggy évbe ëtykét hónapot jártam iskolába izs de | töbnyire csak ijen tanyaji iskolába ahol csak oan dëszkábú öszesëget padok vótak és nem tanított tanított hanem ëtyszëru írástudó embër . . .”. Az egymást követő első három mondategység a beszélő életrajzának egy-egy mozzanatát tartalmazza. Az 1. és 2. határán emelkedő hanglejtés és szünet, valamint egy kötőszó szerepű határozószó áll. Az alany mindhárom esetben a közlő. A tematikai elkülönülést éppen a *majd* bizonyítja, mert a két mondategység között csak laza tartalmi kapcsolat van, illetve csak az időbeli egymásutániség által kapcsolódnak egymáshoz. A tartalmi elkülönülést itt az okozza, hogy a két mozzanat nem a szorosan következő eseményeket foglalja magában — úgy részletező lenne —, hanem csak azokat, amelyek a beszélő számára fontosak. Ugyanilyen tartalmi határ található a 2. és 3. mondategység között is. A tagolódást alátámasztja az 1. és 2. mondategység végén megjelenő akusztikai jelzés is. A 3. mondategység azonban már nem határolható el az öt követőktől. A kötőszó után megjelenő szünet jelzi, hogy a közlő még nem fejezte be mondanivalóját. Továbbá a 3. mondategység az utána következők által is meghatározott, ugyanis a benne induló új mozzanattal kapcsolatos kifejtés a 4., 5., 6., 7. mondategységekben valósul meg. Érdekes, hogy közben a grammatikai alany is megváltozik (az 5. és 6. mondategységben), kettős ok miatt azonban nem különülnek el ezek egymástól. Az első a nyelvi megszerkesztettség, ugyanis az 5., 6., 7. mondategység egyaránt mellékmondat, és egyik sem beszédszintű. A másik ok pedig akusztikai. A 3–7. mondategység végéig nem jelenik meg semmilyen hallható tagolás, csak a 7. végén figyelhető meg a megnyugvás, a határozott befejezettséget jelző ereszkedő hanglejtés.

„... majd asztán ëdësapám szöllömunkás vót nyócan vótunk testvërek | jött a vilákháború bevonútak maj | magunkra marattunk ëgy nagy darap szöllöbe hát kínlóttunk vele . . .”. A 8. mondategység elején jelentkező *majd aztán* jelentése azonos az előzőkben ismertetett esettel, illetve műfaji szempontból az elbeszélés folyamatosságát biztosító epikus elem szerepét tölti be. Egymásutániséget nem jelöl, ez a tartalmi összefüggésekből is kitűnik. A 8. mondategységgel új motívum, új tematikai rész indul. Egészen a 12. egységig nincs feltűnő akusztikai jelölés, a közbeeső mondategységek az elbeszélés rendkívüli tömörségéből adódóan tematikailag teljesen önállóak. Mégsem jelentenek elkülönülő mondategészeket. Egyrészt az epikus jelleg miatt, mert

az élőbeszéd feszítettebb, nem tagol, nem zár le szinte szavanként. Másrészt a szóbanforgó mondategységek egymáshoz való viszonyai is rámutatnak az egybetartozásra. A 9. és 10. mondategység látszólag teljesen független tartalmilag egymástól. Azonban a 10.-hez kapcsolódó 11. mondategység által a 9. is hozzájuk kapcsolódik. A jelzett határok között szereplő tartalmi vonatkozás bővebben kifejtve a következő: *n y o l c a n v o l t u n k t e s t v é r e k* (és közülük az idősebbek és a fiúk) *(a m i k o r) j ö t t a v i l á g h á b o r ú, b e v o n u l t a k.* — Ez a burkolt alárendelő viszony jelzi a 9. és 10. összetartozását. A 9. és 11. mondategységet a beszédszint tartja össze. Ezekon kívül még akusztikai vonatkozás is van. A 9. és 10. tagmondat a beszédben fölcserélődött, a mondategységek elhatárolhatóságát nem jelzi az eddigiek során figyelemmel kísért akusztikai megnyilvánulás. Itt tehát még nem tehető ki a mondategységet lezáró pont. A 12. mondategységet bevezető határozószó itt 'így' értelemben szerepel, sőt az utána következő szünet jelzi az egybetartozást. A lezáródást a 13. mondategység végén jelentkező emelkedő hanglejtés hozza létre.

„... és hát *ē*jtött a háborúnak a vége akkorra má én is idősebb vótam mint legény asztán má akkorra tuttunk venni magunknak *ē*ty kis szöllőt *ē*ty kis tanyával | és utána megnősíttem asztán | született *ē*ty fijunk és hát mindenképpen akartuk hogy valami töbre vigye mind ami mink vótunk asztán hejet cserétünk *ē*jtöttünk Bácsborsódrú Bajára . . .”. A 14., 15., 16., 17. mondat-egységek tematikailag összetartoznak, a gondolat végét határozott akusztikai jelzés is elkülöníti. Ebben az esetben egybeesik az akusztikai és tematikus mondathatár.

A részenként elemzett szöveg mondategységekre tagolt formában a következőképpen alakul: „hát születtem ezérnyócszász kilencvenkilencbe. (majd) *Ō*t-hat éves koromba má csirkét . . . pujkát és libákat *ő*rszttem. (és) Néha *ē*gy *ē*vbe *ē*ty-két hónapot jártam iskolába izs de tőbnyire csak ijen tanyaji iskolába, ahol csak oan dēszkábú *ő*szeszēgēt padok vótak, és nem tanított tanított, hanem *ē*tyyszerű írástudó embēr. (maj asztán) *É*dēsapám szöllőmunkás vót. Nyócan vótunk testvérek, jött a vilákháború, bevonútak, maj magunkra marattunk *ē*gy nagy darap szöllőbe, hát kínlóttunk vele. (és hát) *É*jtött a vilákháborúnak a vége, hát akkorra má én is idősebb vótam mint legény, asztán má akkorra tuttunk venni magunknak *ē*ty kis szöllőt *ē*ty kis tanyával. (és) Utána megnősíttem, asztán született *ē*ty fijunk, és hát mindenképpen akartuk, hogy valami töbre vigye, mint ami mink vótunk. Asztán hejet cserétünk, *ē*jtöttünk . . .” Stb.

VIDRA KLÁRA

Mondatgyakorisági vizsgálatok néhány századforduló kori szépprózai szövegben

A magyar irodalomtörténet és a stílustörténet megállapításai szerint a múlt század utolsó negyedében olyan újítási tendenciák jelentkeztek a magyar prózairodalomban, amelyek előkészítették századunkra a realizmus kiteljesedését és a Nyugat stílusforradalmát.

A századforduló idején fellépő sokféle tendencia a legfontosabb dologban közös vonást mutat: a realizmus igénye az új irányzatok mindegyikében

fellelhető, bármennyire változatos művészi eszközökkel és megoldásokkal élnek is. A romantika és a realizmus határvonalán alkotó s az akkor modern irányzatoktól (naturalizmus, impresszionizmus) nem vagy kevéssé érintett művészek átmeneti irányzatát — különösen Mikszáth Kálmán elbeszélő művészetét — romantikával elegy realizmusnak tekinti az irodalomtörténet. (Vö. A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig. Szerk. SÓTÉR ISTVÁN Bp., 1965. 1021, valamint passim.)

Dolgozatomban ennek a stílusnak egy-két vonását szeretném megragadni néhány mondattani sajátosság gyakorisági vizsgálatával.

A vizsgálat céljából öt kisregényt, illetve megfelelő terjedelmű részletét és — kontrollszöveggként — a kisregények szerzőinek egy-egy elbeszélését választottam ki. Ez a két műfaj nemcsak kisebb terjedelme folytán látszik alkalmasnak a vizsgálatra, hanem azért is, mert a korszak magyar prózájában ezek hozták a legjelentősebb művészi eredményeket. A szövegek a következők: Mikszáth Kálmán: A gavallérok: Mikszáth Kálmán Összes Művei. Regények és nagyobb elbeszélések 8. kötet. Bp., Akadémiai Kiadó, 1958. 183—308. A hivatkozásokban M1-gyel jelzem. — Uő.: Mikor a sírkövet hoztuk. Az elbeszélést ugyancsak a kritikai kiadás szövege alapján dolgoztam fel: 33. kötet: Elbeszélések VII. Bp., 1969. 170—7 = M2. — Reviczky Gyula: Selyembogár: Vegyes költői és prózai művek II. Bp., 1969. 353—89 = R1. — Uő.: An der tiefen, blauen Donau!: uo. 323—28 = R2. — Gárdonyi Géza: Az öreg tekintetes. Dávidkáné: Kisregények. 1894—1904. Bp., 1962. A kiválasztott részlet a 271—317. lapig tart = G1. — Uő.: Ebéd a körtefa alatt. Kék pille: Válogatott elbeszélések. 1888—1922. Bp., 1958. 159—62 = G2. — Papp Dániel: A rátótiak. Muzsika az éjszakában: Válogatott művek. Bp., 1957. A kiemelt rész 27—81 = P1. — Uő.: A zsárkováci tölgyek: uo. 359—64 = P2. — Lovik Károly: Az aranypolgár. A kertelő agár: Regények és elbeszélések. Bp., 1970., a kiválasztott rész: 161—224 = L1. — Uő.: Feje fölött holló: uo. 337—46 = L2.

A lapszámok felsorakoztatása megmutatja, hogy szövegeimet nem a szokásos — és szabályos — mintavételi eljárásnak megfelelően választottam ki: a kisregények (illetve -részletek) terjedelme nem azonos, egész terjedelmében — a novellákon kívül — csak a Mikszáth- és a Reviczky-kisregényt dolgoztam fel, s a többi részlet terjedelmét ezekhez próbáltam szabni. Mind a háromnak az elejéről emeltem ki kb. 40—50 lapnyi, az ezer mondat terjedelmet nem sokkal meghaladó, tartalmilag és szerkezetileg viszonylag befejezett szövegrészt.

A vizsgálat mondattani szempontjainak meghatározásakor arra törekedtem, hogy főként a mondatok terjedelmét és szerkesztettségét fejezzék ki adataim.

A terjedelem meghatározásához megállapítottam, hogy egy-egy lapon hány mondat fordul elő, melyek a legkevesebb és a legtöbb: tehát a leghosszabb, illetve a legrövidebb mondatokat tartalmazó lapok, majd egyszerű átlagszámítással azt is meghatároztam, mi az adott műben az egy lapra eső átlagos mondat hosszúság. Ezek az adatok megmutatják — a szóban forgó mű szövegén belül — a mondat terjedelem változatos vagy egyhangú voltát. A szövegek nyomdai betűhely (n) szerinti hosszúságának meghatározása emellett lehetővé teszi az egymás terjedelméhez való viszonyítást.

A mondat szerkesztettségének vizsgálatakor azt állapítottam meg, milyen mennyiségben és arányban tartalmaznak a szövegek tagolatlan és

tagolt; az utóbbin belül egyszerű és összetett, hiányos, teljes, két tagmondatból álló és többszörösen összetett mondatokat, valamint mellé- és alárendelő viszonyúakat. Ezeken kívül — elbeszélő művekről lévén szó — számba vettem egy sajátos mondat szerkezetet: az idéző mondat és az idézet kapcsolatával meghatározható összetett mondatok előfordulását. Nem azt vizsgálom itt, hogy párbeszédes részek milyen mennyiségben találhatók a szövegekben (ha ugyanis a szereplők által mondott szöveg idéző mondat nélkül következik, vagy teljesen önálló mondatot alkot, figyelmen kívül hagyom az idézés tényét), hanem azt veszem számba, hogy az idéző mondat és az idézet sajátos, laza, csaknem szeretlen kapcsolata milyen mértékben színezi, lazítja a szöveg mondatainak szerkezetét.

Elvégeztem az igeneves szerkezetek előfordulásának vizsgálatát is. Ezzel a szerkezetípussal létrejött mondat átmenetet képvisel az egyszerű és az összetett mondat között, könnyen átalakítható az igeneves szerkezet mellékmondattá, ezért sűrítettebbé, szorosabbá teszi a mondat szerkezetét. Stílus hatása emellett még azzal is magyarázható, hogy több nyelvi réteg jellegzetes kifejezőmódjára jellemző a használata.

E munka folyamán szerkezetileg elemezni kellett a szövegek mondatait. Terjedelmi okokból le kell mondanom annak a részletezéséről, mit értek a fent felsorolt mondattani kategóriákon és típusokon, csak azt jegyzem meg, hogy általában a szakirodalomban és az elemzési gyakorlatban elfogadott megoldásokat követtem a mondatok minősítésében. (Felhasznált szakmunkák: MMNyR. II. — MMNy. — DEME LÁSZLÓ, Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971. — RÁCZ ENDRE—SZEMERE GYULA, Mondattani elemzések. Bp., 1972.)

A szövegek mondatainak adatait a következő táblázatokban mutatom be.

A táblázatokban közölt szám adatok mellé még kívánkozik egy-két kiegészítő megjegyzés. A kisregény és a novella műfaji különbségein túlmenően a megvizsgált tíz szöveg — többé-kevésbé még az azonos szerzők is — eltér egymástól mind tárgyában, mind hangvételében. Nem maradhat ez teljesen következmények nélkül a mondatok használatában sem. (A további megjegyzéseket l. a táblázatok után.)

I. A mondatok száma és terjedelme:

	A szöveg (-rész) összes mondata	A mondatok száma egy lapon			A betűhely (n) szerinti hosszúság	
		átlagosan	a legkevesebb	a legtöbb	a szövegé	átlagosan egy mondaté
M1	1 154	24,34	14	39	102 135	87,63
M2	200	29,66	22	41	14 685	73,42
R1	636	17,2	11	27	66 144	104
R2	79	13,16	13	19	9 964	126,12
G1	1 419	31,47	23	43	97 920	68,95
G2	111	27,75	26	32	7 740	69,72
P1	854	16,51	11	25	131 670	154,18
P2	112	21,50	18	24	12 852	114,75
L1	1 215	19,20	8	31	110 505	90,95
L2	130	15	11	22	14 450	111,15
Összesen:	5 910					

II. A mondatok szerkesztettsége, szerkezete:

A)

	Tagolatlan mondat %	Tagolt egyszerű mondat		
		hiányos %	teljes %	összesen %
M1	42 = 3,64	138 = 11,95	323 = 27,98	461 = 39,94
M2	4 = 2	27 = 13,50	69 = 34,50	96 = 48
R1	5 = 0,78	61 = 9,59	153 = 24,05	214 = 33,54
R2	1 = 1,26	6 = 7,59	11 = 13,92	17 = 21,51
G1	9 = 0,63	236 = 16,63	484 = 34,10	720 = 50,73
G2	1 = 0,90	8 = 7,20	48 = 43,24	56 = 50,45
P1	5 = 0,58	38 = 4,43	132 = 15,45	170 = 19,88
P2	—	7 = 6,25	31 = 27,68	38 = 33,93
L1	33 = 2,71	81 = 6,66	362 = 29,79	443 = 36,46
L2	6 = 4,61	10 = 7,69	31 = 23,84	41 = 31,53

B)

	Összetett mondat							Összesen %
	Két tagmondatos				Többszörösen összetett			
	Mellé- rend.	Alá- rend.	Idéző mondat idézet	Összesen %	Idéző mondat nélkül	Idéző mondattal	Összesen %	
M1	113	137	71	321 = 27,82	247	83	330 = 28,59	651 = 56,41
M2	18	18	14	50 = 25	36	14	50 = 25	100 = 50
R1	74	75	33	182 = 28,61	186	49	235 = 36,94	417 = 65,55
R2	5	14	3	22 = 27,85	27	12	39 = 49,36	61 = 77,21
G1	142	139	190	471 = 33,19	121	98	219 = 15,43	690 = 48,62
G2	11	16	7	34 = 30,63	18	2	20 = 18,01	54 = 48,64
P1	103	99	34	236 = 27,63	326	117	443 = 51,87	739 = 60,81
P2	14	17	6	37 = 33,03	26	11	37 = 33,03	74 = 66,06
L1	80	105	148	333 = 27,40	246	160	406 = 33,41	679 = 79,50
L2	14	10	12	36 = 27,69	36	11	47 = 36,15	83 = 63,84

C)

	Igeneves szerkezetes mondat %	Idéző mondat + idézet %
M1	42 = 3,63	154 = 13,35
M2	8 = 4	28 = 14
R1	39 = 6,1	82 = 12,89
R2	—	15 = 18,98
G1	33 = 2,32	288 = 20,2
G2	—	9 = 8,10
P1	16 = 1,87	151 = 17,68
P2	7 = 6,25	17 = 15,17
L1	58 = 4,77	308 = 25,35
L2	11 = 8,46	23 = 17,69

A Mikszáth-kisregény, „A gavallérok” igen nagy változatosságot mutat a mondatformáiban. Szövege az általam használt kiadásban 48 lapon terjed, ebből 33 lapon 20–29, tehát a 24,34 %-os átlaghoz közel áll a mondatok száma. Ennél lényegesen kevesebb: 11–19 mondat 8 lapon; több, 30 vagy annál nagyobb számú mondat 7 lapon található. A rövidmondatos részek jórészt párbeszéd, illetve a szereplők „monológjai”. A tagolatlan mondatok (felkiáltás, megszólítás, káromkodás), a hiányos mondatok ezekben a részekben sűrűbben fordulnak elő, mint az írói közlésekben. A szereplők beszéde igen valóság-hű, amellet nyelvileg jellegzetes. Az alakok anekdotikus figurává alakításában fontos eszköz a beszédmód ábrázolása: a gondolkodás szaggatottságát, az izgatottságot mutató laza mondatfűzés, melynek következtében a tartalmilag összetartozó részek is ritkán állnak egybe összetett mondatra, a jellemző — néha a szereplő szavajárásaként visszatérő — felkiáltások stb. A felelőtlen, fennhéjázó öreg Csapiczky beszédeben például mindez egyben a hamis pátoz, a rossz szónokiasság ábrázolásának eszköze (M1: 194–5. l.). A hosszabb mondatokból álló lapokon több a sajátos mikszáthi reflexió (híres példája az újságírói becsületről és a szegénységről szóló rész: M1: 187) és az egyszerű logikai kapcsolaton vagy az egymásmellettség, egymásutániság tartalmi összefüggésén alapuló leírás. Ezek 10–11 tagmondatos mondatokká is nőhetnek (M1: 193, 206, 222, 194. l.).

A „Mikor a sírkövet hoztuk” című Mikszáth-elbeszélés egyszerű, érzelmesen humoros, nagyrészt párbeszédkekből álló szövegében kisebbek a mondat-terjedelem ingadozásai, mint „A gavallérok”-ban, s a mondat szerkezet még egyszerűbb: 6 tagmondatnál több mondat egység egy összetett mondatban sincs. Még az írói reflexió is egy-egy egyszerű mondatos megjegyzésre szorítkozik (M2: 173. l. 7. sor, 175. l. 21. sor).

Reviczky Gyula Selyembogár című kisregényében is változatos mind a mondat hosszúság, mind a mondat szerkezet: a regény általam használt kiadásában 11 mondatot tartalmaz a leghosszabb mondatokból álló lap, s a legtöbb mondat egy lapon 27. Az átlagos mondat szám 17,2 egy lapon. 11–15 mondatot 15, 16–20 mondatot 14, 21–25 mondatot 4, 26–27 mondatot 3 lap tartalmaz. A szerkesztettségre jellemző, hogy 8–9 tagmondatos összetett mondatai is vannak. Mindez azonban nem eredményez színes és eleven, igazán szépprózai stílust. Leíró részei általában érzelmes hangvételi, de feszes, szabályos, az írott nyelvi szokások szerint szerkesztett mondatokból állnak (l. pl. R1: 360. l.), drámai helyzeteket ábrázoló rövid mondatos párbeszédei felhasználják a társalgási nyelv fordulatait, lazább, olykor szabálytalan mondatfűzését, mégsem igazán élő dialógusok (pl. R1: 387. l.). „An der tiefen, blauen Donau!” című rövid elbeszélésének szövege magán viseli az esszé és a riport jegyeit is: a költészettel kapcsolatos elveit fejtegeti itt a költő. A mondatmegoszlás a lapokon meglehetősen egyenletes, a mondat szerkezet sem változatos.

Egészen más természetű a Gárdonyi-szövegek mondatainak egyöntetűsége: az írói stílusalakító szándék következetes véghezvitele eredményeként szinte egyenletesen rövid mondatos, összetett mondatait is igen egyszerű, rövid, egymáshoz a legtermészetesebben kapcsolódó mondat egységek alkotják. „Az öreg tekintetes” című kisregénynek a leíró-elmélkedő (G1: 292) és a párbeszédes részei (G1: 282) is ilyenek; s 6–7 tagmondatos összetett mondatai is szinte az egyszerű mondat hatását keltik (l. pl. G1: 275, 302–303. l.). Az „Ebéd a körtefa alatt” című kis életkép kristálytisza, egyszerű szövegén

(hasonló számadatai ellenére) kevésbé feltűnő az író stílusának a kisregényben szembeötlő jegye: a rövidmondatosság.

Papp Dániel kisregénye, „A rátótiak” hosszabb mondatokból áll; viszonylag kevés ingadozás figyelhető meg benne: 10–20 mondatot 41, 21–25 mondatot 6 lapja tartalmaz a feldolgozott résznek. Bonyolultabb, helyenként körmönfont mondatépítkezést kíván a kisvárosi környezet parodisztikus rajza, a szereplők vidékies nehézkességének ábrázolása. A mű hangvételének egysége azáltal valósul meg, hogy a szelíden érzelmes részeket is ironia színezi. „A zsárkováci tölgyek” című elbeszélésben egészen más hangot üt meg az író: ezt a bácskai történetet a visszaemlékezés melegségével és megbocsátó humorral, paródia és stilizált modor nélkül adja elő, a közvetlen társalgás stílusában. A mondathosszúság mindamellet egyenletes, de míg „A rátótiak” szövegében 14 tagmondatos összetett mondat is előfordul, a novellában 7 tagmondatosnál több tagmondatból álló nem található (P1.: 53–54, P2: 360–362).

Lovik-szövegeim közül az egyik az írónak könnyed, csevegő hangú regényéből, „Az aranypolgár”-ból való, a másik egy sötét, tragikus színekben játszó novella: a „Feje fölött holló”.

„Az aranypolgár” mondatainak szerkesztése igen változatos: 10 mondatot vagy annál kevesebbet négy lap, 11–20 mondatot 36 lap, 21–30 mondatot 21 lap, 31 mondatot egy lap tartalmaz; a rövidmondatos részeket tagolatlan és hiányos mondatok színezik, s az anekdotikusan rajzolt alakokat stílusukkal is jellemzi Lovik. (Főként magát az aranypolgárt, Bauernebel Jeromost, pl. L1: 217. l.) Az írói közlések többszörösen összetett mondatai világos felépítésűek, rövid, egyszerű szerkezetű tagmondatokból állnak. (Ilyen, 10–11 tagmondatos mondatok találhatók pl. L1: 195, 165. l.)

A novella egyenletesebb mondatépítkezése összefüggésben áll a tárgyilagossággal, komoly elbeszélő hanggal, a letompított drámaisággal (L2: 342–343. l.).

A mondatszerkesztés itt változó változatosságát egyéb mennyiségi összefüggések bemutatásával is lehet jellemezni:

	Az egy lapra eső legkevesebb és legtöbb mondat különbsége	A legtöbb tagmondatos összetett mondat tagmondatainak száma
1.	M1: 25	P1: 14
2.	L1: 23	M1: 11
3.	G1: 20	L1: 11
4.	M2: 19	L2: 10
5.	R1: 16	R1: 9
6.	P1: 14	P2: 7
7.	L2: 11	G1: 7
8.	R2: 6	R2: 7
9.	G2: 6	M2: 6
10.	P2: 6	G2: 6

Eszerint Mikszáth és Lovik szövegei állnak — hosszúságuk, szerkesztettségük tekintetében is — a legváltozatosabb mondatokból: a táblázat 1–4. helyén 3–3 alkalommal fordul elő az ő művük.

A bemutatott adatok és a felfedezett különbségek mindenekelett a megvizsgált szövegek stílusának milyenségét mutatják, de másodsorban a

szerzők egyéni stílusát, azon belül a műfaji változatokét is jellemzik. Bizonyítékul álljon itt egy táblázat, amely megmutatja, hogy milyen sorrend alakul ki a szövegek között, ha néhány szempontot kiválasztva összevetjük őket. Mind a mondathosszság, mind a mondat szerkesztettség tekintetében egymás mellett állnak vagy közel kerülnek egymáshoz az azonos szerzőktől való szövegek, hangvételbeli és műfaji különbségeik ellenére. A hat szempont közül öt nagyon hasonló sorrendet eredményez. A hatodik: a tagolatlan mondatok százalékos aránya ettől jobban eltér: úgy látszik, ennek a használatára inkább egyéniséget jellemez, mint műfajt vagy kort. (Lovik és Mikszáth szövegei állnak itt az élen.) Gárdonyi mondatai a legrövidebbek, és a legkevesebb az összetett mondata, öt Mikszáth követi a sorban, Papp Dániel áll a sor végén, a leghosszabb és a legszerkesztettebb mondataival:

Az egy lapra eső átlag	A betűhely szerinti mondat-hosszság	A tagolatlan mondatok %-a szerinti sorrend %	A hiányos mondatok %-a szerinti sorrend %	A többszörösen összetett mondatok %-a szerinti sorrend %	Az összetett mondatok %-a szerinti sorrend %
G1: 31,47	G1: 68,95	L2: 4,61	G1: 16,63	G1: 15,43	G1: 48,62
M2: 29,66	G2: 69,72	M1: 3,64	M2: 13,50	G2: 18,01	G2: 48,64
G2: 27,75	M2: 73,42	L1: 2,71	M1: 11,95	M2: 25	M2: 50
M1: 24,34	M1: 87,63	M2: 2	R1: 9,59	M1: 28,59	M1: 56,41
P2: 21,50	L1: 90,95	R2: 1,26	L2: 7,69	P2: 33,03	L1: 60,81
L1: 19,20	R1: 104,00	G2: 0,90	R2: 7,59	L1: 33,41	L2: 63,84
R1: 17,20	L2: 111,15	R1: 0,78	G2: 7,20	L2: 36,15	R1: 65,55
P1: 16,51	P2: 114,75	G1: 0,63	L1: 6,66	R1: 36,94	P2: 66,06
L2: 15,00	R2: 126,12	P1: 0,58	P2: 6,25	R2: 49,36	R2: 77,21
R2: 13,16	P1: 154,18	P2: —	P1: 4,43	P1: 51,87	P1: 79,50

A szövegek különböznek tehát egymástól akár hatásukat, akár mondat szerkesztésüket tekintjük. De vannak bennük egyező vonások is, és ezek már a korstílus jelentkezésének tudhatók be.

1. A mondathosszság és a mondat szerkesztettség tekintetében meglevő — számszerűen is kimutatható — különbségek nem nagyok, mindegyik szöveg könnyen, természetesen folyó próza, írója szándéka szerint is közel áll az élőszóbeli előadáshoz. Emellett azonban egyik sem nélkülöz bizonyos írott nyelvi sajátosságokat, ilyen például az igeneves szerkezetek előfordulása mind az öt író prózájában, s egymástól nem is olyan nagyon eltérő mértékben. Jellemző, hogy leggyakrabban az idéző mondatokban, tehát sajátos írói közlésekben találunk ilyen szerkezeteket. Az idéző mondatból és idézetből álló összetett mondatok nagyszámú jelenléte — bár laza, széttagolt mondat szerkezetet eredményez, ellentétben az igeneves szerkezet sűrítő hatásával — szintén az írott stílust jellemzi, s azon belül az epikai műfajokét. A szabad függő beszéd a következő korszak elbeszélő stílusában bontakozik ki majd, itt még általában szerkezetileg jól megkülönböztethető, pontosan elválik az írói közlés és a szereplők beszéde. Az írott nyelvi stílusokban kialakult szokások ötvöződnek a megvizsgált szövegekben az élőszóbeli közlés fordulataival, a társalgás nyelvének pongyolaságai nélkül.

2. A szövegekben kevés a fejtegető stílusban megírt, lélekelemző, elmélkedő rész. Ez fokozza az élőszóbeli, társalgási hatásukat, s befolyásolja

a mondatszerkesztés módját. Reviczky Gyula prózája e tekintetben meglehetősen eltér a többi vizsgált szerzőétől: az ő emberábrázolásához hozzátartozik a lelki élet rezdüléseinek elemző leírása: példaképei az orosz realista írók voltak. Prózai írásainak mégis van valami naiv emelkedettsége, s ez némi-képpen közeli a romantikusokhoz.

3. Az a stílusbeli változatosság, amelyet fent a mondathosszúság és a tagmondatszám különbségeivel jellemeztem, itt nem a romantikus stílus rapszodikus hatását eredményezi, hanem a színesebb egyéni stílusok szembe-tűnő sajáttsága.

4. Kiderül a vizsgálatból, hogy az úgynevezett „rövidmondatos” stílust sem lehet egyoldalúan egyszerű mondatosnak, esetleg egyoldalúan mellé-rendelőnek elképzelni. Még Gárdonyi elvszerűen megalkotott rövid mondatos szövegeiben is csaknem 50%-nyi az összetett mondat, és kevés olyan össze-függő részt lehet találni a művekben, amelyben „nagyobb távon” csak egy-szerű mondatot ismer fel a kereső.

5. Az öt író mondatszerkesztésére kevésbé vagy egyáltalán nem hatottak a századforduló idején jelentkező stílusirányok nyelvi sajátosságai. Az élőbeszéd-szerűség nem eredményez nyelvi naturalizmust, s ezekre a szerzőkre a sze-cesszió zsúfolt, dekoratív nyelvi megoldásai sem hatottak észrevehetően: összetett mondataik világos szerkesztése is ezt mutatja. Az impresszionisták-nál kiteljesedő nominális stílus egyedül „Az öreg tekintetes” szövegében mutatható ki, a megvizsgált részlet mondatainak 1,19%-a nominális mondat. A nominális stílus előzményeként értékelhető mondatszerkesztési módok (egy ilyenről ír például HERCZEG GYULA, Elvont főnevek sajátos mondat-stílusztikai szerepkörben egy századvégi írónál: Nyr. XCVIII, 172—7) a többi szövegben is fellelhetők: „Csinos feslő bimbó, *olyan fekete szemekkel*, mint a gyíké, kurta, rózsaszín szoknyában” (M1: 198); „Felesége, egy igénytelen falusi asszonyka, *a munkában megdurvult kezekkel, férjétől eltanult alázatos modorral*” (R1: 361).

A mondatszerkezet lazulásának más tünetetei is felbukkannak: az az mutató névmás beszédszünetet kitöltő szerepben szinte az élőbeszéd tagolását, hanglejtését érzékelteti: „De a tolla, *az a Rovat szerkesztő*” (P1: 80); „De a sült tők, *az bizonyos*” (G1: 284); — olyan töltelékelemszerű szókapcsolatok is megjelennek, amelyek külön tagmondatot alkotnak, de a többi tagmondattal csak laza, szerkezetileg kategorizálhatatlan a viszonyuk: „—Ó, *ami azt illeti*, az átmenet a selyembogárról a költőre csak természetes” (R1: 371); „— *Hát lássa*, István, ez nem jól van így” (G1: 302); — a sok szabályos idéző mondat mellett előfordul annak sajátos, jelzésszerű változata: „*Filcsik dühbe jött: Micsoda, hát az a bagoly sohasem emlegetett engem!*” (M2: 172); „*Ko-molyan, dicsekvően: — Nézzetek már ide, ti urak, ha tölgyet akartok látni . . .*” (P2: 362).

Mindezek a szabadabb, modernebb próza kialakulásának irányába mutatnak, és hangsúlyozzák a századforduló íróinak a nyelvkezelésben is átmeneti, de az új felé haladó irányzatát.

RAISZ RÓZSA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Két megfigyelés a Halotti Beszéd névmáshasználatáról

A magyar határozott névelő kialakulását vizsgáló kutatók szükségszerűen vetnek hosszabb vagy rövidebb pillantást a Halotti Beszédre, hogy állást foglaljanak: kimutatható-e benne már a névelő. A névelős szerkezetként szóba jöhet *oz giműlf* négy ízben is szerepel a szövegben, sűrűn egymás után, azonban (tudomásom szerint) csak RÉGER BÉLA minősítette ezek közül az utolsó hármát „valószínűleg névmutató” (= névelős) kifejezésnek. Már ő is előre bocsátotta azonban, hogy „a fejlődés legelső stádiumában van itt még artikulusunk, s bizony majdnem annyi argumentumot lehetne felhozni névmutató, mint mutató névmás volta mellett.” (A határozott névmutató: NyF. 24. sz. 17. [1905.].¹)

A későbbi munkák szerzői nem erősítik meg ezt a véleményt. SIMONYI szerint a HB.-ben nincs névelő, az előforduló *oz* alakokat az *oz giműlf* kifejezésekben „mindenütt* mutató névmásnak érthetjük: 'az a gyümölcs', a már említett *gyümölcs**” (A jelzők mondattana 1913. 68).² MELICH — SIMONYIRA hivatkozva — így fogalmazott: „jól tudjuk, hogy a HB.-ben, s általában a XIII. sz. első negyede előtti nyelvünkben ilyen névelőnk nem volt.” (MNy. XXIV, 4. [1928.]) KLEMM szerint *oz* „a HB.-ben még inkább mutató névmás, mint névelő” (TörtMondt. 1940. 317). IMRE SAMU a HB. utáni nyelvemlékeinkre appellál, s „bizonyítékok hiányában” veti el a RÉGER-féle feltevést névelőszerű elem meglétéről a HB.-ben, viszont — mondja — az „Kétségtelen, hogy az *oz*-t mind a négy esetben* tekinthetjük hangsúlyos* kijelölő jelzőnek.” (A határozott névelő használata a Bécsi Kódexben: MNy. XLIX, 349 [1953.].)

BALÁZS JÁNOS (A magyar határozott névelő kialakulása: NyK. LVII, 204—25. [1956.]) a névelő kialakulásának számos elvi kérdését tisztázza, s feltárja a névelővé válás feltételeit a magyar nyelvben. Elemzi a mutató névmás anaforikus használatát, s mielőtt a visszamutatás fajtái szerint rendszerezné a Jókai-kódexből gyűjtött hatalmas anyagot, értékeli ebből a szempontból a korábbi keletkezési nyelvemlékek kérdéses névmási elemeit is. Ő a HB.-ről ezt írja: „Először szóba kerül benn *ig fa giműlce* —, melytől Isten tiltja Ádámot. *Et től kezdve** ez a *gyümölcs*, mint már egyszer megnevezett s ennél fogva ismertnek tekintett tárgy szerepel, s mindannyiszor, a hányszor szóba kerül* (a szövegben összesen négyszer!), visszamutató névmás áll előtte, tehát *oz giműlf* minden esetben azt jelenti, hogy 'a már említett, ismert, megnevezett gyümölcs'. Méghozzá ez a használat a közvetlen anaphorának az esete, amelyben mindenütt ugyanaz a szó szerepel. Az *oz* tehát ezekben az esetekben még valójában mutató névmás, csakhogy mindig anaphorikus.” (210.) BALÁZS a JókK.-nél korábbi valamennyi adatot ugyancsak anaforikus névmásnak tartja még, s ezt a nézetét osztja KUBINYI LÁSZLÓ (Megjegyzések a határozott névelő keletkezéséhez: Nyr. LXXXI, 473 [1957.]) és BERRÁR JOLÁN (TörtMondt. 1957. 124) is. PUSZTAI ISTVÁN együttesen tesz említést a HB., a GyS. és a KT. „gyér és vitatott névelőhasználatáról” (A határozott névelő használata a Birk Kódexben: MNy. LIII, 117 [1957.]); BÁRCZI GÉZA szerint csak a HB.-ből és az ÓMS.-ből hiányzik a névelő még, a GyS.-beli adatot ő az első biztos példának tekintti a névelő használatára (A magyar nyelv életrajza. 1963. 150). A BÁRCZI—BENKŐ—

¹ A szokásostól eltérően megadom a megjelenési évszámokat is, hogy a cikkek kronológiai sorrendjét könnyebb legyen követni.

² Itt és a továbbiakban a *-gal jelölt részeket én ritkítottam. — K. V.

BERRÁR-féle nyelvtörténeti tankönyv hasonlóképpen a GyS.-ban véli felismerni a határozott névelő első jelentkezését, a HB.-ről pedig azt jegyzi meg, hogy „*oz* alakjai még valószínűbben *h a n g s ú l y o s** mutató névmások.” (1967. 399).

Az idézett vélemények a HB.-re vonatkozóan egyértelműek: SIMONYI óta meg-egyeznek a nyelvészek abban, hogy a kérdéses *oz* alakok névmások, kijelölő jelzői funkciót töltenek be, hangsúlyosak, jelentéstartalmuk anaforikus, s többen leszögezik azt is, hogy megállapításaik mind a négy előfordulásra érvényesek (SIMONYI, IMRE, BALÁZS). Egyedül RÉGER érzett különbséget az első és a többi három adat között: csak az utóbbiakat minősítette névmutatóknak. Érvelése azonban itt a fogalom egyedesítéséről nem meggyőző, s túlságosan is bonyolult; ezt BALÁZS JÁNOS (i. h.) is megállapította róla. Ám, ha nem is tekinthető névelőnek az utolsó három, ebből még nem következik, hogy ne lehetne más eltérés a négy névmási alak között. Nem teljesen homogén ugyanis a HB. szóban forgó szövegrészlete sem, s ennek következtében a négy előfordulás közül — véletlenül — éppen az első némileg elkülöníthető.

A beszéd szerzője e részben egyenes idézetet alkalmaz — az első irodalmunkban: a bűnbeesés történetét drámaian eleveníti meg, magának Istennek adva szájába a fenyegetést a tilalom megszegésének következményeivel. Ezáltal is fokozza a nyomatékot, amelyet a beszéd központi gondolatának kíván biztosítani. Isten szava világosan elkülönül a prédikáció narratív szövegétől az előtte álló szabályos idéző mondat révén, s még inkább 2. személyű állítmányaival. Ennek a mondatnak kiválása környezetéből azt sugallja, hogy a benne előforduló névmás értéke is más lehet, mint a többié. Isten tilalmában *oz gimül* nem kétségtelenül anaforikus, de legalábbis nem úgy, ahogy a további három. A dramatizált jelenet szereplője aligha utalhat vissza a narrátor szövegére, mert az természeténél fogva kívül marad az ábrázolt szituáción. Az idézéses előadásmód intertextusának ezt az egyoldalúságát figyelembe véve az első *oz* alakot csak úgy tekinthetnénk anaforikusnak, ha feltételezzük, hogy az idézett mondatot megelőzően is esett már szó Isten és Ádám között arról, hogy melyik is a tilalmas gyümölcs. Bár mennyire jogosult azonban egy ilyen feltevés, azt se feledjük, ez a tilalom a Paradicsomban hangzik el, a szereplők számára „*az a gyümölcs*” elérhető, látható közelségben van. Valószínű tehát, hogy ebben a mondatban: „*Isa, ki nopus emdul oz gimül/twl, halal nec halalaal holz!*” a mutató névmásban inkább a *deixis* képzete uralkodik, mégpedig alapesetében, az ujjal való rámutatás térbeliségével. Ezért látnám indokoltnak, hogy ezt, mint deiktikus elemet a többitől megkülönböztessük; a HB.-nek ezt a névmását nem sorolnám a határozott névelő előzményei közé.

A további három *oz* anaforikus jellegét illetően kétségtelenül igaza van BALÁZS JÁNOSnak. A szónok ismét átveszi a szót, s az ő szempontjából közömbös, hogy az előzményben idézetben (is) szerepelt az anaforával ismétendő kifejezés; egyrészt azért, mert nemcsak idézetben szerepelt, másrészt azért, mert a narrátor már az idézet ismeretében beszél; ezeknek a mutató névmásoknak 'említett, szóban forgó' jelentése tehát mindenképpen, sőt kétszeresen (ti. az *ig fa gimülce* és az *oz gimül/twl* révén egyaránt) érvényes.

Még ennek a három névmásnak a minőségi azonosságát is érdemes azonban mérlegelni egy további szempontból, amely a névelő kialakulásával kapcsolatban ugyancsak érdekes lehet, s ez a *h a n g s ú l y*.

A két utolsó névmási jelző közvetlenül a jelzett főnév előtt áll (*oz gimül/ben, oz gimül/nek*), az első viszont a *gyümölcs* szónak jelzői bővítménnyel megismételt alakját előzi meg (*oz tilult gimül/twl*). Méghozzá olyan jelzőhöz csatlakozik itt, amely már részletesen ismertetett legsajátosabb jellemzőjét idézi fel az adott gyümölcsnek, és így önmagában is egyedivé determinálná azt, kiemelve mint egyedül tilalmasat az összes paradicsombeli gyümölcs közül. Úgy vélem, ebben a kapcsolatban a névmási kijelölő jelző sokkal gyengébb hangsúlyt kaphatott, mint a másik kettő a „*csupasz*” főnév előtt. Ha

ZOLNAY GYULA ötletével (idézi RÉGER i. h.) mai névmásokkal helyettesítjük őket, akkor is tapasztaljuk ezt a különbséget.

Talán nem túlzás azt feltételezni, hogy a két utolsó névmás (a többi ismétléssel szerves egységben) tudatosan alkalmazott stílusstényező, amely az anaforikus kijelölő jelzői minőségből fakadó helyzeti energián felül még emfatikus nyomatékot is élvez. (Legkorábbi szövegemlékeink stilisztikai értékeit részletesen méltatta BENKŐ LORÁND is a IV. Finnugor Kongresszus megnyitó ülésén, 1975. szept. 9-én elhangzott előadásában.) A kétszeres jelzős szerkezetben azonban az anaforikus névmás kijelölő funkciója is, érzelmi telítettsége is elhalványul az igenévé mögött, s ennek megfelelően hangsúlyát is felszívja a nála fontosabb jelző értelmi nyomatéka. Nem hiszem, hogy okunk volna feltételezni, hogy ez a HB. korában másképp lett volna, már csak azért sem, mert ilyen szerkezetben a névmás nyomatéka kontrasztot sugallna ('*abból* a tiltott gyümölcsből evett, amelyik *azon/ezzen* a fán volt, nem egy másik tiltottból'), márpedig itt csakis egyfajta tiltott gyümölcscről van szó. Ebben az esetben tehát az anaforikus mutató névmás jelentése megfakult, nyomatéka a többihez képest meggyengült. Ezért merem megkockáztatni a feltevést, hogy itt a névmás talán már előbbre jutott a névelő felé vezető úton, mint a másik két vitatott kifejezésben. Modern átirásban a pusztá névelő is megállhatna itt a helyét (a másik két esetben kevésbé!), de ha kitesszük a henye mutató névmást, az sem ad többet a mondathoz, mint enyhe érzelmi fűtöttséget, izgatottságot. Ez viszont éppen beleillik az előadásmód egészébe. Ilyen különbség azokban a mondatpárokban is van, amelyeket SIMONYI mutat be, mint a névelő lehetséges előzményeit (i. m. 56: „híjátok az orvost!” eredetileg = 'híjátok azt az orvost!'; még inkább 68: „jőjjön be az inas! ~ jőjjön be az az inas!, hová tetted az ásót? ~ hová tetted azt az ásót?").

KUBÍNYI LÁSZLÓ felhívta a figyelmet arra, hogy nem elegendő kritérium a névelő és a névmás elhatárolásához a hangsúlytalanság (i. m. 478). Nos látjuk, hogy a nyomaték csökkenése e példában éppen az általa is fontosabbnak ítélt jelentésbeli változással — szegényedéssel — függ össze. BALÁZS JÁNOS azért nem tartotta kielégítőnek SIMONYI és KLEMM elméletét a névelő kifejlődéséről a jelzői használatú névmás elhangsúlytalanodásából, „mert — bizonyítékok nélkül — csak állítanak” (i. m. 222). Az elmondottak szerint viszont talán már a HB. mutató névmásai között is akadunk olyanra, amely korai láncszemként szolgálhat a névelőhasználat bizonyos esetei felé. Ez az adat plauzibilissá teszi azt az elképzelést, hogy a minőség alapján kijelölő erejű jelzős szerkezetek (ma kivétel nélkül névelővel!) igen korán szerepet játszhattak a névelő kialakulásának megindulásában. (Pl. az *mondott farkas* a JókK. számtalan adatában, a *legjobb barát*, az *utolsó lehetőség* stb.)

Megfigyeléseim tanulságát röviden összegezve:

1. A névelő kialakulásával kapcsolatban a HB.-ben hagyományosan négy névmást szoktak emlegetni, közülük azonban csak az utolsó három látszik érdemesnek arra, hogy tisztán anaforikus volta miatt a névelő előzményeként figyelembe vegyük.

2. E három névmás jelentésében és nyomatékában olyan különbség mutatható ki, amely következtetni enged arra, hogy milyen szintaktikai helyzetek kedvezhettek a névelővé válásnak. Ilyen átmeneti adatok birtokában (a GyS. adatát is hasonlóknak vélem) kevésbé tűnik váratlannak, meglepőnek a kódexek fejlett névelőhasználatára.

M. KORCHMÁROS VALÉRIA

SZÓ - ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Babarci. A nemrégiben elhunyt Papp Imre szentesi parasztembernek a helybeli temetkezésről, temetőkről szóló értékes honismereti pályamunkáját lektorálva bukkan-tam a temetkezési vállalkozó sujtásos fekete egyenruhát viselő, koporsót leszögező, temetőbe kísérel embereinek *babarci* nevére. Többen is voltak, és mintegy a halott dísz-őrségét alkották. Azokban az időkben volt rájuk szükség, amikor a halottat házában, lakásában ravatalozták föl, és onnan kísérték ünnepélyes menetben a temetőbe.

A *babarci* a személynévből köznévvé vált szavaink közé tartozik. Ezeket SZENDREY ZSIGMOND tekintette át (MNy. XXXII, 248). A szó a szegedi polgári származású, majd az önkényuralom idején megbárósított Babarczy-család egyik ágára mutat, amelynek tagjai a múlt század első felében részben alispánként, részben országgyűlési követként jelentős szerepet játszottak Csongrád vármegye közéletében. Ez akkoriban főleg Szeg-vártott és Szentesen zajlott le. Aulikus-konzervatív magatartásuk miatt a nép nem szerette őket. Ezért születhetett meg eredetileg csúfságból a gyászhuszárra faragott *babarci* név, amely később szentesi közszóvá lett.

BÁLINT SÁNDOR

Nélkül. Egy azonos turcizmus néhány finnugor nyelvben. Közismert a magyar *nélkül* névutó keletkezése: szóhatártévesztéssel jött létre a *-nél + kül* (< *kivül*) kapcsolatból. Tehát: Subst._{abl.} + *kül* → Subst._{nom.} + postpos.

A rag kettős alakú volt: *-nál/-nél*, a magánhangzó-illeszkedés szükségességének megfelelően, majd visszaható hasonulás következtében a *kül* hangrendjéhez alkalmazkodva *nélkül*-lé vált, és ez lett egyeduralgódóvá.

A régi írásbeliségben ilyen két sor húzódik párhuzamosan (l. NySz):

fiaknalkúlón (BécsiK. 193)

kétségnélkülön (BécsiK. 58)

haborolasnalkyl (JókK. 30)

bűn neküllön (Dévai: TízPar. G4)

hazassagnalkyl (Komj: SzPál 146)

mindön ketsegnékyl (NagyszK. 13)

mynalunknalkyl (Komj: SzPál 136)

nalunk nélkül (Biró: Angy. 288)

ew nalanalkewl (JókK. 44)

kétségnélkül (MA: Bibl. I: 274)

A XVII. századra azonban végbemegy a változás, megjelenik az egybeforrott, majd az önállósult *nélkül* névutó; pl.: „egyetlen egy bűnnek *heja-nélkül*” (Pázmány); „választás *nélkül*” (Czegl: MM. 26).

A *-nál* rag eredetét keresve RÉVAI, BUDENZ, SZINNYEI, SIMONYI benne önálló szóból raggá csökevényesedett elemet véltek fölfedezni (vö. TMNy. 663—4). Ma már tudjuk, hogy a *-nál/-nél* határozórag testes ragjaink sorába tartozik, két elemből tevődik össze, második eleme ablativusi/elativusi funkciót teljesít.

KLEMM ANTAL is azokkal tart, akik a *-nál/-nél* ragban ablativus értékű elemet látnak (TörtMondt. 233). KLEMM utalt arra: „A *nékül*-höz hasonló észjárást és szerkezetet találunk a rokon nyelvekben is: cser. *-leš posna*, votj. *-leš ana* = *-tól külön*. Nyr. 41: 240 pl. cser. *vateleš posna* *ila* 'feleség nélkül él'. FgrF. 16: 255 votj. *inmar-lešano* 'isten nélkül'. MunkVotjSz. 737.”

KLEMM nem mondja meg, vajon ősi, közösből megőrzött szerkezetet vél ebben a struktúrában felfedezni, vagy pedig „hasonló észjárás”-on alapuló, de külön-külön keletkezett abl. + 'kivül' kapcsolatot.

Állítsuk egymás mellé a finnugor nyelvek némelyikében levő azonos szerkezetet:

magy. *feleség nélkül él*

magy. *énnélkülöm*

mari *wate deš posna ila*

mari (hegyi) *wäčžytsen pasna ʔlä*

mari (hegyi) *m: ʔqitsem pasna*

md. E. *awade baška eři*md. E. *mońdeń baška*md. M. *awada baška eřaj*udm. *kışnoles ana ulni-vilni* (inf.)udm. Kaz. *meškem ana ~ aslım šana*komi *getiriš ętdor olę*komi *meńsim ęter*

(Az adatokra l.: G. RAMSTEDT, Bergtscheremissische Studien: SUS. Toim. 17. Helsinki, 1902. 96b; MUNKÁCSI BERNÁT, Votják szótár. Bp., 1896. 20, 447; FOKOS-FUCHS D. R., Syrjänisch—deutsches Wörterbuch 214a.)

A komiban elativusra következik a névutó, ezért nem biztos, hogy ez a szerkezet a többi nyelvben található mellé sorolható. Azt is tudjuk, hogy a komi nyelvre kisebb hatást tettek a török nyelvek (YRJÖ WICHMANN, Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen: SUS. Toim. 21. 1903. 137—39). A komi nyelvbe csupán mintegy 35 bolgár-török jövevényszó került, az udmurtban viszont számuk tekintélyes (ZSIRAI MIKLÓS, Finnugor rokonságunk. Bp., 1937. 206). A komi szerkezetre l. FOKOS-FUCHS i. m. *ętdor* és *kińdži*: 214a, 432b.

Szerintem ez a szerkezet török nyelvi hatásra keletkezett, mégpedig minden egyes finnugor nyelvben — már amelyekben megtalálható — egymástól függetlenül. Elsősorban arra utalnék, hogy megvan a mordvin nyelvekben is. A md. E. *baška* névutó vonzatáról ezt írtam: „Szerkezete megegyezik a magyaréval: *mońdeń baška kijak atašet kudoszo* 'rajtam kívül senki sem (tkp. valaki is) volt otthon', *obedę baška moli školav* 'obéd nélkül megy az iskolába' ” (Erza-mordvin szövegek. Finnugor Jegyzetek XIV. Bp., 1968. 300). Nos, ez a *baška* névutó a mordvin nyelvekben tatár jövevény. Vonzata az átadó nyelvben azonos. Pl. *keče enegezdän baška külmägez* 'kis öcsétek nélkül ne jöjjetek' (SZENTKATOLNAI BÁLINT GÁBOR, Kazáni tatár nyelvtanulmányok. III. Bp., 1877. 88) vagy: *бездән башка* 'mi nélkülünk' (*без* 'mi'); *интешлардән башка* 'barátok nélkül' (*интеш* 'barát, pajtás, elvtárs'); *учучылардан башка* 'tanulók nélkül' (*учучы* 'tanuló'); *эшчелардән башка* 'munkások nélkül' (*эшче* 'munkás') stb. (I. P. C. Газизов, Татарский язык. Казань, 1960. 44). A szerző közli, hogy a *baška* névutó előtt a névszó vagy a személynév más ablativusban áll. Olyankor alkalmazzák, amikor egy személy vagy egy tárgy nem vesz részt a cselekvésben. Orosz megfelelője: *кроме*. (Az ablativus ragja a tatárban *-dan/-dän*.)

A mari (cseremiszi) nyelvben a *posna* névutó azonos módon használatos: előtte a névszó *deč*, más nyelvjárasterületen *leč* alakú ablativusraggal található, pl. *awadeč posna* 'asszony nélkül'. Csakhogy a mari *posna* névutó csuvas eredetű, megfelelője az átadó nyelvben *pušne*, szerkezete pedig így fest: *-tan/-ten + pušne*, tehát ablativus + 'kívül' (Вырăсла-чăвашла словарь. Под ред. И. А. Андреева и Н. П. Перова. Москва, 1971. 305a *пушне* a.). Megemlítyük még azt a csuvas érdekességet, hogy a *pušne* névutó *-čәp/-čәp* fosztóképzős névszó személynév után is előkerül, hiszen a fosztóképző szintén ablativusnak felel meg funkcióját tekintve, pl. *санчәр пушне нурте нулчә* 'téged kivéve mind (ott) voltak'. A csuvas *posna* a köztörök *baš* szó határozóragos alakja.

A szerkezet ősi, köztörök voltát az bizonyítja, hogy a jakutban, ebben a más török nyelvektől régesrég elszakadt nyelvben is megtalálható; pl. *мин кинимтэн ураты кими да көбөтөсүм* 'rajta kívül senkit sem láttam' (Нууччалыг-сахалыг тылдыт. Под ред. П. С. Афанасьева и Л. Н. Харитонов. Москва, 1968. 248a).

A fentiekből következik, hogy az udmurtban és a magyarban levő azonos szerkezet török hatásra (a magyarban a honfoglalás előtt), csuvas mintára támadt. Nem közös örökség, hanem az említett finnugor nyelvekben helyi átvétel a szomszédos török nyelvből. Negatív bizonyítéka ennek az a tény, hogy olyan rokon nyelvekben, amely sohasem lakott valamely török nép szomszédságában, ez a szerkezet nem bukkan elő (finnben, észten, karjalaiban). Fejtegetéseink arra is figyelmeztetnek, hogy csínján

kell bánnunk a ma divatos „areális” következtetésekkel. Ha nem volnának az ellenkezőjére nyelvi adataink, egykönnyen ráfoghatnók a szerkezeti azonosságra, hogy bizony az egykor, azonos időben, egy „area”-n keletkezett jelenség. Pedig az igazság ennek éppen az ellentéte: külön-külön támadt a finnugor nyelvek némelyikében, minden esetben más-más török nyelvcsoporttal való érintkezésben.

ERDŐDI JÓZSEF

Aliga. Ha az ember vonaton közelíti meg a főváros felől a Balaton déli partját, az első állomás a Balaton partján Balatonaliga. Nem önálló község. A múlt században Lepényhez, századunk közepén Balatonfőkajárhoz tartozott, 1961 óta Balatonvilágos része.

Középkori vagy hódoltsági névalakját hiába keressük, első említése 1797-ből való (ILA—KOVACSICS, Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp., 1964. 127, 243). Akkor egy csárda neve. LIPSZKY is Diverticulumként (csárda, kocsmá) említi Repertoriumában (1808.).

Ha eredetileg csárda neve volt, akkor aligha lehet elválasztani a tréfás *Aligáll* (*alig áll*, azaz rozoga épület) csárdanévtől; vö. 1808: *Aligál* ~ *Aligáll* praedium, Bihar m. (LIPSZKY), vö. még 1834: *Aligáll* csárda, Biharpüspöki filiája (TIMÁR KÁLMÁN: MNy. XLVI, 183).

Csárdáknak igen gyakran volt tréfás elnevezésük, mint például Kisújszálláson: *Cifra*, *Görbe*, *Mirges*, *Morgó*, *Szeles*, *Villogó* (M. KISS LAJOS: MNy. XIV. 213) vagy a Petőfítől is megénekelt *Kutyakaparó*, valamint *Pipagyujtó*, *Ebkérdi*, *Becsalí*, *Csingilingi*, *Kutyaszorító*, *Papramorgó*, *Huggyantó*, *Dübörgő* (CSEFKÓ: MNy. XXVI, 168), Fejér megyében pedig *Betekincs*, *Nekeresd*, *Békacsárda*, *Józan* (XVIII—XIX. századi canonica visitatiók). Fejér megyében előfordul Cece határában 1868-tól kezdve egy *Aliga* nevű tanya (can. vis.). Ez utóbbiról nem tudom eldönteni, vajon párhuzamos fejlemény-e a Balaton-parti csárda nevével, vagy annak átvétele.

A hangfejlődést ugyanúgy képzelem el, mint az alábbi *Somosma* szőlőhegy nevében. A dunántúli nyelvjárások nagy részében szabályszerű hangtani jelenség, hogy az *ál* ~ *él* hangkapcsolatban mássalhangzó előtt, sőt szó végén is az *l* kiesik; pl. *fé*, *tá*, *szá* 'fél, tál, szál ~ száll' (vö. pl. IMRE, MNyjR. 262). Így a Dunántúl nagy részére az ilyesféle igei paradigmák jellemzők: *kapállok*, *kapász*, *kapá(l)*, *kapállunk*, *kapátok*, *kapának*; *kapát* 'kapált', *kapánánk* stb. Névszóban hasonlóképpen: *halálom*, de *nem fill a halátu sē*, *halába kergeti*. Az *Aligáll csárdáról tehát így beszélhetek: **má éhattuk (az) Aligát; eménünk (az) Aligába; benn ittak (az) Aligába*.

Hasonló adatok előfordulnak Zala és Somogy megyében is a községnevek ragozott alakjaiban az említett megyék földrajzi neveit tartalmazó kiadványokban (1964., 1974.); pl. Esztergály zalai község helyi neve *Észtergál*, ragozott alakjai: *Észtergába*, *Észtergábu* (Zala m. 279), vagy Somogyból: *Szempá*, *Szempálon*, *Szempáru*, *Szempára* (Porrogszentpál Somogy m. 605), *Szenkirál*, *Szenkiráru*, *Szenkirára* (Porrogszentkirály uo. 605), *Szenkirál*, *Szenkirába*, *Szenpírábu* (Rinyaszentkirály uo. 731).

Az is ismert nyelvi tény, hogy a középső palóc nyelvjárásban a *káná*, *csáná*, *nádá*, *szándá* alakok egy *kánál, *csánál, *nádál, *szándál alapszó ragozott alakjaiból (pl. *kánával*, *csánát*, *nádát*, *szándábá*) vonódtak el a mai alakúvá a *kápát*: *kápi*, *kutyát*: *kutyá*, *kászák*: *kászá*, *mácskárá*: *mácská* mintájára (vö. KÁLMÁN: Pais-Eml. 319 és IMRE i. m. 234).

Ez a jelenség azonban aligha korlátozódik a palóc vidékre, hiszen az előbbi példák közül a *kana* és *szanda* ma is túlterjed rajta, azonkívül a mai szélesen elterjedt és köznyelvi *körte* a korábbi (és ma is nyelvjárási) *körtvél* ~ *körtél* formából alakult ki a *körtélti* ~ *körtét* ragozott alakok alapján, mert beilleszkedett a *récét*: *réce*, *kévélt*: *kéve* típusba.

Az *Aligáll*: *Aligába* (-ra), *Aligát* paradigmából válhatott ki analógiásan az *Aliga* nominativus (l. még a következő *Somosma* helynév etimológiáját).*

Somosma. Iszkaszentgyörgy határában említik szőlőhegy neveként 1818-ban és 1845-ben (can. vis.). A *Somos* elég közönséges hegynév a Dunántúlon. Szőlőhegyekben a *mál* 'déli hegyoldal' szónak is meg kellett lennie a környéken, mert — ha nem is nagy számban —, de találunk ilyen elemű hegy-, illetőleg szőlőneveket; pl. Pázmándon 1818: *Szabó mája* szőlő (can. vis.) vagy a mai helynevek közül Somogyban, pl. Kaposvár: *Hangyás-mál* (Somogy m. 473), Cserénfa: *Góla-mál*, *Nagy-mál* (uo. 547), Gálosfa: *Macska mála* (uo. 566), Komlósd: *Erdő-mál* (uo. 800).

A *Somosma* szőlőhegy eredeti neve *Somosmál lehetett, de a *Somosmát*, *Somosmára*, *Somosmáru* ragos alakokból alakulhatott ki a mai rövid véghangzós forma a *kutyát*: *kutya* típus analógiájára.

KÁLMÁN BÉLA

Torreádor és torero (torrero?). 1. Látszólag semmi magyaroznivaló nincs a címbeli két szón, hiszen spanyol eredetű nemzetközi szó voltuk kétségtelen, jelentésükkel is tisztában vannak, akik használják őket. Helyesírásukra pedig alább még kitérek.

Értelmező szótáraink közül a hétkötetes ÉrtSz.-ban még nem szerepelnek, de az újabb ÉKSz.-ban már mindkettő benne van, s ez a körülmény eléggé objektív mércének tekinthető nyelvünkbeli elterjedtségük megítélése szempontjából. Bár a magyar szókincsnek nem túlságosan fontos elemei, mégsem érdektelen közelebből megvizsgálni a címben szereplő szavak vándorútját nyelvünkig, és tanulságosak a velük kapcsolatos (még ma sem lezárt) helyesírási problémák is. Nevezetesen az, hogy a *torreádor* szó első és második szótagja között hosszú *r*-et ejtünk és írunk, holott a spanyol eredetiben rövid *r* van, sőt az összes többi európai nyelvben (már amelyikben egyáltalán megvan), tehát a közvetlen átadóként számba jöhető nyelvben is ugyanez a helyzet, legalábbis a helyesírás tekintetében. Honnan jött tehát ez a *r*-ráadás, amelyre a magyaron kívül csak az angolban van példa? (Az OxfEnglDict. XI, 160 említ a XVIII. és a XIX. századból *torreadore* és *torreador* alakokat, de itt a *rr* csupán azt jelzi, hogy előtte az *o* röviden ejtendő.)

2. E kérdés megválaszolására a rendelkezésre álló gyér nyelvtörténeti adatok alig adnak támpontot, de talán mégsem lesz teljesen haszontalan megemlíteni őket.

A spanyol szótárak szerint (vö.: JUAN COROMINAS, Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana I—IV. Berna, 1954—57.; MARTÍN ALONSO, Enciclopedia del idioma español I—III. Madrid, 1958.; MARÍA MOLINER, Diccionario de uso del español I—II. Madrid, 1966—67.) a *torero* 1534 óta folyamatosan él a spanyolban, és főnévként általában a bikaviadort vagy speciálisan a gyalog küzdő viadort jelenti. A *toreador*-ral kapcsolatban COROMINAS csak a szó első előfordulását jelzi, (1550 k.), a szavak elavult voltának jelzését határozottan elutasító (i. m. XVII. l.). MARTÍN ALONSO szerint pedig „*torreador* m. l. s. XVI al XX 'El que torea' 2. s. XVII 'El que lidia los toros a caballo'”, vagyis általános 'bikaviador' értelemben a XVI.-tól századunkig használatosnak, 'lovass bikavívó' jelentésben pedig a XVII. századtól adatoz. MOLINER a *toreador* szót 'torero'-val értelmezi, és tipográfiai eszközökkel jelzi, hogy „nem használatos szó”. A kisebb szótárak (Vox, Casares) azonban nem mind érzékeltetik ezt a különbséget, bár a hasonló terjedelmű Nuevo Pequeño Larousse Ilustrado (Paris, 1961.⁴) a *torero*-t „jobb”-nak ítéli a *toreador*-nál.

* Cikkem leadása után vettem észre, hogy lényegében azonos megfejtésre jutott, tőlem függetlenül korábban KISS LAJOS (Nyr. XCVII, 81) egy hatsoros közleményben.

Francia nyelvterületen MOLINERhez hasonlóan vélekedik ROBERT is (VI, 577): „*toreador* n. m. 1659; mot esp. inusité de nos jours: on dit *torero*”, majd azzal a szerintem fontos megjegyzéssel folytatja, hogy „ce mot, ancien dans les récits de voyage, est passé dans le langage courant au XIXe s. et a dû sa vogue au livret de *Carmen*¹ (de Meilhac et Halévy)” (PAUL LE ROBERT, Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française I—VII. Paris, 1969.⁵).

A két szó magyar nyelvtörténeti adatoltsága meglehetősen hiányos. Az Akadémiai Nagyszótár gyűjtésében a *torero*-ra egy adat van, forrása Pekár Gyula „Déli és éjszakai” című, 1898-ban megjelent könyve. A *toreador* ~ *torreador* a Nagyszótár gyűjtésében jelenleg (1974. augusztus) egyáltalán nem szerepel, ezért hazai első előfordulásának megtalálása kissé körülményesnek ígérkezik. BABOS KÁLMÁN „Közhasznú magyarászó szótára”-nak 1865. évi kiadásában már benne van mind a „*toreador* 'lovás bikavívó'”, mind a „*torero* 'bikavívó'”, ezért e szótár jellegéből következtetve joggal föltételezhető, hogy e szónak már valamelyest korábban is szerepelniük kellett magyar szövegek környezetben, hiszen 1865-ben már szótárzásukra volt szükség. A korábbi, idegen szavakat leltározó művekben (KUNOSS, Gyalulat. Pest, 1835.; HECKENAST, IdSz.² Pest, 1854.) még egyik szó sem szerepel, sem pedig egy 1809-ben Pesten kiadott útikönyv (Spanyol országba és Portugáliába való utazás. Németből fordította Kis János) „Bikahartz” című fejezetében. Tárgyalt szavaink múlt századi lexikonaink közül az Egyetemes Magyar Encyclopaediában (VI, 211) bukkannak föl először: „A viadalok [sic! a: viadorok] *Toreadores* lóháton, *Toreros* gyalog, kik a viadalt mint mesterséget űzik . . .” De ez egyrészt BABOSÉNAI három évvel későbbi adat, minthogy az enciklopédiának ez a kötete 1868-ban jelent meg, másrészt föltűnő, hogy mindkét szó szabályosan spanyol többes számú végződéssel áll, ami arról tanúskodik, hogy a szerkesztő idegenszerűnek érezte őket. Kérdés, hogy a nagy kezdőbetűk nem német közvetítésről árulkodnak-e.

Ezek az adatok mindenképpen azt mutatják, hogy e szavak a mi nyelvünkbe is átkerültek még Bizet operájának keletkezése (1875.) előtt, esetleg szintén ibériai útbeszámolókat által, mint ezt a franciával kapcsolatban ROBERT is említi. Az útbeszámolókat általi közvetítés annyival valószínűbb, minthogy a bikaviadal helyhez (arénához) kötött látványosság, inkább az alkalmasint oda látogatók hozhatták magukkal a szót, mintsem a történelmünk során néhányszor Magyarországra került spanyolok terjeszthették volna el. Természetesen e szavakat a német vagy akár más nyelv is közvetíthette nyelvünkbe. A német közvetítés lehetősége akkor is fennáll, ha az említett „turisztikai” forrást vesszük számításba, hiszen köztudott, hogy mintegy másfél évszázaddal ezelőtti arisztokráciánk — az a kör, amelyből a Spanyolországba látogatók kikerülhettek — jó része járatosabb volt a német, mintsem a magyar nyelvben. Azonban e rövid cikk során inkább csak arra szeretnék rávilágítani, hogy mivel a *rr*-es írásmódra talált korai példaim (l. alább) már abból az időből valók, amikor Bizet *Carmen*-je sok-sok előadást megért, és óriási sikere volt Budapesten is, míg ilyen írásmódra a környező nyelvekben nem találni példát, a korábbi angol *rr*-es változatok írásbeli átvételének pedig még kisebb a valószínűsége, ez a jelenség nyelvünkben énekprozódiai eredetű belső fejlemény, aminek szempontjából voltaképpen közömbös — de nem érdektelen, és remélhetőleg előbb vagy utóbb ki is derül —, hogy melyik volt felénk a közvetlenül átadó nyelv. Bizonyára érdemes volna azonban a Révai Nagy Lexikona által (*Bikaviadal* címszó alatt) említett pozsonyi, pesti, budai és kecskeméti bikaviadal-kísérletek korabeli esetleges sajtóvisszhangját átkutatni, hátha előkerülne belőle a tárgyalt két szó első hazai előfordulása.

3. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy nyelvünkben Bizet operája terjesztette el ezt a már korábban átvett két jövevényszót. Ami a kiejtésbeli módo-

¹ Kiemelés tőlem. — K. I.

sulást illeti, feltevésem szerint a nyelvünkben elterjedtnek vehető hosszú *r*-es ejtésmód és a HTSz. alapján normának tekintendő *rr*-es írásmód kialakulásában az említett operának, közelebből benne is a torreador-dal (Escamillo áriája) refrénjének lehetett nagy szerepe. E refrén első sorában, mint alább látható, a kiénekelhetőség miatt a *torreadort* szó első *r*-je oly mértékben megnyúlik, hogy a fül hosszú *r*-ként érzékeli. (A magyar szöveg Ábrányi Emil fordítása. Minthogy azonban a Zeneműkiadó Operaszövegkönyvek sorozatában 1959-ben és 1961-ben kiadott Carmen-librettó következetesen az egy *r*-es és ékezet nélküli írásmódot alkalmazza, mintegy a muzsikuskor álláspontjának tiszteletben tartásaképpen a kották alatt én is ezt követem.)

Hasonló a helyzet a *torero*-val is, amely előbb az Escamillo áriáját bevezető rövid kórus első sorában hangzik markánsabb *r*-rel, majd pedig a torreador-dal harmadik sorában még határozottabban hosszú *r*-rel hallatszik:

p /avec fatuité/

Francia:	To - ré - a - dor,	en - gar	- de!	To - ré - a - dor!	To - ré - a - dor!
Magyar:	/E/ To - re - a - dor,	légy bú	- tor!	To - re - a - dor!	To - re - a - dor!
	/C/ To - re - a - dor,	a gát	- ra!	To - re - a - dor!	To - re - a - dor!
/Mo, Zu, és a kar/	To - re - a - dor,	a harc	- ra!	To - re - a - dor!	To - re - a - dor!
Olasz:	To - re - a - dor,	at - ten	- to!	To - re - a - dor!	To - re - a - dor!
Német:	To - re - a - dor,	zum Kamp	- fe!	To - re - a - dor!	To - re - a - dor!
Német:	Auf in den Kampf,	To - re	- ro!	Stol-zin-der Brust	sie- ges be-wusst
Orosz:	To - re - a - dor,	сме - ле	- е!	To - re - a - dor!	To - re - a - dor!

Francia:	Vi - vat!	Vi - vat	le to - re - ro!
Magyar:	Vi - vat,	vi - vat	a To - re - ro!
Német:	Ein Hoch!	Ein Hoch	dem To re - ro!

Francia:	Qui, les	To - re - ros
Magyar:	A hős	To - re - ro
Német:	Und der	To - re - ro

Francia:	To - re - a - dor,
Magyar:	To - re - a - dor,

Számítsuk mármost ehhez hozzá azt a körülményt, hogy hasonló helyzetben a *tor(r)eádor* szó csak ebben a dalban — a francia, az olasz és a magyar szövegben egyaránt — 12 alkalommal hangzik el, míg a refrén harmadik sorában előkerülő egyrészt nem is mindegyik fordításban kap helyet, másrészt lélektanilag kevésbé hangsúlyos helyen van, s csak Escamillo éneklí így, a többi szereplő és a kar énekében ez a rövid *r*-es *torreador* nem kerül elő. Ebből szinte önkéntelenül adódik az a következtetés, hogy olyan nyelvben, amelyben mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók időtartamának oly nagy jelentés-megkülönböztető szerepe van, mint a magyar, a jelzett kiejtésbeli, majd írásbeli módosulás automatikusan végbemegy. A magyar szöveghez nem lesz érdektelen megjegyezni, hogy különböző Carmen-fordításaink éppen a *torreador*-dalban mutatják a legkisebb eltérést, és a kérdéses szó hosszú *r*-rel énekelve mind Ábrányi Emil és Kornél, mind Blum Tamás fordításában ugyanerre a helyre kerül.

Tehát egyrészt maga az opera, rendkívüli népszerűsége révén, másrészt a belőle készített több ismert operaparódia okozhatta a hosszú *r*-rel énekelt *tor(r)eádor* ismertté válását széles körökben. (Pl. „Fel, *torreador*, öld meg a bikát!” Ez egyébként ebben a formában tréfás színezetű szállóigévé is vált.) Márpedig a Carmen valóban páratlan népszerűségére mi sem jellemzőbb, mint hogy 1876 októberében (a párizsi ősbemutató után alig másfél évvel) már bemutatták a budapesti Nemzeti Színházban, az opera szövegekönyve is még ugyanabban az évben megjelent Ábrányi Kornél fordításában, Pfeiffer Ferdinánd kiadásában, majd pedig az Operaház megnyitása — 1884 — óta kb. 1950 körülük úgyszólván folyton műsoron volt átlagban évi 14–16 előadással, sőt még a világháborúk tombolásakor sem múlt el év egy-két Carmen előadás nélkül; jelenleg pedig az opera legismertebb dalaiból és dallamaiból összeállított válogatások több magyar hang-lemez-fölvételen vannak forgalomban.

Ami pedig az énekelt hosszú *r*-nek a beszédben való meggyökeresedését illeti, ennek okát abban látom, hogy az indoeurópai nyelvek többségével szemben a mi nyelvünkben nyilvánvaló a fonematikus különbség a magánhangzók, de legtöbbször a mássalhangzók, és a rövid és hosszú változata között. Hogy csak az itt tárgyalt *r* hangra vonatkozó példákból lássunk néhányat: *ara* : *arra*, *ere* : *erre*, *szerel* : *szerrel*, *var* : *varr*, továbbá *bora* : *borra*, *embere* : *emberre*, *határa* : *határra*, *kora* : *korra*, *sikere* : *sikerre*, *sora* : *sorra*, *szere* : *szerre*, *tora* : *torra*, *vására* : *vásárra*, *vére* : *vérrre*, *vihara* : *vi-harra* stb. Mint látható, számos *r* végű szavunk esetében az egyes szám 3. személyű birtokos személyragos alak és a különböző határozók kifejezésére szolgáló sublatívusi alak kerül szembe egymással. Ez pedig oda vezethetett, hogy a *torreador*-t prózában is hosszú *r*-rel kezdték mondani, ha már énekelni úgy kellett. Ezzel szemben pl. a franciák, németek vagy oroszok hiába hallják akárhányszor a színpadról vagy lemezzel a hosszú *r*-rel elhangzó *torreador*-t, prózai beszédükbe nem hatolt be ez az ejtészváltozat, mert nyelvükből hiányzik a rövid és hosszú mássalhangzók fonematikus oppozíciója.

Fölvetődhet persze a kérdés úgy is, hogy a hangzóközi *r*-nek ez a megnyúlása nem egyszerűen csak a geminálódási tendencia eredménye-e nyelvünkben. Minthogy azonban az *r* geminációjára csak hangutánzó eredetű szavaink között találunk példákat — *csörög*—*csörren*, *csurog*—*csurran*, *dörög*—*dörren*, *zörög*—*zörren*, majd R. *durog* > *durrog*, *csörög* > *cserreg*, továbbá *berreg*, *surrog* stb. —, a jövevényszavaink közül pedig pl. a *koríander*, *korifeus*, *farizeus*, *horizont*, *horoszkóp*, *oratórium* stb. hangzóközi *r*-jeinek ugyanakkora esélyük lett volna a megnyúlásra, mint a *torreador*-belinek Bizet muzsikája nélkül, számomra több mint valószínű, hogy ezt a jelenséget az opera váltotta ki, nyelvünk említett jellegzetessége pedig maradandóvá tette.

4. A *torreador* és a *torero* helyesírása szótárainkban sokáig semmiben sem különbözik a spanyol *torreador*, illetőleg *torero* alaktól (vö.: FÜREDI IGNÁCZ, Közhasznú idegen szótár a szó-származtatás és kiejtés megjelölésével. Bp., 1891.; RADÓ ANTAL szerk.:

Idegen szavak szótára. Bp., 1905.², 1942.¹⁰; KELEMEN BÉLA, Idegen szavak és nevek szótára. Bp., 1910., 1920.³), azaz a szerkesztők ragaszkodtak az idegenes írásmódhoz. Ezt jól mutatják a KELEMEN³-beli és a RADÓ¹⁰-beli *chauffeur*, *chauvinismus*, *fama*, *sanctionál* stb. alakok is.

Ékezettel megmagyarosított *torredór* forma szerepel viszont BALASSA JÓZSEFNÉ (Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai. Bp., 1929.), HOROVITZ JENŐNÉ (Idegen szavak magyarázata. Bp., 1936.⁵), és SZENTGYÖRGYI EDÉNÉ (Idegen szavak magyar szótára. Bp., 1942.?), továbbá az 1951-ben második kiadásban megjelent, SÁNDOR KÁLMÁN szerkesztette „Idegen szavak marxista magyarázatokkal” című gyűjteményben is. A dátumok jól mutatják, hogyan magyarosodott meg a szó írásmódja: az idegenes írásmódot századunk második harmadában váltotta föl a már magyaros, *á*-val írt forma, amely azonban még nem tükrözte teljesen a valószínűleg általános kiejtést, hisz az *r* rövidnek van jelölve.

A szó írásmódjának a kiejtéshez való idomítása 1954-ben következett be, amikor az AkH. 1954. *torredór* alakot iktatott szójegyzékébe. Bár ez a forma újnak tekinthető írásgyakorlatunkban, nem teljesen előzménytelen. A Révai Nagy Lexikona III. kötetében a bikaviadal címszóban *torreador*-t és *torrero*-t ír 1911-ben, de még korábban (1893.) a PallasLex.: „Mindezeket (espada, chulos, capeadores, picadores, banderilleros) közösen *torreadores*, *torreros*-nak hívják.” (Kurziválás az eredetiben.) A *torreadores* formában így alkottak egy sosem létezett, de elméletileg lehetséges és grammatikailag szabályos *spanyol* szót a merőben más jelentésű *torrear* 'guarnecer con torres <una fortaleza o plaza fuerte>; <erődítményt, várat> tornyokkal ellát' igéből a *-dor* faktív képző segítségével. Ezek a lexikonbeli adatok egyébként a már akkor, sőt nyilván korábban is élő *rr*-es ejtés bizonyítékai.

A helyesírási szabályzat hatása természetesen nem érvényesült azonnal. Az 1954 és 1960 között megjelent kétnyelvű szótárak még ingadozást mutatnak. ECKHARDT francia szótáraiban *torredór* szerepel, ORSZÁGH Angol—magyar szótára a *torreador* címszónál *torredór*-t, a *bull-fighter* alatt pedig „*bikaviador*, *torreador*”-t ír. Hasonló következtetés figyelhető meg HALÁSZ ELŐD Német—magyar szótárában is, ahol a *Toreador* címszó magyar értelmezése *torredór*, míg a *Stierfechter*-é még *torreadór* (egyzson kötetben). E művek első kiadásai azonban még részben 1954 előtt, részben kevéssel utána jelentek meg. Matricáról vagy filmről történő újranyomásaik révén azonban az újabb kiadásokban is ezt a felemás helyesírást találjuk bennük, ami valószínűleg hozzájárul e régebbi írásformák továbbéléséhez. De az újabb szótárainkban (és az Új Magyar Lexikonban is) már a *torredór* írásmód az általános (vö.: HERCZEG GYULA, Olasz—magyar szótár. Bp., 1967., KOLTAY-KASTNER, Magyar—olasz szótár. Bp., 1963., HADROVICS—GÁLDI, Magyar—orosz szótár. Bp., 1974.⁵, REYCHMAN, Magyar—lengyel szótár. Warszawa—Bp., 1968.; stb.). Nem kizárt persze az sem, hogy az idegen szó és írásmódja nemcsak egyes szótárak használóinak, hanem szerkesztőinek írásmódjára is hatással lehet(ett), mégpedig az utóbbiak esetében nem csupán helyesírási, hanem értelmezéstechnikailag is, ugyanis PAPP ISTVÁN Finn—magyar szótárában (Bp., 1962.) „*toreadori* 'toreádor bikaviador'” szerepel (*harkataistelija* címszó nincs), LAKÓ GYÖRGY Svéd—magyar szótárában (Bp., 1969.) pedig „*tjurfåktare* = bikaviador” van.

Külön kell foglalkozni az ÉKSz.-beli *torreró* írásmóddal, amelynek korábbi szótárainkban nincs előzménye. A fentebb idézett, idegen szavakkal foglalkozó művekben — a BALASSA és a FÜREDI kivételével, amelyekben nincs benne — egytől egyig a változatlan *torero* írásmóddal találkozunk. Ugyanígy írja — nagyon helyesen — a BAKOS FERENC szerkesztette „Idegen szavak és kifejezések szótára” (Bp., 1973.) is. Az ÉKSz.-beli írásmódot több ismert körülmény támogatja. Nyelvünkben nem lévén szabóvízi rövid *o* (a *co* és a *no* mondatszókát leszámítva), az *o*-ra végződő idegen szavakat és neveket is

analógiásan hosszú *ó*-val mondjuk és írjuk számos esetben. E szó esetében a spanyol ejtésben meglevő hangsúlyos *e* hangot természetesen *é*-vel tükröztetjük, az *rr* pedig a *torreádor* ejtésének és helyesírásának hatásával magyarázható. Ennek ellenére nem volt szerencsés az ÉKSz.-tól a *torreró* forma választása. A *torero* szó nyelvünkben mindig is jóval ritkábban fordult elő, mint a *torreádor*, s ma sem nagyon használjuk. Ennek következtében a *torero* meghonosultsága — amitől a magyaros írás függ! — erősen vitatható. Aki ismeri, az eredeti *torero* ejtés követésére törekszik (már amennyire ez magyar artikulációs bázissal lehetséges), azaz *é*-t és *ó*-t ejt, de az *r*-et rövidnek hagyja. Ezt valószínűleg az is okozza, hogy a viszonylag gyakori *torreádor*-ral szemben a ritka *torero*-t nyelvi tudatunk új jövevénynek véli, hiába jelentek meg egyszerre nyelvünkben. Idegennek maradását (a két említett lexikonbeli és az ÉKSz. adata kivételével) az a tény is jelzi, hogy szótárainkban mindenütt *torero* formát találunk, írásban nincs még *toreró* sem, nemhogy *torreró* lenne. Ez a valószínűleg a helyesírási egyöntetűség kedvéért bevezetett ÉKSz.-beli *torreró* forma, bár szórványos előzményekre támaszkodik, nem kívánatos, mert el-tünteti a két szó között meglevő különbséget: a *torreádor* immár meghonosult jövevény-szó, a *tor(r)eró* pedig csak ritkán használt idegen szó.

KOVÁCS IMRE

Nyargaló — foglaló. A Széchenyi-uradalom a „Nagy Erdeiben azok által teendő kártételek meghátolása végett”, kik „akár Tuskó, akár Tüske, akár vadgyümölt, akár száraz, vagy Dültfa, akár Legelő, akár Makkoltatás” haszonvételében kárt okoznának, a XVIII. század első éveiben szigorú rendelkezéseket hozott, majd 1802. november 27-én az egyes kártételek büntetésének taksáját is meghatározta. Ebben a 24 pontra terjedő büntetési „rendtartásban” olvashatjuk, hogy a kártevők a megszabott büntetésen kívül más, kisebb összegű — általában 24 krajcár — díjat is kötelesek fizetni, amelyet a fent említett két szóval felváltva jelöltek. A rendtartás 3. és 4. pontja pl. ezt írja: „3. Kinek marhája a vágásban taláztatik, megh fizeti a kárt, mellyet az Uraságh Jägerje meg bötsül, s ezen föllül fizeti az azon Esztendőbeli Contractuális fübért, de triplán s 24 krajcár *nyargalót*. 4. Aki gyalog forgátsot lop, vagy száraz ágat, az azon esztendőbeli egy székér forgátsnak dupla árát fizeti s 24 krajcár *foglalót*.” (OL. Széchenyi It. II/28, 177.)

A 24 pontból 22-ben esett szó összecszerű büntetésről, s ezek közül csak három esetben (a 4., 6. és 12. pontban) történt a *foglaló* említése, míg a többi pontokban *nyargaló*-nak nevezték a 24 krajcáros külön büntetést. A két szó előfordulási aránya hihetőleg a szavak gyakoriságára is utal, ennek megfelelően a *nyargaló*-nak jóval ismertebbnek kellett lennie.

Ez utóbbi szó szerepel a MTsz.-ben (I, 1537), és az ott közölt 3. jelentése alkalmas arra is, hogy kifejezésünk értelmét világosabbá tegye. Eszerint ugyanis a szó jelentése: „3. foglalpénz, amelyet a befogott a lovas pandúrnak fizetni tartozott (Balaton mell. TSz.; MNy. V, 130”.

Mindez nagyon érthetővé is tenné a kifejezést, csak az uradalom területén a XVIII. század elején — különösképpen erdőkihágások ügyében — a pandúrok nem tevékenykedtek. Az uradalmi erdőket a XVIII. század elejétől az 1731-ben szervezett erdőispán hatásköre alá tartozó „erdőőrzők” oltalmazták, s nekik volt a feladatuk az is, hogy az 1802-es rendelkezésekben feltüntetett kártételeket szemmel tartásuk, és a vétkeseket az uradalom vezetőinek jelentésük. Az uradalom területén 1731-ben életbe léptetett „erdőrendtartás” nemcsak az uradalmi erdő használatát szabályozta, hanem az ispán és az erdőőrök bérét is meghatározta. S míg az ispán a nagyobb összegű büntetésből kapott részt, az erdőőrzők a „befogási díjat” kapták. A rendtartás 8. pontja pl. előírja, hogy ha

„valamely, büntetés származnék, mind azon, mind pedig más Helyek eránt is, annak két része az Uraságé legyen, harmadika pedig az erdő Ispányé — amint az indoklás hangzik — az pedig legh inkább a'végre, hogy annyival is inkább maga Szorgalmatosságát jobban mutassa” (OL. Széchenyi cs. lt. II/28, 172/C). Az erdőőrök fizetése pedig — mint a 6. pontban olvasható — „kinek kinek rendeltetett esztendeigh frt 8 és két Posony köből Ros, azon kívül minden contrabontban egy-egy garas”. Azonban, mint a következő, a 7. pont megszabta, „valami jövedelem számukra jövend bé, azt ki ki Hütő alatt vigye bé az Erdő Ispánnak, kántor számra [= negyedévenként] pedig az erdő Ispán ossza ell közöttök, egyiknek annyit, mind másiknak . . .” (uo.).

De a *nyargaló* nemcsak az uradalom erdejében tett s az erdőőrök által észlelt kártételek után fizetett külön büntetést jelentette, hanem azt is, amit a falusi erdőkben tett kártételek után kellett fizetni. 1804. július 22-én adták ki Nagy-Czenken — tehát a Széchenyi-uradalom központjában — azokat „A Communitások Erdeiben való . . . Rendtartások”-at — egyelőre csak pár község számára —, amelyekben ugyancsak feltűnik a *nyargaló*-nak nevezett büntetéspénz, mégpedig a következő cím alatt: „A kártevők pedig ilyenképen büntetessenek.” A bevezető szöveg pedig, amely végén olvasható a fenti kifejezés, ezt mondja: „A Nyers, Száraz fa lopó, ki az ültetésben vesszőt, póznát, vagy akár mit vág; az ültetésben Marhája által kárt tesz, az ültetésben gyalog keresztül jár s kárt tesz, ki a vágásban a gyökér sarjazásokban, úgy maga, vagy Marhája által eteti, Gubatsot, Makkot lop, és azt Birkával, Sörtéssel eteti, fizesse meg a kárnak betse szerint való árát és 24 krajczár *nyargalott*. A ki pedig oly fát lop, fizesse annak folyó árát és 24 krajczár *nyargalot*.” (OL. Széchenyi cs. lt. II/28, 172D.) Eszerint a falu erdejében okozott kár után fizetendő külön büntetés is *nyargaló*, amit pedig valószínűleg a faluközösség alkalmazottjai s nem a pandúrok érdemelhettek ki a kártévő elfogása révén.

A múlt század elején tehát Nyugat-Dunántúlnak a Széchenyi-uradalom alá tartozó falvaiban a *nyargaló*-nak tágabb jelentése élhetett, mint amit az MTsz. feltüntet. De valószínű az is, hogy a szó elterjedése is szélesebb lehetett a fent regisztrálnál. A kifejezés, szóhasználatban alkalmazva, még Kiskunhalason is ismeretes volt az MTsz. adata szerint, a következő formában: *Kihuzza a nyargalót*, ami annyit jelent: 'megverődik, kikapja a magáét' (I, 1557).

Ez pedig — a szélesebb elterjedésnek igazolásán túl — arra is utal, hogy a kártevők elfogása gyakran kemény összecsapással, verekedéssel történt.

Ami a másik kifejezést, a *foglaló*-t illeti, erre nincs megfelelően értelmező adat a MTsz.-ban sem. Van viszont a *foglal* igének éppen Nyugat-Magyarországon olyan jelentése, amellyel jól megmagyarázható a *foglaló*-nak nevezett büntetéspénz is. A MTsz. (I, 609) a *foglal* szó első jelentéseként közli a következőket — a példamondattal együtt: „1. elfog. Azok a lólopuk, má foglalva vannak” (Zala m. Hetés: Nyr. II. 373)” Ennek alapján kétségtelen, hogy a *foglaló* ugyanúgy a kártevők megfogásáért járó külön büntetéspénz, mint ahogy a *nyargaló* is az. Mivel azonban a *foglaló*-nak pl. az adás-vétel során más jelentése állandósult, ugyancsak pénzzel kapcsolatban, érthető, hogy a fenti jelentése a Nyugat-Dunántúlon is háttérbe szorult, és azt még az MTsz. sem tudta regisztrálni.

TAKÁCS LAJOS

NYELVMŰVELÉS

Helynévgyűjtés és helyesírás

A Magyar Nyelv múlt évi 3. számában VÉGH JÓZSEF egy közleményt jelentetett meg „A földrajzi nevek helyesírásának kérdéséhez” címmel (LXXI, 340—9). Bár nem szívesen teszem, kénytelen vagyok a cikkel kapcsolatban néhány dolgot megjegyezni.

Örvendetes dolog, hogy a földrajzi névi adattárak egymás után készülnek el, és tudjuk, hogy az érdem nem kis mértékben Végh Józsefé. Az ő szervezői körütekintését dicséri, és a magyar helyesírás általános érdekeinek tiszteletben tartási szándékát bizonyítja az, hogy a munkálatok megkezdésekor az Akadémia földrajzinév-írási szabályainak szellemében törekedett az adattárak egységes helyesírási arculatának kialakítására. Éppen ezért nem értem idézett cikkének tudománypolitikai szándékát.

Az eddig megjelent adattárak anyaga azt mutatja, hogy köztük a helyesírási egység nem teljes: eltérnek egymástól is, és (különböző mértékben) az akadémiai földrajzinév-írási rendszertől is, amelyet „A földrajzi nevek és megjelölések szabályai” című kiadvány (a továbbiakban FÖNMISz.; 1965.) tartalmaz. Figyelembe véve a munkában levő köteteket is, a sok kisebb-nagyobb eltérés mennyiségi felhalmozódása az egész sorozat minőségét veszélyeztetheti. Kedvezően fogadta tehát a földrajzi névi adattárakért felelős Névtudományi Munkabizottság FÖLDI ERVINNEK és ifj. HÖNYI EDÉNEK (a Földrajzinév-bizottság és a Helyesírási Bizottság tagjainak) azt az öntevékeny előterjesztését, amelyben a Heves megyei és a Somogy megyei gyűjtésnek egy-egy anyagrésztletén bemutatták a FÖNMISz.-től való eltéréseket, és bizonyították, hogy ezek nem jelentősek, a teljes egység mind a köznyelvi, mind a térképészeti gyakorlattal könnyen megvalósítható. A Névtudományi Munkabizottság 1974. június 13-i ülésén joggal határozott tehát így: „A tényleges és a legnagyobb részben ismert nehézségek ellenére a munkabizottság egyhangú határozattal azt a döntést hozta, hogy a további földrajzinévgyűjteményekben is A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai című kiadvány legyen a közzététel alapja.” (PAPP LÁSZLÓ bizottsági titkár szíves közlése szerint.)

Bár a határozat szövegét nem ismertem szó szerint (csak annak lényegéről volt tudomásom), a Helyesírási Bizottság 1974. június 21-i ülésén örömmel jelentettem be a helyesírási egység irányába tett eme nevezetes lépést ekképpen: „A Névtudományi Munkabizottság legutóbbi ülésén napirendre tűzte Földi Ervin és ifj. Hőnyi Ede bizottsági tagok előterjesztésében a megyei földrajzi névi gyűjtések helyesírásának kérdését, és kimondta, hogy a jövőben az MTA Elnökségi Helyesírási Bizottságától 1964-ben elfogadott földrajzi névi szabályzatot kell alkalmazniuk a gyűjtőknek és a szerkesztőknek egyaránt.” (Az ülésen Papp László is részt vett.)

Végh József a Névtudományi Munkabizottság ülésén nem volt jelen, ahogyan én sem. Ez azonban őt sem akadályozhatta meg a bizottsági döntés pontos megismerésében. Érthetetlen tehát számomra, miért írja a MNy.-ben ezt: „a bizottság álláspontja az volt, hogy a földrajzi nevek írásán lényeges változtatást ne hajtsunk végre” (i. h. 340), ami — enyhén szólva — erősen önkényes értelmezése a fentebb idézett határozatnak. Mert bár lényeges változtatásokat a bizottság valóban nem kért a szerkesztőktől, a FÖNMISz.-hez való teljes alkalmazkodás iránti óhaját, a lényegtelen eltérések kiküszöbölésével az egységes írásmód megteremtésének igényét határozottan kifejezte. Tudja ezt Végh József is (ha nem vallja is be): ezért módosítja több ponton eddig követett helyesírási gyakorlatát, közeledvén némiképp a FÖNMISz.-hez, továbbra is fenntartva azonban egyes típusokban az Akadémiáétól eltérő álláspontját.

Mi szükség van erre? Ha van Akadémiánk (márpedig van), ha elismerjük ennek szabályzatát az egész magyar írásbeliség kötelező normájául (mert el kell ismernünk),

ha tudjuk azt, hogy a földrajzi névi szabályzatot az MTA Elnökségi Helyesírási Bizottsága is elfogadta 1964-ben (amely tehát nem a földrajzosoknak vagy éppen csak három szerzőnek a kiadványa), ha ismerjük a Névtudományi Munkabizottság határozatát (amely nem titok); akkor semmi indoka sincs egy külön „adattári helyesírás” fenntartásának. Annál is kevésbé, mivel ez sem egyszerűbb az akadémiai földrajzinév-írási rendszernél, nem is teljesebb annál, és alkalmazása sem könnyebb.

Helyesírásunknak (különösen a különírásnak-egybeírásnak) a nehézségeit panaszolva egyesek (mint Végh is) szeretnek BÁRCZI GÉZÁRA hivatkozni, aki bizonyos részletkérdéseket illetően nem értett egyet a szabályzattal — mint magánember. Mint felelős akadémiai személyiségnek azonban BÁRCZINAK ez volt a véleménye: „A helyesírás szabályjaival vitába szállni ugyan lehet, de a gyakorlatban engedelmeskedni kell nekik” (Nyelvművelésünk 42). Végh József erről már nem akar tudni, jöllehet a Névtudományi Munkabizottság elnöke nemcsak az Akadémia iránti udvariasságból írta le, amit idéztem tőle. Az 1974. június 13-i határozat ennek ékesen szóló bizonyítéka.

Nem akarom megjegyzéseim sorát azzal nyújtani, hogy belebocsátkozom Végh József cikkének részleteibe, vitázva számos (szerintem téves) megállapítással, vélekedéssel. — Szükségesnek tartom viszont arra figyelmeztetni a Magyar Nyelv olvasóit, hogy a FÖLDI—HÖNYI-féle előterjesztést, illetőleg az egész kérdést eddig csak Végh szemüvegén át nézve láthatták. Éppen ezért nem lesz haszontalan, s a tudományos vita etikájának is akkor teszünk eleget, ha a névtudományi munkabizottsági előterjesztés elvi részének megismerését lehetővé tesszük, és tájékoztatjuk legfőképpen a névtudomány azon munkásait, akik a földrajzi névi adattárak összeállításán fáradoznak. Meggyőződésem, hogy az alább következők mindenkit meg fognak nyugtatni a tekintetben, hogy a Névtudományi Munkabizottságtól hozott határozat helyes volt, és pontos végrehajtása feltétlenül kívánatos.

FÁBIÁN PÁL

A földrajzi nevek helyesírásáról*

1. Somogy megye földrajzi neveinek a közelmúltban kiadott gyűjteménye (SMFN.), a megjelenés alkalmából rendezett vita és az előkészítés alatt vagy a gyűjtés, ellenőrzés szakaszában levő további névgyűjtések anyaga újra felvetette a nevek helyesírásának kérdését. Bár az 1965-ben megjelent „A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai” (FÖNMISz.) című kiadvány az AkH. alapján minden eddiginél részletesebb szabályozást adott, a SMFN. bevezetése azt állapítja meg, hogy „Ezt a logikus, de nem könnyű írásmódot lehet alkalmazni az államigazgatási térképeken. Mi azonban nem követhetjük, mert a mai névanyagban még sok olyan típus szerepel, amely a fenti szabályzatban nem fordul elő.” Az idézett rész után rövid összefoglalót találunk az alkalmazott helyesírásról, melyet — valószínűleg a szerkesztés során tapasztalt helyesírási nehézségektől sugallt — észrevétel követ: „Meggondolandó, nem volna-e jó a legközelebbi névgyűjteményünk helyesírásában gyökeres egyszerűsítéseket alkalmaznunk.”

A jelen előterjesztés összeállításakor az az öntevékeny segíteni akarás vezetett bennünket, hogy bebizonyítsuk: egyrészt a vizsgált kötetek jelenlegi helyesírását (elsősorban a mutatókban) túlnyomó hányadban az AkH., illetve a FÖNMISz. alapján

* Előterjesztés a Névtudományi Bizottság részére a földrajzi névi gyűjtések során közzétett nevek helyesírásáról.

oldották meg, másrészt pedig azt, hogy az eltérő megoldású nevek helyesírása az AkH., illetve az ezt kiterjesztő FÖNMISz. rendszerében megoldható.

Természetesen, az AkH. és a FÖNMISz. szerint általunk megállapított nevek elvétele tartalmazhatnak további vitára okot adó megoldásokat, de ezek nem a szabályok alkalmazhatatlanságának, hanem a nevek bonyolultságának vagy többértelműségének bizonyítékai.

2. A mellékelt jegyzékben¹ véletlenszerű kiválasztással egy Heves megyei (Sirok) és két Somogy megyei (Ráksi és Rinyaszentkirály) község névanyagát soroljuk fel. A jegyzékben megadunk minden, az AkH.-tól, illetve a FÖNMISz.-től eltérő formát (a PESTY-féle, az adattári részben szándékosan eredeti írásmódban meghagyottakat, és a máshonnan származó, nem élő neveket is), emellett feltüntetjük a mutató (esetenként eltérő) írásmódját.

A három községben — az egy szám alatt feltüntetett változatokat is számítva — 799 név van. Feltételezve, hogy az adattári részzel szemben a mutató adja a helyesebb írású formát, csak ezt vizsgáltuk, és 179 esetben mutattunk ki eltérést, amely 22,4%-ot jelent. A 179 eltérés különféle jellegzetes csoportokba sorolható, amelyek mindegyike a FÖNMISz. megfelelő pontjaival könnyen egyeztethető. A csoportok után megadott szabálypontok tehát ékesen bizonyítják, hogy az eltérések típusai nem hiányoznak a szabályzatból.

3. Az első és legnagyobb csoportot a külterületeken (ritkábban a belterületeken is) kötőjellel kapcsolt *út, utca, híd* stb. utótagú nevek alkotják (az összes eltérések 28,9 %-a), pl. Sirok (a továbbiakban 33-mal jelölve) 17. *Kőlyuk-sor* — helyesen (a továbbiakban h-val jelölve) *Kőlyuk sor*, 33/103. *Szajlai-út* — h: *Szajlai út*; Ráksi (a továbbiakban 121-gyel jelölve) 13. *Hóbor-híd* — h: *Hóbor híd*, 121/63. *Gyertyános-csapás* — h: *Gyertyános csapás*; Rinyaszentkirály (a továbbiakban 221-gyel jelölve) 65. *Atádi-út* — h: *Atádi út*, 221/68. *Kenyeres-híd* — h: *Kenyeres híd*, 221/123. *Telefon-csapás* — h: *Telefon csapás*; stb.

Ez a fajta eltérés látszik a legkevésbé indokoltnak, hiszen az ilyen belterületi nevek többsége ugyanezekben a kötetekben kötőjel nélkül található. Az AkH., illetve a FÖNMISz. szerinti írásmód nehézség nélkül alkalmazható lenne. Az ebben a csoportban található eltérések megszüntetésével az összes eltérések százaléka 22,4-ről alig valamivel több, mint 16%-ra csökkenne. (FÖNMISz. 50., 51., 52., 53. és 54. szabály).

A második nagy csoport a földrajzi megjelöléseké (17,8%). Itt lényegében arról van szó, hogy a névgyűjtések helyesírása a kötőjellel kapcsolt földrajzi nevek körét igen szélesen értelmezi. Olyan alakulatokat is földrajzi névnek tekint, melyek tagjaik egymáshoz való viszonyában rendszerint világosan jelzik, hogy elsősorban nem azonosítás céljából, hanem egy-egy tereptárgy típusának megjelölése révén keletkeztek. Jól érezték ezt pl. a következő esetekben: 33/240. *Tubusgyár* (az adattári részben *Tubus-gyár*), 221/150. *Elkülönözött polgári legelő*, 33/206. *Bakterház* (az adattárban: *Bakter-ház*) stb. Az eltérések alább felsorolt példáiból jól látható részben a szemlélet (amelyet nem nehéz alkalmazni), részben az, hogy a megjelölések elválasztása a földrajzi nevektől — a személynévi előtagok kivételével — a közszói helyesírásban szokásos egybe- és különíráshoz vezet: 33/74. *Tarna-folyó* — h: *Tarna folyó*, 33/131. *Felső-vár* — h: *Felső vár*, 33/133. *Siroki-vár* — h: *Siroki vár*; 121/4. *Felső-kereszt* — h: *Felső kereszt*, 121/49. *Kerekes-kút* — h: *Kerekes kút*, 121/71. *Fütyülbi-kapu* — h: *Fütyülbi kapu*, 121/114. *Dült-malom* — h: *Dült malom*; 221/114. *Kis-ház* — h: *Kis ház* stb. (FÖNMISz. 40., 41. és 55. szabály.)

Az eltérések harmadik csoportját (12,2%) azok a települések alkotják, melyekben a településjellet hagyományosan az egybeírás fejezi ki. A településnevek

¹ Ezt terjedelmi okokból itt most nem közöljük.

egybeírandó csoportjába — a *tanya* utótagúak kivételével — még a kisebbek is beletartoznak. Feltétlenül egybeírandók a hivatalos helységnévtárban is megtalálható településnevek (az ún. külterületi lakott helyek), de egybeírandók a belterületi településrészek nevei is. Néhány eltérés ebben a csoportban: 33/22. *Bánya-udvar* — h: *Bányaudvar* (ez a név az előző pont alapján is egybeírandó lenne), 33/36. *Rozsnak-fő-major* — h: *Rozsnakfőmajor*, 33/37. *Rozsnak-pusztá* — h: *Rozsnakpuszta*, 33/95. *Rác-falu* — h: *Rácsfalu*, 33/96. *Darnó-major* — h: *Darnómajor*; 121/45. *Ráksi-pusztá* — h: *Ráksipusztá*; 221/28. *Simon-major* — h: *Simonmajor*, 221/43. *Fülecs-pusztá* — h: *Fülecspuszta*, 221/146. *Kohány-pusztá* — h: *Kohánypusztá*; stb. (FÖNMISz. 6., 7. szabály.)

A negyedik csoportba (8,9%) olyan földrajzi nevek tartoznak, melyeknél a kötetek helyesírása kötőjeles kapcsolás helyett indokolatlan egybeírást alkalmazott. Ebben a vonatkozásban a FÖNMISz. az olyan utótagok jegyzékének felsorolásával segíti az alkalmazást, melyeket kötőjellel kell kapcsolni. Meg kell jegyezni, hogy a hasonló jelentésű, de a jegyzékben nem található földrajzi köznevek is értelemszerűen ide tartoznak. Néhány jellegzetes eltérés: 33/2. *Kastó* — h: *Kas-tó*, 33/19. *Papkert* — h: *Pap-kert*, 33/75. *Büdöskúti földek* — h: *Büdös-kúti-földek*; 121/80. *Mestertag* — h: *Mester-tag*; 221/128. *Rét-sarki-kút* — h: *Rét-sarki-kút*, 221/174. *Siófej* — h: *Sió-fej*; stb. (FÖNMISz. 13—25. szabályok.)

Az ötödik csoportot (8,0%) azok a többemű nevek alkotják, melyekben egy második vagy további tag tulajdonnév, tulajdonnévnek tekinthető, magyar szempontból elemezhetetlen szó, vagy pedig egy másik földrajzi névből bővítéssel került át. Erről a csoportról említést tesz az SMFN. bevezetője is: „Ha azonban a második elem tulajdonnév (vagy tulajdonnévből képzett *-i* képzős melléknév), továbbá, ha a mai nyelvérzék számára nem érthető, akkor ezeket nagybetűvel írtuk.” Ez a szabály szándékában a FÖNMISz. elveit követi, megfogalmazása azonban kevésbé sikerült, hiszen ezen az alapon a nyilvánvalóan ide tartozó (ezúttal más Somogy megyei községből véve a példát) *Kis-Lábodi-híd* (Lábod) *-i* képzővel köznévvé vált *lábodi* szavának nagybetűs kezdetét csak az indokolná, ha lenne két lábodi híd, melyek közül ez a kisebbik. Ezzel szemben van egy *Nagy-Lábod* és *Kis-Lábod* falurész, a *Kis-Lábodi-híd* — h: *Kis-lábodi híd* pedig az utóbbi mellett fekszik; ráadásul ugyanezt a hidat *Nagy-híd*-nak — h: *Nagy híd*-nak is nevezik. A szabály ugyanakkor nem veszi figyelembe azokat a neveket, amelyek teljesen azonos módon, de *-i* képző nélkül alakulnak rövidebb nevekből: 33/59. *Rozsnaki-nagy-fa* — h: *Rozsnaki-Nagy-fa*, 33/66. *Alsó-szék-lápa* — h: *Alsó-Szék-lápa*, 33/141. *Felső-nagy-berek* — h: *Felső-Nagy-berek*; 121/37. *Keskeny-csális* — h: *Keskeny-Csális* (elemezhetetlennek találtuk); 221/29. *Kis-nyolcas* — h: *Kis-Nyolcas*; stb. (FÖNMISz. 16., 17., 18., 20., 22. és 23. szabály.)

A hátralevő hét csoport az összes eltéréseknek csak 24,2%-a. Ezek: a) a jelölt szerkezetek, névutók, hátravetett jelzők különírásától (7,2%, FÖNMISz. 35, 36. szabály); — b) a köznyelvi egybeírástól, ideértve az összetett földrajzi közneveket (5,6%, FÖNMISz. 2. szabály, függelék 34. pont); — c) a nem földrajzi kapcsolatok egybeírásától (3,3%, FÖNMISz. 8., 9., 10., 11. szabály); — d) a földrajzi köznevek kötőjeles kapcsolásától (3,3%, FÖNMISz. 13—23. szabály, függelék 34. pont); — e) a többemű nevek második és további tagjainak kis kezdőbetűjétől (2,5%, FÖNMISz. 19., 21. szabály); — f) az *és*-sel kapcsolt nevek írásmódjától (1,2%, FÖNMISz. —, de megjelölésként jól leírhatók); — g) a négyemű nevek két-két tagjának összevonásától (1,1%, FÖNMISz. 12. szabály) térnek el.

A felsorolt hét csoport közül az SMFN. bevezetője részben tartalmazza az a) pontban megadottakat, amikor kimondja, hogy „a jelölt birtokos összetételeket külön szóba írjuk”. Nem veszi figyelembe azonban a teljesen hasonló egyéb szerkezeteket. Ugyancsak megtaláljuk a bevezetőben a b) pontban jelzett csoportot: „Az olyan név-

elemeket, amelyek több szóból állanak, de a köznyelvi helyesírás szerint is egybeírandók . . . , mi is egybeírtuk.” Sajnos, ennek ellentmondanak az alábbi példák: 33/57. *Köz-bérc* — h: *Közberc*, 33/197. *Kis-kút-fő* — h: *Kis-kútfő*; 121/98. *Kéri-határ-dűlő* — h: *Kéri-határdűlő* (vö. 121/35. *Határlénia*); 221/115. *Két-kerekű* — h: *Kétkerekű*; stb.

Egy-egy példa az a)–g)-ig terjedő típusokra: 33/142. *Kenderföldek-mellett* — h: *Kenderföldek mellett*, 33/83. *Köz-orum* — h: *Közorom*, 33/123. *Török-ember* — h: *Törökember*, 121/8. *Templom kert* — h: *Templom-kert*, 221/51. *Hamuházi-Kopola* — h: *Hamuházikopolya* (a *kopolya* földrajzi köznevet az ÉKSz. is tartalmazza), 33/109. *Kis-bikk-fő-tető* — h: *Kis-bikkfő-tető*, 121/34. *Matuka, Matuka alja* — h: *Matuka és Matuka alja*, végül 221/144. *Nyíresi és Kúti-Berek* — h: *Nyíresi- és Kúti-berek*.

4. Az eltérések számbavétele azt az öröndetes tényt jelzi, hogy — a bevezető ellenkező álláspontja és eltérő szabályai ellenére — az AkH., illetve a FÖNMISz. a nevek több, mint 77%-ában érvényesül. Ha figyelembe vesszük, hogy viszonylag egyszerű, mechanikus módszerekkel — hogy csak a „népesebbeket” említsük — az első (*utak, utcák* stb.), a harmadik (*települések*), a negyedik (*földrajzi köznévi elbontása*) és a hatodik (*jelölt szerkezetek*) csoport földrajzi nevei könnyen leírhatók az AkH., illetve a FÖNMISz. szerint, akkor kiderül, hogy a vizsgált teljes névanyaghoz képest az eltérések aránya 9,6%-ra csökken, vagyis a földrajzi nevek több, mint 90%-ban megfelelnek az alkalmazhatatlannak minősített szabályoknak.

Kétségtelen, hogy a földrajzi nevek viszonylag kis százalékát kitevő néhány kategóriában nem könnyű a szabályok alkalmazása. Nehéz meghatározni például: vajon mely alakulatok tartoznak a földrajzi megjelölések közé. Különösen nyelvészek számára ismert tény azonban, hogy ezeket a nehézségeket elsősorban nyelvünk szerkezete okozza. Az AkH. és a FÖNMISz. csak erre a szerkezetre épülhet, és minden úgynevezett egyszerűsítő szándék — éppen a reális alapoktól való eltávolodás folytán — csak bonyolultabb és nehezebben alkalmazható „rendszerre” vezethet. Az SMFN. bevezetőjében említett, a földrajzi nevek helyesírásának egyszerűsítésére való törekvés nem újkeletű. A Földrajzi-név-bizottság 1972 novemberében már foglalkozott egy ilyen javaslattal (TAKÁCS JÓZSEF, A magyar földrajzi nevek írásmódja), mely azonban elfogadhatatlannak bizonyult. A mások részéről is hangoztatott „egyszerűsítési” lehetőségek feltárására azonban semmilyen egyéb javaslatról sem tudunk. Éppen ezért egyet kell értenünk FERENCZY GÉZÁVAL, aki az utcanévek helyesírásával kapcsolatban a FÖNMISz.-re utalva ezeket írja: „Sajnos, nemigen ismerik az említett kiegészítő szabályzatot . . . Igaz, első olvasásra nem könnyű a földrajzi nevek írásának szabályzata, de maga a földrajzinév-anyag is rendkívül bonyolult. De ha jobban megismerkedünk új helyesírásunk rendszerével, az újabb kiegészítő szabályokkal, egyre könnyebb lesz eligazodnunk az útvesztőben.” (Nyr. XCVII, 501.)

Jellegzetes hibának tartjuk a földrajzi nevek helyesírásában azt a tényt, hogy a szabályokat mereven, szinte dogmatikusan értelmezik, és ilyen alapállásból jutnak arra a következtetésre, hogy nehezen alkalmazhatók. Felhívjuk a figyelmet pl. a FÖNMISz. általános alapelveinek C) pontjára, mely a tereptárgy és az íráskép összefüggésére utal: „*Hűvös-völgy* (domborzati név), *Hűvösvölgy* (városrésznév) stb.”, vagy a függelék G) pontjához írt bevezetőre: „. . . a köznevek és jelzők felsorolása önmagában nem döntheti el az írásmódot . . . a *tér* szó pl. . . egy kistájat jelölő névben . . . : *Fás-tér*; . . . az *utat, utcát* stb. jelölő névben azonban . . . : *Fás tér* . . .” A vizsgált névanyagban hasonló jelenséget találunk a *lénia* és *puszta* szavak esetében, melyek közül az első az ’út, utca’, de legtöbbször a ’nyiladék’ értelemben, a második ’rét, legelő’, illetve ’major, lakott hely’ jelentésben egyaránt előfordul. Az SMFN. mutatójában mégis megkülönböztetés nélkül, kötőjellel szerepelnek. Pedig éppen a földrajzi nevek helyszíni gyűjtése és ilyen formában való közzététele teszi lehetővé az esetek túlnyomó többségében az egyértelmű, szabályok-

hoz igazodó írásmódot. Ilyen alkalom ezenkívül talán csak a terepen dolgozó térképészek számára lenne, ők azonban — kevés kivétellel — nem rendelkeznek a szükséges nyelvészeti képzettséggel.

5. Egy másik kérdés. Véleményünk szerint a Zala, Somogy és Heves megyei gyűjtésekben és a további hasonló kötetekben az adattári és a mutatóbeli egybe-, külön-, kötőjeles, nagy és kis kezdőbetűs írás eltéréseinek megszüntetése lényegesen emelné az anyag színvonalát. Hasznos lenne ez azért is, mert a mutató néha a bevezetőben leírt elvekkel ellentétben módosítja a nevet, és nem mondja ki, hogy melyik a valóban helyes forma. Pl. (belterületen) 33/5. *Szabás köz* a mutatóban (a továbbiakban ~) *Szabás-köz* — h: *Szabás köz*, 33/17. *Kölyuk sor* ~ *Kölyuk-sor* — h: *Kölyuk sor*, 33/18. *Al utca* ~ *Al-utca* — h: *Al utca* stb.

6. Végezetül arra hívjuk fel a figyelmet — a tudományos szempontok mellett ez sem lebecsülendő —, hogy a névgyűjtések és közzétételük az élő névanyag teljes megadásával a részletes térképek számára nélkülözhetetlen alapanyagot jelentenek. Vajon helyes lenne a gyakorlat számára is ilyen jelentős anyagban valamiféle „egyszerűsítéssel” eltorzítani a földrajzi neveket? Véleményünk szerint nem! Különösen akkor nem, ha a már közzétett földrajzi nevek túlnyomó többségének írásmódja jelenleg sincs ellentétben az AkH. és a FÖNMISz. előírásaival.

FÖLDI ERVIN és IFJ. HÖNYI EDE

S Z E M L E

A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései

Szerkesztette DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.
345 lap

1. Nyelvatlaszunknak, a magyar nyelvtudomány méltán nagy büszkeségének az elkészülte és megjelenése tudományos életünk ünnepi eseménye. Az eddig megjelent kötetek ismertetői, bírálói, használói nem fukarkodtak elismerő szavakkal sem külföldön, sem itthon. Egy valamit azonban hiányoltunk: az atlasz munkálataira vonatkozó módszertani tájékoztatást (de vö. A magyar nyelvatlasz munkamódszere. Szerk. BÁRCZI GÉZA. Bp., 1955.). A címül írt munka megjelenésével részletes beszámolót kapunk az atlaszmunkálatoknak „minden fázisáról, az elméleti-módszertani problémáktól a gyakorlati munka számos apró mozzanatáig” (11); így az atlasz használata közben fölmerült kételyeinkre, kérdéseinkre immár választ kapunk. — A kötetről ismertető-bírálatot írni megtisztelő, de nehéz feladat. Mert egyrészt úgyszólván minden fontos benne, az ismertetés terjedelmi korlátai azonban csak szemelgetést tesznek lehetővé, másrészt és elsősorban, mert a tanulmányok íróival idevágó szakismeretek és tapasztalat tekintetében nem versenyezhet senki sem. Amire éppen ezért vállalkozhatom, az az, hogy az atlasz használójának a szemszögéből arról szóljak, miért és miben fontos különösen is ez a tanulmánygyűjtemény, illetőleg mi lehet esetleg kérdőjeles vagy bizonytalan az olvasóban e kötet ismeretében is.

2. A könyv — így rövidíttük: MNyAEI. — kilenc tanulmányt tartalmaz, amelyek ismertetik „a munkaközösség egykori eljárását, ennek megokolását, a különböző eljárások elméleti alapjait azokkal a legfontosabb problémakörökkel kapcsolatban, amelyek egy-egy nyelvatlasz jellegét elsősorban meghatározzák . . . foglalkoznak az egyes

szerzők azzal is, hogy ezek az eljárások hogyan állták ki a gyakorlat próbáját, mi bizonyult bennük időállóknak, mi mutatkozott nem egészen elfogadhatónak, min kellett munka közben változtatni, esetleg mit kellett alapvetően módosítani” (DEME—IMRE 10).

A szerkesztők dicsérendően rövid és sokat mondó előszavát BÁRCZINAK a magyar nyelvatlaskutatás történetéről írott összefoglalása (13—49) követi: több, mint tanulmányos olvasmány. Számunkra legfontosabb részei azok, amelyekben a munkaközösség kialakulásáról és munkájáról van szó. A legnagyobb elismerés hangján szólhatunk csak a munkaközösség tagjainak időt, energiát nem kímélő ügybuzgalmáról, kitartásáról, a sokszor nehéz körülmények között végzett terepmunkáról; arról, hogy a filológiai pontosság követelményéből jottányit sem engedtek, és hogy mindvégig változtatásra is kész, kritikus szemlélettel dolgoztak.

KÁLMÁN BÉLA a kutatópontokról ír (51—65). Elemzi kiválasztásuk szempontjait. Tényekkel operálva, logikus érvekkel magyarázza a magyar nyelvatlasknak némely külfölditől eltérő gyakorlatát, s bizonyítja annak szükségességét. A kutatópontok geometriaiilag szabályos elhelyezése nálunk súlyos, torz képhez vezet hiba lett volna, mivel a népsűrűség és a települések sűrűsége a magyar nyelvterületen nagyon egyenlőtlen. A kutatópontok sűrűségével elégedettek lehetünk: a hazai kutatópontok száma 327, azaz egy kutatópont 284 km²-re és 28 412 lakosra (30 külföldi atlasz megfelelő adatait l. 62), tehát minden 10. falura jut. A határon túl sajnos csak 68 kutatóponton folyhatott gyűjtés (l. 43, 45, 60, 257). Van néhány város, illetőleg város nagyságú község is a kutatópontok között. Ezek „sok vita után, mintegy próbaképpen” (58) kerültek be. Úgy vélem, a KÁLMÁNTÓL is említett tapasztalatok (58—9), a külföldi példák, a kérdéseknek a hagyományos földművelés ismeretanyagára való összpontosítása inkább elhagyásuk mellett szól. A városok nyelveinek tanulmányozása a nyelvészociológia, illetőleg a regionális köznyelvi kutatások feladatkörébe tartozik. Szívesen olvastam volna arról is, hogy azokat a községeket, amelyeknek a nyelvjárásáról nem jelent meg semmi, a kutatópontok kiválasztásánál figyelembe vették-e, s ha igen, hogyan és mennyit.

DEME LÁSZLÓ minden lényeges pontra kitérve a kérdőívekről számol be (67—121). Milyen elvek alapján, milyen idő-, esetleg térbeli korlátozással állították össze a kérdőfüzetek anyagát? A szinkronitást biztosítandó a gyűjtés 15 évig tartott, s az egész magyar nyelvterületre kiterjedt (ha nem is mindenütt a kívánatos módon és mértékben). Magától értődik, hogy mind a vizsgálandó jelenségek példáinak, mind pedig maguknak a jelenségeknek a teljességéről le kellett mondani. A munkaközösség helyes, reális célt tűzött ki: „a nyelvi rendszer egészének legalább tájékoztató értékű tanulmányozására” (72) kívántak anyagot szolgáltatni, mert „csak azt tűzhattük ki célunkul, hogy a kiválogatott anyag reprezentatív legyen” (73). A kérdőfüzetek anyagának kijelölésekor forrásul a BÁRCZI készítette korábbi kérdőívtervezet, a szakirodalom, nyelvjárási anyagközlések, bizonyos néprajzi munkák és a külföldi nyelvatlaskok szolgáltak. A kérdőfüzetek kinyomtatásukig azonban többszörös rostáláson és ellenőrzésen mentek keresztül (ahogy minden az atlasz munkálatai során!). A nyomtatott kérdőíveknek volt egy — készítőinek a tapasztalatlanságából származó — hiányossága: csak a kérdőszókat tartalmazták, a gyűjtésükkor egységesen fölteendő kérdező mondatokat nem. A 2., szóföldrajzi részhez már egységes kérdező mondatok íródtak, de a szükséges esetekben a gyűjtői közösség menet közben is módosított, a nyomtatott formán is. Egyedül a hangtan terén törekedtek lehető sokoldalúságra, az alaktan területén már csak a fontosabb jelenségeket vizsgálták, a szókincsből pedig bizonyos, a paraszti életmóddal összefüggő legfontosabb szavak egy részét vették, vehették csak föl. A fölveendő anyag kiválogatásakor a jelenséganyagot reprezentáló példák kiválasztása sem volt könnyű. A gyakorlat szempontjait figyelembe véve a tárgykörönkénti elrendezést választották — helyesen. Ezt követték a fölteendő indirekt kérdések is, s hogy ez milyen fontos és előnyös volt gyűjtéskor,

mindenki tudja, aki nyelvjárási anyag gyűjtésével valaha is próbálkozott. Jó, hogy DEME részletesen elemzi az atlasz anyagának komplexitását. A hangtani, alaktani vagy szó-földrajzi oállal gyűjtött adatok ugyanis mindhárom szempontú vizsgálatra alkalmasak. Egyetlen kijelölt szempont kedvéért sem hanyagolták el a többi. A pontos, fonetikus forma följegyzése minden kérdésnél követelmény volt. Minden dialektológus számára nagyon tanulságos az, amit DEME a tárgyi és módszertani okokból fölmerült gyűjtési nehézségekről ír. Az atlasz anyaga felhasználásának lehetőségeiről és korlátairól szóló sorok buzdítás és figyelmeztetés egyszerre: ízelítőül néhány példát olvashatunk, mit lehet — sok egyéb mellett — kihámozni az adatokból, s mi az, amit — nem utolsósorban az atlasz útmutatása alapján — csak monográfiákkal tisztázhatunk.

BENKŐ LORÁND tanulmányában (123—65) az atlasz használóinak az érdekeiből kiindulva részletes tájékoztatást nyújt a hangjelölési kérdésekről. Az előzmények taglalása után a jelölési rendszer problémáit elemzi, majd szempontokat ad az adatok hangtani értékeléséhez. — Nyelvatlaszról lévén szó a legfontosabb kérdés, amit föl kell tennünk: az egységes jelölés egységes hallást takar-e? A térképlapok adatai ugyanis gazdagok mellékjelekben, s az atlasz használója joggal kérdezi, hogy pl. a nyelvterület keleti és nyugati szélén följegyzett azonos mellékjeles adatok azonos kiejtési változatot jelölnek-e. A problémát a munkaközösség tagjai ismerték és érezték legjobban, s ahogy kiküszöbölni igyekeztek, minden elismerést megérdemel. Ha arról nem is lehet szó, hogy a gyűjtők hallása és lejegyzése matematikai értelemben azonossá vált, a fennmaradt különbségek lényegtelenek. A következő kérdés: az impresszionista följegyzésmód — támogatva a sematizmustól való tartózkodás szándékától — nem vezetett-e arra, hogy az atlasz hangtani variációjú adatai esetleg nem felelnek meg az elvárható mértékben a nyelvjárási tényeknek, a változatok szociális érvényének? „A mindig éppen hallottak hű rögzítésére, a mindenfajta előítéllettől mentes lejegyzés”-re (133) való törekvés következménye ugyanis nemcsak a sematizmus kiküszöbölése, de az is lehet, hogy följegyzünk egyéni kiejtészváltozatokat s a szociális érvényű alak meg esetleg elsikkad (l. IMRE 208—9 is). A kérdés azért jogos, mert az adatközlők idegennel beszélve köztudottan veszíthetnek, leggyakrabban veszítenek is nyelvhasználatuk természetességéből, eredetiségéből (l. BALOGH—VÉGH 260). Abban senki sem kételkedhet, hogy az atlasz minden egyes adata valós adat: elhangzott. Azt sem kifogásolhatjuk, ha egyéni ejtésváltozatok is kerültek a térképlapokra, mivel a folytonos kiejtési vibráció tapasztalati ténye (l. pl. BENKŐ—LŐRINCZE: MNy. LXII, 73—4) ezt kellőképpen megokolja. Azt azonban joggal kérdezzük, bekerültek-e a tényleges főalakok az atlaszba (l. BÁRCZI 35), illetőleg hogy eligazodhatik-e az olvasó a fő- és mellékalakok között. Kötetünk (elsősorban BENKŐ, IMRE, DEME—IMRE tanulmányai) erre is választ ad. A főalakok előfordulását, hallását és lejegyzését a több adatközlő, a számos kérdés, az ellenőrző gyűjtés és a legalább 2 gyűjtő szinte 100%-osan garantálják. (Magam az atlasz 1. kötetének mihályi (A/13.) adataiban mindenütt megtaláltam a ma — és bizvást állíthatom: 15 évvel ezelőtt is — érvényes főalakokat.) A fő- és mellékalakok elkülönítésében — az atlasz jelölésén (l. alább) túlmenően — két módszer van segítségünkre: 1. az adott kutatópont adatainak a teljes számbavétele (az ún. faluátlag elve) és 2. a területi elv, azaz a környező kutatópontok vonatkozó adatainak a számbavétele. — Bizonyos esetekben mondatfonetikai tényezők is lehetnek okai egy-egy változat meglétének (140, 154; csak ezzel tudom magyarázni a mihályi *zap* és *szét* változatokat (3. és 47. sz. térképlap). Ilyen változatok szívesen ugyanis nincsenek ma, de régebről sem jegyeztem föl őket). Az ellentett jelenségre l. VÉGH: Nyr. LXXXI, 105. — Néhány szót a hangjelölésről is. Az erős diftongusokat mindig lebegő jellegűnek vették. Az atlasz hangjelölési egységességét biztosítandó ennek megfelelően (pl. *dijou*) átírták a korábbi *íé*, *íé-féle* jelöléseket is. A gyenge diftongusokban a csökkent nyomatókú, redukált képzésű hangelemet fölemelt kisbetűvel

jelölik: *fé^hü*. Az utólagos átírások bizonyos fokú tipizáláshoz vezettek, mégis helyeseljük őket. Így csak azok a fonetikai tények vannak feltüntetve a diftongusokban, amelyeket „a hallásban megközelítőleg biztosan észlelni tudunk” (142). Néhány, elsősorban romániai és jugoszláviai kutatópont kivétel volt; megokolását l. 145. Joggal hangsúlyozza BENKŐ, hogy a variációk kérdését csak összevető jelleggel szabad szemlélnünk. Az atlasz a *rongy*, *konty*-féle szavak jelölésében a jelcsoport=hangcsoport elvét alkalmazta. Ez a gyakorlat kifogásolható. Nemcsak hangjelölési rendszerünk e ponton való következetlensége miatt, azért is, mert zavart okoz; vö. még: BÁRCZI: MNyj. II, 41; KÁLMÁN: NyatiMódsz. 96–7; KÁZMÉR: MNy. L, 208; IMRE: MNyjR. 29–30; HAJDÚ–KÁZMÉR: NyjOlv. 13.

LŐRINCZE LAJOS kitűnően foglalja össze gazdag tapasztalatai alapján az anyaggyűjtés módszerére vonatkozó tudnivalókat (167–203). Minthogy dolgozatának korábbi változatát szakavatott tollal ismertette VÉGH JÓZSEF (Nyr. LXXXI, 102–8; l. még GÁLDI: Nyr. LXXIX, 352), s mert mindaz a dialektológusok helyeslésével találkozik, amiről LŐRINCZE ír, csupán annyit jegyzek meg: ez a tanulmány az atlasztól függetlenül is kötelező és gyakran kézbe veendő olvasmánya kell, hogy legyen minden nyelvjárásgyűjtőnek, főként a kezdőknek. Ami pedig az atlaszosok munkájának egyik idevágó aspektusát, nevezetesen az adatközlők kiválasztását illeti, arról ezt mondhatom: a Mihályiban járt gyűjtők (VÉGH JÓZSEF, DEME LÁSZLÓ) adatközlőinek nagy része a számba jöhető legjobb adatközlők közül való volt. A maga módján ez esüesteljesítmény!

Nyelvatlaszunk egy tekintetben alapvetően eltér az eddig megjelentektől. Abban, hogy az eredeti helyszíni gyűjtés és a gyűjtött anyag kiadása közé a munkaközösség beiktatta a szintén terepen történő ellenőrző gyűjtést. Erről számol be IMRE SAMU (205–30). Hogy az ellenőrző gyűjtés mindenképpen hasznos volt, hogy az atlasz tudományos értéke így még nagyobb, nem szorul bizonyításra. A gyűjtéssel bizonyos hiányosságok, egyenetlenségek óhatatlanul velejárnak. A szerkesztés során nagy részük felszínre hozható. Ez történt a mi atlaszunk esetében is. De nemcsak felszínre hozták, az ellenőrző gyűjtéssel ki is küszöbölték őket (ez viszont csak a mi atlaszunkról mondható el eddig). A szerkesztők: DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU filológiai pontossággal egybevetették a gyűjtőfüzetek s a térképek adatait, megállapították, mely térképlapokat nem célszerű kiadni (l. erre 212–4, ill. BALOGH LAJOS: MNy. LXVII, 362 k.), s mi az, amit ellenőrizni kell a kiadásra alkalmasnak ítélt adatok közül (l. 215–7). Az ellenőrzésre való kijelölés két fő szempontja a faluátlag elve és a területi elv volt. Ha tehát valamely adat kirítt az ugyanazon, illetőleg szomszédos kutatópontok adatai közül, ellenőrizték. A két elv közül a területi — elsősorban szóföldrajzi tekintetben — nem olyan szilárd, mint a másik. Egyrészt, mert szóföldrajzi kérdések esetében — de szerencsére csak itt — a faluátlag elvét nem alkalmazhatjuk, a nyelvjárási belső kontroll eleve elesik tehát. Másrészt, mert előfordulhat, hogy kutatópontunk bizonyos keresett szavak izoglosszájának a határán fekszik, s benne nem járatosak azok a szavak, amelyeket az izoglossza másik felén használnak (két példa: Mihályiban (*kukoricát*) *foszt* és *torzsa*, a 10 km-re fekvő szomszédos Jobaházán *<kukoricát> fejt* és *tuskó* használatos), így ezek az adatok félrevezethetnek bennünket. Megtörténhetik tehát, hogy bizonyos körülmények (tudását fitogtató adatközlő, a rákérdező módszer hátrányai, a területi elv félrevezető tanúságtétele stb.) összejátszása következtében — de csak így — az illető kutatóponton nem használatos szó is térképre kerül esetleg. Nos, a szakszerű, gondos gyűjtés és a rendkívül igényes ellenőrzés ismeretében bizvást állíthatjuk, hogy ilyen adat nem került be az atlaszba. — Az ellenőrzést az atlasz 395 kutatópontjából 353-on végezték el. Az adatok 25,7 és a kiadásra kerülő anyag 22,4%-a került ellenőrzésre. Az ellenőrző gyűjtést a két szerkesztő végezte. Legjelentősebb eredményük az volt, hogy minimálisra csökkentették a sematikus följegyzésmódból következő torzításokat. Az atlasz használója csak az eredményt: a kiadott térképlapokat látja. A gyűjtőfüzetek lapozgatása azonban min-

denkit meggyőzhet az ellenőrző gyűjtés körülmekintő előkészítéséről, alapos munkájáról. Magam a mihályi gyűjtőfüzeteket megvizsgáltam e szempontból. Örömmel és megelégedéssel nyugtáztam, hogy az ellenőrző gyűjtés jogosan megkérdőjelezett adatok valódiságát kutatta, s kiszűrte a nem atlaszba való adatokat szinte hiánytalanul. Ehhez csak gratulálni lehet!

A szerkesztési munkálatokról DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU számol be (231—56). Szögezzük le mindjárt: az adatközlés módját tekintve a munkaközösség a legjobb megoldást választotta. Nyelvatlaszunk „egyedi szólapokat közöl pontszerű adatbeírással, szemléltetés és összesítés nélkül” (233). Így az atlasz soha el nem avuló, minden adatában mindenkor feldolgozható, forrásértékű munkaeszköz s az is marad. — A térképlapokat jellegük szerint csoportosították: a szótaniakat fogalomkörök, a többit szófajok szerint. A térképlapok jellegének meghatározója a gyűjtés célja volt. A kötetek tartalmi kialakítását a megjelent kötetek alapján ismerjük már nagyrészt. Helyes, hogy tárgyi-logikai szempont alapján állították össze a köteteket, ez ugyanis megkönnyíti a velük való munkát. Jól kell ismerni az atlasz használóinak az adatok kutatópontokon belüli elrendezését. A főbb elvek ezek voltak: 1. a teljes értékű adatok megelőzik a valamilyen értékkorlátozó jellel ellátottakat, ha a megszorító minősítés a térképlap jellegének megfelelő változatra vonatkozik (l. még 244—6); 2. a nyelvjárásiasabb jellegű adatok megelőzik a kevésbé nyelvjárásias, tehát a köznyelvhez közelebb álló formákat; 3. ha ugyanannak a fogalomnak több, az illető kutatóponton azonos jellegű nyelvjárási elnevezése van, az kerül előbbre, amely kisebb területen él, tehát az illető kutatópontra erősebben jellemző. Az eredeti gyűjtés bizonyos adatait az ellenőrző gyűjtés után kiszűrték a szerkesztők. Nézetük az volt, hogy „az atlasz teljes anyagából az egyes hangtani jelenségekről is minden kutatóponton olyan képnek kell kirajzolódnia, amely az ott használatos változatok gyakorisági (terheltségi) viszonyait a lehetőséghez képest leg-hívebben tükrözi” (247). Kérdésként vetem föl: nem lehetett volna-e az adatok elrendezésével még egy fontos információt közölni? Az idézetben is előforduló gyakoriságra gondolok. A teljes értékű adatok egymáshoz való viszonyáról annyit tudunk meg a közlés alapján, hogy melyik áll közelebb vagy távolabb a köznyelvi formához, illetőleg formától, azt azonban nem, melyik gyakoribb. (Más kérdés, hogy ezt megnyugtatóan lehetett volna-e tisztázni pár napos gyűjtéssel. Nem valószínű, legalábbis nem minden esetben.) Fontos tudnunk, hogy a térképen szereplő és a jegyzetbe írt adatok között nincsen különbség az adatok nyelvi értékét illetőleg (a 188. sz. térképlapon pl. a szociális érvényű mihályi alak a Megjegyzések rovatban olvasható). A VI. kötet az atlasz teljes térképanyagának a címszójegyzékét is tartalmazza majd betű-, illetőleg számrendben. Jó lenne, ha a címszójegyzék a térképlapok jellege szerint külön is csoportosítva lenne. Örömmel vettük tudomásul, hogy szómutató is készül az atlasz teljes anyagából.

BALOGH LAJOS és VÉGH JÓZSEF tanulmánya (257—62) a magnetofonnal történő nyelvjárásgyűjtésről, annak nehézségeiről, buktatóiról, technikai, lélektani föltételeiről stb. szól. A két szerző gazdag tapasztalatait összegezi röviden, sok tanulsággal a gépesített nyelvjárásgyűjtés, illetőleg nyelvjárásgyűjtők számára.

BALOGH LAJOS hasznos összeállításában (263—345) közli a kutatópontok általános és gyűjtési adatait, a kutatópont számát, nevét, a megyét, a lakosság számát, a gyűjtések idejét, a gyűjtő nevét, az adatközlők számát, szükség esetén kiegészítő megjegyzéseket, táblázatban az adatközlők életkor és nem szerinti megoszlását, a kutatópontok betűrendes jegyzékét, az atlasz kérdőfüzeteinek címszavait, gyűjtőfüzetekbeli sorrendjükben, végül pedig a megjelent térképlapok betűrendes címszójegyzékét.

3. Nem kétséges, az atlasz használóinak jól kell ismerniük s szükség esetén később is konzultálniuk ezt a műfaját tekintve nemzetközileg is pártját ritkító tanulmánygyűjteményt. De nemesak ők, valamennyi dialektológus igen sokat tanulhat, okulhat

— módszertani s gyakorlati tekintetben egyaránt — belőle. Alkalmas e munka arra is, hogy a nyelvjárástannak bizonyos kifelé: a nyelvtudomány más területei felé mutató kapcsolatait, lehetőségeit is meggyőzően láttassa. Bizonyára nem lenne haszontalan, ha — az ilyenkor célszerű módosításokkal, kihagyásokkal, rövidítésekkel — valamelyik világnyelven is megjelenhetne: külföldön alig ismert dialektológiánknak (l. BENKŐ: MNy. LVII, 4) méltó reprezentánsa, kitűnő nyelvátlaszunknak pedig hathatós népszerűsítője lenne.

KISS JENŐ

Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen

Szerkesztette SZATHMÁRI ISTVÁN és ÖRDÖG FERENC. Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest, 1975. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 140. sz. és Zalai Tükör 1975. II. kötet)

1. Amikor munkatársai, tanítványai, barátai 70. születésnapján köszöntötték PAIS DEZSŐT, a tisztelet és szeretet mellett az a remény élt mindenkiben, hogy e szétágazó, gazdag pálya még sokáig marad töretlen, fennem ívelő. Tizenhét év adatott meg még Pais Dezsőnek, hogy a legváltozatosabb szintereken szolgálja a nyelvtudományt, és a nyelvtudománynak, hogy a nagy tudós lenyűgöző ismeretanyaga, tehetsége, tapasztalata által tovább gazdagodjék.

Alakja, hangja, stílusa, mozgása még friss emlék az őt személyesen ismerőkben. A következő nemzedékek számára viszont — akiket ő már nem várhatott meg — neve, tanítása, embersége marad — remélhetőleg még nagyon sokáig — követendő példa. Csatlakozva a Paisot idéző PUSZTAI FERENchez: kívánom, hogy a jövőben is váljék hatóerővé a rá emlékezés (149).

2. Ezekben a sorokban az emlékezésnek egy korai, nagyon is konkrét megnyilvánulásáról számolok be: arról a tudományos emlékülésről, melyet egy évvel halála után, 1974. május 23-án, 24-én és 25-én rendeztek meg Zalaegerszegen, Zala megye és a Magyar Nyelvtudományi Társaság együttműködésének eredményeképpen.

Bensőséges hangulatú, tartalmas három napot töltöttek el a résztvevők Pais Dezső szülővárosában, mely a legméltóbb hely volt e tudományos emlékülés megrendezésére. Ismeretes, hogy milyen fontos szerepet játszott Zalaegerszeg Pais emberi és tudományos elindításában — a főgimnázium kiváló tanárai, a könyvtár, levéltár révén. De azért is méltó a hely, mivel maga a város is sokat tett a Pais művelte tudományért (l. például: Zala megye földrajzi nevei. Közzétette: MARKÓ IMRE LEHEL, ÖRDÖG FERENC, KERECSENYI EDIT; szerk. PAPP LÁSZLÓ és VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964. 737 lap; ÖRDÖG FERENC, Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Bp., 1973. 620 lap).

BÁRCZI GÉZA, a tudományos ülésszakot megnyitó beszédében így szól erről: „Ez az ünnepély itt igen szerencsés keretek között zajlik le. Az előadásorozat, mely mindazokat a diszciplínákat vagy legalábbis azoknak jelentős részét igyekszik itt tovább taglálni, amelyeket Pais is művelt, megadja az ünnepély szellemi tartalmát, amely vele, az ő szellemével rokon. Viszont a hely, a genius loci megadja azt az érzelmi hátteret, amely Paisot mindig ide, szülővárosához kötötte” (18). BÁRCZI GÉZA, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke avatta fel a Zrínyi Miklós gimnázium előcsarnokának falán elhelyezett Pais Dezső-emléktáblát. Ezt az avató beszédet is tartalmazza a kiadvány, amelyben — ahogy az emlékülésen — a zárószó is BÁRCZIÉ. Fájdalommal olvassuk sorait,

Még túl friss és döbbenetes a gondolat, hogy a másfél évvel ezelőtt Pais Dezsőre oly meleg szavakkal emlékező is csak emlék ma már. Mindkettejüket szívükbe és agyukba zárták az őket ismerők.

Az emlékezés, a tiszteletadás és a nyelvtudomány néhány fontos kérdésének vizsgálata, megoldás felé vitele jegyében zajlott le a három napos ünnepély. Szépen megrendezett kiállítás igyekezett Pais ifjúkorát is felidézni, teljesebbé tenni a kiváló tudós és kiváló ember képét.

3. Az emlékünnepegség teljes anyaga (előszóval, a különböző üdvözlő, köszöntő, avató beszédekkel és a tudományos előadásokkal együtt) 194 lap terjedelemben (ezenkívül Pais fényképe, KUBINYI LÁSZLÓ hét karikatúrája Pais Dezsőről és három fénykép az emlékülésről) jelent meg.

A kötetet a szerkesztők előszava nyitja meg az emlékülés megszervezéséről, céljáról, tartalmáról, a három nap eseményeiről.

Örömmel üdvözölhetjük azt az ötletet, hogy a szerzők közé maga Pais Dezső is bekerült, jelenléte az ünnepélyen — és a kötetben — így még érzékelhetőbb. Azt a köszönő beszédét olvashatjuk, melyet 1964. május 7-én (éppen tíz évvel a mostani emlékülés előtt) mondott (akkor magónszalagról hangzott el) abból az alkalomból, hogy Zalaegerszeg városa díszpolgárává választotta őt. Ez a beszéd emlékezős a szülővárosra, az indulásra, de köszönetnyilvánítás és hitvallás is egyben, a szólássá vált paisi gondolat jegyében: „A tudomány az életért van, — és a mi életünk legyen a tudományért!” — de ezt itt kiegészíti azzal, hogy a tudomány mellett mit jelent számára a nevelés, a pedagógusi munka, amikor magáról szólva így nyilatkozik: „egyetemi tanári pályaszakaszomban is elsősorban pedagógusnak, középiskolai tanárnak, nevelőnek éreztem magamat” (13). Nemcsak a tudomány művelője volt tehát, hanem terjesztője is, aki fontos feladatának tartotta a tudományos kutató munkára nevelést. Így érte el, hogy közvetlenül vagy közvetve szinte az egész mai nyelvésznevezdek tanítványának tekinti magát.

A zalaegerszegi Pais-emlékülés egyben a magyar nyelvtudomány seregszemléje is volt, melyen a tanítványok és munkatársak népes családja vett részt.

4. 22 tudományos előadás hangzott el. Valamennyit tartalmazza a kiadvány, mely szerkezetében az emlékülés rendjét követi.

E tudományos előadások két fő típust képviselnek: egy részük középpontjában a tudós áll, amennyiben Pais sokoldalú, szerteágazó tevékenységének valamelyik területét vizsgálja, tekinti át az előadó, a többi előadás gerincét pedig valamelyik tudományterület, tudományos probléma alkotja, mely Pais munkásságában is megtalálható, vagy ahhoz kapcsolható. Ezek az előadások is felvillantanak valamit — többet, kevesebbet — Pais alakjából; néhányuknak személyes élmény a háttére.

Magam a kötetben Pais Dezső emberi és tudós egyéniségét kerestem, ezért ismeretében is azokra az előadásokra, előadásrészletekre térek ki a többenél valamivel részletesebben, melyek a paisi kép megrajzolásához jobban hozzájárulnak.

Hogy munkássága milyen gazdag, sokszínű, sokszor emlegetjük, de hogy pontosan átgondolva, rendbe szedve, tudományterületenként pontokba foglalva áll most előttünk Pais tudományos tevékenysége, HADROVICS LÁSZLÓnak köszönhető, aki BÁRCZI GÉZA méltatása (Pais-Eml.) nyomán elkészítette „Egy Pais-breviárium tervé”-t (29–31). Abból indul ki, hogy mivel Pais „nem hagyott maga után kerekre formált műveket . . . a fiatalabb generációra marad a feladat, hogy az eredményeket szélesebb körben is könnyen hozzáférhetővé tegye, s így tulajdonképpen megmentse a feledéstől” (29). Pais gazdag életművének zöme ugyanis különböző folyóiratokban, újságokban megjelent, hosszabb-rövidebb cikkek, tanulmányok formájában maradt, „s mi, akik még személyes érintkezésben élvezhettük szellemét, és közvetlenül gazdagodhattunk tanításából, ugyancsak zavarban lennénk, ha valaki azt kérné, hogy adjuk hát kezébe azokat

a műveket, amelyekből Pais Dezső munkásságát legjobban megismerheti" (29). Egy (egy-két kötetes) jól megválogatott, megszerkesztett szemelvénygyűjtemény tervét változta fel előadásában HADROVICS, aminek megvalósítását teljes egyetértéssel és örömmel várjuk minél hamarabb.

„Mini Pais-breviárium” is számomra PUSZTAI FERENC tanulmánya (141—49). Talán csak első pillanatra lepődik meg ezen a szerző és az olvasó. A „Fölszólalás a megfrandó Pais-stiliztika ügyében” egyedülálló és tiszteletreméltó vállalkozás, amennyiben nemcsak a Pais-stiliztika ötletét, megírásának lehetőségét és szükségességét veti fel (már ez önmagában is üdvözlendő lenne), hanem mutatóváltást is közöl majdnem nyolc lapon keresztül a majdani stilisztikából. Mindenkit, aki Paisot ismerte, hallotta vagy olvasta, megkapott, magával ragadott stílusa, „a gondolatok összetettségét, s főként elevenségét, dinamikáját érzékeltető, szemléletes, érzelmeket, indulatokat vállaló és mozgósító, szókimondóan személyes, egyéni tudományos stílus” (141). De PUSZTAI a nyelvész és stilizta tudatosságával olvasta már annak idején is Pais írásait. BÁRCZI tanítását követve a hatásból kiindulva folyamatosan kereste „azokat a nyelvi eszközöket, amelyek ezt a hatást előidézték” (BÁRCZI: Nyr. LXXXIII, 429). „Egy Pais-olvasónapló rendbe rántott stilisztikai jegyzeteiből” (141) nőtt ki ez az előadás, mely a Pais stílusára jellemző jegyek, jelenségsoportok közül a következőket mutatja be: A) Egyéni vagy ritkább (gyakran képi, eleven képi erejű) kifejezések és szavak; B) Szójátékos szóvariálás; C) Eufémizmusok, enyhítő kifejezések; D) A „tudós többes” használata és mellőzése; E) Árnyalati pontosság és szemléletesség. PUSZTAI e stílusjelenségeket gazdag példaanyaggal szemlélteti, melynek olvastán maga Pais jelenik meg előttünk. De nemcsak jellegzetes előadásmódját élvezhetjük az idézetekben, hanem általuk témáinak sokféleségéből is ízelítőt kapunk. Hát így értem én a „mini Pais-breviáriumot”.

A Pais személyéhez közvetlenül kötődő előadások közül a legátfogóbb BENKŐ LORÁNDÉ: „Zalaegerszegtől az Akadémiáig — Pais Dezső tudományos életútja” (21—8). Mint a tudományos ülésszak első előadásának valamilyen összefoglaló képet kellett adnia Pais tudományos pályafutásáról. Ebben a műfajban újítani — BÁRCZI GÉZA hasonló jellegű Pais-Emlékkönyvbéli írása és mások után — nem könnyű feladat. De a Paisot ismerő és szerető BENKŐ rátalált egy olyan vezérfonalra, olyan gondolati magra, mely egyrészt Pais egész munkásságának egyik meghatározója, másrészt amelyből kiindulva újszerű összefüggéseken lehet Pais Dezső munkásságát szemlélni és szemléltetni: „... remélem — megérti és helyesli a tisztelt hallgatóság, ha előadásom címét és tárgyát sajátosan értelmezem, és bizonyos mértékben önkényesen leszűkítem. Elsősorban arról kívánok szólni, mit jelentett Pais Dezsőnek, a tudósnak a számára a zalai származás, mit nyújtottak neki a zalai táj és a zalai emberek, hogyan érvényesült, hogyan tükröződött munkásságában a zalai milió, hogyan termékenyítette azt meg közvetlenül vagy áttételesen” (21). Ebből a szempontból válogat BENKŐ Pais művei között, csokorba kötve a témához tartozókat, keresve a zalai indítékokat. A szülőföldhöz való kötődés mozzanata meg tudta teremteni az emlékezés egységét, atmoszféráját, általa BENKŐ előadása a Pais-életműnek olyan oldalát, vonatkozását tudta megvilágítani, amelyről átfogó képünk eddig még nem volt.

A Paistól művelt tudományterületek között a magyar helyesírás gondozása, szabályozása is megkülönböztetett helyet kapott. FÁBIÁN PÁL Paisnak azt a tevékenységét mutatja be, melyet az Akadémia helyesírási albizottságában, illetőleg bizottságában a magyar helyesírás ügyéért folytatott. Idéz cikkeiből, felszólalásaiból, felejtethetlen személyes élmény elmondásával téve még hitelesebbé „Helyesírásunk és Pais Dezső” (73—7) kapcsolatát. Pais számos fontos helyesírási állásfoglalása közül egyet tárgyal részletesebben FÁBIÁN: „Van ... helyesírásunknak egy, mégpedig igen fontos területe,

amelynek legfőbb elve Pais Dezsőtől származik: s ez nem kisebb dolog, mint a szó szerkezetek és a szóösszetételek különírásához, illetve egybeírásához való egész mai viszonyulásunk" (75). Tudományos kutatásai eredményeképpen kialakított álláspontjából fakad az a helyesírási következtetés, hogy a szókapcsolatok és a szóösszetételek írásában a különírásból kell kiindulnunk. Ugyanis az a „normális”, „s a másikat — akármennyire számos is az — kivételként kell kezelnünk . . .” (HIK. 68—9).

KOVALOVSKY MIKLÓS közel tíz lapos előadása Pais nyelvűvelő tevékenységét elemzi, értékeli újszerűen és sokoldalúan: „A nyelvűvelő Pais Dezső” címmel (97—105). A felsorolásokban, a vége felé, eddig is ott szerepelt ez a téma, de leginkább csak annak bizonyítására, hogy Pais nem zárkózott a tudomány elefántcsonttornyába, hogy „nem idegen tőle a nyelvűvelés sem” (Pais-Eml. 19). Igaz az, amit PAIS nyelvűvelő munkásságával kapcsolatban BÁRCZI kiemel, hogy mint nyelvtörténész, adatok hatalmas tömegével és a belőlük leszűrt tudományos elvekkel segített megalapozni a korszerű nyelvűvelést (97; BÁRCZI: Nyr. XCVII, 129—30), de KOVALOVSKY szerint ez túl szerény beállítása Pais nyelvűvelő tevékenységének. A nyelvűveléssel kapcsolatos alapvető elvi megnyilatkozásainak idézésével, elemzésével, valamint a gyakorlati nyelvűvelő munka (cikkek, előadások) bemutatásával az előadó azt akarja igazolni, hogy Pais életművében a nyelvűvelésnek centrálisabb, fontosabb szerepe volt, mint ahogy azt eddig értékeltük. KOVALOVSKY végezetül szól néhány szót — a teljesség kedvéért (ha a nyelvűvelést tágabban értelmezzük) — Pais ismeretterjesztő, tudománypromótor cikkeiről, valamint szerkesztői munkásságát jellemző „adatbeli pontosság”-áról és „a formai gondosságot megkövetelő szigorúságá”-ról (103). „A nyelvűvelő Pais Dezsőről szólva nem hagyhatjuk említés nélkül stílusát, egyéni nyelvhasználatának nevelő, ható példáját” (104). Ezzel kapcsolatban felveti egy Pais-szótár gondolatát. Egyetértéssel idézi BÓKA LÁSZLÓ Pais-köszöntését: a nyelvi kultúra munkásai „a példadót ünneplik benne, aki ha szól, ha tollat fog, akkor testté válik a nyelvűvelés, megvalósul az a cél, amiért küzdünk: tartalom és forma, gondolat és nyelvi kifejezés hibátlan, magyaros, szép egysége” (Nyr. LXXX, 282).

5. Az emlékülés többi előadása Pais tudományos témáihoz kapcsolódik. SZATHMÁRI ISTVÁN „Irodalmi nyelv és korstílus” (79—86) című előadásában olyan kérdéskört vizsgál, amelynek egyik első elemzője az irodalomtörténésznek indult Pais Dezső volt: „ő jelentette meg 1953-ban az első, magát az új diszciplínát megalapozó, rendszeres munkát A magyar irodalmi nyelv címen (I. OK. 4: 425—66 és MNyTK. 83. sz. 125—66)” (79). Az irodalmi nyelv és korstílus értelmezése, mibenléte azonban napjainkban is gyakran vitatott téma. SZATHMÁRI a legfrissebb és nagyon széleskörű szakirodalom bitrokában jelentős lépéssel visz közelebb a kérdés megoldásához, feltárva a korstílus fő jellemzőit, létrejöttének körülményeit, kielemezve „irodalmi nyelv és korstílus közös vagy legalább érintkező pontjait” (80), megállapítva (és igazolva) azt, hogy „a korstílusok előrevívó vagy gátló hatással lehetnek az irodalmi nyelvre, különösen annak kialakulása, formálódása idején” (85). Az előadás végén röviden felvázolt közvetlen tenni-valók egyike a korstílus és irodalmi nyelv alakításának, befolyásolásának lehetőségét és szükségességét mondja ki, valamint irányát határozza meg: „A jelent és a jövőt illetően a lehetőségekhez képest hassunk oda, hogy a korstílusok mindenekelőtt az irodalmi nyelv egységét, gazdagodását és a »pozitív« stílusjegyek érvényesülését szolgálják” (86).

BALÁZS JÁNOS „A magyar funkcionális mondatszemlélet előzményei és kezdetei” (169—78) című előadásában Pais mondattani kutatásait is értékelve megállapítja, hogy mondatszemlélete dinamikus és funkcionális: „Pais Dezső mondatszemlélete a maga dinamizmusában meglepő hasonlóságot mutat Humboldtéval és a mai modern irányzatokéval, s éppen ezért ma korszerűbb és időszűrebb, mint valaha” (170). — DEME

LÁSZLÓ Pais mondatmeghatározásának elemzése, értékeinek és hiányosságainak feltárása után saját mondatmeghatározását közli, melyben a mondat a beszéd részeként jelenik meg („A mondat meghatározásához”: 125–30). — LAKÓ GYÖRGY Pais Dezsőre mint szerkesztőre emlékezik: „Tévedések a Sajnovics Jánosra és Demonstratiójára vonatkozó irodalomban” (33–41). — CZEGLÉDY KÁROLY „Árpád és Kurszán (Az Árpád-ház megalapításához)” című előadásában (43–58) a Dzsajháni- és a Konstantinos-féle forrás belső kronológiájának körültekintő megállapítása segítségével védi meg a császár tudósításának hitelességét a különböző radikális elméletekkel szemben. — MARKÓ IMRE LEHEL két XIV. századi proscriptio-nale személyneveinek vizsgálatával azt bizonyítja, hogy a helynevek mellett a személynevek is felhasználhatók nyelvjárástörténeti szempontból („Személynevek mint nyelvjárástörténeti források” 59–67). — ÖRDÖG FERENC a mostanában sokat vitatott asszonynev kérdésében foglal állást (a *Molnárné Tóth Erzsébet*-féle névtípus mellett), és gazdag nyelvjárási anyagra támaszkodva bemutatja a mai, elég változatos nyelvszokást („Az asszonyok megnevezése a népnyelvben”: 69–72). — RÁ CZ ENDRE „A befejezett melléknévi igenév jelzői használatáról” szülő előadása (87–95) végén meleg szavakkal emlékezik meg az Eötvös-kollégiumbeli „fejtapogató” Tosu tanár úrról, felejtethetlen professzoráról.

Az emlékülés keretében ankétot is rendeztek „Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséről”. BENCÉDY JÓZSEF bevezető előadását is tartalmazza a kiadvány (107–10), valamint SZENDE ALADÁRÉT, aki „Az anyanyelvi oktatás reformjának problémáiról” beszélt (111–6).

KÁLMÁN BÉLA „A magyar múlt idejű igealakok történetéből” (117–24) vette előadása témáját. — PAPP LÁSZLÓ „A dunántúli *a* utáni *o*-zás történetéhez” (137–40) szolgált adalékokat, hangsúlyozva, hogy az „... említett nehézségek ellenére is van lehetőség nyelvjárásaink és a nyelvjárási jelenségek történetének felderítésére” (140). — Irodalomtörténeti szempontból is érdekes kérdést vet fel „Azonos-e a »felföldi« a »palóc«-al?” (131–6) című előadásában IMRE SAMU, amennyiben Petőfi édesapjának, Petrovics Istvánnak a nyelvéről folytatott vitában foglal állást, körültekintő elemzés után.

Az etimológiát három előadás képviseli: BÁNHIDI ZOLTÁN „Az etimológia és a magyar sportnyelv” (151–60), NYÍRI ANTAL „A tűzgerjesztés egyik régi szócsaládjának [*gerjed, gerjeszt*] eredete és története nyelvünkben” (161–7) és RÉDEI KÁROLY „A *zürjén* népnév eredete” (187–9) címen szolt a megjelentekhez.

Tosu tanár úr egyik „igen kedves, ha nem a legkedveltebb munkaterülete” (179) a magyar nyelvemlékek azon típusának vizsgálata volt, amelyet ő szórványnak nevezett el. Az ő példamutató módszerű elemzéseit, időtálló kutatási eredményeit is felhasználja KÁZMÉR MIKLÓS az úgynevezett fordításelmélet cáfolata során „A magyar szórványok névtani hitelességéhez” (179–85) című előadásában.

A zalaegerszegi Pais Dezső tudományos ülészak méltó módon emlékezett meg a magyar nyelvtudomány nagy alakjáról.

6. Hisszük, hogy az újabb és újabb nemzedékek még sokáig ápolják PAIS DEZSŐ emlékét, hogy tudományos munkássága beépül a nagy elődök által megalapozott magyar nyelvtudományba, tovább gazdagítva azt, és e munkásság az utódoktól folytonosan továbbfejlesztett nyelvtudomány szilárd bázisa marad. Mert „az emberiség életében nemcsak haladás van, hanem folytonosság is. És a múlthoz való ragaszkodás a jövő fejlődésének egyik fő biztosítója” (PAIS 13).

D. MÁTAY MÁRIA

Új finn hangtörténeti monográfia (Kainuu tájszólásainak hangtörténete)

ALPO RÄISÄNEN, Kainuun murteiden äännehistoria I. Vokaalisto: Suomalaiset Kirjallisuuden Seuran Toimituksia No. 307. Helsinki. Joensuun Korkeakoulun Julkaisuja, Sarja A. No. 3. Joensuu 1972., 353 lap.

Korszerű nyelvjárási monográfiák megírása terén Finnországban nem mutatkozik ugyan olyan méretű hiány, mint például magyar viszonylatban (vö. KÁLMÁN BÉLA: MNyj. XIII, 108—9 és űő., Nyelvjárásaink. Bp., 1971.² 104—6, valamint két Erdélyben készült leíró nyelvjárási monográfiát, TEISZLER PÁL, A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzó rendszere. Kriterion, 1973. és LAKÓ ELEMÉR, A kalotaszegi nyelvjárás magánhangzó rendszere. Kriterion, 1974. — az utóbbi két könyv kizárólagosan a jelenlegi hangrendszer magánhangzóinak monografikus leírása, a történeti fejtegetést teljesen mellőzi; egyetemi segédkönyv BENKŐ LORÁND, Magyar Nyelvjárástörténet című összefoglalója. Bp., 1957., éppen a nyelvjárástörténeti jellegű monográfiák fontosságát hangsúlyozza, s új munkák megírását sürgeti), pótolnivaló azonban északi rokonainknál is bőven akad. Finnországban a múlt század végén meginduló nyelvjárástörténeti kutatómunka, majd az ezt követő, immár századunkra eső nyelvjárástörténeti összefoglalások (MARTTI RAPOLA, E. N. SETÄLÄ, ERKKI ITKONEN, ANTTI SOVIJÄRVI, PERTTI VIRTARANTA, TERHO ITKONEN, AULIS J. JOKI, RUBEN ERIK NIRVI és VILJO NISSILÄ munkái) mellett a második világháború végéig több kevésbé ismert, mégis a nyelvjárástörténeti-hangtani kutatómunka szempontjából igen fontos tájnyelvi monográfia készült el (H. OJANSUU, J. LAUROSELA, M. AIRILA, N. IKOLA és E. LINDÉN munkái). A második világháborút követő időszak hangtörténeti jellegű nyelvjárási monográfiáinak sorát P. VIRTARANTA módszerében útmutató munkája nyitja meg: Länsiyläsatauntalaisten murteiden äännehistoria (Länsiyläsataunkunta tájszólásainak hangtörténete I [1946.] mássalhangzók, II [1957.] magánhangzók). VEIKKO RUOPPILA 1955-ben megjelent „Äyrämöismurteiden äännehistoria” című és HEIKKI LESKINEN 1963-ban kiadott „Luoteis-Laatokan murteiden äännehistoria” című hangtörténeti feldolgozása egy-egy, a második világháború zivatarában szétszéledt keleti finn nyelvi közösség hanganyagát teszi hozzáférhetővé a kutatók számára. A keleti finn nyelvjárásterület Észak-Karjalának (Pohjois-Karjala) nevezett, jórészt savoi nyelvjárást beszélő részének hangtörténetével foglalkozik AIMO TURUNEN könyve: Itäisten savolaismurteiden äännehistoria: SKS. 1959. Hangtani kérdést tárgyaly MATTI PÄÄKKÖNEN értekezése is; egy részletkérdést, a szóbelseji zárhangok fokváltakozásbeli viselkedésének monografikus tájnyelvi feldolgozását tartalmazza: Oulun seudun murteen äännehistoria: SKST. 289. Helsinki, 1971.

A legújabb finn monografikus hangtörténeti munka a savoi nyelvjárás északkeleti csücskének tájszólásaival foglalkozik. E vidék, Kainuu (svédül Kvenland) nevét már egy régi, Nagy Alfréd angol király (849—?899.) uralkodása idején írt krónika megemlíti. A történészek és a néprajzkutatók jól ismerik e földet, mind ez ideig azonban egy-két részlettanulmánytól eltekintve elkerülte a nyelvjáráskutatók figyelmét, noha a múlt század elején megjelent szótárak tanúsága szerint a kainuuiak a legszebb irodalmi finnt beszéltek (vö. KUSTAA VILKUNA, Kainuu-Kvenland. Missä ja mikä?: SKS. Helsinki/Turku, 1959.). S talán az sem véletlen, hogy Urho Kekkonen oly igényes anyanyelvi választékoság tekintetében, hiszen gyermekkorát s iskolai éveit jó részét éppen e vidéken töltötte (l. Suomen Kuvalehti Helsinki 1975/35: 28).

Az előttünk levő hangtörténeti monográfia írója, ALPO RÄISÄNEN a történelmi Kainuu, Suomussalmi szülötte, a vidék nyelvjárását maga is beszéli. Egyetemi tanulmányai idején, a Helsinki Egyetem híres Castrenianumában érlelődik meg benne a gondolat: szülőföldje nyelvjárási monográfiáját meg kell írnia. Érdeklődését már tanulmányai ide-

jén olyan neves professzorok irányítják, mint MARTTI RAPOLA (vö. A. RÄISÄNEN, Die letzten Vorlesungen des alten Meisters: FUF. XXXVIII, 274—83), TERHO ITKONEN, PERTTI VIRTARANTA, RUBEN ERIK NIRVI. Aspiránsként Räsänen résztvesz a finn nyelv hangszalagtárának gyűjtőmunkájában (vö. PERTTI VIRTARANTA és PERTTI SOUTKARI szerkesztette mutatványszövegeket, hanglemez melléklettel, „Näytteitä suomen murteista” címen a Teitolipas sorozat 34. sz. könyvecskéjeként: SKS. Helsinki, 1964. 49—50 és EILA HÄMÄLÄINEN, valamint KAISU JUUSELA szerkesztette »Castrenianum suomen ja sen sukukielten tutkimuskeskus» Tietolipas 62: SKS. Helsinki, 1970. 65—74). Az egyetemi évek során, 1959-ben kezdi meg Räsänen a gyűjtőmunkát, s 1972 decemberében védi meg a Helsinki Egyetemen doktori értekezését. E munka a második világháborút követő évek hangtörténeti jellegű nyelvjárási monográfiáinak sorában időrendben az ötödik kiadvány, a modern finn nyelvjáráskutatás alaposságának, nemzetközi viszonylatban is elismert széleslátókörűségének újabb bizonyítéka.

Räsänen a történelmi Kainuu minden egyes községében gyűjt: Paltamoban, Ristijärviben, Hyrynsalmiban, Suomussalmiban, Kuhmóban, Kajaniában, Sotkamóban, Vuolijokiban, Vaalában és Puolankában. Összehasonlítási alapul felvesz még gyűjtőpontként néhány Kainuval határos községet is (Kuusamo, Posio, Taivalkoski, Pudasjärvi, Ranua). 270 munkanapot tölt a szerző terepen, s mintegy 142 órányi beszélgetést rögzít szalagra. A legtöbb munkanapot szülőhelyén, Suomussalmiban tölti Räsänen (60 napot), hangszalagfelvételt pedig Sotkamóban rögzít a szerző legtekintélyesebb megnyerésben (29 órányit). Nem csekély időt szán a monográfia írója a levéltárakban lapangó nyelvjárási anyag összegyűjtésére és elemzésére. A teljes békesség (Täysinän rauha, 1595.) utáni idők településtörténeti viszonyait egy 1673-ból való telekkönyv segítségével állapítja meg. E telekkönyv szerint a betelepült családok vezetőneve jórészt *-nen* végződésű, e névtípus pedig a Kainuutól délnyugatra fekvő savoi nyelvjárásterületre jellemző; keletről Vienala vidékéről és a délebbre fekvő Karjala területéről valószínűleg csupán csekélyebb számú telepes érkezett. E településtörténeti tényt a nyelvjárási terület mai sajátosságai is, az úgynevezett savoizmusok igazolják. Magyar vonatkozásban is több kézikönyv és szakkikk sürgeti a hasonló jellegű kutatások fontosságát (vö.: BENKŐ LORÁND, Magyar nyelvjárástörténet. Bp., 1957. 51; PENAVIN OLGA, Korógy lakosságának névanyaga: Nyr. LXXXII, 476—81, ill. Zur Toponymie der alten ungarischen Siedlungen in Slavonien: UAJb. XXXI, 262—9; KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa. Bp., 1967. 76—107, utó., XVI. századi jobbágyszeveinkhez: MNyj. VII, 32—42; SEBESTYÉN ÁRPÁD, Újabb eredmények és feladatok földrajznév-kutatásunkban: MNyj. XIII, 29—55; SZABÓ T. ATTILA, Anyanyelvünk életéből. Kriterion, Bukarest (nyomt. Kolozsvárott), 1970. 269—474, utó. Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. Tájékoztató, Kriterion, 1975. 17).

Räsänen monográfiájának tulajdonképpeni anyagfeldolgozó része a hosszú magánhangzók, az *ā, ā, ō, ō, ē* és az *ū, ū, ī* hangtörténetével (a tájnyelvre jellemző és a kirívó alakok elemzésével) kezdődik (31—42). A szerző az újabb keletű svéd (ill. skandináv) jövevényszavak hosszú magánhangzójának viselkedését is megvizsgálja hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben. E jövevényszavakban a hosszú magánhangzó ereszkedő vagy emelkedő diftongusként vagy ugyancsak hosszú magánhangzóként jelentkezik. Az ingadozás szinte községenként megfigyelhető. (Hasonló esetben talán nem árt társadalmi keresztmetszetet is készítenünk, pl. egy falu különböző korosztályhoz tartozó, más-más iskolai képzettséggel rendelkező adatközlőinek bevonásával). — Az anyagfeldolgozás második nagyobb egysége a magánhangzók időbeli tartamával foglalkozik főhangsúlyos *h-ra*, *s-re* és *r-re* végződő szótagban, valamint más főhangsúlyos helyzetben és főhangsúlytalan szótagban (43—59). A magánhangzó-illeszkedés kérdését Räsänen az első szótagbeli *e, ei, ie, i* és *ī* után következő helyzetben, más első szótagbeli magánhangzót követő szótagokban, az új svéd jövevényszavakban, névmásokban, összetett és összefűzött

szavakban vizsgálja meg (60—70). A labializáció Kainuu tájszólásaiban erős fokú *o*-zásban és *ö*-zésben (*e* > *o/ö*) érvényesül: *tuleva* > *tulova* 'folyamatos melléknévi igenév: jövő', *mē > *mδ > *müö* 'személyes névmás: mi', — analógia alapján aztán *tüö* 'ti', *hüö* 'ők' alakokkal is találkozunk az irodalmi nyelvi *te* 'ti' és *he* 'ők' helyén, leíró szempontból ezen alakokat is a labializáció jelenségkörébe sorolhatjuk (I. LAURI KETTUNEN, Suomen murteet III B. Selityksiä murrekartaston: SKS. Helsinki, 1940. 61, ill. 10., Suomen Murteet III Murrekartasto: SKS. Helsinki, 1969. 159). Ez esetben olyan európai párhuzamosságról van szó, amelynek északkeleti határa éppen a Räisänen vizsgálta területen húzódik (vö. KÁLMÁN BÉLA, Une isoglosse phonémique Européenne. L'extension des phonèmes vocaliques palatolabiaux en Europe: ALingu. XXIV, 197—203).

A mai finn irodalmi nyelv 17—18 magánhangzó-kettőshangzóval rendelkezik. Főhangsúlyos szótagban a vizsgált tájnyelvi alakok diftongusainak száma megegyezik az irodalmi nyelvi „szabványszámmal” (18), az ezt követő szótagokban azonban a magánhangzó-kettőshangzók száma Kainuuban meghaladja az irodalmi nyelvi szabványt. Valószínűleg a tömegkommunikációs eszközök (rádió, televízió) hatása a finnugor nyelvekre jellemző főhangsúlyos első szótagban erősebb, egységesítőbb, — e kérdést talán érdemes lenne tágabb, európai viszonylatban is megvizsgálnunk. Räisänen mintegy 16 lapot szentel a vidék diftongusainak leírására (94—110), s négy szemléltető táblázat foglalja össze egy-egy község magánhangzó-kettőshangzóit (Sotkamo, Säräisniemi, Taivalkoski), valamint a 22 tagú teljes kainuui diftongusrendszert. — A következő, igen terjedelmes fejezet a *γ* és a *δ* réshang magánhangzóközi helyzetben történt elsorvadását tárgyalja (110—94). E kérdésről már az ötvenes évek végén P. VIRTARANTA egész könyvet írt, megállapítva, hogy hangsúlyos magánhangzóközi helyzetben a *γ* és a *δ* réshang elsorvadt, s ennek következtében az alsó, valamint a középső nyelvállású magánhangzó a keleti finn nyelvjárások többségében diftongussá vált (vö. Pääpainollisen tavun jälkeisen soinnillisen detaalispirantin edustus suomen murteissa: SKST. 252. Helsinki, 1958. 224). Hasonló fejlődési irányt észlelünk Kainuu tájszólásaiban is, a magánhangzó megnyúlására azonban gyakrabban találunk példát. — Az első szótagot követő magánhangzók viselkedésével külön fejezetben, közel száz lapnyi terjedelemben foglalkozik a szerző (195—288), néhány szemléltető térképlap nyújt segítséget a jelenséghatárok megvonásában. — Nagyobb egység keretén belül tárgyalja Räisänen az *i*-re végződő diftongusokat mind hangsúlyos elsőszótagbeli, mind pedig mellékhangsúlyos (3, 5 . . . ill. 4, 6 . . .) szótagokban; levéltári névanyag elemzése segítségével a szerző arra a figyelemreméltó megállapításra jut, hogy hangsúlytalan szótagban az *i*-re végződő diftongusok *i*-jének elsorvadása az 1700-as évek elején fejeződik be, lényegében ugyanabban az időben, mint Länsiyläsatakunta tájszólásaiban (vö. P. VIRTARANTA, Länsiyläsatakuntalaisten murteiden äännehistoria II. Magánhangzók: SKST. 251. Helsinki, 1957. 791). A savoi nyelvjáróterületre jellemző belső hangkivetés Kainuu tájszólásaiban csupán elvétve jelentkezik: az irodalmi nyelvi *ei tarvitse* 'nem kell/szükséges' igen gyakran *ei tartte* alakváltozatban bukkan fel e nyelvjáróterületen (312—5). A szóvégi hangkiesés, illetve a rövid magánhangzó elsorvadása Kainuu területén igen ritka. E jelenség tekintetében a vizsgált nyelvterület (Észak-Pohjola tájnyelveihez hasonlóan) a többi savoi tájszólással egybevetve is erősen hagyományörző (316—21). — A mássalhangzó-torlódás feloldása végett az *lk*, *lkk*, *lp*, *lpp*, *lm*, *lv* és *lh* hangkapcsolat közé ékelt rövid magánhangzót, az úgynevezett Schwa (šva)-hangzót: *jal^oka* 'láb', irod. finn *jalka*; *tal^ovi* 'tél', irod. finn *talvi*; *mel^oko* 'elégk, meglehetősen', irod. finn *melko* időtartambeli mérések alapján Räisänen önálló fonémának tartja, morfofonológiai viselkedése (gemináció) alapján azonban nem tekinthető a szerző szerint önálló, szótaghangsúlyt megváltoztató hangnak (322—29).

A neves észt nyelvész, JULIUS MÄGISTE már a harmincas évek végén felfigyel egy szóvégi rövid magánhangzó alkalmoszerű jelentkezésére (vö. J. MÄGISTE, Eesti murde-

kujudest *onè*, *onð* ja *nen dega* ühenduses kerkivast lisandvokaaliprobleemist: Eesti Keel. Tartu, 1938.). A svéd és a nyugati finn nyelvjárások kutatói is rábukkannak e hangzócskára (vö. EVA GÄRDING, *Prosodiska drag i spontant och uppläst tal: Svenskt talspråk*. Szerk. GÖSTA HOLM. Uppsala, 1967. és P. VIRTARANTA, *Länsiyläsataakuntalaisten murteiden äännehistoria: SKST. 251*. Helsinki, 1957. 794—95). Egy 1764-ből származó, Kajani-ban keletkezett panaszlevélben Räsänen is talál adatokat a jelenségre: irod. finn *herrat* itt *Herrata* 'urak' alakban, a *papit* 'papok' *papiti*, a *nämät* 'azok' *nämätä* változatban jelentkezik (330). E szóvégi rövid magánhangzó a kainui tájszólások mai változataiban is megvan mind teljes értékű, mind pedig igen rövid magánhangzóként *t-t* és *n-et* követő helyzetben: *niitü* 'most', irod. finn *nyt* ~ *sen^e* 'az', irod. finn *sen* (330—1). Magyar viszonylatban a moldvai csángóban észlelünk hasonló jelenséget (vö. MÁRTON GYULA, *Magyar nyelvjárásán*. Kolozsvár, 1970. 172). Érdemes lenne e jelenség elterjedését nagyobb területen alaposan kivizsgálunk (vö. ELS OKSAAR, *Sprachliche Interferenzen und kommunikative Kompetenz*. Indo-Uralica: Gedächtnisschrift für Alf Sommerfelt. München, 1972. 126—42). Skandináv viszonylatban az Európai Nyelvatlasz (*Atlas Linguarum Europae*) finn szerkesztője TERHO ITKONEN, Räsänen munkájának tudományos irányítója, e kérdések alapos ismerője (I. EILA HÄMÄLÄINEN és KAISU JUUSELA szerk. *Castrenianum Forschungszentrum für Fennistik und Finnougristik*, a „*Castrenianumin toimitteita*” című sorozat 11. sz. kiadványaként. Helsinki, 1975. 88—92).

Kainuu magánhangzó-rendszerének hangtörténetét Räsänen a felhasznált könyveszet szerzők szerinti felsorolásával (340—53) és gazdag szótumatóval (340—53) zárja. Talán hiányolhatnók a tárgymutatót, de a könyv elején levő (9—11) tartalomjegyzék oly alapos és áttekinthető, hogy kielégít minden irányú igényt.

Befejezésül még néhány szót a könyv szerzőjéről és a munka finnországi visszahangjáról. ALPO RÄISÄNEN jelenleg a Joensuu Egyetem finn nyelvi tanszékének vezetője. Történeti-nyelvjárás-kutató munkáját a régi finn irodalmi nyelvről tartott előadásaiiban is hasznosítja (vö. Vanhan kirjasuomen luennot, sokszorosított egyetemi jegyzet. Kiadója ALPO RÄISÄNEN. 1973. 55 l.). — Két jelentős finn nyelvészeti folyóirat, a fővárosban megjelenő *Virittäjä* (1973. 175—80, R. E. NIRVI professzor cikke) és a turkui *Sananjalka* (1974. 171—76, PÄIVI RINTALA ismertetése) foglalkozik Kainuu tájszólásainak hangtörténetével, s mindkettő sürgeti a hasonló jellegű hang- és alaktani kutatásokat. A munka egyik tudományos irányítója, TERHO ITKONEN professzor (Joensuun Korkeakoulu Tiedote 1973/9: 14) pedig hangsúlyozza az ilyen jellegű kutatások nemzetközi megismerésének fontosságát.

SZABÓ TÖRPÉNYI ÁDÁM ISTVÁN

Soome-ugri ja samojeedi keeleteadus Nõukogude Liidus — Bibliograafia

A Szovjetunió uráli nyelvtudományának bibliográfiája

Több mint egy évtizede jelenik meg Tallinnban az Észti Tudományos Akadémia Nyelvi és Irodalmi Intézetének rotaprint kiadványaként az uráli nyelvtudomány szovjet bibliográfiája. Kezdetben árazatlan, belső kiadványok voltak, újabban áruk is szerepel, de a csekély példányszám (500—650) miatt még koránt sem töltik be azt a szerepet, amely fontosságuknál fogva a nemzetközi és a magyar tudományosságban megilletné őket. Mivel az egyes kötetek szerkesztői és munkatársai időközben változtak, felsoroljuk az eddigi összes kötet adatait.

1962. Összeállította O. KIVI, szerkesztette A. LAANEST. Megjelent 1963-ban. XVIII, 202 lap. — 1963. Összeállította O. KIVI, szerkesztette A. LAANEST. Megjelent

1964-ben. XIII, 259 lap. — 1964. Összeállította O. KIVI, szerkesztette A. LAANEST és E. MAIER. Megjelent 1965-ben. XIII, 287 lap. — 1965. Összeállította O. KIVI, szerkesztette A. LAANEST és E. MAIER. Megjelent 1968-ban. XX, 274 lap. — 1966. Összeállította O. KIVI, szerkesztette V. HALLAP. Megjelent 1970-ben. XVIII, 168 lap. — 1967. Összeállította O. KIVI és M. LEIVO, szerkesztette V. HALLAP. Megjelent 1972-ben. XXI, 217 lap. — 1968. Összeállította O. KIVI és M. LEIVO, szerkesztette V. HALLAP. Megjelent 1973-ban. XIX, 168 lap. — 1969. Összeállította O. KIVI és M. LEIVO, szerkesztette V. HALLAP. Megjelent 1974-ben. XXIV, 247 lap. — 1970. Összeállította O. KIVI és M. LEIVO, szerkesztette V. HALLAP és A.-R. HAUSENBERG. Megjelent két részben 1974-ben, folyamatos lapszámozással, XXV, 308 lap. — 1971. Összeállította O. KIVI és M. LEIVO, szerkesztette A.-R. HAUSENBERG. Megjelent 1975-ben. XXVI, 232 lap.

Az egyes kötetek felépítése azonos. Elöl kétnyelvű (orosz és észt) címlap, majd kétnyelvű tartalomjegyzék található. Ezt követi az összeállításról tájékoztató előszó, amely a legutóbbi időig kétnyelvű volt, most angolul is olvasható. A bibliográfia minden tételt sorszámoz, beosztása egyszerű. Előbb az általános és kézikönyveket, disszertációkat adja, majd nyelvcsaládonként, azon belül egyes nyelvenként osztja fel anyagát. Az egyes nyelveken belül fonetika, morfológia és szintakszis, lexikológia, onomasztika, szövegek a leggyakrabban előforduló alfejezetek. Az újabb kötetek végén más nyelvekkel foglalkozó főbb munkákra is utalnak. Külön nehéz munka a gazdag mutatóanyag összeállítása, hiszen itt cirill- és latinbetűs művek, gyakran ugyanannak a szerzőnek vagy műnek különböző nyelven megjelent munkái nem is olyan könnyen mutatózhatók. Ma egybevonják a név- és cím-mutatót, előbb az észt ábécét követő latinbetűs, majd az oroszot követő cirillbetűs sorrendben. (Ennek következtében a latinbetűs *Z* az *S* végén, az *Ö*, *Ő* és *Ú* az ábécé legvégén található, és természetesen a szavak második betűit is az észt ábécé alapján közlik, így például a *Vääri* név a *V* legvégén található.) A mutató másik része a felhasznált gyűjteményes köteteket, folyóiratokat, újságokat sorolja fel, szükség esetén közölve az áttekintett számok jegyzékét is. Többnyelvű rövidítésjegyzék zárja a kötetet.

A megjelenési évszámok jelzik, hogy mostanra egy kissé lassabbá vált a bibliográfia közzéadása, általában a tárgyévét 4 évvel követi. Ez teljesebb anyagfölvételt eredményez, mégis jobb lenne gyorsítani a megjelenés ütemét. A bibliográfiák teljessége mintaszzerű, évenként mintegy 800 tételt hoznak (az 1970-es esztendő mintegy 1100 tétele a tallinni finnugrista kongresszus örvendetes velejárója volt), átlagban 5 0 m a g y a r v o n a t k o z á s ú t közte. Mivel a bibliográfia a Szovjetunióban megjelent munkákat sorolja fel, ezek vagy ottani kiadványokban láttak napvilágot, vagy magyar kiadványok ottani recenziói, vitacikkek.

A bibliográfiai kötetek jelentősége többszörös. Egyrészt nélkülözhetetlen segéd-eszköze a finnugristáknak. A szovjet finnugrisztika mindig számottevő volt, de az utóbbi évtizedben a tudományos munkák száma megsokszorozódott, színvonaluk megnövekedett. Ebben oroszlanrészük van az észt filológusoknak, akik más formában is a szovjet finnugrisztika vezetőivé váltak. 1965-től a finnugrisztikai szakfolyóirat (Советское Финно-угроведение) megjelenése, az 1970-ben Tallinnban rendezett III. Nemzetközi Finnugrista Kongresszus (amelynek nyelvészeti anyagot tartalmazó első kötete: Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum. Red. V. HALLAP. Tallinn, 1975. most jelent meg) jelzik ezt. Ezen túlmenően azonban az általános nyelvészet számára is jelentős ez a bibliográfia, mivel különösen az észt nyelvészek jóvoltából a szovjet uralisztika az utóbbi években jelentős mértékben modernizálódott. Fonológia, transzformációs grammatika, nyelvtipológia és más kérdések területén az itt elért eredményeket a nemzetközi általános nyelvtudomány sem nélkülözheti.

VOIGT VILMOS

Nemes Zoltánné—Gálffy Mózes—Márton Gyula, Torjai szójegyzék

A Sepsiszentgyörgyi Megyei Múzeum kiadványa, 1974. 186 lap.

Négy háromszéki település (Altorja, Karatna, Volál és Feltorja) egyesüléséből keletkezett a mai Torja, a mintegy hatezer lakosú nagyközség, melynek összegyűjtött és közzétett tájszókincesével a címben megjelölt mű a magyar dialektológiát gazdagítja.

A „Torjai szójegyzék” megszületését a lelkes gyűjtő és a nyelvész szakemberek eredményes együttműködésének köszönhetjük. A szójegyzék törzsanyagát NEMES ZOLTÁNNÉ, nyugalmazott tanítónő gyűjtötte össze abban a faluban, melynek szó- és kifejezéskincesét — anyanyelvjárása lévén — maga is jól ismeri. Adatközlőivel való közvetlen emberi kapcsolata lehetővé tette, hogy ne városi fülelnek szánt, hanem spontán nyelvi megnyilatkozásokat jegyezzen le.

A sok évi fáradsággal felhalmozott anyagot NEMES ZOLTÁNNÉ a kolozsvári egyetem nyelvészeire bízta. GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA, akik a gyűjtő munkáját kezdettől fogva módszertani tanácsokkal segítették, most ellenőrző és kiegészítő gyűjtéseket végeztek, majd a szóanyagot kicédulázás és válogatás után megszerkesztették. Végül a szójegyzék előszavában röviden ismertették a nyelvjárást, a mű létrejöttének körülményeit és saját szerkesztői elveiket.

Az így elkészült munka a nyelvjárási szókinces iránt érdeklődők számára igen-igen értékes adatokkal szolgál. Ha a szójegyzéket a tájszók SZINNYEII-féle felosztása szerint vizsgáljuk, sok olyan szót találunk benne, amelyet a köznyelvtől való fonológiai, illetőleg morfológiai eltérések tesznek a l a k i t á j s z ó v á. Ilyen hangtani jelenség többek között az elhasonulás (*hërmonika*, *hëcuka*), a hangrendi átcsapás (*kjölnc*), a hangátvetés (*hëdëgü*). Az alaktani jelenségek között a tótaniaknál (*mëksütte* 'megütötte') sűrűbben fordulnak elő képzésbeli eltérések (*hazugál* 'hazudozik', *kërincsël* 'gyakran kér'); ezen belül a szójegyzék anyagára legjellemzőbb — s ezért külön is érdemes megemlékezni róla — a *-cska*, *-cske* képző gyakorisága, mégpedig nemcsak névszókban (*lëjányocská*, *sokqcská* 'kissé sok'), hanem határozószókban is (*korqnnacska* 'kissé korán', *távolabbacska* 'kissé távolabb').

A j e l e n t é s b e l i t á j s z ó k némelyikében a nyelvjárási adat szófaji eltérést mutat a köznyelvihez képest (pl. *cëgër* 'rossz, romlott erkölcsű'; *hurut* 'köhög'). Más adatok esetében a jelentés absztrakt, illetőleg konkrét volta szerint van különbség a köznyelvi és a nyelvjárási szó között. Konkrétabb jelentésű a torjaiak számára a *lëhë* 'fejletlen s ezért könnyű gabonaszem' szó a köznyelvinél ('könnyelmű, csak szórakozni szerető és üresfejű <személy>'). E jelenség ellenkezőjére is van azonban példa. A *bëgyës-t* Torján csak 'büszke, kevély, rátarti' jelentéssel ismerik, a köznyelvi 'nagy begyű <szárnyas>' nélkül. A *bëgyëpësëdik* szónak is csak a 'haladástól elmarad, a fejlődéssel nem tud lépést tartani' jelentését jegyezték fel a gyűjtők, a konkrétabb köznyelvi 'gyepes lesz' jelentést nem. (A köznyelvi jelentésekre vö. ÉKSz.)

A v a l ó d i t á j s z ó k között bőven akad román jövevényszó, mint pl. a *pakulár* ~ *pakulár* 'juhász' (< rom. *păcurăr*) vagy a *kászló* ~ *kászró* 'lábás' < rom. *castron*); és belső fejlemény, mint a *hozós*, *hordozós* 'állapotos', a *pípebëllü* 'kisétkü' vagy az *ëlbalogol* 'ferdén vág (kenyeret)'. A valódi tájszók másik rétegére, a nyelvjárásinak minősülő ipari műszókra is kapunk torjai példákat, így a szabászat szókinceséből való *kistriccöl* 'a széleket bedolgozza, bevarrja' vagy a *dusnádol* 'keresztöltéssel eldolgoz' igét. E sokféle tájszó különleges helyzeti energiát kölcsönöz annak a kisebb számban felvett k ö z n y e l v i s z ó n a k, mely a nyelvjárásban él. Van köztük az irodalmi nyelv hatásáról tanúskodó adat, mint a *stádium*, és a beszélt köznyelv bizalmas, illetőleg vulgáris stílusrétegéből átkerült szó, mint a *grásszál* vagy a *gikszer*, a *flancól* vagy a

smqkkòl. A szójegyzéket lapozgatva találhatunk hangutánzó (*kéccent* 'csattogat') és hangfestő (*gügyműtyöl* 'vmit készít, főz') tájszókat, valamint gazdag szinonimagyűteményt állíthatunk össze, mint ezt például a 'megsoványodik' jelentésű *èlgèrnyácodik*, *mègrosszúl*, *mègvúnnyád*, *mèkhüvónkózik*, *mèkhüvónyodik*, *mèkhüvónyan*, *mèkhüvózik*, *mèksovónkózik*, *mèkszigorodik* igék hosszú sora mutatja.

Mint az eddig idézett példákból is kiderül, a „Torjai szójegyzék” nagy gondot fordít a pontos fonetikai lejegyzésre. A szerkesztők nemcsak morfológus vagy fonológus eltérés kedvéért sorolják fel egy szónak több variánsát (*poklq ~ poklájq; picúrka ~ picúrlq*), hanem a magánhangzók hangszínében vagy hosszúságában való árnyalatnyi különbségek illusztrálására is (*gúnnyq ~ gúnnya; bëjèbbècskè ~ bëjèbbècské*). Ebben, a fonetikai lejegyzés maximális pontosságára törekvő, igényes módszerben — a szócikkek felépítését tekintve — legfeljebb azt sajnáljuk kissé, hogy a címszó nem köznyelvi — valódi tájszó esetén kikövetkeztetett köznyelvi — alakban áll előttünk, mert a fonetikus lejegyzett tájszók alfabetikus rendjében nehezebb a tájékozódás. (Különösen néhány metatézises alak fellelhetősége vált ily módon esetlegessé, pl. *ögyveg* 'özveg', *cethalott* 'tetszalott'.) Ezt a szempontot tarthatták szem előtt a szerkesztők, amikor annyiban közelítették a szócikkek címszavát a köznyelvhez, hogy a variánsok közül „ahol mód volt rá, minden esetben az irodalmi alakhoz közelebb álló alakváltozatot” (Előszó 6) tették címszóvá (így pl. a *skatujq ~ skotojq, srófól ~ strófól* esetében az első helyen állókat). Ugyancsak a tájékozódást segítik a szójegyzék utalói, melyek egyrészt a szócikkekben variánsként szereplő szóalakokra készültek (pl. a *stánècli ~ tanèzli* szócikkre mutat a „*tanèzli* l. *stánècli*” utaló), másrészt az összetételei utótagra mutatnak (pl. a *küszürü* szócikkek végén álló „Vö. *csipqküszürü*” utalás).

Gyakran hasznos információval szolgálnak a címszó utáni zárójelbe tett paradigmikus alakok. A személyragos főnevek egyes szám 3. személyben sűrűn mutatnak eltérést a köznyelvi formától egyrészt a tövégi magánhangzó megváltoztatásában (*szerètd ~ szerèteje, cipò 'púp' ~ cipajq*), másrészt a személyrag alakjában (*élet ~ élettyè, címèr ~ címèrje*). Az igei paradigmákról sem csak abban a néhány esetben kapunk tájékoztatást, ahol a töben is változás történik (*mènyèk ~ mènsz ~ mènyèn*), hanem az ikes igeéknél is, s ily módon az ikes ragozás jelenlegi torjai állapotáról is általános képet alkothatunk.

Az Előszónak a szócikkek szerkezetét ismertető részében erre a mondatra bukkanunk: „Szófaji minősítést csak olyan esetben adtunk, ha elhagyása félreértésre adott volna alkalmat” (6). Valóban, az értelmezésből a legtöbb esetben egyértelműen kiderül a tájszó szófaja, egy pillanatig sem kétséges például a *csüg* igei, a *csúszó* főnévi vagy a *csöszmqk* melléknévi szófajúsága. Még ott is megelégedhetnénk az értelmezés nyújtotta információval, ahol két azonos címszó egymástól arab számmal elválasztott homonima, mint a *balint(1)* 'folyami halfajta' és a *balint(2)* 'konyít (vmihez)', vagy nomenverbum, mint a *lèhèl(1)* '(lent v. kendert) finomító szeges eszköz és *lèhèl(2)* '(lent v. kendert) fésüléssel finomít'. Ott azonban már hiányoljuk az előszóban ígért szófaji minősítést, ahol a nyelvjárási nomenverbum értelmezése köznyelvi nomenverbummal történik, mint a *fogy(2)* 'fagy' esetében, ahol a példamondat (*Nqty fogy vót az èjjèn!*) eligazítaná az olvasót, de a „Vö.” után álló szavak megint zavarba ejtik: a négy utalás közül csak egy tartalmaz főnévi *fogy*-ot (*èlvètte a fogy*), a másik kettő pedig (*bèfogy, lèfogy*) úgy utal igei homonimára, hogy nem adja meg a címszó számát, s így az olvasónak nem kevés idejébe kerül, míg megtalálja az összetartozó szócikkeket. Az a tény azonban, hogy a 185. lapon megtaláljuk öt szófaji kategória rövidítését a feloldásukkal együtt, arra enged következtetni, hogy a szófaji minősítések kimaradását technikai hiba okozhatta.

Az adatok értelmezésének első eleme gyakran egy zárójelke között álló rövidítés,

mely a szó használati körére — régies vagy gyermeknyelvi voltára — utal, pl.: *kürti*: (rég) rövid női kabát; *kollektór*: (rég) adószedő; illetőleg *koq*: (gyerm) tyúk, vagy stílusminősítést tartalmaz, pl. *fiyyəktet*: (biz) magával visz; *szemérmákos*: (tréf) szemérmes.

A tájszók értelmezésében a szerkesztők többnyire eleget tudtak tenni annak a nem könnyen megvalósítható célkitűzésüknek, hogy a megfogalmazás rövid és világos, a jelentésárnyalatok elhatárolása pontos és szabatos legyen. Ha ez néhol mégsem sikerült, annak bizonyára az az oka, hogy a jelentés megállapításához nem állt rendelkezésükre elegendő mennyiségben egyértelmű példamondat. Ez okozhatta, hogy elfordul a tájszóval való értelmezés (*məgroyyəzík*: elrogyál; *kidürücköl*: kidaraszol).

A példamondatok közlése egy-egy tájszó alakját, jelentését vagy mondattani használatát világítja meg. A *məkkímüll* ige példamondata a címszó tőtani viselkedéséről mond valamit: *Az innəpos köntöst mək kəl kímülləni*. Másutt az ige vonzatát tudjuk meg belőle, mint a *bəhavaz* ('dugába dől, nem sikerül') esetében: *Az Ilona jərhəzmənətəlinəg əzs bəhavəzətt*, vagy a *kifog* ('elveszít') igével kapcsolatban: *Kifotəttəm a fiyyəmből*. Máskor a példamondat egy szó vagy szókapcsolat absztrakt jelentéséről tanúskodik, pl. *bəgubózik*: *Nəm jó, ha az əmbər fiyyətləm bəgubózik*; *elə s hətrə* ('összevissza'): *Həzudik elə s hətrə*. A példamondatok a nyelvjárás olyan egyéb jelenségeit is tükrözik, amelyeket a szójegyzék másképp nem tüntethetne fel. Ilyen alaktani jelenség a nem hasonuló -val, -vel rag: *A mü bərvizinkvəl jó a sziləp* (bőrvíz a.) és az elbeszélő múlt: *Anti əgybə bəszökkək q vəsərbə* (bészökkik a.); mondattani jelenség például az igekötős igéknek a nyelvjárásra jellemző szórendje: *Ojən szəp vətə, hotə töröl əl büszkəsəgədbə*. Talán e néhány idézet is tanúsítja, hogy a példamondatok — mint ez a szerkesztőknek szándékában állt (Előszó 6) — a torjai nyelvjárást beszélők életvitelét, mentalitását is meghitt közelségbe hozzák.

A frazeológia kutatói is haszonnal forgathatják a „Torjai szójegyzék”-et. Azokat a frazeológiai egységeket, amelyeket az ÉrtSz. (XXVII.) értelmezett szókapcsolatoknak minősít, a szójegyzék *kif*. rövidítéssel bevezetve közli és értelmezi. Ilyen a *hətəlbə əl 'törvénytelen házasságban él'* vagy a *csillaktól csillagig 'virradattól késő estig'* kifejezés. *Szöl*. rövidítés vezet be nemcsak a nagy számban elforduló szólásokat (*Məg ləhət ənni a kəsət a fejiröl 'alacsony ember'*), hanem a szóláshasonlatokat (*Əhəs, mind a mődnərnə tyükəjə 'nem éhes, jól van lakva'*) és a közmondásokat (*Farkas a szörit əlhənyjə, də tər məszəttəyit nəm*) is.

A „Torjai szójegyzék” tehát — talán a föntebb elmondottak némiképpen illusztrálják — méltán tarthat sokoldalú érdeklődésre számot, s ha — mint várjuk — a Kolozsváron készülő Háromszéki Tájnyelvi Atlasz is megjelenik, a két munka egymást kiegészítve tárja majd elénk egy sajátos magyar nyelvjárási egység leglényegesebb vonásait.

FIERS MÁRTA

KÜLÖNFÉLÉK

Szabó T. Attila hetven éves

Ez év január 12-én töltötte be 70. életévét SZABÓ T. ATTILA, a kolozsvári Babeş-Bolyai egyetem nyugalmazott tanára. Fél évszázaddal ezelőtt jegyezte el magát a tudománnyal, s azóta szolgálja azt fáradságot nem ismerve, időt nem kímélve, szinte erejét meghaladó erővel; azzal a hittel és meggyőződéssel, hogy az élet értelmét a munka adja, a tudós életének értelmét a tudomány titkaiba való minél mélyebb behatolás.

Szabó T. Attilát elsősorban a magyar nyelv tudósaként tartja számon a tudományos közvélemény. De büszkén vallhatja őt magáénak — s úgy gondolom vallja is — az irodalom-, a néprajz-, a történettudomány és a művelődéstörténet egyaránt. S alkotó tudományos tevékenységének ez a sokrétűsége tükröződik Szabó T. Attila nyelvészeti munkásságában is.

A történeti és a leíró nyelvtudománynak számos ágazatában — az etimológiától a grammatikai kérdések vizsgálatán át a nyelvművelésig — alkotott jelentőset, marandót és eredetit. Tudományos tevékenysége azonban különösen kiemelkedő három területen: a nyelvjáráskutatásban, a névtudományban és a szótörténetben.

A nyelvjáráskutatásban — a szintén Kolozsvárról induló — CsÚRY BÁLINT megkezdette törekvéseket klasszikus formájában ő folytatta tovább a kolozsvári egyetemen, világosan felismerve a nyelvjáráskutatás és a történeti nyelvészet elválaszthatatlanul szoros összefüggését. S nevelt fel maga mellett olyan kitűnő szakembereket, akik később e munkálatok élére állva, a nyelvjáráskutatásban — nyugodtan mondhatjuk — iskolát teremtettek Kolozsvárott, s olyan mennyiségű munkát végeztek, amely példátlan a magyar nyelvjárássok vonatkozásában idehaza, Magyarországon is.

A névtudományban — különösen pedig a földrajzi nevek mai és történeti anyagának kutatásában és gyűjtésében, az ilyen jellegű munkálatok módszertanának kialakításában — magyar viszonylatban senki sem alkotott hatalmasabbat Szabó T. Attilánál. S legfeljebb az utóbbi évtizedekben idehaza kibontakozó társadalmi földrajzinév-gyűjtés mérhető jelentőségében az ő munkájához.

Szótörténeti kutatásainak páratlan eredményei pedig a maguk teljességében éppen napjainkban válnak a tudomány közkincsévé.

Arra, hogy Szabó T. Attila majdnem fél évszázados életművét csak szemelvényesen is áttekintsem, hogy akárcsak a legjelentősebb tanulmányait is felsoroljam, s csak néhány szóval is méltassam — itt és most nincs mód. De erre talán nincs is szükség. Mégpedig nem is csupán azért, mert tudományos eredményei ma is élők, a szakemberek előtt úgyszólván ismertek, hanem azért sem, mert régebbi tudományos munkásságának áttekintését és méltatását elvégezték azok a megemlékezések, amelyek ezeltűz tiz esztendővel számos hazai és romániai folyóiratban a hatvan esztendőS Szabó T. Attilát köszöntötték.

Én most csak az azóta eltelt évtized alkotásaiból emlétek meg néhányat; a legjelentősebbeket. Úgy látom azonban, hogy ez a tudományos termés önmagában is életmű nagyságrendű. S talán egy kissé szimbolikus jellegűnek is tekinthetjük, hogy Szabó T. Attila életének hetedik évtizedében is szinte példátlan méretű és értékű alkotó munkával gazdagította a magyar tudományt.

Az elsőként megemlítenő két kitűnő munka a „Haja, haja virágom” (1970.) és a „Balladák könyve” (KALLÓS ZOLTÁN gyűjtése Szabó T. Attila gondozásában; 1970.) elsődlegesen irodalomtudományi-folklorisztikai vonatkozású. Az előbbi mintegy négy és fél évszázad „virágének-költészeté”-ből közöl szemelvényeket. A feljegyzés idejét tekintve a XV. század végétől a XX. század közepéig mutatja be szakszerű és gondos válogatással a magyar népköltészet 177 remek alkotását.

A „Balladák könyve” mintegy harmadfél száz „élő hazai magyar népballadá”-t tartalmaz — nagyrészt kottákat is a szöveg mellett — az erdélyi, a bukovinai és a moldvai folklórkutatás eredményeiből.

A két kiadvány anyagának összeállítása önmagában is tiszteletet parancsoló tudományos teljesítmény, Szabó T. Attila azonban mindkét kötetet olyan bevezető tanulmányokkal bocsátotta útjára, amelyek tudománytörténeti jelentőségűek.

1970 és 1972 között jelent meg a Kriterion Kiadásában Szabó T. Attila válogatott tanulmányainak, cikkeinek három kötete a következő címeikkel: „Anyanyelvünk életéből” (1970.), „A szó és az ember” (1971.), „Nyelv és múlt” (1972.). Az összesen majdnem

1800 lap terjedelmű három kötet nem csupán — és nem is elsősorban — a tartalom sokszínűségével nyűgözi le az olvasót. Hanem sokkal inkább a mondanivaló időszerűségével. A mi szaktudományunkban aligha lehet nagyobb elismerés egy tudós számára, mint az, ha az őt követő fiatalabb nemzedékek sora is úgy látja, hogy írásait nem lepte be a könyörtelen idő pora, hogy írásainak igazsága nem vesztett a fényéből. S Szabó T. Attilát joggal töltheti el ez a csak nagyon keveseknek — csak valóban szaktudományuk legkiemelkedőbb mestereinek — osztályrészül jutó megnyugtató érzés. Ez a három kötet ma is mindenki számára hasznos és tanulságos olvasmány. És — ami még különösen emeli az értékét — nem csupán a nyelvész, hanem anyagának tekintélyes részében az anyanyelvünk jelene és múltja iránt érdeklődő nem szakemberek számára is.

Szabó T. Attila tudományos munkásságának legkiemelkedőbb — s talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy saját magához is legközelebb álló — területe a szótörténet.

Életének tekintélyes részét töltötte levéltári kutatással. Ahogy saját maga írja: „Életem java része . . . a levéltári elvonultság mozdulatlan, sápadt csendjében telt el. A levéltárakban a múlt népi-emberi életével és belőle különlegesen éppen a nyelv történeti változásaival foglalkozva naponta érintkeztem és érintkezem ma is szellemi síkon a letűnt korok nemzedékeinek végtelen sorával. Mint szeszélyes gyorsasággal kerengő forgószínpad fel- és elvillanó jelenéseinek egyetlen személyből álló, tetszésnyilvánításra nem kényszerülő, néma közönsége, a levéltári kutató a múlttá kövült, emlékezteté merevült, de a látó szem számára újra zajlóvá pezsdülő élet forgatagába leselkedik bele úgy, hogy körötte eltűnik a ma, és a múlt kavargó életének izgalmas, kandi szemlélése közben, a szereplő személyek ajkán, tollán ámtító, veretes nyelvi gazdagságában suttog, beszél, kiált felé a múlt. Hozzá, neki, ha van füle a hallásra.” (Anyanyelvünk életéből 15.)

S Szabó T. Attilának volt „füle a hallásra”, volt „szeme a látásra”, volt türelme és szíve ahhoz, hogy mindazt, amit az erdélyi magyar nyelv múltjából az ő kivételes ismeretei folytán meglátott és meghallott, azt összegyűjtse és átadja az utókornak az „Erdélyi magyar szótörténeti tár”-ban.

A magyar tudomány büszkén vallhat magáénak néhány jelentős alkotást a szótörténet, az etimológia, a nyelvjárások területéről, a mai szókészlet feldolgozásában. Az „Erdélyi magyar szótörténeti tár”-nál nagyobb, kiemelkedőbb nyelvtudományi művet azonban kevés magyar tudós alkotott. S ennek a páratlan tudományos teljesítménynek jelentőségét még csak növeli az, hogy a milliós nagyságrendű adatra épülő, előreláthatólag mintegy 8—10 kötetes, 10 000 nyomtatott lap terjedelmű szótár teljes anyagának összegyűjtése, szótárrá rendezése, szócikkeinek megírása egyetlen személy, Szabó T. Attila munkája.

Az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” műfaját tekintve is egészen sajátos alkotás. Jól tükrözi azt a világosan körülhatárolt tudományos célt, amely Szabó T. Attila tudományos munkásságát egész életében áthatotta és fűtötte, s amit ő maga így fogalmaz meg: „A magam kutatói tevékenységében . . . egész munkásságom folyamán szinte kirekesztőleg csak olyan kérdések foglalkoztattak, amelyeknek megoldása egyben szűkebb földrajzi-nyelvi környezetem népi-társadalmi múltjának és jelenének felderítése felé is újabb megújabb lépések megtételét jelentette” (i. m. 12). Ennek eredményeként nőtt messze túl ez a mű egy kitűnő nyelvtörténeti szótár keretein, s terebélyesedett ki és mélyült el egy erdélyi enciklopédiává, amelynek eddig megjelent első kötetéből is adatok ezrei bukkannak elő az erdélyi magyarság szokásaira, néprajzára, gazdasági és társadalmi életére, történelmére vonatkozóan — beleértve mindebbe természetesen a történelmi Erdély területén együtt élő „három nemzet” nyelvi-kulturális egymásra hatását tükröző adatokat is.

S mindezek mellett Szabó T. Attilának ez a műve a történeti lexikográfia elvi-módszertani vonatkozásaiban is nemegyszer új utakon halad, s ennek megfelelően pl.

„az önálló címszó rangjára emelt minden származékszót, a ritka, esetleg egyetlen előfordulású toldalékozott szót éppen úgy, mint a laza összetételeket, sőt gyakran olyan szókapcsolatokat is, amelyek eddig még egyetlen történeti vagy leíró-értelmező szótárban sem jutottak el a nagykorúság, a szótári önállóság elismerését jelentő címszóvá minősítés szintjéig” (EMSZT. I, 12). S ez a módszertani eljárás nem csupán a szókészlet minél teljesebb bemutatását tette lehetővé, hanem igen nagy mértékben megkönnyíti a szótár gyakorlati használatát is.

Szabó T. Attila Kolozsvárott élt és él. Személyes kapcsolata a magyarországi és a más országokban működő magyar nyelvészekkel — különösen a középkorú és a fiatalabb nemzedékekkel — alig van. Tudományos eredményei alapján azonban nevét a magyar nyelvtudomány minden munkása már régebben is ismerte. Az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” I. kötetének megjelentetésével pedig mindenütt, szerte a nagyvilágban, ahol a magyar nyelvtudomány munkásai élnek, a tudományos érdeklődés középpontjába került a neve, s ma joggal tekinthetünk rá úgy, mint a mai magyar nyelvtudomány legnagyobb élő tudósára.

Nekem megadatott az a kivételes szerencse, hogy Szabó T. Attilát személyesen is jól ismerem. Mint fiatal kezdő kutató rövid ideig bár, de mellette dolgoztam; s kapcsolatunk — idővel barátságga mélyülten — a mai napig szoros és közvetlen. S ez a kapcsolat, az egyéniségéből, munkaerőkölséből, őszinte, puritán jelleméből kiáradó szuggesztív erő — úgy érzem — meghatározó módon befolyásolta nem csupán tudományos érdeklődésem kialakulását, hanem egész tudományos pályámat is. Csúry Bálint mellett elsősorban Szabó T. Attila tanítványának tekintem magamat.

A Magyar Nyelv szerkesztő bizottsága, olvasói — s a magam nevében is — meleg szeretettel, a kiváló tudóst megillető tisztelettel köszöntöm a hetven esztendő Szabó T. Attilát. Mindnyájunk nevében köszönöm neki azt a példamutató odaadást, ahogyan egész életét tudományunk művelésének szentelte, s őszinte szívvel kívánjuk neki mindnyájan, hogy legújabb hatalmas munkáját minél előbb a maga teljes egészében közre bocsáthassa, s még hosszú-hosszú ideig dolgozhasson a magyar nyelvtudomány javára mindnyájunk megbecsülésében és szeretetében.

IMRE SAMU

Tompa József születésének 70. évfordulójára

A múlt esztendő őszén, pontosabban 1975. november 12-én töltötte be 70. életévét a magyar nyelvészek nagy családjának „Jóska bácsi”-ja, TOMPA JÓZSEF.

Tompa József kettős csillagzat alatt született: nemcsak nyelvész volt, hanem tanár is, pontosabban: tanárként is nyelvészkedett és hivatásos nyelvész minőségben is tanár maradt. Működését tanári pályán kezdte (1930 őszén), de Balassagyarmaton, majd (1937 őszétől) Újpesten tanárkodva is művelte — GOMBOCZ ZOLTÁN hú tanítványához méltón — a nyelvtudományt. Ha erről meg akarunk győződni, elég belelapoznunk a Magyar Nyelv XXV—XL. évfolyamaiba: szinte egymást érik a tőle — korábbi családi nevén (TECHERT) — megjelentetett beszédes című cikkek, főleg szómagyarázatok, szótörténeti fejtegetések, mint *Harcól, harc, Magyaráz, Savanyú, Feles, Egyet-mást, Megemleget, Virgács, Barka* és a többiek. Ezeknek és egyéb írásainak elismeréséül a Magyar Tudományos Akadémia 1938-ban Sámuel-Kölber-díjjal tüntette ki. Aztán erre az időszakra (1938—41) esik gimnáziumi nyelvtankönyv-sorozatának megírása és kiadása, valamint nagyszótári munkássága is.

1952 nyarán az MTA Nyelvtudományi Intézetének kutatója lett, s még ugyanennek az évnek a végén „a nyelvtudományok kandidátusa” címet is odaítélték neki,

tudományos érdemei elismeréséül. Nem sokkal később, 1954-ben pedig az Intézet magyar osztályának vezetésével bízták meg. Ekkor nem kisebb feladat hárult rá, mint „A mai magyar nyelv rendszere” címen 1961–62-ben napvilágot látott akadémiai leíró nyelvtan munkálatainak megszervezése és irányítása. Leíró nyelvtani hagyomány — mint tudjuk — nálunk alig volt. Új utakat kellett tehát törni, mind szemléletben, mind a módszerek és a műszóhasználat tekintetében, arról a hatalmas nyelvi anyagról nem is szólva, amelyet össze kellett e műhöz hordani. S Tompa József sikeresen megküzdött ezzel a csekélynek éppen nem mondható feladattal. De alig tévedünk, ha azt állítjuk, hogy ebben jó része volt tanári énjének is. Először is: munka közben jócskán építhetett és épített is előző (iskolai) nyelvtanírói tapasztalataira, és mintegy kiteljesítette, amit e téren korábban alkotott: a nyelvtan jónéhány fejezetének ő volt a szerzője is. De ezen túlmenően is: alkortájt egész sor kezdő nyelvész került a keze alá. Jómagam is közéjük tartoztam, így tanúsíthatom: nem mindennapi gonddal foglalkozott a rá bízottakkal, biztatta, segítette a pályakezdeket. Fiatal munkatársait mindig egyenrangú félnek tekintette. Ugyanakkor gondja volt rá, hogy az éremnek mindig a másik oldalát is megvilágítsa. Ellenvetéseit bevezető sajátos *perszé-jét* azonban mindig a jót, elfogadhatót értékelő, elismerő szavai előzték meg. Mert — jó pedagógushoz illőn — bírálataival is mindig építeni igyekezett.

A nyelvtan mellett a nyelvművelés, továbbá az irodalmi nyelv és stílus kutatása mondható sajátos munkaterületének. Az előbbi számos cikken, előadáson kívül az is tanúsítja, hogy oroszlánrészt vállalt nemcsak az eddig megjelent gyűjteményes nyelvművelő munkák (pl. Nyelvművelésünk főbb kérdései, Nyelvművelő, Magyar nyelvhelyesség), hanem a készülő Nyelvművelő Kézikönyv munkálataiból is. Nyelvművelői tevékenysége közben — kivált a kevésbé hálás, kevésbé mutatós feladatok készséges vállalása révén — számos tanújelét adta és adja áldozatkészségének, önfeláldozásra kész emberiségének. Ugyanakkor nyelvtanírói énjét sem tagadja meg: nyelvművelő írásai nyelvtani alapokra épülnek, s témájuk, kidolgozásmódjuk tekintetében amennyire nyelvművelők, szinte ugyanannyira nyelvtani jellegűek is. De persze fordítva is áll: nyelvtani tanulmányai rendszerint nyelvhelyességi kérdéseket is érintenek. Itt a példák egész sorát fel lehetne hozni, de erre a helyszűke miatt nincs mód. Ezért csak egyet-kettőt ragadok ki a sorból — szinte találomra — ízelítőül: Melléknévi igeneveink állítmányi használatáról (MNy. XLIX, 128–40); A tárgyias igeragozás használatának néhány kérdéséhez (MNy. LI, 283–9); A határozó igenévvel egyértékű, modális ragú melléknévi igenevek szabályaihoz (Pais-Eml. 248–57); Mai tárgyragos szóalakjaink egy típusáról (MNy. LII, 177–85); A „kiemelő jel” mai nyelvtani szabályai (MNy. LVIII, 435–42); A magyar főnév birtokos ragozásáról (MNy. LVI. 48–51); Az az az néha fölösleges (MNy. LX, 359–63); Határozói egyeztetésünk nyelvtani vonatkozásai (NytudÉrt. 46. sz. 93–113) című tanulmánya és — hogy a talán legigényesebben kidolgozott, könyv terjedelmű ide vágó tanulmányáról véletlenül meg ne feledkezzünk — „A névszói kötőhangzó szófajmegkülönböztető szerepe” (NytudÉrt. 14. sz.) című műve.

Irodalmi nyelvi—stilisztikai kutatásainak első fontosabb határköveit a „Csokonai nyelvi forrásai” (MNy. XXXII, 110–7, 180–7, 237–48, 311–7, XXXIII, 12–25); a „Zordon szavunk újjászületése” (MNy. XXXV, 285–90) és a „Ti csendes ernyők pásztori” (Melich-Eml. 449–56), majd a „Jókai és Csokonai stílusbeli kapcsolata” (MNy. XLVII, 12–21) és a „Hullám szavunk és a nyelvújítás korának irodalmi kapcsolatai” (MNy. XLVII, 234–40) című tanulmányai jelentik. Ezek után következett a „Nyelvünk a reformkorban” című kötetben megjelent összefoglaló jellegű nagyobb tanulmánya, „Az irodalmi nyelv” című (313–434). A betetőzéshez viszont „A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv” címen 1972-ben megjelent művével érkezett el, amellyel a nyelvészeti tudományok doktora címet is elnyerte (1970-ben), s amelyben a művészi archaizálással kapcsolatos elméleti kérdéseken túl a gyakorlati kérdésekre

(ismeretlen archaizáló szövegek szerzőjének, keletkezése körülményeinek felderítése, illetőleg ennek lehetősége, módja, a régiesítés eszközei, határai műfordításkor stb.) is kitér. Ami pedig módszerét illeti: bár témáját nyelvészeti oldalról közelíti meg, az irodalomtörténeti, esztétikai, művelődéstörténeti, néprajzi stb. szempontokra is kitér, azokat is tekintetbe veszi.

Tompa József — az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos tanácsadójaként — 1972-ben nyugalomba vonult. Maga kérte nyugdíjazását. Kérelmének háttérében azonban — szerencsére! — nem lappangott sem végletes fáradtság, sem egyéb baj, betegség. Így „Jóska bácsi” alakja azóta is gyakran feltűnik a Nyelvtudományi Intézet folyosóján vagy könyvtárában, éppúgy, mint a budapesti egyetem magyar nyelvészeti tanszékein. Mint azelőtt is mindig, azóta is van szíves szava mindenkihez, akivel csak találkozik. Segítőkészsége, munkakedve is töretlen. Hogy egyebet ne mondjunk: önzetlenül és lelkesen részt vesz a különféle bizottságok (az MTA Helyesírási és Textológiai Bizottsága, az MTA Nyelvművelő Bizottsága, a Magyar Nyelv szerkesztő bizottsága) munkájában, készséggel vállalva a legkülönfélébb feladatokat, köztük a kevésbé kapósakat is. S ugyanígy folytatja nyelvi nevelői tevékenységét is, az újságírók, szerkesztők, lektorok és korrektorok szakmai továbbképzése formájában. Most tehát, amikor születése 70. évfordulóján tisztelettel és szeretettel köszöntjük, mi egyebet kívánhatnánk Tompa Józsefnek, mint erőt, egészséget a további munkához és sok-sok munkás évet mindnyájunk örömeire, egész nyelvtudományunk javára.

RUZSICZKY ÉVA

Asbóth Oszkár kapcsolata bolgár nyelvészekkel

ASBÓTH OSZKÁR (1852—1920.), a magyarországi szlavisztika megalapítója kora csaknem valamennyi szlavistájával kapcsolatban állott. Élénk levelezést folytatott V. JAGIĆECsal, a szláv filológia korszakalkotó egyéniségével. Levelezett — többek között — A. A. ŠAHEMATOVVAL, a kiváló orosz nyelvessel. Ismerjük a modern nyelvtudomány egyik előfutárához, J. BAUDOIN DE COURTENAYHOZ írt levelét is. Asbóth külföldi szlavistákkal folytatott levelezése ma már tudománytörténeti jelentőségűvé vált, mert nemcsak a levelek írójának életéről, tudományos terveiről nyújt értékes információt, hanem tükrözi azokat a nemzetközi kapcsolatokat is, amelyek a magyarországi szláv filológia történetének kezdeti szakaszában kialakultak (erre legutóbb I. MNy. LXVIII, 322—3).

Újabb adataink vannak arról is, hogy Asbóth Oszkár bolgár szlavistákkal is tartott fenn kapcsolatokat. A Bolgár Tudományos Akadémia szófiai archivumában Fond. 11. op. 3. jelzet alatt három, eddig ki nem adott és tudásunk szerint fel nem dolgozott Asbóth-levelet őriznek.

Asbóth Oszkár első, német nyelvű levelét 1894. XII. 30-án írta MILÁN ŠIŠMANOVNAK, akivel — a levél tanúsága szerint — baráti kapcsolatban állt. Arra kéri Milán Šišmanovot, hogy leveléhez mellékelte bolgár nyelvű sorait juttassa el unokaöccsének, IVAN ŠIŠMANOVNAK. Elmondja továbbá, hogy bár Szófiában több fontos és értékes szláv filológiai művet megkapott különlenyomat formájában, mégis szüksége volna Ivan Šišmanov bolgár népetimológiával foglalkozó dolgozatára, DIMITĀR MATOV Görög-szláv tanulmányaira és JORDAN IVANOV egyik bolgár igeragozással foglalkozó művére. Asbóth arra kéri Milán Šišmanovot: járjon közbe azért, hogy Ivan Šišmanov a kért műveket megküldje neki Budapestre. Azt az óhaját is kifejezi, hogy Šišmanov a jövőben juttasson el hozzá minden bolgár filológiával foglalkozó tanulmányt és könyvet. Megemlíti még, hogy meghozatta Ivan Vazov Bujdosók című drámáját is.

Asbóth Ivan Šišmanovhoz írt, első bolgár nyelvű, valószínűleg 1894. XII. 30-án írt soraiból kiderül, hogy bár korábban már járt Szófiában, nem volt alkalma személyesen megismerkedni a jeles bolgár tudóssal. Tudatja, hogy hallgatóival bulgáriai tanulmányútra készül. Végül arra kéri Ivan Šišmanovot, hogy mentse ki BENYO CONEV előtt, akinek nagy elfoglaltsága miatt még addig nem írhatott. Végül üdvözetét küldi Dimităr Matovnak.

Következő levelét Asbóth 1895. február 11-én bolgár nyelven írta IVAN ŠIŠMANOVHOZ. Megköszöni, hogy az előző levélben kért könyveket megküldte neki. Megemlíti, hogy bolgár nyelvi tanulmányai távol a bolgár nyelvű környezettől nehézségekbe ütköznek. Igen szerényen így ír erről: „Meglehetősen nehéz énnekem, hogy itt, távol az élő forrástól, az Önök nyelvével foglalkozzam, de a bolgár tudósok jósága már annyiszor megkönnyítette nekem ezt a munkát, úgyhogy ez a nehéz munka tele van örömmel.” Továbbiakban tervezett bulgáriai utazásáról ír, amelynek során szeretne személyesen is megismerkedni Ivan Šišmanovval. Levele végén ismételten üdvözli IVAN DIMITÁRT, aki igen szívélyes volt hozzá, amikor Asbóth Szófiában volt. Meg kell említenünk, hogy a Milan Šišmanovhoz írt német nyelvű és a II., Ivan Šišmanovhoz írt levelében Asbóth megemlíti BORBÁS VINCE (1844–1905.) nagy magyar botanikus nevét is. Utal Borbás Bulgáriában megjelentetendő művének kiadási problémáira.

Részletesen ismertettük Asbóth Oszkár mindhárom levelének tartalmát, hogy pontos képet alkothassunk a magyarországi szlavisztának bolgár tudósokkal való kapcsolatáról. Helyénvalónak tartjuk, hogy néhány szót szóljunk itt IVAN ŠIŠMANOVROL és azokról a bolgár tudósokról, akikkel — e levelek tanúsága szerint — Asbóth személyes kapcsolatot tartott fenn.

IVAN ŠIŠMANOV neves bolgár filológus, néprajztudós és irodalomkritikus, a budapesti Néprajzi Társaság tagja volt. 1889-ben jelentette meg a bolgár népköltészet és irodalom publikálásával és feldolgozásával foglalkozó nevezetes gyűjteményes sorozatát, amelynek Asbóth is rendszeres olvasójává vált.

BENYO CONEV kiváló bolgár nyelvtörténész volt. Alapvető jelentőségű bolgár nyelvtörténetében a bolgár—magyar nyelvi kapcsolatokkal is részletesen foglalkozott.

DIMITĂR MATOV — egykori szaloniki bolgár tanító — szintén ismert bolgár nyelvész volt.

E felsorolásunk mutatja, hogy Asbóth Oszkár igyekezett megismerkedni és kapcsolatot létesíteni kora jelentős bolgár tudósaival, hogy tőlük munkájához támogatást kapjon. Soraiból kiderül, hogy rendszeresen és figyelmesen tanulmányozta a bolgár nyelvű szlavisztikai szakirodalmat. Figyelemmel kísérte a bolgár szépirodalom eredményeit is. Asbóth sorai arról tanúskodnak, hogy írójuk nemcsak az általános szlavisztika kérdései iránt érdeklődött, hanem igyekezett a bolgár nyelvet is jól elsajátítani. Bolgár nyelven írt levelei a társalgási nyelv alapos ismeretéről tesznek bizonyosságot. Az a tény, hogy Asbóth saját ügyein kívül Borbás Vince professzor érdekében is ír, a magyarországi szlavisztika megteremtőjének szép jellembeli tulajdonságáról, a segítőkészségről tanúskodik. Végül, de nem utolsósorban, a levelek lehetőséget adnak Asbóth életútjának pontosabb megismeréséhez.

ANGYAL ENDRE Asbóth Oszkárrol írott tanulmányában (Nyr. LXXVI, 410) említést tesz Asbóth oroszországi utazásairól. A fent ismertetett levelek alapján kiegészíthetjük Asbóth életrajzát bulgáriai utazásának adataival is. — Kideül a levelekből, hogy Asbóth bolgár kapcsolatai nem voltak egyoldalúak: bolgár kollégái szívesen segítették Asbóthot, és készséggel álltak a rendelkezésére. Forrásaink adatai alapján joggal mondhatjuk el, hogy a magyarországi szlavisztika megteremtésében más nemzetek legjobb tudósaihoz hasonlóan a bolgár szlavisták is segítségére voltak Asbóth Oszkárnak.

A jeles magyar szlavista bolgár kapcsolatai, valamint BORBÁS VINCE csak jelzés-

szerűen érintett, e levelekből felvillanó tevékenysége jól példázza a bolgár és magyar tudósok együttműködését a XIX. század végén.

STOJAN RADEV megírta a bolgár—magyar kapcsolatok történetét a kezdetektől Bulgáriának a török iga alól való felszabadulásáig. (Kräv po rozite. Szófia, 1971.). Úgy gondoljuk, hogy Asbóth Oszkár levelei jól szemléltetik a magyar és bolgár tudósok együttműködését a XIX. század végén, és szerencsésen kiegészítik mindazt, amit a magyar—bolgár kapcsolatokról tudunk.

H. TÓTH IMRE

Nyelvrokonaink-e a lappok?

1913—1916 közt — amikor SZEKFI GYULA Rákóczi-könyve a sovinszta napisajtó s az általa felheccelt rétegek gyalázkodásának tüzebe került — több, hamis nacionalizmustól fűtött amatőr nyelvész időszerűnek látta, hogy újból megtámadja a „halszagú” finnugor rokonság elméletét, és a magyarság török eredetét hirdesse.

Ezeknek a nyelvészeknek s általában a sovinszta, agresszív, tudománytalan tudományosságának a kicsúfolására készült az alább közölt írás. Szerzője ismeretlen. Egyik, az Egyetemi Könyvtár Szegfű-hagyatékában talált gépirásos példányra történetíró tulajdonosa a következő megjegyzést írta: „Riedl küldte azzal, hogy apokrif. (Nehogy megtévessze az embert, annyira valószínű.)”

Tervezet

A m. tud. Akadémia, értesülvén, hogy egy napilapunk felhívására több vidéki városban népgyűlések tartottak azon elmélet ellen, mely szerint a magyar nyelv rokona volna a trászagú lappok nyelvének, kijelenti

1. Előtte ez az elmélet gyanús és ellenszenves.
2. Benne a XVIII. század materialisztikus felfogásának maradványát látja.
3. Az akadémia nagy hibát követett el, midőn ez elméletéről néhány művet adott ki. Szerencsére e műveket senki sem vette.
4. Az Akadémia elhatározta, hogy küldöttséget meneszt a t. e. lapp néphez, melynek feladata, a lappokat felkérni, hogy ők is mondjanak le e rokonságról.

VÉRTESEY MIKLÓS

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Egy XVII. századbeli népies orvosi kézirat ismertetése

A „Gyógyászat” című orvosi folyóirat 1906. évi számaiból készített különnyomat alapján közlöm e nyelvemléket dr. LISZT NÁNDOR, Hajdú vármegye tb. főorvosa azonos című tanulmányából, mert úgy látom, hogy a magyar nyelv kutatói előtt mind a mai napig ismeretlen maradt.

A szerző előadja, hogy a 1/4-edes ívnagyságban összefűzött két levélből (4 lapból) és egy kis lap toldalékból álló iratocska a báró Apor-család adámosi (Küküllő m.) irattárából másodkézen származott Lányi Béla rózsahegy-i középiskolai tanárhoz, aki közlésre átengedte. Az iratot a szerző — összehasonlítások alapján —, valamint néhai Esztergár László múzeumi könyvtáros és Munkácsi Bernát véleménye alapján a XVII. század végéről származónak látja, mert sem írója, sem ideje az iratból meg nem állapítható. A szerző egyébként kísérletet tesz, hogy XVII. századi iratokkal összevesse (pél-

dául az 1608. XII. 4-én kelt kassai szerződéssel, 1617. XII. 10-én kelt Bethlen Gábor levelével, Medgyesi Pál 1653-ban írt „Erdély hármassajja 's siralma”, II. Rákóczi Ferenc 1704-ben nyomtatott manifesztumával stb.).

Utána inkább orvosi szemszögből ismerteti a leírtakat; de a közlőnek is szemet szúr az a különleges írásmód, amelyhez hasonlót másutt sem lert, hogy az irat következetesen a *fzemfáiásrúl, egymástúl, fejrül, torokgyíkrül, meghtíftúl, meghgyógyúl* stb. ragozási, illetőleg helyesírási módot következetesen használja. MUNKÁCSI BERNÁTTól azt a véleményt kapta, hogy nem hiszi, hogy valamikor a *gyógyúl, tisztúl, fájásrúl*-féle ejtés állhatott volna valamely nyelvjárásterületen, hanem úgy véli, hogy az *ú*-vel a hosszú *ú*-t akarta jelezni. Az írást tanultabb, papi ember kezevonásának látja.

A VARJAS BÉLÁTól közzétett „XVI. századi magyar orvosi könyv” (Kolozsvár, 1943.) tárgyalta betegségek gyógymódjaival összevetve, azoktól eltérő, érzésem szerint primitívebb javallatai vagy régibb, vagy inkább népi gyógyítási módokat őriztek meg.

[1. lap] 1. Szem fáiásrúl. Egy tarkony gyökerének ved vizét avagy föld meg h vizben, azt ereszd fzemiben.

2. Száraz keh és sül. Végy eleven rákot, tölcs bort reá törd meg h mozsárban facsard meg, mossa a fzáiát aval a levével meghgyógyúl.

3. Tökösséghrül. Végy egy nyulat mind bőrtől ted uij fazékba és boryes hogy a füstí ki ne mennyen és had égien meg hogy ugyan hamva legyen, arrúl az ember igyék avagy egyék ha pedigh két efzendeig volna csak, csak a nyúl bőrével kel kötny.

4. Túros Lábakrül. Bors fertély , gyömbér fr. , timsó fer. , méz fr. . Immár ezeket meg h kel törni és a mézbe kel olvasztani azután porokat kel belé vetni és erőssen főzni. Mikor akarfz véle kötni előfzör kel a sebeket mosni fejr borbán és úgy csinálj flastromot. Avagy. Ved a ruta vizet és örvénfő vizet id meg h egyfzerre mind igen jó.

5. Torok Gyíkrül. Keres az fejr lilomnak a sárgáiát, fzeékfő bimboiát és csinálj tífzta üveghe, tölcs fa olajt reá és amikor a torkában vagyon a féle kend meg h véle meghgyógyúl.

6. Torok fáiásrül. Végy tymsót mézet fzeékfövet fzerescen diót roza vizet roza pogácsát, nádmézet ezeket temperáld efzve és kösd aval. Más. Egy kakukkfövet mind virágostúl, törd erőssen borbán és ad meg h innia, hafznál.

7. Tüzes kölfzvényrül avagy tüzes daganatrül. Ved az tehény fpart melegies meg úgy hogy égesse és kösd reá meghgyógyúl — probat.

8. Mikor az ember valami üveghe hágot volna. Végy 5 vagy hat rákot nyúl háiát ezeket törd öfze csinálj flastromot belöle kös véle ki vonsza.

9. Igen fzeép imadságh nyíl vasnak kivonjasárül. Nikodem (?) az jámbor és fze. élető ember királyunknak kezébül lábábül a Jarom fzeget kivonja kik olyan könnyen kimenének olyan könnyen kimennyen a nyíl belöled ehez segellyen az az ember a ki az magas kereftz fán érettünk meg h hala ezt mond el háromfzor egymásután, háromfzor fogd meg h az két nevetlen ujjoddal az nyilat, úgy vonnjad véle yde mindenfzer egy miattyánkot mongyad és egy Üdvöz légy Máriát mikor vonszod.

10. Vér hasrül való. Végy egy fzelet kenyéret pirics meg h öncs meg h íget borral és ígesd meg h mind addigh mégh az íget bor elég h a kenyérrül, annak utána hincs meg h gyömbérrel, fzerescendióval és úgy ed meg h. Avagy. Jrd meg h ezeket a fzeókat papyrosra X Christus in cruce pendeat X Sanguis eius exhibit X Sancta Maria X veniebat X sta X [olvashatatlan latin szó] X tua X sicut X Christa X stetit X in fide sua X in nomine patris et filii et Spirituy sancti, ezeket kösd a nyakara. Ugyan azonrül. Végy félmarok timsót, törd meg h, fzeitáld meg h egy kevés tífzát

mézet tikmony fehérít ezeket gyúrd a tésztaiban és csinálj három pogácsát belőle és egy tífzta téglát hevics megh és tegy reá had fülljön megh a pogácsa ad megh enni három reggel ehomra és elál rola.

[2. lap] 11. Vad husrúl valo. Végy gáliczkövet két anni timsót ezeket megh kel törni, fízitálni és egyben temperálni és egy kevés R . . . v hozzá vetni. Hogy megh víresiese a sebet, aval kel kötni.

12. Kinek laballya meghsebesült avagy keze. Egy Cserfának a héát porrá kel törni megh anni korpát kel hozza vetni, aval kötni.

13. A ki vért pök. Egy vérállító fővet Centaureat főzd megh tífzta vizben ad megh innia meghgyógyúl.

14. A ki nem vizelhetik. Végy a köménynek gyökerét, ha gyökere nincsen a levelét főzd megh vizben kenyér héja alatt. Hogy a páráia ki ne mennyen és azt kel kötni a köldökre avagy a farkara. Avagy Egy macska töviset főzd megh borban igya megh használ.

15. Gyakorta való vizelettrül. Ha nem tarthattya megh az ember a vizet főzd a fekete retket ved vizit tölcs egy üveghbe és annak utanna téd ki a verdfényre had éréjk megh azt kel innia adni.

16. A ki nem vizelhetik. Főzd az Apiumot vizben, főrfőzd megh benne és a fővet kösd ágyékára megh gyógyúl.

17. A ki vért hány. Végy Apiumot, rutát, Solviát és forrald megh kecske tejben ad megh innia a betegnek.

18. Véré a ki vizellik. Egy veres hagymát, keserő hagymát fogh hagymát egy icze vizben főzd megh kenyér héja alatt és azt igya megh meghgyógyúl.

19. Vérhasrúl való. Ved a diófának a virághiát törd porrá habard mézzel együt ad megh enni a betegnek azonthúl megh alittja, az próbált dologh.

20. Vér állatásrúl való a hogy az ér fzakad. Végy egy diót ved ki a bélét zár . . . . . megh és ted az inára megháll.

21. Nyúlvasat kivenni a sebbül. Keres rákot, nyúlháiat mind kettőt törd ofzve és kös a sebre kijön a nyúlvas.

22. A melly ember varas. A fejr ürmét mindenestül azaz levelestül igen kel főzni egy vas fazékban egy kádban fördőt kel csinálni és az embert kel főrfözteni és a fővel igen iol törteni a varat, mind addigh fördögyék mégh megh nem gyógyúl.

23. Etetésrül való orvosságh. Egy uty fővet afzald megh, törd megh, fízitald megh, mézel es eczettel keverd ofzve és ad megh enni meghgyógyúl. Avagy Végy eczetet mézet, retket, Centaureát ezeket fzip tífztán törd megh, ad megh enni és innia egy pohár vizet reá és mind ki okádgya.

24. Szemét kinek meghfzállja a vér. Két ruha közöt törd megh a tormát kös által a fejt meghgyógyúl. Avagy a fejr lilium virághjának a vizét vegyed mind az fzaporafóvel együtt, az is hafznál. Avagy a papafőnek fzapora fővel együtt, az is hafznál.

[3. lap] [25.] . . . . .

eleven kénessöt törjed egy ujoddal egy almába . . . . .

egymástül eltávozik, temperáld az kenővel, aval az . . . . .

az a feit egy jó meleg házban avagy meleg fördőben hogy a . . .

mennyen házban annak utanna végy egy viafzos ruhát . . . . .

had álljon két nap belé kötve azután végy tehén vizelletet . . .

melegics megh sözd megh erőssen, hogy a sötul jó erőss légyen . . .

avval a feit jó meleg fürdő házban és hogy veretékezzék vaka. . .

a feirül, hogy a fein minden nap ui hús légyen, azután vegye . . .

ismént mint az előtt hét lat kénessóvel temparálván mint az előtt . . .

ezt haromfzor fzipen megh tífztül a feje.

26. Az agya veleit tisztítani. Gállias bort és rozmaringos bort étel előtt innia elfoglaltja a fájdalmat, megh erősíti agya veleit.

27. Borostany olait így kel csinálni. Végy az borostanynak az megh éret maghvat, törd megh mosarban annak utanna főzd megh vízben egy serpenjőben és azután főzd megh és az vizen felyől a melly olai létezik főzde róla masodszor főzd megh a maghvat és öncs egy kevés melegh vizet reá és főzde róla az olait a mely felyől létezik.

28. Borostánynak használattja. Hogy ha valakinek az inai megh sugrottak volna kenje vele megh gyógyúlnak.

29. Roza vize használta. Ha véred foly igyal benne és megh áll, második használta Bűdös főzjénél is igen használta. Harmadik használta Embernek a hasát megtisztítja és fő főzást megh könnyebbíti, fogh főzást megh enhíti, a sebetis megh . . . . Roza vízben valaki ifjúk reggel és estve ha főzintén korságos is meghgyógyít.

30. Zallja vize használta. Estve és reggel hat kalannal ha ifjod inainak fájdalmat elvezzi embert korsaghtól meghmentit tüdeit meghgyógyítja, minden belső betegségtől meghgyógyítja.

31. Ruta vize használta. Rútságos sebet megh gyógyít. Szaraz kórsaghok megh . . . Kigyó marasra is jó. Ha estve és reggel ifjúza, egyik használattja ez hogy az emberben való mérget megh fojtja, gyomrot meghtisztítja, Huruttól meghfőzadittja, tüdeit máiat az embernek meghtisztítja.

[4. lap.] . . . . m Caliquorum significatis

Auripigmentum

. . . urtica minor	Fülben ereztő fő Aizoon
. . . Fabaria	Földi bodza Ebulus
. . . Hyosciamus	Farkas alma . . . . .
. . . Hedera	Földi tök Uitis alba
. . . erfa Laurus	Folyó fő Smilax anis
. . . Pribulus	Fejér görógh Cerussa
. . . Lappa minor	Geleztta fő Aqui legia
. . . etonia Seb fő	Hali . . . fa . . . vesicaria
. . . ergó fő Hypericid	Jegenyefa . . .
Centaurea Hideghlelés üző fő	Kövérf fő . . .
Dióbéle Nucleus	Korságh Comitialis morbus
Eleven kéneső Argenum vivum	Kesserő lapu Betasites
Örveni Gurges	Kökény fa Prunus silvestris
Öt levelő fő Pentafolium	Kakuk fő Serpyllum
Ökörfark Verba cum	Kakuk virágia Lilium Convallium
Cserfa Robur	Kigyó fő Colubrina
Örvéni gyökér Enula	Levendula . . .
Eger fa Alnus	Malva fő Malva
Eger fark Cauda muris	Macskaméz Gummi
Eber kapor Ferula foetida	Macska gyökér Agrion . . . Valeriana
Fekete üröm Artemisia	Nadálytő Consolida
Fekete nádály tő Solidago	Nyúl fő Sonius
Fejér lilium Lilium candidum	Pápa fő Cardus benedictus
Fahéj Cinnamomum	. . . fő Polyandrum
Fodor menta Menta crispa	Rontó fő Senecis

Resina Gyánta

... ..

Szál Stomen

Szapora fő Electoria

Szilfa Ulmus

Tikmony fejei Albumen

Tikmony Izők Vitellus

Tüdő fő Pulmonaria

Tarkony Piretrum

[Oldalfüggeléken:] Szemfáiásrűl végy kam fort törd megh iol azután ted rozavizben tyukmony feirit is eres belé ezekben marcs ruhat s azal mosd a Iżemít ha hálogvas meghgyógyүүл ez probalt dolog.

REUTER CAMILLO

A Répce gátjainak megrongálása 1642-ben

En Daras Gergely Vasvarmegienek eggik fő fozlga biraja, adom / tudasara es recognos calom az kiknek illik ez levelemnek rendibe(n) / hogi en Draskouith Giörgi Giöri Püspök Uram eö Nagã Mefzleny / Benedek által let keresere, s mind penigh Mefzleny Benedek Jnftan., / tiajara mellem veven à Nemes Nagy Balintot Varmegie Esküt-tiet, / quarta die Mensis septembris pxime ptër, mentem Guarban Vas., / varmagiebë, onnet Mefzleny Benedek mutatot ket rendbeli gatot / jelen leven Pinter Janos Uram Sopron Varmegi ey eggik fő biro, / Szanto hazi Jozeph azon Varmegi ey Eskütt, es több Büy lakos pol., / garokis, Az első Gath mely uagion Guari Miklos Udvar haza / Vegen Bú felöl Szilvas közöt, melliet Sos gatnak nevezzek / talaltatot el vagua, es a viz el bocza-tua mondvä azon emberek, / hogi Guari Miklos Uram vagta, avagi vagatta volna el; Az ma=/ sodik gath, melliet mutattak, vagion egi puzta malom hel fölöt, / mely malom hel Guari Miklos Urame, azon gath által uolt / Guar felöl valo Repcze partiatul à Büy földhöz, ugi mint tulso / parthoz czinalua, fön tartuâmigh ep uolt az Repcze uiz fo=/liasat. Talaltatot azon Gath az Büy föld felöl Izünten / à part mellet föl hanua, ugi hogi az Repcze uiz azon helen / à hol (!) volt hanua avagi el Izakafztua, foliasaban uolt, es / Mefzleny Benedek az mi nemö Molmat Guari Miklostul tör v enniel / megh niert, nem menvë femmi viz reaja, nem foroghatot. Mely / dologrul avagi oculata revisiorul az föllifül megh irt fzemeliek / Jnftantiajara adta(m) ez levelemet kezem irasa es pöczetem mel / megh erősítuë. Datu(m) in possiõne Nick 13 die Mensis Octobř. Anno Dnĵ 1642.

Gregorius Daras Judlium Cott Castrifferĵ mp,

*

[A külső oldalon:] Recogni tionalis dñi Gregorÿ Daras / Judli Comitatus Castrifēr.
(Anyaga papír. Található Pannohalmán a Guary-levéltárban. Jele: 473 /Nr. 1462/ 1642.)

NÉMETH K. BÓDOG

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzeszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

60. **H. Molnár Ilona:** Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. **Fabricius-Kovács Ferenc:** A konkrét→absztrakt jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. **E. Abaffy Erzsébet:** XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. **Keszler Borbála:** A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. **N. Dely Zsuzsa:** A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette **Király Péter**. 1969. 52,— Ft.
66. **Márton Gyula:** A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd**. 1969. 26,— Ft.
68. **Fehértői Katalin:** A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. **Kiss Jenő:** A rábaközi Mihályi ikeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Szerkesztette **Kázmér Miklós és Végh József**. 1970. 64,— Ft.
71. **Kiss Lajos:** Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. **Imre Samu:** A felsőőri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. **Meggyes Klára:** Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. **Farkas Vilmos:** Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette **Benkő Loránd és Szépe György**. 1971. 21,— Ft.
76. **Dezső László:** A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. **K. Szoboszlay Ágnes:** A szemléletesség eszközei Németh László nyelvben. 1972. 14,— Ft.
78. **Hutás Magdolna:** Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. **Penavin Olga:** A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. **Gregor Ferenc:** Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. **Szende Tamás:** Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. **Szilágyi Ferenc:** Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. Jelentéstan és stilisztika. (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu, Szathmári István és Szűts László**. 1974. 69,— Ft.
84. **Velcsov Mártonné:** Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kemény Gábor:** Krúdy képalkotása. 1974. 19,— Ft.
87. **Hajdú Mihály:** Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. **Hadrovics László:** Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
90. **Mészáros István:** Iskola jegyzetkönyv a XVI. XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1052 Budapest V., Váci utca 22.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

125. Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás. Közzétette Pelle Béláné. 1970. 60,— Ft.
126. Püspöki Nagy Péter: A felsőszemerédi rovásemlék. 1971. 8,— Ft.
127. Bálint Sándor: Szegedi példabeszédek és jeles mondások. 1972. 60,— Ft.
128. Hajdú Mihály: Sopron környékének magyarbecézőnevei (1700—1970.). 1972. 24,— Ft.
129. Benkő Loránd: Tudnivalók a Magyar Nyelv alakításmódjához. 1972. 16,— Ft.
130. Éder Zoltán: A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970.) 20,— Ft.
131. Sajnovics János. Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpózium. Szerkesztette Gulya János és Szathmári István. 1974. 40,— Ft.
132. XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Concriptiones” gyűjteményében. Közzétette Schram Ferenc. 1973. 60,— Ft.
133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette Szathmári István. 1973. 24,— Ft.
134. Kiss Lajos: Melich János emlékezete. 1973. 10,— Ft.
135. Vekkerdi József—Mészáros György: A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondatnana. 1974. 40,— Ft.
136. Szathmári István: A százéves Magyar Nyelvőr és a stilisztika. 1974. 12,— Ft.
138. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerkesztette Szathmári István. 1974. 20,— Ft.
140. Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerkesztette Szathmári István és Ördög Ferenc. 1975. 60,— Ft.
141. Király Péter: A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. 1974. 20,— Ft.
142. RácZ Endre: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. Sallai János—Szende Tamás: A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.

Kapható továbbá:

- Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította Jakubovich Emil és Pais Dezső. (1971.) 100,— Ft.
Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. 100,— Ft.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

3. Suhajda Ágnes: A föld és a világ keletkezése a Kalevalában meg a vogul énekekben, mondákban. 1971. 106 lap.
4. Jánosik Zsuzsa: A tömörítés eszközei Németh László prózájában (az Iszony első fejezete alapján.) 1971. 88 lap.
5. Szabó Géza: Szempontok az *e-zés* vizsgálatához. Doboz község *e-zése*. 1971. 135 lap.
6. A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései. Tanulmánygyűjtemény. 1971. 242 lap.
7. Hajdú Mihály: Az orosházi méhészkedés szakszókincse. 1972. 133 lap.
8. Zelniczky Erzsébet: A magyar fonóipar szakszókincse. 1972. 149 lap.
9. Sz. Érdi Éva: Ányos Pál szóképei. Adalékok a magyar szentimentális stílus vizsgálatához. 1972. 180 lap.
10. Bencez Lóránt: Pázmány Péter és Kosztolányi Dezső prózastílusa. 1973. 103 lap.
11. Hunyadi Györgyné: Hagyományok és újabb törekvések a helyesírástanításban. 1973. 136 lap.
12. Posgay Ildikó: Rábacsanak személynevei. 1973. 146 lap.
13. Szalontay Gabriella: A Tudományos Gyűjtemény nyelvtudományi jelentősége. 1973. 114 lap.
14. Adalékok a magyar nyelv életrajzához. 1973. 200 lap.
15. Mészárosné Varga Mária: Bazsi község mai névanyagának vizsgálata. 1975. 140 lap.
16. Bözsöny Ferenc: A nagyítás, túlzás, kicsinyítés stilisztikai vizsgálata a Magyar Rádió nyelvében. 1975. 166 lap.
17. Szekér Endre: A nominális stílus jelentkezése Gárdonyi műveiben. 1975. 151 lap.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kaphatók, illetőleg utánvétellel megrendelhetők az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszékén (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállítás esetén + 2 Ft portóköltiséget számítunk fel.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXII.

ÉVFOLYAM

1976.

3.szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

† **BÁRCZI GÉZA, IMRE SAMU, NYÍRI ANTAL,**
SZATHMÁRI ISTVÁN és TOMPA JÓZSEF

TARTALOM

<i>Király Péter</i> : A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában.....	257
<i>Bodor György</i> : Egy krónikás adat helyes értelmezése.....	268
<i>Antal László</i> : Gondolatok a magyar pronominalizációról.....	271
<i>Ruzsiczky Éva</i> : A denominális -z képzővel alkotott magyar igék és német megfelelőik	282
<i>R. Hutás Magdolna</i> : A <i>bizik</i> ige kötött bővítményeinek történetéről.....	293
<i>Mándoky Kongur István</i> : Bertő.....	300
<i>A. Molnár Ferenc</i> : Szó- és szólásmagyarázatok, etimológiai megjegyzések Balassi nyelvéből.....	308
<i>Guszkova Antonijina</i> : Egy régi udvariassági formának mai utóélete.....	320
Kisebbségi közlemények. <i>Mizser Lajos</i> : Névhelyettesítés és névkihagyás....	326
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Barla Gyula</i> : Kemény Zsigmond egy szaváról. — <i>Földes László</i> : Fűvönosztás, gyepszegés. — <i>Kálmán Béla</i> : Vasztély. — <i>Károly S. László</i> : Sirat, siratgat; beszél, beszélget. — <i>Cs. Nagy Lajos</i> : A szentegyház szó nyelvjárási változatainak lexikai tanulságai. — <i>K. Palló Margit</i> : Ocsúdik. — <i>Reuter Camillo</i> : Cserfa.....	328
Nyelvművelés. <i>Iffj. Hőnyi Ede</i> : A betűrendbe sorolás elvi problémái.....	343
Nyelvjárássok. <i>Tóth László</i> : Földrajzi neveink 1945 után. — <i>Fűr József</i> : A bocskoros kismesterség szótára és szómagyarázata.....	348
Szemle. <i>Benkő Loránd</i> : Pavao Tekević, Grammatica storica dell'italiano. — <i>Bakos Ferenc</i> : E. M. Mednikova, Значение слова и методы его описания (A szó jelentése és leírásának módszerei). — <i>Korenchy Éva</i> : Wolfgang Veenker, Materialien zu einem onomasiologisch—semasiologischen vergleichenden Wörterbuch der uralischen Sprachen. — <i>Kenesei István</i> : A magyar—angol kontrasztív munkálatok kiadványai.....	355
Különfélék. <i>Végh József</i> : †Márton Gyula.....	373
Nyelvtörténeti adatok. <i>Németh K. Bódog</i> : Íratok a Guarý-levéltárból	376
Társasági ügyek. <i>Keszler Borbála</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből.....	383

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó*, 1363 Budapest V., Alkotmány u 21.; telefon 111—010.

A folyóirat előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL: 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

Az AKADÉMIAI KIADÓNÁL: 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21.; telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488.

Az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: 1368 Budapest V., Váci u. 22.; telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 44 Ft.

A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (1011 Budapest I., Fő utca 32.; telefon: 159—450, MNB. Budapest 54, No. 024) bonyolítja le.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. sz.

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXII. ÉVF.

1976. SZEPTEMBER

3. SZÁM

A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában*

5. Nem ilyen egyértelmű viszont már a helyzet, ha az Hrgr – BArgr – Oygr adatok jelentésbeli tartalmát és eseménytörténeti értelmezését vesszük vizsgálat alá. Nézzük meg először az *Qgre* népnév jelentésbeli vonatkozásait.

Mint azt már említettem, a szláv nyelvek nyelvtörténeti és nyelvjárási adatai egyöntetűen arról vallanak, hogy az *Vzpe*, *Uhri* stb. etnikai megjelölés a magyarokra vonatkozik, vagyis jelentése a. m. 'magyarok'. S ezt a tételt még további, a helynevekből vett példák is támogatják, pl. az *Uherské Hradiště*, *Uherský Brod*, *Uhorská Ves* stb. helységnevek Morvaország és Szlovákia területéről (vö.: Malý soznam obcí na Slovensku. V Bratislave, 1948. 193; MELICH, *Uherský Brod*: MNy. XXXVI, 134–5; uő., HonfMg. 358: *Uherská Ves* – *Magyarfalva*, 1230., 1283.: *Mogiorfolu*; SKOK, EtRječ. i. m. III, 538: *Vugrovec*; stb.).

De emlékezzünk vissza arra az általánosan elfogadott szómagyarázatra, hogy az *Qgre* népnév az *onogur* etnikai elnevezésből származik. Fölmerül tehát a kérdés, miképp jutottak hozzá a finnugor nyelvű magyarok e türk (török) eredetű népnévhez?

A *magyar(ok)* – *Vzpe* népnév, illetőleg a magyar–onogur viszony kérdésében többféle nézet alakult ki. A szakemberek egyrészt általánosan elismerik, hogy az onoguroknak a magyarság kialakításában jelentős szerepük volt, másrészt vannak olyanok, akik az onogurok és a magyarok között egyenlőségi jelet tesznek, vagyis azonosoknak tartják őket (pl. MORAVCSIK is), és vannak olyan kutatók is, akik a két nép között csak szorosabb-lazább kapcsolatokat tételeznek fel. De az itt elmondottakat ki kell még egészítenünk azzal, hogy az onogur–magyar kapcsolatokat tagadó állásfoglalásról is van tudomásunk. ARTAMONOV ugyanis azt állítja, hogy a szaragurok a kazárokkal olvadtak össze, az onogurok meg a Duna mellékére költöző bolgárokkal azonosak; az itt említett törzseknek, miként a szaltovói kultúrának is – írja ARTAMONOV – , nem volt semmiféle kapcsolatuk a magyarokkal (vö. M. И. Артамонов, История хазар. Ленинград, 1962. 344; l. KIRÁLY: MNy. LXX, 167). Véleményem szerint azonban a magyarok eleinek mégis csak közvetlen vagy közvetett kapcsolatuknak kellett lennie az onogurokkal, erről vall ugyanis a magyaroknak az *onogur* törzsnévre visszamenő *Qgze* neve.

S most tekintsük át a szakembereknek e kérdésben vallott nézeteit.

K. Ja. GROТ szerint az Hrgr névvel az oroszok nevezték a magyarokat, akik azután ezt a nevet továbbadták a nyugati népeknek (*Моравія и Мадьяры съ половины IX до начала X вѣка*. СПб., 1881. 153).

SOBOLEVSKIJ véleményét l. MNy. LXXII, 145.

* L. MNy. LXXII, 136–48.

MIKLOSICH etimológiai szótárában röviden az alábbiakat írja: „Das slav. *ongrŭ* aus dem ugrischen liegt der europäischen benennung der Magyaren zu grunde: asl. *agrínz*, *vagríz*, *vzgrínz*, ... bg. *ugrin* (wohl *vzgrin*), ... pol. *węgrzyn*, klr. *uher*, *uhor*, rus. *vengerecz* (sind poln.), lit. *vengras* (aus dem pol.)” (EtWb. 1886. 223.)

A magyarok *Uhrí* stb. nevét elsőként MUNKÁCSI kapcsolta össze az *onogur* népnévvel: A magyart a körülötte lakó szláv népek *ugor* néven ismerik, vö. szerb *ugar*, bolgár *ugrin*, ... Ezen elősorolt szláv szók egy eredetibb *ongrŭ* alak szabályszerű fejleményei, melyet az ószlovén *agrínz*, *vagrínz*, lengyel *węgrzyn*, litván *vengras*, továbbá a román *ungur*, görög *Οὔγγροι* megfelelők tükröznek (MIKL.: EtWb.). A szlávtság révén terjedt el e szó a nyugati népekhez. Egészen világos az idézett alakokból, hogy a hazai szláv népek *ugar*, *uhor*, *uher* szava is nem az egyszerű „ugor” népnevezetnek képviselője — mint eddig rendesen gondolták —, hanem amaz összetételnek tetsző bővebbé, melyet Jordanesz (VI. század) *hunuguri*, Priszkosz pedig (V. század) *’Ονόγοροι* alakban ír. Tudvalevő, hogy az ószlovént és a lengyelt kivéve a többi szláv nyelvek az e szóhoz hasonlatos helyzetű orrhangot elenyésztetik. (Az „ugor” népnevezet eredete: Ethn. VI, 351—2.)

DARKÓ JENŐ kételkedik abban, hogy az *ongrŭ* az *onogur*-ból származhatna. Íme okfejtése: Az *Οὔγγροι*-t és *Ungri*-t általánosan elfogadott nézet szerint (MUNKÁCSI i. m.; KUUN G., *Relationum Hungarorum* I, 18) párhuzamba szokás állítani az óegyházi szláv *agrínz*, *vagrínz*, *vzgrínz* alakokkal, melyek a legrégibb szláv irodalmi emlékekben a magyarok neve gyanánt szerepel. A görög *Οὔγγροι* és a latin *Ungri* sem más, mint az óegyházi szláv *agrínz*-nak kölcsönvétele. Honnan származik ez az óegyházi szláv forma? KUUN GÉZA (i. m.; NAGY GÉZA, *A honfoglalók: Ethn. XVIII/5, 259*) a MIKLOSICH által supponált ósszláv alapforma *ongrŭ* *n*-je kedvéért — az *Ungri*-t az *Unogur* népnév összevont formájának tartotta. Ezt a nézetet MUNKÁCSI (i. h.) fejtette ki bővebben: az *unogur* vagy *on-ugur* nép az a bolgárfajú és nyelvű nép volt, mellyel a magyarság az őshazában hosszabb ideig tartó történeti és kulturális érintkezésben állott, s amelyből a magyar nyelvnek az ótörök, ócsuvas vagy óbolgárnak nevezett török elemei származnak. A földologgal azonban, hogy ti. a magyarok mikor és hol érintkeztek az *unogur*-okkal, s hogyan lett az *unoguri* vagy *onuguri*-ből *ongri*, adós maradt. Az *onuguri* > *ongri* szószármaztatás ugyanis egyszerre két synkopét vesz föl, mely eljárás kissé erőszakosnak tetszik. (A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi íróknál: Értekezés a Nyelv- és Széptud. köréből XXI/6., Budapest, 1910. 9, 12—3.)

HÓMAN BÁLINT véleménye: A magyarokat a IX—X. században velük érintkezésben állt szomszédos népek — görögök, szlávok és németek egyaránt — *Ungrok*-nak (*Ungri*, *Οὔγγροι*, *Ungre*) nevezték. Az *ungrok* elnevezés egyidős a magyar néppel. Használata a IX. század vége, illetve a X. század legelső évei óta állandóan kimutatható. A bizánczi forrásokban Georgios Monachos óta állandóan használatban volt az *Οὔγγροι* név, s mindig kizárólag a magyarok jelölésére. A X—XI. századi szláv (orosz) források a magyarokat *ugre* néven említik. E szónak eredeti alakja az óegyházi szlávban **ungre* (*ŋnrę*) volt, s a IX—X. században ebben az alakban volt használatos. A magyarok *ungrok* elnevezése egészen bizonyosan keleti eredetű, s egy időben tűnik fel a szlávoknál és a bizánciaknál. Úgy náluk, mint nyugaton, csakis a magyarok jelölésére volt használatos, tehát a magyarok individuális

népneve volt. (Ezt a gondolatot DARKÓ fogalmazta meg elsőként.) (A magyar nép neve a középkori latinságban: TörtSz. VI [1917.], 134–7.)

NÉMETH GYULA több alkalommal is foglalkozott a magyarok *ogre* nevével. Egy 1921-ben megjelentetett tanulmányában DARKÓval szemben azt a véleményét szögezi le, hogy az *agrinō* alak a bolgár *on-ogur* népnévből magyarázandó, s az *onugur* > *ongur > szláv *agrinō* fejlődés egészen szabályos. Az *onugur* a. m. *on* 'tíz' + *ok* 'nyíl' (= tíz törzsből álló nép) + -z kicsinyítő – nagyító képző (*ogur* – *oguz*). (On ogur, hét magyar, Dentümgöyer: MNy. XVII, 205–7.)

Részletesebben foglalkozik NÉMETH e kérdéssel „A honfoglaló magyarság kialakulása” (Bp., 1930.) című művében, amelyben egyebek között ezeket írja: „Ha a magyarság régi neveit figyelembe vesszük, azt látjuk, hogy a magyarság csaknem mindazoknak a népeknek a nevét viseli, amelyek az V. század óta a Kubán-vidéken uralkodtak. Az a véleményem, hogy a magyarok négy neve, az *Οἱ γῆροι*, a *σάβαροι*, a *türk* és a *magyar* négy politikai korszak emléke: ... az *Οἱ γῆροι* azé a korszaké, midőn a magyarság az onogurok törzsszövetségébe tartozott. A magyaroknak *Οἱ γῆροι*: *Ungar* neve az onogur-bolgárok nevéből származik: a török *onogur* törzsnévből, s mivel a törökben *o* hang rendszeren csak az első szótagban van, *onugur > *ongur alak keletkezett, s ez az alak az összlávban *ogr*-rá fejlődött.” (I. m. 176–8, 181.)

MELICH JÁNOS a szláv vonatkozásokat fejtette ki részletesebben: „Aus all dem folgt, daß die Antae, und von ihnen die *Σκλαβηνοί*-Slověne den Volksnamen [Onugur] bereits im 5. Jh. gekannt haben mochten, und zwar in der Form *ogbre (pl. N.). Die *ogbre waren eben die bulgarisch-türkischen Onuguren. Später verschwand der Name *Onugur* (er scheint durch *Bulgar* ersetzt), verbleibt aber bei den Antae-Russen, und wird auf Völker angewandt, welche in den einstigen Sitzen der Onuguren wohnten (zwischen Ural-Kaspisee-Kaukasus, später in der Umgebung des Meotis), also auch auf die Chasaren, später auf die heutige Ungarn. Eine Urheimat der Ungarn war das Kuban-gebiet (im 4.–6. Jh.), nachher Südrußland, so am Anfange des 9. Jh.-s die Umgebung von Meotis, also das Gebiet, welches bei Geographus Ravennas zu dieser Zeit als *regio Onogoria* verzeichnet ist.” (Über den Ursprung des Namens *Ungar*: AfSlPh. XXXVIII [1923], 247–9.) — A Ravennai Geográfus „Cosmographia” című művéből idézett adattal kapcsolatosan azt szeretném megemlíteni, hogy az újabb kutatások szerint ez a mű 700 körül keletkezett, s ezt igazolja az is, hogy az avarokról még az alábbiakat olvashatjuk: „... sunt patrie spatiosissime quae dicuntur *Datia* prima et secunda, que et *Gipidia* appellantur, ubi modo *Uni* [‘hunok’], qui et *Avari*, inhabitant.” Vagyis e mű a VI–VII. századi állapotokat írja le (vö. MMFH. III, 281–2). — S még egy részletet MELICH egy másik művéből: „A szlávok a magyarokat olyan egységes alapalakra visszavezethető névvel nevezték (*ogbrinō, *ogbre*), amely csak úgy érthető, ha feltesszük, hogy e népnév megvolt már a szlávoknak az őshazából való kivándorlás, tehát a VI. század előtt is akkor még nagyjában egységes nyelvben.” (HonfMg. 13.)

ZSIBAI MIKLÓS: Az *onogur* népnév a szláváságból indult el további vándorúttjára, mégpedig eredetibb *n*-es alakjában (*Ἰγγρινα*) és kizárólagosan 'm a g y a r' jelentésben. A névátvitel Dél-Oroszország területén a IX. század elején történt meg, (*onogur* >) *ongr* 'magyar' jelentésben. (FgrRok. 142–5.)

MORAVCSIK GYULA: Az onogur népet, melynek körében (az Azóvi-tengertől keletre) a VIII. században egy bizánci missziós püspökség terjesztette a kereszténységet, vagy magyaroknak, vagy legalábbis a kialakuló magyarság egyik elemének kell tartanunk. (A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység: Szt. István-Eml. I. Bp., 1938. 207.) „Az onogurok történetéhez” című tanulmányban (i. m. 29) így ír MORAVCSIK: „arra a következtetésre jutunk, hogy az onoguroknak az őshazában maradt részében a magyarság rejtőzik.”

PAIS DEZSŐ: A magyarokat a velük érintkezést folytató szlávok, mégpedig nyilván az oroszok, az *onogur*-ból szlávositott *ogŕe*: *ungri* néven ismerlették meg a többi európai népekkel. (A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék: Szt. István-Eml. II. Bp., 1938. 610.) S egy további tanulmányában: A magyar és a török nyelvű népelemek csatlakozásainak mozzanatai és ideje felől homályban vagyunk. Az látszik valószínűnek, hogy a nyolcszázas évek elején a szorosabb értelemben vett magyar népelem és a hozzá csatlakozó török törzsek lazítottak azokon a politikai kötelékeken, amelyek a kazár birodalomhoz fűzték őket. Ekkoriban terjedhetett ki a *mañši* elemet folytató ugoros *Mogyëri* (*Mugyeri*, *Mëgyëri*) törzs neve a többi törzsre is, és lett — egyelőre talán a *türk*, a *szavart* mellett — a szerves összeolvadás útján egyre jobban előrehaladó alakulat jelölőjévé. (*Nyék* törzsnévünk és ami körülötte lehetett: MNy. XLIX, 286, 291.)

HALASI KUN TIBOR: Az onogur — magyar kapcsolatokat úgy foghatjuk fel, hogy a magyarság az onogur törzsszövetségen belül élt, és hogy az *onogur* név főleg törököket jelentett. Figyelembe véve azonban az onogurságnak és általában a bolgár népeknek Kaukázusból történt elvándorlását, fel kell tennünk, hogy *onogur* elnevezés alatt egyre jobban csak a magyarságot kell értenünk. (A magyarság kaukázusi története: A magyarság őstörténete. Bp., 1943. 72—3, 86—7.)

BÁRCZI GÉZA: A magyarság az onogurokkal együtt indul vándorlására. Az onogurok nevét őrzi az órosz *ogŕŕ*, ebből lett az oroszban szabályos denazalizációval *ugŕŕ*, *ugri*. Nyilvánvaló, hogy e néppel a magyarságnak szoros kapcsolata lehetett, ha az idegenek, szlávok, görögök azonosították vele. Az onogurokat egy görög kútfő (Agathon) *bulgar*-oknak nevezi. Valószínű, hogy az onogurok valóban azonosak a bolgárokkal. A pontusi bolgárok egy része 679-ben levonul az Alduna vidékére és itt alkot birodalmat, majd elszlávosodik. A magyarságnak a pontusi bolgársággal való érintkezése emlékét őrzi talán az a mondai tudat, mely a magyarokat és a hunokat közös származásúaknak tartja, továbbá a krónikásoknak az az adata, hogy Hunor és Magor *Belar* király fiainak feleségeit elrabolja. A *Belar* ugyanis minden valószínűség szerint a *bulgar* alakváltozata. Ez a bolgár nép nem volt egységes nyelvű. Voltak közöttük csuvasos törökök, onogurok, kuturgurok stb., köztörök hunok és egyéb nyelvűek is, talán egyebek közt magyarok. (MSzók.² 65.)

GYÖRFFY GYÖRGY: A magyarok, ha részesei voltak az onogur birodalomnak, a VII. század első felében jutottak kazár függőségbe. A magyaroknak az onogur birodalomba való tartozását valószínűsíti az a körülmény, hogy a magyarok nyugati neve az *onogur* népnévből vezethető le. Ez a névazonosság jelenthet etnikai azonosságot, birodalomba tartozást, de jelentheti azt is, hogy a magyarok az onogurok helyére költöztek. A magyaroknak a fehér ugrokkal (Угри Бѣлии), ill. a hét törzs Magyarországanak *Alba Ungaria*-val

való azonosítása felveti annak a lehetőségét is, hogy a magyarokat a Priskos által említett népvándorlás során leköltözött *Σαράυογοι*-al, ill. Zacharias rhetor *Sarurgur* népevel (MORAVCSIK: MNy. XXVI, 6, 11) azonosítsuk, mely népnév 'fehér ogur' jelentéssel bír (NÉMETH: HonfMKial. 106). (GYÖRFFY GYÖRGY, Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp., 1959. 78–9; Uő., A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Bp., 1958. Bevezetés 6–7.)

PERÉNYI JÓZSEF: Az *onogur* elnevezést a szlávok vitték át az onogur törzsszövetség területén élő magyarokra. A magyarok a régebbi időkben különféle törzsszövetségek tagjaiként éltek, amelyekben a vezető szerep nem az övék volt, s ezért a törzsszövetség nem az ő nevüket viselte. A magyar nyelvet akkor még csak a „megyer” törzs tagjai beszélték. Feltételezhető, hogy a magyarok voltak az onogur törzsszövetség azon tagjai, amelyek a szlávokkal érintkeztek. Ebben az időben a szomszédos népek a *magyar* nevet még nem ismerték, mivel e név hordozója csak egyetlen törzs volt. Később azonban, az onogur törzsszövetség felbomlása után, amikor egy új, bár kisebb jelentőségű törzsszövetség jött létre, lehetséges, hogy ez már a *magyar* nevet viselte. A szomszédos szlávok szempontjából azonban ez az új törzsszövetség, a népnév vonatkozásában, nem jelentett változást, mivel az új törzsszövetség tagjai továbbra is azok a törzsek maradtak, amelyekkel már előbb is érintkeztek, s ezért a szlávok továbbra is a rájuk vonatkoztatott s már meggyökerezett régi (*onogur*) *qgre* elnevezést használták. A magyaroknak ez a szlávoknál élő elnevezése egyben annak is a bizonyítéka, hogy a keleti szlávok és a magyarok között korai, még az onogurok VI–VII. századi törzsszövetségének időszakában kialakult kapcsolatok jöttek létre. (Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами: StSlavHung. II [1956.], 11–2.)

BÁLINT CSANÁD: A szaltovó-majaki kultúra egyik variánsa az onogurok utódaihoz tartozott. A magyarság csuvasos jövevényszavainak nagy része a szaltovó-majaki kultúrával való kapcsolatokból származik. Ez az elmélet reális történeti-földrajzi keretet adhat a magyarság (egyik ágának) meotiszai vonatkozásával kapcsolatos hagyománynak, s annak, hogy hol és hogyan került át a magyarokra az *onogur* elnevezés. A honfoglaló magyarok régészeti emlékeihez legjobban illeszkedő párhuzamok nem a Fekete-tenger partvidékéről, hanem a ligetes sztjeppen övezetéből láttak napvilágot (tarsolylemez, öv- és ruhadíszek, lószerszámveret, lovastemetkezés, fűrészfogas bajelhárító, halotti szemfedő). Mindezek alapján egyrészt úgy gondolom — írja BÁLINT —, hogy a magyarságnak a szaltovó-majaki kultúra közvetlen szomszédságában kellett élnie, másrészt, hogy a honfoglalók elődei nagyobb részben a ligetes sztjeppen vonultak nyugat felé, s a Pontus vidékét csak politikailag tartották hatalmukban. (A szaltovói—majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól: ArchÉrt. CII [1975.], 60–2.)

CZEGLÉDY KÁROLY: A magyarok valamikor i. sz. 500 táján Urálon túli hazájukból nem a Volga- és a Kubán-folyók irányába költöztek, hanem az Uráltól nyugatra, a későbbi volgai bolgár és baskír terület környékére. A kaukázusi őshaza ma már tárgyi tévedésnek tekinthető. Az *onogur* név átvétele szintén történhetett nemcsak a Kubán vidékén, hanem például a volgai bolgár területre vándorolt onogur törzscsoport révén is, s ennek tagjai egyben Jugria névadói is lehettek. (Etimológia és filológia. [Bolgár-török jövevényszavaink átvételének történeti hátteréről]: Az etimológia elmélete és rendszere. Bp., 1976. NytudÉrt. 89., 87–8.)

BRÜCKNER (SĤEtJP i. m. 609) véleménye: A szlávok a magyarokra átvitték az *Onogur*, *Ongur* népvét (ógyházi szláv *qgri*) a. m. 'tíz (*on*) nemzetség (*gur*)', amellyel az V. és a VI. században a Meótis vidékén és az Uraltól a Kaukázusig lakó hun törzseket, valamint később az ugyanott letelepült chazárokot és a Kubán fölötti térségből Pannóniába vándorló magyarokat is nevezték.

KIPARSKY VALENTIN: „Ein wichtiges Zeugniß für den Terminus post quem der Entnasalisierung schien der Name der Ungarn zu sein, die ca. 820 an Kiew vorbeizogen. Er lautet nämlich im Altrussischen $\Upsilon\Gamma(\kappa)\rho\epsilon$, aber pol. *Węrzy* mit noch erhaltenem Nasalvokal, ist also in diesen Sprachen wie ein einheimisches Wort behandelt worden. Da aber griech. *Ὀγγυροί*, lat. (*H*)*ungari* letzten Endes auf türk. *On(o)gur* < *on* '10' + *gur* 'Pfeil, Stamm' zurückgeht und ursprünglich einen im 5.—6. Jh. in südrussischen Steppen auftretenden türkischen Stamm bezeichnete, kann er den Slaven viel früher als 820 bekannt geworden sein und dieses Jahr darf nicht als absolut sicherer Terminus post quem gelten.“ (Russische historische Grammatik. I. Heidelberg, 1963. 75.) Megjegyzendő azonban, hogy a Kiew környékén megjelenő magyarok neve nem hangozhatott *Ugre*-nek, mivel, amint erre már SOBOLEVSKIJ is rámutatott, a IX. század elején ez a név még orrhangzós volt (*Qgre*), s csak később, az Orosz Őskronika keletkezésének időpontjában, a XI—XII. században tűnt fel denazalizált *Ugre* alakban.

A. M. РОТ: Dentü-Mogyeriben a magyarok egy ideig az *onogur*—*onugur* ótörök törzsszövetség befolyása alatt állottak, s e törzsszövetség északnyugati peremén éltek. De ez annyira távol esik a Kaukázustól (vagy Kubánytól), hogy valóban tarthatatlanná vált a két világháború közt annyira támogatott kaukázusi (kubányi) őshazaelmélet. Fontos NÉMETH GYULÁNAK az a megállapítása, hogy a magyarok külső elnevezésére használt bizánci görög *Ὀγγυροί*, óorosz Ἄγγρι , ukr. *Угорпи* stb. neve nem az *ogur*, ahogy régebben vélték, hanem az *onogur* alak fejleménye. Ez a népnév őseinknek az *onogur* törzsszövetséghez fűződő kapcsolatainak emlékét őrzi. Hasonlóképp az *Узпа* víznév is ezt az emléket őrzi. MELICH JÁNOS bebizonyította, hogy a szláv *qgre* (óorosz Ἄγγρι), amellyel a szlávok a magyarokat illette, az i. sz. III—VII. századra megy vissza. Későbbben, mondjuk a VIII. században, nem keletkezhetett, mert akkor már nem létezett az *onogur* (*onugor*) törzsszövetség. Ezek szerint már a VII. században a keleti szlávok egyes törzsei, főleg a vjaticok, nyelvi kapcsolatokat tartottak fenn a Dentü-Mogyeri területen élő magyarokkal. Dentü-Mogyeriből a magyarok a VIII. század elején Meszcerába vonultak át, de egyes magyar törzsek már a VII. század végén, a Donon átkelve, kapcsolatot teremtettek a szeverjánokkal is. Magyar törzstörödékek viszont Pannóniában is voltak, már a honfoglalás előtt is, ilyen lehetőségekről beszélnek egyes magyar régészek és történészek. (A magyar nyelv fejlődése. A magyar—keleti szláv nyelvi kapcsolatok. Kijev—Uzsgorod, 1968. 211, 213—4.)

Az idézett hazai és külföldi vélemények lényegében egységes álláspontot tükröznek: az *Qgre* név az ótörök *onogur* törzsnévből származik; a keleti szlávok között ez a név — az orrhangú *q* kifejlődése miatt és az onogurok történetéből következően — a VIII. század előtti időszakban honosodott meg; az *onogur* 'ótörök nép' → *Qgre* 'magyarok' jelentésváltozás is a keleti szlávoknál következett be, majd tőlük terjedt el ez a név Bizánc és Nyugat felé.

Újabban azonban LÁSZLÓ GYULA annak a véleményének adott hangot, hogy az *onogur* 'török nép' → *qgöre* 'magyar' fejlődés nem a keleti szlávoknál, hanem a Kárpát-medencében élő szlávoknál következett be. Vö.: Sokkal nagyobb a lehetősége annak, hogy az *qgr*, *ongr* név az onogurokkal itt Közép-Európában valóban érintkező szláv népek révén terjedt el Nyugaton (Magyarok és szlávok: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1971., 293; Uő., Ungarn und Slawen: Berichte über den II. Intern. Kongreß für Slawische Archäologie. II. Berlin, 1973. 120; Uő., Les Onoghours en Europe-Centrale: Balkanoslavica 1 [1972.]. Prilep, 117).

LÁSZLÓ GYULA fenti véleménye azzal az állásfoglalásával függ össze, hogy a kései avarok tulajdonképpen magyarok. Szerinte ugyanis a Kárpát-medencében az onogurokkal együtt finnugor nyelvű népcsoport is érkezett, de az onogurok idővel elhagyták saját nyelvüket, a finnugor nyelvű magyarok nyelvével cserélték azt fel, ugyanakkor viszont ezt a nyelvileg egybeolvadt népet a szomszédos népek továbbra is onoguroknak nevezték. Hallgassuk most meg LÁSZLÓ érvelését: „... a Kárpát-medencét ... már a VII. század végétől sűrű rajokban népesítették be az onogur-magyarok ...” (Magyarok és szlávok 287; Uő., Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról: Valóság I [1970.], 48–64); „... a kései avarok (azaz szerintem a magyar nép korai előőrsei) ...” (Magyarok és szlávok 292); „... Két onogur nép kerül nyugatra, a bolgár—török és az avar—magyar—onogur nép ...” (i. m. 292); „... le nouveau peuple des années 670 du Bassin des Carpates est identique au peuple de Kuber, quatrième fils de Kovrat, qui s'est installé en Pannonie ... Il semble que ce peuple n'était pas non plus unie ethniquement, mais réunissait des peuples de différentes traditions. Il comptait deux couches fondamentales: l'une caucasienne ... , l'autre, provenant de la rive droite de la Volga, mais qui avait pour origin un mélange d'au moins deux peuples ... les Hongrois d'Arpad, à l'époque de leur conquête de leur future patrie, en 896, ont trouvé ici une grande masse de Hongrois qui étaient les descendants du peuple venue en 670 à l'époque des griffons et des sarments ... Donc, le peuple de Kuber, quatrième fils de Kovrat, a apparu dans le Bassin des Carpates sous le nom de »Onoghours« ... comment je m'imagine que les Onoghours étaient des Magyars, ... le peuple du quatrième fils de Kovrat, les Onoghours, ainsi que les hongrois-finno-ougriens de la Volga ... , occupent la Pannonie, ... les Onoghours du Caucase se fusionnent avec le peuple magyare qui est avec eux, mais pour l'Étranger, ils continuent à s'appeler suivant les dérivations de leur nom Onoghours.” (Les Onoghours 115, 117–8.)

S ezek után most saját véleményemet próbálom megfogalmazni. Hogy miért ragadt rá a finnugor nyelvű magyarokra az *qgöre* népnév? Azért, mivel az onogurok és a magyarok elei között bizonyos vonatkozású kapcsolat állott fenn, s ennek alapján a szomszédos népek a magyarok eleire ráértették az *onogur* > *qgöre* nevet. A névátvitel bekövetkezésére az alábbi három tényező egyike (esetleg ezek együttes fellépése) szolgálhat magyarázatul: a) állampolitikai: a finnugor nyelvű magyarok eleinek egyik csoportja az altáji nyelvű onogurok törzsszövetségéhez tartozott mint szövetséges, csatlakozó vagy legyőzött nép, s ezért a szomszédos népek az uralkodó törzs nevét rájuk is átvitték, vagyis onoguroknak nevezték őket; b) nyelvi: az onogurok népe vagy legalábbis ennek egyik csoportja elhagyta saját nyelvét, s a törzsszövetségükhöz tartozó magyarok nyelvével cserélte azt fel, de a szomszédos népek,

a keleti szlávok az így nyelvileg egységesült népet is onoguroknak, *ogŕre*-nek nevezte; c) földrajzi: az onogurok elhagyták egykori lakóhelyüket, a magyarok elei viszont továbbra is ottmaradtak a törzsszövetség régi területén, s a szomszédos népek a területi azonosság elve alapján őket továbbra is e terület régebbi nevével illették.

S hogy a keleti szlávoknál mikor következett be a *magyar* → *onogur* névcseré, illetőleg az *onogur* 'altáji nép' → *ogŕre* 'finnugor (magyar) nyelvű nép' jelentésváltozás? Úgy gondolom, hogy e változás már az Azovi-tengertől északra levő területeken elkezdődött az V–VII. században, s majd a Fekete-tenger északi és északnyugati partvidékén, a VII. század végétől kezdődően ez a jelentésváltozás (*ogŕre* a. m. 'magyarok') állandósult. S a Duna vidékére már csak ez az állandósult jelentésű *ogŕre* 'magyarok' név jutott el.

S ezzel kapcsolatosan érdemes felfigyelnünk arra, hogy miről vallanak a források. Míg ugyanis Pannónia területéről csak a 860-as évekből van adatunk az *Ungrī* nevű nép jelentkezéséről, addig az *Alduna* vidékéről a források már 834–836-ból (illetőleg talán már 811-ből is) jelzik az *Ogŕre* népcsoport tagjainak jelenlétét. Lássuk most az adatokat, először a keleti területekre vonatkozókat, északról dél felé haladva az események felsorolásában: ad a. 896.: Kiev (Povĕst' vrem. lĕt); 861.: Chersonesos (ŽK.); ad a. 834/836.: Alduna, Drŕstŕr vidéke (Sym. Log. Krón.); ad a. 894/96.: Alduna, Árpád és Kurszán (Sym. Log. Krón.); ad a. 882.: Alduna (ŽM.); ad a. 889–893.: Bulgária (Čudo o Bulgarinĕ); ad a. 811.: Bulgária, Velika Planina, Vŕrbiški-átjáró (Prolog).

Láthatjuk tehát, hogy az *Ogŕre*-nek nevezett nép Kiev–Krim–Alduna–Velika Planina vidékén fordul elő, már a IX. század elejétől kezdődően, a 811–896. közötti időszakban.

S ezzel összhangban van a IX. századi mohamedán (arab) források vallomása is, amelyek szerint a magyarok — a 870-es évek táján — a Don és az Alduna közötti területen tartózkodnak. Hallgassuk meg erre vonatkozóan CZEGLÉDY KÁROLYT: Ĵaihānī a 870. körüli állapotokat rögzíti, s ez vonatkozik a magyarokról szóló leírására is. Ĵaihānī szerint a magyarok két nagy folyó között laktak. Marquart szerint a két határfolyó a Don és a Kubán. GOMBOCZ annak a nézetének adott kifejezést, hogy csuvasos jellegű jövevényszavaink átvétele életföldrajzi okokból valahol délen, a Kaukázus előterében történt, s hogy csuvasos jellegű jövevényszavaink bizonyára a kubáni bolgárok, közelebről az onogur bolgárok nyelvéből kerültek hozzánk. Ez az elmélet 1937-ig volt érvényben. Ekkor ugyanis MINORSKY egy új, a Gardiziénál régibb Ĵaihānī-változatot tett közzé, amely egy X. századi anonim perzsa földrajzi műben, a Ĵudūd al-'alam-ban maradt fenn. A Ĵudūd szövegéből ugyanaz derül ki, mint Gradizéból: a magyarok nyugati szomszédságában, a *Duna* folyón túl a keresztény wunundurok, vagyis onogundur bolgárok népe, tehát a dunai bolgárok laktak. A keleti határfolyó, amely Ĵaihānīnál az Etil nevet (a. m. 'Don') viseli, a magyaroknak a kazárokkal közös határát alkotta. (A magyar őstörténet kérdései. Bp., 1955. 33; űő., A magyarság Dél-Oroszországban: A magyarság őstörténete. Bp., 1943. 107–17, 115–6, térkép.) S ezt egészítsük ki néhány, az arab forrásokból vett idézettel: „a magyarok a besenyők országa és az 'skl-bolgárok között laktak” (Ibn Rusta, Bakri, Gardizī); „országuk a Fekete-tengert éri” (Ibn Rusta, Gardizī); „ha a magyarok a [Duna] folyó partján vannak, onnan látják a *ndr*-kat” (Gardizī) (vö. CZEGLÉDY i. m. 106–7; MMFH. III, 426). BÍBKonst. is (38. fej.)

hasonlót mond a magyarok tartózkodási helyéről: a magyarok a besenyő-támadás időpontjában az öt folyó — Dnyeper, Bug, Dnyeszter, Prut, Szeret — területén éltek (CZEGLÉDY i. m. 1943. 103—4). Igaz, ezek a tudósítások a IX. század második felére és végére vonatkoznak, de könnyen lehetséges, hogy e tudósítások egyik-másik eseménye a korábbi időszakba nyúlik vissza.

Figyelmet érdemel MARQUART véleménye is, aki Konstantín életírásának (ŽK) VIII. fejezete alapján azt a következtetést vonja le, hogy a Maeotis környéke a magyarok „régii” lakóterülete volt. Vö.: „... Angaben wie die, dass Konstantin auf dem Wege von Cherson zu den Chazaren von den Magyaren (*Ugri*) überfallen wurde, ... müssen auf gleichzeitige Erinnerungen zurückgehen, da man späterhin von den alten Sitzen der Magyaren in Norden der Maeotis nichts mehr wissen konnte. ... Der Slawenapostel Konstantin traf sie der altslawischen Vita c. 8. zufolge noch zwischen 851 und 863 in ihren alten Sitzen (Dümmler alapján). (Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. 14, 33.)

S P a n n ó n i a területén? A legrégebbi adat a 860. évre vonatkozó *Uuangariorum marcha* földrajzi név. OLAJOS TERÉZ erről az alábbiakat írja: Német Lajos király 860-ban a regensburgi püspök kérésére húsz telket adományoz Mattsee kolostorának, s ez oklevélben az idézett határnév (hegynév) is szerepel. E hegy Karintia tószomszédságában feküdt, s jelentése 'a Wangar nép területének határa'. Az elnevezés az *on(o)gur* népnév korai szlovén változatát takarja, latin átírásban: prothetikus *v*- + *og(ǝ)r*-. A *Wangar* népnévben az *on(o)gur* szónak a magyarság egyedi népnévül szolgáló szláv származéka késői avarkori etnikum elnevezéseként áll előttünk, de lehetséges, hogy a *Wangarii* a valóságban az első „honfoglalás” (670—80) magyarjainak leszármazottai voltak. (Adalék a (H)ung(a)ri(i) népnév és a késői avarkori etnikum történetéhez: Antik Tanulmányok XVI [1969.], 87—90 (l. ott az irodalmat); LÁSZLÓ GYULA, Magyarok és szlávok 293; vö., Les Onoghours 117; MMFH. III, 56.)

OLAJOS TERÉZ kérdésfelvetését én is elgondolkoztatónak tartom, de úgy vélem, hogy a jövőben még néhány részletkérdést tisztázni kellene. Ilyenek: járult-e már az orrhangú *o* megléte idején is prothetikus *v* a szókezdő *o*-hoz; miért lett az *o* (*on*)-ból *an*; mivel magyarázható az, hogy egy egykorú forrás szerint a magyarok (*Ungri*) 862-ben még csak támadást intéztek Német Lajos országa ellen, vagyis e forrásban nem történik utalás arra, hogy a magyaroknak Pannónia nyugati területén lett volna a gypűvonaluk. Vö. Hincmari Remensis Annales ad a. 862.: „... sed et hostes antea illis populis inexperti, qui Ungri vocantur, regnum eiusdem [Ludovici] populantur” (l. PERTZ, MGH. SS. I, 458; vö. még a hozzáfűzött magyarázatot: „memoratu dignum, hoc iam anno 862 Ungros Germaniam invasisse”; i. h.).

S a mondottakat még egy fontos tanulsággal kell kiegészítenünk: a már idézett és a még idézendő adatok vallomása szerint az *ἄγρι*, *Υρπε*, *Uhry* stb. népnév jelentése — régen és ma is — a. m. 'magyar'. De a félreértések elkerülése végett ehhez tegyük még azt is hozzá, hogy ezzel a névvel soha egyetlen más népet sem jelöltek a forrásokban (a bolgárokat sem!), csak a magyarokat!

Teljesebb képet kapunk az *Ogre* népnév funkciójáról, jelentéséről, térbeli és időbeli kiterjedéséről, ha azt is megnézzük, hogy mikor tűnik fel a forrásokban a m a g y a r o k m a g y a r n e v e. A *magyar* népnév — ellentétben az *ἄγρι*, *ὄγγροι* nevekkel — csak a X. században bukan fel első

zben. Vö. 930 körül: Ġaiħānī: *m.ġ.γ.rīya*; 950 táján/XIV. század: Противъ Латинянь: Μαγερ̄κ; 950 körül: BībKonst. 40. fejj.: Μεγέτης (vö.: CZEGLÉDY, A magyar népnév legrégebb előfordulásai a forrásokban: Pais-Eml. 270–1, 275; KIRÁLY: MNy. LXX, 420). Ezzel összhangban a velünk szomszédos népeknél is későn tűnik fel a magyar népnév. A bolgárra vonatkozólag DÉCSY GYULA az alábbiakat írja: A *Μαδμαρ* név az oszmán-török közvetítésével került a bolgárba, miként azt a *gy* helyén álló *dž* kétségtelenül bizonyítja (BERNEKER, EtWb. II, 2). A szó a bolgárban nem lehet korábbi a XIV. század végénél, ekkor foglalták el ugyanis a törökök Bulgáriát. A bolgár népi szóhasználatban a XIV–XIX. század között a magyarok elnevezésére a *Μαδμαρ* volt használatos. (NyK. LVII, 287.) A lengyel *Madzar*, *Magier*-re vö. LINDE, Słownik języka polskiego. III. Lwów, 1857. 21–2; VI. 1860. 249.

6. Közelebb jutunk a 811. évi *Eggre – Vegre – Ugre* adatok eseménytörténeti értelmezéséhez, ha megvizsgáljuk, hogy a bizánci forrásokban a 811. évi bizánci–bolgár harcok leírásával kapcsolatosan mi olvasható, pontosabban, hogy e bizánci források vallomása szerint Krumot milyen népek segítették a Nikéforos elleni harcban.

Most vegyük sorra a bizánci aucto-rokat. A rövidség kedvéért csak a forrást (a szerzőt), a kézirat keletkezésének évét és a forrásban szereplő népneveket sorolom fel. (A felhasznált forráskiadvány: Извори за българската история: Fontes Historiae Bulgaricae. Гръцки извори за българската история: Fontes Graeci Historiae Bulgaricae. София; rövid.: GrIzv.): Theophanis Confessoris: Chronographia (813.): bolgárok, barbárok ['bolgárok'], szláv fejedelmek (GrIzv. III, 280–3); — Nicephori Patriarchae: Chronologia (829.): Bulgária (másfél sor; GrIzv. III, 306); — Narratio Anonyma e Codice Vaticano (Cod. Vatic. Gr. 2014., fol. 119v–122v) (IX. század eleje/865. után): bolgárok, a bolgárok felbérelték az avarokat és a környező Szklavíniát „... οἱ Βούλγαροι .. μισθωσάμενοι Ἀβάρους καὶ τὰς πέριξ Σκλαβινίας ...” (a legrészletesebb forrás; kiadta: DUJČEV, Novi; GrIzv. IV, 10–4); — Nicolai Studitae (Nikola Voinik): Vita (a szerző részt vett a 811. évi harcokban): bolgárok (csak ők szerepelnek!) (ennek a szövege a bizánci szinaxáriumokban, mesecoslovokban dec. 24.-nél lelhető fel, és óbolgárra is le lett fordítva; vö. GrIzv. IV, 26–7); — Georgii (Hamartoli) Monachi: Chronicon (842–67.): bolgárok, a barbár [Krum] összegyűjtötte megszámlálhatatlan nagy seregét (GrIzv. IV, 54–55; György Barát műve a középkor folyamán óbolgárra is le lett fordítva, vö. В. М. Истринь, Хроника Георгия Амартола въ древнемъ славянорусскомъ переводе. I. Петроградъ, 1920, 487.; — Petri Patricii: Vita (880. előtt): bolgárok (csak ők; P. Patr. személyesen részt vett a 811. évi harcokban; GrIzv. IV, 119); — Vita Ioannicii, Auctore Saba Monacho (IX. század közepe előtt): barbárok, hunok ['bolgárok'], hunok ['bolgárok'], a bolgárok összegyűlekeztek és felbérelték a szomszédos népeket (τὰ ἄμωρα μισθωσάμενοι ἔθνη; GrIzv. IV, 133–34); Auctore Petro Monacho: bolgárok (i. m. 137); — Auctore Symeone Metaphraste (X. század): hunok 4x ['bolgárok', de a többi fejezetben: bolgárok] (GrIzv. IV, 132, 137–8); — Theodori Studitae: Vita, Auctore Michaele Monacho (IX. század 2. fele): szkíták ['bolgárok'], bolgárok (GrIzv. IV, 140, 142); Auctore Anonymo: barbárok ['bolgárok'], szkíták ['bolgárok'], bolgárok (GrIzv. IV, 143–4); — Theophanis Continuati: Chronographia (X. század): bolgárok, szkíták ['bolgárok'] (GrIzv. V, 108–9; rövid szó-

veg); — Leonis Grammatici: Chronographia (XI. század eleje): bolgárok, a barbár [Krum], [Krum] összeszedte seregét (GrIzv. V, 154); — Leonis Diaconi: Historiae (X. század legvége): múziaiak ['bolgárok'] (GrIzv. V, 252; rövid leírás); — Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae (X. század): bolgárok, szkítabolgárok... egy éjszaka rátörtek a rumi ['bizánci'] seregre (GrIzv. V, 291–2; kiadta: Delahaye, Syn. Eccl. Const. i. m.); — Georgii Cedreni—Ioannis Scylitzae: Historiarum Compendium (XI. század): bolgárok, a barbár [Krum] összegyűjtötte seregét (GrIzv. VI, 224–5; hosszú leírás); — Scriptor Anonymus: *Περὶ τοῦ σχολαρίου* (Cod. Patmiacus 17., saec. XI.): szkíták ['bolgárok'] 2x, bolgárok 1x (vö. A. KOMINIS, Echi della battaglia dell'anno 811 tra Bizantini e Bulgari in testi agiografici: Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes. III. Sofia, [1966.] 1969. 313–18: ez egy hagiografikus irat, amely Nicolaus Studita-nak a IX. század első feléből származó Vita-jával mutat hasonlóságot: i. m. 314; l. még GrIzv. IV, 25–7); — Ioannis Zonarae: Epitome (XII. század 1. fele): bolgárok, [Krum] összegyűjtötte seregét... és éjjel rátört a bizánciakra (GrIzv. VII, 162–3; hosszú leírás).

A görög források kiegészítéseként hallgassunk meg egy-két latin szerzőt is: Gesta Episcoporum Neapolitanorum (IX. század első fele): a bolgárok (*Vulgari*)... sok másokkal együtt (*cum multis aliis*)... (Латински извори за българската история. II. София, s. d., 21–2; rövid.: LatIzv.); — Einhardi: I. Vita Caroli Magni (790–840.): a bolgárok Nikéforost legyőzték Moesiában (LatIzv. II, 33–4); — Anastasii Bibliothecarii: Chronographia Tripartita (850–880.): bolgárok, barbárok ['bolgárok'], a szlávok fejedelmei (*Slavinorum... principes*) (hosszabb leírás; LatIzv. II, 182–3, 269–70).

A fenti források alapján az alábbi ö s s z k é p rajzolható meg. A bolgárok segítői az alábbi népek voltak: a szlávok (2x), az avarok és a szlávok (1x), a szomszédos népek (2x), nagy seregek (4x), míg a többi esetben — akkor is, amikor a szerző személyes szemlélője volt az eseményeknek — csak a bolgárok szerepelnek. Az *Ungroi* (*Οὔγγροι*) nevű nép viszont egyetlen forrásban sem lelhető fel. Ennek ellenére igen fontosnak tartom az olyan általánosító meghatározásokat, mint „szomszédos népek”, „nagy seregek”. Ezekbe az összefoglaló meghatározásokba ugyanis sokféle nép beleférhet.

Ami a forrásokban előforduló szlávokat illeti, ДУЖЕВ úgy véli, hogy például a Cod. Vat. Gr. 2014.-ben szereplő „szomszédos Szklavinia”-n (*τὰς πέριξ Σκλαβίνιας*) a Krum kagán székhelyét körülvevő bolgár-török (protobolgár) területen kívüli szlávok lakta vidék értendő (ДУЖЕВ i. m. 160, 163).

A 811. évi esemény leírását tartalmazó ó b o l g á r k é z i r a t o k viszont — a népnevek vonatkozásában — két típusba sorolhatók: a) a már említett három kéziratban az *Egre* — *Vegre* — *Ugre* név szerepel (időközben az 1340. szinakszáriumhoz hasonló kilenc eddig ismeretlen XIV. századi változatra bukkantam); b) több leíró forrásban és hagiográfiai iratban viszont csak a bolgárok neve olvasható; ilyenek: Geor. Hamartolos, Zonaras, Manasses, Sym. Logothetes krónikái (ezt részletesebben lásd a 10.—13. pontban); egy XIV. századi Prolog (a Bolgár Tud. Ak. Archivum Intézetében, № 10a, 60 sor, vö. Ангелов, Разказ за Никола Воин 125–8; Nikola Voin Studit története Nikéforos—Krum 811. évi harcaihoz kapcsolódik; legrégebb szláv kézírata — a Jeruzsálemi Kódex № 675. — a XIII. századból való; l. ДУЖЕВ, Даннитѣ за Никифоровото нахлуване въ България презъ 811. год. въ

Житието на св. Николая Воинъ: Нови житийни данни i. m. 179—86; ennek a forrásnak még több másolata is ismeretes; vö. ANGELOV, Razkaz 125—6); a Damjan-Prolog a XIV—XV. századból (másfél sor; vö. Хр. Кодов, Опис на славянските ръкописи в Библ. на Бълг. Акад. на Наукит е. София, 1969. № 74., p. 149); egy XIV. századi Prolog (négy sor); a Varlaam-féle Prolog 1554-ből; az 1636-ból származó Prolog (e három utólsóra I. M. Стоянов—X. Кодов, Опис на слав. ръкописи в Соф. Нар. Библ. III. София, 1964. № 1040. (p. 253, 263), № 1041. (p. 281), № 1044. (p. 289); stb.

Hasonlóképp csak a bolgárok neve van feltüntetve egy arab szinakszárgiumban (vö. А. Васильевъ, Арабскій синаксаръ в болгарскомъ походѣ имп. Никифора I.: Новый сборникъ статей въ честь проф. В. И. Ламанскаго. Петроградъ, 1905. 361—2; ЗЛАТАРСКИ i. m. I/1. 409; ANGELOV, Razkaz 121).

Láthatjuk tehát, hogy az óbolgár nyelvű kéziratok és a görög források között egy, a szempontunktól nem lényegtelen különbség állapítható meg: az óbolgár kéziratokban az avarok neve nincs megemlítve, s helyette az *Qyge* népnév fordul elő. Mit jelent ez az eltérés, s hogyan magyarázható meg ez a különbség? Erre a következő fejezetekben próbálok választ adni.

(Folytatjuk.)

KIRÁLY PÉTER

Egy krónikás adat helyes értelmezése

Mind Anonymus Gestája, mind a hun—magyar krónika Kézai-féle kivonata szerint a honfoglaló magyarok az országban találtak többek között egy *blak* nevű népet is. E népnév jelentésének közkeletű értelmezése sok félreértésre és vitára adott alapot. Általános vélemény szerint e krónikás közlések magyarázata az, hogy krónikaíróink saját koruk viszonyait vetítették vissza a honfoglalás korába. Ezzel megoldódik ugyan a probléma időbeli része, de nem kapunk feleletet arra, hogy miért írnak krónikáink a kérdésről úgy, ahogyan írnak. Azt hiszem, közelebb kerülünk a megfejtéshez, ha együttesen vizsgálunk meg valamennyi forrást, amelyben ez a népnév előfordul.

I. A n o n y m u s b l a k j a i. — Anonymusnál a blakok három helyen szerepelnek, kétszer a bolgárokkal, egyszer a szlávokkal együtt, *Blacus*, többesben *Blachi* és *Blacci* alakokban (Script. R. Hung. ed. SZENTPÉTERY: Anonymus 9., 44. és 25.). Az országnak a honfoglalás előtti lakóiról az orszok úgy tájékoztatják az átvonuló magyarokat, hogy ott „szlávok, bolgárok és blakok, valamint a rómaiak pásztorai élnek”. Itt a bolgárok és blakok említésének a módja érdemel figyelmet. A Névtelen nem azt mondja, hogy ott szlávok, bolgárok, blakok és a rómaiak pásztorai élnek, hanem a bolgárokat és a blakokat egy egyébként felesleges külön kötőszóval összekötve emeli ki a szövegből: „... Bulgarii et Blachi ac pastores Romanorum”. Ez azt a benyomást kelti, hogy együtt említésük megszokott formula. Említésük módja ugyanilyen a Gesta egy másik helyén is. A Névtelen a Glad segítségére siető csapatokról szólva ugyanígy összekötve és kiemelve említi a két népet: „... Cumanorum et Bulgarorum atque Blacorum...”. A harmadik helyen szlávokkal szerepelnek együtt. A Névtelen szerint Erdélyben élnek *Gelou* nevű blak vezérük alatt. Ebből az látszik valószínűnek, hogy a blakok ugyanúgy megszervezői voltak a szlávoknak, mint a bolgárok. A *Gelou* PAIS DEZSŐ (MNy. XXXI, 268—9) szerint török név. Tuhutum, a magyarok vezére

legyőzi a blakokat, kik Gelou megölése után önként békére lépnek, és vezérrükké választják Tuhutumot. Ez az előadás inkább a vezér megölése utáni csatlakozásnak, mint meghódolásnak látszik.

2. Kézai blakjai. — A blakokról — *Blacki* alakban — szó esik Kézainál is. Azt írja, hogy osztályrészt kaptak az elfoglalt országból, a székelyekkel együtt a végek hegyeiben s velük összekeverten élnek. Mint mondják, a székelyek az ő betűiket használják: „... Zaculi . . . cum Blackis in montibus confinii sortem habuerunt, unde Blacki conmixti literas ipsorum uti perhibentur.” (Scr. R. Hung. ed. SZENTPÉTERY: Kézai 21.). Kézai szövege összhangban van a Gesta szövegének azzal az értelmezésével, hogy a blakok késői csatlakozását mondja el, hisz az elfoglalt országból osztályrészt csak csatlakozott népelemek kaphattak.

Kézai második állítása az, hogy a blakok a székelyekkel összekeverve „conmixti” élnek. Csak a legújabb kutatások derítették fényt a székelyek eredeti településmódjára. A település a katonai beosztás állandóságának biztosítására teljes szabályossággal történt. A letelepítendő törzsszerkezeti egységek számát és létszámát nivellálták. Kisebb területi egységekbe minden ágból egy falu települt le, tehát a törzsszerkezeti egységek egyenletesen összekeveredtek. Megtörtént, hogy a székelyek közé beillesztettek egyes idegen néptörödékeket is. Ezekből is egy vagy több ágat alakítottak, s így azok is egyenletesen keveredtek velük el. Oklevelesen tudjuk igazolni, hogy a déli székek 1225-ben bekövetkezett megszervezésekor így keverték a kézdi székelyek közé egy besenyő, a sepsi székiek közé pedig egy korozmin ágat. (A besenyőkre l. SzékOkl. III, 294; a korozminokra l. GYÖRFFY, Tanulmányok a magyar állam eredetéről. 1952. 71.) Természetesen csak kultúrában és főképp katonai jellegben azonos típusú néptörödékek beillesztéséről lehetett szó, hisz másfajta, más szemléletű és életmódú elemek a székelység katonai akcióképességét megbénították volna.

A *conmixti* kifejezés használata az előttünk csak legújabban kibontakozott településmód pontos ismeretét mutatja. Ezt érthetővé teszi az, hogy az aranyosi település Kézai életében történt, a déli székely székek megszervezése pedig csupán fél évszázaddal előzte meg Kézai korát.

Kézai harmadik állítása a blakok írásközvetítő szerepe. A krónika ezt a *perhibentur*, tehát a *mint mondják* kifejezéssel beszéli el. Egyesek ezt a kifejezést *állítólag*-ként értelmezték, s ma, amikor csak az írott bizonyítékokat tekintik teljes értékűnek, a *mint monják* kifejezésben van is valami bizonytalanságot kifejező árnyalat. A XIII. században, amikor még majdnem minden szóbelileg történt, e kifejezés megítélésem szerint inkább csak a forrás megnevezését jelenti, tehát azt, hogy az elbeszélő arról, amit elmond, a szóbeli hagyományból értesült. Kézai után Thuróczi, majd Bonfini, Oláh Miklós, Verancsics Antal stb. szólnak a székelyek rovásírásáról, s részben fennmaradt emlékek, részben leírások alapján ismerjük is ezt az írást. Az a türk írások családjába tartozik, s leginkább a Talasz-völgyi emlékekhez áll közel. Vanak ez írásnak nem türk eredetű jelei is, s NÉMETH GYULA (A magyar rovásírás 22 kk., 29) szerint majdnem kétségtelen, hogy azt a végleges alakját, mely magyar nyelvű szövegek leírására alkalmassá teszi, s melyet a székelyektől ismerünk, a Pontus vidékén nyerte el.

3. A magyar oklevelek blakjai. — Előfordulnak a blakok *Blachi*, *Blaci* és *Blacci* alakokban — utoljára 1224-ben — néhány hazai

oklevelünkben is. II. Endre 1222-ben megerősíti a barczasági Német Lovagrend adományát, s ebben az Olt és a Kárpátok közti területtel azonosítható későbbi Fogaras vidékét *terra Blacorum*-nak nevezi (ZIMMERMANN — WERNER, Urk. I, 17). III. Incze pápa ugyancsak 1222-ben kelt azonos tárgyú oklevele e földet szintén *terra Blachorum*-nak mondja (uo. I, 22). Ez oklevelekből kiderül, hogy a blakoknak ugyanúgy, mint az akkor még a Székás völgyében élt sebesi székelyeknek, vámszedési joguk volt, s a király, illetve a pápa épp ez alól mentesíti bizonyos esetekben a lovagrendet. A vámszedési jog autonóm jogállásra vall. A jelekből következtetve a blakok földjük nyugati végét a besenyőkkel, tehát egy ugyancsak török kultúrájú néppel közösen bírták, s azt a király 1224-ben a szebeni ispán joghatósága alá rendeli (uo. I, 32).

A kerzi apátság az Olt és Kárpátok gerince között egy területsávot kap adományba. Az adománylevelet a király 1223-ban megerősíti (uo. I, 26). Az adományt az oklevél szerint a blacusok földjéből hasították ki. Eddig nem vizsgált és nem magyarázott tény, hogy a határleírás földrajzi elnevezései az ismeretlen eredetű *Kerc* (*Kurchz*) patak kivételével mind magyar nyelvek: *Egwerpovac*, *Nogebik* és *Arpas*.

Kézai szerint a blakok a székelyekkel összekeverve élnek, az oklevelek szerint a terra Blacorum lakói. Az ellentét csak azzal a feltevessel oldható fel, hogy a terra Blacorum blakjait a déli székely székek megszervezésére átirányított sebesi, kézdi és orbói székelyek közé tagolták be, s azokkal keverték őket össze 1224-ben vagy 1225-ben, e székek megszervezésekor. A blakok 1224 után valóban végleg eltűnnek okleveleinkből.

4. I d e g e n f o r r á s o k b l a k j a i. — E népnév előfordul néhány idegen forrásban is. Villehardouin, Balduin latin császár hadvezére részt vett a bolgár Asjenidákkal vívott harcokban is. II. Asjen Jánost nemcsak Bulgária királyának, hanem néhol „Roi de Blacki et de Bougrie”-nak, tehát Blakia és Bulgária királyának nevezi, sőt előfordul nála a blak népnév a bolgárt helyettesítő formában is: a király címe egyszerűen „Roi de Blakie” (G. de V. Hardouin: *De la conquête de Constantinople*. Petitot I, 33, 46, 62). Moesia lakóit szerinte fehér blakoknak hívják (a Viguere kiadásában: „... Blankiz Blakie et de Bougrie ...”). A fehér és fekete szárnyakra oszlás, mint azt különösen LÁSZLÓ GYULA kutatásaiból tudjuk, csak török műveltségű népek szokása volt. E francia forrás mondanivalója tehát t a r t a l m i l a g e g y e z i k a magyar források jellemzésével.

Ha az eddig felsorolt adatokat egymás mellé rakjuk, azok teljes összhangban vannak egymással, de belőlük csak következtetni lehet arra, hogy kik voltak és honnan jöhettek a blakok. Vannak azonban erre vonatkozó határozott állításokat tartalmazó források is. Rubruk franciskánus szerzetes 1253-ban a francia király megbízásából a mongol nagykán udvarában járt. A királynak tett jelentésében megemlíti a blakokat is. Elmondja, hogy Baskíriából jöttek ki a hunok, akiket később magyaroknak hívtak, s velük jöttek a blakok és bolgárok és vandálok is. A blakok és bolgárok említésének a módja ugyanolyan, mint a Gestában is: „... Blaci et Bulgari et Vandali ...”. A Baskíriával szomszédos régi Bulgáriából jöttek ki a most Konstantinápoly mellett lakó bolgárok. Baskíria mellett élnek az „Illac”-ok. Ezek azonosak a ma Asjen földjén élő blakokkal, mert a tatárok nem tudják kimondani a *B* betűt (WYNGAERT, *Sinica franciscana* I, 219). Egy másik franciskánus szerző, Roger Bacon, a század második felében „Opus majus” című munkájában szintén a régebbi Bulgária és a régebbi Magyarország mellett levő

régi Blaciából („... Blaci de Blacia majore...”) származtatja a Konstantinápoly, Bulgária és az újabb Magyarország között Asjen földjén élő blakokat (Fratris Rogeri Bacon ord. min. opus majus ad Clem. Quartum 231).

Erre a forrás csoportra mehetnek vissza a XVI. század térképei is. Mind Johannes Schöner nürnbergi 1523-as földgömbjén, mind a francia Orontius Finé 1536-os térképén a régi Magyarországnak, „Magna Hungaria”-nak a szomszédságában, tőle délnyugatra él egy *blaci* névvel jelzett nép (I. TARDY LAJOS, Magna Hungaria a XVI. század térképeiben: Magyar Nemzet 1972. V. 22.).

Utolsónak említünk meg egy XVII. századi arab történetírót. Abul Ghazi szintén megemlékezik egy népről, mely Rubruk *illac*-jaival azonosíthatónak látszik. Azt írja egy helyen, hogy amikor az Oghouz kán udvarában nevelkedett Quiptchaq elérte nagykorúságát, az oroszok, az „aulaqqok”, a magyarok és baskírok még nem voltak meghódítva. Itt nyilvánvalóan a baskíriai magyarokról s e tájnak a tatár hódítás előtti viszonyairól van szó. (DESMAISONS, Hist. des Mongols et des Tartares par Abul Ghazi Behadour Khan... II, 19).

5. Ö s s z e f o g l a l á s. — Az elősorolt források együttes vallomása azt mutatja, hogy a krónika későbbi másolói, köztük elsősorban a Képes Krónikát összeállító Márk barát alighanem hibát követtek el, amikor a későbbi oklevelekben *Volachus*, *Valachus* stb. néven felbukkanó népet összetévesztették a keleti eredetű, valószínűleg a bolgárokkal ide sodródott, azonos kultúrájának látszó s velük talán színbiózisban élt blak néptörödékekkel, melynek egy része a bolgároktól elszakadva Erdélyben maradt, és a székelekkel olvadt egybe, Balkánra került ága pedig a bolgárok etnikai sorsában osztozott. Ez összetévesztés lehetőségére elsőként PAIS DEZSŐ mutatott rá. Ő a blak népvét megfejtetőnek tartja a törökből. Jelentése szerinte (MNy. XXXI, 268–9) ’rész’, ’törödek’.

BODOR GYÖRGY

Gondolatok a magyar pronominalizációról

Dolgozatom két részre oszlik. Az első részben röviden áttekintem, melyek voltak a névmásokkal kapcsolatos felfogás főbb állomásai a generatív grammatika megjelenését követően. A második részben azt vizsgálom, milyen szabályai kezdenek kirajzolódni a magyar pronominalizációnak.

I.

1. A z e l s ő i d ő s z a k. — Az 1950-es évek végén színre lépő generatív grammatika legfontosabb mondanivalója az volt, hogy minden mondatnak van mély struktúrája, s ettől transzformációk útján jutunk el egy vagy több felszíni struktúrához. Amikor ennek a kettős szemléletnek a fényében először vettük szemügyre a szófajokat, evidensnek látszott az a következtetés, hogy a névmások tipikusan a felszíni struktúra elemei, azaz mindig transzformáció eredményei, tehát a mély struktúrában névmások nincsenek. A legbanálisabb jelenségek ezt a felfogást látszottak támogatni. Itt van pl. a *Péter megütötte magát* mondat. A *magát* — így szólt az okoskodás — *Péter* helyett áll. A mély struktúra tehát *Péter megütötte Pétert* alakú, de valahol az az információ is rögzítve van benne, hogy *Péter* = *Péter*. Csak akkor kerül sor a

kötelező visszaható névmási transzformációra, ha ez az egyenlőség fennáll. Ha *Péter* $\neq$ *Péter*, azaz ha két különböző *Péter*-ről van szó, akkor az említett transzformáció nem léphet működésbe, s a felszíni struktúra is *Péter meg-ütötte Pétert* lesz.

Vagy nézzük ezt a mondatot: *Ő nem szeret iskolába járni*. Az *ő* — így szólt az akkoriban divatos okoskodás — csak akkor értelmezhető, jelentése csak akkor tisztázható, ha tudjuk, ki (azaz milyen névszó) helyett áll. A mély struktúrában tehát nem lehet *ő*, csak *Péter*, *János*, *egy gyerek* stb.

Bennünk, akik a generatív grammatika magabiztosságát kezdettől fogva gyanakodva szemléltük, már akkor, a legelején aggály vetődött fel ezzel az érveléssel kapcsolatban. Először is — főleg MORRIS alapján — forcsálltuk, hogy az *ő*-nek vagy bármely más névmásnak a j e l e n t é s e lenne az a *Péter*, *János* vagy bárki, aki helyett az illető névmás áll. Úgy gondoltuk, s ma is úgy gondoljuk, hogy az *ő*-nek a *Péter*, *János* vagy akármilyen más névszó csak a jelöltje, a denotátuma, a jel-tárgya lehet, de nem a jelentése. Az *ő j e l e n t é s e* — azt valljuk — egy nagyon absztrakt grammatikai jelentés lehet csak, olyasféle, hogy 'valaki, aki nem *én* és nem *te*'. Ez a (viszony)jelentés állandó, míg a jel-tárgyak — egyszer *Péter*, máskor *János*, harmadszor *egy ember* és így tovább — változók. Mivel azt a mondatot, hogy *Én is rosszul aludtam az éjjel*, minden magyar ember mondhatja, azaz az *én* mögött a mély struktúrában annyi millió nevet posztulálhatunk, ahány millió magyar él a földön, az abszurd eredmény az lenne, hogy az *én*-nek sok millió jelentése van, pontosan annyi, ahány millió magyar ember használhatja. Egy sok millió jelentésű szó elképzelhetetlen és használhatatlan lenne. Ennyi erővel akár azt is kijelenthetnénk, hogy az *ember* szónak sok millió jelentése van. Ez az út nyilvánvalóan járhatatlan, s ezért bele kell nyugodnunk, hogy az *ember*-nek alapvetően egy jelentése van; az más kérdés, hogy e jelentés alapján több milliárd különböző jel-tárgy alkalmi jelölésére használhatjuk e szót. Ugyanígy az *én*-nek alapvetően egy jelentése van, az más kérdés, hogy jónéhány millió ember vonatkoztathatja és vonatkoztatja is önmagára, mint az *én* szó szempontjából alkalmi jel-tárgyra.

Ha viszont a névszó a névmásnak nem a jelentését, csak az alkalmi denotátumát, jel-tárgyát tisztázza, tárja fel, határozza meg, akkor a transzformációs szemlélet korai szakaszának az a nézete, hogy a mély struktúrában nincsenek névmások, s azok csak a felszíni struktúrában jelennek meg transzformációk eredményeként, alaposan megrendül, mégpedig éppen a transzformációs felfogás alapján. Tudjuk, a mai napig fontos tétele a generatív grammatikának, legalábbis a CHOMSKY-val tartó tradicionális generativistáknak, hogy a mély struktúra határozza meg a mondatok jelentését, a felszíni struktúra pedig azok formáját. A mély struktúrában — így szól a tanítás — minden információnak benne kell lennie, ami a mondat megértéséhez szükséges. Hisz a mély struktúrának éppen ez a hivatása. Mármost ha az *ő*-nek nem a jelentését szabja meg az a nomen, ami helyett az *ő* áll, hanem csak a jelöltjét, akkor kérdéses, posztulálhatunk-e az *Ő nem szeret iskolába járni* mondat felszíni struktúrája mögött egy — mondjuk — *Péter nem szeret iskolába járni* mély struktúráját. A *Péter* az *ő*-nek nem jelentése, a *Péter* az *ő*-nek nem a jelentését determinálja. Márpedig ha *Péter* és *ő* mély struktúra — felszíni struktúra viszonyában állna egymással, akkor *Péter*-nek kellene megszabnia az *ő* jelentését is. Vagy talán a mély struktúra szabja meg a jelentésen túl — vagy alkalmilag a jelentés helyett — a jelölést, az alkalmi refe-

renciát is? Ez már csak azért is lehetetlen lenne, mert a jelölés, a konkrét referencia alkalmi, s így elvileg végtelen. Gondoljunk a következő lehetséges esetre: Barátommal sétálok, majd rámutatok egy házra, s azt mondom: *Ez a ház eladó.* A mondat — s azon belül az *ez* jelentése — nyilván ugyanaz lesz, bármelyik házra mutatok is, viszont hogy melyik lesz a jelöltje, az attól függ, melyik házra mutattam. Ez pedig nem lehet benne a mondat mély struktúrájában. A jelölést, a referenciát tehát — legalábbis az esetek egy részében — nem határozhatja meg a mondat mély struktúrája.

Következtetés: Ha a névmás jelentését nem az a névszó szabja meg, ami helyett a névmás áll, akkor a névmásnak a mély struktúrában is elő kell fordulnia, hogy egyáltalán legyen jelentése.

Valahogy így fogadták tehát az első, még felhőtlen időszak téziséit — a névmás csak a felszíni struktúra kategóriája, mögötte a mély struktúrában mindig valami más, egy névszó húzódik meg — azok, akik elsősorban MORRIS nyomán megtanultak különbséget tenni jelentés és jelölés (*Bedeutung* és *Bezeichnung, meaning* és *referent* stb.) között.

E különbségtevés hiánya volt a régi, hagyományos jelentéstan egyik legsúlyosabb fogyatékosága, ezért nem tudott kijutni az — minden konkrét eredménye ellenére — egy bizonyos szakszerűtlenségből, dilettantizmusból. E különbségtevés hiánya a forrása annak a gyermektegy kontextualizmusnak, amely egy-egy szónak az egyik szövegösszefüggésben ilyen, a másikban olyan jelentését véli felfedezni, s nem veszi észre, hogy rendszerint nem különböző jelentéseket szed össze, hanem ugyanannak a jelentésnek a különféle jel-tárgyakra történő alkalmazásait. Komoly képpel állították, hogy a *láb* szónak az *asztal lába*, a *hegy lába* és az *ember lába* esetében három különböző jelentése van — mert kicsoda különbség áll fenn egy asztalláb és egy hegyláb között! Nem vitatom. Csakhogy ezek a jel-tárgyak különbségei. Ha a *láb* szó jelentését úgy fogom fel, hogy 'valaminek az az alsó része, amin áll vagy jár', akkor az egységes és azonos jelentés nyilvánvalóvá válik, s *láb*¹, *láb*² és *láb*³ nem három különböző jelentés lesz, hanem három különböző nyelven kívüli jel-tárgy, de olyan három tárgy, ami felmutat valami funkcionálisan közöset, ezért is jelölhetem azokat ugyanazzal a szóval.

Persze ez afféle akadémikuskodásnak hathat. Szerencsére azonban szaporodnak az aggályok a fentebb érintett tézissel (a névmás csak a felszíni struktúra eleme) kapcsolatban azok körében is, akik a generatív grammatika ihletésében indultak. Az alábbiakban, dolgozatunk I. részének 3. pontjában szemügyre vesszünk majd egy figyelemre méltó tanulmányt, amely transzformációs bizonyítékot ad arra vonatkozóan, hogy legalábbis bizonyos névmásoknak elő kell fordulniuk a mély struktúrában. Előbb azonban érinteni akarunk egy egészen végletes nézetet, amely szinte karikatúrisztikusan mutatja, milyen kinövészekre vezethet az, ha valaki minden áron transzformálni akar.

2. J a c o b s és R o s e n b a u m. — E két szerző közös munkájában, amit az angol nyelv transzformációs nyelvtanáról írtak (*English Transformational Grammar*, 1968.) JACOBS és ROSENBAUM erre a következtetésre jut: „A személyes névmások a mély struktúrában névszók, de a személyes névmások nem névszók a felszíni struktúrában. A felszíni struktúrában a névmásoknak névelőknek kell lenniük... Először is, a személyes névmásokat nem előzhetik meg névelők, mivel maguk is névelők... Az angolban névelők nem előzhetnek meg névelőket, csak névszókat előzhet-

nek meg. Másodsor, bizonyos személyes névmások megelőzhetnek névszókat, mivel névelők." (I. m. 94, angolul.)

Persze az olvasót érdekelheti, hogy milyen nyelvi jelenség alapján jutott el a két amerikai szerző arra a furcsa következtetésre, hogy a névmás, nevezetesen a személyes névmás a mély struktúrában névszó, a felszíni struktúrában viszont névelő. Nos, pontos fordításban idézem azt a szakaszt, amelyből ez kiderül: „... a személyes névmások láthatólag gyakran úgy funkcionálnak, mint névelők, s nem úgy, mint névszók. Az alábbi mondatok kiemelt alanyi nominalis szintagmái illusztrálják ezt a jelenséget: *you strikers don't know what you are doing* [maguk sztrájkolók nem tudják, mit tesznek]; *we doctors have the responsibility to demand higher standards* [mi orvosok felelősek vagyunk azért, hogy magasabb normákat követeljünk].

A fentebbi mondatokban a mondatok alanyában a *strikers* [sztrájkolók] és a *doctors* [orvosok] a mély struktúrabeli névszó. De akkor mi a *you* [maguk] és a *we* [mi]? Egy kissé a névelőkre emlékeztetnek, nem igaz? Ha a *young* [fiatal] melléknevet illesztjük a névmás és a névszó közé, így: *we young doctors* [mi fiatal orvosok], akkor az egész szócsoport éppen olyannak látszik, mint a *these young doctors* [ezek a fiatal orvosok].” (I. m. 94, angolul.)

Egyelőre talán ennyi is elég. Próbáljuk meg értékelni a fentebb mondottakat.

Ha a névmások a mély struktúrában névszók, a felszíni struktúrában viszont névelők lennének, akkor olyan névelőknek kellene lenniük, amelyeknek névszói jelentésük van. Ebből komoly nehézségek állnának elő az igazi névelők tekintetében. Vagy azt kellene elfogadnunk, hogy a valódi névelők mögött a mély struktúrában nem áll semmi, s így azoknak nem is lehet jelentésük, vagy azt, hogy a nyelvben két, alapvetően eltérő természetű névelő van. Az igazi névelők névelőkre vagy névelői jegyekre mennek vissza a mély struktúrában is, ezzel szemben a névmási névelők névszókra mennek vissza.

JACOBS és ROSENBAUM érvelésének főbb láncszemei az alábbiak: a) A névelők nem előzhetnek meg névelőket. b) A névmások nem előzhetnek meg névelőket. c) Következtetés: A névmások maguk is névelők. — Szerepel még egy másik megállapítás is: d) A névelők csak névszókat előzhetnek meg.

Az a)–d) sorból nem következik, hogy a névmások névelők. Először is, nemcsak névelők nem előzhetik meg a névelőket. Másodsor, a névszókat nemcsak névelők előzhetik meg. Ez utóbbira még visszatérünk. Most azonban folytatnunk kell az imént megszakított idézetet.

„(Az olyan konstrukciók, mint *we the young doctors* [mi a fiatal orvosok] azt látszanának sugallni, hogy a *we* [mi] nem névelő, mivel a *the* [a] névelő már ott van. Azonban valószínű, hogy mind a *we young doctors* [mi fiatal orvosok], mind a *we the young doctors* [mi a fiatal orvosok] abból ered, hogy *we, who are young doctors* [mi, akik fiatal orvosok vagyunk], illetve *we, who are the young doctors* [mi, akik a fiatal orvosok vagyunk]. Ebben az esetben elemzésünk, mely szerint a névmások névelők, marad. Mert a *who are* [akik vagyunk] törölve lesz, s ami marad, az *young doctors* [fiatal orvosok], ha *doctors* [orvosok] határozatlan, vagy *the young doctors* [a fiatal orvosok], ha *doctors* [orvosok] határozott.” (I. m. 94, angolul.)

Nos, számomra nyilvánvaló, hogy a *mi fiatal orvosok* szerkezet fiatal orvosok része az értelmezője a *mi*-nek, ami viszont az alany (mind a felszíni, mind a mély). Persze ez nem győzi meg a szerzőket és követőiket, ezért most

transzformációs alapon is kimutatjuk, hogy a *we*, azaz a *mi* nem lehet névelő. Ehhez azonban nem elég a transzformációs levezetés egyetlen lépését kiragadni, ahogy JACOBS és ROSENBAUM teszi, hanem át kell tekinteni egy megfelelő mondat egész transzformációs történetét. Mégpedig egy angol mondatét. Nos, példamondatunk legyen ez: *We young doctors have the responsibility to demand higher standards*. Ennek szándékosan nyers — mert az eredeti szerkezetet jobban tükröző — fordítása ez lenne: *Mi orvosok bírjuk a felelősséget azért, hogy magasabb normákat követeljünk*. Az alábbiakban bemutatjuk a teljes transzformációs történetet. Magyar fordítást az egyes lépésekhez nem mellékelünk, de bízunk benne, hogy mondanivalónk lényege — *we* és *have* intim kapcsolata minden mélyebb síkon — így is kiderül. Ha a mély struktúra legmélyebb szintjéről indulunk, akkor a következő síkokat vehetjük fel:

- I. *We have the responsibility . . .*
We are doctors
Doctors are young
- II. *We have the responsibility . . .*
We are young doctors
- III. *We, we are young doctors, have the responsibility . . .*
- IV. *We, who are young doctors, have the responsibility . . .*
- V. *We young doctors have the responsibility . . .*

Mint már utaltunk rá, a *we* [*mi*] minden mélyebb síkon mindig a név más legtermészetesebb helyén, ige előtt (a *have*, illetve az *are* igealak előtt) jelenik meg. Így ha a *we young doctors* [*mi fiatal orvosok*] valóban abból származik, hogy *we, who are young doctors* [*mi, akik fiatal orvosok vagyunk*], akkor az inkább JACOBS és ROSENBAUM hipotézise ellen szól, mint mellette, hisz a vonatkozó névmás *who* [*akik*] egy mélyebb szinten a *we*-re megy vissza, mikor is ez a *we* az *are* [*vagyunk*] alánya, míg a másik *we* a *have* [*bírnunk*] alánya.

S ezzel már el is jutottunk a kulcskérdéshez. A két szerző maga állította: a névelők csak névszók előtt fordulnak elő. A névmások viszont előfordulhatnak igeik előtt, sőt a személyes névmásnak ez a tipikus előfordulási helye. A névmások tehát ezért sem lehetnek névelők.

Ha valaki azt állítja, hogy a *mi orvosok* szerkezetben a *mi* az *orvosok* névelője, akkor voltaképpen azt állítja, hogy a *mi orvosok* ugyanolyan szerkezet, mint az *az orvosok* szerkezet. Egyszerű disztribúciós próbákkal bizonyíthatjuk, hogy ilyen szerkezeti azonosság nem áll fenn. A *mi orvosok* szerkezet mellérendelő, az *az orvosok* szerkezet alárendelő. A *mi orvosok* alany esetében a *mi* személy és szám tekintetében egyezik az állítmányként szereplő igével, az *orvosok* szám tekintetében. Az *az orvosok* alany esetében az az semmiféle egyezést nem mutat az igével, míg az *orvosok* számban egyezik.

Végezetül még egy nagyon fontos mozzanat, ami szintén amellettt szól, hogy a személyes névmás aligha lehet névelő. Jó, nyelvtanilag helyes mondat az, hogy *Mi, orvosok, sokat dolgozunk*; *Ti, orvosok, sokat dolgoztok*; — ezzel szemben nyelvtanilag hibásak az alábbi mondatok: **Én, orvos, sokat dolgozom*; **Te, orvos, sokat dolgozol*; **Ő, orvos, sokat dolgozik*.

Ha el is fogadnánk, hogy a *mi* és a *ti* névelő, az *én*, *te* és *ő* semmiképpen sem lehet az. Ha az abszurd feltevést (bizonyos névmások névelők) mégis fenntartanánk, akkor el kellene fogadnunk, hogy a személyes névmások egy

része névelő, a másik viszont nem az. JACOBS és ROSENBAUM fonák hipotézisét tehát bátran feladhatjuk.

3. W i t t e n. — EDWARD WITTEN tanulmánya (Pronominalization and Sloppy Identity: The Computational Laboratory of Harvard University, Mathematical Linguistics and Automatic Translation, Report No. NSF-28. 1972.) egyike a legterjedelmesebb és legszellemesebb írásoknak, amit csak a generatív grammatika a névmásokról és a pronominalizációról létrehozott. WITTEN egész sor bizonyítékot sorol fel amellett, hogy vannak „mély struktúra-névmások” is a felszíni struktúrabeli névmások mellett. Bizonyítékait itt részletesen nem soroljuk fel. Lényegük talán abban foglalható össze, hogy bizonyos transzformációk bizonyos angol szerkezetekre nem alkalmazhatók, holott elvárnánk, hogy azok legyenek, s az alkalmazás lehetetlenségét csak azzal magyarázhatjuk, illetve okolhatjuk meg, hogy bizonyos névmások már a mély struktúrában is benne vannak.

WITTEN dolgozatának e sorok szerzője azért hálás, mert a magyar pronominalizáció egyik fontos jelenségének felismeréséhez és a jelenségben megnyilvánuló törvényszerűség megfogalmazásához egy lényeges ötletet adott. Erről majd annak idején még megemlékezünk. Most pedig áttérünk dolgozatunk szűkebb értelemben vett tárgyára, a magyar nyelvben megfigyelhető pronominalizáció bizonyos vonásainak vizsgálatára.

II.

1. Mindenekelőtt be kell vezetnünk, illetve fel kell frissítenünk néhány grammatikai fogalmat. A névmás és a megfelelő nomen között fennálló nyelvtani viszony tudvalevően a korreferencia egyik válfaja. A nomen a névmás antecedense. A pronominalizáció két irányban mehet végbe: Ha a nomen, tehát az antecedens következik a mondatban előbb, s azután jelenik meg a vele korreferens névmás, akkor a pronominalizáció előre történik, ez tehát az előre történő vagy előre ható pronominalizáció. Fordított esetben, vagyis akkor, ha előbb következik a névmás és csak utána jelenik meg az antecedens, a vele korreferens nomen, akkor a pronominalizáció hátra történik; ezt hívjuk hátrafelő ható pronominalizációnak.

Nézzük meg ezt két egyszerű példán: *Péter ismeri Máriát, de Mária nem ismeri őt.* Ebben a mondatban a *Péter* és az *őt* között korreferencia áll fenn. Az antecedens, *Péter*, megelőzi a vele korreferens névmást, a pronominalizáció tehát előre történik. Abban a mondatban viszont, hogy *Péter ismeri őt, de Mária nem ismeri Pétert*, az *őt* és a *Mária* korreferens, de ez esetben az antecedens, *Mária*, később következik, mint a vele korreferens névmás, ezért a pronominalizáció hátrafelő történt. Később látni fogjuk, hogy az előre meg a hátra történő pronominalizáció szabályai minden jel szerint markáns módon eltérnek, a különbségtéves tehát igen fontos.

2. Ezek után nézzük meg, hogy a *Péter ismerte Máriát, de Mária nem ismerte Pétert* mondat esetében elvileg hányféle pronominalizáció lehetséges:

1. *Péter ismerte Máriát, de Mária nem ismerte Pétert.*
2. *Ő ismerte Máriát, de Mária nem ismerte Pétert.*
3. *Péter ismerte őt, de Mária nem ismerte Pétert.*
4. *Péter ismerte Máriát, de ő nem ismerte Pétert.*

5. Péter ismerte Máriát, de Mária nem ismerte őt.
6. Ő ismerte Máriát, de Mária nem ismerte őt.
7. Péter ismerte őt, de ő nem ismerte Pétert.
8. Péter ismerte őt, de Mária nem ismerte őt.
9. Ő ismerte Máriát, de ő nem ismerte Pétert.
10. Ő ismerte őt, de Mária nem ismerte Pétert.
11. Péter ismerte Máriát, de ő nem ismerte őt.
12. Ő ismerte őt, de Mária nem ismerte őt.
13. Ő ismerte őt, de ő nem ismerte Pétert.
14. Péter ismerte őt, de ő nem ismerte őt.
15. Ő ismerte Máriát, de ő nem ismerte őt.
16. Ő ismerte őt, de ő nem ismerte őt.

16 példamondatot soroltunk fel. Az 1. mondatban egyetlen névmás sem szerepelt, a 16. mondatban csak névmás szerepelt. Ennek a 16 mondatnak a szemügyre vételekor először is arra kell rámutatnunk, hogy e mondatok, amint az 1.-től a 16. felé haladunk, egyre több kétértelműséget tartalmaznak.

A 2. mondat — *Ő ismerte Máriát, de Mária nem ismerte Pétert* — kétféle dolgot jelenthet. Először azt, hogy Péter ismerte Máriát, de Mária nem ismerte Pétert. Ebben az esetben az *ő* korreferens Péter-rel. De az *ő* lehet egy harmadik személy is, tehát elképzelhető, hogy az *ő* ebben a mondatban egyik nomenel sem korreferens. Általában úgy látszik, hogy a 3. személyű névmás többnyire kétértelmű. Az egyik értelme akkor ugrik elő, ha korreferens, a másik akkor, ha nem az. Amikor tehát egy 3. személyű személyes névmás van a mondatban, és a korreferencia lehetősége is fennáll, a szóban forgó mondat is kétértelmű lesz. (Persze a korreferencia lehetősége a 3. személyű névmás esetében sem áll fenn mindig, így pl. a *Péter nem látta őt* mondatban. Az *őt* itt nem lehet a Péter-rel korreferens, azzal csak egy visszaható névmás lehetne az. Más nomen viszont nincs a mondatban. Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy ez a kétértelműség láthatólag a 3. személyű névmás esetében fordul elő. Az *Én szeretem Pétert, de Péter nem szeret engem* mondatban az *én* és az *engem* korreferens, mégsem kétértelmű a mondat. Viszont az *én* nem 3. személyű névmás.)

Ha a 3. személyű névmás korreferencia fennállása esetén kétértelmű lehet, akkor az a mondat, amelyik két ilyen névmást tartalmaz, elvileg már legalább négyértelmű. Az alábbiakban bemutatjuk, hogy 9. példamondatunknak hányféle lehetséges értelme van. Az egymással korreferens elemeket azonos számú i (identitás) index segítségével jelöljük:

9. Ő ismerte Máriát, de ő nem ismerte Pétert.
17. $\hat{O}_i$ ismerte Máriát, de $\hat{o}_i$ nem ismerte Pétert.
18. $\hat{O}$ ismerte Máriát $_i$, de $\hat{o}_i$ nem ismerte Pétert.
19. $\hat{O}_i$ ismerte Máriát $_{ii}$, de $\hat{o}_{ii}$ nem ismerte Pétert $_i$.
20. $\hat{O}_i$ ismerte Máriát, de $\hat{o}$ nem ismerte Pétert $_i$.

A 9. mondat négy különböző személyről szól, korreferencia tehát nincsen benne. A 17. mondat három személyről szól, a két *ő* korreferens, tehát egy bizonyos személy ismerte Máriát, de nem ismerte Pétert. A 18. mondat esetében valaki ismerte Máriát, Mária viszont nem ismerte Pétert. A 19. mondatban két korreferencia van, Péter az első *ő*-vel, Mária a második *ő*-vel

korreferens. A 20. mondatban az első δ korreferens Péter-rel, a második δ egy harmadik személy. Viszont ez az értelmezés már nehéz, és így igen valószínűtlen. Ez a magyarázata annak, hogy miért nagyon ritka az olyan mondat, mint a 16. Mivel négy harmadik személyű névmás van benne, akkor — ha egy-egy ilyen névmás kétértelmű — a mondat már legalább nyolcértelmű. Íme a fontosabbak:

21. $\bar{O}$ ismerte δt , de δ nem ismerte δt .
22. $\bar{O}_i$ ismerte δt , de δ_i nem ismerte δt .
23. $\bar{O}$ ismerte δt_i , de δ nem ismerte δt_i .
24. $\bar{O}_i$ ismerte δt_{ii} , de δ_{ii} nem ismerte δt_i .

A 21. mondat esetében négy különböző személyről van szó. A 22. esetben ugyanaz a személy ismer két különböző személyt. A 23. szerint két különböző személy ismerte ugyanazt a személyt. A 24. mondat azt tudatja, hogy két személy ismerte egymást. A többi elméleti lehetőség esetén a korreferencia-viszonyok annyira homályosak, hogy aligha fordulnak elő, de nyelvtanilag nem rosszabbak, mint a fentebbi, valószínűbb értelmezések.

Az eddig mondottakat abban foglalhatjuk össze, hogy legalábbis bizonyos névmások — így az egyes szám 3. személyű névmás — sokszor kétértelműek. Ez a kétértelműség a korreferens és nem korreferens értelmezés — vagy olvasat — következménye. Minél több ilyen névmás szerepel a mondatban, annál több korreferenciára nyílik lehetőség, következésképpen annál többértelmű vagy olvasatú lehet a mondat. Nyolc-tíz vagy még több olvasat is elképzelhető. Ezek természetesen nem egyformán világosak, ezért nem egyformán gyakoriak, illetve valószínűek. Az érintkezési gyakorlatban az elméleti lehetőségeknek nyilván ezen a téren is csak egy szerény hányadát használjuk fel.

3. Fentebbi példamondatunkban mind a Péter, mind a Mária határozott (azaz határozott névelős főnévnek megfelelő) nominalis elem volt, tehát határozott NP. S azt láttuk, hogy példáink tanulsága szerint a határozott NP-k esetében mindkét irányban lehetséges a pronominalizáció. Íme:

25. *A fiú ismerte a lányt, de a lány nem ismerte a fiút.*
26. *$\bar{O}$ ismerte a lányt, de a lány nem ismerte a fiút.*
27. *A fiú ismerte δt , de a lány nem ismerte a fiút.*
28. *A fiú ismerte a lányt, de a lány nem ismerte δt .*

Radikálisan megváltozik a kép, ha a határozott NP-k helyébe határozatlan NP-k lépnek. Míg a határozott NP-k — mint épp az imént láttuk — mind előre, mind hátra pronominalizálhatók, addig a határozatlan NP-k esetében a pronominalizáció csak egy irányban valósulhat meg, előre:

29. *Péter ismert egy lányt, de δ nem ismerte Pétert.*
30. *Péter ismerte δt , de egy lány nem ismerte Pétert.*

A 30. nyelvtanilag kifogástalan mondat, csak éppen nincs és nem is lehet korreferencia az δt és az *egy lány* között.

A pronominalizáció nem elszigetelt jelenség, hanem sajátos esete egy ⁴gabb nyelvtani kategóriának, a korreferenciának. A korreferencia két

nominalis elem olyan viszonya, amelynek esetében a korreferencia tagjai ugyanarra a dologra vonatkoznak. Ez ugyan elég laza definíció, de azt már láttuk, hogy ugyanarról a jelentésről csak akkor beszélhetünk, ha a korreferencia két tagja azonos elem. Korreferencia áll fenn a *Péter szereti Máriát, de a lány nem szereti Pétert* mondat *Máriát* és *a lány* eleme között, anélkül, hogy azonos jelentésről beszélhetnénk. Ezzel szemben a *Péter szereti a lányt, de a lány nem szereti Pétert* mondat *a lányt* — *a lány* szakaszai azonosak, így nemcsak a korreferenciából következő jelölésbeli azonosság áll fenn köztük, hanem a jelentésbeli is. De az ilyen — azonos elemek közötti kapcsolatra épülő — korreferencia sajátos szűkebb esete az általános korreferenciának, ami az elemek azonosságát nem követeli meg.

Nézzük meg most a nem pronominalizációs jellegű korreferencia eseteit, s azokból próbáljunk kiolvasni olyan törvényszerűségeket, amelyekkel a pronominalizáció fentebb felvillantott sajátságai esetleg magyarázhatók:

31. *Péter ismerte a lányt, de a lány nem ismerte Pétert.*
32. *Péter ismert egy lányt, de a lány nem ismerte Pétert.*
33. *Péter ismert egy lányt, de egy lány nem ismerte Pétert.*
34. *Péter ismerte a lányt, de egy lány nem ismerte Pétert.*

A 31. és 32. mondat kifogástalan abban az értelemben, hogy az *a lányt* — *a lány*, illetve az *egy lányt* — *a lány* korreferens, ezzel szemben a 33.-ban és a 34.-ben az *egy lányt* — *egy lány*, illetve az *a lányt* — *egy lány* között korreferencia nincsen. A 31. és a 32. mondat abban különbözik a 33.-tól és a 34.-től, hogy az utóbbi kettőben a korreferencia második tagja mindig határozatlan NP (*egy lány*). A korreferenciát tehát láthatólag nem érdekli, hogy az első tag határozott vagy határozatlan, de ahhoz, hogy korreferencia állhasson fenn, a második tagnak mindig határozottnak kell lennie. Ezt a jelenséget az alábbi kis táblázaton foglaljuk össze:

határozott NP	— határozott NP:	lehet korreferens
határozatlan NP	— határozott NP:	lehet korreferens
határozatlan NP	— határozatlan NP:	nem lehet korreferens
határozott NP	— határozatlan NP:	nem lehet korreferens

Más szóval: A határozatlan NP csak előre lehet korreferens, és csak akkor, ha az utána következő korreferencia-tag határozott. A határozott NP lehet korreferens előre és hátra, előre mindig, függetlenül attól, hogy az első tag határozott vagy határozatlan, de hátra csak akkor, ha a második tag is határozott. Ez viszont teljes mértékben megegyezik azzal, amit fentebb a pronominalizációról mondtunk, hogy tudniillik a határozott NP mind előre, mind hátra pronominalizálható, viszont a határozatlan csak előre és csak akkor, ha a korreferencia később következő tagja határozott.

A 31. mondat így hangzott: *Péter ismerte a lányt, de a lány nem ismerte Pétert*. A korreferencia két határozott tagja előre, hátra és teljes egészében pronominalizálható:

35. *Péter ismerte a lányt, de ő nem ismerte Pétert.*
36. *Péter ismerte őt, de a lány nem ismerte Pétert.*
37. *Péter ismerte őt, de ő nem ismerte Pétert.*

Ugyanígy pronominalizálható a 32. mondat is, amely tudvalevően így hangzott: *Péter ismert egy lányt, de a lány nem ismerte Pétert.*

29. *Péter ismert egy lányt, de ő nem ismerte Pétert.*
 38. *Péter ismert valakit, de a lány nem ismerte Pétert.*
 39. *Péter ismert valakit, de ő nem ismerte Pétert.*

Ezzel szemben a 33. és a 34. — az a két mondat, amelyben a korreferencia második tagja határozatlan NP — nem pronominalizálható, legalábbis úgy nem, hogy korreferencia jöjjön létre. Nézzük először a 33.-at:

40. *Péter ismert egy lányt, de valaki nem ismerte Pétert.*
 41. *Péter ismert valakit, de egy lány nem ismerte Pétert.*
 42. *Péter ismert valakit, de valaki nem ismerte Pétert.*

A 34. mondat pedig, ha a két nomen helyébe névmást állítunk, az alábbi, szintén korreferencia nélküli mondatokat adja:

43. *Péter ismerte a lányt, de valaki nem ismerte Pétert.*
 44. *Péter ismerte őt, de egy lány nem ismerte Pétert.*
 45. *Péter ismerte őt, de valaki nem ismerte Pétert.*

Mihelyt a második NP-t határozottá tesszük, illetve a korreferencia második tagjának a helyére határozott névmást állítunk, a korreferencia azonnal helyreáll, függetlenül attól, hogy az első tag határozott-e vagy határozatlan:

46. *Péter ismerte őt, de ő (az) az a valaki nem ismerte Pétert.*
 47. *Péter ismert valakit, de ő (az) az a valaki nem ismerte Pétert.*

Azt a gondolatot, hogy a pronominalizáció szempontjából nem közömbös, vajon határozott vagy határozatlan NP-k szerepelnek-e, WITTEN már említett tanulmányának köszönhetjük. WITTEN annak a jelenségnek az alapján, hogy a határozatlan névmások hátra nem lehetnek korreferensek, csak előre, lényegében arra a következtetésre jut, hogy az ilyen névmások már a mély struktúrában is jelen vannak. E tekintetben nem követjük, két okból. Először is — mint láttuk — minden jel arra mutat, hogy a pronominalizáció — legalábbis a magyarban — a tágabb korreferencia grammatikai jelenségének egy speciális esete. Mármost a transzformációs modell keretei között gondolkozva elképzelhető lenne, hogy a határozatlan névmásnak a mély struktúrában egy határozatlan, nomennel vagy nominalis szerkezettel képzett NP felel meg, s mivel ez a határozatlan NP a mély struktúrában nem korreferens hátrafelé, a felszíni struktúrában a helyén megjelenő határozatlan névmás sem lehet korreferens hátrafelé. De úgy véljük, nincs szükség okvetlenül arra, hogy e modell keretei között keressük a választ. Illetve a voltaképpeni kérdés az, hogy miért nem lehet a határozatlan NP hátrafelé korreferens. Ha erre feleltünk, akkor voltaképpen arra is megfeleltünk, hogy a határozatlan NP-t képviselő határozatlan névmás miért nem lehet hátrafelé korreferens, csak előre.

Szerintem ennek a jelenségnek van egy igen természetes magyarázata. Amikor a korreferencia első tagjához értünk, még nem tudjuk (főleg akkor, ha a hallgató szempontjára gondolunk), hogy korreferenciáról lesz szó. Tehát amikor a *Péter ismert egy lányt, de a lány nem ismerte Pétert* mondat esetében ott tartunk, hogy *egy lányt*, még nem tudjuk, korreferens lesz-e ez az elem valamivel. A korreferencia voltaképpen a második tag megjelenésével jön létre, valósul meg. Ezzel a taggal kell utalni arra, hogy olyasmiről van szó, ami már szerepelt. Éppen azért, mert már szerepelt, mert már előfordult dologra utalunk, az utalás csak határozott lehet. Úgy is mondhatnánk: utalni csak arra lehet, ami már ismert, s azáltal, hogy ismert dologra utalunk, az utalás szükségszerűen határozott lesz. A névmás pedig, legalábbis a korreferens névmás, lényegében nem más, mint utalás. Persze az utalás szempontjából nem mindegy, hogy mi következik először, az az elem, amivel utalok, vagy az az elem, amire utalok. Ha először jelenik meg a névszó és utána az utaló névmás, tehát az előre pronominalizáció esetében, a korreferencia szempontjából mindegy, hogy a nomen határozott-e vagy határozatlan; fő az, hogy az utaló névmás határozott legyen, s a korreferencia létrejön, hisz a határozott visszautalás az eredetileg határozatlan nomen is határozottá teszi. Ha a nomen áll hátul, tehát ha a pronominalizáció előre történik, akkor is csak a második tagnak kell határozottnak lennie, s ennek határozottsága szintén utólag mintegy határozottá teszi az eredetileg határozatlan névmást.

Az *egy lány, aki* vagy az *egy lány, de ő* típusú korreferencia-párok esetében a második helyen álló határozott névmás következtében az *egy lány* 'az a bizonyos egy lány, akiről szó volt' módon válik határozottá. Ugyanakkor a *valaki, de a lány* típusú korreferencia-párok esetén a *valaki* az utólag megjelenő *a lány* hatására olyasféléképpen értelmeződik át és válik határozottá, hogy 'a lány az az említett valaki'. Meg kell jegyeznünk még, hogy a *Péter szeret valakit, egy lányt* mondat *valakit, egy lányt* részének korreferenciája nem mond ellen annak a tételünknek, hogy a hátul álló NP-nek, illetve névmásnak határozottnak kell lennie, hogy a korreferencia létrejöhessen. A *valakit, egy lányt* korreferens, de mindkettő ugyanabban a mondatban fordul elő, nem különböző mondatokban, ahogy mi vizsgáltuk a kérdést. Ezen kívül a *valakit, egy lányt* értelmezős szerkezet. Az pedig a korreferencia egy sajátos esete. Nehéz elképzelni, hogy a *valakit* pronominalizáció eredményeként jelent volna meg, hisz akkor egy olyan mély struktúrát kellene posztulálnunk, hogy *Péter szeretett egy lányt, egy lányt*.

Persze nem szabad elfelejtenünk, hogy csupán egyetlen mondat típus (a mellérendelő) szempontjából próbáltuk kibogozni a magyar pronominalizáció törvényszerűségeit, s azt is meglehetősen vázlatosan tettük. Az alárendelt mondatokban új jelenségek, újfajta korlátozások és új típusú kétértelműségek lépnek fel, s ezek az összképet még lényegesen módosíthatják. De erről más alkalommal szólnunk.

ANTAL LÁSZLÓ

A denominalis -z képzővel alkotott magyar igék és német megfelelőik

(Problémák és tanulságok)*

1. Az egybevető (konfrontációs vagy más műszóval kontrasztív) vizsgálatok — mint ismeretes — elsősorban gyakorlati érdekből, nevezetesen az idegen nyelv(ek) elsajátításának megkönnyítésére, illetőleg oktatásának hatékonyabbá tételére való törekvésből bontakoztak ki (vö. pl. W. NEMSER, *Contrastiv Research on Hungarian and English in the United States. The Hungarian—English Contrastiv Linguistics Projekt Working Papers* 3. 1972. 4., 7., 8. stb.). Mindazonáltal a kutatás során szinte kezdettől fogva érvényesültek úgynevezett „tisztán tudományos” szempontok is. Ilyen vonatkozásban mindenekelőtt a nyelvi univerzálék keresésével összefüggő feladatokra és — ezen keresztül vagy ettől függetlenül — a nyelvtipológia körébe tartozó kérdésekre szokás hivatkozni (vö. pl. ST. ULLMANN, *Semantic Universals: Universals of Language*, szerk. J. H. GREENBERG, Cambridge, Mass., 1963. 180). Ám, ha még nem tekintünk is ilyen messzire, csupán magát a kiinduló (bázis) és a célnyelvet nézzük, akkor is kézenfekvőnek látszik az egybevető vizsgálatok haszna: a két nyelv rendszerének, illetőleg kisebb-nagyobb részrendszerének egybevetése során szembetűnhetnek az egyik vagy a másik nyelvnek olyan vonásai, amelyekre eddig nem figyeltek föl a szakemberek, esetleg épp azért, mert az adott nyelvet önmagában szemlélték. Gondolok itt először is azokra a sajátosságokra vagy konkrét kifejezőeszközökre, amelyek az egyik nyelvben a másikhoz képest többletként jelentkeznek vagy éppen ellenkezőleg, hiányoznak, úgyannyira, hogy az ilyen „hiányzó” nyelvi elemek az úgynevezett „hiányszótár”, illetőleg „hiánynyelvtan” elkészítésének a gondolatát is fölvetik. (Csak zárójelben: Ilyen értelemben a nyelvújítók nálunk s nyilván másutt is az egybevető vizsgálatok úttörői voltak: Kazinczy és a neológusok — mint ismeretes — abból indultak ki, és a nyelvújítás kérdéseiben kialakult vita során a neológusok védelmében minduntalan arra hivatkoztak, hogy más nyelvekben megvannak, a magyarból ellenben hiányoznak az újonnan alkotott, vitatott szavak, kifejezések.)

Nem lehet kétséges: akár gyakorlati téren hasznosítható, akár egyéb, (tisztán) elméleti eredményekre törekszünk, az egybevetéskor az egybevetésre kiszemelt nyelvek szókészletét, illetőleg szókészlete gyarapításának módjait, eszközeit nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Csakhogy amilyen egyszerű ennek belátása, olyan bonyolult feladatot jelent a keresztülvitele. Hadd emlékeztessenek itt mindenekelőtt arra, hogy a szókincs potenciálisan mondhatni végtelen, s míg például a fonológiában legföljebb 70 egységgel kell számolni, a szótározott szavak száma tíz-, sőt százazrekre rúg. (Erre a nehézségre egyébként ST. ULLMANN is hivatkozik, amikor arról beszél, hogy a strukturális elemzés módszerei a jelentéstanban nem alkalmazhatók közvetlenül; i. h. 196.) Érthető tehát, hogy akik e téren konkrét elemző munkára vállalkoztak, általában csak a szavaknak egy-egy jelentéstani szempontból összetartozó, illetőleg egységbe foglalható csoportját vizsgálták, például a rokonsági fogalmakat kifejező szavakat vagy a színneveket (vö. HJELMSLEV, *Pour une*

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság magyar és germanisztikai szakosztályának 1974. november 19-i közös ülésén.

émantique structurale: Essais linguistiques, Copenhagen, 1959. 96—113; I. MEYERSON [szerk.], *Problemes de la couleur*, Paris, 1957.; H. HENLE [szerk.], *Language, Thought and Culture*, Ann Arbor, 1958. 7; id. ULLMANN i. h. 198—9). Magam a képzés módjuk szempontjából különféle csoportokat alkotó magyar szavaknak német megfelelőikkel való egybevetését tűztem magam elé célul, mégpedig abból kiindulva, hogy a képzett szavak — ha nem is szükségszerűen —, de többnyire mégis motiváltak vagy legalábbis motiváltabbak, mint a tőszók, hiszen a képzők zöme bizonyos mértékig meghatározza vagy legalábbis meghatározhatja a szó jelentését, „motiválja” a szót (a magyar szakirodalomból l. KÁROLY, *Jeltan*. 346 kk.). — Ezúttal arról számolok be, hogy a címben említett magyar igéknek és német megfelelőiknek egybevetése során milyen problémákkal találkoztam, milyen eredményekre jutottam.

2. Mielőtt azonban erre rátérnék, megemlítem: Magyar képzett szók-
nak, illetőleg képzőknek más nyelvi megfelelőikkel való egybevetése terén már vannak bizonyos előzmények. E. MARTINS — Kazinczy műveiből szemelgetett képzett szavak és német megfelelőik közt párhuzamot vonva — elsősorban érintkezési pontokat, közös vonásokat keres magyar és német képzett szók, illetőleg képzők között (*Studien zur Frage der linguistischen Interferenz. Lehnprägungen in der Sprache von Franz von Kazinczy* [1759—1831.]. Stockholm, 1970. 166—221; vö. RUZSICZKY: MNy. LXVII, 369—75). Ez onnan érthető, hogy munkájában arra kíván magyarázatot adni, mi tette a magyar nyelvújítóknak lehetővé, hogy oly könnyűszerrel pótolják az új fogalmak elnevezésére alkalmas kifejezőeszközök terén mutatkozó hiányokat. — R. A. OROSZ — E. MARTINS-szal ellentétben — inkább a magyar és angol szóképzés közti különbségekre hívja fel a figyelmet (*Contrastive analysis of English and Hungarian grammatical structure*, 6. n.; vö. W. NEMSER i. m. 17), majd arra mutat rá, milyen következményei lehetnek az angolul tanuló/beszélő magyar anyanyelvű (HE) nyelvhasználatában annak, hogy a magyar szintetikusabb, az angol ellenben analitikusabb vonásokat mutat szókészlete, illetőleg annak gyarapítása terén. OROSZ tehát már sajátosan konfrontációs kérdést hoz szóba, illetőleg vizsgál. Mindazáltal: az egybevetés során nem terjeszkedik ki a teljes magyar—angol képzettség-anyagra, illetőleg képző-rendszerre.

Magam ezzel szemben viszonylagos teljességre törek-
szem. Úgy vélem ugyanis, hogy egybevető vizsgálatot még gyakorlati céllal sem szabad szűk keretek közt folytatni, épp a gyakorlati cél elérése érdekében. Hogy csak egy dologra hivatkozzam: nem szolgálhatjuk igazán a nyelv-tanulás/nyelvoktatás hatékonyabbá válásának ügyét, ha olyan jelenségek esetében hívjuk fel az interferencia lehetőségére vagy — ha úgy tetszik — veszélyére a figyelmet, amely csak elvétve fordul elő; az egybevetett nyelvek egyező és eltérő jelenségei közt fontossági, gyakorisági sorrendet is meg kell állapítanunk, legalább a valószínűség szintjén. Még inkább fölmerül a széles körben való vizsgálódás igénye, sőt szüksége akkor, ha a nyelvi, közelebről a szemantikai univerzálék kérdését s a nyelvtipológiai szempontokat is szem előtt kívánjuk tartani. A nyelvi univerzálék létének, illetőleg mibenlétének vagy a különféle nyelvek jellemző sajátságainak megállapítása szempontjából ugyanis — nézetem szerint — nem elegendő tudnunk, hogy ez vagy az a jelenség a nyelvek zömében vagy éppenséggel minden nyelvben föllelhető. Ezen túlmenően azt is tudnunk kell, hogy az egyes nyelvek rendszerében az

illető nyelvi jelenség milyen helyet foglal el, milyen szerepet tölt be (köz-pontit-e vagy csak mellékeset). Az elszigetelt, periférikus jelenségek esetében ugyanis nagyobb mértékben lehet, sőt kell is más nyelvek hatásával, esetleges kölcsönvétellel számolnunk, mint ha olyan nyelvi jelenséggel van dolgunk, amely az adott nyelv rendszerének szerves része. Nem érdektelen ezzel kapcsolatban megemlíteni: ST. ULLMANN — a szemantikai univerzálékról 1961-ben tartott előadásában — hangsúlyozta, hogy a legtöbb szemantikai univerzálé nem egyéb, mint statisztikai valószínűség, amelynek valamely adott nyelvben való előfordulását csak akkor tekinthetjük igazoltnak, ha sokkal több és jellemzőbb adatunk lesz, mint amennyivel rendelkezünk (vö. i. h. 173). Innen érthető módon, amikor felvázolta, milyen irányban kell a szemantikai univerzálékat keresnünk, ismételten felhívta a figyelmet: a kérdés végleges eldöntésével mindaddig várunk kell, míg elegendő adat nem áll rendelkezésünkre, s a nyelvi univerzáléknak föltételezett nyelvi jelenségeket minden nyelvben elég széles alapon meg nem vizsgáljuk (i. h. 174, 182, 186., 188, 193, 201).

Nem szorul bizonyításra, hogy viszonylagos teljességre törekedve szövegek egybevetésére eleve nem gondolhattam. Olyan nagy mennyiségű szöveget ugyanis, amelyet a képzett szók, illetőleg a szóképzés szempontjából elegendő korpusznak tekinthettem volna, legfőljebb gépi úton lehetett volna feldolgozni, amire nem volt és egyelőre nincs is módom. Így az ÉrtSz. teljes képzett szó-anyagát választottam vizsgálódásaim anyagául, illetőleg tárgyául, és pontosabban azt értem „viszonylagos” teljességen, amit ez a forrásul használt szótár lehetővé tesz.

3. A másik dolog, amit előre kell bocsátanom: vizsgálódásaim elsőrendűen a szókészletet érintik, ugyanakkor feltételezik a kiinduló és a cél nyelv teljes képzőrendszerének ismeretét; ez — azt hiszem — nem is szorul bizonyításra. A magyar és a német képzőrendszer főbb sajátosságainak megismerésére és egymáshoz viszonyítására ez idő szerint — részletességénél fogva — leginkább két munka, „A mai magyar nyelv rendszere” címen 1961-ben megjelent akadémiai leíró nyelvtan szóképzéstani fejezete (333—420. l.) és W. FLEISCHER „Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache” (Leipzig, 1969.) című műve kínálkozik. Ami az a l a p k é r d é s t illeti, abban megegyezik a két munka: mindkettő abban látja a leíró szóképzéstani feladatát (az egybevetés jellegzetesen szinkrón vizsgálat!), hogy: a) elemezze a képzett szavakat és szerkezetüket; b) vizsgálja azokat a törvényszerűségeket, amelyek szerint új szavak képezhetők; c) elemezze és rendszerezze az új szavak képzéséhez használt, illetőleg felhasználható nyelvi elemeket (vö. FLEISCHER i. m. 1.2.1), akkor is, ha ma már nem használatosak (a MMNyR. terminusával: élő, de nem termékeny képzők). Ugyanakkor a terminológia terén elég lényeges eltérések mutatkoznak. Például a magyar szóképzéstan a factitiv/műveltető képző, illetőleg képzés fogalmával csak deverbalis igék esetében él (MMNyR. 355—7), a denominalis igéket csak az úgynevezett tökéletlen műveltető igékhez hasonlónak minősíti (MMNyR. 367—8). Ezzel szemben FLEISCHER a *besern*, *kürzen*, *schärfen*-féléket nevezi *factitiva*-nak (i. m. 5.2.4). Vagy: A MMNyR. a hazai szakirodalomban korábban használatos produktív—improduktív (termékeny—terméketlen) terminusok mellé, amelyeken a képző új szavak létrehozására való alkalmasságát, illetőleg alkalmatlanságát érti, még a gyakori és ritka fogalmát is bevezeti, s — mint ismeretes — e négy terminust kombinálva négy kategóriába sorolja a képzőket: termékeny és gyakori; ter

mékeny, de ritka; terméketlen, de gyakori; terméketlen és ritka. Ezzel szemben FLEISCHER csak három kategóriát tart számon: a gyakoriság fogalmát E. S. KUBRJKOVA nyomán beépíti a *produktív* terminusba, s azt a képzőt nevezi produktívnak, amely gyakran használatos új szavak képzésére, amellyel nagyobb mennyiségű új szó keletkezik; arra a képzőre, amellyel csupán elvétve alakul új származékszó, az *aktív* terminust alkalmazza (vö. i. m. 1.4.11).

Mindazáltal a terminológiai eltérések nem teszik lehetetlenné, hogy a két képzőrendszerrel — legalább általánosságban — meg ne állapítsunk néhány dolgot. Ezúttal csak egy-két szembeötlő egyezésre és eltérésre hívnám fel a figyelmet.

Mind a magyarban, mind a németben a szóképzés (Ableitung) a szóösszetétel mellett a szóképzéslet gyarapításának legfontosabb módja (vö. FLEISCHER i. m. 1.4.7).¹

Az a l a p s z ó (bázis) a magyarban is, a németben is általában ige, főnév (ezen belül olykor mozaikszó vagy tulajdonnév is) vagy melléknév, de ritkábban igenév, számnév, névutó is lehet (vö. FLEISCHER i. m. 2.2.2—2.2.40, 5.2.1—5.2.4, 5.3.1—5.3.5). Másfelől tőszón kívül összetétel, sőt szókapcsolat is szolgálhat bázisul mindkét nyelvben (vö. FLEISCHER i. m. 1.4.7, 1.4.12, 2.2.25). — Ugyanakkor eltérő vonás, hogy az igei alapszó a magyarban egy-egy kivételt (pl. *látta*) nem tekintve egyes szám 3. személyű ragtalan alak, a németben általában az igésítő elem (-en) vagy személyrag nélküli tő (vö. FLEISCHER i. m. 1.4.7), amely felszólító módban önállóan is használatos. Másrészt, hogy főnévi igenév a magyarban nem fordul elő alapszóként, a németben sokkal gyakoribb (pl. *Leidenschaft, Liegenschaft*; vö. FLEISCHER i. m. 2.2.23).

Mindkét nyelvben vannak olyan képződmények, amelyek határesetet, illetőleg átmenetet képviselnek az összetételi utótag és a képző között (vö. FLEISCHER i. m. 1.4.10, 3.2.20). — Több képző képzőbokorra való összekapcsolódását szintén ismeri mind a magyar, mind a német (vö. FLEISCHER i. m. 2.2.32), mindazáltal a magyarban ez a jelenség gyakoribbnak látszik, mint a németben. — A magyarban is, a németben is kapcsolódhat igekötő a képzett igéhez. Sőt előfordul az is, hogy a képzett ige önmagában, igekötő nélkül nem is használatos, tehát hogy az új ige valójában igekötő + képző segítségével jön létre (pl. *kiagyal, elnadrágot, besonkáz*). Am ez utóbbi jelenség a németben sokkal gyakoribb, mint a magyarban, mondhatni a németben ez az általános, ez a tipikus.

A k é p z ő k s z á m a mindkét nyelvben korlátozott. Szembetűnő azonban, hogy míg a magyarban mind névszó-, mind igeképzők igen nagy számban fordulnak elő, addig a németben csak a névszóképzők rendszerét jellemzi a gazdagság. Közelebről: a magyarban 27 igéhez járuló (ebből 10 már terméketlen, illetőleg elavulóban levő) és 15 névszóhoz járuló főnévképzőt tartunk számon,² az utótagszerű újabb képzőket, valamint a női mivolta utaló -né képzőt is beleértve, az idegen képzőket és a kicsinyítő képzőket ellenben nem számítva (ezeket l. alább); a deverbalis melléknévképzők száma 10 (ebből 3 terméketlen, illetőleg elavulóban levő), a denominális melléknévképzőké — az utótagszerűekkel együtt — 16. A németben a főnévképzők

¹ A közelebbi lelőhelyet a továbbiakban a hellyel való takarékoság jegyében csak a nálunk kevésbé ismert német forrás esetében adom meg.

² Az alakváltozatokat sem a magyarban, sem a németben nem számítom külön.

száma — az idegen képzőket (l. alább), a család- és személynévképzőket, a helynév- és országnévképzőket (*-bold, -ian, -rich; -el, -er; -(t)z, -i, -ie; -ingen/-ungen, -s, -in, -itz, -au, -in; -ien, -en, -ei*), valamint a kicsinyítő képzőket (l. alább) nem tekintve, a magyar *-né* képzőnek megfelelő *-in, -inne* képzőt, az utótagszerű képzőket, továbbá az improduktív képzőket ellenben számba véve — 21-et tesz ki (4: *-gut, -werk, -zeug, -wesen* + 5: *-de, -m(e), -s, -t, -ter* + 12: *-e, -el, -er, -heit, -keit, -icht, -ling, -nis, -sal/-sel, -schaft, -tum, -ung*); melléknevet ugyanakkor 10 valódi és 12 utótagszerű képzővel alkothatunk (*-bar, -en, -er, -haft, -ig, -isch, -lich, -los, -mäßig, -sam; -leer, -frei, -arm, -voll, -gerecht, -ähnlich, -fähig, -gemäß, -wert, -würdig, -weise, -selig*); ezen túlmenően a magyarban — jelen és múlt idejűn kívül, amelyre a németben is van képző — jövőbeli cselekvésre, történésre utaló melléknévi igenevet, sőt határozói igenevet is képezhetünk. — Ezzel szemben: míg a magyarban 34 deverbális és 8 denominalis igeképzővel alkothatunk új igét (ezekhez járul még $15 + 6 = 21$ olyan deverbális, illetőleg denominalis igeképző, amellyel már csak a meglévő származékszavakban találkozunk), addig a németben az *-(e)n* — különféle bővüléssel formáival: *-eln, -ern, -ieren, -isieren, -ifizieren, -igen, -schen, -zen, -enzen* — egymaga képviseli az igésítő elemet. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a német képzett igéket a képző úgyszólván nem motiválja, a képző az alapszónak jószerével csak a szófaját módosítja. A magyarban ezzel szemben az igeképzők — elsősorban a deverbálisakra kell itt gondolnunk — utalhatnak a cselekvőnek és a cselekvésnek egymáshoz való viszonyára, a cselekvés, történés lefolyásának módjára stb.; ezeket a jelentésárnyalatokat a németben legfőképpen más nyelvi eszközökkel (pl. segédigével, névmásos szerkezettel, körülírással) lehet kifejezni. Másrészt: míg a magyarban vannak szinonim igeképzők is, a németben szinonimiával csak a névszóképzők körében találkozunk (vö. FLEISCHER i. m. 1.2.2, 1.3.10, 1.4.8, 2.2.18, 3.2.13, 3.3.1 stb.).

Mindkét nyelvben találunk idegen képzőket, illetőleg képzésmódokat (vö. FLEISCHER i. m. 1.3.7, 2.2.37–2.2.40, 3.2.23). Mindazáltal a magyarban elenyésző az idegen képzők száma (3 ige-, 7 főnév- és 1 melléknévképző), a németben ellenben — legalábbis FLEISCHER szerint — meglehetősen nagy (23 főnév-, 7 melléknév- és 3 kicsinyítő képző), ami azt mutatja, hogy a magyar képzőrendszer zártabb, a német ellenben mondhatni olyan nyitott az idegen hatások irányában, mint maga a szókészlet. Kicsinyítésre-becézésre, illetőleg szóróvidítésre ugyanakkor a magyarban 21 képző szolgál (ebből 3 termékletlen s elavulóban van), a németben pedig mindössze 5 (*-lein, -chen, -el* és *-i, -o*).

Az ilyen és hasonló megállapításokat még jóideig folytathatnánk. De több kérdésre akkor sem kaphatnánk feleletet. Így mindenekelőtt azokra, amelyek a különféle *a r á n y o k a t* illetik: például arra vonatkozólag, hogy milyen mértékben gyarapodott, illetőleg gyarapszik a szókészlet szóképzés és milyen mértékben szősszetétel vagy idegen szavak befogadása útján az egyik vagy a másik nyelvben; hogy miként „osztoznak” a kiinduló nyelv egyik vagy másik képzője által betöltött funkció a célnyelv szinonim képzői, tehát hogy például a *-ság, -ség* képzős magyar főneveknek milyen arányban felelnek meg *-heit* (*emberiség = Menschheit*), *-schaft* (*tanítóság = Lehrerschaft*), *-tum* (*polgárság = Bürgertum*), *-e* (*hegység = Gebirge < Berg*), illetőleg *-e* (*jóság = Güte*), *-heit* (*világosság = Klarheit*), *-keit* (*hatékonyság = Wirksamkeit*) vagy más képzővel alkotott szárazamazékszók (ha ugyan nem tőszó

vagy összetétel a magyar *-ság* képzős főnév német egyenértékese); hogy milyen mértékben alkalmasak a képzett szók a kiinduló vagy a célnyelvben újabb szójelentések, illetőleg jelentésárnyalatok fölvételére, vagyis hogy ha új fogalmak elnevezésének szüksége merül fel, a meglévő képzett szók jelentéseinek száma gyarapszik-e inkább, vagy a szókincs egészül-e ki új (idegen, képzett vagy összetett) szavakkal, vagy esetleg szószerkezet szolgál-e megfelelő kifejezőeszközzel; stb. Nyilvánvaló: ilyen kérdésekre csak akkor adhatunk feleletet, ha nagy szóanyagot megvizsgálunk. De — minthogy több elemű megfelelőket (mehrgliedrige Äquivalenzen) csupán szótár közöl — csak szótári forrásból vehetjük egybe német megfelelőikkel azokat a magyar képzett szókat is, amelyeknek a németben szókapcsolat, például határozós szerkezet felel meg. Más szóval: éppen így, szótári forrásból rajzolódik ki előttünk, hogy azok a „hiányok”, amelyek a célnyelv képzőrendszerében a kiinduló nyelv képzőrendszeréhez képest mutatkoznak, milyen nyelvi eszközökkel „pótolhatók” (ha pótolhatók). Ebből következően: a szótári forráson alapuló konfrontáció nemcsak föltételezi a kiinduló és a célnyelv képzőrendszerének az ismeretét, hanem gazdagítja is a két képzőrendszerre vonatkozó ismereteinket, sőt elengedhetetlen a két képzőrendszer konfrontálásához, a kiinduló és a célnyelv konfrontációs képzéstanának megalkotásához.

Itt mindjárt sietek jelezni: a szótári forráson alapuló egybevetésnek is megvannak a hátrányai, kivált, ha végül az egybevető szóképzéstanhoz akarunk eljutni. Itt elsősorban a „ragszerű” képzőkre (vö. BERRÁR JOLÁN, Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből, szerk. RÁCZ ENDRE és SZATHMÁRI ISTVÁN. 1974. 107, 118) gondolok, amelyek nem „szótári szavakat” hoznak létre. Mert minél „ragszerűbb” valamely képző, annál kevésbé található meg — legalábbis címszóként — a vele alkotott származékszó, ha csak nem másodlagosan kialakult jelentése révén — a nyelv szókészletének számbavételére hivatott szótárokban, kivált az egynyelvűekben (gondoljunk itt — hogy egy egészen tipikus példára hivatkozzam — mondjuk a magyar *-né* képzőre).

4. Ugyanakkor gyakorlati nehézségek is adódnak. A magyar képzett szók megfelelőinek földerítésére legkézenfekvőbb forrásul a „Magyar–német szótár” kínálkozik (szerkesztette HALÁSZ ELŐD. 3. kiadás 1970.; a továbbiakban: MNSz.³), annál inkább, mivel a németül tanuló vagy a német nyelvet használó magyar anyanyelvű számára azok a német megfelelők, amelyek itt nem találhatók meg, gyakorlatilag hozzáférhetetlenek vagy csak fáradságos munkával hozzáférhetők. Ám az ÉrtSz. és a MNSz.³ szóanyaga nem fedi egymást teljesen.

Így például — hogy jelen vizsgálódásunk körében maradjunk — az ÉrtSz.-ban szereplő -z képzővel alkotott denominalis igék közül — a homonimákat külön-külön számítva — 169 (ez több mint 16%) nem található meg a MNSz.³-ban. Ezek eleve kívül esnek az ÉrtSz.-ra és a MNSz.³-ra alapozott vizsgálódásainkon, ami annál sajnálatosabb, mivel sajátosan magyar s a németben csak körülírható fogalmakat kifejező, illetőleg a szókészlet többé-kevésbé periferiális elemeinek tekinthető szavakon kívül, amelyeket az ÉrtSz. is népinek, tájnyelvi, ritkának, elavultnak, illetőleg elavulóban levőnek régeinek, költőinek vagy irodalmi nyelvnek minősít, közkeletű, szaknyelvi, sőt újabban keletkezett, illetőleg divatosá vált szavak is akadnak — bár kisebb számban — a hiánylistán. Néhány példa: *bádogoz*, *borsoz*, *brácsászik*, *cakkoz*,

csontoz, díszletez, dukkóz, fusizik, fuballozik, gálicoz, gerendáz, harmóniumozik, hisztériázik/hisztizik, homokozik, káderez, kosarazik/kosárlabdázik, kúrázik, különmunkázik, lakomázik, levelez² (ts jelentésben), liftez, lisztez, lottózik, palántáz, pántoz, piacozik, profiloz, rajcsúroz, summáz, szakoz, számócáz(ik), tanáz, tomboláz, toroz, torpedóz, tréningezik, ultizik, üzeletezik, visszhangoz, vonatozik, zabláz, zárójelez, zónázik, zsúrizik.

Előfordul továbbá az is, hogy a jelentések nem fedik egymást:

a) A több jelentésű magyar származékszóknak csak egyik vagy egyik-másik jelentésükben található megfelelőjük a MNSz.¹-ban. Így a *cseresznyézik* mellett csak *Kirschen essen* szerepel megfelelőül, 2., 'cseresznyét szed' jelentésére nem közöl a MNSz.³ német megfelelőt; ugyanígy nem találunk megfelelőt a MNSz.³-ban a *botoz*-nak 'botra támaszkodva, kopogva jár', a *harmónikázik*-nak '(vki nadrágja) lent megrogy', a *kaszinózik*-nak 'kaszinóba jár', a *sároz*-nak 'sárral játszik' és 'sárral tapaszt', az *ütemez*-nek 'a munkálatok, részfeladatok sorrendjét megállapítja', a *vasutazik*-nak 'vasúttal vagy vasutat játszik', a *zongorázik*-nak 'billentyűzettel vagy több fogantyúval ellátott készüléken gyorsan, ügyesen dolgozik' jelentésére sem; a *töröz* csak hajózási műszóként szerepel a MNSz.³-ban, sportnyelvi 'törrel vív' értelemben nincs rá megfelelő. — S fordítva: a *hámoz*-nak az ÉrtSz.-ban csak 'gyümölcsöt héjától megfoszt' jelentése van, a MNSz.³ ellenben 'ezenkívül' még 'lovat felszerszámoz' értelemben is közöl rá megfelelőt; ugyanígy: az ÉrtSz. nem ismeri a *lefegyverez* szót sportnyelvi használatban, ám a MNSz.³ közöl mellette sportnyelvi megfelelőt (*rumpieren*) is.

b) Némely szó (homonima) más jelentésben szerepel az ÉrtSz.-ban és más jelentésben a MNSz.³-ban. Például az *aknáz* az ÉrtSz. szerint a. m. 'aknavetőből aknákkal lő', a MNSz.³-ban található megfelelő, a *minieren* ellenben WAHRIG „Deutsches Wörterbuch”-ja (1968.) szerint (a továbbiakban W.), amelyből — legalábbis kétesnek látszó esetekben, illetőleg szűrőpróbaszerűen — a szójelentéseket ellenőriztem, 'einen unterirdischen Gang, Stollen, Minengang anlegen in; mit Minen durchsetzen (Gebiet)' jelentésű. Ugyanígy: az *egyez²* az ÉrtSz.-ban 'egyezik' értelemben szerepel, a MNSz.³ azonban egyfelől az *egyel*-re, másfelől az *egyezkedik*-re utal az *egyez*-nél. Vagy: a *csipáz* az ÉrtSz. szerint ts jelentésében a. m. '(gyümölcsfát) csipájától folyamatosan megtisztít', tn használatban pedig durva, illetőleg argó változata a *vhova néz*-nek; ezzel szemben a MNSz.³-ban csak az ikes *csipázik* található meg, tn igeként, s mellette a (*von den Augen*) *triefen* szerepel megfelelőül; a *hálóz* az ÉrtSz.-ban egyfelől 'recemunkát készít', másfelől 'teniszben a háló közelében játszik' jelentésben szerepel; ezek közül a MNSz.³ egyikre sem közöl német megfelelőt, ehelyett a *hálóz* igét átutalja a *behálóz*-hoz; stb.

Az ilyen esetekben megint le kell mondanunk a szavaknak — legalábbis bizonyos jelentésükben való — egybevetéséről, illetőleg némely német megfelelőnek az elemzéséről.

Ráadásul a MNSz.³-ban a jelentések nincsenek kellően tagolva, a magyar szónak ÉrtSz.-beli jelentéseivel összehangolva. Például a *horgonyoz* mellett szinonim megfelelőkként találjuk az *ankern* igét és a *vor Anker liegen* kifejezést, amiből arra következtethetnénk, hogy az *ankern*-nak is csak 'a hajó vhol rögzítve vesztegel' értelme van, holott = a W. szerint — 'horgonyt vet, Schiff mit Ankern festmachen' értelemben is használatos. Hasonlóképpen: a *kibelez* a MNSz.³ szerint „általában” *ausweiden*, amiből arra lehet következtetni, hogy az *ausweiden* 'megöl', illetőleg 'hosszas kérdezőssel, faggatás-

sal... meggyötör' (vö. ÉrtSz.) átvitt jelentésben is használható, holott a W. szerint csak konkrét értelme van. Vagy: a *tarokkozik* mellett szinonim megfelelőként szerepelnek: a *Tarock spielen* és a *tarockieren*, jöllehet az utóbbi a *tarokkozik* mindkét jelentésében használható: 'tarokkot játszik' és: 'egymás után több tarokkot hív ki, a játékot tarokkal kezdi'. (Vö. K. BALDINGER, Semasiologie und Onomasiologie im zweisprachigen Wörterbuch: Interlinguistik 389–96.)

5. Mégis úgy vélem: ha az említett okokból csökken is korpuszunk nagysága, és bonyolultabbá válik is az egybevetés, ez még nem zárja ki, hogy — forrásaink alapján — meg ne állapítsunk néhány dolgot.

Mindenekelőtt: Az ÉrtSz.-ban címszóként szereplő denominalis -z képzővel alkotott igék száma meghaladja az ezret.

Megjegyzendő: Az utalószóként fölvetett *alაკვალთოვატოკატ* nem számítom külön. Ugyanígy az ÉrtSz.-ban homonimának tekintett ikes —iktelen változatokat sem. Annál kevésbé, mivel ezek a MNSz.³-ban nem homonimaként, hanem — vagy ikes, vagy iktelen alakban — több jelentésű szóként szerepelnek (pl. *golyózik*, *harangoz* stb.), sőt esetleg abban a jelentésükben, amely miatt az ÉrtSz. homonimának minősíti őket, a MNSz.³ nem is közöl mellettük német megfelelőt, ahogy ezt a *homokoz*—*homokozik* vagy a *karikáz*—*karikázik* esetében látjuk: az ÉrtSz. szerint az iktelen változatnak 'homokot szór vmire', illetőleg 'állat, főleg disznó orrába karikát húz' jelentése van, az ikes változat pedig 'homokkal játszik', illetőleg 'bottal karikát hajt' értelmű (a *karikázik* egyéb tn jelentéseire nem térve ki); ezzel szemben a MNSz.³ csak ts jelentésű *homokoz* = (*be*)*sanden*|*Sand streuen* és tn értelmű *karikázik* igét közöl (l. még: *pitykéz*—*pitykézik* stb.). — Igeköötős képzett igéket csak akkor veszek számba, illetőleg vonok be a vizsgálatba, ha igekötő nélkül nem szerepelnek az ÉrtSz.-ban (pl. *bebörtönöz*, *bedaciz*, *elfüggönyöz*, *elhalálozik*, *felhatalmaz*, *fellobogóz*, *felmozdonyoz* stb.). Ugyanakkor összetett alapszóból képzett igéket számításba veszek és tárgyalok, legalábbis akkor, ha az összetétel utótagjából nem jött létre -z képzővel ige (pl. *anyakönyvez*, *hőméröz*, *kézimunkázik*, *tízóraizik* mellett nem él *könyvez*, *méröz*, *munkázik*, *óraizik*), vagy ha az összetett szóból keletkezett származék jelentése szempontjából más kategóriába tartozik, többé-kevésbé más típust képvisel, mint az összetétel utótagjából alakult -z képzős ige (pl. *géppuskáz*—*puskáz*, *hógolyózik*—*golyózik*; *kardlapoz*—*lapoz*; *rejtjelez*, *zárójeliz*—*jelez*), az *alapvizsgázik*, *lábszízaz*, *lapszámaz*, *műtrágyáz*-féllel ellentétben, amelyek a *vizsgázik*, *szízaz*, *számaz*, *trágyáz*-tól szempontunkból alig különböznek, így külön figyelmet sem érdemelnek. — Nem vonom be továbbá vizsgálódásaimba az *ábrándozik*, *élvez*, *szomjaz* stb. igéket sem, amelyekből a nyelvújítás idején elvonás útján keletkezett az *ábránd*, *élv*, *szomj* stb. látszólagos alapszó, mert bár leíró szempontból beilleszkednek a -z képzős származékiigék sorába, elemzésük — szempontunkból — nem járna számottevő tanulsággal. Nem elemzem végül a *bumlizik*, *pendlizik*-félleket sem, mert ezek alapszava a német megfelelőből (*bummeln*, *pendeln*) keletkezett a magyarban. — Az ÉrtSz.-ban csak továbbképzve szereplő -z képzős igék (pl. *bebábozódik*, *bicskázás*, *bugázás*, *gugorázás*), valamint a *fertöz* vagy *lélegzik*-féle elhomályosult képzések tárgyalásától szintén eltekintek.

Ez a szám önmagában is mutatja, hogy a denominalis -z képző rendkívül gyakori, produktív képző, amely gyakorlatilag minden névszóhoz hozzájárulhat. Ha pedig azt a tarkaságot nézzük, amelyet a denominalis -z képző-

vel alkotott igék jelentésük szempontjából mutatnak, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy e képző jelentése meglehetősen általános, úgyhogy jószerével csak igésítő szerepet tölt be: a vele keletkezett ige rendszerint azt a cselekvést, történést fejezi ki, amely az alapszóul szolgáló névszó jelölte dologgal kapcsolatban éppen végbe szokott menni (vö. KÁROLY i. m. 351; BERRÁR JOLÁN i. m. 110). Ilyenformán képzőnk nagymértékben rokon a német *-(e)n* képzővel (és változataival).

Mindazáltal: a németben az *-(e)n* képzővel (és változataival) alakult ige egyszersmind a főnévi igenév szerepét is betölti; a magyarban a főnévi igenév képzésére — mint tudjuk — pusztán szófajmódosító funkcióban külön képző, a *-ni* szolgál. Ezenkívül a magyarban a *-z* képzős igékhez *-ik* végződés is csatlakozhat. Az ikes származékok egy része több-kevesebb visszaható értelmet is kifejezhet. Ezeknek a németben visszaható névmásos ige felel meg: *kackaringózik* = *sich schnörkeln/zirkeln/schlingeln*, *levegőzik* = *sich auslüften/sich in freier Luft aufhalten*, *napozik* = *sich sonnen/sich sommern*, *szellőzik* = *sich lüften*; vagylagosan: *hintázik* = (*sich*) *schaukeln*, *párbajozik* = (*sich*) *duellieren*, *zuhanyozik* = (*sich*) *duschen*.

Ha aztán közelebről is szemügyre vesszük a denominalis *-z* képzővel alkotott magyar igéket és német megfelelőiket, azt állapíthatjuk meg, hogy a *-z* képzős igék német megfelelői vagy egy eleműek, vagy több eleműek lehetnek.

A) A z e g y e l e m ű m e g f e l e l ő k, vagyis az *-(e)n* képzővel (vagy ennek változataival) keletkezett igék m o t i v á l t s á g u k szempontjából három csoportba oszthatók:

a) Olyan denominalis igék, amelyek motiváló eleme megfelel a magyar ige bázisául szolgáló főnévnek: *babázik* = *puppen* (< *ePuppe*), *hernyóz* = *raupen* (< *eRaupe*), *kanalaz* = *löffeln* (< *rLöffel*), *keringőzik* = *walzern* (< *rWalzer*), *olajoz* = *ölen* (< *sÖl*), *ostoroz* = *geißeln* (< *eGeißel*), *párázik* = *dampfen* (< *rDampf*), *sátoroz* = *zelten* (< *rZelt*), *sóz* = *salzen* (< *rSalz*), *talicskázik* = *karren* (< *eKarre*), *vitórlázik* = *segeln* (< *sSegel*) stb.

b) Olyan denominalis igék, amelyeket — más szemlélet alapján — más névszó, általában főnév motivál, nem a magyar ige bázisának megfelelő német névszó: *dohányzik* = *rauchen* (< *rRauch* 'füst'), *kibeleg* = *auskehlen* (< *eKehle* 'torok'), *könnyez* (fa) = *bluten* (< *sBlut* 'vér'), *nyakaz* = *enthaupten* (< *sHaupt* 'fej'), *revolverez* = *erpressen* (< *ePresse* 'sajtó'), *szíjaz* = *schnallen* (< *eSchnalle* 'csat'), *szajkóz* = *büffeln* (< *rBüffel* 'bivaly', vö. 'bifláz')|*einpauken* (< *ePauke* 'dob'), *ülésezik* = *tagen* (< *rTag* 'nap') stb.

c) Motiválatlan igék: *fogócskázik* = *sich haschen*, *zsíroz* = *schmieren* stb. Ezek egy része motiváltsága szempontjából fordított viszonyban van a magyar igékkel, illetőleg a magyar ige bázisának megfelelő német főnevekkel: nem a főnevek motiválják az igét, hanem az igék szolgálnak bázisul a főnevekhez. Például: *ajándékoz* = *schenken* (> *sGeschenk* 'ajándék'), *cucliz* = *schnullen* (> *rSchnuller* 'cucli')|*zulken* (> *rZulker* 'ua.')|*zulpen* (> *rZulper* 'ua. '), *dugványoz* = *stecken* (> *eSteckling* 'dugvány'), *engedélyez* = *genehmigen* (> *eGenehmigung* 'engedély'), *hangsúlyoz* = *betonen* (> *eBetonung* 'hangsúly'), *héberez* = (aus dem Fasse) *heben* (> *rHeber*), *hímez* = *sticken* (> *eStickeret*), *kivitelez* = *ausführen* (> *eAusführung* 'kivitel'), *kormányoz* = *regieren* (> *eRegierung* 'kormány'), *segélyez* = *unterstützen* (> *eUnterstützung* 'segély'), *takarmányoz* = *füttern* (> *eFütterung* 'takarmány'), *tárcsáz* (távbeszélőn) = *wählen* (> *rWähler* 'tárca') stb.

A motiváló elem szófaját tekintve szórványosan nemcsak a magyarban, hanem a németben is lehet főnéven kívül más szófajú is:

a) Melléknév, úgy, mint a magyarban: *apróz* = *zerkleinern* (< *klein*), *tisztáz* ('felderít') = *bereinen/bereinigen* (< *rein*) stb.; a magyartól eltérően: *acéloz* (átv.) = *abhärten* (< *hart*), *bolyhoz* = (*auf*)*rauh*en (< *rauh*), *fűszerez* = *schärfen* (< *scharf*), *jelképez* = *versinnbildlichen* (< *sinnbildlich*) stb.

b) Névmás: *magáz/önöz* = *siezen* (< *Sie*).

c) Indulatszó: *szedtevéttéz* = *sappermentieren* (< *sapperment!*), *teremtettéz* = *sakramentieren* (< *sakrament!*, *sackermant!*).

d) Egy-egy esetben ragozott alak is lehet, mint *előttemez/láttamoz* = *vidimieren*.

Ugyanakkor névutóval nem találkoztam motiváló elemként a -z képzős igék német megfelelői közt (vö. *ellenez*, *nélkülöz*, *utánoz*). A *megháromszoroz*, *megsokszoroz*-félék megfelelői pedig összetételek: *verdreifachen*, *vervielfachen* (vö. FLEISCHER i. m. 5.1.4), jöllehet a -*szor*, -*szer*, -*ször* ragnak van egyenértékese (*mal*) a németben.

Morfológiai szempontból a bázis lehet:

a) Mind a magyarban, mind a németben összetétel: *hólabdázik* = *schneeball*en, *vezércikkez* = *leitartikeln*; a magyarban a némettől eltérően igekötővel: *megrendszabályoz* = *maßregeln* (< *eMaßregel*).

b) A magyarban tőszó, a németben ellenben összetétel: *bélyegez* ('bélyegget üt') = *brandmarken* (< *eBrandmarke*), *reggelizik* = *frühstücken* (< *sFrühstück*), *tömjénez* = *weihrauchen* (< *rWeihrauch*), *versenyez* = *wettstreiten* (< *rWettstreit*) stb.

c) A magyarban összetétel, a németben pedig tőszó: *kerékpározik* = *radeln* (< *sRad*), *térképez* = *mappieren* (< *eMappe*)/*kartieren* (< *eKarte*) stb.

Ugyanakkor szószerkezettel nem találkoztam a tárgyalt -z képzős igék német megfelelői közt motiváló elemként (vö. *hogyvoltoz* (< *hogy volt!*), *megvörösceruzáz* (< *vörös ceruza*), *rómaiszámoz* (< *római szám*)).

Maguk a motivált egy elemű megfelelők így mutatkoznak:

a) Allhatnak igekötő nélkül, úgy, mint a magyarban: *bélyegez* = *stempeln* (< *rStempel*), *címez* = *adressieren* (< *eAdresse*), *csatornáz* = *kanalisieren* (< *rKanal*), *deszkáz* = *brettern* (< *sBrett*), *hernyóz* = *raupen* (< *eRaupe*), *kábelezt* = *kabeln* (< *sKabel*), *kantároz* = *zäumen* (< *rZaum*), *lakkoz* = *lackieren* (< *sLack*), *szegez* = *nageln* (< *eNagel*), *szivattyúzt* = *pumpen* (< *ePumpe*), *vizez* = *wässern* (< *sWasser*) stb. Vagy kivételesen a magyartól eltérően: *megreguláz* = *drillen* (< *rDrill*), *megrendszabályoz* = *maßregeln* (< *eMaßregel*), legalábbis vagylagosan: *lefejez* (személyt) = (*ab*)*köpfen* (< *rKopf*)/(*fát*) = (*ab*)*wipfeln* (< *rWipfel* 'fa koronája') stb.

b) Lehetnek igekötő nélkül is, igekötővel is használatosak, mint: *ablakoz* = (*be*)*fenstern* (< *sFenster*), *cukroz* = (*ver*)*zuckern* (< *rZucker*), *csákányoz* = (*aus*)*hauen* (< *eHaue* 'bányászcsákány'), *istállózt* = (*ein*)*stallen* (< *rStall*), *jutalmaz* = (*be*)*lohn*en (< *rLohn*), *keretezt* (általában) = (*ein*)*rahmen* (< *rRahmen*), *malacozik* = (*ab*)*ferkeln* (< *sFerkel*), *pettyezt* = (*be*)*tupfen* (< *rTupf*), *ruház* = (*be*)*kleiden* (< *sKleid*), *szappanozt* = (*ein*)*seifen* (< *eSeife*), *zsíroz* = (*ein*)*fetten* (< *sFett*) stb.

c) Lehetnek mindig igekötővel használatosak: a) akárcsak a magyarban: *bebörtönöz* = *einkertern* (< *rKerker*), *felmozdonyoz* = *aufprotzen* (< *eProtze*), *kiplakátózt* = *ausplakatieren* (< *sPlakat*), *lefejezt* = *enthaupten* (< *sHaupt*), *lepikkelyezt* = *abschuppen* (< *eSchuppe*), *megáraz* = *bepreisen* (<

rPreis), *megbabonáz* = (be|ver)hexen (< eHexe 'boszorkány') stb.; más szemléletet tükrözve, nem a magyar igekötőnek megfelelő igekötővel: *fellobogóz* = beflaggen (< eFlagge)|bewimpeln (< rWimpel), *felszerszámoz* = einschirren (< sSchirr, an|aufschirren is használatos), *körülbástyáz* = verbollwerken (< sBollwerk), *lefátyoloz* = verschleiern (< rSchleier) stb.; – β) a magyartól eltérően: *abroncsoz* = bereifen (< rReif[en]), *ágazgallyaz* = abästen (< Äste)|abzweigen (< Zweige), *aranyoz* = vergolden (< sGold), *deszkáz* = ver|bebohlen (< eBohle), *fölöz* = aus|entrahmen (< rRahm), *húroz* = besaiten (< eSaite), *sebez* = verwunden (< eWunde), *tükröz* (orvosi használatban) = bespiegeln (< rSpiegel) stb.

Ha a motivált egy elemű megfelelőket a transzformáció módszerével elemezzük, azt állapíthatjuk meg, hogy a motiváló elem, pontosabban a bázisul szolgáló főnév mondat tani szempontból mind a magyarban, mind a németben betöltheti a következő szerepeket:

a) Az alany szerepét, mégpedig: α) ha az ige személytelen, akkor határozói bővítéssel nélkül: *harmatozik* (feloldva: *harmat esik, hull*)¹ = (be-)tauen (< rTau), *permetez(ik)* = rieseln (< rRiesel) stb.; – β) egyébként – az eredeti alanyból lett – határozói bővítéssel: *bimbózik* (feloldva: *bimbó fejlődik vmin*) = knospen (< eKnospe), *csírázik* = keimen (< rKeim)|sprossen (< rSproß), *hullámzik* (a víz) = wogen (< eWoge)|fluten (< eFlut), *illatozik* = duften (< rDuft), *nyálaz* (tn) = speicheln (< sSpeichel), *porzik* (az út) = stauben (< rStaub), *rügyezik* = knospen (< eKnospe), *sugárzik* = strahlen (< rStrahl), *tajtézik* = schäumen (< rSchaum)|geifern (< rGeifer), *vérzik* = bluten (< sBlut) stb.; az ide tartozó igék jó részét tárgyasszószerkezetté is fel lehet oldani: *bimbót, csíráat fejleszt* stb., ilyenkor az alany változatlan.

b) A tárgy, kivált az eredménytárgy szerepét: *adózik* (feloldva: *adót fizet*) = steuern (< eSteuer), *ágyaz* = betten (< sBett), *borjazik* = kalben (< sKalb), *falaz* = mauern (< rMauer), *keringőzik* = walzern (< rWalzer), *kézimunkázik* = handarbeiten (< eHandarbeit), *lárma(ik)* = lärmern (< rLärm), *pofoz* = ohrfeigen (< eOhrfeige)|maulschellen (< eMaulschelle), *reggelizik* = frühstücken (< sFrühstück) stb. Az ide tartozó igék tekintélyes részét különféle határozós szerkezetté (l. alább a c) pontot) is feloldhatjuk, kivált ha az igének tárgya van vagy lehet: *ajándékoz* (feloldása: *ajándékot ad vagy ajándékba/ajándékul ad vmit*) = spenden (< eSpende), *hernyóz* = raupen (< eRaupe), *jegyzőkönyvez* = protokollieren (< rProtokoll), *sóz* = salzen (< rSalz), *szecskáz* = häckseln (< r|sHächsel), *takarmányoz* = futtern (< sFutter), *vizez* = wässern (< sWasser); (l. még az a) pontot).

c) A határozó szerepét; mégpedig lehet (az állandó határozókra nem térve ki): α) helyhatározó *borítékoz* (feloldva: *borítékba tesz, zár*) = kuvertieren (< sKuvert), *kocsmáz* = kneipen (< eKneipe), *sátoroz* = zelten (< sZelt) stb.; mind a magyarban, mind a németben igekötővel: *felravataloz* = aufbahren (< eBahre), *kipellengérez* = anprangern (< rPranger), *kivagonoz* = auswaggonieren (< rWaggon) stb. (l. még a b) pontot); – β) eszközhatározó: *ágyúz* (feloldva: *ágyúval lö*) = kanonieren (< eKanone), *csákányoz* = krampen (< eKrampe), *élelmez* (katonaságot) = proviantieren (< rProviant), *kábelezz* = kabeln (< sKabel), *kanalaz* = löffeln (< rLöffel), *kormányoz* (hajót),

¹ A feloldáshoz az ÉrtSz. értelmezéseit vettem – természetesen erősen lerövidítve – alapul.

= *steuern* (< *sSteuer*)/*rudern* (< *sRuder*), *ostoroz* = *geißeln* (< *eGeißel*), *pólyáz* (csecsemőt) = *windeln* (< *eWindel*), *tányéroz* = *tellern* (< *rTeller*), *szánkózik* = *rodeln* (< *r/eRodel*)/*schlitten* (< *rSchlitten*), *zsindelez* = (*be*)-*schindeln* (< *eSchindel*) stb.; mind a magyarban, mind a németben ige-kötővel: *lefátyoloz* = *verschleiern* (< *rSchleier*) stb. (l. még a b) pontot); – γ eredményhatározó: *ágazik* (pl. folyó, család, nemzetség, feloldva: *ágakra szakad, oszlik*) = *sich verzweigen* (< *rZweig*), *cérnáz* = *zwirnen* (< *rZwirn*), *jelenetéz* (színművet) = *inszenieren* (< *eSzene*), *parcelláz* = *parzellieren* (< *eParzelle*) stb. (l. még a b) pontot); – δ (hasonlító értelmű) módhatározó: *átalányoz* (feloldva: *átalányban számít, fizet*) = *pauschalieren* (< *sPauschale*), *betűz* = *buchstabieren* (< *rBuchstabe*), *galoppoz(ik)/vágtazik* = *galoppieren* (< *rGalopp*), *kacsázik* (járás közben) = *erpeln* (< *rErpel* 'gácsér'), *keresztéz* ('keresztben metsz') = *kreuzen* (< *sKreuz*), *kígyózik* = (*sich*) *schlängeln* (< *eSchlange*), *rétegez* = *schichten* (< *eSchicht*) stb. (l. még a b) pontot); – ϵ (hasonlító értelmű) állapothatározó: *bálványoz* (feloldva: *bálványként tisztel*) = *vergöttern* (< *rGott, eGötter*), *bolondozik* = *schäkern* (< *rSchäker* 'tréfamester'), *feltételez* = *konditionieren* (< *eKondition*), *gyöngyözik* = *perlen* (< *ePerle*), *jelképez* = *symbolisieren* (< *sSymbol*), *okoz* = *verursachen* (< *eUrsache*) stb.; (l. még a b) pontot). (Vö.: BERRÁR JOLÁN, Szóképzés, lexika és szintakszis: ÁNyTan. III, 35 kk.; Uő. i. m. 102 kk.; KÁROLY I. m. 349 kk.; FLEISCHER I. m. 5.2.3; PETER V. POLENZ, Ableitungsstrukturen deutscher Verben: Zeitschrift für deutsche Sprache XXIV [1968.], 1–15, 129–60.)

B) A több elemű megfelelők ismét több csoportba oszthatók:

a) Lexikalizálódott megfelelők: *cimbalmozik* = *Zimbel spielen*, *kávézik* = *Kaffee trinken*, *motorozik* = *Motorrad fahren*, *sízik* = *Schi laufen/fahren* stb.

b) Olyan – körülírás jellegű – szószerkezetek, amelyek a magyar ige alapszavának megfelelő névszóval keletkeztek: *díjaz* ('jutalmaz') = *mit einem Preis krönen/bekränzen*, *kölcsönöz* = *auf Borg geben*; *látcsövez* = *mit dem Fernglas herum/anschauen*, *megbicskáz* = *mit dem Schnappmesser stechen*, *oltalmaz* = *Schutz gewähren*, *pókhálóz* = *sSpinnengewebe/Spinnennetz ab/herunternehmen*, *szíréndáz* = *die Sierene heulen lassen* stb.

c) Olyan szószerkezetek, amelyek nem a magyar ige alapszavának megfelelő német névszóhoz kapcsolódnak: *hőmérőz* = *die Temperatur messen* (vö. *hőmérő* = *rWärmgradmesser, s/rThermometer*), *sátoroz* (a páva) = *ein Rad schlagen* (vö. *sátor* = *sZelt*) stb. A több elemű megfelelők egyikével-másikával kapcsolatban fölmerül a gyanú, hogy valóban élő megfelelői-e annak a -z képzős ige-nek, amelyik mellett megfelelőként találjuk őket (l. például alább a *versehen* igét tartalmazó kifejezéseket). Minthogy azonban helyesbítésükkel megállapításaink lényegesen nem módosulnának, eltekintek a kérdés tisztázásától.

(Folytatjuk.)

RUZSICZKY ÉVA

A bízik ige kötött bővítményeinek történetéről

1. Az ige kötött bővítményének kérdésköre régóta foglalkoztat. Elsősorban az állandó határozó kialakulásának, alakulásának, illetőleg továbbfejlődésének problémájával kerültem szembe (vö. BERRÁR, TörtMondt. 103). BÁRCZI – BENKŐ – BERRÁR, MNyTört. a 443., illetőleg a 444. lapon a „Hely-

határozó továbbfejlődései” című fejezetben a „3. Képes helyhatározók (állandó határozók”) alcímen foglalkozik az egyes igék és melléknevek vonzataival (ha már más helyre nem tudja besorolni a határozói bővítményt). A mondattani rész szerzője, BERRÁR JOLÁN az *állandó határozó* szakkifejezést a következőképpen határozza meg: „A cselekvésnek személyre, tárgyra vagy fogalomra irányulását fejezi ki, de nem olyan határozottan és teljes mértékben, mint a tárgy. Vö. SIMONYI »ennek a kifejezésmódnak csekélyebb az energiája, mint a tárgyeseté, mert csak akkor használható, mikor a cselekvés csak részben vagy részekre osztva, csak egy vagy néhány használatban történik meg és nem hajtódik végre egészen»; például *megrándít valamit ~ rándít valamin . . .*” (I. m. 443.) A MMNyR. szerint *állandó határozó (vonzat)*-nak nevezzük az olyan határozókat, „amelyek a fölérendelt mondatrésszel . . . nem csupán szintagmatikus kapcsolatban vannak, hanem attól alakjuk (közelebbről ragjuk, névutójuk) tekintetében is függnék. — Számos olyan igénk, névszónk, illetőleg igéből és névszóból alakult állandó kifejezésünk van ugyanis, amely bizonyos jelentésében elsősorban és általában ugyanazon raggal, névutóval létrejött határozóval alkot határozós szerkezetet. A *gyönyörködik vmiben, bízik vkiben, felelős vkiért* vagy *valamiért, bizonytalan vmiben, bolondot úz vkiből*-féle szerkezetek tagjai között a szintagmatikus kapcsolaton túl valamiféle — mégpedig meglehetősen erős — lexikai egybetartozás, kötöttség is világosan felismerhető. A vonzó ige, névszó vagy kifejezés szinte maga mellé kívánja a megfelelő raggal, névutóval alakult határozót, ez mintegy állandó kísérője, velejárója a mondatban, mivel egy bizonyos jelentéstartalom kifejezésére csakis vele együtt, vele határozós szerkezetbe tömörülve képes.” (II, 251.) H. MOLNÁR ILONA „Az igei csoport különös tekintettel a vonzatokra” (ÁNyTan. VI, 229–70) című dolgozatában határozottan vallja, „hogy csak megfelelően nagy számú igei szerkezet kielemezése érlelheti meg a gondolatot, hogy az igék »vonzóereje«, »erőtere« a mai nyelv rendszerében nem igeegyedek dolga, nem egyes igei szerekezetek egymástól független, külön-külön világa, hanem az igék kategóriáját egészében átfogó törvényszerűségeknek egy-egy konkrét esetben való megnyilatkozása . . . lényegét tekintve strukturális, a nyelv grammatikai, illetőleg szemantikai struktúráján nyugvó jelenség; egy-egy ige egész bővítménykörének s egyúttal az egész igerendszernek a függvénye” (234). A vonzatstruktúrák elkülönülésének fő elvévé a tranzitivitást teszi, s felhívja a figyelmet arra, hogy „a tárgynak a határozói bővítmények között vannak rokoni, hogy mindazok a bővítmények, amelyeknek struktúramegkülönböztető szerepük van, a tárgyhoz hasonló funkciót töltenek be vagy más vonatkozásban emlékeztetnek a tárgyra” (237).

SIMONYI ZSIGMOND azt vallotta, hogy az átvitt értelemben használt helyhatározók használatának ingadozásából jöttek létre a magyar igék vonzatai. A magyar és más nyelvek között tapasztalható idevágó eltéréseket pedig szemléleti, gondolkodásbeli különbségekkel magyarázta. A BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, MNyTört. pedig még egy szempontra hívja fel a figyelmet: „Az állandó határozók alakja változásnak van kitéve. Gyakori eset, hogy egy-egy igeének vagy melléknévnek egyik kódexben ilyen, a másikban olyan vonzata van: *tanít, gondol valamiről* és *valamire, örül, kételkedik, bízik valamiről, valamiben* és *valamire*” (444). H. MOLNÁR is felveti azt a gondolatot,

hogyan „az igevonzatnak sokféle, sokirányú (nyelvtörténeti, logikai, tárgyi valóságbeli stb.) vonatkozása van” (234).

2. Kérdésünk tehát ez: hogyan alakultak ki a magyar ige vonzatai, kötött bővítményei? Természetesen egy pillanatig sem gondolok arra, hogy magam erre a kérdésre most vagy akár a közeljövőben is válaszolni tudnék. Úgy érzem azonban, hogy nyelvtudományunknak ezt a problémát fel kell dolgoznia, mert anyanyelvünk grammatikájának meghatározó, lényeges jegyéről van szó.

Magam akkor kerültem szembe ezzel a problémával, amikor felfigyeltem arra, hogy BERRÁR JOLÁN egyébként igen értékes tankönyvében, illetőleg már az ezt megelőző egyetemi jegyzetben az állandó határozókkal kapcsolatos állításokra (pl. egy-egy igenek vagy melléknévnek egyik kódexben ilyen, másikon olyan vonzata van; több igenek mind a három irányú bővítménye megvan), ezek alátámasztására nem minden esetben megnyugtató a történeti adattár. E példák között szerepel a *bizik* ige, de nincs rá történeti, bizonyító idézet. Tekintetbe véve, hogy abban az időben kezdtem foglalkozni az ikes ragozással, igyekeztem a *bizik*, illetőleg *biz* igeire minél több eredeti adatot gyűjteni a XVIII. század végéről. Időközben megjelent az ÉrtSz. is, s most már nemcsak a vonzatok keletkezésének, hanem életének, sőt egyes bővítmények lassú eltűnésének gondolata is felmerült bennem. A most közreadandó gyűjtéssel e kérdéskör vizsgálatához szeretném az első lépést megtenni.

3. A *bizik* tárgyatlan igeinek az utóbbi száz évben előforduló jelentéseit és jelentésárnyalatait az ige vonzataival együtt az ÉrtSz.-ban találhatjuk meg. A kérdés tárgyalásának megkönnyítése végett ebből a megközelítésből indulok ki, figyelembe véve a TESz. jelentéscsoportosítását is, hiszen az általam gyűjtött XVIII. századi anyag időben e két szótár példatára között helyezkedik el.

A 'jövőben kedvező, szerencsés eseményeket vár, remél' (ÉrtSz.) és 'bizakodik; zuversichtlich sein' (TESz.) mint kiinduló általános jelentés természetesen a XVIII. és XIX. század fordulóján is megtalálható: 1773: „A'ki Iftenben bizik, méltán *bizik*, jól *bizik*” (Faludi: Szent. 24); 1787: „'s nem *bizhatom*, Ha Hívtelenségtől egyfzer meg tsalatom” (Révai: El. 172); 1789: „Légy erős, 's *bizzál*” (KazLev. I, 506: Földi János verse); 1790: „mint-ha örvendene, és . . . *bizna*” (Dugonics: Ar.¹ 409); — 1791: „'s *bizz*: nem fog vefzni jutalma Fáradozásidnak” (Döme: Pász. 23); 1792: „ott tsalódom: a'hol *biztam* legjobban” (Gáti: Más. 86); 1793: „de ne *bizzál* olyan hamar” (Bartsai L.: Ora 209); 1793: „Két haza, hát *bizzál*: Eged örzi” (Molnár B.: Munk. I, 35). Ezeknek a példáknak a kis száma azonban világosan jelzi, hogy az általános értelem ritkábban mutatkozik meg egy-egy igeiben.

A jelentésárnyalatot természetesen körülírással, mellékmondatokkal is ki lehet fejezni. A körülírások között fel kell figyelniünk a főnévi igeenes szerkezetekre is. Ilyen a TESz.-ből idézett példa: 1372 u. | 1448 k.: „ew nalanalkewl: elny nem *byzjkuala*” (JókK. 44), de hasonló az én anyagomban felbukkant túlterhelt szintagma is: 1772: „egy Alzfonyi állatnak lzeretetét illendő móddal magához vonzani nem *bizik*” (Mészáros: Kart.¹ 187). Pontosan meghatározható konkrét jelentést ez az ige csak akkor tudott kifejezni, amikor igenévi bővítmény vagy állandó határozó került mellé: *bizik vmiben*, illetőleg *bizik vkiben*. Az ÉrtSz. az I. a. besorolásban „~ik vmiben: hiszi,

biztosra veszi, hogy valami bekövetkezik, hogy vki teljesít v. vmi valóra vált vmit; számít vmire”; „**2.** *~ik vkiben* . . . meg van győződve vkinek becsületességéről, hűségéről, jó szándékáról v. arról, hogy az illető meg fogja segíteni”; „**3.** *~ik vmiben* . . . meg van győződve vminek a hatékonyságáról, igaz és érvényes voltáról, vmitől jót vár, remél, jóra számít”. A TESz. szerint: „**2.** [*bízik*] ’bizalma van valakiben: jemanden trauen’”. A magyar írásos emlékekben a kizárólagos keresztény ideológia miatt igen régi az *istenben bízik* szerkezet. A felvilágosodás korai szakaszában szépirodalmi művekben is találunk példát, amely tulajdonképpen az ÉrtSz. **1. a.** és **2.** jelentés-rovatában körülhatárolt tudattartalomnak felel meg: 1773: „A’ki *Istenben bízik*” (Faludi: Szent. 24, 87); 1788: „*Bízzál az Istenben*” (Dugonics: Et.¹ II, 7); 1793: „*Bízz Istenbe*” (Verseghy: Form. 89); 1793: „A’ nép a’ki *bízik* Jéfus érdemében” (Molnár: Munk. I, 22). A *vmiben bízik* kapcsolat elterjedtségére vall, hogy az élő, emberi világ mozzanatait is jelölni lehet vele: „*bizom Magyar vitézeimbe*” (Boér: Negy. 6); 1804: „ha *Féleidben bizol*” (Dugonics: Jól. II, 709); 1796: „a’ *népben bizol?*” (Bessenyei S.: Elv. II, 306); 1795: „hogy immár se a’ *Németekben*, se a’ *Lengyelekben* nem *bizhatna*” (Dugonics: Jel. II, 82, jegyzet). Ezeknek a tartalmaknak névmással való kifejezései is lehetségesek: 1773: „*benne bízik*” (Faludi: Szent E. 86); 1788: „*Bízz bennem*” (Dugonics: Et.¹ II, 175); 1790: „ha *benne bizol*” (Dugonics: Ar.¹ 308); 1793: „*bizhat benne*” (Csokonai: TempK. 40); 1788: „Moft-is csak *abban bizom*, ki” (Dugonics: Et.¹ II, 176); 1790: „hogy *másban* nem *bizhatna*” (Dugonics: Ar.² 127–8); 1803: „*Én abba* nem *bizhatom*” (Dugonics: Jól. I, 615); „*Abban* sokat *bizhatom*” (i. m. 699). Ide sorolható az ÉrtSz.-ban jelentésárnyalatként felvett szókapcsolat is: 1733: „*magába* ne *bizzon*” (Faludi: SzentE. 117); 1798: „hogy *magamban* *bizhassak*” (Dugonics: Szer. II, 181). Az ÉrtSz. **3.** jelentés-rovatában megfogalmazott tartalomnak felelnek meg a következő fordulatok: 1772: „*kegyefségemben*, és *part-fogásomban* mindenkor bátran *bizhatsz*” (Mészáros: Kart.¹ 273); 1796: „te nem *bizol* az én *hitembe*” (Bessenyei S.: Elv. II, 27); „*jóságábann* *bizom*” (i. h. 326); 1798: „ha Knémónnak *társaságában* *bizhatna*” (Dugonics: Szer. I, 152); „A’ *Szerencsébe* pedig nem *bizhatom*” (i. h. II, 116). Számos példát tudnék még felsorakoztatni, közülük csak néhány érdekesebb adatot mutatok be annak igazolásául, hogy milyen körre terjedt ki a bővítmény: 1786: „*Fegyvereiben* *bizzék*, ő lálla” (Szabó: Vers I, 9); 1793: „*bizhatik abba* hogy én halgatni fogok” (Bartsai: Ora 222); 1794: „*Én* pedig *szerencsémben* és *eszemben* *bizom*” (Dugonics: Jel. I, 241); 1798: „minő *fortéjjába* *bizna?*” (Dugonics: Szer. II, 298).

A *-hoz*, *-hez*, *-höz* ragos állandó határozó, amelyet az ÉrtSz. ma már réginek és népnek minősít, a XVIII–XIX. század fordulóján még elevenen él ugyanabban, illetőleg ugyanazokban a jelentéskörökben, mint a *-ban*, *-ben* ragos kapcsolat, sőt egyazon író nyelvében vagylagosan is megtalálható mind a két rag: 1772: „miképen *bizól* eme rofzsz tselekedetedről való *szám-adáshoz?*” (Mészáros: Kart.¹ 277; a *vmiben-t* lásd fent); 1786: „*Mellyhez* nem *bizhatsz?*” (Szabó D.: Vers. I, 111); „Bajnoki *karjában* *bízik*” (i. h. 16); 1787: „Maga fem *bízik* a’ Fel-peres ezen *hagyásához?*” (Szabó D.: Hang 9); 1793: „a’*kihez* *bizhatom*” (Csokonai: TempK. 56; de *bizhat benne*: lásd fent); 1805: „Inti, hogy szerentsés *búnébe* ne *bizzon*” (Csokonai: Alk. 104); 1795: „ha nem *bizol*, hozzá, meg-öled” (Péczei: Yung¹ 47); „A’ki ő *benne bízik*” (i. h. 260); 1791: „*Bizok* én a’ Nagysád, ’s magam *lovéséhez?*” (Gvadányi: Orsz. 117); 1796: „vetette aztat kochojába, Hogy meg-tüzesedik, *bízik fujjójába?*” (Uő.:

Elm. 82); 1796: „még fem *bizik* egélfizenn hozzá” (Bessenyei S.: Elv. II, 353, a *-ban* ragot lásd fent). Itt valóban nem találunk jelentésbeli különbséget. Elképzelhető azonban, hogy egy-egy író nyelvében a jóhangzás vagy a kellemesebb hangulat érdekében egyik szóhoz az egyik rag, a másikhoz a másik rag járul. De az én példatárammal ez nem bizonyítható. Anyagomban azonban találtam arra is adatokat, hogy egy-egy személy csak a *-hoz*, *-hez*, *-höz* ragot használta a *bizik* ige mellett. Csábító az a gondolat, hogy ez az anyag bizonyítéka lehetne annak, hogy az egyik rag az egyik, a másik rag pedig a másik nyelvjárásban terjedt el. Ezt a feltevést azonban nem lehet bizonyítani, mert az anyag a magyar nyelvterület különböző részeire lokalizált anyanyelvjárású íróktól származik. Csak azt igazolja, hogy egy igen széles körben elterjedt szójelentéssel, illetőleg hozzákapcsolódó határozóraggal van dolgunk. A nyugat-magyarországi írók nyelvében: 1789: „*Szívemhez bizhatsz*” (KazLev. I, 314: Horváth Ádám); 1792: „*mellyhez bizhatna bátorsággal*” (Simai: Zsug. 110); „*De bizhatom-e hozzád, hogy*” (i. m. 157); 1794: *bizhasson a' méhek fokasfágához*” (Handerla: Méh. 57); 1798: „*Bizhatik ahoz az Ö férjének lelke*” (Kis János: Erk. 19). A közép-magyarországi írók nyelvében: 1786: „*bizhatfz az én barátságomhoz*” (Mándi: Szív. 254); 1790: „*ne bízz a' bizonytalan sarjúhoz*” (Kömlel: Szük. 468); 1793: „*kihez bizom vala*” (Molnár B.: Munk. II, 103). Kelet-magyarországi területről: 1790: „*fokkal inkább bizhatik felelge hívfégehez mint*” (Andrád: An. II, 44). GYARMATHY SÁMUEL „Okosodva tanító magyar nyelvmester” című munkájában 1794-ben a *bizik* ige példamondatában a bővítmény vagylagosságával tulajdonképpen azt jelzi, hogy mind a két határozórag közismert volt az irodalmi nyelvben, s nem volt már jelentésmegkülönböztető szerepük egymáshoz viszonyítva: „*Bizik magába, magához*” (II, 227). Végül itt kell megemlíteni Édes Gergelynek egy egészen provinciális fordulata: 1793: „*A'ki ide bizik*” (Term. 49).

Mielőtt folytatnám a kérdés tárgyalását, szeretném felhívni a figyelmet egy érdekes jelenségre. Aranka György egyik művében találtam egy egyedülálló fordulatot: 1790: „*ezt az esküvést bizom azon izempillantásban is mondani, mikor*” (Júl. 97). A szó jelentése itt bizonyos tömörítést is tekintetbe véve, annyi, mint 'mer'. Lehet, hogy ez provincializmus, de a TESz. etimológiája alapján — úgy érzem — megkockáztathatom azt a feltevést is, hogy ez a jelenség ősi örökség is lehet.

Az ÉrtSz. a *bizik* igétől különválasztva, önálló szócikként tárgyalja a *biz* tárgyias igét. A TESz. az etimológiai összetartozás, a jelentésváltozás összefüggése és ezen belül az időrend miatt a két igét együtt vizsgálja. A TESz.-nek a GuaryK.-ból van (1495 e.) az első tárgyias adata. Az ÉrtSz. Csokonaitól idézi a legkorábbi példát: „*Nagyságod jó szívére . . . bizom magamat*”. Az ÉrtSz. részletesen, elkülönülő jelentéscsoportokban tárgyalja a *biz* tárgyias ige fordulatait, vagyis jelöli a kötelező tárgyat és az állandó határozót: „**1.** *Vkire ~ vmit*: vminek elvégzését, végrehajtását, megoldását, irányítását vkinek a hatás- és feladatkörébe utalja, vkinek a feladatául kijelöli”; „**2.** személy és tárgy vonatkozásában hasonló jelentésben; „**3.** *Vkire ~ za magát*; „**4.** (átv) *Vmit vmire*; „**5.** *Vmit vkire* vkinek tetszésére, ítéletére. A TESz. ugyanezt rövidebben így fogalmazza meg: „**3.** 'gondozásra átat; anvertrauen' ”. „**4.** 'valami fölé rendel; einer Sache vorsetzen' ”, „**5.** 'ráhagy valakire; überlassen' ”. Mellőzi azonban az ige jelentéstartalmához tartozó főnévi határozóragokat. Az én anyagomban is megtalálható a *vkít* vagy *vmít*

vkire bíz körülírás, de korántsem bontakozik ki olyan gazdag jelentéstartalom, mint az előbb említett szótárakból: 1788: „hogy Ő olyas lenne, kinek *Okosságára* más *dolgot* is *bizhatna*” (Dugonics: Et.¹ II, 48); 1794: „Minden *szerecsémet* az *Úrra bízom*” (Jel. I, 52); 1795: „*reád bízom* az egélz *dolgot*” (Jel. II, 303); 1803: „*Szerencsédet* pedig mind önnön *erkölcsödre*, mind a' *Menyéginek Rőndöléssére bízom*” (Jól. I, 152). Szenvedő formában már további két szerzőtől nyertem adatot, sőt időben még korábbi is: 1786: „*kire . . . Bizatnék* Peltenn az igazság' frontja” (Szabó D.: Vers. I, 142); 1792: „*reá bízattaték*, hogy” (Endrődy: Ját. LXI.).

Megtalálható ebben a korban a *megbiz(ik)* igekötős ige is: 1780: „Nona csak *bizik meg* benned egy keveset” (Bessenyei: Lais 75), valamint 1806: „a maga kebeléből némelyeket *megbizna*, akik az érdemesebb tudósokat a társaságba meghívnák” (Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai 330). Ennek taglalása azonban már messzire vezetne.

4. Összefoglalva a következő kérdésekre keresek választ: a) miért alakultak ki kötött bővítmények; b) milyen nyelvi anyagból alakultak ki; c) milyen összefüggés található a kötött bővítmények és a szó jelentésének kialakulása között; d) változnak és fejlődnek-e a kötött bővítmények (és ezek változása és fejlődése függvénye-e a jelentésben beállott eltolódásnak); e) egy-egy korra, korszakra, irodalmi nyelvére jellemző-e egy-egy kötött bővítmény, s számolhatunk-e e tekintetben is táji megosztottsággal? A *bizik* ige mind ezeket a problémákat felveti.

Nagyon nehéz kérdés történetileg annak a megragadása, hogy az intranszitiv – tranzitiv párokban mikor alakultak ki a kötött bővítmények. A legelső adatok között alig találunk olyan példát, amelyben az ige önmagában fejezi ki a 'bizakodik' tartalmat, mert a TESz. példája sem százszázalékos bizonyíték erre: „es zenettlen *byzuan* ymaduan mondyaua En yfthenem” (JókK. 4). Ez az ige az esetek többségében bővítményekkel jelentkezik. Legkorábban kifejlődött állandó határozója valószínűleg a *-ba, -be* illativusi rag: 1416 u./1450 k.: „*gèreiebè bizot z ghatalmaba*” (BécsiK. 16); „*kik biznac o sokaffagocba*” (30); 1416 u./XV. sz. vége – XVI. sz. eleje: „Irgalmazy yfthen ennekem Irgalmazy ennekem: mert te *beled bizot* en lellem” (AporK. 1); „Egenlőek legenek ő velek kik alkottak azokat: es ment kik *biznak ő beleik*” (105) (vö. SIMONYI, Hat. I, 90). Joggal feltételezhető, hogy ezzel párhuzamosan alakult a máig élő inessivusi *-ban, -ben* ragos vonzat: 1516 – 1519: „*Istenben byzot*, zabadoha meg” (JordK. 448); 1524 – 1527: „*Senky nynchen ky ew ereyben yowoltaban Jamborfagaban es ygassagaban byzhaffseek* ez földön” (ÉrdyK. 574b). Kifejlődött a *-hoz, -hez, -höz* is mint kötött bővítmény. Legkorábbi adata 1518 k.: „es hozzád az wtra tewelgő bwnőlfőkőth az kyk *hozzad byznak*” (PeerK. 330); 1524 – 1527: „es volna my myat Idwőzwlhnyők: volna *myhöz byznyok*” (ÉrdyK. 621). Itt jegyzem meg, hogy az ÉrdyK. írójának nyelvében – amint az előbb láttuk – *-ban* ragos állandó határozó is élt, tehát nem áll az a tétel teljes mértékben, hogy az egyik kódexben csak az egyik határozó, a másik kódexben csak a másik határozó alakult ki. A *bizik* *ukihez, vmihez* fordulatra még több példát találunk a NySz.-ban. SIMONYI ismert még egy állandó határozót a *bizik* ige mellett, amelyet „Okhatározó *-n*”-nek tartott. Elég későiek az adatok, de a korábbi deverbialis nomenek arra utalnak, hogy az *-n* ragos állandó határozó is kifejlődött a XVI. században. SIMONYI példái: „*Bizik* hitetésén sors csalárdságának Reges Hun. 32. Erőn *bizik* KiszK.: Az álm. király” (i. m. 187 – 8). Ez a kötöttség még a *bizodalmas*

melléknévben is megtalálható: 1524–1527: „azon valo *byzodalmas* remeenfeegewnknben” (ÉrdyK. 529b); vö. „azert batorok es *byzodalmasok* az erek *eletben*” (uo. 228b).

Az a jelentés, amely ma a tárgyias *bíz* igére jellemző, már a legelső adatban is kötött bővítménnyel jelentkezik: 1495 e.: „mindő *tiztoffeget rearia biza*” (GuaryK. 46). A NySz. *bíz* tárgyias ige szócikkében is minden adat *vmire bíz vmit* szerkezetben található. Ugyanez vonatkozik a *reá-bíz* példáira is, természetesen kivéve a szenvedő formákat. A *vmit vmire* vonzat hozta létre a *rá(reá)bíz* igekötős igét, s ennek analógiás hatását fedezhetjük fel az intranszitiv *reá-bíz* ige adatában is a NySz.-ban: 1749: „Uram! tudok én egyet, *akire reá bízhatik* kegyelmed: ich weiss eine, auf welche sich der herr sicherlich verlassen kann” (KirBesz. 93). A tárgyatlan és tárgyias struktúrák keverékére frappáns példa Földi János Kazinczyhoz írt levelének egyik fordulata 1788-ból: „*bízok most ítéletére*” (KazLev. I, 216). Érdekes alakulat az intranszitiv kötött bővítményű ige határozói értékű tárggyal: 1790: „én *keveset bízom* annak *állandóságához*” (Decsy: Pann. 142), 1795: „emner *bízz . . . sokat az élethez*” (Péczei: Jung 113), 1736: „Nem *bízom annyit* rövészi *tudományomhoz*, hogy . . .” (Szeg: Aqu. 17: NySz.) és 1803: „*sokat bízom* én a 'te magyar szívedben” (Dugonics: Jól. I, 616).

Összefoglalva tehát a *bíz* ige intranszitiv síkon a *-ba, -ban, -hoz, -n* és *-ra* ragos, valamint az *ide* határozós kötött bővítményeket, tranzitiv síkon pedig a *-t* és *-ra* tárgyias-határozós vonzatokat tartalmazta a nyelvtörténet folyamán. Az igei bővítmények kapcsolatát a tárggyal, pontosabban a tranzitivitással a magyar szakirodalomban már többen felvetették (vö.: ZSILKA JÁNOS, A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer [Tárgyas szerkezetek]. Bp., 1966.; KÁROLY SÁNDOR: ÁNyTan. V, 189–218; E. ABAFFY ERZSÉBET: MNy. LXVII, 190–7), de arra a kérdésre, hogy lényegében mire valók a kötött bővítmények, vagy történetileg feltéve a kérdést: miért alakultak ki, a magyar szakirodalomban H. MOLNÁR ILONA adta meg a választ: „bizonyosra vehető, hogy az ige jelentéseit nagymértékben az ige különböző struktúrái sugallják és teszik megfoghatóvá, akár tudatában van ennek a lexikográfus, akár nincs” (Az igei csoport különös tekintettel a vonzatokra: ÁNyTan. VI, 252). Valóban. A *bíz*–*bíz* ige eddig összegyűlt anyagának minden példáját külön megvizsgálva meg kell állapítanunk, hogy a kötött bővítmények alapján válnak szét a jelentések, elsősorban a *bíz* *vkiben, vmiben* és *bíz vmit, vkit vmire, vkire* szerkezetben, de még a TESz. 4. 'valami fölé rendel; einer Sache vorsetzen' jelentéssel felvett „mert mynden yozagan *felette byzya hutet*” (JordK. 433) adatában is a *felette* bővítmény képviseli az igei jelentést megváltoztató jegyet. A *bíz* *vmire, reábíz* *vkire* jelentésének módosulása is annak köszönhető, hogy az intranszitiv ige struktúrájába beépült a tranzitiv ige *-ra* vonzata. A már korábban kialakult *bíz* *vmihez* állandó határozós szerkezetbe belépő határozói értékű tárgy (*sokat, keveset, annyit*) következtében tolódik el az ige eredeti jelentése ('bizakodik') a 'remél' irányába. Ugyanígy értékelhető a *sokat bíz* *vmiben* szerkezet is, amely párhuzamos a *megbíz* *benne egy keveset* fordulattal. Természetesen az is előfordul, hogy a kötelező vonzat elmaradhat az ige mellől, mert azt a szövegkörnyezet hordozza. „. . . niha nagyot fohazkodot, es monta: Édes Istenem Ezen meg őrültec, az kic vele szoltac: Es montac: *azba bizzal*: Az őrdög ottan valazt tőt belöle, Miert *biznam?*” (Bornemisza: ÓrdKis. 912).

Az intranszítív—transzítív szembeállítás szempontjából azonban nem volt szerencsés a *bízik* ige vizsgálata. A legelső elég korai adata tulajdonnévi, eredete bizonytalan, csak feltételezhetjük ősi, finnugor voltát (TESz.). Ilyen körülmények között eredeti jelentésének kikövetkeztetésére nincs fogódzónk. Nem tudjuk, hogy feltehetünk-e egy *bíz* transzítív igét (akár 'mer', akár más jelentésben), amelyet az *-ik* intranszítívvá tett, vagy mindig intranszítív volt, s csak később vált tárgyassá. Nehezíti az elemzést az is, hogy már elvont jelentésű igével van dolgunk, s absztrakt síkon kellett a kötött bővítmények szerepét vizsgálnunk. Mindezen nehézségek ellenére meg kell állapítani, hogy anyagunk nyelvtörténeti vizsgálata teljes mértékben azonos eredményre vezetett H. MOLNÁR ILONA leíró elemzésével. Természetesen annak a felderítésére, hogy miért használták az egyik vagy miért a másik helyhatározóragot, további kutatások szükségesek. Kétségtelen azonban, hogy a *bízik* ige szerkezete teljesen megfelel annak, amit ma az ige struktúrájának neveznek, s azon belül annak a felismerésnek, hogy a tárgyas és a tárgyatlan struktúrák párokat alkotnak (bár nem ugyanazon ige tárgyas és tárgyatlan struktúrájára gondolt a szerző).

Arra a kérdésre, hogy a nyelv miért küszöbölte ki a tárgyatlan *bízik* használatából a *-ba*, *-hoz*, *-ra* és *-n* ragos kötött bővítményeket, könnyű válaszolni. Végeredményben a ma is élő *bízik* *vmiben* jelentéshez képest nem hordoztak semmi újat (erre már SIMONYI is figyelmeztetett: i. m. I, 274, jegyzet), s a nyelv mint felesleges elemeket kivetette magából. Végül valószínű, hogy egy-egy korra, korszakra, ezen belül műfajra, irodalmi nyelvre jellemző kötött bővítményeket is találunk, de ennek bizonyításán még munkálkodnunk kell. Ugyanez vonatkozik a táji megosztottság szempontjából való vizsgálódásra is. Az azonban kétségtelen, hogy a magyar történeti grammatika nem kerülheti ki az igei és névszói kötött bővítmények kérdését, akár a struktúra, akár a szemantika oldaláról közelíti meg a problémát.

R. HUTÁS MAGDOLNA

Bertő

I. Az 'ezüst- vagy aranygolyócska; golyóbis formájú ezüst- vagy aranyaprólék' jelentésű *bertő* (*bertü*, *bertü*, *börtő*, *börtü*, *börtü* stb.) szó etimológiájáról legelőször MUNKÁCSI BERNÁT írt, aki 1902-ben megjelent dolgozatában helyesen állapította meg, hogy e szavunk török eredetű, így írván: „A magyar és török szavak pontos alakí és jelentésbeli egyezése a végzetek szabályszerű eltérése mellett ótörök átvételre vall. Valószínű, hogy a magy. *börtü*-nek nem pusztán ötvösműves, hanem szélesebb körű alkalmazásban volt »Körnchen, Kügelchen«-féle értelme.” (NyK. XXII, 301.) MUNKÁCSI tehát még semmi-féle akadályt nem látott az egyeztetés útjában, csupán feltételezte a magyar szónak egy régebbi és törökségi megfelelőinek tanúsága szerint elsődlegesnek látszó jelentését is.

GOMBOCZ ZOLTÁN, a magyar nyelv régi török elemeiről írt munkájának mind a magyar, mind pedig a német nyelvű kiadásában, már kérdőjelet tesz a török etimonok sora elé (MNY. III, 65; BTLw. 44). Az először magyarul megjelent változatban az eredeztetés nehézségeire utalva ezt a szűkszavú mondatot olvashatjuk: „A jelentések eltérése némileg kétségessé teszi az egybevetést.” (MNY. III, 65.)

Ugyancsak kérdőjel előzi meg a *bertő* szó törökségi megfelelőit az EtSz. 1915-ben megjelent füzetében is (l. *börtű* a.), itt azonban már valamivel bővebben szólva így indokolják meg a szerzők — hihetőleg elsősorban GOMBOCZ —, hogy miért is tartják bizonytalanoknak ezt a szófejtést: „Az egybevetést némileg kétségessé teszi az, hogy sem a t ö r. *bürtük* ötvösnyelvi használatára, sem a magy. *börtű* tágabb 'Körnchen' jelentésére nincs adatunk. Mindenesetre csak török jövevényszavaink fiatalabb rétegébe tartozhatnak.” (EtSz. I, 528.)

Kétségtelen, hogy a *bertő* szó és török megfelelői között mutatkozó, de csak látszólagos nehézségeket GOMBOCZ túlbecsülte. Az ő korában meglévő, eléggé szegényes törökségi szótári anyag birtokában csak nagyon szigorú kritikával lehetett az adatok hiányán segíteni vagy a tévedéseket elkerülni, bár a túlságos kritika sokszor inkább ártott, mint használt. A török nyelvek szókincsét ismertető-feldolgozó irodalom azonban az utóbbi évtizedekben jelentősen — bár még mindig nem kielégítő mértékben — meggyarapodott. Az új anyag gyakran igen szerencsésen egészíti ki a régit, és így török jövevényszavaink kutatásához sok értékes adalékot szolgáltat. Sajnos, legújabb történeti-etimológiai összefoglalásunk török jövevényszavakkal foglalkozó szerzői igen sokszor nem vagy csak alig-alig élnek az új lehetőségekkel, pedig a közelmúltban megjelent szótárakat és szójegyzékeket is felhasználva, jóval kevesebb lett volna a TESz.-ben az „ismeretlen”, a „bizonytalan”, de még a „valószínűleg török eredetű”-nek ítélt szavaink száma is. Így aztán némileg érthető, ha a még olyan világosan török eredetű szavunkról is, mint amilyen a *bertő*, a TESz. ilyen szkeptikusan foglalja össze a legutóbb érvényesnek számító tudnivalókat: „Bizonytalan eredetű. Talán ótörök jövevényszó; vö.: tat. *börtök* 'morzsa, magocska'; bask. *bürtük* 'mag' (Kat.); kar. *bürtük* 'mag, szem'; kum. *bürtük*, *bürtük* 'mag, szem' (Ném.); csuv. *por bža* 'mag, gabonaszem'. A cseremiszenben is megvan, de ott csuvas jövevényszó. — A magyarba egy ótörök **börtü*y kerülhetett át. Az egyeztetést azonban jelentéstani nehézségek teszik kétségessé: a magyarra jellemző ötvös szaknyelvi használat nem mutatható ki a törökből, a tágabb körű török 'mag, szem' jelentés pedig nincs meg a magyarban. — Az ötvösmesterség szava.” (TESz. I, 286.)

2. A *bertő* eredetére vonatkozó idézett megállapításokat még akkor sem fogadhatjuk el, ha tudjuk, hogy a szerzők nem ügyeltek az újabb török szótárirodalom megfelelő adataira. A TESz. a szónak már régtől és eleve ajánlott török etimológiáját — valószínűleg GOMBOCZra is támaszkodva — jelentéstani alapon támadja, pedig éppen ilyesféle nehézségek egyáltalán nincsenek, ha csakugyan komolyan vesszük a szemantikát, annak a jelentések változásán, fejlődésén alapuló törvényszerűségeit. Több nyelvben is találunk arra példát, hogy egy 'mag, szem' jelentésű szónak 'apró részecske, magszerű aprólék, valaminek szemcsés törmeléke, kicsi részecskéje' stb.-féle jelentései is vannak, vagy megfordítva. De arra is igen sok adatot sorolhatnánk fel, amikor szókölcsonzés esetén az átvett szó éppen egyik másodlagos jelentésével gyökeresedik meg a kölcsönző nyelvben. Így az elsődlegesen 'ezüst- vagy aranyaprólék, ezüst- vagy aranygolyócska' jelentésű *bertő* szavunk jelentéstaniilag is remekül magyarázható egy 'mag, szem' alapjelentésűnek gondolt régi török **bürtük*, ill. **bürtüg* szóból. Máskülönbben mai orvosi, műszaki stb. szaknyelvünkben is számíthatnánk sok szavunkat, mert görög, latin eredetijüket „tágabb” jelentésben ismerjük, így pl. 'szemcsésít, szemcséz' jelentésű *granulál* vagy többek között 'sarjadzás'-t is jelentő *granuláció* szavainkat sem használhatnánk, hiszen a latin *granum* szónak is „csak” 'mag, szem' a jelentése. De a

TESz. sem idegenkedett a *bertő*, *börtő* jelentésének ('<filigránmunkában használt> ezüst- vagy aranygolyócska') meghatározásakor a *filigrán* szótól csak azért, mert etimonjának második tagja — az olasz *grana* 'szemcsézettség <valaminek a felületén>' szó — szintén egy 'mag, szem' jelentésű szóból származik.

3. A TESz. szerint a *börtő*, *bertő* török megfelelőinek *c s a k* 'mag, szem' a jelentése, s ez „jelentéstani nehézségeket” okoz, ami az egyeztetést is „két-ségessé teszi”. Az imént már utaltunk rá, hogy ez teljes képtelenség, annál is inkább, mivel a magyar szó is jelent 'mag'-ot, 'szem'-et; vö.: „*bertők*: körner” (MTsz. I, 122).

Ha azonban mégis beletörődnék abba, hogy a *bertő* török eredeztetése körül a török megfelelőknek 'mag, szem' jelentése miatt bizonyos jelentéstani problémák vannak, akkor viszont érdemes azt is megvizsgálnunk, vajon a törökségi *bürtük* stb. szavak valóban csak 'mag'-ot, 'szem'-et jelentenek-e?

A TESz. igen kevés és többnyire nagyon szűkszavú jelentésmeghatározást adó, régi szójegyzéki adattal veti össze szavunkat. A jelenleg rendelkezésünkre álló törökségi szókincs alapján — ideértve a legrégebbi szójegyzékek adatait is — úgy látszik, hogy a *bürtük* (*bürtik* stb.) szó nemcsak 'mag, szem' jelentésben ismert, hanem 'parányi részecské'-t, 'apró törmelék'-et, 'szemcsé'-t, 'kicsiny darab'-ot is jelent, sőt a legtöbb török nyelvben és nyelvjárásban a szónak éppen ezek az elsődleges és fő jelentései; vö.: kun CC. *bürtük* [. . . *rtuk*] 'eyn fantkorn' (K. GRÖNBECH, Codex Cumanicus Cod. Marc. Lat. DXLIX, Kopenhagen, 1936., a 113. faksimile-lapon; RADLOFF, Sprachmat., 76); AH. *bürtük* 'tane; darab, kis részecske, szemcse, mag' (CAFFEROĞLU 25); BM. *bürtük* 'grain (de céréales), blé' (ZAJĄCZKOWSKI I, 15) || kazáni tatár *börtök* 'krocha, kroška, zerno, zernyško, krupica; morzsa, törmelék, egy csepp, csipet, mag, szemcse' (TROJANSKIJ, Slovarj tatarskogo jazyka I. [Kazanj, 1833.], 190), 'parány, pirinyó, magszem' (BÁLINT 165), 'častj čego libo ot deljno vzjataja, kroška, zerno; valaminek különálló kis része, morzsa, mag' (OSTROUMOV, TaRSl. [Kazanj, 1892.], 47), 'ein Stück, der Brocken; eine Einheit kleiner Dinge (Körner, Haare)' (R. IV, 1721–2), *börtök* 'krupinka; krupica; kroška, krocha; zerno; zjornyško; szemcse; darabocska; szemernyi; csipetnyi; morzsa; mag; szemecske' (TaRSl. 1966. 93); baskír *börtök* 'krupinka; krupica' (BaTSl. 1958. 113); kumuk *bürtük* (*bürtük*) 'mag, szemecske' (NÉMETH 105), *bürtük* 'krupinka, krupica' (RKuSl. 1960. 364), 'točka; pont, petty; zerno, zjornyško; mag, szemcse' (KuRSl. 1969. 89); karacsáj *bürtük* 'Korn, Samen' (PRÖHLE 96); karaim *bürtük* ~ *bürtük* 'Korn, Körner' (KOWALSKI 170, 174); nogaj *bürtik* 'zerno, zjornyško; kroška, krupica, krupinka' (NoRSl. 1963. 93); karakalpak *bürtik* 1. 'častica, komoček; kis részecske, darabocska, gömböcs, labdacs; krupinka; törmelék'; 2. 'zjornyško'; 3. 'počka; rügy' (KkRSl. 1958. 128); kirgiz *bürtük* 'komoček; csomócska, labdacs, gömböcs, rög; zerno' (KiRSl. 1965. 168); 'krupinka' (RKiSl. 1944. 342) | özbeg *bürtik* 1. 'pryšč; pattanás, pörsenés'; 2. 'vystup, bugorok; kidudorodás, dombocska, dudor' (UzRSl. 1959. 97) | türkmén *bürdük* 'oves; zab' (BUDAGOV I, 275); oszmán-török *pürtük* 'çikintı biçiminde küçük kabarcık; kidudorodó kis daganat, kelés' (TS.⁵ 615); 'nerovnyj, kamenistyj; egyenetlen, köves' (TuRSl. 1945. 495); oszmán-török N. *bürtök* 'tane; darab, szemcse, mag'; *bürtük* 'tahıl tanesi; gabonaszem' (DS. II, 828); *bürdek* 'tomurcuk; rügy, kis szem, szemecske, csomócska, gümö' (DS. II, 825); *pürtük* 'pürtleyen şey; szemcsés dolog, anyag; ufak parça; apró darab, kis szemcse; maddei gaitanın ufak bir parçası; gabonafélék apró magja' (Anadil-

den Derlemeler 318); 'küçük parça; kicsi darab, kis részecske, szemcse' (SDD. III, 1173—4) | jakut *burduq* 'muka; liszt; žito, zernovoj chleb (chleb na kornju, chleb v snopach, vymoločenneje zerno jego); gabona, szemes gabona (lábbon álló gabona, gabonakéve, kicsévelt gabonaszem)'; 'jačmenj, árpa' (PEKARSKIJ I, 568); 1. 'chleb, zerno'; 2. 'muka' (JaRSl. 1972. 86) | csuvas *pěrcě* 'zerno; kaplja (csepp, csipet); jagodka (kis bogyó); kroška; krupinka; volokno (rost, szál); otdeljnaja nitka (pri tkanje ili pri namatyvanii); egy különálló szál, fonal (szövésnél vagy gombolyításnál); neboljšaja čactj; kis részecske' (AŠMARIN IX, 236—7); *pər bəzə*, Szp. *pər bəzə* 'magszem, gabonaszem' (PAASONEN 97), *pěrcě* 'otdeljnaja častička (égo-l.); (valaminek) különálló kis részecské(je), apró darab(ja)' (ČuRSl. 1961. 274).

Mivel a minket érdeklő törökségi szavakat elsősorban általánosabb 'valaminek kis darabja, apró részecskéje, szemcséje' jelentésükben ismerjük, ezért igen természetes, hogy nemcsak a gabonaféléknek és más növényeknek, hanem még sok minden egyébként is lehet *bürtük*-je, így pl. a kun *bürtük* szót is egyenesen 'homokszemcse' jelentésben találjuk a Codex Cumanicusban (l. fentebb); további adatok még: kazáni tatár *ašliq börtöge, börtök (ber börtök orliq)* 'gabonamag, szem (egy szem gabona)' (RTaSl. 1971. 214; „zerno” a.), *arış börtöge* 'zjornyško rži; rozsszem', *toz börtöge* 'krupinka soli; sószemcse', *börtök čay* 'familjnij čaj; családi tea', *ber börtök tä* 'ni kroški, ničutj, niskoljko; egy cseppnyi sem, semmi, semennyi', *ber börtök qalmaidı* 'ni kroški ne ostalosj; egy csepp sem maradt' (TaRSl. 1966. 93), *qom börtöge* 'pesčinka; homokszem' (RTaSl. 1971. 468), *čáč börtöge* 'volosinka; hajtincs' (RTaSl. 1971. 81), *biš börtök ikmäk waldigü* 'pjatj chlebných krošek v otdeljnosti; öt, morzsányi kenyérdarab' (OSTROUMOV, TaRSl. 1892. 47); baskír *börtök ašliq* 'chleb v zerne, zernovye; szemesgabona, gabonafélék' (BaRSl. 1958. 113), *ašliq börtögö* 'zerno (semja zlakov); szem (a gabonafélék magja)' (RBaSl. 1964. 251), *toz börtögö* 'krupinka soli', *qom börtögö* 'pesčinka', *ber börtök tä* 'ni kroški, ničutj, niskoljko', *ber börtök tarinan butqa bulmay* 'iz krupinki kaši ne vyjdet (ne svarišj); egy szem kölesből nem lesz kása' (BaRSl. 1958. 113), *yön börtögö* 'šerstinka; gyapjúsál' (BaRSl. 1958. 230; *yön* a.), *ber börtögö lä dörs tügel* 'ni krupinki pravdy; egy cseppet sem igaz, egyáltalán nem igaz' (RBaSl. 1964. 330; „krupinka” a.); kumuk *buday bürtük* 'pšeničnoe zerno; búzaszem' (KuRSl. 1969. 89); nogaj *biyday bürtigi* 'zerno pšenicy; búzaszem', *buršaq bürtigi* 'gorošina; borsószem' (NoRSl. 1963. 93); kazak *bir bürtik šaş* 'a hair' (ŠHNITNIKOV, KaEngDict. 1966. 63); kirgiz *bir bürtük buday* 'odno zerno pšenicy; egy búzaszem', *bir neče bürtük šaş* 'neskoljko slezinok; néhány könnycsepp' (KiRSl. 1965. 168), *qumduñ bir bürtügü* 'pesčinka' (RKiSl. 1944. 572) | csuvas *išem sirlı pěrči* 'izjumina; mazsolaszem', *pərša pěrči* 'gorošina', *pər pěrčē tēk* 'pjoryško; tollacska, hely, pihe', *šip pěrči* 'nitka; fonal', *šumār pěrči* 'kaplja dozdja; esőcsepp', *šüp pěrči* 'sorinka; porszem', *tuļā pěrči* 'zjornyško pšenicy', *ulām pěrči* 'solominka; szalmaszál', *iraš pěrči* 'zjornyško rži; rozsszem', *yun pěrči* 'kapeljka krovi; vércseppcske', *yur pěrči* 'snežinka; hóhely' (ČuRSl. 1961. 274), *hāyār pěrči* 'pesčinka' (RČuSl. 1971. 506) stb. Ezen adatokból is világosan látszik, hogy a magyar szónak törökségi megfelelőivel való egybevetése jelentéstan alapon nem támadható.

4. A TESz. szerint szavunk török etimológiájának egyik legnagyobb hibája az, hogy „a magyarra jellemző ötvös szaknyelvi használat nem mutatható ki a törökből”. A szótár szerzői az EtSz.-ből vették ezt a megállapítást, amit ma már nem fogadhatunk el. Az EtSz. óta megjelent szótárakat is tüzet-

sebben átnézve ugyanis a TESz. *bertő* szócikkének szerzője a következő ötvös szaknyelvi használatú török adatokra bukkanhatott volna: kazáni tatár *altin börtöge* 'krupica zolota; arany szemcse, aranyaprólék' (TaRSl. 1966. 93); baskír *altin börtögö* 'ua.' (BaRSl. 1958. 113), *inyi börtögö* 'žemčuzina; gyöngyszem' (BaRSl. 1958. 671); kumuk *inji börtük* 'ua.' (RKuSl. 1960. 210); nogaj *inji börtügi* 'ua.' (RNoSl. 1956. 176); kirgiz *börtük altin* 'zoloto v zjornach; arany szemcse, szemcsés arany' (RKiSl. 1944. 252; „zerno” a.), *inji, bermettin bir börtügü* 'žemčuzina' (RKiSl. 1944. 207) | csuvas *ahah përci, enčë përci* 'ua.' (RČuSl. 1971. 185), *šarsa përci* 'busina; üveggyöngy' (ČuRSl. 1961. 274; *përcë* a.). Íme, az idézett 'arany szemcse, granulált aranygömböcske' jelentésű kazáni tatár, baskír és kirgiz adatok a 'globulus aureus; Goldkorn' jelentésű (NySz. I, 313) *bertő* szónak ötvös szaknyelvi szinten is tökéletesen megfelelnek, de a többieket is bátran elfogadhatjuk ötvösnyelvi adatokul.

5. Szavunk a régiségben legelőször *-s* képzős származékával szerepel, de a későbbi adatokban is többnyire ilyen alakban fordul elő (*börtüs, bortos, bertus, börtüs* stb.), jelentése pedig: 'globulatus; körnig' (Oklsz. 69, 93). Ugyanezt jelentik a magyar szónak alaktanilag megfelelő törökségi szavak is, vö. pl.: kazáni tatár *börtöklö* 'stückweise, krümelig, körnig' (RADLOFF IV, 1722), *börtökle* 'zernistyj, zernovoj; szemes, szemcsés, granulált' (TaRSl. 1966. 93); baskír *börtöklö* 'ua.', *börtöklö qar* 'zernistyj sneg; szemcsés hó', *börtöklö altin* 'rossypi zolota; szemcsés aranytörmelék' (BaRSl. 1958. 113); stb. Ezt a tökéletes egyezést is ismerve és figyelembe véve, még kevésbé juthat eszünkbe *bertő* szavunk török etimológiájával kapcsolatban „jelentéstani nehézségek”-re hivatkozni. De az említett egyezést már csak azért is számon kell tartanunk, mert a *bertő* ma is leginkább *-s* képzős származékával él ötvös szaknyelvünkben, és így találjuk azt a honfoglaló magyarság ötvösművészeti emlékeivel foglalkozó régészeti szakirodalmunkban is. Emellett régészeink idevonatkozó megállapításait mind a *bertő* jelentésének, mind pedig etimológiájának meghatározásakor igen tanácsos figyelembe vennünk. A kolozsvári Zápolya utcai magyar honfoglaláskori temető 5. számú női sírjából előkerült „*börtösmivű, aranyozott ezüst gomb*”-ról ugyanis ezt a leírást olvashatjuk: „Egész felületét kilenc vízszintes sorban, sűrűn egymás mellett elhelyezkedő g r a n u l á c i ó s g ö m b ö c s k é k borítják. Minden g ö m b ö c s a gomb felületére előzetesen felforrasztott parányi karika (183 darab) közepébe mélyítve ül . . . Egy ízben, a felrakás során, az ötvös által elhullatott g r a n u l á c i ó s g ö m b ö c s a sorok között fekszik, és így bizonyos, hogy előbb a karikákat forrasztották föl, ezután került a g ö m b ö c s ö k r e a sor. A gomb alján nagyobb g ö m b ö c s ül.” (Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség-tárából. II. 1. [1942], 98; — én ritkítottam.) A kolozsvári Zápolya utcai honfoglaláskori magyar temető leleteivel LÁSZLÓ GYULA is foglalkozott, aki ugyanezen „*börtüs gomb*” leírása után még azt is megállapítja, hogy: „Az ötvös-eljárásoknak fenti összessége mindenestől az avarkorban ismét felvirágzó hunkori hagyományt képviseli . . .” (A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. Kolozsvár, 1943. 30. Az idézett régészeti vonatkozásokra BÁLINT CSANÁD figyelmeztetett. Szívességét ezúton is megköszönjük.) Nem véletlen tehát, hogy a *bertő* szó török eredetű, hiszen a vele, illetve származékával jelölt ötvös-eljárás is a magyarság honfoglalás előtti török kapcsolatairól, török műveltségi hatásról tanúskodik.

A granulációs, azaz „bertős” ötvöseljárás ma is leginkább a török népek körében van elterjedve, különösen a kazakok, karakalpakok, türkmének kedve-

lik az ilyen „bertős” ékszereket (vö. T. A. ŽDANKO, Narodnoje ornamentalnoje iskusstvo karakalpakov. Trudy chorezmskoj ékspedicii. Tom III. Moskva, 1958. 403). Ezeknek igen szép példányait láthatjuk egy kazak népművészeti albumban (Qazaq halqıñing sändig oyıw-örnek öneri. Leningrad, 1970., a 93—4., 96—101. táblákon). Egyébként „bertő”, azaz „granulációs (arany, ezüst, drágakő stb.) gömböcs” értelemben a kazakok is a *bertő* törökségi *bürtük*, *bürtik*, *börtök* stb. megfelelőivel szintén azonos jelentésű — csupán más alakú — *tüyir* 'kroška. krupinka, zjornyško; apró darabocska, törmelék, szemcse, magocska' és *tüyirşik* 'šarik; golyó(cska), gömböcs, labdac' szavakat használják (i. m., 26; KaRSI. 1954. 364, 365). Bár a kazakban is van *bürtik* szó, de azt 'hajtincs' jelentése (l. fentebb) miatt bajos volna „bertő”-ül használni, tehát a magyar *bertő*-nek csak alaki párja.

6. A törökségben általános *bürtük* (*bürtik*, *börtök*, *börtök* stb.) a török szókincs ősi rétegébe tartozik, eredeti török szó: a régi és mai török nyelvek és nyelvjárások szóanyagának alapján feltett **bür* 'szemcse, parány, kicsi részecske, apró darab, kis csomó' szó — vö.: régi ujur *bür* 'počka (rastenija); rügy' (DrTSl. 132), kun *bür* 'das Blatt, die Blattknospe' (RADLOFF IV, 1886), kirgiz *bür* 'molodyje listočki; fiatal levélhajtások' (KiRSI. 1965. 168), ojrot *bür* 'list drevesnyj, vetka, počka; falevél, ágacska, rügy' (OjRSI. 1947. 37), altaji, aladagi *pür* 'list drevesnyj; vetočka; počka' (VERBICKIJ 274), hakasz *pür* 'list; levél' (ChRSI. 1953. 168), oszmán-török *bür* 'tomurcuk; rügy, szemcse, csomócska, kicsi gümő' (DS. II, 824) stb. — *-tük* (*-tik*, *-tök* stb.) denominalis nomenképzős származéka. Ez ugyanolyan képzés, mint amilyent pl. az általános török *goltuq* 'hónalj' (< *gol* 'kar, kéz'), kipcsak-török *kindik* 'köldök' (< *kin* 'ua.') vagy a kun *owulduq* 'ikra' (< *owul* 'fiú, gyerek, kölyök, fióka') szavakban is láthatunk (a *-diq*, *-dik*, *-duq*, *-dük*; *-tiq*, *-tik*, *-tuq*, *-tük* képzőről l.: M. RÄSÄNEN, Materialien zur Morphologie 97; A. VON GABAIN: PhTF. I, 56).

A **bür* szónak a törökségben számos, különféle képzős származéka van, és csaknem mindegyikük 'szemcse, apró részecske, kis darab, törmelék' vagy 'kis csomó, rügy', illetőleg ezekkel szemantikailag rokon jelentésű, vö. pl.: kazáni tatár *böre* 'počka' (RTaSl. 1971. 528); ojrot *börök* 'ua.' (OjRSI. 1947. 34); hakasz *pürek* 'ua.' (ChRSI. 1953. 169); oszmán török *pürüz* 'nerovnyj kraj; egyenetlen szél; vors; szövet, szőnyeg stb. bolyha, bolyhos oldala; nedostatok, iz'jan; fogyatékoság, hiány; klyaksa; tintafolt; ostatki vina v stakane, podonki; bor üledéke a pohár fenekén, üledék' (TuRSI. 1945. 495); *pörtül* 'küçük parça; kis darab, részecske' (SDD. III, 1164); *bürcü* *bürcü* 'tane tane; szemenként, kicsi darabonként, apránként, egyenként' (DS. II, 824); *pürbüçük* 'ua.; kısım kısım; darabonként, részenként' (SDD. III, 1172); *bürtmük* 'yumuşak şeylerden kopan küçük parçalar; puha, lágy dolgokról, tárgyról leváló kis részecskék, apró darabok' (DS. II, 828); azerbajdzsán *pürtim-pürtim* 'didik-didik; rastrjopannyj; kócos, kuszált, zilált, zavaros; izodrannyj; széttépett, szétzaggatott' (Azərbaycan dilinin dialektoloji lügati 352).

Ugyancsak a **bür* származéka a *bürček* szó is, aminek jelentése bizonyos török nyelvekben és nyelvjárásokban néha egybeesik, illetőleg keveredik a *bürtük*-ével; pl. AH. *bürčäk* 'alın üzerin enen saç; homlokba hulló haj(tincs)' (CAFEROĞLU 25), İdr. haş. *bürček* 'alındaki kesme saç; homlokba hulló, (kissé rövidebbre) vágott haj(tincs)', (İZBUDAK 8), ŠS. *bürček* 'lüle, galule, sač, kjakül, tura — Kugel, Rolle; Haar, Locke' (KÚNOS 36), oszmán-török *bürçek* ~ *bürçek* 'saç, kākül, züluf; haj, hajfürt, tincs' (DS. II, 698, 825), *pürçek* 'kulak yanından kesilip sarkan kadın saçı, kākül; a fil mellett csüngő, (kissé rövidebbre)

vágott női hajtincs, hajfürt' (SDD. III, 1172), 'tepedeki püskül; a fejbúbon levő bojt; szakaklardaki saç; a halántékon levő haj(tincs)' (Anadilden Derlemeler 318); vö. kazak *bir bürtik šaş*, 'a hair', kazáni tatár *čuč börtege* 'volosinka' (l. fentebb).

Ugyanezt tapasztaljuk a *bür egy másik — *-čik (-čük)* képzős — származéka, a *bürčik* ~ *bürčük* stb. esetében is, ez utóbbinak jelentése ugyanis hol a *bürtük* ~ *bürtik* stb., hol meg a *bürček* jelentésével esik egybe; vö. pl.: karakalpak *büršik* 'častica, komoček; krupinka; zjornyško; počka' (KkRSl. 1958. 128), kazak *büršik* 'počka rastenija; vors' (KaRSl. 1954. 111), kazáni tatár *börček* 'točka; pont' (RTaSl. 1971. 716), ojtrot *bürčük* 'počka drevesnaja' (OjRSl. 1947. 37), *börčök* 'počka' (i. m. 34), altaji, aladagi *pürčük* ~ *pürüčik* 'počka (drevesnaja)' (VERBICKIJ 247), hakasz *pürčük* 'raspustivšajasja počka; kibomló rügy' (ChRSl. 1953. 169), oszmán-török *bürčük* 'her haği birşeyin bir parçası; mindenféle dolognak egy (kis) darabja' (DS. II, 825), *pürčük* 'saçak, püskül; hajtincs, bojt', 'öteberi, değersiz şeyler; mindenféle, apró-cseprő, értéktelen dolgok' (SDD. III, 1172), 'ufak püskül, saçak; apró bojt, tincs' (Anadilden Derlemeler 318) stb. Minden bizonnyal egy kun *bürček szóból származik a szabadszállási, fülöpszállási *börcsög* és a nagykunsági *birceseg*, *bircseng* 'a színes szalaggal, raffiával befont lósörény egy fürtje, színes fonálból, selyemcérnából kötött kantárdísz', míg a nagykunsági *bürcsög* 'az irha szöszös bolyha' szónak valószínűleg egy kun *bürčük ~ *bürčik az előzménye.

A magyar *bertő* köztörök *bürtük* (~ *bürtik* ~ *börték* stb.) és csuvas *pər bəə* (*pěřčě*) megfelelőinek etimológiájával eddig csupán RÄSÄNEN, illetőleg JEGOROV foglalkozott. Kettejük közül RÄSÄNEN kísérlete az elfogadhatóbb. Szavaink eredetéről ugyan neki sincsen határozott véleménye — hiszen csak felsorolja a főbb törökségi adatokat —, de avval, hogy a *bürtük*-öt összevethetőnek gondolja a *bürček* (~ *börčäk* ~ *pürčäk* stb.) szóval, mégis csak jó nyomon jár (Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen 93). JEGOROV viszont úgy véli, hogy a csuvas *pěřčě* (nyj. *pěřčäk*) szó a *pěr* 'egy' számnév *-čě* (~ *-čäk*) kicsinyítő képzős származéka (Étimologičeskij slovarj čuvaškogo jazyka 157). Származtatását a fentiekben előadott szófejtésünk alapján nem fogadhatjuk el. Megemlíthetjük még DOERFER próbálkozását is, aki a *bürtük* szóval etimológiailag szorosan összetartozó *bürček* eredetét kísérli meg. Szerinte a tadzsikba átkerült özbeg *bürčäk* szó a *bürt-* 'drehen, umdrehen, verdrehen' ige származéka: az *-š* deverbális nomenképzővel először *bürtüš, abból pedig *-äk* kicsinyítő képzővel *bürtüšäk keletkezett, majd a *t* és *š* közötti magánhangzó kiesett (> *bürtšäk), az egymás mellé került két mássalhangzó pedig *č*-vé forrt össze, s így jött létre végül a *bürčäk* szó. E logikusnak tetsző, de kissé bonyolult és erőltetett fejtegetés után DOERFER maga is elismeri, hogy magyarázatát ő sem tartja eléggé meggyőzőnek, kellően világosnak (Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen II, 281—2).

7. Az eddig mondottakat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a *bertő* szó török eredetű, s a magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavai közé tartozik. Az EtSz. (I, 528) ugyan azt írja, hogy szavunk „mindenesetre csak török jövevényszavaink fiatalabb rétegébe tartozhatik”, de ezt az állítást nem fogadhatjuk el. A szótár szerzői talán azért gondoltak „fiatalabb”, vagyis kun-besenyő átvételre, mert a *bertő* törökségi megfelelői között a Codex Cumanicus adatát vélték a legkorábbinak — szótári adatunk ma sincsen régebbi —, s ennek kedvéért inkább mellőzték a hangtörténeti alapon helye-

sen kikövetkeztetett, már egymagában is elégséges bizonyító erejű régi török **bürtü*y egyértelmű vallomását. Pedig a honfoglalás előtti török kölcsönzést nemcsak hangtani, hanem műveltségtörténeti érvek is támogatják. A honfoglalás előtti és honfoglaló magyarságnak rendkívül fejlett, éretten, kiforrottan egységes, gazdag hagyományú ötvössége és ötvösművészete — a régészet tanúsága szerint — erősen török jellegű, s kialakulására, fejlődésére a magyarsággal hosszú századokon át együtt élő, kisebb-nagyobb töredékeivel időnként abba beleolvadó törökség igen nagy hatást gyakorolt. E jelentős hatásnak természetesen nyelvi bizonyítékai és emlékei is vannak, egyikük éppen a *bertő*.

De szavunknak műveltségtörténeti vallomásán kívül a török szótörténet szempontjából is igen fontos a tanúságtétele. Ezidőszerint a Codex Cumanicus . . . *rtuc* [o: *bürtük*] adata a törökségi szó legelső írásos előfordulása, a régi török eredetű magyar *bertő* viszont világosan bizonyítja, hogy a törökségben, legalábbis annak a magyarsággal kapcsolatban állt egyes ágainak nyelvében legkésőbb a IX. század végén már élt a szó. A magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavaink egésze igen becses IX. századi ótörök nyelvemlék, s így számos törökségi szó meglétére — köztük a *bürtük*-ére is — a legkorábbi hiteles és biztos adatokat éppen a belőlük származó magyar szavak szolgáltatják.

A magyarba egy régi török **bürtü*ğ (< **bürtü*ğ < *bürtük) 'parányi részecske, apró törmelék, kicsi darab, szemcse, magocska, gömböcs; mag, szem' került át, ebből a *bertő* mind a jelentés szempontjából, mind alak-, mind pedig hangtanilag tökéletesen magyarázható, és csakis ebből magyarázható. Szavunknak 'ezüst- vagy aranygolyócska; golyóbis formájú ezüst- vagy aranyaprólék' jelentése az *ezüst bertő* 'ezüst szemcse, -golyócska, -granulációs gömböcs, -aprólék', illetőleg *arany bertő* 'arany szemcse, -golyócska, -granulációs gömböcs, -aprólék' szerkezetekből való kiválással, jelentéstapadás útján jött létre. Hasonló szerkezeteket a bemutatott török adatokban is láttunk.

A **bürtü*ğ — törökségi párjainak bizonyossága szerint egyébként is másodlagos, illetőleg szűkebb körű — 'mag, szem' jelentésében nem honosodott meg a magyarban, de mint „főlégszes szó”, nem is könnyen gyökeresedhetett volna meg. Lehetséges azonban, hogy a honfoglalás előtt a magyarsághoz csatlakozott, majd nyelvileg megmagyarosodott török népcsoportok, törzstöredékek magyar nyelvjárásaiban egy ideig még élt a szónak ilyen jelentése is, de később onnan is kikapott. De mivel a *bertő* valószínűleg kölcsönzése óta az ötvösmesterség szava, hiszen egy jellegzetesen török ötvöseljárással kapcsolatos fogalom neve, lehet, hogy eleve is ilyenként került — elsősorban török származású ötvöseink révén — a magyarba, s akkor nem kell aggódnunk a 'mag, szem' jelentés hiánya miatt. Alaptalan továbbá a törökségi szavak „magyarra jellemző” ötvös szaknyelvi használatának hiányára is panaszkodnunk, több török nyelvből idézett példáink tanúsága erről mindenkit meggyőzhetett.

MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN

Szó- és szólásmagyarázatok, etimológiai megjegyzések Balassi nyelvéből

E tanulmány jó része a Magyar Nyelvtudományi Társaságban Budapesten 1972. november 20-án elhangzott azonos című előadás bővített és némileg módosított változata. Balassi szövegeit egyrészt a kritikai kiadásból idézzük: Balassi Bálint összes művei I–II. Összeállította ECKHARDT SÁNDOR. Bp., 1951. 1955. Másrészt, mivel a „Szép magyar komédia” (a továbbiakban SZMK.) ebben nincs benne, az SZMK. részleteit — másolónak eredeti helyesírásával közölve — a következő helyről vettük: J. MIŠIANIK—ECKHARDT S.—KLANICZAY T., Balassi Bálint szép magyar komédiája: Irodalomtörténeti Füzetek 25. sz. Bp., 1959. A zárójelben álló pusztas szám a fenti művek lapszámára utal. A lapszám előtt álló II, azt jelenti, hogy az idézet a kritikai kiadás II. kötetéből való (ahol nincs római szám, ott az I-ből), amely Balassi egy-két újabban előkerült versszemelvényén és levelén kívül a költő fordításait, az 1572-ben megjelent „Beteg lelkeknek való füves kertecske”-t és az 1591–1593 között készített s 1607-ben kiadott „Tíz okok”-at tartalmazza. A „Füves kertecske” Bock Mihály prédikátor munkája, a „Tíz okok” Campianus Edmund angol jezsuita műve. Az utóbbi munkát DOBOKAY SÁNDOR fejezte be, s az egész mű az ő helyesírásával került a nyomdába (II, 119). ECKHARDT betűhíven közli az 1607-es kiadást. Cikkünkben a „Tíz okok”-nak csak a Balassi fordította részait vettük figyelembe. Balassi műveit — ezúttal az SZMK.-t és néhány újabban előkerült levelet is, a „Füves kertecske”-t és a „Tíz okok”-at viszont nem — ECKHARDT népszerűbb formában újra kiadta: Balassi Bálint összes versei, Szép magyar comoediája és levelezése. Bp., 1968. Ennek szövegközlése a korábbi kiadáson alapul, nem egy helyütt azonban eltér tőle, mert ECKHARDT figyelembe vette a kritikai kiadás óta elért eredményeket is (l. 1968-as kiadás 373). Az SZMK.-ből vett idézetekben ott, ahol szükségesnek tartjuk, a kritikai kiadás szövegében pedig ott, ahol eltérés van, a tárgyalt szónak, szókapcsolatnak szögletes zárójelben legtöbbször az 1968-as kiadásban szereplő alakját is megadjuk. Ismeretes, hogy ECKHARDT a költemények és az SZMK. közlésénél a Balassa-kódex, a Fanchali Jób-kódex és a nyomtatott kiadások szövegét csak annyiban tartotta meg, amennyiben az Balassi nyelvvel és helyesírásával egyezik (18). Ezenkívül ECKHARDT átírási elve mindkét kiadásban az volt, hogy mindazt, ami pusztán helyesírási régiesség, mai helyesírással adja, nem változtat azonban ott, ahol a szöveg a maitól eltérő hangalakra, ejtésre, nyelvjárási sajátosságra utal (19; 1968-as kiad.: i. h.).¹ A versek kronologizálásában ECKHARDT-t követjük, s tekintettel vagyunk arra is, hogy a későbbi kiadásban ezen néhol változtatott. Az SZMK.-t Balassi 1589-ben írhatta, a teljes mű a Fanchali Jób-kódexben maradt fenn, amelybe Balassi kéziratából 1607–1608 között másolták (l. KLANICZAY: IrtörtFüz. 25. sz. 25, 42). Az SZMK. általunk használt kiadása, valamint a kritikai kiadás ECKHARDT megjegyzéseit, kommentárjait is tartalmazza. Több Balassinál előforduló, a maitól rendszerint eltérő értelmű vagy már ismeretlen szó, szólás és közmondás jegyzékét, illetve jelentését

¹ Az 1968-as Balassi-kötet Budapesten 1974-ben harmadik és javított kiadásban újra megjelent. Ennek szövegét STOLL BÉLA gondozta, az utószó, a szótár és az idegen nyelvű szövegek fordítása ECKHARDT munkája. STOLL a szövegeken helyenként változtatott, de csekélyebb mértékű módosításai a cikkünkben mondottakat nem érintik.

listaszerűen közli Balassi költeményeinek SZILÁDY ÁRON-féle kiadása (Bp., 1879.), a költő műveinek 1968-as ECKHARDT gondozta kötete és CSANDA SÁNDOR következő — kéziratunk lezárásakor megjelent — munkája: „Balassi Bálint költészete és a közép-európai szláv reneszánsz stílus”. Bratislava, 1973. [1974.]. Fejtegetéseinkben két olyan kitűnő alapra támaszkodhattunk, mint az elsősorban ECKHARDT teremtette Balassi-filológia és a TESz. első két kötete (annak ellenére, hogy az utóbbi a költő szövegeit közel sem aknázza ki).

Írásunk tulajdonképpen folytatása „Szó- és szólásmagyarázatok Balassi nyelvéből” című előadásunknak (NytudÉrt. 83. sz. 378—85), amely a magyar nyelvészek második nemzetközi kongresszusán hangzott el. Balassi szövegeiből vett adatokra támaszkodva vagy azokhoz kapcsolódva etimológiai magyarázatokat és megjegyzéseket nyújt. A költő nyelvének néhány jellemzőjéről kongresszusi előadásunkban szóltunk (erre bővebben vö.: ECKHARDT, Balassi tanulmányok [a szerző korábbi írásainak gyűjteménye], Bp., 1972.; CSANDA i. m.).

Ferge. Ez a szó Balassinak egy saját kézírásával fennmaradt vers-töredékében fordul elő, amelyben a költő azt mondja, hogy akár *ferge* rabként is szolgálja szerelmesét, csak az ne vesse el magától: „Legyék *ferge* rabja, bator ne bolgája, chak býnte el ne welfen,” (II, 125). Nyelvtörténeti, nyelvjárási vizsgálattal PAIS DEZSŐ mutatott rá, hogy a *ferge* jelentése ’bolond’ (MNy. XLVIII, 171—2). Magunk megerősítettük és némileg finomítottuk PAIS magyarázatát, bemutatva, hogy az illető szó a költő műveiben nem áll egyedül, Balassi humanista sablonnal máshol is mondja magát a szerelem miatt megbolondult, esztét vesztett embernek (NytudÉrt. 83. sz. 378—9). Korábbi néhány példánkat — stílus- és szótörténeti adalékként is — még szaporíthatjuk: „Laktam földemről, szép szerelmemről mikor gondolkodom, | . . . | Mint a szarvasfi anyja után rí, ha túle eltévedt, | Szivem úgy *hal* *vész*, halálra már kész, hogy oda nem mehet.” (69.) — „Csak nekem *veszettnek*, hogy mind napok éjék szörnyű kénommal múlnak.” (92.) — „Júlia ha rám néz, azonnal *eszem* *vész*, mert szerelem néz engem,” (99.) — „S de mi oka valljon, hogy csak ez Asszonyon, lelkem így *hal*, *vész*, *esik*? | . . . | Régoltától fogva ártatlan voltomra *veszt* s vetett gyötrelemre,” (104.) — „Lengyel szép Zsuzsánna vervén citeráját | És mondván utána gyönyörű nótáját, | *Eszem* *vesztve*, eltévesztve, szerelmében sillyesztve, | Felgerjesztve és ébresztve, szivemet elrekesztve, | Belső tűzzel emésztve.” (129.) További példákat l. a 89., 100., 101., 102., 103., 104., 105., 106., 107., 113., 287., az SZMK.-ban pedig a 62., 74., 89. és 136. lapokon.

Balassira jellemzően a magánosságot, vívódást és kérlelést is kifejező fenti szavak és fordulatok a szerelmes verseken kívül a költő istenes énekeiben jelennek meg. Ezekben ritkábban, s a sablont kevésbé érezzük bennük: „Az Szentháromságnak első személye [személe], | . . . | Tekints reám, ilyen *veszett* szegénre! | Ments s vezess ki Uram az sok veszélyből [veszélből] | . . . | *Vesztett* fejemnek mert oly állapotja, | Mint hajónak, kit elvert tenger habja,” (40.) — „Az Szentháromságnak, kinek imádkoznak, Krisztus másod személye [személe]! | . . . | Mert kit te nem segísz, szive s esze *elvész*, hátat ad ellenségnek.” (83.) — „Végtelen irgalmú, ó te nagy hatalmú Isten, légy már kegyelmes! | . . . | Ha érdemem szerint reám eresztess ként, *veszek* s jaj hová legyek?” (139—40.)

Fényes bogár, szentjánosbogár. A *fényes bogár* szókapcsolatot a (kis és nagy) szentjánosbogár (*Phausis splendidula*, illetve *Lampyris noctiluca*) neveként az NySz.-ben 1592-től tartják nyilván. Balassi már 1589-ben használja: „Mikor *fényes bogár* Szent-Ivány hóban jár az nyárnak közepiben,” (113). A szókapcsolat eredete nyilvánvaló, a szentjánosbogár hímei ugyanis meleg nyári estéken, illetve éjszakákon világítva röpdösnek, nőstényei pedig a fűben megbújva világítanak. A Balassi-idézetben levő *fényes bogár* ezúttal a *szentjánosbogár* etimológiájára világít rá. Szent Iván hó ugyanis június, s a szentjánosbogár leginkább János-nap, június 24 körül röpköd, ekkor van a rajzási ideje: „mert hiszen a *szentjános bogara* is párzaskor fénylik legszebben” (Fáy András: *Hulló virágok*. Pest, 1861. 188: Nsz.), Német munkák az azonos jelentésű *Johanniswürmchen*, *Johanniskäfer* szavakat ugyanígy eredeztetik (KLUGE, EtWb.¹⁸; GERHARD WAHRIG, *Deutsches Wörterbuch*. Berlin, 1968). A magyarban a *fénylő bogár*, a *fénylő bogaracska* (l. NySz.) és szórványosabban a *jánosbogár* (l. pl. Kármán: *Uránia*. Vác, 1794. I, 121: NSz.) forma is előfordul(t). Az MTsz. egy adata szerint a katicabogarat Arad megyében *szent János bogará*-nak is hívják (l. *Katalina* al.).

A magyar kifejezésekkel azonos vagy hozzájuk hasonló elnevezések más nyelvekben is vannak, a már említetteken kívül: ang. *glow-worm*, *firefly*, *firebug*, *lightning-beetle*[*bug*] (ORSZÁGH, MAngSz.²); ném. *Leuchkäfer*, *Glühwurm* (HALÁSZ, MNSz.³); or. *светляк*, *светлячок* (HADROVICS—GÁLDI, OrMSz.²); cseh *světluška* (DOBOSSY, CsehMSz.), illetve ném. *Johannisfunke*, *Johannisvogel* (KLUGE i. m.); or. *ивановский червяк*, *иванов червячок* (HADROVICS—GÁLDI i. m.); cseh *svatojánska muška* (DOBOSSY i. m.), *svatojánka* (Příruční slovník jazyka českého); szlovák *svätójánska muška* (STELCZER—VENDÉGH, SzlovMSz.); lengyel *robaczek świętojański* (REYCHMAN, MLengySz.), *świętojański robak* (Linde, *Słownik języka polskiego*²). A magyarban a *Szent János bogara* kifejezésre 1772-ből (Sartori Bernard: *Magyar nyelven filozofia*. Eger, 1772. 165: NSz.), a *Sz[ent] János bogár*-ra és *János bogár*-ra 1794-ből (Kármán: i. h.) van az első adatunk, ezért valószínű, hogy a *szentjánosbogár*, valamint a *jánosbogár* az említett német és szláv szavak hatására született. (Azok utótagja különben rendszerint 'féreg' vagy 'légy' jelentésű, tükörfordításról tehát nemigen lehet szó.) A megfelelő szlovák, cseh és lengyel szavak első előfordulásáról nincs tudomásunk, a német *Johanniswürmchen* 1566-tól adatható (l. KLUGE i. m.).

Ficsirik. A TESz. a 'csicsereg' jelentésű *ficserékel*-t és változatait 1655-től adatható. A *ficsirikel*-re 1702-ből idéz példát. Ezeknek a hangutánzó igéknek a töve Balassinál állathívogató szóként fordul elő. A „Julia-töredék”-ben (1589.) Dienes így beszél egy tengelichez: „*Ficsirik, kicsirik*, bezzeg szép, vajha megfoghatnám! . . . *Ficsirik, kicsirig*, nézhetsze mint jű az szómra?” (289.)

Fita. Balassi az öt feljelentő zólyomi bíró és tanácsa ellen 1583-ban megyeszéki nyilatkozatot tett. Ebben olvashatjuk az alábbi dühös kirohantást: „Írták azt is, hogy én éjjel-nappal iszom, és hogy én mind szolgálóimmal öszve Sybaritica életet viselek; ebben is hazudtak mint tisztességemnek, pór *fita fentő* híres kurvájok, mert mi soha természet ellen nem éltünk,” (1968-as kiad. 266). Az itt szereplő szitkozódás előkerül egy Fánchy Györgyhöz 1586-ban írt levélben is: „Bizom, mikor én korponai és bozói kapitán volnék, nemhogy valami pór *fita fentő* rossz bestye kurvafi, de még az ország pásztora sem dúlná az én jószágomat!” (1968-as kiad. 312, vö. még IrtörtFüz. 10. sz.

57 kk., mindkét előfordulásra l. még ECKDARDT: IrtörtKözl. LXX, 157–8.). A káromkodásban szereplő *fita* bizonyára *finta* l. 1116–31: ? 'fitos, fitos orrú', 1833: 'uá.', 2. 1792: 'ferde, görbe', 3. 1893/1898: 'tettető, színéskedő' (TESz.) szavunkkal függ össze. A *finta* korai adatai személynevek, közszóként csak 1792-től ismert. A Balassi használta *fita* szó első és egyetlen közszói előfordulás, jelentése 'fitos orrú, orrát fintorító', esetleg 'valamilyen jellemhibával rendelkező' lehet (vö.: PAIS: MNy. XI, 358; LÓRINCZY: MNy. LIV, 526). Alakilag az említett szócsalád kikövetkeztetett — bár önállóan valószínűleg nem élő (vö. BENKŐ: MNy. L, 258) — *fit-* névszó-igei tövéből (vö. pl. *fitos*) alkotott folyamatos melléknévi igenév, esetleg denominális képzés (l.: TESz.; PAIS: MNy. XXII, 134–5). Szavunk tulajdonképpen megegyezik a *fintá*-val, csak az utóbbiban még egy *n* járulékhang is van. PAIS 1270-ből idéz *Fita* és *Fytha*, 1251-ből pedig *Fytok* személynevet, amelyeket szintén a *Finta* személy- és köznévvvel kapcsol össze, ezeket az adatokat a TESz. nem említi. A *Fytok* talán a *fitak* l. 1830: 'bojt'; 2. 1854: 'hányt-vetett dolog, holmi, tárgy' (TESz.) korai személynévi felbukkanása (PAIS: MNy. XI, 359). A Balassi-féle *fita*-nak az előbbi nevekkel való összefüggését ECKHARDT is lehetségesnek tartja (IrtörtKözl. LXX, 158, LXXII, 210; másképp ÁFRA: IrtörtKözl. LXXII, 210).

Fentő. A TESz. két (illetve három vagy négy, l. *fentős* a *fentő*¹ al. és *fészekfentő*) ilyen szót tárgyal. Bizonytalan eredetűek, talán összefüggenek egymással, s a *fen-* eredetileg feltehetően 'dörzsöl, horzsol' jelentésű ige-*t* mozzanatos képzővel bővült alakjának folyamatos melléknévi igenevei. A nyelvjárási *fészekfentő* l. 1793: 'fészeklakó madárfióka, utolsónak kikelt, a többtől elmaradt, hitvány madárfióka'; 2. 1804: 'utolsónak született kései gyermek'; 3. 1907: 'kistermetű ember' utótagja valószínűleg ilyen alakulat (TESz.). „Az elnevezés alapja az lehet, hogy az elmaradt fióka sokáig dörzszöli, koptatja, feni a fészek alját.” (TESz.) A *finta* szó tárgyalásakor bemutatott Balassi használta *fentő* értelme nem egészen világos. Talán leginkább a *fészekfentő* utótagjával (az EtSz.-ben önálló alkalmazására is van egy példa) függ össze, s jelentése körülbelül 'hitvány'. Esetleg kapcsolatban lehet azonban a *fen* 'dörzsöl, horzsol' más származékaival is (BEKE: Nyr. LIII, 103–5, LVII, 29; TESz.). ECKHARDT-nak nincs kellően megalapozva az a kijelentése, hogy a *fita* *fentő* kifejezés a régi magyarságban a fintort vágó komédiás, de nyilván megvetett mulattatók régi nevének egyetlen ilyen alakú emléke (IrtörtFüz. 10. sz. 64–5; vö. még PAIS: MNyTK. 81. sz.). Ezt a véleményét ECKHARDT később nem ismétli meg (l. IrtörtKözl. LXX, 157–8). Megemlítjük, hogy mint ECKHARDT írja, „a gyórsági születésű Csete Róza állítása szerint a régi gyerekek közt elterjedt szólás volt a *fészekfentő*, ami annyit jelent, 'hitvány, satnya fészek', amelyért nem érdemes felmászni a fára” (IrtörtKözl. LXX, 158). Amennyiben az adatközlő jól emlékezett, ez a *fészekfentő*-nek egy, a szakirodalom által számon nem tartott jelentése lenne, amely metonimikus névátvitel eredménye. Meg lehetne vizsgálni, nincs-e kapcsolat a *fentő* és a *bennfentes* utótagja, illetve annak töve között (vö. TESz.).

Hord. Korábban (NytudÉrt. 83. sz. 384) kimutattuk, hogy szavunknak a TESz. által is feltett eredeti 'húz, vonszol' jelentése egy szólás két változatában megvan Balassinál: „merth bizony egjben *horgiuk* az gubath.” (67), illetve „ha nem ugyan ešue *horgiuk* ma az marhath” (88). Ehhez még hozzátennénk, hogy a *hord* 'húz, vonszol' jelentésben Balassi korában is már csak

tájszó vagy szólásban szereplő megkövesedett forma lehetett. Nemcsak az mutatja ezt, hogy erre a jelentésére máshonnan nincs adatunk, hanem az is, hogy az említett kifejezést, valószínűleg a közérthetőségre törekedve, a költő a „Julia-töredék”-ben — amely az SzMK.-nak egy nyomtatásban megjelent változatából való — már olyan alakban használja, amelyben a *vonsz* ige szerepel: „Majd meg is *vonszuk* a gubát egymás hátán,” (289). A „Julia-töredék”-et és az SzMK.-t a nyelvi norma szempontjából is érdemes lenne összehasonlítani, ilyen összevetésre magunk is gondolunk. Megjegyezzük még, hogy a *hord* hajdani ’húz, *vonszol*’ értelmét bizonyos esetekben a *hordoz* szintén megőrizte, például: Bornemisza: Elektra. 1558.: „mingiart szegin haniad esek az louak laba koezibe, az gieploe az kezere koeteloeszoeet volt, *hordozni* kezdik az szaeles mezoen az louak” (Régi Magyar Drámai Emlékek — a továbbiakban RMDE. — I, 810). A *hordoz* hasonló jelentését lásd még az NySz.-ben és az ÉrtSz.-ben.

Ne, nesze, ni. A *ne* kínálószó és ennek *-sze* nyomósító elemmel megtoldott változata, a *nesze* eredetére a TESz. két magyarázatot közöl. Az első szerint a *ne* a *néz* ige felszólító módú alakjának csonkulásával jött létre, a második vélemény pedig az, hogy a *ne* önkéntelen hangkitörésből keletkezett. „A *néz* igéből való származtatásnak többek között nehézsége a szó nyílt *e-s* volta, valamint a korai szókezdő *m*-es alakok gyakorisága; támogatja viszont a vele alkalmasint származási rokonságban levő *ni* hangalakja, valamint a *nesze* 2. jelentése.” (TESz.) Az indulatszóból való eredeztetés mellett szólhatnának „a N. mélyhangrendű változatok: *natok, nasztok* ’nesztek’ (MTsz.), de ezek is inkább másodlagos, hangrendi átcsapásos fejlődményeknek látszanak.” (TESz.) Többek között a velaris formák szórványos volta miatt magunk szintén így gondoljuk, viszont megjegyezzük, hogy a mély hangrendű alakokat a *nesze* eddig ismert legelső előfordulásaiként tudjuk idézni: Bornemisza: Elektra. 1558.: „Leani, *naza* ez leuel, vid az porkolabnak,” (RMDE. I, 811); „*Naza*, the fogiad az koronat! . . . *Naza* az pacza.” (RMDE. I, 826.) Szerintünk a TESz. első származtatásának hangtani nehézségeit a szó emfatisz jellege nyilván csökkenti, s mint KÁLMÁN BÉLA és BENKŐ LORÁND figyelmeztet rá, a *néz é*-je nyílt *e*-re megy vissza, a PFU alapalak **näke-* (l. pl. TESz.), s a székely nyelvjárásban is van *nez* forma (l. MTsz.). A *nesze* I. jelentése ’itt van, fogadd el, fogd meg’, a 2. ’(no) nézd csak’. Az elsőre a TESz. 1566-ból, a másodikra 1750–71-ből közli az első adatot. A két jelentés nem mindig különíthető el biztosan. A *ne* ’itt van, fogd’ első két előfordulását 1527-ből és 1536-ból ismerjük, az utóbbi azonban inkább a (*meg*)*néz* igéhez kapcsolható — ezzel a lehetőséggel a TESz. is számol —, s ekkor a jelentés ’nézd (csak)’.

A *nesze, nessze* [*nézsze*] sokszor szerepel Balassi műveiben, és mindig ’nézd, nézd csak’ jelentéssel. Például az 1578 előtti évekből: „Fejér rózsá pedig mondja tiszta éltét; | *Nessze* [*nézsze*] mint mutatja bölcs és eszes elméjét!” (45.) — „De ez mind hadd járjon, *nessze* csak személyét, | Annak, aki engem szeret, mindkét szemét, | Vajha te hallhatnád gyönyörű beszédét,” (52). Az SzMK.-ból még több példát idézhetünk: „Jús füs *neße* [*nesze*] mint megyen az kegyetlen:” (74). — „*Neße* [*Nesze*] mit beßeli, azt fem tugia mi szom uagion uele.” (70, két további előfordulást l. még 105, 106.) Csupán egy mondat van, amelyben a ’nézd, nézd csak’ jelentés mellett esetleg az ’itt van, fogd’ is feltehető: „Látode ez Unicornis Barúa hegyt, . . . *Neße!* [*Nesze*] eösmeréd.” (103.)

A *néssze*, *nessze* [*nezsze*] alakokat ugyanakkor Balassi 'nézze, nézze csak' jelentésben és 3. személyű alannyal kapcsolatban használja: „Hogy véletlen most Cupido meglőtt az mordály áruló, | . . . | Mert annak édes szerelmét, kinek igéri személyét, | Magánál vesztette kedvét, *nessze* [*nezsze*] tekéletlenségét.” (87.) — „Lakóhelyemet is túlem ő megkérde. | Gonddal tele cellámat mutatnám, *néssze*.” (95.) Van Balassinak egy németből való magyarítása, amelyben a *soll sehen*-t négyszer egymás után *nessze* [*nezsze*]-nek fordítja: „Ha ki akar látni két eleven kutat, | Kik ő forrásokból szüntelen kifolynak [kifolnak], | *Nessze* [*Nezsze*] két szememet, kik mindenkor sírnak; | . . . | *Nessze* [*Nezsze*] az én véghetetlen szerelmemet, | . . . | *Nessze* [*Nezsze*] szerelemtől sebesült szívemet, | . . . | *Nessze* [*Nezsze*] az én árva keserves fejemet,” (98; ECKHARDT, Balassi-tanulmányok. 229–30).

A *nesze* szónak és társainak ezt a némileg eltérő jelentésű két típusát ECKHARDT szövegátírása és olvasata alapján különítettük el. A helyzet az, hogy a fenti példákban többféle alak is keveredhet, elvileg a következők: a *ne* vagy *né* + a *-sze* elemből álló *nesze* és *nésze*, s ezek geminált párjai, *nessze*, *néssze*: A *néz* és esetleg *nez*, illetve a *nézd* és esetleg *nezd* alakokból, valamint a *-sze* nyomósító partikula kapcsolatából létrejött *nézsze*, *nezsze*, vagy inkább ezek hasonult formái: *néssze*, *nessze*, s végül a *néz*, esetleg *nez* szabályos 3. személyű imperativusa: *nézz*, esetleg *nezz*. Ezeket a formákat a helyesírás alapján alig lehet elkülöníteni, a szövegek ugyanis az *e*-t és *é*-t a rövid és hosszú *s*-t, *sz*-t és *z*-t általában nem különböztetik meg következetesen, s a helyesírás az egyes másolók is saját ízlésük szerint és rendszertelenül javítanak, ami egy ilyen nem megállapodott jelentésű és hangalakú szó esetében különösen félrevezető lehet. A *nesze* más íróknál való használata sem nagyon igazít el, az ő helyesírásuk is következtelen, s mindegyikükre hatott a saját nyelvjárása. Meggyőződésünk, hogy ECKHARDT is sokszor csak megérzése szerint döntött az egyik vagy a másik olvasat mellett. A kritikai kiadás jegyzeteiben egy helyütt azt mondja, hogy a *neße*-t, illetve a *néße*-t valószínűleg hosszú *sz*-szel ejtették (184), másutt pedig azt jegyzi meg, hogy az illető versben *neße*, vagyis *nezsze*, *nézsze* állott (234). Az 1968-as kiadás szótári részében a szó alakjait és jelentéseit együttesen adja meg, így: *nézsze*, *nezsze* 'nézd, nézze'. Ám ugyanebben a könyvben a versekben egyszer *nessze*-t, egyszer meg *néssze*-t is ír, az SZMK.-ban pedig mindenütt *nesze*-t. Valószínűleg a hosszú vagy rövid *sz*-szel ejtett és már félig mondatszóvá vált *nesze* lehetett Balassinál az uralkodó variáns.

Felleljük a költőnél a *nosza* indulatszót (89), a *hoz* ige *hoþa* származékát (106), s *-hat*, *-het* képzős alakok is sokszor előfordulnak nála *-sza*, *-sze* nyomósító szócskával ellátva: *gondolhatsz*a (105; II, 11, 12), *nézhatsz*e (288, 289; II, 29, SZMK. Actus II, Scena IV), *nezhatsz*e (II, 22; SZMK. Actus II, Scena I), *tekinthatsz*e (II, 14, 18), *megesmérhatsz*e (95). A *nézhatsz*e vagy *nezhatsz*e és a *nesze* jelentése ugyanaz. A „Füves kertecské”-ben például az *imhol nézhatsz*e vagy *imhol nezhatsz*e a német eredeti *Sihe da*-jának felel meg, s az SZMK. „*Neße* [*Nesze*] minth jöo az bomra” (86) mondata a „Julia-töredék”-ben így hangzik: „*nézhatsz*e mint jü az szómra?” (289.) Egy példa van arra, hogy a *-sza* az egyes 2. személy *-d* ragja után áll: „De nézd ez keresztben három gyöngy függését, | *Nézzedsze* azoknak tiszta és szép színét,” (62), egy esetben pedig a *-sza* elemet követi a *-d* rag: „Chak azon kónöreg, *neßed* [*neszed*], hagi előtem bezelhesen uagi ket szot ueled” (70).

A TESz.-t idézve már utaltunk rá, hogy a *ne* kínálószó és a *ni* indulatszó alkalmasint közös eredetű. A *ni*-keletkezés módjára a TESz. a *ne*-éhez hasonlóan két magyarázatot ad. Az első szerint „A *néz* ige *nézd* ~ N. *nízd*, *nízd*, *nézd* stb. felszólító módú alakjának csonkulásával, illetőleg a megcsonkított igetőnek felszólító igealakként való használatával jött létre.” A második szerint pedig a *ni* önkéntelen hangkitörésből keletkezett. A *ni* indulatszó első előfordulását — *ne* változatban [!] — a TESz. 1548-ból közli. A *ni* alak első adata 1736-ból való. Ezt a formát azonban már megtaláljuk Balassinak egy 1583–1584-ben írt versében is: „Az felgyuladt tűz nem gerjedhet, fült kemencében inkább, | Mint az éni elfáradt bús szívem, ki már nem élhet tovább | Szerelem miatt, mert oly bágyadt, nem lehet nyavalyásb, | Mert már *ni* annyira jutott, hogy ugyan nem szállhat alább.” (67.)

Nézzük — vagy „nesszük” —, milyen tanulságot vonhatunk le a *ne*, *ni* és főleg a *nesze* Balassi munkáiban levő előfordulásaiból. Először: Az említett szavak származtatására bizonyára a TESz. első magyarázata a helyes. Erre mutat, hogy a költő által használt *nesze* szó mindig ’nézd, nézd csak’ vagy ’nézze’ jelentésű, s ezek az előfordulások e jelentésben több mint másfélszáz évvel korábbiak az eddig ismerteknél. Másodszer: A *nesze* szerintünk két, esetleg három úton keletkezhetett. Hozzátehetők a *-sze* partikulát a *nézd* igei formából rövidült és jelentésében ezzel még kapcsolatban levő *ne* (~ *né*) mondatzóhoz. Mivel azonban az igékben a *-sza*, *-sze* nyomósító elemet többnyire a felszólító mód egyes 2. személy *-d* ragos alakjaihoz teszik — például JordK. 509: *lassadze*; NagySzK. 91: *gondoljadsza*; SándK. 31: *nezdzee* (KLEMM: Szily-Eml. 25) —, járulhatott a *-sze* a *nézd* (*nezd*) igealakhoz is: *nézd* (*nezd*) + *sze* > *néssze* (*nessze*) > *nesze*. Az e két módon létrejövő formák aztán keveredhettek, sőt a *néz* ige más hasonló alakjaira is hathattak, például a *nézhetszé*-re. Ezzel a keveredéssel a váltakozó *e-s* és *é-s* formákat is még jobban tudjuk magyarázni. Sőt Balassi szövegei alapján látható, hogy a nyomatékosító elemet esetenként még a kijelentő mód egyes 3. személyű *néz* formához is hozzáraghatták. Harmadszor: A *-sza*, *-sze*-vel való nyomósítás régi sajátosága nyelvünknek, Balassi azonban az átlagosnál gyakrabban él ezzel a lehetőséggel. Nyelvjárásaink közül a *-sza*, *-sze* partikula leginkább a székelységben, aztán pedig a palócságban volt, illetve van elterjedve (KLEMM: i. h. 23–4). A költő hosszabb ideig volt Erdélyben, élete jó részét pedig a Palóc-földön töltötte; e sajátos imperatívusi alakok gyakorisága tehát valószínűleg a palóc nyelvjárás hatásával magyarázható. Azt, hogy a „Füves kertecské”-nek Balassi a fordítója, ECKHARDT többek közt éppen azzal bizonyítja, hogy számos ilyen nyomósított forma van benne. Egy-két másoló nem is értette ezeket, a „Füves kertecské” akadémiái módszerében a *tekinthetsze* például ekképp fordul elő: *tekinthetsz-e* (ECKHARDT, Balassi tanulmányok 356–7). Negyedszer: figyelemre méltó, hogy a *-sza*, *-sze* Balassinál (és másoknál is) gyakran járul *-hat*, *-het* képzős igei alakokhoz. Ezek — úgy tűnik — egy fokkal enyhébb felszólítást fejeznek ki.

A *ne*, *ni* és a *nesze* általunk is javasolt etimológiáját idegen nyelvi és magyar analógiák szintén megerősítik. A ’ni, ni csak, íme, lám, lásd, nézd, nesze’ jelentésű finn *kas* (PAPP, FinnMSz.), amelynek *ka*, *kah*, *kats* változatai is vannak, a *katso* ’nézd’ igealakból rövidült (SKES.). A lp. N. *gæ*, *gæh* ’kas, katso’ interiectio a lp. N. *gæččát* ’katsoa; néz’ szóval függ össze (SKES. *kas* al.). Az észti *va* ’íme, lám’ a *vaat* ’nézd, íme, lám’ szóra s ezen keresztül a *vaatama* ’megnéz, lát’ igére, a *näh* ’ne!’ pedig a *nägema*, *näha* ’lát’ szóra megy,

illetve mehet vissza (vö. LAVOTHA, Észrt nyelvkönyv. Bp., 1960. 186, 213). A mai angol *lo 'ime, lám'* (ORSZÁGŰ, AngMSz.²) a *look* '(meg)néz' ige közép-angol előzményének *lōke* imperativusából csonkult (ONIONS, OxfDictEnglEt.). Közeli szemantikai párhuzamra pedig a magyar *la 'ni, lám'*, valamint a *lám* 1. 'ime, no, nézd csak!'; 2. 'lássam, nézhessem' szavakat említhetjük, amelyek a *látod, ládd*, illetve a *látom, lássam* igealakokból keletkeztek (l. TESz.).

Megjegyezzük, hogy a másik leggyakoribb érzékelést kifejező ige, a *hall* felszólító mód egyes 2. személyű alakjának szintén van csonkult formája: *halld!* > *ha 'hallga'*, illetve *hallgasd!* > *hallga!*. Ezeket — a fentiek analógiájára is — igei, nem indulatszói eredetűeknek tartjuk (vö. ÉKSz., TESz.). Különbösen a *hallgá*-ra az ismerteknél jóval korábbi adatunk van: NádK. 1508.: „*Halgasza*, im megh mondom,” (RMDE. I, 427).

Veszek!, veszék!, jajveszékél, veszékél, vezekél, veszekedik. Az SZMK.-ban előfordul egy *veszek* indulatszó, amelyre eddig a nyelvészeti irodalomban tudtunkkal nem volt adat. A második felvonásban Briseida azzal fenyegeti az elkeseredett Credulust, hogy ha rosszat gondol Júliáról, féltékenykedik rá, akkor többet nem jár közben nála az érdekében. Ugyanakkor biztatja Credulust, hogy ostromolja továbbra is állhatatosan Júliát. Credulus így felel: „*Veszek* s te nem akarzi hat az után mellettem bolni nem elege, hogy el arula Syluanus, hogy te is el alaz melölem” (78). A dráma végén aztán az álnevet viselő és egymást kereső két gyermekkori szerelmes egymásra ismer. Credulus Júlia előtt régi szerelmét, Angelicát emlegeti, Júlia — a hajdani Angelica — megdöbbenően kiált fel: „*Veszek!* mit beszilsz Angelicát emlegetze?” (101.) S amikor kérésére Credulus tovább beszél ifjúságáról, és egy közös ismerősüket említi, Júlia megint nem tudja leplezni felindultságát: „Mit hallogh Monthant emlegez? *veszek* almomban! úgy imetew [!] hallom ezt!” (102.) A *veszek* indulatszó tehát az előbbi mondatokban kétségbeesett, dühös lelkiállapot vagy váratlan megrázó élmény kifejezésére szolgál, s jelentése, ha bizonyára tágabb is, közel áll ahhoz, amit ECKHARDT a „Balassi Bálint összes versei és Szép magyar comoediája” (Bp., 1961.) „Jegyzetei”-ben megadott: 'végem van'.

Etimológiailag a *veszek* kétségtelenül a *vesz (vészt)* 'elpusztul' ige származéka kijelentő mód jelen idő egyes 1. személyben. Mivel az esetek többségében az SZMK.-ban az *e* hangot is *e*-vel jelölik, a *veszek* olvasata esetleg *veszék* is lehetne, s ekkor a jelentés '(jaj) elvesztem'. Az interiecióban azonban bizonyosan jelen idejű alakkal kell számolnunk, mert egyik előfordulásban sem áll ékezet az *e* felett, s a *veszek* jelen idejű igeiként, de már indulatszói árnyalattal a költő egy versében is megvan: „Ha érdemem szerént reám ereszesz ként, *veszek* s jaj hová legyek?” (140.) Lélektani megfontolások szintén inkább a jelen idejű alak mellett szólnak, indulatszavakban, amelyek az adott pillanat érzelmi kitörései, megalapozottabb jelen, mint múlt idejű alakot feltenni. Hasonló esetekben, felkiáltásokban ma is inkább jelen idejű igeiket használunk: (*jaj*) *elveszek, meghalok, végem van, megfúlok* stb. Más korai drámáinkban is találunk számos olyan adatot, amelyben a *vesz* 'elpusztul' ige indulatszóiként vagy indulatszói jelleggel fordul elő, és többnyire jelen idejű alakban (a végül álló számok az RMDE. I. lapszámái): Heltai: Egy nemes emberről és az ördögről. 1566.: „Iay, *vesztünk*,” (573); Sztárai: Az igaz papságnak tiköre. 1557.: „Iay, . . . hogy *veszenc*,” (603); Debreceni disputa. 1570—1571: „Jaj, bizony el *veszünk!*” (656.); Bornemisza: Elektra. 1558.: „Iai, *veszek*,” (815, 825); „iai mint *vesek*,” (796); „Iai, mint *vezek*,”

(820); „Iai, mint *veszek!*” (824) „Iai, ... mint *veszek!*” (813); „Iai, ... mint *veszek.*” (818); „iai, iai, enis mint *veszek!*” (796); „Iai, el *vezek.*” (813); „Iai, el *vezek!*” (826); „Iai, el *vezek* imar,” (819); „Oh, ... aell *veszek!*” (814); „Oh, mint *veszek!*” (827.) S lásd még az ilyen mondatokat: „Meg haloc, *ell vezek* imar enis, ael hagial, szerelmem Orestes.” (813); „Da Iai, *el veze, el veze*, nem tudom, houa luen ell,” (802); „Iai, iai, iai, *el* kell *veznem* immaran!” (820); „Iai, *vezet* ember vagiok en!” (820); „Iai, *aell vezet* szegin!” (821) stb. Borne-misza a dráma szövegében általában nem tesz különbséget az *e* és az *é* hang között, de a *veszek* fenti előfordulásait a modern kiadások is mindkét szótagban *e*-vel írják át (l. pl. Szép magyar komédia. Válogatta Sz. TAMÁS JÚLIA. Kolozsvár, 1973.).

A régiségben azonban bizonyára egy **veszék* indulatszónak is kellett lennie. Ez ugyanis még félig igei alakban (Oh jaj *veszék*, oh mint *veszék* stb.), képzett formában (*veszékel*) és összetételekben (*jajveszék*, *jajveszékel*) — *i*-s és *é*-s változatokban — bőven adatható (l. pl. NySz.). Először minden bizonnyal a múltban történt eseményre vonatkoztatva használták — például: „Oh mint *veszék*[,] jó szomszédom, kisebbségemre leányom énnékem vagyom” (RMK. IV, 257: NySz.; l. még SIMONYI: Nyr. XXVII, 300) — s a feltett általános indulatszói szerep ilyen helyzetből fejlődött ki. A *veszek* és *veszékel* ige, illetve indulatszó aztán keveredhetett, s gyakran társult más, főleg a *jaj* interiektióhoz.

A tárgyalt két indulatszavunk közül a szakirodalom a **veszék* származékait ismeri. A helyesírás következetlensége miatt azonban valószínű, hogy egy-két eddig *é*-vel olvasott képzett alak *e*-vel is hangozhatott, például: 1536.: „Syrnak wala kedyk mynnnyayan, ees *wezekelyk* wala a leýant” (Pesti Ntest. 136: NySz.); XVII. sz.: „Ezekalatt, midón a szegény haza dolgai igy *veszekelnének*, ... elsőben a budai vezér, s azonnal a portai fővezér is Jenót kezdék kívánni.” (Szal: Krón. 346: NySz.) PESTI, ha nem is következetesen, de többnyire *ee*-vel írja az *é* hangot. A Szalárdi-kéziratot kiadó KEMÉNY ZSIGMOND — nyilván az eredeti alapján — rendszerint ugyancsak jelöli az *e* és *é* közti különbséget. Igaz, Szalárdinál egy másik helyen *veszékel* áll (l. NySz.). A nyelvújítási *vezekel*-t a *veszékel* hibás olvasata alapján alkotott szónak tartják (SzófSz.), meglehet azonban, hogy csak a *z* a téves olvasat. A *veszek* és feltett származékai esetében a **veszék*-nek és származékainak hatásán kívül számolhatunk esetleg emfatikus nyúlással és a *jajveszékly* (l. NySz.) analógiájával is.

Fejtegetéseink a *jajveszékel* szó eredetéhez szintén új adalékkal szolgálnak. A *jajveszékel* a TESz. szerint valószínűleg a *jaj! veszék!* felkiáltásból összeforradt *jajveszék* 'jajgatás' főnév származéka, de az sincs teljesen kizárva, hogy a *jajveszékel* a *jaj* indulatszó és a *veszékel* ige összetapadásából keletkezett. A SzófSz. azt írja, hogy a *jajveszékel* a R. *jajveszék* (< *jaj! veszék!*) interiektióból jött létre. A *veszek* indulatszó önálló jelentkezése arra figyelmeztet, hogy a *jajveszékel* (**jajveszék*) egyaránt képződhetett — és bizonyára képződött is — a *jajveszék* (**jajveszek*) indulatszóból és az azonos hangalakú főnévből. A *veszékel* pedig a **veszék* (*veszek*) indulatszóból való deriváció.

Úgy gondoljuk, hogy egy-két egyéb, ugyanebbe a szócsaládba tartozó igenél nem lehetetlen a *veszek* (**veszék*) indulatszó továbbképzésével, illetve inkább ennek hatásával számolni. A *veszekedik* például jól származtatható a *vesz* alapszóból *-ked(ik)* képzővel (l. SzófSz.), de nyelvtanilag a *veszek!*

-ed(ik) képzős alakja szintén lehetne, s a *veszekedik* 'fáradozik, igyekezik, megerőlteti magát' vagy 'szenved, tűr' jelentése (l. NySz.) egészen jól levezethető lenne az interiecióból is. Ebben a szóban tehát feltehető a *veszek*-nek és reálisan vagy potenciálisan létező származékainak a jelentés-besugárzása, s talán a *vesz* ige és a *veszek* (*veszék) indulatszó képzett alakjainak a keveredése is. (Az NySz.-ban például van egy *veszékedik* alak.) Különben a *veszekedik* Balassinak egy 1578 előtt szerzett versében is megvan, SZILÁDY (i. m. 30, 264) szerint a szó értelme 'kínlódik, nyughatatlankodik', ECKHARDT (178) szerint 'kínlódik': „Azért mikor egy éjjel mindvégig, | *Veszékedtem* volna mind virradtig,” (48). Az SZMK.-ban pedig az őt ostromló *Credulust* Júlia ekképp utasítja vissza: „Merth firz minduntalan előttem? Mint *veszekedell*? Mint giwtred magadot” (82). Itt a jelentés bizonyára 'annitor, elaboro' (l. uo. 28. j.). A szófejtéscsoportra vö. még a *vesz* származékait *ferge* szócikkünk alatt.

Veselkedik. Ezt a szót a TESz. ismeretlen eredetűnek tartja (l. *neki-veselkedik* al.). A *veselkedik*-et a XVII. század végétől 'erőlködik' és 'felbuzdulva hozzáfog valamihez', a *ráveselkedik*-et 'rákiált' jelentésben közli. Úgy látjuk, hogy szavunk összefügg a *veszekedik*-kel. Elgondolásunkat az alábbi érvekkel tudjuk megtámogatni.

Az NySz. a *veszekedik* ilyen jelentéseit tartja nyilván: 1. 'annitor, elaboro; sich bemühen, sich anstrengen'; 2. 'concrucior, affligor; leiden, gequält werden'; 3. 'haesito; schwanken'; 4. 'rixor, contendo; zanken, streiten'. A legelsőre többek között a következő példamondatokat nyújtja: „Noha igen *veszszekődnék*, senkinec semmit nem használnac,” (Helt: Mes. 215) | „De ha nintsen ez dologrul-is iras, hat miert *veszekedik* hejaban szent Agoston nagy sok helyeken az ő könyveben” (Gyarm: Fel. 125) | „Nyelvel ki nem mondhatni az munkát fáradtságot, az mellyekben az királyok nyegnek, baylódnak és *veszékednek*” (MA: SB. 360). Ezekben a *veszekedik* 'fáradozik, iparkodik, igyekezik, megerőlteti magát' értelme igen közel áll a *veselkedik* 'erőlködik' jelentéséhez. A *ráveselkedik*-re vonatkozó adatot a TESz. egy ŐSZ JÁNOS közölte meséből vette: Erős János társai „csak akkor eszmélkedtek fel úgy ahogy, mikor az aranyleány rájuk *veselkedett*, hogy eresszék már vissza azt a kantárt János után is.” (Ősz: Nyr. XXXVII, 370; uő., Csudatáska. Bp., 1941. 99; Ősz—FARAGÓ, Az élet vize. Bukarest, 1969. 14.) A 'rákiált' — FARAGÓ szerint 'ráförmed, ráordít valakire' (Ősz—FARAGÓ i. m. 166) — jelentés az 'erőlködik'-ből is fejlődhetett, de a *veszekedik* 1., 2. és 4. jelentésével szintén összekapcsolható. A fáradozás, erőlködés, a szenvedés vagy a vitakozás, veszekedés ugyanis könnyen járhat kiabálással, indulat szülte hangos megnyilatkozással. A korábbiakban pedig láttuk, hogy a *veszek!* és a **veszék!* a régiségben indulatszóként is megvolt, származékaik szintén éltek és élnek, s közülük egy-kettő talán a *vesz* 'elpusztul' ige továbbképzett alakjaira is hathatott, keveredhetett velük.

A *veszekedik*-et és a *veselkedik*-et az NySz. egy adata tovább közelíti egymáshoz: 1682: „Ha testedben vadhús vagyon, a borbély isméri azt jobban, menyit kel testedből ki-vágni és akár-mint *veszélkedgyél* s kiálcs-is, de meg nem halgat” (Hall: Paizs. 99). A *veszélkedik* értelme itt ugyanaz, mint a *veszélkel*-é: 'lammentor, wehklagen' (l. NySz.), s nincs messze az 'erőlködik'-től vagy a '(rá)kiált, (rá)förmed'-től, sőt a mondatban akár az utóbbi jelentés(ek)e)t is föltehetnők.

A szakirodalomnak a *veselkedik*-re vonatkozó példáit még újjakkal szaporíthatjuk. Ősz gyűjteményének „A Soktudó fiú” című meséjében a 'ráför-

med, ráordít' értelmű *ráveselkedik* szintén előfordul: „Mert már amugy sem szerette a királyt azt a fiút, félt, hogy egyszer bajt hoz a soktudásával, mérgeesen *ráveselkedik*, hogy ha kedves a napja tüstént bevallja min kacagott akkorát?” (Ősz, Csudatáska 30.) Később a király a fiút toronyba zárátja, de aztán neki is meggyűlik a baja, mert egy nála erősebb pogány király két lovat küld az udvarába, s azt üzeni, hogy ha kedves az élete és az országa, találja ki, melyik ló a fiatalabb. „Összegyűjti a király a tanácsosokat, össze a tudósait. Tanácskoztak erre, *veselkedtek* arra, hanem az csak annyi is vala né, semmi,” (Ősz i. m. 31: ÚMTsz.). Mielőtt a *veselkedik* itteni jelentését meghatároznánk, nézzük meg a mesének egy az előbbivel párhuzamos helyét. Később a tudósok egy újabb rejtvény megfejtésére ismét összegyűlnek. „Okupálták a dolgot erre is, arra is, hanem az csak annyi is volt né, hogy semmi, mert úristenes tepedelmök nem volt kitalálhatni, olyan egyforma vas-tag volt az a pálca. Hát újra nagy búbanat, gyász virradt a királyra, . . . A szegény királyleány is a nagy vikotában újra úgy megfeledkezett a fiúról, hogy csak a harmadik nap jutott az eszébe.” (Ősz, Csudatáska 31—2.) Az *okupál*-t az *ókumlál* 'nézelődik, vizsgálgat' (vö. MTsz.) igével is összetéveszthették, valószínűbb azonban, hogy a román *ocupa* 'elfoglal' átvételével állunk szemben. A román szónak régebben 'foglalkoztat' jelentése is volt, *cu* viszonyzóval ma is az értelme 'foglalkozik valamivel', *de* viszonyzóval pedig 'gondolkodik valakiről vagy valamiről', illetve 'törődik valakivel vagy valamivel' (KELEMEN, RomMSz.).

A *vikota* jelentése 'vita, kötekedés, civakodás' (MTsz.; ŐSZ—FARAGÓ i. m. 166). Mesénkben a *veselkedik*-nek a már ismert és több adattal igazolható 'erőlködik' jelentése (l. Tsz., CZF.; MTsz.; TESz.) lehet meg. Elképzelhető azonban a 'veszekedik' jelentés is, az legalábbis látható, hogy a *veselkedés* vikotát vonhat magával. Egy kis fantáziával a székely mese tudósai és királyai oda állíthatók Szenczi Molnár királyai mellé, akik a munka és fáradtság miatt — mint már idéztük — „nyegnek, baylódnak és *veszékednek*.” (NySz.)

RÁDULY JÁNOS korábbi szíves levélbeli közléséből tudom, hogy szavunk 'nekifeszül, nekifog, nekirugaszkodik' értelemben ma is használatos a Kisküküllő menti Kibédén: „Éj, vóut naty *vesèlkedéís*, améjg a főüdet hòrtuk.” | „*Megvesèlkettem*, [!] améjg a követ hòrtam.” | „*Kivesèlkedett* a hegyre.” | „*Nekivesèlkettem* a kászálásnak.” A példamondatok, különösen a *ki-* és *meg-*igeekötős alakok, arra mutatnak, hogy a szó 'erőlködik, ? fárad' jelentése — különböző árnyalatokban — szintén megvan.

Nekiveselkedik szavunk 'elszántan nekilát, nekifekszik valaminek' jelentése a *veselkedik* 'erőlködik' jelentéséből módosult a *neki* igeekötő hatására. A *veselkedik*-nek ritkább 'felbuzdulva nekifog' jelentése (ÚMTsz.; TESz.) a *nekiveselkedik* analógiájára alakulhatott. A *veselkedik* általunk javasolt származtatásait a *foháskodik* szemantikai párhuzama is erősíti. A *foháskodik* jelentései: 1. 's ó h a j t o z i k'; 2. 'imádkozik'; 3. 'kér'; 4. 't ö r e k s z i k v a l a m i r e'; 5. [*nekifohászokodik*] 'n e k i á l l' (TESz.).

Ezután vegyük szemügyre a szófejtés hangtani oldalát. A *veszèlkedik*, *veszékedik* *é*-je nem okoz problémát az *l* nyújtó hatásával (l. BÁRCZI, Htört.² 68—9, 155—6) vagy talán a *veszék!*-ből való származtatással magyarázható. A *veszekedik*-hez képest a *veselkedik*, *veszèlkedik* *l* többleshangja szintén megoldható kérdés, az *l* betoldása — kiesésének ellenkező irányú kísérő jelenségeként — nem ritka (BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, MNYTört. 131). Valószínűbb

azonban, hogy szavunkban az *l* képző, mégpedig feltehetőleg olyan, amely az említett fonetikai okon kívül a *-lkedik* képzőbokros igék analógiájára került be a *veselkedik*-be. Az *l* szervesen hang voltára utalhat, hogy KRIZA (Vadr. 523: TESz.) *veselkedik* formát is ismer.

Fejtegetéseink sarkalatos pontja a szóbeljei *sz ~ s* megfelelés, amit az *sz ~ s* váltakozást legutóbb részletesen vizsgáló KÖVESI MAGDA is csak *lig* vagy kételkedve tárgyal, egy-két képzőben tartja számon (MNYj. XVIII, a3). Ez a váltakozás szó elején jól ismert: *szem ~ sömör*, *szőr ~ sörény*, *szunyó ~ sunyi* stb., okát ősi nyelvjárási kettősségben, valamint ehhez igazodó újabb nyelvjárási fejleményekben kereshetjük (l.: GOMBOCZ: MNY. XX, 62, XXI, 129; MELICH: MNY. XXI, 52; BÁRCZI, RNyj. 6; BENKŐ, Nyjtört. 68; KÖVESI: i. h. 61–74). Van azonban néhány régóta ismert példánk szóvégi, szóbeljei *sz ~ s* váltakozásra is: *csendesz ~ csendes*, *jóság ~ jóság*, *ország ~ uraság* (NySz.; MELICH: i. h.; BÁRCZI, RNyj. 6), *-ász, -ész ~ -ás, -és* (GOMBOCZ: MNY. XXI, 128–30), *? -sza, -sze ~ -sa, -se* (PAIS: MNY. XXX, 110). A *csendesz* és származékai (38, 72, 73, 117) mellett Balassinál a *vasztagság* is előfordul (97). S nem érdektelen, hogy éppen a *vesz* 'elpusztul' igének ismerjük egy *s*-es formáját: Brassó m.: *vestik ~ vesztig* futott (MTsz.; MÉSZÖLY: MNY. XXI, 122).

A szóbeljei *sz ~ s* váltakozás léte MÁRTON GYULA „Székely nyelvjárási *isáinkodik ~ isáinkodik* (Adalék az *sz ~ s* megfelelés kérdéséhez)” című cikke (NyIrK. X, 334–7) óta nem lehet vitás. MÁRTON közleményét csak adaléknak nevezi, de ez — bár ő erre nem tér ki — az illető nyelvjárási-nyelvtörténeti kérdésben igen fontos. MÁRTON az *sz ~ s* váltakozásra a következő példákat említi: *boroslán ~ boroslán ~ buruslán* 'orgonavirág, orgonabokor'; *észter ~ ester* 'magtalan állat'; *diszke ~ diske* 'fiatal juh, kecske, tehén vagy bivaly'; *disznő ~ disnő*; *kászro ~ kászro ~ káslo* (i. h.). SZÁSZ LŐRINC Gyergyócsomafalváról közli az *isáinkodik* 'csúszkál (a jégen)' és az *isánk* 'csúszka' szavakat (NyIrK. X, 352). Az *isáinkodik* alakváltozatot a Nyatl. anyagából a TESz. is idézi (*iszamik* al.). NEMES ZOLTÁNNÉ—GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA „Torjai Szójegyzék”-ében (Sepsiszentgyörgy, 1974.) a *feltarisnyál* 'feltarisznyál' és a *küsködik* 'küsködik' alakok is szerepelnek. A *szabótarisnya* pedig egy 1823 és 1830 közt készült önéletrészletben olvasható. Igaz a szerző később már *ruhatarisnyá*-t ír (Fogarasi Sámuel: Marosvásárhely és Göttinga. Közlétesíti JUHÁSZ ISTVÁN. Bukarest, 1974. 59, 265). A *tarisnya* szót Sütő András szintén használja (Anyám könnyű álmat ígér.³ Bukarest, 1972. 160).

MÁRTON cikke elkerülte KÖVESI figyelmét, de kettőjük eredményei jól illeszkednek egymáshoz. KÖVESI szerint ugyanis az *sz ~ s* nyelvjárási megfelelés főképp a székelység ősi és mai lakóhelyein mutatható ki (i. h. 74). Fenti adataink alapján azt is nyugodtan kimondhatjuk, hogy az *sz ~ s* nyelvjárási megfelelés szóbeljei helyzetben is előfordul(t), s ezt a jelenséget leginkább a székely nyelvjárási örízte meg.

Ebből a tényből kiindulva közelítsünk most a *veselkedik* vizsgálatához a nyelvföldrajz felől. A Tsz. és a CzF. székely szónak tartja, az MTsz. is csak székelyföldi adatokat közöl. A TESz. a szót a XVIII. század végétől Mátyus Istvántól, Gyarmathi Sámueltól, valamint KRIZA és Ősz gyűjteményeiből idézte, mi még Ősz és RÁDULY alapján is. Mátyus Kibéden született, Marosvásárhelyen halt meg. Gyarmathi erdélyi volt, KRIZA adata háromszéki, Ősz meséit Kibéden és Küküllőpócsfalván gyűjtötte (Ősz—FARAGÓ i. m. 157), RÁDULY Kibéden élő tanár és folklorista. A *veselkedik* tehát székely tájszó, amelyet legtöbbször a Kisküküllő vidékén jegyeztek fel. A szó csak a neki-

veselkedik összetételben köznyelvi, de jellemző, hogy az MTsz. a Székelyföldön kívül ezt is csak az ország keleti feléből tudja kimutatni. A 'jajgat'; esetleg 'erőlködik' jelentésű *veszélkedik* szó — mint láttuk — Haller Jánosnál fordul elő. Haller erdélyi fejedelmi tanácsos, születési helye ismeretlen, Torda megye főispánja is volt, a Kisküküllő megyei Kerelószentpálon halt meg. A *vesztig*-et *vestik* alakban Brassó megyében jegyezték föl. A nyelvföldrajzi tények tehát szintén támogatják azt az elgondolást, hogy a *veselkedik* közvetlenül — vagy talán a *vesz* 'elpusztul' igéből való közös származás kapcsán — etimológiailag összefügg a *veszekedik*-kel. Szóhasadással lehet dolgunk.

(Folytatjuk.)

A. MOLNÁR FERENC

Egy régi udvariassági formának mai utóélete

A mai nyelvhasználatban még találkozunk azzal a jelenséggel, hogy a beszélők a *maga*, *maguk* udvariassági névmási megszólítás helyett a személyes névmás egyes vagy többes szám 3. személyét, a *maga*, *maguk* ragos alakjai helyett pedig az ennek megfelelő személyragos határozószókat használják. Erre a jelenségre az udvariassági nyelv kifejezéseit vizsgálva lettünk figyelmesek. Egy ismerős újságíró néhány hónappal ezelőtt érdekes beszélgetést jegyzett fel Somogyvárdon. „Szolgáltatás falun” című riportjának kéziratában a következőket olvashatjuk: a riportter „Ilyenkor mindig otthon szokott lenni?” kérdésére egy falusi asszony így válaszolt: „Éppen *miatta* [‘maga miatt’] maradtam, mert szóltak, hogy jön.” Egy másik, az előbbihez hasonló párbeszéd szintén nemrég hangzott el a „Válaszolunk hallgatóinknak” című rádióadásban (Kossuth adó, 1975. október 27.): „Nem is háborgattam volna *üket* [‘magukat’], de...” — mondja a riportternek egy Szentes környéki tanyasi asszony.

A mai írók műveiben is felbukkan néha ez a kifejezőmód. Csak néhány példát szeretnénk felhozni annak bizonyítására, hogy a fent említett forma az irodalmi nyelvben szintén megtalálható: „*Miattuk* [‘maguk miatt’] kaptam ki, pedig én megmondtam, emlékezhet rá, mama...” (Fekete Gyula: Friss szél [1955. Olcsó Ktár] 34); „Hát anyukája, ő nem tudott lejönni *velük* [‘magukkal’]? — Juliska néni... megőrzött valamit a régi lenézetségből: ennek a maradványa volt az is, hogy a tanársógor lányát kisgyermek korától *magázta*” (Németh László: Irgalom. 1973. I, 239).

Nyilvánvaló, hogy a mai olvasó számára már furcsának és érthetetlennek tűnhet ez a forma. Joggal felteheti magának a kérdést: vajon miért használta ezt az író, és mit akart ezzel kifejezni? Keresve ennek a magyarázatát, meg kell néznünk egy kicsit közelebbről a beszélő személyeket és azt a környezetet, amelyben a cselekmény lejátszódik. Itt is, ott is hallunk ilyen beszédet falusi emberek szájából. Így beszélnek a parasztemberek Németh László „A kurátor ítélkezik” című 1926-i elbeszélésében is. Ángyánné egyszerű falusi asszony, beszédmódjára jellemző mindaz, ami a többi falun élő emberére is jellemző: „Hát így volt. Na, nem aggatok tovább. Isten megáldja *üket*. Csak a jegyző kappanhangja szólt vissza. — Isten *vele*, Ángyánné.” (Negyven év. 1969. 125.)

Mivel a fenti példákban kivétel nélkül paraszti hősök szájából hangzik el ez a furcsa megszólítási forma, felmerül a kérdés, hogy nem a népnyelv

jellegetességéről van-e szó? Ennek tisztázására megnéztük az Új Magyar Tájszótár megfelelő anyagát. Az ott található néhány adat megerősíti ezt a feltételezésünket: a *magával* címszó alatt a következő mondat is szerepel: „Elmentem volna *velé* [‘magával’]”; feljegyezték 1953-ban Pusztasomorján, Győr-Sopron megyében. — A másik két adat régebbi keltezésű. Az egyik 1905-ből származik, a másik viszont még régebbi: a Nyelvőr egyik múlt századi számára találunk itt utalást. Ebből megtudjuk, hogy „a nép, a »maga« szót soha nem használja; a személyes névmás 3. személyét használja helyette. Így: »Mégshivom *üket* [‘magukat’] is a lakodalmamba»; »*Űneki* [‘magának’] is van szivargya?» (Nyr. XXVIII, 430).

Valóban, egy régi népnyelvi szokásról van itt szó. Ez a nyelvhasználat még a századfordulón is jellemző volt a népnyelvre, például a Dunántúl számos megyéjében a parasztember sohasem használta megszólításul a *maga* szót (l. erről: Nyr. XX, 213; XXVI, 163, 225; XXIX, 268; KERTÉSZ MANÓ, Szállók az úrnak 111; Msn. IX, 12; MMNyR. I, 241). Saját magára nézve szintén sértőnek találta, ha magázták vagy önözték. Ezzel kapcsolatban egy érdekes, sőt egyenesen mulatságos adatot közöl a Magyar Nyelvőr 1897-ben. Egy falusi csizmadia, mikor városi kollégája következetesen *ön*-nek titulálta, nagyon zokon vette a dolgot, s így replikázott: „Ha én *ön*, *ön* is *ön*!” (Nyr. XXVI, 225).

Hogy mennyire el volt terjedve ez a forma a népnyelvben, azt mutatják a személyragozott névragok és névutók alábbi példái: „Épen *hozzá* [‘magához’] indultam” | „*Tőlök* [‘maguktól’] jövök” | „*Rajta* [‘magán’] van a sor” | „Épen *előtte* [‘maga előtt’] állottam” | „*Szerinte* [‘maga szerint’] így is jó” | „*Utánok* [‘maguk után’] küldöttek” | „*Körülök* [‘maguk körül’] csoportosultak” (Nyr. XXIX, 269–70). Általános elterjedése miatt az ilyen típusú megszólításmóddal a felszabadulás előtti időben az irodalmi nyelvben is többször találkozunk. Egyes írók saját műveikben éltek néha ezzel a formával, így Jókai Mór, Ady Endre, Kaffka Margit, a már említett Németh László is.

Az összes példát figyelembe véve felmerülhet a kérdés, hogy ez a ma csak helyenként kimutatható nyelvi jelenség nem volt-e a régi magyar nyelvre általában jellemző. Bár az eddig felsorolt népnyelvi és irodalmi példák nagy része a Dunántúlról származik, mégis feltételezhetjük, hogy a tárgyalt szokás országszerte megvolt. TOLNAI VILMOS ezt írja róla 1899-ben: „Számталanszor hallottam Dunántúl is, Tiszántúl is a nép száján, egyes és többes számban is” (Nyr. XXVIII, 127). Ezt erősíti meg az, hogy tiszántúli írók is éltek ezzel a kifejezésmóddal. Sok helyütt olvashatjuk például Móricz Zsigmond leveleiben: „Kis Olgám, mit csinál ma este? Gondolja, hogy ott ülök *mellette* balról s kezemet széke karján nyugtatom s olykor megérintem véletlen a karját” (M. Zs. levelei. 1963. I, 230).

Hogy maga az író levelezésében többször használta ezt a formát, annak nyilvánvaló oka az a különös kifejezésbeli udvariasság, amelyet Móricz Zsigmond a megszólított személy iránt tanúsított. Tehát ezt a nyelvi formát az író valószínűleg udvariasabbnak, választékosabbnak tartotta, mint a *maga* szót, amelyet több esetben igyekezett elkerülni vagy az *ön*-nel helyettesíteni. Hasonló példákat hozhatunk Arany János levelezéséből is. Érdekességként említjük meg, hogy ilyen névmásos megszólítás csak Nagyszalontáról írt leveleiben fordul elő (l. Arany János Összes művei. XV. Levelezés I, 1975.). Ez a kérdés azonban további részletes kutatást igényel.

A személyes névmás ilyen használata más nyelvekben nem volt általános. Forrásaink szerint egyáltalán nem fordult elő az ázsiaiaknál, és az európai népek közt sem nagyon terjedt el. Egy ideig éltek ezzel a formával a németben, ám a későbbi nyelvhasználat folyamán onnan is eltűnt. Megvolt a spanyolban és az olaszban is. (Az utóbbinál az *ella* nőnemű alakjában szerepelt.) Egyesek véleménye szerint a német e 3. személyű névmásos megszólítás használatát az olaszból kölcsönözte (I. P. THEWREWK EMIL: Nyr. XXVI, 105). Ami a magyart illeti, KERTÉSZ MANÓ „Szállok az úrnak” című könyvében azt bizonyította, hogy e szokást a magyar nyelv nem a németből vette át: „Ám az ilyen magyarázat ellen két megoldás is szól. Az egyik az, hogy az effajta műveltségi hatások nem az alsóbb rétegek útján szoktak terjedni, hanem mindig a magasabb társadalmi osztályokból szivárognak le a nép közé. A másik meg az, hogy míg a hasonló német nyelvszokást csak a XVII. század elejéről keltezik, addig a magyar nyelv multjában már két emberöltővel előbb kimutatható. Zomor Jánosnak leendő vejéhez a lakodalmi költségek viseléséről 1554-ben írt levelében olvassuk a következő mondatot: »Azért k[egyelmed] lassa most is melyken (szándékon) akar meg maradny: vagy azon, hogy ytt legyen az halas es k[egyelmed] kewesen jewyen, az menyegzewys ytt egyewt legyen, vagy kegy azon, hogy Keg: vgy jew az mynt *Ev* akarja es az *ew* thyttessege Mutattya es az ebed vtan ottan el wyzy k[egyelmed] az k[egyelmed] yegyesset« (MNy. 2: 127). A magyar régiségben ezideig csak ez az egyetlen ilyen adat bukkant fel, de ez olyan kétségtelen hitelű, hogy a német hatás gondolatát el kell utasítanunk.” (I. m. 111–2.)

Ahogy az a fenti idézetből kitűnik, a németben ez a kifejezésmód a XVII. század elején keletkezett, és hivatalos megszólítási formaként volt használatos (vö. ÉLISE RIESEL: Studien zu Sprache und Stil von Schillers „Kabale und Liebe”. Moskau, 1957.). Az idők folyamán ennek a formának használati köre változik, mert megjelenik egy újabb kifejezésmód, a többes szám 3. személyű (*Sie*). A XVIII. század első felében ennek használata még nem terjedt el a népnyelvben, megmaradt továbbra is a régi *Er–Sie* mint hivatalos megszólítás, a többes szám 3. személyű névmást csupán a felsőbb réteg képviselői használták az egymással való érintkezésben. Az egyes szám 3. személyű megszólítási formát ők az alacsonyabb társadalmi réteghez tartozókra alkalmazták. Így az *Er–Sie* már a lenézés, a lebecsülés jelentését kapta és hordozta tovább (l. erről E. RIESEL i. m. 180–1). Tehát a német nyelvben a 3. személyű személyes névmásos megszólítás a barokk kor végére a társadalmi megkülönböztetés nyelvi eszköze lett.

Ennek egyik világos bizonyítékául szolgál Schiller 1784-ben írt „Ármány és szerelem” című drámája, amelyben két ellentétes társadalmi osztály ütközik össze: az egyik a feudális, udvari nemesség, a másik a kispolgárság, amely sorsával és hagyományaival az egyszerű néphez kötődik. Jellegzetesnek tűnik ebben az összefüggésben Miller, Millerné és a Miniszter közötti beszélgetés: „Präsident (zu Millern): *Er* ist der Vater? | Miller: Stadtmusikant Miller. | Präsident (zur Frau): *Sie* die Mutter? | Frau: Ach ja! die Mutter.” (II, 6.)

Az eddigieket összegezve megállapíthatjuk, hogy az *Er–Sie* a megvetés, lebecsülés, lenézés nyelvi eszköze lett. Ugyanakkor családi és baráti körben megőrződött az *Er–Sie* régi használata. — Az „Ármány és szerelem”-ben találunk példát arra is, hogy a szereplő a tisztelet és a megbecsülés hangján fordul a számára közel állókhoz, mégis így szólítja őket. Így beszél Luise

szüleikhez a dráma első felvonásában: „Ich versteh' *Ihn*, Vater — fühle das Messer, das *Er* in mein Gewissen stösst”; és e jelenet végén: „Bleib' *Sie* doch, Mutter!” (I, 3.)

E tekintetben tanulságos volna a dráma magyar fordításainak alapos vizsgálata. Sajnos e cikk keretében csak röviden jelezhetünk néhány fontosabb gondolatot, amely az általunk tárgyalt nyelvtani jelenséggel kapcsolatban felmerült. Példaként említsük meg Vas István 1955-ben készült fordítását (Schiller Válogatott művei I. 1955.). Egyetlen mondatban sem találkozunk a tárgyalt régi megszólítással. A fordító szándékosan kerüli ezt a formát, amely — ahogyan ő is véli — furcsának és érthetetlennek tűnnék a mai olvasó számára. Különböző helyzetekben, különböző társadalmi hovatartozású emberek között általános megszólításként a magázást használja. Véleményünk szerint azonban ilyen módon a fordító a nyelvi kifejezőmódban eltünteteti az akkori, a társas érintkezésben is meglevő társadalmi különbségeket. Ennek bizonyítására először emeljünk ki egy példát az eredeti dráma egyik jelenetéből, amelyben Ferdinánd és az öreg Miller megismerkedésük körülményeire emlékeznek vissza: „Miller: Wie, Herr Major? *Sie* wollten ja Lektion auf der Flöte bei mir nehmen. Das wissen *Sie* nicht mehr? | Ferdinand: Ich sah *Seine* Tochter! *Er* hat nicht Wort gehalten, Freund! Wir akkordierten Ruhe für meine einsame Stunden. *Er* betrog mich und verkaufte mir Skorpionen.” (V, 3.)

Bár Ferdinand szívélyes viszonyban van a Miller családdal, szereti Luisót, beszédében mégis kifejeződik a magasabb társadalmi réteghez való tartozása, ezért a társas érintkezésben megtartja azt az uralkodó megszólítási formát, amellyel az alacsonyabb osztályba tartozókhoz fordultak. Ilyen módon az *Er—Sie* használata Schiller művészi stílusesszökékeként is felfogható. Ugyanakkor Miller Ferdinanddal szembeni beszédére az újabb udvarias megszólítás, tehát a többes szám 3. személyű névmással mintegy a tiszteletadás, sőt talán az alázatosság kifejezése jellemző. Összehasonlításként vessünk egy pillantást a magyar fordításra: „Miller: Milyen alkalommal, őrnagy úr? Fuvola-leckét akart venni tőlem. Nem emlékszik már? | Ferdinand: És megláttam a lányát. *Maga* megszegte a szavát, barátom! Csöndes, nyugalmas leckeórákban állapodtunk meg, de *maga* becsapott. Skorpiókat adott el nekem.” (V, 3.)

Néhány esetben a fordító mégis törekszik arra, hogy nyelvi formában is kifejezze azt a társadalmi ellentétet, amit Schiller a németben következetesen érzékeltet. A II. felvonás 6. jelenetében a miniszter így fordul Millerhez és feleségéhez: „Miniszter: Az apja? | Miller: Miller, városi zenész. | Miniszter: Az anyja? | Millerné: Jaj, igenis. Az anyja.”

Kitűnik ebből a jelenetből, hogy a fordító kerüli a névmásos formát, csupán a főneves megszólítást használja, amely ebben a szituációban nem hangzik udvariasan. A *maga* szót azért nem adja a miniszter szájába, mert abban a korban elképzelhetetlen volt, hogy egy főrangú úr ezzel a választékosabb kifejezéssel forduljon a Miller-féle emberekhez.

Teljesen más a megoldás a német dráma régi magyar tolmácsolásaiban. Összehasonlításként vizsgáljuk meg Puky József 1827-ben készült fordítását (Fortély és szerelem. Ford. Puky József. 1827.). Itt még az egyes szám 3. személyű névmásos megszólítási forma általános. A fordító ezzel él akkor is, ha a németben más megszólítás használatos. Aránylag kevés esetben alkalmazza a magázást ott, ahol a német nyelvben *Er—Sie* forma van. Ennek

magyarázata az, hogy különféle nyelvekben ezeknek a formáknak különböző helyzetekben más-más jelentése és értéke volt. Ez valamilyen mértékben okvetlenül tükröződött a fordításokban. Puky József magyarázatában arról is meggyőződhetünk, hogy az adott forma a XIX. században használatos, mondhatni népszerű, a magyar olvasó számára mindenképpen érthető volt. Luise és a Lady beszélgetéséből idézünk: „Luise: Nagyságos Asszonyom, én várom a parantsát! | Lady: Ennye, Itt van? Kéttségen-kivül a' Mamzel — egy bizonyos, hogy, hogy, hogy hívják tsak őtet? . . . Ugy van! Ugy! emlékszem *reá* . . .” (IV. 7.) (L. erről részletesebben: E. RIESEL i. m.)

A fentiekben tárgyalt nyelvi formák szerencsésebb megoldásai az újabb magyar fordításokban találhatók. Ez vonatkozik többek között Thomas Mann „Lotte in Weimar” című regényének Lányi Viktor által készített 1957-es fordítására (l. Thomas Mann: Lotte Weimarban. 1957.). A mű cselekménye 1816-ban játszódik. Az *Er—Sie* megszólítás abban az időben már egy kissé régiesnek tűnik, ezért Thomas Mann kommentálni kényszerül: „Ja, so«, sagte sie, »das vergass ich. Alles, was sich gehört! Übrigens ist *Er* ein Mann von Kopf, wie ich höre« (sie gebrauchte die Anredeform, die noch in ihrer Jugend üblich gewesen sein mochte), »wohlbelesen und citatenfest. Geb' *Er* her!«” (Thomas Mann: Ges. Werke. VII. Berlin, 1956. 378).

Lányi Viktor ezt a következőképpen fordítja: „— Vagy úgy — mondta — erről megfeledkeztem. Ami szabály, az szabály! Egyébként, mint szavai elárulják, *kelmed* jófejű ember (a régies megszólítást használta, amely ifjúkorában még szokásos lehetett), szeret olvasni, és találóan idézget az olvasmányjaiból. Adja ide!” — A *kelmed* szót a fordító állandóan használja, ha a német szövegben a 3. személyű névmási forma (*Er—Sie*) szerepel.

Végezetül nem tűnik érdektelennek az egyes szám 3. személyű névmásos forma kialakulásának ismételt áttekintése. Eredete a beszélőnek elkülönülő, távolságot tartó, tiszteletet megadó szerénységére vezethető vissza. Ahhoz, hogy ez a nyelvi forma általánossá váljon, előbb szükségszerűen meg kellett, hogy jelenjen a főneves megszólítás, amely egyes nyelvekben személyes névmás nélkül volt használatos, például „Was will *der Herr*?” (l. K. E. MAJTYINSZKAJA, Mesztoimenyija v jazikah raznih szisztyem. Moszkva, 1969. 154). Magyarországon a régi udvarias nyelv 2. személynek vette a megszólítottat, és ellátta birtokos raggal: *Felséged, Úraságod* (vö.: RÁCZ ENDRE, A magyar mondatbeli egyeztetés általános kérdései. Kézirat; MAJTYINSZKAJA i. m.). E kérdésnek alapos és részletes, bár régibb feldolgozását találjuk THEWREWK EMIL cikkében is, amelyben az udvariassági nyelv névmásainak használatával foglalkozik (i. m. 101).

A nyelv az idő múltával a *te* személyes névmás helyébe a következő formákat tette: 1. a *ti-t*; 2. a főnévi formát; 3. a személyes névmás egyes szám 3. személyét; 4. a személyes névmás többes szám 3. személyét; 5. a személytelen formát. E kifejezőeszközök mindegyikével nem kívánunk most részletesen foglalkozni, csupán a folyamat jelentősebb mozzanatait emeljük ki, melyekről THEWREWK (i. h.) ilyen magyarázatot ír: „Miután a *ti* általánossá vált, némelyik nép keveselni kezdte a megszólítottak kitüntetésére s más formát keresett, s így eljutott a személynek viszonyítás nélküli megjelöléséhez. Európában ez a találmány nagyon fiatal keletű, Ázsiában régóta otthonos. Oka a személy érintésétől való idegenkedésben áll. Az udvariassági nyelvnek a személy viszonyítás nélküli megjelölését három formában valósította: főnévi formában, névmási formában, az egyesszámú 3-ik sze-

mély alakjában, és a többszámú 3-ik személy alakjában.” Tehát a főnévvel való megszólítás megelőzi a következő formába való átmenetet, és e forma a 3. személyű személyes névmás (Siehet *der Herr?* → Siehet *er?*). Visszatérve e jelenség nyelvek közötti kölcsönhatás útján való terjedésére, feltételezhetjük, hogy nem minden esetben vettek át egymástól a nyelvek ilyen vagy olyan formát. Külön-külön is kialakulhatnak hasonló nyelvi jelenségek, hiszen az emberi gondolkodás általában egyformán fejlődik. Talán ez vonatkozhat a fentiekben elemzett formára is: a magyar nép gondolkodása e tekintetben megegyezhet más népekével (ahogyan megemlítettük már az olaszt, a spanyolt és a németet is).

Befejezésül néhány szót szeretnénk mondani az „Isten *vele*”, „Isten *velük*” köszöntési formáról is, amelyet teljes joggal sorolhatunk a fent tárgyalt jelenségek körébe. Ezzel kapcsolatban a MMNyR.-ben a következőt olvassuk: „... a régebben búcsúzaskor járatos »Isten vele!«, »Isten velük!« köszöntés is ennek a ritkább szokásnak a maradványa volt” (I, 241). Nem vitás, hogy e kifejezés ma is él, és hogy használati köre valamivel szélesebb az előbb elemzett formánál. Számos adatunk igazolja, hogy megvan a köz- és az irodalmi nyelvben is, nem beszélve a népnyelvről. Ennek a magyarázata az, hogy a régi magyarban szintén általánossá vált, minden ember szájából hallható volt. Czuczka János például ezt írja 1899-ben: „Egy régi műveltségű, öreg úri asszony búcsúzó köszönésemet mindig így vizánozta: Isten vele!” (Nyr. XXVIII, 320).

E köszönési mód megjelenéséről és elterjedéséről a Magyarországon egyik cikke némely vonatkozásban furcsa magyarázattal szolgál: „Az »Isten vele«, »Isten velük« köszöntés helyes alakja: »Isten önnel!«, »Isten önökkel!«. Helytelen alakjában bizonyára az »Isten veled«, »Isten veletek« tegező köszöntés alaki analógiájára kezdett lábra kapni és terjedését elősegítette az a körülmény, hogy az »ön«, »önök« névmással általános szokás szerint csak egyenrangú vagy alacsonyabb rangú felnőttest és inkább csak férfit szólítunk meg, az »Isten vele« köszöntéssel pedig — jóllehet nyelvtani értelme szerint helytelen — általánossá vált, alkalmi értelme szerint olyanoktól is búcsúzhatunk, akiket egyébként nem illetnének »ön« megszólítással” (DENGL JÁNOS: Msn. IX, 13).

Ugyanakkor az utóbbi időben a szépirodalomban talákoztunk egy másik, az előzőhöz hasonló formával, az „Isten *magával!*” köszöntéssel is. E nyelvtanilag helyesnek tartott kifejezésmód teljesen új keletű. Helyes alakja ellenére mégis mesterségesen létrehozott, erőltetett formának érződik. Több esetben akkor használja az író, amikor vidéki vagy külvárosi ember típusát ábrázolja; gyakran „Vizontlátásra!” köszöntéssel jár együtt, mint például Moldova Györgynél: „Isten *magával*, Mandarin, a vizontlátásra” (l. Szüreti fűrt [1958. Olcsó Kvtár] I, 95).

Kétségtelen tény, hogy a felszabadulás utáni időben a jelenség egésze visszaszorulóban van. Ezt bizonyítja az is, hogy a rendkívül bonyolult, egymást keresztező megszólítási formák 1975-i kérdőíves vizsgálata során a tőlünk megkérdezettek közül senki sem említette ezt a kifejezésmódot. Ennek ellenére a felsorolt példák összessége arra figyelmeztet, hogy az elemzett használat újabb tudományos kutatás tárgya lehet: hiszen az utolsó három évtizedben a nyelvészeti irodalom nem fordított rá figyelmet.

Érdeemes megjegyezni, hogy e személyes névmással mint alannyal sem az írók levelezésében, sem a régi fordításokban (nem beszélve az újabbakról)

nem találkozunk, bár az eredeti német szövegben ez a forma nagyon is gyakori. Viszont a népnyelvből van néhány adat annak bizonyítására, hogy a régi magyarban megvolt ez a megszólítás az alanyesetben is: „Ő mit mond hozzá?” (ZOLNAI: Nyr. XX, 213); „Ű is elgyün a hegyre?” (KERTÉSZ, Szálok... 111).

GUSZKOVA ANTONYINA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Névhelyettesítés és névkihagyás

1. Névhelyettesítésről általában akkor szoktunk beszélni, amikor egy-egy hivatalos iratban nem szerepel valamilyen ember teljes neve, hanem vagy egyik, vagy másik névelem elmarad, és bizonyos körülményekkel történik utalás a személyazonosságra. Az természetes, hogy az identifikáció csak nagyon ritkán állhat egy mozzanattól (ez leginkább a beszélt formákra vonatkozik, amikor is az előzmények alapján tudjuk, hogy kiről van szó). Az esetlegesen meglévő névelemet is számítva, többnyire két-három mozzanat a gyakori, de a négy sem ritka.

KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND már felhívta a figyelmet erre az érdekes jelenségre, amelyet ő név helyettesítő körülrának nevez (NytudÉrt. 28. sz. 100—1). Célszerűnek látszik felvenni a névkihagyás kifejezést is, hiszen a XVIII—XIX. századra már a kételemű nevek használata a jellemző; legfeljebb több helyütt írásban nem így regisztrálják. KARÁCSONYNAK feltétlenül igazat adunk abban, hogy a név helyettesítés inkább az alacsonyabb származású embereket jelöli, mivel nem látszott fontosnak a teljes név megörökítése (vagy éppen a följegyző nem tudta a nevet).

A Borsod megyei Cserépfalu két anyakönyvét vizsgáltuk meg 1731-től (innen vezetik rendszeresen) 1806-ig. A matricula (az eredeti bejegyzés szerint: Libellus Memorialis Ecclesiae Reformatae Tserépfalusiensis Comparatus Anno Dñi MDCCXXXI Dje 2. Mart.) 1750. február 21-ig latin, azután magyar nyelvű, noha a fejléc még a második kötetben is latin. Az anyakönyv három részre tagolódik: 1. Baptisati, 2. Copulati, 3. Sepulti (a II. kötetben: Series Mortuorum). Feltűnő, hogy a bejegyzők többnyire masculinumot használnak. Mivel a két matricula lap-, illetve oldalszámozása nem következetes, célszerűbbnek látjuk az évszám megjelölését a hivatkozásokkor, nem mulasztva el az évszám előtt azt is közölni, hogy kereszteltről (B), házassultról (C) vagy eltemetetről (S) van-e szó. A nyelvi adatokat az anyakönyvekben található ortográfiával közöljük. A vizsgált időszakban a papok (az anyakönyv szerint: Praedicator, rövidítve: Prdr., Prtor, Ptor.) neve a latinos formát követi 1810-ig: Johannes D. Etsegi, Gregorius Szombathi e RSzécs, Andreas Marusi, Michaël T. Pápai, Sigismundus Kérézi, Stephanus Kérézi.

2. A névkihagyásos helyettesítéseket megvizsgálva, az alábbi csoportokat állapítottuk meg: A) Más teljes nevéhez kötődő megjelölések. B) Vezetéknévhez kötődő megjelölések. C) Keresztnévhez kötődő megjelölések. D) Névelemhez nem kötődő megjelölések.

A) A más teljes nevéhez kötődő megjelöléseket általában a csecsemők vagy egészen kisgyermek bejegyzésében találunk: *Bojtár János leánykájá, Lukács István fiatskájá* (S-1753). Ha a gyermek nem volt életképes, ezt jegyezték meg: *mortua nata, mortuus natus, halva lett gyermek., sine bapt., keresztvizet nem ért gyermek.* Ritkábban a szolgák nevét sem adták meg, hanem gazdájuk teljes nevével utaltak a személyazonosságra: *Toth Márton szolgájá* (B-1757).

B) A vezetéknevvel kapcsolatban találtunk olyan adatokat is, amelyek csupán a puszta nevet közlik: *Gonda* (S-1750), *Tserépiné* (S-1756) (ez utóbbi típus gyakoribb). Továbbá utalhatnak a családi állapotra: *Tótzegi leánykája* (S-1753), *Vidua Csatariana* (S-1740), a korra: *Grandaeva Tótzegiana* (S-1748). Egyébként a *Vidua Csatariana*-féle nevre még 1820-ból is van példa ugyanabból a faluból: *vid. Domina Kérelziana* (Urb. et Conscr. 231—1. OL Ft. 2521. doboz). Érdekes és eléggé feltűnő a következő körülírás: *Pataki unoka Leánya* (S-1756).

C) A keresztnévhez való kötődés már jóval sokrétűbb. Itt két csoportot különböztetünk meg: a) saját keresztnéve; b) más keresztnéve.

a) A saját keresztnévet kísérheti a kor, a nemzetiséghez való tartozás, a foglalkozás, a családi állapot és egyéb körülmény megjelölése. A néven kívül három mozzanat található a következőkben: *Jacobus Sutor Coelebs grandaevus* (S-1746). A *sutor* szó nem fogható fel névnek, mivel a községben volt *Varga* nevű ember (1746-ban is), s őket *Vargá*-nak (néha: *Varghá*-nak) anyakönyvezték, ráadásul a matriculákban soha nem fordul elő a vezetéknev lefordítása; így tehát a *sutor* csak a foglalkozásra vonatkozhat. Gyakori jelenség, amikor a nevet két mozzanat kíséri: *Josephus Senex Romanus* (S-1745), *Joh. Zing. mutus* (S-1748), *Zinguri cujusdam F. Elizabetha* (B-1743), *Szabó István Toth Márton szolgábját Erfokot vette* (C-1758).

b) A más keresztnévhez kötődő megjelölések általában a férjhez kapcsolódnak: *Uxor grandaevi Balthasaris* (S-1745), *Uxor Jacobi Seniculi* (S-1738). Mind a *Boldisár*, mind a *Jakab* név előfordul vezetéknevként is, ezúttal sem beszélhetünk lefordításról, mivel az anyakönyvekben *Boldisár* ~ *Böldisár* és *Jakab* (az urbáriumokban: *Jakabb*) alakban szerepel. Egyetlen adatunk van arra is, amikor a nagyapa (!) utónevét adták meg: *Davidis Zingari Filii Filia Sara* (B-1735). Ugyancsak egyszer fordul elő, hogy az apa, illetve a gyermek keresztnévét egyaránt megtaláljuk: *Coturnarii Mich. F. Stephanus* (B-1750).

D) A névhez nem kötődő megjelölések lehetnek két, illetve három mozzanattal. Három mozzanatot fejeznek ki: *Az alvégesi kondás gyermek.* (S-1753); ez ráadásul tisztán nem is három mozzanattal, mivel a gyermek nemét a körülírásból nem tudjuk meg. Ugyancsak nem egészen pontos a következő: *Molitoris Romani Infans* (S-1748). A továbbiakban már valamivel pontosabban determinálnak: *Alvégesi Kondás Leánya Fiatskája* (S-1756), *Zingari cujusdam filius aquis immersus* (S-1745). Megjegyezni kívánjuk, hogy a vizsgált korban a *Kondás* vezetéknev is előfordul, a jelen esetben mégsem foghatjuk fel vezetéknevként. Ezt egyrészt igazolja a határozott névelő használata, másrészt az, hogy a falu két alapvető részének (*Alvég*, *Felvég*) külön kondása 'disznópásztora' volt. Két mozzanattal nevek szép számmal akadnak: *Filia Tilza Nánaiensis* (S-1736), *Valachi cujusdam Filia* (S-1748), *Egy Rosnyói koldús* (S-1750), *Répás Hutába Kondás* (S-1802).

3. Észrevételek. 1. A bemutatott megjelölésekkel leginkább a gyermekeket, szolgákat (szolgálókat), a cigányokat és a koldusokat determinálták. — 2. Úgy látszik, az idegen cigányok bejegyzésekor nem volt fontos a névelem; a helyi cigányok *Bari*, *Lábas*, *Farkas*, *Lukács* vezetéknevet viseltek. Mindenesetre a lenézést, a nemtörődömséget jelenti a *cujusdam*. A múlt század elején teljesen eltűnnek a faluból a cigányok; a legutolsót már a cserépváraljai filiából anyakönyvezték. Azóta Sály községbe húzódtak. Csak egyetlen adatunk van arra, hogy különbséget tettek közöttük: *Bari István vajda leánya* (S-1758). — 3. Említettük, hogy a *Kondás* szó jelölhet foglalkozást, vezetéknevet, sőt ragadványnevet is (MNYj. XVIII, 123). Sokszor nem is dönthető el pontosan, hogy melyikről van szó. Ez az ingadozás a *Csoradás*, a *Gulyás*, a *Bojtár* név esetében (jelenleg csak ez az utóbbi élő vezetéknev), a *Juhász*-nál már valamelyest: *Petrus Thót alias — Juhász* (C-1738), *Martinus*

Juhász aliter Tót (S-1750). A *Juhász* manapság már csak ragadványnévként él (MNy. XVIII, 123). — 4. A pásztorok között a kondásnak volt a legalacsonyabb a „rangja”, s ő kapta a legkevesebb fizetséget is. Még az 1950–60-as években is ő hajthatott ki utoljára; csupán a *gédás* 'kecskepásztor' állt mögötte. — 5. MOÓR ELEMÉR a következőket írja: „Az kétségtelenül rejtélyes, hogy a k a n á s z és k o n d á s foglalkozásnevek — amelyekre a legrégebb adatok azonban csak a XVIII. századból (vö. SzófSz.) valók — családnevekben nem jelentkeznek.” (MNy. LXV, 324.) A TESz. köznévként 1720-ból, tulajdonnévként 1788-ból idézi a *kondás* szót (II, 546). A cserépfalusi matricula S-1739-ből már hozza vezetéknevként. Abban értünk egyet MOÓR ELEMÉRRREL, hogy ez a foglalkozásnév jóval később szilárdult vezetéknevvé, mint a többi, pásztorokodásra vonatkozó név. Ezt azzal magyarázzuk, hogy a disznópásztor a későbbiek folyamán foglalkozást változtathatott, azaz a pásztorok „ranglétráján” feljebb léphetett. Ez fordítva alig történhetett meg, pl. egy gulyásból nemigen lehetett már kondás. — 6. A gyermekeket apjuk — általában teljes — nevével jelölték (ritkábban a nagyszülő neve is felmerült). — 7. Ha egy szolgáló „rangján felül” ment férjhez, akkor a teljes névén kívül megkapta még a fentebb ismerttetett kiegészítéseket is: *Űs Kos Pál Nofzvaj Notarius vette füzületésére nézve Kazintzról való de iten néhány elztendők alatt szolgálatban éltt Tot Katalin nevű hajadon Leányzót . . .* (C-1791). Az efféle kiegészítések inkább az előkelőségek számára tartottak fenn: *Kérélzi István Leánya Borbála K.[ereszt] A.[pa] Műsgs Gróf Elzterházy István [kereszt]A.[nya.] M.[éltóságos] Gróffné Forgách Ludmilla Eo Nagysagai* (B-1784). — 8. A anévki hagyás és a névhelyettesítés leginkább a halotti anyakönyvre jellemző kevésszék kereszteltekre, a házassultakra alig. Ez utóbbiakra inkább a teljes név mellett, részlete és a jellemző. — 9. A névki hagyás és -helyettesítés az 1740–50-es években igen gyakori. A latin kifejezésekben sok a hungarizmus. — 10. Valószínűnek tartjuk, hogy a névhelyettesítő körülírások a beszélt nyelvben is gyakran előfordultak; afféle kifejezésekre gondolunk, amelyeket ma is használunk, ha valakinek nem tudjuk a nevét (pl. *szemüveges, magas férfi* stb.), tehát amikor az illető ember egy vagy több külső tulajdonságával utalunk a személyre (pl. testi hiba, viselet, hajszín stb.).

MIZSER LAJOS

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Kemény Zsigmond egy szaváról. 1. Talán legjellemzőbb, sajátos jelentéstartalmú szava: a *rajongó* (illetve a *rajong* és a *rajongás*). Attól kezdve, hogy rátalált, pályája végéig használta, s néhány kivételtől eltekintve súlyosan megbélyegző értelemben.

2. A szó Szemere Pál alkotása, hosszas töprengés után Fejér György *rajiskodó*-ját s a „Mondolat”-ban kigúnyolt *rajlódó*-t *rajongó*-ra módosította (NyÚSz. 266; TOLNAI, Nyúj. 142). A fogalmat azelőtt — sokan azután is, mint Széchenyi: „forró, de ki nem főtt ábrándozási teoriák árjai” (Magyar játékszínül, Pest, 1832. 85) — az *ábrándos, fantasztá* (vö. Schiller: „Der Phantast verlässt die Natur aus bloszer Willkür”), *enthusziasztá* szavakkal igyekeztek kifejezni, de e szavak csak halvány, szintelen jelölői voltak annak a sötét érzelemnek, mit hivatottak lettek volna megéreztetni. Kemény is gyakran — különösen eleinte — e két szóval (*ábrándozó, fantasztá*) jelölte az eszélytelen, érzelmeitől elragadtatott embert, de már pályája elején kereste az alkalmasabb szót.

1837-ben, „A mohácsi veszedelem okairól” írt történeti értekezésében Fejér György szóalkotásával találkozunk: „a harc sanyarúságának neki durvult, s az Izlam *rajiskodásától* vezérlett népnek, mily volt az ozmán . . .” (ÖM. IX, 11). Az értelmre a 'rajongás'-nak felel meg, de ez csaknem egy évvel hírlapírói fellépése után, 1842. november 18-án tűnik fel az Erdélyi Híradóban: „Azonban a *rajongás* és rossz akarat figyelmévé

mellőzte Rousseau munkája végét . . .” Anélkül, hogy tovább idéznénk a szöveget, azonnal kitűnik, hogy az új szót rosszálló értelemben írja le.

S ettől kezdve, tartalomban mindinkább gazdagodva, olyasfélét jelent nála e szó, hogy 'az ész mellőzésével, elvakult és elvadult szenvedélyességgel cselekszik valaki'; hogy 'a valóságról megfélemedkezve légvárat épít, tehát töredék-eszmét képvisel, de azt makacsul és indulatosan, mit sem törődve az összefüggésekkel s a kivihetőséggel.' A „rajongó” ember Kemény szerint valójában beteg, mert képzelete az érzelmek hatására szeszélyes önkénnyel teremti meg az óhajtott képet, s az ítélő erő elégtelensége miatt képtelen az alapelvek megfontolására, s nemtelen és erőszakos módon tör megvalósításukra. A „rajongó” tehát kettős bűnbem leledzik: egyrészt féligazságra épít, másrészt mivel az egyeduralkodóvá előlépett érzelem felperzseli az észet, így indulatosan, vaktában s pusztítva cselekszik, s ami a legdöbbenetesebb: megingathatatlanul nyomul előre. E megvadult lelkesedés kifejezésére nem elegendő az *enthuziasztó* szó, mert abban magasabb felbuzdulás, szentebb lelkesedés érezhető. Az előző affektust leghívebben a *rajongó* jelölheti. Alkotója is hasonlóra gondolt, s mások is hasonlóképpen. Kemény előtt már Kossuth Lajos is efféle értelemben használta oly műben, melyet Kemény jól ismert, s ott „puha- és keményszívű ábrándozástól s minden képzeleti *rajongástól* ment tudományos” modorról beszél. (A Kelet Népe: Fontes V [1925.], 491.)

De Keménynél a szó az első időkben még nem foglalódott le az egyértelmű elítélés kifejezésére. Összefüggésben áll ez Kemény szenvedély-tanával. A szakirodalom sok ízben olyanak tüntette fel Keményt, mint aki a szenvedély ellen vette fel a küzdelmet. E tétel korántsem állja meg helyét. Különösen pályája első szakaszában a szenvedélyről, mint szükséges és nélkülözhetetlen nagyszerű érzelemről beszél. Hegel — kinek eszméivel oly sok hasonlóságot mutat Kemény felfogása — azt hirdette, hogy „a szenvedély se nem jó, se nem gonosz”, de azt is, hogy „semmi nagyot nem hajtottak végre szenvedély nélkül. Csak holt, sőt nagyon is gyakran képmutató moralitás az, amely a szenvedély formája mint olyan ellen háborog.” (A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. III. A szellem filozófiája. Bp., 1968. 474.) Kemény is azt vallotta, hogy „mit mi köz- és társas életben *jellemnek* nevezünk, nem egyéb, mint a szenvedélyeknek bizonyos és állandó aránya”, s „a jellemes ember az, ki bír uralkodó szenvedéllyel, mely lényét átöleli, reményeit színezi, tetteit mozgatja” (Erdélyi Híradó 1845: 41).

S ebből következően, mivel a rajongásnak központi magja a szenvedély, nem minden esetben nyilatkozik róla elítélőleg. Az „Élet és ábránd”-ban a felfedezéseket és a nagy hódításokat azzal magyarázza, hogy „Nemzetek gyakran egyoldalúság által válnak dicsővé. Egy eszme járványossá lesz, meghódít minden hajlamot, magához bilincseli a szenvedélyeket és — új korszak kezdődik”, s azzal zárja az óriási vállalkozások korának rajzát, hogy az „ember természetében nem fekszik a szünetlen rajongás, az örökös kockajáték önjövedőjével. Egy néptestet lázas vérkeringésben állandólag tartani nem lehet.” (ÖM. V [1897.], 316—7). A nagy jellemek — az indoklás szerint — új világrész felől ábrándoztak, s felfokozott szenvedéllyel — itt ezt nevezi *rajongás*-nak — nekivágtak az ismeretlennek. Itt tehát a rajongást nem hibáztatja, ám e felfogás ritka intermezzó a Kemény-életműben.

De aztán mind mélyebb meggyőződéssel afelé hajlott, hogy a rajongás súlyosabb tünet, mintsem szó nélkül elmehetne mellette; a rajongás idült kór, s e betegséget gyógyítani, e sötét erőt kiirtani majdnem lehetetlen. Mert abban elvakult érzelmi áradás tombol, mert az ragályként terjed, s minden ellenérv, gyógyszer csaknem teljesen hatástalan. A vallási és politikai rajongás voltaképpen egy töről, közös gyökérből sarjad, s mindkettőben félelmetes csökönység rémit. Kemény csak a bekövetkező rombolás és romlás monumentális rajzával akarta megdöbbeníteni s ha lehet: józanítani őket; többek között az ily rajz is előidézője regényei komoran sötétlő világának. Arra vállalkozott műveiben,

hogy a fölzaklatott kedélyű, megátalkodott, elfogult embereket, kik a javítási lehetőségeket zúzzák szét, megfélekezze, felébressze, visszavonulásra bírja. S hogy úgy mondjuk, Kemény támadásának különböző szakaszai vannak: egyik csúcs a 40-es évek elejére esik, a másik az 50-es évek átmeneti lecsillapodása után — bár akkoriban is el-elhangzik néhányszor a szó az „Élet és irodalom”-ban, a „Két boldog”-ban, az „Erény és illem”-ben stb. — a „Rajongók” és a „Zord idő” táján kulminál.

A 40-es évek közepén attól tartott, hogy széles rétegek fanatizálódhatnak, s megakadályoznak minden józan előrehaladást. Ezért van tele minden műve a rajongás elítélésével. Például a „Korteskedés és ellenszerei”-ben ilyeneket olvashatni: „*rajongásra* könnyen izgatható s esőkönyösségre természeténél fogva szertelenül hajlandó tudatlanság”, „*rajongás* és terrorizmus”, „*fiatal rajongók* izgatás által” nyitják föl „minden barlangjait a szenvedélynek”; beszél „*rajongó hírlap*”-ról, melyben bűnösen terjesztetnek merész ábrándok (Erdélyi Híradó, 1843. ápr. 11); különösen megszaporodik az ilyen utalások száma a „Gyulai Pál”-ban, ahol minden bűn a rajongásból következik, Gyulai Pálé ugyanúgy, mint Eleonóráé vagy mint Farkas Istváné. Nagyobb arányokban tör elő a megrovó szó az „Özveggy és leánya”-ban („bősz asszony *rajongó* fohász”, „*rajongó* hangon” stb.); különösen a „Rajongók”-ban („*hitvány rajongók*”, „*sötét rajongás*”, „*dühös rajongók*”, „*vallásos rajongás*” stb.) és a „Zord idő”-ben („*a rajongás* határáig vallásos”, „*veszélyes rajongás*”, „*a rajongás* szavai s egy iszonyú történet” stb.).

De rá kell mutatni, hogy nem minden *rajongás* szó takar nála sötét, végzetes szándékot. A „Gyulai Pál”-ban a főhős többször ismétli, hogy ez a Senno megőrült a Báthory Boldizsár iránti rajongás miatt, sőt ilyet is mond: „Látászik, hogy mint a *rajongók* szoktak, minden erényt és becületet pártjában keres”, de ezek ellenére, amit csinált Senno, azt nem rajongásból, hanem féltékenységből tette, tehát a szóhasználat önmagában pusztán még nem eligazító tényező, a lelki beállítottságot kell elsősorban nézni

3. A közvélemény hullámlására s általában minden rezdületre felneszélő Kemény öntörvényű fejlődéssel is eljuthatott erre az elítélő álláspontra; de a jelek szerint befolyásolták vagy gyorsították meggyőződésének kialakulását a külföldi írók is. Olvasmányai között bőven találhatott olyanokat, melyek ebbe az irányba vitték.

Ismerhette Hegelt, aki beszél vallási és politikai rajongásról, s arról, hogy „az érzés a szellemnek a legrosszabb formája, s elronthatja a legjobb tartalmat” (i. m. 400 és 406). De találkozhatott a m. *rajongás* egyenértékűjével mesterénél, Goethénél is, bár az is igaz, hogy nem mindig elítélő értelemben (például: „von der höchsten, süszten Fülle der *Schwärmerei*”, „*Schwärmerische Ruhe*”, „eine heilige *Schwärmerei*” stb.: Goethes Werke XI.: „Wilhelm Meisters Lehrjahre”. Berlin, 139, 141). Talán leginkább befolyásolta Schiller, akihez különben oly sok szállal fűződött. Mindketten vágyódtak a Winkelmannt-Lessing-féle görög szépségeszményre, a goethei egyszerűségekre és nyugalomra; mindketten tisztelték a valóságot, nem tévesztették szem elől a történelem adta lehetőségeket, legfőbb stúdiumnak a történelem tanulmányozását ajánlották; mindketten a politikai felelősségűdat felkeltésével akarták nevelni nemzetüket; mindketten az osztálykompromisszumos angol filozófia „harmónia” elvét vallották és elítélték a mértéktelen és káros csapongást (vö. SCHILLER, Válogatott esztétikai írásai. Válogatta és a bevezető tanulmányt írta VAJDA GYÖRGY MIHÁLY. Bp., 1960. 34).

Schillernél sűrűn előfordul a *Schwarm* főnév valamely képzett alakja — s olyan műben, melyet Kemény feltétlenül ismert —, s minden esetben megbélyegző értelemben. Rajongóknak azokat tartja, akik önkényesen elszakították magukat a valóságtól, s merő egzaltációból adták át magukat a képzelőerő botor szeszélyeinek; csak ábrándképeket hajszolnak, s így a tapasztalati és ideális közti utat az elszabadult fantázia teszi járhatatlanná, mert visszafoghatatlanul az elérhetetlenek világába röpít és makacsul ott regnál. Mint „A naív és szentimentális költészetéről” (1795.) című értekezésében írja:

az a veszély, hogy a szentimentális zseni nemcsak „... über jede bestimmte und begrenzte Wirklichkeit hinweg zu der absoluten Möglichkeit zu erheben — oder zu *idealisieren* — sondern über die Möglichkeit selbst noch hinauszugehen — oder zu *schwärmen*” (Werke VIII. Berlin—Leipzig—Wien—Stuttgart, é. n. 172). Schiller is beszél morális és vallási rajongásról, a fantázia féktelen önkényéről (uo. 175), szerinte is az a józan ember, aki tud eszményíteni, anélkül, hogy rajongana („und idealisieren kann, ohne zu *schwärmen*”: uo. 180). Kemény sok mindent átvehetett Schillertől, de a harc schilleri formáját elutasította — „der Spott, der den *Schwärmer* oft heilsam züchtigt” (Levelek az ember esztétikai neveléséről. 1794. ötödik levél) —, mert bár volt humorérzéke, de a szatíra fegyverét is csak bizonyos lecsillapodás után tudta forgatni; a rajongókkal szemben pályája említett két szakában képtelen volt ilyesmire.

A gazdag irodalomból még kiemelhető egy német műfordító hatása. Walter Scott, még ha az érzelem oly elfogult, makacs, extatikus megnyilvánulásáról volt is szó, mint Balfour esetében, mindig az *enthusiasm*, *enthusiast* szavakat használta. (Old mortality. Pest, Leipsic and London, 1831. I, 9, 69, 76, 77, 188, II, 21, 55, 77, 124, 141, 173, III, 63, 143 stb.) Ritkán fordul elő a *fanatical* szó (II, 21) vagy e formula: *fanatical enthusiasm* (II, 172), vagy ilyen összetétel: *enthusiastic firmness* (III, 91), *enthusiastic dreams* (III, 178), vagy *stern enthusiastic* (III, 207).

E könyv német fordítása hemzseg a *Schwärmer*, *Schwärmerey* szavaktól; az előszóban egy tucatnál többször fordul elő, sőt már a cím is ez: „Die Schwärmer” (Ein romantisches Gemälde von Walter Scott, übersetzt von W. A. Lindau. Neue, verbesserte Auflage, Wien, 1825.). Ha a szövegösszefüggésben az *enthusiast*, *enthusiasm* szavak egyszerű lelkesedésnél többet látszottak kifejezni, Lindau mindjárt az *chwarm* megfelelő alakjához nyúlt. Például: „with republican *enthusiasm*” (I, 5); „mit republikanischer *Schwärmerey*” (I, 47); „their severe *enthusiasm*” (III, 63); „Ihr strenger *Schwärmer*-Eife” (III, 63); „with the same *enthusiastic firmness*” (III, 91); „mit *schwärmerischen* Standhaftigkeiten” (III, 95); de olykor még az ilyen kifejezést mint: „the pious *enthusiast*” (I, 8), így fordítja: „der fromme *Schwärmer*” (I, 49), vagy *enthusiasts* (II. 141): *Schwärmer* (II. 227). Hogy tudatosan élt a *Schwarm* szó jelentésével, bizonyítja, hogy a „The *enthusiastic old woman*”-t (II, 77) úgy fordítja: „Die begeisterte Alte” (II, 55). Stb.

S ha Kemény e fordítást, aminek nagy a valószínűsége — mert németül jobban olvasott, mint angolul, az angol nyelvben csak később lett jártasabb, másrészt a bécsi kiadású könyv is könnyebben kezébe kerülhetett —, bizonyára befolyással volt rá a *rajongó* fogalmának kialakításában, sőt még az sincs kizárva, hogy innen ered a későbbi *Rajongók* cím is.

4. Látható, hogy némi előzmények után Kemény kikötött, megállapodott a *rajongó* szónál, s azt a szokásosnál kevesebb, sötétebb jelentéstartalommal töltötte meg, s ehhez pályája végéig ragaszkodott. Élete egyik feladatának azt tartotta, hogy harcoljon az érzelmi eltévelyedések, az esztelen indulat, önönmagát és nemzetét veszélybe sodró vak szenvedély ellen, így a külföldiek közül felfogása legközelebb áll a W. A. Lindauéhoz. Különös, de nem meglepő, hogy kis tehetségű író hat rá, ezt lehetett már tapasztalni egy eléggé másodrangú kortársa: Raumer esetében is (Helikon 1972: 217—21). De szilárd és meglehetősen túlzó, sötét álláspontja ellenére sem egy törpe és félnék lélek ijedezését s merevségét kell látnunk a merész és nagyszerű tervek ellenében, hanem a nemzetért aggódó lélek tiltakozását az olyan helyzet ellen, melyben az ész hierarchiája feltétlenül veszendőbe kerülhet.

Füvönosztás, gyepszegés. I. TAGÁNYI KÁROLY ismerte fel a középkori magyarországi latin nyelvű oklevelekben szórványként szereplő rejtélyes *fyu* és *fyunwzta*s kifejezésének értelmét. Korábban — helytelenül — *fiu*-nak olvasták és *fiunosztás* alakban is szótározták (NySz. I, 858 és II, 1153), aminek semmi értelme nincs. TAGÁNYI a földközösségről szóló nagybecsű tanulmányában mutatta ki, hogy a rejtélyes *fyu* nem más, mint *fű*, a *fyun wztas* pedig *füvönosztás* vagy *fűnosztás*: „a földközösségnek ősi magyar terminus technicus” (A földközösség története Magyarországon. GazdtörtSzle. 1894. 2. kiad. MOLNÁR ERIK előszavával, Bp. é. n.). Rámutatott arra is, hogy a *füvönosztás* kifejezést középkori hatóságaink szélteben használták, sőt azt latin nyelvre is lefordították, a magyar *fű*-nek megfelelő latin *herba* szóval. Innen vannak a *herbali* vagy *erbali distinctione*, *erbaliter divisa*, *per herbas divisa* stb. kifejezések (i. m. 2. kiad. 51).

A kifejezések értelmezésének feladatát azonban — megítélésem szerint — TAGÁNYI nem oldotta meg maradéktalanul. Többek között ezeket mondja: „Mi lehet most már ez a »fyu« szó és dolog a földközösségnél? Azt már tudjuk, hogy a határ évenkénti ideiglenes felosztásánál mindenki, minden táblából egyenlő részt kapott. Ámde e részek egyenlőségét külsőképpen is megjelölni s addig is, amíg azok művelés alatt állottak, valamiképp biztosítani kellett. Az oroszok e célra leginkább mélyen szántott barázdákkal jelölik meg az ilyen parcellákat. De azért néhol itt is, ott is, Németországban és Angliában pedig régen majdnem általánosan a parcellák között bizonyos 1, 2 stb. lépés szélességben, egy semleges gyepszalagot (Gras rain vagy Tründelschlag, angolul lynch vagy balk) hagytak közbe, oly módon, hogy azt a szántásnál fölszántatlanul hagyták. A kisorsolt részek tehát addig, amíg művelés alatt voltak, csupa fűvel benőtt mesgyékkel voltak egymástól elválasztva s megkülönböztetve” . . . „A *fű*-nek azonban rendkívül nagy jelentősége van itten, mert ez képviseli az egyeseknek ideiglenes birtokjogát a művelés alatt álló határrészekben ellentétül: az egy tagban levő s állandó határjelekkel (kövekkel, fakkal, dombokkal, árkokkal stb.) megkülönböztetett birtokok örökös tulajdonjogával szemben.” (I. m. 50. és 61.)

Bármily logikus a fenti gondolatmenet, van ennél egyszerűbb és természetesebb értelmezési lehetőség, amelyet bizonyos megfontolások mellett a konkrét adatok is támogatnak. E szerint a *fű*, a *fűn*- vagy *füvönosztás*, valamint az eddig nem említett — TAGÁNYI tárgyalta — *fűkötél* szavakban a *fű* nem füves mesgye, hanem maga a füves terület, más szóval *gyep*, ami kiosztásra került. Lássuk, mi támogatja ezt a következtetést?

2. A forrásokban a *fű*-vel azonos értelemben fordul elő a *gyep* és a *fű osztása*-val a *gyeposztás*. Erre a legjobb adatot TAGÁNYI tanulmányában találjuk. Idéz egy tanúvallomást: „Akkor [ti. 1750 táján] az egész újvárosi határ szabad birodalma volt a lakosoknak és a bírák szokták osztani a szántó és kaszáló földeket . . . mind szegénynek, mind boldognak: érdemek és értékek” és „házsor szerint”. „Minden esztendőben *gyepet* osztottak [kiemelés tőlem, F. L.], melyet elsőbe kölessel, annak utánna búzával, árpával minden gazda addig vetett, míg megtermette az életet, annakutánna pedig kaszálta minden ember addig a maga földjét, míg *meggyepesedett*.” (I. m. 22; kiemelés tőlem, F. L.) A *gyep* itt tehát a kiosztott „gyepföldgazdaság” vagy „Feldgraswirtschaft” művelési rendszerében: művelés alá fogott füves terület. A Hortobágy környékén, ahonnan a fenti adat származik — ti. Balmazújvárosról van szó, a „Gyepsor” szerzőjének szülőhelyéről — a *gyep* ’füves legelőterület’ értelmében ma is használatos, mint saját gyűjtésem is tapasztaltam. „Hajdúböszörmény helyneveinek adattára”-ban (H. FEKETE PÉTER: MNyTK. 102. sz. 63): „*Gyep*. A város szélén, a kertek alatt levő terület, mely leginkább aprójószág legelőül szolgált a múltban. 1777: »A Köles Földnek való *Gyeposztás* projectaltatván . . . » (Prot. I. 70) 1779: »A *Gyepet* szántya az Isó Tized» (Prot. I. 113)”. Kolozsváron az 1600-as évek elején a város törvénye kimondta: „hogy az ki *gyepet feltör*

három vetésen bér nélkül szabadon bírhatja, vetheti, annakutánna törvénnyel tegye övéjé” (TAGÁNYI i. m. 45). A fenti adatok önmagukért beszélnek. A *gyep* füves legelő, amiből esetenként kijelölt területet, mivel az közös, illetőleg a város, falu földje, a faluközösség vagy a község előljárói osztanak, ez a *gyeposztás*. Ahol földbőség volt, csaknem szabadon foghatott fel kiki magának, másutt kijelölték a területet, s az egyéni foglalást tiltották. A Debrecenhez tartozó Elepen pl. 1694-ben „kik a tilalom ellen magok okta [!] *gyepeket felfogtak megbüntessenek*” — rendelik el (Oklsz. 316; GazdtörtSzle. IX, 8).

A *gyep*—szántó váltóművelés magyarázza, hogy a *gyep* fogalma szemben áll a művelt területtel, vagyis *terra inculta*, ha előfordul is szántóföldre vonatkoztatva, akkor mint helynév, amely adott földdarab korábbi használatára is utalhat: 1548: „Ad quasdam incultas terras *gyep* appellatas” (Oklsz. 316); 1458: „Terris arabilibus *Kyralgepe* vocatis” (uo.); 1414: „Trecenta et quinquaginta iugera terre et in silvis ac montanis, necnom in terra inculta que diceretur *geph*” (uo.); 1378: „Ex parte particularum terrarum arabiliu Bessenewd et *Gepzer* vocatarum (!)” (uo.). A *gyep* tehát nemcsak a növénytakarót magát, hanem az azzal borított földet is jelentette: 1364: „Peruenissent ad vnam particulam terre wlgo *Gyeph* vocatam” (uo.).

A *gyep*-nek szántóvá való alakítását, feltörését *gyepszegés*-nek nevezték, így tájnyelvben újabban is, a régiségben is. Korábban feltört, majd felhagyott terület lehetett 1458-ban: „Terra vltima inculta versus possessionem Ogya in terra *Gyepzege*” (Oklsz.). Mint ahogy a *füvönosztás*, *herbaliter* kifejezések, a földközösség a későbbiekben nem a vadtalajváltáshoz, hanem a nyomásos gazdálkodáshoz kapcsolódott, ami a vetésforgó bevezetése előtt lényegében szabályozott legelő—szántó-határok váltása, ugyanúgy megtaláljuk a *gyepszegés*-t is a három nyomásos határhasználat keretében: 1514: „Item singula aratura tribus diebus arabunt, primo in vere et ipsi dent semina; secundo in agricultura vulgo *gepzege* et tercio in autumnno pro tritico” (Oklsz.). E szerint a három részre osztott határ 1/3-ában tavasszal szántanak és vetnek, 1/3-ában nyáron ugarolnak — ez a *gyöpszegés* —, a harmadik 1/3-ában pedig ősszel szántanak búzához (uo.). Tájnyelvben a legutóbbi időkig fennmaradt a *gyepszegés*, így a Székelyföldön (MTsz. I, 750), jelentése: 'pázsit feltörése, fölkszántása'.

3. A *gyep* tehát nemcsak a köznyelvben szinonimája a *fű*-nek; a vad- és szabályozott talajváltás középkori szókészletében is és a népnelvben is teljesen azonos értelemben való használata figyelhető meg. A *gyepváltó* gazdálkodás közösségi formáiban pedig a *gyeposztás* és a *füosztás* szintén egy és ugyanaz. Hogy a földközösségi földek kiosztásánál is nem föld, hanem *fű* vagy *gyep* osztásáról beszélnek, az megfelel a fogalmi sorrendiségnek is: hosszabb-rövidebb használatra a füves terület került kiosztásra, s a parcellák csak azután, a jogosultak munkája által, egyéni-családi művelésben váltak szántóvá. Az egy alkalommal, 1297-ben oklevelesen rögzített híres *Fyunvztas* kifejezés tehát nem a kiosztott földek közt hagyott füves sávra utal, hanem — függetlenül a *fyun*-olvasati nehézségétől — magát a kiosztott füves területet, illetve az abból kihalított parcellát jelentette.

4. Érthető — s korántsem egyedül állóan e szóval történt így —, hogy a *fű* összefoglaló neve lett az egy jogosultnak a határ különböző részeint kiosztott *gyepparcellák*-nak, amit latinul *funiculus*-nak neveztek: 1248 körül: „Terram regine de c o m m u n i a s s e n s u restaurant ita quod de quadraginta *funiculis* quod u l g o *fiu* uocatur sex darent populis regine” (Oklsz. 281). A *funiculus* magyar neve volt a *fűkötél*, másképp *nyíl*, mint BARTAL (287) is helyesen írja: 'az osztozáskor kapott szétszórtan fekvő föld'. Ezt nevezik röviden *fű*-nek (az előbbi példa mellé l. még: „jus unius *funiculi* ad dimidium aratrum”: (VárReg.; vö. BARTAL i. h.), másképp *fűkötél*-nek, nyilván azért, mert a kimérés kötéllel történt. A kimérés eszközeinek neve (*fűkötél*) éppúgy vitetett át magára

a kimért földre, mint a sorsolós kiosztás (*nyilvánás*) eszköze, a *nyíl* is nevévé válhatott a révén kapott földparcelláknak. Nem szükséges tehát feltételezni, illetve mint TAGÁNYI teszi, arra következtetni, hogy: „A földközösségnél tehát a latin funiculus s a magyar fűkötél alatt nem magát a földosztásra használt kötelet, hanem az osztáskor kapott nyilat kell értenünk, mely bizonyos számú, szerteszórtan fekvő földet, *in idea* kötött együvé a kötélnek kötélék értelmében.” (I. m. 53.) Nem a kötél elvont, „in idea” vett ’kötélék’ fogalma játszhatott itt szerepet — valószínűleg nem is volt a *kötél*-nek ilyen absztrakt jelentésárnyalata —, hanem az a kézzel fogható kötél, amely viszont nagyon is fontos szerepet játszott. A *nyíl* szó esetében pl. fel sem lehet tenni valami hasonló átvitt értelmű alapjelentést, mégis éppúgy a szétszórtan fekvő földek összefoglaló elnevezéséül szolgálhatott — nyilván másodlagosan — mint a tárgyalt eszköznév. (1418: „Cum duodecim iugeribus terre arabilibus usualis in tribus calcaturis . . . nec non sex mensuris *nyíl* dictis sorte missis”: OklSz. 696. Gyakrabban rétre: 1757: „Rét vagon két darab, a melyly négy *nyílast* tézen”: uo. 697.)

5. A *fyu* és *fyuketel* mint a földközösség kifejezései — latin megfelelőikkel (*herbaliiter* stb.) együtt — gyakran társulnak a *mixtim* ’elegyesleg, többivel vegyesen [ti. bírni]’ kifejezés mellé. Mint pl. az ajkai nemesek földjéről megmondják, hogy elegyesleg bírják az egész „terra”-jukat, és fűkötél-osztással osztják: „tota terra nobilium de Ayka mixta habentur, et diuisa sunt, cum diuisionibus uulgariter *fyuketel* nuncupatis” (1329: OklSz.). Máskor rövidebben fogalmazva csak a *fyuketel*-nek nevezett osztásmódra utalnak: 1327: „Particularis possessio Rolandi sit diuisa cum diuisione uulgariter *fyuketel* dicta” (OklSz. 282), s az elegyesleg birtoklás ekkor is beleértetik. Olykor pedig egyszerűen azonosnak mondják a két fogalmat: 1297: „mixtim quod uulgariter *fyu* dicitur”, illetve 1297 „mixtim quod wigo *Fyunuztas* dicitur . . . possederunt” (TAGÁNYI i. m. 48; OklSz. 282). Olykor azonban a kifejezéseket nem az osztás módjának megjelöléseként találjuk, hanem egész egyszerűen „fűkötél-lel osztott” földeket említenek: „Terras . . . cum *fyu ketel* diuisas” (1332: OklSz. 282).

6. Végül arra szeretnék utalni, hogy még egyszer vizsgálat tárgyává kellene tenni a bozóki apátság 1135-i oklevele „cum villanis comunem habere *füven*” szókapcsolatának olvasatát, illetve értelmezését. TAGÁNYI úgy gondolta, hogy ez íráshiba, s helyesen *funem* kell legyen (i. m. 53, 2. jegyzet), vagyis ’funiculus’ lenne az értelme. Nem kerülheti el azonban figyelmünket, hogy a szó első szótagján ékezetes *ü* van, tehát a szó töve kétségtelenül *fü*-nek olvasandó, másrészt pedig a szóvégi problémás *n* megvan a kulcsjelentőségű *Fyunuztas* összetétel *fü* előtagjának végén is, s azt mégsem jutna eszünkbe hasonlóképp íráshibának tekinteni, hanem valahogy próbáljuk olvasni. TAGÁNYI *füvön*-nek, *fü-n*-nek olvasta. A bozóki oklevél idézett része tulajdonképpen szintén olvasható így is, tehát ’füvön’ értelemben. Ti. ha a földeket „füvön” osztották, akkor azokat lehetett „füvön” bírni is. Mindenesetre ez az *-n* probléma, az adott helyeken értelemszerűen leginkább raggal ki nem fejezett tárgyesetet várnánk (*fü-osztás*). Finnugrisztikában járatos nyelvészek kellene megvizsgálni, hogy itt nem az az *-m* végződés lappang-e, amelyre *fü* szavunk rokon nyelvi megfelelői végződnek? — E probléma fejtegetéseink érdemi részét nem érinti; ha a helyes olvasat *füvön-osztás*, akkor is az könnyebben érthető magára a kiosztott füves területre vonatkoztatva, mint a kiosztott földek közötti gyepticokra (ha ilyenek egyáltalán voltak), ugyanis ilyen összefüggésben a *füvön-osztás* összetétel bajosan volna értelmezhető.

Mindez természetesen nem érinti lényegesen TAGÁNYI nagyszerű tanulmányát, s annak csupán egy terminológiai részletkérdésében óhajt árnyalatnyi korrekciót eszközölni, olyan kifejezések értelmezésében, amelyeknek tulajdonképpeni földközösségi jelentését és jelentőségét — korábbi teljes bizonytalanságot és értetlenséget felszámolva — e kiváló kutatónak köszönhetjük.

FÖLDES LÁSZLÓ

Vasztély. Ma egy Csabdi községhez (Fejér m.) tartozó külterületi lakott hely (puszta) neve. Legrégibb történeti adataim a canonica visitatiókból valók: 1805: „praedium *Vasztül*” (Bicske), 1868, 1896: *Vasztül* (Mány). Középkori adatait nem ismerem, LIPSZKYNÉL (1808) praedium — *Vasztül* vel *Vasztély*.

A KRISTÓ—MAKK—SZEGFŰ, Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez II. (Acta Historica, Szeged XLVIII, 10) említi egy *Básztély* nemzetségnevet, személynevet és helységnevet. Az 1247 körül keltezett helynévi adatot az E 6 mezőbe helyezi, amely nagyjából az egykori Esztergom megye dunántúli részét, egy keskeny csíkot a Dunától északra, valamint Komárom, Fejér és Pest megyék Esztergommal határos szegélyét foglalja magába. WERTNER MÓR számos személyt sorol fel a *Bastech* ~ *Boztych* stb. nemzetség tagjai közül (MNemz. II.): így 1240: *Boztyh* falubeli Renold és 1278: *Bastech* nemzetségből eredő Renold gróf, Renold fia, 1293: *Boztyhi* András (407), 1295: *Boztehi* Reynold fia András (408), 1327: *Boztehi* László fia Péter az Aba nemzetségből, 1333: *Bozteh*-i család, 1335: *Boztyhi* Renold fia László, 1339 *Boztehi*-család Fejér, Esztergom, Pest és Zempléni birtokosok, később *Rozgonyi* néven (410—11). Fejér megyében 1339-ben ők bírták *Sorul* községet. CSÁNKI (III, 344) szerint a *Sar(v)ol* ~ *Sárvol* possessio „Al- és Fel-Csut szomszédságában feküdt, Bodmér és Szaár felé.” *Sorul* ugyan Fejér megyéhez tartozott, de az 1339-es oklevél *Kuldó* és *Mány* (ugyancsak a Bozteh-i család birtokai) községeket Esztergom megyében említi. CSÁNKI szerint (III, 295) „Fel-Csut vonalától [kelet-nyugati vonal értendő] északra terjedő egész vidék részint Esztergom-, részint Pest-megyéhez [tartozott]”. Így az említett két község közül *Kuldó* Pest megyéhez, *Mány* és természetesen a tőle 5 km-re északkeletre fekvő *Vasztély* is Esztergomhoz.

A fentiek alapján a mai *Vasztély* puszta nevét azonosnak vehetjük az említett nemzetség nevével.

A szókezdő *b* ~ *v* változás, illetve váltakozás nem ritka helyneveinkben; vö. *Bezprám* > *Veszprém*, *Bojla* ~ *Vojla*, *Bota* ~ *Vata* (Acta Hist. Szeged. XLIV, 76), *Boyta* ~ *Voyta* (uo. 64), *Wolya* ~ *Bolya* ~ *Vaja* (uo. 57), *Woyk* ~ *Boic* (uo. 49). A jelölésingadozás lehet részben az egykori bilabialis β -s ejtés. A β hang visszaszorulásakor rendszerint a bilabialis hangból *v* lett, ritkábban *b*.

KÁLMÁN BÉLA

Sirat, siratgat; beszél, beszélget. (A siratás népi terminológiájához.) Néprajzi gyűjtőútjaimon felfigyeltem rá, hogy adatközlőim többféle terminussal is illetik a halottsiratást. Emellett föltűnt némely kifejezés következetes — bár nem kizárólagos — alkalmazása is, egy-egy faluban, illetve személynél. A terminológia változatossága nem ismeretlen a szakirodalomban. Átfogó feldolgoása azonban ezideig nem történt meg, pedig nyelvészeti (nyelvtörténeti, dialektológiai, jelentéstani stb.) és folklorisztikai szempontból egyaránt tanulságos lenne. A Magyar Népzene Tára (= MNT.) V. kötetének (Siratók. Bp., 1966.) Bevezetőjében ugyan megtalálható a terminológia rövid áttekintése (15—6), ez azonban — a kötet célkitűzéséből eredően — igen vázlatos, pusztán felsorolásra szorítkozik. Közleményemmel egy elkészítendő összefoglaláshoz kívánok anyagot szolgáltatni. Az adatok kiválasztásánál elsősorban néprajzi szempontok vezettek, ami viszont a nyelvészeti értelmezésben is segítséget nyújthat. Az anyag nagyobb része hangszalagon található (MTA Néprajzi Kutató Csoport hangarchívuma, további gyűjtési adatokkal), kisebb része gyűjtőfüzeteimből származó helyszíni följegyzés. Fonetikailag többnyire elnagyoltak a hangszalagról lejegyzett adatok is, mivel célunk a jelentés megvilágítása volt. Itt amúgy sem folyamatos szövegek szerepelnek, csak a kifejezések jobb megértését szolgáló közvetlen szövegkörnyezetet adjuk. (A lejegyzésben az akadémiai Szerkesztési irányelvek IV. előírásait tartottam szem előtt.)

Az adatokat falvanként csoportosítottam, az egyes címszavakon belül az adatbőség, illetve a jellemző helyi nyelvhasználat alapján állapítottam meg a községek sorrendjét. Amelyik falu nem szerepel valamely címszónál, ott az illető kifejezést nem használják, vagy legalábbis nagyon ritka lehet. — Gyűjtőpontok: Mikófalva (Heves); Mályinka, Tardona, Dédes (Dédestapolcsány) és Domaháza (Borsod); továbbá Hangony (Alsó- és Felső-Hangony; Gömör és Kishont). A gyűjtések ideje: 1974—75.

1. a) *sirat* ~ b) *siratgat* ~ c) *ēsirat*, *kisirat*; d) *fennszóval*, *jajszóval* [*hangosan*] *sirat*; e) *sirató* [*asszony*]. — Érdemes megjegyezni, hogy a siratásnak ezt a legáltalánosabb terminusát — megfigyelésem szerint — sokszor csak a gyűjtő jelenlétének hatására használják. Ha azután belejötték a beszélgetésbe (és a gyűjtő az ő szóhasználatukba), akkor felváltják a helyi kifejezéssel, esetleg többel is. Előfordul, hogy ezt is, azt is használják, ilyenkor jelentésmegkülönböztető szerepe is lehet szóbanforgó kifejezésünknek. Ugyanis első (három) alakja két fő jelentéssel használatos: 1. 'siratóéneket mond vagy énekel'; 2. '(magában vagy hangosan) könnyekkel sír'. A két jelentést olykor csak rákérdezéssel vagy a helyzet alapján lehet világosan megkülönböztetni. Példáink zöme egyértelműen az első jelentést képviseli. Egy-két helyen valószínűleg mindkettőt, néhol pedig csak a második jelentést; ezt zárójelben megjegyezzük.

D é d e s : a) Hát még, még az én gyerekkoromba úgy *siratták* [énekelve-beszélve]. Én is úgy *sirattam* az édesanyámat . . . — Ez is ijjen furma, ijjen baleset vót . . . Ec lép fíjú. E mindég, az anyja úgy *siratta* mindég hogy: „Kedves fíjam!”. — Ez az asszony is, ez is úgy *siratta* az urát, hogy: „Jaj, kinek vettem ezt a nagy disznót!”. Hát ugye, az ijjenek asz fennforognak! Hijába, mer hát ami nem illik, nem illik! *Siratta vóna* nyugodtan, ugye, mind a férjét . . . — Ez is termelő vót . . . , szóval ijjen parasztember; asz mikor meghalt, hát ez [a felesége] úgy *siratta* a temetón, nem itt az udvaron, a temetón *siratta* . . . — Vót aki szépen *tudott siratnyi*, mondta neki hogy: „Kedves bátyám!, Kedves öcsém!”. — A felesége, rokonnya [‘közeli hozzátartozó’] . . . , csak azok *sirassák*; [a halottnézőknek] esetleg kiesik a szemükből a könnyű. — [A siratóba] mindent belemondtak. De ma má *modernebbű sirassák*, csak *sírnak*. — A keserves életet is *tudjuk siratni* . . . Mind az imádság is mondja: keserűség, fájdalom. Ojjan sorokat húztam éccaka [férje halála után], hogy nem tudtak aludni [a szomszédok].

b) Mos má azé elhagynak belőlle . . . Me ugye, má az időssebbeket nem nagyon *siratgassák* annyira. Azelőtt se. — Hát ő [a sirató asszony] csak kényszerből *siratta*, asz mindég úgy *siratgatta* hogy, a koporsón végig-hosszig járta a kezét, hogy: „Jaj, ugyan megadja-e?” (a véka búzát; l. alább).

c) Oszt ígérte neki [a sirató asszonynak], valami ojjan hozzátartozója [‘távolabbi rokon’], hotyha *kisirassa* szépen, akkó ad neki egy véka búzát . . . — Má például Cene Gergely *kisiratta* az édesapját . . . [de általában asszonyok *siratnak*]. — Most is még *kisirassák*, aki megérdemli!

d) Vót ojjan, aki özvegyasszony maradt sok árvával, azt *fennszóval siratta* a temetón [az urát]. — Ojjanor nincs az ember még eszén se . . . *Siratták jajszóval, hangosan*, hocs csak úty hangzott a temető!

e) Vót egy temetés; annak nem vót senkije. Azt ez [?] *siratót fogadott* . . . — Hát ez máma is félforog. Hogy, no maj *siratót fogadónk*, osztán majd *így siratnak* . . .

M á l y i n k a : a) Há *sirassák* [csak 'sír valakiért' ?], most is úgy van az! — Amikó kivítették [a koporsót a házból], akkó *siratták* leginkább. Ki hogy tudta, egyik jobban, mind a másik. — A Pál Zsófi a Szilvási fíjút *ígen siratta*. — Jaj-jaj-jajj, *úgy siratták*, hogy mi'jen ember vót, meg mi'jen asszony vót. Minden szokásait belemondták. — Azé *siratták*, úgye, sajnáták. Aki *nem siratta* [volna], asz monták vóna, hogy nem sajnálja. — A felesége ott ül mellette [az udvaron a koporsónál], *úgy sirassa*; de mos má nem mondanak

semmit, csak úgy *sírnak*. Régen *síratta*, hogy: „Kedves virágom! Drága madaram!” [gyereket, fiatalt]. — Mindenki *tudott síratni*, egyik a másikára ragadt. — Mikó a meny-asszonyt búcsúztatták, akkó *síraták* [‘sír’], de *nem kijabának* [‘hangosan, síratva beszél’; vö. *kiabál*] semmit. A vőféj búcsúztassa.

c) Vót ojjan is, hogy *újra éssíratta*. [Más temetésén, temetőlátogatáskor.]

e) Dédesbe, ott lehetnek ojjan *sírató-asszonyok*; a katólikusokná.

T a r d o n a : a) Akinek vót ijjen felkapó szavaji [‘szavajárása’], *avval sírassa*; a hozzátartozója, akinek fáj legjobban. — Szegény asszony magára maradt. Akkó *síratta* az urát . . . — . . . No de asz szegény, nem is sokáig ét, meg is hāt. *Tudta is síratni* [a felesége], mondta . . .

c) Még míg él az ember, addig csak *nem sírassák ki!* [a haldoklót].

e) *Síratóasszonyt fogadtak*; mē *nem tudták síratni* a halottat . . .

D o m a h á z a : a) Oszt akkor ithagyott két kizs gyerekvel, oszt akkó^r *muszáj vótam síratnyi* . . . Huszonhat éve, de azóta mindég gyászolom, meg mindég *síratom* [‘sír’]. — Mer itt, mondom, mindēnki az érzés módja szerint, vagy ahogyan érez, *úgy sírat* [csak ‘sír’?]. — „Mé érdemteltem én ezt a sorsot!” így, *így szokták síratni*. — Má bi’lon ojan nyócvan-kilencven éveset, asz má *nem síratnak ojan fájósan*. Csak épp hogy a könny hull a szeméből a szeretteinek, úgye. — [Síratás eléneklése után:] Hāt így, *így síratam* [az uramat].

H a n g o n y : a) Má itt aszongyák, hogy an nem sajnájja, aki *nagyon sírat* . . . (Vö. *jajgat*). — Má az éneket [‘vallásos, egyházi ének’], asztat meg lehet csinányi, úgye, de a *síratást*, asztat nem lehet *elmondani*.

c) Mē még szól mész Szengyörgyön [Borsodszentgyörgy], mém mindég most is jobban! Még ott *jobban éssíratják* most is.

d) . . . de mos má *nem síratják fenszóval* . . .

e) Vót ojjan *sírató* [itt nem fogadott síratót jelent], hogy az összes temetésből álló vendégek, az mind könnyezett.

2. *Beszél* ~ [el]beszélget ~ *síratva beszél*; *elbozsebál* ~ [össze-vissza] *boronál*. — Dédes: Nem kottára mondják (a síratót), csak *beszéllek*, úgy *síratva*. — Hāt ki mījjet mondott, oszt kinek hogy fáj . . . *Beszélgettek* osztán *föltettek*, hogy: „De régen bajoskodok veléd . . .”, meg *íjjeneket beszéltek* [öregeknél]. — Mer mikor má idős, úgye, na jóvan, sajnájja, sajnájja, hāt *rínak föltette*, de *aföltött nem nagyon beszélgetnek* . . . Má mos, mondom . . . az időssebbet eldugják, oszt jól van. — Mit illett vóna? . . . „Mos magamra szakadt a gond”, *íjjeneket beszélgetni*, nemhogy a jószágot [emlegetni]; ezt nem tartottam hejesnek, úgye. (Vö. *sírat*.)

M á l y i n k a : Vót, aki *beszilt*, csak *így tudott síratni*. — „Ménem is tudtam én is emenni veled! . . .”, *íjjeneket beszélnek*. — Különösen, mikó hozzák ki a halottat, akkó *beszének*, meg *rínak*. (Vö. *sírat*.) Egyebkor má nemigen, éhalsatnak.

D o m a h á z a : Annyit tudtam akkó, hogy „drágajó férjem! . . .”, hāt mást nem tudtam mondanyi! . . . az kit most is mondok. Vagy ha a sírjáhó mindēn nap kimenék, aszt akkor a sírjánál *így elmondom fellette*. Csak ezt, ami bánatom van, vagy bajom van, akkó *úgy elbeszélgetem fellette*, a sírja föltött. Hogy „. . . Itt vagy-é velēm? Tucc-é felölünk?”, hāt csak így, így magamba, némán; gondolatba. — Zszusa nene, az *tudná elbozsenálni* [az urát]! [Az mit jelent?] Úgy van, hogy *össze-vissza beszélnyi föltette*.

H a n g o n y : Azelőtt *el[síraták]*; mindēnt *össze-vissza boronáttak*. . . Ó, még akkor én kisjány vótam! — Meg mondja, hogy: „éhetth¹ vóna még”, meg *össze-vissza boronátak* ojanokat, *mindenekēt!* Énnékēm az nēm is tetszött soha . . . *Sírva mondták* . . . *Beszélve csak*; beszélve . . . Az szívből fakad, tudja-é? . . . S azt nem is lehet úgy elmondani . . .

Elképzelhető, hogy ez a kifejezés a siratás egykori rituális funkciójára — kapcsolatteremtés a halottal —, valamint a sirató epikus(abb) jellegére utal. Az utóbbira több olyan terminus is van, amely a közelmúltban még élt néphagyományunkban (l. MNT. V, 16 és jegyz.). Figyelemre méltó, hogy a halottsiratás egyik legáltalánosabb mozzanata, a legkülönbözőbb népeknél, éppen a halott tetteinek elbeszélése, felsorolása. A siratóénekek elnevezése is többféle ilyen értelmű, mint az orosz *присутствие*, a baszk *eresiac* stb. TRENCSEN-YI-WALDAPFEL IMRÉT többek között ezek az adatok készítették arra, hogy a siratóénekeknek (*threnos*) jelentős műfajtörténeti szerepet tulajdonítson, nevezetesen „az eposz kialakulásában” (Bellerophonos. I. OK. II, 510). — Lehetséges volna hát, hogy siratóénekeink a k o t á s m ó d j á n a k és a siratás t e r m i n o l ó g i á j á n a k néhány eleme feltételezhető (bár nem teljesen bizonyított) „*naiv eposzunk*” (hősepikánk) emlékét őrzi?

KÁROLY S. LÁSZLÓ

A szentegyház szó nyelvjárási változatainak lexikai tanulságai. Az Új Magyar Tájszótár cédulaanyagában — nagyjából azonos területről, nevezetesen a romániai Moldova különböző falvaiból (közelebből l.: MÁRTON: NyIrK. IV, 292; RUBINYI: Nyr. XXX, 173) — a szentegyház szónak számos változatát találjuk.

E hangtanilag nem érdektelen, de a szentegyház alapalakból végső soron következő szentétház-, szentiház-féle formák mellett akad egy némiképpen más genezisre utaló is, nevezetesen a szentesház változat.

Hogyan alakulhatott ki vajon a szentegyház szóból a szentesház alak?

Kiindulásul annyit megállapíthatunk, hogy mindkét esetben összetett szóval van dolgunk. A szentegyház szónak *egyház* utótagja valamikor jelzős összetétel volt (vö. TESz. *egyház* a.). Idők folyamán az *egy* 'szent' jelentése elavult, az összetétel pedig elhomályosult. Később a latin 'ecclesia sacra' fordításával került bele a *szent* szó az összetételbe (vö. TESz. *anyaszentegyház* a.). Az említett elhomályosulás, funkcióvesztés elősegíthette új alakváltozatok keletkezését.

A szentétház, szentiház, szentiház, szentiház, szentiház¹ szentédház változatok már — többé vagy kevésbé — mind eltávolodtak a szentegyház alapformától, s ha ezeket hangtanilag elemezzük, végül megérthetjük a szentesház alakot is.

A mássalhangzókat vizsgálva két fejlődési lehetőséget tételmezhetünk föl. Mindkét esetben azonos a legelső lépés: pozicionális változáson ment keresztül, vagyis zöngétlenül a *gy* a *h* előtt: szentegyház, a kiejtésben szenteház. A továbbiakban a fejlődés elágazik.

1. A *t* hatására depalatalizálódhatott a *ty*, s a következő változatok alakultak ki: szentétyház > szentétház; szentétyház > szentiház. Mivel a szó már említett részének, vagyis az *egy/éty* elemnek a jelentése elhomályosult, a beszélő az értelmetlenné vált *szent/szentit* helyébe a számára világos *-s* képzős *szentes* formát állította, s az így létrejött szentesház változatot illesztette be szókincsébe.

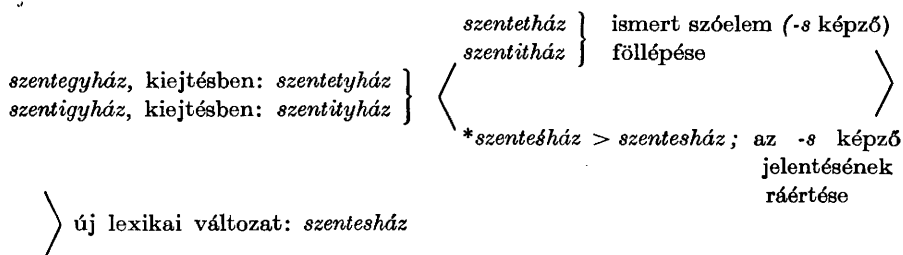
2. Az igen erősen *sz-elő* nyelvjárási környezet hatására a köznyelvi *ty*-nek több variánsa alakult ki. Ezek között szerepel az *s* is, például *kusa* 'kutya' (vö. NyIrK. VIII, 161; NyIrK. IX, 263). Tehát ezen a területen előfordulhatott egy *szentésház ejtés-változat is. Az *s* a köznyelvi *s*-nek is variánsa, például *i nap s éggy éj* (vö. NyIrK. IX, 263). A következő fokozat ebből adódik: szentésház > szentesház. Ezen a ponton az *-s* képző jelentését érthették rá az összetétel előtagjának a fenti módon kialakult *s* hangjára.

¹ Ez az alak esetleg szentétyház-nak is fölfogható, mivel azonban a nyelvjárási följegyzésekben az *y*-nal való jelölés nem szokásos, itt inkább nyomdahiára kell gondolnunk: valószínűleg kimaradt a *t* az *y*-elől. Az adat helyesen föltehetőleg: szentétygyház. Ezért erre az adatra komoly következtetést építeni nem szabad.

A magánhangzók területén végbement változás a *szentesház* keletkezését lényegében nem befolyásolta, hiszen a nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint is ingadozott a használat az *e* és *i* között a kérdéses szóban (vö. TESz. *egyház* a.).

A föltett kérdésre tehát azt válaszolhatjuk, hogy a fönt leírt mássalhangzó-változások a jelentéstani változásokkal együtt egy új lexikai változat, a *szentesház* létrejöttét tették lehetővé. Példánkban olyan szerencsés esettel állunk szembe, amelyben nagy valószínűséggel követhetjük nyomon egy szórványosan jelentkező szóalkotási mód, nevezetesen a népetimológia érvényesülési útját. Elég volt a szó egy elemének az elhomályosulása, és máris több szóalakváltozat keletkezése vált hangtanilag lehetségessé, miáltal a *szentegyház* szó fölépítését és jelentését illetően a nyelvérzék egyre inkább elbizonytalanodott. Ezt az állapotot úgy szüntette meg a népnyelv, hogy értelmessé tette a szó fölfoghatatlan részét, szerepet adott az eddig funkciótlan szótagnak.

Az előbb leírt hangtani és jelentéstani változások együttes érvényesülését s következő formában teszem szemléletessé:

Az új lexikai változat jelentései — az -s képző funkciója alapján — potenciálisan az alábbiak lehetnek: 1. 'szenteket ábrázoló szobrok, képek, illetőleg egyéb megszentelt tárgyak elhelyezésére szolgáló ház'; 2. 'szenteknek a háza'; 3. 'olyan ház, épület, melynek homlokzatára a falu, település védőszentjének a nevét vagy a képét festették' (vö. ÉrtSz. *szentes*²); 4. 'megszentelt ház, épület'; 5. 'olyan ház, amelyben szentelnek valakit, valamit'; 6. 'olyan ház, amelyben misét mondanak'.

Az ÚMTsz. forrásaiban található 'templom' értelmezés e lehetőségeknek csak egy részét foglalja magában (vö. ÉrtSz. *templom*).

Cs. NAGY LAJOS

Ocsúdik. — 1. Az első ízben 1508-ból adatolt *ocsúdik* igénket CSOKONAI emelte a népnyelvből irodalmi szintre (MNy. XXXII, 247—8), de emellett használja a tájnyelvi *ocsul* változatot is, ami viszont még korábbi keletű, Gyöngyösönél is találkozunk vele. Az *ocsúdik* ~ *ocsul* igék ismert: 'magához tér, feleszmél' jelentésén kívül, a népnyelvben van 'gyógyul, felgyógyul' jelentése is.

BUDENZ az *ocsúdik* igével kapcsolatban hangutánzó eredetre gondol (NyK. II, 339), VÁMBÉRY meg jelentéstani alapon az ujjur *otuk* (o: *oduy*) és *otukluk* (o: *oduyluk*) 'éber, éberség' szavakkal hozza összefüggésbe, tekintet nélkül arra, hogy hangtani okokból szó sem lehet az egyeztetésről. — Van azonban a törökségben egy hangtani szempontból nem kifogásolható *ač-* 'öffnen' konkrét jelentésű ige, amely további messzemenő elvont jelentéseiben számbajöhet az *ocsúdik* ige eredeztetésében.

2. CLAUSON török nyelvemléki anyagra épült etimológiai szótárában (18) az *ač-* igréről a következőket mondja: „*ač-* 'to open' originally in a physical sens . . . and in various metaph. meanings”. — Ennek az *ač-* 'öffnen' konkrét jelentésű igrének már az ótörökben megindult metaforikus irányú jelentésfejlődése, a mai nyelvjárásokban még tovább

szélesedett. Egy pár jellemző kifejezés: oszm. *jara ač* - 'verwunden'; sebet ejt'; ad. *tapmaža ač* - 'Rätsel lösen; rejtvényt fejt'; krm. *göz ač* - 'vorsichtig sein; figyel' (RADL. I, 498, 499); kirm. *könül ač* - 'veselit serdce; örömrre gerjed'; *ujku ač* - 1. 'razgonjať son; álmodt'; 2. 'vispatsja'; 'kialussza magát' (JUDACHIN 81). — Az *ač*-ige csuvas hangtani megfelelője: *uš*- (AŠM. III, 306—11) a köztörök igének még sokkalta árnyaltabb jelentéseit képviseli. De a magyar *ocsúdik* igével teljesen azonos jelentéstartalom mind a köztörökben, mind a csuvasban is az ige passivumához kötődik. Vö. trkm. *keselden ačil* - 'vizardorovit; betegség-ből felgyógyul'; *pjanliktan ačil* - 'protrezvefsja; részegségből kijózanódik' (BASKAKOV). Vö. „Mintha most *ocsudna* buta nehéz borból” (ÉrtSz.). Ugyanígy az oszmánban: *ačil* - 'kendine gelmek, bir az ejilismek; magához tér, kissé megjavul' (Türkçe Sözlük). — *Ocsúd* ~ *ocsul* igéneknek a nyelvjárásokban tapasztalt jelentései azonban a legmeglepőbb azonossággal a mai csuvasban tükröződnek: čuv. *ušal*- (pass.) 'vijasnajatsja, vizardorovit, polučat sposobnost funkcionirovat, stať volgotnim stb.' (AŠM. III, 310—1). — Vagyis az eredetileg konkrét 'öffnen' jelentésű *uš*- (< *ač*-) idők folytán rendkívül gazdag jelentés-árnyalatokban teljesedett ki: 'nyit ~ nyílik' → 'felébred, magához tér' → 'kijózanódik, felgyógyul' → 'visszanyeri cselekvőképességét, szabadabb lesz' stb.

3. Az *ač*- 'öffnen' konkrét jelentésű ige elvont irányú jelentésfejlődésének potenciája, amint CLAUSON fenti értelmezéséből is kitűnhetett, már az ótörökben is adva volt. — Abból a körülményből, hogy a magyarban az *ocsúd* → *ocsul* igét már csak másodlagos jelentésében ismerjük, s elsődleges 'öffnen' jelentésének nyoma sincs nyelvünkben, arra következtethetünk, hogy régi török igei átvételeink azon csoportjába tartozik, amelyek már elvont jelentésükben kerültek nyelvünkbe. — CzF. szótára az *ocsúdik* ige jelentéstartalmát így határozza meg: „álmából fölébred, vagyis mind a testnek, mind a léleknek nyugvó s mintegy lekötött tehetségei szokott mozgékony állapotukat visszanyerik”. Mert „ocsúdni” lehet nemcsak a test kábulatából, hanem nyomasztó lekiállapotból is. — Ide kívánczik BENKŐ szóhasználata az Arany Jánosról mondott megemlékezésében (MNy. LXIII, 130), amikor azt mondja róla, hogy vállalta az Akadémia ügyeinek vezetését „... a szabadságharc leveretése utáni kábulás *ocsúdásának* időszakában”.

Végül egy megjegyzés: Az ótör. *ač* > magyar *ocs*- átvételben mutatkozó *a* ~ *o* magánhangzó megfelelés nem ismeretlen jelenség régi török jövevényszavainkban: *basirkan* > *boszorkány*, *baltirgan* > *bojtorján*, *arslan* > *oroszlán* stb. (BTLw. 142).

K. PALLÓ MARGIT

Cserfa. E szavunk 'éger; Alnus; Erle' értelemben majdnem ismeretlennek mondható. Szavunk — általam ismert — első feljegyzője, akinek ez a szokatlan jelentés fel-tűnt, GYÖRFFY ISTVÁN szegedi botanikus professzor volt. Ő jegyezte fel a Kolozs megyei Magyarlóna (régebben Szászlóna) községben a *cserfa* 'Alnus glutinosa' növénynevet (SzegFüz. II, 66).

A különös növénynévre SZABÓ T. ATTILA „Kalotaszeg helynevei” című nagy munkájának egy adata hívta fel figyelmemet. Magyarkapus határából közli a *Kisrétcserfása* ('Kisrétcserfása') földrajzi nevet, amelyről feljegyzője a következőket mondja: „... A Kisrét alatt a Bikapatak mellett sok cserfa (az égerfát nevezik így) volt, de rendre levágták. Kutak fenekére, a kő alá keresztnek használták, mert a vízben az tart legtovább” (ErdMúz. XLVI, 90 és kny. ErdTudFüz. 124. sz.: SZABÓ T. A. szíves közlése). A helynévre az első adat az adattárban — JANKÓ JÁNOSTÓL — 1891-ből van.

A különös növénynév után kutatva végre előszóval is hallhattam. 1964-ben Véménden (Baranya m.) az erdész, mint érdekességre, arra hívta fel figyelmemet, hogy az itt lakó székelyek nem találtak cserfát (*Quercus cerris* L.) a véméni erdőben, pedig ott

dolgoztak a cseresben. Ismerve ekkor már SZABÓ T. ATTILA értékes adatát, most már magam is érdeklődéssel fordultam a kérdéshez. Valóban, a székely Gáspár Balázsné (szül. Dolha Mária, Hadikfalván 1900-ban) elmondta, hogy otthon ők is *cserfa* néven nevezték a „vörös béli *egörfá*”-t, melynek „nincs kerge”. (E megállapítása csak viszonylagosan helyes, a más vastagkérgeű fákhoz viszonyítva.) Arról nem tudott, hogy kergét tímárok használták. A hadikfalvi székely asszonytól megismert adat arra is mutat, hogy a csíki székelyek nyelvében is meg kell, vagy meg kellett lennie ez elnevezésnek, ha adatot nem is ismerek rá.

Két neves tudósunk gyűjtése és a saját fülemmel hallott adat meggyőzött arról, hogy egy eddig kevésbé ismert növénynevünk került elő. A feljegyzések szórványosságának nyilvánvaló oka az, hogy szavunk tökéletesen összecseng a sokkal közönségesebb *cserfa* 'Quercus cerris L.' szavunkkal. Magam is különösnek találtam, hogy a *cser* 'Quercus cerris L.'-től mind külsejében, mind életviszonyaiban, mind felhasználhatóságában annyira elütő égerfát a magyarság egy része *cserfá*-nak nevezze.

Miért nevezik tehát az égert *cserfá*-nak? Megkíséreltem magyarázatát adni művelődéstörténeti, erdőgazdaságtörténeti és növényteni érvekkel. Majd látjuk, hogy ezek nyomán további fontos eredmény ígérkezik.

Az égerkéreg cserzőanyag-tartalma 16–22%, vagyis meghaladja a jó minőségű — a 15–20%-ot tartalmazó — tölgy tükörkéregét. Kérdés most az, hogy hazánkban használták-e az égerkérget cserzésre? Az égerkéreg és -virág használatát az alábbiakkal igazolom. 1569-ben írják: „Az mogyorófa, abroncsnak való és egerfa mindenütt tilalmas legylen, hasonlatosképpen mind az makk termő fák.” (Csicsér: ErdOklt. I, 176); 1648: „... tímároknak való égerfa virág...” (Porumbák: MAKKA, Rákóczi Gy. birt. gazd. iratai 512); 1798: „A' vargák [az Alnus, éger] héjja' levelébe [!] rosdás vasakat hányván, fekete festéket, és egyéb bőr-tsere-tsávákat készítenek... 's hejjokból Tser-leveket (Tsávákat) készítenek mert a' vargák, 's Timárok tser nélkül bőrt nem készíthetnek, sőt a' fahejának (kergének) ugyan azon hasznai vannak.” (VESZELSZKI A., Fűszeres könyv 40, 369, 379). 1927-ben a guba készítménye és a gubásmesterség ismertetésével kapcsolatban írják (NéprÉrt. 1927: 151), hogy a guba festéséhez fiatal égerfahajat főztek, amíg az jó erős fekete színű lett. 1941-ben Domokos községben (Szolnok-Doboka m.) a következő jelentést jegyezték fel: *cser* 'az égerfa héjából és „binsó”-jából galilkó, timsó és napraforgó olaj hozzáadásával készítették festék; feketére fest' (ÜMTsz.). Pátróhán (Szabolcs m.) 1949-ben jegyezte fel KISS LAJOS (Régi Rétköz 314): „Az égerfát háztetőlécnek használták, haját kiszáradva zsákban vitték Debrecenbe a gubásoknak festék készítésére.” Az 1960-as évek elején Tékes (Baranya m.) községben magam is termeltettem égercsert a pécsi bőrgyár részére. Geczó Mózes homoródalmási születésű öreg juhász közölte velem 1963-ban a birkabőr cserzésének módját, majd így fejezte be: „Az így elkészített bőrt cserlével, toplóval, diófahéjjal megfestik. Jó az egertapló. Lehet használni egörfahéjját is.”

Amint látjuk, az elnevezés nem a *cser* 'Q. cerris L.'-vel való hasonlóságon, nem is közös tulajdonságon, felhasználhatóságon alapul. Az elnevezés éppen olyan tulajdonságra mutat, amellyel a *cserfa*, a Q. cerris L. nem rendelkezik, amely célra nem használható (vö. „Cservágás” című tanulmányommal: Nyr. LXXXVII, 60–3). Ez a tulajdonság a bőrcserzésben való felhasználhatóság, amely tulajdonság megtalálható a tölgyeknél (Q. robur, Q. petraea), a lúcfenyőnél (Picea Abies (L.) Karst.), és hasonlóképpen megvan az égernél is.

N. SEBESTYÉN IRÉN munkája nyomán (Fák és fás helyek 66) idézem azt, hogy az észti *leppama* jelentése 'mit Erlenrinde färben, in der Brühe von Erlenrinde vorbereiten (Zeug, das schwarz gefärbt werden soll)'. Tudni kell, hogy a finn *leppä* 'Alnus' 2. jelentése 'Blut' > 3. 'Rot', és az észti Wied. *lepp* '1. Erle; 2. Erlenweig (zum Tragen von Heu); 3. G. Blut (ausgeflossenes, bes. von Thieren), Blutwasser; 4. Fuchs, rotes Pferd'. E szavak

jelentései az égerfa azon tulajdonságával függnek össze, hogy az éger fája levágás, megsebzés után rövidesen mély narancsvörös színt ölt, megvörösödik a levegőn.

Nagyon fontosnak tartom azt a jelenséget, hogy például a német nyelvben nem ismerjük az égernek hasonló, a cserzésre mutató elnevezését. Sem HEGI (III. Flora v. M.-Europa III/85—94), sem MARZELL (Wb. d. dt. Pflanzennamen I, 220—3) nem említ ilyen vonatkozású német népi elnevezést. E két standard munka, különösen MARZELL munkájának negatívuma — akinek jelentős nyelvészgárda segített — kiemelkedően fontos. MARZELL a német neveken kívül rendszeresen kitér a germán nyelvi elnevezésekre is, de megemlíti a latin és szláv nyelvek megnevezését, és értelmezésüket adja.

Megemlítem azt is, hogy a Der Grosse Brockhaus lexikon 15. kiadása (V, 644—5) sem tárgyalja az égernek ezt a fontos tulajdonságát. A bőrcserzés történeti áttekintésében (XI, 231) azonban azt írja, hogy „Zur Rot- oder Lohgerberei wurden im klass. Altertum Fichten- und Erlenrinde, Eiche, Granatäpfelschalen und die Blätter des Sumachbaumes verwendet.” A Hwb. der Naturwissenschaften (2. kiad. IV, 1126—7) sem sorolja fel a cserzőkérgék között az égercserst. Nem ismerteti az égerkérget HASSACK, KARL, Lehrbuch d. Warenkunde (7. kiad. 270—1) sem.

Úgy látom ezek után, hogy az égernek a bőr feldolgozásban való használata népünk ősi ismerete, amelyet őshazájából hozott magával. Erre mutat az észt adat is, de ennek a véleményének ad kifejezést N. SEBESTYÉN IRÉN is (i. m. 108—9).

Röviden arra kívánok rátérni, hogy az éger *cserfa* megnevezésének magyarázatát mégis mivel adhatjuk meg. Elsősorban fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy N. SEBESTYÉN IRÉN munkája nyomán látjuk, hogy számos 'kéreg, háncs' jelentésű finnugor fanevet találunk. Ennek okát abban kereshetjük, hogy a kéreg, háncs a múlt századokig elsődrendű nyersanyaga volt népünknek, a rokon népeknek s így őseinknek is. Például a finn *petäjä*: Nrt. *piehe* 'kiefer; fichtenrinde zur speise' (i. m. 12), finn *karsti* 'pini species durior', zürj. *kyrs* 'Rinde, Borke' (i. m. 23), lapp *piesse* 'Birke; Birkenrinde' (i. m. 49, 108) stb. A magyarban a *hárs* és *szádok* 'háncsfa' jelentésű (i. m. 109).

Ha e nyomot követjük, munkájában SZILASI után megemlíthetjük a cseremisiz *šer*: *šerbā* 'kőrisfa; esche', RAMST. KH. *šör*: *šör-rbā* 'Esche, Eschenbaum' szót is (i. m. 101). Miután tudjuk azt, hogy a kőris kérge hasonlóképpen festékanyagot szolgáltatott a népi textiliparnak (Baranyában is), nem okoz meglepetést, ha az Ormánságban, Besence község határában előbukkan a *Kőröscser* földrajzi név, egy erdő és szántó neveként (PÁL 1861, 1866.: BiU. 59, 60), CsÜRY BÁLINT pedig a *Cseréger* helynevet közli a SzamSz.-ban Nagypalád határából.

N. SEBESTYÉN IRÉN *cser* szavunk eredetét a mordvin *cerä ~ tserä ~ tšerä ~ sefa ~ šefe ~ sefa* 'makk' szóban kereste. Elgondolása nem talált elfogadásra (KNEZSA, SzlJSz. I/1, 127). De ha módosítjuk magyarázatát úgy, hogy nem a *cser* 'Quercus cerris L.' hazánkban megismert fánévvel, tehát a valóban szláv jövevényszóval, hanem a magyar nyelv *cser* 1. 'cortex coriarius; kéreg, cserzőkéreg'; 2. 'lixivium coriariorum; cserzőlág, csáva'; 3. 'cserkérget szolgáltató faállomány; Schälwald'; 4. 'csercsap'; és *cserfa* 1. 'tölgy', 2. 'éger' szavával vetjük össze, elgondolása, megoldása tárgyi szemszögből magyarázható.

Hogy kerülhet mégis e név két ennyire különböző fajaj közös nevévé? A kimutatott 'makk(fa)' jelentés tölgyeinkre szépen alkalmazható. Kerülhetett-e ez a név az égerre? Ehhez tudni kell, hogy az égernek mogyorónyi áltoboz termése van, amely jóval a lombfakadás előtt megjelenő virágból már a nyáron látható. Az áltoboz lombhullás után is fennmarad, s belőle a mag a tél folyamán egész tavaszig pereg. E kis áltobozok a szemlélről apró kis makk benyomását tehetik, különösen a lombtalan fán.

Rámutatok még egy tárgyi buktatóra, amely elkerülte nyelvészeink figyelmét. (Kivéve WICHMANNÉT, aki hazájából nem ismerte a *cser* 'Quercus cerris L.'-t, s így a

tévedéshez nem volt meg az ismeretalapja!) A magyarban és így a csángóban is a *csere* ~ *sere* szavunk sohasem jelentette a *Quercus cerris* L.-t, hanem mindig valamelyik tölgyet (*Q. robur* és *petraea*). Ennek igazolását külön végeztem el.

Most csak arra térek ki, hogy N. SEBESTYÉN IRÉN (i. m. 36) helyesen hivatkozik *csere* szavunk csángó *sere* változatára (*šere*: CsángóSz. 142; *šere*: Csűry: MNy. XXXV, 73—87 és az ŰMTsz. számos adata). Perdöntőnek hivatkozom az OL. egy kiadatlan oklevelére, amelyre ugyan az OklSz. nyomán már többen hivatkoztak, de a szövegösszefüggésből kiszakítva (vö. erre MOLLAY: MNy. LIV, 150), s így az oklevél igen fontos növényföldrajzi adatát nem értékesíthették. (KOVÁCS MÁRTON „A felsődőri magyar népsziget” című munkájában igyekezett hasznosítani az oklevelet, de olvasatai jórészt hibásak!)

A szóban forgó oklevél a Vas megyei Felsőőrre vonatkozik (OL. Dl. 100710). A minket érdeklő rész a következőket mondja: „Terre arabilis penes locum *Keurusberék* a parte meridionali decem [falcastrum] in loco *Emsesereye* Item pratum seu fenetum sex falcastrum fenetalium” stb. Látjuk tehát, hogy a *Kőrösberek* mellett van az *Emsesereye*, azaz *Emsesereje* ~ *Emscesereje*. A kőris jelenléte jelzi, hogy itt a természetes tájban a keményfás mocsártölgy-kőris-mezeiszil ligeterdők típusa volt jelen. Ez nedvességkedvelő fajok — a nyár, fűz és éger — jelenlétére és a terület nedves jellegére mutat. Ilyen helyre mutat a név *emse* ’nöstény vaddisznó’ szava is (utóbbira már így MNy. XXXVIII, 365—6).

Természetesen (*csere* >) *csere* ~ *sere* szavunk már magyar nyelvi fejlődmény. Jelen esetben ’mocsártölgyes’ jelentésben, mint fajokból alakult nomen collectivumot foghatjuk fel.

Amint látjuk, a kőris, éger és a mocsártölgy azok a fajok, amelyek egy növénytársulásban, erdőtípusban találhatóak. Nevük a magyarban (*éger* és *mocsártölgy* ’*Quercus robur* L.’) és a cseremiszen (kőris) kérgük hasonló használhatósága (*cserzés*, *festés*) következtében összevethető.

Annak eldöntése, hogy a N. SEBESTYÉN IRÉN által javasolt mordvin *cerā* vagy a SZILASITÓL idézett (TROJICKIJ 1894-i orosz—cseremiszi szótára nyomán) s általam javaslatba hozott cseremiszi *šer*: *šerbā* finnugor fanevek közül végeredményben melyikre függ össze magyar *csere* szavunk (nem a jövevény *csere* ’*Quercus cerris* L.’), finnugor nyelvészeinkre vár. Mégis a finnugor eredet mellett hozom fel azt a módszertani elvet, hogy két magyarázati lehetőség közül inkább az eredetinek adjunk elsőbbséget, különösen a jövevényesnél jelentkező ilyen nagy jelentésbeli eltérés mellett. Részemről a növényföldrajz, művelődés-, és erdőgazdaságtörténet oldaláról kívántam a kérdést előbbrevinni — figyelembe véve nyelvészeink eddigi eredményeit —, és arra az összefüggésre rámutatni amely említett *csere* szavunkat a Kárpát-medencében megismert szláv jövevényesztől élesen megkülönbözteti.

Ezek után megemlítem, LÁSZLÓ GYULA kutatásának azt az eredményét, hogy népünk rokonságának bölcsőjét az éger nyomán annak ősi elterjedési területén keresi.

REUTER CAMILLO

NYELVMŰVELÉS

A betűrendbe sorolás elvi problémái*

1. „A magyar helyesírás szabályai”-nak 1954 óta érvényben levő tizedik, átdolgozott és bővített kiadása (a továbbiakban AkH.) „Az ábécé” című alfejezetben a 14.-től a 21.-ig terjedő pontokban (tehát összesen nyolc pontban) foglalkozik az ábécével, illetve a betűrendbe sorolás szabályaival.

* Az MTA Helyesírási Bizottságának 1974. június 21-i ülésén megvitatott tervtanulmány.

„Az ábécé ismerete nélkülözhetetlen a betűrendbe sorolás szabályainak megismeréséhez; a szabályokat pedig — legalábbis alapjaiban — mindenkinek tudnia kell, aki betűrendes felsorolásokban (pl. távbeszélő-névsorban, helységnévtárban, menetrendek községmutatójában stb.) el akar igazodni.” (DEME—FÁBIÁN—BENCÉDY, A magyar helyesírás rendszere. Bp., 1966. 9.)

Ha a fenti megállapítás az AkH. vonatkozó nyolc pontjára is érvényes, és az AkH. célja a betűrendes felsorolásokban való eligazodás elősegítése, illetve csak az általános (és nem a speciális vagy tudományos igényű) névmutatók, jegyzékek összeállításához való útmutatás adása, akkor megállapíthatjuk, hogy az AkH. elvei helyesek, mindössze néhány részletkérdésben lenne szükség árnyaltabb megfogalmazásra. A speciális vagy tudományos igényű névmutatók stb. összeállításakor felmerülő ábécébe sorolási kérdésekre azonban az AkH. már nem ad kielégítő választ. A névmutatók stb. szerkesztői ezért arra kényszerülnek, hogy úgynevezett házi szabályokat alkossanak. Ez természetesen azzal a veszéllyel jár, hogy a részletkérdések megoldása visszahat az alapkérdések megoldására is, és nem egyszer az AkH.-ban rögzített formáktól való eltérést eredményezi.

Mielőtt ezt alaposabban megvizsgálánk, és az eltéréseket példákkal illusztrálánk, néhány olyan általános, illetve elvi megjegyzést fűzünk az AkH. vonatkozó pontjaihoz, amely a betűrendbe sorolás kérdéskörével szorosan kapcsolatos.

2. Az AkH. 14. pontjában ez áll: „A 15—20. pontokban közölt betűrendi szabályok alól csak a belső használatra készült bibliográfiák, kartotékok, katalógusok lehetnek kivételek a MNOSZ 3401—52. számú szabványa alapján.”

A MNOSZ 3401—52. számú szabványa azonban már a bevezető részben kimondja, hogy a szabvány célja „Általános, mert érvénye a betűrendbe sorolás minden területére kiterjed, a távbeszélő névsor (telefonkönyv) szerkesztésére épp úgy, mint tudományos rendeltetésű könyvtárak katalógusainak összeállítására.” . . . „E szabvány hatálya kiterjed minden hivatalos vagy közhasználati célú betűrendes jegyzékre, rendszeres felsorolásra és laptárra (kartoték, cédulakatalógus). A szabvány hatálya nem terjed ki a szótárakra.”

Tekintettel arra, hogy — amint később (a 8. pontban) látni is fogjuk — az AkH. és a MNOSZ-szabvány nem azonos elvekre épül: a nyilvánvaló ellentmondás feloldásra vár. Az AkH. csak a belső használatú könyvtári jegyzékek elkészítéséhez engedélyezi a MNOSZ-szabvány használatát, a szabvány viszont általánosnak és minden jegyzékre kiterjedőnek hirdeti magát. — A MNOSZ-szabvány 1952-ben, az AkH. 1954-ben látott napvilágot.

Tovább növekszik az ellentmondás, ha a szabvány sorsát figyelemmel kísérjük. 1958-ban ugyanis megváltozott a szabvány, és módosított formában MSZ 3401—58. számon jelent meg. Bár lényegét tekintve a két szabvány azonos, felépítése és fogalmazása eltérő, és természetesen az MSZ 3401—58. hatálytalanította a MNOSZ 3401—52. számú szabványt. Ennek ellenére az AkH. újabb lenyomatai változatlanul a hatályon kívüli MNOSZ 3401—52-re hivatkoznak.

A módosított (tehát az MSZ 3401—58. sz.) szabvány célját és hatályát a következő bevezető sorok fejezik ki: „A szabvány célja egységes betűrendbe sorolási (alfabetizálási) szabályok megállapítása. A szabvány rendelkezései a könyvtárak cédulakatalógusaira és egyéb betűrendes jegyzékekre, rendszeres besorolásokra kötelező érvényűek. A szabvány nem terjed ki a szótárakra és lexikonokra.”

Indokoltnak látszik tehát az AkH. 14. pontja második felének törlése vagy olyan átfogalmazása, amely már nem tartalmaz hivatkozást a szabványra.

3. Az AkH. 15. pontja felsorolja a szűkebb magyar ábécé kisbetűit. (Itt nem foglalkozunk annak vizsgálatával, hogy szükséges, illetve helyes-e szűkebb és teljesebb

magyar ábécéről beszélünk.) Feltétlenül szükséges lenne azonban a kisbetűkön kívül a nyomtatott nagybetűket is közölni, mert ez mutatná, hogy folyó szövegben a nagybetűvel kezdett két-, illetve háromjegyű mássalhangzók második, illetve harmadik jegyét kisbetűvel kell írni. Ezen túlmenően arra is ki kellene térni, hogy viszont a csupa nagybetűs szövegben a két-, illetve háromjegyű mássalhangzók második, illetve harmadik jegye is nagybetűvel írandó (vö. PAPP FERENC, Hang, fonéma, betű és a teljes magyar ábécé: Nyr. XCVII, 324–31).

4. Az AkH. 17. pontja felsorolja a betűrendbe szedéskor egyenlő értékűnek tekinthető betűpárokat. — A betűpárok figyelembevétele az ábécébe soroláskor (különösen az *a—á* és az *e—é* esetében) nem talál egyértelmű tetszésre sem a nyelvészek, sem a szabályt alkalmazók körében (vö. PAPP: i. h.) — A Helyesírási Bizottság azonban úgy véli, hogy kellőképpen indokolt az ábécébe soroláskor a „betűpárrendszer” fenntartása. A változtatás csak feleslegesen tovább bonyolítaná a kérdést.

5. Az AkH. 19. pontjának második fele a következő előírást tartalmazza: „A kétjegyű betűknek hosszú mássalhangzót jelölő kettőzött változataiban a betűrendbe szedés nem az egyszerűsített alakok szerint történik, hanem a kettőzött betűt két *cs*-nek (*cscs*-nek), két *gy*-nek (*gygy*-nek), két *sz*-nek (*szsz*-nek) stb. számítva soroljuk a szót a megfelelő helyre;”. Ez a megoldás, bár logikája a nyelvész számára világos, a használatnak mégis gondot okoz, mert zavarja az ábécébe sorolás mechanikus rendjét. Változtatás azonban itt sem szükséges.

6. Az AkH. 21. pontja, az úgynevezett teljesebb ábécével kapcsolatos előírások okozzák témánkban a legtöbb félreértést, mert ez a pont tulajdonképpen három szabályt egyesít, nem a legrövidebben. Ezek a következők: a) A régi magyar családnevekben és az idegen szavakban előforduló betűk hogyan illeszkednek a magyar ábécébe. — b) A mellékjeles betűk ábécérendi helyének meghatározása. — c) A két- vagy többjegyű betűk elemeinek ábécébe sorolása.

A mellékjeles betűk ábécérendi helyének meghatározása így szól: „Az egyjegyűek közül azok a betűk, amelyek a magyar betűktől csak mellékjelükben különböznek, a megfelelő magyar betűk után kerülnek: *a, á, ä . . . c, č, cs, . . . t, ț, ty . . .* stb.” — A szövegből azonban nem derül ki, hogy mi a teendő az ábécébe soroláskor. Akkor is az *a, á, ä* a sorrend, ha az *a, á, ä* után következő betű különböző, vagy csak a teljes betűazonosság esetén?

A szabály példasora sem segít:

Gaál
galamb
gálya
Gärtner
góc
Goethe
gomb stb.

A bennünket eligazítható *Gärtner* szót ugyanis akkor is a *gálya* és a *góc* közé kell sorolnunk, ha az *a, á, ä* egymásutánjának rendjét követjük, és akkor is, ha a harmadik (ill. negyedik) jegy szerint sorolunk be (*la, ly, r*). Azonnal világossá válik azonban a Helyesírási Bizottság szándéka, ha a példasorba a *Gärtner* és a *góc* szavak közé a *gáz* szót iktatjuk. Tehát a mellékjeles betűk az ábécébe soroláskor nem tekintendők önálló betűknek.

Az AkH. 21. pontjából nem derül ki az sem, hogy mikor kell alkalmazni a szabályt, azaz hogy mikor kell az úgynevezett teljesebb ábécébe sorolni, amikor is „a két- vagy

többjegyű betűknek minden elemét külön betűnek számítva soroljuk a szót a megfelelő helyre". Vajon elegendő egyetlen idegen mellékjeles betű (pl. *č*) egyszeri előfordulása ahhoz, hogy már a teljesebb ábécébe sorolás idézett szabályát alkalmazzuk? — Természetesen nem! Ezt a szabályt csak akkor alkalmazhatjuk, ha a besorolandó elemek többsége idegen, vagy ha nemzetközi használatra készítünk mutatót. Erről azonban a szabályban nem olvashatunk. — Indokoltnak látszik tehát az AkH. 21. pontjának többféle bontása és részletesebb kifejtése.

7. Az AkH. bennünket érintő és megjegyzéseket kiváltó szabálypontjainak áttekintése után vizsgáljunk meg néhány jelentősebb kiadványt, amely betűrendbe szedett anyagokat, adatokat, illetve ábécébe sorolási szabályokat tartalmaz, hogy képet nyerjünk az AkH.-ban lefektetett szabályok elterjedtségéről.

8. A 2. pontban már szoltunk a főként könyvtárosokat (és könyvtárlátogatókat) érintő szabványról (MNOSZ 3401—52, ill. MSZ 3401—58.). — Alig érthető, hogy a magyar helyesírás kérdéseivel ilyen szoros kapcsolatban álló témában a Helyesírási Bizottság jóváhagyása nélküli szabvány adhat eligazítást.

Az 1952-es szabvány 30 lapon 78 szakaszban, az 1958-as 31 lapon 72 szakaszban részletezi az ábécébe sorolás kérdéseit, gondosan ügyelve arra, hogy pl. a könyvtári katalógusok összeállítói minden felmerülhető kérdésükre választ kaphassanak. (Vö. A könyvtári munka szabványai. 2. bővített kiadás. Összeállította dr. BARTA GÁBOR, Közgazd. és Jogi Könyvkiadó, 1960.)

Az AkH.-val való összevetés után megállapíthatjuk, hogy sajnálatos, hogy a szabvány a betűrendbe sorolás alapjául egy olyan úgynevezett kiegészített latin (magyar) betűs ábécét jelöl meg, amely mellékjel (ékezet) nélkül sorolja fel az egyjegyű latin betűket, kiegészítve a sort az *a* után az *ä*-vel, az *o* után az *ö*-vel és az *u* után az *ü*-vel.

A könyvtárosok — a szabvány alapján — az *ä*, *ö* és *ü* betűket leszámítva az ékezeteket (mellékjeleket) nem veszik figyelembe, a két- vagy többjegyű betűknek pedig minden elemét külön betűnek számítva sorolják a szavakat a megfelelő helyre.

Megjegyzendő, hogy bár az AkH. 20. pontja előírja, hogy „a különírt szókapcsolatokat minden tekintetben olyan szabályok szerint soroljuk betűrendbe, mint az egyszerű szavakat”, a szabvány ezt figyelmen kívül hagyja, és a több szóból álló kapcsolatok ábécébe sorolásának határául olyan tárgyszószerű értelmes egységeket igyekszik meghatározni, amelyek a katalógusokban való egyszerűbb eligazodást célozzák: az azonos írásképű fogalmak egymás mellé kerülését biztosítják. (Pl. bizonyos esetekben a szavaknak és szókapcsolatoknak csak egy részét veszik az ábécébe soroláskor figyelembe.)

A közeljövő azonban a könyvtárosok ábécébe sorolási szabályaiban változást hozhat. Most áll ugyanis kidolgozás alatt egy új szabványtervezet, amelynek munkálatait a Helyesírási Bizottság is figyelemmel kíséri, és a tervezet csak akkor kerül a Szabványügyi Hivatal illetékesei elé, ha azt a Helyesírási Bizottság jóváhagyólag tudomásul vette. (A jövőben a Szabványügyi Hivatal helyesírást is érintő szabványt csak a Helyesírási Bizottság tudtával ad ki.)

Az új szabvány — amelyet a könyvtárak gépesítése is sürget — többek között meg fogja szüntetni az ábécébe soroláskor az *ä*, *ö* és *ü* betűk különállását, és a besorolás alapja az úgynevezett általános latin betűs ábécé lesz.

9. A térképészek a térképek, atlaszok névmutatóinak összeállításakor az 1965-ben megjelent „A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai” című kiadvány függelékében megadott betűrendbe sorolási szabályokat követik.

A földrajzi nevek ábécébe sorolási szabályai tartalmazzák az AkH. vonatkozó pontjait, a példák azonban mindig földrajzi néviek. A szabályzat tartalmazza továbbá a magyar ábécébe és az úgynevezett általános latin betűs ábécébe való sorolás szabályait,

az utcanevek különböző típusainak besorolására vonatkozó előírásokat és a sok idegen nevet magyarokkal vegyesen tartalmazó földrajzi névmutatók besorolási utasításait; összesen 6 lapnyi terjedelemben, 17 pontban.

A szabályokat 1964-ben megvitatta és elfogadta az MTA Elnökségi Helyesírási Bizottsága is.

10. A Magyar Népköztársaság 1973. évi, legutóbbi helységnévtára — a Központi Statisztikai Hivatal szerkesztésében — (a korábbi helységnévtárak gyakorlatát követve) nem vesz tudomást az AkH. 17. pontjában lefektetett *a—á* és *e—é* betűpárokról. — Mind alakulatkezdő esetben, mind pedig a szó belsejében az *á* és az *é* betűt külön kezeli. Ennek oka, hogy a kartonanyag a hozzá tartozó teljes statisztikai adatokkal együtt évtizedek óta úgy áll, hogy az *a*, *á*, *e*, *é* külön-külön betűnek számít. A gépesítéskor is ezt az ábécét tartották meg, ezért csak óriási költséggel és igen nagy munkával tudnák az AkH. előírásának megfelelően a helységnévtárt átalakítani. Tekintettel arra, hogy minden egyéb betűrendbe sorolási kérdésben a helységnévtár az AkH.-t követi, csak sajnálkozhatunk a betűpárok kérdésében alkalmazott eltérés miatt.

11. A vasúti és az autóbusz-menetrendek az állomások névmutatójában a helységnévtár ábécéjét követik. A MÁV-menetrend szerkesztői ezt az egyetlen mondatot tartották szükségesnek a mutató fölé írni: „A felsorolás sorrendje az *i* és *í*, *o* és *ó*, *ö* és *ő*, *u* és *ú*, *ü* és *ű* betűk között megkülönböztetést nem tesz.” Tehát az *a* és *á*, valamint az *e* és *é* között igen! — Változást itt sem várhatunk.

Az AkH. 19. pontját (lásd a jelen tanulmány 5. pontját) a menetrendek nem követik. A típus ritkasága miatt a mechanikusan dolgozó szerkesztők föltehetően nem is érzékelték, hogy hibáztak.

12. Az 1971-es telefonkönyv szerkesztői követik az AkH. előírásait, mindössze az AkH. 20. pontját értelmezik tágabban. „Névsorokban . . . megengedhető, hogy a családnevek és a keresztnévek . . . a betűrendbe sorolás szempontjából megtartsák különállásukat”. A telefonkönyv ennek megfelelően készült, de az azonos ejtésű, különböző írású vezetéknevek is egy csoportban kerültek feldolgozásra (*Gulya, Gullya; Kis, Kisch, Kiss*). A megfelelő ábécébeli helyen azonban utalást találunk. — Hasonlóképpen az *y*-nal végződő nevek is az *i* betűvel végződőkkel együtt találhatók (*Barsi, Barsy*). Természetesen a megfelelő helyen itt is van utalás.

Kár, hogy a névsor szövegéhez adott magyarázat túl szűkszavú, és nem is egészen világos: „A névsorban az előfizetők sorolása az írott betű ábécé sorrendje szerint történt. A rövid és hosszú magánhangzók (pl. *a—á*) azonos betűnek számítanak, közöttük tehát besorolás szempontjából nincs különbség.” A besorolás az előző bekezdésben leírt esetekben éppen nem az „írott betű ábécé”(?) hanem a kiejtés alapján történt.

A telefonkönyv feldolgozása tárgymutatószerű, ezért a könyvben való esetleg nehézkesnek érzett megoldások nem ábécébe sorolási, hanem szerkesztési kérdések. — A telefonkönyv szerkesztői munkájuk során felkeresték a Nyelvtudományi Intézetet, és elfogadva az ott kapott tanácsokat az AkH. előírásait messzemenően figyelembe vették.

13. Vizsgálataink eredményét összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az ábécébe sorolás kérdésében nincs teljes egység. Ennek egyik oka, hogy a különféle szakterületek igényei eltérőek, és a mutatók, jegyzékek, kartotékok elsősorban az illető szakterületek igényeit elégítik ki. A másik ok az, hogy elvileg nem eléggé tisztázott az ábécé fogalma. Az AkH. még „szűkebb magyar ábécé”-t és „teljesebb ábécé”-t említ, ma viszont már egyre világosabban bontakozik ki előttünk, hogy csak egyetlen magyar ábécéről beszélhetünk, és a nem mai magyar betűk keze-

lési szokásairól a magyar írásbeliség gyakorlatában. Tehát van egy magyar ábécé, vannak a magyar írásbeliségben még előforduló egyéb betűk is, és ezeknek vannak bizonyos kezelési szabályaik.

A Helyesírási Bizottság állásfoglalása szerint a leendő szabályzatot ebben a fel fogásban kellene megszerkeszteni. Ezáltal kifejezésre juthatna, hogy a helyesírási szabályzat nem akarja gúzsba kötni a különféle szakmákat, hanem csak irányító elveket ad. Az egyes szakterületek önállóan választhatják meg, hogy mi számukra a legjobb megoldás.

IFJ. HÖNYI EDE

NYELVJÁRÁSOK

Földrajzi neveink 1945 után

A társadalom szerkezetének 1945 után történő megváltozása a földrajzinév-készletet sem hagyta érintetlenül. A földosztás, a mezőgazdaság szocialista átszervezése, később a termelőszövetkezetek belső fejlődése, nem utolsósorban egyesülése jelentősen befolyásolta a földrajzinévkinccs alakulását. A feledés homályába küldte a régi nevek egy részét, és elősegítette újak tömeges keletkezését. Különösen így volt ez ott, ahol a változatos térszíni formák változatos elnevezési módokat kínáltak. Új szükségletek kielégítésére új neveket alkottak. Olyan objektumokat is elláttak névvel, melyeknek addig nem volt nevük. Más esetben az addig külön megnevezett tájegységeket összevonva új névvel látták el, vagy korábban egyetlen névvel illetett tájegység részeit is megnevezik.

1945 után alkotott, a földrajzinév-készlet egyötödét kitevő legújabb földrajzi nevek Székelyben a következők:

Belterületi nevek: *Ótóbuzszmegálló*, ~-ho (tér). A környező falvak autóbuszjáratai innen szerveződnek. Magába foglalja az elpusztult *Cigány-gödör* területét is. Mondják *Buszmezgáló*-nak is. — *Ásóy-Dózsza*, ~-ra (utca). A *Dózsa György utca Kapitány út*-ből nyíló részét nevezik így, megkülönböztetve a korábban épült *Felső-Dózsá-tól*. — *Dózsza György ucca*, ~-ba, ~-ra (utca). A községi tanács nevezte el. Mondják *Dózsás-nak*, *Dózsza György út-nak* és *Dózsza uccá-nak*. — *Felső-Dózsza*, ~-ra (utca). A *Dózsa György utca Demecseri út*-ből nyíló részének a neve. Vö. *Alsó-Dózsza*. — *József Atilla ucca*, ~-ba, ~-ra (utca). A községi tanács nevezte el. Néhány évvel a felszabadulás előtt kezdték építeni a *Nagy-Irtás-ra*. Mondják *Új-sőr*, *Zúj sőr-nak* is. — *Kapitány ut*, ~-ra (utca). A 4-es számú országos főútvonal községi szakaszának hivatalos neve, vezetéknevi eredetű. A nép a volt *Orosz-kastély-tól* nyugatra eső részét ma is *Bogdányi uccá-nak*, keletre eső részét *Bérkeszi uccá-nak* nevezi. — *Kosut Lajos ucca*, ~-ba, ~-ra (utca). Az új lakótelep névadója a községi tanács. A falu lakói a névadó keresztnevét nem mindig „használják”. Az utca végébe telepítették a falu cigányait, neve *Cigány-telep* lett. — *Köves ut*, ~-ra (út). Amikor a *Petőfi utca* kivételével már minden út „beton” út volt a faluban, azt nevezték így minősége alapján. — *Mű ut*, ~-ra (út), A 4-es számú országos főútvonal községbeli szakaszának népi eredetű neve. Építésekor, minősége alapján kapta a nevét. — *Niép-kért*, ~-kérbe (park). Az ötvenes évek elején nevezték így a *Kastély-kert*-et. Az előtag a közös tulajdonosi jelleget hangsúlyozza, s utal az itt rendezett faluközösségi megmozdulásokra. A személyi kultusz éveinek múltán kikopott a használatból. Mondják *Naty-kért*-nek és *Kasté-kért*-nek is. — *Óvodá-kért*, ~-kérbe (park, épület). A régi *Nagy-kúria* épület előtti részének a neve. Az itt létesített óvodáról nevezték el.

Pája, ~-ra (park). A *Kastély-kert* keleti részének a neve. A rajta levő futballpályáról nevezték el. — *Petőfi köz*, ~-be (utca). A *Petőfi utca*-ból nyílik, innen a neve. —

Petőfi utca, ~-ba, ~-ra (utca). A Ramocsaházára vezető út községi szakaszának hivatalos neve. A nép ma is inkább az irányjelölő régi *Ramocsaházi út* nevet használja. — *Téjjesz-telep*, ~-re (udvar, kert, épület). A *Csere* nevű dűlőben létesített gazdasági központ neve. — *Téjjesz-telepi út*, ~-ra (út). — A *Téesz-telepre* vezető út neve. — *Új sör, Zűj sör*, ~-ra (utca). L. *József Attila utca*.

Külterületi nevek: *Dinnyés-tábla* ~, ~-ba (gyümölcsös). Termesztett növényzete a névadó. Mondják *Dinnyés-kocká*-nak és *Dinnyés*-nek is. — *Dök-tér*, ~-re (rét). Ide hordták az elhullott állatokat, innen a neve. Mondják *Dök-kut*-nak is. — *Érdő-háti-kocka*, ~-ba, ~-ra (gyümölcsös). Az *Erdő-hát*-ra telepített gyümölcsös neve. — *Féső-ű-Varga-érdő-ű*, ~-re (szántó). A *Varga-erdő* falutól távolabb eső részének a neve. Mondják *Varga-érdő-ű-féső-ű*-nek is. — *Fijatalos eggy*, ~-be (gyümölcsös). Termelőszövetkezeti szakemberek által alkotott név az *Őze-hegy*-en létesített gyümölcsöst jelöli. Egy faszor választja el a *Fiatalos-kettő*-től. Összefoglaló néven mondják *Fijatalos*-nak. — *Förgony-tábla*, ~-ba (gyümölcsös). Az előtag vezetéknev. Helyzete, fekvése alapján nevezték el. A *tábla* utótag helyett gyakran a *kocka* közszót használják: *Förgony-kocka*. — *Határ-fasör*, ~-ho (erdősáv). A falu határát Demecsértől elválasztó erdősáv neve. — *Ibronyi-csatorna* ~, ~-ho (csatorna). A falu kisebbik csatornájának a neve. A szomszédos *Ibrony*-ból érkezik a községbe. A nép inkább *Kis-kanális*-nak mondja. — *Ibrony-ódali-tábla*, ~-ba (gyümölcsös). A tábla gyümölcsös Nyíribrony határa mellett van, innen a neve. Mondják *Ibronyi-kocká*-nak és *Ibrony-ódali-kocká*-nak. — *Kis-érdő-ű*, ~-re (erdő). Méretéről kapta a nevét. — *Kapu-kocka* ~, ~-ba (gyümölcsös). A *Szőlő-hegyen* levő, bejárat melletti nyolc hold gyümölcsös neve. Mondják *Nyóvc-hóvdas*-nak is. — *Kotlár-hegy* ~, ~-re (szántó). Tulajdonosáról nevezték el. Az előtag vezetéknev. — *Köki-gnyes, Köki-gnyesbe* (parlag, rét). Természetes növényzete a névadó. Régebben nem volt neve. — *Kövesuti-kocka*, ~-ba (gyümölcsös). Azért ez a neve, mert az országút mellett helyezkedik el. — *Közepső-ű-tábla*, ~-ba (gyümölcsös). Helyzetéről, fekvéséről nevezték el. Mondják *Termő-ű-gyümölcsös*-nek és *Közepső-ű-kocká*-nak is. — *Kutyanyelv* ~, ~-re (gyümölcsös). Alakja miatt nevezik így. Mondják *Kis-gyümölcsös*-nek is. — *Látér*, ~-re (parlag). Az MHSz. gyakorló teréről szolgáló hely neve. — *Móvzsi-kocka*, ~-ba (gyümölcsös). A *Móvzsi-hegy*-en levő gyümölcsös neve. Az előtag az egykori tulajdonos keresztnevének becézett alakja. — *Nyár-fás, Nyár-fás-ba* (erdő). Fialat, telepített nyárfaerdő neve. — *Őze-fijatalos*. L. *Fiatalos-egy*. *Őze-gyümölcsös, Őze-gyümölcsösbe* (gyümölcsös). Az *Őze*-n található gyümölcsösök összefoglaló neve. Az előtag személynévi eredetű földrajzi név. — *Senki földggye*, ~-re (rét). A ma is állandóan vizes, nyirkos területet régen víz vette körül, ezért nevezték *Nyirkosz-sziget*-nek. Mivel senki sem használja, újabb neve: *Senki földgye*. — *Szakcsopórt*, ~-ba (gyümölcsös). A *Komló-kert*-ben levő gyümölcsöst nevezik így. A név a gyümölcsös fáinak minőségét, egyfajtságát hangsúlyozza. — *Szőlő-ű-hegyi-gyümölcsös, ~-gyümölcsösbe* (gyümölcsös). A *Szőlő-hegy*-en levő gyümölcsösök összefoglaló neve. — *Varga érdő-ű-ásó-ű*, ~-ra (szántó). A *Varga-erdő* faluhoz közelebb eső részének a neve. Mondják *Ásó-ű-Varga-érdő-ű*-nek is. — *Vitéz-házi-kocka*, ~-ba (gyümölcsös). 1963-ban lebontották a *Vitéz-tanyá*-t, helyére gyümölcsöst telepítettek, innen a neve. — *Vízvezető-ű-árok*, ~-ho (árok). A termelőszövetkezet építette és adta neki a nevet, a víz elvezetésére szolgál. — *Zsugoró-ű-árok*, ~-ba, ~-ho (árok). A *Zsugoró*-ból kiinduló, vízgyűjtésre szolgáló nemrég épített árok neve.

Indokolatlanul változtatták a következő irányjelölő utcaneveket: *Ramocsaházi út* > *Petőfi utca*, *Berkeszi út* és *Bogdányi út* > *Kapitány út*, *Demecseri út* > *Sztálin út*. Ez utóbbit később visszaállították. Nincs összefüggés a következő utcák neve és névadója között: *Dózsa György utca*, *József Attila utca*, *Kossuth Lajos utca*. A *Petőfi köz* a *Petőfi utca*-ból nyílik, helyzete, fekvése alapján nevezték el. A nép a névadó keresztnevét a leg-több esetben nem használja, de nem egységes e kérdésben a hatóság sem.

A lakosság földrajzinév-ismeretének vizsgálata során 90 székelyit hallgattam meg. Aktív volt a kérdézet névismerete, ha hallotta a földrajzi nevet, és helyhez kötni is tudja. Passzív, ha csak hallotta, de nem tudja helyhez kötni, és nem ismeri a nevet, ha nem hallotta, tehát lokalizálni sem tudja. Ezek alapján a falu 1945 után alkotott földrajzi neveinek névismerete, a nevek gyakorisági rendje a következő:

Nevék	Ismerik				Nem ismerik	
	Összesen		Ebből		Szám	%
	Szám	%	Aktív	Passzív		
<i>Autóbuszmegálló</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Cigány-telep</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Dózsa György ucca</i>	90	100	90	0	0	—
<i>József Attila ucca</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Kapitány út</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Kossuth Lajos ucca</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Óvoda-kert</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Óze-gyümölcsös</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Petőfi utca</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Páva</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Szőlő-hegyi-gyümölcsös</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Tévez-telep</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Tévez-telepi út</i>	90	100	90	0	0	—
<i>Petőfi-köz</i>	86	95,55	76	10	4	4,44
<i>Kökényes</i>	84	93,33	42	42	6	6,66
<i>Erdő-háti-kocka</i>	81	90,00	28	53	9	10,00
<i>Mű út</i>	79	87,77	43	36	11	12,22
<i>Új sor</i>	78	86,66	68	10	12	13,33
<i>Varga-erdő-alsó</i>	77	85,55	40	37	13	14,44
<i>Varga-erdő-felső</i>	77	85,55	21	56	13	14,44
<i>Vízlevezető-árok</i>	77	85,55	46	30	14	15,55
<i>Lőtér</i>	76	84,44	46	30	14	15,55
<i>Alsó-Dózsa</i>	69	76,66	33	36	21	23,33
<i>Kis-erdő</i>	67	74,44	27	40	23	25,55
<i>Kotlár-hegy</i>	64	71,11	50	14	26	28,88
<i>Ibronyi-csatorna</i>	64	71,11	31	33	26	28,88
<i>Dög-tér</i>	62	68,88	31	31	28	31,11
<i>Határ-fasor</i>	62	68,88	17	45	28	31,11
<i>Nép-kert</i>	61	67,77	57	4	29	32,22
<i>Felső-Dózsa</i>	61	67,77	36	25	29	32,22
<i>Szaksoport</i>	61	67,77	31	30	29	32,22
<i>Köves-út</i>	57	63,33	19	39	33	36,66
<i>Dinnyés</i>	53	58,88	28	25	37	41,11
<i>Óze-fiatalos</i>	52	57,77	22	30	38	42,22
<i>Fiatalos</i>	47	52,22	23	24	43	47,77
<i>Termő-gyümölcsös</i>	47	52,22	15	32	43	47,77
<i>Zaugoró-árok</i>	47	52,22	28	19	43	47,77
<i>Vitéz-házi-kocka</i>	46	51,11	39	7	44	48,88
<i>Nyolc-holdas</i>	45	50,00	18	27	45	50,00
<i>Kövesúti-kocka</i>	44	48,88	15	29	46	51,11
<i>Középső-kocka</i>	43	47,77	18	15	47	52,22
<i>Mócsi-kocka</i>	40	44,44	38	2	50	55,55
<i>Senki földje</i>	38	42,22	28	10	52	57,77
<i>Kapu-kocka</i>	33	36,66	13	20	57	63,33
44 név	69,27	76,86	49,84	19,47	20,74	23,03

A falu határát az utóbbi két évtizedben nagyrészt gyümölcsösrel telepítették be. 14 nevet alkottak ezért, a következő utótagokkal: *-gyümölcsös, -tábla, -kocka, -holdas, -fiatalos*. E köznévi utótagokat 1945 előtti földrajzi nevekben nem találjuk. Illetőleg a *-tábla* utótagot igen (*Nagy-tábla*), de az sem gyümölcsös megnevezésére szolgál.

Vezetéknévet néhány földrajzi névben találunk. A *Forgony* vezetéknév helyzet és fekvés alapján szolgált névadóul: *Forgony-tábla ~ Forgony-kocka* (Forgony háza melletti tábla). A vezetéknévi előtagú *Varga-erdő* régi földrajzi név felhasználásával alkottak nevet: *Alsó-Varga-erdő, Felső-Varga-erdő*. A *Kollár-hegy* névnél — a földosztás idejével ellentétben — a birtokos nevével történő identifikálás már nem időszerű. A régi földbirtokos keresztnévének becézett alakját tartották meg a *Mócsi-kocka* névben. Természetes növényzet szolgált névadóul egy esetben: *Kökényes*. A legtöbb felszabadulás után keletkezett névnél az objektum a névadás alapja.

Íme a falu felszabadulás után alkotott neveinek összefoglalt névismerete és névkészlete, összehasonlítva a teljes földrajzinév-készletével:

	A teljes névkészlet	A felszabadulás után alkotott nevek
A névismeret megoszlása:		
Aktív	75,66%	71,95%
Passzív	24,80%	28,10%
A névkészlet megoszlása:		
Ismeri	65,52%	76,86%
Nem ismeri	34,61%	23,03%

Az nem meglepő, hogy a felszabadulás után alkotott neveket jobban ismerik (76,86%), mint a teljes névkészletet (65,52%), mint ahogy nem csodálkozhatunk azon sem, hogy az 1945 utáni nevek névismerete 3,71%-kal gyengébb. Az új nevek többsége terjedőben van, a közösség tudatában egyre inkább helyhez kötötté válnak, míg a régi nevek az ellentétes folyamat jellemző.

Megkísértem az alap- és a peremnévkészlet összeállítását. Ha alapnévkincsbe tartozónak tekintjük azokat a neveket, amelyeket a kért 90 személyből 30-nál több aktívan ismer, tehát helyhez kötni is tud, akkor a peremnévkészlet a következő: *Erdő-háti-kocka, Vízlevezető árok, Kis-erdő, Köves-út, Határ-fasor, Dinnyés, Óze-fiatalos, Fiatalos, Termő-gyümölcsös, Sugoró-árok, Nyolc-holdas, Kövesúti-kocka, Középső-kocka, Senki földje, Kapu-kocka*. A fentiekből következik, hogy a felszabadulás után alkotott nevek kétharmada az alapnévkészlet tagja, egyharmad a peremnévkészletben van. Aktivizálódásuk néhány kivételével ezután fog megtörténni. Nem kerül az alapnévkincsbe a *Dinnyés* név. A névadás indítéka már nem időszerű. Elhalás fenyegeti a *Köves út* nevet is, bár a *Kövesúti-kocka* gyümölcsös nevében tovább él. A *Senki földje* sem sokáig marad gazda nélkül. A nagyobb gyümölcsösök részeinek megnevezésére alkotott nevek viszont egyre jobban aktivizálódnak: *Termő-gyümölcsös, Nyolc-holdas, Kövesúti-kocka, Középső-kocka, Kapu-kocka, Kutyanylv*.

Figyelembe véve társadalmunk felszabadulás utáni fejlődését és hatását a földrajzinévnyagra, úgy gondolom, hogy az azóta alkotott és terjedő nevek vizsgálata fontos a nyelvtudomány számára, hiszen ezek a nevek a jelenben, a szemünk előtt keletkeztek és élik életüket. VÉGH JÓZSEF-re hivatkozom (A földrajzi nevek gyűjtésének időszerű kérdései. Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Bp., 1969. 376), aki BENKŐ LORÁNDOT idézi: „... a nyelvtörténet számára sokkal becsebb egy mai feljegyzett valóban élő népnyelvi alak, mint egy kódexbeli adat...” Remélem ehhez munkám is adalék volt.

TÓTH LÁSZLÓ

A bocskoros kismesterség szótára és szómagyarázata

A magyarság kezdetleges lábbelifajtaíit feltétlenül a bocskorféléknél kell keresnünk. Mint tudjuk, népünk ősidóktól fogva állattartó nép volt, mindig kezeügyében volt a bőr, a bőrkikészítés és bőrfeldolgozás mestersége. Hiszen valamikor minden pásztor értett e munkálatokhoz, s így a primitív társadalmi berendezkedés során nem volt szükség lábbelikesztő mesteremberre.

Később a társadalmi körülmények még nagyobb teret adtak a bocskor elterjedésének. Nemcsak a pásztor, hanem a jobbágy, de az elszegényedett nemes is viselte.

Megnőtt a bocskor-kereslet különösen a Tiszántúlon és a Dél-Alföld térségében, de az ország más területein is. Az igény kialakította a bocskorosvarga és tímár mesterséget.

Ez ősi mesterséget, valamint a szakma szóképzését a szegedi Elek Gyula (1891–1974.) műhelyében ismertem meg; az alább közölt szóanyag tehát élő nyelvi gyűjtés eredménye. (Magáról a bocskorkészítés munkamenetéről az Ethnographia 1974. 2–3. számában jelent meg dolgozatom.)

acintos: félig elkészült bocskor

ampasz: vasaló, amellyel a sarok és a talp szélét ledörzsölik, kifényesítik, lesimitják

ampaszlámpa: az ampasz melegítésére szolgál

arató bocskor: másik elnevezése a csatos-bocskornak

átcserezés: a bőrt a kívánt módon kicserzi a lében

barkázás: a bőr puhítása

bedörzsol: a bocskor szélét elsimitja

beszól: nyersbőrt tárol a kikészítésig

beszögelő kalapács: újfajta bocskorok sarkának szögelésére

blandzsér: kétélű tisztítókécs

bocskor: varratlan lábbeli; egyetlen darab vastag bőrből álló, felhajtott széleivel a lábfejre boruló kezdetleges lábbeli, melyet a széleibe fűzött szíjjal erősítenek fel

bocskorja: bocskorba való kaptafa

bocskoros: 1. a bocskorkészítő iparos; 2. olyan személy, aki bocskort visel, bocskorban jár; 3. a feudális magyar társadalomban földtelen, szegény nemes, kurtanemes vagy hétszilvafás nemes

bocskorosodik: valakinek vagy valamely állatnak talpára nedves föld, sár ragad

bocskoros tímár: bocskorbőr kikészítésével foglalkozó tímár

bocskorár: a tanácsok által megszabott vásárlóérték

bocskorpénz: pásztori járandóság, lábbeli koptatásáért járó pénzösszeg

bocskorszij: az a lábszarra tekerhető szij, amely a bocskort lábra erősíti

bocskortelek: szíjszalag, mellyel a bocskort elől-hátul felkötik

bocskorvarga: bocskorkészítő iparos

borjúszerű bocskor: a tót-bocskort az alföldi magyarság nevezte így

börzsöny: bőrfestésre használt növény, vöröshagyma héjának kifőzött leve

börzsöngyálic: börzsöny és vasgálic keveréke a bőr oxidálására

bőrhúzó: más néven meszesfogó, a meszesgödörben ázó bőr kiemelésére

büdös meszes: baktériumokkal megtelt (telített) gödör

cilak: nagy hordó, amelynek oldalán több szomszédos donga hiányzik (szegényebb tímárok ebben szokták a bőrt megfelelő görgetéssel cserezni)

csaptató: faék, amellyel a sínvesszót a bocskorfa és a fejbőr közé szorítják

csatos bocskor: a csat erősíti a bocskort a lábra, *arató bocskor*-nak is hívják

cser: cserzésre alkalmas fakérgék összetört anyaga

cserzés: a művelet, amellyel az előkészített nyersbőrt cserzőlébe áztatják és kikészítésre alkalmassá teszik

cserzőkád: cserzőanyagok, illetve cserlé tartására való kád; cseres kád

- csipőfogó*: a bőr kihúzására, megnyújtására használják
- daftol*: benedvezi, nyirkosítja a bőrt
- egylábás bocskor*: bármelyik lábra felhúzóható bocskor
- égetett kenyérhéj*: fényt ad a bőrnek
- falcol*: cserzett bőrt húsos oldalán vakarókéssel egyenget, simít, puhít
- falcfogó* v. *falcang*: a bocskor bőrreszeinek meghúzóztatására szolgáló fogó
- falckés*: bőrfaragó, vékonyító kés
- famusta*: fából készült, asztali csengőre emlékeztető simító eszköz
- fedeles bocskor*: két darab bőrből készült bocskor, papucsra emlékeztet; szláv eredetű
- fehér tímárság*: ásványi anyagokkal (timsóval) dolgozás
- féllábás bocskor*: olyan bocskor, amely nem húzható bármelyik lábra, hanem a szabásnak megfelelően a jobbra, illetőleg balra
- fenőkő, fenyőkő*: megmunkált felületű, finom szemcséjű, lenolajjal impregnált, rendszerint hosszúkás, kemény kő, melyet megnedvesítve szerszámoknak kezelni való fenésére, csiszolására használnak
- festésfürdő*: alapszint ad a bőrnek
- jodorító (pantofli)*: a bőr puhítására, barakázására
- jogalóvas*: a bőr leszorítására szolgáló szerszám
- jölmosás*: megtisztítják a bőrt tiszta vízben
- furdancs*: a szíj fűzésénél volt használatos; régi megnevezés
- fűzőár*: szíjat fűznek vele
- fűzőtt bocskor*: hegyes vagy kerekorrú bocskor felkötő szíjakkal
- galambtrágya*: feloldja a felesleges meszet
- glancolás*: fényesítés (talp)
- gödörccserzés*: a bőrcserzésnek olyan régebbi, állítólag megfelelőbb módja, amely gödörben történt (6 hónap régebben)
- görbész*: a fűzést megkönnyíti, könnyebbé teszi
- görbekés*: hegyénél meggömbülő kés, amelylyel a bocskoros a bőrt kiszabja
- hammas*: a bőrt hamu és mészkeverékes oldatba teszik, hogy megdagadjon és a szőr leváljon
- hosszúfejű* vagy *simabocskor*: díszítés nélküli, egy bőrből szabott bocskor
- húsol*: a bőrt alsó, húsos vagy hájas rétegeitől éles késsel fokozatosan megfosztja
- húsolás*: a megmaradt húsréteg eltávolítása a bőrről
- húsoló*: kaszához hasonló vas, amellyel a húst a bőrről lefaragják
- húsoló tőke*: 190 cm hosszú, 40 cm széles félkör alakú fahasáb, amelyen a húsréteget a bőrről leszedik
- jancsorka*: bocskorfajta, formája ismeretlen
- kanca- vagy kanbocskor*: más néven *táblás-bocskor*; csak talpa van, feje nincs
- kanászos bocskor*: ráncosfejű bocskor, a ráncok szabályosan, sűrűn egymás mellé sorakoznak, a fűzéstől fölfelé
- kaptafa*: fából készített, lábfej alakú fa
- kaszakés*: kaszához hasonló vas, amellyel a húst a bőrről lefaragják
- kármentő*: szaruból vagy fából készített, 10–12 cm hosszú, 2–3 cm széles, 1/2 cm vastag lap, amelynek egyik vége ferde irányban le van csiszolva; a bocskorosok kerekítésnél használják: bal kézben tartva a térdek közé szorított bocskor fejét védi, nehogy a kerekítővel belevágjanak
- kerekít*: kerekre megjelöl, formál
- kerekítő*: talpmetszőkés, lapos, nyeletlen, pengeszerű vas, amelynek egyik végét megélesítik
- kerek lyukasztó*: a bőr kilyukasztására
- kezeslábás*: olyan egészben lehúzott marhabőr, amelyen a négy láb bőre is rajta van
- kípöcköl*: a bőrt a szárítás végett keresztbe tett fára feszítik
- krispél-asztal*: a bőrt ezen az asztalon simítják, hogy teljesen rántalan legyen; régi megnevezés
- knaipreszelő*: késelésítő
- kruppon*: a marhabőr hát- és oldalrésze
- komplexor*: festőpisztoly
- kopasztóbak*: a bőrt a szőrtől ezen kopasztják meg (húsoló tőke)
- kótisol*: a malomban tört cserhaj
- lepkebocskor*: színezéssel, kivágással díszített bocskor
- likkerezés*: zsírozás

magyar bocskor: a bal oldalról előrehaladva az orr felőli első résznek négyötödéig behasították a bőrt 4–5 mm-nyi szélességben, s ezáltal nyerték az orr befűzésére való bocskorszíjat; a bocskorszija végéhez erősítik a hosszú szíjat, amivel a szűrposztóból való kapcát körülcsavarják, s a térd alatt egy madzaggal elkötik

megszítat: a bőrt a megtisztítás után hideg vízbe teszi

meszezés: a nyersbőrt meszes gödörbe rakják

mészgrund: a meszezés után a bőrön maradt mész, amelyet színeléssel nyomnak ki a bőrből

mokaszinbocskor: díszesen kidolgozott szandászerű bocskor

natúr: természetes szín

növendékbőr: anyjától elválasztott, de még nem ivarérett, fiatal szarvasmarha, egyéves borjú bőre

nősténybocskor: a bőrtalp, féllábfejes borítással, a boka táján kétoldalt ujjnyi széles szíjszalagokkal, amelyeket szorosan egymás fölé egész térdig felcsavartak a lábszárakra úgy, hogy a lábszárt szorosan és teljesen befedje

nyelves bocskor: visszahajtott nyelvvel ellátott bocskor

oropon: a szarvasmarha gyomrában levő savakat kivonják, s ezt használják pácolásra

pácolás: a bőr konzerválása

pángli: a bocskorosok alacsony munkasztala, amely mellett suszterszéken ülve dolgoznak

pikkelyezés: savas fürdő, amely a bőrt érleli és a bőrrostokat megtágítja

püling: nagyobb, erősebb bőr

pörebőr: a felhámtól, a szőrtől és zsíros rétegtől megtisztított nyersbőr

semlegesítés: a bőrből kicsapatják a krómsavakat

sínvessző: vonalzószerű, belső végén a bocskor orrának felpördülése érdekében behajlított fa

sómentes bőr: raktározásra alkalmas, szárított bőr

storol: kisimít, kinyújt

storolóvas: a bőr nyújtására szolgáló eszköz

stuccolás: a bőr használhatatlan szélének a lenyírása

svédolás: a bőr leszedése

szalmarágó: az elválasztott tejes borjú bőre

szárazbőr: szárított bőr, amely értékéből 20%-ot veszített

szijasbocskor: fejbőrrel ellátott bocskor, amelynek csak a sarokrészén van szíjfűzés

színelés: a bőrt a színére fordítják, és a mészszappantól és a lebontott fehérjétől nyomkodással megtisztítják

színelőkés: olyan kétkézvonóra, húsolóra emlékeztető vas, amellyel a kidolgozott bőrbe üledett meszet kissé domború deszkán kinyomogatják

szirombőr: a bocskor varrásához, összefűzéséhez használatos, kutya-, kecske- vagy disznóbőrből cserzett, keskeny szíjakra hasogatott bőr

szögeldár: a szög helyét készíti elő

szögszedő: 2 cm széles, V alakban bemélyedő vas, amellyel rosszul bevett szöveget feszítenek ki

szőrkapca: lényeges tartozéka a magyarság bocskorának; fehér gyapjúdaróc

szőrös bocskor: a fejbőrön cifraságból rajta hagyják a szőrt

táblás bocskor: négyszögletes talp, amelyhez szíj tartozik

ták: ha kilyukadt a bocskor, foltot, úgynevezett *ták*-ot tettek rá

talpfényesítő csont: 15–20 cm hosszú, 2 cm széles sárgás színű csont, legömbölyített éllel

tejes borjú: fiatal, szopós borjú

telekes bocskor: orrán fűzött, tompa orrú bocskor

telek: a bocskor szélein levő lyukakat, illetőleg füleket nevezik így, amelybe a bocskorszíjat fűzik

tót bocskor: egyik típusa féloldalas, másik típusa kétoldalasan részarányos

varróár: lapos élű ár, amellyel a bocskoros a készülő bocskor peremén lyukat fúr az összeráncolásra szolgáló szirombőr számára

vasalás: a bőr kikészítésének végső folyamata

vaskaptafa: vasállványra szerelt vaskaptafa, amelyen bőrnyújtást, talp-, sarokszőgezést végeznek
vastagító: a bőr szélének kiszélesítésére szolgáló szerszám
vékonyító kés: (falckés) bőrfaragó, letisztító
vikszos bőr: a bőr színét kikefélik és tisztá fagyúval bekenik

vörös tímárság: növényi cserző anyagokkal dolgozás
zöldbőr: a vágóhídról kikerült nyersbőr; frissen lefejtett, feldolgozásra szánt állatbőr
zeirozás: 60–70 fokos olajos vagy szappanos vízben áztatják a bőrt

FÜR JÓZSEF

SZEMLE

Pavao Tekavčić, *Grammatica storica dell'italiano*

I. Fonematica 339 l.; II. Morfosintassi 740 l.; III. Lessico 293 l.
 Società editrice il Mulino. Bologna, [1972–1974.]

1. Az olasz nyelvészetben a történeti nyelvtanokhoz két érdekesség is fűződik. Az egyik az, hogy a múlt század végétől kezdve három nagyszabású, átfogó mű született e kutatási területen, s ezzel az olasz nyelv szintetikus jellegű történeti grammatikai megvilágítása a legelőkelőbb helyet foglalja el világviszonylatban is. A másik érdekesség az, hogy egyik nagy művet sem olasz nyelvészek produkálták, hanem külföldi romanisták.

W. MEYER-LÜBKE „*Grammatica storica della lingua italiana e dei dialetti toscani*” című munkája (1890.) az újgrammatikus szemlélet és módszer jegyében fogant klasszikus alkotás. G. ROHLFS „*Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*” című szintézise (1949–1954.) további jelentékeny módszerbeli haladást hozott azáltal, hogy a történeti nyelvészet eredményeit századunk első felének nyelvföldrajzi elveivel és ismeretanyagával kombinálta. P. TEKAVČIĆ a tudománytörténeti fejlődés harmadik állomásaként a történeti nyelvtudomány mai szintjén, a modern irányzatok elméletét és gyakorlatát felhasználva írta meg itt bemutatandó művét.

A jelenleg 45 éves Pavao Tekavčić a zágrábi egyetem romanista professzora, akinek munkássága főként a vulgáris latin és az olasz nyelvtörténet problémakörére terjed ki. Olasz történeti nyelvtani összefoglalásának első változata sokszorosított egyetemi jegyzetként jelent meg Zágrábban, szintén három részben (1962., 1965., 1967.). Ezt bővítette ki és dolgozta át kötetenként különböző mértékben a szerző a bolognai nyomtatott kiadásban. A közel másfélezer lapos impozáns kiadáshoz LUIGI HEILMANN, a bolognai egyetem neves professzora írt magyarázó-méltató előszót. HEILMANN a történeti nyelvészet modernizálása jelentékeny állomásaként, a szinkronikus és diakronikus szemlélet, valamint a hagyományok és az új módszerbeli közelítések magas szintű ötvöződéseként értékeli a művet, mely szerinte pótolhatatlan munkaeszközzé fog válni minden italianista számára.

2. Tekavčić a „grammatika” fogalmát — a romanista hagyományoknak is megfelelően — meglehetősen tágan értelmezi. Nemcsak a nyelv hangállományának elemzését vonja körébe, hanem a szókészlet problematikáját is, ez utóbbiba beleértve még az eredetbeli, etimológiai rétegződést is. Innen magyarázható, hogy a két „szélső” régiónak egy-egy külön kötetet szentel, bár művének középpontjában — a mennyiségi mutatókból is kitetszően — a II. kötetbe foglalt morfológiai-szintaktikai problémák állanak. Műve beosztásában nem nehéz felfedezni a rokonságot ROHLFS történeti nyelvtanának tagolásával; ROHLFS művében ugyanis — ha némileg más csoportosításban vagy elnevezésekkel is — ilyen sorrendben követik egymást a főrészek: I. Fonetica; II. Morfologia; III. Sintassi e formazione delle parole [szintaxis és szóalkotás].

Tekavčić nyelvtanának GERHARD ROHLFS hatalmas művéhez való bizonyos szerkezeti hasonlósága nem véletlen: a két munkát szoros szálak fűzik egybe. Tekavčić tulajdonképpen arra vállalkozott, hogy a ROHLFStól összegyűjtött és hagyományos grammatikai szemlélettel földolgozott ismeretanyagot új felfogásban tálalja, elméletileg és módszerbelileg átértékeli. Ez természetesen pusztán az ismeretanyag szij nmsént jelent Tekavčić részéről teljes lekötődést; bár kétségtelen, hogy nyelvi példának tekintélyes részét is ROHLFStól veszi, az anyagban saját szempontjai szerint válogat, szűkít, csoportosít, sőt — ahol szükségét látja — némelykor újít, bővít is. Sokkal szabadabban elszakad persze előzményétől felfogásmódjában, amellyel lényegében ROHLFS anyaga újraértékelésének időszerűségét és szükségességét kívánja igazolni.

Ha Tekavčić feldolgozási elveit tudománytörténetileg nézzük, azt mondhatjuk, hogy azok egyrészt hagyományokat megbecsülők és felhasználók, másrészt erőteljesen és következetesen újítók. Már az is rendkívül megnyerő és tanulságos, ahogyan előzményeiről, korábbi nemzedékek munkájáról művének bevezetőjében beszél: nem a tagadás és lebecsülés szellemében, hanem annak tudatában, hogy műve az ezekre támaszkodás nélkül nem születhetett volna meg. A történeti nyelvtani hagyományokhoz való pozitív viszonyulása természetesen nemcsak az anyagfelhasználásban és az eddigi kutatási eredmények elfogadásában nyilvánul meg nála, hanem egyéb vonatkozásokban is. Az előzmények továbbvitelét látja szükségesnek, és valósítja is meg például a terminológia tekintetében, csak ott újítva, ahol az vitán felül indokolt; világos jele ez annak, hogy törekvéseitől távol áll a korábbi eredmények elkenődzése, a tartalmi problematikával nem párosuló formális, felszínes modernizálás. Még olyan másodlagos fontosságú vonatkozásokban is, mint a fonetikai jelölésmód, átírás kérdése, tartja magát az összehasonlító-romanista hagyományokhoz. — Mindezek mellett felfogásában különös hangsúlyt kap az elméleti-módszerbeli haladásra törekvés. Művét strukturalista beállításúnak mondja, s ez a jellemző végig is kísérhető nyelvtanának egészén, de különösen az I. és a II. kötetben. Módszertani mintáit azonban elsősorban a klasszikus hagyományokhoz jobban kötődő, a funkcionális szempontokat jobban számításba vevő európai strukturalizmusban keresi és találja meg. Egyes esetekben ugyan nem zárkózik el az amerikai irányzatok elveinek alkalmazásától sem, így például a morfoszintaxisban fölhasználja a transzformációs analízis fogásait is; de általános bevezetőjében, főként pedig a II. kötet külön bevezetőjében elvi és gyakorlati fenntartásait is hangoztatja ez irányzatok gyakran megnyilvánuló formalizmusával szemben. Azt a felfogást, amelyet művében maga megvalósít, francia műszóval „structuralisme raisonné”-nak nevezi.

A mondottakból kiláglik, hogy Tekavčić a történeti nyelvtanírás útjait a megőrzés és megújítás egészében keresi, abban, hogy a történeti-összehasonlító módszer gyümölcsözőnek bizonyult, megtartható eredményeire a modern irányzatok megrostált elméleti téziseit és módszerbeli megoldásait építi rá. Hogy e kombinációból nem kerekedik ki valamiféle eklekticizmus, az a szerző átfogó történeti szemlélete és finom ötvöző készsége mellett annak is tulajdonítható, hogy eredményeinek bemutatásmódját a strukturalista szemléletmód alapvető egysége hatja át és fogja össze, olyan strukturalizmusé, amely kritikailag szigorúan és józanul átgondolt, sajátos alkalmazásban jelentkezik. Kísérletéből — mint erre egy-két vonatkozásban még visszatérek — nem jön ki ugyan minden tekintetben megnyugtató, vitathatatlan megoldásúnak tartható modell, az azonban aligha vonható kétségbe, hogy Tekavčić műve az útkeresés jelentős állomása, elvi-módszerbeli szempontból termékeny, gondolatébresztő alkotás, melyet a történeti grammatikák készítőinek behatóan kell tanulmányozniuk, bármilyen nyelvészeti irányzat, iskola követői legyenek, és bármely nyelv problematikájával foglalkozzanak is. E munka olvasása közben csak megerősödnek az emberben azok a benyomások, amelyekre az előszóban LUIGI HEILMANN is utal: hogy a nyelvészet egy és oszthatatlan; hogy egyet-

len módszert sem lehet a többi kizárásával abszolutizálni; hogy önmagán belül ugyan minden módszer eredményes és elfogadott lehet, de a fejlődés legfontosabb tényezői mégis inkább ezek szintéziseiben vannak adva; hogy a szintéziseknek letisztult és kritikailag értékelt eredményekre kell épülniük; hogy módszerek ide vagy oda, a nyelvészeti eredmények szintjének legalapvetőbb biztosítója továbbra is az egyes kutatók képessége és készsége.

3. Ami mármost a tárgyalt mű jellegének részleteit illeti, a szerző az olasz nyelv fejlődését hosszanti szeletekben tárja elő, azaz nem mutatja be külön az egyes nyelvtörténeti korszakokat, hanem a nyelvrendszernek tárgyalási egységekre fogható, viszonylag eléggé tagolt mezőit a nyomon követhető legrégebb időktől napjainkig tartó folyamatában szemléli. Ennek ellenére e bemutatásmód lényegében a szinkronia és a diakronia egymást feltételező váltakoztatását tartalmazza, bizonyos szűkítésekkel. A szűkítés mindenekelőtt abban áll, hogy a szinkrón keresztmetszetek száma a műben átfogott, aránylag hosszan tartó nyelvi fejlődéshez képest csekély, tulajdonképpen a klasszikus és vulgáris latinra, valamint a mai olaszra szorítkozik. A diakronia e szeletek nyelvi struktúráinak egybevetése alapján kerekedik ki, a különbségek előtérbe állításával. E tekintetben a szerző láthatólag három problémával küzd leginkább: a) a vulgáris latin—előolasz időszak „teljes” szinkrón metszetének megkonstruálását a sok vonatkozásban hézagossá, nehezen megfogható ismeretanyag akadályozza; b) a mintegy évezrednyi időre kiterjedő olasz nyelvi fejlődés túlságosan hosszú ahhoz, hogy benne korszakokra bontás nélkül össze ne folyjon az egyes változások kronológiája; c) Itália erősen heterogén jellegű, nyelvjárási különfejlődésekben rendkívül gazdag nyelvi folyamatait nemigen lehet egységes nyelvi rendszer tartozékainak tekinteni, strukturális egységbe fogni.

E nehézségekkel a szerző derekasan küzd, de teljesen legyőzni nem tudja őket. Az utolsóként említett problémán például úgy kíván segíteni, hogy figyelmét elsősorban az olasz irodalmi nyelv fejlődésére összpontosítja, s a dialektusok sajátos fejlődéséből egyrészt csak a legszükségesebb, legfontosabb jelenségekre utal, másrészt csak az irodalmi nyelvi struktúrába beleilleszthető vagy legalábbis ahhoz viszonyítható jelenségekre tér ki. Erre a problémára célozva jegyzi meg HEILMANN az előszóban, hogy Tekavčić ugyan felcsillantotta az olasz nyelvjárási fejlődésének integrált felfogásához vezető szisztémát, de az olaszban annyira fontos történeti nyelvjárástani valójában még ezután kellene megírnia. Végeredményben az ilyen és hasonló nehézségeknek csak egy részén segíti át a szerzőt az az egyébként helyes és strukturális szemléletéből logikusan következő eljárás-módja, hogy a nyelvi fejlődésnek nem annyira az egyes eseteit, mint inkább nagyobb nyalábait és összefüggéseit kívánja megragadni. Az alapvetően fontos rendszerbeli szemlélet gyakorlati megvalósításának mindenesetre e műben is a nyelv belső típusainak sokrétűsége, fejlődésvonalainak azonos jelenségkörökben is többszörösen megnyilvánuló differenciatív vonásai a leginkább „zavaró” tényezői s egyúttal a kényszerű sablonizálás előidézői.

Tekavčić jól tudja és elvileg is hangoztatja, hogy a nyelvtörténész feladata nem merülhet ki a nyelvi jelenségek helyzetének és változásának pusztán regisztrálásában, hanem igyekeznie kell a fejlődési folyamatoknak magyarázatát is nyújtania, beleértve a fejlődés okait, céljait, körülményeit, következményeit egyaránt. A magyarázati tényezőket leginkább a nyelvi jelenségek alaki-strukturális adottságai, összefüggései, valamint a szemantikai-funkcionális problematika felől közelíti. E törekvéseinek általános helyeslése, sőt kiemelt elismerése mellett is meg kell azonban jegyezni egyrészt azt, hogy magyarázó elveinek köre szőkebb a kívánatosnál, mert nem érvényesül benne teljes szélességében az a sokrétű viszonyhálózat, amely a nyelvet a társadalomhoz, annak mindenkori körülményeihez, anyagi és szellemi műveltségének szintjéhez fűzi; meg kell állapítani másrészt azt is, hogy fejtegetéseiben a leíró részek sok helyütt mégis csak erősen háttérbe

szorítják a történetiség ok- és körülményfeltáró kívánalmait. Az igazság kedvéért azonban nem szabad elhallgatni, hogy mind e vonatkozásokban még az említett hézagok ellenére is Tekavčić nyelvtana a történetiség tekintetében is eléggé sok pluszt nyújt GERHARD ROHLFS nagy szintéziséhez képest.

A szerző elvi jelentőséget tulajdonít annak, hogy az olasz nyelvi fejlődést a többi újlatin nyelv fejlődésével összefüggésben, egyezéseinek vagy ellentéteinek tükrében vizsgálja, magáévá téve azt a romanista szakirodalomban régóta vallott tételt, hogy a nyelvjárásilag szerteágazó olasz nyelvi változások tekintélyes része az újlatin nyelvi világ más részlegeiben párhuzamként lelhető föl. Művében ezért gyakran megtaláljuk a klaszszikus és vulgáris latinra felépült olasz nyelvi fejlődmények mellett a más újlatin nyelvek azonos jelenségeire való utalásokat, főként ami a legközelebbiről érintkező nyelveket (rétoromán, szárd, román, dalmát) illeti. A nem közelebbiről rokon (nem újlatin) nyelvek azonos körbe tartozó fejlődményeire vonatkozó történeti, valamint tipológiai utalásokkal azonban nemigen találkozunk nála.

E szempontok követése ellenére is az egyes nyelvi jelenségek bemutatásában Tekavčić nem alkalmaz merev sémákat, ezért az egyes fő- és alfejezetek felépítése gyakran eléggé eltérő, illetőleg — helyesen — mindig az ott adódó fő problémákhoz igazodó. Mégis, hogy szemléltetni tudjam, hogyan néz ki nála egy-egy jelenség tárgyalása, egy — bizonyos mértékben tipikus — sémát kiragadok. A melléknévből főneveket képző formánsok fejezetében (III, 43—56) a latin *-itia* képző továbbfejlődését nagyjából a következő mozzanatokban mutatja be (44—6). Először megadja, hogy a latin *-itia*-nak az olaszban három folytatója van: *-ezza* (*bellezza*); *-igia* (*franchigia*); *-izia* (*giustizia*). Utána a latin *-itia* más újlatin nyelvekben való továbbvitelére utal, az egyes olasz változatok megfelelőit keresve; a legrészletesebben a franciát állítja az olasz mellé, ahol a hármass párhuzam szintén teljes. Majd a háromféle olasz folytatás jellegéről szól, az *-ezza* típust tartva a népi latinon át fejlődött spontán, valóban „olaszos” alakulatnak, a másik kettőt későbbi ránövésnek, mégpedig az *-igia*-t galloromán hatásnak, a *-izia*-t a latin alapján történő tudós újraelakításnak. A továbbiakban részletezi, hogy milyen szemantikájú melléknevekhez, illetőleg mely típusú melléknév-tövekhez melyik képzőváltozat járul a három közül, rámutatva, hogy az olasz fejlődésben nem voltak ritkák a legalábbis egy ideig párhuzamosan élő, kettős képzések sem: *gentiligia* : *gentilezza*, *giustezza* : *giustizia* stb. Végül az olasz fejlődés egyes mozzanatait (az alapszók továbbképzési sajátosságait, a képzőváltozatok egymáshoz való viszonyát, a kettős alakok kiküszöbölését vagy megmaradását stb.) magyarázza, elsősorban funkcionális, jelentésbeli tényezőkre támaszkodva.

4. A nyelvi anyag közlésének Tekavčić megvalósította formája erősen leegyszerűsített. Klasszikus értelemben vett nyelvtörténeti adatokat nemigen közöl. Nyelvi anyagának két fő típusát: a latint és az újlatint kapitálchen, illetőleg dőlt betűkkel különíti el, ami már önmagában is bizonyos kronologizáció. A további, szűkebb kronologizációnak és az adatok forrásjelzetének igényét is egyszerűsítve igyekszik kielégíteni: vagy a kérdéses nyelvi alakot használó írónak a nevét, vagy az előfordulás évszázadát tünteti föl. Amikor azonban a nyelvi adatok kronologizálásának nincs különösebb szükségessége, vagy az adatok csak úgy általában vonatkoznak valamely nyelvre, időbeli és forrásbeli meghatározás nélkül adja őket; ugyancsak nincs külön jelölve a mai olasz nyelvi forma sem, kivéve a nyelvjárási változatok területi hovatartozását.

Szakirodalmi utalások elég nagy számban szerepelnek a műben, lapszámokig részletezett, pontos bibliográfiai adatokkal ellátva. Az idézett szerzők véleményét egyes esetekben Tekavčić a szövegben magában közli, más esetekben lapalji jegyzetekben foglalja össze. A bibliográfiai adatokat azonban mindig jegyzetben adja közre. A szakirodalmi hivatkozásokkal kapcsolatban nemegyszer eltérő véleményeket is szembe-

ha szükségesnek tartja, vitatkozik is velük; mindezt azonban egyáltalán nem viszi túlzásba, s legtöbbször elegendőnek látja egyetlen álláspontnak: a magáénak az előadását.

A szerző mondanivalóját kitűnően tagolja címekkel, alcímekkel; az egyes fejezeteken belül számokkal és betűkkel jelölt értelmi egységekre is bont; azonkívül még a címes fejezetektől független, mindhárom kötetben végighaladó több mint kétezer tételszámmal is operál. Az áttekintést, valamint a könnyebb, vizuális felfogást segíti az igen sok táblázat, fejlődési ábrázolás, ügyes szedési fogásokkal kiugratott összefoglalás. Űgyszólván teljesen hiányoznak viszont a műből a képletek, matematizálások, még egy jelölés annak, hogy a szerző nem effélékkel, hanem mondanivalójának tartalmával, jól megszerkesztettségével és szépen formált, világos értekező prózájával akar hatni, illetőleg korszerű lenni.

A mű mindhárom kötetét igen bő, műfajilag tagolt bibliográfiai összeállítások, valamint eléggé részletes név- és tárgymutatók zárják le. Mindezeket túl még nagyon tagolt tartalomjegyzékek is elősegítik, hogy a három terjedelmes kötetben valóban könnyű az eligazodás, az éppen keresett probléma föltalálása.

5. A munka egészére vonatkozó, fentebb érintett legfontosabb tudnivalókon kívül természetesen az egyes köteteket, főrészeket még számos speciális tartalmi tulajdonság jellemzi. Ha ismertetésem keretei nem is engedik meg az ezekben való elmerülést, sőt még az egyes kötetek beosztásának, tartalmi menetének részletesebb bemutatását sem, néhány szót szólnom kell a három főrész legalapvetőbb jellemzőiről.

Az I. kötet (Fonematica) a latin alapokból a mai olaszig kinövő hangfejlődést mutatja be, a történeti fonológia lényegében már kialakult elvei szerint. Fonológiai szemléletben elsősorban a prágai iskola elveire alapoz; az újabb történeti fonológiai művek közül pedig főként a német romanisták eredményeire támaszkodik, ott is leginkább HARALD WEINREICH „Phonologische Studien zur romanischen Sprachgeschichte” (Münster, 1958.) és HELMUT LÜDTKE „Die strukturelle Entwicklung des romanischen Vokalismus” (Bonn, 1956.) című munkájára. Tárgyalásmódján — a fonologikus szemlélet mellett — egyrészt a vokalizmus és a konzonzantizmus problémáinak szoros összekapcsolására való törekvés, másrészt a hangsúlyviszonyok hangfejlődési kihatásainak előtérbe állítása vonul végig, az utóbbi nemcsak az időtartam, hanem a hangszín viszonylataira is kiterjesztve.

A II. kötet (Morfosintassi) a szorosabb értelemben vett grammatikai szerkesztésnek a fejlődését tárgyalja, vagyis a szintagma- és mondatfajták latin—olasz viszonylatban való alak és funkcionális átalakulását mutatja be. Módszertani mintái itt elsősorban a nyelvtörténeti alkalmazással is kísérletező európai — azon belül is leginkább francia és spanyol — strukturalista művek voltak: BERNARD POTTIER, EMILE BENVENISTE és EMILIO ALARCOS LLORACH tartoznak a legtöbbet idézett szerzők közé. Tekvőié alapállása az, hogy a tradicionális grammatikák morfológiára és szintaxisra való felosztása nem tudja biztosítani a forma és a funkció együttes tanulmányozását, ezért szükséges a két viszonylat morfoszintaxis névvel illetett egybefoglalása. E megoldással azonban nem nyer sokkal többet a vámon, mint amennyit vesz a réven: egyrésztől valóban egyszerűbben tud szemlélni összetartozó problémákat, elkerül hovatartozással kapcsolatos nehéz döntéseket, és erősen lecsökkenti a fedéseket; másrésztől viszont tárgyalásmódjában a grammatikai szerkesztés elemeinek alak és funkcionális kérdései mégis gyakran szétválnak, illetőleg inkább csak formális jellegű egybekapcsolást tükröznek, azonkívül nemegyszer egymás rovására kerülnek előtérbe. A megoldás azonban ezzel együtt is mindenképpen figyelemre méltó. — E kötet fő részeit a nominális szerkesztési csoport, a verbális szerkesztési csoport, a mondatok és mellékmondatok, az állítás és a tagadás, valamint a szórend tárgyalása alkotják.

A III. kötet (Lessico) az a része a műnek, amely elveiben, felfogásmódjában legkevésbé tér el a magyar nyelvtörténeti hagyományoktól. Itt a szerzőnek tulajdonképpen

nem állottak eléggé rendelkezésre olyan előzmények, melyek a strukturalista szemléletű átrendezéshez nyelvtörténeti vonatkozásban mintákat szolgáltathattak volna. A szinkrón leírás terén leginkább J. DUBOIS „Grammaire structurale du français” (1967.) című művére támaszkodik. Tekavčić lexikájának nagyobb részét a szorosabban vett szóalkotás (képzés, összetétel, elvonás stb.) kérdéseinek tárgyalása teszi ki. E tekintetben különösen az alapszó és a származék szemantikai összefüggéseinek, valamint a különféle alkotásmódok produktivitásának megvilágítására igyekszik gondot fordítani. A kötet második fele az olasz szókincs eredetbeli problematikáját összegezi, az eredeti (latin) elemek körében következetesen megkülönböztetve a folyamatos továbbéléseket és a tudós kölcsönzéseket, az idegen nyelvekből való átvételekben pedig éles határt vonva az újlatin és a nem újlatin nyelvekből való kölcsönzések között. Nyugodtan lehet mondani, hogy e problémák taglalásában eléggé elmarad a hasonló magyar összefoglalások szintjétől.

6. Kissé talán tovább időztem PAVAO TEKAVČIĆ munkájának ismertetésénél a Szemle rovatunkban lassan már megszokottá váló terjedelmekhez képest. Úgy véltem azonban, hogy tervbe vett történeti nyelvtanunk előkészítése idején nem lesz haszontalan annak a műnek a viszonylag részletesebb bemutatása, amely nemcsak a legújabb külföldi produkció a maga nemében, hanem olyan szerző alkotása is egyszersmind, akinek elméleti készsége a nyelvi anyag mély ismeretével, újítási készsége józansággal és kritikai hozzáállással párosul. Ha a szerző megoldásait jónéhány vonatkozásban nem is tarthatjuk a magunk számára célravezetőnek, elfogadhatónak, tudománytörténeti értékű, úttörő jellegű művének egészétől, valamint igen sok, elvi-metodikai értelemben is számottevő részprobléma-fölvetésétől semmiképpen sem volna helyes megtagadnunk a lehető legnagyobb fokú figyelmet.

BENKŐ LORÁND

E. M. Медникова, Значение слова и методы его описания

(A szó jelentése és leírásának módszerei)

Moszkva, 1974. 202 l.

Az egyre gyarapodó szemantikai irodalmon belül MEDNIKOVA könyvének különös helyet biztosít a szó objektív önálló létét hangsúlyozó felfogása. A könyvben ugyan az angol szókincs néhány jellegzetesen többjelentésű elemének feldolgozása és ennek jelentéstani általánosítása történik, a munka azonban mindenképpen megérdemli a magyar olvasó figyelmét, mivel a tárgyalt jelenségek más nyelvekre is jellemzőek, a nyelvi dokumentációs anyag nagymértékben emeli az elvi következtetések meggyőző erejét, az alkalmazott módszerek pedig jól szemléltetik a korszerű lexikológia és lexikográfia eljárás módjait. A hazai kutatásban ugyan a szó iránti érdeklődés mindig is erőteljesen jelen volt, a mai lexikológia módszereit illetően azonban sok mindent tanulhatunk külföldi kutatóktól.

Mednikova könyve bevezetésre és négy fejezetre tagolódik, majd az érintett problémákra vonatkozó gazdag bibliográfia zárja le. Ebben is megmutatkozik a mai szovjet elméleti irodalom egyik jellemzője: a külföldi nézetekkel folytatott elvi polémia igen széles körű olvasottságon és tájékozottságon alapul.

A könyv bevezetése (6–14) és első fejezete („A textocentrikus jelentésemélet rövid kritikai áttekintése”: 15–42) erősen polemikus jellegű. Mindjárt az első lapokon

a szerző így teszi fel az alapkérdést: „mi a jelentéstan tárgya: a nyelv egysége — a szó vagy a beszéd egysége — a kijelentés. Más szóval: elismeri-e a szó szemantikai autonómiáját, avagy úgy véli, hogy a szó csak más szavakkal együtt, azaz a beszédműben nyer jelentést” (6–7). Ha a probléma ilyen felvetése talán kissé túl is van sarkítva — hiszen szószemantika és mondatsemantika mint önálló kutatási ág egyformán jogosult —, mégis kétségtelen, hogy a mai jelentéelméletben folyó heves viták mélyén nem-egyszer valóban ez a probléma — a szó objektív létezése — rejlik.

Alaptételéből kiindulva a szerző szembeállítja egymással a lexikocentrikus, azaz a szó önálló, invariáns jellegét valló és a textocentrikus irányzatot. Ez utóbbi Mednikova szerint a teljes értékű kutatás tárgyának csak a kötött szöveget ismeri el (9). A továbbiakban megjegyzi, hogy nem helyes a kérdést úgy feltenni, hogy a szóközpontúság a „hagyományos” és a mondatközpontúság a „strukturális”, mivel mind a szót, mind a mondatot lehet atomisztikusan és lehet mint a nyelvi rendszer részét vizsgálni. Ilyen megközelítésben éppen a lexikocentrikus jelentéstan az, ami strukturális, míg az önkényesen konstruált vagy eleven összefüggésükből kiragadott mondatokat elemző textocentrikus irányzat atomizmusba sülyed. Ez utóbbi a jellemző a N. CHOMSKY nyomán fellépő szemantikára. A szerző arra a következtetésre jut, hogy a generatív szemantikában a konkrét szó mint a nyelv oszthatatlan egysége eltűnik, pedig „A szó egységes egész és ahhoz, hogy feltárjuk alkotó elemeit, éppen mint egységes egészet kell elemezni” (11). Abbeli igyekezetükben, hogy „egész kifejezések szerkesztési törvényszerűségeit magyarázzák” (11), ez irányzat képviselői elszakadnak a valóságos nyelvtől: „apriorisztikus konstruktumok és hipotézisek révén avval foglalkoznak, hogy gondolatilag mit lehet előállítani” (35).

Úgy gondolom, hogy az érintett kérdéskomplexum jóval bonyolultabb annál, mintsem az adott terjedelem keretei között behatóbb elemzésre sort lehetett volna keríteni, ezért is van az, hogy Mednikova olykor nem eléggé differenciál. A jogos elvi bírálat meggyőzőbb lett volna, ha a generatív szemantikának bizonyos ellentmondásosan előremutató vonásaira is rámutatott volna. A komponenciális elemzésben nem az a fő baj, hogy a jelentésen belüli szemantikai jegyekkel dolgozik — a szerző könyve további részében maga is él vele —, hanem az, hogy ez a módszer, és erre Mednikova utal is, a szó egységét, egységes jelentését oldja fel, e nélkül pedig a mondat jelentése sem fejthető meg (34). Ez valóban így van, bár nem ártott volna megemlíteni, hogy a mondat magasabb egység, jelentése nem csupán az öt alkotó szavak jelentéseinek összege. De ez a helyzet a szójelentéssel is: akárcsak a fizikából ismert erőparallelogramma esetében, lehet és kell is tanulmányozni az összetevőket, de az alkotókból összeállított eredmény már magasabb formáció: több és más, mint az alkotó elemek egyszerű összege. Mednikova bírálatából azonban mindenképpen megszívlelendő az a könyve egészen végigvezetett álláspont, hogy a szó jelentése nem csupán a nyelvi relációhálózatból nyert aspektusokból épül fel, hanem annak a nyelven kívüli valóságra vonatkozó nominációs értéke, fogalmi vonatkozása az elsődleges. Az egyedi szónak a nyelv rendszerében elfoglalt helye, lexikoszemantikai disztribúciója a nyelven kívüli valóságnak az adott nyelvre jellemző sajátos tagolásából folyik, tükrözésjellegét azonban ez nem változtatja meg. Nem hagyható figyelmen kívül, éppen a fentiek folytán, hogy a jelentés szorosan összefügg a beszélő közösség társadalmi életével is. A szó jelentésének teljes szerkezeti összetettségében való vizsgálata, a jelentésnek a konkrét szövegből való feltárása, egyben magasabb elméleti szinten való általánosítása a szerző dialektikus materialista meggyőződéséből fakadnak. Könyve második részének elmélyült elemzése jól mutatják, hogy e módszer helyes felhasználása mennyire gyümölcsöző lehet.

A könyv érdemi részét kitevő további három fejezet (A szó, mint a nyelv egysége: 43–66; A szó, mint a beszéd egysége: 67–127; A lexikocentrikus jelentéstan alkalmazása

a lexikográfiában: 128–90) annak pozitív kifejtése, hogy mi értendő a szóközpontúságon és milyen módszerei vannak a lexikológiának arra, hogy a szó jelentését a maga bonyolultságában feltárja.

A szó önmagában való vizsgálata nem vezet lényegi megismerésre, ezért a nyelv, pontosabban a szókészlet rendszerében betöltött helyéből kell kiindulni. A szó a nyelv egysége, minthogy azonban a nyelv konkrét, valóságos megnyilvánulása a beszéd (7), a szónak és jelentésének a vizsgálatában mindkét oldalra tekintettel kell lenni. A jelentésnek vannak a nyelvi rendszerből folyó paradigmaticus aspektusai, de vannak olyan összetevői is, amelyek a beszéd folyamatból, a szintagmatikus kapcsolatokról folynak; mindkét oldalt egyszerre és kölcsönös kapcsolataikban kell figyelembe venni (43, 47, 68 stb.). A szó disztribúciójának eltérő volta a jelentésben való valamely eltérés jele (101–2, 177).

Érdekes gondolat, hogy a szó teljes (főleg paradigmaticus) jelentésének megállapításához még a szó családjának a kiterjedtsége is hozzájárulhat, ugyanis viszonylagos szemantikai jelöltségéért folytán a lexiko-szemantikai paradigma központi tagja a legproduktívabb (59; vö. pl. a magyarban a *ház*, illetve a *palota*, *viskó*, *villa*, *putri* stb. származékait, ill. ezek gyakoriságát). A vizsgált szó teljes jelentésszférájának feltárásához más esetben az összehasonlító szemantikai tipológia nyújt hathatós segítséget: az angol *meet* ige bizonyos szituációkban az orosz *собраться* 'összegyűlik, összejön' vagy a *познакомиться* 'összeismerkedik' egyenértékese. Ez azonban semmiképpen sem értékelhető úgy, hogy a jelentésmegoszlás orosz modellje bármit is változtat az angol *meet* sajátos szemantikai struktúráján: az angol anyanyelvű beszélő számára meghatározott környezetben az „összejön” és az „összeismerkedik” azonos a „találkozik”-kal; az angol *meet* belső szerkezeti sajátossága, hogy a Mednikova által feltett invariáns jelentésnek melyek a konkrét variánsai (151–2). A *találkozik* → *összejön* → *összeismerkedik* kétségtelenül racionális sor, következhet az alapjelentés intenziójából, de nem logikai szükségszerűség, nincs meg az implikáció feltétlensége. A szerző nem véletlenül hivatkozik D. L. BOLINGER azon megjegyzésére, hogy a nyelv túl bonyolult rendszer ahhoz, hogy a felmerülő kérdéseket általános érvényű szabályokkal (pl. igen/nem, valamennyi/egy se) döntsük el (112).

Mednikova és lexikocentrikus jelentéselmélete a poliszémia általános volta folytán igen nagy jelentőséget tulajdonít a kontextusnak, hiszen a sajátos szintagmatikus és szintaktikai környezetnek a hatása, hogy ebben a többjelentésű szó mindig azonos és meghatározott jelentésben nyilvánul meg (46, 89 kk). A szó konkrét jelentését mindenkori, illetve éppen adott környezete, disztribúciója határozza meg, azok a kapcsolódási struktúrák, amelyekben az egyes jelentésvariáns megjelenik. A disztribúció pontosítása egyben az árnyaltabb jelentésselkülönítést is lehetővé teszi (vö. az angol *appoint* 'kijelöl' ígérő mondottakat, amely élőlényt jelentő főnévvel már 'kinevez', élettelenül 'kitűz' aljelentésekre bontható: 103).

Mednikova igen behatóan elemzi a szavak kapcsolódási lehetőségeit (pl. részletesen kidolgozza az angol ige általános szintaktikai modelljét, ennek egyes egyedi változatait: 90–3), ugyanakkor erőteljesen hangsúlyozza, hogy az invariáns szójelentés a kontextuson kívül objektíve létezik (46). Ezt igazolja, többek között, hogy ugyanaz a jelentés különféle szerkezetekben jelentkezik, de ugyanazon szerkezet több jelentést is megenged (93), a jelentést egyértelműen meghatározó szövegkörnyezet többnyire a szituáció függvénye (96–8). A szó jelentésének a kontextustól független létezését mutatja, hogy legáltalánosabb (fő-, alap-) jelentését a „naiv anyanyelvi beszélő” ösztönösen meg tudja nevezni, viszont egyes speciális jelentéseit tényleg csak a megfelelő környezetben ismeri fel (137). A jelentés problémájának teljes tisztázásához lexika és szintaxis dialektikájára van szükség (95).

A kapcsolódási lehetőségek vizsgálata — azaz a kompatibilitás problémája — nem oldható meg, ha a nyelv lehetőségeinek formális regisztrálásával megelégszünk, ha pusztán elméleti alapon állunk — mondja a szerző. Mindig valamely konkrét nyelvben, az adott nyelvi érintkezésben valóságosan meglévő kapcsolatokat kell számba venni (vö. a magyarban *nehéz ügy, eset ~ kemény dió*; a 'bürokrata' a magyarban *tintanyaló*, az oroszban *волокитчик*, angolban *red tape* stb.). A vizsgálódás csak úgy válik igazán tudományossá és eredményessé, ha a legszélesebb értelemben vett szociolingvisztikai alapra helyezzük (169).

A szerző által javasolt jelentéselemzés a szintagmatikus kapcsolatokkal, a közvetlenül megfigyelhetővel kezdődik. A konkrét szintagmatikus szint az alapja a tudományos általánosításnak, a paradigmatisz szint (a közvetlenül nem tapasztalható) feltárásának, ez azonban már említett kölcsönös összefüggéseik folytán a konkrét mélyebb megismeréshez vezet (105).

A szókészlet rendszer jellege abban nyilvánul meg, hogy a szavak szemantikai rendezett lexikai csoportokra oszlanak. A szakirodalomban hívják ezt mezőnek, mikrostruktúrának, Mednikova terminológiájában ez a lexiko-szemantikai paradigma (48), ami nem egyéb, mint egy szigorúan értelmezett fogalmi-szinonimikai sor. (Magát a „sor” terminust a szerző elutasítja.) A paradigmában elfoglalt hely, egyes jegyek megléte vagy hiánya, az egyezések és szembenállások lehetővé teszik a sorozat egyes tagjai jelentéseinek elkülönítését (48—52), sőt ezen viszonyok feltárása lehetőséget ad arra is, hogy elválasszuk egymástól ugyanazon szó különböző jelentéseit, mégpedig függetlenül attól, hogy ténylegesen milyen konkrét kontextusban állanak. Ez ismét a jelentésnek a szöveggörnyezeten kívüli objektív létét mutatja (54).

A szót mint lexiko-szemantikai egységet stilisztikai szembenállások is jellemzik (lexiko-stilisztikai paradigma), ezek is hozzájárulnak helyének kijelöléséhez, jelentésének meghatározásához (56). A szót, mint nyelvi egységet nem csupán paradigmatisz viszonyai jellemzik, hanem az is, hogy szófaj, azaz egy meghatározott szóosztály tagja. Ebből teljes jelentésének egy újabb összetevője, a lexikogrammatikai kategoriális jelentés következik (88). A lexéma disztribúciójába mindez beleszól, de végső fokon a nyelven kívüli, abban visszatükrözött valóság („extralingvisztikai jelentés”) szabja meg (104).

Az ismertett könyv tartalmi gazdagságát, az érintett problémakör sokoldalú tárgyalását mi sem jellemzi jobban, hogy még egy ilyen meglehetősen hosszúra nyúlt ismertetés sem tud mindenről beszámolni. Csak éppen megemlítem azt a sok érdekeseget, amit a szabad szókapcsolatok és a frazeológiai egységek természetéről, az utóbbiak típusairól mond (69 kk.). Nem kevésbé figyelemre méltó, amikor a behelyettesíthetőséget, mint a szinonimia kritériumát elutasítja, és helyébe a jóval szigorúbb disztribúciós azonosságot állítja (79 kk.). Továbbgondolásra készlet mindaz, amit a jelentésátvitelről és vele kapcsolatban a „metaforiká”-ról könyve több helyén is kifejt (72, 105—8). Tanulmányos a különféle jelentésfajták felsorolása és az ezzel kapcsolatos terminológiai tisztázatlanság bemutatása (133—7).

Célom elsősorban az volt, hogy a könyvre felhívjam a figyelmet, elméleti fontosságára rámutassak.

BAKOS FERENC

**Wolfgang Veenker, Materialien zu
einem onomasiologisch-semasiologischen vergleichenden
Wörterbuch der uralischen Sprachen**

Hamburg, 1975. XXV + 445 lap.

Nil admirari . . .

WOLFGANG VEENKER az uralisztikában eddig még nem alkalmazott, új vizsgálati módszerrel lepte meg az uráli népek és nyelvek kutatóit. A „Materialen . . .”-ben egy olyan összehasonlító szótárnak a tervét szándékozik az olvasó előtt kibontakoztatni, amely merőben más jellegű, mint az uráli nyelvészetben napjainkig megszületett, illetőleg napjainkban is készülő összehasonlító (etimológiai) szótárak.

E szótárról való elképzeléseit Veenker már 1972-ben felvázolta a magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusán (nyomtatásban I. Prolegomena zu einem vergleichenden semasiologischen Wörterbuch der uralischen Sprachen: NytudÉrt. 83. sz. 641–6). Tervéről a kongresszuson és az azt követő időszakban is — mint ezt a „Materialen . . .” előszavában említi — több ízben tárgyalt nyelvész kollégákkal. Ezek a megbeszélések további munkára serkentették. Végül elérkezettnek látta az időt arra, hogy immáron — példaanyagot is bemutatva — teljesebb képet adjon leendő szótáráról és módszeréről.

A „Materialen . . .”-t az előszóban (Vorwort III–V) Veenker próbafüzetnek nevezi. A bevezetőben (Einleitung IX–XV) futólag rávilágít a szótárral kapcsolatos elvi, módszertani és szerkesztési kérdésekre. A bevezetőt rövidítésjegyzék (Verzeichnis der Quellen und deren Abkürzungen XVII–XXV), majd a szemléltető példaanyag (40 szócikk; 3–445) követi.

A szerző arra kéri az érdekelt nyelvészeket, hogy a „próbafüzet” áttanulmányozása után segítsék őt tanácsaikkal, illetőleg módosítási javasolataikkal. Az előkészületben levő munkálat végső kimenetelét illetően ugyanis aggályai vannak. Idézem erre vonatkozó megjegyzését: „. . . ich werde die Arbeiten an diesem Projekt fortsetzen, doch ergibt sich aus der Natur der Sache, daß es trotz allen Bemühungen ein Torso bleiben wird und mit Mängeln behaftet sein muß, solange die Arbeit nur von einem Einzelnen durchgeführt wird.” (IV. 1.)

A „Materialen . . .”-t tehát „a dolog természeténél fogva” alaposan meg kell vitatniuk a nyelvtudósoknak. A megvitatót, a téma komoly megfontolását azonban — véleményem szerint — egy eléggé komoly akadály torlaszolja el. Ez pedig a szerzőnek „a dolog természetével”, más szóval a készülő szótár elvi megalapozásával és — ami a legfontosabb — hasznosságával kapcsolatban mutatkozó meglehetősen szófukarsága.

Fentebb tájékoztatást adtam a fejezeteknek lapszám szerinti terjedelméről. Úgy gondolom, egy ilyen újszerű vállalkozást bemutató „próbafüzet”-ben el kellett volna tekinteni attól a módszertől, hogy a próbafüzetnek körülbelül a 98%-át a példaanyag töltse ki. A „Materialen . . .”-t mint vitaanyagot adta át a szakértőknek a szerző! Példaanyagot — nagyon természetesen — be kellett mutatnia! De miért járt el e tekintetben ilyen bőkezűen? Az olvasó nem 40, hanem 20, sőt talán 10 szócikk alapján is kellő dokumentálását kapta volna meg az „Einleitung”-ban tudomására jutott elvi kiindulásnak. Persze korántsem az az igazi baj, hogy sok a mintaszócikk, hanem az, hogy nem elég tüzetes az elméleti alapvetés . . .

Itt érkezem el ahhoz a ponthoz, hogy a szerintem nagyon fontos „Einleitung” tartalmáról számoljak be. A szerző közli, hogy az uralisztikában eddig folyt és most is folyamatban levő etimológiai szótári munkálatok egy bizonyos igényt nem tudnak kielégíteni. Használatukkor ugyanis kiderítetlen marad, hogy némely ősi szó („Erbwort”: IX. 1.) miért tűnt el bizonyos finnugor (uráli) nyelvekből. Fontossága miatt idézem

Veenker idevágó kijelentését: „... es mag ja gerade interessant sein, welche Sprache(n) einer genetisch verwandten Sprachfamilie das ursprüngliche Wort für eine bestehende »Sache« nicht überliefert hat... denn hieraus möchte sich mancher Schluß über die Besonderheiten des Eigenlebens der entsprechenden Sprache (= Volk) ableiten lassen.” (IX. 1.)

Nem vitás, hogy Veenker ezzel a megállapítással azt kívánta megvilágítani, milyen új távlatok nyílhatnak meg — most már nemcsak a nyelvész, hanem a régész és a néprajzos előtt is — akkor, ha tervezett szótárát sikeresen összeállítja, s hogy ezek után a szótár a finnugor (uráli) művelődéstörténetnek is nagy segítséget fog nyújtani.

Személy szerint magam is lelkesedem a szerző által fölvetett gondolatért, annál is inkább, mert már régebben megkapott az a — hovatovább a köztudatban is tért hódító — eszme, amely szerint bizonyos finnugor (uráli) népeknek az egymással nyelvi tények alapján bizonyítható szoros kapcsolatát nem minden esetben az őshazából eredő közös gyökérszet igazolja, illetőleg indokolja. Nézzük meg ezt az eszmét egy kicsit közelebbről is!

Főlöszlegese belebocsátkoznom annak a problémának a boncolgatásába, hogy mikor is ért véget a finnugor, sőt az uráli együttélés ideje. E téren még sok a kutatnivaló. Az azonban bizonyos, hogy az uráli népek — szétválásuk után — szétszóródtak Észak- és Dél-Oroszország tágas vidékeire. Idegen népek szomszédságába kerültek, sőt olykor-olykor azok leigázottjai vagy éppenséggel leigázói lettek. Az idegen hatás, a megváltozott földrajzi környezet életmódjukat és nyelvüket ilyen vagy olyan mértékben módosította. Az őshazai nyelvi és művelődéstörténeti állapotokhoz képest tehát — az idők folyamán — több uráli nép életében lényegbevágó változások mentek végbe. Gondolnunk kell persze annak lehetőségére is, hogy a népmozgások következtében két-három, egymástól igen rég elszakadt, mégis már ősidőktől fogva rokon nép újra összetalálkozik egymással, s hosszú ideig egymás szomszédságában él. Egy-egy — viszonylag jól körülhatárolható — területen, úgynevezett „areá”-n huzamos ideig egymás szomszédságában élő népek nyelvében idővel közös vonások fejlődnek ki. Ezek a voánsok elsősorban a szókinésben és a hangrendszerben figyelhetők meg. Az areális problémákkal foglalkozó kutatók tisztában vannak vele, hogy a már eredetileg is rokon népeknek másodlagos, areálisnak nevezhető érintkezése, különösen akkor, ha ez az érintkezés nagy időszakot ölel fel, igen megnehezíti az ősi, a mi eseteinkben az uráli (finnugor) korra visszavezethető közös nyelvi sajátosságoknak a másodlagos kapcsolat eredményeképpen kialakult közös sajátosságoktól való elkülönítését. E nehézségek leküzdésében sokat segíthet a két típusú közös szókinés jelentéstani vizsgálata. Nem mindegy ugyanis, hogy milyen szintű műveltség képe rajzolódik ki a szavak jelentései alapján.

Úgy tűnhet föl, hogy eltértem az imént kitűzött célomtól, azaz a „Materialen . . .” bevezetőjében foglaltaknak az ismertetésétől. Nem így van! Minthogy az „Einleitung”-ban a szerző foglalkozik az „Erbwort” megőrződésének, illetőleg kiveszésének a problémájával, önként kínálkozik a gondolat, hogy a leendő szótár az areális problematika rejtélyére is fényt deríthetne. Ez pedig nem mellékes körülmény, ha tekintetbe vesszük, hogy az „area” fogalma és jelentősége egyre inkább előtérbe kerül nemcsak az uralisztikában, hanem az altajisztikában és az indogermanisztikában is, és mind nagyobb szerepet tölt be a még távolabbi ősmúltakba visszanező s eközben esetleg ezt a három nyelvcsaládot is közös nevezőre hozó nyelvrokonság-elméletekben. (Lásd például a „nosztratikusan nyelvcsalád” hipotézisét!)

A „Materialen . . .”-t tanulmányozva azonban bizonyos kétségeim támadnak afelől, hogy a szerzőnek valóban szándékában van-e segíteni — s ha igen, milyen módon — az általam említett kérdéskörben való tisztázódást. E kétséget az okozza, hogy végső soron az „Einleitung” és a példaanyag megismerése után sem lett előttem teljesen világos a szótár célja, rendeltetése. Veenkernek az eddigi etimológiai munkálatokra vonatkozó

— fentebb idézett — megállapítása valóban újszerű, és — bevallom — engem is felajzott. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy nem tudnám: e munkálatok eredményeinek felhasználása nélkül a „Materialien . . .” szerzője sem tehet egyetlen lépést sem előre.

És éppen itt a bökkenő! A szerző ugyanis — legalábbis egyelőre — egyáltalán nem vesz tudomást a már kész vagy készülő etimológiai szótárak eredményeiről! De hát miért nem? Hiszen mintaszócikkei közé néhány olyan címszót (pl. *Kopf* 'fej') is beválasztott, amelynek úgynevezett ekvivalensei között ősi megfelelések is bőven akadnak, s ezek természetszerűen épp az etimológiai szótárakban vannak összegyűjtve.

Már akkor, amikor értesültem az „Einleitung”-ből (XIV. l.), hogy szerzőnk a munkálat mostani szakaszában csak — és csak! — kétnyelvű szótárak adataira támaszkodik, fölsejlett bennem a gyanú, hogy egy ilyen újszerű, az eddigi etimológiai munkálatokhoz képest — a szerző saját bevallása szerint — szinte kecsagetőbb eredményeket ígérő szótár „Probeheft”-jét talán másképp lehetett volna fölépíteni! Még inkább megerősödött bennem ez a gyanú a teljes próbafüzet áttanulmányozása után. Hogy jómagam milyennek képzelném el ezt a fölépítést, arra — éppen Veenker idézett bátorítása alapján — hamarosan rá is térek.

Előbb azonban felvázolom, hogy milyen módon szerkesztette meg mintaszócikkeit a szerző. A címszó valamely dolognak, tárgynak vagy elvont fogalomnak német és orosz nyelven megadott neve. Lássunk egy példát! A címszó: *Brot/хлеб* (271—83. l.). Ezt követi a *Brot*-nak a WAHRIG-féle szótárból kiemelt részletes értelmezése, továbbá a *хлеб*-nek a BIELFELDT összeállította orosz—német szótárban megtalálható összes jelentése. A szerző ezután felsorakoztatja a 'kenyér'-nek az uráli nyelvekben föllelhető úgynevezett ekvivalenseit. Ezeket az „ekvivalensek”-et — mint már említettem — csak kétnyelvű szótárakból gyűjtötte össze. Ha például a magyar megfelelőket tekintjük át, könnyen észrevehetjük, hogy minden olyan szó szerepel a listán, amelynek a WAHRIG-szótárbeli értelmezés szerint bármiféle köze is van a *Brot*-hoz. Tehát: mivel a WAHRIG-szótárban ott áll az átvittebb 'Unterhalt' jelentés, „természetes”, hogy a magyar ekvivalensek között fölfedezhetjük az *ellátás*, valamint az *eltartás* szót is. Vagy, hogy egy másik szócikkbe is beletekintsünk, a *Vogel/nmuya* címszónak magyar megfelelője a *bogár* szó is, mivelhogy a WAHRIG-féle értelmezés szerint a madár olyan állat, amelynek szárnya van. Azt pedig senki sem tagadhatja, hogy a bogárnak is van szárnya! „A magyar nyelv értelmező kéziszótára” alapján is meggyőződhetünk róla! Igaz persze, hogy — teljesen érthető módon — ez az értelmező szótár sem szól a bogár és a madár közötti — „szárnyaló” — összefüggésekről!

Tehát a szerző — úgy látszik — nem vette tekintetbe, hogy WAHRIG csak a német *Brot* szót, nem pedig a magyar *kenyér* szót értelmezte! Alighanem az is túlzás némileg, hogy pusztán a szárnnyal való ellátottság alapján összecsoportítjuk az összes szárnyas lényt egyetlen nagy „ekvivalenstábor”-ba! Úgy vélem, nem ártott volna kézbe venni a már meglevő értelmező szótárakat is . . . Erre persze azt felelhetné bárki, hogy az uráli nyelveknek nemigen vannak ilyen szótáraik. Csakhogy ha ez igaz — márpedig igaz! —, akkor el kellett volna tekinteni a WAHRIG-féle szótár értelmezéseinek ettől a rendkívül erőltetett részletességű felhasználásától!

Most már visszakanyarodhatunk arra a kérdésre, hogy milyennek is képzelhetnénk el egy ilyen típusú szótár próbafüzetét. Mint már az eddigiekből is kiderülhetett — szerintem — célszerűbb lett volna talán inkább kevesebb szócikket közölni, ellenben annál részletesebben tájékoztatni az olvasót — egy bevezető tanulmányban — az elvi és módszertani kérdésekről, különös tekintettel a szótár szokatlan jellegére. Magukban a mintaszócikkekben — már ahol erre alkalom kínálkozott — ajánlatos lett volna felhasználni az eddigi — szótárakban együtt levő — etimológiai anyagot. Ezenkívül szómutatót és — ami a legfontosabb — etimológiai utalójegyzéket is csatolni kellett volna. A szerző

a bevezetőben céloz rá, hogy a végleges szótár anyaga kiváló lehetőséget nyújt majd etimológiai „Rückschluß”-okra (X). Helyében nem vártam volna ezekkel az etimológiai összefüggéseket feltáró utalásokkal. A próbaüzetnek itt is be kellett volna mutatnia néhány példát. Mindezt összegezve az a véleményem, hogy — a jelen esetben — valamiféle kicsinyített mását kellett volna megadni a tervezett szótárnak, olyan szócikk-együttest, amelyben lehetőleg minden jelenségre van minta, példa. Úgy gondolom, egy ilyen általam javasolt jellegű próbaüzet áttanulmányozása után a nyelvészek, a néprajzosok és a régészek, egyszóval minden érdekelt kutató, akit bizonyára szintén megkapott az „Einleitung”-ban jelzett problémavázlat, okvetlenül tájékozottabban és ennél fogva gyümölcsözően szólhatna hozzá ahhoz, hogy milyen eredmények várhatók e vállalkozástól. Természetesen ki-ki a maga szakterületére, illetőleg ezen belül saját szűkebb érdeklődési körére gondolna hozzászólásakor.

Jómagam az area problémáját említettem. Mostanság ugyanis ez a kérdés foglalkoztat. És ezen sem lehet csodálkozni....

KORENCHY ÉVA

A magyar—angol kontrasztív munkálatok kiadványai

1. A kontrasztív nyelvészeti kutatások a nyelvészet egyre szaporodó átmeneti vagy határ-tudományágazatai közé tartoznak. Közvetlen gyakorlati céljuk, hogy segítséget nyújtsanak az idegen nyelvek elsajátításában oly módon, hogy a rendszerszerű összehasonlítás, egybevetés során tisztázzák a vizsgált nyelvek különbözőségeinek és esetleges hasonlóságainak sarkalatos pontjait, és így lehetővé válják az új, immár hatékonyabb tananyagok kidolgozása ezekre az eredményekre építve. Eképpen a kontrasztív nyelvészet a tipológia, vagyis a nyelvek szerkezeti összehasonlításának tisztán elméleti és a nyelvoktatás módszertanának gyakorlati kutatása között foglal helyet. Elvi, tudományelméleti nézőpontból kétségbe lehet vonni, hogy a kontrasztív nyelvészet független diszciplína-e, tény azonban, hogy a kutatások világszerte megindultak, és a szóba jöhető elméleti fenntartások ellenére jelentős eredmények születtek. Ez elsősorban annak tulajdonítható, hogy a kontrasztív nyelvészet prediktív jellegű: előrelátásokat, előrejelzéseket állapít meg, amelyek arra vonatkoznak, hol hibáznak a nyelvtanulók, mely pontokon mutatkozik kisebb vagy nagyobb nehézség a nyelv tanulása folyamán, és minek az elsajátítására van kedvező hatással az anyanyelv (interferencia és transzfer).

A Center for Applied Linguistics és akkori igazgatója, LOTZ JÁNOS a 60-as évek második felében kezdte meg a kontrasztív kutatások megalapozását szolgáló kapcsolatok kiépítését az európai szocialista országokkal. A jugoszláviai, romániai és lengyelországi munkálatok megindulása után az MTA Nyelvtudományi Intézetében hivatalosan 1971 júniusában alakult meg a magyar—angol kontrasztív nyelvészeti munkacsoport. Működését tudományos és szervezeti kérdésekben elsősorban az Intézet, valamint a Center támogatta; a kutatások anyagi lehetőségeit a Magyar Tudományos Akadémia és a Ford-alapítvány teremtette meg. A csoport tizennyolc „belső” és több „külső” tagból állt, akik számos különböző intézményt képviseltek.

2. A munkálatok első három kiadványa nem tekinthető kutatási beszámolóknak — ez a kiadás dátumából is könnyen kiolvasható. Az első két füzet LOTZ JÁNOS hét rövid lélegzetű magyar és kontrasztív nyelvészettel foglalkozó írását gyűjti egybe.

Az egyes számot viselő kötet két kontrasztív fonológiai tanulmányt tartalmaz (JOHN LOTZ, Two Papers on English—Hungarian Contrastive Phonology. 1972. 12 lap). Az egyik az orális zár- és réshangok, valamint affrikáták (obstruensek) egymással alkotott csoportjainak, „csomóinak” (cluster) a két nyelvben eltérő tulajdonságaival foglal-

kozik „Contrastive Study of the Morphophonemics of Obstruent Clusters in English and Hungarian” címen. Megállapítja, hogy a két nyelv hasonlóan viselkedik a tekintetben, hogy a szóvégi mássalhangzó-csomók, amelyek e hangokból állanak, vagy zöngések (lazák), vagy zöngétlenek (feszések). Vizsgálja továbbá a tő- és toldalékmorfémák kapcsolódását e hangok határhelyzete esetében, és arra az eredményre jut, hogy az angol előre ható hasonulással szemben a magyar visszafelé ható hasonulást mutat. Ennek következtében az angolul tanuló magyarok a *[dogz]* szót hajlamosak *[doks]*-nak ejteni, míg az angolok, akik magyarul tanulnak, a *[háztól]* szót *[hāzdōl]*-nak.

Az első füzet másik tanulmánya a félmagánhangzók (a *j*, *β* és *h*-féle hangok) szerepét tárgyalja, „Comparison of the Glides (Semivowels) in English and Hungarian” címen. A magyarban a *[ŋ]* sokkal szűkebb körre korlátozódik, mint az angolban, ahol mind az *[u]*-val, mind a *[v]*-vel szemben megkülönböztetett értékű; mindössze néhány szóban fordul elő (pl. *autó*, *Európa*). A magyar *[h]* viszont sokkal szélesebb allofónskálával rendelkezik, mint az angol. Ugyanez vonatkozik a *[j]*-re is, amely a magyarban lehet például mind zöngés, mind zöngétlen, és disztribúciója is sokkal nagyobb terjedelmű, mint az angolban (ahol mássalhangzót követően szóvégi helyzetben például nem fordulhat elő). Fölvázolja képzési sajátosságait, megadja átmeneti jellegük hangképzésbeli forrását, allofónjaikat, majd összehasonlítja előfordulásait a két nyelvben.

3. A LOTZ JÁNOS cikkeiből összeállított második füzet központi témája az írás (JOHN LOTZ, *Script, Grammar and the Hungarian Writing System*. 1972. 48 lap). Az itt közölt tanulmányok kevésbé kontrasztív célzatúak, mint az első kötetbeliek; egyrészt LOTZNAK a Columbia Egyetemen tartott előadásaiból nőttek ki, másrészt annak az — élete utolsó évtizedében megkezdett — munkának az eredményei, amely a „Das ungarische Sprachsystem” új kiadását készítette elő.

A három magyar témájú tanulmányt az írás általános természetét tárgyaló néhány lapos értekezés, valamint a téma rövid bibliográfiája vezeti be (*Script in the Framework of Grammatical Theory*: i. m. 7—11; *Select Bibliography on Script and Language*: i. m. 13—4). LOTZ merőben új felfogást vall az írás szerepéről. Az amerikai deszkriptivista nyelvleírás élesen írásellenes kutatási vonalával szemben azt állítja, hogy bár az írás mind filogenetikus, mind ontogenetikus szempontból másodlagos, számos bizonyítékunk van arra, hogy önálló rendszerként értelmezhető; egyes beszédbeli jellegzetességeket az írás nem tükröz, ugyanakkor bizonyos írásformák (nagybetű, rövidítések stb.) nem fejzethetők ki a beszédben, és az írás közvetlenebb megfelelésben áll a morfológiai „alap”-formákkal. Az írást éppen a deszkriptív nyelvészet elvei szerint kell strukturális szempontból függetlennek tekinteni. Az írást három vonatkozásban érdemes tárgyalni: 1. az írás és a jelentés; 2. az írás és a morfémaegységek; 3. az írás és a beszéd viszonyában.

Az e tanulmányban vázolt keretbe illeszkedik a kötetben következő dolgozat, „A magyar írás” (*Hungarian Script*: i. m. 17—26). LOTZ megszabja az írásrendszer kutatásának menetét: 1. Az írás struktúrája: alapegységek meghatározása, mely szerint a betűk és az ékezetek külön álló elemeket alkotnak; ezen egységek „szintaxisa”, azaz nagyobb egységek alkotása (szó, összetett szó, kötőjeles összetétel), az elválasztás, szövegalkotás (központosítás) és így tovább. — 2. Az írás pragmatikája: a kézírás szembeállítva az írógép- vagy nyomdai betűtípusokkal, érzelmi jegyek stb. E célokat a tanulmány részben megvalósítja. Az írásban használt formákat szigorú elemzésnek veti alá, és a szövegalkotás vizsgálatának az elveit is ismerteti.

„A magyar írás”-sal szoros kapcsolatban áll a füzetben soron következő, immár gyakorlati vonatkozású munka. (*The Conversion of Script to Speech as Exemplified by Hungarian*: i. m. 27—39). Célja az idegenajkúak magyar nyelvű olvasásának elősegítése mellett az, hogy a magyar írást megfeleltesse a fonológiai terminusokban jellemezhető beszédnek. A megfeleltetési szabályok három típusba tartoznak: a) morfológiai válta-

kozások, pl. szóvégi zöngésülés/zöngétlenedés zöngés/zöngétlen ragkezdő obstruens előtt: *rész ~ résztől, de részben [részben] és réz ~ rézben, de réztől [részől]*; — b) fonológiai eltérések, pl. szóvégi és intervokális *dz, dzs* kettőződése: *edz [eddz]*; — c) idioszinkráziák, pl. a nevekben *y = /i/*. Az összesen tizenöt szabályt szövegminta egészíti ki, mely tartalmazza a szabályalkalmazások helyeit is.

Az utolsó tanulmány (The Imperative in Hungarian (Spoken and Written): i. m. 41—7) az írás kérdésköréhez csak annyiban kapcsolódik, hogy kitekintést ad a felszólító mód írott formájára is. Fő problémája azonban az írás morfonológiájának tárgyalása. A felszólító mód teljes mértékben beilleszthető a magyar morfonológiai váltakozások rendszerébe; a gondot a felszólító mód explicit morfémájának nagyszámú alternánása okozza. Emellett bizonyos igék több tőalternánással rendelkeznek, sőt vannak olyan igék is, amelyeknek egy-egy tőalternánása kizárólag a felszólító mód morfémájához csatlakozik. Ez a nagymérvű változatosság összhangban van a magyar nyelv morfológiai rendszerével, melyet LOTZ a tanulmány bevezető részében tárgyal.

4. Az 1972-ben megjelent harmadik kötet WILLIAM NEMSERnek, a csoport amerikai nyelvész-konzultánsának az áttekintését tartalmazza az Egyesült Államokban folyó angol—magyar kontrasztív kutatásokról (Contrastive Research on Hungarian and English in the United States. 1972. 43 lap). Az időben megjelent tájékoztatás jelentős segítséget nyújtott a magyar kutatóknak tájékozódásukban.

5. A magyar—angol kontrasztív kutatások első eredményei az 1971. októberében Pécsen rendezett konferencián („Az élő nyelvek összevető nyelvtanának elvi és gyakorlati kérdései”) kerültek nyilvánosság elé. A következő kötet az itt elhangzott előadások közül publikál négyet (Four Papers of the Pécs Conference on Contrastive Linguistics. 1973. 65 lap).

DEZSŐ LÁSZLÓ és WILLIAM NEMSER közös munkája általános kérdésekkel foglalkozik (Language Typology and Contrastive Linguistics: i. m. 3—26). A kontrasztív nyelvészet nem elméleti indíttatású diszciplína, ezért igen fontos tisztázni azokat a vonatkozásait, amelyek az elméleti nyelvészethez kötik. A szerzők részleteiben vizsgálják a tipológiai kutatások egyik irányának, a szórend-tipológiának és a kontrasztív nyelvészethez a kölcsönhatását. DEZSŐ több éven át tanulmányozta az alany, ige és tárgy (S, V, O) rendjét különböző nyelvekben a J. GREENBERG dolgozatában (Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements: J. GREENBERG [szerk.] Universals of Language. Cambridge (Mass.), 1963. 58—90) lefektetett elvek alapján, míg NEMSER az úgynevezett közelítő rendszerek feltételezésével járult hozzá a kontrasztív nyelvészeti kutatásokhoz. A közelítő rendszerek a nyelvtanuló által az idegen nyelv elsajátítása során kialakított, az anyanyelv és az idegen nyelv közötti, egymáshoz kapcsolódó nyelvi rendszerek, melyek a nyelvtanuló idegen nyelvi tudásának növekedését tükrözik. A két fogalomcsoport egybeötvetéséből figyelemre méltó eredmények születtek. Meghatározó például, hogy az eltérő szórendi típusba tartozó anyanyelv és idegen nyelv esetén milyen közbülső szórendi változatokon (azaz milyen közelítő rendszereken) keresztül célszerű az idegen nyelv szórendjét elsajátítani a nyelvtanulókkal. Hasonló jellegű állításokba 'fogalhatók a tipológia más univerzálái is. Ez ugyanakkor azt jelenti, hogy a nyelvet tanuló egyénre vonatkoztatott egyedi közelítő rendszerek a két nyelv között a meghatározott irányú tanulás során feltételezhető „közelítő nyelvekké” általánosíthatók, melyek most már az illető nyelv tanulásának általánosan érvényes folyamatát írják le.

A második tanulmány (ÉVA DIÓSY-STEPHANIDES, Contrastive Aspects of British and American English with Implications for Hungarian Learners of English: i. m. 27—43) olyan kérdést tárgyal, amellyel előbb-utóbb minden angolul tanuló szembetalálkozik:

a brit és az amerikai angol nyelv kiejtésbeli különbségeivel. STEPHANIDES KÁROLYNÉ rendszeres fonetikai áttekintést ad e két nyelv, valamint a magyar hangállományának különbségeiről. Megállapítja először a két angol nyelv közötti, majd ezek és a magyar közötti hangképzési és disztribúciós eltéréseket, és vázolja a magyar anyanyelvűek előrelátható hibáit.

NÁDASDY ÁDÁM az angol kérdőmondatokat és azok tanítását vizsgálja (*Interrogative Sentences in English: A Language-Teaching Problem for Hungarians: i. m. 45–52*). Látszatra jelentéktelen a probléma, hiszen a kérdőmondatok megalkotásának szabálya egyszerű, ám a tanulók a vártnál gyakrabban hibáznak e ponton. NÁDASDY szerint ennek oka abban keresendő, hogy a magyarban a „Fogarasi-szabálynak” megfelelően a kérdőszót mindig az állítmány követi (függetlenül attól, hogy a kérdőszó hol következik a mondatban), és a tanulók ezt a szórendi szabályt tévesen átviszik angol mondataikra is. Ebben még az is megerősíti őket, hogy az angol kérdések egy csoportja (az alanyra irányuló) szerkezetileg megegyeznek a magyar kérdések általános típusával. Javasolja, hogy a magyartól különböző kérdések csoportjának nagyobb figyelmet szenteljenek, és hogy az eddig megszokott sorrendtől eltérően, a várható nehézségekkel számolva tanítsák az angol kérdésfajtákat a magyar anyanyelvűeknek.

STEPHANIDES ÉVA érdekes és hasznos munkát végzett el, amikor néhány szempontból összehasonlította a Magyarországon jelenleg használt angol nyelvkönyveket: azt vizsgálta, milyen sorrendben vezetik be az egyes szerzők az igeidőket (*A Contrastive Analysis of English and Hungarian Textbooks of English: i. m. 53–65*). Az igeidők egymásutánját a tananyagban természetesen nemcsak az befolyásolja, milyen egyszerűségi sorrendbe helyezhetők el, hanem az is, hogy például az oktatás elején melyikre van leginkább szükség (demonstrálhatóság), hogyan lehet egymásra építeni őket stb. Az összehasonlítás érdekessége, hogy az idegen ajkúak számára íródott brit kiadású angol nyelvkönyvek több ponton egységesen eltérnek a magyar szerzők tankönyveitől; a Present Perfect igeidővel például a magyar könyvekből tanulók jóval később ismerkednek meg, mint az angol könyvekből tanuló társaik. Kevésnek találta a szerző a tankönyvek további összevetése során a szórendi feladatokat általában, továbbá a brit könyvekben — a magyar kiadásúakhoz viszonyítva — az igeneves szerkezetek gyakoroltatását.

6. Az első kutatási beszámoló is STEPHANIDES ÉVA munkája, tárgya az angol és a magyar névelők összehasonlítása (*A Contrastive Study of the English and Hungarian Article. 1974. 123 lap*). A téma fontosságára hadd idézzünk egyetlen adatot: a vizsgálatok ellenőrzése céljából átnézett tanulói dolgozatok hibáinak csaknem 20%-a a névelők használatával kapcsolatos. Az első részben a szerző a két nyelv grammatikai rendszerébe helyezve elemzi a névelők szerepét. Körülhatárolja a meghatározó elemek (determinánsok) osztályát — melybe a névelők is beletartoznak —, és vázolja a névelőknek az osztály tagjaihoz viszonyított előfordulását. A következőkben szemügyre veszi a meghatározott elemek (a főnevek és azokkal alkotott szintagmák) osztályát, és most ezek alosztályaiban vizsgálja a névelők megjelenését. Az osztályozás absztrakt szemantikai-szintaktikai jegyekkel történik (megszámlálható, konkrét, határozott, összes, egyedített, anaforikus, aktualizált, deiktikus, azonosított stb.), és e jegyek kombinációi a szerző szándéka szerint megszabják a két nyelvre jellemző névelőhasználatot. Az egyes eseteket sok példa segítségével mutatja be. Pontosan elemzi, hogy a magyar névelőtlen főnévi szintagma (pl. *Egér van a szobában*) milyen jelentéssel rendelkezik, és hogyan fejezhető ki angolul. A dolgozat második részében részletesen tárgyalja az egyes szerkezeteket az első részben tisztázott használataikban mondatbeli funkciójuk szerint. Megállapítja az eltéréseket, és vázolja a nyelvtanulók várható hibáit.

A dolgozat azonban nem mentes néhány fogyatékoságtól. Nehezményezhető, hogy az említett jegyek alkalmazása eléggé esetleges: bonyolult jegykombinációk mellett (pl. NP → [−megszámálható, +konkrét, +határozott, +összes]; 30) egészen egyszerűeket (pl. NP → [+összes]; 31) találhatunk. Nem világos, hogy e jellemzésekben a nyilak pontosan mit fejeznek ki, és az sincs teljes mértékben tisztázva, milyen hierarchikus rendben helyezkednek el az egyes jegyek. Bár a legnagyobb teret a főnévi csoport tárgyalásán belül a birtokos jelzős szerkezeteknek szenteli, egy érdekes probléma elkerülte a figyelmét, nevezetesen az, hogy az angol birtokos szerkezetben a birtok lehet határozatlan (pl. *a leg of the chair* 'a szék egy(ik) lába'), a magyarban azonban — noha elképzelhető, hogy a birtoknak határozatlan névelője van — maga a birtokos szerkezet mindig határozott, amit a tárgyas ragozással való együttes előfordulása bizonyít: *A szék egy(ik) lábát faragom*, de nem: **A szék egy(ik) lábát faragok*. Erre a hibás szerkesztésre pedig a magyarul tanuló angol anyanyelvűek beszédében számítani lehet. Kissé felületesnek érezzük azt is, hogy az ang. *stone wall* és m. *kőfal* (és hasonló szerkezetek) összehasonlításakor a szerző a *stone*-t módosító elemként, azaz a két szó kapcsolatát jelzős kifejezésként kezeli, szemben a magyar példával, amelyet összetételnek nevez: „Az angolban a főnevek gyakran módosítanak más főnevet anélkül, hogy alakváltozáson mennének keresztül... Amikor [a magyarban] egy főnév egy másik főnevet módosít, kapcsolatuk általában olyan szoros, hogy összetételt alkotnak.” (36.) Két főnév kapcsolatát az angolban is összetételnek kell tekinteni, elsősorban bonyolult jelentéviszonyuk és szintaktikai levezetésük problematikus volta miatt, mint azt R. LEES (*The Grammar of English Nominalizations*. Hága, 1963. 123, 171 kk.) kimutatta. A szerző a predikciók közzéje mellett módot ad arra is, hogy az olvasó ezek helyességét ellenőrizhesse a hibaelemzésekéből nyert adatok alapján; meg kell azonban jegyeznünk, hogy talán hasznosabb lett volna, ha az egyes szerkezetek esetében nemcsak az elkövetett hibák számát, hanem a szerkezet összes előfordulásának a számát is hozzáférhetővé tette volna.

Egészében véve STEPHANDES ÉVA munkája haszonnal alkalmazható a tananyagok összeállításában, segítséget nyújthat a tanároknak a névelőkkel kapcsolatos nehézségek felmérésében, és a téma további kontrasztív nyelvészeti kutatásában jó alapul szolgálhat.

7. VARGA LÁSZLÓ az angol és a magyar nyelv prozodiájáról írt rendkívül alapos tanulmányában (*A Contrastive Analysis of English and Hungarian Sentence Prosody*. 1975. 141 lap) azt a célt tűzte maga elé, hogy megadja mindazoknak az amerikai és brit angol, valamint magyar prozodiai eszközöknek a listáját, amelyek a mondaton belül formális tulajdonságaik alapján összehasonlíthatók. Maga a téma a felmérést és az osztályozást teszi elsősorban szükségessé, és ez összhangban áll a szerző törekvéseivel is. VARGA igen nagy munkát végzett el: terjedelmes „fehér foltokat” tárt fel a további kutatás számára, eredményei pedig közvetlenül alkalmazhatók a nyelvtanítás gyakorlatában.

Tanulmánya két nagyobb egységre oszlik: a hangsúly és az intonáció tárgyalására, mely előtt rövid tájékoztatást ad a tárgykör irodalmáról. Az elméleti érdeklődésű nyelvészek kevesellhetik ezt a bevezetőt — indokolatlanul, hiszen VARGA egyrészt nem a prozodiai jegyek általános leírását vállalta föl, másrészt maga a végzett munka bizonyítja, hogy mögötte magas fokú elméleti felkészültség áll. Feladatát — mint mondtuk — a kontrasztív mondat-prozodia leírásában állapítja meg, ehhez azonban a mondatnál kisebb egységet kell kiindulási pontjaként fölvennie: a tone-groupot (kb. 'hanglejtés-csoport'), melyet a következőképpen határoz meg: „A hanglejtés-csoportot mindkét szélén (elhagyható) szünet határolja körül, és hangsúly-, valamint intonációs mintával rendelkezik.” (8.) A rövid bevezetőt a terminológia ismertetése, a prozodia mindkét

nyelvre érvényes eszközeinek a leírása követi. Az angol-amerikai irodalomban elterjedt felfogást követve négy hangsúlyfokozatot állapít meg, majd röviden bemutatja a főbb intonációs mintákat.

A dolgozat leghosszabb része a hangsúllyal foglalkozik (29—92), először a szintagmákon (29—74), azután a mondaton belül. Az intonáció tárgyalása aránylag kisebb helyet kap (93—127). VARGA LÁSZLÓ munkája nemcsak mint kontrasztív elemzés érdemel figyelmet, hanem mint a magyar nyelv mondatnál kisebb egységei hangsúlyozási rendszerének megállapítására történt első nagyobb méretű és tüzetes kísérlet is. A szerző elemzési módszere azonban — úgy véljük — egy pontban téves értelmezéshez vezet. Minthogy az elemzett egységeket (a hanglejtéscsoportokat) az angol alapján választotta ki, és mivel már dolgozata elején leszögezi, hogy „ezekben egyetlen hangerősség-csúcs van: a főhangsúlyos szótag” (12), nem meglepő, hogy az angol hanglejtéscsoportokkal szembeállítva „a magyar hanglejtés-csoportok egy- vagy többközpontúak” (13), azaz egy vagy több főhangsúlyos szótag van bennük. A hanglejtéscsoportot VARGA a halliday-i értelemben használja (8), HALLIDAY pedig többek között a következőket mondja róla: „Minden hanglejtéscsoportban . . . egy és csak egy olyan hangsúlyos szótag van, amely a hangmagasságváltozás nagyrésztét hordozza — azaz, pontosabban kifejezve, amely a hangmagasságváltozásnak azt a részét hordozza, amely révén a hanglejtéscsoportot a hanglejtésre nézve azonosíthatjuk” (M. A. K. HALLIDAY, *Intonation Systems in English: A. McIntosh és M. A. K. Halliday: Patterns of Language. London, 1966. 111—33*), ez a szótag pedig a hanglejtéscsoport egyetlen főhangsúlyos szótagja. A különálló hanglejtéscsoportokban általában utolsó („jobbszélső”) „nagyobb” szóosztálybeli (ige, főnév, határozószó stb.) tagjuk kapja a főhangsúlyt (a szerző számításai szerint 69,73%), tekintet nélkül arra, hogy ha ezek a csoportok nem mondat- vagy tagmondatvégi helyzetben vannak, akkor semmiképpen sem lehetnek főhangsúlyosak; legfeljebb kontrasztív vagy érzelmi hangsúlyt kaphatnak. Ennek köszönhető, hogy a *'sons and "daughters* ('fiúk és lányok', ahol a "főhangsúlyt [primary stress], a ' mellékhangsúlyt [secondary stress] jelöl) szókapcsolatra vonatkozó predikció, azaz hogy a magyar nyelvtanulók *"sons and "daughters*-nek ejtik a magyar "fiúk és "lányok mintájára (40—1), nem tekinthető valósnak, mert a kifejezéseket mondatból kiszakítva tekinti. Mondatban ugyanis: *My 'sons and "daughters are "here* ('A fiaim és a lányaim itt vannak') vagy *They are ,my 'sons and "daughters* ('Ők a fiaim és a lányaim'). Ugyanez a probléma még több helyen felbukkan (jelzős szerkezetek, tárgyas szintagmák stb.). Röviden, azt állítjuk, hogy a hanglejtéscsoport meghatározása helytálló, csak hogy a főhangsúlyt, amelyet a hanglejtéscsoport kielemezésénél (több más kritériummal — pl. szünet, intonáció — együtt) fölhasználunk, végső soron csakis a mondaton belül rendelhetjük hozzá a megfelelő szótaghoz. Az pedig, hogy a magyarban a párhuzamos kifejezésekben több főhangsúlyos tag is lehet, az eltérő intonációs sajátságokból következik.

Noha a fenti problémát hosszasan elemeztük, fontossága a mű egészét tekintve nem számottevő. VARGA tanulmánya terjedelmes anyagával, szabatos elemzéseivel és példamutatóan körültekintő predikcióval kiemelkedik az eddig megjelent kutatási beszámolók közül.

8. Az utolsó megjelent kötet KERESZTES KÁLMÁN munkája a magyar névutók és a megfelelő angol prepozíciók egybevetéséről (*Hungarian Postpositions vs. English Prepositions: a Contrastive Study. 1975. 203 lap*). Alapul a magyar névutókat veszi, ezekhez párosítja az angol prepozíciókat. Négy csoportot állít föl: 1. irányhármasságot kifejező térbeli viszonyozók (pl. *alatt, alá, alól*); 2. irányhármasságot nem kifejező térbeli viszonyozók (pl. *mentén*); 3. időbeli viszonyozók (pl. *óta*); 4. elvont viszonyokat kifejező viszonyozók (pl. *miatt*). Az elsődlegesen térbeli viszonyozók (1. és 2. csoport) további szemantikai osztályozást engednek meg: a) térbeli, b) számbeli, c) elvont, d)

időbeli viszonyítás szerint. Az egyes csoportokban sort kerít a metaforikus használatok tárgyalására is. Teljes következetesség természetesen nem valósítható meg: a *felett* névutó jelentésében elsődlegesen előforduló angol *over* és *above* például olyan használatokkal is rendelkezik, amelyeknek a magyarban az *-n*, *-on*, *-en*, *-ön*; a *-val kapcsolatban*; az *-n keresztül, át* stb. felel meg. Mindez azonban a választott téma természetéből következik, és a szövegben sűrűn található utalások biztosítják, hogy az ilyen jellegű összefüggések az egyes névutók között nem sikkadnak el. A tájékozódást tovább segíti, hogy a több jelentésű névutók bemutatását táblázatos összefoglalás követi. Jól különíti el a szerző a névutók közötti stílusbeli változatokat mind a magyarban, mind az angolban, példanyagát gondosan válogatta meg.

Könnyű lenne számonkérni KERESZTES munkájától az osztályozáson túlmutató kitekintést a két nyelv tér- és időbeli viszonyítási rendszerére, ehhez azonban a névszóragokat, illetve az „egyszerű” prepozíciókat is be kellett volna vonnia vizsgálatába, ami jelentős mértékben növelte volna a feladatát és természetesen dolgozata terjedelmét is. Azt viszont — úgy hisszük — joggal kifogásolhatjuk, hogy több alapvető munkát figyelmen kívül hagyott, például ANTAL LÁSZLÓ „Magyar esetrendszer”-ét, R. HALL „Hungarian grammar”-jét, PAUL GARVINNAK a Language-ben 1945-ben megjelent tanulmányát a magyar ragokról és névutókról. Osztályozása gondos, és — jóllehet a *gyanánt* és *hosszat* névutókat egyáltalán nem, az *íránt*-at pedig csak futólag érinti — lényegében teljesen tekinthető, helyenként még túl nagyvonalúnak is, hiszen például a *terén* és a *képében* aligha bizonyulnak névutóknak (akárcsak a párhuzamos angol *in the field of*, *in the appearance of* prepozícióknak); inkább úgy kezelendők, mint az illető főnevekkel alkotott átvitt értelmű használatok. A közvetlen megfeleltetéseken túlmenően a dolgozat igen kevés tanulsággal jár. A szerző elmulasztja megvizsgálni a prepozíciókat abból a szempontból, hogy elhelyezkedést fejeznek-e ki, vagy mozgást jelentő igékkel együtt használatosak-e (vö. RANKO BUGARSKI, Predlozi *over*, *under*, *above*, *below* i *beneath* u savremenom engleskom jeziku. Beograd, 1969.), ami a magyar névutók megfeleltetésében következetesebb rendszerezéshez vezethetett volna.

A „Concluding Remarks” (összegező megjegyzések) című zárófejezetben a szerző azt az — egyébként érdekes — nézetét fejtí ki, hogy a nyelvoktatásban nagyobb szerepet kellene kapnia a hangosfilmnek és az úgynevezett receptív (befogadó) tanulásnak. Bár arról megtudunk egyet s mást, hogy a szerző lánya hogyan tanult meg angolul, további érveket nem kapunk arra, miért kellene a nyelvtanulás első szakaszában eltekinteni a tanulók beszéltetésétől, és — ami a legaggasztóbb — nem tudjuk meg, hogyan kapcsolódik mindez a tanulmány témájához. KERESZTES munkáját tehát egészében inkább egyfajta segédkönyvnek, szótári kiegészítésnek tarthatjuk, a nyelvészeti eredményekkel adós marad.

KENESEI ISTVÁN

KÜLÖNFÉLÉK

†Márton Gyula

1916—1976.

Nemrégiben küldött levelében panaszkolt nekem MÁRTON GYULA, hogy veseműtéten esett keresztül, nagyon gyenge, pedig dolgozni szeretne. Akkoriban reménykedtem, hogy az ő erős, szívós szervezete úrrá lesz a betegségen. Sajnos nem így történt.

Korai távozása nemcsak szerettei, barátai és tisztelői számára fájdalmas és súlyos veszteség, hanem a magyar nyelvtudomány nagy családjának, sőt mindazoknak is, akik

érdeklődéssel és figyelemmel kísérik határainkon innen és túl az erdélyi magyar nyelvészek igen eredményes tevékenységét. Márton Gyula e gárda egyik nagy egyénisége volt, a kolozsvári egyetemen a magyar nyelvtudomány professzora, tanári nemzedékek lelkes nevelője, az erdélyi és a romániai magyar nyelvjárások anyagának fáradságot nem ismerő búvárlója, a nyelvjárás gyűjtések kitűnő szervezője.

Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy Erdélyben az 1930-as évek végén fellendülő és ma is tovább fejlődő nyelvészeti kutatások, főleg a nyelvtörténeti és nyelvjárás gyűjtések nagyrészt a kolozsvári Ref. Kollégium Gimnáziumában tanárkódó, majd a debreceni egyetem magyar és finnugor nyelvészeti tanszékére került CSÚRY BÁLINT nagy tudományos tekintélyének, tanítványaira gyakorolt hatásának és elsősorban az ő személyes példaadásának köszönhetőek.

Márton Gyula szakmai fejlődése szempontjából nagy jelentőségű, hogy SZABÓ T. ATTILA előadásában már fiatal egyetemi hallgató korában megismerte CSÚRY munkásságának úttörő jelentőségét, gyűjtési elveit és módját, ugyanakkor POP SEVERNEK és PETROVICI EMLINEK, a román nyelvatlasz szerzőinek, a román dialektológia e két nagy képviselőjének egyetemi óráin pedig a román és a romanista nyelvjáráskutatás módszereit is. POP a „La dialectologie” című nagy szintézisében (é. n.; a bevezetés 1950.) név szerint is említi Márton Gyulát mint hallgatóját.

Nagy hatással volt Mártonra és a fiatal erdélyi nyelvészekre a CSÚRY BÁLINTtal való személyes találkozás élménye (vö. MNny. III, 309), továbbá CSÚRY ama biztatása, hogy az 1939-ben meginduló Magyar Népnyelvben megjelenésre érdemesnek ítélte Márton Gyula tanulmányát. Márton így fiatalon megkezdi a publikálást. Íme néhány ezek közül: Zártabbá és nyíltabbá válás az ördögösfüzesi nyelvjárásban: MNny. I, 118—21; A magánhangzók állapota a nagymoni népnyelvben: uo. II, 195—203; A nagymoni népnyelv igetövei és igealakjai: uo. III, 189—232; A zilahi fazekasmesterség műszavai: MNy. XXXVI, 346—8.

A tervszerű magyar nyelvjáráskutatás az 1940-es években bontakozott ki Erdélyben az Erdélyi Tudományos Intézet keretében és SZABÓ T. ATTILA professzor tanszékén. Legeredményesebb volt a földrajzi nevek gyűjtése. Részt vett e munkában Márton Gyula is.

Még nagyobb szerepet vállalt Márton GÁLFFY MÓZESSzal együtt SZABÓ T. ATTILA másik fontos nyelvjáráskutató programjában, a nyelvjárás atlaszok készítésében. Egy Kolozsvár környéki regionális atlasz anyagának összegyűjtésére vállalkoztak. 2200 címszóval, abszolút sűrűségű kutatóponthálózatra kiterjedően kezdték meg a munkát. A háborús nehézségek miatt minden kutatópontra nem tudták elvégezni a gyűjtést. Mégis egy mutatóanyag jelent belőle: Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképé”-ből (1944., ErdTudFüz. 181. sz.). GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA bevezetőjéből hadd idézzük a következő módszertani megjegyzést: „Hosszabb tapasztalataink alapján . . . kezdjük mindinkább azt hinni, hogy rendszerint azok tévednek, kik merev, kivételt nem ismerő szabályszerűségeket fedeznek fel a népnyelvben s példamondataikat így is jegyzik le, illetőleg közlik a nyilvánossággal. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a népnyelvben nincs szabályszerűség. Van. Éppen ezért mi is arra törekedtünk, hogy ezt a szabályszerűséget minél alaposabban megfigyeljük, rögzítsük, hogy így a népnyelvnek minél hübb képét adhassuk.” (I. m. 25.)

A borsavölgyi nyelvjárás tanulmányozásának is tevékeny munkatársa Márton Gyula. Ennek egyik terméke: A kolozsmegeyi Borsavölgy állatnevei. Kolozsvár, 1945. Másik és az újabb gyűjtéseket is figyelembe vevő dolgozata e tájról: A Borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai: NytudÉrt. 32. sz.

A fiatal korában megkezdett nyelvjárás gyűjtőmunkát folytatta az érett kutató. Utolsó és talán legjelentősebb munkája: Igetövek, igei jelek és személyragok a moldvai

csángó nyelvjárásban. Bukarest, 1974. Sok évi gyűjtő és feldolgozó munka eredménye ez a magyar nyelvjárás kutatásban szinte egyedül álló összegezés. Bemutatja a nyelvjárás alakok és változatok bámulatos gazdagságát, azok harcát, a nyelvi biológiát.

Noha Márton a gyűjtést pillanatnyilag fontosabbnak tartotta, mint az elméletek készítését, ez utóbbira is mutat néhány dolgozata, tanulmánya. Ilyenek: A nyelvi bilingvizmusról: NyIK. IV, 269—96; A moldvai csángó nyelvjárás hangrendszerét és fonológiai struktúráját ért román nyelvi hatásról: uo. IX, 243—56; A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. Bukarest, 1962.; Magyar nyelvjárás tan (egyetemi tankönyv, Kolozsvár, 1960.).

Mint professzor is legelső kutatási feladatának tekintette Márton Gyula a nyelv-atlaszok készítését. Noha a nagy erdélyi nyelvatlasznak csak a tervezési munkálataiban vett részt, több regionális nyelvatlasz gyűjtője volt. SZABÓ T. ATTILÁVAL és GÁLFFY MÓZESSSEL együtt megszerkesztette a csángó, GÁLFFYVAL a székely nyelvatlaszt. Szorgalmazta a maroszséki és bánási regionális atlaszok munkálatait is. 1971-ben maga elkezdte a szilágysági nyelvjárás nyelvföldrajzi felvételezését. Nagy kár, hogy e kitűnő regionális nyelvatlaszok még mindig csak várnak a megjelenésre.

De rájött az atlaszmunkálatok során, hogy „bármilyen gazdag legyen egy atlasz kérdőíve, a modern szókincskutatást csak részben elégítheti ki. Éppen ezért tartozik a legfontosabb feladatok közé a nyelvjárások gazdag szókincsének gyűjtése” (A Kolozsváron megjelenő Korunk, 1973-as évkönyve, 187). Nemcsak a tájszavaknak, továbbá a népi foglalkozások és kismesterségek műszavainak a gyűjtésére gondolt, hanem regionális nyelvjárás szótárak elkészítését is tervezte.

Márton olyan munkatársakat választott tanszéke oktatóivá, akik tudományos terveit támogatták, előbbrevítették. Nemcsak GÁLFFY MÓZESSSEL, a még fiatal korában megismert jó barátjával működött együtt sok szép vállalkozás végrehajtásában, hanem volt tanítványait is munkára serkentette. Az önkéntes gyűjtőkre is támaszkodott, azokat segítette (I. NEMES ZOLTÁNNÉ, GÁLFFY MÓZES, MÁRTON GYULA, Torjai szójegyzék. 1974.).

CsÜRY BALINTON és SZABÓ T. ATTILÁN kívül talán nincs még egy magyar nyelvész-professzor, aki annyi tanítványt nevelt és foglalkoztatott, mint ő.

Büszkén és öntudatosan vállalkozott a „gyűjtő és a gyűjtető” szerepére. Volt hite és ereje ehhez akkor is, amikor a kiadás reményei nem voltak megalapozottak. Noha korai halála miatt terveinek csak kis részét tudta végrehajtani, tevékenysége a magyar nyelvtudomány történetében igen nagy jelentőségű. CsÜRY gyűjtőtervét igyekezett megvalósítani, a követelményekhez képest új szempontokkal gazdagítani és módszertanilag tovább fejleszteni. Munkásságával a magyarországi egyetemeknek és főiskoláknak is példát mutatott.

MÁRTON GYULA emlékét azzal őrizzük és becsüljük meg leginkább, ha arra törekszünk, hogy kiadásra váró gazdag munkásságából minél több megjelenhessen. Ez nemcsak a kegyelet parancsa, hanem a tudomány érdeke is. Az erdélyi magyar és a csángó nyelvjárások a magyar nyelvnek olyan érdekes és sok kincset rejtő változatai, hogy a nyelvtudomány (a néprajz, a település- és művelődéstörténet) nem nélkülözheti alapos ismeretüket. Ha ezek ismertté és közkinccsé válhatnának, sok kérdésben tisztábban látnánk és biztosabban ítélnénk.

VÉGH JÓZSEF

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Iratok a Guary-levéltárból

Meszlényi Benedek végrendelete 1602-ből

[1. lap:] Mezeny Benedek.
Wram Testamentoma.
Die Vigesima Marty
Anno Millesimo Sex.,
centesimo Secundo.

[Más kéz más tintával utána írta:] Franciscus Mezeny Filius maior natu obyt Anno 1620 6 die Feb. in Guar. / [2. lap:] Anno Donj Millesimo Sexcentesimo / Secundo die uigesima Marty.)

En Mezeny Benedek, elfeöben ayanlom az en lölkömeth, / az en Jdueözetheö Jstenemnek aldót fzent kezeýben, / Az Vtan ayanlom az en testemet w annyának az / földnek, az kýbeleöl uetetet, Azert noha testem / Szerent beteges es erőtlen Vagok, de elmenben (!) es / eszemben ep Vagok, Tezek azert illýen / Testamentomot es rendelest, Az en három / rend belý gyermekým közöt. Melý Testamentomomnak el rendelesere, es býzonýos veghez / valo wýtelere, hüuattam mellem, az en Nemze(tes / es wýtezleö Vraýmath, Atyamfýaýt es baratimat)¹ / Tudny illik Donkowth Janos uramat, / Szekele Georgý, Bertalanffý Jsak, Nag Matthias, / Walý Jstuan, Balashazý Jstuan, es Wýzenbaum / Ernest Vraimat. Hogy w kgmek, az en ielen / ualo rendeleftemet, es Testamentomomat, nagob / býzonfagnak es erőflegnek okaert, kezek / irafsaua es pöchetekkel megh erőfsechýek, / hogý mynd mostan, es ez Vtan, mynden megh irt / Articulofsiban es allapattýaban irreuocabilr / megh maradgon.

[3. lap:] Annak okaert attam elfeöben, az Guarý azzontul elseö / felesegemtül ualo leanýomnak, Mezeny Annanak / az Wýtezleö Thulok gergel Vram felesegenek / Gwarban eg Jobagot Huzar Jmreh neueöt, / kýt az magam penzen Zerzettem.

Jtem Farkas weölgén ký uagon az Guarý hatarban eg reteth. / Jtem, az Guarý Szöleö hegen ualo Vduar hazamhoz / ualo Szeöleöt. Ziluagon pediglen Thorma / Jstuan neveö iobbagot, melý Annýa utan vaçon. / Jttem Mezenben az Agh hegen egy Szöleöt / Jttem Szýluagon, Vduarhazhoz ualo földet / Eöt auag hat holdot. Az Neguen ftot / pediglen mellýet keöltfen attam uolt Thulok / Gergelnek, mellýell, Tulok Petert az wchýet / ký fýzette Chemetheý Vduar hazabol. melý / (neguen ftot megh engettem Mezeny Anna / Leanýomnak. Ha pediglen az en Leanýom / Mezeny Anna deficialna, tunc in eo casu / Gwarý azzontul marat gyermekýmre Szallyon / mynden ingo es ingatlan marha iozagh es örökfegh. / Deficientibus uero ipsis, mynden iozagom es morham / Szallyon Nadasdy azzontul es Szep Borbala / azzontul ualo gyermekýmre, ualamý Guarban / az en acquifitio. Az teöb ingo es Jngatlan / marhambul keresmenýemböel, ký hazafetottam. / Az w Szegený annyatul pediglen Guarý azzontul / marat ezust es arañ müuet, minden ruhazattya- / ual egégetemben myndeneket megh attam neký.

[4. lap:] Ennek kýuüle ualamý uagon Guarban Nekem, Vduar- / hazath, Jobbagokat, Zanthofeöldeket, reteket, Szölöket, / Jngo es Jngatlan marhamat, Jttem Szentgeorgen / ualo Jobbagomat, felleö Janofnet, Ferencznek es / Jstoknak hagom.

Jttem az Szent marthoný hazamat, maýorral, Jobbagokall, / kerteýuel feöldeý uel, retheýuel, es Neký hegen / ualo ket Szölömel egégetemben, hagom Ferencznek, / Jstok-

¹ A szakadás miatt nehezen olvasható. Ugyanígy a többi helyeken is a zárójelbe tett részek (. . .).

nak es Palkonak, ill' okkal hogý az en / leanýmat, ezekbenél neuellýek, tarchýak / taplalyak, ruhazzak, es az w rendek szerent / ký hazafechýak.

Jttem Eörfikének az Nadasdj azzontul ualo leanýomna(k) / az mý Jngho marhajá maradot az annýatul, / Vgan azon marhas ladaban be rekeztet Reg(fter) / Szerent, azt eppen Eörfikemnek hagom, Jttem / eg Szerechen diobol chýnalt óregh aranyos / Kannat, Annak folótte hagok eg ezüst / mofdot, medenczestül, az ký Ankernýter / Abfolontul uagon Zalagban, mel mofdon az / Eörfike Penze uagon Szaz ft. az melle tartoz/zanak az en fýaým Eörfike leanýomnak / Szentmarthoný Jozagombol Szaz ftot adný.

Jttem Mezlený Ambrus wchemnek hagom Kýs Szýluagý / Thulý Benedek neuéó Jobbagomat, Erdeýeuél / es feöldeuel eggetemben, Vagon ugan ot Szalagos / Eotuen het ftigh,¹ aztis Mezleny Ambrus / wchemnek hagom. Kyert tartozzek Mezleny Ambr9 / Deómeter Balaznak Mezleny Jobbagomnak, harom / auag neg hold feöldet adny, egiket Casmer Thamas / feöldet, mafikat Feýer Sebestýnet, 3dikát az labas / Szóleó eleót, 4iketis Jntezze el io helen, es az mýnemó / Erdeót velem eggút býrt az tis Jde engedge.

[5. lap:] Jttem Mezlenben Jacab Býro Jobbagomat, es ugan ot / az agh hegen ualo fzólomet, hagom Eörfike / Leanýomnak.

Jttem Szenörgöý (!) es Lýguaný hegen ualo ket fzólemeth / hagom az en fýamnak Palkonak, Jlonanak, / Sokanak, es Kathokanak, holot pediglen maguok fzakadna, mýnd az ket fzóleó fzallion / Guarý azzontul ualo germe kýmre.

Jttem az en Zent martoný Jozagomrul illýen rendeleft / hagok, ha az en fýaým-nak defectufok lenne, / tahat mýnden Jozagom es Marham, ualamýt/en talaltam es ke-reftem, az en Leaný mra fzallion, / Ha pediglen az Leaný mýs deficialnanak / Mezlený Ambrusra Wchemre, es az w germekire / Szallion, auag az kýknek w k testamentomban / hadgak,

Jttem Deómeter Balas neuéó Mezlený Jobbagomat, es / ugan ot Fýnthá neuéó fzólomet, az tý lalmas / Erdeó kell eggetemben, Hagom ferencznek, / Jstoknak, es Palkonak.

Jttem az mýnemó Jozagot, felelegem az nemzetes Zep / Borbala maganak es germekýnek Ezer maýar / fton az Sarkan nemzetefgtül uet, az en / penzemen, az mýnt az leuelýs tartia, azt / pro Communi germeký közeót hagom, es mýnden / anýaý Jozagot, Ha pediglen deficialnanak, / Zallion az a iozagh, Guarý azzontul, es / Nadasdi azzontul ualo germekýmre, mert azt / a Jozagot az en penzettel, virtufommal¹ uettem es talaltam, [6. lap:] Melý / Jozagot femmy uttal az Szep familia es annak / Succzfzori, az en germekým-tül, el ne vehetsenek, / hanem tartoz zanak neký le tenný az Ezer maýar / ftot, Es ig az en germekým, Guarý es Nadasdj / Azzontul ualok, tartozzanak mýnden peör es / patuar nekül, Wýzha ereztenný, az fellýwl / megh neuzet Sarkan Jozagot, az Zep familianak / es az w Succzfzorinak.

Jttem az mý keues ezüst mýuem, Azonkeppen ruhaým es / Szwnýegým Vannak, az Harom fýaým közőth / legén kez. /

Jttem az Suska aran lancza ký uolt, es egeb apro lekýa / azt hagom Kýs Kathoka leanýomnak, / Az pýlanak es Sokanak, veóenek mýndeniknek / hatuan, hatuan fton eg eg kýs Araný Lanczochka(t).

Jttem az mý ezüst mý es penz, Azonkeppen (leuelek az kýs) / Ladaban uannak, melý kýs lada az Eöregh Fekete / ladaban Vagon, Azt mýndenestwl hagom Palko fýami-nak mel' penz tudniillik Szaz aran es Szaz Taller az / anniatul maradot neký.

Jttem az mý eöltözethý felelegemnek Zep Borbalanak / maradot, azt hagom Pila-nak, Sokanak, / es Kathokanak.

Jttem Balogh Gabornak az mýnemeó Zablaýa, ruhajá es / partekajá maradot azt hagom Palko fýamnak.

¹ A szó a sor fölé írva.

Jttem az kÿfsebbÿk ezÿstih eős Szablÿamat hagom az / Bottal egÿgetemben Palko fÿamnak, de tartozzek / az ket eöregbik fÿam, az Kÿs Zablÿat Vÿaban / megh chÿnal-tatnÿ.

[7. lap:] Jttem az eöregbik ezÿstheős Szablÿamat hagom / Jstok fÿamnak.

Jttem hagom Ferencz fÿamnak az en paraszt Szablÿamat, / es az en peöchetes gÿw-römeth, es Vekonÿ / Egez Panczelt fÿw embernek ualot.

Jttem Mezlenÿ Ambrus Wchÿemÿs nem panaszkodh/-atÿk igazan en ream, hogy iniuriat tettem / uolna nekÿ. Mert mÿnden Eöstÿwl marat / Jozagunkat ÿ býria, kÿnek en regen / ren un cialtam, Annak fölötte mynd Zölöket / Zantho feöldeket igen Szepeket attam nekÿ. / Mas tis azonkeppen nekÿe hagom.

Jttem Zÿluagÿ Gasparnak es Janchinak, az / Guarÿ gabonambol adganak Négy köbel bwzath.

Jttem Andorkonak az Jnasnak hagom az fekethe / Paripath auag hwz ftot.

Jttem az Zent Marthonÿ Jozagomrul ualo Leweleÿmnek / egÿkiket hagom Mezlenÿ Pall fÿamnak, / Az mafikat pediglen Ferencznek es / Jstoknak. Az Guarÿ es theöb Joza-gomrul / valo leueleÿmet penigh hagom Mezlenÿ / Ferencznek es Jstoknak.

Jttem hagom Zep Bornala azzontul ualo gyermekÿmeth / Tutorul es gondwifeleöwl ferencz- / nek es Jstok- [8. lap:] nak, kÿk mÿnd Szent Jwanfaluaÿ / es egebÿwt ualo Jozagoknak, mar hayoknak / tartozzanak Jsten szerent gongokat wÿfelnÿ. / es el hazafetannÿ. Fewkeppen pediglen / Palkora gondot wÿfellÿenek, hogy Jstenÿ / felelemben neuellyÿek, tanetalsak, es magoktul / el ne bocsÿalsak.

Jttem Guarbol haÿtattam uolt Harom eökröt es egÿ / tehent, (Mastan)¹ Zent Jwanfalwara, Mastan / pediglen Neuekednek Zent Jwanfaluan / Tulkok, azok közzÿwl wÿzzont Haÿchanak / Neget Gwarban wÿzha.

Jttem hagok Mezlenÿ Ambrufnak eg granat köpenyegeth / Twlok Gergelnek eg Weöreös Szönÿeget. / Es kerem wket vg mint Mezlenÿ Ambruft / Twlok Gergelt, legenek az en (ger)mekÿmnek / mÿnden fegetfeget es oltalommal. Holot enis / ÿ nekÿ ek fok ioual uoltam. Kÿert az Jsten / ÿ ketÿs megh alga.

Wegezetre könyörgök az en io akaro kegelmes / Vraÿmnek, az Tekentetes es Nagos Nadasÿ / Ferencz Vramnak, es Dersffÿ Ferencz / Vramnak ÿ nagoknak, hogy ÿ nagok az / eleö Jstent tekentuen, az en aruaÿmnek / legenek igassagokban, mÿnden kegmis oltalom- / -mal, es fegetfeget, kyert az Hatalmas Vr / Jsten ÿ 'nagokat mÿnd testÿ es lelkÿ iokal / megh alga.

[9. lap:] Annak uthanna hagom Tutornak es Curatornak / az en io akaro bÿzodalmas Vraÿmath, / attÿam fÿaÿt es Barathÿmat, az Nemzetes / es Wÿtezeleö Megery Jmreh Vramath, / Megerÿ Pall Vramat, Joo Lozlo Vramat, / Czÿrakÿ Moÿfes Vramat, Donko-wÿth / Janos Vramat, Bertalanffÿ Jssak Vramat, Szekell géorgÿ Vramat, Nag Matthias Vramat, / Walÿ Jstuan Vramat, Balashazÿ Jstuan / Vramat, es Wÿzenbaum Ernest Vramat, / hogy ÿ kegmek az Jstent, es az Aruaifagnak / állapotÿat megh tekentuen, legenek az en / Szegenÿ aruaÿmnek mÿndenÿt oltalmazöÿ / es mÿnth tulaidon gérmekÿ-nek gond uifelöÿ. / Actum in Szent Marthon die et Anno / Pscripto.

+ 9 Mez lenÿBenedek mpria.®

Ⓟ	Ⓟ	Ⓟ	Ⓡ	+	+	+
+	+	+	+	+	+	+
Joannes	Geor Szekel	Jfaak			Er: Wÿzen,,	
Donkowitz	de Wÿz	Bertalanfj			,,baum manu	
Manupp a		mp.			ppria	

¹ Áthúzza.

(A papír a behajtásoknál sok helyen megtöredezett, de egy 1634-ből való másolat segítségével a legtöbb betű elég könnyen kikövetkeztethető. — Az oklevél található Pannonhalmán, a Guary-levéltárban. Jele: 287 (Nr. 164) 1602).

Megegyezés testvérek között

[1. lap:] Anno 1604. 29 die Maÿ.

Mi Jo Lázlo Vasvarmegyének Vice Jspannya, Egervari Mihály ezen Varme., / gyenek feő fzolga Biraia, Kamony Balint vice fzolga biro, Mefzleny Ambrus / Nagy Gaspar Gyalokai Jfstvan ezen Varmegyének eskütj Vincze Geörgy de / Söpte vice Gerens, Jüttünk ide Gwarban Vasvarmegyeben. Divifionalis pre., / ceptoria mellet, Gvari Borbala Afzony Szent Pali Mihály felesége Jnfantiaiara, / Gwarÿ Miklos ellen, Gvari, Szentgeörgÿ Főlfő Szeleltei Zilvagi iofzagnak ingo / es ing(atlan)¹ marhának megh ofztafara Vicinis et Commetaneis, ibidem convoca., / tis. Stephano Egerfzezi Francisco Thulok de Pofzafalva. Jtem Providis Mat., / thia Jfthenes, altero Matthia Gergöli ex Poffelsione Bű, colonj Reverendi Domini / Andra' (!) Polofzticzaj crucigari Sopronenfis, Thoma Kÿs Geörgy ex Gvar, et ceteris in / ibidem convocatis et com-metaneis.

Jn Perfona Nobilis Domina Barbara Gvari confortis Nobilis Michaelis / Szent Pali, Johannes Zepsi, cum nris exhibet mandatum Divifionale Domino Vice / Comitj et fibi adiunctis, et iuxta eorundem Petit bona intro fcripta in duas coequa., / les Partes dividi resq3 mobiles eufdem (!) mandato fpecificales fub iuramento Producj. /

Jn Persona Egÿ Nicolaj Gvari, Nicolaus Choÿ, fimiliter cum Noftris, cum folemni Proteftatione, / refervata fibi facultate, de oibus Agendi difputandi et excipiendi dicit hogy az / Dominus J, az terminusra legitime nem certificatus, Kivannya azt, hogy le fzallyon az / A. certificatio ia.

Procurator A, dicit, hogy debito tempore certificatus az J, mellyett fubmittit recognitioni Domini / Vice Judlilum.

Deliberatum eft.

Conf(tat Vice)¹ Biro Uram relatioiabol, hogy az Dominus J, debito tempore certi-ficatus ez maj terminusra, ideo refpondeat(J).

Procurator J, ulterius dicit Jspan Uram es Biro Uram, kivannya az J hogy az A, doceallya / azt, az mandatumban irt iofzagok melyeket az A, kivan föl ofztatni, hogy egyarant / mind fiatt, es leant illet, aliqoquin petit mandatum condefcendi,

A dicit, tagadgya az J, hogy nem illeti, holot az mandatumban megh irt iofzagban / Attia es Ania holta utan leanj feiell maradot, es igy sequit(ur) hogy egyarant illeti az / Attis mind az Jtt.

J Dicit de iure regni az J femmit nem tartoznék bizonietanj de hogy nylvan ki / tefsek az J. igafsaga, Producal az J egy ftatutoriat Kiböl Vilagofan ki teszik, hogy az Jnak / eleÿ az mandatumba inferalt iofzagokat, csak fÿ agra kértek meg, az mint az ftatutoriaobis Nylvan ki teszik, kivannya annakokaier az J. az Att amovealn j az kerefet., / tül, es az meltatlan vexatioier in debitam convincaln j.

[2. lap:] *Concordarunt Partes*

Jspan Uram es tób convocatus Arbitr Uraim intercefsioiat az Parfok / megh tekéntvén magoknakis io akarattyok accedavlan Attyafifagofson mi előt., / tünk alkutta-nak megh ekkeppen. Ad Gvari Miklos Uram, usq(ue) ad beneplacitu(m), / az ő kegme

¹ Szakadás.

² Elhalványult írás a sor felett.

huganak Gvari Borbalanak, egy iobbagyat Gvarban, Kiben moftan / Gall benedek lakie, Szentgyörgyön ismet mas Jobbagyat Kiben Szalaj Geörgy / lakik, ugyan ezen Gvarban ifmet az ő kegme malmanak felétt, egy Szőlőt az / Gvari Hegyen, mely vagyon az Agh Hegyen, Négy hold irtas Földeket az / Gvari földön az Bólerben, Napkelet felől, egy rétett az Szentgeörgi Földön / mely rétet neveznek Nagy réttnek, Szabo P(al) rete végiben nap keletrül, / Délrül Szabo Gaspar réte vagyon mellette, hegyvambol réftz. Ezeket az főllyül / meg nevezet Guari Szentgeörgi jobbagyakat, malombeli réftz, Szőlőt, Jrtas / földeket, rétett hegyvambeli réftz Adgya ilyen ockal, hogy mig Jften élteti, az ő / Kegme hugat, biria ezeket bekesegefsen, es illien belöle, mint hogy Jften mégh gyer., / mekekkel nem latta es ha lenninekis élteýg taplallya nevellye belöle, de fenkinek / fe maga, fe gyermeký femmi nemú fzin alatt, fe nylyvan, fe titkon, fe Zalagban fe / örökben, Gvari Miklos Uram confenfufsa nélkül, el ne adgya fe idegenicze, mind / hogy beneplacetomia csak az ő huganak Gvari uramtul. Hanem valamikor akaria / Gvari Uram, vagy fucefsora, az ő kegme huga holta utan, az ő kegme huga / gyermekitül ha lenninek, vagy valakinel az Magyar Corona alat, ezen föliül / meg nevezet, Gvari Szentgeörgi, iobbagiak, malombéli réftz, Izóló, Jrtas / földek, rett es hegyvambeli réftz talaltatneiek, Gvari Miklos Uram, es Herefi, / mint beneplacitomott, Propria fua auctoritate, folum Vigore pñentiu(m), avagy ha / akaria egy akkorbeli vice Jspan et fő fzolga Birott, elküttievel egyít melle / véven citatione, Jnhibitione, Contradictione, repulfione, Novo Judi., / cio, et aljs quibus vis Juridicis remedis non obftantibus hozza nyulhafson, es / vífza foglalhafsa, mi(n)t beneplacitomott. (Ad)ot az (ingo) marhabol, az ő kegme huga., / nak Gvari Ura(m) Negy ókrót, negy borius tehenek(et) tiz fertes marhatt, ket eziüft / Aranyos Pohart, egy Paripatt fekeftül nyergeftül, mellyekkel az ő Kegme hugais / contenta volt, azt peniglen az transactiott, az ket fel arra köttetven magokat, / hogy meg allyak, mind magok es fucefsorok in per actum, hogy ha peniglen ezt / Valameli fell bontana, Vagy megh nem allana, Vagy maga Vagy fucefsora, / Vagy in Parte, Vagy in toto, in Poena calumniae convincaltafsek eo facto, ezt peniglen az vigezeft Vice Jspan es fzolga Biro uramek az Vasvarri Captalanban referallyak.

Exhitus coram
Caplo.

[A hátlapon középen, felülről lefelé:] Gvari Barbara / Gvari Miklos / Divifioia . . & . . .

[Lejjebb, középen, más írással:] Nicolaus Guari et Michael Sz. Pali / Georgio fitkeý No. 50 1605

[Ismét más írással:] Proceffus Divisionalis, et Subsecuta Transactio, / qua occasione Nicolaus Guarý Sorori Suae ger., / manae Barbarae Michaelis Sz. Pali Conthorali cedit / ex beneplacito, et usq3 dies vitae Colonu Guarien / Benedictu Gall, et Sz. Györgien, Georgiu Szalai medieta., / tem. Molae Guarien3, una vinea, et 4 jug extirpatitiae / terrae unū pratū in Bellez in promontorio, et re., / spective territorio Guarien3 exteutia (?) it et unū pra / tū in Sz. Györg ea tamen lege et Sub Conditione, ut / cū hacc Bona Sexū Solū mafculinū concernerent, ideo / ead3 post mortem antelatae Barbarae Guarý rursum / ad manus et sub potestatem pfati Nicolai Guarý / reincident, aut hujus Succeffores. Ao. 1604.

(A teljes ív papír erősen megrongálódott állapotban. A behajtásoknál sok helyen kitörött. Található Pannonhalmán, a Guary levéltárban: l. láda Nr. 133. 1604.)

Thurzó nádor perújrafelvételre szólít fel. 1612.

Egregy Dni Ymici Nob³ honorañ / Salutem et noftri commen. Aga Matthias adá nekünk előnkbe Nagy Panaszképpé, hogy uoltt uolna eő neký / neminemeő pörý az kgltek földén, asz Guarý hegiben leueő penzen uett / ízlőýe feleőll, mely pörtt kgltek eleiben, ugy minth földes Vrak eleiben / appellalt uolt; és migh eő az mý parancholatunkbol Bechbe fel ýeőuen / hozzank, bizonios es fhullios dolgait ell úgezte uolna, addig kgltek / abbely pörít elő uette uolna, es ýelen nem leteben meg lattuán (?) túleő ell / ítélte uolna; Minek okáért keferetettet(!) Melfterünkteőll¹ egý Nouum / Judiciumott kgltekre uennj, Melý parancholatunkot noha kglteknek / exhibealta uolna, es gýakran annak reuifioýát urgealta uolna; / De kgltek mi tekintettbőll nem tudgýa, chak hallogatná es subter,, / fugialná annak reuifiot. Kőniőrgő (!) azert minekünk, hogy kglteket / moneálnank, es ugýan uýonnan parancholnank, hogy halladek / Nelkőll dolgát elő ueuin, uýonnan tőruínt lattatna Neký. / Míuel hogy azértt az igafsagnak Zolgálatása senkitül meg nem / uoniattathatik. Annakokáért hadgýuk kgknek es parancholliuk / uýonnen, hogy az mý Nouum Judiciumunknak continentiaja Zerént, / az ű főllýeőll meg neuezett pörít, refsomaluan, una cum certis ad id / conuocan Judicib³ citra oem dilationem et renitentiam reuidealtafsa, / hogy iniuriajáról teőbzer előttünk ne panafzolkodhafsek.¹ Ezzel Jelentessekket: Pofoný die 22 Nouembris Anno¹ 1612.

Egregiare Dom: Veare.

Amicus

Comes Georgius Thurzo

mp.

[A teljes ív hátlapjának jobb oldalán:] Mandatū acceleratori³ / ad Jn ftantia Mathiae Aga / in tuitu vineae in Promontorio Gua,, / ren³ extentis emanatū, Dnisq³ Terre,, / trib³ Guarien³, adeoq³ le . . . .² Ju, / dicibus ejusd³ Causae transmissi³. / Ao. 1612.

[A hátlap közepén lefelé szép kézírással a címzés:] Egregýs dnis: Blasio Kisffaludý, vicecomiti Cottus Caftriferrei, / Paulo et Franco Zelefteý, Nicolao Guarý, Franco et Thoma' (Eőlbeý, Franco Mezlený, Matthia' Raiký, Joanni Kezý, / Thoma' Megýerý, Michaeli Zenth Palý, Bernhardo Senýe, / Joanni Horuath, et Jacobo Wadas, simul uel diuisim confitutis etc /

Amicis nobis honoran.

(Az ív a behajtásoknál sok helyen megrongálódott, kitőredezett és elszakadt, a pecsét azonban sértetlen. — Található Pannonhalmán a Guary-levéltárban. Jele: 330 (Nr. 119) 1612.)

Őlbei Magdolna végrendelete 1620-ból

En Eolbej Maghdolna az Nehaý Jñben el nyugodot Raiki Mattjas Uramnak l megh hagyot Eőzvegye ki testemben betegh de lőkőmben ep es io Lelki / ismerete / vagyok. Tefzek Testamentomot az en keves Jovaimbol, mellj / ekben engemet az Ur Jsten ideigh valo Safara tetth, Ayanlom pe / nigh Lőkőmet legh előben az en kegyelmes Jstenemnek kezebe. Tes / temet penigh az Földnek gyomraban ell temetetni. Mellj bül / Jñ teremtete volth es el hitem errős remen feggell hogy fól tomostvan / testemet az földből es egyefitvin lőkőmmel refzelsit eü Szent / Feőlfighe egyeb hivekkel az eorók életben.

¹ Szakadás.

² Elmosódott, olvashatatlan.

Annak fölőto az en Keth kys fiomat ferencet s Mihokot hagyom / az Veómnnek Thulok Samuelnek es Leonjomnak Raiki Annanak / Tekintvin eó Kegme az Ur Jstent, legyen eó gondvifelőjök mindeneket ki / czintúl foghva ezeket hagyok Leankammal Borbalaval egyetemben. / Ezt penigh az en hajadon Leonjomath Borbalat hogyom Nadasdi Palne / Afzonyomnak eó Naganak kerem az egy Jnűert hogy annak az en / Szeginj Arvammak eó Naga legyen oltalma kiert az Feólfiges Jsten aldgya / megh eó Nagat.

Jobagyom az mi kevelen Vadnak Szent Györgyön azokat az en keth Joba / gyomat az en fzeigenj Neveletlen fellyúl megh Nevezeth arva gyermekim / nek mind az Sarvary hazzal egyetemben.

Jtem Guarba az mellj Jobagy helem Vagyon meljben Simon Janos lakoth / az tóbivel edgyút aztis hagyom az en Arvaimnak, ha penigh Akacz Janos / nem Akarna Szenvedni az felefiginek refzet Ki akarna vedni azt eó / nekie adgyak, ha nem varna az Gyermekek fel nyóvefet, Akacz Janos / nehan ezis (!) forintal ados Semmit Neki ne adgyanak migh ezt megh nem adgya / ugyanazon Gori Molnamat hogyom azon Arvaimnak.

Udvar hafomath Feóldeimet Reteimet es mindemet akar mi nevel / neveztefsek Morhaimal egyetemben az en fegin fölyúl megh Neve / zet Arvaimnak hagyom mind az Szomel Tomas hafoval edgyetemben / ugy mint Eorókömet. Vagyon egy Retem az Gódórben melljet Vetetem Zalogh ul¹ Szent / Györgyön Szabo Gasparnak kilencz Magyar forintba valamikor azert / ezt az Kilencz forintot azon Szabo² Arvaim Szabo Gasparnak Szent / György Nap elót le telzik tartozik az fölyúl megh nevezet retet kezek / be erezteni

Szeben Vagyon egy Szebestjen nevó Embernel 12 forint adofagom 28 volt / de az hetet megh ata.³

Gaspar Deak Vete ell egy loamat mellj Mostanis nala vagyon / Tartozik vagy az loat vagy az arat megh adni Enis vagyok ados⁴ nyolcz kó / ból bufaval ados neki bufat agyanak neki Erete

Valamint az loat akor el adhatak volna Tartozik Mostis anit / Fifetni erete, ha eppen hatra nem adhatna. Voltak ez Testamentom tetell melljet Vram Cenell(!?). Am / brus Vram Sopron Varmegyeben Eskút, Kűfogy Gergely Szent György / predikator Fodor pal Fodor peter Szabo Janos Szabo Gasparne Szent Györ / gyebe, Molnar Balint Felelegestúl, es Moricz Janos Damonja.

Ambrofius Cernjel ls Keofogy Gergel ls Fodor pal + Eskut ls

Fodor peter Szentgyorgy Eskút ls Szabo Janos ls

Moricz Janos ls

Molnar Balint ls

[A lap alján keresztben:] D D / Nem derekas levelek.

[A lap alján hosszában:] Par Simplex Testamenti Mag,, / dalenae Eölbei Mathiae Raiki / Conthoralis. Ao. 1620.

(Az oklevél írása és helyesírása gyenge. Anyaga papír. Található Pannonhalmán a Guarý-levéltárban. Jele: 365 (Nr. 51) 1620.

Közli NÉMETH K. BÓDOG

¹ Zaloghban, a -ban áthúzza.

² Áthúzza.

³ Tehát 12 helyett 21.

⁴ ados áthúzza.

¹ Esk árhúzza.

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből

1974. október 15. A fonetikai és beszédművelési szakosztály alakuló ülése. Szathmári Istvánnak, a társaság főtítkárának megnyitó szavai után az új szakosztály elnöke, MOLNÁR JÓZSEF „A fonetika főbb kérdései” címmel tartott előadást. A hazai fonetika történetének rövid áttekintésében rámutatott, hogy a hangtan és a beszéd (retorika) mennyire állt a nyelvtudomány és a társtudományok, valamint a közérdeklődés homlokterében, s hogy a fonetika mely ágazatait művelték korábban eredményesen. A történeti visszapillantás egyben alapul szolgált a fonetika kérdéskörének tisztázására és a jelen feladatainak számbavételére. Az előadó hangoztatta a komplex kutatások jelentőségét: „. . . a magyar hangtan és beszéd vizsgálata korszerű eszközökkel nemcsak a nyelvészek feladata, ebben akusztikusnak, orvos-foniatérnek, logopédusnak, zene- és nyelvtudósnek egyaránt össze kell fognia, és közösen kell a magyar beszédművet tanulmányoznia. Csak így folytathatjuk eredményesen a magyar hangtan nagy úttörőinek, Kempelen Farkasnak, Balassa Józsefnek, Gombocz Zoltánnak, Laziczius Gyulának, Hegedüs Lajosnak a munkáját, a szép és kifejező magyar beszéd művelése és kutatása érdekében”.

1974. október 22. Szlavisztikai és magyar szakosztály. HADROVICS LÁSZLÓ, A magyar és a szláv igekötők rendszere. — Két nyelv igekötőinek összehasonlításához a kiindulási alap a két igekötőrendszer fejlődési fokának meghatározása. A szláv igekötők sokkal régebbiek, mint a magyarok. Ezt egyrészt jelentésük nagyfokú elvontsága, másrészt pedig az igével alkotott megbonthatatlan egységük bizonyítja. Ezzel szemben a magyar igekötők még ma is — egy-két kivétellel — konkrét irányhatározók, és az igével nem nőttek össze. Fontos annak figyelembevétele is, hogy a szlávban alaki eszközökkel (igeképzéssel) létrejött az aspektusrendszer, ami a magyarban ilyen formában nincs meg, ezt sok esetben az igekötő, illetve annak hiánya pótolja. Azt a kérdést tehát, hogy a szláv igekötők hatottak-e a magyar rendszer kialakulására, e szempontok figyelembevételével is kell vizsgálni. Az előadó a szláv és magyar tények több szempontú vizsgálatával, így például VERANCSICS szótára magyar és horvát anyagának összehasonlításával arra az eredményre jutott, hogy a magyar igekötők kialakulásában jelentősebb szláv hatást feltételezni nem lehet. A magyar igekötők a sajátos magyar belső fejlődés termékei. Hogy egy nyelv ilyen szempontból mennyire ellen tud állni az idegen hatásnak, bizonyítják az olyan XIX. századi német mintára keletkezett igekötős melléknevek, amelyekről a magyar nyelvhasználat idővel lekoptatta az igekötőt. Régebben volt például *elburkolt szándék*, ma már csak *burkolt szándék*-ről beszélünk.

1974. október 29. Szlavisztikai szakosztály. NÉMETH ZOLTÁN, A nyíregyházi (tirpák) nyelvjárás létrejötte és mai állapota. — Az 1753-tól — különböző helyekről és időpontokban — Nyíregyházára került szlovák és egyéb szláv csoportok rövid településtörténete vezette be a felolvasást. A település és a szórványos migráció folytán hozott nyelvjárások sokfélesége idővel egységesült; kialakult a közép-szlovák típusú alföldi dialektusok egyike, az ún. nyíregyházi (tirpák) nyelvjárás. Létrejöttének feltételeihez tartozik még: a betelepülők felekezeti megoszlása (evangélikus, görög és római katolikus); az a tény, hogy a szlovákok részben a közép-szlovákokat, részben a kelet-szlovákokat használták, ugyanakkor más szláv csoportok is jelen vannak (lengyelek, ruszinok); a betelepülők társadalmi és gazdasági helyzetében időközben bekövetkezett változások (gazdálkodók, taksások, idénymunkások stb.). A keverék jellegű nyíregyházi nyelvjárás fennmaradását két fő tényező biztosította: a tanyabokrok társadalmának hosszú ideig tartó zártsága, és a múlt század végén megszűnt szlovák nyelvű iskolai oktatás, illetve a negyvenes évek közepéig tartó szlovák nyelvű egyházi szolgáltatás (ebből eredően pedig néhány

idős tír páknál a „bibliétina” nyelvezetének ismerete). A nyelvi asszimiláció a húszas évekig lassabban, majd rohamosan hatott. Az előadó magnófelvételeken és fonetikus átírásban szemelvényeken mutatta be a mai állapotokat (fő jellegzetesség: magyar lexikális anyag szláv morfológiai elemekkel). A felolvasás során többször idézett tír pák szövegek is a mai állapotok bemutatását célozták (külön figyelmet érdemelnek a dalok és a rigmusok, mivel kötött szövegük jobban ellenállt az asszimilálódásnak). A nyíregyházi tír pák nyelvjárás évei megszámlálhatók. Beszélői nyelvi anyagának gyűjtése, rendszerezése, feldolgozása a teljes kihalás előtt — a munka egyik célja. A felolvasás anyaga rövid összefoglalással zárult. Megállapította a nyíregyházi nyelvjárás helyét, és egybefoglalta a legfőbb hangtani ismérveit.

1974. november 12. Magyar szakosztály. JUHÁSZ JÁNOS, Elmélet és gyakorlat a nyelvek szinkrón egybevetésében. — Az előadás a következőkkel foglalkozott: a nyelvek szinkrón egybevetésének nagyobb összefüggésbe való beágyazása, néhány aktuális kérdés tárgyalása és következtetések levonása az idegen nyelvek tanítása számára. Az aktuális kérdések között szerepeltek: a kulturális és a nyelvi kapcsolatok összefüggése, a hasonlóság fogalmának meghatározása, transfer és interferencia összefüggése, a konfrontáció és a hibaelemzés komplementér jellege, az interlingvális differenciáltság különbözősége, lexika és grammatika interlingvális kapcsolata.

1974. november 19. Magyar és germanisztikai-romanisztikai szakosztály. RÜZSICKY ÉVA, A denominális -z képzővel alkotott igék és német megfelelőik (Problémák és tanulságok). — Az előadó bevezetőül a magyar és német képzőrendszer, illetve képzett szó-ananyag tervezett egybevetését vázolta. Foglalkozott a forrásul használható szóképzés-tanokból és szótárakból következő módszertani nehézségekkel. Ismertette azt a vizsgálati módot, mely az ÉrtSz. -z képzővel alkotott igéinek a német megfelelőikkel való egybevetése során alakult ki. Végezetül vázolta a várható tanulságokat (megfigyelhető kategóriák, a vizsgált képzők szemantikai megterhelése a két nyelvben, adalék a nyelvi univerzálék kérdéséhez stb.).

1974. november 26. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. WACHA IMRE Az elhangzó beszéd főbb akusztikus stíluskategóriái. — L. ÁltNyTan. X, 203–16.

1974. december 3. GÜLYA JÁNOS, A IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszus elé (Tájékoztató és beszélgetés a kongresszus előkészületeiről).

1974. december 10. Nyelvoktatási szakosztály. PÁLL ERNA, A negatív nyelvi anyag vizsgálatának néhány nyelvészeti kérdéséről.

1974. december 17. Szlavisztikai szakosztály. LIZANEC PÉTER, A nyelvföldrajz-kutatás a Szovjetunióban. — Az előadó beszámolt a Szovjetunióban folyó nyelvföldrajzi kutatásokról. Bemutatta a kérdőíveket, amelyek segítségével összegyűjtötték a nyelvjárás anyagot. LIZANEC — aki maga is készített egy speciális nyelvjárás atlaszt, mely a kárpátukrajnai ukrán nyelvjárásokba bekerült magyar kölcsönzéseket mutatja be — felhívta a figyelmet arra, hogy magyar részről is érdemes lenne ilyen speciális atlaszokat összeállítani, a magyar nyelvjárásokba bekerült idegen (ukrán, szlovák, orosz, német, szerb, horvát stb.) szavakat nyelvföldrajzi módszerrel vizsgálni. Véleménye szerint az ilyen munkák nagyon érdekes anyagot szolgáltatnának a történészek, etnográfusok, archeológusok és más tudományok szakemberei számára is.

Összeállította KESZLER BORBÁLA

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70 számú csekk számlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

60. **H. Molnár Ilona:** Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. **Fabricius-Kovács Ferenc:** A konkrét—absztrakt jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. **E. Abaffy Erzsébet:** XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. **Keszler Borbála:** A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. **N. Dely Zsuzsa:** A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. **A nyelvtudomány a haladásért.** (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette **Király Péter.** 1969. 52,— Ft.
66. **Márton Gyula:** A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. 1969. 18,— Ft.
67. **Dolgozatok a hangtan köréből.** Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1969. 26,— Ft.
68. **Fehértői Katalin:** A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. **Kiss Jenő:** A rábaközi Mihályi igeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. **Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia.** Szerkesztette **Kázmér Miklós és Végh József.** 1970. 64,— Ft.
71. **Kiss Lajos:** Hatvanhét szömagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. **Imre Samu:** A felsőíri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. **Meggyes Klára:** Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. **Farkas Vilmos:** Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. **Nyelvészet és gyakorlat.** (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette **Benkő Loránd és Szépe György.** 1971. 21,— Ft.
76. **Dezső László:** A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. **K. Szoboszlay Ágnes:** A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. **Hutás Magdolna:** Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. **Penavin Olga:** A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. **Gregor Ferenc:** Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. **Szende Tamás:** Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. **Szilágyi Ferenc:** Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. **Jelentéstan és stilisztika.** (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu, Szathmári István és Szűts László.** 1974. 69,— Ft.
84. **Velcsov Mártonné:** Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kemény Gábor:** Krúdy képaikotása. 1974. 19,— Ft.
87. **Hajdú Mihály:** Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. **Hadrovics László:** Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. **Az etimológia elmélete és módszere.** Szerkesztette **Benkő Loránd és K. Sal Éva.** 1976. 62,— Ft.
90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1052 Budapest V., Váci utca 22.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

125. Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás. Közzétette Pelle Béláné. 1970. 60,- Ft.
126. Püspöki Nagy Péter: A felsőszemerédi rováslemlék. 1971. 8,- Ft.
127. Bálint Sándor: Szegedi példabeszédek és jeles mondások. 1972. 60,- Ft.
128. Hajdú Mihály: Sopron környékének magyarbecézőnevei (1700–1970.). 1972. 24,- Ft.
129. Benkő Loránd: Tudnivalók a Magyar Nyelv alakításmódjához. 1972. 16,- Ft.
130. Éder Zoltán: A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945–1970.) 20,- Ft.
131. Sajnovics János. Sajnovics János emléktünnepség és tudománytörténeti szimpozion. Szerkesztette Gulya János és Szathmári István. 1974. 40,- Ft.
132. XVI–XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Concriptiones” gyűjteményében. Közzétette Schram Ferenc. 1973. 60,- Ft.
133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette Szathmári István. 1973. 24,- Ft.
134. Kiss Lajos: Melich János emlékezete. 1973. 10,- Ft.
135. Vekardi József—Mészáros György: A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondatana. 1974. 40,- Ft.
136. Szathmári István: A százéves Magyar Nyelvőr és a stilisztika. 1974. 12,- Ft.
138. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerkesztette Szathmári István. 1974. 20,- Ft.
140. Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerkesztette Szathmári István és Ördög Ferenc. 1975. 60,- Ft.
141. Király Péter: A magyarok említése a Konstantin- és a Metód-legendában. 1974. 20,- Ft.
142. Rácz Endre: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,- Ft.
143. Sallai János—Szende Tamás: A szünet mint funkció. 1975. 20,- Ft.

Kapható továbbá:

Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította Jakubovich Emil és Pais Dezső. (1971.) 100,- Ft.
Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. 100,- Ft.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

3. Suhajda Ágnes: A föld és a világ keletkezése a Kalevalában meg a vogul énekekben, mondákban. 1971. 106 lap.
4. Jánosik Zsuzsa: A tömörítés eszközei Németh László prózájában (az *Iszony* első fejezete alapján.) 1971. 88 lap.
5. Szabó Géza: Szempontok az *e-zés* vizsgálatához. Doboz község *e-zése*. 1971. 135 lap.
6. A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései. Tanulmánygyűjtemény. 1971. 242 lap.
7. Hajdú Mihály: Az orosházi méhészkedés szakszókincse. 1972. 133 lap.
8. Zelniczky Erzsébet: A magyar fonóipar szakszókincse. 1972. 149 lap.
9. Sz. Erdi Éva: Anyos Pál szóképei. Adalékok a magyar szentimentális stílus vizsgálatához. 1972. 180 lap.
10. Bencze Lóránt: Pázmány Péter és Kosztolányi Dezső prózastílusa. 1973. 103 lap.
11. Hunyadi Györgyné: Hagyományok és újabb törekvések a helyesírás tanításban. 1973. 136 lap.
12. Posgay Ildikó: Rábacsanak személynevei. 1973. 146 lap.
13. Szalontay Gabriella: A Tudományos Gyűjtemény nyelvtudományi jelentősége. 1973. 114 lap.
14. Adalékok a magyar nyelv életrajzához. 1973. 200 lap.
15. Mészárosné Varga Mária: Bazsi község mai névanyagának vizsgálata. 1975. 140 lap.
16. Bózsöny Ferenc: A nagyítás, túlzás, kicsinyítés stilisztikai vizsgálata a Magyar Rádió nyelvében. 1975. 166 lap.
17. Székér Endre: A nominális stílus jelentkezése Gárdonyi műveiben. 1975. 151 lap.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kaphatók, illetőleg utánvétellel megrendelhetők az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvújrástani tanszékén (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállítás esetén + 2 Ft portóköltiséget számíttunk fel.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXII.

ÉVFOLYAM

1976.

4. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

† **BÁRCZI GÉZA, IMRE SAMU, NYÍRI ANTAL,**
SZATHMÁRI ISTVÁN és TOMPA JÓZSEF

TARTALOM

<i>Benkő Loránd</i> : Anyanyelv és tarsadalom	385
<i>Károly Sándor</i> : Laziczius Gyula szellemi hagyatékából	395
<i>Király Péter</i> : A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában	408
<i>Pach Zsigmond Pál</i> : Szófejtés és gazdaságtörténet	422
<i>A. Molnár Ferenc</i> : Szó- és szólásmagyarázatok, etimológiai megjegyzések Balassi nyelvéből	429
<i>Ruzsiczky Éva</i> : A denominalis -z képzővel alkotott magyar igék és német megfelelőik	436
<i>Kocsány Piroska</i> : Adalékok az állítmányi mellénevek szemantikájához	450
<i>B. Greguss Livia</i> : A Székelyudvarhelyi Kódex módféle határozói	456
Kisebbségi közlemények. <i>D. Mátai Mária</i> : Döbrentei egyik nyelvemlékgyűjtő társa. — <i>Fehértői Katalin</i> : A XIV–XV. századi jobbágynévekről. — <i>Lévai Béla</i> : Pusztá helynév vagy családnév	469
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Balázs János</i> : <i>Kies</i> és <i>kietlen</i> . — <i>Ivanics Mária</i> : <i>Salagvárda</i> . — <i>Ligeti Lajos</i> : <i>Boszorkány</i> és <i>bazargán</i>	478
Nyelvművelés. <i>Rátz Ottó</i> : A betűrendbe sorolás problémái a lexikográfiában	483
Szemle. <i>Kiss Jenő</i> : <i>Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum Tallinnae habitus 17–23. VIII 1970. Pars I. Acta Linguistica</i> . — <i>Posgay Ildikó</i> : <i>Actes du XIe Congrès International des Sciences d’Onomastiques</i> . — <i>Tompa József</i> : Papp Ferenc, A magyar főnév paradigmatis rendszere. — <i>D. Bartha Katalin</i> : Molnár József–Simon Györgyi, Magyar nyelvemlékek. — <i>Gaál Edit</i> – <i>Kiss Jenő</i> : Siegfried J. Schmidt, <i>Texttheorie. Probleme einer Linguistik der sprachlichen Kommunikation</i>	489
Nyelvtörténeti adatok. <i>Szelestei N. László</i> : Magyar nyelvű közgyónás-szöveg a XVI. század elejéről	502
Különművelés. <i>Á. van Wely-Csillag</i> : A magyar nyelv oktatása Groningenben ...	503
Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXII. közgyűlése	505

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó*, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111–010.

A folyóirat előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL: 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetőek a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

Az **AKADÉMIAI KIADÓNÁL**: 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21.; telefon: 111–010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215–11488.

Az **AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN**: 1368 Budapest V., Váci u. 22.; telefon: 185–612.

Előfizetési díj egy évre: 44 Ft.

A folyóirat külföldi címre küldését a „*Kultúra*” *Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat* (1011 Budapest I., Fő utca 32.; telefon: 159–450, MNB. Budapest 54, No. 024) bonyolítja le.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál*: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. sz.

Imre Samu

(1917–1990)

Anyanyelv és társadalom*

I. A nyelvtudomány művelői előtt régóta fölismert tény, hogy a nyelvet nem lehet csak a saját mivoltában, mintegy grammatikai elvontsággal szemlélni, mert annak problematikája mind fejlődésében, mind működésében megannyi szoros szállal kapcsolódik az emberhez, pontosabban az emberi közösséghez, a társadalomhoz, amely a nyelvet megteremti, folyamatosan formálja és használja. E felismerés tagadhatatlanul jelen volt már az újgrammatikusok felfogásában, akik a nyelvfejlődés okait és lefolyását fürkészve társadalmi tényezőket is igyekeztek figyelembe venni. Ha nem is mindenben helytálló különválasztásokkal, de e nézőpont is erősen belejátszott SAUSSURE „langue” és „parole” meg „belső nyelvészet” és „külső nyelvészet” felfogásába. A nyelvhasználat társadalmi problematikája még határozottabb vonásokkal rajzolódott ki a klasszikus nyelvtudományi irányzatok nyelvészológiai ágazatában, elsősorban a MEILLET-féle iskolában, majd a modern irányzatok talaján kisarjadt szociolingvisztikában. E fokozódó törekvések ellenére is az az ember benyomása, hogy e témakör a nyelvtudomány egészében még mindig nem kapja meg a jelentőségéhez mért szerepet. Legalábbis a különféle részközelítések eddig nem ötvöződtek egységes rendszerré, s a nyelvészet egyes ágazataiban általában sincs a szükséges súllyal jelen a mindenkori nyelvhasználat társadalmi meghatározottságának kérdése; sőt egyes iskolák, irányzatok a nyelv egzakt szemléletével még inkább távolodtak a nyelv társadalmi funkciójának vizsgálatától.

A nyelvészet e tekintetben való bizonyos zártsága, nem egészen helyesen értelmezett egzakttsága nemcsak abban nyilvánul meg, hogy a szükségesnél gyakran kisebb figyelemre méltatja a nyelv és a nyelvhasználat társadalmi alapjait, hogy látásmódjában nem kap elegendő súlyt a nyelvi jelenségek mögött ott levő, azokat meghatározó társadalmi problematika. Még jobban hiányolható, hogy nézőpontunkból meglehetősen kiesik a társadalmi magatartás és a nyelvi magatartás kölcsönös összefüggése és meghatározottsága, vagyis az a kérdéskör, hogy nemcsak a társadalom mindenkori helyzete, anyagi és szellemi műveltsége, gondolkodásmódja, világnézete, erkölcsi és politikai magatartása stb. befolyásolja a nyelv mindenkori állapotát és használatának módjait, hanem fordított hatásrendszer is érvényesül: a nyelvi magatartás maga is visszahat a társadalom eszmevilágára és cselekvési rendszerére. Pedig a téma e vonatkozásának különösen a nevelés, a tudat- és magatartás-formálás tekintetében nyilvánvalóan elsőrendű és általános társadalmi jelentősége van.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlésén, 1976. június 29-én.

Nyelv és társadalom viszonyáról természetesen általánosságban, illetőleg a legszélesebb keretekben: az egész emberiség és az egyetemes emberi nyelv kapcsolatait tekintve is lehet beszélni. Mégis e téma nyelvi vetületei elsősorban az *a n y a n y e l v* viszonylatában nyernek jelentőséget, hiszen az emberiség élete – történetének ismertebb és fontosabb részében és jelenében is – elkülönülő, tagolt, népi, nemzeti, állami keretekben összetartozó társadalmakban folyt és folyik, s ezekhez mindenkor konkrét, egyedi nyelvek tartoztak: a kérdéses társadalmaknak, illetőleg e társadalmak egyéneinek anyanyelvei. Egy-egy adott társadalmat a közlés szintjén mindenkor elsőrendűen ez az anyanyelv szolgált: ehhez fűződnek mindennemű kapcsolatai, ebben tükröződnek műveltségének, gondolkodásának sajátosságai, ezt használja legfőbb eszközül egész létéhez, javai megszerzéséhez és továbbadásához. – Felmerülhet a kérdés, vajon jogosan beszélünk-e a ma viszonylatában is az anyanyelvnek erről a kiemelkedő társadalmi fontosságáról. Ma, amikor a világ rohamos tágulásával a társadalom és benne az egyén számára a más, idegen nyelvek, mindenekelőtt a világnyelvek szerepe folytonosan növekedik, amikor idegen nyelvek tudása, használata az ember értékeit, lehetőségeit – legalábbis bizonyos területeken – meghatározhatja, amikor az államiság szerepének megnövekedésével, illetőleg az államnyelvek elhatalmasodásával a nemzetiségek kétnyelvűsége szemünk láttára erősödő folyamat. Aligha lehet kétséges, hogy az anyanyelv és a hozzá kapcsolódó társadalom alapvető viszonya emiatt nem sokat változott. Az idegen nyelvekhez ugyanis az egyes társadalmaknak és bennük az egyéneknek nincs vagy csak alig, többnyire áttételesen van a nemzeti művelődésbe beágyazott, érzelmileg is alátámasztott történelmi közük, s az egyes társadalmak nyelvi érintkezésében – kivéve talán a nagyon fejlett kétnyelvűség állapotát – még ma sem idegennyelvhasználatuknak, hanem anyanyelviségüknek van alapvető, egész életmenetükre jellemző és azt meghatározó szerepe.

Nyelvszemlélet és nyelvhasználat ugyan világosan megkülönböztethető, sőt megkülönböztetendő fogalmak, szoros összefüggésük és kölcsönhatásuk ennek ellenére sem szorul különösebb bizonyításra. A nyelv társadalmi kapcsolatainak kérdéskörében erre az összetartozásra és kölcsönösségre magától értetődően nagy hangsúly esik, hiszen a társadalom nyelv-szemlélete meghatározó módon hat ki nyelvhasználatának jellegére és minőségére, s a mindenkori nyelvhasználati mód és szint számos ponton visszautkröződik nyelv-szemléletében. Elvi és módszerbeli szempontból tehát nemigen lehet helyeselni a társadalom nyelvi magatartásának olyan vizsgálatát, amely nem veti föl a nyelvközösség *t u d a t o s n y e l v i s z e m l é l e t é n e k* kérdéseit; ezek a bizonyos műveltségi fokra jutott társadalmak múltjában is több vonalon megfoghatók, a jelenben pedig viszonylag könnyen érzékelhetőek.

Nyelv és társadalom, közelebről anyanyelv és azzal összefűződött, adott társadalom viszonya a múlt és a jelen szempontjából egyaránt vizsgálható és vizsgálendő. Azok a különbségek, amelyek a kétféle vizsgálat között a kutatás tárgya, célja, közelítési módjai stb. tekintetében kétségkívül fennállanak, nem fedhetik el e vizsgálati módok *a l a p v e t ő e g y s é g é t*. Ezt az egységet két szemléleti tényező kölcsönössége biztosítja s egyúttal bizonyítja. Az egyik az, hogy a szinkronikus szemléletet – a diakronikus mellett – a múltbeli nyelvi vizsgálatok sem nélkülözhetik. A nélkül ugyanis, hogy a múlt bármely időszakára vonatkozóan ne akarnánk felfedni az adott korban

egymást meghatározó társadalmi és nyelvi állapotokat, illetőleg ne akarnánk működésükben megismerni azokat az erőket, amelyek e meghatározottságot előidéztek, sem a társadalom és a nyelv viszonyában is megnyilvánuló diakrón fejlődést magát nem tudnánk érzékelni, sem pedig a fejlődés tényleges mozgató rugóit, okait nem tudnánk megragadni. A másik tényező az, hogy társadalom és nyelv kapcsolatainak a jelenhez kötött problematikája sem fogható meg a maga teljességében történeti látásmód nélkül. E tárgykörben is csak a történeti szemlélet biztosíthatja a mozgás, változás észlelését, a jelen kérdéseinek a társadalmi és nyelvi fejlődésbe való belehelyezését, ok és okozat tartalmi és időrendi viszonyainak tisztázását, előzmények és lehető következmények számbavételét, összességében a dialektikus magyarázó elvet. — A múltbeli fejlődésnek és a mindenkori jelennek a vizsgálatát tehát a társadalom és a nyelv kapcsolatának témakörében sem szabad egymástól mereven szétválasztani. Ugyancsak hibás minden olyan felfogás, amely a nyelv és a társadalom viszonyának tanulmányozásában a két vizsgálati típus bármelyikét háttérbe szorítani vagy éppen abból bármelyiket kiiktatni akarja. A múltbeli problematika túlbecsülésének itt éppúgy nem lehet helye, mint a ma oly divatos történetietlen irányzatok elhatalmasodásának.

Hogy társadalom és nyelv viszonyának vizsgálatában a nyelv maga mit igazol vissza a társadalom mindenkori állapotára vonatkozóan, abban a múltra és a jelenre irányuló kutatások között egy ponton látszólagos ellentét mutatkozik. Régóta jól ismert és többé-kevésbé kiaknázott tény, hogy a nyelv a hozzá kapcsolódó társadalom múltjáról, történeti körülményeiről, anyagi és szellemi művelődésének alakulásáról — különösen régebbi korok viszonylatában — igen sok olyan dolgot is elárul, amely más forrásokból csak hézagosan vagy egyáltalán nem közelíthető meg. Ezzel szemben a jelen nyelvének ilyesféle vallatóra fogása nemigen szokásos, nyilván azon meg gondolás alapján, hogy a társadalom jelen állapota közvetlenül is megismerhető, nem szükséges hozzá a nyelv forrásértékű felhasználása. A valóságban azonban az ellentét nem ilyen éles, mert a társadalom jelenkori nyelvállapota és nyelvszemlélete igen pontosan és finoman jelezheti a társadalom életének, gondolkodásának, magatartásának olyan általánosabb értékű jelenségeit, mozzanatait, amelyek valamilyen okból más oldalról nem kerülnek a figyelem előterébe, vagy legalábbis nem nyerneek egzaktabb bizonyítást.

2. E néhány általánosabb jellegű megjegyzés előre bocsátása után most már a téma konkrétobb megközelítésére, pontosabban egyik részkérdésének tárgyalására: a mai magyar nyelvhasználat és nyelvszemlélet társadalmi összefüggéseire térek át. Magától értetődő azonban, hogy e tekintetben sem lehetséges az ide vágó kérdések teljességének, de akárcsak minden lényegesebb részletének a fölvetése; előadásom keretei csak arra adnak viszonylag szűk teret és módot, hogy kiragadjak egynéhány, anyanyelvi műveltségünkben problémát képező mozzanatot, olyanokat, melyekről itt és most szükségesnek tartom szólni.

Senki előtt nem lehet kétséges, hogy a legutóbbi évtizedek magyar nyelviségében pozitív, progresszív jelenségek egész sora mutatkozott meg. Közülük csak két olyat említek itt, amelynek éppen a társadalmi háttere kézzelfogható. Az egyik az, hogy a lezajlott nagy jelentőségű politikai, társadalmi, művelődési, technikai változások következtében olyan tömegek lettek részesei egy többrendbelileg is magasabb szintű nyelvhasználatnak, melyek korábban többé-kevésbé elzáródtak az elől; a részességet aktívan, a közéletbe

való bekapcsolódás terén, és passzívan, a közlési eszközök és módok nagyméretű kiterjeszkedése, mindenkire eljutása terén is értve. A másik jelenség az, hogy az anyanyelv ügye iránti érdeklődés társadalmi méretekben fölkel, nem utolsósorban a nyelvi ismeretterjesztés, nyelvművelés érdeméből.

Ugyanakkor azonban újabb nyelvi problémák, negatív előjelű jelenségek is feltűntek, melyeknek gyökerei szintén nem csupán vagy nem is elsősorban a nyelvben magában keresendők, hanem a nyelviségre is kiható életkörülmények, szemléletmód, művelődési adottságok stb. sokrendbeli változásával függenek össze. Úgy vélem, hogy ezeket a mai magyar társadalom nyelvhasználatában és – tegyük itt is rögtön hozzá a tőle elválaszthatatlant – nyelvszemléletében jelentkező, társadalmi meghatározottságú problémákat négy, egymással természetesen többé-kevésbé érintkező csoportra lehet tagolni.

A) Az első csoportba a nyelvhasználatnak azokat a jelenségeit, illetőleg a fennálló normák elleni vétségeit sorolom, amelyek – hogy úgy mondjam – tipikusan „tisztán” grammatikai jellegűek, a legszorosabban kapcsolódnak a nyelvi rendszer problematikájához: a hangképzéshez, a szavak alaki és jelentésbeli használatához, a nyelv szerkesztési szabályaihoz. Ezek a *kórut-tól a látja* betűejtéséig, az *egyenlőré-től az össztermelés-ig*, az *eszek-től* a kijelentő módú *láthassá-ig*, a *nálamnál-tól a kellett-ig*, az *el kell menjek-től* a *nem-e láttad-ig* stb. stb. terjedő, jól ismert és a mai nyelvhasználatban úton-útfélen elénk bukkanó jelenségek legnagyobb része – különösen a szorosabb értelemben vett szerkesztés vonatkozásában – a nyelvi rendszer elemeinek egymásrahatásából fakad, úgynevezett hibás analógiaként jelentkezik. A társadalom nyelvszemléletének problematikájával viszont az ilyen típusú grammatikai vétségek többnyire csak lazán vagy bizonyos áttételekkel érintkeznek. Mögöttük persze társadalmi síkon, a nyelvi közösség és benne az egyén nyelvhasználata terén azért sok minden megbújik, illetőleg jelentkezik kiváltó tényezőként: a köz- és irodalmi nyelvtől egyben-másban eltérő más belső nyelvváltozatok (nyelvjárások stb.) ismerete és használata, egyúttal a köz- és irodalmi nyelv normarendszerének nem teljes birtoklása, hiányos nyelvtani iskolázottság, kisebb-nagyobb gondolkodásbeli zavarok, a nyelvhasználatához való hanyag, pongyola hozzáállás stb. stb.

Mi, nyelvészek e kategóriával kapcsolatban kettős felfogásra és cselekvésre vagyunk hajlamosak: ebben szoktuk a társadalom és az egyén hibás nyelvi magatartásának zömét és egyúttal legsúlyosabb megnyilvánulásait látni; következőképpen legfőként ezeken problémáztatunk, és velük kapcsolatban legtöbbször igen szigorúan is ítélünk. A részben – bocsánat a kifejezésért – általunk is így „idomított” laikus közönség nézeteiben, az egyébként gyakran meglehetősen ködös tartalmú „rontjuk a magyar nyelvet” jelszó hangoztatásában is jórészt ez a kategória játssza a főszerepet.

Isten ments, hogy a kimondottan nyelvtani természetű vétségekkel kapcsolatban uralkodó felfogás alapvető helytelenségéről merjek szólni, de természetesen ilyesmi nyelvész voltommal, illetőleg saját nézeteimmel sem volna mindenben összeegyeztethető. Mégis úgy vélem, hogy néhány, félig-meddig kérdőjeles megjegyzés a jelzett szokványos megítélés egészéhez hozzá kívánkozik.

Mindenekelőtt az, hogy a szóban forgó jelenségek a nyelvtörténész szemével nézve nem érthetetlenek, sőt nem is teljesen kóros jelleggel elfajzottak, hanem túlnyomórészt a nyelvi fejlődés menetébe, törvényeibe beágyazottak; ezt többnyire analógiás keletkezésmódjuk, de egyáltalán pusztá létrejöttük is

alátámasztja. Továbbá a közlésben legnagyobb részük nem okoz értelmi zavart, esztétikai oldalról nem kifogásolható, sokuk nem is redundáns. Végül, ha hordoznak is magukon negatív társadalmi indíttatásokat (műveletlenség, hanyagság stb.) is, éppen társadalmi visszahatásukban nem vagy csak kevésbé károsak; legalábbis sokkalta kevésbé, mint egyes olyan vétség-kategóriák, melyekről a következőkben kívánck szólni.

Hogy az effajta, bizonyos használati fokon, illetőleg normarendszerben nyelvtani hibának minősíthető jelenségek fejlődésileg nem természetellenesek, a közlési kívánalmak szempontjából alapvetően nem károsak, és nincs a társadalmi magatartást lényegesen negatív irányban befolyásoló szerepük, azt a nyelvészek más síkon tudományosan is elismerik (a laikus nagyközönség e tekintetben már többnyire nem ad felmentést). Vajon melyik nyelvésznek jutna eszébe, hogy ugyane jelenségeket például olyan nyelvjárási közlésben, ahol ezek a nyelvjárás saját rendszerébe beépítettek, bármelyik előbb említett szempontból kifogásolná? Vajon — az iménti példánál maradva — adott nyelvjárástípusban a *kőr* ejtémódra, az *egyenlőre* hangtestére, az *eszek* vagy akár a *-suk*, *-sük-öző láthassa* morfeumatikus megoldásra, a *nálamnál erősebb*, *el kell menjek* szerkesztésmódokra stb. rásütné-e a nyelvész a fejlődési rendellenesség, a közlési igények kielégítetlenségének hiánya vagy a negatív társadalmi velejáró bélyegét? Aligha! Sőt éppen különlegességükben, fejlődési érdekességükben értékeli, tartja számon őket.

Bizonyos tehát, hogy az ilyen jellegű, elsőrendűen a nyelvi rendszerbe, a nyelvtanba vágó jelenségek nyelvrendszerbeli helyzetükben és fejlődési típusukban se nem abszurdak, se nem hibásak, se nem veszélyesek. Nem ez a bajuk, legföljebb az, hogy a köz- és irodalmi nyelv használatának jelenlegi szintjén — mint oda behatoló, ott még csak kezdődő jelenségek — szokatlannak, az általános nyelv szokás vagy éppen a grammatikusi szabályozás terén még nem eléggé beilleszkedettek. A legkevésbé sem tagadom: az a „bűnük”, hogy a közlésben nincsenek egészen a maguk természetes helyén, hogy nem egyeznek egy adott nyelvi szint normáival, elegendő ok arra, hogy a nyelvész szemében legalábbis problematikussá, vitathatóvá váljanak. Azt valloim tehát én is: figyelniük kell rájuk, foglalkozniuk kell velük. De egyrészt minősítésüket, értékelésüket föltétlenül pontosabbá, árnyaltabbá, a nyelv, illetőleg a nyelvi fejlődés természetébe jobban beiktatottabbá kell tennünk. Másrészt és főként: a nyelvhasználat problémáinak megítélésében nem szabad a fő vagy éppen a kizárólagos figyelmet, minden tüzet rájuk összpontosítanunk. E többnyire apró részletekre bomló, a nyelvhasználatnak nem föltétlenül a legfontosabb, legáltalánosabb kérdéseit érintő, főként pedig társadalom és nyelv viszonyát nem alapvetően meghatározó, az embernek és beszéd- vagy írásművének viszonyát nem egészében átfogó dolgokba való túlzott belemerülés azzal a veszéllyel járhat, hogy elfeledtünk lényegesebb vagy legalábbis hasonlóan nagyon lényeges témákat, s valami olyasféle helyzetet idéz föl, amelyet — a nyelvészekre nézve nem kevés malíciával — Arany János már egy évszázada „a szavak egérfarkába kapaszkodás”-nak nevezett.

B) A második kérdéscsoportba a társadalom nyelvi magatartásának azokat a negatív megnyilvánulásait sorolom, melyeknek — ha bizonyos szá-lakkal kapcsolódnak is a nyelvi rendszer problematikájához, közelebből a nyelvtan normatív szabályaihoz — az előbbi csoporttal ellentétben nem ilyen vagy olyan „nyelvtaniságuk” a lényegük, hanem az, hogy a nyelvhasználat tágabb, általánosabb vetületeit képezik, olyanokat,

melyek sokkalta közelebből fűződnek a beszélők társadalmi magatartásának egészéhez, sőt lényegében abból fakadnak. Tulajdonképpen ezek is tipikusan nyelvhasználati kérdéseknek minősíthetők ugyan, de a társadalomnak vagy legalábbis a társadalom egyes rétegeinek nyelvi szemlélete már erősen meghatározza őket.

E nyelvi jelenségek köre rendkívül széles, ezért itt is csak példákat említek, mindjárt megjelölve azt a társadalmi magatartásmódot is, amelyből kitermelődtek. A kényelmességből, az önálló gondolkodás hiányából, az alacsony szintű tömegközlés sulykoló hatásából stb. származik az elkoptatott nyelvi sablonok, készen kapott klisék használata; — a sznobizmus, a kozmopolitizmus, az áltudományosság, a fordítóknál, adaptálóknál a sietség stb. a szülője a más nyelvi rendszerekből az anyanyelvbe behozott idegen elemek tömegének; — a nemtörődomség, közöny, a figyelmetlenség, a laza, felszínes gondolkodás, a másokat nem tekintő, önös szemléletmód stb. talaján sarjad a pongyola, zavaros szövegformálás, akár annak hiányos, akár túlbonyolított, beszéd-teljeske változata; — a tartalom és a forma kapcsolatainak nem érzékelése, az esztétikai igényesség hiánya stb. az előidézője a közlés tartalmával, helyzetével ellentétes stílusmegnyilvánulásoknak, illetőleg stílustalanságoknak, valamint a választék nélküli, savtalan, ízetlen közlésmódnak; — a durva, alantas magatartásból, az erkölcsi nihilizmusból, a feltűnési viselkedésből stb. fakad a nyelvi trágárság, gyakran a minden funkció nélkül is ritmikusan ismétlődő obszcén frazeológia. És még sorolhatnám tovább; hiszen gondoljuk csak arra, mennyi hamis társadalmi eszmény, sznobizmus, feltűnési hajlam, sablonosság kap nyelvi kifejezést akár olyan „periferikus” területeken is, mint a névadás különféle régiói.

Gondolom, nem kell bizonygatnom, hogy mai nyelvhasználatunkban mennyire elterjedtek az efféle jelenségek, s különösen nyugtalanító, hogy a fiatalabb nemzedékek mindebből fokozódó mértékben veszik ki részüket. S az sem szorul különösebb igazolásra, hogy e jelenségek legtöbbszörre közömbösek a klasszikus értelemben vett nyelvtani helyesség problematikája iránt; hiszen a nyelvi klisék használata, a trágárság stb. kifogástalan nyelvtani szerkesztésben is megjelenhetnek, sőt többnyire meg is jelennek, s akkor is azok, amik.

A nyelvhasználat e jelenségeivel szemben a nyelvészek magatartása meg lehetőségen felemás. Nem mondható, hogy egyiküket-másikat nem méltatják bizonyos figyelemre; kétségtelen azonban, hogy a mélyebb, elemzőbb kutatásokat kevésbé terjesztik ki rájuk, a nyelvi nevelésben való súlyuk, szerepük meg éppen messze lemarad a szorosabban vett grammatikai részproblémáké mögött. Ennek egzakt grammatikai kifogástalanságuk mellett az a legfőbb oka, hogy a nyelvhasználat eme jelenségeit többé-kevésbé hajlandók vagyunk „nyelven kívüli” témáknak tekinteni. Nem egy idézetet lehetne felsorakoztatni arra nézve, hogy például egyébként kitűnő nyelvművelő munkák az efféle kérdésekhez érve úgy nyilatkoznak, hogy itt már a nyelvtudomány körén túlértékelt területekről van szó.

Holott — véleményem szerint — a nyelvhasználatnak éppen ezek a területei azok, ahol az ember és a tőle produkált szöveg, illetőleg a társadalmi magatartás és a nyelvi magatartás a legszorosabban kapcsolódik egymáshoz, mégpedig nemcsak a társadalom felől a nyelv felé vezető viszonylatokban, hanem ellenkező irányban is. Nem lehet ugyanis kétséges, hogy e nyelvi magatartásformáknak igen jelentékeny társadalmi

visszahatásuk, következőképpen igen nagy társadalmi veszélyességük van; növelik, terjesztik mindazt, amiből maguk is fakadnak, s ami ellen a nevelésben küzdenünk kell vagy legalábbis kellene: a közönyt, a kényelmességet, a gondolkodási tunyaságot és önállótlanyságot, az emberi értékeknek, a szépnek a lebecsülését, az alantasságot, a sznobizmust stb.

Az e téren napjainkban rendkívül szükséges nyelvi nevelés tehát szerves elengedhetetlen része a társadalmi nevelés egészének, s a nyelvtudomány szemszögéből is így kell tekinteni e kérdéskörre. E viszonylatban is szükséges tehát föladni a nyelvészet hagyományos sáncait, interdiszciplináris területek felé haladva. A szociológia, etológia, etika, lélektan, esztétika, pedagógia stb. ide vágó ismeretanyagát és vizsgálati módjait kell ötvözni a nyelvtudományi problematikával, de persze föltétlenül a nyelvtudomány kereteiben maradva, mivel a nyelvi nevelés e kérdéseinek tudományos vizsgálatát és a vizsgálat eredményeinek különféle szintű alkalmazását más tudományágak nem fogják a mi vállunkról levenni. Úgy vélem, nagy tehát e téren a nyelvtudománynak éppen a társadalmi felelőssége.

C) A harmadik kérdéscsoport a társadalom nyelvi magatartásából, közvetlen nyelvhasználatából már jelentékeny mértékben áttezet nyelvszemléletének, illetőleg nyelvi ismereteinek témakörébe, de természetesen ennek is a nyelvi magatartásra való többrendbeli visszahatásával.

Senki sem vitathatja, hogy önmagában már azt is örvendetes tényként, fejlődést jelző jelenségként kell elkönyvelnünk, ha például a tanuló magyartanárát vagy a nagyközönség az országosan ismert nyelvművelő szakembert arról faggatja, tőlük azt tudakolja, „helyes” vagy „helytelen”-e ez vagy amaz a nyelvi formula. A társadalmi méretű anyanyelvi műveltség azonban véleményem szerint mégsem itt kezdődik igazán, hanem ott, hogy az egyén a maga vagy a mások nyelvhasználatában feltűnő nyelvi kérdésekben képes-e bizonyos mérvű önálló eligazodásra, az egyes nyelvi jelenségekről való tudatos véleményformálásra. Számos jel mutat azonban arra, hogy a mai magyar társadalomnak a nyelvről, annak mivoltáról, tulajdonságairól szóló átfogóbb ismerete és ennek függvényeként nyelvi dolgokban való ítéletalkotó készsége nem fejlődik olyan mértékben, ahogyan például közvéleményünk érdeklődése az anyanyelv ügye, annak helyes használata iránt a már említett nyelvtani részletkérdésekben fölkel.

Természetesen nem arról van itt szó, hogy a társadalom széles rétegei olyan nyelvi ismeretekkel rendelkezzenek, s olyan ítéletalkotó készségekkel legyenek felvértezve, amelyeknek talán még egyes nyelvészek sem mindig vannak birtokában, illetőleg hogy olyan fogas kérdésekre tudjanak maguk is feleletet adni, amelyek a nyelvészt is zavarba hozhatják. Alapvető, általános nyelvi tájékozottságról, készségről van csupán szó, ha tetszik: elemi fokú ismeretanyagra épülőről. A tanulók vagy a közönség nyelvi dolgokban föltett kérdéseinek zöme, ezeknek jellege azonban arról tanúskodik, hogy legtöbbször ez utóbbiak terén is nagymértékben tájékozatlanok.

Fontos feladat tehát, hogy a nyelvtudomány különféle alkalmazási területein megadjuk azokat a legszükségesebb tájékoztatásokat, amelyekre a szóban levő vonatkozásban szükség van. Leszögezve, hogy az ide vágó ismeretanyagának szükségszerűen komplex jellegűnek, az adott fokon a társadalom és nyelv viszonya teljességét átfogónak kell lennie, három olyan

kérdéscsoportot mégis külön kiemelnék, amellyel — véleményem szerint — az átlagos nyelvi műveltség és szemléletmód kialakítását, közelebbről a nyelvi dolgokban való önálló ítéletalkotás készségeinek kifejlesztését az eddiginél hathatósabban szolgálni lehetne, sőt kellene.

Mindenekelőtt sokkal nagyobb súlyt szükséges helyezni nyelvi nevelésünkben a nyelvészeti elvek, szempontok kialakítására és megismertetésére (e tekintetben még a tudományos szinten való kialakítás feladata is jórészt várat magára). Bár e viszonylatban az anyanyelv szép-irodalmának mint a nyelvi esztétikum elsőrendű és megművészi hordozójának, mintájának kivételes helyet kell biztosítani, a témakör természetesen szélesebb a szépirodalmi megnyilvánulásoknál; ki kell terjednie a mindennapi nyelvhasználat stilisztikai, retorikai, fogalmazási stb. vonatkozásaira is, mélyen tudatosítva, hogy esztétikai törekvések nélkül semmilyen szinten nincs nyelvi igényesség, s megvilágítva a helyes és a hamis nyelvi szépségeszmények közti alapvető különbségeket. E feladattal még akkor is szembe kell nézni, ha jól tudjuk, hogy a nyelvésztika — akár a stilisztika viszonylag hagyományos kereteibe ágyazva is — sikamlós terület, nagyon könnyű rajta félrecsúszni.

Nyelvi nevelésünkbe sokkal jobban be kell ágyazni továbbá a történeti gondolkodásmódnak a kifejlesztését, biztosítva ezzel a nyelvi jelenségek fejlődésben való látását, a változások kiváltó tényezőinek, nyelvi-társadalmi körülményeinek, céljának, értékének stb. az ismeretét. Nem lehet belenyugodni abba, hogy az a történetetlen szemléletmód, amely ma a társadalmi tudományokba különféle idegen ideológiai hatásokként erősen behatolt, a nyelvi nevelésben se engedje érvényesülni a történeti gondolkodás alapismereteinek elsajátíttatását, s ezen keresztül kihúzza a talajt a nyelvi jelenségek helyes szemléletének, önálló megítélésének egyik legfőbb tényezője alól.

Gondoskodni kell végül arról is, hogy tanulóifjúságunk és nagyközönségünk jelenlegi ismereteinél többet tudjon anyanyelve belső tagolóadásáról, az alapvető nyelvváltozatok tulajdonságairól és egymáshoz való viszonyáról. E vonatkozásban egyrészt a beszélt és az írott nyelv különbségeiről, valamint az írott nyelv élőszóbeli áttételeinek kritériumairól szóló tudnivalók, másrészt a nyelvjárásoknak és a réteg- és csoportnyelveknek a köz- és irodalmi nyelvhez fűződő viszonyát, valamint a stíluskategóriákat megvilágító ismeretek hordoznak magukban különleges jelentőséget.

Ezeknek a társadalom helyes nyelvszemléletét fejlesztő, biztosító alapvető ismeretköröknek szintén megvan a maguk szélesebb, átfogóbb nevelő szerepe. Nem csupán nyelvi téren hathatnak azzal, hogy befolyásolhatják a jobb, tudatosabb nyelvhasználatot, illetőleg elősegíthetik a nyelvi kérdésekben való önálló ítéletalkotást, hanem hozzájárulhatnak a társadalom és benne az egyének általános gondolkodási készségének, saját véleményformáló képességének fejlesztéséhez is, melyre a modern élet klisékkel, kívülről jött sablonokkal teletűzdelt információáradatában az embernek oly nagy szüksége van.

D) Társadalmunknak anyanyelvéhez való viszonyában a negyedikként említett témacsoport már tipikusan a nyelvszemlélet körébe tartozik, de a nyelvhasználatra még ennek is van vagy lehet bizonyos áttételes hatása. Ide azokat az érzelmi viszonyulásokat sorolom, amelyekkel a társadalomnak anyanyelve iránt, mint történetileg kialakult, nemzeti múltjához,

nemzeti műveltségéhez kötődő s életét ma is elsőrendűen szolgáló, s a j á t közlési eszköze iránt viseltetnie kell.

Hogy e téren is jócskán vannak tennivalóink, arra azok a jelenségek mutatnak, melyek gyakran jutnak kifejezésre az érzelmi viszonyulás végleteiben. Az egyik ismert véglet a nyelvi „magyarkodás”. Ez nem is olyan régen még a vélt vagy valódi idegenszerúségeknek sokszor nyelvészeti felkészültség, meggondolás nélküli üldözésében, főként az úgynevezett „germanizmusok” elleni küzdelemben nyilvánult meg. Ma is van ennek egy némileg változott vetülete, a tudálékos, ízléstelen, nehézkes, fölösleges „magyarítás”, főként az üzleti életben (*petrezselyem* helyett *fehérrepa*, *nudli* helyett *burgonyás hengerke* stb. stb.). De e „magyarkodás” napjainkban már más, sokszor burkoltabb köntösökben is jelentkezik; legtipikusabb ezek közül a romantikus, tudománytalan nyelvrokonítási képzelgés, a „sumérkodás”. — A másik ismert véglet az anyanyelv ügye iránti közöny vagy éppen ellenérzéses viselkedés, melynek szintén számos megnyilvánulási formája van, az anyanyelv múltjával való foglalkozás nem szívlelésétől az idegen nyelvi frazeológia hajhászásáig.

Nem kell különösebben magyarázni, hogy mindkét szemléleti, érzelmi véglet mögött i d e g e n, e l l e n s é g e s e s z m e i h a t á s o k húzódnak meg: egyfelől a nacionalizmus, sovinizmus, másfelől a kozmopolitizmus, nemzeti nihilizmus. S megvan természetesen mindezeknek a politikai vetülete is; gondoljunk csak például a sumerológia disszidens ideológiává fejlődésére vagy az egyoldalú „anglomániás” idegen nyelvi orientációra. E jelenségek szintén messze túlmutatnak a nyelv körén, illetőleg részben a nyelvhasználatot is befolyásoló szerepükön, s a társadalom, pontosabban a társadalom egy része eszmevilágának, magatartásának általánosabb negatívumait jelzik.

A témának ez a nyelven túlmenő, társadalmi fontossága világossá teszi, hogy a nyelvi nevelés körében e kérdéseket nagyobb hangsúllyal, bátrabban kellene fölvetni. Amennyire szükséges azonban ezeknek az anyanyelvvel kapcsolatos szemléleti — érzelmi szélsőségeknek társadalmi háttérükkel összekapcsolt elemzése, negatív tartalmuk megmagyarázása, annyira nem elegendő mindez társadalmunk anyanyelvéhez való egészséges, pozitív érzelmi viszonyulásának aktív fejlesztéséhez. Itt kell belépniük azoknak az anyanyelvvel kapcsolatos ismeretköröknek, amelyekről társadalmunk nagy része a jelek szerint nincs kellő szinten és kellő hatékonysággal tájékoztatva. Egyfelől nem lehet pozitív töltésű érzelmi kötődést elképzelni az anyanyelv múltja legfőbb mozzanatainak ismerete nélkül. Bizonyos közművelődési szinten mindenkinek tudnia kell anyanyelve eredetéről, az azt ért hatásokról, a nemzeti műveltség történetéhez fűződő kapcsolatairól, a nemzeti irodalom történetével való elválaszthatatlan egybefonódásáról, sok-sok elmúlt nemzedék érte való munkálkodásáról, nemegyszer nehéz küzdelméről stb. Mindez mindenhol a n e m z e t i m ű v e l t s é g szerves, elvitathatatlan része. — De megvan itt másfelől a szerepe a múlttól elválaszthatatlan jelen problematikájának is. Mindenkinek tudatos ismeretekkel kell rendelkeznie arról, mit jelent számára az anyanyelv mint eszköz a társadalmi értinkezésben, valamint nemcsak a nemzeti, hanem az egyetemes műveltség megszerzésében is.

Mindezek a társadalomnak anyanyelvéhez fűződő érzelmi kötődését biztosító ismeretanyagok alapvető fontosságúak, mert pozitív — de persze világnézetileg helyes — é r z e l m i v i s z o n y u l á s n é l k ű l nem lehet a konkrét nyelvhasználat fejlesztése ügyében egyetlen lépést sem tenni.

3. Ha bármilyen röviden is, szólni szeretnék még egy olyan kérdésről, amely az imént tárgyaltakkal nagyon szorosan érintkezik: ez pedig a társadalom nyelvalkotó szerepe, anyanyelv-formáló ereje. Ez bizonyos mértékben egy nyelvközösség anyanyelvi műveltségének, tudatos nyelvszemléletének függvénye s egyúttal fokmérője.

Nos, ezen a téren is vannak problémáink. A társadalmi-technikai haladás, a gyorsuló idő, a világ kitágulása elsősorban a fogalmi kifejezőkészség, a frazeológia vonatkozásában veti föl nap mint nap az új nyelvi formák igényét. Úgy látszik azonban, anyanyelvünk, illetőleg ezt használó társadalmunk ennek a követelménynek nem tud eléggé magas szinten, tudatos nyelvelfejlesztő készséggel, színességgel, változatossággal megfelelni. Vagy szőröstől-bőröstől besöpri nyelvünkbe az idegen kifejezéseket, még csak a magyar hang- és alakrendszer követelményeihez sem igazítva azokat, vagy csupán az összetétel nem mindig szerencsés, sablonná váló típusával él (mely nem-egyszer csak formájában „magyar”, szerkesztésmódjában, jelentéstartalmában nem), szinte elfeledkezve a magyar szóalkotás nagyon sokféle, színes lehetőségéről. Pedig nyelvünk történetében nem kell messze menni a példáért – hiszen ott áll előttünk a nyelvújítás korának pezsgő nyelvi folyamata –, hogy az életkörülmények, szemléletmód stb. gyors változását az anyanyelv azokhoz való gyors igazodásának, illetőleg tudatos igazításának kell követnie, s hogy e folyamatban gyakran még a „hibás”-nak minősíthető alkotások is többet érnek, ha van sajátos jellegük, ízük, esztétikai erejük, gazdaságos jel-szerűségük stb., mint a saját nyelviség igényének feladása, a gondolkodási-nyelvi tespedtség, a klisészerű tucatmegoldás. Az anyanyelvet és benne annak kifejezőkészségét a társadalom, a nyelvközösség egésze formálja, az ügy ennek nyelvi erején, műveltségén, készségein áll vagy bukik; a nyelvészek maguk ezt a feladatot nem végezhetik el, az ő kötelességük elsősorban a társadalom erre való igényének fölkelte és az itt adódó lehetőségekről való célszerű és szakszerű felvilágosító munka.

4. A mondottakból – amennyiben helyesek és elfogadhatók – úgy hiszem, sommásan adódnak a befejező tanulságok. Elvi síkon az, hogy a társadalom nyelvszemléletének és nyelvhasználatának egymástól elválaszthatatlan ügyét komplex módon szükséges felfogni, s ebben a nyelvi–nyelvtani részjelenségeket nem lehet a problémakör fő vagy éppen egyedüli tárgyává tenni, illetőleg a nyelvet e viszonylatban nem lehet csak önmagában, a társadalomhoz fűződő problematikája nélkül, a nyelvi magatartást a szélesebb értelemben vett társadalmi magatartás nélkül szemlélni. Gyakorlati síkon az, hogy egyrészt a nyelvtudományi kutatásban, ezen belül is elsősorban az úgynevezett alapkutatásban, melynek fejlettsége, elmélyültsége, elvi kimunkáltsága nélkül nincs megfelelő gyakorlati alkalmazás, másrészt a nyelvtudomány alkalmazásaiban: az oktatásügyben, a nyelvművelésben, a nyelvi ismeretterjesztésben további megfontolások tárgyává kell tenni az anyanyelvi műveltség körébe vágó ismeretanyagok tartalmának, mennyiségének, egymáshoz való viszonyának, arányainak kérdéseit. Ha mindennek tudatosításához mostani előadásom bármily csekély mértékben is hozzájárult, talán nem volt hiábavaló.

BENKŐ LORÁND

Laziczius Gyula szellemi hagyatékából*

(Nyelvi eszköz, nyelvi művelet; nyelvi mű, nyelvi alakulat)

I. Célkitűzés. — LAZICZIUS GYULA utolsó nyelvészeti tevékenysége az úgynevezett „Nyelvtörténeti adattár”-ral kapcsolatos. E gyakorlati jellegű munka, amelynek az irányítója 1957-ig Laziczius volt, sok elméleti problémát is felvetett. Az eredeti tervezet és vitaanyag rám hagyományozódott, mint aki átvettem e munka vezetését 1958-ban. A NyK. szerkesztősége ebben az évben egy egész kötetet szentel Laziczius emlékének, aki most (augusztus 18-án) nyolcvan éves volna. E kötetben én is írtam egy cikket, mégpedig éppen az adattári munkával összefüggő hagyaték alapján, amelyet nagyon tanulságosnak tartottam (l. NyK. LXXVIII.). E dolgozatban azonban csak arra nyílt mód, hogy az elvi vagy tudománytörténeti szempontból hasznos részeket némi magyarázat kíséretében bemutattam. Úgy gondolom azonban, hogy részletesebben érdemes foglalkozni Laziczius azon nézeteivel, amelyek az Adattár fő irányító elveit képezték, s amelyek szoros kapcsolatban vannak „Általános nyelvészet” című munkájával (Budapest, 1942.). Laziczius végeredményben az ott kifejtett véleményét alkalmazta az adattári munka során. Tudni kell azt is, hogy az „Általános nyelvészet”-ben kifejtett elvek és módszerek főleg két nagy tudósnak, SAUSSURE-nek és BÜHLER-nek a tevékenységéhez fűződnek. Laziczius voltaképpen kettőjüknek a nézeteit ismerteti könyve nagy részében. Ez az ismertetés azonban nem mechanikus beszámolót jelent, hanem szerves átélést tükröz, több helyen kritikai észrevételekkel. Hazai nyelvtudományunkban az a funkciója volt és van máig ennek a könyvnek, hogy a nyelvtudomány SAUSSURE-i és SAUSSURE utáni eredményeit beépítse a magyar nyelvészetbe, a harmincas évekig. (Jelentékeny szerepet kap könyvében még WEISGERBER és BALLY.) Érdemes Laziczius e munkáját összevetni a felszabadulás előtti időszak másik általános nyelvészeti összefoglalójával, HORGER ANTAL „A nyelvtudomány alapelvei” című könyvével. Laziczius munkájának az előbb jelzett profiljával szemben HORGER az újgrammatikus iskola felfogását összegezi.

Feladatomban ezúttal abban látom, hogy néhány nyelvészeti alapfogalomnak az adattári hagyatékban szereplő értelmezését összevegyem az „Általános nyelvészet” című munka megfelelő részeivel, a különbözőségekre rámutassak, és hogy Lazicziusnak e fogalmak használatával kapcsolatos magatartását összehasonlítsam külföldi forrásaival, SAUSSURE és BÜHLER idevágó műveivel (Bevezetés az általános nyelvészetbe. Budapest, 1967. és Sprachtheorie. Jena, 1934.). Ez az összevető, filológiai jellegű vizsgálat a kérdés fontosságára való tekintettel nem érdektelen, s úgy gondolom, ahogy számomra tanulságos, sőt izgalmas volt, úgy mások számára sem haszontalan. Hogy Laziczius érdemeiből semmit se von le a külföldi forrásokra való támaszkodás, talán nem is kell hangsúlyoznom: ő maga ezt egyáltalán nem titkolja, sőt ez a célja. Tanításaik bemutatásának a módja olyan, hogy látszik: elődeivel egyenrangúvá nőtt, s ilyen színvonalról ismerteti kollégái tanait.

Lazicziuszt én személyesen nem ismertem, hacsak azt nem számítom, hogy néhányszor láttam. Így számomra Laziczius egyenlő azzal, amit írt, és

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Általános Nyelvészeti Szakosztályában 1976. május 18-án megtartott előadás, LAZICZIUS GYULA születésének 80-ik évfordulója alkalmából. — E cikket folyóiratunk is LAZICZIUS GYULA emlékének szenteli.

csak azzal. Írásai – mint nyelvi művek – az alkotó tulajdonságait is elárulják. Ezek közül csak egyet emelek ki, amely talán a legjelentősebb a ma számára: nem volt benne semmi cinizmus, semmi dekadencia. Munkáiban következetes, harcos, átfogó tekintetű, nagy szakmai műveltségű tudós arcéle jelenik meg. E tulajdonságai teszik ma is aktuálissá, nem munkáinak sok helyütt vitatható jellege, amelyre magam is többször rámutatok, de amelynél jellemzőbbek a pozitívumok (l. „A mai prágai iskola” című cikkemet: Nyr. XCII, 197 – 204).

2. Lazicius fő tézisei az adattári vita anyagban. – A „Nyelvtörténeti adattár”-nak az ötvenes évek elején készült gyűjtési tervében Lazicius három tételt emelt ki nyomatékosan. 1. A készülő grammatikai adattárnak „merőben és tisztán szintaktikai természetűnek kell lennie”. 2. E szintaktikai adattárnak „csak a szintaktikai eszközökkel szabad törődnie”, nem „nyelvi alakulatokkal, ill. művekkel”. (Tehát nem mondatokkal, ill. szintagmákkal.) 3. Az eszközökön kívül a szintaxisba tartozik a szintaktikai művelet is (vonatok, egyeztetés).

A felsorolt tézisek, amelyek alappillérrül szolgáltak a Lazicius-féle tervezetnek, a következő fontos fogalmakra épülnek: *nyelvi eszköz, nyelvi művelet; nyelvi mű, nyelvi alakulat*. Ezek a fogalmak, illetőleg elnevezések (a *nyelvi művelet*-et kivéve) már az „Általános nyelvészet”-ben is előfordulnak, nagyobb, rendszerszerűbb összefüggésben, a nyelv és a beszéd szembeállításának a kérdéskörén belül, nem függetlenül SAUSSURE és BÜHLER tanításától. Dolgozatomban e fogalmaknak és elnevezéseknek az elemzését tűztem ki célul.

3. A nyelv és a beszéd. – Lazicius általános nyelvészeti munkájában részletesen ismerteti BÜHLER négy axiómáját: 1. A nyelv eszközmódeljét (a nyelv eszköz az ábrázolás, a kifejezés és a felhívás funkciójának a betöltésére). 2. A nyelv jeltermészetét. 3. A nyelvtudomány körébe vágó tényhalmaz négy területre osztását. 4. A nyelvi rendszer kétosztályos voltát. Ezek közül a mi szempontunkból most a 3. axióma a fontos. Mivel BÜHLER felfogása szerint nem kielégítő a langue – parole szembeállítás, úgy véli, hogy az idevágó tények jobban definiálhatók egy négyes felosztásban, gyümölcsözőbbnek látszik nekünk is ennek a keretein belül jellemeznünk SAUSSURE felfogását is.

A bühleri séma a következő:

Sprechhandlung	Sprachwerk
Sprechakt	Sprachgebilde

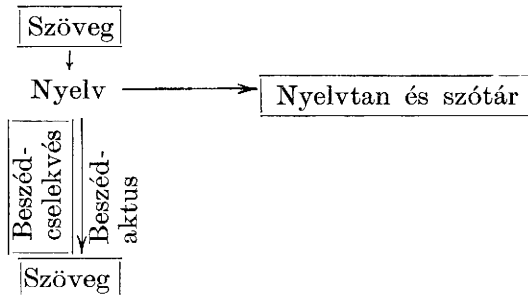
Lazicius fordításában:

beszédcselekvés	nyelvmű
beszédaktus	nyelvi alakulat

Véleményem szerint helytelenül bírálja Lazicius e négyes felosztást, amelybe HUMBOLDT ergon és energiea fogalma is beleépült, azzal, hogy kategóriái a nyelvi alakulatot (a langue-ot) kivéve vegyesen tartalmaznak egyénit és társadalmi, tehát langage természetűek, s így nem tanulmányozhatók vegyességük miatt. SAUSSURE bírálói ugyanis már régóta felfedezték, hogy

az egyéni (parole) és a szociális (langue) kizárólagos szembeállítás nem felel meg a valóságnak. Viszont később bemutatom éppen SAUSSURE alapján, hogy a bühleri felosztásból négy elem közül három lényegében már SAUSSURE-nél is megtalálható.

Lazicius bírálata ott teljesen jogos, amikor BÜHLER a nyelv művet a Sprache és nem a Sprechen körében helyezi el: „a mű az alkotójától lényegileg sohasem tud elszakadni (ÁNy. 25)”. Maga BÜHLER is úgy beszél a nyelvről más helyen, mint egyszerűről. De még természetesebb indokolással: a nyelv mű inkább nevezhető beszédműnek, hiszen együtt jön létre a beszéléssel, szóbeliség esetében a kettő elválaszthatatlan. Ezért a beszédcselekvés, a beszédaktus és a beszédmű a maguk hármasságában állnak szemben a nyelvi alakultattal. Amit BÜHLER műnek nevez, azt későbbi fejtegetései alapján maga is több fogalommal állítja egy sorba (l. majd alább), s így ezek összefoglalására alkalmazható a (szóbeli vagy írásbeli) *szöveg* elnevezés. Mindezek alapján a módosított bühleri séma így szemléltethető:

A [ ]-be helyezett mozzanatok érzékelhetők, mennyiségileg is mérhetők, számlálhatók.

A nyelv SAUSSURE szerint beszédtermék és beszédeszköz egyszerre (31, 37). Más szóval a nyelv feltétel a szöveghez, ugyanakkor a szöveg a nyelvhez. A nyelv hű ábrázolása lehet egy szótár és egy nyelvten (33). Ehhez azonban hozzá kell fűzni két egyáltalán nem lényegtelen, egymással összefüggő jellemzőt: a nyelvnek ez az ábrázolása mindig tökéletlen és mindig tudatos. Magát a nyelvet tulajdonképpen konkrét módon, úgy, ahogy a beszédcselekvést és a szöveget, nem ismerjük.

Kell még szólnunk a beszédcselekvésről és a beszédaktusról. E bühleri fogalmak egy és ugyanazon folyamatnak a külső és belső oldalát jelentik. A beszédcselekvés a hallható beszéd, amelynek az ideje pontosan mérhető. A beszédaktus a beszéd folyamat belső oldala. Ez a kettősség végeredményben SAUSSURE-nél is megvan: „A beszéd . . . egyéni akarati és értelmi aktus, amelyben meg kell különböztetni: 1. a kombinációkat, amelyek által a beszélő a nyelv kódját a maga egyéni gondolatának a kifejezésére használja föl; 2. a pszichofizikai mechanizmust, amely lehetővé teszi számára, hogy ezeket a kombinációkat kivetítse” (31.) A *kombináció* itt rendkívül fontos szó, amely a beszédaktus igen fontos tényezője. Ez BÜHLERNél nem szerepel. Viszont találunk nála egy olyan kifejezést, amely SAUSSURE-nél hiányzik. Ez a fogalom a jelentéskölcsönző aktus: *sinnverleicher Akt* (BÜHLER 63), Laziciusnál *jelentésadó aktus* (23–4), saját külön elnevezésével *jelentésintenció* (22). Ezt a fogalmat BÜHLER HUSSERLTÓL, „Logische Untersuchungen”

című munkájából vette át. Mit jelent ez? A jel jelentése egyrészt rugalmas, jelentheti a konkrét tárgyat és az egész fajt. Hogy melyiket, azt a jelentésadó aktus, a beszélő intenciója dönti el. Másrészt vannak jelentésmódosítások (BÜHLER 65). Tehát így a beszédben pontosabb jelentést tudunk adni, illetőleg a nyelvben általánosabban létező jelentést pontosabbá, finomabbá tehetjük. (A jelentésmódosításokról a beszédaktuson belül Lazicius nem szól.) BÜHLER a jelentéskölcsönzéssel kapcsolatban a beszélő szabadságáról is beszél (67). Valóban, a beszédaktus az, amely a nyelvhasználatban a szabadságot, a szabad választás lehetőségét is biztosítja a nyelvi kötöttségeken belül. (Hangsúlyozzuk, a nyelvi kötöttségeken belül; l. alább.)

A jelentésadó aktus gondolata (nem maga az elnevezés) BERGSON „Teremtő fejlődés” című munkájában is fellelhető. BERGSON éles különbséget tesz az állati és az emberi nyelv között. Az állati nyelvben a jel a jelölt dolog függvénye. „Az emberi társadalomban . . . olyan nyelvre van szükség, amely megengedi, hogy minden pillanatban átmehessünk a tudotról az ismeretlenre. Olyan nyelvre van szükség, amelynek a jelei, amelyek nem lehetnek végtelen számúak, kiterjeszthetők legyenek a dolgok végtelenjére. A jelnek ez a tendenciája, hogy átvihető legyen egyik dologról a másikra, az emberi nyelvre jellemző. Az ösztönös jel függő jel, az értelmes jel mozgékony.” Ezt a szöveget ROUDET idézi egy cikkében (vö. Journal de Psychologie normale et pathologique. 1921. 676), aki felhasználva BERGSON tanítását a nyelv dinamikus értelmezéséről, két sajtóságban látja az emberi nyelv lényegét: 1. Az ember nyelvét alkotó jelek kombinálhatók (sont combinables), a szavak korlátolt száma mellett a mondatok száma korlátlan. (Ez vezető gondolat lesz a grammatikában, de már BÜHLERNél is felbukkan.) 2. Az ember nyelvét alkotó jelek kiterjeszthetők (sont extensibles).

Mint látjuk, ROUDET-nál, részben BERGSON nyomán, az emberi nyelvnek két lényeges tulajdonsága kap hangsúlyt: a jelek kombinálhatósága és kiterjeszthetősége. Ezek közül az első megtalálható SAUSSURE-nél, mint a beszéd belső oldalának a jellemzője, s a másik BÜHLERNél (HUSSERL nyomán), mint ugyancsak a nyelv belső oldalának a döntő mozzanata. Mind a kettő megvolt már BÜHLER előtt ROUDET-nál, aki legfőbb ihletője volt GOMBOCZNAK a jelentésváltozások rendszere megalkotásában.

Azt hiszem, teljesen jogos tehát a kombinálást s a jelentésintenciót a beszéd belső oldala legjelentősebb tényezőinek tartani. Bármelyiket hagyjuk el, csak hiányosan jellemezzük a beszédaktust. De feltétlenül szükség van egy kiegészítésre: mind a kombinálhatóság, mind a kiterjeszthetőség (mondhatjuk jelentéskölcsönzés) csak a nyelv által megszabott lehetőségeken belül (a szabadság a kötöttségeken belül) érvényesülhet, illetőleg az újításoknak is vannak bizonyos korlátaik. SAUSSURE erősen hangsúlyozza, hogy a beszédnek (végeredményben beszédaktusnak), a beszéd belső oldalának, ami — HEXENDORF EDITNEK az előadásomhoz fűzött helyes megjegyzése szerint — tulajdonképpen a fogalmazás szóval is jelölhető, s amit én egy régebbi előadásomban nyelvi gondolkodásnak neveztem, „jellemző tulajdonsága a kombinációk szabadsága” (158). A nyelvvel kapcsolatban pedig a kötöttségeket emeli ki túlzottan: „Valamennyi társadalmi intézmény közül a nyelv ad a legkevesebb alkalmat a kezdeményekre”. (100.) Ilyen éles kontrasztban egyik állítás sem helytálló, éppúgy, mint a nyelvezeten belül az egyéni (parole) és a szociális (langue) merev szembeállítás.

4. **Eszköz és művelet.** – Lazicius adattári tervezetében a bühleri négy fogalom közül csak kettővel foglalkozik: a nyelvvel és a nyelv-művel. A beszédcselekvés és a beszédaktus – természetszerűen – kívül esik érdeklődési körén, hiszen grammatikai adattárról van szó. A nyelv mű is csak annyiban szerepel nála, amennyiben – a grammatika tárgyát meghatározandó – szembe akarja állítani a nyelvvel.

A nyelvvel kapcsolatban Lazicius két műszó értékű kifejezést használ: az *eszköz* és a *művelet* szavakat. Az utóbbit korlátozottan, mintegy kiegészítőként. Az *eszköz* szót mint ismertet használja, anélkül, hogy magyarázná. Ezért jó lesz, ha megnézzük, fő forrásainál hogyan szerepel.

SAUSSURE sok helyen foglalkozik a nyelv eszköz-szerepével. Általában mint a *beszéd eszköz* zét említi (pl. 37). „A grammatika a nyelvet mint kifejező eszközök rendszerét tanulmányozza.” (168.) Rámutat arra, hogy a többi társadalmi intézménynél „a felhasználott eszközök és az elérni kívánt célok között szükségszerű megfelelés van. Még az öltözködés divata sem önkényes egészen: az emberi test adottságait bizonyos mértéken túl nem lehet figyelmen kívül hagyni. A nyelvet viszont eszközeinek megválasztásában semmi sem korlátozza, mert semmi sem áll útjában annak, hogy bármilyen fogalom bármilyen hangsorhoz kapcsolódjék.” (102.) (A kiemelések tőlem.) A nyelv szerszám, eszköz jellege maga eléggé bonyolult probléma, amelyből most csak azt ragadjuk ki, ami jelenleg figyelmünk központjában áll: a nyelv eszköz, pontosabban eszközrendszer; mint ilyen a beszéd eszköze. Csak egészen mellékesen jegyezzük meg, hogy az imént közölt idézet rész második felében a „nyelv eszközei” kifejezés *nyelv* szava vagy ’nyelvezet’ értelmű, vagy synecdochés szerkezet: ’a nyelvhez tartozó eszközök’ része. Csak így érthető a két birtokos szerkezet (a beszéd eszköze, a nyelv eszköze) egyidejű érvénye.

Felmerül a kérdés, végeredményben a nyelvi, pontosabban grammatikai eszköz SAUSSURE-nél micsoda. Egy-egy egység (szó, morféma) önmagában? Kiderül, hogy nem. Kiderül, hogy a nyelv konkrét entitásait tulajdonképpen csak a rendszerben lehet megállapítani, mégpedig az asszociatív és a szintaktikai összefüggések alapján. A nyelv absztrakt entitásai, amilyenek a szófajok és a szóformák (például ragozott alakok típusa), konkrét csoportokon alapulnak, asszociatív és szintagmatikus csoportokon (173). (MIKLOSICH szerint a szintaxis nem más, mint szófajok és szóformák jelentéstana. Lazicius szintaktikai elméletének alapja MIKLOSICH módosított elmélete, ahogy ezt kifejti az adattári tervezetben.) SAUSSURE véleménye az, hogy a nyelvnek csaknem minden egysége függ a *beszédben* (!) őt körülvevő egységektől, vagy az őt mint egységet alkotó részekről (161). A képző önmagában véve nem létezik; helyét a nyelvben csak az olyan hagyományos kifejezések *so* r a adja meg, mint *chaleur-eux*, *chanc-eux* stb. (161). A szórend is absztrakt entitás, de létét csakis azoknak a konkrét elemeknek köszönheti, amelyek tartalmazzák (173). Az asszociációs és szintaktikai sorok kollektív megegyezéssel vannak jóváhagyva, az asszociációk összessége a nyelv (32), a nyelv létrejöttéhez beszélő tömegre van szükség (103). A nyelv (= nyelvezet mínusz beszéd) nyelvi szokások összessége (103), amelyek a beszélő számára lehetővé teszik, hogy megértsen és hogy magát megértesse (103). A *grammatikai eszköz konstrukciós szabály* (167).

Mindebből két dolgot szeretnék kiragadni: 1. A nyelvi eszköz konkrét is meg absztrakt is, absztrakttá teszik az absztrakt entítások, a szófajok és

a szóformák. A konkrét egység önmagában elégtelen ahhoz, hogy grammatikai eszköz legyen. 2. Ebből következik, hogy a grammatikai eszköz konstrukciós szabály, amely konkrét módon az asszociációs és a szintagmatikus kapcsolatokban adott. Ezeknek mint generáló formáknak az összehasonlítása révén jön létre a beszéd. Továbbá ezt írja SAUSSURE: „Minden alkotó folyamatot meg kell előznie mindazon elemek tudattalan összehasonlításának, amelyek a nyelvben el vannak raktározva, s ahol a generáló formák szintagmatikus és asszociatív viszonyaik szerint vannak elrendezve . . . Tévedés tehát azt hinni, hogy a generáló folyamat csak abban a pillanatban lép fel, amelyben az új alkotás felbukkan. Ennek az elemei már adva voltak” potencialiter (206). A nyelv potenciális jellegére BALÁZS JÁNOS mutatott rá élesen (ÁltNyTan. IV, 20). „Az egyszerű szavak per definicionem improduktívák (vö. *magasin*, *arbre*, *racine* stb.). A *magasinier* nem a *magasin*-ből jött létre: a *prisonnier*, a *prison* stb. mintájára keletkezett. . . Minden nyelvben vannak tehát produktív és steril szavak.” (207.) Csak melleleg utalok arra, hogy a tő és a toldalék elhatárolásában sokan nem vették kellően figyelembe a nyelvről szóló saussure-i tanítást, az asszociációs (mondhatjuk paradigmatis) és szintaktikai tengelyt egyformán.

Még valami egészen világos SAUSSURE nyelv-értelmezésében. CHOMSKY azzal indokolja a *langue* szónak a *kompetencia* szóval való helyettesítését, hogy az előbbi nem dinamikus fogalmat takar, hanem egyszerűen egy rendszeres inventár, leltár (Aspects 4). Azt hiszem, SAUSSURE pontos ismerete igazolja, hogy ez téves értelmezés. SAUSSURE nyelv-fogalma nagyon is dinamikus, s lényegében összefügg a produktivitással. Az *inventár* szót a *langue* gal kapcsolatban inkább mások szokták használni.

Most nézzük meg, mit mond a nyelvi eszközről BÜHLER. Mint említettük, első axiómája a nyelv eszközmodellje. BÜHLER itt PLATONból indul ki. PLATON a Kratylosban a nyelvet úgy határozza meg, hogy „a nyelv *organum* [= eszköz, szerszám], hogy az egyik ember a másiknak közöljön valamit a (dolgo)król” (24). A nyelv eszközmodellje a beszédesemény konkrét modellje (u.o.). Tehát BÜHLER itt a *nyelv* szót 'langage' értelemben használja. (A nyelv 'langage' értelemben szerepel általában mindig, amikor a nyelvről úgy beszélnek, mint az emberek közötti érintkezés eszközéről. Pontosabban ezt a funkciót közvetlenül a beszéd tölti be.) Könyve vége felé RIES mondatdefiníciójával kapcsolatban ismét visszatér BÜHLER a nyelv eszközszerepére. A riesi mondatdefinícióban szerinte három aspektus keveredik: a nyelv (Sprachgebilde), a beszédcselekvés és a beszédaktus, sőt a mű is (Aktualwerk), mert a szövegben a konkrét mondat egy aktuális mű, „az elemi nyelvi aktuális mű.” (362.) A riesi mondatdefiníció BÜHLER szerint megfelel az eszközszemléletnek, amely szerint az eszköz formája megfelel az eszköz rendeltetésének (a riesi definíció 1. és 3. szakasza) (361). Mint SAUSSURE-nél láttuk, a szófaj grammatikai absztrakt entitás. BÜHLER szerint a szavak mezőértékét a szintaktikai viszonyító eszközökön kívül már a szavak felsorolása is biztosítja: egyrészt a szavak jelentése és „szférája” (ezen értve a tárgykört), másrészt a szófajok. Egy határozott szófajosztályhoz bizonyos üres helyek (Leerstelle) tartoznak, amelyeket más szóosztályhoz tartozó szavakkal kell kitölteni. Minden határozó keresi igéjét és hasonlóképpen a többi szófajosztály is („da adverb sucht sein verbum und ähnllich die anderen”) (173).

Ez a *sucht* igealak áruló jelként Lazicziusnál is többször szerepel. Itt a teória SAUSSURE-nél, BÜHLERNél, MIKLOSICHNál és LAZICZIUSNál ugyanaz:

a szófaj is grammatikai, illetőleg szintaktikai kategória. SAUSSURE-nél grammatikai absztrakt entitás, MIKLOSICHNál a szintaxis a szófajok és a szóformák jelentéstana, BÜHLERNél a szófaj a mezőértéket fejezi ki. Lazicius általános nyelvészeti könyvében azt írja, hogy a nyelvi jelmezőnek egyik tényezője a tárgyi tényező, s itt szó szerint említi BÜHLER példáját: *Edelstein – Fassung* – stb. (BÜHLER 170), majd ezt kibővíti egy magyar példával: a *deres* szónak különböző tárgyi szférával, tárgykörrel való kapcsolatával (időjárás, szín, eszköz), majd így folytatja: „A nyelvi jelmező másik fontos tényezője a szófajta. Az első pillanatban azt hinné az ember, hogy a szavaknak bizonyos kategóriába (ige, főnév stb.) való tartozása olyan kérdés, amely feltétlenül a szótan körébe vág. Pedig ez nem egészen így van. A szavak kategoriális hovatartozása elsőbben is meghatározott képességet jelent bizonyos szintaktikai eszközök (ragok, jelek stb.) felvételére és bizonyos szintaktikai kapcsolatok létesítésére. Az egyik szófajta tagjai szinte keresik egy megfelelő másik szófajta tagjaival való kapcsolatot. A melléknév keresi a főnévét, a határozószó az igéjét, és így tovább.” (52.) És mit találunk az adattári tervezetben? Ezt: „Az a körülmény, hogy egy szó főnév-e, ige-e, melléknév-e, az nemcsak a szóra magára jellemző adottság, hanem egyúttal olyan is, amelynek szintaktikailag is van fontossága. Az egyes kategóriák szavai főleg és elsősorban csak bizonyos kategóriák szavaival keresik a kapcsolatot. A melléknév vagy számnév keresi a főnévét, a határozószó az igéjét vagy melléknévét, s minden megtalált kapcsolat szintaktikailag is jelentős.” (8.) Lazicius tehát a keres ige mellett – önállóan folytatva a képet – a megtalál igét is bevonja a hasonlatba. Itt tehát jól látjuk Laziciusnak forrásaihoz való filológiai viszonyát is.

A szintaktikai eszközök listája PAUL szerint a következő: 1. a szavak felsorolása; 2. a szavak sorrendje; 3. a hangsúly; 4. a hanglejtés; 5. a beszédtempó; 6. viszonzyszavak, mint prepozíció, kötőszó, segédigék; 7. flexiós alakváltozatok: a) amelyek által a kapcsolat pontosabban meghatároztatik; b) a kongruencia, amely által a kapcsolat jelezve van. A két utóbbi hosszúságú fejlődés eredménye. (Vö. PAUL, Prinzipien 6. k., 123–4.)

E listát közli KLEMM is (MTörtMt. 8), de némileg megváltoztatva a csoportosítást (a 6. és 7. pontban) és adaptálva egy agglutinatív nyelvhez (névutók, ragok felvétele, flexió elhagyása).

Lazicius a következő szintaktikai eszközöket említi mint a jelmező tényezőit: 1. tárgyi tényező (a szavak jelentésükkel); 2. szófaj; 3. sorrend; 4. zenei módosítók (hangsúly, hanglejtés, tempó, szünet); 5. alaki módosítók: formaszók (pre- és postpozíciók), formaszótagok (pre-, in- és suffixumok) és alaki módosítások, mint pl. az ablaut; 6. kötőszók (50–3). Lazicius BÜHLER-től (175) veszi e csoportosítást, a tárgykör, a szófaj, valamint a szünet így kerül bele a listájába, de kiegészíti ezeket a kötőszóval, amelyet jobbnak lát külön felvenni. Mint meg is jegyzi, a kötőszókat BÜHLER valószínűleg a formaszókhoz venné. (Úgy gondolom, ezekre utal az u. dgl. m.)

Nézzük meg ezután, milyen eszközöket vesz fel Lazicius az adattár gyűjtési sémájába: 1. tövek; 2. ragok és jelek; 3. formaszók; 4. egyeztetés; 5. vonzat; 6. sorrend. E sémából kimaradtak a szófaji kérdések és a zenei módosítók. Az utóbbiak gyűjtése, rendszerezése azért maradt el, mert a zenei elemek rögzítése, írott és nyomtatott forrásokról lévén szó, nem volt lehetséges. De csak ezért. „Néha, nagyritkán azonban írott vagy nyomtatott szövegben is el-el lehet csípni egy-egy hangsúlyozási vagy hanglejtési tény

– írja Laziczius (A gyűjtés elvi alapjai 7) –, különösen, ha a szerző maga is utal rá valamiféle kiemeléssel vagy megjegyzéssel.”

A szófajok elhagyása már komoly problémát vet fel, és itt Laziczius ellentmondásba keveredik korábbi felfogásával és forrásainak a nézetével, amelyeket már fentebb ismertettünk. Ennek az oka az, hogy Laziczius az *eszköz* fogalmát újabban leszűkítve értelmezi. *Eszköz*-ön ugyanis az adattári tervezetben már csupán testes, illetőleg érzékelhető elemeket ért (ilyenek a zenei módosítók is), elfeledkezve arról, amit a szófajok üres helyeiről régebben és újabban is írt, megfeledkezve SAUSSURE aszociatív és szintagmatikus kapcsolatairól, arról, hogy a grammatikai eszköz konstrukciós szabály. Nem veti el egészen a szófajok tárgyalását, de a szófaj feldolgozását csupán abból a szempontból látja szükségesnek, hogy a kategória maga mennyiben változott. A szófajta saussure-i és bühleri szerepe megkívánta volna a szófajok alaposabb feldolgozását. Ez azonban csak szintagmatikus keretben lett volna lehetséges, a szintagmák szófaji, formai és jelentéstani sajátosságainak a figyelembevételével. (Ezt igyekeztem pótolni az újabban elkészített tervezetben; l. MNy. LVI, 342–4.) Laziczius azonban a szintagmák gyűjtését egy téves elvi álláspont miatt elutasította (erről l. később). De önmagával került ellentétbe, amikor a tárgyas és határozós szintagmák egy részét vonzat címén mégis felvette a gyűjtési sémába.

Itt kell fejtegetéseinkbe bekapcsolni a *művelet* fogalmát. A művelet szót SAUSSURE kétségtelenül a beszédaktusra vonatkoztatja: „Amikor a »que vous dit-il?« mondatot kimondjuk – írja –, egy látens szintagmatikus típus egy elemét variáljuk, mint például »que te dit-il?« – »que nous dit-il?«, és így esik választásunk a *vous* névmásra. Ebben a műveletben tehát, amely abban áll, hogy gondolatilag mindazt kirekesztjük, ami a szándékolt megkülönböztetést nem juttatja el a kívánt pontra, egyaránt szerepet játszanak az asszociatív csoportok és a szintagmatikus típusok.” (164.) (A kiemelés tőlem.)

Laziczius felveti az adattári tervezetben, hogy „a vonzatok ügye beletartozik-e” a szintaktikai adattárba, vagy sem? A felelet feltétlenül pozitív: „Kétségtelen, hogy beletartozik, mert a vonzat nem más, mint egy nyelvileg szabályozott s z i n t a k t i k a i m ű v e l e t. Hogy a *hű* a magyarban allatívust vonz, az egy sajátos adottsága ugyan a szónak, de feltétlenül olyan sajátossága, amely egy másik szót determinál ragozásilag. | A vonzatok gyűjtése új szintaktikai eszközöket nem revelál, de nem is ez a célja. A cél itt az, hogy számbavegyük azokat a mozzanatokat, melyek egyes eszközcsoportok coexistentiáját szabályozzák. | Mindez mutatis mutandis áll természetesen az egyeztetésre is. Ennek a felvétele tekintetében nem vetődött fel semmi kétség, de nem is vetődhetett, hisz a művelet szintaktikai jellege itt talán még nyilvánvalóbb, mint a vonzatok esetében.” (10–1.)

Tehát Lazicziusnál – mint láttuk – a mondattan elsősorban szintaktikai e s z k ö z k e l foglalkozik, de nem kis szerepe van benne a m ű v e l e t e k n e k is, amelyek tulajdonképpen szabályok. Ezzel sok tekintetben előtte járt a magyar grammatikai felfogásnak (hiszen még ma is sokan megelégszenek a nyelvi e l e m e k k e l), de nem tudatosult nála teljes mértékben – például úgy, mint SAUSSURE-nél –, hogy a műveletnek milyen általános a szerepe a nyelvben. Nem szólva arról, hogy a *vonzat* fogalma milyen bizonytalan, kétségtelen, hogy a nem vonzat jellegű határozós szerkezet is művelet, azaz szabály alapján jön létre, vö. pl. SAUSSURE-nél a konstrukciós

szabály fogalmát. A művelet fogalma Laziciusnál szűken van értelmezve, ez világosan kitűnik abból, amit a vonzatról és az egyzetetésről mond, megfelelkezve arról, hogy maga az eszköz mindig kapcsolódik szabállyal. Hogy mi is éljünk egy hasonlattal, a ház mint alkotás eszközökből (tégla, cserép, gerenda) készül, de az eszköz nem elég: kell tudni az eszközök összeszerkesztési szabályait, amelyek hosszú fejlődés folyamán kialakult szokásokból állnak. A szintagmatikus és asszociatív sorok, viszonyok kettős szempontjából nézve „a nyelvi egységet egy épület valamely meghatározott részéhez, például egy oszlophoz lehet hasonlítani – mondja SAUSSURE –; ez – egyrészt – a gerendapárkánnyal van bizonyos viszonyban, amelyet tart; két, a térben egyaránt jelenlevő egységnek ez a helyzete [ez tulajdonképpen a szabály] a szintagmatikus viszonyt juttatja eszünkbe; másrészt, ha ez az oszlop dór, felidéli a másfajtajúakkal (az íonnal, a korinthoszival stb.) való összehasonlítást, amelyek a térben nincsenek jelen: a viszony asszociatív.” (157.)

Méginkább kidomborodik a művelet, szabály szerepe, ha általában a szófajok, szóformák kapcsolatában a jelentéseket, jelentésosztályokat is figyelembe vesszük. Itt is tele van a nyelv kötöttségekkel, bár nyilvánvaló, hogy erősebb és gyengébb szabályokat kell megkülönböztetni benne. Már maga az a tény, hogy például az esetragok, illetőleg prepozíciók, névutók az egyes nyelvekben másként osztoznak a jelentéseken, mutatja, hogy a művelet, szabály fogalma a jelentések erős bevonásával jelentékenyen kitágul.

5. Nyelvmű, nyelvi alakulat. – Lazicius az *alakulat* szót két értelemben használja: az „Általános nyelvészet”-ben a *Sprachebilde*-t nevezi így, de ezt hívhatná *nyelvi képződmény*-nek is. Az adattári tervezetben a *nyelvi alakulat* beszédképződményt, beszéddarabot vagy mondatot jelent. Erről így nyilatkozik: „Amíg . . . az egyik oldalon azok vonultak fel, akik azt hangoztatták, hogy a szintaxisnak a mondatokkal, ill. a szószerkezetekkel [!], tehát egészen elvontan szólva *nyelvi alakulatok* k a l, ill. *művekek* e l kell foglalkoznia, addig a másik oldalon azok tömörültek [MIKLOSICH és követői], akiknek meggyőződése szerint a szintaxisnak csak a szintaktikai eszközökkel szabad törődnie.” (5.) (A kiemelés tőlem.)

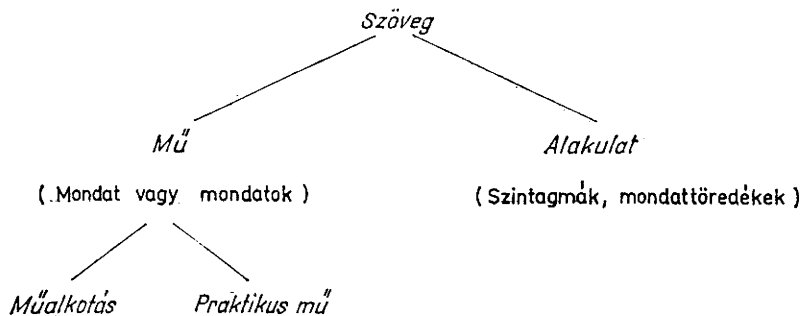
SAUSSURE szerint „nagy számban található olyan kifejezések, amelyek a nyelvhez tartoznak; ilyenek mindazok a szólásmódok, amelyekben semmit sem szabad változtatni, még akkor sem, ha – gondolkodás útján – olyan részeket lehet bennük megkülönböztetni, amelyeknek van jelentése (vö. *à quoi bon? allons donc!* stb.). Ugyanez a helyzet, bár kisebb mértékben, az ilyen kifejezésekkel, mint *prendre la mouche, forcer la main à quelqu'un . . . avoir mal à la tête* stb.) . . . stb., amelyeknek hagyományos volta jelentésüknek vagy szintaxisuknak a sajátosságaiból adódik. Ezeket a fordulatokat nem lehet rögtönözni; ezeket a hagyománytól kapjuk . . . | De ez még nem minden; a nyelvnek, és nem a beszédnek kell tulajdonítani mindazokat a szintagmatikusokat, amelyek szabályszerű alakokra épülnek.” (Tulajdonképpen ezek a szintagmatikus és asszociatív csoportok.) „El kell azonban ismerni, hogy a szintagma területén nincs éles határ a nyelvi tény (amelynek a kollektív használat a jellemzője) és a beszéd tény között (amely az egyéni szabadságtól függ).” (158.)

SAUSSURE-rel ellentétben Lazicius azt mondja az adattári tervezetben, hogy „kihagytuk azokat a csoportokat, amelyek »Fordulatok, kifejezések« és »Szintagmák« címen szerepeltek . . .” Ezek ugyanis nem eszközök, vagy legalábbis nem szintaktikai eszközök.

SAUSSURE a nyelvművel jóformán egyáltalán nem foglalkozik. BÜHLER annál többet. A nyelv eszközmodellje keretében az egyik kategória — mint láttuk — a nyelvmű. A nyelvmű abban különbözik a beszédcelexektóól, hogy az előbbi elszakadt keletkezés helyétől és a szerző életétől, élményétől. De azért — mégis — tanulmányozható rajta az alkotó vonásai (53–4). „Ahogy a hivatásos szövegmagyarázó a mondatot maga előtt találja és a maga módján leírja, ez a valami a nyelvműhöz tartozik: ez az elemi nyelvmű, amellyel a filológusnak van dolga, ha egy szöveg mondatairól beszél.” (357.) Tehát a nyelvmű egyetlen mondat is lehet.

Laziczius nyelvművekkel, nyelvi alakulatokkal az adattárban tudatosan nem foglalkozik, ezeket kizárja a szintaxisból. Így nyilatkozik már az „Általános nyelvészet”-ben is: „A nyelvtudományi kutatás . . . e s z k ö z ö k n e k, nem pedig alkotásoknak a vizsgálata . . .” (19.) És ez helyeselhető, mindaddig, amíg ezt úgy kell érteni, hogy a nyelv (langue) kutatása beszéd-tények, tehát konkrét mondatok és szintagmák vizsgálatát nem tekinti sajátos céljának. De mind a szintagma, mind a mondat nemcsak konkrétum, nemcsak ad hoc beszéd-tény. Mindkettőnek van szerkesztési sémája, szabálya, kollektív kötöttsége. BÜHLER szerint „die Grammatik eine Wissenschaft ist, die es mit *Formen* und nichts anderem zu tun hat, im Gebiete des Satzes mit Satzformen und nicht mit konkreten Sätzen in der ganzen Fülle ihrer stofflichen und psychologischen Eigenschaften und Bezüge.” (357.) Ez a véleménye — mint alább látni fogjuk — SAUSSURE-nek is, de ezt igazolja minden nyelvtan, minden szintaxis, amelyekben konkrét szintagmák és mondatok mint illusztráló példaanyag találhatóak. (Vö. BÜHLER példáját az acc. cum inf.-ra és a *Carthaginem esse delendam* konkrét szerkezetre (50).)

A nyelvmű, alakulat és a velük kapcsolatos kifejezések élesebben elhatárolt, differenciáltabb használatára a következő sémát ajánlanám. A műalkotás és a praktikus mű elkülönítésére BÜHLER maga is ad indítékot.

6. A mondat beszéd mű vagy nyelvi képződmény? — Noha lényegében ez a kérdés tisztázódott, hogy tudniillik mind a kettő egyszerre (tehát a langue-hoz is tartozik meg a parole-hoz is), még ma is akadnak, akik a mondatot egyértelműen a beszédhez, illetőleg a beszédműhöz számítanák, akár Laziczius az adattári tervezetben. (Ő még a szintagmát is ide venné.) Természetesen a két beszéd-tény: a mű és az alakulat — noha kommunikációs funkciójuk lényegesen különbözik — abban megegyeznek, hogy konkrétságukban, tehát mint beszéd-tények, nem a nyelv domíniumához tartoznak: a *fehér ruha* vagy a *fát vágni* éppúgy nem, mint *A ruha fehér* vagy a *Fát vág*. Ezek általános nyelvi szabályok alapján jönnek létre. A mondat-

séma – vagy a szintagmaséma – mindig általános, langue jellegű. Ami a mondatot illeti, vannak olyan nyelvi eszközök, amelyek magának a mondatalkotásnak, magának a mondatnak a nyelvi eszközei. Már ezek is kétségtelenül kizárják, hogy a mondatnál kisebb egységek lehessenek csak langue természetűek. Ilyen, a mondat egészére vonatkozó nyelvi eszközök többek között a következők: a mondatrend, a zenei módosítók, az ige kategóriái (személy, idő, mód kifejezői), a modális szavak, az egyeztetés bizonyos típusai. Érdekes, Lazicius nem vette észre, vagy legalábbis elmélete számára nem tudatosította, hogy ezek szerepe a szavakon túllép.

Mikor megkülönböztetjük a szintagmát a mondatról, lényegében nem a saussure-i, hanem a laziciusi terminust használjuk. SAUSSURE ugyanis szintagmán mindenféle kapcsolatot ért, a szón belüli morfémakapcsolattól kezdve a mondatig bezárólag minden jelentéssel kapcsolatot. „A szintagma . . . mindig két vagy több egymásra következő egységből áll (például: *re-lire*; *contre tous*; *la vie humaine*; *Dieu est bon*; *s'il fait beau temps*; *nous sortirons* stb.)” (156.) Vagy később: „a szintagma fogalma nemcsak a szavakra illik rá, hanem a szókapcsolatokra, a mindenféle kiterjedésű és fajtájú komplex egységekre (összetett szavakra, származékszókra, mondatrészekre, egész mondatokra) is.” (157.) Majd alább: „A mondat a szintagma par excellence típusa. Ez azonban a beszédhez tartozik [!], és nem a nyelvhez; nem következik-e ebből, hogy a szintagma a beszédhez tartozik? Nem hinnénk. A beszéd jellemző tulajdonsága a kombinációk szabadsága.” (157.) Az előbbi megállapítás ellentmondásos, összefügghet azzal, hogy SAUSSURE előadásai csak feljegyzésekben maradtak ránk. Az előbbi distinkció lehet az oka, hogy később egyesek megkülönböztették a mondat szerkezetet (predikatív szintagmát) a mondatról. De elfelejtették hozzátenni: a konkrét mondatról. SAUSSURE ugyanis számos helyen nyilatkozik a mondatról úgy, mint langue-képződményről. Ilyeneket már több helyről idéztünk. De hivatkozhatunk még más helyekre. Egy helyütt SAUSSURE kijelenti, hogy a szabályszerű alakokra épült szintagma-típusok a nyelvhez tartoznak. Majd így folytatja: „Pontosan ugyanígy áll a dolog a szabályos sablonok szerint alakult mondatokkal és szócsoportokkal; a *la terre tourne, que vous dit-il?* stb. olyan általános típusoknak felelnek meg, amelyeknek konkrét emlékek formájában megvan az alapjuk a nyelvben.” (158.) (Vö. még 164, ahol szintén mondatokról van szó, mint amelyek a nyelvhez tartoznak.) Más helyen ismét szó van a mondatról: a mondatok sokféleségében a közös, az összekötő a szó a maga grammatikai jellemzőivel (137).

SAUSSURE ellentmondásos megállapításainak a másik oka az lehet, hogy a mondatot – ahogy láttuk is – kétféleképpen lehet számításba venni: mint konkrét beszédtevényt, és mint mondat-sémát, mondatformát. Olykor maga SAUSSURE is bizonytalan, melyik szempont szerint nyilatkozzék. Nyíltan fel is veti egyszer: „meddig tartozik a mondat a nyelv körébe?” (137.) Biztos azonban, hogy amikor a mondatot úgy tekinti, mint amely „szabályos sablonokra” épül, akkor a nyelvhez számítja. Szerintem itt van a *punctum saliens*. De a továbbiakhoz a tudománytörténetben is tovább kellene lépni, amelyre most nem vállalkozhatunk, csak jelezzük, hogy a kérdés ezután így hangzik: a mondat-séma mint nyelvi képződmény vajon a mondat egészére vonatkozik-e, ha az jelentékenyen bővített vagy összetett, vagy ennél kisebb egységekre?

Mit mond BÜHLER a mondatról? Már fentebb idéztük a véleményét, hogy a mondat csak mint mondatforma tárgya a grammatikának (357). És mit

mond maga Lazicius? Az „Általános nyelvészet”-ben ezt írja: „a mondat váza mindig társadalmi, ami viszont a vázat kitölti, bizonyos fokig mindig egyéni” (25.) Erről azonban az adattári tervezetben már megfeledezett. Így került ellentmondásba önmagával, amikor a mondatra mint egészre vonatkozó eszközök gyűjtését is felvette a gyűjtési listába. Jelenleg ugyancsak nem térhetünk ki arra a fontos kérdésre, hogy mi a mondatváz, mondatséma, mondatforma, bár az előzőkben, elsősorban SAUSSURE fejtegetései alapján, már sok szó volt erről. A SAUSSURE utáni fejlődésről, a mondatséma pontosabb meghatározásáról tehát itt most nem szólhatunk, de az eszközről és műveletről szóló pontban végeredményben idevágó kérdésekről volt szó: véleményem szerint ugyanis ami eszköz és művelet (szabály) a nyelvben adott a mondatra vonatkozólag, az a mondatforma vagy mondatséma, amelyről SAUSSURE vagy BÜHLER beszél. Ezt nem szabad összekeverni egy konkrét mondat szerkezeti, mondatjelentéstani stb. ábrázolásával. Az előbbi a nyelvhez, az utóbbi a beszédhez tartozik.

7. Szintaxis és lexikológia; grammatika. — Az adattár vita-részében, amelyben a hozzászólások is megtalálhatók, BENKŐ LORÁND kifejti azt a véleményét, hogy egy nyelvtörténeti adattárban minden olyan nyelvi eszköznek helye van, amelyről egy nyelvtörténeti szótár rendszeres képet nem ad. „Az ilyen nyelvi eszközök sorába pedig — írja — nemcsak a szintaktikai eszközök tartoznak bele, hanem a képzők és a szóösszetétel módjai is.” (Hozzászólások a gyűjtési tervezethez 1.)

Lazicius elutasítja a szóképzés és összetétel gyűjtésére vonatkozó javaslatot (uo. 5). Lazicius itt kifejtett nézete szervesen összefügg a nyelvről szóló és BÜHLER tanítására visszamenő általános felfogásával, amely szerint a nyelvi rendszer kettős tagozatú: szótanból és szintaxisból áll. Feltétlenül igaza van Laziciusnak abban, hogy a képzett és összetett szavakat a szintaxis számára külön gyűjteni nem kell, hiszen ezeket a szótárnak kell tartalmaznia. Viszont az is tagadhatatlan, hogy a grammatika számára külön kell őket rendszerezni, legalábbis külön mutatóval. A grammatikának felszínre kell hozni az egyes esetekben rejtező rendszert (sémát, sablonokat), hogy a szabályalkotás felől is hozzáférhetővé váljanak.

A grammatikának a szintaxisal való Lazicius-féle adattári azonosítása — ez a fő oka a szóalkotás elutasításának — nem fogadható el. Ez a felfogás elvileg tagadja, hogy a lexikológiának is van grammatikai része. Nem is szólva arról, hogy — különösen mai elképzelésünk szerint — a szintaxis sem lehet meg a szóképzés és a szóösszetétel teljes mellőzésével, tekintettel ezek szintaktikai szerepére is. Másrészt meg a szintaxisba beleépülnek a szemantikai szabályok is. Ezért pl. az ÉrtSz. rengeteg szintaktikai szabályt vagy szabályszerűséget is feltár.

A szótár és a nyelvtan elkülönítése régi. BÜHLER negyedik axiómája az elkülönítést elvileg megalapozottabbá tette. De BÜHLER hangsúlyozza: „Man kann grob gesprochen wohl in jeder Sprache ursprünglich Syntaktisches in den Wortschatz und Lexikalisches in die syntaktische Klasse von Sprachgebilden übergehen sehen und übergehen lassen.” (73.) Szavak és mondatok: összetartoznak és csak korrelatív módon definiálhatók (70). A zászlójelnek nincsenek szavai, a zászlójel egyosztályos jelrendszer, jelzéskifejezésre való, elemei a hangoknak felelnek meg (72). A gyermek nyelve körülbelül három-negyedéves koráig egyosztályos (73). A természetes nyelvek egy korlátozott konvenciókészlettel és ennek megfelelő nyelvi képződménnyel korlátlanul

sokfélével tudnak ábrázolni. Ez egyosztályos rendszerrel nem volna megoldható. A mai ismert nyelvek igényt támasztanak arra, hogy „produktív”, sőt „univerzális” szimbólumrendszert alkossanak. Ezért tudták a bibliát több ezer nyelvre — 90 %-ban nem reménytelenül — lefordítani. — A szótárak terjedelme azért nem határtalan, mert az emberi memória kapacitása korlátozott. Csak a nyelvi típusú mezőrendszer teszi lehetővé, hogy az adott anyag és emlékezetkapacitás feltételei mellett a *produktivitás* és az alkalmazkodó képesség gyakorlatilag kielégítő (76–8).

Mindebből következik a szókinés és a szintaxis szoros egysége, valamint az, hogy magának a szókinésnek is vannak produktív eszközei (éppen a szóalkotás eszközei: a szóképzés, a magyarban akár igeekötővel is, a szóösszetétel és a jelentésváltozás). De ezekből az is következik, hogy a szótanak, a lexikológiának is van grammatikája.

Lazicius részletesen ismerteti BÜHLER tanítását a nyelv kettős tagozatáról. Végkövetkeztetése: a szóképzés teljes egészében a szótanba való. De BÜHLER tanításából nem következik — mint láttuk —, hogy itt a grammatikának nincs szerepe.

SAUSSURE e kérdésről némileg bizonytalanul nyilatkozik: „azok a nyelvek, amelyekben a motiválatlanság maximális, inkább lexikológiai jellegűek, azok pedig, ahol minimális, inkább grammatikai természetűek.” De mindjárt hozzáteszi: „Nem mintha a »lexikai« és az »önkéntes« egyfelől, a »grammatikai« és a »relatív« motiváció másfelől mindig szinonimák lennének; alapjában azonban van itt valami közös vonás. Olyanok ezek, mint két pólus, amelyek között az egész rendszer mozog, két egymással szembehaladó áradat, amelyek megosztják egymás között a nyelv mozgását: egyfelől a lexikológiai eszköznek, vagyis a motiválatlan jelnek a felhasználására való törekvést, másfelől pedig a grammatikai eszköznek, vagyis a konstrukciós szabálynak az előnyben részesítését.” (166–7.) Ezután különbséget tesz „ultralexikologikus” (pl. a kínai) és „ultragrammatikus” (pl. az indoeurópai és a szanszkrit) között. A franciában a latinnal szemben megnövekedett az önkényesség (*inimicus* = *in* + *amicus* és *ennemi*). „A jel önkényes voltának alapelve nem akadály a annak, hogy minden nyelvben el tudjuk választani az alapvetően önkényest vagyis a motiválatlant attól, ami csak relatíve az... a jel lehet relatíve motivált.” (164–5.) Majd később SAUSSURE remek példákat hoz a grammatika és a lexikológia párhuzamosságára, pl. *skazál* : *govorit* = *sprosit* : *sprášivat*; vagy: *considérer* : *prendre en considération*. „Látjuk tehát — írja —, hogy a funkció szempontjából lexikológiai tény összekeveredhetik a szintaktikai ténnyel. Másrészt minden olyan szó, amely nem egyszerű és oszthatatlan egység, végeredményben véve nem különbözik egy mondatrésztől, vagyis egy szintaktikai ténytől: az őt alkotó alegységek működése ugyanazoknak az alapelveknek van alávetve, mint a szócsoportok keletkezése.” (170.)

8. Hasonlatok. — Az általános nyelvészet absztrakt természete nemegyszer arra bírta művelőit, hogy hasonlatokkal világítsák meg elvont tételeiket. Így járt el sokszor SAUSSURE és BÜHLER is. Lazicius sok hasonlatot vett át elődeitől, vagy pontosan, vagy némi változtatással. Ezeknek a hasonlatoknak nemegyszer hosszú utóéletük volt. SAUSSURE hasonlatai: a szimfónia és előadás (nyelv és beszéd) 36; sakkjáték és figurák (nyelvi rendszerbeli értékek) 114; expresszvonat (nyelvi azonosság, anyagazonosság; szóelőfordulás, szó) 140; papírlap két oldala (a jel két oldala) 145; ötfrankos (nyelvi érték) 148; oszlop és gerenda (szintagmatikus és asszociatív kapcsolat)

154. — BÜHLER hasonlatai az érdekelte tárgykörökben: Wallenstein és Bassermann (a nyelv jeltermészete) 41; pénzhasonlat (a 3. axióma) 60; színelmélet (mező) 154; földrajzi térképlap és a muzsikus kottalapja (szótár és szintaxis) 180. — Laziczius hasonlatai: szimfónia és előadása 12; Bánk bán és Kiss Ferenc (vö. BÜHLERNél Wallenstein és Bassermann) 29; sakkjáték és figurák 53; színelmélet 43; földrajzi térképlap és a muzsikus kottalapja 44.

A szimfónia-hasonlat nem a legszerencsésebb, sőt egyenesen félrevezető. Kár, hogy ezt Laziczius átveszi SAUSSURE-től. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a szimfónia lekottázva és még el nem játszva nem a langue; hanem olyan, mint egy mű leírva, amelyet csak felolvasva realizálnak, amelyet annyiféleképpen adnak elő, ahányféle módon felolvassák. (Vö. TAMÁS: III. Kongr. 23.)

A kérdést pontosabban adja elő a zenére vonatkozólag VITÁNYI IVÁN „A zene lélektana” című könyvében. Az itt említettek a nyelvre és a beszédre mint hasonlat alkalmazhatók. A zenei „nyelv” és zenei „beszéd” című fejezetben, ahol SAUSSURE-re hivatkozik, de szerencsére nem vette át hasonlatát, ezt írja: „A zenei struktúráknak is van egy nyelvi oldala, az a hangkészlet, zenei struktúrárészet, a lehetséges melódiáknak, fordulatoknak, motívumoknak, harmóniáknak, ritmusoknak gyűjteménye, amelyből a kor zenei gyakorlatára válogat. És van egy beszéd oldala: a megvalósult, ténylegesen felcsendülő zene szerkezete és összefüggésrendszere.” (151.) — „A stílus szó... struktúrák kiválasztását jelenti, ha ez a választás nem pusztán önkényes és véletlenszerű. Vagyis a stílus itt közvetítő fogalom nyelv és beszéd, a zenei nyelv és a zenei beszéd között.” (152.) És végül ismét egy frappáns párhuzam volna, bár VITÁNYI itt csupán a zenéről beszél: „A zenével foglalkozó irodalomban igen sokszor olvashatjuk, hogy a vele megvalósuló időélmény mindig kettős, külső és belső időre bomlik. A zeneműnek és részeinek van egy külső, valóságos, percekben és másodpercekben kifejezhető időtartama, és van egy belső ideje, amely az élmény intenzitásához és ritmusához kapcsolódik. A kettő nem ugyanaz, hanem szakadatlanul feszítő és megoldást kereső ellentétet alkot.” (148.) A beszédre vonatkozó kettős időfogalomra lásd hasonlóan KÁROLY, Általános és magyar jelentéstan 177.

9. Lazicziusnak e tanulmány 2. pontjában említett adattári tézisei tehát vagy nem bizonyultak helytállónak (1. tézis), vagy elvileg helyesek, de a gyakorlatban az alkalmazásukba hiba csúszott (2. és 3. tézis). Ennek ellenére e tézisek kifejtési módja, Laziczius előző munkájával (Általános nyelvészet) és elődeinek műveivel való egybevetése a ma számára is hasznos tájékoztatást nyújt. Nem lehet vitás, hogy e részben tudománytörténeti, részben nyelvelméleti témakörben további értékes anyag birtokába juttatná nyelvtudományunkat Laziczius közre nem adott hagyatékának kritikailag megrostált kiadása.

KÁROLY SÁNDOR

A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában*

7. Az *Qgre* népnév értelmezéséről a szakemberek körében kétféle vélemény alakult ki.

A 811. évi események kapcsán szereplő *Qgre* népnévről a szakemberek egy részének az a véleménye, hogy itt *n é v c s e r* éről van szó, vagyis, hogy

* L. MNy. LXXII, 136—48, 257—68.

az eredeti forrásban, a görög kéziratban levő „avarok” nevét az óbolgár scriptor felcserélte az *Qgre* névvel.

Ezt az álláspontot képviseli GIL'FERDING, s ezt a nézetet tette magáévá ZLATARSKI is. Az indokolás: a későbbi időben, amikor az avarok neve már kevésbé volt érhető, könnyen felcserélhették ezt az ugrok ('magyarok') névvel, akik az avarok országát elfoglalták. Ehhez ZLATARSKI még az alábbiit fűzi hozzá: nehezen tisztázható, hogy a szerző mely forrásból meríthette a *ῥιγρι* nevet. DUJČEV is (NOVI i. m. 162–3) hasonló álláspontra helyezkedik: A Cod. Vatic. Gr. 2014.-ben a bolgárok segítőként az avarok és a szlávok (*μισθωσάμενοι Ἀβάροις καὶ τὰς πέριξ Σκλαβινίας*) szerepelnek (i. m. 150), s noha az 1338. és az 1340. évi Szinakszáriumban az *Qgre* név olvasható (1338.: *Ῥιγρι*, 1340.: *πρὶ Ουγγρικῶν*), DUJČEV ennek ellenére magáévá teszi GIL'FERDING (Sobr. soč. I, 39) és ZLATARSKI (i. m. I/1, 410) véleményét, hogy 811-ben a bolgárok szövetségesei az avarok voltak. DUJČEV álláspontjának alátámasztására megemlíti, hogy Krum 805 körül teljesen szétverte s egyben leigázta az avarokat (vö. Suidae Lexicon, ed. Adler: „*Βούλγαροι*”: ZLATARSKI i. m. 248–9), továbbá, hogy az egyik bizánci forrásban Krum 814. évi Bizánc elleni hadjáratában segítőként ismét az avarok és a szlávok vannak megemlítve (vö. Scriptor Incertus, ed. Bonn, p. 347: *τοὺς Ἀβάροις καὶ πάσας τὰς Σκλαβινίας*: ZLATARSKI i. m. I/1, 279). DUJČEV az 1965-ben megjelentetett újabb tanulmányában is (Chron.) kitart avar-értelmezése mellett, bár itt az *ῥιγρι* néprnevet már *les Hongrois*-val fordítja. Vö.: „D'une moindre importance, mais toujours probants sous ce rapport, sont les renseignements de deux récits hagiographiques, selon lesquels le prince Krum avait recherché, en 811, l'aide militaire des Hongrois. Les textes en question reflètent une tradition formée à l'époque où les Hongrois occupaient déjà la Pannonie et où on les identifiait aux Avars.” Szerinte tehát az *ῥιγρι* *les Hongrois* 'magyarok' népnév feltűnése egy hagyományt tükröz, amely abban a korban keletkezett, amikor a magyarok már elfoglalták Pannóniát, és amikor az avarokkal azonosították őket. (Chron. 236–7.)

BOBA IMRE viszont úgy véli, hogy a *ῥιγρι*-nek nevezett nép nem avarok, hanem onogurok voltak. Gondolatmenete a következő: Az avarok 803-ban Nagy Károlytól teljes vereséget szenvedtek; maradványaik a németeknél kerestek menedéket; a bolgárok 802–812 között elfoglalták az avaroknak a Tiszától keletre és nyugatra eső területeit és az egész Erdélyt; ilyen körülmények között tehát alig lehetséges, hogy az avarok segítették volna a bolgárokat. — Az onogurokról BOBA az alábbiakat mondja: Az onogur-föderáció bukása után (558 körül) az *onogur* név a forrásokban ritkán fordul elő, egyrészt mivel az onogur-bolgárok új politikai formációkba kerültek a kazárokkal és az avarokkal, másrészt mivel a dunai onogur-bolgárok a *bulgar* nevet kezdték el használni. Valószínűnek tartja BOBA, hogy az onogurok az avarok bukása után Dáciába mentek, s onnan segítették a bolgárokat; területük 812-ben lett a bolgár állam része. Ennek alapján lehetséges — mondja —, hogy 811-ben a Velika Planina-i harcokban, majd 837/38-ban a Dunánál (az áttelepített makedónok lázadásakor) az onogurok — ez az altáji nyelvű, független törzsszövetség — vett részt a harcokban. Vö. BOBA IMRE, *Nomads, Northmen and Slavs: Eastern Europe in the ninth Century*. The Hague – Wiesbaden, 1967. 79–80. BOBA egy 1973-ban megjelent újabb tanulmányában is fenntartja azt a véleményét, hogy a 811-ben és 837/8-ban

említett nép az „onogur-bolgárok”-kal azonos; vö. Formation of the Hungarian Polity: Festschrift für Michael Ferdinandy. Wiesbaden, 1973. 213–4.

A fentiekhez az alábbi észrevételeket fűzöm hozzá:

A források valóban arról vallanak, hogy az avarok (avagy pontosabban az *avar* gyűjtőnévvel jelölt s az egykori avar birodalomhoz tartozó népek, népcsoportok) a 803. évi megsemmisítő vereségük után nem tűntek le végleg a történelem színpadáról, mivel nevük a forrásokban még többször előfordul. Találkozunk velük a dunántúli és a keleti részeken is.

Lássuk először az avarok dunántúli jelenlétét igazoló adatokat: az avarok 805-ben letelepedésük engedélyezését kéri Nagy Károlytól „inter Sabariam et Carnuntum”, mivel a szlávok támadásai miatt előbbi székhelyükön nem maradhattak meg (Einhardi, Annales regni Francorum: MMFH. I, 42–3; H. KOLLER szerint – Zur Eingliederung der Slaven in das karolingische Imperium: Das heidnische und christliche Slaventum: Acta II. Cong. Intern. hist. Slav. Salisburgo-Ratisbonensis a. 1967. Hg. F. Zagiba. Wiesbaden, 1970. 37–41 – ez a terület nem lehetett azonos az avarok 805. előtti, pannóniai szálláshelyével, hanem ettől nyugatabbra feketett, s egészen az Ybbs és az Enns folyókig terjedhetett; LÁSZLÓ GYULA viszont úgy véli, hogy „inter Sabariam et Carnuntum” alatt a Bécsi-erdő–Győr–Pannónia (szt. Mártonhegy) közti terület értendő („Inter Sabariam et Carnuntum . . .”: StSIHung. XXI, 143, 147–8, 155). – 811-ben Nagy Károly az altaichi kolostornak területet adományoz „in Avaria”, a Duna melletti Melknél (vö. Fredegarii Chron.; 1. MMFH. III, 20). – Nagy Károly 811-ben az aacheni országgyűlésen elrendeli, hogy a seregek vessenek véget Pannóniában a hunok [‘avarok’] és a szlávok közötti ellenségeskedéseknek . . . A császárt Aachenben már várták a pannóniai küldöttek, Canizauci, az avarok fejedelme és a tudun és más előkelőségek, valamint a Duna környékén lakó szlávok vezetői, akik a Pannóniába küldött seregek parancsára jöttek el a császárhoz (vö. Ann. Regni Franc.; 1. MMFH. I, 44; ua. Ann. Fuld., i. m. 87; a *Circa Danubium* kifejezés feltehetőleg nemcsak Alsó-Pannóniát, illetőleg a Szávamellékét, hanem Felső-Pannóniát is jelenti, sőt a Duna-könyöktől északra fekvő területek is számításba jöhetnek; vö.: MMFH. I, 44/10. jegyzet; DEÉR JÓZSEF, Karl der Grosse und der Untergang des Awarenreiches: Karl der Grosse. Hg. von W. BRAUNFELS. I. Düsseldorf, 1966. 726, 778). – A 817. évi Divisio Imperii kimondja, hogy az avarok és a szlávok, akik Bajorországtól keletre vannak, Német Lajoshoz tartozzanak (vö. MMFH. IV, 32). – Jámbor Lajos 822-ben a frankfurti országgyűlésen meghallgatta a Pannóniában székelő avarok követeit, akik ajándékokkal járultak elébe (vö. Ann. Regni Franc., 1. MMFH. I, 50). – Német Lajos 836-ban az „avarok provinciájában”, a Bécsi-erdőben fekvő egyik helységet a passai püspökségnek adományozza (vö. MMFH. III, 34–5). Vö. még: DEÉR i. m. 719–91; SZÁDECZKY-KARDOSS S., Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarengeschichte nebst einer Auswahl von anderssprachigen Quellen. Szeged, 1972.; P. RATKOŠ, Pramene k dejinám Velkej Moravy. Bratislava, 1964. – A 871-ben összeállított „Conversio Bagoariorum et Carantanorum” című műben: 3.: „. . . Huni [‘avarok’] Romanos et Gothos atque Gepidos de inferiori Pannonia expulerunt, et illam possederunt regionem, quousque Franci et Bagoarii cum Quarantanis continuis affligendo bellis eos superaverunt. Eos autem qui obediebant fidei et baptismum sunt consecuti, tributarios fecerunt regum, et terram quam possident residui, adhuc pro

tributo retinent regis usque in hodiernum diem; 6.: Item anazephaleos de Avaris. Antiquis enim temporibus ex meridiana parte Danubii in plagis Pannoniae anterioris et circa confines regiones Romani possederunt, . . . Qui etiam Gothos et Gepidos suae ditioni subdiderunt. Sed post annos nativitatis domini CCCLXXVII et amplius Huni ex sedibus suis in aquilonari parte Danubii in desertis locis habitantes, transfretantes Danubium expulerunt Romanos et Gothos et Gepidos. . . . Tunc vero Sclavi post Hunos inde expulsos coeperunt istis partibus Danubii diversas regiones habitare. Sed nunc qualiter Huni inde expulsi sunt, et Sclavi inhabitare coeperunt, et illa pars Pannoniae ad diocesim Iuvavensem [Salzburg] conversa est, . . .” (vö. MMFH. III, 292, 298, 302–3, l. még a 10. fejezetet.) – Notkeri Monachi Sangallensis Gesta Karoli, a. 884–87.: I, 27: „. . . bellicosissimus Karolus . . . penitus eradicavit, ut ferreorum adamantinorumve progeniem et nomen Hunorum [‘avarok’] . . .; II. 1: Quos [Hunos] tamen invictissimus Karolus ita in annis octo perdomuit, ut de eis ne minimas quidem reliquias remanere permiserit . . .” (vö. MMFH. II, 38, 40, 42–3.) – Hurdābeh, Kitābu l-masāliki wa-l-mamāliki, a. 846–47., 885.: (2) Rūmija [‘Róma, Itália’], a bolgárok, a szlávok földje és az Al-Abar északra vannak Andalúziától (vö. MMFH. III, 326–7: *Al-Abar* talán a. m. a dunamenti avarok, a IX. század elején Pannóniában élő maradék avarok, s nem a kaukázusi avarok, mivel a szerző akkor nem említette volna őket Andalúziától északra és Itália szomszédságában; BOBA, Nomads 85 onogundur-bolgárokat lát bennük; LEWICKI, Źródła arabskie I, 90–1 szerint a 803-ban tönkrevvert avarok észak pannóniai maradvány kaganátusáról van szó; RATKOŠ, Pramene 321 szerint viszont ez a részlet nem vonatkozhat a Nagy Károly által 805-ben „inter Sabariam et Carnuntum” létrehozott avar területre, mivel sem Jámbor Lajos 871-ben keltezett levele, se a ŽK XVI., sem a Conversio a. 871 nem tesz említést önálló avar területről, s az utolsó ilyen adatként a 836. évi „provincia Auarorum” kezelendő). – BÍBKONST. is még megemlékezik az avarokról: . . . A horvátok akkortájt Bajjvarián túl laktak, ahol most a fehér horvátok vannak. De egy nemzetség kiválván ezekből . . . népükkel együtt Dalmáciába mentek, és ott találták az avarokat, akik e földet birtokolták. . . . felülkerekedtek a horvátok, és az avarok egy részét legyilkolták, a többieket pedig meghódolásra kényszerítették. Attól fogva ez a föld a horvátok uralma alá került, de még vannak Horvátországban az avarok közül valók, és felismerhető, hogy ezek avarok („*Ἀβαρεις, Ἀβάρων*). Vö. MORAVCSIK, BÍBKONST.: De adm. imp. 30/60–71.

Láthatjuk tehát, hogy a források még a IX. században is említenek avarokat a dunántúli részeken és az egykori Alsó-Pannónia területén, s ezért nem férhet kétség ahhoz, hogy 811 táján még éltek, léteztek az avarok. Ugyanakkor azonban elképzelhetetlen, hogy ezek a „nyugati” avarok segíthették volna Krumot a Nikéforos elleni harcban; egyszerűen azért nem gondolhatunk erre, mivel ezek az avarok túl messze laktak Bulgáriától. A Krum megsegítésére siető avaroknak viszont nagyon közel kellett lakniuk Krum székhelyéhez, mivel – mint ismeretes – Nikéforos július 20-án támadta meg Krumot, és 26-án már lezajlott a bizánciakat megsemmisítő csata.

De az avarok neve a B i z á n c e l l e n i h a r c o k b a n is feltűnik. Ennek az a magyarázata, hogy a Duna alsó folyásától északra, a Tisza vidékén lakó bolgárok felkeltek az avarok ellen, és azokat legyőzték. A bolgár államhoz tehát avarok is tartoztak (vö. GILFERDING, *Sobr. soč. I. i. m.* 37). Ezt támasztja alá az *Ина повѣсть того же Максима Грека(а), в время грядѣхъ кол-*

гаркомь című elbeszélés is: Krum az avarok hódoltatása után — по плѣнении Аваровъ ~ ὅτι τοὺς Ἀβάρ(ε)ις κατακράτος — megkérdezte őket, hogy miért pusztult el fejedelmük és egész népük . . . (vö. ZLATARSKI i. m. I/1, 545–7; l. még: А. Поповъ, Описание рукописей . . . Хлудова, № 74.: «Максима Грека сочинения», XVIII. századi kézirat; i. m. 173). Az elbeszélés görög eredetije a Suidae Lexicon-ban van közölve a Βούλγαροι címszó alatt; vö. ZLATARSKI i. m. 546. ZLATARSKI továbbá a Suidas-Lexikon alapján azt írja, hogy a bolgárok 805 körül az avarokat teljesen megsemmisítették, az életben maradottakat Krum hadifogolyként kezelte (ἠρώτησε δὲ Κρὲμ τοὺς τῶν Ἀβάρων αἰχμαλωτοὺς), és földjüket bolgár fennhatóság alá helyezte. Erre az időre tehető a mai Kelet-Magyarország egyesítése Erdéllyel. A Bulgáriához csatolt területen szlávok is éltek, akik miután felszabadultak az avar uralom alól, elismerték a bolgár fennhatóságot ugyanolyan feltételek mellett, mint ahogy ez a múziai és a dáki szlávoknál volt. — A Dunától északra élő szlávok és bolgárok viszonyára részletesebben l.: Гротъ, Моравія и мадьяры i. m. 86–96; ZLATARSKI i. m. I/1, 322–3.

S most lássuk, mit mondanak az adatok. Több bizánci forrás szerint 811-ben a bolgárokat az avarok (és a szlávok) segítették a Nikéforos elleni harcban. — 813-ban is Krum Konstantinápoly elleni vonulásában az avarok szerepelnek segítőként (vö. Scriptori Incerti, Historia: Krum . . . összegyűjtött hatalmas sereget, az avarokat és minden szlávokat; l. GrIzv. IV, 16, 19–23; ua. Pseudo-Symeonis, Chronographia: Krum . . . nagy sereget gyűjtött össze, amelybe avarok és valamennyi szláv is beletartozott; vö. GrIzv. V, 169–73). — SZÁDECZKY-KARDOSS szerint az Ann. Alam., Ann. Sangall. mai. 863. évi adatának („Gens Hunorum christianitatis nomen agressa est”) igazi értelme: Der richtige Sinn der Jahrbuchnotiz mag folgender sein: das christliche [fränkische] Reich musste einen awarischen Angriff erleiden (wahrscheinlich seitens des unbezwungenen Awarentums der oberen Theissgegend und des Donau-Theiss-Zwischenstromlandes). L. Ein Versuch 120; vö. még: DEÉR, Karl der Grosse 787. — ŽK XVI. 7–8.: Konstantín velencei látogatása során, amikor a három nyelvű tant valló latin püspökökkel és papokkal szemben a szlovien nyelvnek az egyházba való bevezetését védelmezi, érvként megemlíti, hogy már sok olyan nép ismeretes, amelynek könyvei (книгы) vannak, és amely saját nyelvén dicséri az Urat. Пыенек аз өрмэныек, а перзсак, аз абазгок, аз ибerek (’georgiaiak’), а шогдок, а готок, аз аварок (Ἐκρη), а түркөк (ТҮҮрци: *Tyrsos*), а казари (Козари: *Chazaros*), аз арабок, аз египтомиак és сокан масок. Vö.: DVORNÍK, Les Légendes 207; GRIVEC—TOMŠIČ 134, 205; KIRÁLY: MNy. LXX, 283, 418; — RATKOŠ, Pramene 321 szerint a népek felsorolásából az tűnik ki, hogy itt a kaukázusi avarokról van szó; a MMFH. II, 106 erre a népnévre nem tér ki, viszont megemlíti, hogy DVORNÍK, Les Légendes 207–9 a Тоурци (Тоурци) népet ’magyarok’-nak véli; l. még KIRÁLY: MNy. i. h. — Ad a. 889.: „Gens Hungarum . . . a Scythicis regnis et a paludibus, quas Thanais sua refusione in immensum porrigit, egressa est . . . Ex supradictis igitur locis gens memorata a finitimis sibi populis, qui Pecinaci vocantur, a propriis sedibus expulsa est . . . Et primo quidem Pannoniorum et Avarum solitudines pererrantes, . . .” (Regin. Chron., l. MMFH. I, 137).

Az avarok Balkán-félszigeti szereplésére és az avarok Balkán-félszigeti régészeti emlékeire vonatkozólag vö.: CSALLÁNY DEZSŐ, Archäologische Denk-

mäler der Awarenzeit in Mitteleuropa: Schrifttum und Fundorte. Mit 1 Karte der Fundorte. Budapest, 1956.; ERDÉLYI ISTVÁN, L'art des Avars. Budapest, 1966. 23–6; KOLLAUTZ A., Die Ausbreitung der Awaren auf der Balkanhalbinsel und die Kriegszüge gegen die Byzantiner: Študijné Zvesti Arch. ústavu SAV 16. Nitra, 1968. 135–64. Az itt idézett irodalommal kapcsolatosan egyrészt azt szeretném megjegyezni, hogy KOLLAUTZ – a Balkán viszonylatában – csak az avarok VI–VII. század eleji történetével foglalkozik, míg a VIII–IX. századi eseményekre adatszerűen nem tér ki. Másrészt arra a fontos mozzanatra szeretném felhívni a figyelmet, hogy CSALLÁNY műve és térképe, továbbá KOLLAUTZ térképe (melynek összeállításánál CSALLÁNY idézett művére is támaszkodott), valamint ERDÉLYI térképvázlata egyöntetűen arról vallanak, hogy avar régészeti lelőhelyek (telephelyek) a bolgár részeken – a Duna melletti Sadovec kivételével – nem fordulnak elő. S hasonlóképp ez érvényes a Bulgáriától északra fekvő Dunántúli részekre is. (Igaz, Bulgária területén is találhatóak elszórtan – Omarčevo, Kr. Nova Zagora – avar háromtollú nyílhegyek, de ezek nem az avarok telephelyeinek emlékei, hanem csak a régebbi avar hadi cselekmények tárgyi maradványai; vö.: KOLLAUTZ i. m. 140, 147.) Az avar régészeti emlékek hiánya a bolgár területeken már most azért érdemel figyelmet, mivel joggal felmerülhet a kérdés, hogy akkor hol tartózkodhattak azok az „avarok”, akik Krumot 811-ben segítették?

Az avaroknak a keleti részeken való szerepléséről – mint láthattuk – kevés adat szól. S a bolgárokkal kapcsolatosan 813 után már nem is bukkan fel a nevük. Viszont, s ez véleményem szerint nem mellőzhető szempont, ettől az időtől – vagyis a IX. század elejétől – kezdve az *Qgre, Oῦγγροι* nevű nép kezd feltűnni, s kapcsolódik be fokozatosan a Balkán-félsziget eseményeibe.

Az onogurokkal kapcsolatosan az alábbiakra érdemes felfigyelnünk. Az onogurokra vonatkozó VI–VIII. századi adatok alapján arra lehet következtetni, hogy az onogurok szállásterülete a Fekete-tengertől északra keletre elterülő vidékeken keresendő. Vö.: Jordanes, *Getica*, a. 551.: *Hunuguri*; Agathias de Myrina, *Historiarum Libri*, a. 552–8.: az 553. évi eseményekről szólva a Lazikében (a Kaukázus északnyugati nyúlványainál fekvő Ὀνόγοροις erődítmény nevééről azt írja, hogy nevét a legyőzött „hunok”-tól kapta, akiket még „onogurok”-nak is mondanak (τῶν δὲ Ὀνογούρων); Menandros ad a. 558–82.: 558-ban az avarok harcban álltak az unigurokkal (Ὀνιγοῦροις); Uő.: a türk kagán 576-ban a bizánci követségnek elmondja, hogy az alánokon kívül az unigur törzsek is szolgasorsba jutottak (τὰ φῶλα τῶν Ὀνιγοῦρων; a Kaukázus vidékéről van szó); Theophylaktos Simokattes ad a. 582–602.: az avarok megjelenése nagy félelemmel töltötte el a népeket, így a szabirotkat és az unugurokat is (Ὀννογοῦροι); Ravennai Anonymus ad a. 680.: „... iuxta mare Ponticum ponitur patria quae dicitur Onogoria . . .” (a Don alsó folyása és a Kubán folyó között); bizánci püspökségi jegyzék a VIII. század közepéről: Ἐπαρχία . . . ὁ Ὀνογοῦρων (az onogur püspökséget a VII. században állíthatták fel a Maiotis vidékén, de a VIII. század közepén még mindig szó esett róla Bizáncban, még ismerték az onogur nevű népet; e püspökségi jegyzék tudósítása a Kubán vidéki onogurok kontinuitását az V. századtól a VIII. század közepéig kétségtelenné teszi); Pseudo-Kallisthenes jegyzéke (a IX. század után) a Nagy Sándor által meghódított népekről: az avarokkal, kazárokkal és bolgárokkal együtt említi az onogurokat is (Ὀνογοῦροις). Vö.: MORAVCSIK, Az onogurok történetéhez 11–5, 29; GrIzv. II, 182–3.

De az *onogur* név a VIII. század elején a dunai bolgárokkal kapcsolatosan is fölbukkan. Agathon diakonus ugyanis a 680/81-ben Konstantinápolyban tartott VI. zsinat aktáiban (Ex actis Concilii oecumenici) a 713. évről azt írja, hogy az unogur-bolgárok megtámadták Thrákiát (*ἔθνος τῶν Οὐνογοῦρων Βουλγάρων*). Megjegyzendő, hogy ugyanezt az eseményt leíró Theophanes és Nikephoros „bolgár”-oknak nevezi Terbel fejedelem népét. Vö.: MORAVCSIK i. m. 15–7; GrIzv. III, 182–3. MORAVCSIK Agathonnak, a 713. évi események kortársának a leírásából azt a következtetést vonja le, hogy 713-ban Bizáncban a honfoglaló dunai bolgárokat még „onogur-bolgárok”-nak nevezték, továbbá, hogy az elnevezés maguktól a bolgároktól származik, s hogy a dunai bolgárok vagy legalábbis uralkodó rétegük az onogur népből való volt (i. m. 15–7, 21). Az *onogur* név tehát a VIII. század elején a dunai bolgárok közt még ismeretes volt, de később ezt kiszorította a *bolgár* gyűjtőnév, s az *onogur* név teljesen eltűnt (i. m. 21–2).

De nem lenne teljes a most megrajzolt kép, ha ehhez nem tennénk még azt is hozzá, hogy az *onogur* név a bolgároknál nem őrződött meg, ennek – a földrajzi neveket is beleértve – a bolgárban semmi nyoma sem maradt fenn (J. ЗАИМОВ szíves közlése), s a bolgárokat ezzel a névvel a szomszédok sohasem nevezték. Vö. még: Й. Заимов, Заселване на българските славяни на Балканския полуостров. Проучване на жителските имена в българската топонимия. София, 1967. I–II.; Ив. Дуриданов, Местните названия от Ломско. София, 1952.; Й. Заимов, Местните имена в Пирдопско. София, 1959.; Г. Христов, Местните имена в Маданско. София, 1964.; Н. П. Ковачев, Местните названия в Габровско. София, 1965.; Ст. Илчев, Речник на личните и фамилни имена у Българите. София, 1969.; Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. София, 1974.

Viszont több forrásban a dunai bolgárok nevéként az *onogundur* név szerepel. Vö.: BibKonst, De thematibus, ed. Bonn. 46₁₋₄: a bolgárok Konstantinos Pogonatos császár (668–85.) uralkodása vége felé keltek át a Dunán, „amikor a nevük is ismeretessé lett, mert előbb *onogundurok*-nak (*Ἄονογοννδοῦροις*) nevezték őket”; Nikephoros Patriarcha: Kovrat fejedelem az *unogundurok* (*Ἄονογοννδοῦροις*) ura; Theophanes: „szólani kell az *unogundur-bolgárok* és a kotragok (*τῶν Ἄονογοννδοῦρων Βουλγάρων καὶ Κοτραγῶν*) régi történetéről is.” Vö.: MORAVCSIK, Az onogurok történetéhez 21. MORAVCSIK az idevonatkozó tanulságokat a következőképp foglalja össze: Ha mármost ezeket a tudósításokat összevetjük Agathon adatával, akkor nyilvánvaló, hogy az *onogundur* azonos az *onogur* névvel. Más kérdés a két alak egymáshoz való viszonya. Minthogy az *onogundur* név három különböző forrásban maradt ránk, s így szövegromlásra nem gondolhatunk, s minthogy másrészt Agathon *unogur* alakja is hitelt érdemel, csak az a feltevés lehetséges, hogy az *onogundur* az *onogur*-nak vagy bolgár-török változata, vagy idegen nyelvi közvetítés által deformált alakja. E viszony teljes tisztázása még a turkológusokra vár. Az *onogundur* alakot az *onogur*-ból származtatja már MUNKÁCSI: Ethn. VI, 370; vö.: MORAVCSIK i. h.

A fenti adatokkal kapcsolatosan még arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy ezek régebbi eseményeket írnak le, amint ez BibKonst. („előbb”) és Theophanes („rég”) szövegéből is kiderül. De ugyanez vonatkozik Nicephori Patriarchae, Brevarium című művére is (830 körül írta), aki a 634–5. évi eseményeket írja le, amikor Kubrát, az onogundurok vezére felkelt az avarok kagánja ellen. Vö.: GrIzv. III, 294.

Az *onogur* névre vö. még Zacharias Rhetor egyháztörténetét 555-ből (l.: MARQUART, Streifzüge 355; ZLATARSKI i. m. I/1, 71–2; ZLATARSKI az e szerzőnél felsorolt nevekkel kapcsolatosan arra hívja fel a figyelmet, hogy e névfelsorolásban az *Unugur* név – amely azonos a *Hunuguri* és az *Oύνονγοῦροι* névvel – világosan el van különítve a *Burgar* és a *Kurturgur* névtől).

Az *unogundur* névre l. még ZLATARSKI i. m. I/1, 136–7, 13. jegyzet (további névváltozatok Theophanes, Nicephorus és BibKonst. műveiből). ZLATARSKI szerint az unogundurok – akik azonosak a VI. századi *’Ονόγουροι* -val – a *Burgar*-októl különálló törzset vagy hordát alkottak, a bolgárok keleti ágához tartoztak, a Közép-Kaukázus nyúlványainál éltek, s majd az egyesített bolgár törzsek között (a bolgár törzsszövetségben) vezetőhelyet foglaltak el (vö. i. m. 137).

BOBA IMRE az *onogundur* népvét az *onogur* név többes számú alakjának tartja (vö.: Nomads i. m. 91; l. még MMFH. II, 426).

GYÖRFFY GYÖRGY az onogurok kontinuitásáról ír: „Az onogurok kontinuitása ugyanis megállapítható az »onogur«, »onogundur«, magyarul »nándor« néven nevezett bolgárokkal...” (A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Bevezetés 7.)

S valóban, az *onogundur* név *n.nd.r* változata az arab forrásokban is felbukkan. Vö. Hudūd: *wunundur*; Gazdīzī: *n.nd.r.*; József kazár kagán: *vnntr/unntr*. A *n.nd.r* név a dunai bolgárokat jelöli, s a források a X. századra vonatkozóan mint a Duna alsó szakaszánál élő keresztény népről beszélnek róluk. Vö.: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról 52, 210; CZEGLÉDY KÁROLY, A magyar őstörténet kérdései. Bp., 1955. 33; ZLATARSKI i. m. 161; MMFH. III, 426.

A magyarban a dunai bolgárokat jelölő *nándor* név Belgrád *Nándorfejérvár* nevében, valamint több helységnévben és földrajzi névben maradt fenn. Vö.: 1333–44.: *albensi de Nándor*, 1388.: *Nadurfejrvar*, 1430.: circa *Nándor-albam*, 1476.: *Nándorfejrvar* stb. MELICH *Nándorfejérvár* nevét ’bizánci görög fejrévár’-ként értelmezi. ECKHART FERENC viszont helyesen mutat rá arra, hogy a *nándor* a. m. ’bolgár’. Vö. *Alba Bulgariae*: Anon. 39., Bécsi Képes Kr. 56., Budai Kr.; IV. Miklós pápa levele 1254-ből: „terra, quae *Alba Bulgarica* litteraliter nuncupatur”; hazai oklevelekben: 1294., 1295.: „episcopus ecclesiae *Albae Bulgaricae*”. *Nándor* nevű földrajzi helyek országszerte voltak; vö.: 1246.: *Nándur*, halászhely a Tiszában; 1268.: *Nándur*, két helységnév Komáromban; 1357.: *Nándurlaka*, helységnév Erdélyben; 1400.: *Nándorföld*, helységnév Pest megyében. ECKHART arra is felhívja a figyelmet, hogy elsőként Bonfini említi az *Alba Graeca*-t. Egyébként Belgrád a IX. század végétől 1018-ig volt bolgár birtok, de 1018 után már ismét Bizánchoz tartozott. Vö.: MELICH, *Nándorfejérvár*: MNy. V, 165–7, 367–9; ECKHART FERENC, *Nándorfejérvár*: i. m. 311–3; GYÖRFFY, Tanulmányok a magyar állam eredetéről 31, 64.

Ugyanakkor a bizánci görögben Belgrádnak szláv alakja terjedt el: *Βελύγραδα*; l. BibKonst, De adm. imp. 40/29, 32 stb.; II. Basileios 1019. évi oklevelében: *τὸν ἐπίσκοπον Βελαγράδων εἰς αὐτὰ τὰ Βελάγραδα*; vö.: Й. Ивановъ, Бълг. старини изъ Макед. i. m. 553–4. A bolgár alakra vö.: II. Aszen 1230. évi oklevelében: *Дω . . . Бѣлградѣ*, l. IVANOV i. m. 578; Naum-II. életírása: *Бѣлградѣ*, i. m. 313.

A fentiek alapján az alábbi tanulságok vonhatók le: a *nándor* népnév ’bolgár’-ként értelmezendő; a *nándor* név az arab források *n.nd.r.* népnévvel azonosítható; a *nándor* (*n.nd.r.*)-nak nevezett nép a IX–X. században már

az Al-Duna vidékén élt. Tisztázandónak látszik azonban a *n.nd.r.* és az *'Ovoγουρδοῦροι* név egymáshoz való viszonya, mivel e két népnév hangalakilag nem felel meg teljesen egymásnak. S továbbvive ezt a gondolatot, nem lehetséges-e az, hogy a *n.nd.r.* név az onogundurokkal rokon, de azoktól különálló népcsoportot jelöl? CZEGLÉDY szerint azonban a magyarban kimutatható *nándor* forma az *onogundur* népnévnek bolgár protetikus *v-s vnanður* alakjára megy vissza (Árpád és Kurszán: Zalai Tükör II [1975.], 53).

Mindent egybevéve mégis fogadjuk el BOBA fejtegetését, hogy az onogurok a IX. század első felében „feltámadnak”?

Számomra BOBA fejtegetése és érvelése nem meggyőző. Egyrészt a most felsorolt adatok ismeretében nem látom igazoltnak az *Ouggroi* 'onogur-bolgár' elméletét, másrészt — és tegyük hozzá — mindenekelőtt azért nem tudom elfogadni fejtegetését, mivel ő az *Οὔγγροι* és az *Ορόγγοροι* név között egyenlőségi jelet tesz. Ez pedig — ismereteim szerint — téves eljárás. A görögben ugyanis az *Ορόγγοροι*-ból nem lesz *Οὔγγροι*, ez a hangtani változás — a nazalizálódás — csak a szlávban következhetett be! Más szóval úgy gondolom, hogy az *Ορόγγοροι* és az *Οὔγγροι* név is más-más népet jelöl. Az *Ορόγγοροι* megnevezés egy türk nyelvű népet jelöl, míg az *Οὔγγροι* név azt a népet jelenti, mely a VII–IX. században az Azovi-tenger térségében, a Krím-félszigeten, a Fekete-tenger északi és nyugati partvidékén, valamint az Alduna északi területein élt, s amelyeket a szlávok *Qgre*-nek neveztek. S mint tudjuk, az *Οὔγγροι* ennek az *Qgre* névnek az átvétele. HÓMAN BÁLINT ugyan azt írja, hogy a magyarok „ungrok” elnevezése egyidőben tűnik fel a szlávoknál és a bizánciaknál (vö. még: Az *ungre*, *ungri*, *Οὔγγροι* szó egyidőben való jelentkezése a szláv, nyugati latin és görög nyelvben . . .), de ezt az álláspontját nyelvészeti érvekkel nem támasztja alá. (L.: Hóman, A magyar nép neve 136, 152.)

De hasonlóképp nem meggyőző számomra GILFERDING, ZLATARSKI, DUJČEV és mások állásfoglalása sem, akik az *Ėgre* — *Vegre* — *Ugre* adatokban „avarok”-at látnak. Nem vagyok híve az adatok fetiszizálásának, pontosabban az egyetlen adataira épülő elméletek konstruálásának, de a mi esetünkben nem erről van szó. Véleményem szerint nem lehet szó névcseréről akkor, ha ugyanaz a népnév két forrásvariáns tíz kéziratában is előfordul, még hozzá háromféle hangalakban, s emellett ha e kéziratok szövege sem egyezik meg egymással mindenben.

S hogy milyen népet takarhat az *Qgre*, *Οὔγγροι* népnév? Véleményem szerint a kialakuló magyarságnak egyik ágát, a magyarok eleinek egyik csoportját. S ezzel kapcsolatosan legyen szabad az alábbi két adatot idéznem: Ioannis Zonarae, *Ėpitomae Historiarum Libri* című művében (XII. század első fele) a 894–896. évi bolgár-bizánci események kapcsán az alábbiakat olvashatjuk: „... a császár ajándékokkal megnyerte a türköket (*τοὺς Τούρκους*), akik a Dunánál élnek, és még ungroknak is (*οἱ καὶ Οὔγγροι καλοῦνται*) neveztetnek”. (Ugyanebben a forrásban még *Τούρκοι* egyszer, *Οὔγγροι* kétszer a. m. 'magyar'; vö.: GrIzv. VII, 173.) S ezt a közlést egészítjük ki a *Повѣсть о латынѣхъ* című orosz forrásnak a IX–X. századra vonatkozó következő részletével: „... a bolgárok (*Оҗиоѡ глѣмѡи Болҗаре*) és az oroszok (*Владимѣрѡ князь роуѡкѡи . . . вѡи роѡѡе роуѡкѡаго лѡзѡика*) felvették a keresztséget, . . . „mindezeket a népeket látván az ugroknak nevezett peonok, akik sajátmagukat Magerë-nek mondják... (*ѡиѡ же всѡ лѡзѡиѡи видѣѡѡше Пеѡни глѣмѣѡи Оуҗри. иже сами нариѡуютѡ*

Μαγάρκ)”, ... a peon rép két fejedelme ... elment Konstantinápolyba, ... hogy felvegye a szent keresztiséget ... [950 táján]. Vö.: A. Поповъ, ... противъ Латинянь i. m. 186—8 (a jegyzetben: Μαγάρκ = Μαδαγάρκ).

Kiegészítésként még az alábbiakat: A Pověšť görög eredetije ezideig még ismeretlen, de tartalmi vonatkozásban a Слова охъ отпаденіи латинк című írásművel függ össze. A Pověšť ismeretlen szerzője megőrizte a Slova fejezeteinek sorrendjét, de egyben újabb részekkel is kiegészítette, így egyebek között az allemanokról, bolgárokról, oroszokról, ugrokról, kumánokról, perzsákról és az agarénusokról szóló — s a latin nyelvű forrásokból vett — részletekkel. Feltehető, hogy a Pověšť nem keletkezett korábban a XIV. századnál, de nem sokkal ezután szláv nyelvre is le lett fordítva (A. Попов, i. m. 176). A hazai szakemberek véleménye: Ha a szláv fordító a görög eredeti népneveit megtartotta, akkor e görög szöveg a XII. századnál régibb nem lehet. A bizánci görögben ugyanis a *Παλοεξ*-t csak ettől az időtől fogva használták 'magyar' értelemben. Vö.: МѢЛИЧ, A magyar nyelv szláv jövevényei: МНУ. VI, 293; DARKÓ, A magyarokra vonatkozó népnevek 3, 53; THALLÓCZY — НОДИНКА — ЈАГИЋ, Adalék az ó-hit történetéhez Magyarországon: Századok XXX, 200—1. Ezzel szemben megemlítendő, hogy МОРАВСКИ, ByzTurc. II, 208—9 adatai szerint a *Παλοεξ* név 'Ungarn' jelentésben már a XI. századtól kezdődően előfordul. De még régebbi előfordulását találjuk a Naum—I. (régibb) életírásában, ahol ugyancsak az Ουγρι πειν'κίи языкъ kifejezést találjuk. A szakirodalom e mű szerzőségét Kliment és Naum egyik tanítványának tulajdonítja, s a keletkezés időpontját a X. század első felére helyezi. Vö.: Й. Ивановъ, БѢЛГ. старини изъ Макед. 305—7; Христоматия³ i. m. 125, 106; И. Дуйчевъ, Изъ старата бѢЛГ. книжина I. София, 1943. 61, 201; ММФН. II, 177. Mindezek alapján tehát feltehető, hogy a *Peoni — Ugrī — Magerē* népnév-egyeztetés nem a XIV. századból, hanem ennél korábbi időből, esetleg már a X. századból származik.

8. Mivel elhangzott olyan állásfoglalás, hogy a 811. évi *Egre — Vegre — Ugre* néven az 'avarok' értendők, más szóval, hogy a szláv fordítók felcserélték az eredeti forrásban szereplő „avarok” nevét az *Egre* stb. népnévvel, ezért a következőkben a forrásokban előforduló *n é p n e v e k h a s z n á l a t á n a k m ó d j á t*: a névmegőrzés, az archaizálás és a névmodernizálás kérdését tekintjük át.

Elsőként — a bizánci források alapján — lássunk néhány példát arra, hogy mely esetekben találunk *n é v k o m p o z i t u m o k*at, tehát olyan eseteket, amikor egy adott népet két névvel is jelölnek, illetőleg amikor két vagy három népnévből összetett etnikai elnevezéseket alkalmaznak egy-egy népre vonatkozóan. Ilyen esetek: „bizonyos hunok ['avarok'], az onoguroknak nevezettek ...” (Agathiae de Myrina, Hist., I. GrIzv. II, 182); „hunok, akik szaviroknak mondják magukat” (uo. 183); „hunok szavirok” ['szabirok, szavárdok'] (uo.); Attila „a hunok gepidák” nemzettségéből származik (Chronikon Paschale; I. GrIzv. III, 73); „a nyugati hunok, akiket még avaroknak is mondanak” (Theophanis Confessoris: Chronographia; I. GrIzv. III, 259); el kell még mondanunk az „úgynevezett hunok és bolgárok” eredetét (Nicephori Patriarchae: Breviarium; I. GrIzv. III, 295); „hunok bolgárok” (uo. 303); „hunok, azaz bolgárok” (Philothei: Cletorologium; I. GrIzv. IV, 124); „a hunok, azaz bolgárok népe” (Vita Ioannicii, Auctore Petro Monacho; I. GrIzv. IV, 136); „onogurok bolgárok” (Agathon: Ex actis ... a. 681.; I.

GrIzv. III, 182–3); a Meotis-tenger mellett, a Kufis folyó mentén, van „a régi úgynevezett Nagy Bolgária” (Nicephori Patriarchae: Breviarium; l. GrIzv. III, 295); „szkítabolgárok” (Synax. Eccl. Const.; l. GrIzv. V, 291); „türkök, . . . nyugati türkök [’magyarok’]” (X. század eleje; Nicolai Patriarchae Mistici: Epistolae; l. GrIzv. IV, 266); „. . . ungrok, . . . hunok, . . . türkök [’magyarok’]” (ad a. 836/37.: Leonis Grammatici: Chronographia; l. GrIzv. V, 156); „. . . ungrok, . . . hunok, . . . türkök . . . [’magyarok’]” (ad a. 836/37.: Georgius Monachus Continuatus; l. GrIzv. VI, 136); „türkök [’magyarok’]” 5× (ad a. 894/96.: Leonis Grammatici: Chronographia; l. GrIzv. V, 158–9); „szkíták, . . . hunoknak mondják ezt a népet, . . . hunok . . . [’magyarok’]” (ad a. 960.: Leonis Diaconi, Historiae; l. GrIzv. V, 246); „műziaiak és szkíták [’bolgár-türkök, protobolgárok’]”, „műziaiak, azaz bolgárok és szkíták” (ad a. 580.: Ioannis Zonarae: Epitomae, XII. század első fele; l. GrIzv. VII, 150–4); „avarok és szkíták” (ad a. 600.: uo. 154); „a türkök, akik a Dunánál élnek és még ungroknak is nevezetnek, . . . türkök, . . . ungrok 2× [’magyarok’]” (ad a. 894/96.: Zonarae: Epitomae; l. GrIzv. VII, 173); . . . és Ualent megengedte a bolgároknak, hogy a Dunán átkelhessenek Trákiába . . . és hogy védelmezzék a görögök országát a gótoktól, a szkítáktól, „az avaroktól, ezek tatárok és magyarok (то су татари и мачари)” . . . Egyes bolgárok egyik vezérével Pannóniában maradtak „az avarokkal vagy a magyarokkal (с авари или с маджари)”, és hosszú időn keresztül együtt voltak a magyarokkal . . . ; . . . Trivelia király sokat büntette az „avarokat avagy a magyarokat (аваров или маджаров)” . . . (az esemény kiindulópontja a 378. év; vö.: П. Динеков, Паисий Хилендарски. Славянобългарска история [1762.]. София, 1972. 226, 230); vö. még ehhez: ad a. 894.: „Avari, qui dicuntur Ungari”, in his temporibus ultra Danubium [’Pannónia’] peragrantes . . . (Ann. Fuld.: MMFH. I, 121); ad a. 896.: „. . . cum Avaris, qui dicuntur Ungari . . .” (Ann. Fuld.; vö. MMFH. I, 122); ad a. 908.: „. . . Avars, quos modo Ungarios vocamus . . .” (Widukindi Corbeiensis: Rerum Gest. Sax. Libri III: MMFH. IV, 388). A további példákra l. MORAVCSIK, ByzTurc. Tanulmányok párhuzamként szolgálhat az alábbi adat is: BíbKonst., De adm. imp. 29/17, 33, 37: „a szlávok, akik avaroknak is nevezetnek” – *ἔθνη Σκλαβήνικα . . . καὶ Ἀβαροὶ ἐκαλοῦντο; . . . οἱ ἐκεῖθεν τοῦ [Δανούβειος] ποταμοῦ Σκλάβοι, οἱ καὶ Ἀβαροὶ καλούμενοι . . .* (a Dalmáciában letelepített „rómaiak”, bizánciak, a Dunától északra élő szlávokat mondják ’avarok’-nak).

A fenti, a bizánci forrásokból vett s az avarokra, a bolgárookra és a magyarokra vonatkozó adatokból megállapítható, hogy a forrásokban előforduló névösszetételek között vannak kettős elemű népnevek (pl. „hunok bolgárok”), találkoznak körülírtas etnikai megjelölésekkel (pl. „hunok, azaz bolgárok”, „hunok, akik szaviroknak mondják magukat”), végül egy-egy népre vonatkozóan előfordulnak váltakozva használt népnevek is (pl. „ungrok, hunok, türkök” a. m. „magyarok”).

Ami az idézett etnikai megjelölések egyes elemeit illeti, azt tapasztaljuk, hogy csak olyan nevek kerülnek egymás mellé, amelyeknek viselői a múltban állampolitikai, nyelvi vagy földrajzi vonatkozásban kapcsolatban álltak egymással. S a felsorolt hunokról, nyugati hunokról, onogurokról, szavirokról, bolgárokról, avarokról, szkítákról, illetőleg a hunokról, türkökről, nyugati türkökről, ungrokról tudjuk, hogy ezek az említett három reláció valamelyikébe besorolhatók. S csak egyetlen esetben fordul elő olyan névpárosítás, amikor a nevek viselői más-más nyelvcsaládhoz tartoznak („hunok gepidák”), de ez

esetben is e két népnév összekapcsolása az állampolitikai függőség és a területi azonosság elve alapján született meg.

Az általunk felsorolt népnév-összetételek a *n é v a r c h a i z á l á s* típusához tartoznak, vagyis az összetétel egyik eleme, az egyik név egy régebben élt nép nevével azonos. Hogy az archaizálásnak mi az elvi alapja, erre vonatkozóan hallgassuk meg MORAVCSIK GYULÁT. Megjegyzem, hogy hasonló következtetéseket vontam le én is a népnév-összetételek itt bemutatott anyaga alapján.

A források helyes értelmezése — írja MORAVCSIK —, kritikai interpretációja céljából a kutatónak különös figyelmet kell fordítani a bizánci írókat általában jellemző archaizáló, klasszicizáló tendenciára. A szerzők előszeretettel alkalmazzák az úgynevezett archaizáló népneveket, azaz a korukban szereplő idegen népeket az antik forrásokból ismert népekkel azonosítják, s ennek következtében valódi nevüket különböző antik népnevekkel helyettesítik. Leggyakoribb ilyen archaizáló népnév a *Σκύθαι*, melyet a középkori kelet-európai népek egész sora megkap, s amely csaknem azonos jelentésű a *βάρβαροι*-jal. Szűkebb körű a *Παίονες* vagy *Παννόνιοι*, amely a bolgárok és a magyarok speciális neve. Az ilyen identifikálás alapja vagy a földrajzi elhelyezkedés, tehát a lakóhely azonossága, vagy az ethnikai jelleg rokonsága, vagy a nevek hasonlósága. A népnevek vizsgálatánál nem szabad szem elől téveszteni, hogy a bizánciak egyes idegen népek ethnikai jellegéről, életmódjáról, szokásairól s egymáshoz való viszonyáról egyes esetekben megbízható értesüléseket nyertek. Egyes népnevek (pl. *Οἰννοί*, *Τοῦρκοί*) használata nem mindig az archaizálásban gyökerezik, hanem esetleg az illető népek életében történt politikai és szervezeti változások reális tükröződése. Vö.: MORAVCSIK, Bevezetés a bizantinológiába 101–2, 82; DARKÓ, A magyarokra vonatkozó népnevek; K. AMANTOZ, *Τὰ ἐθνολογικὰ ὀνόματα . . . Ἑλληνικά* II [1929.], 97–104; MORAVCSIK, Die archaisierenden Namen der Ungarn in Byzanz: BZ 30 [1929–30.], 247–53; uő., ByzTurc. I, 198–9, II, 13–7.

A forrásokban találkozunk olyan tudósításokkal is, amelyek az *e t n i k a i r o k o n s á g r a*, kapcsolatokra vonatkozóan tartalmazznak utalást. Például: „Ezek [a szkíták 'avarok'] . . . a türkök vad hajtásai” (ad a. 626.: Georgii Pisidae: *Bellum avaricum*, készült 627-ben; l. GrIzv. III, 57); „. . . az úgynevezett hunok és bolgárok, . . . A Meótis-tenger mellett, a Kufis folyó mentén, van a régi úgynevezett Nagy Bulgária, és az úgynevezett kotragok, akik velük [a bolgárokkal] egy népből valók” (ad a. 680.: Nicephori Patriarchae: *Breviarium*, készült 829-ben; l. GrIzv. III, 295); „. . . a bolgárok vezére [Boris fejedelem], aki nemzetségét tekintve az avaroktól és a chazároktól származik, [törzsi] nevét Bulgar uralkodótól eredezteti, . . . szkíta [Boris fejedelem] . . .” (X. század közepe: Iosephi Genesii: Reges; l. GrIzv. IV, 334); stb.

Látható tehát, hogy az itt felsorolt népek esetében a tudósítások alapján helyesen tájékoztatnak e népek származásáról, etnogenetikai kapcsolatairól.

A források olvasásakor feltűnt, hogy egyik-másik szerző milyen széleskörű s ugyanakkor mennyire *m e g b í z h a t ó e t n i k a i i s m e r e t e k k e l* rendelkezik. Vö. pl.: [Symeon bolgár cár ellen készülődnek] az oroszok, a besenyők, az alánok, a nyugati türkök [‘a magyarok’] — a türkök, az alánok, a besenyők, az oroszok és más szkíta törzsek (Nicolai Patriarchae *Mistici: Epistolae*, X. század eleje; l. GrIzv. IV, 266–67); [Szláv Tamás felkelésében résztvettek] az agarénusok [‘az arabok’], az indusok, az egyiptomiak, az

asszírok, a médek, az abazgok, a zíchek [kaukázusi nép], az iverek, a kavirok [?], a szlávok, a hunok, a vandálok, a gétek, a lázok, az alánok, a chaldeusok, az örmények és több más nép; a bolgárok, szkíták (ad a. 821 – 23.: Iosephi Genesii: Reges, X. század eleje; l. GrIzv. IV, 324–5, 331–2); [a Nyugat-Balkánon élő népek] a bolgárok, az ungrok ['magyarok'], a szkíták ['magyarok'], a médek [?], a türkök ['nyugati türkök, magyarok'] (ad a. 917.: Miraculum S. Georgii, X. század; l. GrIzv. V, 61); [Symeon bolgár cár halálakor a Bulgáriával szomszédos népek] a horvátok, a türkök ['magyarok'] (ad a. 927.: Theophanis Continuati: Chronographia, X. század; l. GrIzv. V, 135); [Leo és Justinianus bizánci császárok idejében] a bolgárok, az alánok, az abazgok (ad a. 711.: Zonarae: Epitomae, XII. század első fele; l. GrIzv. VII, 158).

Valóban, a források szerzői sok népet, népvét ismertek, s az általunk tanulmányozott bizánci forrásokban csak ritkán fordul elő egy-egy vitatható népnév (pl. a médek a Balkánon), míg a többi esetben közölt adatok valós etnikai és földrajzi ismeretekről vallanak. Tapasztalataim szerint a vizsgált bizánci források szerzői a legtöbb esetben az adott nép valódi nevét szerepeltetik műveikben, ilyenek pl. a hunok, avarok, kazárok, bolgárok, türkök, kotrigurok, utigurok, onogurok, unogundurok, ungrok, szavirok, besenyők; szkíták, szarmaták, alánok, abazgok; antok, szlávok, oroszok, horvátok; frankok, gepidák; trákok, múziaiak; médek, perzsák; arabok, agarénusok; stb. De amint erre már a népnév-archaizálásnál felhívtam a figyelmet, ugyanev nevek közül néhányat a történelem folyamán később felbukkanó népekre vonatkoztatva is alkalmazták a krónikások, pl. hunok a. m. 'avarok, onogurok, szavirok, bolgárok, magyarok', türkök a. m. 'magyarok', szkíták 'avarok, bolgárok, türkök, általában türk steppei népek, magyarok', múziaiak 'bolgárok, szlávok'.

Osszefoglalóan tehát azt tapasztaltam, hogy abban az esetben, ha például egy XII. századi szerző egy IX. századi eseményről írt, úgy ő a népvétek vonatkozásában vagy az adott nép valódi nevét szerepeltette, vagy a szóbanforgó néppel nyelvi, etnikai, politikai, területi kapcsolatban levő régebbi népnevét használta, vagyis archaizált.

A népvétek modernizálására, azaz egy régebbi népnévnek újabbkori népnévvel való felcserélésére a vizsgált anyag alapján tulajdonképpen nem is tudnék példát felhozni. Ellenkezőleg, egy igen fontos ellenpéldára, vagyis az eredeti népnév megőrzésére szeretném felhívni a figyelmet. Zonaras, Epitomae című, már idézett s a XII. század első felében írt művében az avarok és a bolgárok VII. század végi eseményei kapcsán az alábbi népvéteket szerepelteti: múziaiak ['bolgár-törökök, protobolgárok'], szkíták ['ua.'], múziaiak, azaz bolgárok és szkíták, avarok, szlávok, perzsák (l. GrIzv. VII, 150–54). A lényeges, sőt bátran mondhatjuk, rendkívül jelentős mozzanatot szempontunkból az, hogy Zonaras e művében több alkalommal is használja, megőrizte az „avar” népvét az avarokra vonatkoztatva, és nem cserélte azt fel pl. az *Ungroi* névvel!

De még további példákat is felhozhatok az *avar* népnév megőrzésére. Az avarok 626-ban megostromolják Konstantinápolyt, s e harcban szövetségesei a szlávok és a perzsák. Sok forrásban olvashatunk e esetről. Vö. pl.: barbárok, perzsák, vad népek vezére [az avar kagán], szlávok, szláv bődönhajók ([Th. Synkellos], De obsidione Constantinopolis, Homilia, készült 627-ben; vö. GrIzv. III, 41–55; e műben az *avar* népnév nem szerepel); barbárok, szkíták, különféle és kevert törzsek, szlávok, hunok, bolgárok, médek,

perzsák, szövetségesek, szlávok összekeveredve a bolgárokkal (Georgii Pisidae: *Bellum avaricum*, készült 627-ben; l. GrIzv. III, 56–66; az *avar* népnév itt sem szerepel); perzsák, avarok 2×, a kagán 3×, szlávok, szövetségesek, Ermicis az avarok hadvezére, örmények (Chronicon Paschale, 627-ben íródott; l. GrIzv. III, 78–84; az *avar* népnév háromszor fordul elő); a kagán, a múziaiak és a szkíták vezére (Hymnus Acatistus; l. GrIzv. III, 171); nyugati hunok, akiket még avaroknak is mondanak, bolgárok, szlávok és gepidák (Th. Confessoris: Chronographia, 813 körül készült; l. GrIzv. III, 259; az *avar* népnév itt szerepel); avarok 6×, perzsák, szlávok, szláv nők (Nic. Patriarchae: Breviarium, 829 körül készült; l. GrIzv. III, 293–4; az avarok neve hatszor fordul elő); avarok, perzsák (Georg. Monachi: Chronicon, 842–867 között készült; l. GrIzv. IV, 46; az avarok neve kétszer fordul elő); perzsák, szkíták [’avarok’] (Antonii Studitae: Oratio, a X. század végén készült; l. GrIzv. V, 239–40); avarok 4×, szlávok, perzsák, avarok és szkíták (ad a. 580–600: Zonaras: Epitomae, XII. század első fele; l. GrIzv. VII, 154; az avarok neve ötször szerepel).

A fenti adatok közül számunkra elsősorban a fiatalabb, a IX–XII. században írott források adatai fontosak, s ezek között is mindenekelőtt Zonaras XII. századi szerző műve, amelyben az avarok neve megőrződött, többször előfordul, s ezt a népvét a szerző nem modernizálta, s nem cserélte azt fel – a területi azonosság elve alapján – az *Ungroi* névvel!

A forrásokban szereplő népnevekkel kapcsolatosan még két szempontra szeretném felhívni a figyelmet. Az egyik az, hogy a szerzők a forrásokban gyakran csak az *uralkodó*, az államalkotó népet nevezik meg, s az államban élő többi népet, népcsoportot nem említik. Így például köztudott, hogy az avarok államában nemcsak avarok, hanem más – legyőzött, csatla-kozó, szövetséges – népek (törzsek) is éltek, s a források név szerint többnyire csak az avarokat emlegetik. De elszórtan mégis találunk olyan adatokat is, amelyekből világosan kitűnik, hogy többféle törzsről s némely esetekben kevert népekről van szó. A másik mozzanat, amit meg szeretnék említeni, az a körülmény, hogy némelykor nincs megnevezve (néven nevezve) a szóbanforgó nép, hanem csak *általánosító utalásokat* olvashatunk, mint „barbárok”, „más nemzetiségű népek” stb. S mind az első, mind a második eset lehetőséget nyújt arra, hogy egy-egy ilyen meghatározásba többféle népet is beleérthessünk. Vö. pl.: ad a. 601.: „... amíg ezekből [a bizánciakból] háromszáz főt öltek meg, az avarok közül négyezren pusztultak el...” (vö.: Theophylacti Simocattae: *Historiae*, VII. század eleje, VIII. 2. fejezet; l. GrIzv. II, 350); „... A vereség következményeképp élve elfogták a barbárok és ezek fogságba kerültek: háromezer avar, más barbárok hatezerkétszáz és nyolcezer szláv...” (vö.: VIII. 3. fejezet: i. m. 352); ad a. 601.: „... A kagán újból összegyűjtötte seregeit és a Dunához sietett. Miután [a bizánciakkal] megütköztek, a barbárok vereséget szenvedtek és a folyóba fulladtak. Ezekkel együtt sok szláv is elpusztult. Élve került fogságba háromezer avar, [nyolcszáz szláv, háromezerkétszáz gepida; a zárójelben levő rész a forrás kiadójának a kiegészítése Anastasius Bibliothecarius (873–75.) műve alapján] és kétezer barbár...” (Theophanis Confessoris: *Chronographia*, a. 813., 24. fejezet; l. GrIzv. III, 226–7, 254–5); ad a. 618., 622.: „... a dunai részekről menekültek; ... az avar kagán ... összegyűjtötte valamennyi barbár törzset, ... valamint nagy számban valamennyi szlávot, bolgárokat és más népeket is (Acta S. Demetrii; vö.: GrIzv. III, 134–6); ad a. 626.:

... ez a háború ... különféle és kevert törzsekre terjedt ki (Pisidés; vö.: GrIzv. III, 59); barbárok, ... vad népek, ... más nemzetségbeli törzsek, ... [az avar kagán] összegyűjtötte valamennyi neki alávetett barbárt, vad törzseket, ... a szlávokkal és a többi vad törzssel ... (Homilia; vö.: GrIzv. III, 41–55); ad a. 811.: [a bolgárok] ... szövetségesnek megnyerték a szomszédos népeket (Vita Ioann., Sabas; vö.: GrIzv. IV, 134); ad saec. X. in.: avar törzsek; türkök, alánok, besenyők, perzsák és más szkíta törzsek (Nic. Patr. Mist.; vö.: GrIzv. IV, 217, 267).

S milyen következtetéseket lehet levonni a fenti adatokból? Egyrészt azt, hogy az államalkotó (hódító) népen kívül más népek is résztvettek az uralkodó nép harcaiban. Lássuk most ezzel összefüggésben egy kicsit részletesebben Theophylaktos Simokattes már idézett adatát. Az ütközet 601-ben zajlott le a Duna–Tisza vidékén, Viminacium (Kostolac) közelében, s az esemény terjedelmes leírásában az alábbi népek szerepelnek: avarok 5×, a barbár [az avar kagán] 10×, a barbárok [’avarok’] 2×, gepidák („három gepida falu”) 1×, szlávok 1×, avarok – barbárok – szlávok 1×. Ezzel kapcsolatosan helyesen mutat rá RATKOŠ, Pramene 51, 57 arra, hogy az avar kagán seregét különféle etnikai csoportokból szervezte, hogy az avarok „barbár” seregeihez az avarok fennhatósága alá tartozó szlávok és más etnikai csoportok (gepidák) is tartoztak. – Másrészt a források tanulmányozása arra figyelmeztet, hogy ha egy-egy forrásban egy nép név szerint nincs is megnevezve, ez még nem jelenti föltétlenül azt, hogy az adott nép, törzs vagy annak egy csoportja a valóságban sem volt résztvevője leírt eseménynek.

KIRÁLY PÉTER

Szófejtés és gazdaságtörténet

Crom – cromer – kalmár

1. Néhány évvel ezelőtt „Szófejtés és tudománytörténet” címmel (MNy. LXIV, 278–90, 385–93) MOLLAY KÁROLY nagyívű és alapos tanulmányt szentelt – a hazai forrásokban a XIV. század óta kimutatható – *kalmár* szavunk etimológiai magyarázatai történetének. A szó eredetére, jelentésére és átvételének körülményeire vonatkozóan végülis a következő megállapításokra jutott.

„Hazai bajor-osztrák eredetű; vö. hazai bajor-osztrák R. *kramär*, *kramar*, *kramänär*, *krammar*, *krömar*, *krömmar*, *kram(m)er*, *krö(m)er*; vö. még: középfelnémet *krämaere* (felsőnémet), *kraemer* (középnémet), irodalmi német *Krämer* ’institor, kiskereskedő’. A középfelnémet kori szók az ófelnémet *crāmāri* ’ua.’ szóra mennek vissza, ez pedig az etimológiailag még nem tisztázott ófelnémet *crām* ’vásári bódé’ származéka. Az utóbbira nézve még vö.: középfelnémet *krām* ’kifeszített ponyva, sátortető, vásári bódé teteje, vásári bódé; kereskedés; áru, vásárfia’, irodalmi német *Kram* ’kacat, holmi; (zug)bolt; vásárfia’. A német szó középkori jelentése (’vásározó kiskereskedő’) hazai adatokból is igazolható. A magyarországi városi jog szempontjából irányadó Budai Jogkönyv 104. cikkulusa („Von den Kramerern”) így kezdődik: »Dy Kramerer sullen nichtz anders handeln den rechte kramerey vnd das zu krameren gehort, vnd das das ein gerechtes vnd nicht falsches guet seÿ. Auch sullen sÿ ir kramereÿ in der stat nindert anderswo, weder in yren heuseren noch in kain gewelben turren fail haben noch mugen verkauffen, den allain vnter den kremen.«” (MOLLAY, Das Ofner Stadtrecht 100; Sopron hasonló

értelmű 1455. évi közgyűlési határozata: SoprOkl. II/2, 176.) Külön jogállásuk volt a boltos kereskedőknek (*kaufman, gewelbherr*), akik viszont csak a házakban levő boltokban (*gewelb*) árusíthattak: »Dy kaufleut, dy do gewelb herren gehaisen sein, dy süllen in iren gewelben vnd nyndert anders, auch nicht durch offne laden ire kaufmanschatz dürren verkauffen» (Budai Jogkönyv 70. art.). A *kramer* vásárról vásárra járó kiskereskedő, a Budai Jogkönyv ezért a helyiek védelmére külön megszabja, hogy az idegen *kramer* („*der gast*”) az egyes árukat milyen mennyiségen alul nem árulhatja. A helyben lakó *kaufman, gewelbherr* ugyanakkor nagykereskedő, aki eladható legkisebb árutétele szempontjától az idegen *kramer*-ral azonos vagy még szigorúbb elbánásban részesül (vásznat például 100 rőf alatt nem adhat el). A Budai Jogkönyv 104. és 423. artikulusa részletesen felsorolja a fontosabb gyümölcsöket, fűszereket, szöveteket, bőröket, ruházati, háztartási cikkeket stb., amelyeket a helybéli és az idegen *kramer* Budán és nyilván a különböző vásárokon árulhatott. A vándorló *kramer* és nem a helyben maradó *kaufman, gewelbherr*, nem a helyben maradó piaci árus (*fragner*) vagy kofa (*fragmerin*) került első sorban érintkezésbe a városok, mezővárosok, falvak magyar lakosságával. Nem véletlen, hogy a magyarba nem ezek a szók, hanem a *kramer* szó került. Hangtani szempontból az átvételnél mind a *kramär* > *kramar*, mind a *krqmär* > *krqmar* rövid tőhangzós változat szóba jöhet.”

Mollay Károly tanulmányával a szó etimológiájának vizsgálata és az átvétel hangtörténeti magyarázata nyilván lezártnak tekinthető.¹ A szerző maga is utalt azonban további, nyelvészeti jellegű kutatások szükségességére, amelyek során tisztázni kell a jövevényszó „hazai német előzményének hazai életét is”. Ez a figyelmeztetés annál is indokoltabb, mivel Mollay a *kalmár* szavunk hazai német előzményének jelentésére vonatkozó középkori forrásadatokat az általa mintaszerű modern szövegkiadásban közrebocsátott Budai Jogkönyvből merítette, és soproni analógiával támasztotta alá. Felvetődik tehát a kérdés: vajon más magyarországi városok német nyelvű forrásanyaga megerősíti-e a *kramer* szó középkori jelentéséről, „hazai életéről” tett fenti megállapításait? Erre a kérdésre próbálunk választ adni a következőkben, kassai forrásanyag alapján.

2. Kassa (Kaschau, Košice) középkori áruforgalmának jelentős fejlődésére vall, hogy kereskedelemmel foglalkozó polgárai már a XV. század folyamán céhbe (*bruderschaft*) tömörültek. Szabályzatukat első ízben: 1446-ban maguk állították össze; másodjára: 1475-ben már a városi tanács foglalta írásba. Az első szabályzat szövegét olyan forrás őrizte meg, amely más fontos adatokat is tartalmaz a céh életének első századából, főképp az 1495-től 1536-ig terjedő évtizedekből: a kassai kereskedő-céh számadáskönyve. Erre fordítsuk először figyelmünket KERÉKES GYÖRGY forrásismertetése alapján (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle = MGtSz. X, 342–52; vö. MGtSz. V, 32–4).

Eszerint a céh 1446 táján 19, 1495-ben 24, 1507-ben 15, 1514-ben 16 tagot számlált; ettől kezdve létszáma 13-ra, 9-re, 6-ra csökkent, de 1528-ban már ismét 12-re, 1530-ban 15-re, 1532-ben 20-ra, 1536-ban 23-ra emelkedett. A céh bevétele a főlvételi díjból, az évi tagsági díjból, a bírságokból és a bolt-hérből állott. A belépés feltételeit az 1446. évi céhlevél 4 font viasz, 2 vörös forint (*rot fl.*) lefizetésében és a testvérek számára (*den brudern vnd swestirn*)

¹ „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-nak *kalmár* szócikke MOLLAY megállapításainak summázatát adja, — azzal a kiegészítéssel, hogy itt a német szó középkori jelentése: ’vásároló kiskereskedő, szatócs’.

lakoma rendezésében szabta meg. A számadáskönyvbe vezetett tételek csakugyan arról szólnak, hogy a belépők 4 font viaszt és *grosz mol-t* adtak; de a felvételi díjat nem *rot gulden*-ban teljesítették — amely már a XV. század közepén 192—232 dénárt ért Kassán —, hanem 100 dénárral számított forintokban. Az évi tagsági díj (*brudergelt*) 25—30 dénárt tett ki; egyesek viaszt és borsot is szolgáltattak. A bírságokat is viaszban rótták ki: az előjárók (*fyrmeister*) iránti engedetlenségért, a gyűléseken való pontatlan megjelenésért, káromkodásért. A negyedik bevételi cím: a boltbér külön figyelmet érdemel.

A céhnek ugyanis saját épülete volt: neve *crom* vagy *steincrom*. Ebben a fatetős kéépületben, amely valószínűleg a város közepén, a későbbi színház helyén, a lőcei házzal átellenben állott, tartották a *herrn und brüder* — a céh tagjai — gyűléseiket és lakomáikat; ez az épület szolgált áruraktárul; s itt sorakoztak a bolthelyiségek, amelyekért a *brüder*-ek évi bért (*cromcynsz*) fizettek. A céhtagságnak — lakoma, belépési díj és évi tagdíj fizetése mellett — szemlátomást feltétele volt, hogy az illető városi polgár a *crom*-ban bolthelyiséggel rendelkezék. A boltokat a XV. század második felében 1/2 forintért, a XVI. század elején 25 dénárért adták bérbé. A nagyobb kereskedők két helyiséget is béreltek ekkoriban 50 dénárért, mint Richter Zsigmond 1507-ben, Wasserbauch Péter 1510-ben, Krompholz Miklósné 1512-ben.

A *crom* a *bruderschaft*-é volt; ezért — mint a számadáskönyv tanúsítja — a céh kiadásai között gyakran szerepeltek olyan összegek, amelyeket a *crom* tatarozására, világítására, őrzésére fordítottak. 1495-ben zszindelyért, szegért az ácsnak 50 dénárt, kulcsért 1 dénárt fizettek. 1497-ben is javítják a *crom*-ot. 1505-ben 13 tag adott az épület fedésére 1-1 forintot: zszindelyt, szeget vettek rajta, meg az ácsot és napszámot fizették. 1531-ben a ház kapuját javítja az ács: szögért, fúért és munkájáért 13 dénárt adnak. 1534-ben a *crom*-hoz 1000 zszindelyt vettek 1 forint 20 dénárért, 1000 szöget 40 dénárért, 10 lécet (behordással együtt) 14 dénárért, 160 lécszöget 12 dénárért, továbbá az ácsnak 1 forint, a kőfaragónak 24 dénár munkabért fizettek ki. Állandó kiadást jelentettek a *crom* világítására költött összegek is, — azon kívül, hogy gyertyára való viaszt — mint láttuk — felvételi és évi díj, valamint bírság címen is adtak a céhtagok. Ugyancsak állandó évi kiadásként került a céhkönyvbe a *cromhüter* fizetése: 1495-ben és 1502-ben egyaránt 2 forint járt az épület őrzéséért.

3. Amikor a kassai kereskedők első szabályzatukat összeírták, a *crom*, illetőleg az abban levő boltok már az ő birtokukban-bérletükben voltak. Hiszen az 1446. évi okmány — amelyet most KEMÉNY LAJOS kiadása alapján (MGtSz. V, 31—2) veszünk szemügyre — éppen ilyen címet visel: „Unser sacczunge der bruder yn den Cromen, habin alle gewillert mittynandir.”

Ez az 1446-i szabályzat először is a fentebb már ismertetett szolgáltatásokat szabta ki minden olyan személyre, „Wer vnser bruderschaft adir [=oder] czech gewynnen wil, adir *eyn newir bruder* werdin wil adir *eyn newir cromer*”. A fölvételi feltételek és a bírságok megállapítása (1—5. pont) után pedig kimondotta, hogy a céh tagjai idegen kereskedőnek az áruit nem rakhatják ki vagy adhatják el; nem kölcsönözhetnek néki mérleget vagy súlyokat, s nem léphetnek kereskedelmi társulásra (*gemeinschaft noch gesellschaft*) — az érintett áruk elvesztése, illetőleg bírság terhe mellett. A szöveg az idegen személyét (*fremder mann, fremdir kaufman*) nagyon szigorúan határozta meg. Idegennek tekintendő minden nem városbeli (*gast*) — legyen az belföldi vagy külföldi; sőt az említett korlátozások alá esik bárki, aki „nicht mit uns yn

der bruderschaft ist", „nicht unser bruderschaft hat": tehát a céhen kívüli városbeliek is (6–8. pont).

Ha az idegen kereskedőket illető fenti tilalmak a Budai Jogkönyv 73. és 87. artikulusának („Von fromderr kaufleut ellen vnd wag"; „Das kain Inlenderr kaufman mit einem gast gesellschaft In kaufmanschaft haben soll") felelnek meg, a kassai szabályzat 9. pontjához hasonlóan immár nem találunk az Ofner Stadtrechtben. Az 1446. évi okmány utolsó előtti pontja ugyanis így hangzik: „Wer aus dem crome trit adir seyn crom vormyt adir vorkewfft adir aus wirt gemit, der zal auch austreten aus vnser bruderschaft vnd czech, bis daz her wedir [= wieder] eyn crom gemyt adir eynen eygin crom kewfft, zo zal her wedir dy bruderschaft gewynnen alz eyn newir cromer der dy czech gewynnen wil". A szöveg itt szinte definíciószerűen adja tudtunkra, hogy az egykorú kassai nyelvhasználatban a *crom* szó egyrészt a kereskedő-céh közös kőépületét – és eképpen tárgyi szimbólumként magát a céhet –, másrészt az épületben a céhtagok által bérelt vagy birtokolt egyéni bolthelyiségeket jelentette. Ezt a két további értelmezést kell tehát felsorakoztatnunk a Mollaynál szereplő 'kifeszített ponyva, sátortető, vásári bódé' jelentések mellé.

Az idézett szöveg egyben kategorikus bizonyítékát nyújtja annak a – számadáskönyv egyedi adataiból leszűrt – korábbi következtetésünknek, amely szerint a céhbe jutásnak, a felsorolt fizetségeken kívül, egyenesen feltételét képezte a *crom*-ban bolthelyiséggel való rendelkezés: az illető személy éppen ezáltal vált *cromer*-ré; aminthogy a *crom*-ból való kilépéssel *bruderschaft*-beli tagságáról is le kellett mondania. *Cromer* és *bruder* a szabályzat összeállítói számára azonos értelmű fogalmak. Miként „bruderschaft adir czech", éppúgy „eyn newir *bruder* adir eyn newir *cromer*" szinonimaként szerepel a szabályzat 1. pontjának fentebb idézett részletében. Az egykorú kassai nyelvhasználatban tehát a *cromer* szó eredetileg *crom*-mal rendelkező kereskedőt, boltos kereskedőt, céhbeli kereskedőt jelentett. Ezt kell hozzátennünk Mollaynak 'vásárról vásárra járó kereskedő', 'vásározó kiskereskedő' értelmezéséhez.

4. Az 1446. évi céhszabályzat a kassai kereskedők által forgalmazott áruk közül csak egyetlen – nagyértékű – cikket nevezett meg: a bors adásvételére tartalmazott érdekes, a kassaiaknak kedvező előírást. Más ízben volt már alkalmunk bizonyítani, hogy a Levante-kereskedelem egyik útvonala a XV. században a Fekete-tenger mellékéről az erdélyi száz városokon át éppen Kassára vezetett, és fő importárúként borsot közvetített (Századok = Sz. CIX, 3–32). Így e helyütt nem részletezzük a céhszabályzat 10. pontjának erre utaló passzusát. Nem hagyhatjuk azonban említetlenül ez utolsó pont záró részletét. Eszerint a céh tagjai nem árusíthatnak vásárnap és Nagyboldogasszony napján (augusztus 15-én); viszont – folytatódik a szöveg – Tizenkét apostol napján (július 15-én) mise után kirakodhatik, aki akar, „vndir vns reychin *cromern*". A céhbeli, vagyis a *crom*-ban bolthelyiséggel rendelkező kereskedők tehát nemcsak *bruder*-eknek vagy *cromer*-eknek, hanem éppenséggel „gazdag *cromer*"-eknek nevezték magukat.

Mi volt a tényleges tartalma ennek a kifejezésnek? Az újabb kérdésre nyilván a kassai *cromer*-eknek az 1446. évinél részletesebb, második, 1475. évi céhlevelétől várhatjuk a választ.

5. Mielőtt azonban ennek vizsgálatára térnénk át, egy olyan „közbülső" okmányra kell pillantást vetnünk, amelyik a sokféle portékát árusító *cromer*-

ektől megkülönböztetett *gewandschneider*-ek: posztómetszők, posztókereskedők tevékenységére vonatkozik. Ezt a különbségtételt a Budai Jogkönyvben is megtaláljuk, amelyben éppen a *gewelbherr*-ekről szóló cikkelyt közvetlenül követő 71. artikulus tárgyalja a *kamerherren oderr gewant sneiderr* jogait.

Kassa város tanácsa 1461-ben adta ki a *Gewandschneider Artickl-t* (MGtSz. X, 428). Eszerint posztómetszéssel, vagyis posztónak nemcsak egész végekben, hanem a végeket elmetszve, rőfökben való árusításával csak olyan személy foglalkozhatik, akinek saját posztóboltja (*kaufkammer, gewantkammer*) van, és ezért a városnak bért fizet. A kassai szabók pedig csakis ezektől a helybeli posztómetszőktől vagy más idevalósi polgároktól („oder sunst von aynen mitwoner diser Stadt”) vásárolhatnak posztót, idegenektől („von den gesten”) nem. Sőt, a posztónyírók (*scherer*) sem dolgozhatnak idegenek számára a kassai *gewandschneider*-ek előljárójának (*viermaister*) tudta nélkül, és idegenek posztóját nem vehetik át, nem hozhatják forgalomba.

Az érem másik oldala abból az iratból ismerszik meg (MGtSz. X, 429), amelyet a város tanácsa néhány héttel később adott ki a szabó-céh mestereinek kérelmére, akik nyilván nem törődtek bele, hogy posztóbeszerzés dolgában a helybeli kereskedőkre legyenek korlátozva. Az e körül fölmerült „összezőrdülések” elrendezése végett a tanács immár úgy határozott, hogy a szabók városbeli polgártól tetszés szerinti mennyiségben: „nach Irer notdurft und was czu Irem hantwerk gehoert”, vagyis végszámra és rőfszámra egyaránt vásárolhatnak posztót; viszont idegentől sajátmaguk és családjuk részére ugyan szükségletük szerint, de feldolgozás céljából csupán végszámra: „ain tuch oder fuenf oder melr” vásárolhatnak. A posztómetszők iménti szabályzatának előírásait tehát jócskán enyhítette a szabó-céh kérelmére kiadott határozat: míg az előbbi kereken megtiltotta, az utóbbi nagyobb tételben megengedte a szabóknak az idegen kereskedőktől való posztóbeszerzést. Ám abban az alapelvben lényegileg megegyezett a két 1461. évi rendelkezés, hogy csupán városbeli polgár adhatott el, illetőleg csupán városbelitől volt szabad vásárolni feldolgozás céljából posztót nagyban és kicsinyben egyaránt.

6. Hasonló elv érvényesült az 1475. évi céhlevélben, amely az 1446-inál részletesebben írta körül és erősítette meg a *brudirschaft der steyncrome* régóta élvezett szabadságait. Az okmányt kivonatosan először HAJNIK IMRE közölte (Sz. II, 158–9); teljes szövegét FRANZ KRONES adta ki (Archiv für österreichische Geschichte LXXXI, 465–7), majd tőle függetlenül KEMÉNY LAJOS (MGtSz. IV, 190–2).

A város tanácsa itt elsőbben is kimondotta, hogy „alle awslender oder die nicht burgerrecht dieser stadt haben” csupán az évi országos vásár alkalmával rakodhatnak ki a piacon, egyébként csak szállásukon árusíthatnak. Egyben vagy 14 árucikkre – köztük elsőként éppen a borsra és sáfrányra – vonatkozóan rögzítette azt a legkisebb mennyiséget, melynél kevesebbet nem mérhetnek ki, illetőleg nem adhatnak el; más szóval: az idegen (nem kassai) kereskedőknek – az országos vásáron kívül – megtiltotta a kis tételekben való árusítást. Az 1475. évi kassai céhszabályzat tehát – éppen úgy, mint a Budai Jogkönyv 104. és 423. cikkelye – az idegeneket lényegileg nagykereskedelemre kötelezte, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy a kicsinybeni eladást, a helyi fogyasztópiacot a helybeli *cromer*-ek részére tartsa fenn.

De vajon azt jelenti-e ez, hogy a kassai *cromer*-ek csupán kis tételekben árusítottak, kiskereskedelemmel foglalkoztak, mint budai névtársaik? Korántsem. Az 1475-i szabályzat következő passzusa ugyanis – az 1446. évi rendel-

kezés megszigorításával – a városbeli *bruderschaft* tagjainak is csak heti egy napon: a heti vásár csütörtöki napján engedélyezte az akár nagybani, akár kicsinybani árusítást: „aws zulegen, feil zuhaben und zuverkaufen *vil oder wenig*, was oder wie der wir [= will]”. Egyéb napokon őket is házukban vagy szállásukon való kereskedésre utalta, – éspedig ez esetben a felsorolt áru-fajtáknál rájuk is ugyanazok a legkisebb mennyiségek voltak kötelezőek, mint az idegenekre. Borsból negyedmázsánál, sáfrányból egy fontnál, kék cérnából és festett lenfonálból negyed-negyed mázsánál, selyemszövetből (*czindel vosth*), vászonfajtákból (*leymit, goltsch*) és harrasi szövetből 10–10 végnél, fátyolból négy darabnál, egy halfajtából (*droemel*) 8 schilling (240 dénár) áránál, aranyfonalból 4 gombolyagnál, barchetből 4 egész végnél, harisnyából egy tucatnál, ágyneműből 30 darabnál kevesebbet a városbeli *cromer*-ek a heti vásáron kívül éppúgy nem adhattak el, mint az idegenek az évi országos vásáron kívül. [Csak abban tettek még különbséget közöttük, hogy a felsorolásban meg nem nevezett áru-fajtáknál idegenek esetében 4 forint, helybelieknél 1 forint volt az alsó értékhatár; továbbá bőjti ételeket (*festil spczise*) a várbeliek bármikor bármilyen mennyiségben vehettek-adhattak.]

Észerint a kassai *romer*-eknek, a *bruderschaft* tagjainak a tevékenysége kettős jellegű volt: mind kiskereskedelmi, mind nagykereskedelmi tevékenységet folytattak. A heti vásárnapján kis tételekben is árultak, szélesebb fogyasztói rétegeknek; egyéb napokon csak nagy tételeket adhattak el: nyilván gazdag úri vagy polgári fogyasztóknak vagy kereskedőknek. A kassai céhszabályzat szerint a *steincrom* „urai és testvérei” részesültek olyan elbánásban (a hetivásár napjának kivételével), mint a Budai Jogkönyv szerint a *kaufman*-ok, *gewelbherr*-ek. Vagyis: Kassán a *cromer* szó nemcsak kiskereskedőt, hanem – a Budai Jogkönyv Mollay által oly behatóan ismert terminológiájától eltérően – helyben lakó nagykereskedőt, „boltos urat” is jelentett. Éppen ez utóbbi funkciót fejezi ki a *reichcromer* elnevezés.

7. Amikor HAJNIK IMRE az 1475. évi kassai céhlevelet kivonatossal közölte, ezt egy korábbi okmánnyal: Zsigmond király Kassa városának 1404-ben adott, az idegen kereskedők kassai tevékenységét szabályozó kiváltságlevelével állította párhuzamba. HAJNIK – akinek a korábbi oklevél ismeretét köszönhetjük – úgy vélekedett, hogy „ugyanazt [ti. az 1404-i királyi oklevélben foglaltakat] rendeli Kassa városa, – csakhogy még több árucikkre terjeszkedvén ki” 1475-ben (Sz. II, 458).

A két okmány között azonban lényeges különbséget figyelhetünk meg. Míg az 1475. évi szöveg – mint láttuk – azt a legkisebb mennyiséget, alsó értékhatárt szabta ki, amelynél kevesebbet idegen kereskedők – az országos vásár kivételével – Kassán nem adhattak el, addig az 1404. évi azt a legnagyobb mennyiséget, felső értékhatárt rögzítette, amelynél többet idegen kereskedők a városban nem bocsáthattak áruba: „in rebus et bonis venalibus quantitatem et numerum venalium seu vendibilium in venditionibus *non excedant*”. A szabályozási elv különbözősége a szabályozni kívánt viszonylat különbözőségében leli magyarázatát. Míg az 1475. évi városi céhlevél az idegeneknek kassaiakkal való kereskedelmét, addig az 1404. évi királyi oklevél idegeneknek más, hasonlóképpen idegen kereskedőkkel Kassán folytatható adásvételét szabályozta: „Quod omnes et singuli mercatores seu forenses homines extranei et advenae, qui videlicet in ipsa Civitate non morantur, neque ius civile inibi habent, *cum aliis mercatoribus extraneis et advenis* non alio modo, quam consequenter subscripto mercari debeant, neque praesu-

mant". Amikor ez az oklevél úgy rendelkezett, hogy idegen kereskedő idegennek Kassán — a posztófajta minőségétől függően — 2–6 végnél többet, sáfrányból, borsból és egyéb fűszerekből 1/2–1 fontnál többet, rövidárukból 1 aranyforint áránál többet nem adhat el: tehát nem minimumot írt elő, hanem a maximumot korlátozta, akkor ezzel a kassai *cromer*-eknek nem mint a helyi piacon eladó kiskereskedőknek, hanem mint közvetítő nagykereskedőknek: *reichcromer*-eknek az érdekeit volt hivatott védelmezni, idegen nagykereskedők versenyével szemben.

Hasonló viszonylatban egyébként az Ofner Stadtrecht még szigorúbb rendelkezéseket fogalmazott meg a budai *gewelbherr*-ek érdekében. A jogkönyv 74. artikulusa szerint idegen kereskedő egyáltalán nem adhatja el áruját egy másik *gast*-nak, „sunderr nur einem Ofnerr”.

8. Az 1475. évi kassai szabályzat arról is nyújt némi tájékoztatást, hogyan jutott a kereskedő-céh a *steincrom*-nak nevezett épület birtokába. Az okmány bevezető passzusa szerint „die fürsichtigen und erbarn lewte der bruderschaft der steyncrome ... haben ... gebeten en ire freiheit und gerechtikeit, so sie mit denselben cromen, die sie denn vor langen zeiten, von eynem erbaren rate diser stadt gekauft haben und von alter bisher auf sie geerbt und kommen seynt, und noch vorczinsen jerlich mwszen, auf eyn newsz zubestetigen und zuconfirmiren ...” A *bruderschaft* tehát a *steincrom*-ot egykor megvásárolta a városi tanácstól, de érte azóta is évi bérrel tartozott.

Nyilván erre a *czins*-re utalt Kassa városának 1487-i számadása, amely szerint a város ebben az esztendőben a *Reichkrome* után 18 forintot vett be. Az *Armenkrenleyn* pedig — bukkanunk a számadásban egy további, tárgyunkba vágó kifejezésre — ugyanezen évben 25 forint 63 dénárt jövedelmezett. Az 1533. évről szóló városi számadásban is arról olvashatunk, hogy a városnak „von den armen kremen” 7 forint 70 dénár összegű bevétele volt (KEMÉNY LAJOS, Kassa város régi számadáskönyvei 1431–1533. Kassa, 1892. 56–7, 103).

Hogy mit jelent az utóbbi kifejezés, a városi tanács egy 1509. évi határozata világítja meg, amelyet ugyancsak KEMÉNY LAJOS tett közzé (MGtSz. IX, 139). Eszerint az *armenkremen* „gestiftt worden sind vor arme lewt, dy kein hantwerck nicht können”; mostanában viszont rendeltetésüktől eltérően „von ettlichen hantwergerin anfangen sint, doryn yre hantwerck czw treyben und ausz czween eynes czw machen.” Hogy ennek elejét vegye, a tanács úgy határozott: ha „indert eyn hantwerger doryn wolde arbeten, das her geben soll der stadt czw czinsz czw 3 aber 4 fl. eyn jor”, tehát viszonylag igen magas bérösszeget. Az *armenkremen* tehát kisebb boltokat, bódékat jelentett, amelyeket a város eredetileg szegény embereknek adott bérbe kicsinybeni kereskedésre, — szemben a *steincrom*-ban levő bolthelyiségekkel, amelyekben a céhbeli *reichcromer*-ek árusítottak.

A *reichcromer*-ek ezekért a bolthelyiségekért — mint fentebb (2.) láttuk — maguk is csekély összegű évi bért fizettek a *bruderschaft*-nak; de a bérleti viszonynál jóval szilárdabb jövedelmeket realizáltak *crom*-jukkal: elzálogosíthatták, eladhatták, örökül hagyhatták. Cromer János és felesége „a *reichcrom*-ban lévő *steincrom*-ot” 1479-ben eladták Ruzsdorfer János bírónak. Cromer Ágoston egykori bíró fia, Cromer Jeromos 1482-ben *steincrom*-ját Weickart János leányára hagyományozta. Roth Boldizsár, amikor 1486-ban egy özvegyasszonyt vett feleségül, hozományul egyebek között egy *reichcrom*-ot kapott „a *crom*-ház közepén”; ezt hamarosan, más ingatlanokkal

együtt, eladta. Cottman (Apotheker) Bertalan 1477-ben egy *steincrom*-ot vásárolt bizonyos Symától; 1490-ben adósa volt Weickart Jánosnak egy *steincrom*-ért; leánya pedig 1501-ben *steincrom*-ját eladta Gülch Mihálynak. Zipszer Kelemen gazdag hagyatékához 1504-ben két *crom* is tartozott, a benne levő fűszerekkel. Aman Pál és második felesége, Benigna 1507-ben eladta Molner Gergelynének a *reichcrom*-ban levő *crom*-ot, amely egykor Benigna anyjáié, Klementin asszonyé volt, „a középső ajtó mellett, a felső sarkon, napkeltével szemben”. Münzer Jakab gyermekei 1514-ben, többek között, egy *steincrom* harmadrészét örökölték. KERÉKES GYÖRGY (Kassa polgársága, ipara és kereskedése a középkor végén. Budapest, 1913. 15, 33–4, 47, 51–2, 54–5, 90) a kassai úgynevezett városi könyvek (Stadtbuch) sok ilyen tartalmú bejegyzését közölte; egyben jegyzéket állított össze azoknak a személyeknek a hosszú soráról, akiket a források ez idő tájt Kassán *Cromer* (*Kromer*) és *Kalmár* családnévvvel, illetőleg névhelyettesítő jelölővel neveztek meg.

9. MOLLAY KÁROLY budai és soproni forrásanyag alapján arra a megállapításra jutott, hogy *kalmár* szavunk hazai német előzményének, a *kramer*-nek középkori magyarországi jelentése: 'vásároló kiskereskedő', 'vásárról vásárra járó kiskereskedő', – eltérően a *kaufman*-tól, *gewelbherr*-től: a helyben lakó, bolttal rendelkező nagykereskedőtől.

Középkori kassai forrásaink kibővítik ezt az értelmezést. Az egykorú kassai német nyelvhasználatban a *crom*, *steincrom*, *reichcrom* egyrészt a kereskedő-céh közös kőépületét, másrészt a céhtagok által ebben az épületben bérelt-birtokolt egyéni bolthelyiségeket jelentette. A *crom*-ból képzett *cromer*, *reichcromer* szó pedig eredetileg éppen *crom*-mal rendelkező kereskedőt, céhbeli boltos kereskedőt jelentett, aki sokféle portékát árusított, és nemcsak kis-, hanem nagykereskedelmi tevékenységet folytatott.

Úgy véljük: a német előzményszó magyarországi életének ez a mozzanata hozzásegít annak magyarázatához is, hogy a magyar nyelv a *kramer*-t *kalmár* alakban nem 'vásároló kiskereskedő' vagy 'szatócs' jelentésben vette át, hanem átfogó tartalommal: a 'kereskedő' általános fogalmának kifejezéseként.

PACH ZSIGMOND PÁL

Szó- és szólásmagyarázatok, etimológiai megjegyzések Balassi nyelvéből*

Falra borsót hány. E szólás eddig ismert legkorábbi alakja az SZMK.-ban tűnik fel. Briszeida rá akarja beszélni Júliát, hogy fogadja Credulus udvarlását. Júlia azonban így felel: „Chak heiaban *heiaban haniot az Borsod az falra*, chak *heiaban hegedőlz az malomban*, mert nem szeretem sem most sem ez után, hizem erted immar.” (71.) Úgy látjuk, hogy a szólás(ok) e formájának kialakításába az alliteráció is belejátszott. A *h*-val kezdődő igék előtt ugyanis az ugyancsak *h* kezdetű *hiába* szó áll. Erre azért is gondolunk, mert Balassinál még öt hasonló alliteráló kifejezést találunk: „Eléggé *hordoztuk heában az sok bút*,” (69) | „Kinszenvedését valljon s *heában hagyodé* fiadnak?” (39) | „megh mondotam, hogi mind ketten chak *heiaban halasztok*, a

* L. MNy. LXXII, 308–20.

feleol mast kereshettek.” (70) | „azert lafsad, mert engemeth csak *hiaban* igyekezel *hozad haitani*,” (82), illetve a „Kiben az szeretője háládatlansága és keménysége felől panaszolkodik” című 1583 és 1584 közt írt versében: „Valaki azt hiszi, hogy nyerjen menyeken és szűzeken | Szerelmivel vagy hívséggel, az *házat rak sík jegen*, | Vagy pedig *heában hord* vizet rostás edéniben | Avagyhogy verőfönt akar fogni bolondul keziben.” (67.)

Szólásunknak a régisében egyéb alakváltozatai is voltak, például: *Mit hánz a falra borsót* (Decsi: Adag. 182; KÖNNYE NÁNDOR: Nyr. XI, 177); *falra mit hánsz borsót; akarmint hánd a borsót a falra, de nem ragad rayta* (MA). Megvan az oroszban is: *kak ob cmeny zopox* 'mint a falrahányt borsó' (HADROVICS – GÁLDI, OrMSz.²).

Malomban hegedül. A *heiaban hegedőlz az malomban* (71) szintén szólás, ismerjük más formáit is: *malomban hegedül* (Decsi: Adag. 166; MA.: NySz.; Pázm: Kal.: MARG.¹). Illyefalvi „Jephté”-jében így fordul elő: „többet az *malomban nem hegedült vala*” (HORVÁTH JÁNOS, A reformáció jegyében. Bp., 1957. 444: IrtörtFüz. 25. sz. 71, 16. j.). A kifejezés nyilvánvaló magyarázata az, hogy a malomban hiábavaló a hegedülés, az őrlés zajától úgysem hallik.

Rostával hord vizet. Ugyancsak a felesleges munkára utal a *heában hord vizet rostás edéniben* (67) szólás, amely több ma is ismert kifejezéssel függ össze: *rostával meri a vizet, rostával nem lehet vizet hordani* stb. (l. MARG.; NySz.; O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások. Bp., 1966., a továbbiakban MSzK.). Ez a szólás nemzetközi, megvan például a németben: *Wasser mit einem Sieb schöpfen* 'rostában hordja a vizet' (HALÁSZ, NMSz.²); az oroszban: *черпать воды решетом* 'rostával mer vizet' (HADROVICS – GÁLDI, OrMSz.²), *носить решетом воды* 'ua.' (Russzicizmusok. Szerk. KESZTHELYI ERNŐ. Bp., 1961.); a cseremiszb: *šokte den wüðdm oyät numal* (BERECZKI GÁBOR, Cseremiszb (mari) nyelvkönyv. Bp., 1971. 13); az észtnben: *solega uett kandma* (LIIV – HABERMAN – PAIVEL, Saksza-esti fraseologismide ja väljendite sõnaraamat. Tallin, 1973.).

A szólás alapjául szolgáló kép a magyar folklór más műfajaiban is gyakori, ECKHARDT egy Benedek Elek-féle meséből idézi: „*rostával hordották a bort*” (Magyar mese- és mondavilág V, 119, 193). A néphitben, amikor a gazdája meg akar szabadulni a lidéretől, valami lehetetlen feladat elvégzését kívánja tőle, nemegyszer azt, „hogy rostában hozzon a tenger fenekiből homokot”, vagy „rostában vigyen vizet vagy homokot” (HOPPÁL: Ethn. LXXX, 405 kk., ue. in: Studia Ethnographica 5. sz.). Móra Ferenc „Királyok kenyere” című meséjének egy népi ihletésű részében a király azon siránkozik, hogy nincs pénze, könnyeinek a kis kukta előbb rostát, aztán lyukas vödrot, végül pedig lyukas hordót hoz; „könyzeit a király abba zuhogatta, már egész országát árvíz riogatta” (Georgikon. Nádi hegedű. Bp., 1959. 197–8). E kifejezések és fordulatok összekapcsolhatók a görög Danaidamítosszal. A férjgyilkos Danaisok vagy Danaidák az alvilágban lyukas hordóban hordják a vizet örökké (TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE, Mitológia.⁵ Bp., 1963. 173). Szólásunkra az ógörög irodalomban korábbi adatok is találhatók,

¹A MARG. rövidítés feloldása: MARGALITS EDE, Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Bp., 1897. Forrásainak MARGALITS csak a címét jelzi, s az adatok korabeli helyesírását nem tartja meg.

előfordul már Xenophon történetírónak (i. e. 434–359) a „Gazdálkodásról” (VII. 40) és Arisztotelésznek a „Gazdálkodás” (I. 6) című munkáiban. Az előbbiben így: *εις τὸν τετραγμένον πίθον ἀντλεῖν* ’lyukas hordót töltögetni’ (BÉKÉS ISTVÁN, Napjaink szállóigéi. Bp., 1968. 120–1; LIDDELL–SCOTT, A Greek-English Lexikon. Oxford, 1973.).

Visszatérve a Balassi használta szólások és kifejezések alliterációjának problémájára, felmerülhet a kérdés: valóban élő alakok voltak-e ezek, vagy csak a költő alkotásai. KOMLOVSZKI TIBOR figyelmeztet rá, hogy bár Balassit az alliteráció következtetés alkalmazásában nyilvánvalóan befolyásolta az ősi magyar és a szóbeli versszerzés, Balassi a betűrímet tudatosan tette mintegy költői kifejezése tartozékává, s ezzel is költészete stilisztikai egységének megvalósítására törekedett (IrtörtKözl. LXIX, 334–6). KOMLOVSZKI megállapítását szóláscsoportunk igazolja. Ebben, a kifejezések csoportos alkalmazásában és a valószínűleg kevésbé állandósult szókapcsolatokban az alliteráció jelentkezése ugyanis kétségtelenül legalábbis részbeni tudatos alakításra vall. Több Balassi használta szólás reális létét mutatja viszont az, hogy hasonló formák a későbbiekben is felbukkannak: *hiába hintesz borsót a falra, mert reá nem ragad* (WAGNER, Phras. 305); *hiába hintesz borsót a falra, nem ragad rá* (ERDÉLYI, Közm. 2522; az előbbi két példára és a szólás egyéb változataira l. még BEKE: Nyr. LXXII, 112).

Jégen rak házat, fövényen rak házat. Természetesen már maga az is költői eszköz, hogy Balassi a „Kiben az szeretője háládatlansága és kemény-sége felől panaszolkodik” című versében ugyanazon dolog – a „menyek és szüzek” megbízhatósága – kifejezésére egymás után több azonos értelmű szólást használ. A nyomósításnak, a halmozásnak ilyen formája egyaránt jellemző a nép- és műköltészetre. Hasonló fordulatok vannak például Marullus „De perfidia puellari” című költeményében is, amelyet Balassi említett versében erősen felhasznált (l. Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. Szerk. SZILÁDY ÁRON. Bp., 1879. 256), vagy több XVII. századi német gáláns költőnél (l. ECKHARDT, Balassi-tanulmányok 223–4). A Balassinál szereplő kifejezések azonban részben eredetiek, Marullusnál pontos megfelelőjük nincs. A közvetlenül a már tárgyalt *heában hord vizet rostás edényben* szólás előtt álló *házat rak sík jégen* (a *házat* alliterál a megelőző *hívsséggel* szóval), ismer-tebb formájában *jégen rak házat* ’olyan vállalkozásba fog, amelynek szemmel láthatóan nem lesz eredménye’ kifejezés még ma is élőnek mondható, s változatai is vannak (l.: MSzK.; BALL.). A szólásra csupán egy Balassinál korábbi adatot ismerek, Szkhárosi Horvát Andrástól: 1542–49: „*A jégen ti házat csináltak*” (RMKT. II, 205: NySz.).

Ezekkel a kifejezésekkel rokon a latinban és németben is meglévő *homokra épít* (ERDÉLYI, Közm. 3692) és a *fövényen rak házat*. Az utóbbit Balassi a „Füves kertecské”-ben használja az eredeti „So sehen wir als denn . . . *vand auff den Sand gebauet haben.*” mondat fordításában: „akkor látjuk osztán . . . hogy *fövényen raktunk házat,*” (II. 24). A kifejezés – különösen ebben a vallásos munkában – bizonyára bibliai ihletésű, vesd össze: „És valaki hallja éntölem e beszédeket és nem cselekszi meg azokat, hasonlatos lesz a bolond emberhez, aki a *fövényre építette házat*: És ömlött az eső és eljött az árvíz és fújtak a szelek és beleütözköztek abba a házba; és összeomlott: és nagy lett annak romlása.” (Máté 7. rész 27, 28; Károli-féle fordítás. Bp., 1956. A későbbiekben is ezt a kiadást használjuk.) Geleji Katona István egy prédikációs kötetében szólásaink együtt fordulnak elő: „vagy hogy ők is az

apostoli tanításnak rendit vészik-elé, vagy ha nem, csak *jég hátán és fővenyen fognak éppítenie* (Válts. II, d: NySz.).

Hálóba esik, hálóba ejt. E szólásoknak a magyarban is számos variánsa van, már az ÉrdK.-ból tudjuk idézni (l.: MARG., NySz.; MSzK.). A vadászat, másodsorban a halászat tárgyköréből vonódtak el. Más nyelvekben is meglevő kifejezések, például: ang. *walk/fall into the net* 'hálóba, kelepébe esik' (ORSZÁGH, AngMSz.²); finn *joutua jkn verkkoon* 'ua.' (PAPP, FinnMSz.); lat. *incidit in retia* 'ua.' (MARGALITS: NyK. XXIX, 89); ném. *ins Netz gehen/geraten* 'ua.' (HALÁSZ, NMSz.²); or. *nonacmb e cemu* 'ua.' (HADROVICS—GÁLDI, OrMSz.²). Balassinál a szólás nem fordul elő, csak az annak alapjául szolgáló szókép. Ezek mintái Angerianus humanista latin költőnél és Ovidiusnál találhatók (225, 258). Első példánk a „De Julia Venante: A Julia vadászatjáról, kit írva küldött volt Juliának” című versből való: „De vitézek között szerelmére kötött s fogott sokot Julia, | Senki el nem szakad, valakire akad, mert erős ő *hálója*.” (93.) — „Átkozott Cupido, mért silyesztesz engem? | ... | Lám a vadászember az elfutott vadat | Kergeti s nem bántja azt ki már megakadt, | Tudja, hogy övé az, kit *hálójában tart*.” (123.) Vagy az SZMK.-ból: „bízal csak az Berelemben s köniörögj nekj, rea felelek úgy megh taneth minth jarý erete s minemő mestersigell üerd megh *sz halott* útanna hogj ha egikben nemis, de az masikban *megh kel esni*,” (65).

A hálóba ejtés átvitt értelemben, szerelmi kapcsolatra is vonatkoztatva az ókori irodalomban többfelé megtalálható, például: „Riadva kiáltoz a vadliba hangja, | rabul ejtette a csapda. | Engem szerelem tart édes köteleken, | nem szabadulhatok el. | Hálómát leszedem hát. | Mit mondjak otthon anyámnak, | akit esténként madaraktól görnyedve köszöntök? | Ma este nem én raktam ki a csapdát — | engem csalt csapdába szerelmed.” (A gyönyörűség dalainak kezdete. Óegyiptomi szerelmes versek. Ford. MOLNÁR IMRE. Bp., 1973. 31.) A „Bibliá”-ból, a „Prédikátor könyvé”-ből is idézhetünk hasonló helyeket: „És találtam egy dolgot, mely keservesb a halálnál; tudniillik az olyan asszonyt, akinek a szíve olyan, mint a tór és a *háló*, kezei pedig olyanok, mint a kötelek.” (7. rész 26.) Ez a kép ugyanitt más összefüggésben szintén előfordul: „Mert nem is tudja az ember az ő idejét; mint a halak, melyek megfogatnak a gonosz hálóban és mint a madarak, melyek megfogatnak a tőrben, mikép ezek, azonképen megfogatnak az emberek fiai a gonosznak idején, mikor az eljő reájok hirtelenséggel.” (9. rész 14.) A *hálóba esik, hálót vet* stb. kifejezésekre l. még pl. a következő bibliai helyeket: Zsoltárok 9/16, 10/9, 31/5, 35/7, 8, 57/7, 66/11, 140/6, 141/10, Példabeszédek 1/17, 29/5.

Késő sütve. Az SZMK.-ban a szerelmi bújában öngyilkosságra készülő Credulusnak Sylvanus megígéri, hogy többet *rá sem néz* (ez is szólás!) Júliára: „Soha csak *rea sem tekintek* ez után” (96). Credulus azonban így válaszol: „Ho, ho, ho, *keseő imár süttue*, az előtt kellett uolna jomra gondolnod,” (96). A ma már elavult kifejezés értelme ECKHARDT szerint 'késő már beavatkozni' (uo. 4. j.). Ilyen jelentésre mutatnak az NySz. adatai is: „*Késő sütue*: sero sapiunt Phryges” (Decsi: Adag. 3); „*elypeum post vulnera sumis*” (MA.); „Le akarták beszélni hamis vélekedéséről, de *késő sültve* vala” (Fal: TÉ. 763). A szólás szerintünk először valószínűleg arra vonatkozott, hogy késő a már megsütött állaton sajnálkozni. Másik, igen esetleges magyarázat: késő már akkor bánkódni, ha elsütöttük a fegyvert.

Köpi a markát. Campianus a „Tíz okok”-ban többek közt azzal vádolja protestáns vitapartnereit, hogy „chiac honniokban *pókic markokat*” (II, 89). Szólásunk – amely tulajdonképpen első előfordulás – az eredeti szöveg *Nimirum se iactat in angulis* (II, 89) mondatának a fordítása. ZOLNAI GYULA szerint a magyar kifejezés létrejötté keveredés eredménye. A földműves-munkásember, hogy a szerszám ki ne csússzék a kezéből, gyakran megköpi a markát. Az e szokást jelölő mondás keveredett a büszkeséget, rátartiságot, dicsekvést szemléltető *fennköpő* szóval, s így érthető a *köpi a markát* mai jelentése, hogy ‘csak ígéri, bizonykodik rá, de nem végzi el a munkát’ (Nyr. LXI, 121). ZOLNAI elgondolása, az, hogy keveredéssel számol, erőltetett. Mivel a szerszámmal dolgozó ember a munka, egy-egy munkafolyamat megkezdése előtt vagy pillanatnyi megálláskor, pihenéskor köpi meg a markát, a szólás magából a cselekvésből is jól magyarázható, pusztán némi jelentésetolódást kell feltennünk: ‘hozzákészül (és fogadkozik), hogy megtegyen valamit’ → ‘fogadkozik, hogy megtesz valamit’. Az persze elképzelhető, hogy a szólás kialakulását távolabbról segítette a *köp* igének néhány olyan kifejezésben való előfordulása, amely a büszke, pökhendi emberre vonatkozik (ezeket l.: MARG.; NySz.; MSzK.). Ez a ma is élő szólás megvan Szenczi Molnárnál, Pázmánynál és másoknál is (l.: MARG.; NySz.; ZOLNAI: i. h.). Az alapjául szolgáló szokásra pedig már Sztárai Mihály drámájában, „Az igaz papságnak tiköre”-ben találunk utalást. Tamás pap, miután hitvitában legyőzte a pápát, azt tanácsolja neki, hogy elégedjen meg a római püspökséggel, vagy ha nem tud prédikálni, menjen el dolgozni, kapálni. „Papa. ‘Heu am a kapa nyele.’ Tha. ‘Meg pökied te s meg hidegedic.’” (RMDE. I, 608.)

Nyakán csüng, nyakára köti magát valakinek. Az SZMK.-ban Dienes nagyon csudálkozik, amikor látja, hogy Credulus nem vette észre Sylvanusnak Júlia iránti vonzalmát: „Ki úgy szegin mindenkor együt úatok az gazdamal mind eltigh egy’ mas *niakan czügotok*, mint az harangh az en bakom niakan, s megh sem tudod.” (67.) Galathea pedig látva, hogy Sylvanus iránti szerelme viszonzatlan, megüzeni neki: „*Nem kötöm* ne felen ez után az Jambor *niakara magamot* mert latom hogy úgy fútt előttem, mind egy peltis előth:” (99). E szólások és változataik (l.: MARG.; NySz.; MSzK.), valamint a külföldi párhuzamok – például ném. *auf dem Hals haben* ‘valakinek a nyakán lóg’ (HALÁSZ, NMSz.²); or. *навязаться на шею* ‘ua.’ (Russzicizmusok. Bp., 1961.) – legtöbbször, mint a *nyakán csüng* Balassinál való előfordulása is mutatja, az állattenyésztés köréből származik. A szólás ilyen formái is erre vallanak: *lerázza a nyakáról, nyakába akaszt, vet vagy ránt valamit* (MSzK.) és egyéb alakok is, például: 1575: „csak hamar *ki hántác igáitát nyakokból*” (Helt: Krón. 9b: NySz.); 1608: „remélyük immár, hogy az Ur Isten, az mi sok nyomoruságunkat meg látván, minden féle nyavalának ekkoráig *nyakunkon csöggő* súlyos igaitúl meg szabaditván, békességes, csendős és boldog állapotra dolgunkat fordította.” (RMNy. III, 127: NySz.); „Nincs a za tinaó, a melyiknek fél né törnê ja járom a nyakát.” (ISTVÁNFY GYULA: Nyr. XXII, 522: MARG.). Kifejezéseink pejoratív jelentésárnyalata jól érthető, az állat számára is kellemetlen volt a nyakába akasztott járom, kolomp stb., s nemigen tudott megszabadulni tőlük. A szólás megszilárdulásához, létrejöttéhez az is hozzájárulhatott, hogy az ember is akaszthat terhet a nyakába, s a nyakba borulás, a gyermekeknek a felnőttek nyakába való csimpaszkodása ragaszkodásra, akár túlzott ragaszkodásra vall; vesd össze:

1526–1527: „Ha meegh apro wnokayd *nyakadon cygheneenek* ees, megh ees altal haghyad es fol'amyaaal az zenth kerezthffanak zastoya alaa” (ÉrdyK. 188, 77: NySz.).

Őrt áll. E kifejezés a költő 1578 előtt szerzett „Ó szent Isten...” kezdetű versében érdekes jelentésben fordul elő: „Hogy tégedet, élő Istent szívünk kedve szerént szolgáljon s tiszteljen, | ... | Véletlen halál, ki reánk *őrt áll*, ne fojtson meg hertelen éltünkben.” (39.) Ma éppenséggel nem azt mondjuk, hogy a halál őrt áll, vigyáz, hanem azt, hogy leselkedik valakire. A Balassi-sor azokat az időket és állapotokat villantja fel, amikor az őrt álláshoz fokozottabban hozzá tartozott a kémlelés, a vigyázva figyelés. Amikor a városok, a várak őrtornyaiból rendszeresen kutatták, jön-e ellenség, nem támad-e tűz, vagy valami más előre nem vélhető, véletlen baj. Amikor „az utaknak lese, kemény harcok helye” (112) volt a vitézek tanuló iskolája. Ma az őrt állás a körülmények változásával már többnyire statikusabb tevékenységet jelöl, valami m e l l e t t állunk őrt. Az *örködik* és a *leselkedik* szemantikai kapcsolatára vesd össze *bertáfol* 1. 'virraszt'; 2. 'bámul'; 3. 'ácsorog'; 4. 'örködik' (TESz.); m. *lát* ~ ? szam. jur. *lētampā* 'véd, oltalmaz, őriz'; *lītobiz* 'figyel'; m. *véd* ~ zürj. *vidlinj* 'lát, néz'; m. *vigyáz* ~ észl *viisama* 'megfigyel, megles' (MSzFgrE.; TESz.).

Összekap guba göndörrel. A Julia pásztorjátékban, amelyet Balassi 1589 körül írt, a féltékeny Credulus ekképp fenyegeti meg Sylvanust: „hanem ugyan *öszve* is *kap* még ma *guba göndörrel!* Majd meg is vonszuk a gubát egymás hátán, ha rá nem gondolsz!” (289.) Az idézett rész második fele világos, a veszekedő emberek egymás ruháját, gubáját is ráncigálhatják, vonogathatják (e kifejezés egyéb változataira is l. A. MOLNÁR: NytudÉrt. 83. sz. 384). Mi azonban az első mondat értelme, amelyet ECKHARDT sem magyaráz? Ebben a *guba* a már kihalt, csupán az *eben gubát cserél* szólásban fennmaradt, 'kutya' jelentésben szerepel. Balassi talán tudatosan, költői esz-közként él a szó mindkét jelentésével, az alliteráció lehetőségével. A *guba* ruhadarab és kutya nevéként való használata egyaránt a gubancosság képzete alapján alakult ki (TESz.). *Gubá*-n először nyilván olyan kutyát értettek, amelynek gubancos volt a szőre, mint ahogy a *Bodri* kutyanév is először göndör szőrű kutyát jelentett (l. TESz. *bodor* a.). Kutyákat gyakran neveznek el szőrükről: *Borzas*, *Torzas* (SÁNDOR, Sokféle XII, 250); *Borzos* (KRIZA, Vadr. 391) stb. A Balassinál szereplő *göndör* ugyancsak kutyanév, az első mondat tehát ekképp értendő: 'majd össze is vesz még ma a kutya a kutyával (azaz a dühös Credulus a hitvány Sylvanussal)'. Nyelvünkben számos olyan szólás ismeretes, amelyben két 'kutya' jelentésű szó kapcsolódik egymáshoz: *egyik kutya, másik eb*; *eb ura fakó*; *eb ura kurta*; *eb fújja, kutya járja*; *tarkánt kurtát cserélt* stb. (O. NAGY, Mi fán terem? 66, 69; irodalommal). „A XVI—XVIII. században például arra, ha két kíméletlen ember csúnyán összeveszett, és alaposan ellátta egymás baját, ezt mondták: *fakót is vonják, de fakó is vonja*, és ez eredetileg azt jelentette, hogy 'komiszul bánnak a kutyával, de a kutya is komisz másokhoz'.” (O. NAGY i. m. 65). Különben a *guba* 'kutya' szóra a TESz. 1615-ből hozza az első adatot.

Szárnya alól 'védelme alól'. Balassi a Pozsonyi Kamarához Liptóújjvár váltsága ügyében írt levelében azt kéri, hogy Újjvár váltságát március 1-ről Szent Lukács napjára halasszák el. „Ezalatt mi es költözünk és ő felségével Lipcse [Németlipcse, l. 395, 17. j.] felől is traktálunk, könyörögvén az kegyel-

mes Istennek, hogy az ő felsége szívét hajtsa kegyelemre hozzánk és hazánkból se idegen, se Tündér országba [Erdély, l. 395, 26. j.] ne űzzön ki az ő felsége *szárnya alól* bennünket.” (394.) A szólásnak a magyarban (l.: MARG.; NySz.; MSzK.; NÉMETH K. BÓDOG: MNY. LXIX, 235) és más nyelvekben is több változata van, például ang. *take somebody under one's wing* 'pártfogásába, szárnya alá vesz valakit' (ORSZÁGH, AngMSz.²); ném. *unter seine Fittiche nehmen* 'ua.' (HALÁSZ, NMSz.²); észt *kedagi oma tiiva alla võtma* 'ua.' (LIIV—HABERMAN—PAIVEL i. m.); or. *взять под своё крылышко* 'ua.' (HADROVICS—GÁLDI, OrMSz.²); finn *olla jkn sivven suojassa* 'valakinek a védő szárnyai alatt' (PAPP, FinnMSz.); or. *под крылышком кого-л.* 'ua.' (HADROVICS—GÁLDI, OrMSz.²).

A szólás alapja az, hogy számos madár és a tyúk a szárnya alá veszi védelemre szoruló kicsinyeit. Ez a kép metaforaként és hasonlatként a Bibliában is megvan: „Tollaival fedez be téged, és *szárnyai alatt* lészen oltalmad;” (Zsoltárok 91. rész 4, a *szárnyai árnyékába, szárnyai árnyéka alá* kifejezésekre vö. még pl. Zsoltárok 17/8, 36/8, 63/8, 91/4); „Jeruzsálem, Jeruzsálem! Ki megölöd a prófétákat és megkövezed azokat, akik tehozzád küldettek, hány-szor akartam egybegyűjteni a te fiaidat, miképen a tyúk egybegyűjti kis csirkéit *szárnya alá*;” (Máté 23. rész 37). Modern irodalmi példát pedig Majakovszkij „150 000 000” című poémájából hozhatunk: „Összegyűjtött Műveik' | odújában, ó, mily | gyorsan tokosodnak a klaszszikusok! | Nyűtt tekintélyét följük | kotlóként | hiába teregeti | Gorkij: | Védőszárnya igen megkopott.” (Majakovszkij válogatott művei. Bp., 1968. I, 227; Szabó Lőrinc fordítása.)

Szeget szeggel. Az SzMK.-ban az őt felelősségre vonó Briszeidának Sylvanus ekképp magyarázza meg szerelmi pálfordulását: „akaram az Júlia Bepsigiüel az Galatea miath úalo bümöth el uernem, úgy minth *szeggel szegeth*,” (86). Szólásunk itt használt alakja arra mutathat, hogy a kifejezés formája ekkor még nem állapodott meg teljesen, a két szó sorrendje felcserélődhetett. Mivel a *szeggel szeget* egy mellékmondatban áll, s a főmondatban az *elvernem* ige vonatkozik rá, nem állíthatjuk, hogy a szólásnak a mai tömör formája akkor már használatos volt. Eddig úgy tudták, hogy a szólás először Decsinél (Adag. 9) fordul elő. Decsitől — és még egy darabig a későbbi nyelvenlékek-ből is — a kifejezést csak hosszabb alakjában ismerjük: *Szeget szegvel útni*. Kisviczay (Adag. 78) ilyen alakot közöl: „*A szeget szeggel (az erőt erővel) verni (hátra) ki*” (TOLNAI: Nyr. XXXI, 66–7). Több más szólásunkhoz hasonlóan a jelenlegi tömör alakra való rövidülés csak később történt meg. Az egész mondatos formát találjuk — a kifejezés általunk ismert első előfordulásaként — a „Füves kertecské”-ben is: „és ugyan amaz közmondás szerént is, gonoszt gonosszal, és *szöget szöggel kell kiútni*.” (II, 16.) A megfelelő német mondat így hangzik: „Und gehet hie nach dem gemeinen Sprichwort, Böses mus man mit bösem vertreiben.” (II, 16.) A *szöget szöggel* tehát a fordításban Balassi hozzáadta többlet. Azt egyébként TOLNAI már megírta, hogy a *szeg* szó e szólásban faszegetet jelent, a faszegetet valóban csak faszeggel lehet jól kiútni.

A. MOLNÁR FERENC

A denominalis -z képzővel alkotott magyar igék és német megfelelőik*

7. Az ÉrtSz.-ban címszóként szereplő -z képzős igék zömét (mintegy 65–70 %-át) motiváló elemük szerint, illetőleg szótári jelentésük/jelentéseik alapján kisebb-nagyobb csoportokba foglalhatjuk. A csoportok száma, illetőleg nagysága nagymértékben függ attól, hogy a szóban forgó igéknek ÉrtSz.-beli jelentését/jelentéseit mennyire egyszerűsítjük, az értelmezéseket mennyivel fogjuk rövidebbre. Tehát attól, hogy például a fűszernévi bázisú igék (*cukroz*, *sóz* stb.) esetében az 'izesít' jelentésmozzanatot tekintetbe vesszük-e vagy elhanyagoljuk. Mert ha igen, akkor önálló csoportba kell őket foglalnunk, ha ellenben nem, akkor besorolhatjuk a valamely szemcsés anyag neve által motivált és 'hint, szór' jelentésű igék (pl. *homokoz*, *kavicsoz*, *poroz* stb.) csoportjába. Vagy: A cselekvés eszközeinek neve által motivált -z képzős igék sorába elvileg a 'vmivel üt, ver', 'vmivel ló', 'vmin megy, halad, utazik', 'vmivel játszik' stb. jelentésű igéket is be lehetne sorolni. De annak sincs akadálya, hogy ezeket külön-külön csoportba foglaljuk, sőt – mint látni fogjuk – inkább ez látszik célszerűnek. Annyi bizonyos, hogy még ha kevésbé nagyvonalúan csoportosítunk, akkor is csak kivételképp adódik egy-két olyan elenyésző számú (ötnél kevesebb) igéből összetevődő csoport (l. a *kacsázik* = *auf Enten jagen*, *szalonkázik* = *auf die Schnepfenjagd gehen/auf der Schnepfenjagd sein*; a *palackoz* = *in Flaschen abziehen/füllen/auf Flaschen ziehen*, *zacskóz* = *in Tüten verpacken*; *sokszoroz*, *többszöröz*; stb.-féléket), amelynek tagjai közt ne akadna legalább egy olyan, amellyel egy elemű német megfelelője – ha van ilyen – motiváltsága szempontjából teljesen egybe ne váгна. Ez azt jelenti, hogy a német -(e)n képzős igéket a főneveknek gyakorlatilag minden olyan típusa motiválhatja, amely a magyarban -z képzős ige bázisául szolgálhat, s így éppúgy alkalmasak azoknak a jelentéseknek/jelentésárnyalatoknak a kifejezésére, mint a magyar denominalis -z képzős igék. Ezen túlmenően azonban még egyéb megállapításokat is tehetünk. De előbb lássunk néhány csoportot közelebbről is.

A) A valamilyen eszköz, szerszám, használati tárgy, készülék stb. neve által motivált és 'az illető eszközzel, szerszámmal stb. szokásos műveletet végzi' jelentésű -z képzős igék száma – a visszaható jellegűeket (mint *hintázik*, *zuhanyozik* stb.; l. föntebb), továbbá a sporteszköz, közlekedési vagy fuvarszköz, zeneszerszám, fegyverféle vagy veréshez használt eszköz, illetőleg játék(szer) neve által motiváltakat (ezeket l. alább) nem számítva – hatvankettőt tesz ki.¹ Közülük harmincyolcnak van ha nem is minden, de legalábbis egy valamelyik jelentésárnyalatában – egy vagy több – olyan német egyenértékese, amelyet a magyar ige bázisának megfelelő német főnév motivál: *csákányoz* = *krampen* (< *eKrampe*)/(*aus*)*hacken* (< *eHacke*)/(*aus*)*hauen* (< *eHaue*), *fékez* (autót) = *bremsen* (< *eBremse*), *gerebenez* = *heckeln* (< *eHeckel*)/*raffeln* (< *eRaffel*), *kábelez* = *kabeln* (< *sKabel*), *kanalaz* = *löfeln* (< *rLöffel*), *kiplakátoz* = *ausplakatieren* (< *sPlakat*), *kormányoz* (hajót) = *steuern* (< *sSteuer*)/*rudern* (< *sRuder*), *lefátyoloz* = *verschleiern* (<

* L. MNy. LXXII, 282–93.

¹ Azokat a több jelentésű -z képzős igéket, amelyek jelentésüktől függően több csoportba is besorolhatók (pl. *babázik* 'babával játszik' és 'gyermeket szül', *ólmoz* 'ólommal bevon' és 'ólomzárral lezár', *pincéz* 'pincébe jár borozni', 'pincében tárol', 'pincét épít, csinál') minden csoportban külön számba veszem.

rSchleier, *pólyáz* (esecsemőt) = *windeln* (< *eWindel*), *szegez* = *nageln* (< *rNagel*), *szigonyoz* = *harpunieren* (< *eHarpune*), *szivattyúz* = *pumpen* (< *ePumpe*), *tányéroz* = *tellern* (< *rTeller*), *tükröz* (az orvosi nyelvben) = *bespiegeln* (< *rSpiegel*) stb. Más főnév által motivált igei megfelelője ugyanakkor csak hatnak¹ van: *csigáz* (csigás szerkezettel) = *empor| (hin) auf|hochwinden* (< *eWinde* 'csörlő'), *szíjaz* = *schmallen* (< *eSchmalle* 'csat') stb. A motiválatlan igei megfelelők száma ellenben viszonylag nagy, huszonhárom: *fásliz* = *(ein)wickeln*, *fékez* (kerekét) = *(ein)hemmen*, *kiplakátoz* = *anschlagen*, *kormányoz* (járművet) = *lenken*, *lámpáz* = *durchleuchten*, *pányváz* = *anbinden*, *telefonoz* = *fernsprechen*, *tűz* = *(an)auf|stecken* stb. Több elemű megfelelője összesen tizennégy -z képzős igének van csoportunkban, s jellemzőnek mondható, hogy a több elemű megfelelők erősen analitikusak, értelmezés-szerűek: *horgonyoz* = *vor Anker liegen*, *kanalaz* = *mit dem Löffel essen*, *látcsövez* = *mit dem Fernglas herumschauen|anschauen*, *lefüggönyöz* = *den Vorhang zuziehen|mit Vorhang ver|zuhängen*, *szíjaz* = *mit einem Riemen festfinden*, *tükröz* (az orvosi nyelvben) = *mit einem Spiegel untersuchen* stb.

a) A vmely közlekedési vagy sporteszköz neve által motivált és 'vmin megy, utazik' jelentésű -z képzős igék közül, amelyeknek a száma – a *vasutazik* igét is ideszámítva – tizenkilencet tesz ki, mindössze nyolcnak van olyan igei megfelelője, amelyet a magyar -z képzős ige bázisának megfelelő német főnév motivál: *gondolázik* = *gondeln* (< *eGondel*), *hajózik* = *schiffen* (< *rSchiff*), *kocsizik* = *kutschieren* (< *eKutsche*), *ródlizik|szánkózik* = *rodeln* (< *r|eRodel*), *szekerez(ik)* = *fuhrwerken* (< *sFuhrwerk*), *tutajoz* = *flößen* (< *eFloß*) stb. – Más főnév által motivált igét csak a szinonim megfelelők közt találunk: *kajakozik* = *paddeln* (< *sPaddel* 'kajakozáshoz használt evező') és *hajózik* = *steuern* (< *sSteuer* 'hajó irányítására szolgáló eszköz'). Motiválatlan igei megfelelője szintén csak a *kocsikázik*-nak van: *spazierfahren|umherfahren*. Ugyanakkor több elemű megfelelője tizennégy igének van. A több elemű megfelelők zöme lexikalizálódottnak tekinthető (de pl. *yachtozik* = *auf einer Yacht fahren*). Az igei elemet egy kivétellel (*szekerezik* = *sFuhrwerk treiben*) a *fahren* 'utazik' vagy a *laufen* 'megy-fut' képviseli: *autózik* = *Auto fahren*, *csónakázik* = *Kahn fahren*, *gondolázik* = *Gondel fahren*, *korcsolyázik* = *Schlittschuh laufen* vagy – bár az *Eis* 'jég' főnévhez kapcsolódik – *eislaufen*, *sízik* = *Schi fahren|laufen* stb.; egybeírva, összeforrva: *biciklizik* = *kerékpározik* = *radfahren*.

b) Valamely hangszer vagy hang keltésére szolgáló eszköz neve huszonegyet motivál az ÉrtSz.-ban címszóként szereplő -z képzős igék közül. E többnyire ikes igék 'vmin játszik, vmit megszólaltat' jelentésűek. A németben csupán a *flótázik*, *furulyázik* és *fuvalázik* megfelelőjeként szereplő *flöten* (< *eFlöte*), a *harsonázik* mellett található *posaunen* (< *ePosaune*) és a *verkliz* két szinonim megfelelőjét, a *leiern* (< *eLeier*) és a *werkeln* (< *sWerkel*) igét motiválja ugyanúgy hangszer, hang keltésére szolgáló eszköz neve. – Más főnév, pontosabban hangszernév által motiválnak is csak a *furulyázik* mellett szinonim megfelelőként szereplő *pfeifen* (< *ePfeife*) igét lehetne tekinteni, de mivel W. ilyen jelentésben nem regisztrálja, ezt is kérdésesnek kell tekintenünk. Motiválatlan igei megfelelője szintén csak az egy *harangoz*

¹ A számok itt és a továbbiakban a szinonim megfelelőket is magukban foglalják. Szinonim megfelelőnek a -z képzős igéknek egyazon jelentésükben/jelentéseikben használt különféle megfelelőit tekintem. – Néhány német értelmező szótárból nem igazolható, nagyon problematikus német megfelelőt nem veszek számításba.

igének van: *läuten*. Ugyanakkor – lexikalizálódott vagy tárgyias, illetőleg határozós szerkezetet alkotó – több elemű megfelelő húsz mellett található igéink közül. Tizenhét esetben a *spielen* 'játszik' képviseli az igei elemet: *bőgőzik* = *Baßgeige spielen*, *cimbalmozik* = *Zimbel spielen*, *hárfazik* = (*die*) *Harfe spielen*, *gordonkázik* = *Cello spielen*, *tárogatózik* = *die v. auf der Schnabelflöte spielen* stb. Néhány esetben azonban más igével is találkozunk, olyan-
nal, amely az illető hangszer, hangot adó eszköz megszólaltatásakor szokásos cselekvést nevezi meg: *harsónázik* = *die Posaunen blasen*, *szirénáz* = *die Sirene heulen lassen* és a 'játszik' jelentésű *spielen* mellett vagylogosan: *citerázik* = *die Zither spielen/schlagen/streichen*, *furulyázik* = *auf der Blockflöte/Flöte spielen/die Blockflöte blasen*, *verkliz* = *auf der Drehorgel/Leier spielen/den Leierkasten drehen* stb.

c) A fegyverféle neve által motivált három egybevethető -z képzős ige közül hasonlóan motivált egy elemű megfelelője csak az *ágyúz*-nak van: *kanonieren* (< e*Kanone*). Több elemű megfelelő ellenben mindegyik mellett található. Az igei elem ismét a fegyverféle használatok szokásos cselekvést nevezi meg: (*be*)*schießen* 'lő': *ágyúz* = *mit Kanonen (be)schießen*, *géppuskáz* = *mit dem Maschinengewehr schießen/mit Maschinengewehren/mit MG beschießen*, *nyílaz* = *mit Pfeilen schießen*. (Más kérdés, hogy az *ágyúz* és a *géppuskáz* 'tűz alá vesz' értelmű kifejezéssel is fordítható: *mit Feuer/MG-Feuer belegen*.)

d) A 'vmivel (büntetésül) üt, ver stb.' jelentésű és az ütés, verés eszközének neve által motivált -z képzős igék közül, amelyeknek a száma az ÉrtSz. címszavai sorában tízet tesz ki, csupán a *knuten* (< e*Knute*), *geißeln* (< *Geißel*)/*peitschen* (< e*Peitsche*), *prügeln* (< r*Prügel*) és a *staupe* (< e*Staupe*), továbbá a *fausten* (< e*Faust*) egyezik meg motiváltsága szempontjából a magyar *kancsukáz*, *ostoroz*, *botoz/pálcáz* és *vesszőz*, valamint a labdarúgási műszóként használt *öklöz* igével. Motiválatlan igei megfelelője szintén csak két igének van: *öklöz* (ökölvívásban) = *boxen* és *taglóz* = *niederschlagen*. Ugyanakkor több elemű megfelelő hét 'vmivel üt, ver' jelentésű -z képzős ige mellett található. A rendszerint eszközhatározós szerekezeteket alkotó kifejezésben az 'üt' jelentésű *schlagen* képviseli az igei elemet: *botoz* = *mit dem Stock schlagen*, *bunkóz* = *mit einem Knüttel/Knüppel schlagen*, *kardlapoz* = *mit der flachen Klinge schlagen*, *öklöz* = *mit der Faust schlagen*, *seprűz* = *mit dem Besen schlagen* (vagy *prügeln*) stb.

e) A valamely játékszer vagy vmilyen (társas-, csapat-, kártya- stb.) játék neve által motivált és 'vmivel vagy vmit játszik' jelentésű, többnyire ikes -z képzős igék száma az ÉrtSz. címszavai közt negyven. Ezek sorában tizenöt olyan található, amelynek német megfelelőjét/megfelelőit szintén játéknév motiválja: *babázik* = *puppen* (< e*Puppe*)/*docken* (< e*Docke*), *csigázik* = *kreiseln* (< r*Kreisel*), *golyózik* = *murmeln* (< e*Murmel*)/*klückern* (< r*Klücker*)/*knickern* (< r*Knicker*)/stb., *pókerezik* = *pokern* (< s*Poker*) stb. Más főnév által motivált megfelelőt pedig egyet sem találunk a csoportban. Ezzel szemben a csoport azon tagjainak száma, amelyek mellett több elemű megfelelőt (is) találunk, harminckettőre rúg. A több elemű megfelelők zöme lexikalizálódottnak tekinthető, bár néhány eszközhatározós szerkezet is akad azért köztük (szám szerint négy). Az igei elem – egypár kivételt nem tekintve – a *spielen* 'játszik' ige: *babázik* = *mit Puppen spielen*, *bigéz(ik)* = *Spatzack spielen*, *bridzsezik* = *Bridge spielen*, *dominózik* = *Domino spielen*, *gombozik* = *mit Knöpfen spielen*, *lovacskázik* = *Pferdchen spielen*, *sakkozik* =

Schach spielen, tekézik = *Kegel spielen/schieben* stb., de: karikázik = *Reifen treiben* (vö. az ÉrtSz.-ban a *karikázik* 1. jelentésével: 'karikát bottal hajt').

B) Különféle célokra szolgáló szemcsés, kenhető vagy folyékony anyagok, fémek, ötvözetek, kényítmények stb. neve által motivált és 'vmivel (meg)hint, beszór, (be)ken, (réteget alkotva) bevon, burkol, kezel stb.' jelentésű ige – a *borsoz*, *cukroz*-féléket nem számítva – negyvennégy szerepel címszóként az ÉrtSz.-ban. Közülük negyvenkettőnek van egy vagy több olyan egy elemű megfelelője, amely motiváltsága szempontjából megegyezik a magyar igével: *aranyoz* = *vergolden* (< *sGold*), *balzsamoz* = *balsamieren* (< *rBalsam*), *festékez* = *einfärben* (< *eFarbe*), *homokoz* = *(be)sanden* (< *rSand*), *kátrányoz* = *teeren* (< *rTeer*), *kavicsoz* = *(be)schottern* (< *rSchotter*)|*kies(e)l*|*n*|*be*|*verkiesen* (< *rKies*), *lakkoz* = *lackieren/lacken* (< *rLack*), *meszez* (pl. tojást) = *kalken* (< *rKalk*), *poroz* = *bestäuben* (< *rStaub*), *púderoz* = *pudern* (< *rPuder*), *szappanoz* = *seifen* (< *eSeife*) *viaszoz* = *wachsen* (< *sWachs*)|*wicksen* (< *Wicke*), *zsíroz* (általában) = *(ein)jetten* (< *sFett*)| (műszaki kifejezésként) = *schmalzen/schmälzen* (< *sSchmalz*) stb. Más névszó által motivált megfelelőt mindössze hat ige mellett találunk: *festékez* (a nyomdászatban) = *schwärzen* (< *schwarz* 'fekete'), *foncsoroz* = *versilbern* (< *sSilber*), *zsíroz* (műszaki használatban) = *ölen* (< *sÖl*) stb. Motiválatlan igei megfelelője szintén csak néhány igének van: *politúroz* = *polieren*, *zománcoz* = *(auf)schmelzen*. Több elemű megfelelője tíz igének van e csoportban. A több elemű megfelelők olyan eszközhatározós szerkezetek, amelyekben az igei elemet legtöbbször a *(be)streichen*|*(be)schmieren* 'beken, bevon' képviseli: *gyantáz* = *mit Harz/Geigenharz* stb. *bestreichen*, *hájaz* = *mit Schmer* *(be)schmieren*, *lakkoz* = *mit Lack* *bestreichen* stb. De más olyan ige is előfordul, amely az illető anyaggal végzett műveletre utal: *festékez* = *Farbe auftragen*, *homokoz* = *Sand streuen* stb.

C) Valamely sík felület beborítására, burkolására stb. alkalmas (főleg lap alakú vagy vékony) anyag neve az ÉrtSz.-ban címszóként szereplő -z képzős igék közül tizenkilencet motivál. A 'vmivel (be)borít, (be)fed, burkol' jelentésű igék közül tizenhatnak van olyan egy elemű német megfelelője, amelyet ugyanolyan jelentésű főnév motivál, mint a mi igéinket: *bőröz* = *(be)ledern* (< *sLeder*), *csempéz* (falat) = *hackeln* (< *eHackel*)|(padlót) = *befliesen* (< *eFliese*), *furnéroz* = *furnieren* (< *sFurnier*), *lécez* (általában) = *laten* (< *eLatte*), *padlóz* = *(be)dielen* (< *eDiele*), *parkettáz* = *parkettieren* (< *sParkett*), *tégláz* = *ziegeln* (< *rZiegel*), *zsindelyez* = *(be)schindeln* (< *eSchindel*) stb. A *kárpitoz*|*tapétáz* megfelelői kivételképpen más főnév által motivált, illetőleg motiválatlan igék: *(auf)polstern* (< *rPolster* 'párna')|(aus)tapezieren|*auskleben* és *überziehen/überdecken*. Ugyanígy a *parkettáz* szinonim igei megfelelőjét is némileg más jelentésű főnév motiválja: *austäfeln* (< *eTafel*). Több elemű megfelelőt hat e csoportba tartozó ige mellett találunk. A több elemű megfelelők olyan eszközhatározós szerkezetek, amelyekben az ige 'bevon, beborít, fed' jelentésű: *bőröz* = *mit Leder überziehen*, *csempéz* = *mit Kacheln/Fliesen belegen*, *cserepez* = *mit Ziegeln decken* stb.

D) A valamely tartozék, alkatrész, fölszerelési vagy berendezési tárgy stb. neve által motivált és 'vmi-t v-hova, vmire vagy vkire tesz, (fel)szerel, vmit, vkit vmely hozzátartozó dologgal ellát' jelentésű igék száma – a díszítésül vagy a befedésre, burkolásra szolgáló tárgy neve által motiváltakat nem számítva (ezeket l. alább) – negyvennégyet tesz ki. Közülük harminckilencnek van – legalábbis egyik-másik jelentésében – egy vagy több olyan egy

elemű megfelelője, amelyet a magyar -z képzős ige bázisának megfelelő főnév motivál: *ablakoz* = (*be*)*fenstern* (< *sFenster*), *abroncsoz* = *bereifen* (< *rReif*), *alagsövez* = *dränieren* (< *rDrän*), *bútoroz* = *möblieren* (< *sMöbel*), *cimkéz* = *etikettieren* (< *eEtikette*), *gyűrűz* (fát) = *ringeln*/(*madarat*) = *beringen* (< *rKing*), *húroz* (hangszert) = *besaiten* (< *eSaite*), *kantároz* = *zäumen* (< *rZaum*), *karóz* (fát, kúszónövényt, virágot) = (*an*)*pfählen* (< *rPfahl*)/*stocken* (< *rStock*)/*stäbeln* (< *rStab*)/*stützen* (< *eStütze*)/*stängeln* (< *eStange*), *kere-
tez* (általában) = (*ein*)*rahmen* (< *rRahmen*), *rácsoz* = (*be*/*ver*)*gittern* (< *sGitter*), *rugóz* = *ab*/*befedern* (< *eFeder*), *szőröz* (hegedűvonót) = *behaaren* (< *sHaar*), *üvegez* = (*ver*)*glasen* (< *sGlas*), *vértéz* (általában) = *panzern* (< *rPanzer*)/(*mellvérttel*) = *harnischen* (< *rHarnisch*) stb. – Más főnév által motivált megfelelője csupán három -z képzős igének van: *alagsövez* = *entwässern* (< *sWasser*), *övez* (homlokot) = *bekränzen* (< *rKranz*) stb. Motiválatlan igei megfelelőt szintén csak nyolc -z képzős ige mellett találunk: *abroncsoz* = *binden*, *húroz* (íjat, illetőleg hangszert) = *bespannen*/*beziehen*, *vasaz* ('vasalással ellát') = *beschlagen*/*bewehren* stb. Több elemű megfelelője tizenkilenc -z képzős igének van. Közülük tizenháromban a *versehen* 'ellát' képviseli az igei elemet; további négy esetben az (*an*)*legen*/*aufsetzen* 'feltesz' az igei elem: *ablakoz* = *mit Fenstern versehen*, *bélyegez* (levelet) = *mit einem Stempel/einer Marke versehen*, *bútoroz* = *mit Möbeln versehen*, *gyűrűz* = *mit Fußring versehen*, *pincéz* (házat) = *mit Keller versehen*, *rácsoz* = *mit einem Gitter versehen* stb. és *kantároz* = *den Zaum anlegen*, *koronáz* = *die Krone aufsetzen* stb. Mindazáltal egy-két kifejezésben még más ige is előfordul: *abroncsoz* = *mit Reifen versehen*/*Reifen aufziehen*, *húroz* (hangszert) = *mit Saiten beziehen*, *szőröz* (vonót) = *mit Haar versehen*/*Haar spannen* stb.

a) A valamely díszítésre szolgáló tárgy, tartozék stb. neve által motivált és 'vmi vmivel ellát, vmire ráerősít stb. és így díszít' jelentésű igék közül, amelyeknek száma az ÉrtSz. címszavai sorában tizenötöt tesz ki, tizenegynék van egy vagy több ugyanolyan jelentésű főnév által motivált megfelelője, mint a magyar igének: *fodroz* ('fodorral díszít') = *fälbeln* (< *eFabel*), *jellobogóz* = *beflaggen* (< *eFlagge*)/*bewimpeln* (< *rWimpel*), *rojtoz* = *fransen* (< *eFranse*)/*betroddehn* (< *eTroddel* 'vállrojt') stb. Más motiváltságú megfelelőt két -z képzős ige mellett találunk csoportunkban: *csipkéz* = *zacken* (< *eZacke*/*rZacken*)/*bezahnen* (< *rZahn*)/stb. és *prémez* = *verbrämen* (< *eBräme* 'szegély'). Motiválatlan igei megfelelője három igének van: az *azsúroz*-nak, a *hímez*-nek és a *rojtoz*-nak: *durchbrechen*; *sticken*/*sticheln*/*brodieren* és *fascrn*/*fädeln*. Ugyanakkor több elemű megfelelője kilenc -z képzős igének van. A több elemű megfelelők eszközhatározós szerkezetek. Az igei elem zömben 'díszít' vagy 'beszeg, szegélyez' értelmű: *csipkéz* = *mit Spitzen besetzen*/*schmücken*, *felpántlikáz* = *mit Bändern (auf)schmücken*, *felzászlóz* = *mit Fahnen schmücken*, *zsinóroz* = *mit Schnüren besetzen*/*verzieren* stb. De kivételképp: *cifráz* = *mit Zierrat versehen* és *fodroz* = *mit Fabeln besetzen* vagy *an etw. Krausen/eine Krause annähen*.

b) A 'vmilyen mintázattal ellát, díszít' jelentésű -z képzős igék sorában, amelyeknek száma tizennyolcat tesz ki az ÉrtSz. címszavai közt, tizenhatnak van a németben egy vagy több ugyanolyan jelentésű főnév által motivált megfelelője, mint amilyen jelentésű a magyar ige bázisa: *csíkoz* = *streife(l)n* (< *rStreif*), *erez* = *adern*/*ädern* (< *eAder*) *pettyez* = (*be*)*tupfen* (< *rTupf*)/*rTupfen*)/*tüpfeln* (< *r*/*s**Tüpfel*)/(*be*)*sprenkeln* (< *rSprenkel*), *sáv-
voz* = *streifen* (< *eStreife*), *vonaloz* = *linieren* (< *eLinie*) stb. Más motivált-

ságú megfelelőt kevesebbet találunk: *tarkáz* = *sprengeln* (< *rSprengel* 'petty'), *bolyhoz* = (*auf*)*rauhen* (< *Rauh*) stb. Motiválatlan igei megfelelője is mindössze négy igének van, de közülük némelyiknek e csoportba tartozása nem egészen egyértelmű: *bolyhoz* = *auflockern*, *recéz* (ércpénzt) = *rändeln* stb. Több elemű megfelelővel e csoportban csupán a *tarkáz* mellett találkozunk: *bunt machen*.

c) A 'vmilyen jelzéssel, jeggyel, felirattal stb. ellát' jelentésű -z képzős igék közül, amelyeknek száma tizenkettőt tesz ki, tizenegynek van a magyar ige bázisának megfelelő (idegen) szó (főnév, igealak) által motivált egyenértéke: *bélyegez* (égetve) = *brandmarken* (< *eBrandmarke*), *címez* = *adressieren* (< *eAdresse*), *előttemez* = *vidimieren*, *fémjelez* = *punzieren*/*punzen* (< *ePunze*)/*proben* (< *eProbe*), *márkáz* = *markieren* (< *eMark*) stb. Az egy elemű szinonim megfelelők részint más bázis által motiváltak, részint motiválatlanok: *bélyegez* (pl. állatot) = *brennen*, *előttemez* = *beglaubigen* (< *gläubig*), *számoz* (könyvet) = *pagieren*. Analitikus megfelelőt négy ige mellett találunk; az igei szerepet általában a *versehen* tölti be: *megkérdőjelez* = *mit einem Fragezeichen versehen*/*ein Fragezeichen setzen*; szinonim megfelelőként: *fémjelez* = *mit dem/einem Prüfungszeichen versehen*, *keltez* = *mit Datum versehen*, *láttamaz* = *mit einem Sichtvermerk versehen*.

E) A 'vmivel, például étellel, ruházattal stb. (folyamatosan) ellát s így gondoskodik róla' értelmű -z képzős igék megfelelői közül, amelyeknek a száma mindössze öt, motiváltsága szempontjából négy, a *bestrauen* (< *eStreu*, a katonai vonatkozásban használt (*ver*)*proviantieren* (< *rProviant*), a (*be*)*kleiden* (< *sKleid*) és a *futtern* (< *sFutter*) megfelel a magyar -z képzős igének: *almoz*, *élelmez*, *ruház*, *takarmányoz*; a többi megfelelő – a szinonim megfelelőket is tekintetbe véve – vagy más bázis által motivált: *aljaz* = (*unter*)*streuen* (< *eStreu*), vagy motiválatlan, *aljaz* = *anlegen*, *élelmez* = *verpflegen*, *takarmányoz* = *füttern*, vagy pedig több elemű: *almoz* = *mit Streu bedecken*/(*Tiere*) *mit Streu versehen*, *élelmez* = *mit Lebensmitteln versorgen*.

F) A 'vmit ad, nyújt, juttat, vmilyen adományban, kedvezményben stb. részesít' jelentésű -z képzős igék száma tizenkilencet tesz ki. Közülük tizenháromnak van olyan egy elemű megfelelője, amelyet – legalábbis némely jelentésárnyalatában a magyar ige bázisának megfelelő német főnév motivál: *adományoz* = *spenden* (< *eSpende*), *hitelez* = *kreditieren* (< *Kredit*)/*pumpen* (< *rPump*), *javadalmaz* = *subventionieren* (< *eSubvention*)/*pfründen* (< *Pfründe*), *segélyez* = *subventionieren* (< *eSubventio*), *oltalmaz/védelmez* = (*be*)*schirmen* (< *rSchirm*)/(*be*)*schützen* (< *rSchutz*) stb. Más motiváltságú megfelelőt csak a *fel/meghatalmaz* és a *jutalmaz* mellett találunk, pályamunkával kapcsolatban: *befügen* (< *Fug* 'jog')/*er*/*be(voll)mächtigen* (< *mächtig*) és *bekränzen* (< *rKranz*)/*krönen* (< *eKrone*). Ugyanakkor feltűnő módon nagy (tizenöt) azoknak az igéknek a száma csoportunkban, amelyek mellett vagy kizárólagosan, vagy egyik-másik jelentésükben, illetőleg jelentésárnyalatukban motiválatlan igét találunk a MNSz.³-ban: *engedélyez* (általában) = *bewilligen*/*genehmigen*/*gestatten*/*gewähren*/*erlauben*, *irgalmaz* = *sich erbarmen*, *kölcsönöz* (pénzt) = *darleihen*, *segélyez* = *jn unterstützen*/*jn beistehen*, *védelmez* (ellenállva) = *verteidigen* stb. Több elemű megfelelője szinonim megfelelőként is csak ötnek van. Az igei elem legtöbbször 'ad, nyújt' értelmű: *hitelez* = *Kredit gewähren*, illetőleg *auf Kredit geben*, *kölcsönöz* = *auf Borg geben*, *meghatalmaz* = *Vollmacht erteilen*, *oltalmaz* = *Schutz gewähren*. De: *díjaz* ('jutalmaz') = *mit einem Preis krönen*/*bekränzen*.

G) Az étel-ital neve által motivált, illetőleg '(vmit) fogyaszt, eszik vagy iszik' jelentésű tizennégy -z képzős igéből mindössze a *pálinkázik* és talán a *papizik* megfelelője egyezik meg motiváltsága szempontjából a magyar igével: *schnapsen* (< r*Schnaps*)|*kümmeln* (< r*Kümmel*|*branntwein*|*schnaps*) és (*ein*)*pappen* (< e*Pappe* 'pép'). Motiválatlan, illetőleg más motiváltságú megfelelője is csupán a *borozik*-nak, az *italozik*-nak és a *falatozik*-nak van: *trinken*|*zehen*, *trinken*|*zehen*|*saufen* és *schmausen* (< r*Schmaus* 'lakoma') Ugyanakkor több elemű megfelelőt tíz ige mellett találunk. Az igei elemet kilenc esetben az *essen* 'eszik' és a *trinken* 'iszik' képviseli a lexikalizálódott-nak tekinthető kifejezésekben: *cseresznyézik* = *Kirschen essen*, *fagyaltozik* = (*ein*) *Eis*|*Gefrorenes essen*, *borozik* = *Wein trinken*, *kávézik* = *Kaffee trinken*, *pezsgőzik* = *Champagner trinken* stb.

A különféle időpontokban szokásos étkezések neve által motivált s 'vmit eszik, fogyaszt' jelentésű négy -z képzős ige közül háromnak van ugyanúgy az étkezés neve által motivált megfelelője: *reggelizik* = *frühstücken* (< s*Frühstück*), *uzsonnázik* = *jaus(n)en* (< e*Jause*)|*vespern* (< e*Vesper*), *vacsorázik* = *nachtmahlen* (< s*Nachtmahl*)|*vespern* (< e*Vesper*). A *vacsorázik* harmadik egy elemű megfelelője a németben motiválatlannak minősül. A több elemű megfelelőkben többnyire az *einnehmen* szerepel igeeként: *tízórai-zik* = s*Frühstück*|*Gabelfrühstück*|*Frühbrot*|e*Zehnuhrjause einnehmen*, *vacsorázik* = *ein Nachtmahl einnehmen*; mindazonáltal az *uzsonnázik* mellett *Kaffee trinken* és a *vacsorázik* mellett *zu Abend essen* szerepel több elemű megfelelőül.

a) A dohányzás körébe tartozó hat -z képzős igét az alapanyagnak és feldolgozása formáinak, illetőleg élvezése eszközeinek neve motiválja. A németben csupán a *bagózik* megfelelője, a *priemen* (< r*Priem*) egyezik motiváltsága szempontjából a magyar igével. A *dohányzik*|*dohányoz* egy elemű megfelelőjét 'füst' jelentésű főnév motiválja: *rauchen* (< r*Rauch*). A több elemű megfelelők zömében (szám szerint négy esetben) a *rauchen* (< r*Rauch*) az igei elem: *cigaretta-zik* = *Zigaretten* vagy *eine Zigarette rauchen*, *csibukozik* = *Tschibuk rauchen*, *pipázik* = *Pfeife rauchen*, *szivarozik* = *Zigarren* vagy *eine Zigarre rauchen*. Az egyetlen kivétel a *bagózik* több elemű megfelelője, amelynek igei része a bagózáskor szokásos cselekvést nevezi meg: *Tabak*|*Priem kauen* (a *bagózik* 2., köznyelvi 'dohányzik, cigaretta-zik' jelentésének ismét a *rauchen* felel meg!).

H) A '(vmit) világra hoz, szül' értelmű -z képzős igeik közül, amelyeknek a száma forrásunkban öt, a *borjazik*, *csikózik*, *kölykezik* (általában!) és a *malacozik* egy elemű megfelelőjének a németben is 'borjú csikó, kölyök, malac' értelmű főnév a motiváló eleme: *kalben* (< s*Kalb*), *fohlen* (< s*Fohlen*)|*füllen* (< s*Füllen*), *jungen* (< s*Junge*), (*ab*)*ferkeln* (< s*Ferkel*). Ugyanakkor a *kölykezik*-nek említett általános értelmű megfelelőjén kívül egész sor olyan ige elemű megfelelője is van, amelyet a szóban forgó állat neve motivál: *ferkeln* (< s*Ferkel* 'malac'), *zickeln* (< s*Zickel* 'kecskegida'), *hündeln* (vö. e*Hündin* 'szuka', s*Hündlein* 'kiskutya'), *kätzeln* (vö. s*Kätzlein* 'kismacska'), *wölfen* (vö. e*Wölfin* 'nöstényfarkas', r*Wölfling* 'farkaskölyök'), *bären* (< r*Bär* 'medve'). Motiválatlan egy elemű megfelelője szintén csak egynek, a *kölykezik*-nek van: (kis vaddal kapcsolatban) = *setzen*, (vaddisznóval kapcsolatban) = *frischen*. Több elemű megfelelőt két ige mellett találunk, szinonim megfelelőként. Igei elemük az (*ab*)*werfen* ige: *csikózik* = *Fohlen werfen*, *kölykezik* (általában) = *Junge (ab)werfen*|(macskával kapcsolatban) = *junge Katze werfen* (bár *Junge bringen*|*bekommen*|*ablegen* is használatos).

I) A különféle vizsgák neve által motivált -z képzős igéknek (számuk öt) – az egy *érettségizik* kivételével, amelynek *aturieren* megfelelője is van – a németben olyan kifejezés felel meg, amelynek igei eleme az *ablegen* (vagy ritkábban a *machen*): *érettségizik* = *die Reifeprüfung/das Abitur ablegen/machen*, *írásbeliz(ik)* = *die schriftliche Prüfung machen*, *szigorlatozik* = *das Rigorosum ablegen*, *szóbelizik* = *die mündliche Prüfung ablegen*, végül *vizsgázik* = *eine Prüfung ablegen*.

J) A 'vmit levesz, eltávolít, vmitől megfoszt, megtisztít' jelentésű -z képzős igéknek (számuk tizenkilenc) három kivétellel olyan ige felel meg a németben vagy legalábbis olyan igei megfelelője is van, amelyet ugyanolyan jelentésű főnév motivál, mint a magyar igét: *ágaz* = *(ab)ästen* (< *eÄste*)/*(ab)zweigen* (< *Zweige*), *csíráz* = *entkeimen* (< *rKeim*), *hernyóz* = *raupen* (< *eRaupe*), *kormoz* = *entrußen* (< *rRuß*), *lefejez* (embert) = *enthaupten* (< *sHaupt*)/*(ab)köpfen* (< *rKopf*)/*dekapitieren* (< *caput* 'fej')/(fát) = *(ab)wipfeln* (< *rWipfel*), *lepikkelyez* = *abschuppen* (< *eSchuppe*), *tetvez* = *(ent)lausen* (< *eLaus*) stb. Más főnév által motivált egy elemű megfelelőt csak három ige mellett találunk: *kibelez* = *auskehlen* (< *eKehle*), *lefejez* = *guillotiniieren* (a francia *guillotine* 'kivégző eszköz' nevéből), *nyakaz* = *enthaupten* (< *sHaupt*)/*köpfen* (< *rKopf*). Motiválatlan igei megfelelője szintén csak néhány igének (szám szerint háromnak) van: *kibelez* = *auswerfen/ausbrechen*, *lefejez* = *abwerfen* (katonai értelemben) = *abrüsten*, *nyakaz* = *hinrichten*. Több elemű megfelelő hat ige mellett található, s ezek a több elemű megfelelők szembe-tűnően részletezők, értelmezésszerűek: *ágaz* = *die Äste/Zweige stutzen/von Nebenästen/Wurzelsproßen*; *befrieren kormoz* = *den Ruß beseitigen*, *pókhálóz* = *das Spinnennetz herunter/abnehmen* stb.

K) 'Vmely célra szolgáló helyiség, kisebb-nagyobb zárt tér, tárgy' jelentésű főnév által motivált s 'oda bezár, ott elhelyez, ott tart vagy tartózkodik' jelentésű -z képzős ige tizennégy található az ÉrtSz. címszavai közt. Az egy elemű megfelelők zömét (szám szerint tizenkettőt) ugyanolyan jelentésű főnév motiválja, mint a magyar igét: *bebörtönöz* = *einkerkern* (< *rKerker*), *garázsoz* = *garagieren* (< *eGarage*), *istállóz* = *(ein)stallen* (< *rStall*), *pincéz* = *einkellern* (< *rKeller*), *raktároz* (általában) = *(ein)lagern* (< *sLager*), *(ein)magaziniieren* (< *sMagazin*), *sátoroz* = *zelten* (< *sZelt*) stb. Mindazonáltal a bázis kivételesen eltérő jelentésű is lehet: *táboroz* = *kampieren*, (< *rKamp* 'bekerített térség') *tanyázik* = *hausen* (< *sHaus*)/*lagern* (< *rLager*). S a *tanyázik*-nak két motiválatlan igei megfelelője is van: *sich aufhalten*/(állattal kapcsolatban) *liegen*. Több elemű megfelelője mindössze a *fürdőz*-nek, a *raktároz*-nak és a *sátoroz*-nak van: *Bäder besuchen/nehmen/gebrauchen* és szinonim megfelelőként: *aufs Lager bringen* és *in Zelten wohnen*.

L) A 'vminek szólít, nevez, mond' jelentésű igék közül (számuk hat) háromnak van ugyanolyan bázis által motivált megfelelője, mint a magyar igének: *magáz/önöz* = *siezen*, *tegez* = *duzen*. Ugyanakkor több elemű megfelelőt mindegyik mellett találunk; az igei elem többnyire a 'nevez, illetőleg szólít' értelmű *nennen* és *anreden*: *magáz* = *Sie nennen/mit Sie anreden*, *uraz* = *jn Herrn nennen* (bár ennek *jn* „Herr” *titulieren* megfelelője is van) stb., esetleg a *gorombaságnak* szánt, illetőleg számító megnevezések által motivált igék esetében a *nennen* 'nevez' és a *schelten* 'szid': *legazemberez* = *jn einen Schurken/Schuft/stb. nennen*, *marház* = *jn ein Rindvieh nennen/schelten*.

8. Az első dolog, ami -z képzős igéinknek különféle csoportjaival kapcsolatban szembe-tűnik, az az, hogy némelyik csoportban a -z képzős igék

zömének van egy vagy több olyan egy elemű megfelelője, amelyet ugyanolyan jelentésű főnév motivál, mint a szóban forgó magyar igét, ahol tehát a „megfelelés” (az igekötő miatti eltérést most nem véve tekintetbe) csaknem teljesnek mondható (l. a B), C), D), D) b) stb. csoportot). Más csoportokban ugyanakkor kisebbségben vannak, sőt szinte csak kivételképpen fordulnak elő olyan egy elemű megfelelők, amelyek motiváltságuk szempontjából megfelelnek a magyar -z képzős igéknek. A többséget lexikalizálódott, illetőleg még határozós vagy tárgyias szintagmának minősülő több elemű megfelelők képviselik (l. pl. az A) a), b), c), d), e), G), I) csoportot). Ez utóbbi csoportok, sőt egyáltalán a több elemű megfelelők tükrében úgy látszik, hogy a német nyelv a tárgyalt kifejezőeszközök tekintetében analitikusabb, mint a magyar. Ezt különösen a még nem lexikalizálódott több elemű megfelelők mutatják szembeötlően: a *lóversenyez* ige az ÉrtSz. szerint a 'lóversenyre jár, a lóversenyen futó lovakra fogad, lóversenyen játszik' jelentésmozzanatokat foglalja magában; a MNSz.³-ban található több elemű megfelelőkben ezek a jelentésmozzanatok külön-külön szavak, sőt szó szerkezetek formájában jutnak kifejezésre: *eRennen besuchen, ein Spieler am/beim Rennen sein, aus Rennen spielen, beim Rennen wetten*, amelyek közül mindig ki kell választani az adott beszédhelyzetben, szövegkörnyezetben alkalmas kifejezést. Vagy: A magyarban a *szótároz* egyfelől 'szótárba felvesz', másfelől 'szótárt forgat' jelentésű. A németben a több elemű megfelelők részletező szó szerkezetek: *im Wörterbuch verzeichnen/ins Wörterbuch aufnehmen/lexikographisch erfassen* és *im Wörterbuch nachschlagen*; s az ilyen példák számát még jócskán szaporíthatnánk.

Egy másik dolog: terjedelmi okokból nem volt rá lehetőségem, hogy az egyes csoportok tagjait teljes létszámban felsorakoztassam. De talán még így is megfigyelhető, hogy — különösen némelyik csoportban (pl. B), C), D) stb.) — a folyamatos cselekvésű -z képzős igének befejezettségre utaló igekötővel álló megfelelője van. Ez azt jelenti, hogy a németben az igekötő nélküli és az igekötős igék között kevésbé következetes a párhuzam, így nem alkalmasak olyan mértékben a cselekvés, történés folyamatosságának és befejezettségének érzetetésére, mint a magyar igekötő nélkül, illetőleg igekötővel álló igék: amely esetben az igekötő nélküli -z képzős igének a német megfelelője perfektíváló igekötővel áll, a cselekvés folyamatosságát a németben csak más eszközökkel, körülírással lehet érzékeltetni. — Egy másik észrevétel az igekötőkkel kapcsolatban: a J) csoportban a legtöbb ige mellett találunk eltávolításra, valamitől megfosztásra stb. utaló igekötőt. Úgy tűnik ebből, hogy e csoporton belül a főnév bázisú -(e)n képzős igék önmagukban kevésbé alkalmasak privatív értelem kifejezésére, mint a mi -z képzős igéink (vö. *kormoz* 'kormossá tesz' = *rußen* és 'kormot kised' = *entrußen*, bár *hernyóz* = *raupen*).

Ezeket az általános következtetéseinket még néhány gyakorlati szempontból hasznosíthatónak látszó tanulsággal is megtoldhatjuk:

1. Ha a -z képzős igéknek motiváló elemük, illetőleg jelentésük alapján kialakított csoportjaiban a német megfelelőknek hol egyik, hol másik típusa van többségben, a szókincs fejlesztése során — legalábbis a nyelvoktatás magasabb szintjén — lehetne arra gondolni, hogy ne elszigetelt szavakat, kifejezéseket tanítsunk meg egyik vagy másik -z képzővel alkotott magyar ige megfelelőjeként, hanem a magyarnak megfelelően vagy a tőle eltérő módon alkotott motivált szavaknak/kifejezéseknek egész csoportjaira, illető-

leg a megfelelők megalkotása módjaira hívjuk fel a figyelmet. Ezzel sokkal szélesebb asszociációs bázist biztosítunk, s így elősegítjük a beszéd folyamatban a magyar szavak idegen nyelvi megfelelőinek a felidézését, sőt újra alkotását, a megfelelő kifejezésekre való „ráhibázást”. Ezen túlmenően: a -z képzővel szinte naponta keletkeznek újabb igék; ezek megfelelői természetesen nem találhatók meg a szótárban, még akkor sem sok évig, ha már társadalmi érvényűvé váltak (l. főntebb a hiánylistát!). Ám ha a német nyelvet tanuló/beszélő tudatában van annak, hogy milyen alapszóból alkotott -z képzős igének milyen típusú megfelelői vannak vagy lehetnek, megvan a valószínűsége annak, hogy a szóban forgó esetben tud magán segíteni. Így ha nem is találja meg a MNSz.-ban például a *brácsázik* és a *harmóniumozik*, a *csárdászik*, a *homokozik*, a *tomboláz*, az *ultizik* és a *vasutazik* 'vasutat vagy vasúttal játszik', a *lekacsoz* és a *levelez* 'leveleitől megfoszt, megtisztít' vagy a *zónázik* stb. igét, a hasonló jelentésű igék német megfelelőinek (vö. *Baßgeige*, *Zimbel* stb. *spielen*, *Polka*, *Walzer tanzen*, *mit Knöpfen spielen*, *Domino*, *Kabrias*, *Kocherl* stb. *spielen*, (*ab*)*ästen*, *geizen* (< rGeiz) stb. vagy *Gabelfrühstück*, *Zehnuhrjause* stb. *einnehmen*) ismeretében megtalálja a megfelelő kifejezést.

2. Ha a németül tanuló/beszélő magyar anyanyelvű tudatában van, hogy a -z képzős igék tekintélyes részének több elemű megfelelője van vagy az is lehet, akkor a beszéd folyamatban megfelelőt keresve bátrabban folyamodik körülíráshoz. Továbbá: ha a német nyelv kifejezőeszközei analitikusabbak, mint a sokszor nagyon is sok jelentésmozzanatot magukba sűrítő, sőt nemegyszer egymással ellentétes értelmet is kifejező -z képzős igék (l. *ágyaz* 'ágyat vet, bont' és 'beágyaz', *bogoz* 'köt' és 'old' *kormoz* 'tisztít' és 'piszkít', *rejtjelez* 'rejtjeleket használva ír' és 'rejtjeleket megfejt' stb.), akkor a -z képzős igék értelmének elemzésével a magyar anyanyelvűek számára megkönynyíthető a német megfelelő elsajátítása, felidézése, újra alkotása, sőt kitalálása. Más szóval az értelmező szótárak fontos eszközei lehetnek az idegen nyelvek, adott esetben a német nyelv oktatásának. Ezzel kapcsolatban érdemes megfigyelni, hogy egyik-másik MNSz.³-beli, szintagmának minősülő több elemű megfelelő szinte szó szerint mása a magyar -z képzős ige ÉrtSz.-beli értelmezésének (l. főntebb).

3. Azokban a csoportokban, amelyekben a német megfelelők motivált-ságuk szempontjából zömükben, sőt egy-két kivétellel megegyeznek a magyar -z képzős igékkal, elsősorban a bázisul szolgáló főnév megtanítására érdemes törekedni, nem az általuk motivált igékre, természetesen úgy, hogy egyszersmind felhívjuk arra is a figyelmet, hogy belőlük minden további nélkül megalkotható a magyar -z képzős ige megfelelője (*sÖl* > *ölen*, *sLack* > *lackieren*, *eSchuppe* > *abschuppen* stb.). Ugyanakkor: amelyik csoportban nagyobb számmal adódnak motiválatlan igei megfelelők, ott ezekre érdemes nagyobb súlyt fektetni, annál inkább, mivel belőlük a magyar ige bázisul szolgáló német főnév megfelelője jórészt megalkotható (l. a példákat előbb, a 290. lapon).

9. Az ÉrtSz.-ban címszóként szereplő igéknek több mint a fele két, három, sőt több jelentésű. Csak a számmal elkülönített jelentés(ek)et veszem tekintetbe, az a., b., c. stb.-vel jelzett jelentésárnyalatokat figyelmen kívül hagyom. Elsősorban azért, mert a MNSz.³ a finomabb jelentésárnyalatokat nem különbözteti meg. Így az *ágyúz*-nak ts '(vmely célpontot) ágyúval lő' és tn 'ágyúval lő, harcol', a *fuvolázik*-nak tn 'fuvolán játszik',

illetőleg 'tud fuvolán játszani' és ts 'fuvolán játszik (vmely dallamot)' jelentésére nem közöl külön megfelelőt; a *kártyázik*-nak 'kártyajátékot 'játszik' és 'rendszeresen szünetedélyesen pénzben játszik (vmely kártyajátékot) vagy a *sízik*-nek 'síléceken halad, csúszik a havon, lesiklik a lejtőkön' és 'ezt sportszerűen űzi' jelentésére szintén nem találunk külön megfelelőt a MNSz.³-ban; s a hasonló példák számát még jócskán szaporíthatnánk. De ez érthető is. Vagy azért, mert a közölt német megfelelő szintén kifejezi a szóban forgó jelentésárnyalatokat. Vagy amiatt, hogy az említett jelentésárnyalatok kifejezésére a németben más, grammatikai természetű kifejezőeszközök (pl. *können* + ige alkotta szerkezet) szolgálnak.

A több jelentésűnek feltüntetett -z képzős igék egy részével kapcsolatban fölvethető a kérdés, hogy vajon nem párhuzamos képzésekről, tehát valójában külön igékről, homonimákról van-e szó. Az ilyenekre gondolok, mint például a *babázik* 'babával játszik' és '(gyermeket) szül' (a bázis minden bizonnyal a *baba* 'játékbaba', másfelől a *baba* 'csecsemő, kisgyerek'; ugyanakkor az első esetben a -z képzős ige határozós, a másodikban tárgyasszintagmával egyenértékű); *feketézik* 'kávét iszik' és 'üzérkedik' (a 'kávét iszik' jelentésű *feketézik* motiváló eleme alighanem a *fekete* fn, amely a *feketekávé*-ből tapadásos úton keletkezhetett, az 'üzérkedik'² értelmű *feketézik* pedig a *feketekereskedelem* főnévhez, illetőleg a *feketén vesz, árul* stb. szószerkezethez kapcsolható; a -z képző az első esetben tárgyasszintagmát, a második esetben határozós szószerkezetet sűrít bele az általa létrehozott szóba!); *kacsázik* 'himbálózva jár', 'vadkacsára vadászik' és 'követ dobál' (a bázis az első esetben a *kacsa* mint háziállat, a második esetben ellenben a vadászok nyelvhasználatában alkalmilag 'vadkacsa' jelentésben használt *kacsa* szó; a -z képző egyfelől hasonlító értelmű, másfelől határozós, illetőleg tárgyasszintagmának megfelelő értelmet kölcsönöz az általa létrehozott igének); stb. Éppen ezért ezeknek az igéknek az esetében nem meglepő, hogy különféle jelentéseikben más-más megfelelőjük van. Így például a *babázik*-nak az említett jelentésekben: *puppen/mit Puppen spielen/dochen* (< *ePuppe/eDocke*) és *kindeln/kindern* (< *Kind* felel meg; a *kacsázik*-nak a járásra vonatkozó jelentésében *erpeln* (< *rErpel* 'gácsér'), illetőleg *watscheln/hatschen* ige felel meg, vadászati kifejezésként *auf Enten jagen*, 'követ dobál' értelemben pedig *Hüpfsteine/Butterstullen werfen*; a *feketézik* több elemű megfelelői 'kávézik' értelemben *Mokka/schwarzen Kaffee trinken*, 'üzérkedik' jelentésben *Schwarzhandel treiben/schwarze Geschäfte machen*.

Am ha ezt a típust nem tekintjük, akkor is szembetűnik, hogy több jelentésű -z képzős igéink zömének különféle jelentéseiben más-más német szó vagy szószerkezet felel meg. Igaz, különösen a klasszikus értelemben vett átvitt jelentések némelyikének kifejezésére egyik-másik főnévi bázisú német ige éppúgy alkalmas, mint az a magyar denominalis ige, amelyik mellett a MNSz.³-ban megfelelőül szerepel. Így az *entwaffnen* nemcsak 'ellensége fegyverét elveszi, letéteti' értelemben, hanem 'jóságával, kedvességével legyőzi ellenállását, megnyeri' jelentésben is megfelel a *lefeigverez* igének; ugyanígy: a *hageln* (< *rHagel*) egyfelől 'sűrűn esik (az eső)' konkrét, másfelől 'sűrű egymásutánban következik' átvitt értelemben használatos, ugyanúgy, mint a *záporoz* ige (pl. *záporoztak rá az ütések* = *es hagelte Prügel auf ihn*); a *leiern* (< *rLeier*) szintúgy kifejezhet 'verklivel zenél'-en kívül 'unalomig ismétél' jelentést, akár a *verkliz*; a *páncéloz/vértez* megfelelőjének, a *panzern* (< *rPanzer*) igének szintén van konkrét, 'páncéllal/vérttel fölszerel' értelmén kívül

'vmivel (vmilyen bántással) szemben védetté, sebezhetetlenné tesz' átvitt jelentése is; a 'vihar' értelmű főnév által motivált *stürmen* (< *rSturm*) ige ugyanúgy kifejez 'fut, rohan, beront' jelentést is, 'vihar tombol, vonul át vhol' értelmet kívül, mint a *viharzik*; stb. Mégis, gyakoribb az, hogy az átvitt értelmet más főnév által motivált vagy motiválatlan ige, esetleg szó szerkezet fejezi ki a németben, nem az az ige, amely konkrét értelemben megfelelőül áll vmely -z képzős ige mellett. Így az *adózik*-nak 'adót fizet' értelemben *steuern*/*Steuer zahlen* felel meg (a *zinsen*-en kívül), a *vkinek elismeréssel, hálaival, kegyelettel, tisztelettel adózik* kifejezésekben ellenben *zollen* (< *rZoll*); a *cirkalmaz*-nak 'körülrajzol' értelemben (*ab*)*zirkeln* (< *rZirkel*) a megfelelője, 'cikornyásan fogalmaz' jelentését ellenben a *blümen* (< *eBlume*) fejezi ki; a *csigáz*-nak konkrét értelemben az *empor*/*(hin)auf*/*hochwinden* (< *eWinde* 'csörlő') felel meg, '(az érdeklődést) fokozza' jelentésben a *hochspannen*/*(hin)aufschreiben* 'gyötör, kínoz', illetőleg 'agyonfáraszt' értelemben pedig az *abplagen* (< *ePlage*)/*ab*/*ausmergeln*, *abrackern*, illetőleg az *abhetzen*/*abhagen*/*abschinden*; vagy: a *harangozik* konkrét értelmét a *läuten* fejezi ki a németben, 'lábát lóbál' jelentésben ellenben *mit den Beinen baumeln* szó szerkezet felel meg neki; a *sátoroz*-nak 'sátorban lakik' értelemben 'sátor' jelentésű főnév által motivált megfelelője van: *zelten* (< *sZelt*), ugyanakkor a páva tollára vonatkoztatható jelentésben vagy 'farok' értelmű főnév által motivált ige felel meg neki: *sich aufschwänzen* (< *rSchwanz*), vagy szó szerkezet: *ein Rad schlagen*; a *szőröz* egy elemű megfelelőjét konkrét értelemben ('kefét, vonót szőrrel felszerel') a 'haj, szőr' értelmű *sHaar* motiválja: *behaaren*, ugyanakkor átvitt jelentésben ('szőrszálhasogató módon minden kis hibát felderít, szóvá tesz/aprólékoskodik') *tüfteln*/*kritt*/*elig*/*sein* felel meg neki; stb.

Máskor aszerint térnek el egymástól több jelentésű -z képzős igéink különféle megfelelői, hogy milyen alany mellett töltik be az állítmány szerepét, vagy mi a tárgyuk, vagy hogy milyen körben, szakterületen használatosak. De az sem ritka eset, hogy amiatt van valamely -z képzős igének különféle jelentéseiben más-más megfelelője, mert több jelentésű bázisának is más-más főnév felel meg a németben (vö. föntebb a magyar *babázik*-ről mondottakkal). Ezekon túlmenően persze a több elemű megfelelőknek is van szerepük abban, hogy -z képzős igéink megfelelői különféle jelentéseikben eltérnek egymástól. Ezek ugyanis eleve csak egy valamely jelentés mozzanatait tükrözthetnek. De lássunk mindezekre néhány példát: Az *alapoz*-nak például egyfelől (*be*)*gründen* (< *rGrund*)/*den Grund legen*/*fundamentieren* (< *sFundament*)/*unterbauen* felel meg, másfelől a *grundieren* (< *rGrund*)/*untermalen*, attól függően, hogy építészeti vagy festészeti kifejezésként szerepel-e, s épület vagy kép-e a tárgya. — A *bélyegez*-nek levélre vonatkoztatva *stempeln* és *mit einem Stempel/einer Marke versehen*, 'bélyeget süt vmely állatra' értelemben ellenben *brennen*/*brandmarken* (< *eBrandmarke*) felel meg. Az *éjjelez* igének az ÉrtSz. szerint három jelentése van. Ezek közül az első kettő egybeesik a szintén három jelentésű *éjszakázik* első két jelentésével. — A MNSz.³ az *éjszakázik*-nál utal az *éjjelez*-re, s itt nem kevesebb, mint tizenegy megfelelőt közöl a szóban forgó két szó különféle jelentéseire: *nächtigen*/*übernachten*/*nächten*, *wachen*/*die Nacht durchwachen*, *die Nacht durcharbeiten*/*Nachtschicht halten*/*Nachtdienst halten* és *die Nächte durchzehen*/*ein Nachtleben führen*/*bummeln*. — A *fékez* igét az ÉrtSz. öt jelentésben ismeri. A MNSz.³ nem kevesebb, mint tizenegy igét közöl rá: általában a. m. *bremsen* (< *eBremsen*), ha kereket akarunk fékezni, (*ein*)*hemmen*, ha lovat, *zäumen* (< *rZaum*)/*zügeln*, gép-

kocsival kapcsolatban: (*ab*)*stoppen*, síeléskor: *stemmen*, vitorlázás közben: *brassen* (< *eBrasse*), átvitt értelemben: *zügeln*/(*be*)*zähmen*, *bezingen* és (*be*)*meistern* (< *rMeister*), ezenkívül: fejlődésre vonatkoztatva *hemmen*, haragra vonatkozóan *mäfigen*. – A hullámsík-ra, amelynek az ÉrtSz.-ban két fő és három aljelentése van, hét igét közül a MNSz.³: *wogen* (< *eWoge*), *fluten* (< *eFlut*), *wallen* (motiválatlan!), *sich wallen* (< *eWelle* 'hajhullám'), *schwanken* és *fluktuieren*; közülük az első kettőnek folyó vagy állóvíz, a harmadiknak például kebel, vér, a negyediknek egyebek közt haj, vonal, föld lehet az alánya; a tömeg mozgásának megnevezésére ismét a *wogen* használható, míg általában 'ingadozik, ismételten változik' értelemben a *schwanken* és a *fluktuieren* motiválatlan igék. – A *karóz* 'karót ver vmely növény mellé' megfelelői attól függően változnak, hogy mi a cselekvés tárgya: ha fa, akkor (*an*)*pfählen* (< *rPfahl*), ha kuszónövény/szőlő, akkor az *anpfählen* igén kívül még *stützen* (< *eStütze*)/*stocken* (< *rStock*)/*stäbeln* (< *rStab*)/*stiefeln*, ha virág, akkor csak *stützen*/*stocken*/*stängeln* felel meg neki. – A *kontráz*-nak zenei kifejezésként *die zweite Geige spielen*, a kártyanyelvben *Kontra spielen* felel meg, a vitában pedig a *js Meinung v. etw. unterstützen/jm. v. einer S. beistimmen* a megfelelő kifejezés. – A *kormányoz* ige értelmét, ha általában vmely járműre vonatkoztatjuk, akkor *lenken* fejezi ki, ha hajóra, akkor *steuern* (< *sSteuer*)/*rudern* (< *sRuder*); ugyanakkor 'államot igazgat' jelentésben a *regieren/eRegierung führen* felel meg neki. – Az *övez* ige 'derekát övvel körülvesz' értelmét a (*be*/*um*)*gürten* fejezi ki; homlokra vonatkoztatva a *bekränzen* (< *rKranz* 'koszorú')/umschlingen (< *eSchlinge*) használatos, területtel kapcsolatban ellenben az *umgeben/umfassen/umkreisen* (< *rKreis*) felel meg neki. – A *tisztáz* az ÉrtSz.-ban hét jelentésben szerepel (a jelentésárnyalatokat nem számítva). Ezek közül többre nem találunk megfelelőt a MNSz.³-ban. Így például nem derül ki a MNSz.³-ból, hogy ruhavarráskor milyen kifejezést lehet, illetőleg kell használnunk a németben a *tisztáz* megfelelőjéül. De még így is meglehetősen nagy „szórás” mutatnak a német megfelelők: 'fogalmazványt másol' értelemben *rein/ins reine schreiben* felel meg igeinknek, 'vmit felderít, rendez' jelentésben (*auf*)*klären/klarstellen/bereinigen/bereinen/ausmachen/ruieren* használható helyette, míg 'igazol' értelemben *rechtfertigen/reinwaschen* tekinthető megfelelőjéül.

Külön figyelmet érdemel, hogy némelykor az ugyanolyan bázisú német megfelelő a -z képzős igeinek csak egy valamelyik jelentését adja vissza, többi jelentését más ige vagy szó szerkezet fejezi ki. Ez különösen akkor feltűnő, ha egyébként a többi jelentést is kifejezhetik a németben ugyanolyan bázisú igék. Egy példa: A *pincéz*-nek az ÉrtSz. szerint három jelentése van: 'pincében tart', 'pincékbe jár borozgatni' és 'alápincéz'. E jelentések közül csak az elsőre találunk a MNSz.³-ban olyan egy elemű megfelelőt, amelyet 'pince' értelmű főnév motivál: *einkellern* (< *rKeller*), bár ennek is van több elemű megfelelője: *im Keller halten*. A másik két jelentésében több elemű megfelelő szerepel mellette: *den Keller besuchen* és *mit Keller versehen*, noha van *kocsmáz(ik)* = *kneipen* (< *rKneip*) és *tetőz* = *dachen* (< *sDach*) stb. Végül érdemes azt is megfigyelni, hogy még akkor is lehet, sőt van különbség a -z képzős ige jelentéseitől függően a német megfelelők közt, ha egyébként ugyanazon főnév motiválja őket; ha más tekintetben nem, legalább abban, hogy (más-más) igekötő vagy képzőváltozat kapcsolódik hozzájuk. Így az *ólmoz*-nak 'ólommal bevon' értelemben (*ver*)*plomben* (< *ePlombe*), 'ólomzárral lezár' jelentésben ellenben *plombieren* (< *ePlombe*) felel meg; vagy: a *tükröz*-nek

'tükörként visszavetít', illetőleg átvitt jelentésben (*ab/wider*) *spiegeln*, orvosi műszóként *bespiegeln* a megfelelője; míg a magyar *öklöz* 'ököllet üt' jelentésben és sportnyelvi használatban egyaránt él (l. ÉrtSz.), addig a német *fausten* (< *eFaust*) igét a MNSz.³ a labdarúgás kifejezésének minősíti, az ökölvívás műszavaként a *boxen* igét, 'ököllet üt' értelemben pedig a *mit der Faust schlagen* szó szerkezetet közli, mellette megfelelőül.

Mindebből arra következtethetünk, hogy -z képzős igéink jelentés-fölvevő képessége igen nagy, nagyobb, mint a bázisukkal azonos jelentésű főnév által motivált német igéké. Sőt, több jelentésű -z képzős igéink megfelelői tükrében úgy látszik, mintha a német nyelvben nem annyira a szójelentések száma gyarapodna, hanem inkább a szavak, többé vagy kevésbé lexikalizálódott szó szerkezetek szaporodnának. Ebből az is következik, hogy a magyar -z képzős igék jelentésük tekintetében situációhoz kötöttebb kifejezőeszközök (gondoljunk különösen a különféle situációkban egymással ellentétes értelmet is kifejező -z képzős igékre, l. fentebb), mint német megfelelőik, kivált analitikus, több elemű megfelelőik. Más szóval: a magyarban a helyzet, a szöveggörnyezet szűkíti le a gazdagabb, sőt igen gazdag szemantikájú -z képzős ige jelentését úgy, hogy az adott helyzetben, szöveggörnyezetben adekvát kifejezőeszközül szolgálhasson. Ezzel szemben a németben a beszélő/író maga keresi meg – kell, hogy megkeresse – az adekvát kifejezést.

A gyakorlati nyelvoktatás/nyelvtanulás számára ebből az következik, hogy -z képzős igéink esetében a szójelentések elemzésével, illetőleg annak tudatosításával, hogy a -z képzős igéinknek különféle jelentéseikben többnyire más-más megfelelőjük van a németben, igen sok helytelen szóhasználatnak vagy – ha úgy tetszik – interferenciának elejét vehetjük. Nem a szavak megfelelőit célszerű hát megtanítani/megtanulni, hanem az ilyen vagy olyan jelentésben használt szavakét. Ez ismét azt jelenti, hogy értelmező szótáraink forgatása nélkülözhetetlen az idegen nyelvek tanulása/tanítása során.

10. Összegezőképpen csak annyit, hogy a bemutatott egyezések és eltérések egyszersmind arra is például szolgálhatnak, hogy a nyelvek közt fennálló részleges azonosságok és részleges különbözőségek feltárása mennyi apró munkát, részletvizsgálatot kíván. Ha azonban tisztában vagyunk az azonosságok és különbözőségek ismeretének fontosságával, például azzal, hogy a részleges azonosságok egyfelől interferencia forrásai lehetnek, másfelől azonban – az átvitel révén – megkönnyíthetik az idegen nyelv elsajátítását, illetőleg használatát, hogy – épp a transzferra való tekintettel – az idegen nyelv tanításakor a különbözőségekre több figyelmet kell fordítani, mint az azonosságokra (vö. JUHÁSZ JÁNOS, Elmélet és gyakorlat a nyelvek szinkron egybevetésében: MNy. LXXI, 29–31), akkor mégsem térhetünk ki az effajta vizsgálatok elől. Lehet, hogy az abszolút quantifikálás fokáig hosszú ideig, sőt talán sohasem fogunk eljutni, de minden részeredmény hozzájárulhat az idegen nyelvek oktatásának/megtanulásának hatékonyabbá tételéhez. S ezen túlmenően: az egy kultúrkörbe tartozó nyelvek közt fennálló hasonlóságok ismerete a kultúrák kölcsönös egymásra hatásának vizsgálatához is hasznos fogódzókat nyújthat (vö. E. MARTINS i. m. 162. kk.).

RUZSICZKY ÉVA

Adalékok az állítmányi melléknevek szemantikájához

A következőkben a melléknévből és főnévi igenévből álló szintagmákat vizsgáljuk, ezeken belül is azokat a mondattípusokat, amelyekben az igenév a mondat alanyának tekinthető, a melléknév pedig állítmány, illetőleg az állítmány része (vö.: KLEMM, *TörtMondt.* 139 és 260; KÁROLY SÁNDOR, *Igenév-rendszerünk a kódexirodalom első szakaszában.* Bp., 1956. 28 és 57). Tehát pl.: *Helytelen így nyilatkoznod. Nem bölcs dolog elhanyagolnod.* (A példákhoz — nyelvhelyességi szempontból I. KERESZTES KÁLMÁN: *Nyr.* LXXVII, 343.)

A következő kérdésekre keresünk választ: 1. Melyek azok a szemantikai tulajdonságok, amelyek alapján egy melléknév a fenti mondattípusokban szerepelhet? 2. A második mondatban a melléknév mellett szerepelnie kell a *dolog* főnévnek, nélküle a mondat helytelennek minősül. Mikor és miért ugrik be a szerkezetbe ez a főnév? Vajon valamiféle idiomatikus használatról van-e egyszerűen szó, vagy mélyebben fekvő különbségekről? A szemantikai elemzést egyelőre a melléknévre korlátozzuk, a főnévi igenévre, illetőleg annak mondatná váló alakítására nem térünk ki.

A melléknévhez két oldalról közelíthetünk: 1. Vizsgálom azokat a relációkat, amelyekbe a melléknév a mondaton belül bővítményeivel léphet. (Ebből a szempontból osztályozza a német mellékneveket pl. MORSCH, *Syntax des deutschen Adjektivs: Studia Grammatica III.* Berlin, 1971., de alapvető szempont ez a melléknév valenciájának kutatásában is, pl. SOMMERFELDT-SCHREIBER, *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Adjektive.* Leipzig, 1974.) 2. Vizsgálom a melléknevek szemantikai jegyeit. Egyes szerkezeteken belüli használati szabályokat mindenesetre úgy lehet eredményesen adni, ha számbavesszük a releváns relációkat és szemantikai jegyeket egyaránt (vö. KÁROLY: *ÁltNyTan.* VI, 160). A továbbiakban kiindulási alapként KÁROLY SÁNDORNak a magyar melléknévi csoporttal kapcsolatos vizsgálódásai során nyert melléknév osztályozására támaszkodom (i. h.), illetőleg azt próbálom kiegészíteni.

Alapvetően két lehetséges relációval kell számolnunk: az egyik a KÁROLY által is elemzett 'számára'-reláció, pl. *Veszélyes nekivágnunk a rengetegnek.* = 'Veszélyes számunkra nekivágni a rengetegnek'. — A másik egy 'tőle'-reláció, a fentinek mintegy fordítottja, pl. *Tapintatlan dolog volt (Tapintatlanság volt) megzavarnunk őket.* = 'Tapintatlan dolog volt tőlünk megzavarni őket'.

A következőkben megkíséreltem elemezni e két szerkezet mellékneveit szemantikai szempontból, és az elemzés alapján indokolni a szerkezetek egyéb különbségeit (l. *dolog* használata).

A *s z á m á r a*-reláció melléknevei. — KÁROLY osztályozásában ez a viszony egy jelentős melléknévtípus jellemző relációja. Amint erre KÁROLY kitér, az ezzel a viszonyal rendelkező melléknevek osztálya részben fedheti a főnévi igenévi alany mellett állítmányként használt melléknevek osztályát (i. h. 184). Ide tartoznak pl. *lehetséges, időszerű, bizonytalan, kifizetődő, mulatságos, bántó számomra* stb. — Nem tartoznak viszont ide az általa pejoratív fokozásnak nevezett szerkezetben látszólag hasonló, de lényegükben döntően másfajta melléknevek, mint: *gyors számomra* = 'túl gyors számomra' stb. (vö. i. h. 187 kk.). Nem ebbe a csoportba sorolhatók továbbá a következők: *alkalmas nekem, csinos nekem.* Különállásukat különféle műveletekkel igazolhatjuk. Az első az *a fiú alkalmas katonának*-típusú relációba állítható, a második esetében lehetséges a következő transzformáció: *nekem*

csinos → *szerintem csinos* (l. i. h. 177). Ez a második típus főnévi igenévi alany mellett is állhat, a következőkben szólni fogok róla.

KÁROLY a 'számára'-reláción belül a mellékneveket szemantikai jegyeik alapján öt csoportba osztja a következőképpen (i. h. 176 kk.):

[± pozitív lehetőség]: *kivihető, nehéz* . . .

[± pozitív szükségesség]: *illő, felesleges* . . .

[± hasznosság]: *előnyös, ésszerűtlen* . . .

[érzelmi hatás]: *felemelő, kellemetlen* . . .

[értelmi hatás]: *érdekes, áttekinthető* . . .

A kategóriákat és a példákat megvizsgálva, saját gyűjtésemmel kiegészítve, a következőket állapíthatjuk meg: az első három kategória számunkra is releváns. A két utóbbiból azonban néhány KÁROLYnál felsorolt melléknév kilóg. Pl.: *Tanulságos volt így tennünk.* De: **Világos volt így tennünk.* vagy: *Egyszerűbb lett volna megmondanod az igazat.* De: **Áttekinthetőbb lett volna megmondanod az igazat.*

Ha szembeállítjuk egymással a megfelelő, illetőleg a sorból kilógó mellékneveket, bizonyos különbség tűnhet fel: a) a l k a l m a s a k: *bántó, egyszerű, érdekes, fárasztó, felemelő, felháborító, furcsa, izgalmas, jó, kellemes, kellemetlen, kényelmes, kényelmetlen, komikus, különös, megalázó, meglepő, megnyugtató, megerőltető, mulatságos, nyugtalanító, pihentető, rossz, szomorú, szörnyű, tanulságos, tragikus, új, unalmas* stb. — b) k i e s t e k: *áttekinthető, érthető, homályos, ismert, komor, közömbös, szokásos, zavaros* stb.

A jelenséget magyarázhatja egyfajta dinamikus – statikus szembenállás. (A műsztót a mellékneveknél az angol nyelv leírásában is alkalmazzák; vö. QUIRK – GREENBAUM – LEECH – SVARTVIK, *A Grammar of Contemporary English*. London, 1972. 264.) Az a) csoport melléknevei a dinamikus jelzőt kaphatnák, a b) csoport mellékneveivel szemben, amelyek statikusak, önmagukban zártak, egyszerűen konstatálnak valamit, különösebb következmények nélkül. Ezt a megállapítást valamennyire pontosíthatja egy igévé alakító eljárás: a) *megnyugtató* → *ami megnyugtát*; *mulatságos* → *mulattat*; *érdekes* → *érdeklődést kelt*; *unalmas* → *unalmat kelt*; *furcsa* → *furcsa hatást kelt*; *szomorú* → *elszomorít*. — Ugyanakkor b) *homályos* → *ami homályba burkolódik, de nem homályt kelt*; *érthető* → *értet, érthetővé tesz*; *ismert* → *ismertté tesz*; *közömbös* → *közönnyt kelt*; *zavaros* → *zavart kelt*.

Bizonytal nem véletlen, és a mi szempontunkból jellemző, hogy a *komor* igének pl. a *szomorú*-val ellentétben nincs *elkomorít* változata, csak *elkomorul, elkomorodik*.

Az a) csoport melléknevei között van olyan, amelyik nem a kellemes, illetőleg kellemetlen érzelmi (értelmi) ráhatás címén maradhatott meg – jöllehet adott szerkezetben ez a jegy is előtérbe léphet –, hanem a pozitív lehetőség kategóriába sorolódik át, mihelyest egy főnévi igenévi alannal társul. Ilyen pl. az *egyszerű* – *bonyolult* páros; vö.: *A helyzet számomra egyszerű* (~ *világos*), de: *Igazat mondani egyszerű* (~ *könnyű*). *A történet bonyolult* (~ *homályos*), de: *Bonyolult lenne az egészet elmesélni* (~ *nehéz*). A zárójelben megadott alakok, persze, igen távoli szinoníma-félék, de a különböző jelentésoztszályt szemléletesen képviselik.

A *t ő l e*-reláció melléknevei. — Vizsgáljuk meg a következő két mondatot: *Nem volt könnyű hallgatnom.* (= 'számomra nem volt könnyű'). *Nem volt becsületes dolog ezt állítanod.* (= 'tőled nem volt becsületes'). Egy mintegy egymásnak felelő, fordított viszony észlelhető: a 'számára'

mindkét esetben szereplő reláció, de míg az elsőben a főnévi igenév mellé beágyazható cselekvő alany számára ítél a beszélő valamit valamilyennek, addig a másodikban ugyanaz a cselekvő alany valaki más számára cselekszik az értékelt módon. A példaanyag azt látszik igazolni, hogy ebben a csoportban a melléknevek [pszichikai tulajdonság] jeggyel rendelkeznek. Ebből következik, hogy állítmányként egy cselekvést kifejező [-Hum] jegyű infinitívusi alany mellett nem elsődleges jelentésükben használjuk őket, hanem számolnunk kell egy másodlagos jelentéssel. (Az „elsődleges és másodlagos jelentés” kategóriákat abban az értelemben használom, ahogyan az ÉrtSz. alkalmazta a gyakorlatban a jelentések hierarchiájának bemutatásakor. Összefoglalóan a „fő- és mellékjelentés” problémájához l. JUHÁSZ JÁNOS, *Probleme der Interferenz*. Bp., 1970. 104 kk.) Még pontosabban fogalmazva: egy metonimikus jelentéssel állunk szemben. Tehát pl.: *Tapintatlan dolog volt ilyen korán kelniük, a háziak még alszanak.* = 'Mi voltunk tapintatlanok, hogy ilyen korán keltünk'. A cselekvő helyett a cselekvést jellemeztük. Az így (metonímiaként) használt mellékneveket egy 'tőlem' – 'részemről' viszony jellemzi. Hogy itt nem olyan egyszerű, világos jelenséggel van dolgunk, mint az előző nagy csoportban, hanem egy másodlagos, metonimikus jelentéssel, azt erősíti meg a következő is: Eltekintve egy-két sűrűbben használatos formától, ezek a melléknevek önmagukban a) esetlen mondatokat vagy b) más jelentő mondatokat képeznek: a) **Kíméletlen volt közölnöd vele.* → *Kíméletlen dolog volt közölnöd vele.* → *Kíméletlenség volt közölnöd vele.* – b) **Vakmerő volt elindulni* (= 'ő volt vakmerő és elindult'). → *Vakmerő dolog volt elindulni.* → *Vakmerőség volt elindulni.*

A szerkezet leírásakor tehát szerepeltetnünk kell a melléknév mellett egy kifejtő, részletező elemet, amely feloldja a poliszémia keltette feszültséget, és amely a mondat típus releváns eleme. Az eddigiek alapján a következő többlet-elemekről lehetne szó: 1. A 'cselekedet' jelentésű *dolog* szó (pl. l. előbb), amely a melléknévi állítmányból főnévi állítmányt farag. – 2. *Egy-ság/-ség* deadjektivalis nomenképző, amellyel kapcsolatban a következő érdekes megfigyelést tehetjük: Pozitív ítéletet kifejező melléknév esetén csekély kivétellel a *dolog*-gal kiegészített változat jó; negatív ítélet esetén az is elmegy, de a *-ság/-ség* képzős változat annál lényegesen használatosabb. Pl.: *Bölcs dolog volt így tenni.* → **Bölcsesség volt így tenni.* – *Buta dolog volt így tenni.* → *Butaság volt így tenni.* – Ehhez hasonlók még: *Tapintatos dolog volt így tenned.* *Tapintatlanság volt így tenned.* – *Jellemes dolog volt ezt tennünk.* *Jellemtelenség volt ezt tennünk.* – *Nem volt becsületes dolog így tenned.* *Becstelenség volt így tenned.* – *Nem volt egyenes dolog ezt állítanod.* *Hazugság volt ezt állítanod.* – *Ügyes dolog volt mégis belemennünk.* *Ügyetlenség lett volna belemennünk.* – *Lovagias dolog volt így tenned.* *Lovagiatlanság lett volna mást tenned.* – *Ravasz dolog volt ezt tenned.* *Álnokság volt ezt tenned.*

A példák alapján feltételezhető, hogy a *-ság/-ség* képzővel ellátott negatív jelentésű deadjektivalis főnevek képesek egyfajta absztrakt → konkrét irányú jelentésváltozásra, a „konkrét” megjelölést igen tágra értelmezve. Pl. *jellemtelenség* mint absztrakt tulajdonság – és mint konkrét tett. Ugyanerre a pozitív jelentésűek nem képesek. Vö. *becsületesség*: csak mint absztrakt tulajdonság értelmezhető. Hogy a pozitív és negatív tartalmú melléknevek alaktani szempontból elkülönülnek, arra más példát is ismerünk. (Vö. pl. KÁLMÁN: *Ny.* LXXXVII, 180, az *-an/-en*, illetőleg *-ul/-ül* határozórag eltérő használatáról pozitív, illetőleg negatív tartalmú melléknevek mellett, pl. *bolon-*

dul, bölcsen. Pozitív és negatív jelentésű melléknevek elkülönüléséről l. még BIERWISCH, *Some Semantic Universals of German Adjectivals: Foundation of Language* 1967: 9.) Ily módon a *dolog* szót a *-ság/-ség* képző mellett tulajdonképpen mint keletkezőfélben levő képzőt tarthatjuk számon. Negatív tartalmú melléknévnél a *-ság/-ség* az általam gyűjtött példák közül természetesen csaknem mindig lehetséges. Ellenpélda lehetne a nehézkes volta miatt aligha továbbképezhető *barátságatlan*. Kivételek továbbá az *-ól/-ő* képzős melléknévi igenevek, pl. *rövidlátó* → *Rövidlátás lenne azt hinnünk...*; valamint olyan esetek, amikor az eleve képzett melléknév továbbképzett formája helyett az alapszó lép fel: *bűnös* → *Bűn lett volna tovább hallgatnunk*. Természetesen a kép akkor lesz igazán teljes, ha a melléknevek helyén szereplő főnevek lehetőségeit is megvizsgáljuk, és a képzett variációkat abba a rendszerbe is beállítjuk.

A melléknévre vonatkozó szabályt tehát ebben a csoportban a következőképpen fogalmazhatnánk meg: [pszichik] jegyű melléknevek ebben a csoportban legyenek képesek egy másodlagos (metonimikus) jelentés felvételére a 'cselekedet' jelentésű *dolog* szó jelzőjeként, vagyis rendelkezhessenek egy [etikus] jeggyel. Így tegyenek eleget annak a kíváncsúnak, hogy velük az adott cselekedetet egy feltett átlagosnál jobbnak (etikusabbnak) (pl. *kedves, rendes*), illetőleg rosszabbnak (pl. *goromba, gyöngédtelen*) ítéljük. Erre a [pszichik] → [etikus] szemantikai jeggyel jellemezhető jelentésváltozásra távolról sem alkalmas minden [pszichik] jegyű melléknév. Tehát pl. a) megfelelők: *álnok, barátságatlan, bátor, becsületes, bölcs, buta, csúlld, derék, durva, egyenes, erkölcsstelen, figyelmes, figyelmetlen, felelőtlen, felületlen, gátlástalan, gonosz, goromba, gyáva, gyöngédtelen, hitvány, jellemes, jellemtelen, kegyetlen, kíméletlen, kedves, lelketlen, naiv, nagylelkű, ostoba, ravasz, rendes, szemtelen, tapintatos, tapintatlan, udvarias, udvariatlan, ügyes* stb. — b) kimaradnak: *bánatos, boldog, bosszús, dühös, élénk, érzékeny, fogékony, haragos, hiszékeny, hiú, ingerlékeny, immunis, jártas, közlékeny, tájékozott, védtelen, zárkózott* stb.

Mindezzel kapcsolatban a következő elgondolkoztató kérdés merülhet fel: Az elemzett, bizonyonnyal extrémnek ítélt mondattípusban egy jelentésváltozással van dolgunk, a jelentésváltozást mint szinkron folyamatot értelmezve és az élő nyelv alapvető működési elvének tekintve (vö.: ROMAN JAKOBSON a metaforikus és metonimikus folyamatról: *Der Doppelcharakter der Sprache. Die Polarität zwischen Metaphorik und Metonymik*; (J. IHWE), *Linguistik und Literaturwissenschaft. Ergebnisse und Perspektiven*. Bd. I/11, Frankfurt, 1973.). Elképzelhető-e, hogy a vizsgált típusban olyan jelentésváltozással van dolgunk, amelynek elméletileg határt szabhatunk? Tehát amelynek lehetőségeit előre megadjuk a melléknév szemantikai leírásában? Ebben az egyedülálló esetben — úgy tűnik — igen, amennyiben valóban a melléknévről beszélünk és nem egy deadjektivalis főnévről. Ha pedig az állítmányt deadjektivalis főnévnek tekintjük, akkor a főnevek jelentésváltozásainak bizonyos határait rögzíthetjük. Az a) csoportban feltűnően sok a negatív jelentésű szó. Némelykor a pozitív és negatív jelentésű azonos tövű pár két tagja két különböző csoportban foglal helyet, vö. a *gyengédtelen* az a), de már a *gyengéd* a b) csoportba tartozhat. Ez arra utalhat, hogy a tagadó = emfaticusabb forma a jelentésváltozásra alkalmasabb. (Tagadás és emfázis összefüggéséről l. KIEFER: *Nyr.* XCIII, 97–115.) Mielőtt azonban erre részletesebben kitérnénk, vizsgáljunk meg modellünkben néhány, az eddigiekben nem említett melléknévtípust!

Vegyes típus? — Vannak olyan melléknevek, amelyek mindkét említett típusba beillenek. Ilyenek pl. a már említett *szép*, *csúnya*, *csinos* stb. melléknevek, amelyeket KÁROLY élesen elkülönít a 'számára'-reláció többi melléknevétől. Ezt transzformációkkal igazolja (i. h. 177). A 'számára'-reláció mellékneveinél a transzformáció más értelmű szintagmát eredményez: *számomra előnyös* → *szerintem előnyös*. — *Neki hasznos ez a könyv*. → *Szerinte hasznos ez a könyv*. A *szép* stb. melléknevek esetében viszont az eredeti és az átalakított mondat jelentése ugyanaz: *Számomra szép kép*. → *Szerintem szép kép*. — *Nekem csinos ez a lány*. → *Szerintem csinos ez a lány*. A *szép*, *gyönyörű*, *csúnya*, *pocsék* melléknevekről a poliszémia jelenségéből kiindulva a következők mondhatók el: Ezek a melléknevek általános értékelést fejeznek ki, nemcsak (amint azt elsődlegesnek vélhető jelentésük sugallná) külső, érzéki benyomásokról, hanem egyéb vonatkozásokban is. Többségükben képesek tehát mind a 'számára'-viszonnal jellemzett melléknevek (vö. érzelmi hatás kategória), mind a pedig a 'tőle'-viszonnal jellemzettek helyett szerepelni a vizsgált mondatfajtaiban. Nyilvánvaló, hogy a két különböző mondatfajtaiban ugyanaz a melléknév bizonyos jelentésváltozáson megy át: mintegy felveszi a mondatfajta jellemző mellékneveinek közös jelentésjegyét.

Jól szemléltethető ez a *szép* melléknév esetében: 'számára'-típusú mondat: *Szép dolog az erdőt járni*. (= 'pompás, kellemes'); — 'tőle'-típusú mondat: *Szép dolog volt elhítened velünk mindent*. (= 'erkölcsös, jellemes'). (Hogy a *szép* ebben a mondatfajtaiban gyakran ironikusan értendő, arra még a következőkben kitérek.) Hasonló jelentésváltozás egy-két egyéb melléknévre is jellemző: pl. *Nem volt okos ekkora hűhót csapnunk*.: 1. = 'nem volt célszerű számunkra', vagy 2. = 'nem volt túl meggondolt, butaság volt tőlünk'. Lényegében tehát egy-egy adott mondatban vizsgálva a melléknevek beilleszkednek a tárgyalt két csoport valamelyikébe. A *szép* stb. melléknevek mellett feltűnő azonban, hogy itt is szükséges szereplő a *dolog* szó (vö. KERESZTES példái, i. h.), amely a 'számára'-típusú mondatokban egyáltalán nem volt jellemző. Sőt, a szerkezet legsűrűbben előforduló, legjellegzetesebb mellékneve, az *érdemes* mellett nemcsak nem jellemző a *dolog*, hanem egyenesen hiba lenne feltüntetnünk. Ezt a melléknevet (a *szabad*-hoz hasonlóan) külön érdemes kiemelnünk. Hogy mellette a *dolog* nem fordul elő, az azért is nyilvánvaló, mert infinitívusi alany mellett olyan kiemelt jelentéssel rendelkezik, amellyel egyetlen más mondatstruktúrában sem. Pl. *érdemes megtenned* = 'hasznos'. De: *érdemes ember* stb. Ugyanígy: *szabad kérdeznem* = 'lehet'. De: *szabad ember* stb. E fajta, csak az elemzett mondatstruktúrában jelentkező jelentéssel egyetlen más melléknév sem rendelkezik.

A *dolog* szó (képző) szerepeltetését tehát a *szép* stb. melléknevek mellett is indokolhatja, hogy a melléknevek a mondatfajtaiban különleges, nem elsődleges, külső, érzékelhető jelentésükben fordulnak elő. A *szép* ugyan igen általános jelentésű, de esetében éppen ezért is fontos utalni a *dolog*-gal az adott mondatstruktúrában megvalósuló jelentésárnyalatra. A hozzá hasonló *csinos* elevenen utal elsősorban külső tulajdonságra, a *dolog*-gal kiegészített szerkezetben használata feltétlenül lehetséges: *Mondhatom, csinos dolog lesz ilyen időben odamennünk*.

Performancia-szempon t u elem z e s - k i s e r l e t. — Ha a tárgyalt szerkezetekre példákat keresünk az írott nyelvből, könnyen megállapíthatjuk, hogy a példák óriási többségben egy-két melléknévre korlátozódnak (*jó*, *érdemes*, *nehéz*, *könnyű*, *lehetetlen*), a többi esetében a lehetőség

adva van, a megvalósulás azonban ritka. A második típusban egyébként is úgyszólván csak *-ság/-ség* képzős negatív jelentésű deadjektivalis főnevek fordulnak elő. Oka lehet mindennek az is, hogy a második típus esetében pl. a melléknév metonímiaként értelmezhető. A szóképek a generatív grammatikában a szelekciós szabályok megsértéséből adódnak. Mint ilyenek, nem a kompetenciához, hanem a performanciához számítanak. A kiválasztott extrém mondattípus vizsgálata éppen azért látszik érdekesnek, mert úgy tűnik, sajátos keretet ad egyfajta jelentésváltozáshoz, amely a nyelv működésének alapeleme, és bepillantást nyújthat a performancia működési elveibe. A következő megállapításokat tehetjük:

Alapvető szerkezeti egységeknek tekinthetők a 'számára'-reláció melléknevei. A 'tőle'-reláció másodlagos; itt a poliszémia fellépése miatt egyfajta tisztázás, megerősítés szükséges: ahol a *-ság/-ség* képző nem használható, ott hasonló, képző-funkcióban belép a *dolog*. Ezt az így kialakuló szerkezetet a beszédben mindenütt használhatjuk, ahol metafora vagy metonímia alkotásra lehetőség nyílik, illetőleg ahol egy-egy melléknév ritkábban használt jelentésében szerepel. Pl. *Sötét dolog volt ebbe belemennünk. Mondhatom, csinos dolog lesz ilyen időben odamennünk.*

Feltűnő a ritkábban, illetőleg nem elsődleges jelentésükben használt melléknevekkel alkotott mondatok gyakori *emfatikus jellege*. Ez is egyfajta „indoklás” a performanciában a melléknév használatára. Hogy ezek a mondatok nem egyszerű, különösebb érzelmi többlet nélküli kijelentések, arról a következő formai megállapítások tanúskodhatnak:

A) Erősen szembeszökő a negatív jelentésű alakok túlsúlya. Egy negatív ítélet szükségszerűen több, illetőleg más érzelmi töltéssel rendelkezik, mint egy pozitív, amely esetenként egyszerű, érzelemmentes megállapításként is hathat. Ezzel indokolható pl. a következő két mondatból az egyik sutasága: *Szokatlan volt újra kerékpárra ülnöm. (*) Megszokott volt nap mint nap kerékpárra ülnöm.* A *szokatlan*, mint fosztóképzős, tehát tagadó forma, intenzívebb hatású, mint a sima megállapítás. Érdekes egyébként ebből a szempontból az *új-régi* melléknévpáros viselkedése is. KÁROLY a 'számára'-relációban csak az *új* alakot szerepelteti, nyilvánvalóan a 'számomra új, szokatlan' jelentésben. A *régi* hasonló metamorfózisra nem képes. Elképzelhető azonban az *ócska*, igaz, ő sem az 'új, szokatlan'-nak megfelelő 'megszokott' jelentésben, hanem 'kellemetlen, rossz' értelemben. Különösen a második csoportban szembetűnő a negatív alakok rendkívül nagy száma a pozitív alakokkal szemben. Gyakran a pozitív jelentésű melléknév is csak tagadó formában szerepelhet: ** Egyenes dolog így tennünk. De: Nem egyenes dolog így tennünk.* — Sok pozitív alak feltűnően alkalmas ironikus értelemben való használatra is. Ilyen volt a fenti példák közül a *szép* és a *csinos* használata. Hasonló pl. *Gyönyörű dolog volt így berontanod.*

B) Hasonló jellegű többlet-expresszivitásként értékelhetők a középfokú alakok. (Esetenként a középfokú melléknév mellett a különben kötelező *dolog* is eliminálható.) Pl. *(*) Okos indulnunk. De: Okosabb indulnunk.* — *(*) Tapintatos volt hallgatnunk. De: Tapintatosabb volt hallgatnunk.*

C) Helyenként önmagukban suta mondatot alkotó (pl. kevéssé expresszív) melléknevek bizonyos „erősítéssel” helyes mondatokat képesek alkotni. Példa erre az *emfatikus erősítésre* a kijelentő mondat helyett álló retorikus kérdés: ** Kis dolog volt mindent megtenni. De: Azt hiszed, kis dolog volt mindent megtenni?*

Összefoglalás. — A melléknevek szemantikája és mondatbeli viszonyai alapján két mondattípus különíthető el. Kialakulásukban lényeges a melléknevek elsődleges jelentése mellett egy másodlagos jelentés lehetősége. Ebben az esetben a [pszichik] jegyű melléknevek [etikus] jegyet vesznek fel. A 'tőle'-relációval jellemzett második mondattípus jellemző jegye az elevenen működő jelentésváltozás erősítésére egyfajta explikáció, legtöbbször főnévvé alakítás: negatív tartalmú melléknevek esetében egy *-ság/-ség* deadjektivalis nomenképző, egyébként legáltalánosabban a 'cselekvés' jelentésű, főnévképzőként értelmezhető *dolog* szó segítségével. A pozitív és negatív jelentésű melléknevek, illetőleg a belőlük képezhető főnevek eltérő viselkedése a szemantikai és grammatikai lehetőségek összefüggését példázza. Elgondolkodtató lehet esetenként egy jelentésváltozás szerepeltetésének szükségessége, illetőleg lehetősége egy szerkezet leírásában. Az élő nyelv működésének vizsgálata szempontjából nem látszik feleslegesnek extrém, szokatlan nyelvi jelenségek, határesetek felkutatása sem.

KOCSÁNY PIROSKA

A Székelyudvarhelyi Kódex módféle határozói

1. A Székelyudvarhelyi Kódex a XVI. század egyik legérdekesebb tematikájú és igen nagy terjedelmű nyelvemléke. Nyelvtörténeti szempontból rendkívül fontos adalék a XVI. század nyelvi fejlettségének vizsgálatához. 1876-ben SZABÓ SÁMUEL által történő felfedezése és az 1907-es első kiadás óta eltelt időszak alatt azonban teljes értékű nyelvtörténeti feldolgozás sem fonetikai, sem szintaktikai, sem szemantikai szempontból nem készült erről a szinte felbecsülhetetlen értékű nyelvi anyagról, amely 188 levél terjedelmű, és bár sok helyen hiányosak a szövegrészek, a kódex mégis átfogó képet ad a XVI. század eleji nyelvről.

Ezt a hiányt igyekszik bizonyos mértékben pótolni az a készülő doktori disszertáció, amely a kódex szintaktikai szerkezeteit dolgozza fel. Ennek egy részét képezi a módféle határozóknak e cikkben közzétett vizsgálata.

A határozós szintaktikai szerkezetek több szempontú feldolgozásának eredményei alapján megállapíthatjuk, hogy a Székelyudvarhelyi Kódex szinte valamennyi mai határozófajtaát ismeri és használja. A kódexben összesen 6261 határozós szerkezet található. A különböző kezek az összes határozói viszonyítóeszközt alkalmazzák, igen változatos jelentéstartalommal.

Természetesen a határozós szövegszerkezetek előfordulási arányát és a kifejezőeszközök sokszínűségét befolyásolja az egyes szövegrészek tartalma, cselekményessége, illetőleg leíró jellege.

Az irodalomtörténeti és nyelvtörténeti kutatások kiderítették, hogy a Székelyudvarhelyi Kódex hat kéz munkája. Ezek közül legértékesebb az 1. kéz, a magát megnevező Nyujtódi András műve. Az általa latinról magyarra fordított „Judith könyve” és az „Örök boldogságnak fundamentoma” című kathezikáló értekezés, credo- és miatyánkmagyarázat fordultatos cselekményességével, illetve nagy mennyiségű példaanyagával sokféle határozói viszony kifejezését teszi lehetővé.

A 2. kéz írásának témája a halál. Az ismeretlen szövegíró összegyűjti mindazokat az ókori és középkori filozófusoktól eredő gondolatokat, bibliai

idézeteket, korabeli történeteket és a keleti mesevilág keresztény változatait, melyek a középkori aszkétikus halálfélelemnek megfelelően mutatják be a halál könyörtelenségét, a bűnbánat fontosságát, az elkárhozás borzalmaikat. Tartalmi és stilisztikai színességének következménye a sokféle és nagy mennyiségű határozós szerkezet.

A mindössze kilenc lapnyi terjedelmű 3. szövegrész a legtöredékesebb, s nagyrészt közhelyeket tartalmaz az engedelmességről, ezért ez a rész alkalmazza a legkevesebb határozót.

A 4. és 5. kéz a szerzetből való kilépés negatív következményeit tárgyalja. Itt is a bőkezű példahalmaz adja meg a lehetőséget a sokféle határozó-fajta alkalmazására.

A kódex 6. keze húsz lapnyi terjedelemben evangéliumfordításokat tartalmaz. A szöveg megegyezik a Döbrentei Kódex evangéliumfordításaival, de annál sokkal régebbi nyelvezetű. A grammatikai és fonetikai, helyesírási sajátosságok nem mutatják ki azt, hogy a másolt szöveg a régebbi, vagy a másoló csak megőrizte az eredeti írás archaizmusát. A határozós szintaktikai szerkezetek vizsgálata során kapott eredmények azonban arra engednek következtetni, hogy a hatodik kéz a többinél korábbi eredetű, s csak utólag került a Székelyudvarhelyi Kódexbe. Ez a szövegrész szintén sok határozó-fajtát tartalmaz.

A határozós szerkezeteket — így a módféle határozókat is — a determinánsok fajtái szerint, az alaptag és determináns kapcsolata szerint, továbbá etimológiai és jelentéstani szempontból vizsgáltam.

A közölt adatok a kódex teljes példaanyagára vonatkoznak, a tanulmányban azonban csak példatípusok szerepelnek. (A kezek jelölésére — a jobb tagolás érdekében — a forrásjelzetekben római számot, a lapszám jelölésére arab számot használok; a szövegben és a táblázatokban azonban a kezeket is arab számmal jelölöm.)

A tanulmány alapjául a Nyelvelmléktár XV. kötetének szövegkiadását használtam fel (1908.), amely ZÁDOR BÉLA szerint (Nyr. XLII, 234—6) sok szöveghibát tartalmaz, ez az állítás azonban még nem nyert tényszerű bizonyítást.

2. A módféle határozók kategóriájába azokat a határozós szintaktikai szerkezeteket sorolom, amelyeket a nyelvtörténeti szakirodalom módozathatározók (l. BERRÁR, TörtMondt.), illetve módhatározós és vele rokon szerkezetek (l. BÁRCZI—BENKÓ—BERRÁR, MNyTört.) címszó alatt tart nyilván.

Az egyszerű határozófajtákból a bonyolultabb cselekvésviszonyokat jelölő determinánsok a XVI. század elejére már szinte minden lehetőség szerint kifejlődtek. Az állapotthatározók mellett a SzékK.-ben sok módféle határozó-fajta is jelentkezik. Az eredeti viszonyítóeszközök átvitt értelmű használata mellett létrejönnek új ragok, névutók és határozószók is, és így a kódex a módféle határozók valamennyi kifejezőeszközét használja. Természetesen a legtöbb példa az első, második, ötödik és hatodik kéznél található.

3. Mó d h a t á r o z ó k. — A módhatározók megoszlása kifejezőeszközök és kezek szerint:

determináns	1. kéz	2. kéz	3. kéz	4. kéz	5. kéz	6. kéz	összesen
ragos névszó	121	160	—	26	30	14	351
névutós névszó	28	19	5	4	6	—	62
határozósó	126	71	4	9	15	8	233
határozói igenév	94	57	2	14	11	42	220
ragtalan névszó	3	—	2	1	2	—	8
összesen	372	307	13	54	64	64	874

A számszerű adatok nem jelentenek minden esetben merev elkülönítést, mert a határozósók között is találunk ragos alakokat, azokat a határozósókat pedig, amelyekben még elkülöníthetően világos a rag, a ragos névszók kategóriájába soroljuk (pl. *jól*). Ezen kívül igen sok módhatározót felfoghatunk más (állapot-, idő-, eszköz- stb.) határozóként, s így azokban a kategóriákban is szerepelnek. Ugyancsak nem lehet mereven különválasztani a módhatározókat az állapothatározóktól, hiszen sok esetben előfordul, hogy a determináns a cselekvés módját és a cselekvő állapotát együttesen fejezi ki: „ayto bel tewen imagyat a te atyadath *rewytekben*” (VI/369) | „omagokat *egetőmbe* megzagattyac vala” (II/308) | „bočanatot kōnŷ *hwllatwan* kééryŷnk” (I/48) | „Ivdith kedeegh . . . vala maganak nağ *dŷŷŷféegvel* vyfelöye” (I/98) | „mongwk *fyruan* vrnak” (I/49).

Ezeket a kifejezéseket, melyeket mód-állapothatározóként szokás külön kategóriába sorolni, a mondatkörnyezet meghatározó jellege alapján a módhatározók csoportjában kell vizsgálnunk.

A cselekvés lefolyásának módját a SzékK. idejében a magyar nyelv elsősorban ragos névszóval fejezte ki. A ragok igen sokfélék, az eredeti helyhatározóragokon kívül az újabb ragokat is felhasználják a kódex alkotói. Ugyancsak gyakori a cselekvés módjának határozósóval és határozói igenévvel való kifejezése. Kevesebb a névutós névszóval kifejezett módhatározó, és csak elvétve találkozunk olyan esetekkel, amikor a módhatározói determináns ragtalan névszó.

A továbbiakban a SzékK. módhatározói determinánsainak sokszínű, változatos kifejezőkészlete lesz a vizsgálat tárgya.

A) A determináns: névutós névszó. — A cselekvés módjának kifejezésére a kódex viszonylag kevés névutós névszót használ. Leggyakrabban a *szertint* névutó fordul elő, a névszóval egybe: és különírva egyaránt. Hasonlító mellékkörtelme van, legtöbbször azt fejezi ki, hogy a cselekvés valamilyen módszerrel vagy valamivel kapcsolatban megy végbe: „az ōn *akarata* zeréent léégen kellemetes ōneky lakozny en velem” (I/76) | „ŷent Ieronimus doctor-nac *mondafazerent*: zaz ezer gonoful elők kōzŷŷl: čac alig vegeztetic egel io halallal:” (II/252) | „kel ōnekyek kōzōnleges gywnaft tennyek minden ō bŷnōkrol az dauid kyrálnak ō *peldaya* zerent” (V/349).

Sajátos módhatározói jelentést kap a kódex szövegében két helyhatározói névutó a mondatkörnyezet hatására: „mend atte *nemzetōdnec* fōlōtte meg kafdagitlac tegōdet” (II/294); jelentése: 'nemzetednél jobban' | „hyzi vala ōnōnmagat az aranas: es gōngōckel *mendenfōlōl* meg ekelfŷlt palataban meghalni.” (II/246).

Ezeknek a névutóknak jelentésváltozását elsősorban az alaptag idézi elő, mert az ige nem térben lezajló cselekvést fejez ki.

Szintén mód-állapothatározói jellege van a *mindenestől fogva* kifejezésnek, a mondatkörnyezetből eredően: „ekeppen lezen ember *myndeneftewl fogwa* haznalatlan” (IV/327).

Negatív eszközhatározónak és módhatározónak egyaránt felfoghatók a *nélkül* névutós névszók, ugyanúgy, mint az állapot-negatív társhatározó viszonylatában. A determináns minden esetben azt fejezi ki, hogy a cselekvés valami nélkül, valami elhagyásával megy végbe. — Az ilyen determinánsok alaptagja legtöbbször elvont cselekvést kifejező ige, alapszava pedig elvont főnév: „mywelkódetywel mynden *kefedelemnelkyl* be tellyefythenye” (III/313) | „*ertelóm nélkél* tartananac penitenciat” (II/259) | „mykeppen wygaztatyk megh, *gonafnalkél*” (I/172). A névutó egybe- és különírva egyaránt előfordul, törvényszerűség nélkül, többféle hangalakban.

B) A determináns: ragos névszó. — Gyakran találunk példát a kódexben a legegyszerűbb módhatározó-fajtákra, amelyeken még érződik a helyviszonyrag általános viszonyjelölő képessége: „fel raka . . . olayt ég *edéénben*” (I/64). A cselekvés tárgya helyének meghatározása egyúttal a cselekvés módját is kifejezi. — A helyhatározónak az eredet-, illetve állapothatározón keresztül történő továbbfejlődésére is találunk példát a kódexben: „myndenek teles *zóból* ymaggak vala vr yftenth” (I/15).

A mód-állapotjelleg együttesen érződik a következő helyviszonyragos módhatározókon: „*kekezbe* viznek tegedeth” (VI/371) | „mikepen hal meg: hoffu korfagnak myatta eh: auag *almaban*” (II/248). A mód- és eszközhatározó kategóriába egyaránt besorolhatók a következő determinánsok: „ky mennek yarvan tanczokat, *dob zoban es fyp zoban*” (I/8). (A SzékK. 1. keze gyakran használja eszközhatározó kifejezésére az inessivusragos névszókat.)

A helyjelölés a mondatkörnyezet hatására gyakran válik módjelentés hordozójává: „kyk byznak . . . az ő *kééthwééghéról* hegezeth, fvtóthh elv fa kéépekben” (I/57).

A belviszonyragokhoz hasonlóan főnevekhez járulva a superessivusrag is kifejezheti a cselekvés módját (vö. SIMONYI, Hat. I, 174): „ő eleybe iöue eg ember: eg fekete *louon*” (II/309) | „nemes tyzta fydo ygeh, ééber *nelwen* yg mondvan” (I/136). Az alapszó is befolyásolhatja a helyviszonyrag jelentésárnyalatát: „e *modon* fyрата az edes ziz maria: az ő fcent fianac kennyat” (II/239).

A primér helyhatározóragok elvont főnévhez vagy más névszóhoz járulva szintén alkalmasak a módhatározó kifejezésére. A SzékK.-ben eredeti formájában ezeket a ragokat mindössze két esetben találjuk meg: „az elfot inckab zereti vala hognem mynt őmagath: . . . a harmadikat *keuefibe* őmaganal” (II/267) | „nem de *ieeffet* ezt tefik ee” (VI/368).

A primér helyhatározóragokból alakult későbbi eredetű módhatározóragok elsősorban melléknevekhez járulnak. Ezek közül leggyakoribb az *-l* rag, és ennek továbbfejlődése, az *-ul*, *-ül* rag, amely a cselekvés pozitív vagy negatív minősítését is kifejezi: „akarone *iol* meg halni” (II/285) | „*gonozwl* gywtretik” (VI/360) | „mel *eztelenewl* teeznek wala” (IV/336). — A primér locativusi *-n* rag továbbfejlődése a melléknevekhez járuló *-an*, *-en* rag, amelynek segítségével a cselekvés módját igen változatosan tudja kifejezni a kódex nyelvezete, minden esetben nyílt magánhangzóval (vö. SIMONYI, Hat. I, 201): „*könneben* vezy iftennek orzogat” (V/353) | „mend azokat a pap elót *igazan* meg gonhallam egem” (II/304) | „ygen *ritkan* hadya el walaky az kalafaromot” (V/348).

A két primér rag összekapcsolódásával keletkező *-lan*, *-len* rag is megtalálható a kódexben, mint a módhatározó viszonyítóeszköze: „*vyolan* akar-nayak ezeket megh fogny” (I/20) | „zorgalmatos vygazaftok legen ez nemeszent tyztafagnak *egézlen* meg *örözefere*” (I/194).

A primér *-t* ragból alakult *-st* módhatározóragot egyetlen variációban használja a kódex, amelynél még érződik az *-s* képzőfunkciója: „*örömeft* akar-nec meg halnóm egem” (II/303) | „*ŵgekezzél örömeft* el tawoztatnod az ragalmaffágnak halgatalát” (I/205).

Az újabb keletű mód-állapothatározóragok közül az *-ént*, *-ként*, *-képpen* rag szintén előfordul a SzékK.-ben: „legen nekem te *mondafodenth*” (VI/367) — egyetlen alkalommal. Az eredetibb *-képpen* rag legtöbbször különböző névmásfajtákhoz járul. Találunk példát ilyen ragos határozatlan-, kérdő-, vonatkozó névmásra: „*mikepen* az almadozo ember hyzi őmagat az ő kezebe penzt vallani.” (II/269) | „mel reftleg, (az) embert tézen *nemőképpen* erőtelenné,” (I/227). — Az ilyen kifejezések legtöbbször összetett mondatok viszonyítóeszközéül szolgálnak, de előfordul a rag egyéb (legtöbbször általános értelmű) kifejezéseken is: „mert *egebkepen* mŵncket el akar vezetni.” (II/247) | „*elegkepen* penitentiat tarthaffanac.” (II/260) | „ky *ymeekeppen* kezdetyk.” (IV/323). Névmáshoz járulva a rag mindig egybeíródik az alapszóval. Ezek az eseteken kívül a *-képpen* rag előfordul a kódexben számnév és melléknév mellett is, legtöbb esetben a névszótól külön írva, névutó jelleggel: „az bočanando bŵn, el mofatyk, es el vetetyk, es megh vrvfoltatyk *tyz képpen*” (I/172) | „vgan ezönkepen kel a byŵnőfnec meg fyratni az ő byŵneyt: vetközuen zŵuebe *halalos keppen*” (II/237).

Sokkal ritkább a *-ként* rag. Csak a 6. kéznél fordul elő *miként* és *egyéb-ként* formában, de nem következethetünk belőle a kéz korára teljes bizonyossággal, mert a rag használata a XVI. században egyébként sem gyakori. — A distributivusi jelentésű *-két* ragos névszót is felfoghatjuk módhatározóként, amely a cselekvés szakaszosságának jelölésére szolgál: „az ő atok az ördög mynd *egenkét* kazdagon el hazalyta ez vylagra” (I/190). — A hasonlító mellékértelem ezekre a módhatározókra nem jellemző. A hasonlító jelentésárnyalat olyan esetekben járul a módhatározóhoz, amikor az mellékmondat kötőszavaként szerepel a szintaxisban: „nem leftek *mikenth* kepmutatok” (VI/369) | „az vyzek mynd keethfelől, *mykeppen* az kőfal, megh kemenyedének” (I/20).

A SzékK.-ben igen gyakoriak az olyan módhatározós szerekezetek, amelyeknek determinánsa *-val*, *-vel* ragos névszó. Mivel a módhatározó szoros kapcsolatban áll az eszközhatározóval, ezek a kifejezések mindkét kategóriába besorolhatók. A viszonylagos elkülönítést az teszi lehetővé, hogy ezeknek a határozóknak alapszavai legtöbbször olyan elvont főnevek, amelyek nem a cselekvés eszközeit, hanem a cselekvéssel kapcsolatban álló másik cselekvést, esetleg állapotot fejeznek ki: „mykor ygen nag *gőnőrfégwel* egyk.” (I/209) | „ky egebeknek yozagat *erőwel* el ragadozya” (I/189) | „mynden neep *arczal* el efeek az földre” (I/32) | „*bizonfagal* tudnaia eltauoztathatni” (II/260).

A *-val*, *-vel* ragos határozó — elvontságánál fogva — néha határozószó jellegűvé válik: „kyk *kőznőfégwel* törtenhetnek embereknek fyaynak ellenek” (I/161). — Vannak azonban olyan determinánsok is, amelyek a határozószó használata helyett inkább elvont főnév *-val* ragos alakját alkalmazzák: „mel nag *hertelenfegel* oreiaioc io” (II/257) | „tenekőd ember örömetőfőn: es *gakorlatoffagal* kel meg gonnod” (II/300). — Gyakran használ eszközhatározó-*ragos*

névszót a kódex határozói igenév helyett, bár ismeri és alkalmazza ezt a kifejezőeszközt is: „ők nag *fyetetöffege*l a korhoz bemenenec” (II/261). A rag — ugyanúgy, mint a konkrét eszközhatározók esetében — legtöbbször *-al*, *-el* alakban fordul elő, a mássalhangzó geminálódása nélkül. — A konkrét eszközhatározónak is van módhatározói jelentésárnyalata, amely bizonyítja a kétféle határozó között fennálló szemantikai kapcsolatot, ezt azonban az eszközhatározók tárgyalásánál kell kifejteni.

C) A determináns: határozószó. — A ragos névszóval kifejezett módhatározói determináns gyakorisága és sokfélesége az okozója a módhatározószók viszonylag kisebb előfordulási arányának. A SzékK. leggyakrabban akkor használ határozószót módhatározói determinánsként, amikor a határozó az összetett mondat utalószava. Ezek legtöbbször az *így*, *úgy*, illetve ezek ragozott (nyomatékosított) formái, az *ígyen*, *úgyan* alak: „*vgh* oluaftathik” (V/337) | „*yygy* lefen az gonoz nemzetnek” (VI/376) | „*vgan* nem zerettelec” (II/269) | „igen felende annak okaerth” (IV/332).

A határozószó *-képpen* ragos alakjára is sok példát találunk: „a harmac *ígeckepen* oztyac meg ököztök e harmakat.” (II/280).

Kérdőszóként a *hogy?*, *hogyan?* határozószót használják a kezek, de előfordul ilyen jelentésben az egyébként kötőszóként használatos *mint* is: „*mynt* m^v tartozwnk az b^vnőknek el tawoztafara” (I/168).

A ragos névmásokat nem tekintjük határozószóknak, így a valódi határozószók közé ebben a kategóriában is csak azokat soroljuk, amelyekben a rag vagy az alapszó jelentése már teljesen elhomályosult. Ilyenek: *inkább*, *bizony* ('nagyon' jelentésben), *hamar*, *gyakran*, *veszteg*. Példák: „ymezt *yonkáb* kéwáána” (I/149) | „*byzoñ* meg faradwan, megh ággek az ő warofokat” (I/39) | „mert egeb kepen es z^vcleg teneköd *hamar* meg halnod” (II/286) | „*hamarban* feltamad” (V/353) | „*gakortab* gonie vala hognem mynt az elöt” (II/301) | „meyl wezedelmes leegyen. zerzethes embernek yfmegh *vywnnan* ez wylagra ternye:” (IV/323) | „femit nem haznalonk ith chiak az cellaban valo *vezfteg* wleffel” (V/340).

Átvitt értelemben, módhatározói szerepben jelentkezik egy helyhatározószó: „melekben az ember g^onörköd^yk, kewelbet, awag *alááb*” (I/169).

D) A determináns: ragtalan névszó. — Az egyik legősibb határozói kifejezőeszköz, a ragtalan névszó a XVI. század elejére — a kódex tanúsága szerint — a sokféle viszonyítóeszköz következtében háttérbe szorul. A határozószóvá válás határán áll az egyetlen ilyen példa: „kyböl, néha, neg *kézlabés* máz” (II/211).

Ezen a példán kívül a többi ragtalan módhatározó kivétel nélkül fosztóképzővel ellátott névszó: „hamyflan önön magat dyčery, es *méltatlan*” (I/180) | „ő az komondorth *kymellethlen* wagyawala ő wele” (IV/320) | „Olofernes nag *hyrtelen* haragwal fel gheryede” (I/16) | „ez yfiu kegiglen mind ezzel nem gondoluan *zömetlen* vntatyauala ötet” (V/337).

Az *-ul*, *-ül* módhatározórag hiányát érezzük ezeken a határozókon, mégsem tekinthetjük teljesen ragtalanoknak, hiszen a fosztóképző *-n*-je nem más, mint az ősi *-n* locativusrag, ugyanaz, mint az *-an*, *-en* módhatározó-ragnál. Valószínűleg ennek hatására nem illeszt még a XVI. századi magyar nyelv ezekhez a kifejezésekhez még egy módhatározóragot.

E) A determináns: határozói igenév. — A határozói igenév igen sokféle jelentéstartalmat magába sűrithet, ezért gyakran alkalmazza a magyar nyelv állapot- és módhatározóként egyaránt. Különösen a befejezett határozói

igenév használatával találkozunk igen sokszor a SzékK.-ben is. Idő-, ok-, állapot-jelleget egyaránt kifejeznek azok a határozói igenevek, amelyek többféle bővítménnyel ellátva szinte belesűrítik a mellékmondatot a főmondatba. Ugyanez a megállapítás vonatkozik a határozói igenévvel kifejezett módhatározókra is, azzal a különbséggel, hogy itt a determináns nem az alany vagy a tárgy állapotát, hanem a cselekvés módját fejezi ki. Természetesen nem minden esetben tudjuk a mód-, illetve állapotjelleget egymástól élesen különválasztani, még a szövegkörnyezet figyelembevételével sem: „es ez es az ideben oda *ywen* valvala vrnak” (VI/358) | „chodalkodanak *mondvan*” (VI/361) | „mynd az fokafflag keweti vala eteth az ew orcyayokath mynd az feldfele le *hajthwan*. lenki *fel nem tekinthween* az menyorzaghfele” (IV/328–9). — Különösen az 1., 2. és 6. kéz használja ezt a determinánsfaját, ugyanúgy, mint az állapothatározók esetében.

Ö s s z e g e z v e megállapíthatjuk, hogy a SzékK. sokféle módhatározó-faját alkalmaz, szinte valamennyi viszonyítóeszköz felhasználásával. A módhatározó legtöbbször állítmány determinánsa, de lehet cselekvést kifejező határozó vagy jelző bővítménye is. Bővítménnyel gyakran látja el a nyelvhasználat magát a módhatározót is, ez legtöbbször szintén határozó, de lehet jelző, sőt néhány esetben tárgy is. A módhatározó alapszavai között legnagyobb az elvont főnevek és névmások aránya.

Azok között az összetett szavak között, melyeket a kódex használ (igen ritkán!) előfordul egy módhatározós összetétel, módosítószóvá válva, ez a *vollehéth* kifejezés (az első kéznél).

A módhatározó sokféle jelentéstartalmából következik, hogy több más határozófajttal szoros kapcsolatba hozható, s ezek a módhatározóval rokon szerkezetek a SzK.-ben is változatosak és gyakoriak.

4. E s z k ö z h a t á r o z ó k. — A SzékK. elsősorban a ragos névszót használja eszközhatározóként, a cselekvés végrehajtásához szükséges eszköz kifejezésére. Gyakori a névutós névszók alkalmazása is, határozószóval azonban csak elvétve találkozunk. Ennek magyarázata az, hogy azok a viszonyító-eszközök, amelyek az eszközhatározó kifejezésére szolgálnak, még nem olyan általánosan elterjedtek, hogy a határozószóvá válás folyamata meggyorsulhatna, mint az egyszerűbb határozók esetében:

Az eszközhatározók megoszlása kifejezőeszközök és kezek szerint:

determináns	1. kéz	2. kéz	3. kéz	4. kéz	5. kéz	6. kéz	összesen
névutós névszó	43	17	—	1	5	2	68
ragos névszó	140	48	4	9	19	17	237
határozószó	5	4	2	1	—	2	14
összesen	188	69	6	11	24	21	319

Láthatjuk, hogy a legtöbb eszközhatározó az 1. kéz szövegében fordul elő. Ezt elsősorban a téma indokolja, az eseményleírás adta lehetőségekkel él Nyujtódi András. — Viszonylag sok a példa a 2. kéznél is. Meglepően kevés eszközhatározót használ azonban a 6. kéz, amely az egyszerűbb határozók mindegyikére bőven szolgáltat anyagot, de a módhatározófajták általában kevesebbszer fordulnak elő az evangéliumfordításban. Ez a jelenség is igazolni látszik a kéz korábbiságát, a kódex többi kezéhez viszonyítva.

A) A determináns: névutós névszó. — Az eszközhatározói névutók közül a XVI. század elején (a kódex tanúsága szerint is) leggyakoribb a *miatt*

(vö. SIMONYI, Hat. II, 260). Ez a később okhatározói szerepre állandósult névutó a kódexben szinte kivétel nélkül csak *által* jelentésben használatos, vagyis azt a személyt vagy tárgyat fejezi ki, amelynek közreműködése szükséges a cselekmény végrehajtásához. A kódex 1., 2., 5. és 6. keze használja. Az 1. kéz szövegében 35, a 2. kéznél 14, az 5.-nél 5, a 6.-nál 2 példát találunk. Ez a tény talán arra enged következtetni, hogy a két kéz korábbi eredetű, mert a valamivel később (a konkrét helyhatározói jelentésből) kialakuló *által* névutót az 5. és 6. kéz még egyáltalán nem használja, ugyanakkor a kódexben nem egy példát látunk a névutó helyviszonyjelölésére, tehát feltehető ennek a két kéznek a korábbi eredete. A *miatt* névutó főnévhez és névmáshoz egyaránt járul, a névszóval rendszerint birtokos szerkezetet alkot: „*kicnc miatta iuthatonc az örök eletre*” (II/254).

A szöveggörnyezet teszi egyértelművé a determináns eszközhatározói szerepét, mert a keresztényi életmód jellemzőjét, üdvösségre szolgáló mivoltát fejezi ki, nem pedig kizárólag a cselekvés okát: „*neg ember nec myatta vitetic atte teftöd a fcent mihal louaba*.” (II/271) | „*azzonyallatnak kezei myat veróó ötet az mŷ vrvnk yftenŷnk*” (I/79).

A hatodik kéz mindkét példájában a névutó sajátos alakjával találkozunk: „*kyk irvan vadnak prophetak mya embernek fyarol*” (VI/365) | „*fel mya ingat nad*” (VI/357). Ha ezt a *miatt* névutó eredeti rövidebb alakjának fogjuk fel (és eredetisége valószínű, hiszen a HB. is ezt használja), ismét a hatodik kéz időbeli elsőbbségét látjuk erősítve. A *miatt* névutó szenvedő és cselekvő ige mellé egyaránt járul a kódexben, bár kétségtelen, hogy gyakoribb szenvedő igék mellett. Tény, hogy a determináns a cselekvés mozgatóját, esetleg elindítóját (ok-jelleg!) fejezi ki, s innen adódik a névutó és a szenvedő igék kapcsolata.

A másik eszközhatározói névutó az *által*, mely pontosan az előbb tárgyalt névutó gyakorisága következtében csak néhányszor fordul elő. Az 1. kéznél négyszer, a 2.-nál és a 4.-nél egyszer-egyszer. Az alaptag megoszlása a következő: háromízben *mond*, egy-egy példában pedig: *szól*, *kér*, *parancsol*. Láthatjuk, hogy minden esetben szóbeli közlést fejez ki az alaptag, a determináns pedig azt a személyt vagy tárgyat, amely ennek a közlésnek közvetítője, tehát áttételesen bár, de érződik a névutó eredeti helyjelentése: „*ezekeel monda az vr iften az profetanak általa*” (IV/332) | „*kynek melleje vŷ zol zakharyas zayanak általa az yftennek fya*” (I/113) | „*porončolt az neepnek az ő profetaynak általla*” (I/70).

A névutó a névszóval minden esetben birtokos szerkezetet alkot. Meg kell említenünk még ebben a csoportban azokat a módhatározófajtákat, amelyek *nélkül* névutós névszók, és a cselekvés hiányzó eszközét fejezik ki (l. a módhatározóknál).

B) A determináns: ragos névszó. — Az eszközhatározóragok előfordulása fajtánként és kezenként:

rag	1. kéz	2. kéz	3. kéz	4. kéz	5. kéz	6. kéz	összesen
-val, -vel	116	37	4	6	10	8	181
-tól, -től	12	9	—	3	6	6	36
-ban, -ben	13	1	—	—	3	3	20
-n	—	1	—	—	—	—	1
összesen	141	48	4	9	19	17	238

A XVI. század elejére általánosan elterjedt az ősi *-l* ragból keletkezett *-val*, *-vel* rag. Ezt a folyamatot (a *v* hiátustöltő szerepének elvesztését és raggélemmé válását) mutatja a SzékK. példasora. Érdekes a rag használata a különböző kezeknél. Az első kéz a mássalhangzóra végződő szavakhoz is szinte minden esetben a *-val*, *-vel* alakot illeszti: „Es *közönfeges fyrankozafval*, es *fyrafval*, az ő egembevalo könyörgéefeket vrnak előtte ky őttéék” (I/33). A 2. kéz viszont kivétel nélkül az agglutinálódott mássalhangzó + *-al*, *-el*, illetve rövid mássalhangzó + *-al*, *-el* alakot használja: „ő yfiulagaba hala meg: nem *törrel*: de *merőggel*” (II/242) | „ot kenozzac gőttric vala őtet: *ehfeggel*: *zomiuafagal*: es *hydegfegel*” (II/311). A 3. kéz csak a *-val*, *-vel* alakot ismeri, a 4. kéz mindegyik ragalakot használja. Az 5. és 6. kéznél az *-al*, *-el* ragforma a domináns, bár ezeknél a szövegrészeknél igen kevés a példa.

A *-val*, *-vel* ragos eszközhatározó legtöbbször cselekvő igékhez járul, és a cselekvés során használt eszközt, tárgyat vagy magatartásformát fejez ki, mely a cselekvés lefolyására hatással van. Az állandó jelleggel egy-egy ige mellett vonzatként álló *-val*, *vel* ragos határozókat az állandó határozók kategóriájába soroljuk, s azokról ebben a fejezetben nem történik említés.

A helyhatározóragok közül a SzékK. gyakran használja az inessivusi *-ban*, *-ben* ragot a *-val*, *-vel* helyett: „az kyal, az ő varolynak *rakatafaban* . . . nyomorgatnaya őket” (I/19) | „megh halgattatyk az keges ata wr yfennek ő zent *főleyben*” (I/150) | „éeneklyetek vrnek *czybalomokban*” (I/92) | „Nem csak kenyerrel el ember, de minden *igeben*” (VI/370).

Ezek az eszközhatározók a tekintethatározókkal hozhatók kapcsolatba.

Inkább eredethatározói jelentésárnyalatúak azok a *-ból*, *-ből* ragos határozók, amelyek eszközjelentése csak a szöveggörnyezet hatására válik biztossá: „gyermekeknek es len sopoknak *fayakból* tevkellettel diczernek” (VI/375) | „veryed őtet az éen ayakymnak *zeretééféből*” (I/60) (a szöveg szerint Judit itt arra céloz, hogy Holofernes halála kettőjük kapcsolatának következménye lesz, tehát a tettett szerelmem a gyilkosság eszköze).

Egyetlen példa van a kódexben *-ba*, *-be* ragos eszközhatározóra, egy azóta már megszokottá vált szókapcsolat (vö. SIMONYI, Hat. I, 56–7): „a *kvbe* megmeg fertted te labadath” (VI/371), ahol a determináns nem a cselekvés helyét, hanem a 'sért', 'felsért' értelmű cselekvés eszközét fejezi ki.

A superessivusi *-n* rag eszközhatározói szerepben a kódex második kezénél jelentkezik egy alkalommal: „pokolnac fenekebe alazallanac: meg kötőztetuen ket tőzes vas *lančon*” (II/308).

Szenvedő igei alaptag mellett a kódexben elég gyakran találunk *-tól*, *-től* ragos eszközhatározót, különösen az 1. kéznél. A többinél csak elvétve fordul elő, a harmadik kéz rövid szövegrészletében pedig nincs is ilyen eszközhatározó. A determináns ezekben az esetekben a tulajdonképpeni cselekvőt fejezi ki, az alany a cselekvést csak elszenvedi: „ma ke: te a *feregtul* temetni vitetől” (II/273) | „kefertetnyk *ewrdwgtul*” (VI/370) | „az vtolfo napokban zőlettetyk az lydo *zvtől*, fyv,” (I/112). — De előfordul *-tól*, *-től* ragos eszközhatározó cselekvő ige mellett is: „neh az *ferkegektől* . . . ferkenne fel” (I/85).

C) A determináns: határozószó. — A SzékK.-ben eszközhatározó kifejezésére a *-val*, *-vel* és a *-ban*, *-ben* rag, valamint a *miatt* névutó személyragozott alakja szolgál határozószóként a szokásos fejlődésfolyamat eredményeképpen: „*én velem* be telefytée az ő yrgalmaflagat” (I/79) | „azert ymar *őtőle* elhagattam:” (II/282) | „myt mvelkednek ez a yandékok m^v *bennnk*,” (I/226) | „meg

fertezél *ó myatta*” (I/192). Ezeknek a határozószóknak ugyanaz a jelentésük, mint az ilyen ragos vagy névutós névszóknak.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a kódex ismeri és használja az eszközhatározó különböző kifejezőeszközeit: érdekes nyelvfejlődési folyamatot mutat a ragok kialakulása, elterjedése, jelentésváltozása terén; — az eszközhatározó elsősorban állítmány —, néha cselekvésfolyamatot kifejező határozó determinánsa; — bővítményként kizárólag jelzőket (jelzőként álló határozót) vesz maga mellé.

5. Csereviszonyt kifejező határozók. — Effajta határozó a SzékK.-ben igen kevés található. A csere eszközét az 1., 2. és 5. kéznél *-ért* ragos névszó fejezi ki: „az *bőnőkeert* el ágga őket” (I/70) | „akarz eh arulnod nyernőd egem: es a *nagert* kvfidedőt adnod” (II/288) | „alítuan őmagokat il rőuid vđdőben enne zamu: es illen nag *bybődokert*: bočanatot nem nyerhetni” (II/250). A 2. kéz egy ízben használja az *-n* ragot viszonyítóeszközü: „eggye fem annaia az ő relcet a ket *rezőn*.” (II/280).

Igen áttételes, inkább ok- és célhatározói jelentésárnyalatú egy-két *-ért* ragos határozó: „kyk *iftenerth* zarandokokath hazokba be fogadnak” (III/314).

A kevés adat azt bizonyítja, hogy a csereviszony kifejezése a kódex másolói számára nem megszokott, csak nagyon ritkán, akkor sem egyértelműen használják.

6. Fok- és mértékhatározók. — Olyan határozókat, amelyek a cselekvés, tulajdonság vagy egy állapot mértékét, mennyiségét fejezik ki, viszonylag keveset találunk a SzékK.-ben. Ezek között is gyakoribb az általánosabb értelmű *fokhatározó*, amely legtöbbször a cselekvés intenzitását vagy valamely tulajdonság vagy állapot erősségét, illetve valamivel való mérhetőségét jelöli.

A) Fokhatározó. — A cselekvés intenzitását a kódex legtöbbször az *igen* módosítószóval fejezi ki. Felmerül itt az *igen* ~ *igyen* variáció lehetősége, miszerint a kifejezés módhatározószó, de ezt kizárja az a tény, hogy a *g* és *gy* hang jelölése a kódex valamennyi kezénél világosan megkülönböztethető, s a mondatkörnyezet is arra utal, hogy itt a cselekvés vagy minőség erősségi foka fejeződik ki.

Az 1. kéz 23, a 2. 24, a 3. 1, a 4. 6, az 5. pedig 8 esetben használ ilyen kifejezést: „Ez iwđith kedegh wala . . . *ygen* eekes tekéentetre” (I/46) | „ez ylen harag, *ygen* vezedelmes” (I/197).

A determináns legtöbbször jelzőhöz vagy határozóhoz járul. Konkrétabb fokhatározásra a kódex hely- és eszközhatározó-ragos névszókat használ. Leggyakoribb a *-ra*, *-re* sublativusrag, amely a cselekvés vagy tulajdonság mértékét fejezi ki, de a mértékhatározónál általánosabb értelmű. Legtöbbször vonatkozó, illetve határozatlan névmáshoz járul a rag: „ig *ennere* gvlőli vala a *byvndőket*.” (II/307) | „*valamehere* az pénz embernel neweedyk az penznek zertéses *añera* newevedyk” (I/186). Mértékfogalom mellé is járulhat *-ra*, *-re* rag: „Toronit kédég . . . rakata zaz léngné *magaffaghra*” (I/1) | „kőfalyt, hwz lab nyomnéra zelefyteté” (I/1). A fokhatározónak mindkét esetben mértékhatározói bővítménye van.

Módhatározói jelentéstartalmúak, de fokhatározónak is felfoghatók egyes melléknévek *-n* ragos alakjai: „ygen *bőwen* vézen őn magahoz ételt, awag italt” (I/209) | „čwdaľakvala, ygen *nağon*” (I/65).

Inessivusragos okhatározóra igen kevés példát találunk: „az lelky

yozag, az erőtelenségben, awag, az kééfertetnek návalayaban, ynka, es naguban megh tökélettetnek" (I/148).

Viszonylag gyakori az eszközhatározói *-val, -vel* használata, amelynek legtöbbször hasonlító jelentésárnyalata van: „enneuel ember buzgoflagofb lezón a munckaba: meneuel bizontalamb az ő hyuatarol" (II/256) | „wronk criftus *nagyal* inkab tartatek meg" (V/352) | „az melyek *bóvfeghel* eleegh lenne az had népének" (I/3).

Ragos névszóval kifejezett fokhatározó az 1. kéz szövegében 18, a 2.-ében 7, a 4., 5. és 6. kéznél 1–1 alkalommal fordul elő.

B) Mértékhatározó. — A konkrét mértékegységgel történő mérték-kifejezésre a SzákK. két fogalmat használ. Ezek: a *sing* és a *láb(nyom)* mint mértékegység. Előfordul ragtalanul: „ma ke: ket *fengh* föld eleg teneköd" (II/273), — de a *-ni* lativusragból alakult mértékképzővel is, sőt az ilyen alak *-ra, -re* raggal ellátott változatára is találunk példát: „toronit kédégh... rakata zaz *féngné* magofflaghra" (I/1) | „kőfalyt hwz *lab nyomnéra* zelefyteté" (I/1) | „zerz... magofflagyt hetven *féngnhnére*" (I/1).

Mértékhatározó mindössze öt alkalommal szerepel a kódexben, az 1. és 2. kéznél. — Mind a fok-, mind a mértékhatározó sajátos esetei az effajta mellékmondatok utalószavai, amelyek legtöbbször sublativusragos névmások, de előfordulnak egyéb sajátos kifejezőeszközök is.

7. T e k i n t e t h a t á r o z ó k. — A helyhatározóból kifejlődött tekintethatározót a kódexnek elsősorban az 1. keze használja olyan értelemben, hogy a cselekvés, illetve tulajdonság bizonyos tekintetben, valamilyen viszonylatban érvényes. Így tulajdonképpen a cselekvés vagy tulajdonság egyfajta módját fejezi ki a determináns, azért a mód- és mértékhatározóval szoros kapcsolatban áll. A helyhatározói eredetet elsősorban a viszonyító-eszköz-készlet bizonyítja, mely döntő többségében helyhatározórag.

A tekintethatározók megoszlása kifejezőeszközök és kezek szerint:

determináns	1. kéz	2. kéz	3. kéz	4. kéz	5. kéz	6. kéz	összesen
<i>szert</i> névutós névszó	9	1	—	—	—	—	10
<i>-ban, -ben</i> ragos névszó	53	18	1	1	3	5	81
<i>-ból, -ből</i> ragos névszó	3	—	—	—	—	1	4
<i>-ra, -re</i> ragos névszó	1	—	—	—	—	—	1
összesen	66	19	1	1	3	6	96

Láthatjuk, hogy a leggyakrabban előforduló viszonyítóeszköz az inessivusrag, néhány esetben az elativusrag is szerepel tekintethatározói jelentésben. Legtöbb tekintethatározót az 1. kéz használja, így ezúttal is bebizonyosodik a szerző rendkívül fejlett nyelvezete.

A) A determináns: névutós névszó. — Egyetlen névutó használatát figyelhetjük meg a kódexben, az is csak az 1. kéznél fordul elő többször. Ez a névutó a hasonlító mellékerlelemmel szereplő *szert*: „mert *termézet* *zerent* es *allutta zerent* čak ég az yften" (I/108) | „mellet erdőml az ő *byőnezert*"

(II/295). — Ezeknél a determinánsoknál még a módhatározói jelleg a domináns. A *szerint* névutó, amely eredetileg helyhatározói jelentésű, s a kódexben is előfordul még konkrét helyjelölés viszonyítóeszközeként *zerent*, *zerte* alakban, itt már a cselekvés viszonylagosságát fejezi ki: „mondatyk lenny, yltenefnek, awag rééz *zerént* yltennek” (I/109) | „es az *tű* *alajtaftok* *zeréent* napot hattatok ő neky” (I/48). — A példákban csak a *szerént* változat fordul elő. A tekintethatározó egyéb szokásos viszonyítóeszközeit a kódex nem használja. Az első kéz többfajta tekintethatározóját figyelembe véve újra a kéznek a többihez viszonyított későbbi keletkezése látszik bizonyítottnak.

B) A determináns: ragos névszó. — Az inessivusragos tekintethatározó legtöbbször melléknévi alaptaghoz járul, és azt fejezi ki, hogy az a bizonyos tulajdonság csak valamire nézve érvényes (vö. SIMONYI, Hat. I, 95–6): „*fweben* kegyes es alazatos vagyok” (VI/363) | „enneuel ember buzgofagofb lezón a *muckaba*” (II/256).

Olyan eset is előfordul, amikor melléknév és tekintethatározó között nem szintaktikai, hanem csak logikai kapcsolat van: „a^gg ennekem az een *lekkemben* alhazatoffagoth” (I/60) | „nem az *fokassagiban* va^gon az te hatalmad” (I/60). — Gyakran áll logikai kapcsolatban a tekintethatározó a *praedicativussal* is: „az kewél ember, lattatyk, awa^gg teczyk belől önön *magaban*, na^gnak es yonak” (I/178).

Tekintethatározója azonban nemcsak melléknévi, hanem igei alaptagnak is lehet. Ilyenkor a determináns azt fejezi ki, hogy a cselekvés csak egy bizonyos szempontból megy végbe: „az en *zyvemben* megh erőffyè” (I/61) | „ki *lelece* vitetec pokolnac eleybe” (II/307) | „az wriften meg legethy őkt az *yoban*” (V/346).

Az elativusrag használata tekintethatározó viszonyítóeszközeként meglehetősen szokatlan. A kódexben csak szórványosan fordul elő, valószínűleg két okból. Az egyik ok ragtévesztés lehet: „legvdel megleven kedegh az mvvefekkel napi *penfbwl*” (VI/363), 'megegyeztek a pénzben' jelentésben. Az elativusragot olyan esetben is használja a kódex (1. kéz), amikor a determináns a cselekvés okát, eredetét és egy bizonyos szempontból történő végbemenését együttesen fejezi ki: „kerftek engemet mynd az *tű* *zövetőköl*” (I/139) | „*melből*, az reft ember, zertelen valo félelmet tart” (I/218).

A sublativusrag az 1. kéznél fordul elő egy esetben, szintén megszorító értelemben: „Ez iwdith kedegh wala ygen yeles, es ygen eekes *tekéentetre*” (I/46).

A határozók konkrétól az elvont felé irányuló fejlődésének tényszerű bizonyítékai ezek a tekintethatározós szerkezetek, mutatva, hogy a XVI. századi magyar nyelv már milyen sokféleképpen tud kifejezni logikai kapcsolatokat, jelentésárnyalatokat.

8. Hasonlító határozók. — A hasonlítás mindig tulajdonság-gal kapcsolatban jelentkezik a SzékK.-ben. Minden esetben egy minőség fokát, mértékét fejezi ki, egy másik minőséghez viszonyítva, hasonlítva. Az eredeti, finnugor sajátosságának megfelelő, ablativusi *-tól*, *-től* ragot egy esetben találjuk meg a hasonlítás kifejezőeszközeként, a 2. kéznél: „*menitől* iob lakafaba mikoron volna” (II/244).

A hasonlító határozó legtöbb esetben közép fokú melléknévi alaptag mellett áll, *-nál*, *-nél* raggal, megőrizve a rag eredeti ablativusi irányát: „lelnek az embernek vegy gonolbak *elvbbyeknel*” (VI/376) | „Fogad egyeb het lelletet *nalanal* alnokbakoht” (VI/376).

Tulajdonság helyett néha olyan cselekvéshez kapcsolódik a hasonlító határozó, amely valamilyen állapotba jutást fejez ki átvitt értelmű helyhatározói igekötővel, így jelentése átértékelődik, azt fejezi ki, hogy valaki vagy valami valaminél többre értékelődik: „fellyebmagasztal thegedethmynden *nepeknel*” (III/313) | „az ygaz okofflagnak ytélety, feívl legén, az embery *érzékenfégnel*” (I/165).

Egy esetben módhatározó mellett is előfordul a hasonlító determináns, ezzel is bizonyítva fok- és mértékhatórozói jellegét: „az elfőt inkább zereti vala hognem mynt ómagath . . . a harmadikat keuelbe *ómaganal*” (II/267).

Szokatlan áttételes hasonlítást fejez ki a következő határozós szerkezet: „*ó nalanal égéb nynčén*” (I/26), 'hozzá képest', 'rajta kívül'.

Szintén átvitt értelemben használja a kódex a *felett* névutót is: „yelefb vala . . . mynden *azzoállatoknak felette*” (I/98). — A másik hasonlító határozói névutó, a *képest* egy alkalommal fordul elő, a 2. kéznél, a névszóval határozós szerkezetet alkotva: „mellec keuefec a *mennorzaghoz kepeft*” (II/288).

A SzékK. igen szórványosan használja a hasonlító határozót, annál gyakoribb a hasonlító jelentéstartalmú mellékmondatok alkalmazása. Ez a mellékmondatos szerkesztés a középfokú melléknevek mellett is jelentkezik: „*twb hogy nem Jonas*” (VI/375).

9. A Székelyudvarhelyi Kódex módféle határozóiról általánosságban tehát elmondhatjuk, hogy igen sokfélék, változatos jelentést változatos eszközökkel fejeznek ki a kezek. Tehát a kódex és a XVI. század nyelvi fejlettsége ezáltal is bizonyítást nyer.

A módféle határozók vizsgálata azt bizonyítja, hogy a XVI. század eleji magyar nyelv az összes lehetséges határozói viszonyítóeszközt ismeri és alkalmazza. Ezek közül az ősi ragtalan határozó használata a nyelvfejlődés következtében egyre inkább háttérbe szorul. Viszonylag kevés a példa a valódi határozósók alkalmazására is. Sajátos nyelvfejlődési folyamaton mennek keresztül a névutók. Az önálló szóból névutóvá válás folyamata a XVI. század első felében intenzív, s a névutók raggá fejlődésének korai szakasza is erre az időszakra tehető. Szintén folyamatában láthatjuk a XVI. századi ragfejlődést a SzékK. határozós szerkezetei alapján. A legegyszerűbb határozóragok, a helyhatározóragok jelentésváltozása, a sok új határozórag kialakulása erre az időszakra tehető. A kódex írói (másolói) a módhatározó kifejezésére gyakran használják a határozói igenevet, igen sokféle jelentéstartalommal, szinte besűrítve a határozó mellékmondatot a főmondatba.

Mindaz, amit a SzékK. módhatározóinak vizsgálata során a bőséges példanyag lehetőség szerinti felhasználásával megállapítottunk, a XVI. század elejére kialakult nyelvallapot fejlettségének igen fontos részlete. A kódex egyes kezei a módhatározós szintaktikai szerkezetek szempontjából szinkron és diakron eltérést igen minimális mértékben mutatnak. A 6. kéz máig sem tisztázott keletkezési ideje azonban talán közelebről is meghatározható lenne, s ehhez nyújt némi segítséget ez a határozós szerkezetek komplex vizsgálatából kiragadott fejezet is. Természetesen a tényszerű bizonyításhoz szükséges más korabeli nyelvemlékekkel való szinkron vizsgálatok elvégzése is.

K I S E B B K Ö Z L E M É N Y E K

Döbrentei egyik nyelvemlékgyűjtő társa

Ma, amikor régi nyelvemlékeink felkutatása, a tudomány és kultúra számára való megmentése újra napirendre kerülő aktuális feladattá válik (konkrét tervek vannak készülöben erre például az ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani, valamint a Régi Magyar Irodalmi Tanszéken), talán nem lesz haszontalan a nyelvemlékgyűjtés múltjából felidézni egy pillanatot, egy olyan tudósnak a nyelvemlékgyűjtő tevékenységét, akit a magyar nyelvtudomány története még nem nagyon tart számon, pedig „[meg]érdemli, hogy neve kiragadtassék a feledékből” (TOLDY FERENC: ÖM. V, 115).

G e g ő E l e k Nicephor csiktapolcai születésű ferences papról van szó (1805–1844.), aki a reformkor sokoldalú, haladó szellemű tudós egyéniségeinek egyike volt.

A szakirodalom főleg moldvai utazása révén ismeri, a Moldva-kutatás (együttal a moldvai csángó nyelvjáráskutatás) úttörőjét tisztelve benne, sokoldalú életművének egyéb vonatkozásaira azonban nem vagy alig fordít figyelmet (I.: DOMOKOS PÁL PÉTER, Moldvai magyarság. Csíksomlyó, 1931.¹, Kolozsvár, 1941.³; LÜKŐ GÁBOR, A moldvai csángók: Néprajzi füzetek 3. sz. Bp., 1936.; MIKECS LÁSZLÓ, Csángók. 1941. 34–6, 256–7 stb.; HEGEDŰS LAJOS, Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Bp., 1952. 17; GÁLDI LÁSZLÓ, A magyar szótárirodalom. Bp., 1957. 498; SZABÓ T. ATTILA, A moldvai csángó nyelvjáráskutatás története: MNyj. V, [1959.] 3–7; TAKÁCS INCE, A szombathelyi ferencesek története. Szombathely, 1965. 160, 162, 651, 655, 672 [kézirat a MTA Kézirattárában]; MÁRTON GYULA, A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai: NytudÉrt. 66. sz. 7–8; KALLÓS ZOLTÁN, Balladák könyve. Bukarest, 1970. 5; BEKE GYÖRGY, Magunk keresése. Bukarest, 1972. 34; MÁRTON GYULA, A moldvai csángó nyelv román kölcsönszavai. Bukarest, 1972.; Magyar utazók, földrajzi felfedezők. Bp., 1973. 216–7). Pedig számon tartásra érdemes nyelvész volt, ugyanakkor néprajzkutató, történész, pedagógus, népművelő, publicista, földrajzzal, folklórkutatással, művelődéstörténettel is foglalkozó, harcos híve, bátor szószólója a reformkor haladó eszméinek. Méltán lett 30 éves korában (1835-ben) az akadémia levelező tagja.

A reformkori nyelvi mozgalom egyik tetre kész és tenni képes alakját tisztelhetjük benne. Szóban és írásban egyaránt harcolt a magyar nyelvűségért (a némettel és a latinnal szemben), ugyanakkor ő is feladatának tartotta a magyar nyelv gondozását, fejlesztését, „pallérozását”, ő is arra törekedett, hogy e nyelv minél gazdagabb, minél árnyaltabb, a haladó mondanivaló kifejezésére minél alkalmasabb legyen. Ezért utasította el a sok felesleges idegen szót, ezért volt a nyelvújítás egészséges termékeinek gyors felhasználója és terjesztője, ezért kapcsolódott be lelkesen és hozzáértéssel a tájszavak gyűjtésébe. A nyelv gazdagodásához, kifejező erejének növekedéséhez való hozzájárulás volt a célja akkor is, amikor az 1830-as években országos mozgalommá váló elavult szavak gyűjtéséből is részt vállalt (vö. Jelenkor 1836: 70, 85, 401). Sajnálhatjuk, hogy az „Elavult szavak gyűjteménye Pázmány és Káldy munkáiból” című műve nem maradt meg. (A különböző bibliográfiák számon tartják, a Magyar Tudós Társasági Névkönyvben is szerepel. Ugyanez a helyzet még például a „Nyelvtudomány [magyar]” Pest, 1834. című művével.)

Ez a törekvés vezethette akkor is, amikor a régi magyar nyelvemlékek gyűjtésébe is bekapcsolódott. Hogy ezt a munkát mikor kezdte el, és mi adta rá a konkrét ösztönzést, nem tudjuk. Az első adat, mely Gegőnek ilyen jellegű tevékenységére vonatkozik, 1836. szeptemberéből való. „A MTT Igazgatóságának 1836. szeptemberében tartott gyűléséről” szóló tudósításból a következőket tudjuk meg: „... Döbrentei Gábornak, régi magyar nyelvemlékek keresése végett teendő némely utazásokra, valamint az általa 's

Gegő Elek levelező tag által talált régiségek . . . másolására költség rendeltetett” (Jelenkor 1836: 341, 85. sz. okt. 22.). Bizonyos nyelvemlékek felkutatása tehát ekkor már befejezett tény. Csak a másolás van hátra. Azt, hogy Gegő hosszabb időn keresztül dolgozott Döbrentei Gáborral együtt, egy levéltörédék is alátámasztja, melyet Gegő írt Döbrenteinek (keltezés nélkül: MTA Kézirattára: M. Nyelvt. 8. r. 4. sz.). E levél láthatólag hosszabb levelezés egy darabja. Döbrentei kérdésére válaszolva megírja, hogy sikerült földerítenie néhány Mohácsnál elesett magyarnak a nevét, és tanácsot is ad Döbrenteinek, hogy egyikük-másikuk írásait, feljegyzéseit hol lehet keresni (például Szegény Antal, Lajos király udvari prédikátora „jelen volt az említettem gýaszos ütközetben és a királyi butoroknak, többiekkel öre. Miután vesztettünk, a már megsebesített Szegény egy királyi lóra szert tévén, megmenekülo, és soká éle a mohácsi szeldelet jeleit képen hordozván. Hol lehetnek ennek irományai?” — erre is próbál válaszolni e levélben).

Gegő nyelvemlékgyűjtő és másoló tevékenységének másik — valamivel későbbi — fázisa moldvai útjához kapcsolódik.

1836 októberében járt Moldvában mint a Magyar Tudós Társaság hivatalos kiküldötte, akinek az „Utasítás . . .”-ban megfogalmazott feladatai közé tartozott sok egyéb között a következő: „Utasítás, Moldvába utazni szándékozó Gegő Elek lev. tagnak:

Moldvában vagy másutt azon környéken megtelepedett magyar feleink' bővebb ismeretéhez vezető hiteles és kimerítő adataink nem lévén: ohajtja a' magyar tudós társaság, hogy a' tisztelt tag teendő útjában minden e' czéla szolgálókat feljegyezne. Név szerint pedig a következőkre fordítaná előkelőleg figyelmét:

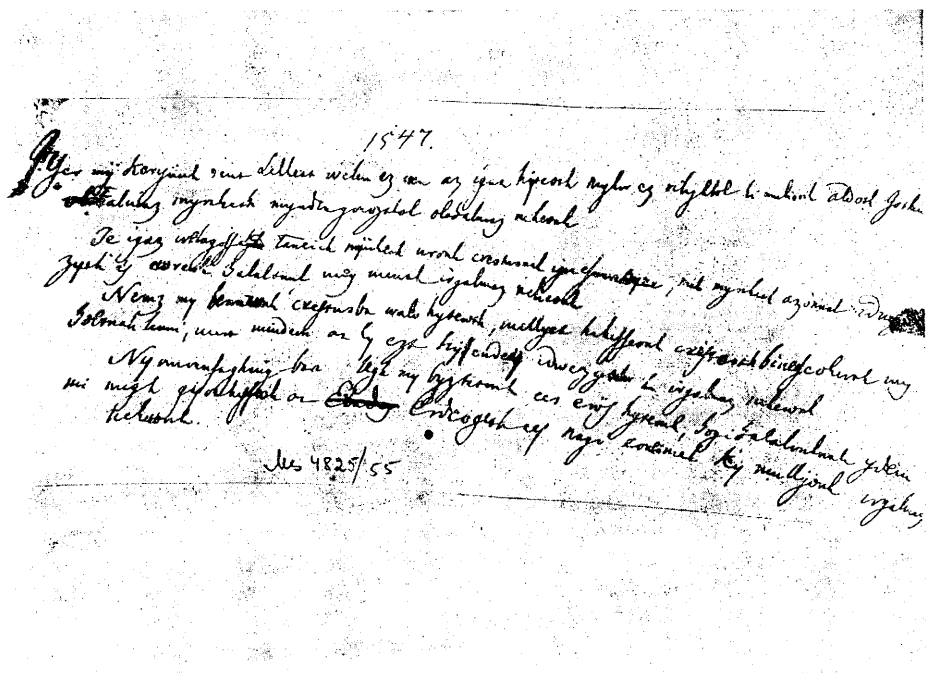
. . . Az ott netalan található, nyelv' és história' tekintetében érdekes kéziratokra, oklevelekre: melyek közt ha némelyek lemásolandók lennének, ennek eszközlése is kéretik. Melly czéla a' tisztelt tagnak elnöki megbízó, és ajánló levél fog adatni, költségtül pedig 100 ft. conv. p. rendeltetik ki, teendő számadás mellett . . .

. . . Igyekezék megtudni, ha valljon Tatros' városában, melly a' milkovai püspökséghez tartozott, 's hol az ugy nevezett müncheni kézirat készült 1466-ban, találtatnak-e még némelly Magyarországot érdeklő kéziratok, vagy olly nyomok, mellyek az érdeklött codexre nézve felvilágosításúl szolgálhatnak . . .” (Az Utasítás kérdései és Gegő feleletei „A' moldvai magyar telepekről. A' Magyar Tud. Academia elébe terjesztve P. GEGŐ ELEK, sz. Ferencz' szerzetebeli magyar hitszónok, 's Magyar Tudós Társasági levelező tag által. Két toldalékkal 's Magyarország abroszával. Budán, 1838.” című 124 lapos könyvben jelentek meg.)

Moldvai útja során Gegő természetesen minderre figyelemmel volt, de Moldvában ilyen „ősz régiségeket” nem talált. Viszonylag sok 1500-ból és az 1500-as, 1600-as évek-ből való kéziratot talált viszont Erdélyben (ahol Moldvába bemenet meg visszafelé is több időt töltött), különböző levéltárakban, könyvtárakban (Csíksomlyón, Kolozsvárrott, Marosvásárhelyt, Mikházán és a kantai — kézdivásárhelyi — kolostori könyvtárban). A talált írásokról (melyeknek egy részét lemásolta, a többinek a leírásával pedig megbízott valakit) részletes; cím, illetve téma szerinti jelentést küld az Akadémiának. Ezek a levelei az MTA Kézirattárában megtalálhatók [81—2/1837, 165/1836]. „Különféle nyelv tekintetében nem megvetendő rövid jegyzetek[et talál] 1594—95—1600-tól 69-ig. Ezek részint eredetileg, részint lemásolva birtokomban vannak . . . [továbbá] Nyelv és történeti tekintetben érdekes különféle jegyzetek: 1585-től — 1610-ig. Lemásoltattak.” [MTA Kézirattára, 81—2/1837.]

Láthatólag nagy gonddal, lelkiismeretességgel és e nyelvemlékgyűjtő, -másoló munka értékének tudatában folytatta kutatásait. A baj csak az, hogy ezeknek az eredeti szövegeknek vagy másolatoknak nem sikerült nyomára bukkannom. Egy részüket — ígéretéhez híven — nyilván megküldte az Akadémiának (1837. nov. 25-én Szombathelyről Toldynak küldött levelében is ígéri: „A régi magyar kéziratok beadását sem

feledek el”), csak valószínűleg név nélkül, így a tőle származó kéziratok összekeresgélése igen nagy munka. Én ebbe belekezdtem. Eddig egyetlen kéziratára bukkantam rá, ami a másolatok közül való, Ms 4825/55 jelzés alatt a MTAK-ban: „Imádság, 1547-ből (Másolat). Ism. len. kéz írása. A papírlap hátán XIX. sz. eleji pesti tanácsosok nevei. 1 db, 1 f, 25 × 10,5 cm. Poss. MTAK 126/1967”. Minden körülmény, az időpont és főleg az írás, a betűk formája és kötése arra mutat, hogy az „ismeretlen kéz” Gegő Elek volt. Látszik, hogy a másoló nagy igyekezettel rajzolta le az eredeti kézirat betűit, inkább a hű másolásra figyelt, és közben nem nagyon törődött azzal, hogy a sorok lefelé görbülnek. Elég jól olvasható kéziratban hagyta Gegő az utókorra az 1547-es — nyelvtörténeti szempontból is érdekes — imádság szövegét.

Reméltem, hogy további másolatokat, sőt talán eredeti kéziratokat is találhatok a hagyatékában, Szombathelyen vagy a Zichy-levéltárban, ugyanis élete utolsó éveit a Zichy-grófék kastélyában töltötte Pozsonyban. Ott feküdt halálos ágyán (vö.: FIÁTH FERENC, Életem s élményeim. 1878. II. 20), és ott is halt meg. De a korabeli lista szerint, mely az Országos Levéltárban, a Zichy Ferraris-család anyagában található „Istenbe boldogult Tisztelendő Gegő Elek Úr után talált javaknak lelki esmérletes öszve írása rend szerint” címen, hagyatékában sem voltak ilyen régi írások. A „kéz iratok” között csak három kötet prédikáció szerepel, valamint „4er Találtattak más tudományos jegyzetek külön tárgyakon.” (A hagyaték hollétéről nem tudok.)

Mind az itthoni, mind a különböző külföldi levéltárakban folytatandó későbbi kutatások remélhetőleg sok értékes nyelvemlékekkel gyarapítják majd ismereteinket régi nyelvünkről és kultúránkról.

D. MÁTAI MÁRIA

A XIV—XV. századi jobbágynevekről

1. Köszönettel tartozom KÁLMÁN BÉLÁNAK, a „Pusztá helynevek családnévként” című cikke (MNy. LXXII, 453—6) részben megnyugtató: többször használ írásában feltételes módot, „eredethetett”, „talán másképp is magyarázható”, „olvasata lehet”, „pusztá helynévből is keletkezhetett”, „képzőtlen vagy képzős, az nem dönthető el”.

A „Helynevek mint családnevek *de* praepositio vagy *-i* képző nélkül” című cikkem megfogalmazására (első része 1973-ban, második része 1975-ben jelent meg) nem csupán az indított, hogy a pusztá helynévi eredetű családnevek (és nem helynevek!) előfordulásának magyarázatát megkíséreljem, hanem leginkább az, hogy mellőzzem a kategorikus kijelentéseket, és alap kutatások hiányában a lehetőségekre hívjam fel a figyelmet. KÁLMÁN BÉLA sem cáfolja az ilyen típusú nevek létezését, elismeri, tapasztalata alapján nagyon jól tudja, hogy a családneveket többféleképpen is lehet magyarázni.

MELICH volt az első 1943-ban (MNy. XXXIX.), aki felfigyelt a pusztá helynévből alakult családnevek típusára. Hivatkoztam is rá. Nagyon remélem, nem tekintik tiszteltlenségnek, ha megkérdem: honnan tudta MELICH, hogy „a régiebb korokból” nem sok van? Hiszen még ma, 1976-ban is alig ismerjük a XIV—XV. századi névadást, a magyar családnév kialakulását. Hol található e korszak különböző társadalmi rétegébe tartozó személyek neveinek összegyűjtése, nyelvészeti, névtani feldolgozása?

Mulasztást követtem el: cikkemben nem hivatkoztam MEZŐ ANDRÁSRA. A „Várdai-birtokok jobbágynevei a XV. század közepén” (1970.) című munkájában 610 jobbágynevet vizsgált meg igen részletesen és alaposan. Tőlem teljesen függetlenül, sőt e l ő t t e m állapította meg: a pusztá községnévi forma családnévként olyan tömeges, hogy „tollhíbról alig lehet szó” (i. m. 29).

2. Ha kellően tisztázni kívánjuk a pusztá helynévi eredetű családnevek kialakulását, akkor ezzel párhuzamosan figyelniünk kell a latin *de* + hn. forma és a magyar *-i* helynévképzős név használatának gyakoriságára is.

Az 1389. évi dél-dunántúli jobbágyösszeírás 1534 nevet tartalmaz (vö. ZsigmOkl.). Latin *de* + hn. típus: 29 (2%), „magyar”-nak mondható megkülönböztető elem: 209. E neveket összehasonlítva a környék helyneveivel a következők l e h e t n e k pusztá helynévi eredetűek: 2 *Abran*, *Barackha*, *Belech*, *Berzenech*, *Bok*, *Chap*, 2 *Chertheu*, *Feldes*, *Fylach*, *Files*, *Ismán*, *Kaymach*, 2 *Kyral*, *Lakus*, *Ollar*, *Ozol*, *Paloch*, *Reed*, *Regk*, *Theremus*, *Turbenk*, *Zarazda*. A 25 név sok-e vagy kevés, nézőpont kérdése. Őt név: *Cheury*, *Lenchethy*, *Nygyry*, *Vyly*, *Wry* -i helynévképzős l e h e t (bár vö. Abaúj m., ma Zemplén m. *Vily* hn.: Cs. I, 220). Foglalkozásnévnek tekintettem a *Gherencher*, *Molnar*, *Louas* neveket, noha ilyen nevű helységek Dunántúlon találhatóak (vö. Cs. II., III.). Az eredmény így is 25 : 5 a pusztá helynévből alakult megkülönböztető nevek javára.

A XIV. századi megkülönböztető nevek között 3480 névből 46 (1,3%) *-i* helynévképzős található. Feldolgozásomban — akkor — nem tudtam megindokolni a szakirodalom megállapításaival ellentétes eredményemet, de már utaltam az *-i* helynévképző nélkül alakult megkülönböztető nevekre (NyttudÉrt. 68. sz. 32—3, 43—4).

1346—1512 közötti időből összeírtam 1820 gonosztevő nevét (kézirat). 30 jobbágy (1,6%) visel *de* + hn.-es nevet és 25 (1,4%) *-i* helynévképzővel alakult nevet. A pusztá helynévi eredetű nevek l e h e t ő s é g e t előző cikkemben ismertettem.

Összegyűjtöttem 55 XV. századi és két XVI. század eleji oklevélből 927, főleg középbirtokos és kisbirtokos nemes és 1965 jobbágy nevét. Az oklevelek főleg a birtokperekben, határlelásokban stb. szereplő nemes tanúk, valamint hatalmaskodások miatt előállított jobbágyok névsorait tartalmazza. A két társadalmi réteg névtípusait táblázatban foglaltam össze, melyet jelen alkalommal a szűkre szabott keret miatt nem közölhetek. Az összeállításból levonható következtetések: a) A megkülönböztető elem a job-

bágyoknál a XV. században, a XVI. század elején átlag 66% (a XV. század végén 100%); a nemeseknél átlag 21%, de a nemesek a megkülönböztető név után 14%-ban jelölik a birtokot is latin *de* + hn. alakban. — b) A latin *de* + hn. jelölés a jobbágyoknál átlag 4,5%, a nemeseknél 84%. A jobbágyok körében e típus a XV. század első évtizedében fordul csak elő, az 1430-as évektől szinte teljesen eltűnik. A nemesek nevében 1447-ben 72% a *de* + hn. jelölés (HédOkl. I, 251). — c) A magyar *-i* helynévképző a jobbágyoknál a XV. század első harmadától fordul elő nagyobb arányban, és egyenletesen növekszik a XVI. század elejéig. A nemesek között igen kevés az *-i* helynévképzős név: 1447-ben 158 nemes nevében 7 (4,3%). 1512-ben, egy 63 kismanesi nevet tartalmazó oklevélben a névtípusok megoszlása: 29 egyelemű név + *de* + hn., 1 *filius*-os + *de* + hn., 33 megkülönböztető elem + *de* + hn. Az utóbbiból 1 *-i* képzős: „Mathias Hertelendi de Lak”. E névsorban található még: „St. Lwca de Lwcafalwa”, „L. Sandor de Sandorhaza”, „St. Gergffy de Gergfyzege” (Dl. 22311). Tehát nem *Lukafalvi vagy *Sándorházi stb.

A XV. századi jobbágynévsorokból közlök néhány pusztá helynévi eredetűnek minősíthető nevet, melyek helynévként az összeírás területén, illetve a szomszédos megyékben megtalálhatók: 1401: *Mohach, Gergele, Thyhan, Cheke, Laymer, Kusta, Temes, Tapas, Thoreus, Palagar* (Zichy V, 232); 1430: *Bachka, Bakwth, 3 Hayos, Gara, 2 Lowas, 3 Zantho, Madaraz, Pongorach, 2 Somogy, Karand, Zanka, Baynad, Ketzthw, Darvach, Vadas, Supa* (uo. VIII, 357); 1457: *2 Morocz, Bodok, Halaz, Bela, 5 Nandor, Asvan* (HédOkl. I, 286).

BAKÁCS, Hont megye jobbágynévsoraiból első rátekintésre pusztá helynévi eredetűek: *ZentGyurgy* (58), *Chabragh, Chabrad* (58, 188), *Polosan* (60), *Thurocz* (69), *Honth* (73), *2 Chenger* (78, 93), *Beryn* (85), *Chetnek* (99), *5 Zechen* (105, 188, 214), *2 Somogy* (111, 187), *Baytha* (120), *Barachka, Buda* (183), *2 Peren* (121, 187), *Logod* (188) stb. E nevek nagyrészt a XV. század végétől, XVI. század elejétől származnak. Az *-i* képzős név aránylag kevés.

3. KÁLMÁN BÉLA pontosan fogalmaz. Azt írja, hogy *Szala, Somogy, Baranya* stb. nevű embereket nem ismer. ÖRDÖG FERENC Zala megyei gyűjtésén kívül, sajnos, nem áll rendelkezésünkre mai névanyagot tartalmazó nagyobb adattár. A budapesti telefonkönyvben azonban található 9 *Baranya* név, és a „Baranya Megyei Levéltár Évkönyve” (1972.) egyik cikkének szerzője *Baranya* Margit. Ha feltesszük, hogy a hirtelenjében felsorolt 10 *Baranya* név magyarosított (ami nem valószínű), akkor az 1401-ből származó *Matheo Baranya* (ZsigmOkl. II/1, 1279) név bizonyára nem.

KÁLMÁNNak a „viszonylag ritka nevek”-féle fogalmazása és az erre felhozott példái nem eléggé győztek meg. A nevek gyakorisága vidékenként változhat. Például ÖRDÖG gyűjtésében 29 *Baksa*, 26 *Bakon*, 3 *Bakony*, 69 *Göncz*, 22 *Tornynos* családnév található, a budapesti telefonkönyvben 28 *Baksa*, csak 9 *Göncz* név szerepel, de *Tornynos* név nincs. (A *Göncz* név Dunántúlon minden bizonnyal személynévi eredetű, bár *Gunz, Gunz* = *Kőszeg* helynévre is lehet gondolni).

A *Szala* (*Zala*), *Somogy*, de a *Moson, Sopron, Poson* egyelemű névként nem volt ritka a középkorban. Vita tárgya a *Moson, Sopron, Poson* név: személynévből keletkeztek-e a helynevek, vagy fordítva, helynévből *-i* képző nélkül a személynévek (egyelemű nevek). A *Zala* szn. valószínűleg helynévi eredetű. Minden kétséget kizáróan helynévi eredetű azonban: „*filius Neugrad, Illie cum filio suo Varous [!]*” az 1211. évi tihanyi összeírásból. Ide kívánczó tanulságos adatok: 1495: *Petrus Nograd, jo.*; *Stephanus Nugrad jo.*; 1501: *Stephanus Nagrad jo.* (BAKÁCS, Hont m. 56, 159).

Ha a magyar helynevek között igen gyakoriak a pusztá személynévből alakultak, és ennek ellentéte is előfordul: helynév helynévként képző nélkül (saját gyűjtésemből még: *Chasma, Ronka, Nedelke, Perbese*), akkor a pusztá helynévből keletkezett családnév miatt ellenkezik a magyar nyelv rendszerével?

KÁLMÁNNak igaza van: a puszta helynév nem pótolja az *-i* képzős melléknevet. Csakhogy a családnév nem melléknév! A névadást (a földrajzi-névadást is) elȫttünk ismeretlen tényezők befolyásolhatják. „Szabályosan” a *Naphegyen* (Bp., I. ker.) levő utcát, teret, a hegyre vezető lépcsőt *Naphegyi-nek kellene neveznünk és nem *Naphegy* utcának, térnek, lépcsőnek. A XI. kerületi *Sasadi* út ott található, ahol 1296-ban már „villa *Sasad*” is létezett a Sashegy déli tövében (Cs. I, 15). Itt működik a világhírű „*Sasad* [!] Mezőgazdasági TSz.”.

KÁLMÁN kifogásolja a *Chergew* név összevetését a *Csorgó* ~ *Csurgó* helynévvel, egyúttal azonban azt is kifogásolja, hogy miért nem a Fejér megyei *Csorgó* ~ *Csurgó*-val vettem egybe a Somogy megyei helyett. „Hangtani okokból” kissé nehéz a két nevet összekapcsolni, bár ezt elő̄ttem KNEZSA (MNYTK. 25. sz. 9) és az EtSz. (963, 1155) is megtette, „és elírások is találhatóak minden lajstromban”. 1410-ben egy Bács megyei perben a *Csereg* hn.-t egyetlen oklevélben: *Churugh, Chorogh, Chereg, Chewreg, Cherwgh, Chereugh* alakban jegyezték fel (ZsigmOkl. II/2, 7902; GyÖRFFY I, 216).

A *Jánosi, Réti, Szegi, Apáti* típusú nevek természetesen egyformán *l e h e t n e k* puszta helynévi eredetűek és *-i* képzősök. De ma, 1976-ban ki mondja meg, hogy az 1428-ból való „Michael *Apathy*” név (ZichyOkl. VIII, 358) melyik típusba tartozik? Az *Echy* nevet a Somogy megyei *Écse, Écsi* és a Veszprém megyei *Öcs, Öcsi* helynevekkel is össze *l e h e t* vetni, azért nem biztos az *-i* képző.

Egy 1438. évi oklevél felzetén magyarul ez áll: „János nagyváradai püspök engedélyt ad *Kereky*-i [!] Benedeknek arra, hogy *Kereki* nevű birtokán plébánia templomot építsen”. 1439-ben a templomot felszentelték, és annak senki nem mondott ellent: „Benedictus *Kereky* dictus de *Kereky* . . . sua possessione *Kereky*”; „Benedicti filii Ladislai de *Kereky* nobiles viros Georgium, Johannem, Thomam et Ladislaum de alia *Kereky* vicinos et commetaneus eiusdem Benedicti” (ZichyOkl. VIII, 613, 672).

„A *Király* olvasata bizonyára *Királi*” — írja KÁLMÁN. BENKŐ, A magyar *ly* hang története szerint mindkét olvasat lehetséges. A Hont megyei *Királyfia* hn.-et 1344-ben *Kyralfolua*, 1354-ben *Kyrallyfia*, 1411-ben *Kyralyffia*, 1421-ben *Kyrallyffia* stb. alakban írták. — 1429-ben öt küldött nemes: „Georgius de *Bokod*”, „Benedictus de *Oztopan*”, „Andreas de *Prosa*”, „Thomas de *Kyraly*”, „Paulus de *Pernez*” (ZichyOkl. VIII, 368). Az öt névből csak a *Király* *-i* képzős?

4. Vannak közönséges nevek, de kivételesek az egyszerű és magától értetődő magyarzatok. A XIV—XV. századi jobbágyság névadásának indítékát nehéz és nem is ajánlatos mai észjárásunk alapján megfejteni. Több *Vajda* nevű családot ismerünk a XV. századból, kiknek családnéve saját vagy valamelyik ősiük eredeti foglalkozására utal. Található azonban *Vajda* hn. Zemplén, Abaúj, Valkó, Zala megyékben. Bár „a nevek nyelvészeti megfejtése és jelentésük helyes értelmezése beható történeti tájékozódást kíván” (GyÖRFFY), a sok XIV—XV. századi *Vajda* jobbágnév magyarzata történeti tudásomat meghaladja. Ezért gondoltam a nevekkel kapcsolatban a helynévi eredetre. Talán a *Király, Császár* jobbágnévek magyarzata is ez lehet (vö. ÖRDÖG gyűjtését).

„Közönséges” foglalkozásnév a *Hajós*. A kalocsai káptalan körzetében a XIV—XV. századból öt *Hajos* nevű jobbágot és egy nemes küldöttet „David de *Hajos*”-t jegyeztem fel. Az ország más területről származó jobbágyösszeírásokban eddig még nem akadtam *Hajos* megkülönböztető névre. E nevek csak *Hajós* falunév környezetén találhatók (Cs. III, 330; Helységnévtár; ZichyOkl. IV, 226, 229, VIII, 436—8, 485).

KÁLMÁN BÉLA nem tud *Fazekas* helységnévről. HECKENAST Gusztáv „Fejedelmi (királyi) szolgálnépek a korai Árpád-korban” (1970) című könyvében (vö. még GyÖRFFY György hasonló tárgyú tanulmányát) 5 *Fazekas* hn.-et közöl. Ismertet még 12 *Ács* (*Álcs, Álcsi*), 17 *Ardó*, 7 *Bocsár*, 32 *Csatár* (*Csitár*), 21 *Daróc*, 3 *Esztergár* (*Esztergály*), 9 *Gerencsér* (*Gelencsér*), 21 *Halász* (*Halászi*), 53 *Kovács* (*Kovácsi*), 14 *Lovász* (*Lovászi*),

3 *Madarász*, 2 *Mecser*, 7 *Szakács* (*Szakács*), 27 *Szántó*, 7 *Szekeres*, 9 *Szűcs* (*Szűcs*, *Szűcsi*), 17 *Tárnok*, 3 *Tímár*, 23 *Udvarnok*, 4 *Vadász*, 3 *Vasas*, 2 *Verő* stb. Árpád-korban alakult helynevet, melyek közül századok folyamán sok fennmaradt (Vö.: CSÁNKI; LIPSZKY; Helységnévtár). E nevek közül — *de* nélkül — alakult családnévekről nem lehet megállapítani eredetüket. KÁLMÁN szerint is keletkezhetett *Gelencsér* helynévből családnév. Ha keletkezett, akkor *-i* képzős névnek is kellene lenni. ÖRDÖG gyűjtésében több mint 130 család neve *Gerencsér* (*Gelencsér*), *de -i* képzős *Gerencséri* egy sincs, annak ellenére, hogy Zala, Fehér, Vas és Veszprém megyékben volt *Gerencsér* falu. A budapesti telefonkönyvben 60 *Gerencsér*, egy *Gerencséry* név található. ÖRDÖG gyűjtésében 5 *Mecseri*, Budapesten 2 *Mecsery* és 1 *Mecser* név látható. A 'kardosiszár' jelentésű *mecser* foglalkozásnév már régen kihalt a magyar nyelvből, ezért is van több *-i* helynévképzős változata, *de* a képzőtlen is minden bizonnyal puszta helynévi eredetű. — Ezzel szemben sem ÖRDÖGNÉL, sem a budapesti telefonkönyvben nincs *Ácsi* és *Szekeresi* név. Talán az általánosan ismert és használt — ma is élő — foglalkozásnévből keletkezett helynevek már a családnév kialakulásának idején, a XV—XVI. században elvesztették helynévi értelmüket. Foglalkozásnévnek tekintették akkor is, ha lakóhelyet jelölt, és „az *-i* képző csak azért hiányzik, mert a lajstromíró keze alatt vagy éppen a valóságban is leszakadt az alapszóról”. A fentiek után ismételten a foglalkozásnevek igen óvatos elbírálására hívom fel a figyelmet.

5. Eddig mintegy tízezer XIV—XV. századi személynevet gyűjtöttem össze* Vizsgálataim alapján ma úgy vélem, hogy a jobbágyság megkülönböztető nevében, családnévében az *-i* képző használata előtt és mellett is voltak helynévi eredetűek. Az ugyanis elképzelhetetlen, hogy az *-i* képző általánossá válása előtt a megkülönböztető nevek csak személynévből és közszóból alakultak. E névtípus kialakulását feltehetően gazdasági-társadalmi tényezők befolyásolhatták.

a) A jobbágyok szabad költözési jogát először az 1298. évi törvény, majd Zsigmond a XIV. század végén, a XV. század elején többször biztosította. Magyarországon a XIV—XV. században különböző társadalmi-gazdasági okok miatt a jobbágyság körében nagy volt a migráció. Az előző lakóhelyet jelölni kellett, lehetőleg úgy, hogy az különbözzék a nemesek névadási szokásától.

b) A nemességhez, a kiváltságos rendhez való tartozás alapja a földbirtok volt. Ez külsőleg — írásban, névben — a birtok feltüntetésével, a latin *de* + helynév jelzésében érvényesült.

c) A XIV—XV. században a különböző foglalkozású nem nemes birtokosok, a „homines possessionati” vagyonuk által a nemesség köréhez tartoztak. 1406-ban három személy neve: „Salamon *de Chepch* et Michael *de Zemerey* ac Johannes *slavus* officiales *de Zeremlien*” (ZichyOkI. V, 483, 487). Az oklevél szerint az első két tisztelet idézték, a harmadikat előállították. „Ebből is látható, mint neveikből, az első kettő birtokos volt, a harmadik birtoktalan” (BÓNIS, Hűbériség 288; a kiemelés tőlem).

A *possessionatus* ellentéte: *impossessionatus*, *ignobilis*, *rusticus* 'birtoktalan', 'nemtelen', 'földművelő-jobbágy'.

d) A fentiekből következik, hogy a jobbágyok származására, előző lakóhelyre utaló nevében a latinos forma, a *de* elhagyása tette nyilvánvalóvá — írásban — a jobbágy és a nemes, valamint a jobbágy és a nem nemes birtokos közötti különbséget. Mivel a birtokos osztály névhasználatában még a XVI. század elején is igen gyakori a latin *de* + helynév típus, ezért a jobbágyok körében a magyar *-i* képzős nevek mellett is a puszta helynévi eredetű családnév jelölhette a birtoktalan, alsóbb néposztályhoz való tartozást.

A középkori nevek magyarázata — a „Deutungskreuzung” megcáfolhatatlan előfordulásán kívül — azért is igen nehéz, mivel a települések jóval korábbiak az első

okleveles említésnél, továbbá nem áll rendelkezésünkre a XV. század végére kialakult -- becslés alapján kiszámított -- 16—18 ezer település nevét tartalmazó adattár, valamint a különböző okok miatt elnéptelenedett területeken gyakran a helynév sem maradt fenn, mellyel a családnevet össze lehetne vetni.

6. A MNy.-ben megjelent cikkem adattárában időrendben, megyék szerint csoportosítottam a neveket. Hely hiányában a cikkben nem jeleztem, mely neveket lehet első helyen pusztá helynévből magyarázni. Ezzel szemben KÁLMÁN BÉLA környezetükből kiszakítva sorolja fel a kérdéses neveket. Saját írásomat nem, de SZABÓ ISTVÁNÉT még egyszer idézem: „Ha nem nézünk utána annak, hogy a környéken vannak helységek is ilyen néven, nyilván közszóból közvetlenül magyarázzuk meg az ilyen nevek eredetét. De a helységeket a környékben megtalálva, a sok példa nyomán a szóban forgó családneveket elsősorban a helységre utaló neveknek fogjuk tekinteni” (MNyTK. 86. sz. 13).

BLEIER, R., Zur Rolle der Siedlungsnamen in der Familiennamendeutung (Beitr. zur Namenforschung, 1974. B. 9. H. 2.134—50) című cikkében a pusztá helynévi eredetű családnevek kérdésében lényegesen határozottabb állásfoglalásra buzdít.

E módszert követve és BENKŐ LORÁND útbaigazító kijelentése alapján végeztem vizsgálódásaimat: „... a nyelvtudományt, különösképpen a személynévkutatást nem lehet pusztán nyelvi tényekre támaszkodva, a környezetből kiszakítva vizsgálni... a személynevek és a névadás mögött meg kell keresni az alapot, amire az egész épül: a gazdasági, a társadalmi fejlődést s ezzel kapcsolatban az életformák és a gondolkodás alakulását” (MNy. XLV, 124).

A középkori magyar személynévadásról még igen csekély ismerettel rendelkezünk. Megfelelő adatgyűjtés, annak kiértékelése, a középkori magyar társadalom gazdasági életének, művelődéstörténetének beható tanulmányozása után talán határozottabban állíthatnánk a pusztá helynévi eredetű családnévről, hogy az „fattyúhajítás”.

FEHÉRTÓI KATALIN

Pusztá helynév vagy családnév?

Nagy érdeklődéssel olvastam KÁLMÁN BÉLANAK a „Pusztá helynevek családnévként” című cikkét (MNy. LXXI, 453—6), melynek megírására FEHÉRTÓI KATALIN úgynevezett „ad absurdum” vitt következtetései (MNy. LXIX, 197—203 és LXX, 113—7) készítették. Ehhez a vitához szeretnék én is néhány adalékot szolgáltatni.

A Hajdú—Bihar Megyei Múzeumok Közleményei (szerk. DANKÓ IMRE) 12. kiadványaként 1972-ben megjelent egy monográfia: „Józsa nagyközség 100 éve — 1872—1972” (szerk. SZŰCS ERNŐ). Józsanak „tulajdonképpen történelme nincs is...” — idézi Szűcs a Hajdú vármegyéről szóló 1937-es monográfiát. A 10. lapon MÓDY GYÖRGY a következőket írja: „... nem vétünk a történelmi hűség ellen, ha az Árpád-kori Szabolcs vármegyéhez tartozó *Mac*s (*Kismacs*, *Egyházasmacs*, *Szentgyörgy*) faluban keressük — legalább is területileg — Józsa településtörténeti előzményeit.” Nyolc sorral lejjebb: „Honfoglaláskori és korai Árpád-kori régészeti lelet, melyet a későbbi Macshoz, illetve Szentgyörgyhöz kapcsolhatnánk, eddig ugyanúgy nem került elő, mint ahogy a falunak sincs korai okleveles említése sem.” A XVI. század derekán „részbirtokosként vagy utánuk egészbirtokosként a Becskyekekkel, Melithekkel és a Jósa családdal találkozunk, mint szentgyörgyi földesurakkal.” (I. m. 14.)

A falu napjainkban százéves, korai okleveles említése „nincs”, középkori földesurai a Jósa-család tagjai. A fenti adatok birtokában magától kínálkozik a következtetés: a falu a tulajdonosáról kapta a nevét. S ezt így is tudja ma a falu apraja-nagyja.

„A mai Hajdú-Bihar megye településtörténeti vázlat a tatárjárásig” (I. Hajdú-Bihari kéziratos térképek. Debrecen, 1972.) című dolgozatában MESTERHÁZY KÁROLY a következőket írja: „... ismerünk néhány olyan lelőhelyet, ahol a késői avar kultúra még a X. század elején is kimutatható. Ilyen elsősorban Ártánd. Az ártándihoz hasonló kerámia került elő számos lelőhelyen (... Alsójózsa ...)” (162.) Ugyanazon a lapon: „Honfoglaló temetőket a következő helyekről ismerünk: ... Alsójózsa ...”. A 166. lapon: „A X—XII. századi településnyomok bepillantást nyújtanak a települések történetének és a település hálózatának legkorábbi szakaszába. Eddig legkorábbi településrétegünket azok a régészeti lelőhelyek mutatják, ahonnan fekete vagy feketésbarna, durva hullámvonalal és hullámvonal köteggel díszített kerámiát ismerünk. Ilyenek ... Alsójózsa-Kiskert ...”

Az idézetekkel csupán azt szerettem volna bizonyítani, hogy nem elég Józsa településtörténeti előzményeit csupán a középkori Macshoz (Szent-Mihály egyháza) és Szentgyörgyhöz kapcsolni. Már a honfoglalás előtt (valószínűleg avar-szláv telep) és a honfoglalást követő évszázadokban is település volt a falu jelenlegi területén. Ami számunkra most fontosabb, bizonyítani szeretném, hogy a falu nem a XVI. században rész-birtokos Jósa-családtól kapta a nevét, hanem már évszázadokkal előbb is Józsa-nak hívták, amiről okleveles bizonyítékunk van.

A Várad Regestrum 1215-ben kelt 379. (132.) számú cikkelye így kezdődik: „Cum Scemer, filius Scemer, in ultimo testamento dedisset ecclesiae sancti Georgii dusinicum quandam de praedio *Jouse*, nomine Dera, ut in festo sancti Michaeli celebraret exequias ...”

A településnek tehát van korai okleveles említése: 1215. S ez magyarországi viszonylatban az egyik legkorábbi említés. Persze, ez még nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a Jósa-család 1215. táján valóban birtokolta a területet, bár ennek tényleg nincs nyoma az oklevelekben.

Zelemér, Szentgyörgy, Józsa, Macs, Debrecen, Torna honfoglaláskori települések mind a Tóóc-patakot szegélyező halmokon, magas partokon álltak, a nyírségi homoki erdők és a hortobágyi fekete lösz (erdős puszták) határán. „A honfoglalást megelőző időkben szláv eredetű lakosság vert tanyát a Tóóc mentén. Anonymus krónikája Mén Marót szláv fejedelmet említi a későbbi Bihar megye — ide tartozott akkor a mai Debrecen is — területén. A X. század elején, amikor a honfoglaló magyarság erre a tájra ért, a földművelő szlávok között a hűbéri társadalmi viszonyok kezdtek kialakulni.” (PAPP ANTAL, Debrecen. 1974.). A pusztai helynevek közül *Torna* (*trnava* ’kőkenyész’), *Pallag* (*prelog* ’vetés alá nem vett terület’) bizonyosan, s talán Zelemér, Debrecen és Macs (a középkorban: *Mochii*, *Moch* ’nedves, mocsaras hely’) is szláv eredetűek.

János hevesi főesperes és egri vikárius 1415-ben kelt egyik oklevele a Debrecen alatt is elfolyó Tóóc (*Tothzow*, *Thothzow*) vize partján épült két templomról (szent György és szent Mihály templomáról) beszél világosan. Elképzelhető, hogy a patak neve a régi szláv eredetű lakosságra utal, hiszen a honfoglalást követő századokban *tót* szavunk általában ’szláv’-ot jelentett, az *aszó* (*szik-aszó* → *Szikszó*, *berek-aszó* → *Berekszó*) pedig olyan völgyet, folyómedret, amely nyaranta csaknem teljesen kiszáradt (*tót-aszó* → *Tothzow* — *Tóóc*).

Ha megtelepült szláv lakosság élt az említett területen már a X. század előtt, szinte elképzelhetetlen, hogy apró telepeiket ne nevezték volna el. Azt, hogy a fent említett puszták helynevek — s talán a *Jouse* név és más környékbeli helynevek is — szláv eredetűek lennének, adatok hiányában nem tudjuk bizonyítani. Annyi azonban kétségtelen, hogy okleveles említésük több évszázaddal megelőzi a magyar családnevek kialakulásának korát.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Kies és kiellen. E szavaink töve bizonytalan eredetű. Már a múlt században a *kéj* főnevet vélték e származékok alapszavának (CzF.). A TESz. azonban ezt a magyarázatot — teljes joggal — nem tekinti megnyugtatónak, mivel e két szavunk legrégebbi jelentései nagyon távol esnek a *kéj* tulajdonképpeni jelentésétől és alkalmazási területétől. Még kevésbé tartja e szótárunk valószínűnek azt a feltevést, hogy a *kies* és *kiellen* a *ki*, *kinn*, *kivül* határozószók családjába tartozik. Így hát a két melléknév eredetét volta-képpen homály fedi.

Véleményem szerint azonban mégis megtalálhatjuk a rejtély kulcsát, ha kissé jobban szemügyre vesszük, hogy milyen kapcsolatban szerepeltek hajdan leggyakrabban ezek a melléknévek. A *kies* többször jelzője talajt, földet jelölő névszóknak: ÉrdyK. 547b: „Ez vyteezők zallottak vala meg eeg zeep *kyes* mezőn” | Helt: Mes. 356: „Nem mindenkor laktunc itt, hanem igen ió, szép zsiros és *kies* földén laktunc az előt” | MA: Bibl. I, 47: „Az ő földé *kijes*: terra ejus est optima” | MNyil: Zsolt. 75: „*Kies* legeltető hely” | Com: Vest. 14. 119: „Az hely gyönyörűséges, *kies*: locus amoenus” | Uo. 44: „A *kies* berkek: amoena nemora” stb. (NySz.). Feltűnő azonban, hogy a *kies* építményre is vonatkozik: Pesti: Fab. 69: „Chynaltata egy igen zeep *kyes* házat” | Mel: Sám. 37: „Solarium, foliosoya az haznac, ki nező setáló hely, *felház*, *kyes* hely” | Mad: Evang. 690: *Kies* város (NySz.). Még meglepőbb azonban a *kies kút* szókapcsolat: Szentm: TFüü. 18: „Vétke le mosasara talál *kies* kutat” (NySz.). Más, vizet jelentő névszóknak is lehetett jelzője: ÉrdyK. 225b: „Olwaztot onnal tellyes fazeekben, mykent egy nemes *kyes* feredőben feredyk vala” (NySz.).

Kérdés mármost, hogy milyen is lehetett a szóban forgó *kies ház*, *kies város*, *kies kút* és *kies feredő*. Bizonyos okleveles adatok véleményem szerint erre is feleletet adhatnak: 1055: „Inter zilu kut et *kues* kut” (Pannh. Tih. 1/1) | 1193: „Inde ad *quiescut* [a. m. köves] (OL. D. 27); „In timar prima meta incipit a *quiescut*” (uo.) „*Quiestou*” (uo.) | 1263: „Iwanka de *Cuescut*” (Múz. 51. sz.) | 1384: „Duo in loco *Kueskuth*ley denominato” (OL. D. 7074) | stb. (OklSz.). Vajon mi különbség lehetett a fentebbi, R. *kies kút*, valamint az imént idézett, oklevelekbeli R. *kies kút*, *kües kút*, *kies* tó-féle szókapcsolatok e r e d e t i jelentése között? Véleményem szerint semmi; ezek jelzője minden bizonnyal ugyanaz a szó, mégpedig a *kő* főnévből -s képzővel alakult *köves* melléknév, régies *kües* ~ *kies* alakjában.

Ha ezt elfogadjuk, mindjárt sejthetjük, hogyan értelmezendők a fentebbi R. *kies ház*, *kies város*, *kies feredő* szókapcsolatok. Ezekben a *kies* eredetibb jelentése 'kőből való, köves' lehetett. Tudjuk, hogy *kő* szavunk egy finnugor *kife alapalakból vezethető le, amelyben a β bilabialis ejtésű volt. SZABÓ T. ATTILA meggyőző adatok tömegével mutatta ki, hogy e szavunkban elődeink még ó- és középmagyar kori szórványemlékeink lejegyzése idején is bilabialis *v*-féle hangot ejthettek. A *Köveskút* településnévre vonatkozó, tőle idézett adatok ezt igen meggyőzően tanúsítják: Vas m.: 1263: *Kweskut*; 1284: *Kueskuth*; 1286: *Kueskut*; 1291, 1307: *Kueskuth* stb. (MNY. LVI, 33). Az ezekben elének tároló R. *kües* melléknév még korábbi előzménye viszont csak *kifes lehetett, az *ü* < *if* fejlődésben bekövetkezett labializáció ebből érthető. SZABÓ T. ATTILA adataiból azonban azt is tudjuk, hogy a szóbelseji bilabialis β el is tűnhetett, mint ezt a tőle közölt írásváltozatok is sejtetik. A *kiellen*-nek ismeretes azonban R. *kiellen* változata is, amely labializálódással keletkezett; vö.: Hofgr. 125: *kiellen* (NySz.).

Hangtani szempontból tehát semmi nehézsége sem lehet annak, hogy *kies* szavunkat a *köves* melléknév alakpárjának tekintsük. Szemantikailag azonban még magyarázatra szorul, hogy hogyan fejlődhetett ki a *kies*-nek 'kellemes' jelentése. Ezt is megérthetjük, ha arra gondolunk, hogy állattenyésztő lovas nomád őseink életében milyen

fontos szerepe lehetett a tiszta vízü forrásoknak, kutaknak és patakoknak. Bárhova mentek, bárhol vertek sátrat, mindenekelőtt iható vízről kellett gondoskodniuk a maguk és állataik számára. A teljesen pusztá, homokosivatagos helyeket éppúgy kerülniük kellett, mint a posványos vízü, mocsaras, lápos vidékeket. A legtisztább víz mindenütt sziklás, köves talajból fakad. Ezért nem lehet véletlen, hogy a k ö v e s k u t a k fűvel benőtt, kellemes zöld környékén települtek meg legszívesebben, mert ezekből meríthettek jó ivóvizet. Állatjaikat is ide terelték. Ezek környéke a homokos helyeken valóságos oázis volt. A R. *kies feredő* is azért lehetett kellemes, mert vize kövek közül, tisztán tört elő. Ezzel szemben a pusztá homokosivatagban nem volt kő, s így nem akadhattak forrás-vízre sem. Az ilyen helyet *kiellen*-nek nevezték: Apork. 8. „Dauidnak psalmosa mikor volna Idemeanok *kyetleneben*” | Sylv: ÚT. I, 5: „Predicaluán Sidoorszagnak *kielleniben*: praedicans in deserto Judea” | stb. (NySz.). Ha viszont azt olvassuk, hogy valamely hely gyönyörűséges, *kies*, sziklák közül fakadó forrásra, patakra, kútvizre és ezek zöld, üdítő környékére kell gondolnunk; vö.: Com: Jan. 11: „A *kies berkek*: amoena nemora” (NySz.).

A *kies* tehát végső soron nem más, mint a *köves*-nek hasadással keletkezett alakpárja. Nem a *kéj* tehát az alapszava, hanem a finnugor korból örökölt *kiŕŕe-tő. A fenti magyarázat alapján feleletet adhatunk arra a kérdésre, hogy miért vonatkozik a *kies* olyan gyakran mezőkre, berkekre, kellemes s nyilván üde, zöld helyekre, s miért jelölték őscink ennek fosztóképzős alakjával a sivatagokat, a homokos, s ezért víztelen, legeltetésre, sátorverésre, megtelepedésre, állattartásra teljesen alkalmatlan helyeket, hol nem volt kő, ahonnet életet adó forrás fakadt volna.

BALÁZS JÁNOS

Salagvárda. A magyarországi XVII. századi krími-tatár oklevelek feldolgozása közben az oklevelek egykorú magyar fordításaiban többször találkoztam a *salagvárda* szóval. Eredetét keresve, PAPP LÁSZLÓ volt szíves rendelkezésemre bocsátani a TESz. készülő, III. kötetének *salagvárda* címszavát, ahol a következőket találtam: 1693-ban fordul elő először a szó 'oltalmazó, biztosító őrség; Schutzwache' jelentésben, az ezután következő adatok már mind XVIII. századiak. 1707-től új jelentéssel bővül a szó: '⟨a fejedelem vagy a parancsnok által kiadott⟩ oltalomlevél, menlevél; ⟨von dem Fürsten von dem Befehlshabern ausgehener⟩ Schutzbrief'. A TESz. a szót a latin *salvus* 'ép, sértetlen, megmentett', és a középkori latin *garda*, *guarda*, *guardia* 'őrizet, őrség, oltalom, őr' összetételéből, a *salvagardia*, *salvaguardia*, illetve ennek hangátvetéses alakjából keletkezteti; német és olasz származtatását tévesnek tartja. Második jelentését jelentéstopadással magyarázza.

A TESz. ezen adataihoz néhány új, 1693 előtti adatot, a szó krími-tatár megfelelőjét és a szó kronológiájához egy támpontot szeretnék hozzátenni.

Az új adatok közül három 1683-ból való. Mind a három azonos hónapban, sőt kettő azonos napon van keltevez. 1683. május 7-én, a „Szered” vize mellől értesíti „Murad Girai Tatár Chám” (1678–83.) Apafi Mihály erdélyi fejedelmet arról, hogy a Talasin (ma Telesjenu) folyó útja helyett a Tatros folyó melletti úton fog a tatár sereg felvonulni, és ha a „Birodalmatokban lévő Szegénység oltalmazásáért Fényes Hadainkból ha kívánatlik *Salagvárdák* becsületes Híveinket kívánságtok szerint rendeltetünk” (MOL P 1239 Apafi Mihály gyűjtemény. Tatár levelek. No. 2.). A tágabb szöveggörnyezet a következő: „Messiás vallásán való Erdély országának Fejedelme Apafi Mihály nekünk jó akarónk köszönetünk után minden jókat kívánunk. Akarjuk értésetekre adni, Hogy minden igyekezetünk és szándékunk az vólt hogy az Talasin uttyán mennyünk által, az hozzánk expediáltott követekkel is úgy beszélgettunk vólt, de mindeneknek igazgatója az Isten

és immár ezután utazásunkat intéztük az Tatrosi útra, Ezokáért kellett újabban levelünk által benneteket Tudósítani Levelünk oda érkezvén Birodalmatokban lévő Szegénység holtalmazásáért Fényes Hadainkból ha kívántatik *Salagvárdák* becsületes Híveinket kívánságtok szerint rendeltetünk, de idejénkorán az Tatrosi úthoz embe-reiteket külgyétek, hogy migh Fényes Hadainkkal oda érkezünk előzzének meg bennünket és hogy kívánságtok szerint az hová kívántatni fog mindenképpen az szegénység holtalmazására híveinket rendelhessük, és arról idején parancsolhassunk így tudjátok megh. Istentől adassék minden jó. Költ Szered vize mellett 7 Maji 1683. | Murad Girai Tatár Chám” (Uo.)

A másik levélben, mely ugyanezen a napon és helyen kelt, szintén „Murad Girai Tatár Hám” ígéri, hogy „birodalmatokban lévő szegénység holtalmazásáért Fényes Hadainkból ha kívántatik *Sálva gvárdának* böcsületes híveinket kívánságtok szerint rendeltetünk.” (L. ugyanott No. 3.)

Sajnos e két egykorú magyar fordítás krími-tatár eredetije ezideig még nem került elő, illetve ismeretes egy krími-tatár nyelvű levél, mely 1094 Dzemazi ül evvel havában (1683. április 28-tól május 28-ig), szintén a „Szered” folyó mellett kelt, és amely az oklevél hátlapján levő korabeli magyar jegyzet szerint 1683. május 13-án érkezett Apafi Mihályhoz (MOL Erdélyi Guberniumi Levéltár Cista Diplomatica F 126 No. 255.). Ennek szövege — a keleti szóvirágoktól eltekintve — szóról szóra egyezik a fenti két fordítással, így nagy a valószínűsége annak, hogy tulajdonképpen egyazon krími-tatár levél két egykorú magyar fordításával van dolgunk. Ezt látszik alátámasztani az a tény, hogy az egyik fordítás (No. 3.) Teleki Mihály hagyatékából került elő, aki ekkor Apafi Mihály kancellárja volt, vagyis a krími-tatár levelet mind a fejedelemnek, mind a kancellárjának lefordították. Csak így válik érthetővé, hogyan érkezhetett egy napon két szóról szóra egyező levél ugyanazon személytől. A fordításokon olvasható keltezés és az érkezés között eltelt hat nap szintén az oklevél és a két fordítás összetartozását látszik bizonyítani. Azt a tényt, hogy miért van a fordításokon a hónap mellett a nap is megadva (máj. 7.), holott a krími-tatár nyelvű levélben csak a hónap szerepel, a levelet hozó követ szóbeli közlésével lehet magyarázni.

Ha elfogadjuk, hogy a három levél összetartozik, a krími-tatár eredetiben vissza tudjuk keresni azt a szót, amelyet mindkét egykorú magyar fordítás *Salagvárda*, illetve *Sálva gvárda*-ként adott vissza. Ez a szó a krími-tatár levélben kétszer fordul elő (7., 8., 9. sor) محافظ قوالى = *m^uħafiz qull^urim^{iz}* alakban.

A szóösszetétel első tagja, a *m^uħafiz* arab eredetű szó, jelentése: 'őrző, védő, őr, megszálló (csapatokban szolgáló) katona; bewachend, bewahrende, Hüter, Besatzungssoldat' (ZENKER, J. Th., Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch. Leipzig, 1866. reprint Hildesheim, 1967. 821; a szó az oszmán-török nyelvből ismert; RADLOFF, W., Versuch eines Wörterbuches der türk-dialekte. St. Pétersbourg, 1911. IV, 2177: „der Militargouverneur, der Platzkommandant”; innen került át jövevénytárszóként a krími-tatárba; BUDAGOV, L., Sravnitelnij slovar turecko-tatarskih narečij. S. — Peterburg, 1869. II, 213: „beregujuščij, ohranjajuščij, garnizonnij soldat, komendant kreposti”, átkerült a XVII. századi magyar nyelvbe is; KAKUK, S., Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siecles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise. Bp., 1973. 282: az oszmán-török történelmi terminológiában „*m^uħafiz*”-nak eredetileg az „ország magasrangú személyiségeit a városon belül és kívül jártukban őrző egyéneket nevezték, később ez a jelentés kiterjedt a fontosabb szállítmányokat őrző, majd a vár-védő katonákra is”; PAKALIN, M. Z.: Osmanli tarih deyinleri ve terimleri sözlüğü. Istanbul, 1951. II, 564).

A szóösszetétel második tagja a *-l^{ri}* többes szám 3. személyű és a *-m^{iz}* többes szám 1. személyű birtokos személyraggal ellátott török *qul* szó, melynek jelentése: 'szolga,

rabszolga; ember; gyalogos közlegény, janicsár vezető; Knecht, Diener, Sklave; ein Mann; gemeiner soldat (zu Fuss), früher besonders janitschar' (ZENKER i. m. 719).

A *muhafiz qulu* vagy *muhafiz qulları* birtokos jelzős szóösszetétel a szótárakban és az általam ismert korabeli elbeszélő forrásokban nem fordul elő, de a két szó jelentését figyelembe véve így fordítható le: őrző, oltalmazó szolga (katona). Az, hogy ezt a kifejezést a XVII. századi fordítók mégsem fordították le valamilyen „biztosító vagy oltalmazó őrség”-nek, hanem helyette a neki megfelelő, latin eredetű terminus *technicus*-t, a *salagvárdá*-t használták, a kor diplomatikai gyakorlatának tulajdonítható.

Arról, hogy Apafi Mihály valóban igénybe vette a tatár kán által felajánlott oltalmazó őrséget (melyért természetesen fizetni kellett), egy másik feljegyzés tudósít: „1683. diebus mensis Maii. Fejérvári udvarbíránk Bonyhai János, az tatár hám tábora országunkon által menetele alkalmatosságával, hogy jószágaink ne károsodjanak, fizetett az *sallagvárdáknak* ez szerint: Kutfalvi *sallagvárdának* fl. 20 . . .” (SZÁDECZKI B., Apafi Mihály udvartartása. Bp., 1911. 282). Érdekeséggé válik, hogy ugyanez alkalommal a tatár kán „a maga számára való gazdálkodásra” szintén 20 Ft-ot kapott. Salagvárdákat természetesen nemcsak az erdélyi fejedelem, hanem minden tehetősebb alföldi város is tartott. Úgy látszik, hogy erre a városoknak engedélyt kellett kérni a budai pasától, amint ez Kőrös várcs török-kori irataiból kiderül: „Anno 1685 die 20 Octobris. Abdi Rhámán pászának hitt levele az *Salva Quardák* szabados tartása felől” (SZILÁDY Á.—SZILÁGYI S., Török—magyar kori történelmi emlékek. II. kötet, Pest, 1863. 138; Abdurrahman volt az utolsó budai pasa: 1684. nov.—1686. szept. 12.). Ugyancsak Kőrös város számadáskönyveiben olvashatjuk az 1688. évnél: „a *Salva gvardiáknak* fizettünk esztendőnt által 204 ft. 2d.” (uo. 165).

A kor politikai összefüggéseiből következik, hogy ezek a salagvárdák elsősorban tatárok voltak, akik a tatár kántól vagy a tatár sereg vezetőjétől megbízólevelet is kaptak. Ilyen krími-tatár megbízólevelet őriz Gyöngyös Város Levéltára No. 149., 234., 235.; Jászberény Város Levéltára No. 151.; Debrecen Város Levéltára No. 78. De a század vége felé előfordult, hogy az erdélyi fejedelemnek a német hadak ellenében német oltalmazó őrségre volt szüksége, amint ezt az alábbi feljegyzés tanúsítja: „1688 die 27 Maji . . . Ebből erogálodott a németekből álló *sellegvárdáknak* [így!] Sárkányban” (SZÁDECZKI i. m. 528).

Ez a néhány új adat (1683., 1685., 1688.) a szó jelentésére vonatkozóan újat nem hozott. Mind a krími-tatár levélben, mind egykorú magyar fordításaiban 'oltalmazó őrség' jelentésű. A korábbi adatok hiánya azt mutatja, hogy a szó a XVII. század második felében terjedhetett el. Erre utal egy 1596-ból származó, a krími Devlet Giray szultán pecsétjével hitelesített, feltehetően Magyarországon kibocsátott magyar nyelvű (!) levél, amelyben *salagvárda* helyett még annak magyar megfelelőjét, az *örzö* szót találjuk: „Im minten varasokra és Egieb falukra ahova szükség lesen *örzöket* kültöttem és bocziatam Azert ha az hatalmas cziasarnak Ato fizető Hiu Jobagi Vatok és Akartok lenni hat ahova *örzöket* nem attünk is hat jöjetök Zolnokban az Bek eő nagyságahoz és én ota *örzöket* kültetem és Vigietök és minten Varosi és falubeljek eleseket takaricziatok semmit ne felietök ha Igaz és Hiu Jobagiok Vatok.” (Debrecen Város Levéltára No. 114.)

A krími-tatár okleveles források alapján ennyit lehet a *salagvárda* szó történetéhez hozzátenni. A további kutatások remélhetően majd újabb eredményeket hoznak.

IVANICS MÁRIA

Boszorkány és bazargán. CSEFKÓ GYULA (MNY. XLVII, 274—5) *boszorkány* szavunk magyarázatának további megvilágosítása céljából felhívta a figyelmet egy addig ismeretlen adatra, amelyet hajlandó volt szavunk oszmán-török megfelelőjének tekinteni.

Az adat II. Rákóczi Ferenc két követének 1709-ben a nándorfehérvári szerdárnál tett látogatásáról szóló beszámolójából származik. E jelentésben többek közt arról van szó, hogy a szerdár két török rabnő kiváltását kéri a fejedelemtől, azzal, hogy az értük járó váltságdíjat hajlandó megtéríteni. A jelentés szerint a követek erre azt mondták: „Feleltünk: Ezelőtt is megmondottuk, most aziránt assecuráljuk is, nem is pénzért, mivel nincsen kalmár Fia, hanem fiúi affectiójának készségéből. Felelt az Passa: Tudom az Fejedelem nem *Bazargán*, de azt gondolom az Fejedelem is olly privatus emberektől el nem veszi. Feleltünk: Talál abban az Felsőges Fejedelem módot.” (MonIrók. XXVII, 243.)

CSEFKÓ úgy próbálta magyarázni a pasa szavait, hogy a fejedelem nem *bazargán*, azaz „nem erőszakos ember, nem olyan, 'aki elnyom', és a magánemberek tulajdonában levő két török rableányt nem hatalmi szóval követeli, hanem megfelelő összegért kiváltja”.

CSEFKÓ magyarázata elháríthatatlan akadályokba ütközik. A javasolt etimológia azt kívánná meg, hogy a *bazargán* z jelét sz-nek olvassuk, ilyen helyesírás-módra azonban az egész követ-jelentésben más példát keresve sem találunk. A szöveg figyelmes olvasásából azonban külső források igénybevétele nélkül is világos, hogy a *bazargán* jelentése nem 'erőszakos ember, aki elnyom', hanem 'kereskedő', vagy ha tetszik, 'kalmár'.

És valóban az irod. oszm. *bāzīrgān* '1. kereskedő; 2. házaló' (REDHOUSE 322) és a mai *bazīrgān* 'ua.' (HONY² 40). Az 1709-ben Nándorfehérváron hallott *bazargān* hangtani és jelentéstani szempontból egyaránt kifogástalan. A török szó ugyanis perzsa eredetű, ahol *bāzārgān* és *bāzārgān* 'a merchant, a trader' alakban és jelentésben ismeretes (STEIN-GASS 144, 145).

A m. *bazargán* 'marchand' megtalálható KAKUK ZSUSZA (Recherches: BOH. XIX, 63) oszmán-török jövevényszavainknak szentelt jeles művében is. A török szó megvan a szerb-horvátban, a macedónban, a bolgárban, a románban, az albánban és a görögben. KAKUK ZSUSZSÁNAK elkerülte a figyelmét CSEFKÓ GYULA rövid közleménye; téves etimológiai kísérletről lévén szó, ez persze nem kár. Érdekes azonban az, hogy mind a ketten az 1709-es követ-jelentésből vették adatukat.

Ez annyit jelent, hogy a magyar szóra ez idő szerint egyetlen, kései adatunk van csak. E körülményt súlyosbítja a szöveggörnyezet vallomása: a magyar követek *kalmár*-t mondanak, ugyane szó helyett a török pasa *bazargán*-t használ. Felvetődik tehát a kérdés: a *bazargán* csakugyan hódoltság kori török jövevényszavaink közé tartozik?

Jövevényszó-kutatás szempontjából tanulságos kérdés, amely korántsem elszigetelt jelenséget tükröz. Úgy látszik, számolnunk kell olyan idegen szavakkal is, amelyeket annak idején csak értettek, de nem használtak, amelyek a szókészlet pereméről kihullottak, mielőtt még a tulajdonképpeni szókészletbe sikerült volna bekerülniök.

Érdemes volna KAKUK ZSUSZSÁNAK kitűnő könyvének becses anyagát ebből a szempontból is megvizsgálnia. A török nyelv története szempontjából helyénvaló, ha könyvében a *bazargán*-t is tárgyalja, mert magyar szöveg tartotta fenn ezt az érdekes alakváltozatot. Azonban úgy vélem, helyes volna, ha megvalósítaná eredeti tervét, és megírná e jövevényszavak történetét, azok helyes értelmezését a magyar nyelv történetének szemszögéből is. Ez a munka ugyanis nem azonos jelenlegi munkájának fonákra fordításával: hamis illúzió tehát azt hinni, hogy e meg nem írott művet a jelenlegi könyv kielégítően pótolja. Reméljük, KAKUK ZSUSZA nem riad vissza e nem egyszerű feladatnak a vállalásától.

LIGETI LAJOS

NYELVMŰVELÉS

A betűrendbe sorolás problémái a lexikográfiában*

I. Szűkebb ábécé — teljesebb ábécé — „lexikográfiai” ábécé. — „Adatokat betűrendbe szedni: ez viszonylag keveseknek válik feladatává. De adatokat kikeresni betűrendes jegyzékből: erre rákényszerül a telefonkönyvnek, a menetrend községmutató részének, a helységnévtárnak, a könyvtári katalógusnak minden forgatója. S aki keres, annak éppúgy ismernie kell a besorolás szabályait, mint aki szerkeszti ezeket a műveket” — írja DEME LÁSZLÓ (Helyesírási rendszerünk logikája. Bp., 1965. 29—30).

A fenti, alkalmilag használt „betűrendes jegyzékek” felsorolásából azonban hiányoznak szótáraink, lexikonjaink. Pedig ezeknek hatalmas táborát sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hiszen egyedül az Akadémiai Kiadó 1950—1975 (jan. 1.) között 412 kötet szótárt, több mint 7 millió, valamint 45 kötet lexikont, mintegy 2 és félmillió példányszámban jelentetett meg. (Ez teszi indokolttá, hogy külön foglalkozunk szabályzatunknak betűrendbe sorolási elveivel az Akadémiai Kiadó szemszögéből és mindennapos gyakorlatában.) Meg kell említenünk továbbá tudományos műveinket is, melyek tárgy- és névmutatójukkal ugyancsak a „betűrendes jegyzékek” kezelésének ismeretét tételezik fel, és kizárólag (valamiféle) „besorolás szabályainak” követésében válnak használójuk számára kezelhetővé, valóban „használhatóvá”.

A betűrendbe sorolás problémája rendkívül egyszerűnek, szinte „probléma nélkülinek” tűnik, hiszen annak elveit — a közhiedelem szerint — „A magyar helyesírás szabályai” (1954.) világosan lefektették (14—21. pont). — E szabályok 14. pontja a betűrendbe sorolás „szerepét” valóban elismeri: „különösen a szótárak, névtárak, névsorok, tartalomjegyzékek, tárgymutatók és ilyenfélék” összeállítására terén („a belső használatra készült bibliográfiák, kartotékok, katalógusok stb.” kategóriáját a MNOSZ 3401—52. számú — azóta túlhaladott — szabványa alapján a szabályok alól felmenti), de „rendezési elveit” a lexikonok speciális igényeire kivetítve nem érinti. Talán szabályzatunk megalkotói a betűrendbe sorolás fent említett pontjait lexikográfiánk egész területére elegendőnek tartották volna? — Aligha. Inkább arra kell gondolnunk, hogy a szabályzat megalkotásakor (1954.) még ilyen igények nem merültek fel, hiszen gondoljunk arra, hogy például az első nagy magyar lexikon szerkesztése a felszabadulás után csak 1955-ben kezdődött meg.

Ezzel szemben azonban a teljesség kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy lexikográfiánk másik területe: a magyar kezdésű kétnyelvű szótárak, valamint magyar értelmező szótáraink esetében a szabályzatban lefektetett elvek valóban elegendőnek bizonyultak. Az Akadémiai Kiadó szótárossztályának a betűrendbe sorolás soha nem okozott problémát: kétnyelvű szótáraink szerkesztői mindig is szigorúan a fennálló szabályokhoz tartották és tartják magukat. A betűrendbe sorolás kérdéseit — a szabályzat szem előtt tartásával — annyira természetesnek veszik, hogy arra a szótárak előszavában csak a legtrikább esetben térnek ki. — Magyar értelmező szótáraink e tekintetben már közlényebbek. Bár „A magyar nyelv értelmező szótára” (Bp., 1959—62.) még megelégszik azzal, hogy csak a „teljesebb magyar ábécé” nyomtatott nagy- és kisbetűit közölje táblázat formájában, a „Magyar értelmező kéziszótár” (Bp., 1972.) már bővebben foglalkozik a betűrendbe sorolás kérdéseivel, amikor hangsúlyozza: „Szótárunk a szavakat ábécérendbe szedve, szócikkekben dolgozza fel...” (IX); „... a bokrosítás, vagyis a tövük vagy előtagjuk alapján összetartozó szavaknak egy-egy szövbokorban való fogla-

* Az MTA Helyesírási Bizottságában 1974. június 21-én megvitattott tervtanulmány.

lása nem történhetett a szoros betűrend rovására, mert ez megnehezítette volna a szótárban a szavak megtalálását . . .” (VII); „A bokrosítás kiterjed minden összetett szóra és származékra, az összetartozó csoportok azonban a betűrend teljes érvényesülése végett helyenként megszakadnak” (IX). — A lexikonok világából kiragadott példa: a Műszaki Lexikon (Bp., 1970.) előszavában ezzel szemben lakonikusan csak „a betűrendbe szedett címszavak s z o k á s o s s o r r e n d”-jéről [kiemelés tőlem, R. O.] beszél.

A betűrendbe sorolás kérdésének mostoha kezelése lexikonjaink előszavában — véleményem szerint — ki nem mondott bevallása annak, hogy lexikográfiai irodalmunk hatalmas arányú kibontakozása és fejlődése folytán a betűrendbe sorolás jelenlegi szabályai, mint a lexikográfia fejlődésétől elmaradt „elméleti” szabályok, lexikonjaink számára már elégteleneknek bizonyultak, és „gyakorlati” munkájuk során e tekintetben — nolens volens — új megoldási formák bevezetése vált szerkesztőik részéről szükségessé.

A magyar nyelv fejlődése során nemegyszer kerülhettek tollforgatóink ilyen zavarba. Már a magyar nemzeti ábécé, a szűkebb ábécé őse is kénytelen volt az idők folyamán olyan elemeket felvenni, amelyeket eredetileg nem tartalmazott. (Ilyenek pl. a *dz*, *dzs* — a XV—XVI. század óta; a *zs* — a szláv nyelvekből átvett hangzó jelölésére.) A folyamat útja a (*q*, *w*, *x*, *y* felvételével kialakult) „teljesebb ábécéen” keresztül továbbvezet, hiszen lexikográfiai irodalmunkban egyre újabb és újabb idegen betűk (mellékjeles betűk: *ä*, *ǎ*, *ã* stb.; a nem latin betűs ábécé tagjai: a német *ß*, az izlandi *ð*, *þ*; esetleges nyelvjárási lejegyzésekben használatos betűk, fonetikai jelek stb.) merülnek fel, amelyeket bizonyos sorrendben a meglévő magyar alapbetűkkel — az azt követő hangzó ábécéjétől függően — váltakozva szoktak elhelyezni. Besorolásuk a magyar ábécébe problematikus és a lexikográfiai gyakorlatban több variációt is mutat. A legszembe-tűnőbbben jelentkeznek ezek a variációk a görög betűk felvételével kapcsolatban (pl. az *α*-val kezdődő összetételek hol az *a*-val váltakozva, hol az összes *a*-val kezdődő szavak után, sokszor az *α* figyelmen kívül hagyásával a következő betű ábécéjébe sorolva kerülnek felvételre).

Az új helyesírási szabályok megalkotása során figyelmünket tehát a külföldi lexikográfiai munkák felhasználása folytán egyre bővülő ismeretkörünk rögzítésére hivatott belföldi lexikográfiaink betűrendi besorolási problémáira is ki kell terjesztenünk. Egyre inkább kell ugyanis arra gondolnunk, hogy kiadóinknak, intézményeinknek és ezek kiadványain keresztül természetesen a művek használóinak e téren valamiféle egységes rendszerrel segítségére siessünk, vagy legalábbis ilyen rendszer szükségességére felhívjuk a figyelmet.

A kérdés komplikált, hiszen sokszor a magyar nyelvből hiányzó betűket kell felvenni és azokat a lexikális információ megtalálhatósága érdekében — a „magyar betűkkel” együtt — bizonyos rendszerbe foglalni.

A már most is egyre sűrűbben jelentkező ilyen természetű problémákat a kiadó szervek szerkesztői és a szerzők a mindenkori műfajnak megfelelően, „központi” elképzelés és direktíva hiányában, szakmai zsargonnal élve: „házi kozmetikával” kényszerűnek saját ízlésük, elgondolásuk szerint, esetleg más és más módon kezelni. A kényszerű megoldások sokfélesége azonban azzal a veszéllyel fenyeget, hogy a használók munkáját megnehezíti, hiszen valósággal arra kényszeríti őket, hogy kiadványonként esetleg más és más ábécé-szisztémát sajátítsanak el csak azért, hogy a kívánt információt a lehető leggyorsabban, a legkisebb kínlódás árán, minimális keresgélcéssel megkaphassák.

A fenti és más — sokszor ismeretlen eredetű — megoldási módok még jobban alátámasztják azt a tényt, hogy „betűrendbe sorolási szabályaink” kereteit a modern idők lexikográfiai igényei és követelményei szétfeszítették.

Ennek ellenére helytelen lenne azt kívánni, hogy az új helyesírási szabályok megalkotása során az úgynevezett „szűkebb” és „teljesebb” magyar ábécé mellé egy, a fenti

lexikográfiai kategóriákkal kiegészített „teljes” magyar ábécét hozzunk létre, hiszen egy ilyen „végtelen ábécé” csak megterhelné, agyonnyomná magyar helyesírási szabályzatunkat. Célszerűnek látszana azonban:

1. Ha a kizárólag magyar anyagot tartalmazó betűrendes jegyzékeken túlmenően a már most is többféle variációban meglévő, a lexikográfusok által használt „lexikográfiai” ábécére, vagyis a szerkesztők és a nagyközönség lexikográfiai használatára szolgáló, idegen ábécék betűivel bővített „teljesebb ábécé” (több szintben és verzióban mutakozó) létezésére felhívókat a figyelmet.

2. Ha e „lexikográfiai ábécé” kialakítása kiadóink, intézményeink stb. részéről egységes szempontok szerint történne. Ilyen „egységes lexikográfiai ábécét” képezhetne például két- vagy többjegyű kombinációival együtt — anélkül, hogy valamiféle „világ-ábécé” teljességének igényével lépne fel — ez a betűrend: *a, á, á* (accent aigu), *ā, â, ã, ä, å, æ, ä, œ, ã*; *b*; *c, ç, ê, é, é, ê, ç*; *cs*; *d, đ, đ*; *dz, dž, dz, dž; dzs*; *e, é, ē, ê, è, ē, e, ě, é, é*; *f*; *g, ĝ, ğ, ğ, ğ; gy*; *h, ħ, ħ, ħ; i, í, î, î, ï, ï, i*; *j, ĵ*; *k, k, k; l, ł, l; ly*; *m*; *n, ñ, ñ, ñ; ny*; *o, ó, ô, ô, õ, õ, ø*; *ö, ő*; *p*; *q*; *r, ř, ř; s, š, š, ś*; *sz; t, ł, ł; ty*; *u, ú, ū, ū, ū, ŷ, ŷ; ü, ű*; *v*; *w*; *x*; *y, ý*; *z, ź, ź, ź; zs*.

Mint látható, a mellékjeles (diakritikus) betű „homonimia” esetén: a) egyenrangú a mellékjel nélküivel; b) sorrend tekintetében a mellékjel nélküli megelőzi a mellékjeleset; c) a mellékjeles magyar betű (*á, é, í, ó, ő, ú, ű*), vagyis tulajdonképpen a magánhangzó hosszúságjelölő változata megelőzi a többi mellékjeleset.

A fenti, pontosvesszőkkel tagolt betűket a magyar alapbetű írásképe alapján vizuálisan, kiejtésüktől függetlenül vettük egy-egy csoportba, abból kiindulva, hogy a használók többsége a helyes kiejtést nem ismeri. (Annak megadása más lexikográfiai megoldást igényel!) — A görög betűket, valamint a nem latin betűs ábécék tagjait nem soroltuk be a mellékjelekkel bővített ábécébe, hanem javasoljuk, hogy azok külön csoportban a latin betűs ábécé után — spáciummal — következzenek. A szóközben levő görög (vagy más nem latin) betűket azonban a megfelelő magyar betűk sorrendjében kellene figyelembe venni. (Pl. az *α-t a*-nak, a *γ-t g*-nek tekintve stb.). — Ebbe az irányba mutat egyébként már a maga területén ERDEY-GRÚZ TIBOR ÉS FODORNÉ CSÁNYI PIROSKA szerkesztésében megjelent: „A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai. VII. Kémiai helyesírási szótár” (Akadémiai Kiadó. Bp., 1972.) is.

A számmal kezdődő (vagy a szóközben számmal ellátott) összetételek betűrendi besorolása esetében a lexikonokban az látszik célszerűnek, ha a szám utáni első betű szerint végezzük a besorolást. E téren azonban tudomásul kell vennünk, hogy szakmák szerint különböző szokásokat követnek. Nem ártana az új helyesírási szabályzatban majd annak idején a különböző szakmák variációs megoldási lehetőségeit példákkal is illusztrálni (pl. hogyan oldják meg a lexikonok és a kartográfiai kiadványok egy és ugyanazon fogalom betűrendi besorolását).

Igaz ugyan, hogy a „lexikográfiai ábécé” — mint egységes és közös műhelynyelv — elsősorban a lexikonok és szótárak szerkesztőinek belső használatára szolgál, ugyanakkor azonban nem szabad szem elől téveszteni, hogy külső használatra is szól, hiszen a lexikon- és szótárhasználó közönség nap mint nap találkozik vele, és így szabályzatunknak is érdemes foglalkoznia e fogalomkörrel.

2. A magánhangzós betűpárok kérdése. — DEME LÁSZLÓ idézett munkájában hangsúlyozza: „A besorolás alapja tehát a magyar ábécé — egy különbséggel. Hogy a hosszú magánhangzó nem számít a besorolásban önálló elemnek, hanem egybeveendő a röviddel.” A helyesírási szabályzat (17. pont) szerint egyetlen értékű betűpárokról ott beszélünk (*a—á, e—é, i—í* stb.), ahol az egyetlen érték annyit jelent, hogy a magánhangzó hosszú változatát jelölő betű a szó elején meg is előzheti a rövid változatot jelölő betűt.

Pl. *április*
apró
ár
arab stb.

A rövid magánhangzót jelölő betű azonban mindig megelőzi a hosszú magánhangzót jelölőt, ha két vagy több szóalak csupán a betűpár két tagjában különbözik egymástól.

Pl. *koros*
kóros
kórós stb.

Az Akadémiai Kiadó lexikográfiai osztályai (szótárossztály, lexikonosztály), valamint a név- és tárgymutatókkal ellátott tudományos művek gazdája: a lektorátus egyöntetűen betartják az idevágó szabályokat.

Annak ellenére, hogy az Akadémiai Kiadó szerkesztői között is vannak annak az elgondolásnak hívei, hogy az *á*-t — minthogy az a fonetika szemszögéből tekintve külön hang és nem az *a* hosszú változata — külön betűként kellene szótárainkban, lexikonjainkban stb. kezelni, a használó szempontjából mégis csak az látszik célszerűnek, hogy az eddigi gyakorlat útjáról ne térjünk le, vagyis az *a*—*á* betűpárnak a többi magánhangzós betűpár analógiájára kialakított jelenlegi status quóóját tartsuk fenn, és a szabályzat idevágó részét ne változtassuk meg.

3. A kétjegyű betűk kérdése. — A helyesírási szabályzat 18. pontja kimondja, hogy „A szavaknak és a tulajdonneveknek betűrendbe szedésében a szó elején az egyjegyű betűt teljesen elkülönítjük az azonos elemmel kezdődő, de külön mássalhangzót jelölő kétjegyű betűtől. Az egyjegyű betű megelőzi a kétjegyűt:

Pl. <i>cudar</i>	<i>gazda</i>
<i>cukor</i>	<i>gép</i>
<i>cuppant</i>	<i>golyó</i>
<i>csalít</i>	<i>gyalog</i>
<i>csata</i>	<i>gyep</i>
<i>csermely</i> stb.	<i>gyufa</i> stb.”

Az Akadémiai Kiadó kiadványai e kérdésben többféle gyakorlatot követnek:

A) A szótárossztály magyar kezdésű kétjegyű szótáraiban a szótárírás hagyományait követve — a könnyebb eligazodás érdekében — a „teljes elkülönítés” elvét még tovább viszi: a kétjegyű betűket le is kapcsolja az egyjegyűek uszályáról, és teljesen új betűkként kezeli, külön lexikográfiai egységeknek tekinti őket. E tényre a szócikkeket megelőző, magányos verzál *CS*, *GY*, *LY*, *NY* stb. hívja fel a figyelmet. (Egyébként maga a magyar ábécé is külön betűkként sorolja fel a kétjegyű betűket: *c, cs . . . g, gy . . .* stb. !)

A szabályokat követi „A magyar nyelv értelmező szótára”, a „Magyar értelmező kéziszótár” és BAKOS, Idegen szavak és kifejezések szótára (Bp., 1973.) is.

Nem tarthatják magukat azonban a fenti előíráshoz olyan típusú szótáraink, mint BRENCsÁN, Orvosi Szótár (Terra. Bp., 1969.) vagy MAGAY, Idegen nevek kiejtési szótára (Bp., 1974.), már csak azért sem, mert zömmel idegen szó-, illetőleg névanyagukban magyar kétjegyű betűk nemigen fordulnak elő.

B) A lexikonosztály a kétjegyű betűket együtt hozza az egyjegyűekkel. Tüzetesebb vizsgálódáskor rögtön szembevetjük a kétjegyű betűk besorolásának hibrid megoldása: nemcsak, hogy nem kezelik lexikonjaink a kétjegyű betűket (néha az *SZ* érthetetlen kivételével!) a szótárossztályhoz hasonló módon, hanem még a „teljes elkülönítés” szabálya ellen is vétének, pedig az világosan kimondja, hogy „az egyjegyű megelőzi a

kétjegyűt". A kétjegyű betű létét szinte tagadva, azt az egyjegyűbe olvasztják bele, vagyis *cs* helyett *c + s*-et, *gy* helyett *g + y*-t, *sz* helyett *s + z*-t stb. látnak, és használójukra így valamiféle mechanikus ábécé világát kényszerítik rá.

Pl. <i>croupier</i>	<i>Csűrös</i>
<i>Croydon</i>	<i>Csúry</i>
<i>cruzeiro</i>	<i>ŐTK</i>
<i>cs.</i>	<i>Cu.</i>
<i>Csaadajev</i>	<i>Cuanza</i>
<i>Csabacsüd</i>	<i>Cuba</i> stb.
...	(Új magyar lexikon. Bp., 1961–62 ² .)

Ugyanezt a módszert követik többek között: Magyar irodalmi lexikon (Bp., 1965.), Magyar életrajzi lexikon (Bp., 1967.), Új filmlexikon (Bp., 1973.) stb.

Fokozza a felemás állapotot, hogy a fenti kategóriába tartozókkal szemben egyes lexikonjaink az *SZ* betűt már teljesen külön tartják: Természettudományi lexikon (Bp., 1964–68.), Orvosi lexikon (Bp., 1973.), Művészeti kislexikon (Bp., 1973.), Budapest lexikon (Bp., 1973.), Fejlődő országok lexikonja (Bp., 1973.) stb. — Mintha az újabban megjelenő lexikonjainkban már az *SZ* különtartása lenne az általános tendencia.

Fel kell hívnom a figyelmet egy — nyilván a fenti elvekből adódó — kínmegoldásra is: A „Természettudományi lexikon” II. kötete — feltehetően terjedelmi okokból — képtelen a *G*-vel kezdődő anyagnak végig helyet biztosítani, és ennek folytán kénytelen azt a III. kötetben, de ott már új betű kezdetét jelző verzál *GY* lexikográfiai egységtagoló kétjegyű betűvel folytatni, holott: a) a kétjegyű betű létjogosultságát mechanikus módszeréből következően (az *sz* kivételével) az egész lexikon folyamán „nem ismeri el”; b) a III. kötet kezdő és megtevesztő ál-*GY* jelzésű anyaga ennek folytán olyan szavakat is tartalmaz, amelyeknek a *GY*-hez (a betűképtől eltekintve) semmi közük sincs.

Pl. <i>gyakoriság</i>	<i>gynoeceum</i>
...	<i>gyógyiszap</i>
<i>Gyires</i>	<i>Gyözelem-csúcs</i>
<i>Gyldén</i>	<i>Gypsophila</i>
<i>Gymnacarpeae</i>	<i>gyéri</i>
<i>Gymnadena</i>	...
<i>Gymnocladus</i>	<i>gyttja</i>
...	<i>gyufa</i>
	<i>gyújtás</i> stb.

Nem vitás tehát, hogy itt — mint már említettem — a kínmegoldás tipikus esetével állunk szemben, amelyet a szedőszekrény ördöge még a *Gymnacarpeae* sajtóhibával is megtoldott. (Helyesen ugyanis: *Gymnocarpeae*!)

Bár a szabályzat értelmében a kétjegyű betűket az egyjegyűek után folyamatos szedésben is el lehetne képzelni (l. 96. lap), mégis úgy vélem: célszerű lenne, ha lexikonjaink (beleértve egyéb kiadóink kiadványait is) a „teljes elkülönítés” elvét úgy értelmeznék, mint szótárosztályunk, vagyis a kétjegyű betűket külön egységként kezelnék, még akkor is, ha egyes — lexikonok kezelésében járatlan — használók esetleg a *nylon*-t a *ny*-betűben, a *Gymnospermae*-t a *gy*-betűben stb. próbálnák megkeresni.

A fentiekből szinte törvényszerűen következik, hogy a szótárosztállyal ellentétben a lexikonosztály a helyesírási szabályzat 19. pontjában foglaltaktól is eltér. E pont többek között — mint ismeretes — kimondja: „Az egyjegyű betűk sorrendjében a hosszú mássalhangzót jelölő kettőzött betűk első és második elemét külön-külön betűnek tekint-

jük. A kétjegyű betűknek hosszú mássalhangzót jelölő kettőzött változataiban a betűrendbe szedés nem az egyszerűsített alakok (vö. 10.) szerint történik, hanem a kettőzött betűt két *cs*-nek (*cscs*-nek), két *gy*-nek (*gygy*-nek), két *sz*-nek (*ssz*-nek) stb. számítva soroljuk a szót a megfelelő helyre:

Pl. <i>kastély</i>	<i>menza</i>
<i>kasza</i>	<i>meny</i>
<i>kaszinó</i>	<i>menyecske</i>
<i>kassza</i>	<i>mennybolt</i>
<i>kaszt</i> stb.	<i>mennyiség</i> stb.”

A lexikonosztály tehát ebben a kérdésben is következetesen — önmagához híven — a mechanikus ábécét tartva szem előtt, pl. az *ssz*-et nem *sz* + *sz-re*, hanem *s* + *s* + *z-re* stb. bontja fel és állítja ábécéjébe.

Pl. <i>aspirantúra</i>	<i>Aston</i>
<i>assai</i>	<i>Asunción</i>
<i>Asszam</i>	<i>ásvány</i>
<i>assignata</i>	<i>ásványtan</i>
<i>Assur</i>	<i>ásványvíz</i>
<i>asszimiláció</i>	<i>Aszafjev</i>
<i>Asszírria</i>	<i>aszály</i>
....	....
<i>Asszuán</i>	<i>aszú</i>
	<i>at</i>

(Kislexikon. Bp., 1968.)

Az igazság kedvéért — a lexikonszerkesztők mentiségére — meg kell azonban jegyezni, hogy lexikonjaink az előszóban vagy a használati tudnivalókban néha fel is hívják a figyelmet a szabályzattól történt eltérésre. Így: Új magyar lexikon: „A címszavak betűrendbe sorolásánál a könnyebb fellelhetőség érdekében a betűk írásképét (és nem kiejtését) vettük alapul. A betűrendben tehát nem teszünk különbséget az *a* és az *á*, az *e* és az *é* stb. között (pl. az *árpa* címszót az *asztal* címszó előtt találjuk). A *cs*, *gy*, *sz*, *ssz* stb. kettős betűket sem külön, hanem a **b e t ű r e n d** [kiemelés tőlem, R. O.] szerint soroljuk (pl. *Acsád* a sorrendben az *acut* szó elé kerül, mert az *s* megelőzi az *u*-t). — Két vagy több tagból álló címszót úgy sorolunk, mintha egybe volna írva. Pl. az *a tempo* címszót az *asztal* és az *aula* címszavak között találjuk”. — Természettudományi lexikon, Orvosi lexikon: „A címszavak betűrendbe sorolásánál a betűk írásképét (nem a kiejtését) vettük alapul. A betűrendben nem teszünk különbséget *a* és *á*, *e* és *é* stb. között, a *cs*, *sz*, *ssz* stb. többes betűket **s z i g o r ú b e t ű r e n d** [kiemelés tőlem, R. O.] szerint soroljuk.” — Kislexikon: „A címszavakat **s z i g o r ú á b é c é b e** [kiemelés tőlem, R. O.] szedtük, ami pl. azt jelenti, hogy az *ssz* után csak az *st*, *su*, *sü*, *sw*, *sz*, *sy* közéiktatásával következik az *sz*.” — Világirodalmi lexikon. Bp., 1970.: „A címszavak sorrendje az ábécé rendjét követi. Tekintettel arra, hogy címszavaink túlnyomó többsége idegen név, ill. szó, s ezek a legkülönbözőbb ékezeteket, diakritikus jeleket tartalmazák, a sorrend meghatározásakor csak a latin ábécé alapbetűit vettük figyelembe; nem teszünk tehát különbséget pl. *o*, *ó*, *ō* és *ö*, *u*, *ú*, *ū* és *ü* között sem, és a magyar ábécé kettős betűit (*cs*, *gy*, *sz* stb.) elemeikre bontva külön betűknek tekintjük.”

Sajnálatos módon azonban a legtöbb lexikon nem tartja érdemesnek, hogy „betűrend”-jének műhelytükaiába — még ha ily szerény formában is — beavassa a használat (pl. Magyar irodalmi lexikon. Bp., 1965.; Művészeti lexikon. Bp., 1965.; Magyar életrajzi lexikon. Bp., 1967.; Műszaki lexikon. Bp., 1970.; Új filmlexikon. Bp., 1971.; Művészeti

kislexikon. Bp., 1973.; Budapest lexikon. Bp., 1973.; Fejlődő országok lexikonja. Bp., 1973. stb.), holott véleményem szerint a szabályzattól való eltérésre utaló figyelmeztetésre — mint kiadói udvariassági gesztusra — a gyors fellelhetőség érdekében joggal tarthatna igényt a használó.

Ma már szinte lehetetlen megállapítani, hogy a lexikonosztályt valamikor 20 évvel ezelőtt mi is készíthette arra, hogy a szabályzattól ezekben a pontokban oly makacs következetességgel eltérjen. — Gondolhatnánk olyasféle elvre, miszerint: a használónak könnyebb „szemmel” megkeresnie egyjegyű betűkön keresztül a kívánt információt, minthogy előbb a hosszú mássalhangzókat a szabályzat kívánalmi szerint gondolatban felbontsa, vagyis az anyag kényelmes vizuális átfutási mechanizmusát egy azt kizökkentő „agymunka” előzze meg.

Akárhogy is legyen: tény, hogy a lexikonosztály a helyesírási szabályzat 19. pontját fennállása óta nem teszi magáévá, és „szigorú betűrend”-ről, „szigorú ábécé”-ről beszél (l. fenn) — mintha egy kevésbé szigorú is lenne! Ezt a „betűrend”-et teszi szinte szokásjogi alapon (más kiadók által is követett) „háziszabály”-ává, holott az egységesség érdekében kívánatos lenne, ha eddigi gyakorlatát nem tekintené „haladó hagyomány”-nak, és — függetlenül attól, hogy nagy százalékarányban idegen, tehát végeredményben vegyes szóanyaggal dolgozik — új lexikonjaiban visszatérne a szabályzathoz. E kívánásunk természetesen nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a már munkában álló lexikonokban, utánnomásokban változatlanul eddigi „elveit” kövesse, azzal a megszorítással, hogy mindegyik lexikon köteles legyen előszavában vagy használati tájékoztatójában az érvényes szabályzattól való eltérésre használói figyelmét felhívni.

RÁTZ OTTÓ

S Z E M L E

Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum Tallinae habitus 17.—23. VIII 1970. Pars I. Acta Linguistica

Redegit VALMEN HALLAP. Tallinn, 1975. 752 l.

I. A tallinni finnugor kongresszus régóta várt első, nagy kötete végre megjelent. 143 előadást tartalmaz: a plenáris ülések négy nyelvészeti előadását (E. ITKONEN, LAKÓ GYÖRGY, V. LYTKIN és BO WICKMAN előadásait, amelyek a Sovetskoe Finno-ugrovedenie 1970-es évfolyamában megjelentek), az általános finnugor nyelvtudomány körébe vágó (21), illetőleg a balti-finn (50), a lapp (6), a volgai (15), a permi (9), az ugor (31, ebből 22 magyar témájú) és a szamojéd (7) nyelvvel foglalkozó tanulmányokat. A 143 előadás hét nyelven hangzott el, s olvasható e vaskos kötetben: 70 német, 34 orosz, 21 angol, 8 finn, 4 észt, 3–3 francia és magyar nyelven. Sajnálatos, hogy a könyv öt évvel a benne foglalt előadások elhangzása után jelent csak meg.

A kötet az előadásokon kívül a következő fejezetekből áll: tartalomjegyzék (V–X), kongresszusi beszámoló beszédrészetekkel, a 42 tagú szervezőbizottság név-lajstromával, a kongresszusi résztvevőknek országokra és szekciókra bontott statisztikájával német (XI–XXV.) és orosz nyelven (XXVI–XL.), a résztvevők abc rendű névsora (XLI–XLIX.), a szerkesztőbizottság megjegyzései németül (L.) és oroszul (LI.).

Ismertetésemben — folyóiratunk profiljának megfelelően — csak a magyar nyelvről szóló előadásokat említem meg, s ahogy kongresszusi kötetek esetében szokás, csupán néhányat mutatok be, a többire annotáció formájában kívánom fölhívni a figyelmet. Természetesen a többi előadás is joggal tart igényt a magyar nyelvészettel foglalkozók érdeklődésére, éspedig nemcsak a módszertani tanulságok miatt, azért is, mert a

nyelvünkkel hasonló szerkezetű rokon nyelvek konkrét anyagokban is segíthetik a magyar nyelv kutatóit. Képet kaphatunk továbbá arról is, mivel foglalkoztak, mit vizsgáltak, milyen módszerekkel dolgoztak a finnugrisztikában a 60-as évek legvégén.

2. BENKŐ LORÁND a szavak kronologizálásának kérdéseiről, a magyar szókincs legrégebb, biztosan nem etimologizálható rétege meghatározásának a lehetőségeiről ír (Zur Frage der Chronologisierung der Wörter: 575—9). Ha az etimológusnak nem áll rendelkezésére a szótörténet (nyelvemlékek), két kritérium támogathatja a szavak eredetének a vizsgálatában: a szó belső tulajdonságai (szerkezet, jelleg) és nyelvföldrajzi helyzetük. BENKŐ az elsővel foglalkozik. A morfonológiai, morfológiai szerkezet, hangrendi párhuzam, mássalhangzó-változások, ősi képzővel alkotott származékok, szóhasadás, szócsaládosodás, nomenverbum-jelleg stb. valószínűsíthetik egy-egy szó igen korai eredetét. Hangsúlyozza BENKŐ a honfoglalás előttre datálható ismeretlen és bizonytalan eredetű szavak (a magyar tőszókészlet mintegy 23—30%-a) illetén vizsgálatának a szükségességét. Tegyük hozzá: ez nemcsak a magyar nyelvtudomány számára lenne fontos, finnugor szempontból is az. Itt ugyanis világosan találkoznak finnugor és magyar érdekek. Többek között ezért is nagy érdeklődéssel várjuk BENKŐnek az előadásban jelzett idevágó részvizsgálatait. — FUTAKY ISTVÁN a magyar nyelv „altáji” jövevényszavainak a kérdéséhez szól hozzá (Zur Frage der „altaischen” Lehnwörter des Ungarischen: 587—92). A magyar nyelvtudományban uralkodó nézet szerint a magyar az altáji nyelvcsalád török ágából vett át csupán jövevényszavakat. FUTAKY azon a véleményen van, hogy több ősi, eddig megnyugtatóan még nem etimologizált magyar szó tunguz alapon magyarítható (l. még tőle: UAJb. XLIII, 178—80). Két etimológia: a *beteg* és az *oldal* tunguz jövevény voltának a bizonyításával valószínűsíti véleményét. Reméljük — és várjuk —, hogy FUTAKY az osztják nyelv tunguz jövevényszavainak a feldolgozása után (Tungusische Lehnwörter des Ostjakischen. Wiesbaden, 1975. 96 l.) sort kerít a szóba jöhető magyar szavak tunguz eredetének a beható vizsgálatára is. — IMRE SAMU a nyelvatlasz anyaga és gazdag nyelvjárásgyűjtő tapasztalatai alapján a magyar nyelvjárások bomlásáról ír (Beiträge zum Verfall der ungarischen Mundarten: 602—7). Példákkal szemléltetett előadásában arra ad választ, miben mutatkozik meg a nyelvjárások visszaszorulása: a) a nyelvjárási jelenségek területi szűkülésében, b) a nyelvjárást beszélők számának a csökkenésében és c) a nyelvjárási jelenségek megterheltségének a redukálódásában. A kérdéskör részletesebb kidolgozását is l. tőle: ÁltNyelvTan. VIII, 85—104. — KIRÁLY PÉTER tanulmánya a szláv nyelvek magyar jövevényszavairól szól (Zur Frage der ungarischen Lehnwörter in den slawischen Sprachen: 619—23). A szerző szerint a szláv nyelvek magyar elemeinek a vizsgálata föllendülőben van, s új eredményekkel bíztat. KIRÁLY sorra veszi azokat a szláv nyelveket, amelyekből magyar jövevényszavakat tudunk kimutatni. Röviden vázolja az átvételek történeti hátterét, s megemlíti néhány kölcsönszót. Tanulmányában értékes ismeretanyagot ad, kérdéseket vet föl, s rámutat megoldatlan problémákra is (l. ugyane témáról KISS LAJOS német nyelvű dolgozatát: Annales Univ. Bp. Sectio Linguistica IV, 8—12). — O. NAGY GÁBOR arra ad választ tanulmányában (Phraseologie im ältesten ungarisch—lateinischen Wörterbuch: 642—4), hogyan dolgozta föl lexikográfiailag a frazeológiai egységeket a legrégebb magyar—latin szótár szerzője (MOLNÁR ALBERT, Dictionarium Vngaro-Latinum. 1604.). Megállapítja többek között, hogy szinte valamennyi, ma használatos frazeológia-típus megvolt már az akkori magyar nyelvben. — NYÍRI ANTAL nyelvtörténeti, etimológiai, tipológiai szempontból egyaránt fontos tanulmányában (Die deszendente Geschichte des ungarischen Stammsystems: 645—50) 470 finnugor, ugor eredetű magyar szó alapján vizsgálja a magyar főrendszer fejlődését. A téma finnugor és magyar nyelvészeti időszerűségét bizonyítja, hogy G. GANSCHOW a budapesti finnugor kongresszuson tartott előadásában — más megközelítéssel — azonos kérdésekkel is foglalkozott. — RÁCZ ENDRE általános nyelv-

szeti szempontból is hasznos előadásában (Über einige Fragen der Kongruenz zwischen Subjekt und Prädikat in der ungarischen Sprache: 661–5) az alany és az állítmány egyeztetésének némely kérdését vizsgálja nyelvünkben. Abból indul ki, amikor a mondatban kettő vagy több alany van, s ezek egyes vagy többes számban jelennek meg. Sorra veszi az elméleti lehetőségeket, majd a megvalósuló eseteket vizsgálja. — SZATHMÁRI ISTVÁN előadásában (Die ungarische Sprachnorm im 16.—17. Jahrhundert und die Anfänge der Sprachpflege in Ungarn: 698–703) a következő kérdésekre keres és ad választ: mit értünk irodalmi nyelven és nyelvi normán? Mi a nyelvművelés és mi tartozik bele? Hogyan függenek össze a nyelvi normák a nyelvműveléssel? Hogyan és milyen területen indult meg s terjedt a 16. században Magyarországon a nyelvi normák kialakulása és a nyelvművelés? Megállapítja, hogy Magyarországon a XVI—XVII. századi grammatikák jelentették az első jelentős lépést a nyelvi normák és az irodalmi nyelv kialakulása, illetőleg a nyelvművelés kezdete terén.

BÁRCZI GÉZA a magánhangzóközi zárhangok másodlagos geminációjáról ír (Gémiation secondaire des occlusives intervocaliques dans le préhongrois: 571–4; l. még MNy. LXVII, 129–34); DEME LÁSZLÓ nyelvünk fonológiai rendszeréről értekezik (The Phonological System of Hungarian: 582–6); JEAN GERGELY a magyar–francia és a magyar–brazíliai kétnyelvűség alapján tesz megállapításokat a magyar szókinésről (Précisions sur le vocabulaire hongrois à propos de bilinguismes franco–hongrois et hungaro–brésilien: 593–601); KÁLMÁN BÉLA az amerikai magyar nyelv néhány sajátosságát elemzi (Some Linguistic Features of Hungarian as Spoken in the USA: 608–11; l. még Nyr. XCIV, 377–86); KELEMEN JÓZSEF a magyar szófajok fejlődésének kérdéseiről szól (Zur Frage der Entwicklung der Wortarten im Ungarischen: 612–8); PETRO LIZANEC Kárpátalja ukrán nyelvjárásai magyar jövevény elemeit feldolgozó nyelv-atlaszának szerkesztési elveiről számol be (Principiü posztroenija lingviszticeszkovo atlasza vengerszkih zaimsztvovaniij v ukrainszkih govorah Zakarpatja: 637–41; l. még MNy. XVI, 3–10); JEAN PERROT a magyar *-t(t)* igei-névszói végződés funkciójáról (Sur le fonctionnement de la formation verbo-nominale en *-t(t)* en hongrois: 656–60); SIMA FERENC pedig a finnugor zárhangoknak a magyarban történt spirantizálódásáról és zöngésüléséről ír (Die Ursachen und die Zeit der Entstehung der Stimmbeteiligungskorrelation im Ungarischen: 689–93). J. SOLTÉSZ KATALIN a magyar szóösszetételek bizonyos problematikus típusait vizsgálja (Aus den Fragen der ungarischen Wortzusammensetzung: 694–7); VÉGH JÓZSEF MIHÁLY a birtoktöbbsítő *-i* keletkezésének a kérdéséhez szól hozzá (K voproszu o proiszhozsnyenii okoncsanyija *-i*, oboznacsajusevo mnozsesztvennoszty obladaemovo: 704–9); VELCSOV KATALIN a magyar nyelv finnugor eredetű mértékjelöléseiről ír (Maßbezeichnungen finnisch–ugrischen Ursprungs im Ungarischen: 710–5). A három magyar nyelvű előadás a következő: KISS ANTAL: A szótösméltés az ugor népek költészetében (629–33); PENAVIN OLGA: A jugoszláviai magyar nyelvjárásokban jelentkező határozóragokról (651–5) és SEBESTYÉN ÁRPÁD: A magyar nyelv határozószavainak tipológiájához (685–8).

KISS JENŐ

Actes du XIe Congrès International des Sciences d'Onomastiques

Sofia, 28. VI.—4. VII. 1972. Rédacteurs: V. I. GEORGIEV, I. V. DURIDANOV, J. D. ZAIMOV. Editions de l'Académie Bulgare des Sciences. Sofia, [I. kötet] 1974. 498 l.; [II. kötet] 1975. 498 l.

A hagyományokhoz híven most is a következő, immár a XII. Nemzetközi Névtudományi Kongresszus idejére jelent meg az előző kongresszus előadásait tartalmazó két kötet.

A Szófiában megrendezett kongresszuson 197 előadás és 283 hozzászólás hangzott el (I, 15), de a kötetekbe ezek közül csak 144 előadás szövege került be, nyilván az előadó-szerzők hibájából. A kongresszus két központi témája a névtudomány és a történeti földrajz, valamint a tulajdonnevek átírásának a kérdése volt. A két téma közötti aránytalanságot mutatja, hogy a transzkripcióról mindössze tizenkét előadást tartottak. Az előbbi tárgykörből viszont annál több előadás volt, többek között V. I. GEORGIEVÉ, a kongresszus elnökeé is (L'onomastique et la géographie historique: I, 337—46), amely az öt plenáris ülés egyikén hangzott el. A névkutatásnak, azon belül is különösen a helynévkutatásnak és a történeti földrajznak szoros kapcsolatban kell lenniük egymással. Ennek fontosságát már a nagy francia onomaszta, ALBERT DAUZAT kiemelte (La toponymie française. Paris, 1946. 9), de GEORGIEV maga is hangsúlyozta, hogy például a különböző népek etnogenezisét csakis komplex módszerrel kutathatjuk, s ez azt jelenti, hogy a névtudomány és a történeti földrajz kutatási eredményeit egybevetjük, esetenként ki is egészítjük a régészeti kutatások megállapításaival. GEORGIEV konkrét példák-kon mutatta be a fentebbi módszert, különös tekintettel a balkáni népek kialakulására. (A kérdéssel már korábban és bővebben foglalkozott „Българска этимология и ономастика” című könyvében; Szófia, 1960.)

Ezen a kongresszuson volt első ízben külön szekciója a balkáni országok névkutatásának. Ez egyrészt a vendéglátók iránti udvariassággal magyarázható (jóllehet az a tény, hogy a kongresszus színhelye Szófia volt, a bolgár névtudomány eredményeinek az elismerését jelenti), de másrészt jelzi azt is, hogy e téma iránt megnőtt az érdeklődés. A szekcióban elhangzott 16 előadást¹ részben bolgár, részben külföldi nyelvészek tartották. A kongresszus egyik fő témájához kapcsolódott A. CAFEROĞLU (Isztambul) előadása, aki Evlia Cselebinék bulgáriai utazását megörökítő útirajzait felhasználva érintett néhány kérdést a történeti földrajz köréből. J. RUSEK (Krakkó) a bulgáriai Vidin nevének történetével foglalkozott. A lehetséges etimológiák közül GEORGIEVÉ fogadta el, viszont az eddig ismert első előfordulását a névnek jóval korábbra, 1570 helyett, 1339-re tette. A. MARGOS (Várna) a bulgáriai örmények feliratos emlékeiben szereplő személy- és helynevekről tartott előadást. M. MOSKOV (Szófia) a XV. századi török dokumentumokban található személyneveket vizsgálta. P. ASSENOVA, T. KACORI és R. STOJKOV (Szófia) a XV. század első feléből származó peloponnészoszi személy- és helyneveket gyűjtötték össze és dolgozták fel levéltári kutatómunkájuk során. A. SALAMBAŠEV (Jambol) a Rodopében lakó mohamedán vallású bolgárok (vö. blg. *понак*) kialakulását vizsgálta a helynevek tükrében. Most már tudományosan igazolt az a tény, hogy a Rodope lakói nem török, hanem szláv eredetűek, s ezt helyneveik is tanúsítják. B. ST. DŽONOV (Szófia) a Hildebrand-énekekben szereplő „rejtélyes” *sunufatarungo* új értelmezését adja. M. PAVLOVIĆ (Novi Sad) az ún. pszeudoszlavizmusok, vagyis szláv hangzást, de valójában nem szláv eredetű helynevek közül mutatott be néhányat. Pl. a *Žabljak*, *Žabari* típusú nevek nem a szláv *žaba*-val ('béka') függenek össze, hanem egy kelta **gab-/geb-* tőből származnak. K. POPOV (Szófia) a bulgáriai Razlog környékének, a Rila, Rodope és a Pirin hegység övezte völgynek legrégebbi trák, görög és óbolgár eredetű helyneveit vizsgálta. D. MIHAJLOVA (Szófia) a Rodope nyugati vidékének helyneveivel foglalkozott nyelvtörténeti szempontból. J. IVANOV (Szófia) a Sztruma és a Meszta alsó folyásának vidékén található helynevek közül több mint hétezeret gyűjtött össze. Az ősi nevek hangalakjukban még őrzik a régi formákat, pl. a nazalizáció nyomait.

A kongresszus magyar résztvevői a következő előadásokkal szerepeltek:

BENKŐ LORÁND „Beiträge zum Gebrauch von Ortsnamen bei einer umgesiedelten ungarischen Volksgruppe” címmel (I, 105—10) az 1778-ban Erdélyből Bukovinába,

¹ Közülük csak tizenegy jelent meg.

majd onnan 1941-ben a Bácskába, végül 1944-ben Magyarországra áttelepített székelyek helynévadásának tipológiai kérdéseiről beszélt. Bemutatta a különböző helynévadási módokat, amelyek a bukovinai székelyek körében jelenleg használatosak. Vannak névtípusok, amelyek a régi névanyagban is előfordultak, s az új településeken is megjelentek. Pl. *Bonyhát felé*, később Bácskában *Kúla felé*; vagy a tipikus székely helynévi forma: *Kerülők*, *Szavadások*, *Árendások* stb. a régi helyen; *Mánások*, *Kertirétek* stb. az új helyen. Más nevek ellenben nem, vagy csak alig jelentkeznek, pl. a személynév + helynév összekapcsolódásából keletkezett nevek: *Bërze tója*, *Kajtár Andrásné goedre* stb. Vannak névtípusok, amelyek Tolnában, Baranyában teljesen hiányoznak a névrendszerből, mint pl. a földrajzi tulajdonnév + személyragos földrajzi köznévi összetételéből alakult nevek: *Cibűj patakja*. Ennek és más típusoknak az eltűnése, illetőleg a hiánya azzal magyarázható, hogy a névrendszer annyira megszilárdult és telítődött, hogy új elemeket már nem vesz fel. Ehhez járul még hozzá a gazdálkodási viszonyokban bekövetkezett nagymérvű változás. Az utóneves szerkezet viszont csak az új település névanyagában jelenik meg, pl. *Kövesút mellett*. Az újabb nevek keletkezésére hatással vannak az előző, németajkú lakosság elnevezései is. A bukovinai székelyek helyneveit vizsgálva a szerző nemcsak figyelmeztet a gazdasági, társadalmi és nyelvi változásokra, hanem be is mutatja őket.

BÜKY BÉLA előadása (Abweichungen in der Vornamengebung dem Stadtzentrum und den Vororten von Budapest: I, 177—81) nyelvészológiai vonatkozásaival hívja fel magára a figyelmet. A pesti Belváros és a peremkerületek keresztnévadási különbségeit vizsgálva (az 1947-es és az 1972-es adatok alapján) bizonyos eltérések mutatkoznak. A két névadási rendszer divatjelenségeiben fáziseltolódás tapasztalható, a névsűrűsödési és -ritkulási tendenciák is másképp jelentkeznek. A kérdés most már az, hogy mi ennek az oka. Több tényező együttes hatásáról lehet szó. Részben a lakosság más összetétele (a belső kerületekben több értelmiségi család lakik), részben a mindennapi élet szórakozási, kulturális és családi szokásaiban jelentkező különbségeknek a névadásban is ható erejével kell számolnunk.

Az azóta elhunyt GÁLDI LÁSZLÓ előadása, a „Sur les noms de lieux d'origine française dans le bassin des Carpathes” (I, 327—9) a romanisztikai szekcióban hangzott el. A szerző francia eredetű helyneveink három típusát mutatta be három helynéven keresztül. Az első csoportba tartozik a minden kétséget kizáróan francia eredetű *Tállya* ~ *Tállya* (< ófr. *taille*). A másodikba a már vitatottabb *Olivant* személynév került (helynévként l. 1414: *Olivanfelde*, 1444: *Olivanchfalva*), amelynek etimológiája < fr. *olifant* 'Roland kürtje'. A névnek a középkori Magyarországon való elterjedése azzal magyarázható, hogy a *chanson de geste*-ek, a lovagregények stb. nálunk is ismert és kedvelt olvasmányok voltak. A harmadik csoportot azok a nevek alkotják, amelyeknek francia eredete vitatható. Ezt a típust a *Gáld* (ma: *Galda de Sus*, *Galda de Jos*) helynév képviselte. A szerző — PAIS és KNEZSA ellenében — MELICH véleményét osztja, s a nevet a *Gál* '(Szent) Gallus' személynév -d képzős változataként magyarázza. (Ez utóbbi helynévből alakult személynévet választotta újabb családnevétül; vö. *Über den Familiennamen Gáldi*. Aus dem Namengut Mitteleuropas: Festschrift für E. Kranzmayer. Klagenfurt, 1972. 13—6.)

A szófiai kongresszus óta távozott el körünkől MIKESY SÁNDOR is, akinek előadása („Namenforschung und historische Geographie”) sajnálatos módon nem jelent meg, így nem áll módomban ismertetni.

ÖRDÖG FERENC és VÉGH JÓZSEF a Magyarországon folyó földrajzinév-gyűjtésről számoltak be a kongresszuson (Über die neueren Sammlungsarbeiten der geographischen Namen in Ungarn: II, 109—10). A már országos mozgalommá vált helynévgyűjtésben — mint tudjuk — Zala megye járt elől jó példával, 1971 végére pedig az országnak már mintegy egyharmad részén fejeződött be az anyaggyűjtés. A gyűjtésben a nyelvészek

irányításával sok önkéntes gyűjtő (gimnáziumi és általános iskolai tanárok és tanulók) vett részt. A gyűjtés, majd a kiadás során jelentkező nehézségek közül különösen nagy gondot okoz a lejegyzés, főleg a nemzetiségi lakta települések névanyagát illetően.

PAPP LÁSZLÓ „Das Überleben von Flurnamen” (II, 111–4) című előadásában névelottani kérdésekről beszélt. A nevek keletkezése, változása és eltűnése nemcsak érdekes, de egyúttal igazi névtudományi probléma is. A nevek továbbélésében több tényező is szerepet játszhat, de közülük döntő fontosságú a népesség továbbélése. (Gondoljunk pl. a pannóniai és a galliai latin helynevekre!) Vannak helynevek, amelyek dűlőnévként élnek tovább. Maguk a dűlőnevek viszont gyakran változnak, eltűnnek, sokkal inkább, mint pl. a nagy folyók vagy települések neve. Egy-egy falu vagy város utcanevei is sokat változnak. Az idősebbek még két-három nevet is ismerik ugyanannak az utcának. Az utcanevkönyvek ezek közül a hivatalos formát rögzítik és őrzik meg, a többi név pedig szép lassan feledésbe merül, kihal. A hazánkban folyó földrajzinév-gyűjtés ezért is olyan jelentős, és — bár a levéltárakban található történeti forrásanyag feldolgozása nemkevésbé fontos feladat — mégis az előbbi az, ami sürgetőbb.

Örömmel vettem kézbe a szófiai névtudományi kongresszus két kötetét, de egy gyakorlati megjegyzésem azért lenne. A kongresszus előadásai a szerzők nevének betűrendjében következnek, de talán jobb lett volna az előző kongresszus kiadványának (vö. *Disputationes ad Montium Vocabula aliorumque nominum significationes pertinentes I–II*. Wien, 1969.) a példáját követni, és *s z e k c i ó n k é n t*, azon belül pedig természetesen a szerzők nevének betűrendjében közzétenni az előadásokat. Így az olvasó jobban érzékelhetné a XI. kongresszus gazdag tematikáját, és könnyebben eligazodhatna benne.

POSGAY ILDIKÓ

Papp Ferenc, A magyar főnév paradigmaticus rendszere

(Leírás és automatikus szintézis)

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 330 lap

Immár más világrészek szakírói közt sem újság, hogy az egyidejű magyar nyelv-leírás korunkbeli nagy föllendülésének a hétkötetes *Értelmező Szótár* (1959–1962.) a legragyogóbb bizonyítéka. Azt azonban már kevesebben szokták számba venni az értékelésében, hogy mennyiben vált a valóságban a további kutatás szilárd alapjává, mennyire termékenyítette meg a szakmai életet. Pedig a jó standard összefoglaló műveket nyilván éppen ilyen hatásuk fémjelzi hitelesen. Nos, az *ÉrtSz.* felülmúlhatatlanul gazdag adattára legesleginkább PAPP FERENCnek (s az ő irányította-szervezte kisebb munkaközösségnek) a kutatására hatott serkentőleg; ám úgy, hogy az ő korszerű feldolgozásai rögtön megsokszorozták a szótár használhatóságát, kisugárzó erejét. Ő ugyanis korát meghazudtoló szervezőképességével és vasszorgalmával elérte, hogy a több mint 58 000 címszó különféle fontos adatai lyukkártyákon regisztrálva, gépi válogatással is rendelkezésére álljanak a tudománynak. Így utóbb elsősorban maga Papp Ferenc tájékoztatta a szakmát e szótári korpusz legkülönfélébb szempontú statisztikai tulajdonságairól, illetőleg rétegződéséről — ha tetszik: részalmazairól; nyomban elméletileg is értékelve a tanulságokat. De még ezeket az izgalmasan újszerű összeállításait is messze fölülmúlta közhasznú voltában az 1969-ben kiadott „a tergo” szótár, a *VégSz.* Ez tudniillik többé-kevésbé mindannyiunk íróasztalán is hozzáférhetővé tette az *ÉrtSz.*-nak lyukkártyákra átvezetett információit, s így pl. még a magamfajta, kisipari munkával bajlódó kutatónak is áttekinthetőbbé tette a szótárban egymástól messze eső, egyedi szavakra széttagolt ismereteket.

Nem vitás, hogy Papp effajta munkáinak alapföltétele volt, hogy megkapja hozzá a legszükségesebb — egészében ugyancsak hatalmas — anyagi és szervezeti támogatást. De még kétségtelenebb, hogy elsől ő ismerte föl e modern technikai eljárás-együttes elméleti fontosságát és gyakorlati („futurológiai”) lehetőségeit, ő sajátította el és adta nyomban tovább tanítványainak szinte az askkéták hitével és önfeláldozásával a megfelelő általános és matematikai nyelvészeti, számítógép-kezelői és más — nem utolsósorban inkább műszaki, mint nyelvtudományi — ismeretanyagot. S ami nem kisebb érdeme: ki tudta harcolni szenvedélyes tudományos érvelésével és kitartásával-erélyével a nélkülözhetetlen *nervus rerum*-ot, a „pénzt, paripát, fegyvert”.

A szerző azonban már ez időben elkezdte (legalább?) egy idevágó nagyobb anyag-egységnek még azonosabb szintű és távlatában általánosabb körű tanulmányozását, s a magyar főnevek mai jelezési-razozási szabályainak egzakt, minél formálisabb leíró összeállítását. (Talán nem tévedek, ha fölteszem: gondolatait a fordítógépi munkával kapcsolatos magyar nyelvészeti kísérletei is befolyásolták.) E hosszú és szerteágazó kutatásnak valóban tiszteletreméltó, nagy eredménye a címben megnevezett monográfia, a szerző TMB-doktori értekezése. Már koncepciója is lenyűgöző arányú. Egyrészt az ÉrtSz.-ban levő több mint 35 000 (csakis vagy egyéb szófajisága mellett) főnévi minősítésű önálló címszónak teljes paradigmaticus rendszerét kívánta leírni, számba véve az ÉrtSz.-ban nyelvtani „szereles” nélkül maradt egyszertű szók és főleg összetételek helyi („debreceni”) kódolásának sokszor eltérő eredményeit — és persze a teljes korábbi nyelvtani szakirodalmat is. (Ez a munka foglalja el a kötet legnagyobb részét: hat fejezete közül ötöt.) Másrészt az egyes főnévi paradigmaticus alakok megszerkesztésére, a szintézisre való automatikus, azaz akár géppel is elvégezhető (bár a szerző a 9. lapon hangsúlyozza, hogy nem „gépi”) műveleteket adja meg, szintén a teljesség s az egzaktaság igényével: részint szabályokkal, részint a kivételeknek ezeket kiegészítő listáival. S itt egyetemességre törekszik: hogy eljárásait „általában bármely magyar főnévre (főnévnek deklarált jelre) extrapolálhassuk, hogy az ilyenként deklarált jeltől bármely paradigmaticusnak deklarált alakot képezhessünk.” (5—6.) „Mind a leírás, mind a szintézis során igyekeztünk formálisak lenni — írja tovább —, mert csak így biztosítható e műveletek automatikus elvégezhetősége; egy korszerű leírás pedig ma mindenképpen automatizálható (automatikus) leírást jelent”; a GLADKIJ és MELCSUK 1969-i munkájából átvett tétel szerint pedig „valaminek a formális leírása annyit jelent, hogy a leírás az elérendő célhoz szükséges minden adatot explicit formában tartalmaz”. (6.) Az így értelmezett formális és automatikus leírást én persze az eleven nyelvhasználat végtelen variáló és árnyaló szabadságát ismerve, egy teljes nyelvleírásban (kivált a szóalkotás- és a mondatn némely részében) nem tartom ma elérhető követelménynek. De annál őszintébb az örömem, hogy Papp most egy erre alkalmasabb egységben — igaz: vaskos kötetben — jól megvalósította. — A szerzőtől vett föntebbi idézetekkel rögtön ízelítőt is adtam a monográfia maximális szabatos-ságra és elvontságra törő, eléggé fárasztó fogalmazásából. Itt jegyzem meg egyúttal, hogy a szerző általában követi a strukturalistáknak azt az eljárását, hogy minden előkerülő fogalmat előbb pontosan meghatároz, s az egymást követő tételek logikailag egész szorosan kötődnek az előzményekhez. (Csak épp a címben is ezereplő „főnév” és „paradigmatikus” szót „formális definíció nélkül hagyva”: 5.) Ezen az áron azonban az olvasó végigkísérheti Papp Ferencet a sokszor gyötrelmesen nehéz agymunkán, logikai útkeresésén, s vele együtt érzi a sikerült megoldások szellemi örömét.

A magvas kötet a címben jelzett anyagnál valójában némileg többet is, kevesebbet is ad. Többet: mert rengeteget foglalkozik melléneveinknek (s kisebb részben számneveinknek) azonos toldaléksorú ragozásával is, kivált a főnévi-melléknévi

és melléknévi-főnévi címszók esetleges kétféle toldalékváltozataival. (A szerző mindig *allomorf*-oknak mondja őket.) És igazában ugyanaz a könyvben „főnévi”-nek jelzett paradigmaticus alakformáló mód — ha nem is csupán ez, s ez sem egyetemesen — tudvalevőleg érvényes a melléneveken-számneveken kívül még névmásaink java részére is. Kevesebbet: mert a tulajdon főnevek (a szerző is utal erre!) nem lévén adatolva az ÉrtSz.-ban, nem kerülhettek be kellő részletességgel a vizsgálódásba sem, bár itt-ott szó esik róluk is. Amellett pl. a főnévi essivusi *-ul/-ül* ragnak köznyelvi (*jutalmá-ul*) és ritkább, irodalmias stílushangulatú (*jutalma-ul*) kapcsolódásával — ha jól látom — mostohán bánt a szerző. S hadd jelzek rögtön egy kevésbé súlyos, viszont általánosabb érdekű problémát: a túlságosan összetett, főként birtokjeles toldalék-egymásután (*jutalmaitokéival* stb.) tudvalevőleg sem a köznap i élőbeszédben, sem a választékos írásbeli közlésekben nem szívesen használjuk. (Ezt futólag a könyv is érinti.) Többnyire szintagmásként őket (pl. *jutalmaitok időpontjaival*). A gép azonban a megfelelő értelmi igény (utasítás) beérkeztekor habozás nélkül kidobná e különféle alig élő alakulatokat is (teszem: *szereleméit, fáéiképpen*), s ilyenkor ismét csak a gép munkát utólag korrigáló embernek kell majd közbelépnie. (Amint Papp is erre hagyatkozik több esetben, pl. az ingadozó tövű vagy előhangzójú szavakból gépünk kiadta kettősségek szükségszerű elhárítására.)

De egyéb tekintetben is sokszor messze túlmegy a monográfia a címben megjelölt körön. A *diakroniáról* ugyan Papp ezt vallja: „melyet pedig dolgozatunkban kerülni szeretnénk” (111); de már ez a megfogalmazás is jelzi, hogy a valóságban nemegyszer (igen hasznos) történeti kitérők értelmezik a *szinkronia* bonyolult vagy meghökkenítő jelenségeit, elsősorban a ma is ható tendenciákat. (E ponton tehát a szerző láthatólag tanult a hazai elődök komplexebb eljárásaiból is.) Részletesen vizsgálja pl. a különböző etimológiai rétegekbe, csoportokba tartozó főnevek tótani-előhangzóbeli viselkedését. Foglalkozik a főnévi és a melléknévi előhangzónak részleges elkülönülési tendenciájával vagy a *j*-s birtokos személyrag-változatok használatának időbeli alakulásával is. Az okokat kereső, igazi tudóshoz illően kimutatja azt is, hogy az olyan tő végi mássalhangzó-csoportok, amelyek a zártabb előhangzóval vagy ennek zérus fokával kapcsolják a *t* tárgyragot, mennyire gyakran fordulnak elő szótári szavaink végén. — Kivált a „Hogyan lett?” kérdésével foglalkozó részekben használja föl szívesen a *közléselmélet* szempontjait: így a *j*-s személyrag terjedését ismert „bázismegkülönböztető tendencia”-hipotézisének fölvetelével igyekszik (és tudja) elődeinél is világosabban magyarázni s általános nyelvészeti távlatba állítani.

Mondanom sem kell, hogy engem a műnek (nem túlzás e szó!) első, túlnyomó része érdekelt leginkább: a leírás, nem pedig a végső fejezet, az automatikus szintézis — bár a formális leírás is eléggé erre az utóbbi célra készítette elő a talajt. (A függelékben levő nagy lexématárat, bármily hasznos, nem érintem most.) Kitérni ugyanis ennek során, hogy mennyiben kellett épp sajátos feladatához igazodva módosítania az addig kialakított névszói tő- és toldalékrendszer csoportjait és szabályait. És itt nem csupán a MMNyR.-re s a MMNy.-re gondolok, hanem pl. ELEKFI LÁSZLÓnak nemrég közzétett elrendezésére is (A magyar szónév- és toldalékok rendszere — A Kézisztár paradigma-típusai: MNy. LXVIII, 303–9, 412–29) — figyelembe véve többek közt azt is, hogy ez utóbbi források a tövek rendszerét nem pusztán a ragozástan körére igyekeztek kidolgozni, hanem egyúttal a ma termékeny szóképzésre is érvényesen. Némi alkati eltérést okoz még az is, hogy Papp bizonyos mértékben az ÉrtSz.-nak nemcsak nyelvtani szereléséhez, hanem — szükségszerűen? — a helyesírásához is kötődik; így adódik pl., hogy az *α*. tőtípusba kerül pl. az *allegro*, a *β*.-ba a *fortissimo* (26–7); hogy a gép emlékezetében *γ*-végűként fordul elő a *brandy*; stb. (Szerencsére e problémákra a szerző is utal, pl. 11–2, 27.) — A tövek után a toldalékok tőtől függő változataival foglalkozik a könyv, majd a birtokos személyragozással, ez után pedig a hangrenddel s az illeszke-

déssel; ezt követi végül a hiányos paradigmájú elemek bő s igen újszerű és hasznos tárgyalása, majd a szintézis — a magyar főnévi ragozástípusok összeállításával.

E rövid ismertetés nem vállalkozhat arra, hogy a 330 lapnyi, eléggé sűrített szövegből minden fontos részletet (és mi nem ilyen?!) sorra vegyen, s így eleve megkímélje az olvasókat attól, hogy a nekik kevésbé elevenükbe vágó egységeken is átrágják magukat. Csak azt jelzem, hogy Papp Ferenc a Szintézis nagy fejezetében (213—62) az automatikus (gépi?) munka legegyszerűbb szabatos irányítására még jó néhány új fogalmat vezet be. Így mindenekelőtt a tőtípusok mellé még a „bázis”-okét is fölveszi, s ezek esetében a különben a toldalék előhangzójának tekintett rövid vokálist gyakorlati okokból a tőhöz, pontosabban a bázishoz csatolja. (De a birtokos személyragok *j*-jét — Lotztól eltérően — már nem.) Többször fölvesz az algoritmusba ideiglenesen olyan hangelemeket is, amelyek sem a mai, sem a régi alakrendszerből nem igazolhatók; ezeket persze a szintézisnek egy későbbi fokán ismét törölteti. Mindez a számítógépi utasítások dzsungeljában járatos, ifjabb nemzedéknek természetesen nem látszik bonyolultnak, még kevésbé erőszakoltnak: énnekem bizony nehéz volt ez a rész, kivált a szimbolikus írásbeli változatok útvesztőjével és a sajátos terminológiával együtt. S ha nekem — ismétlem — kétségtelenül bőven megérte a sok tanulság e fáradságot, azért egy kissé a szerző is segíthette volna az olvasók valószínű nagy részét, legalább a nem túl bő tartalomjegyzék mellett egy ügyes tárgymutató közlésével. (Az ÉrtSz. szerelésének kiegészítésére vonatkozó, részletesebb megjegyzéseimet egy külön cikkben teszem meg.)

TOMPA JÓZSEF

Molnár József—Simon Györgyi, Magyar nyelvemlékek

Tankönyvkiadó, Budapest, 1976

Szép és értékes kiadvánnyal gyarapodott a magyar nyelvtudományi irodalom. A MOLNÁR JÓZSEF és SIMON GYÖRGYI munkáját dicsérő, „Magyar nyelvemlékek” címen egyetlen tankönyvként megjelent gyűjteményes feldolgozás eredeti rendeltetésén, sőt a hazai és külföldi szakemberek körén is túl, számot tarthat minden olyan szakmán kívüli olvasó érdeklődésére, aki szívesen gyarapítja anyanyelve múltbeli állapotára, történetének egyes szakaszaira vonatkozó ismereteit. Természetes azonban, hogy e mű megjelenésével a nyelvtörténeti oktatás nyert legtöbbet, hiszen ezen a területen érződött lekirívóbban a hiánya egy minden szempontból korszerű, komplex gyűjteményes nyelvemlék-feldolgozásnak.

Azt a célt, hogy az egyetemi hallgatók a nyelvtörténeti stúdiumok alapján és bizonyosságképpen közvetlen kapcsolatba kerüljenek nyelvünk írásos emlékeivel, megismerjék ezek külső és belső sajátosságait, maguk tanulmányozhassák régi nyelvünk bennük megőrződött állapotát, az a gyűjtemény is segített megvalósítani, amely „Szemlények a magyar nyelvemlékekből” címen, ugyancsak Simon Györgyi és Molnár József összeállításában állt a hallgatók rendelkezésére. Ez azonban nem tartalmazott semmi mást, csupán a nyelvemlékek betűhű átírását. A most megjelent gyűjtemény érvényesíti mindazokat a szempontokat, amelyek joggal elvárhatók egy ilyen típusú és rendeltetésű, korszerű nyelvemlék-feldolgozástól. Az engedélyezett terjedelem korlátai természetesen válogatásra kényszerítik a szerzőket. Így a kéziratos nyelvemlékekből csak az 1600 előtt keletkezettek, a nyomtatványokból csak a XVI. századiak kerülhettek a gyűjteménybe. A válogatásban minden nyelvemléktípust képvisel legalább egy-két nyelvemlék, illetve nyelvemlék-részlet. A gyűjteményben minden nyelvemlék egy-egy teljes, monografikus feldolgozásnak számít, külön fejezetben kap helyet. Az egyes fejezetek tartalmazzák a nyelvemlék hasonmását, rövid történetét, betűhű átírását, olvasatát fonetikus átírásban, helyesírásának kulcsát, nyelvjárási vonásait, a régi szavak magyarázatát, a nyelvemlék esetleges latin megfelelőjét, forrását, a rávonatkozó irodalmat.

A hasonmás az eredeti példányról készült, kifogástalan kivitelű fénykép. A nyelvemlék történetéről közölt összefoglalás rövid, jól áttekinthető, helyes mértéktartással csak a leglényegesebb tudnivalók ismertetésére szorítkozik. A nyelvemlékek betűhű átírása nagy gonddal, megbízható pontossággal készült. — A „Helyesírási kulcs” című alfejezet első része (az előfordulás gyakoriságának sorrendjében) az egyes hangok jelölésére szolgáló betűváltozatokat közli, a második rész kiválóan összefogott, rövid jellemzésben a tárgyalt nyelvemlék helyesírásának általános vonatkozásait, jellegzetességeit tárja föl, s meghatározza helyét a korabeli helyesírás viszonylatában. Ezek a részek nemcsak arra nyújtanak jó alkalmat, hogy helyesírásunk régi állapotának, fejlődése különböző fázisainak szemléltetésével fontos és értékes helyesírás-történeti ismeretek birtokába juttassák az olvasót, hanem a nyelvtörténeti oktatásban is felbecsülhetetlen segítséget adnak ahhoz, hogy a tanulóknál kialakuljon a nyelvemlékek helyesírásának helyes szemlélete, a betűjelek megfelelő értékelésének képessége, s eltűnjék a betűfétisizmus még ma is sokszor felbukkanó hibája.

Igen nehéz, a szórványemlékek esetében szinte megoldhatatlan feladatra vállalkoztak a szerzők a „Nyelvjárási jelenségek” című alfejezet beiktatásával. Abban tökéletesen igazuk van, hogy az adott keretek között nem vállalkozhattak az emlékek nyelvállapotának teljes, komplex elemzésére. „A mi feladatunk e pontban mindössze a figyelem felkeltése bizonyos jelenségekre” — mondják, s ez az álláspont teljes mértékben helytálló. Kérdés azonban, szerencsés-e minden tekintetben a „Nyelvjárási jelenségek” címadás. Kétségtelen, s mindnyájunk számára ismert tény, hogy a gyűjteményben feldolgozott nyelvemlékek keletkezése idején még nem volt egységes magyar irodalmi nyelv, nem volt általános érvényű nyelvi norma. Emlékeink tehát szerzőjük nyelvjárásában íródtak, voltaképpen mindenikük valamely akkori nyelvjárásunk emléke. Nyelvi vonásaik azonban természetesen ekkor sem mind nyelvjárás jellegzetességek. Olykor olyan nyelvi jelenségekre kell a szerzőknek az olvasók figyelmét felhívniuk, amelyek nyelvjárás megoszlás nélkül az egész akkori magyar nyelvterület minden pontján egyformán érvényben voltak. A szerzők ugyan erre a tényre is többször és többféleképpen utalnak, éppen úgy, mint azokra a nehézségekre, amelyek a tulajdonképpeni nyelvjárás vonások kiválasztását különösen korai szórványainkban akadályozzák, mégis úgy érzem, vannak olyan részletek, amelyek főleg a nem szakember olvasók számára megtévesztőek lehetnek. Erre példaképpen a Tihanyi apátság alapítólevelének feldolgozásából idézem a „Nyelvjárás jelenségek” cím alatt közölt következő sorokat: „A magánhangzóknál a maival összevetve sok eltérésre, hiányra bukkanunk. Így például hiányzik a rövid magánhangzók rendszeréből az ő hang.” (20 l.) — Talán leegyszerűsítette volna a problémákat, s jobban szolgálta volna az egyértelműséget a cím ilyenféle megfogalmazása: „Fontosabb nyelvi jelenségek”. A bevezetés úgyis kellőképpen kifejtette volna régi emlékeink nyelvállapotának és a régi magyar nyelvjárások viszonyának kérdéseit.

A másik nehéz kérdés az olvasat, vagyis a valószínű korabeli ejtés kérdése. E kérdésben az eddigi tudományos irodalom csak néhány fontosabb, monografikusan feldolgozott nyelvemlékre vonatkozólag nyújt fogózkodást. A gyűjteményben közzétett olvasatok tehát többségükben a szerzők munkájaként, most jelentek meg először nyomtatásban. Tudjuk, hogy a valószínű olvasat rekonstrukciója — különösen korai nyelvemlékeinkben — objektív akadályok miatt a nyelvtörténet legnagyobb tudósai számára is több ponton megoldhatatlan feladat. Mégis azt kell mondanunk, hogy a szerzők ebben a nehéz és kényes kérdésben jó úton jártak, mert nem akartak többet elérni, mint amit a lehetőség engedett, s nem tartottak igényt a csalhatatlanságra. Erről ők maguk így nyilatkoznak: „Munka közben sok vitás kérdés adódott, amelyet véglegesen korábban sem, ma sem tudtunk, tudtak megoldani. Olvasatunk egy variáns lehet a lehetségesek között” (6 l.).

Az olvasat kérdésével szorosan összefügg a fonetikus átírás problémája. A magyar szakirodalomban eddig vagy az egyezményes magyar, vagy a SETÄLÄ-féle finnugor fonetikus átírás volt használatos. A gyűjteményes feldolgozás szerzői, sajnos, szakítottak ezzel a hagyománnyal, s az olvasat fonetikus átírására az APhI-féle rendszert használták fel. Eljárásuk megokolására a következőket írják: „Most azért esett választásunk az APhI nemzetközi fonetikus átírás jelrendszerére, mert a modern nyelvek általában ezt a jelrendszert alkalmazzák, ugyanakkor ezzel az átírással hozzáférhetővé tettük a nyelvemlékeket a külföldi kutatók számára is.” Az APhI felhasználását szerintem az említett tények akkor sem okolnák meg, ha ez a gyűjtemény a nyelvtudomány szakavatott művelői számára készült volna. Egy magyar nyelvemlék-kiadványban akkor is a SETÄLÄ-féle átírás lett volna igazán helyénvaló. A nemzetközi fonetikus átírás alkalmazása azt a gyanút kelti, hogy a szerzők megfeledkeztek munkájuk eredeti rendeltetéséről, vagyis arról, hogy elsősorban tankönyvet készítettek, ahol az egyetemi hallgatók szempontjai lettek volna a döntőek és elsődlegesek. Mindenesetre a magyar nyelvemlékek tanulságai iránt érdeklődő külföldi kutatók föltétlenül ismerik a SETÄLÄ-féle jelrendszert, s ha nem, könnyebben elsajátítanák, mint a magyar egyetemi hallgatók az APhI-t. Megvallom, sajnálatosnak és megokolatlannak tartom az APhI-hez való ragaszkodást. Lehet, hogy alkalmazása nem von le semmit a könyv értékéből, de használhatóságát kétségtelenül veszélyezteti, éppen azok körében, akik számára rendeltetett.

Végső összegezőként örömmel (melyben egyetlen öröm az APhI) köszönhetjük a korszerű, minden jogos igényt kielégítő, kiállítása szépségével és tartalma értékeivel egyaránt jeleskedő gyűjteményes magyar nyelvemlék-kiadvány megjelenését. A szerzők komoly felelősségtudattal, jó érzékkel és hozzáértéssel végezték nehéz munkájukat mind a válogatásban, mind az értelmezés szempontjainak érvényesítésében. Külön meg kell dicséernünk a szerzők szinte személytelenül tárgyilagos, cicomátlanul egyszerű, tiszta, világos írásmódját, ami ugyan természetesen kívánalom lenne egy nyelvtudományi jellegű, didaktikai céllal készült műben, s amiről mégis azért kell említést tennünk, mert manapság, sajnos, az ilyen jellegű művekben is egyre ritkább jelenség.

D. BARTHA KATALIN

Siegfried J. Schmidt, *Texttheorie Probleme einer Linguistik der sprachlichen Kommunikation*

Wilhelm Fink Verlag, München, 1973. 184 l.

Az újabb eredmények alapján így jellemzi röviden a grammatikakutatás fejlődési irányát az ismertetendő könyv szerzője: „Von der Satzgrammatik zur Textgrammatik” (10). A szövegnyelvészet már megtette első lépéseit. Külföldön egymást követik a „Bevezetés”-ek, az új diszciplínák szükségszerű velejárói (elég utalnunk a folyóiratunkban BALOGH LAJOSTÓL ismertetett s DRESSLER tollából megjelent „Einführung in die Textlinguistik” című munkára: MNy. LXXI, 234–7). A hazai kutatások reprezentatív gyűjteménye az ÁltNyelvTan. XI. kötete, DEME LÁSZLÓ idevágó munkái, az ELTÉ.-n pedig 1975 óta BALÁZS JÁNOS tart tanulságos szemináriumot szövegnyelvészeti kérdésekről, beágyazva a tudományágat a nyelvtudomány történetébe, feltárva előzményeit, kapcsolatait.

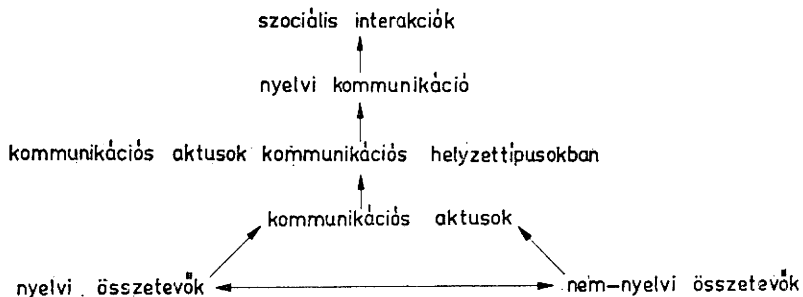
A nagy lendülettel induló s máris divatossá vált új nyelvészeti ágazat egyik érdekes manifesztuma a című írt könyv. Számos gondolat, ötlet, hipotézis, vélemény, bírálat olvasható benne. Jó összefoglalása az eddigi próbálkozásoknak. Az olvasó ismert fogalmakkal, új tartalmú régi terminus technicusokkal, vitatható javaslatokkal, különböző szerzőktől származó definíciók tucatjaival egyaránt találkozik. A könyv informatív

értékét, gyors használhatóságát nagyban növeli a részletes irodalomjegyzék (166—76), a tárgy- (177—81) és a névmutató (182—4), ezért ismertetésünkben csak összegező bemutatásra szorítkozunk.

A szerző részletesen elemzi a szövegnyelvészet előzményeit, történeti áttekintést adván a szövegelmélet nyelvfilozófiai, logikai és pragmatikai motivációiról. Sok nevet (L. WITTGENSTEIN, K. L. PIKE, CH. MORRIS, T. A. VAN DIJK stb.) s munkát említ, valamennyit kommentálja. Gyakran hivatkozik P. HARTMANNra, akit német nyelvterületen a szövegnyelvészet egyik megalapítójaként tartanak számon.

A többféle megközelítési lehetőség közül a szociolingvisztikai aspektust választja kiindulópontul Schmidt. Kiemeli a nyelv elsődlegesen társadalmi, kommunikatív funkcióját, s a szöveget, a szövegnyelvészet kutatási tárgyát is ennek alapján közelíti meg. Eszerint a szöveget nyelvi és szociális tényezők együttesen határozzák meg; a szöveg nem tisztán nyelvi struktúra, s így kizárólag nyelvészeti úton definiálni nem lehet (l. 144—5). A nyelvész számára elsődlegesen nem szavak, mondatok vagy szövegek előfordulása van adva, hanem a megfigyelhető kommunikáció ténye. A beszédpartnerek nyelvi érintkezése mindig úgynevezett kommunikációs cselekvési aktusokban, a legkülönbözőbb konkrét helyzetekben történik, s a közlés céljától, tárgyától, a partnerektől stb. függően alakul ki a *textualitás* (mint szociális-kommunikatív és egyúttal nyelvi cselekedetek struktúrajegye a kommunikációs partnerek között), s ez határozza meg a kommunikációs aktus során létrejövő szövegnek (mint a textualitás mindenkor konkrét realizációjának) a jegeit is.

A szöveg tehát szociálisan-kommunikatíván funkcionáló nyelvi jelhalmaz. Mind-ebből az következik, hogy a nyelvészetnek a nyelvet mindig valamely konkrét társadalom nyelveként kell vizsgálnia, hiszen a nyelv nem elvont jelrendszerként él. A primér nyelvi jel, amely a kommunikációs aktusban megjelenik, nem a mondat (vagy esetleg az annál kisebb egységek), hanem a szöveg, következésképp a szöveg tekintendő a nyelvészeti vizsgálat kiindulópontjának. A nyelvtudomány a nyelvet szociális-kommunikatív összefüggésében és szövegekben kell, hogy vizsgálja. Schmidt a kommunikációs orientációjú nyelvészet alapkategóriájaként bevezeti a *kommunikatives Handlungsspiel* fogalmát (l. 46, 153), amelyen kommunikációs aktusoknak időben és térben körülhatárolható mennyiségét érti. A nyelv elsősorban kommunikációs rendszerként, nem pedig jelrendszerként működik. Ezt a kommunikációs rendszert a nyelvi és nem nyelvi tényezők összefüggése jellemzi, s csak ezek kapcsolata garantálja, hogy a nyelvi aktusok betölthetik társadalmi funkciójukat. (Aki nyelvet tanul, nemcsak egy jelrendszer használati szabályait sajátítja el, hanem a társadalmi-szociális interakciók (kölesönös viszonyok) szabályait is.) A beszéd ebből következőleg a szociális cselekvés egyik részterülete. A nyelvi jelenségek beágyazódási hierarchiáját így ábrázolja Schmidt (a nyelv a beágyazódás irányát mutatja, l. 49):

A kommunikáció textualitása összekötő kapocs a szociális interakciók és a nyelvi elem-láncolatok között. A textualitás nem elvontan fordul elő, hanem sajátos cselekvési, illetőleg kommunikációs típusokban. Minden egyes szöveg egyúttal valamely kommunikációs típus realizációja is. Ahhoz, hogy a beszédpartner megértse egy szöveget, nemcsak a szöveg nyelvi jelrendszerét kell ismernie, hanem a szövegben jelenlevő pragmatikai vonatkozásokat is.

Mi a szöveg és a mondat viszonya a szövegelméletben? A szöveg — Schmidt szerint — a kommunikációs aktus nyelvi alkotórésze. A mondat a szövegnek, a textualitás aktualizálásának legkomplexebb egysége (l. 150, 153). Függetlenül attól, hogyan határozzuk meg a mondatot, kommunikációs szempontból azt lehet mondani, hogy a kommunikációs aktusok szövegek révén, a szövegek pedig mondatok segítségével realizálódnak nyelvilleg.

A továbbiakban a szerző a propozíciós, a preszuppozíciós elmélettel, a szövegkoherenciával és a referenciális azonossággal foglalkozik, amelyek szoros kapcsolatban állnak egymással. A *s z ö v e g k o h e r e n c i a*, amely a szöveget nyelvilleg szöveggé teszi; függvénye az azonos referenseknek, de nemcsak ezektől függ. Schmidt itt elsősorban VAN DIJK-re hivatkozik, aki a generatív mondattanból kiindulva jutott el a generatív szövegnyelvészethez, s valószínűleg innen ered a — BALÁZS JÁNOS szavával — szöveggyökének, témájának *s z ö v e g m é l y s z e r k e z e t k é n t* való említése is. VAN DIJK szerint ez a szemantikai-logikai mélyszerkezet határozza meg a mondatok szöveggé szövdését, illetőleg a lexikoidák kiválasztását a szöveggenerálás folyamatában. Ez a szöveggyök teszi lehetővé terjedelmes szövegek produkálását és megértését, azt, hogy a szöveg elhangzása, illetőleg olvasása után képesek vagyunk tartalmi változtatás nélkül, de más „felszíni szerkezet”-tel ugyanazt a szöveget reprodukálni, parafrázálni vagy kommentálni. A szövegfelszín produkálásának folyamatát a kommunikációs helyzetekben az úgynevezett beszéd-, illetőleg *k o m m u n i k á c i ó s i n t e n c i ó* (szándék) irányítja. Ennek az intenciónak a nyelvészeti rekonstrukciója az analízisben logikai-szemantikai mélyszerkezetként jelentkezik, s ez garantálja a szöveg koherenciáját. Jelentéstani kérdéseket Schmidt az úgynevezett *i n s t r u k c i ó s s z e m a n t i k a* keretében tárgyal (a lexémát egy bizonyos nyelvi vagy nem nyelvi „viselkedés” létrehozására szolgáló instrukciónak fogva föl, l. 144 kk.).

A nyelvi kommunikáció tényéből kiindulva jut el Schmidt a szövegvizsgálat fontosságának hangsúlyozásához. Bár maga a cím is elméletet ígér, joggal hiányolhatjuk — mint az eddigi szövegnyelvészeti munkákban általában — azoknak a konkrét, kizárólag a szövegben megoldható grammatikai kérdéseknek a fölvetését, amelyek magának a diszciplínának viharos térhódítását és divatossá válását megokolnák. Szövegdefiníciója tehát bár kommunikációs szempontból elfogadható, grammatikailag nem pontos, de ez a szövegnyelvészet jelenlegi fejlődési fokán nem is meglepő.

A könyv jellege szerint bevezetés a kommunikációs központú nyelvészet alapvető problémáiba, áttekintés az eddigi kutatásokról, s vitairat a komplex nyelvi kommunikáció kutatásában alkalmazható vizsgálati lehetőségekről. A munkát mindazoknak ajánlatos ismerni nálunk is, akik szövegnyelvészeti kérdésekkel kívánnak foglalkozni.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Magyar nyelvű közgyónásszöveg a XVI. század elejéről

1. A németújvári (güssingi) ferences kolostor könyvtárával a magyarországi kutatás meglehetősen keveset foglalkozott. FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ múlt századbeli könyvtári leírásán (MKszle. 1883: 100–37) kívül szinte semmit sem tudunk róla. A Régi Magyarországi Nyomatványok munkálatai során BORSA GEDÉON járt a könyvtárban. Ő bocsátotta rendelkezésemre a magával hozott, alábbiakban ismertetendő bejegyzésről készített xerox-másolatot.

A 2/169. sz. ősnymtatvány (Missale Strigoniense, 1493.) utolsó nyomtatott levelének (CCCX.) verzóján található magyar nyelvű bejegyzés szövegének betűhív másolata:

Confessio Bona Ad cōmunicātes

Wrek mīdenható atya isten gyōnom es vallom en binesse magamat te aldot zent istensegednek mert en binés vagyok es vedkeztem te zent istensegednek ellene kilemb kylemb gonoz gondolatomban gonoz bezedēben es gonoz chelekedetemben az te zēt neuednek es az en hitemnek h̄yabaualo emlejteseben: felelbaratōnak artasaban es meg botrākozasaban: de wrek mindenható atya isten mert az en bineym valami modon valami keppen niluan es tuduan vadnak az te zent istensegednek ellwtto oz oraÿg egÿ zempillātasig mit en vetettem volna te zēt istensegednek ellene gyermeksegētl fogua: mindenben hagÿom binesse magamat: mert en binés es gyārlō uagyok: de nē gondold uram isten azen binés voltomat gondold irgalmassagodat es hozzāk ualo nagy zerelmedet veghetetlen iouoltodat: hizem uram isten hogÿ nem chak az en iochelekedetemert es az en erdememert bochatod meg az en bineymet hanem chak az te zēt fÿadnak xpūs iesusnak altala az te zent irgalmassagodbol. Amē.

Conclusio

Az xpūs iesusnak igaz zent testet es ueret ennek emlekezetire uezem en hozzam: xpūs iesusnak zēt teste es uere* minket megotalmazzon es meg wrizzen minden gonoztol es uigÿen az wrek eletre Amen

Tempore elcuacionis dicatur

Idvezleg ezuilagnak vilagossaga: atya istennek zent igeÿe bizony ostya elw test teljes istenség bizony isten es ember amen.

*Xpūs iesusnak zent teste es uere

2. Nyelvelmékeink írásával való egybevetés alapján a bejegyzés a XVI. század első harmadában kerülhetett a Missalebe, amelyben korabeli possessor-bejegyzés nem található.

A 95 szót tartalmazó szöveg első része közgyónás. A korban előforduló confessiók azonban lényegesen különböznek tőle. Itt elmarad a mea culpa-formula (ez a korban még nem volt általános), hiányzik Szűz Mária és a szentek említése is, amelyet a III. ravennai zsinat 1314-ben szabályozott. (Vö.: J. A. JUNGSMANN, *Missarum sollemnia*. Wien, 1952. I, 391.)

Az első magyar nyelven ismert közgyónás eddig a Heltai-agendában szereplő volt 1559-ből (RMK. I, 37: J₁₋₂ ff.). 1577-ből, majd 1582-ből ismeretes ugyancsak egy magyar nyelvű közgyónásszöveg, Bornemisza Péter, illetőleg Beythe István agendájából (RMK. I, 138: 3. r. 58/a–59/b ff. és RMK. I, 200: C₅ f.). KATHONA GÉZA meggyőzően mutatta ki az utóbbiaknak római katolikus confessio generalisból való származását, közölve szövegüket is. (A róm. katolikus confessio generalistól a Melotai-agenda gyónóimájáig: Csikesz Sándor *omlékkönyvek*. II. köt. Debrecen, 1941. 95–122 és A tisztántúli

Confessio bona ad communicandos

Wrepe mibenlato atya ijen gyonam eb valom
en bimeje magamat te alborzent ipensege bnep-
mezt en bimeb bagyor eb vedeztem tezent
ipensege bnep ellene pitemb pitemb gonoz gon-
olatonytan gonoz beze bisen eb gonoz
famban azte zet nem bnep eb azvilhatemne-
gyasamalo emlegetesen felebaratonat azta
jaban eb meg hozzakozasaban. De wrepe mibenlato
atya ijen mezt azen bimeje salamimodon vilami
keppen nitman eb tudman vadnat aztezent
ipensege bnep ellotte ezoragy egyzenyillatashy
mit en vettem volna tezet ipensege bnep ellene
gyermepseg etul fogna. mibenlato bagyor bimeje
magamat mezt en bimeb eb gyarlo magyor. De
ne gonfolsz ram ijen azen bimeb voltomat
Gondolsz irgalmasagodat eb hozzakozalo nagy
zezesmedet veghetetlen ionolodot. hitem vram
ipen fogynem ehar azen ischelepe bnep mezt eb
azten ez bnep mezt hozhatod meg azen bimeje mezt
banemcsat aztezet pyadnat xpus vespsnat altala
aztezent irgalmasagodat. Amen Conclufio

Az xpus vespsnat waizent tezet eb meze bimep
emlepezetite mazen en hoztam. xpus vespsnat zet
tepe eb mezt mizen megotalmazon eb meg wizen
migen gonofol eb nyien azwrepe eltre Amen

Tempore celenacionis sciatu
Ihu xpus emlagat vilagossagai atya ipensegezent
wrepe gyonjostga elu tepe teljed ipensege gyonjostga eb emle

Az xpus vespsnat zent tepe eb meze

A közgyónást tartalmazó lap fényképe

reformáció közgyónata: uo. IV. köt. Debrecen, 1942. 224—37.) Az ősi formában már könnyedséggel jelenik meg a Krisztus érdemébe vetett hit által Isten kegyelméből való megigazulást hozó protestantizmus evangéliumi mélységű büntudata (i. m. 109). A gondolat felcsillant Heltainál is. Nagyon tömör, s tán a későbbi bűnvalló imáknál is szebb megfogalmazásban olvashatjuk ezt a gondolatot a fentebb közölt nyelvemlékünkben, azzal a különbséggel, hogy itt a katolikus felfogásnak megfelelően az emberi cselekedetek érdemszerző volta is szerepel. A Missale Strigoniensébe írt közgyónás után ugyanaz a kéz egy áldoz(tat)áskor mondott, majd az elevatio alatti imát írt magyar nyelven. Ezek egyértelműen a katolikus liturgiai gyakorlatra utalnak. A közölt szövegben a katolikus felfogásnak ellentmondó tétel nem szerepel. Az elevatio ideje alatt mondandó ima forrása a következő disztichon:

Salve lux mundi, verbum Patris, hostia vera,
viva caro, deitas integra, verus homo.

Szövegünk ennek tükörfordítása. A disztichon Németországban a XV. században nagyon elterjedt volt (vö. JUNGMANN i. m. II, 268, 88. jegyz.).

Az első magyar nyelven fennmaradt római katolikus közgyónásunkat az 1583-ban Nagyszombatban megjelent Agendarius tartalmazza (RMK. I, 204: 198—200). Ez kifejezési formájában, fordulataiban néhol szinte azonos szövegünkkel. De szerepel benne a szentek említése, a bűnök részletezése és az oldozó formula, viszont hiányzik a Krisztus általi megigazulás gondolata. Felmerül még az a lehetőség, hogy a Magyarországon megjelenő reformáció lutheri ágának korai emlékével állunk szemben, amely akkor keletkezett, mikor még nem különült el egymástól a római katolikus és az evangélikus liturgiai gyakorlat. Erre engedne következtetni Szűz Mária és a szentek említésének a hiánya, ami ebben az esetben kihagyás volna. De mérlegelnünk kell azt a lehetőséget is, hogy a római katolikus mise kánonjában szereplő Communicantes kezdetű szakasznál mondták el esetleg ezt az imát, s mivel a szakasz úgyis a szentekről való megemlékezés, az újbóli felsorolás mellőzhető volt.

Összehasonlító anyag hiánya és a kor magyar liturgiátörténetének kidolgozatlan-sága megakadályoz bennünket abban, hogy megállapítsuk, van-e kapcsolat a közölt közgyónás és a reformáció között. Annyit azonban elmondhatunk, hogy ha nem azonos szövegünk a római katolikus liturgia reformáció előtti, középkori alakjával, az mindenképp kétségtelen, hogy eredetében, fordulataiban a reformáció előtti magyar nyelvű bűnvalló ima meglétéről kaptunk az eddigieknél bizonyosabb híradást. Olyan liturgikus szöveg került tehát elő, amely közvetlenül vagy előzményként bizonyítéka annak, hogy a liturgia bizonyos elemeit Magyarországon is nemzeti nyelven végezték a középkorban.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

K Ü L Ö N F É L É K

A magyar nyelv oktatása Groningenben

Nemsokára tízéves fennállását ünnepli a groningeni egyetem Finnugor Intézete. Szeretnénk röviden ismertetni az Intézet történetét, tevékenységét s jövőre vonatkozó terveit.

A finnugor szak bevezetését Groningenben Dr. Kylstra A. D. professzor kezdeményezte. Német nyelvi és irodalmi, valamint ógermán tanulmányai befejezése után két évig Finnországban tartózkodott, ahol a finnt és a rokon nyelveket tanulmányozta. 1962-ben kinevezték az ógermán nyelvek professzorának. 1966-ban Kylstra professzor megbízást kapott a finnugor szak megszervezésére. Ettől kezdve a finn, lapp, magyar és mordvin nyelvet mellékszakként választhatták a diákok.

Az 1963–64-es tanévben került sor először a „Bevezetés a finnugor nyelvtudományba” című előadássorozatra. A következő tanévtől megkezdődött a finn nyelv oktatása kezdők, majd haladók számára. A finn nyelv tanítását követte a lappé s később a magyaré.

Ez a helyzet azóta megváltozott. 1973 óta a finnugrisztika királyi határozat értelmében főszak. A diákok három szak között választhatnak. Kb. három évi magyar vagy finn tanulás után, miután sikeresen letették az úgynevezett „kandidátusi” vizsgát, finnugor nyelvtudományt választhatnak mint főszakot. Emellett lehetőség van mind a magyar, mind a finn nyelv főszakként való tanulására. A továbbiakban csak a magyar nyelv oktatásáról szeretnénk szólni.

Az összes finnugor nyelvek közül a magyar nyelv oktatása tekinthet vissza a legfiatalabb múltra. 1968-ban Kylstra professzor kezdte el a magyar nyelv tanítását, majd Niskanen T. finn munkatárs folytatta. 1970-től kezdve Helder Dirkné foglalkozik a magyar nyelv iránt érdeklődőkkel. (Helderné Lengyelországban, a varsói egyetemen végezte el magyar tanulmányait. Ott fordította le HAJDÚ PÉTER „A finnugor népek és nyelvek” című könyvét lengyelre.)

A magyar nyelvet tanuló diákok érdeklődésük szerint több csoportba oszthatók. Először is azokról a diákokról kell szólnunk, akik a magyart főszakként választották. Magától értetődik, hogy e diákok száma csekély, s az is marad, hiszen az elhelyezkedési lehetőségek is korlátozottak. Kizárólag tanárokat nem képezünk, csak a holland középiskolákban magyar nyelvoktatás nem folyik, csak az úgynevezett „Volksuniversiteit”-eken (a magyar TIT tanfolyamokhoz hasonlóan). Az oktatás nem lehet kizárólag tudományos jellegű, ez ugyanis a végzett diákoknak túl kevés kilátást nyújtana. Ellenben szükség van úgynevezett „Magyarország-szakértőkre”, mely elnevezés alatt a magyarságtudományban jártas személy értendő. Egyre nő az érdeklődés Magyarországra, a magyar nép, nyelv, kultúra iránt, erősödnek a két ország közötti kapcsolatok, szakértők azonban szinte alig találhatók. Milyen követelményeket állítunk tehát egy „Magyarország-szakértővel” szemben?

Ismerje alaposan a magyar nyelvet, aktívan és passzívan, ezenkívül a magyar irodalmat, történelmet, legyen jártas a magyar kultúra, politika, jog, szokások stb. területén. Végső soron a társadalomban betöltött állás fogja eldönteni, milyen területen kívánatos specializáció. Kevés a jó tolmács, fordító, s olyan szakemberek, akik kulturális téren, a sajtóban, rádióban, TV-ben, könyvtárakban az egyre növekvő idegenforgalomban s nem utolsósorban gazdasági téren dolgozhatnak. Tekintettel arra, hogy egyes végzett diákok talán a jövőben tudományos munkát végeznek, fontos részét képezi tanulmányaiknak a tudományos képzés, a magyar nyelv és irodalom tudománya.

Sok nyelvész érdeklődik a magyar nyelv iránt annak eltérő szerkezete miatt. Mások szakterületük tanulmányozása közben hasznosnak vélik a magyar nyelv ismeretét (közgazdászok, antropológusok, zenetudománnyal foglalkozók stb.). Mindig akadnak úgynevezett hobbyisták, akik merő személyi okokból (vegyes házasság, turisztika stb.) szeretnének megtanulni magyarul. (Egyik diákunkat sikeresen készítettük elő a tolmácsfordítói államvizsgára.)

A különböző érdeklődésű, indíttatású diákok oktatása sokszor gyakorlati nehézségekbe ütközik. Nehéz egy-egy azonos színvonalú csoport kialakítása, s igen időrabló is, hiszen minden egyes kategória úgyszólván külön órákat igényel, amire egy személy sok másirányú elfoglaltsága mellett képtelen.

Ugyancsak nagy nehézségekkel kell megküzdenuünk a segédeszközöket illetően. Mivel csak két éve főszak a magyar, ilyen szinten való oktatáshoz még nem volt sem elegendő idő, sem kellő tapasztalat a szükséges oktatási anyag megteremtésére. Erőnkhez mérten igyekszünk e hiányokat eltüntetni. Hadd említsük meg itt, hogy Helderné

magyar nyelvkönyvet ír hollandok számára az összevető nyelvészet elvei szerint. Kezdők és haladók számára egyelőre a „Tanuljunk nyelveket” sorozat magyar nyelvkönyvét használjuk (BÁNHIDI—JÓKAY—SZABÓ). Megfelelő fordítási anyagok, nyelvtani gyakorlatok gyűjtése, illetve készítése folyik, melyek a két nyelv közti eltéréseket kívánják illusztrálni. Magyarországról érdeklődők számára dokumentációt gyűjtünk a magyar sajtót bőven képviselő újságokból, folyóiratokból. Sok munkát vesz igénybe a magyar könyvtár felállítása, kezelése. A bölcsészkar egyre több pénzt bocsát az Intézet rendelkezésére, így a könyvtár szépen gyarapodik, s ma már több, mint ezer kötetünk van. Ezenkívül igen sok hanglemelt (versek, próza) sikerült vennünk. A könyvtár igen értékes részét képezik a Magyar Nyelv, a Magyar Nyelvőr, a Nyelvtudományi Közlemények című folyóiratok, amelyeknek szinte összes évfolyama az Intézet tulajdonában van. A magyar könyvtár sokat köszönhet a Kulturális Kapcsolatok Intézetének is. Több értékes könyvet küldött a KKI. ajándékba, s ezen kívül néhány irodalmi folyóirat előfizetéséről is gondoskodott. (Jelenkor, Kritika, Alföld, Új Írás, Nagyvilág, Kortárs, Élet és Irodalom.) Ugyancsak a Kulturális Kapcsolatok Intézete meghívására Kylstra professzor egy hetet Magyarországon töltött 1974-ben. (1975-ben még két ízben ment tanulmányútra Magyarországra.)

Reméljük, hogy a jövőben más magyarországi intézményekkel is kapcsolatokat fogunk kiépíteni. Érdeklődéssel kísérjük a Debreceni Nyári Egyetem előadásait is. Eddig két diákunk vett részt rajta.

Jelenleg nagy gondot okoz a holland felsőfokú oktatás újjászervezése. A tervezett 4 évi tanulmány nyelvi szakokon sokak szerint igen szűkrezabott, főleg olyan, a holland nyelvtől gyökeresen eltérő nyelvek, mint pl. a magyar vagy a finn esetében. Ezért öt évre szóló tantervet készítettünk.

A szerteágazó tevékenységek mellett, bár egyelőre még szerény mértékben, de mégis tudományos munka is folyik Intézetünkben. Halderné dolgozik az „Oosthoek” enciklopédia magyar nyelv és irodalomra vonatkozó címszavain, összehasonlítást végez a névelők használatáról a Holland és magyar nyelvben. „Quelques problèmes de la linguistique contrastive” című cikke megjelent a „Tijdschrift voor Slavische taal en letterkunde” című folyóiratban (1973.). Hadd tegyünk említést T. Hofstra „Sajnovics und seine niederländische Quellen” című cikkéről, amely az Ural-Altäische Jahrbücher 1972. évfolyamában jelent meg.

Á. VAN WELY-CSILLAG

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXII. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1976. június 29-én tartotta meg LXXII. közgyűlését a Magyar Tudományos Akadémia felolvasó termében.

1. L ó r i n c z e L a j o s, a tisztújító közgyűlés elnöke megnyitotta az ülést, majd megemlékezett arról a fájdalmas eseményről, hogy Bárczi Géza akadémikus, a társaság szeretett elnöke 1975. november 7-én, 82. életévében váratlanul elhunyt: „Munkássága összeforrt a Társaság életével. Hiányát sokáig, mindig érezni fogjuk. Példájára, egyéniségének emléke azonban tovább munkál Társaságunk életében, azoknak a tevékenységében, akik helyébe lépnek.”

A közgyűlés 1 perces néma felállással adózott Bárczi Géza emlékének.

2. Ezután B e n k ő L o r á n d akadémikus „Anyanyelv és társadalom” címmel tartott előadást (I. MNy. LXXII, 385 — 94).

3. Ezt követően S z a t h m á r i I s t v á n főtítkárt terjesztette elő jelentését a Társaság elmúlt évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

1. Lőrincze Lajos tagtársunk a mai közgyűlésen már utalt arra, milyen pótolhatatlan veszteség érte a Magyar Nyelvtudományi Társaságot elnökének, Bárczi Gézának az elvesztésével. Jelentésemet mégsem tudom mással kezdeni, mint az órá való emlékezőssel.

Másfél évtizede most először jött össze a közgyűlés az ő jelenléte nélkül. Nem akarjuk, nem tudjuk elhinni, de a rideg valóság megmászhatatlan . . . Most már megmondhatjuk: eszményi elnöke volt Társaságunknak. Eszményi volt a tudomány felől nézve: a nyelvészetnek úgyszólván minden ágában otthon volt (a romanisztika, a turkológia csakúgy az érdeklődési körébe tartozott, mint az eszperantóval való foglalkozás), de sem az irodalomtudománynak, sem a művelődéstörténetnek nem volt olyan részlege, korszaka, amely ne kötötte volna le a figyelmét; nem csoda, hogy a szó teljes értelmében filologikus és ugyanakkor a nagy összefüggéseket megláttató, szintézisalkotó módszerével sajátos iskolát teremtett. Eszményi volt mint oktató-nevelő is: a súlyos mondanivalóknak világos és stilisztikailag mindig megformált előadásával, munkáltató szemináriumi módszerével, lenyűgöző tudásával, ismereteivel mindig hatni, buzdítani, serkenteni tudott. Eszményi volt anyanyelvünk szeretetében: mindezt „A magyar nyelv életrajza” a múltra és a jelenre vonatkoztatva sűrítetten sugározza minden olvasója felé. Eszményi volt abban, hogy a való élet a maga teljességében érdekelte: mindent elolvasni, minél többet utazni, mindent látni, tapasztalni — ez az életelv irányította mindenkor, a legutóbbi években is. Eszményi volt emberi egyéniségében: a szerény közvetlenség jellemezte; megtalálta a megfelelő hangnemet mindenkivel, tudósokkal, tanárokkal, egyszerű falusi emberekkel; és a fáradtságot nem ismerte, részt vett szinte életének utolsó pillanatáig mindenben, ami jó ügyet szolgált. Nyilvánvalóan nem véletlen hát, hogy a Társaság hármas tevékenysége az ő elnöksége alatt körvonalazódott: rendszeressé váltak a felolvasó ülések, és hárommal gazdagodott a szakosztályok száma (a nyelvoktatási, a névtudományi és a fonetikai szakosztállyal); a Társaság számos konferenciát, vándorgyűlést és emlékülést rendezett, illetőleg részt vett a kongresszusok megrendezésében; végül pedig határozottabb jelleget kapott A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai című sorozat. Az első, Bárczi Géza nélkül lezajlott közgyűlésen hát csak ennyit mondhatunk: nem feledjük, mert nem feledhetjük!

2. Társaságunk életéből — mint kiemelkedő eseményt — mindenekelőtt a múlt héten Nyíregyházán immár másodszor megszervezett Anyanyelvoktatási Napokat említem meg. Két évvel ezelőtt, az első ilyen alkalommal a résztvevők — az anyanyelvet tanító és az anyanyelv jelenét, múltját, oktatási módját kutató szakemberek — azt kérték, hogy a következő találkozó alkalmával az országszerte folyó oktatási kísérletek érdemi bemutatását és megvitatását állítsuk a középpontba. Nos, ezt az idén tudtuk megvalósítani, ismét a Bessenyei György Tanárképző Főiskolának, a Szabolcs—Szatmár megyei Tanács Művelődési Osztályának, valamint az Országos Pedagógiai Intézetnek a támogatásával, — hadd tegyem hozzá: nem remélt sikerrel. „Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének műhelyében” című tanácskozást június 20-án délelőtt Margócsy József főigazgató üdvözölte, és Benkő Loránd akadémikus nyitotta meg, rámutatván az anyanyelvnek és az azt beszélő embereknek, a társadalomnak a szoros kapcsolatára és az anyanyelvoktatásban a megfelelő nyelvi magatartások kialakításának fontosságára. Ezután hangzott el Bencédy József előadása „Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének kezdetei” címen. — Még aznap délután hallgattuk meg Honti Máriának „Az anyanyelvi tantervek követelményrendszerének kialakítása” és Hangay Zoltánnak „Ellenőrző feladatlapok a szakközépiskolák számára” című előadását. — A következő félnapon először Deme László „Funkcionális szempontok a nyelv és nyelvhasználat megközelítésében”, B. Fejes Katalin „A funkcionális szemlélet felhasználása a nyelvhasználati készség fej-

lesztésében és ellenőrzésében (kísérleti beszámoló)” és Békési Imre „Funkcionális szemlélet a szövegszerkezet vizsgálatában” címen adott elő. Másodszor Heller Mária „A nyelvtudomány új eredményeinek alkalmazása a gimnáziumi magyarnyelv-oktatásban” címmel ismertette a Fiatal Nyelvészek Munkaközösségének programját, majd Koltai Györgyné ugyanazt bemutató tanítással illusztrálta. — A negyedik félnapon Fajsek Magda a fogalmazás korszerűsítésének kérdéseit tárgyalta, szintén bemutató tanítással egybekötve, majd Magassy László a beszédművelés elvi és gyakorlati problémáiról beszélt. — A negyedik félnapon került sor Orosz Bélának „Tanszerek az anyanyelvi nevelés szolgálatában” című előadására, majd Takács Etel bemutatta „a főnév” témáját feldolgozó 6. osztályos „oktatási csomag”-ot. És még ezen a délelőttön hangzott el Hoffmann Ottó „Komplex anyanyelvi nevelés az általános iskola felső tagozatán” című előadása, szintén bemutató tanítással. — Az ötödik félnapon valójában szünetelt a „hivatalos” tanácskozás, egyesek a nyírbátori kiránduláson vettek részt, mások pihentek, de szinte mindenki folytatta a beszélgetést a hallottakról. — Az utolsó félnapon Szende Aladár a tanári továbbképzés egy lehetséges modelljét vázolta fel, Fábíán Pál pedig az egyetemeknek az anyanyelvi oktatás fejlesztésében betöltött szerepéről beszélt. A tanácskozás Szathmári István főtktár összefoglalójával zárult. Ez utóbbiból idézek — tájékoztatásképpen — egy részt: „Föltétlen eredményként könyvelhetjük el azt, hogy általában mind az elmélet felől elinduló előadások, mind a gyakorlati célú beszámolók, mind a közvetlen bemutató órák, mind pedig a hozzászólások az anyanyelvet működésében szemlélik, vizsgálják; hogy a beszédhelyzetet (szituációt), valamint a nyelvi magatartást helyezik a középpontba, azaz nem „száraz” grammatikával, hanem a nyelvhasználattal akarnak foglalkozni; hogy a szűkebb értelemben vett grammatika mellett felhasználják a stilisztika, a szerkesztés, a retorika, a szociolingvisztika, a logika, a pszicholingvisztika stb. eredményeit is; hogy a prelegálás és az ismereteknek a pusztán megtanítása helyett a tanulók munkájára, aktivitására építenek (munkafüzetek, feladatlapok, a legkülönbözőbb műfajú fogalmazások íratása, kiselőadások stb. tartása stb.); hogy a nyelvi-stiláris igényességre, a fejlett esztétikai érzékre való nevelést igen fontosnak tartják; hogy az anyanyelvi nevelést nem szűkítik le a nyelvtanórákra, hanem az irodalom mellett szinte az összes tantárgyat odavonják, sőt az élet valamennyi területét, mivel a nyelv valóban áthatja egész életünket; stb. Kiemelem még a konferenciának a tömeges méretekben és reálisan alkalmazható ötletekben való gazdagságát; a jó ügy érdekében használt — egyébként nemritkán előforduló — éles kritikai, vitázó hangvételt; továbbá a mintegy kétszáz magyartanárnak és nyelvész szakembernek a tanácskozáson való lelkes és kitartó részvételét.”

A tisztelt Közgyűlés előtt is hadd hangsúlyozzam, a — reméljük — két évenként megrendezendő anyanyelvoktatási napokon és azonkívül is, mindnyájunknak oda kell hatni, hogy minden tekintetben (a tudományt és az oktató-nevelő gyakorlatot, a pedagógusok felkészítését, a tankönyveket és egyéb segédleteket stb. nézve is) teljesen megalapozott tanterv és tananyag kerüljön 1978-ban és 1990-ben egyaránt iskoláinkba.

Az elmúlt egy évnek kiemelkedő eseménye volt még az a szerény ünnepség, amelyet a Magyar Irodalomtörténeti Társasággal együtt rendeztünk december 16-án Czuczor Gergely születésének 175. évfordulója alkalmából. Az együttes ülésen Horváth Károly Czuczor Gergelyre, a költőre emlékezett, Balázs János pedig Czuczor Gergelynek, a szótárírónak a nyelvtudomány-történeti jelentőségét méltatta. Ugyanebben az időben az Országos Széchényi Könyvtár szemléletes és kedves emlékkiállításon idézte fel Czuczor Gergely életét és mutatta be munkásságát.

Végül: a múlt évben volt húsz éve annak, hogy elhunyt Zsirai Miklós professzor, akadémikus, Társaságunknak hosszú időn át elnöke és lelkes munkása. Ez alkalomból június 24-én szülőfalujának, a Győr—Sopron megyei Mihályinak a tanácsa emléktáblát

avatott fel szülőháza helyén. A meghitt ünnepségen Kiss Jenő titkárunk írása alapján idézték fel Zsirai Miklósnak, a tudósnak, a tanárnak, a szép szó mesterének alakját, életét, és Szathmári István helyezte el — emlékező szavak kíséretében — a Társaság koszorúját az emléktáblán. Ugyancsak ő a Rábaközi Napok keretében előadást tartott a mintegy ötven főnyi környékbeli magyartanárnak „A mai magyar irodalmi nyelv” címen.

3. Most pedig lássuk, hogyan alakult az egyes szakosztályok felolvasó üléseinek az aránya 1975/76-ban Budapesten. Az említett Czuczor-emlékülésen kívül 27 felolvasó ülést rendeztünk. Ezek nyolc szakosztályunk között szám szerint a következőképpen oszlanak meg.

Magyar szakosztály: 7 (ebből 1 a finnugor, 1 a nyelvoktatási szakosztállyal közösen). — Finnugor szakosztály: 1 (ez a magyar szakosztállyal közösen). — Szlavisztikai szakosztály: 3. — Általános nyelvészeti szakosztály: 5 (ebből 1 a nyelvoktatási szakosztállyal közösen). — Nyelvoktatási szakosztály: 7 (ebből 1 a magyar, 1 az általános nyelvészeti szakosztállyal közösen). — Névtudományi szakosztály: 2. — Fonetikai és beszédművelő szakosztály: 4.

Itt említtem meg, hogy a magyar szakosztály február 17-i felolvasó ülésén köszöntötte Társaságunk nevében Lőrincze Lajos szakosztályelnök Szabó T. Attila kolozsvári professzort és Tompa József címzetes egyetemi tanárt 70. születésnapjuk alkalmából. Ez alkalommal is jó egészséget, a korábbiakhoz hasonló alkotókedvet és eredményeket kívánunk mindkettőjüknek.

A felolvasó ülésekkel kapcsolatban mindössze két megjegyzést teszek: a) Igen örvendetes, hogy nyelvoktatási szakosztályunk — amelynek egyébként a legnagyobb része volt a második nyíregyházi Anyanyelvoktatási Napok megszervezésében is — az elmúlt évben a korábbiakhoz hasonlóan gazdag programot mondhat a magáénak. Mind az anyanyelvnek, mind pedig az idegen nyelveknek az oktatását nem kismértékben segítette azzal, hogy — számos gyakorló pedagógus jelenlétében és a vitában való részvételével — hét jelentős témakört tárgyalt meg felolvasó ülésein. — b) Csak sajnálhatjuk, hogy a germanisztikai—romanisztikai szakosztály keretében egyetlen felolvasó ülésre sem került sor az elmúlt évben.

1975/76-ban — az előző évhez hasonlóan — három külföldi kolléga tisztelte meg előadásával Társaságunkat. Horváth Mátyás, kedves barátunk, az Újvidéki Egyetem tanára „A magyarnak mint idegen nyelvnek a tanítása a jugoszláviai szerb-horvát iskolákban” címen tájékoztatta a nyelvoktatási szakosztály hallgatóságát, sok tanulsággal. — Gerta Hüttl-Worth, bécsi egyetemi tanár „Probleme der sprachlichen Erforschung der altrussischen Chroniken” címmel tartotta meg érdekes előadását a szlavisztikai szakosztályban. — Végül az általános nyelvészeti szakosztály felolvasó ülésén mondta el sok újat tartalmazó előadását Makkai Ádám chicagói professzor „A sztratifikációs nyelvelmélet mint új szintézis” címen.

Társaságunk vidéki csoportjai közül a debreceni 6, a pécsi 11 és a szegedi 3 felolvasó ülést szervezett. Debreceni tagtársaink — örvendetesen — élénk érdeklődést tanúsítottak a felolvasó ülések változatos és időszerű tematikájú előadásai iránt. Az is csak dicsérendő, hogy az 1976. évi „Magyar nyelv hete” keretében három megyében és három megyeszékhelyen összesen 110 előadással szolgálták az anyanyelvi, illetőleg nyelvi műveltség emelésének fontos ügyét. — Nagyszámú hallgatóság előtt hangzottak el Pécsen is, témájukat a nyelvelmélet, a leíró magyar nyelvtan és nyelvoktatás, a névtudomány, valamint a finnugor nyelvek és népek témaköréből merítő, szintén nagyon időszerű előadások. A „Baranya megye földrajzi nevei” című munkát keretében az elmúlt évben tovább folyt az összegyűjtött névanyag ellenőrzése és a közlésre való előkészítése. Ezenkívül közreadták Pesti Jánosnak „A földrajzi nevek írásmódja” című hasznos munkáját. Megjegyzem továbbá, hogy az elmúlt évben is részt vettek a pécsiek

a helyi „Magyar nyelv hete” megrendezésében, ellátták a nyelvművelő közönségszolgálatot, s a sajtóban és a rádióban szintén többször jelentkeztek nyelvművelő előadásokkal, cikkeikkel. — Szegedi csoportunkban a három felolvasó ülés előadásai közül egyet külföldi nyelvész tartott. Ez alkalommal D. G. Tumaseva, a kazányi egyetem tanára „Nyelvészeti kutatások a kazányi egyetemen” címmel tájékoztatta a szépszámú hallgatóságot.

4. Mivel igen szerények az anyagi lehetőségeink, a nyomdai költségek pedig nagyon megnöttek, az elmúlt évben csupán egyetlen tudtuk gyarapítani A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai című sorozatunkat. A zalaiai támogatásával 140. számként megjelent ugyanis a „Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen” című munka, a Zalai Tükör 1975. évi II. kötetéből átvéve (szerkesztette Szathmári István és Ördög Ferenc; Bp., 1975. 203 l.). Ezenkívül megjelenés előtt áll a 139. szám, az 1971. augusztus 27-én és 28-án Szegeden megrendezett szakmaközi beszédsszimpozium teljes anyaga (sokszorosító eljárással készül, és az Oktatástügyi Minisztérium támogatásával adjuk ki); továbbá a 144. szám, a „Heves megye földrajzi nevei” című nagy munkálatnak a II. része, amely a fűzesabonyi járás anyagát tartalmazza (a megye segítségével jelentetjük meg). Végül (xerox-eljárással való kiadásra) elő van készítve a 146. szám, Máta Mária-nak „Egy elfelejtett reformkori magyar tudós (Gegő Elek 1804–1844.)” című dolgozata.

Természetesen más évekhez hasonlóan, most is több dolgozat, tanulmány stb. áll sorban, kiadásra várva. Mihelyt az anyagi alapot biztosítani tudjuk, ezek megjelentetéséről is gondoskodni fogunk.

5. Az elmúlt évben három választmányi ülést tartottunk. A választmány a minden alkalommal, illetőleg minden évben folyamatosan sorra kerülő ügyeken kívül (a kiadványok helyzete, új tagok felvétele, a közgyűlés illetőleg a soron levő konferencia, vándorgyűlés előkészítése stb.) a következő fontosabb kérdésekkel foglalkozott. A választmány március 2-i ülésén Szathmári István főtktár — miután felidézte a Társaság elhunyt elnökének, Bárczi Gézának az elmúlhatatlan érdemeit, és a jelenlevők egyperces felállással áldoztak emlékének — javaslatot tett az új elnök személyére vonatkozólag. A tisztikar tagjaival és a felettes hatóságokkal folytatott megbeszélés alapján azt javasolta a választmánynak, hogy fogadja el Benkő Loránd akadémikusnak, a Magyar Nyelv szerkesztőjének a jelölését, aki mint kiváló tudós és tanár és mint anyanyelvünk és nyelvtudományunk ügyét mindig szem előtt tartó kolléga, méltóképpen fogja irányítani a Magyar Nyelvtudományi Társaság életét és tevékenységét. A választmány a javaslatot egyhangúlag magáévá tette, és most a tisztelt Közgyűlés hivatott dönteni arról, hogy e javaslatunk valóra váljék.

Ez a választmányi ülés külön bizottságot küldött ki annak megvizsgálására, hogy mikor és hogyan rendezhetjük meg Kaposvárott a következő vándorgyűlésünket, amelynek központi témája a szövegalkotás problémaköre. A bizottság elnöke Deme László, tagjai Juhász János, Temesi Mihály és Várkonyi Imre tagtársunk. — A választmány tudomásul vette, hogy dr. Török Zoltánné szervező titkár nyugdíjba ment, és hogy felettes hatóságunk Schmidt Gyuláné főelőadót bízta meg másodállásban a gazdasági és pénzügyek vitelével, Preiner Gizellát pedig az adminisztrációs teendők ellátásával. Török Zoltánnának — megköszönve eredményes munkáját és fáradozását — jó pihenést, Schmidt Gyulánának és Preiner Gizellának pedig ez alkalommal is jó munkát kívánunk.

A június 8-i választmányi ülés a vezetőség javaslatára tisztikarunkban bizonyos változtatásokat fogadott el, és most ezeket mint javaslatokat a tisztelt Közgyűlés elé terjesztem döntés végett. Mivel két alelnökünk, Németh Gyula és Fokos-Fuchs Dávid hajlott koruk és nem mindig jó egészségi állapotuk miatt kevésbé tudnak részt venni a Társaság munkájában, javasoljuk, hogy Lakó György professzor, finnugor szakosztályunk eddigi elnöke töltsen be a harmadik alelnöki tiszteket. A finnugor szakosztály élére

viszont Kálmán Béla professzort, debreceni csoportunk eddigi elnökét javasoljuk. A debreceni csoport elnöki tisztének betöltésére továbbá Sebestyén Árpád professzort kérnénk fel. A tisztikarból — megnövekedett teendők vagy más ok miatt — a következő tagtársaink mondtak le funkcióikról: Sz. Kispál Magdolna (finnugor szakosztály, szakosztálytitkár), Péter Mihály (szlavisztikai szakosztály, szakosztálytitkár), Csongor Barnabás (a szánvizsgáló bizottság tagja). Hálás köszönetet mondva eddigi munkájukért, helyükbe Gulya János, Nyomárkai István és D. Máta Mária tagtársainkat javasoljuk. Végül azt kérjük, hogy a megüresedett választmányi tagsági helyekre Hajdú Péter, Bolla Kálmán és Sz. Kispál Magdolna léphessen.

Ez a választmányi ülés behatóan tárgyalta a Révai-émlékérem további odaítélésének ügyét. Ismeretes, hogy az alapító okirat szerint ezt az emlékérmeket olyan induló fiatal nyelvész kaphatja, akinek megjelent az első jelentősebb munkája. A gyakorlat azonban másként alakult. Eddig — Pais tanár úr után — minden esetben a közép- és idősebb nemzedék tagjainak ítéltük oda egy-egy kiemelkedő monográfiáért vagy szinte egy-egy teljes életműért. Az volt tehát a kérdés, folytassuk-e a kialakult utat, vagy térjünk vissza az eredeti elképzeléshez. A vélemények megoszlottak. Többen azt javasolták, hogy a fiatal, induló nyelvészek számára alapítsunk egy új érmet. A választmány úgy döntött, hogy az idén nem adja ki a Révai-émlékérmeket, ellenben egy külön bizottságot küld ki, hogy ezt a kérdést alaposan vizsgálja meg, és aztán tegyen jelentést a választmánynak (a bizottság elnöke: Lőrincze Lajos; titkára: Kiss Jenő; tagjai: Kiss Lajos, Szépe György és Bencédy József). A Csúry-émlékérmeket természetesen az idén is kiadjuk. A kiküldött bizottságnak (elnök: D. Bartha Katalin; tagok: Végh József és Balogh Lajos), illetőleg a választmánynak a javaslatát elnökünk fogja ismertetni és — a tisztelt Közgyűlés egyetértése esetén — a javasolt tagtársainknak át is adni.

Itt említem meg, hogy Terho Itkonen professzornak küldött táviratunkban köszöntöttük a helsinki Finnugor Társaságot, megalapításának századik évfordulója alkalmából.

6. A kegyetlen halál ez évben sem kímélte Társaságunkat. Szeretett elnökünkön, Bárczi Gézánn kívül felfoghatatlanul gyorsan eltávozott tőlünk Márton Gyula kolozsvári professzor, a magyar nyelvjárástan kiváló művelője, a kiemelkedő nevelő — akinek a keze alól számos magyartanár- és nyelvésznemzedék került ki —, az igaz ügyért bátran kiálló kolléga, a minden körülmények között hűséges barát. Sajátos egyéniségének emléke örökre itt marad közöttünk. — Elvesztettük még Schramm Ferenc, Ordódy János, Adorjáné Weres Margit, Darázs Ödön, Péter Sándor és Butler János tagtársainkat. Az ő emléküket is kegyelettel megőrizzük.

Végül jelentem a tisztelt Közgyűlésnek, hogy Társaságunk tagjainak létszáma az elmúlt időszakban 23 fővel gyarapodott. Jelenlegi taglétszámunk 547.

6. Jelentésemet azzal zárom, hogy minden kedves tagtársunknak nagyon jó pihenést, a jövő évi munkához pedig erőt, egészséget kívánok.

Kérem a tisztelt Közgyűlést, jelentésemet fogadja el.

A közgyűlés a jelentést egyhangúlag elfogadta.

4. A főtitkár beszámolója után került sor a tisztújításra. A közgyűlés a választmány jelöltjeit titkos szavazással megválasztotta. A tisztikar névsora: elnök: Benkő Loránd; alelnökök: Fokos Dávid, Németh Gyula, Lakó György; főtitkár: Szathmári István; titkár: Kiss Jenő; jegyző: Keszler Borbála; pénztáros: Kelemen József; ellenőr: Balázs János; szakosztályelnökök: Lőrincze Lajos (magyar), Kálmán Béla (finnugor), Kiss Lajos (szlavisztika), Tamás Lajos (germanisztikai-romanisztikai), Károly Sándor (általános nyelvészeti), Juhász János (nyelvoktatási), Papp László (névtudományi), Molnár József (fonetikai); szakosztálytitkárok: Rác Endre (magyar), Gulya János (finnugor), Nyomárkai István (szlavisztikai), Manherz Károly (germanisztikai-romanisztikai), Kiefer Ferenc (általános nyelvészeti), Szende Aladár (nyelvoktatási), Ördög Ferenc (név-

tudományi), Büky Béla (fonetikai); a vidéki csoportok elnökei: Sebestyén Árpád (Debrecen), Temesi Mihály (Pécs), Nyíri Antal (Szeged); a számvizsgáló bizottság tagjai: T. Lovas Rózsa, B. Lőrinczy Éva, D. Máta Mária.

A választmány névsora: E. Abaffy Erzsébet, D. Bartha Katalin, Bencédy József, Bereczki Gábor, Berrár Jolán, Bolla Kálmán, Czeglédy Károly, Deme László, Elekfi László, Erdődi József, Fábrián Pál, Hadrovics László, Hajdú Mihály, Hajdú Péter, Horváth Mária, Hutterer Miklós, Imre Samu, Juhász József, Kázmér Miklós, Király Péter, Sz. Kispál Magdolna, Kovalovszky Miklós, Ligeti Lajos, Mollay Károly, Nagy Ferenc, Országh László, Pusztai Ferenc, Rédei Károly, N. Sebestyén Irén, Sipos István, Szemere Gyula, Szépe György, Telegdi Zsigmond, Tompa József, Úrhegyi Emília, Végh József.

5. Ezután Kelemen József pénztáros emelkedett szólásra.

Tisztelt Közgyűlés!

Társaságunk 1975. évi pénzforgalmáról az alábbiakban számolok be:

A) Kiadások:

01/1 rovat:	Állományba tartozók bére	18 104,— Ft
01/4 rovat:	Jutalom (az adminisztrátor, dr. Török Zoltánné részére, távozáskor)	4 500,— Ft
01/5 rovat:	Megbízási díjak (takarítás, stencilezés, kézbesítés stb.)	3 205,— Ft
02/2 rovat:	Jutalom (a főtitkár részére)	2 952,— Ft
02/5 rovat:	Kiküldetés (a vidéki elnökök költsége és napidíja)	248,— Ft
02/6 rovat:	Reprezentáció (a közgyűlésen, a választmányi üléseken és a felolvasó üléseken adott feketekávé költségei)	491,50 Ft
02/8 rovat:	Személyi kiadások (szerzői, lektori díjak, gépelési költség; az 50 Ft-os bérkiegészítés, a 143. sz. kiadvány)	4 734,— Ft
03/2 rovat:	Kiadványok előállítási költsége, papír, írószer, a Pénzügyi Közlöny előfizetési díja (ebben a 141., 142., 143. sz. kiadványok nyomdai költsége)	27 065,80 Ft
03/9 rovat:	Szállítás (kiadványok a nyomdából)	50,— Ft
03/12 rovat:	Postaköltség, távbeszélő díj	4 062,40 Ft
03/13 rovat:	SZTK-járulék	2 328,— Ft
	Kiadások összesen:	67 740,70 Ft

B) Bevételek:

51/1 rovat:	Működési bevétel	36 939,50 Ft
	Tagdíjakból	21 090,— Ft
	Ebből jogi tagdíj	9 600,— Ft
	Kiadványokból	15 849,50 Ft
	(Nagyobb mennyiségű kiadványt vásárolt 1971-ben az MTA Könyvtára)	
51/2 rovat:	Költségvetési támogatás	57 600,— Ft
	Bérszámolás	16 100,— Ft
	Bevétel összesen:	94 539,50 Ft
	Maradvány 1975 végén	26 798,80 Ft
	A december 31-én kifizetett januári bér	2 861,— Ft

Átfutó tételek:

A Heves megyei Tanácstól „Heves megye földrajzi nevei. II. Füzesabonyi járás” című kiadványra	313 187,— Ft
E kiadványra az eddigi költségek, a szerzői díj 60%-a	66 878,70 Ft

6. A pénztári beszámoló után Posgay Ildikó olvasta fel a Számvizsgáló Bizottság jelentését. — A közgyűlés mind a két jelentést elfogadta.

7. Ezek után ismét **K e l e m e n J ó z s e f** pénztáros kért szót.
Tisztelt Közgyűlés!
Társaságunk 1976. évi költségvetését az alábbiakban terjesztem elő:

A) Kiadások:

01/1	rovat: Főfoglalkozásúak bére (havi 1950,— Ft)	23 400,— Ft
01/2	rovat: Részfoglalkozásúak bére (havi 1000,— Ft; az első 3 hónapban 1200,— Ft)	12 600,— Ft
01/5	rovat: Megbízási díjak	2 400,— Ft
02/5	rovat: Kiküldetés	1 700,— Ft
02/6	rovat: Reprezentáció	500,— Ft
02/8	rovat: Különféle személyi kiadások (szerzői, lektori díj, gépelési költség, bérkiegészítés)	8 600,— Ft
03/2	rovat: Kiadványok előállításának költsége, papír, írószer	13 900,— Ft
03/9	rovat: Szállítási költség	200,— Ft
03/12	rovat: Postaköltség, távbeszélődíj	6 000,— Ft
03/13	rovat: Társadalombiztosítási járulék	3 800,— Ft
	Kiadások összesen:	73 100,— Ft

B) Bevételek:

51/1	rovat: Működési bevétel	36 500,— Ft
	Tagdíjakból	10 000,— Ft
	4 jogi tag után	9 600,— Ft
	Az Orsz. Kőolaj- és Gázipari Tröszt, évi	5 000,— Ft
	Európa Könyvkiadó évi	1 200,— Ft
	Tankönyvkiadó évi	1 000,— Ft
	Nemzetközi Előkészítő Intézet, évi	2 400,— Ft
	Kiadványok eladásából	16 900,— Ft
51/4	rovat: Költségvetési támogatás	36 600,— Ft
	Bevételek összesen:	73 100,— Ft

(A jogi tagsággal vállalt kötelezettségeinket közöltük: MNy. LXV, 510)

8. A továbbiak során **B e n k ő L o r á n d** elnök bejelentette, hogy a választmány ebben az évben a Csúry Bálint emlékérmét Hajdú Mihálynak és Birkás Jánosnak kívánja adományozni.

A közgyűlés a javaslatot egyhangúlag elfogadta.

Benkő Loránd méltató szavak kíséretében adta át az emlékérmét Hajdú Mihálynak; Birkás János az emlékérmét a Fejér megyei helynevek összegyűjtésére Székesfehérvárott rendezett emlékünnepele keretében kapta meg.

9. A Társaság közgyűlése **B e n k ő L o r á n d** elnöki zárószavával ért véget.

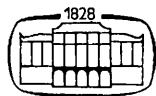

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
BENKŐ LORÁND

LXXXII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1976

TARTALOM

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXXII. közgyűlése.....	505
ANTAL LÁSZLÓ: Gondolatok a magyar névmásokról 90. — Gondolatok a magyar pronominalizációról	271
BAKOS FERENC: E. M. Mednikova, Значение слова и методы его описания (A szó jelentése és leírásának módszerei).....	360
BALÁZS JÁNOS: Czuczor Gergely emlékezete 149. — <i>Kies és kietlen</i>	478
BÁLINT SÁNDOR: Babarci	213
BÁNHIDI ZOLTÁN: A magyar mint idegen nyelv és a magyar orvosi nyelv.....	183
BARLA GYULA: Kemény Zsigmond egy szaváról.....	328
D. BARTHA KATALIN: Molnár József—Simon Györgyi, Magyar nyelvemlékek.....	497
BENCÉDY JÓZSEF: Az iskolai anyanyelvi nevelés programja.....	27
BENKÓ LORÁND: Búcsú Bárcai Gézától 1. — A magyar szótörténeti kutatások kiemelkedő eseményéről 39. — Pavao Tekavčić, Grammatica storica dell'italiano 355. — Anyanyelv és társadalom.....	385
BODOR GYÖRGY: Egy krónikás adat helyes értelmezése.....	268
ERDŐDI JÓZSEF: <i>Nélkül</i> . Egy azonos turcizmus néhány finnugor nyelvben.....	213
FÁBIÁN PÁL: Helynévgyűjtés és helyesírás.....	223
FÉHÉRTŐI KATALIN: A XIV—XV. századi jobbagyvevekről.....	472
FIERS MÁRTA: Nemes Zoltánné—Gálffy Mózes—Márton Gyula, Torjai szójegyzék.....	243
FÖLDES LÁSZLÓ: Fűvönosztás, gypszezés	332
FÖLDI ERVIN: A földrajzi nevek helyesírásáról.....	224
FÜR JÓZSEF: A boeskoros kismesterség szótára és szómagyarázata.....	352
GAÁL EDIT: Siegfried J. Schmidt, Texttheorie. Probleme einer Linguistik der sprachlichen Kommunikation	499
B. GREGUSS LÍVIA: A Székelyudvarhelyi Kódex módféle határozói.....	456
H. GULYÁS ZSUZSA: Tartalom. Szó- és tárgymutató.....	513
GUSZKÓVA ANTONYINA: Egy régi udvariassági formának mai utóélete.....	320
IFJ. HÓNYI EDE: A földrajzi nevek helyesírásáról 224. — A betűrendbe sorolás elvi problémái	343
R. HUTÁS MAGDOLNA: A <i>bizik</i> ige kötött bővítményeinek történetéről.....	293
IMRE SAMU: Szabó T. Attila hetven éves.....	245
IVANICS MÁRIA: Salagvárdá	479
KÁLMÁN BÉLA: Pais Dezső, A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből 114. — <i>Aliga</i> . — <i>Somosma</i> 215. — <i>Vasztély</i>	335
KÁROLY SÁNDOR: Laziczius Gyula szellemi hagyatékából.....	395
KÁROLY S. LÁSZLÓ: Sirat, siratgat, beszél, beszélget.....	335
KÁZMÉR MIKLÓS: Vladimir Šmilauer nyolevan éves.....	124
KENESEI ISTVÁN: A magyar—angol kontrasztív munkálatok kiadványai.....	367
KESZLER BORBÁLA: A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből.....	383
KIRÁLY PÉTER: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában	136, 257, 408
KISS JENŐ: Magyar szavak a svédben 94. — A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti—módszertani kérdései 228. — <i>Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum Tallinae habitus 17—23. VIII. 1970. Pars I. Acta Linguistica</i> 489. — Siegfried J. Schmidt, Texttheorie. Probleme einer Linguistik der sprachlichen Kommunikation.....	499
KOCSÁNY PIROSKA: Adalékok az állítmányi melléknevek szemantikájához.....	450
M. KORCHMÁROS VALÉRIA: Két megfigyelés a Halotti Beszéd névmáshasználatáról.....	210
KORENCHY ÉVA: Wolfgang Veenker, Materialien zu einem onomasiologisch—semasiologisch-vergleichenden Wörterbuch der Uralischen Sprachen.....	364
KOVÁCS IMRE: <i>Torreádor és torero (torrero?)</i>	216
KOVALOVSZKY MIKLÓS: Lőrincze Lajos hatvan éves.....	123
KOZMA ENDRE: Az intonáció és a szórend kapcsolatáról.....	69
LADÓ JÁNOS: Idegen szó, magyar szó, világnézet.....	155
LENGYEL ZSOLT: Magyar gyermeknyelvi kutatások a XIX. században.....	81
LÉVAI BÉLA: Pusztá helynév vagy családnév.....	476
LIGETI LAJOS: A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van 11, 129. — <i>Boszorkány és bazargán</i>	481
LŐRINCZE LAJOS: Búcsú Bárcai Gézától.....	7

MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN: Bertő.....	300
D. MÁTAI MÁRIA: Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszezen 233. — Döbrentei egyik nyelvemlékgyűjtő társa.....	469
MIZSER LAJOS: Névhelyettesítés és névkihagyás.....	326
A. MOLNÁR FERENC: Szó- és szólásmagyarázatok, etimológiai megjegyzések Balassi nyelvéből.....	308, 429
NAGY FERENC: Társadalom és nyelv.....	116
CS. NAGY LAJOS: A <i>szentegyház</i> szó nyelvjárási változatainak lexikai tanulságai	338
NÉMETH K. BÓDOG: A Répce gátjainak megrongálása 1642-ben 256. — Iratok a Guary-levéltárból.....	376
NYÍRI ANTAL: Búcsú Bárczi Gézától.....	8
PACH ZSIGMOND PÁL: Szófejtés és gazdaságtörténet.....	422
PALKÓ ISTVÁN: A <i>Sabaria</i> ~ <i>Savaria</i> elnevezés latin-e?.....	97
K. PALLÓ MARGIT: Ocsúdik.....	339
PAPP LÁSZLÓ: Búcsú Bárczi Gézától.....	9
POSGAY ILDIKÓ: Actes du XI ^e Congrès International des Sciences d'Onomastiques	491
RÁCZ ENDRE: Kongruencia és redundancia.....	53
RAISZ RÓZSA: Mondatgyakorisági vizsgálatok néhány századforduló kori szépprózai szövegben.....	202
RÁSONYI LÁSZLÓ: Azonos földrajzi nevek a baskír és a magyar földön.....	48
RÁTZ OTTÓ: A betűrendbe sorolás problémái a lexikográfiában.....	483
REUTER CAMILLO: Egy XVII. századbeli népies orvosi kézirat ismertetése 252. — Cserfa.....	340
RUZSICZKY ÉVA: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alakтана köréből 118. — Tompa József születésének 70. évfordulójára 248. — A denominalis -z képzővel alkotott magyar igék és német megfelelőik.....	282, 436
SCHILLER JUDIT: Búcsú Bárczi Gézától.....	10
SEBESTYÉN ÁRPÁD: Búcsú Bárczi Gézától.....	8
SUGÁR ISTVÁN: Az egri várszámadások magyar szavai 1548 és 1564 között.....	126
SZABÓ JÓZSEF: Megfigyelések a nagykönyi nyelvjárás változásáról, különös tekintettel a köznyelvi hatásra.....	100
SZABOLCSI MIKLÓS: Búcsú Bárczi Gézától.....	1
SZABÓ TÖRPÉNYI ÁDÁM ISTVÁN: Új finn hangtörténeti monográfia (Kainuu tájszólásainak hangtörténete).....	238
SZATHMÁRI ISTVÁN: Búcsú Bárczi Gézától.....	4
SZELESTEI N. LÁSZLÓ: Magyar nyelvű közgyónásszöveg a XVI. század elejéről	502
TAKÁCS LAJOS: Nyargaló — foglaló.....	221
TOMPA JÓZSEF: Egy „szakállas” pör legmaibb tanulságai 172. — Papp Ferenc, A magyar főnév paradigmatikuss rendszere.....	494
H. TÓTH IMRE: Asbóth Oszkár kapcsolata bolgár nyelvészekkel.....	250
TÓTH LÁSZLÓ: Földrajzi neveink 1945 után.....	348
VÉGH JÓZSEF: †Márton Gyula.....	373
VÉRTESY MIKLÓS: Nyelvrokonaink-e a lappok?.....	252
VIDRA KLÁRA: Mondategészek elhatárolása beszélt nyelvi környezetben.....	197
VOIGT VILMOS: Soome-ugri ja samojeedi keeltheadus Noukogude Lüidus — Bibliograafia.....	241
WACHA BALÁZS: Az igeaspektusról.....	59
WELY-CSILLAG, A. VAN: A magyar nyelv oktatása Groningenben.....	503
Kisebb közlemények.....	90, 210, 326, 469
Szó- és szólásmagyarázatok.....	94, 213, 328, 478
Nyelvművelés.....	223, 343, 483
Nyelvtörténeti adatok.....	126, 252, 376, 502
Nyelvjárások.....	100, 348
Szemle.....	114, 228, 355, 489
Különlélek.....	123, 245, 373, 503
Társasági ügyek.....	383, 505

A borítón: Tartalom. Tudnivaló. Tájékoztató a Magyar Nyelvtudományi Társaságról. A Nyelvtudományi Értekezések újabb számai. A Magyar Nyelvtudományi Társaság újabb kiadványai. Nyelvtudományi Dolgozatok.

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Nincsen, illetőleg csak részben van fölvéve a következő cikkek anyaga: BÁNHIDI ZOLTÁN, A magyar mint idegen nyelv és a magyar orvosi nyelv (172–83); ERDŐDI JÓZSEF, Nélkül. Egy azonos turcizmus néhány finnugor nyelvben (213–5); FEHÉRTÓI KATALIN, A XIV–XV. századi jobbágynevekről (472–6); FÖLDI ERVIN és IFJ. HÖNYI EDE, A földrajzi nevek helyesírásáról (224–8); KIRÁLY PÉTER, A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában (136–48, 257–68, 408–22); LIGETI LAJOS, A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van (11–27, 129–36); MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN, Bertő (300–7); RÁSONYI LÁSZLÓ, Azonos földrajzi nevek a baskír és a magyar földön (48–53); RUZSICZKY ÉVA, A denominalis -z képzővel alkotott magyar igék és német megfelelőik (282–93, 436–49); TÓTH LÁSZLÓ, Földrajzi nevek 1945 után (348–51), valamint a Nyelvtörténeti adatok, a Nyelvjárások, a Szemle, a Különfélék és a Társasági ügyek rovata.

- ábécébe sorolás 343–8, 483–9
ač- (török) 339–40
 akcióminőség | igéké 63
 alaki kongruencia 55
 Aliga hn. 215–6
 Aligáll hn. 215
 állandó határozók | a *bizik* ige mellett
 293–300
 állítmányi melléknevek 450–6
 általános(abb) nyelvi vétségek 389–91
 Anonymus 268–9
 anyanyelvi | ~ ismerethiány 391–2 | ~
 nevelés 27–39
 Asbóth Oszkár 250–2
 aspektus 59–69
 ász 'jász' 23
 áthajlás a mondatba 200–2
attila (svéd) 95
 avar | ~ népnév 410–3 | ~ nyelv 19
- babarci 213
 Balassi nyelve 308–20, 429–35
 Bárczi Géza 1–10
 baskír helynevek 48–53
 bazargán 481–2
bazirgân (török) 482
 befejezettség 66–7
 befejezett szemléletű igealakok 61–2
 Békás hn. 51
 bertő 300–7
 beszéd | ~ egységek 197–202 | ~ eszköz
 399–403 | ~ mű 404–6 | ~ és nyelv
 396–8
 beszél(ge) 335–8
 betűrendbe sorolás 343–8, 483–9
 bikaviador 220
 birtokos jelzős szerkezet 56–8
bizik 293–300
 blak népnév 268–71
 boronál 337
 boszorkány 481–2
böre (tatár) 300–7
börtök (tatár) 300–7
 börtű 300–7
 böszörmény 26
 bővítmények | a *bizik* ige kötött ~ei
 293–300
- bruder* (német) 422–9
busaga (tatár) 130
bürtük (baskír, török) 300–7
- crom(er)* (német) 422–9
Cundura hn. 49
Cundurur hn. 49
 Czuczor Gergely 149–56
- esaládnév 472–6, 476–7
 csárdanevek 215–6
 csereviszonyt kifejező határozók 465
 cserfa 340–3
- daku 17–8
 dél 16–7
 denominalis -z igeképző 282–93, 436–49
dolma (svéd) 95
dolmatsch (svéd) 95, 97
 Döbrentei Gábor 469–70
 dől 17
düli (mongol) 16
düs (török) 16, 17
- Édes ér hn. 52
Égre (óbolgár) 136–48, 257–68, 408–22
 egyzetetés 53–9
 egyház 338–9
 elbozsebál 337
 előtt időhatározói névutóként 172–83
 Erdélyi magyar szótörténeti tár 39–47
 értelmi egyezés 55
 érzelmi viszonyulások az anyanyelvhez
 392–3
 eszköz | nyelvi 399–403
 eszközhatározók 462–5
 etimológia Balassi nyelvéből 308–20,
 429–35
- falra borsót hány 429–30
 fentő 311
 fényes bogár 'szentjánosbogár' 310
 ferge 309
 ficsirik 310
 finnugor nyelvek turcizmusa 213–5
 fita 310–1
 fogalmazástanítás 29
 foglaló 221–2

fokhatározók 465–6
 folyamatos szemléletű igealakok 61, 65–6
 földrajzi nevek | ~ családnevként 48–53,
 476–7 | ~ gyűjtése 223–8 | ~ helyes-
 írása 223–8 | ~ Székelyben 348–51 |
 ~ személynevekben 472–6

főnyen rak házat 431–2

fű 332–4

fűvöszítés 332–4

Gárdonyi stílusa 202–9

Gegő Elek 469–71

generatív grammatika 271–81

grammatika 406–7 | ~-i eszköz 392–403,
 406–7 | ~-i idegenszerűségek 172–83
 | ~-i vétségek 388–9

Guary-levéltári iratokból 376–82

gulasch (svéd) 95, 97

gyep 332–4

gyepszegés 332–4

gyermeknyelvi kutatások 81–90

hálóba esik 432

Halotti Beszéd névmáshasználata 210–2

hanglejtés 200–2

hangsúly 69–80, 211–2

hangtani változások a nyelvjárásokban
 102–8

harina (baskír) 130

hasonlatok 407–8

hasonlító határozók 467–8

határozói igenév 461–2

határozók | módffélék 456–71

határozószó 461, 464–5

hejduk (svéd) 95, 97

helyesírás | helyneveké 223–8

helynevek | ~ családnevként 48–53,
 476–7 | ~ gyűjtése 223–8 | ~ helyes-
 írása 223–8 | ~ ismerete Székelyben
 350 | ~ Székelyben 348–51 | → sze-
 mélynevekben 472–6

hód 49–50

hord 311–2

horezmi népnév 24–7

husar (svéd) 95, 97

hüdänä (tatár) 130

idegen eszmei hatások az anyanyelvben 393

idegen szó 155–72

Ides hn. 51–2

igeaspektus 59–69

igei szerkezetek 59–69

igeképző | ~k Nagykónyi nyelvjárásában
 109–10 | -z denominális ~ 282–93,
 436–49

igeneves szerkezetek 204

igeragozás a nagykónyi nyelvjárásban 110

igeszemlélet 59–69

igetővek a nagykónyi nyelvjárásban 108–9

imperpektív igék 62–3

inkongruencia 53–9

intonáció 69–80

iráni jövevényszavak 19–27

irodalmi nyelv 202–9, 308–20, 320–6,
 328–31, 429–35

iskolai anyanyelvi oktatás 27–39

izmaelita 26

jajveszékél 315–7

jász 23–4

jégen rak házat 431–2

jobbágynevek a XIV–XV. századból
 472–6

jövevényszavak | irániak 19–27 | ma-
 gyar ~ a svédben 94–7 | ~ megítélése
 155–72 | törökök 13–27, 129–36

káliz 26

kalmár 422–9

kalpack (svéd) 95, 97

kandar (svéd) 95, 97

karbas (svéd) 95–6, 97

Kemény Zsigmond 328–31

késő sütve 432

Kézai 269

kies 478–9

kietlen 478–9

kifejezőeszköz 399–403

kommunikációs egységek 197–202

komplex nyelvi vétségek 391–2

Kondoros hn. 49–51

kongruencia 53–9

kontrasztív vizsgálat 282–93, 436–49

köpi a markát 433

kötörmö (kírgiz) 13

kötőszók akusztikai szerepben 200

kötött bővítmények | a *bizik* ige mellett
 293–300

kötür- (török) 13

közgyónásszöveg a XVI. századból 502–3

köznyelv hatása a nyelvjárásra 100–13

kram(er) (német) 422–9

Kundurmart hn. 49

Kundururş hn. (baskír)

Kundururş ér hn. 49

Kunduzlu hn. (török) 50

kütärmä (tatár) 13

küterme ev (török) 13

lappok nyelvrokonsága a magyarral 252

Lazicius Gyula 395–408

létesítő szerkezetek 67–8

lexikográfiai ábécé 483–9

lexikológia 406–7

Lovik Károly stílusa 202–9

Lőrincze Lajos 123–4

madjar (svéd) 96, 97

maga névmás helyettesítése 320–6

Magaş hn. (baskír) 52–3

magyar mint idegen nyelv 183–97, 503–5

magyar–német kontrasztív vizsgálat

282–93, 436–49

magyar nyelvoktatás Groningenben 503–5

magyarok óbolgár leírásban 136–48,

257–68, 408–22

- malomban hegedül 430
 Márton Gyula 373–5
megbízik kötött bővítményei 293–300
 mély struktúra 272–6
 mértékhatározók 465–6
 Mikszáth stílusa 202–9
 módféle határozók 456–71
 módhatározók 457–62
 mondat | ~elmélet 404–6 | ~egész 197–202 | ~gyakoriság 202–9 | ~határok 197–202
 mondattani változások a nagykönyi nyelv-járásban 110
 művelet | nyelvi 402–3
- nagykönyi nyelvjárás 100–13
 nándor népnév 415–6
 ne 312–5
 nélkül 213–5
 német–magyar kontrasztív vizsgálat 282–93, 436–49
 német megfelelői a -z képzős igéknek 282–93, 436–49
 népnevek 136–48, 257–68, 408–22
 nesze 312–5
 neutrális mondat 71–4
 névarchaizálás 419
 névelő 210–2
 névhelyettesítés 326–8
 névkihagyás 326–8
 névmás 90–4 | ~ a Halotti Beszédben 210–2 | ~ használata 271–81
 névszótövek a nagykönyi nyelvjárásban 109
 névutós névszó 458–9, 462–3, 466–7
 ni 312–5
 nőger 'társ, bajtárs' 18
 nukleáris mondat 71–4
- nyakán csüng 433–4
 nyakára köti magát 433–4
 nyargaló 221–2
 nyelv | ~alkotó szerep 394 | ~csere 129–32 | ~emlék a XVI. század elejéről 502–3 | ~és beszéd 396–8 | ~esztétika 392 | ~használat 385–94 | ~művelés 155–72, 385–94 | ~oktatás 503–5 | ~szemlélet 385–94 | ~típus-módosulás 132–3 | ~történeti adattár 395–408
 nyelvi | ~alakulat 395–408 | ~eszköz 395–408 | ~igényesség 392 | ~képződmény 404–6 | ~mű 395–408 | ~művelet 395–408
 nyelvjárás változása a köznyelv hatására 100–13
 nyomaték 71–4
 nyomatékos mondat 71–4
 nyomatéktalan mondat 71–4
 Nyögér ~ Nyögér hn. 18
- óbolgár leírásokban magyarok említése 136–48, 257–68, 406–22
- ocsúdik 339–40
 ocsul 339–40
Qgre (óbolgár) 136–48, 257–68, 408–22
 onogur 136–48, 257–68, 408–22
 orvosi kézirat a XVII. századból 252–6
 orvosi nyelv 183–97, 252–6
 oszét 23
otuk (ujgur) 339
- ökör 52
 Ökörítő hn. 52
 őrt áll 434
 összekap guba göndörrel 434
- pallasch* (svéd) 96
pandur (svéd) 96, 97
 Papp Dániel stílusa 202–9
paprika (svéd) 96, 97
pør bås (csuvas) 301
 perfektív igék 62
 perfektivitás 66–7
primas (svéd) 96
 produktivitás | nyelvi 407
 pronominalizáció 271–81
 purizmus 157–60
pusaxa (csuvas) 130
pusta (svéd) 96, 97
putene (csuvas) 130
pürüz (török) 300–7
- qundur* ~ *qunduz* (török) 49–51
- ragos névszó 459–61, 463–4, 467
 ragtalan névszó 461
 rajong 328–31
 redundancia 53–9
 Répce gátjai 1642-ben 256
 Reviczky stílusa 202–9
 rostával vizet hord 430–1
- Sabaria hn. 97–100
sabel (svéd) 96, 97
ságdí ~ *ságdí* (osztják) 20
 sajt 22–3
 salagvárda 479–81
sarana (tatár) 130
 Savaria hn. 97–100
savius (latin) 99
schabrak (svéd) 96, 97
schaká (svéd) 96
 sirat(gat) 335–8
 Šmilauer, Vladimír 124–6
 Somosma hn. 216
 stilisztika 308–20, 320–6, 328–31, 429–35
 svéd nyelvben magyar jövevényszavak 94–7
- Szabó T. Attila 39–47, 245–8
 számára 450–1
 számjelzős szerkezetek 58–9
 szárnya alól 434–5
 szegét szeggel 435
 székelyi helynevek 348–51

- Székelyudvarhelyi Kódex határozói 456–71
 személynevek 472–6, 476–7
 személynév más 90–4 | ~ udvarias meg-
 szólításban 320–6
 szentegyház 338–9
 szentjánosbogár 310
 szigorú betűrend 488
 szintaktikai művelet 402–3
 szintaxis 406–7
 szó- és szólásmagyarázatok Balassi nyelv-
 ből 308–20, 429–35
 szófordítások törökből 134–5
 szókinésbeli változások a nagykónyi nyelv-
 járásban 111–3
 szólásmagyarázatok Balassi nyelvéből
 429–35
 szómagyarítás 166–8
 Szombathely hn. 97–100
 szórend 69–80
 szóörténeti kutatások 39–47
 szövegmlék a XVI. század elejéről 502–3
 szűkebb ábécé 483–9
- tál 21–2
 tantervek az anyanyelvoktatáshoz 27–39
 társadalom és anyanyelv 385–94
 tekinthetathatózók 466–7
telega (orosz) 13
telege (török) 13
 teljesebb ábécé 483–9
 Tompa József 248–50
- torero ~ torréró 216–21
 torreadór 216–21
 tőle 451–5
 török jövevényszavak 13–27, 129–36
 török tükörfelfejezések 134–5
 történeti személynevek 472–6
tul (vogul) 21
 tulajdonnevek 48–53, 223–8, 348–51,
 472–6, 476–7
 turcizmus finnugor nyelvekben 213–5
 tükörfelfejezések törökből 134–5
tüš (török) 16, 17
- udvariassági forma 320–6
Ugre (óbolgár) 136–48, 257–68, 408–22
Ukuruštu hn. (baskír) 52
 után időhatározói névutóként 172–63
 utcanevek 349–50
- Vasztély hn. 335
Vegre (óbolgár) 136–48, 257–68, 408–22
 veselkedik 317–20
 veszek indulatszó 315–7
 veszekedik 315–7
 veszék(el) 315–7
 vezekel 315–7
 volgai bolgár sírfeliratok 14
- z denominális igeképző 282–93, 436–49
- XIV–XV. századi jobbágynevek 472–6
 XVI. századi szöveg 502–3
 XVII. századi orvosi kézirat 252–6

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70 számú csekkzámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

60. H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. Fabricius-Kovács Ferenc: A konkrét—absztrakt jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. E. Abaffy Erzsébet: XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. Keszler Borbála: A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. N. Dely Zsuzsa: A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette Király Péter. 1969. 52,— Ft.
66. Márton Gyula: A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsonszavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette Pais Dezső és Benkő Loránd. 1969. 26,— Ft.
68. Fehértői Katalin: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. Kiss Jenő: A rábaközi Mihályi igeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Szerkesztette Kázmér Miklós és Végh József. 1970. 64,— Ft.
71. Kiss Lajos: Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. Imre Samu: A felsőőri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. Meggyes Klára: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. Farkas Vilmos: Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette Benkő Loránd és Szépe György. 1971. 21,— Ft.
76. Dezső László: A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. K. Szoboszlai Ágnes: A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. Hutás Magdolna: Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. Penavin Olga: A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. Gregor Ferenc: Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. Szilágyi Ferenc: Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. Jelentés és stilsztika. (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István és Szűts László. 1974. 69,— Ft.
84. Velcsov Mártonné: Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. Havas Ferenc: A magyar, a finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. Kemény Gábor: Krúdy képalakítása. 1974. 19,— Ft.
87. Hajdú Mihály: Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. Hadrovics László: Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette Benkő Loránd és K. Sal Éva. 1976. 62,— Ft.
90. Mészáros István: Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. Jakab István: A magyar igekötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. Kiss Lajos: Szláv tükrőszók és tükrőjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1052 Budapest V., Váci utca 22.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

125. Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás. Közzétette **Pelle Béláné**. 1970. 60,— Ft.
126. **Püspöki Nagy Péter**: A felsőszemerédi rovás emlék. 1971. 8,— Ft.
127. **Bálint Sándor**: Szegedi példabeszédek és jeles mondások. 1972. 60,— Ft.
128. **Hajdú Mihály**: Sopron környékének magyarbecézőnevei (1700—1970.). 1972. 24,— Ft.
129. **Benkő Loránd**: Tudnivalók a Magyar Nyelv alakításmódjához. 1972. 16,— Ft.
130. **Éder Zoltán**: A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970.) 20,— Ft.
131. **Sajnovics János**: Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozion. Szerkesztette **Gulya János és Szathmári István**. 1974. 40,— Ft.
132. XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Concriptiones” gyűjteményében. Közzétette **Schram Ferenc**. 1973. 60,— Ft.
133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette **Szathmári István**. 1973. 24,— Ft.
134. **Kiss Lajos**: **Melich János** emlékezete. 1973. 10,— Ft.
135. **Vekerdí József—Mészáros György**: A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondatnana. 1974. 40,— Ft.
136. **Szathmári István**: A százéves Magyar Nyelvőr és a stilisztika. 1974. 12,— Ft.
137. **Deme László**: Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról. 1974. 16,— Ft.
138. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerkesztette **Szathmári István**. 1974. 20,— Ft.
140. **Pais Dezső** tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerkesztette **Szathmári István és Ördög Ferenc**. 1975. 60,— Ft.
141. **Király Péter**: A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. 1974. 20,— Ft.
142. **Rácz Endre**: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. **Sallai János—Szende Tamás**: A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei II. Füzesabonyi járás. 1976. 36,— Ft.
146. **D. Mátai Mária**: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. **Gegő Elek** (1805—1844). 1976. 24,— Ft.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

3. **Suhajda Ágnes**: A föld és a világ keletkezése a Kalevalában meg a vogul énekekben, mondákban. 1971. 106 lap.
4. **Jánosik Zsuzsa**: A tömörítés eszközei **Németh László** prózájában (az *Iszony* első fejezete alapján.) 1971. 88 lap.
5. **Szabó Géza**: Szempontok az *e-zés* vizsgálatához. Doboz község *e-zése*. 1971. 135 lap.
6. A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései. Tanulmánygyűjtemény. 1971. 242 lap.
7. **Hajdú Mihály**: Az orosházi méhészkedés szakszókincse. 1972. 133 lap.
8. **Zelniczky Erzsébet**: A magyar fonóipar szakszókincse. 1972. 149 lap.
9. **Sz. Érdi Éva**: **Ányos Pál** szóképei. Adalékok a magyar szentimentális stílus vizsgálatához. 1972. 180 lap.
10. **Bencze Lóránt**: **Pázmány Péter** és **Kosztolányi Dezső** prózastílusa. 1973. 103 lap.
11. **Hunyadi Györgyné**: Hagyományok és újabb törekvések a helyesírástanításban. 1973. 136 lap.
12. **Posgay Ildikó**: **Rábacsanak** személynevei. 1973. 146 lap.
13. **Szalontay Gabriella**: A Tudományos Gyűjtemény nyelvtudományi jelentősége. 1973. 114 lap.
14. Adalékok a magyar nyelv életrajzához. 1973. 200 lap.
15. **Mészárosné Varga Mária**: **Bazsi község** mai névanyagának vizsgálata. 1975. 140 lap.
16. **Bózsöny Ferenc**: A nagyítás, túlzás, kicsinyítés stilisztikai vizsgálata a Magyar Rádió nyelvében. 1975. 166 lap.
17. **Szekér Endre**: A nominális stílus jelentkezése **Gárdonyi** műveiben. 1975. 151 lap.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kap-
hatók, illetőleg utánvétellel megrendelhetők az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvjá-
rástani tanszékén (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállítá-
s esetén + 2 Ft portóköltiséget számítnak fel.